

વિવિધ અંથમાળા: અંથાંક ૨૦૭ થી ૨૧૦, વર્ષ ૧૮ સુ, સંવત ૧૯૮૪

શુભસંગ્રહ-ભાગ ચોથો

(ટુંકા અને ઉપયોગી ૧૮૯ લેખો)

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી

સંપાદક અને પ્રકાશક: ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

અમદાવાદ અને સુબર્ધ-૨

આવૃત્તિ પહેલી, પૃષ્ઠ ૪૧૬, પ્રત ૫૦૦૦, પ્રસિદ્ધિ ૧૯૮૫ ના ચૈત્રમાં

મૂલ્ય ૧૧, સાદુ પૂઠું ૧૧, પો. ભુદુ.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૪	૧૨	આધક	અધિક	૨૮૦	૩૮	સૌત્યેડનિ	સૌત્યેડહનિ
૫૪	૨૩	રક્ષા	રક્ષા કી.	૨૮૫	૬	-સા શિવ	-સૌ શિવ
૫૫	૨૨	અસા	ઐસા	૨૯૮	૧	૩૯૮	૨૯૮
૬૬	૪૧	સામથ્ય	સામર્થ્ય	૨૯૯	૧	૩૯૯	૨૯૯
૭૭	૩૧	મ હતઉં	મૈં હતઉં	૨૯૯	૨૨	આર	ઔર
૭૭	૩૮	જાનુધાન	જાનુધાન	૨૯૯	૨૩	મ	મૈં
૭૮	૪૨	લ આવહુ	લે આવહુ	૨૯૯	૪૨	હ.	હૈ.
૮૨	૨૨	આવળકંટીના	સુકાં આમળાંના	૩૦૨	૧૩	ડોવન	ડોવર્ન
૯૯	૩	આર	ઔર	૩૦૩	૩૭	ખલકુલ	ખિલકુલ
૧૬૭	૧૮	ભાગમાંથી	ભાગમાંથી	૩૦૩	૩૮	ધસક	ધસકે
૧૮૭	૯	ગારવભરી	ગૌરવભરી	૩૦૩	૩૮	હે	હૈ
૧૯૯	૧	આર	ઔર	૩૨૧	૬	પદાથની	પદાર્થની
૨૧૯	૮	તેના આ	તેના	૩૨૪	૩૨	હરણાને	હરણને
૨૩૯	૩૨	આત્મશ્રદ્ધા	આત્મશ્રદ્ધા	૩૪૫	૩૭	રીત	રીતિ
૨૪૪	૧૭	આર	ઔર	૩૪૯	૧૭	નાકરશાહી	નોકરશાહી
૨૫૧	૧૧	આર	ઔર	૩૫૪	૧૯	ખડલે	ખડલે
૨૫૩	૨૮	આર	ઔર	૩૫૮	૧૯	અતિરક્તિ	અતિરિક્ત
૨૫૮	૩૬	મેં લ	મેં ધૂલ	૩૬૪	૭	ઔર	ઔર

અમદાવાદ-રાયખડમાં 'સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય' માં
લિપ્તુ-અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત

પ્રકાશકનું નિવેદન

શુભસંગ્રહનો આ ચોથો ભાગ વિવિધ ગ્રંથમાળાના અંક ૨૦૭ થી ૨૧૦ તરીકે નીકળે છે. આગલા ભાગોની પેઠે આમાં પણ પ્રત્યેક લેખ સાથે લેખકનું નામ તથા તે લેખ જે સામયિક પત્રમાંથી લેવાયો હોય તેનું નામ ખનતાં સુધી અપાયું છે. તે તે સર્વ લેખકો, તેના સંપાદકો અને પ્રકાશકોનો ઉપકાર માની જણાવવાનું કે, આ લેખોમાં કાંઈ પણ ઉપકારતા રહેલી હોય તો તેનો યશ તેઓને છે.

આવા સંગ્રહમાંની કોઈ ઔષધિ અથવા ખીજ બાબત માટે કાંઈ વિશેષ માહિતી જોઈએ તેમણે તે અત્ર તરફ નહિ પૂછતાં લેખક તરફજ લખવું ઘટે. લેખકનું ઠામડેકાણું જોઈએ તે પણ તે લેખ, પ્રથમ જે પત્રમાં છપાયો હોય ત્યાંજ રિપ્લાઇ કાર્ડ લખવાથી મળી શકે.

સદ્ગત સાધુચરિત શ્રીમાન છોટાલાલ જીવનલાલવાળા ‘મહાકાળ’ના પુષ્કળ અંકો આ સંસ્થામાં પડ્યા હતા; પણ ચૂંટવા વખત મળેલો નહિ. એક વાર રસ્તે જતાં ફેરીઆએ થોડા અંક આપ્યા, તે મુંબઈમાંજ જોવાનું બની આવતાં તેમાંના કેટલાક ઉપયોગી લેખ આ ભાગમાં લેવાયા છે. એ ‘મહાકાળ’ શુભારે વીસેક વર્ષ આપ્યું, તે દરમિયાન એમાં ખાસ સંઘરવા જેવા પુષ્કળ લેખ છપાયા છે. મહાકાળના બધા અંકોમાંથી ખાસ ઉપયોગી લેખ તારવ્યા હોય તોપણ આ શુભસંગ્રહ જેવા અનેક ભાગો લરાઈ જાય. એ સદ્ગત સાધુપુરુષે લોકહિતના જે ઉદાર ઉદ્દેશથી એ પરિશ્રમ ઉઠાવેલો, તે તેમના ઉદ્દેશને અને પરિશ્રમને અનેક પેઢીઓસુધી ઉપકારક બનાવવા માટે એવા લેખો નિષ્કામ ભાવે પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થાય, એ ખીજ રીતે પણ જરૂરનું છે. એ કામ જેમ પરાપકારનું છે, તેમ સદ્ગત સત્પુરુષ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા દર્શાવનાર અને કર્તવ્ય જાળવનાર પણ છે. તેઓશ્રીનું સ્મારક પણ એ રસ્તે જેટલું ઉપકારક અને સ્થાયી બની શકે, તેટલું ખીજ રીતે ભાગ્યે બની શકે.

આ સેવક તો એ કાર્ય કરવા ઇચ્છે, તોપણ હવે ભાગ્યેજ કરી શકે. (કેમકે ખીજ અનેક ચીજો ઉપરાંત સંત-મહાત્માઓની વાણીના પાંચ સાત ભાગ કાઢવાના છે, તે પણ હજી કાઢી શકાયા નથી; અને કમમાં કમ એ વર્ષ સાવ નિવૃત્તિપૂર્વક આરામ લેવા જરૂર છે તે પણ હજી બનતું નથી.) સદ્ગત માસ્તર સાહેબના વિશેષ પરિચિત અને ઉપકૃત એવા અનેક સજ્જનો હોઈને તેઓ જો ધારે તો એ કાર્ય રૂઝે પ્રકારે જાળવીને યશભાગી થઈ શકે.

આ સંગ્રહમાં મહાકાળમાંના જે કેટલાક લેખ લેવાયા છે, તે રીતે કટકે કટકે ખીજ લેખ લેવા, એ તો ‘‘કશુંય ન થવા કરતાં જે કાંઈ થાય તે ઠીક’’ એવું છે. એ રીતે તો લાંબી મુદતે પૂરું થવાની માત્ર ગણતરીજ કરી શકાય. બાકી દશવીસ વર્ષસુધીમાં તો કોણુ રહે ને કોણુ જાય તેનોજ પત્તો નહિ ત્યાં ખાત્રીની તો વાતજ શી? વળી એક સુયોગ્ય લેખકના ઉપયોગી લેખો જૂદા ગ્રંથરૂપે છપાય, તેના જેવું રૂકું સ્મારક ખીજ રીતે નજ થાય. આશા છે કે, શ્રેયઃસાધક અધિકારી વર્ગના પરાપકારપ્રિય સજ્જનો, અગ્રેસરો અને સદ્ગત માસ્તર સાહેબનાં સગાંસંબંધી વગેરે આ હકીકત ધ્યાનમાં લેવા કૃપા કરશે.

આ સંસ્થા તરફથી નીકળતાં પુસ્તકોમાંના દરેકે દરેક વિચાર સાથે આ સેવકને એકમત સમજવાનો નથી, તેમ સંમત કે અસંમત વિચારો માટે વાદવિવાદ પણ કરે તેમ નથી. એકદરે લોકહિતાવહ જણાય તે પ્રસિદ્ધ કરવું એજ ધોરણુ છે; છતાં એમાંની કોઈ બાબત કોઈને વધારે ગમે, કોઈને ઓછી ગમે કે કોઈને જરાય ન ગમે, તેનો આધાર વાંચનારની પોતાની સ્થિતિ અને સમજણુ ઉપર પણ છે.

જે સજ્જનોને આમાં અગત્યની ભૂલચૂક જણાય તેઓ તે યોગ્ય સુધારણા સાથે લખી મોકલવા શ્રમ લે, એવી વિનંતિ છે.

સંવત-૧૯૮૫ ફાગણ માસ.

(અવગુણસાગર) ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

અનુક્રમણિકા

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	ધ્રુવકુમાર (એકાંકી નાટક)... ..	૧
૨	ઉત્તમ કેણુ ? પશુ, પંખી કે માણસ ?	૬
૩	આંખોની જાળવણીના સોનેરી નિયમો	૯
૪	નિકારાગુઆનો શરવીર સેનાપતિ...	૧૦
૧	સેડીનેને ફસાવવાના પ્રયાસ...	૧૦
૨	છોકરી સાથે પસાર થયો.	૧૦
૩	સેડીનેનો પૂર્વજ્ઞતાંત ...	૧૦
૪	ઝોજરવી આશાવાદ ...	૧૧
૫	સેડીનેની ભીષણ પ્રતિજ્ઞા ...	૧૧
૫	આંતરમન વિષે કેટલાક વિચારો...	૧૨
૬	હૃદયમાં જ્ઞાનરવિ પ્રકટાવવા ઇષ્ટને અભ્યર્થના (કાવ્ય) ...	૧૬
૭	મહાન હજરત મોહમદ પેગંબર સાહેબ (સલ.) ...	૧૭
૮	શું ધનપ્રાપ્તિના સર્વ માર્ગ અંધ થયા છે ?	૨૧
૯	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં મારણપ્રયોગનો વધેલો પ્રચાર ...	૨૪
૧૦	મનની પ્રત્યેક ક્રિયા શરીરમાં ફેરફાર કરે છે. ...	૨૭
૧૧	સંસાર કેદો પ્રસિદ્ધ પહલવાન (હિંદી)	૨૯
૧૨	મેરી આહના (હિંદી-કાવ્ય)...	૩૦
૧૩	રેંટિયો અને ઇસ્લામ ...	૩૧
૧૪	નિષ્કળ વ્યાપારોમાં વ્યર્થ સમય ગાળતા મનને (કાવ્ય)...	૩૨
૧૫	ઐસી હોલી ખેલો લાલ ! (હિંદી)...	૩૩
૧૬	આપણા પ્રેમીનું આપણે અનાયાસે ચિંતન કરીએ છીએ. ...	૩૯
૧૭	એકી વખતે દશલાખ બાળકોનું કીડન	૪૨
૧૮	સગુણ ભક્તિ વધારે ઉપકારક છે. ...	૪૪
૧૯	પ્રાસંગિક ઉક્તિઓ ...	૪૭
૨૦	હાલના શિક્ષણથી થતો બાળકોનો મરો	૪૯
૨૧	વિચાર-તરંગ (હિંદી) ...	૫૧
૧	પૂણીહુતિ ...	૫૧
૨	તુમ્હારી તડપ ...	૫૧
૩	તુમ્હારી કામના ...	૫૨
૪	રક્તગીજ ...	૫૨
૫	અનુતાપ કી આગ ...	૫૩
૨૨	હમને ક્યા દેખા ? (હિંદી-કાવ્ય)...	૫૩
૨૩	બહાદુરી કી ખાતે (હિંદી) ...	૫૪
૧	એક બાલક કી બહાદરી ...	૫૪
૨	એક બાલિકા કા અપૂર્વ સાહસ	૫૪

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩	એક બાલક ને પ્રાણોં કી બાજી લગા કર ભાઇ કી રક્ષા કી. ...	૫૪
૪	હલદાની મેં સતી ...	૫૪
૨૪	ધર્મચાર્યોની પાપી લીલા ...	૫૫
૨૫	દેશસેવકોના પ્રકાર ...	૫૬
૨૬	લુસિયસ જૂનિયસ (હિંદી) ...	૫૭
૨૭	માતાપિતાની બેદરકારીના થર ! ...	૫૯
૨૮	સાચા સાધક અથવા તીવ્ર જિજ્ઞાસુ કેવા હોય ? ...	૬૦
૧	એક તીવ્ર જિજ્ઞાસુને કેવી લગતી લાગે છે ? ...	૬૦
૨	ગાળ દેનારને યુમકું થાય, સાંભળી રહેનારને નહિ. ...	૬૧
૨૯	ધન કરતાં આરોગ્યનું મૂલ્ય અનેકગણું છે.	૬૨
૩૦	આચારની શુદ્ધિપ્રતિ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું ગયેલું લક્ષ્ય ...	૬૩
૩૧	બળનો ક્ષય શાથી થાય છે તથા તે શી રીતે અટકે છે ? ...	૬૫
૩૨	જરૂર ઉપર કરાતા અત્યાચારના અનર્થો	૬૮
૩૩	નેવું દિવસનો મિ. ફાસેલનો ઉપવાસ	૬૯
૩૪	મિતાહાર આરોગ્યને આપે છે તથા આયુષ્યને વધારે છે. ...	૭૦
૩૫	ટમાટા અને તેના ગુણ ...	૭૨
૩૬	કેવળ દૂધના આહારના લાભ ...	૭૩
૩૭	દહીંના લાભ ...	૭૪
૩૮	સાવ સાદા અને ધરગતુ ઉપાયો ...	૭૫
૩૯	ગો. તુલસીદાસજી ઔર વીરસ (હિંદી)	૭૬
૧	ઉપક્રમ ...	૭૬
૨	પરશુરામ ઔર રામ ...	૭૬
૩	ખર ઔર દૂષણ આદિ ...	૭૭
૪	જટાયુપ્રેમ ...	૭૮
૫	સુગ્રીવ સે મૈત્રી ઔર બાલિવધ	૭૯
૪૦	સ્વામી શ્રી વિચારાનંદજીના મનનીય વિચાર ...	૮૦
૪૧	હરકાં તથા ત્રિકાળોના દવાતરીકે અનેક પ્રકારનો ઉપયોગ ...	૮૧
૪૨	ધરગતુ સાદા વૈદક દુયકો ...	૮૨
૪૩	શરીરના આરોગ્ય તથા અદ્ભુત બળવિષે છૂટક સ્મરણો ...	૮૩
૪૪	સમાલોચના ઔર સમાલોચક (હિંદી)	૮૪
૧	અવિશેષ-દલ ...	૮૪

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨	દેવી-દલ	૮૪
૩	વકીલ-દલ	૮૫
૪	અસાધવાન-દલ... ..	૮૫
૫	ગપડચોથ-દલ	૮૫
૪૫	મહાન દેશભક્ત જોશ રિજલ(હિંદી) ...	૮૬
૪૬	દાનવીર ભામાશાહ (હિંદી)... ..	૮૮
૪૭	પ્રતાપ-સ્મૃતિ (હિંદી-કાવ્ય) ...	૯૦
૪૮	મુડીવાદનો ધાતકી દાંલ દાંકતાં દાનો ...	૯૧
	૧ ગરીબોનો ઉદ્ધાર સખાવતોથી નહિ, પણ ગરીબોને ચૂસવાની વૃત્તિ અટકશે ત્યારેજ થશે... ..	૯૧
	૨ દાનની નિરર્થકતા	૯૧
	૩ મુડીવાદીઓની બાજુ... ..	૯૧
	૪ સમાજની પુનર્રચના	૯૧
	૫ સામ્યવાદની શીખ	૯૧
	૬ પદ્ધતિસર ઉદ્ધાર... ..	૯૨
	૭ પ્રજાવી બદલો	૯૨
૪૯	ઉપદ્રવનો ઉપદ્રવ	૯૨
૫૦	મુંબઈ ઇલાકામાં થતા બુદ્ધા બુદ્ધા પાકો ...	૯૬
	૧ તમાકુના પાકમાં મોટો વધારો... ..	૯૬
	૨ કોળાની જાતો	૯૬
	૩ મગફળીનો પાક... ..	૯૬
	૪ તમાકુ	૯૬
	૫ વનસ્પતિમાંથી રંગો	૯૬
	૬ મરચાં અને તેમના	૯૭
	૭ અસંખ્ય શાકભાજી	૯૭
	૮ ફળો	૯૭
	૯ ધાસચારો	૯૭
૫૧	વીર-પુત્રો કે પ્રતિ (હિંદી)... ..	૯૮
૫૨	સમર્પણ (હિંદી-કાવ્ય)	૯૯
૫૩	વીરચિત સૂક્તિયાં (હિંદી-કાવ્ય)... ..	૧૦૦
૫૪	સૈનિક-ધર્મ (હિંદી-કાવ્ય)... ..	૧૦૦
૫૫	જનાજનનીને ઉસકો વ્યર્થ (હિંદી-કાવ્ય) ...	૧૦૧
૫૬	ભારત કે સ્વાધીન બનાવો ,, ...	૧૦૧
૫૭	હમારા વૃક્ષોં સે મહાન ઉપકાર (હિંદી) ...	૧૦૨
૫૮	ગર્ભાવસ્થામાંજ વધારે ઉત્તમ અને આખા શિક્ષણ આપી શકાય છે. ...	૧૦૪
૫૯	ગામડાંનાં દુઃખદાયક દસ્યો	૧૦૮
૬૦	બાળવિધવાઓની દયાજનક દશા ...	૧૧૦
૬૧	સ્ત્રીચોરના ઉપાય	૧૧૨
૬૨	કાઠિયાવાડની જૂની સંસ્કૃતિ	૧૧૩
	૧ ચોરાનું માહાત્મ્ય	૧૧૩
	૨ ગામનું ન્યાયમંદિર	૧૧૩
	૩ ચોરામાં દેવમંદિર	૧૧૩

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૪	ગામનો ઘણી	૧૧૩
૫	મુસાફરખાનું	૧૧૩
૬	સંસ્કાલય	૧૧૩
૭	વ્યાયામશાળા	૧૧૪
૮	ઉપદેશાલય	૧૧૪
૬૩	ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના નિંદકો... ..	૧૧૪
૬૪	ચોરાનું પંચ	૧૧૬
૬૫	કાળજીવિષે જાણવાજોગ હકીકતો ..	૧૧૭
	૧ 'મારું કાળજી' સુરત બની ગયું છે' એટલે શું?	૧૧૭
	૨ કલેજી એ શું છે અને તેની ફરજ શી છે?	૧૧૭
	૩ કાળજી અને ઝેર	૧૧૮
૬૬	શિક્ષણ દુર્ગતો કેદી	૧૧૯
૬૭	અનાર મેકફેડનનું અસાધારણ જીવન ...	૧૨૫
૬૮	નવયુગનો યુવક	૧૨૯
	(૧) હિંદવાસીઓ! તમે પણ એવું- મીનિયમનો મોહ જવા દેજો....	૧૩૦
	(૨) હવે કનૈયો કેવો જોઈએ? ...	૧૩૦
૬૯	ધાર્મિક શિક્ષણની ઉપેક્ષા કરવી હવે પાલવે તેમ નથી.	૧૩૧
૭૦	બટાટાનો ખોરાક સર્વથા ઉત્તમ છે... ..	૧૩૪
૭૧	ખેલ ઔર ઉસકે લાલ (હિંદી)	૧૩૫
	૧ ઉપક્રમ	૧૩૫
	૨ લોકાવાદ... ..	૧૩૫
	૩ ભવિષ્ય કે વિષે શિક્ષા	૧૩૬
	૪ સ્ટેનલે સાહબ કા અનુકરણવાદ ...	૧૩૬
	૫ ખેલ કયા હૈ?	૧૩૭
	૬ વ્યાયામ સે શારીરિક વિકાસ... ..	૧૩૮
	૭ કામકાજ સે શારીરિક વિકાસ ...	૧૩૯
	૮ ખેલ સે અન્યાન્ય લાભ	૧૩૯
	૯ ઉપસંહાર	૧૪૦
૭૨	સ્વભાવ-અર્થાત્ પોતાનો ભાવ એટલે શું?	૧૪૦
૭૩	શ્રી દુર્ગાદાસજયંતિ	૧૪૧
	(૧) જોધપુર મેં દુર્ગાદાસ કી જયંતિ ...	૧૪૨
૭૪	બૌદ્ધશિક્ષા ત્રિમૂર્તિ	૧૪૩
	૧ લેનિન	૧૪૩
	૨ ટ્રોટ્સ્કી	૧૪૫
	૩ સ્ટોલિન	૧૪૬
૭૫	રશિયાનો શિક્ષણપ્રયોગ	૧૫૦
૭૬	આધુનિક જાપાન તથા ધસકી શિક્ષાપદ્ધતિ (હિંદી)	૧૫૪
	૧ જાપાનિયોં કા ધર્મ	૧૫૬

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨	જ્ઞાપાન કા પ્રાચીન તથા અર્વાચીન શાસન ...	૧૫૭
૭૭	કલબ કે કેદખાનાં ?... ...	૧૫૯
૧	ખોરાકી આતાનો વોડન ...	૧૫૯
૨	અત્યારની સ્થિતિ ...	૧૫૯
૩	કેદીઓ અને તેમના મિત્રો ...	૧૫૯
૪	કોટડીઓ નાણુદ ...	૧૬૦
૫	કસરત ...	૧૬૦
૬	કેદીઓને બહાર જવાસુઢાંની રજા ...	૧૬૦
૭	હિંદીશ જાણુતો કેદી ...	૧૬૦
૮	કલબ કે જેલ ? ...	૧૬૦
૯	રશિયામાં જ બની શકે ...	૧૬૦
૧૦	કેદીઓને પગાર મળે ...	૧૬૧
૧૧	કેદીઓની કમિટી ...	૧૬૧
૧૨	હુજરઉઘોગના વર્ગો ...	૧૬૧
૧૩	માન્યું નહિ ...	૧૬૧
૧૪	પરદેશીઓની વ્યવસ્થા ...	૧૬૨
૧૫	સોવિયેટ સમાજ ...	૧૬૩
૧૬	કામદારની પ્રતિષ્ઠા ...	૧૬૩
૧૭	ખેડુતોની આબાદાની ...	૧૬૩
૧૮	કામ નહિ તો દામ નહિ ...	૧૬૪
૧૯	રશિયાની સ્ત્રીઓ ...	૧૬૪
૨૦	ખેતીવાડી ...	૧૬૪
૭૮	મીરજ મિશન હૉસ્પિટલ ...	૧૬૫
૭૯	અંબઈ મેં ભારતીય પાર્લામેન્ટ (હિંદી) ...	૧૭૦
૮૦	નૂતન ભારતના વિધાયક તિલક મહારાજને સ્મરણાંજલિ ...	૧૭૧
૮૧	૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં ગુમ થયેલા એક શહેરનો આવિષ્કાર (હિંદી) ...	૧૭૨
૮૨	શ્રાવણ માસ અને હિંદુ પર્વો ...	૧૭૩
૮૩	ધર્મ કી મહત્તા (હિંદી) ...	૧૭૭
૮૪	હિંદી નવજુવાનોમાટે તમામ દારબંધ ...	૧૭૯
૮૫	માંદા પડવું તે ગુન્હો છે. ...	૧૮૧
૮૬	ધસાધઓની ચાલબાજી ...	૧૮૩
૮૭	હિંદુઓમાં ખાચલાપણું કેમ પેડું ?... ...	૧૮૪
૮૮	શ્રી. બળજનું શુભ કાર્ય ...	૧૮૬
૮૯	માધસેર રાજ્યની પ્રજાવત્સલતા ...	૧૮૭
	૧ સ્વરાજ્યસંસ્થાઓ ...	૧૮૮
	૨ શિક્ષણ ...	૧૮૯
	૩ ખેતીવાડી ...	૧૯૧
	૪ ઉદ્યોગવિકાસ ...	૧૯૨
૯૦	નાગપંચમી ...	૧૯૩
૯૧	દાંતના દુખાવાનો તાત્કાલિક દલાજ ...	૧૯૪
૯૨	રશિયામાં નવો બળવો અથવા ખેતી ...	૧૯૫

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	રશિયામાં નવો બળવો ...	૧૯૫
૨	લેનિનની ગંજવર યોજના ...	૧૯૫
૯૩	રાજા પ્રહલાદ કા ન્યામ (હિંદી) ...	૧૯૬
૯૪	ઉદર કરડવાથી ઉપજતો તાવ ...	૧૯૭
૯૫	શુદ્ધિ ઔર અછૂતોદાર કી વિકલતા (હિંદી) ...	૧૯૮
૯૬	બ્રાહ્મણનો પુત્ર ગોહત્યાસ કેમ બન્યો ? ...	૨૦૧
૯૭	નામદીની વાણી અમને મંજુર નથી. ...	૨૦૭
૯૮	ભગવાન જીસસ ક્રાઈસ્ટની જયંતિ ...	૨૦૯
૯૯	બાલક કી વીરવાણી (હિંદી-કાવ્ય) ...	૨૧૨
૧૦૦	ધસુખિસ્તની વાણી ...	૨૧૩
૧૦૧	ધર્મના ઇન્જરદારોને ...	૨૧૬
૧૦૨	૪૦ દિવસ ભૂમિમાં યોગી હરિદાસ ...	૨૧૯
૧૦૩	જોધ લો આ જાદુ છે કે માનસિક બળ ...	૨૨૧
૧૦૪	મેડમ લેનિનની મહત્વાકાંક્ષા ...	૨૨૩
	૧ અચાનક મેળાપ ...	૨૨૩
	૨ બાળપણ અને અભ્યાસકાળ ...	૨૨૪
	૩ લેનિન સાથે પરિચય ...	૨૨૪
	૪ રશિયામાં શિક્ષણપ્રચાર ...	૨૨૪
	૫ રખડેલ છોકરાઓ ...	૨૨૫
	૬ તેની આકાંક્ષા ...	૨૨૫
૧૦૫	વ્યાયામપ્રેમીઓનું યાત્રાસ્થાન અમરાવતીર ...	૨૨૬
૧૦૬	પંજબકેસરી લાલા લખપતરાય ...	૨૩૦
૧૦૭	વીરોનો પણ વીર ...	૨૩૭
૧૦૮	શબરી આશ્રમ-પાલઘાટ ...	૨૪૧
૧૦૯	ખેખર કા દર ... (હિંદી) ...	૨૪૨
૧૧૦	સંસ્કૃત સાહિત્ય કા વિકાસ ,, ...	૨૪૭
	૧ પ્રાચીન હિંદુ-કાલ ...	૨૫૦
	૨ કાવ્ય ...	૨૫૦
	૩ સરસ વર્ણન કે અંથ ...	૨૫૧
	૪ નાટક ...	૨૫૧
	૫ કથા-અંથ ...	૨૫૨
	૬ આચાર તથા નીતિઅંથ ...	૨૫૨
	૭ સાહિત્યશાસ્ત્ર ...	૨૫૨
	૮ દર્શનશાસ્ત્ર કે ભાષ્ય ...	૨૫૨
	૯ અમર કવિતા ...	૨૫૩
૧૧૧	દાર પીનારાઓ (કાવ્ય) ...	૨૬૦
૧૧૨	મહામાયા કો જગાઓ (હિંદી) ...	૨૬૦
૧૧૩	વૌદાનો મેળો ...	૨૬૧
૧૧૪	પ્રકીર્ણ બાબતો ...	૨૬૨
૧૧૫	સલનો અવધૂત ...	૨૬૩
૧૧૬	ભાષ કે કસાઈ ? ...	૨૬૫
૧૧૭	સંગીતની અસરવિષે ગાંધીજીના વિચાર ...	૨૬૯
૧૧૮	રાંદેરમાં એક માસનો ઉપવાસ ...	૨૭૦
૧૧૯	ખેરાંનું પંચ ...	૨૭૨

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૨૦	સામન અવતારનો સંદેશ ...	૨૭૩
૧	નિંદકોનો મત ...	૨૭૩
૨	પ્રત્તીન દેશવ્યવસ્થા ...	૨૭૩
૩	રાખા બલિની જાતિ ...	૨૭૪
૪	બલિની પ્રથમ ચઢાઇ ...	૨૭૪
૫	બલિની બીજી ચઢાઇ ...	૨૭૫
૬	પુરુષોના વિચાર ...	૨૭૬
૭	સ્ત્રીઓનો શોક ...	૨૭૬
૮	સ્ત્રીઓની ધમ્મજા ...	૨૭૭
૯	વામનની કર્તુત ...	૨૭૮
૧૦	વામનની પૂર્વ તૈયારી ...	૨૭૯
૧૧	વામનાવતારનો સંદેશ ...	૨૮૨
૧૨૧	વધાને પગલે અંત્યજ્ઞેને ન્યાય આપો. ...	૨૮૨
૧૨૨	સ્વામી વિવેકાનંદજી ...	૨૮૩
૧૨૩	હિંદના ઉદ્ધારની ચાવી ...	૨૮૬
૧	ચીનાઇ વિદ્યાર્થીઓનું અનુ-કરણ કરો. ...	૨૮૬
૨	હિંદી બ્રેજ્યુએટોની દુર્દશા ...	૨૮૭
૩	રાષ્ટ્રીય કેળવણી કેવી હોવી જોઇએ? ...	૨૮૭
૧૨૪	નવા જમાનાના જીવનોને- ...	૨૮૮
૧૨૫	કસર શી વાતની છે? ...	૨૮૯
૧૨૬	“પોલ પત્રિકા” ...	૨૯૦
૧૨૭	વિધર્મીઓના પ્રચાર ...	૨૯૧
૧૨૮	મિ. હેન્રી ફાર્ડના મનનીય વિચારો. ...	૨૯૨
૧૨૯	બગીચામાં મજૂર મોકલનાર એજન્ટ ...	૨૯૫
૧૩૦	ભયાનક રાક્ષસી (હિંદી) ...	૨૯૬
૧૩૧	મુસ્લીમ ભાઇઓને ખાસ સ્તુતિ ...	૨૯૮
૧૩૨	શક્તિ કા રહસ્ય (હિંદી) ...	૨૯૯
૧૩૩	લખાણો એ ભલાં જેથી જ્ઞાન-તેજ રહે વધી (કાવ્ય) ...	૩૦૦
૧૩૪	વીર લાટુર ડોવર્ન (હિંદી) ...	૩૦૧
૧૩૫	વિજ્ઞાનને વરેલી વેગવંત વિજ્ઞાની ...	૩૦૫
૧	ધલેક્ટ્રોન ...	૩૦૫
૨	જીયકલાં જાદુગરો ...	૩૦૫
૩	વિજ્ઞાનીક તણખો ...	૩૦૫
૪	વિજ્ઞાનીક પ્રવાહ ...	૩૦૫
૫	નવી શોધો ...	૩૦૬
૬	ધલેક્ટ્રોન ક્યાંથી મળે છે? ...	૩૦૬
૭	અદ્ભુત શક્યતા ...	૩૦૬
૮	અદ્ભુત વિપુલતા ...	૩૦૬
૯	તાંબાના તારમાં ...	૩૦૬
૧૦	રખર ...	૩૦૬
૧૧	વિજ્ઞાનીક કાસદો ...	૩૦૬
૧૨	તાંબાના તારની દુનિયા ...	૩૦૭

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૩	સંપૂર્ણ ધન્યુલેટર ...	૩૦૭
૧૪	પ્રગતિ ...	૩૦૭
૧૫	ચિત્રાનું ઓડકારિટમ ...	૩૦૭
૧૩૬	આંસુ સારતો અદ્ભુત હીરો ...	૩૦૮
૧૩૭	‘કલ્યાણ’ કા ભક્તો (હિંદી) ...	૩૧૦
૧૩૮	આત્મશ્રદ્ધાનો રાહ ...	૩૧૧
૧૩૯	પ્રાચીનકાળની શ્રાવણી ...	૩૧૨
૧૪૦	જય બજરંગ! ...	૩૧૪
૧૪૧	મિશ્ર કા એક મહાત્મા (હિંદી) ...	૩૧૫
૧૪૨	બાલક મસોલિની ...	૩૧૬
૧૪૩	ધર્મપાલનની શ્રેષ્ઠ ભૂમિકા કેવી હોય? ...	૩૨૧
૧૪૪	એક અંગ્રેજોનો સંન્યાસ ...	૩૨૨
૧૪૫	મહારાજા અશોક અને ભિક્ષુનો સંવાદ ...	૩૨૩
૧૪૬	નવજીવનોનો જીવનધર્મ ...	૩૨૭
૧૪૭	ગ્રામ્ય શિક્ષણ ...	૩૨૯
૧૪૮	તિલક અને લેનિનના જીવનમાં અદ્ભુત સામ્ય ...	૩૩૩
૧૪૯	વૃંદાવનમાં ગ્રામ્યસેવા શિક્ષણવર્ગ ...	૩૩૫
૧૫૦	એક ચારતો હૈયાપલટો ...	૩૩૬
૧૫૧	રાઇનો મેરુ ...	૩૩૭
૧૫૨	એક શુભ કાર્ય (હિંદી) ...	૩૩૮
૧૫૩	એક સમાજહિતકારી સંસ્થા ...	૩૩૯
૧૫૪	લાદરજીનો ભગવાન રાત લઇને નાઠો. ...	૩૪૦
૧૫૫	રૂપયામાહાત્મ્ય (હિંદી) ...	૩૪૧
૧૫૬	શેખાવાટી કા એક ઉત્તમ ગીત (હિંદી) ...	૩૪૨
૧૫૭	હિંદુકોમ! તારા ઉપર દરરોજ લાખો વહુ-મેટીઓના શાપ વરસે છે. ...	૩૪૪
૧૫૮	ભરત ભૂમિને અભિવંદન (કાવ્ય) ...	૩૪૫
૧૫૯	રાષ્ટ્રીય યોદ્ધા શ્રીરામ રાજૂ (હિંદી) ...	૩૪૬
૧	આત્મજીવન ...	૩૪૬
૨	સંન્યાસગ્રહણ ...	૩૪૬
૩	અસહયોગ યુગ ...	૩૪૭
૪	નોકરશાહી કી બેચેની ...	૩૪૭
૫	વિદ્રોહ કા આરંભ ...	૩૪૮
૬	એકમાત્ર ઉદ્દેશ્ય-સ્વરાજ્ય ...	૩૪૮
૭	નોકરશાહી વિપદ મેં ...	૩૪૯
૮	અતિમ યુદ્ધ ...	૩૫૦
૯	પુલિસ કી રિપોર્ટ ...	૩૫૦
૧૦	સરકારી વિસ્તૃતિ ...	૩૫૦
૧૬૦	ભારત મેં ભયંકર સંગ્રામ હોગા! (હિંદી) ...	૩૫૧
૧૬૧	કામદાર જગતના ઉગતા તારા ...	૩૫૨
૧	શ્રી. એસ. એ. ડાંગે ...	૩૫૨
૨	શ્રી. આર. એસ. નિંબકર ...	૩૫૨
૩	શ્રી. એસ. એસ. શીરજકર ...	૩૫૩

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૪	શ્રી. અર્જુન આળવે... ..	૩૫૩
૫	શ્રી. શાવક એચ. ઝાખવાલા... ..	૩૫૩
૬	શ્રી. લાલજી પેંડસે	૩૫૩
૭	શ્રી. બી. એફ. બ્રેડલે... ..	૩૫૪
૧૬૨	રશિયાનાં રખડાઉ બાળકો... ..	૩૫૫
૧	લાખોની સંખ્યા	૩૫૫
૨	કમકમાટ ઉપજાવે તેવો પ્રશ્ન... ..	૩૫૫
૩	સરકારના પ્રયાસો	૩૫૫
૪	બાળકો માટેની સંસ્થાઓ	૩૫૬
૫	સમાજ પણ સહાય કરે છે	૩૫૬
૬	ગૃહોમાં નિયમિત જીવન	૩૫૬
૭	પ્રશ્નો ગૂઢ ઉકેલ	૩૫૭
૮	અવિધ્યની આશાઓ	૩૫૭
૧૬૩	એક 'દરિદ્ર નારાયણ' કા પૂજારી ખૌદ્ધ ભિક્ષુ (હિંદી)	૩૫૮
૧૬૪	વિજ્ઞાનાચાર્ય એસ (હિંદી)	૩૬૧
૧૬૫	તેજસુ અથવા ઔરો (હિંદી)	૩૬૩
૧	ઔરો નિર્માણ કરના તથા ઉસે પ્રબલ બનાના	૩૬૩
૨	ઔરો કે નિયમ	૩૬૪
૩	ઔરો કે ભેદ	૩૬૪
૧૬૬	હિંદુ-અખલાત્રમ કલકત્તા (હિંદી)	૩૬૫
૧૬૭	અથર્વવેદ કા હિંદી ભાષ્ય (હિંદી)	૩૬૮
૧૬૮	સ્વયંસેવકની સાચી સેવા	૩૬૯
૧૬૯	મૃત્યુના ભયવિષે એક ખ્રિસ્તી અંતકારનો મત	૩૭૧
૧૭૦	'અજપતરાય' સ્વર્ગે સંચર્યો (કાવ્ય)	૩૭૨
૧૭૧	જગતને ધ્રુજવનાર મહાન નેપોલિયન	૩૭૩
૧	મોસ્કોનાં સંસ્મરણો	૩૭૩
૨	નેપોલિયનની તુટિઓ... ..	૩૭૫
૩	નેપોલિયનના આત્મચરિત્રાંતર	૩૭૫
૧૭૨	આમડી મારફતે જેવા વિષે	૩૭૫
૧૭૩	લીલાં ફળોને સુરક્ષિત રાખવાવિષે... ..	૩૭૬
૧૭૪	સાધુ ટીં એલ૦ વસ્વાની (હિંદી)	૩૭૭
૧૭૫	મૈં ભારત કી સંતાન હૈં-સાધુવર વાસ્વાની કા આદેશ (હિંદી)	૩૮૦
૧૭૬	શક્તિની ઉપાસનાની જરૂર-સાધુ વસવાણીનો સંદેશો	૩૮૧
૧	ભાગ્યવિધાતા	૩૮૧
૨	યુવાનોનો આદર્શ	૩૮૧

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૭૭	ભગિની નિવેદિતા (હિંદી)... ..	૩૮૨
૧૭૮	જૈન સમાજનો ચળકતો સિતારો... ..	૩૮૫
૧	જન્મ	૩૮૫
૨	તેમનો સેવાધર્મ અને ત્યાગ	૩૮૬
૩	સત્ય જ્ઞાનપ્રાપ્તિ... ..	૩૮૭
૪	કાશીગમન	૩૮૭
૫	સંસ્થાની સ્થાપના અને તેમની વિશિષ્ટ માનવદયા	૩૮૭
૬	માલીતાણુમાં ભયંકર જળપ્રલય અને મહારાજશ્રીની ભગીરથ સેવા	૩૮૮
૭	ચુરુકુળ	૩૮૯
૮	તેમની ઉપદેશશક્તિ	૩૮૯
૯	તેમનો સ્વર્ગવાસ	૩૯૦
૧૦	તેઓની અંતિમ ભાવના	૩૯૦
૧૭૯	કૃષિ-શાસ્ત્રવિષયક એક અપૂર્વ પ્રાચીન હિંદી ગ્રંથ (હિંદી)	૩૯૧
૧	નિષેધવૃક્ષ	૩૯૨
૨	બાગ લગાને કા શુભાશુભ	૩૯૨
૩	કૃષ્ણજનન કી દિશા	૩૯૪
૧૮૦	સાહિત્યસેવાવિષે જાણુવા જેવા વિચારો	૩૯૫
૧	સાહિત્ય એ સાધન છે, સાધ્ય નથી.	૩૯૫
૨	સાહિત્ય એટલે શું?	૩૯૫
૩	સાહિત્યની શુદ્ધિ	૩૯૫
૪	સાહિત્યનું વ્યક્તિત્વ	૩૯૬
૫	આજનો પવન	૩૯૬
૬	કેવો અંકુશ?	૩૯૭
૭	કળા અને સાહિત્ય	૩૯૭
૮	આધુનિક સાહિત્યની કૃપણતા... ..	૩૯૮
૯	સેવામાં સાહિત્ય	૩૯૯
૧૦	જીવનની સુગંધ	૩૯૯
૧૮૧	બહાદુરી કી ખાતે (હિંદી)	૪૦૦
૧૮૨	પ્રવાસી વીર પ્રભુસિંહ	૪૦૧
૧૮૩	વહ હૈ ખારા હિંદુસ્થાન (હિંદી-કાવ્ય)	૪૦૩
૧૮૪	નાદિરશાહ કા ઉજડપન (હિંદી)... ..	૪૦૪
૧૮૫	આદશાહ મહમ્મદશાહ કે પ્રધાન મંત્રી કી સૂઝ-ખૂઝ (હિંદી)... ..	૪૦૪
૧૮૬	આદર્શનો ફોર કેવો હોય?	૪૦૫
૧૮૭	ભારતની ઓ પવિત્ર દેવીઓ! જગૃત થાય	૪૦૬
૧૮૮	યુવકોં કે પ્રતિ (હિંદી)	૪૦૭
૧૮૯	જગૃત થા, ઓ હિંદુ જાતિ!	૪૦૮

શુભસંગ્રહ-ભાગ ચોથો

૧-ધ્રુવકુમાર-एकांकी નાટક

દશ્ય પહેલું

[સ્થળ:-તપોવન-અત્રિઋષિનો આશ્રમ]

ધ્રુવ—(એક સાત વર્ષનો બાળક અને ત્રણ ચાર મુનિબાળક ખેલે છે, ફૂલ તોડે છે, ધ્રુવ ગાય છે.)

આવો ભાઈ! આવો ગાઇએ, જય પ્રભુની જય.
તેજ પ્રભુ છે સહુના સ્વામી, દુઃખહતા અંતયામી.
સહુ મળી મળીને ગાઇએ, જય પ્રભુની જય.
માતાનો ઉપદેશ એજ છે, સખા અમારો એક હરિ છે.
સદા ધ્યાન ધરીએ તેવું, જય પ્રભુની જય.

(સહુ નાચે છે અને ગાય છે)

એક મુનિનો બાળક—કેમ ભાઈ ધ્રુવ! કાલે અમે તને પૂછ્યું હતું કે, તારા પિતાનો હાલ બતાવ, ત્યારે તે કહ્યું હતું કે માતાને પૂછીને બતાવીશ; તો આજ કહે કે, તારે પિતા છે કે નહિ; અમને તો લાગે છે કે, તું પિતૃહીન છે; કારણ કે અમે તો કદી પણ આ આશ્રમમાં તારા પિતાનું નામ સુદ્ધાંચે સાંભળ્યું નથી.

ધ્રુવ—સખા! મેં માતાને પૂછ્યું હતું અને તેથી મને એમ વિદિત થયું કે, મારા પૂજ્ય પિતાજી તો રાજ્યરાજેશ્વર છે.

સૌ મુનિબાળક—(હસીને કહે છે) રાજ્યરાજેશ્વર! ધ્રુવ, કાંઈ સ્વપ્ન તો નથી જોતોને?

ધ્રુવ—નહિ, ભાઈઓ! મારા પિતા મહારાજ છે, માતાનું વચન અસત્ય હોય એમ હું નથી માનતો!

મુનિબાળક—વાર, જો તું રાજકુમાર હો, તો રાજભુવનમાં કેમ નથી રહેતો? આ નાનકડા આશ્રમમાં માતાસહિત કાં નિવાસ કરે છે?

ધ્રુવ—મેં માતાજીને તેવું કારણ પૂછ્યું હતું, પરંતુ આ વચન સાંભળીને મારી માતા રોવા લાગી. હું મારી પૂજ્ય માતાને રોતાં જોવા નથી ચાહતો, તેથી હું બીજી બીજી વાતો કરવા મંડી ગયો.

બીજો મુનિબાળક—વાર, તારા પિતા ક્યાં છે?

ધ્રુવ—મારા પિતાનું નામ રાજા ઉત્તાનપાદ છે, તેમની રાજધાની અહીંથી પાંચ કોસ છે.

સૌ મુનિબાળક—વાર, ચાલો આજ તારા પિતાનાં દર્શન કરી આવીએ, અમે તો કોઈ દિવસ રાજધાની કે રાજમહેલ દીઠો પણ નથી. આ બહાને રાજમહેલ તો જોઈશું!

ધ્રુવ—પણ મેં માતાની આજ્ઞા નથી લીધી.

સૌ મુનિબાળક—અમને ખાતરી છે કે, દેવી સુનીતિ તને કાંઈ પણ નહિ કહે. તું તો તારા પિતાનાં દર્શન કરવાને જાય છે, કાંઈ બીજો તો જતો નથીને? ચાલ ચાલ, અમને રાજધાની બતાવ હવે.

ધ્રુવ—મારું મન પણ પિતાજીનાં દર્શન કરવાને ચાહે છે. માતા મુનિપત્નીઓ સાથે યજ્ઞ માટે જળ લેવાને ગઇ છે, તે મને કાંઈ નહિ કહે. ચાલ, પિતાજીનાં દર્શન કરી આવું.

(સૌ બાળકો જાય છે.)

x

x

x

x

દશ્ય બીજું

[સ્થળ:-રાજમહેલ-એ દ્વારપાળ ઉભા છે.]

(સિંહાસનપર રાજા ઉત્તાનપાદ વિરાજમાન છે. મુનિબાળકસહિત ધ્રુવ દ્વારપર આવી પહોંચે છે અને દ્વારપાળને પૂછે છે.)

મુનિબાળક—શું આજ રાજમહેલ છે ?

દ્વારપાળ—હા, આજ રાજમહેલ છે; પણ તમે કયા ગામથી આવો છો કે તમને એટલી પણ ખબર નથી કે આ રાજભુવન છે ?

મુનિબાળક—અમે તો મુનિઆશ્રમમાંથી આવ્યા છીએ ભાઈ! આશ્રમનિવાસી ક્યાંથી જાણે કે રાજમહેલ કેવો હોય છે ? અમને તો યજ્ઞભૂમિ અને તપોવનનીજ ખબર હોય.

(સૌ બાળક અંદર જવા માંડે છે, દ્વારપાળ તેમને રોકે છે અને કહે છે.)

બાળકો ! રાજભુવનમાં રાજાની આજ્ઞાવિના નથી જઈ શકાતું.

મુનિબાળક—અમે અંદર જઈને આજ્ઞા લઈ લઈશું.

દ્વારપાળ—નહિ, અંદર જતાં પહેલાં આજ્ઞા લેવી પડે, જો તમે સૌ અહીં ઉભા રહો તો હું અંદર જઈને મહારાજને તમારા આવવાના સમાચાર આપીને તેમની પાસેથી તમને અંદર જવાની આજ્ઞા લઈ આવું.

મુનિબાળક—અમે સૌ ચાલીને થાકી ગયા છીએ, પગમાં પીડા થઈ રહી છે, અમે મહારાજનાં દર્શન કર્યાવિના પાછા નહિ ફરીએ.

દ્વારપાળ (અંદર જઈને કહે છે) મહારાજ! દ્વારપર ચાર મુનિબાળક ઉભા છે અને આપનાં દર્શન કરવા ચાહે છે.

રાજા—મુનિબાળકોને સત્કારસહિત અંદર લઈ આવો. (દ્વારપાળ સાથે સૌ બાળક અંદર આવે છે અને મુનિબાળક રાજાને આશીર્વાદ આપે છે.)

શ્રી મહારાજનું કલ્યાણ હો !

(પરંતુ ધ્રુવ સીધો રાજસિંહાસન પાસે પહોંચી જઈ રાજાને પ્રણામ કરે છે.)

રાજા (આશ્ચર્યથી)—હે બાળક ! હું ક્ષત્રિય છું, તું ઋષિકુમાર થઈને મને કાં પ્રણામ કરે છે ? ધ્રુવ—હું ઋષિકુમાર નથી, હું આપનો પુત્ર છું.

રાજા—હેં ! મારો પુત્ર ! તારું નામ શું ? તું આવ્યો ક્યાંથી ?

ધ્રુવ—મારું નામ ધ્રુવ. હું અત્રિ ઋષિના આશ્રમમાંથી આવ્યો છું. મારી માતાનું નામ સુનીતિ દેવી છે.

રાજા (પ્રસન્નતાથી)—શું તું મારી જૂની રાણીનો પુત્ર ? (પ્રેમથી ગોદમાં બેસાડે છે અને શિરપર હાથ ફેરવે છે, તું આશ્રમમાં શું કરે છે ? આ મુનિબાળક સૌ તારા સખા છે ? (મુનિબાળકોને) આસનપર બેસો, તમને આટલે દૂર આવતાં શ્રમ પડ્યો હશે.

(આ સમયે સુરુચિ અકસ્માત્ અંદર આવે છે અને ધ્રુવને રાજાની ગોદમાં બેઠેલ જોઈ અસંત કોષથી કહે છે.)

સુરુચિ—એ બાળક ! તું કોણ છે ?

ધ્રુવ—હું ધ્રુવ છું.

સુરુચિ—કોણ ધ્રુવ ? તારાં માતા-પિતાનું શું નામ ?

ધ્રુવ (રાજા તરફ આંગળી ચીંધીને)—મારા પિતા તો છે આ. મારી માતાનું નામ છે સુનીતિ દેવી !

સુરુચિ—હેં ! તું સુનીતિનો પુત્ર થઈને રાજસિંહાસનપર શી રીતે બેસી શકે છે ?

ધ્રુવ—મારા પિતાએજ મને સિંહાસનપર બેસાડ્યો છે, પણ તમે કોણ છો ?

સુરુચિ—હું રાણી છું. આ રાજપાટ, ધન-સંપત્તિ સૌપર મારા પુત્રનો અધિકાર છે, આ સિંહાસન મારા પુત્રનું છે, તું તેનાપર નથી બેસી શકતો.

(તે ધ્રુવને ઉતારવાને હાથ લાગાવે છે, પણ ધ્રુવ સ્વયં ઝટપટ સિંહાસનથી ઉતરી પિતાના

ચરણોપર પડી પ્રણામ કરે છે.)

ધ્રુવ—હે પિતા! આપ રાજધિરાજ છો. આશીર્વાદ દો કે જેથી હું રાજપદની કદાપિ ઈચ્છા ન કરું અને મને તેથીયે કોઈ ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત થાય.

(ધ્રુવની આંખોમાંથી આંસુ વહે છે, તે ચુપચાપ બહાર ચાલ્યો જાય છે. મુનિબ્રાજકો પણ સુરચિ તરફ ક્રોધથી જોતા જોતા બહાર ચાલ્યા જાય છે. રાજા ઠંડો શ્વાસ લઈ સિંહાસનથી ઉઠે છે અને કહે છે.)

રાજા—એ દુષ્ટે! તારું કદી લલુ નહિ થાય. જેનો તેં આજે નિરાદર કર્યો છે, તે રાજ-સિંહાસન કરતાં ઉચ્ચ પદને યોગ્ય છે, રાજસિંહાસન તેને માટે એક તુચ્છ વસ્તુ છે.

(સ્વગત) હાય! મેં દેવી સુનીતિની વિવશ્ચાનતામાં અન્ય વિવાહ કર્યો અને સુનીતિનું દિલ દુઃખાવ્યું! આજે ઈશ્વરે મને તે પાપનું ફળ આપ્યું કે મેં મારા પ્રિય પુત્રનો નિરાદર જોયો. જો કોઈ જ્ઞાનવાન હશે, તે ખીજો વિવાહ કદી નહિ કરે; અને પોતાનાં પ્યારાં સંતાનોને અપરમાતાના દુઃખથી બચાવી લેશે.

(જાય છે—પડદો પડે છે.)

x

x

x

x

દશ્ય ત્રીજું

[સ્થળ:—અત્રિ ઋષિનો આશ્રમ]

(એક નાનકડી કોટડીમાં સાદાં કપડાં પહેરેલી સુનીતિ ભૂમિપર બેઠી છે. તે શોકાતુર પ્રતીત થાય છે, તે બોલી રહી છે.)

સુનીતિ—હા દેવ! હે ઈશ્વર! મારો પુત્ર—મારી આંખનો તારો—એકમાત્ર આશ્રય ક્યાં ગયો? તે તો સદા સૂર્ય આશ્રમમાં આવી જતો હતો. હાય! મારા ધ્રુવે તો સવારનું કાંઈ ખાધુંયે નથી. શૂળ્યો—તરસ્યો મારો બાલ અંધારામાં કંઈ ફરતો હશે? કાલે મને તે મહારાજનો પત્તો પૂછતો હતો; મહારાજનાં દર્શન કરવાને તો નહિ ચાલ્યો ગયો હોય? (ઉઠીને ઝુંપડીમાંથી બહાર ચારે તરફ દષ્ટિ ફેંકે છે, પછી કહે છે.) ધ્રુવ તો કંઈયે નથી દેખાતો.

(હાથ જોડી પ્રાર્થના કરે છે.)

હે ઈશ્વર! દીનબંધો! દીનાતાથ! મારા પુત્રની રક્ષા કરો, તેના મનમાં આપનો વિશ્વાસ અને પ્રેમ દો, તેના મનમાં કદી આ અસાર સંસારના રાજ્યની લાલસા ન થાયો, તેને ધર્મ—ધન દો અને સ્વર્ગનું રાજ્ય દો.

(ઝેટલામાં થાકેલો ધ્રુવ અંદર આવે છે, માતાની જોડમાં શિર નાખી રહે છે. માતા શિર ચૂમીને) ધ્રુવ! તું ક્યાં ગયો હતો?

ધ્રુવ—માતા! હું પિતાજીના દર્શન ગયો હતો.

સુનીતિ—શું તને રાજધાનીનો પત્તો લાગ્યો?

ધ્રુવ—હા, માતા! હું મારા મિત્ર ઋષિકુમારોસમેત મહેલમાં પહોંચી ગયો, પિતાજીને મેં પ્રણામ કર્યો, તેમણે મને પ્યારથી જોડમાં બેસાડ્યો; પરંતુ ઝેટલામાં એક સ્ત્રી આવી અને તેણે મને દુર્વચન કહ્યાં અને હું નિરાદરના કરથી પિતાજીની જોડમાંથી ઉતરી ગયો. માતા! તે સ્ત્રી કોણ હતી?

સુનીતિ—પુત્ર! તે તારી અપર માતા સુરચિ હતી. તે તારી અપર માતાને કાંઈ કહ્યું તો નથી ને?

ધ્રુવ—ના, માતા! મેં તેમને કાંઈ નથી કહ્યું. કેવળ પિતાજીને કહ્યું હતું કે, મને આશીર્વાદ આપો કે હું રાજપદથી કોઈ ઉચ્ચ પદ પામું.

સુનીતિ (ધ્રુવના શિરપર હાથ રાખી):—પુત્ર! ભગવાન તારા મનોરથ અવશ્ય પૂર્ણ કરશે, તું તેમને પ્રેમથી પુકાર.

ધ્રુવ—શું ઈશ્વર મારી પુકાર સાંભળશે માતા?

સુનીતિ—કેમ નહિ સુણે?

ધ્રુવ—ધશ્વર ક્યાં છે ?

સુનીતિ—ધશ્વર સર્વ જગ્યાએ વિરાજમાન છે, તે અંતર્યામી છે, તું પ્રેમથી પુકારીશ તો તે તને અવશ્ય દર્શન આપશે.

ધ્રુવ—માતા ! ઋષિ લોક તો ધશ્વરની તપસ્યા વનમાં બેસીને કરે છે, હું જે જ્યાં કોઈ મનુષ્ય દેખી ન શકે ત્યાં બેસીને પુકારીશ અને જ્યાંસુધી મને ધશ્વર દર્શન નહિ દે, ત્યાંસુધી હું પાછો નહિ ફરું.

સુનીતિ—પુત્ર ! તું હજી બાળક છે, અહીંજ બેસીને ધશ્વરને પુકાર. હું તને એકલાને વનમાં નહિ જવા દઉં.

ધ્રુવ—માતા ! કહે છે કે ધશ્વર દરેક જગ્યાએ વિરાજમાન છે, તો હું વનમાં એકલો કેવી રીતે કહેવાઉં ? ધશ્વર પણ મારી સાથે હશેને ? તું મને આશીર્વાદ આપ કે, મને ભગવાનનાં દર્શન થાઓ.

સુનીતિ—ધશ્વર તારો મનોરથ પૂર્ણ કરે, તું-થાકીને આવ્યો છું, હવે વિશ્રામ કર, ધશ્વરની પ્રાર્થના કર, ધશ્વર તારું દુઃખ દૂર કરશે. મને છોડીને વનમાં ન જઇશ. અહીં હું પણ તારી સાથે પ્રાર્થના કરીશ.

(હૃદય પીને ધ્રુવ અને તેની માતા સુનીતિ બન્ને નિદ્રાવશ થાય છે.)

ધ્રુવ (જાગીને ધીરેથી)—મારી માતા તો મને પૃથક્ નહિ થવા દે, પણ મારા મનમાં તો ભગવાનનાં દર્શનની લાલસા લાગી છે, તેથી હું તો માતાના ઉક્તાં પહેલાંજ વિદાય થાઉં છું.

(માતાની પરિક્રમા કરી ચરણોપર શિર ધરી ધ્રુવ વિદાય થાય છે.)

(થોડી વારમાં માતા જાગે છે, પુત્રને ચારે તરફ શોધે છે, કહે છે) આજે મારો પુત્ર તો વનમાં તપસ્યા કરવાને ચાલ્યો ગયો. (હાથ જોડીને) હે ધશ્વર ! હે ભગવાન ! ભક્તવત્સલ પુત્રે આપનો આશરો લીધો છે. આટલા દિવસ પુત્ર મારો હતો, પણ આજે તે આપનો થયો; આપ તેની રક્ષા કરજો અને તેના મનોરથ પૂર્ણ કરજો.

સુનીતિ—ધશ્વરસ્તુતિ કરે છે. (જાગી થઇને હાથ જોડીને)

હે દયાળુ ! હે કૃપાળુ ! દીનો પર કરો દયા.

હું છું દીન અતિ મલિન, આપ નાથ હું અધીન;

વિનય કરત જોડી હાથ, હે દયાળુ ! હે કૃપાળુ ! ૦- ૧

મારી ગતિ તવ હાથ, સહુ પ્રકાર હું અનાથ;

કૃપા કરો વિશ્વનાથ, હે દયાળુ ! હે કૃપાળુ ! ૦- ૨

છે મમ પુત્ર તવ શરણ, લાગી છે તેને તવ લગન;

પૂર્ણ કરો તેની આશ, હે દયાળુ ! હે કૃપાળુ ! ૦- ૩

મમ બાળક પર કૃપા કરી, તવ શરણમાં તેને લેધ;

દર્શન દેજો ખોલી કમાડ, હે દયાળુ ! હે કૃપાળુ ! ૦- ૪

x

x

x

દશ્ય ચોથું

[સ્થળ:- તપોવન-અત્રિ મુનિનો આશ્રમ]

(એક વડના ઝાડ નીચે ધ્રુવ બેઠો છે- પ્રેમથી પુકારી રહ્યો છે.)

ધ્રુવ—દીનબંધો ભગવાન ! ક્યાં છો ? આવો.

(થોડી વાર થંભે છે. પુનઃ પુકારે છે)

દીનબંધો ભગવાન ! ક્યાં છો ? આવો. (ફરી કહે છે) માતા તો કહેતી હતી કે હરિ મારી પુકાર સાંભળશે, પણ મને તો આમ પુકારતાં કેટલાયે દિન વહી ગયા ! હજીસુધી ધશ્વરે મારી પુકાર ન સાંભળી ! કદાચ મને પુકારતાંજ નહિ આવડતું હોય તો ?

(ફરીથી પ્રેમપૂર્વક પુકારે છે)

દીનબંધો ભગવાન ! આવો, મને દર્શન દો !

(એટલામાં એક મહાપુરુષ ગેર્યા રંગનાં કપડાં, શિરપર જટા, ગળામાં ફલમાળા

પહેરીને તેની સામે આવી ઉભા રહે છે.)

(ધ્રુવ મહાપુરુષના ચરણોપર શિર રાખી પ્રણામ કરે છે અને કહે છે.)—મારા દીનજીવો ભગવાન આપ છો શું ?

મહાપુરુષ—નહિ ! હું તમારા ભગવાનનો દાસાતુદાસ છું. મારું નામ નારદ, તેમણે મને તમારી ખબર કાઢવાને મોકલ્યો છે.

ધ્રુવ—શું દીનજીવો ભગવાને મારી પુકાર સાંભળ્યા છે ?

નારદ—જે દિનથી તમે પુકારો છો, તે દિનથીજ ભગવાને તમારી પુકાર સાંભળ્યા છે.

ધ્રુવ—તો તે આવતા કેમ નથી ?

નારદ—હું અહીંથી પાછો જઈશ એટલે ભગવાન આવશે. વાર, તમે ભગવાનને શી રીતે પુકારો છો ?

ધ્રુવ—(અત્યંત પ્રેમથી)—દીનજીવો ભગવાન ક્યાં છો ? આવો.

નારદ—ખીજું કાંઈ નથી કહેતા ?

ધ્રુવ—નહિ, મારી માતાએ આમજ શીખવાડ્યું હતું.

નારદ—વાર તો હવે કહો, દીનજીવો ભગવાન ? મુજ પર દયા કરો !

ધ્રુવ—દીનજીવો ભગવાન ! મુજ પર દયા કરો.

નારદ—દીનજીવો ભગવાન ! મારી માતા પર દયા કરો !

ધ્રુવ—દીનજીવો ભગવાન ! મારી માતા પર દયા કરો !

નારદ—દીનજીવો ભગવાન ! મારા પિતા પર દયા કરો !

ધ્રુવ—દીનજીવો ભગવાન ! મારા પિતા પર દયા કરો !

નારદ—દીનજીવો ભગવાન ! મારી અપર માતા પર દયા કરો !

ધ્રુવ—હે મહાત્મા ! મારી અપર માતાએ મને અને મારી માતાને બહુ કુવચન કહ્યાં છે.

નારદ—હે ધ્રુવ ! તે અપરાધની ક્ષમા આપી તું તેને માટે પ્રાર્થના કર.

(ધ્રુવ ચૂપ રહે છે)

નારદ—ધ્રુવ ! ભગવાનનો ભક્ત તે છે, કે જે પોતાના શત્રુઓનું ભણું કરે, તેનું મંગળ ચાહે. જો તું ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા ચાહતો હોય તો તારી અપર માતાને માટે પ્રાર્થના કર.

ધ્રુવ—(અત્યંત પ્રેમથી) દીનજીવો ભગવાન ! મારી અપર માતા પર દયા કરો !

(નારદ અંતર્ધાન થઈ જાય છે, એકાએક તેજ પ્રકાશન થાય છે અને એક અપૂર્વ મૂર્તિ ધ્રુવ સામે ઉપસ્થિત થાય છે. ધ્રુવ તેમને ચરણે પડે છે, ભગવાન તેના શિર પર હાથ મૂકે છે, પુષ્પવૃષ્ટિ થાય છે.) (પડે પડે છે.)

દશમ પાંચમું

[ધ્રુવ તેજ તપોવનમાં બેઠો છે. રાજા ઉત્તાનપાદ, મંત્રી, સુનીતિ, સુરુચિ આદિ સૌ તેને સેવાને આવે છે. ધ્રુવ ઉડીને પ્રથમ સુરુચિનો ચરણસ્પર્શ કરે છે અને કહે છે.]

ધ્રુવ—હે માતા ! આપનીજ કૃપાથી મને ભગવાનનાં દર્શન થયાં.

સુરુચિ (ધ્રુવને ગળે વિંટાળે છે અને કહે છે)—પુત્ર ! હું પાગલ થઈ ગઈ, મારા શિરપર સ્વાર્થરૂપી ભૂત સવાર હતું, મારો અપરાધ ક્ષમા કર.

ધ્રુવ—(હાથ જોડીને કહે છે) માતા ! હવે મને ખબર પડી કે, તે તો હતાં અમૃતવચનો, તે વચનોએ તો મારો ઉદ્ધાર કર્યો !

(પછી સુનીતિ અને રાજા ઉત્તાનપાદને ચરણે પડે છે.)

પુત્ર ધ્રુવ ! તું અમારા કુલરૂપી કમળને ખીલાવનાર સૂર્ય છું. તારું નામ સંસારમાં અમર રહેશે. હવે તું અમારી સાથે રાજધાનીમાં ચાલ. (સૌ જાય છે.)

(“વિશ્વજ્યોતિ” માસિકના વૈશાખ સં. ૧૯૮૪ ના અંકમાં લેખક:-શ્રી. નંદવદન ભટ્ટ)

૨-ઉત્તમ કોણ ? પશુ, પંક્તી કે માણસ ?

ઠામ ઠામ જાહેરાત સ્વાર્થના અખાડા, કચડાયલાંની ભક્તિનો એકજ માર્ગ

(આસપાસ નજર ફેરવેને જોનાર, તેમજ પશુપંખીના જીવનને સમજાવથી સમજનાર માણસ જોઈ શકે છે કે, મનુષ્ય કરતાં પશુ-પંખી વધુ સંયમી અને ઉચ્ચ જીવન ગાળનાર છે.

મનુષ્ય તો કેવળ પોતાનાજ સ્વાર્થને માટે નિરંતર ઝઘડનાર અભિમાનનું પૂતળું છે. એવી માનવ-જાતિમાં નિર્બંધ રહે તેજ સદાય કચડાયલાં રહેવાને પાત્ર ઠરે છે.)

મનુષ્ય પશુ-પંખી કરતાં બુદ્ધિશાળી અને શ્રેષ્ઠ જીવાત્મા છે, એમ કહેવું તે, મને તો અનેક રીતે સત્ય અને ન્યાયનું ખૂન કરવા જેવું લાગે છે. કાં તો સ્વાર્થી માનવીઓએ કેવળ પોતાની ખોટી મહત્તા ગાવાનાજ વિચારથી પ્રેરાઈને પશુ-પંખીઓના ઉદાત્ત ગુણોની જાણીજોઈનેજ પરવા કરી નથી, અથવા તો તે જાણવા છતાં, સ્વાર્થને ખાતર સત્ય વસ્તુને છુપાવી અસત્યને આગળ ધકેલ્યું છે !

x

x

x

કેમ ? વાચક ! તને આ વિચારો જાણીને મારી તરફ હસવું આવે છે ? ભલે, તો ઘડીભર હસી લે ! પણ મારી તો ખત્રી છે કે, ખોટા અભિમાન અને આડંબરની લાગણીનાં ઘેનની, તારી ઉપર ફરી વળેલી તંદ્રા કેાઈક વખતે પણ દૂર થશે, મનુષ્યસ્વભાવની નબળાઈ જીવનની એકાદ કેા ધન્ય ક્ષણે દૂર થશે; અને સાત્ત્વિક ભાવના સામ્રાજ્યમાં દૃષ્ટિ નિર્મળ અને વિશાળ બનશે, તે વખતે તને મારા કથનનું રહસ્ય અને સત્ય બંને સમજશે. તે દિવસે જરૂર તું મારી વાતને યથાર્થ સ્વરૂપમાં સ્વીકારીશજ, એટલું મને આશ્વાસન છે.

x

x

x

સુખ-દુઃખની લાગણી તો જેટલી મનુષ્યને હોય છે, તેટલીજ પશુ-પંખીને પણ હોય છે. સામાન્ય સમજશક્તિ તો જેમ મનુષ્યને હોય છે, તેમ પશુ-પંખીને પણ હોય છે. હા, મનુષ્ય-માં લાગણી પ્રકટ કરવાની વાણી છે, ત્યારે પશુ-પંખીની એ વાણીને આપણે સમજી શકતા નથી. મનુષ્યમાં વિચારશક્તિ અને બુદ્ધિ વિશેષ છે; તેને લીધે તેનામાં સર્જકશક્તિ સવિશેષ જણાઈ આવે છે. પશુ-પંખીમાં પણ સર્જકશક્તિ છેજ, એનો ઉપયોગ તે પોતાને માટેજ કરે છે. પંખીઓના માળા, પશુઓની ખોડચો, કસેળાઓની જાળ, કેશિટાની રેશમ બનાવવાની ક્રિયા એ બધા તેમની સર્જકશક્તિના નમુના છે. વિચાર કરીએ તો તે સમજાય. આ રીતે મનુષ્ય અને પશુ-પંખીની વચ્ચે સમાનતા જણાય છે; પરંતુ ખીજી ઘણી બાબતોમાં તેમની વચ્ચે અસમાનતા જણાઈ આવે છે અને તેમાંજ મનુષ્ય કરતાં પશુ-પંખીની મોટાઈ જણાઈ આવે છે ! સંયમવૃત્તિ અને નૈસર્ગિક કાનુનેના પાલનમાં તેઓ મનુષ્ય પ્રાણી કરતાં અનેકગણાં ચઢી જાય છે; તેજ રીતે સંઘબળમાં પણ ઘણે અંશે પશુ-પંખીની મહત્તા માનવસમાજને વટાવી જાય છે.

x

x

x

x

નર અને માદાનાં જોડકાં સાથેજ ફરતાં હોવા છતાં, અને તેમને માનવીના જેવાં કર્ણાં જોખની જરૂર ન હોવા છતાં, પંખી તેમજ પશુઓ વિષયલાલસામાં જે સંયમ ખતાવે છે, તે મનુષ્યની સાથે સરખાવતાં અપૂર્વ છે, અજોડ છે. ખોટા અભિમાનથી કુલાઈને માણસો, અંદર અંદરનાં વચન માટે, ‘ગધેડા જેવો છે’, ‘કુતરા જેવો છે’ એવાં વાક્યો બોલે છે; પરંતુ વિચાર કરનારનેજ સમજાય છે કે, એમ કહેવું તે ગધેડા અને કુતરાની જાતિને અન્યાય કરવા જેવું છે; કારણ, એ બંને જાતિઓ વિષયેચ્છાની બાબતમાં ભારે સંયમી-હા, માનવપ્રાણીઓ કરતાં ભારેજ સંયમી-છે. એમના એ સંયમ સમક્ષ ભલભલા માણસને માથું નીચુંજ નમાવવું પડે !

x

x

x

સિંહના અહમ્મયર્થપાલનની તો વાતજ જૂદી છે ! કહેવાય છે કે, સિંહો જીવનમાં એકજ વખત વિષયવૃત્તિ કરે છે, તે પછી સારંચ જીવન અહમ્મયર્થનું પાલન કરે છે. તેને લીધે તો માનવ-

જાતિ એનું નામ સાંભળીને ખાર ગાઉ ભાગતી ફરે છે!

એ સંયમની બાબતમાં તો માનવજાતિ-ખાસ કરીને વર્તમાન યુગની-દરેકથી પાછળજ આ-
વવાની. એટલે જૂઠાં જૂઠાં પશુ-પંખીઓના નામથી ઉલ્લેખ કરવા જતાં પારજ આવે નહિ.
માટે થોડાક નમુનાજ આપવા યોગ્ય છે; ખાડી ગાય, બેસ, બકરાં, ઘેટાં, ઘોડા, ઉંટ, હાથી,
ચકલાં, મેર, બગલાં, મધર સૌને વિષે એજ રીતે વિવેચન કરી શકાય તેમ છે.

ખીજ સંયમવૃત્તિ આહારની. એમાં પણ માનવજાતિનો ક્રમ પશુ-પંખીની પાછળજ આ-
વવાનો! ખાઉધરાપણુને અંગે થતા રોગ જેટલા માનવજાતિને લાગુ પડે છે, તેટલા પશુ-પંખીને
કદીજ થતા નથી. કલ્પના કરો, અમૃત જેવી મીઠી ફેરીઓથી આંખાવાડીઉં લચી રહું હોય તે
વખતે આંખાવાડીઆમાં વસતાં પંખીઓમાંથી કેટલાં હદ કરતાં વધારે ખાવાથી મરી પડેલાં જ-
ણાય છે! અને પોતાની જાતિને વિષે ખૂબજ મગરૂરી રાખનાર, અભિમાનનાં પૂતળાં જેવાં
માનવપ્રાણીઓમાં તો કેટલાએ, પારકા ભોજનને પોતાના પેટમાં અકરાંતીઆની માફક ડેલી ડેલીને
ભરવાથી, ત્યાં ને ત્યાં તરફડીને મરી ગયાનાં દૃષ્ટાંતો ઘણાંયે મોજુદ છે!

પશુ-પંખીઓ ઉપર પ્રેમદષ્ટિ રાખીને, કદીયે એમના જીવનનો અભ્યાસ કરવાની દાનત
રાખી હશે તે કહી શકશે કે, સૂત્રામાં અને જગવામાં, જે માણસો એમનું અતુકરણ કરે તો
કદીયે દુઃખી ન થાય. પ્રાતઃકાળે કદી જુહુના દરિયાકિનારે ગયા છો? એ નાળિયેરીના વનમાંથી
એ વખતે તો જગૃત થઈ થઈને, ચારાની શોધમાટે ઉપડી જતી કાકસેનાના કોલાહલને સાંભળીને,
ઉંઘણુશી માણસો શરમાઈને મરી જાય તેવું લાગશે! અરે! એટલે ન જવું હોય તેને માટે ઘર-
આંગણે ચકલાં, કાખરો, મેના, પોપટ, ક્યાં ઓછાં છે?

એક સુંદર નાનકડા ગામડામાં જોયેલું દૃશ્ય મારા જીવનસુધી હું વિસરી શકવાનો નથી.
ગામને ઝાંપેજ એક વિશાળ તળાવ, તેની અંદર બરાબર મધ્યમાંજ નાનકડો ખેટ, તેની ઉપર
અનેક વૃક્ષોનો સમૂહ-એ બધું કેવું લાગતું હશે? એ વૃક્ષાવલીની શાખાઓમાં, સંધ્યાસમયે
ચારે દિશાએથી કેટલાએ ગાઉના પંથ કાપીને બગલાંઓનો સંઘ રાતવાસો ગાળવા આવે છે.
બરાબર નિયમિત વખતેજ તે નિદ્રાધીન થઈ જાય છે. અને પ્રાતઃકાળે ચાર અને પાંચની વચ્ચે
તો જગૃત થઈ ઉદરપોષણ અર્થે ચારો શોધવા ટુકડીઓ બધાઈને અનેક બકપંક્તિઓ ત્યાંથી
હી જાય છે! માનવસમુદાય એમના જેવો નિયમિત અને એટલો ઉલ્લોગી હોત તો?

કાડીઓ, પતંગીઆં, મધમાખીઓ, લમરાઓ અને બીજાં અનેક જાતુઓની ઉલ્લોગપ્રિયતા
અને સ્વાશ્રયી વૃત્તિ જોઈને પણ આપણે તો શરમાઈને લાજ મરીએ તેમ છીએ.

વાનરસેનાનું નિયમન અને વ્યવસ્થા જોઈને પણ આપણે માનવીની હાર કબૂલવી પડે તેમ
છે. સંસારી અને બ્રહ્મચારી એવાં બે ટોળાંઓ એમનાં હોય છે. સંસારી ટોળાઓમાં વાંદરીઓ
અને તેમના સંતાનસમૂહના સંરક્ષણમાટે એકેક વીર સેનાપતિ હોય છે. તેના એકજ પોકાર
આગળ આખી સેના કેવી નમી પડે છે અને પોતાના સ્વજનમંડળની આપત્તિ વખતે એકજ જુલિયો
કેવાં વિરલ પરક્રમ દાખવી શકે છે, તે તો અનુભવેજ સમજાય! પોતાની એકજ સ્ત્રીને શુદ્ધાઓ
કે તોફાની ગેરા સોલજરોના પંજમાંથી બચાવી નહિ શકનારા, આજના અનેક નિર્માલ્ય હિંદુ-
ઓએ, આ વાનર નરવીર પાસેથી શું ઓછું શીખવાનું છે! એમના બ્રહ્મચારી ટોળામાં બધાજ
નરવાનરોજ હોય છે. માદાઓનું નામ નહિ! કેવું તપ!! હનુમાનજાતિના એજ સાચા વંશજ
કહેવાય, એમાં શું નવાઈ!!

કાગડાઓની ઉજળી, કાગડાઓનું પંચ અને તેમનો શોક, એ પણ જાણવા અને સમજવા-

જેવાં છે. તે ઉપરથી વાનરોની માફક એમના પણ સંઘબળની આપણને ખાતરી થાય છે. એકાદ કાગડને કોઈએ ધાયલ ક્યોં હોય કે મારીને લટકાવ્યો હોય તો, કાકારોળ કરતા સેંકડો કાગડાઓ જોતજોતામાં એકઠા થઈને, શોકસ્વરે વાતાવરણને ભરી દે છે, અને પેલા પોતાના જાતિ-લાઈના મુકદ્દાને ઉંચકી જવા મથે છે. તેજ રીતે એકાદ સ્થળે ભક્ષ જણતાં પોતાના જાતિ-લાઈએને, જૂદાજ સૂરે આમંત્રણ આપીને તે એકઠા કરે છે. એજ રીતે પોતાના જાતિલાઈનો ન્યાય ચૂકવવા માટે પંચના રૂપમાં પણ ધણી વખત નિયમબદ્ધ એકઠા થતા કાગડપંચને મેં જોયું છે. દુર્ભાગ્યે એમની ભાષા હું સમજી શકતો નથી, એટલે તે વિષે કહી શકતો નથી; તોપણ એમની સંઘશક્તિ તો સાચેજ મનુષ્યોને શરમાવનારી છે.

આ બધાની સાથે પોતાનાજ સ્વાર્થમાટે અંદર અંદર ઝઘડતા, પોતાનાજ જેવા મનુષ્યસમાજને લૂંટી લેતા, પરતંત્રતામાં કચડી નાખતા, સ્વાર્થી લડાઈઓમાં હજારો અને લાખો મનુષ્યોને નિર્દય રીતે રહેંસી નાખતા, પોતાના દેશ અને દેશવાસીઓના લાભમાટે અનેક કારોગરોના અને મજૂરોના અવયવો છેદી નાખતા, સ્ત્રીઓ અને અંત્યજોને અનેક રીતે અપમાન કરતા સરખાવી જોઈએ, ત્યારે મનુષ્યજાતિને પશુ-પંખી કરતાં વધારે ઉન્નત અને ઉદારચરિતની કાણુ કહેવા તૈયાર થશે?

મનુષ્ય એ તો જાતેજ સ્વાર્થનું પૂતળું છે. તેનો જીવનવ્યવસાય જોતાંજ જણાશે કે હમેશાં તે પોતાનાજ લાભમાટે મથ્યા કરે છે. પોતાની જાતમાટે, પોતાના કુટુંબ માટે, પોતાના ગામ માટે અને છેવટે પોતાના દેશ માટે પણ જ્યાં જુઓ ત્યાં એ પોતાનાજ હિતમાટે તે ઝુકતો જણાશે. ‘આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ’ જેવા ઉન્નત કલ્પના કરનારા નીકળ્યા છે ખરા, તોપણ સર્વ ભૂતમાત્રને આત્મવત્ ગણનારા કેટલા સંતો નીકળ્યા છે?

કાળાઓ માટે ગોરાઓને દ્રેષ છે, પૂર્વવાસીઓ માટે પશ્ચિમવાસીઓના મનમાં તિરસ્કાર છે; તો ગોરાઓ માટે કાળાઓને અને પશ્ચિમવાસીઓ માટે પૂર્વવાસીઓને પણ એવીજ લાગણી છે. આવું યુદ્ધ તો સમસ્ત બ્રહ્માંડભર સતત ચાલ્યાંજ કરે છે.

અને પેલો શુદ્ધિશાળી મનુષ્ય પોતાનાજ જેવા બીજા નિર્જાન મનુષ્યને લૂંટવા, કચડવા, છુંદી નાખવા તૈયાર થયો તે પહેલાં એણે પોતાના સ્વાર્થને ચમત્કાર પશુપંખી ઉપર પૂરેપૂરો અજમાવ્યો છે. જેટલાં પશુપંખી મનુષ્યના સહવાસમાં આવ્યાં, તે તમામની ઉપર એણે પોતાના સ્વાર્થને માટેજ અધિકાર જમાવી તેની પાસેથી લેવાય તેટલો લાભ લીધો છે. ઉંટ, હાથી, ઘોડા, ગધેડા, બળદ, પાડા-વગેરેને ભાર ઉંચકવામાં અને સ્વારીના કામમાં લીધા; ખેતીવાડીનો બોળે પણ એમનીજ ઉપર; ગાય, બેંસ, બકરાં પાસેથી દૂધ અને ઘેટાં પાસેથી ઉન પડાવ્યાં; મેના, પોપટ અને કાકાકૌઓને પોતાના શોખને ખાતર કેદ કરી પાંજરે પૂર્યાં! આમ માણસે પોતાની શુદ્ધિનો ઉપયોગ સ્વાર્થ ખાતરજ કર્યો.

પશુ-પંખીની કિંમતનો આંકડો પણ માણસે પોતાના સ્વાર્થ ઉપરજ ઠરાવ્યો છે! શરતના ઘોડાઓ ખૂબ પૈસા કમાવરાવે તો એની ઝાઝી કિંમત, ગાય-બેંસ જેટલું દૂધ આપે તે ઉપર એની કિંમત! મનુષ્યની શુદ્ધિએ ક્યાંસુધી કામ કર્યું છે?

મોટા મોટા રણસંગ્રામો તે પોતાના સ્વાર્થમાટે ખેડે; છતાં અનેક ઉંટ, હાથી, ઘોડા, ખચ્ચર અને બળદોને, તેમના કશા પણ સ્વાર્થવિના તોપોના ગોળા ખાવા માણસ ધસડી નાખે! લડાઈનો લાભ તે પોતે ઉઠાવે, પણ મનુષ્યો સાથે હળીમળીને ચાલ્યાં એટલાં તમામ પશુ-પંખીના ભોગજ મળ્યા! હજી જે દૂર રહ્યાં છે તેનાથી માણસ ડરતો કરે છે, પણ પાળેલાં થઈને જે તેની પાસે આવ્યાં, તે દરેકને એણે પોતાના લાભમાટે કચડી નાખ્યાં છે!

કલાપિએ ગાયું છે કે,

મન્યુ છે યુદ્ધ બ્રહ્માંડે, દેવદાનવનું અહો; હણે છે કોઈ તો કોઈ, રક્ષાનું કરનાર છે.

એક અર્થમાં એ ભલે સાચું હોય, પણ બીજા અર્થમાં જોતાં તો સમસ્ત વિશ્વમાં માનવી-

માત્ર સ્વાર્થબુદ્ધિથી પ્રેરાઈનેજ નિરંતર બુદ્ધ કર્યોજ કરે છે; તેમાં જેનામાં એ સ્વાર્થબુદ્ધિ જેટલે અંશે વધુ ખીલેલી, તેટલે અંશે તે સ્વાર્થ સાધવામાં બીજી માનવજાતિને વિશેષ કચડી રાખે; અને જેનામાં તે બુદ્ધિ ઓછી ખીલેલી હોય છે તે તેટલે અંશે સવિશેષ કચડાય છે. વળી એ રીતે કચડનાર કે કચડાયલાંઓમાં એક દાનવ કે બીજો દેવ નથી. કચડાય તે નિર્માલ્ય જંતુ, ગુલામ; અને કચડી શકે તે સ્વતંત્ર, સખળ, શેઠ. કુદરત કોઈને નિર્માલ્ય જંતુ કે ગુલામ રહેવાનું કહેતી નથી, તેમ કોઈની ઉપર મહેરબાની બતાવતી શેઠ પણ બતાવતી નથી. એના રાજ્યમાં તો જે બળવાન અને તે બે ભાગ ભોગવે, જે નિર્માલ્ય રહે તે લૂંટાય-પોતાનો ભાગ અને સ્વતંત્રતા ગુમાવી, સખળની ગુલામી કર્યા કરે; એજ કુદરતનો કાનુન છે.

એટલે હિંદુસ્થાનમાં જે કોમો અત્યંત, અકુલીન, પછાત કે કચડાયલી ગણાય છે, તે આત્મશ્રદ્ધાથી સખળ અને તો એમને કોઈ દબાવી કે કચડી શકે તેમ નથી; કે નથી તો કોઈ અત્યંત અથવા અકુલીન ગણી શકે તેમ. તેજ રીતે જે પૂર્વની પ્રજા એક બની મજબૂત થાય તો પશ્ચિમની પ્રજાની તાકાત નથી કે તેને વધુ વાર લૂંટી કે કચડી શકે. ‘માગો અને મળશે,’ ‘ખખડાવો અને ઉઘડશે’ એ બાઈબલનાં સૂત્રોનો એજ ભાવાર્થ છે. તેજ રીતે ‘આત્મા આત્માનો શત્રુ એને મિત્ર છે,’ ‘બલહીનને કશુંજ મળતું નથી,’ ‘સ્વતંત્રતાસમાન સુખ નથી અને પરતંત્રતાસમાન દુઃખ નથી,’ એ હિંદુઓનાં શાસ્ત્રવચનોનો પણ એજ ઉદ્દેશ છે. ‘સ્વર્ગમાં રહીને બીજાની પરતંત્રતા ભોગવવી તેના કરતાં નરકમાં પણ સ્વતંત્ર રહેવું, એ હજાર દરજ્જે સારું છે’ એજ સૂત્રને અત્યારે જગતમાં, ઘરમાં, કોમમાં, સમાજમાં કે દેશમાં જે જે કચડાયલાં-દબાયલાં હોય, તેમણે જીવનનું લક્ષ્ય બનાવવાની જરૂર છે.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન” માં લેખક-શ્રી. સમાજસુધારક)

૩-આંખોની જાળવણીના સોનેરી નિયમો

“આંખ સાષ્ટ ક્રોન્ડર્વેશન કાઉન્સિલ”ના જનરલ ડાયરેક્ટર ડૉ. ગએ હેન્રી આંખોની જાળવણી માટેના નીચલા સોનેરી નિયમો ધ્યાનમાં રાખવાની ખાસ ભલામણ કરે છે:-

- (૧) ચાલતી ટ્રેનોમાં કદી પણ વાંચતા ના.
- (૨) તમારી આંખોને ખેંચી ધણી મહેનત આપતા ના.
- (૩) ચળકતા કાગળો વાપરતા ના.
- (૪) બારીક અક્ષરોની ચોપડીઓ વાંચતા ના.
- (૫) આંખી રોશનીથી વાંચતા ના કે લખતા ના.
- (૬) તમારી આંખોના ભોગે રોશનીના ખર્ચનો બચાવ કરતા ના.
- (૭) ધણી ચમકતી રોશનીવડે કદી પણ વાંચતા કે લખતા ના.
- (૮) શેડ વગરની રોશની લખતી અને વાંચતી વખતે કદી વાપરતા ના.
- (૯) તમારી આંખોને તમારા (લખવા-વાંચવાને લગતા) કામ આગળ લાવતા ના; પણ તમારું કામજ તમારી આંખો આગળ લઈ જજો.
- (૧૦) સસ્તા ચશ્માઓ કદી પણ વાપરતા ના.
- (૧૧) ખરાબર ધોયા વગરના સાધારણ દુવાલ વાપરતા ના.
- (૧૨) બાડી કે ખેંચાતી આંખો માટે ખેદરકાર રહેતા ના.
- (૧૩) તમારી આંખોની નબળી સ્થિતિ તરફ સહેજ પણ ઓછી કાળજી રાખતા ના.

(તા. ૧૭ મી મે ના દૈનિક “હિંદુસ્થાન”માંથી)

૪-નિકારાગુઆનો શૂરવીર સેનાપતિ જનરલ સેન્ડીનોની ભીષણ પ્રતિજ્ઞા

પ્રજાતંત્રીતરીકે જનતામાં પંકાયેલું અમેરિકાનું સંયુક્ત સંસ્થાનોનું રાજ્ય હવે મધ્યઅમેરિકાની સ્વતંત્ર પ્રજાઓ તાબે કરી લેવા મથી રહી છે. નિકારાગુઆ આમાંનું એક નાનું સરખું રાજ્ય છે, કે જે સર કરી લેવા અમેરિકા અનેક જાતનાં કાવત્રાં રચી રહ્યું છે; અને જો જનરલ સેન્ડીનો ન હોત તો તે આજે અમેરિકાની ગુલામીની બેડીમાં ક્યારનું જકડાઈ ગયું હોત; પરંતુ આ તેજસ્વી યુવકે અમેરિકા સામે આથ બીડી અને વર્ષોથી પોતાના મુઠ્ઠીભર વફાદાર સાથીઓની મદદથી અમેરિકન શાહીવાદની પ્રચંડ સત્તા સામે તે ઉગ્ર લડત લડી રહ્યો છે.

સેન્ડીનોને ફસાવવાના પ્રયાસ

જનરલ સેન્ડીનોની આ તેજસ્વિતાથી અમેરિકાના મહાન સેનાપતિઓ પણ છક બની ગયા છે અને તેને ગમે તે ઈલાજે પણ સપડાવી દેવાનાં ભેદી કાવત્રાંઓ રચે જાય છે. એવા એક પ્રસંગે સેનાપતિ જનરલ જે. મોંકાડાએ ઝંતુની સ્વાતંત્ર્યવીર સેન્ડીનોને રહા માટે આમંત્રણ આપી “અસંભવિત વસ્તુ” માટે નાહક ખુવાર નહિ થવાની ભલામણ કરી તેને અમેરિકાની સેવામાં જોડાઈ જવા માટે મનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો. જનરલ મોંકાડાને લાગ્યું કે, તે સેન્ડીનોને બનાવી જશે; પણ અત્યારે તેની મુરાદ નિષ્ફળ નીવડી. ફરી એક વાર તેણે એક મીજબાની ગોઠવી અને યુવાન સેન્ડીનોને આમંત્રણ આપ્યું. મીજબાનીમાં બાટલીઓ પણ ખૂબ ફૂટી.

બાદ એક દુઃખદાયક-અથવા મનોરંજક ખીના બની. મીજબાનીમાં એક ડોશી એક તર વર્ષની સુંદર કુમારિકાને લઈ આવી હતી. તેને સેન્ડીનો આગળ ઉભી કરી મોંકાડાએ કહ્યું કે “નીકારાગુઆમાં અમેરિકાની નીતિનો સ્વીકાર કરે તો આ છોકરી તને બહાલ કરે.” બિચારી બાળા બચબીત મૃગ જેવી ટગર ટગર જેતી આંસુ ઢાળતી હતી.

છોકરી સાથે પસાર થયો.

સેન્ડીનોએ સિંહગર્જના કરી કહ્યું કે “નીકારાગુઆની આ આદર્શ બાળાને તમે કે ખીજે કોઈ પણ હાથ અડાડી શકશે નહિ” અને તરત તે બાળાને ઉપાડી ઘોડેસ્વાર થયો તથા વિજળીને વેગે દૂર નીકળી જઈ અદૃશ્ય થઈ ગયો. આ બાળા આજે એક આશ્રમમાં સિસ્ટર મેરિયા ઓગસ્ટાને નામે ઉછરી રહી છે. એ દિવસથી સેન્ડીનોના દુસ્મનો તેનાથી કંપે છે અને આ બહાદૂરીને લીધેજ પ્રજામાં તેને માટે ધણુંજ માન વધી પડ્યું છે.

તે પછી થોડા વખતમાં એવી ખબર ફેલાઈ ગઈ કે, વિમાનોમાંથી ફેંકવામાં આવેલા બૉમ્બથી સેન્ડીનો માર્યો ગયો! તે જીવતો હોત કે મરણુવશ થયો હોત, પણ તે એક મહાન પુરુષ છે, એ વિષે શક નથી; પણ આ સમાચાર ખોટા હતા. સેન્ડીનો હજી જીવતો છે અને અમેરિકન શાહીવાદીઓ તેને ડાકુ ચોર ચંધીસખાન ને નાદીરશાહને નામે ઓળખાવે છે; છતાં પ્રજાના અંતરમાં તેને દેશોદ્ધારક વૉશિંગ્ટનની ઉપમા ક્યારનીય મળી ગઈ છે.

નિકારાગુઆમાં સીગોવિયા નામનો એક પર્વતોની ખીણમાં વસેલો પ્રાંત છે અને તેમાં સેન્ડીનોએ “સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક રાજ્ય” સ્થાપ્યું છે. અમેરિકાના વિનીતો જો કે તેની સામે હરહમેશ ટીકા કરે છે, છતાં તેમને પણ સેન્ડીનોની પ્રમાણિકતા અને ઉજ્જવળ દેશભક્તિનાં વખાણ કરવાં પડ્યાં છે.

સેન્ડીનોના પૂર્વવૃત્તાંત

૧૮ વર્ષનો યુવાન સેન્ડીનો દેશસ્વતંત્રતાની ઝંખનામાં ધ્યેયઘેલો બની આખા મેક્સિકોમાં ભ્રમતો ભ્રમતો એક ખાણમાં મજુરતરીકે જોડાઈ ગયો. તેનો ભાઈ અમેરિકન માલિકોની મંડળીનો એક ભાગીદાર છે. ખાણમાં મજુરજીવનનો અનુભવ મેળવી તે નિકારાગુઆ પાછો ફર્યો. તે પહેલાં તે સોનાની ખાણમાં કારકુનનું કામ કરતો ને તેના માલિક મિંગ આર્સે અટરસનો તેના

કામકાજમાટે ધણેજ ઉંચો અભિપ્રાય હતો. દરમિયાનમાં નિકારાગુઆમાં ફોન્ઝરવેટિવ અને લિબરલ પક્ષ વચ્ચે ઝુજ જમી ત્યારે સેંડીનો ત્યાં ઉપડી ગયો. ગયા (ઈ. સ. ૧૯૨૭ના) જુલાઈ માસમાં લિબરલો અને પ્રમુખ કુલીજ વચ્ચે સમાધાની થઈ, પણ સેંડીનોએ તેની સામે પણ બંડ ઉઠાવ્યું ને ઉપર જણાવેલા ભાગમાં સ્વતંત્ર રાજ્યતંત્ર સ્થાપન કર્યું. તે પોતાને “પહાડોનો જંગલી પશુ” તરીકે ઓળખાવે છે.

તરતજ તેણે લશ્કરનું સંગઠન કર્યું. તે એક ઉમદા કદાવર સફેદ ઘોડાપર સ્વારી કરે છે. તેનાજ નામના સિલ્હા તેના રાજ્યમાં ચાલે છે. રાજ્યમાં તેણે એવો કાયદો કર્યો છે કે, તેના લશ્કરમાં જે કોઈ દારૂ વેચે તેને ફાંસીને માંચડે લટકાવવામાં આવશે. વળી પરદેશીઓની માલમિલકત પણ તેણે જપ્ત કરી.

હાલ તેની પાસે એક હજાર બંદુકો અને ૮૦ હજાર કારતુસો હોવાનું તેના દુશ્મનો આપણને જણાવે છે. વધારામાં ત્રણ મશીન-ગન્સ ને થોડી તોપો પણ છે. આ સંખ્યા સાથે આપણને કોઈ જાતની પંચાત છે નહિ, પણ આપણે એ તો અનુભવથીજ જાણ્યું છે કે, અમેરિકન સેનાઓ સાથે જ્યારે જ્યારે લડાઈઓ થઈ, ત્યારે સેંડીનોની સેનાજ પ્રભાશાળી નીવડી હતી.

ઓળટવી આશાવાદ

એક મિત્રપર તેણે કારણપરત્વે એક વાર પત્ર લખ્યો હતો અને તે ખાનગી હતો, છતાં તેમાં એ વાક્યો તો હતાંજ કે “તમે ખાત્રી રાખજો ને ખીજઓને પણ ખાત્રી આપજો કે, જ્યાંસુધી મધ્યઅમેરિકામાંથી વિદેશીઓ ચાલ્યા નહિ જાય, ત્યાંસુધી લડાઈ ચાલુજ રહેવાની. તમે જાની છો, દેશભક્તિનો ઉપદેશ યુવકોને તમે આપો છો. તમારા ઉપદેશથીજ હું પણ જગૃત થયો હતો. મારા હૃદયમાં દેશભક્તિના પડધા તે તમારા પ્રભાવશાળી લેખને પરિણમેજ. તમારા ઉપદેશને વશ થઈનેજ મેં સ્વતંત્રતાનું વ્રત લીધું છે અને ધણા લાંબા કાળથી તરસી થયેલી મધ્યઅમેરિકન ભૂમિને શત્રુના લોહીથી સંતોષવાની પ્રતિજ્ઞાને હું વરી ચૂક્યો છું. આપણા દેશમાં વિદેશીઓને કોઈ પણ રીતે દબાવ કરવાનો હક્ક નથી.

સેંડીનોની લીધેલ પ્રતિજ્ઞા

ખૂનખાર લડાઈના પ્રસંગ નજીક આવી રહ્યા છે. ગમે તે થાય, પણ સેંડીનોની છાતીમાં ધગશ છે. તેની નસોમાં જીવનું લોહી વહે છે, ત્યાંસુધી નિકારાગુઆ શાહીવાદીઓના હાથમાં પસાર થશે નહિ! ખૂનખાર લડાઈઓ ચાલુ રહેશે, શરા સૈનિકો જનમાલનો ત્યાગ કરશે. મારી પાસે આજે પાંચ ટન ડાયનેમાઈટ ભર્યું છે. હું જે યોગમથી છેકજ અકળામણના સંજોગમાં આવી પડું અને તેમાંથી છૂટવું મારે અશક્ય થઈ પડે તો મારે હાથે એ ડાયનેમાઈટ સળગાવી મૂકીશ. તેના ધડાકા આજુબાજુના ૨૫૦ માઇલમાં સંભળાશે; એટલે દુનિયાએ માની લેવું કે, સેંડીનોએ પોતાની કાયર જીંદગીનો અંત આણ્યો છે, દેશદ્રોહીઓ તેમ શત્રુઓ આ દેહનો સ્પર્શ કરી શકશે નહિ, તે પ્રચંડ અગ્નિપ્રલયમાં ખાખ થઈ જશે.

આયલેંડમાં ડી'વેસેરાનું જે સ્થાન છે તે નિકારાગુઆમાં નિર્ભય દેશભક્ત જનરલ સેંડીનોનું છે. આજે પણ તે પોતાના થોડાક ઝનુની સિપાઈઓની મદદથી મહાન શક્તિવાળી અમેરિકાની શાહીવાદ સત્તા સામે ખૂનખાર લડત લઈ રહ્યો છે.

માનવજાતિના ઉદ્ધારકોની જ્યારે તવારીખ લખાશે, ત્યારે જનરલ સેંડીનોનું નામ તેમાં અગ્રસ્થાન ભોગવશે. (દૈનિક “હિંદુસ્થાન”ના એક અંકમાંથી)

૫-આંતરમન વિષે કેટલાક વિચારો

(૧)

મહાકાલમાં આવતા વિવિધ લેખોમાં જેને વારંવાર આંતરમન (સમ્યક્-નિશ્ચય માધન્ડ) કહેવામાં આવે છે, તે વસ્તુતઃ કાંઈ ખીજું મન નથી, પણ એકજ મનનો તે એક ભાગ છે. મનને જે ખેતરની ઉપમા આપીએ તો આંતરમન એ ખેતરની જમીનનું અંદરનું પડ છે. જેમ જમીનની ઉપરના ભાગમાં ઝાડ હોય છે અને અંદરના ભાગમાં ઝાડનાં મૂળ હોય છે, તેમ મનની અંદરની ખાજી જેને આંતરમન કહીએ છીએ, તેમાં આપણી માનસિક સૃષ્ટિમાં જે કંઈ ઉચ્ચ હોય છે, તેનાં મૂળ હોય છે.

આપણામાં જે કંઈ છે, તેનો જે પૂરેપૂરો અને સર્વોત્તમ ઉપયોગ આપણે કરવો હોય તો આપણા મનની આ અંદરની ખાજીનું સ્વરૂપ સમજવાની આપણે અત્યંત અગત્ય છે. આ કારણથીજ આંતરમન સંબંધી વિવિધ લેખો આ માસિકમાં વારંવાર આપવામાં આવ્યા છે, તથા ભવિષ્યમાં આપવામાં આવનાર છે.

આપણા શરીરમાં અને મનમાં જે કંઈ સારા અથવા નહારા ફેરફારો થાય છે, તેને આંતર-મનજ પ્રકટાવે છે. આંતરમનમાં ચાલતી ક્રિયાજ આપણા શરીરમાં અને મનમાં સારાં અને નહારાં ફેરફારો ઉપજાવે છે. જેમ જમીનના અંદરના ભાગને ખાતર વગેરેથી પોષણ આપવાથી ઉપર ઉગી નીકળતાં વૃક્ષો બળવાન થાય છે, તેમ આંતરમનને કેળવવાથીજ શરીર તથા મન ઉત્તમ પ્રકારનું કરી શકાય છે.

આપણા શરીર તથા મનમાં જે કંઈ પ્રતિકૂળ ઉગી નીકળ્યું હોય છે, તેને આંતરમનમાં ચાલતી ક્રિયાજ નિવારી શકવા સમર્થ હોય છે. આપણા શરીરમાં કાંઈ રોગ હોય અથવા મનમાં કાંઈ દોષ હોય તો જ્યાંસુધી આંતરમનમાંથી તેનાં મૂળ કાઢી નાખવામાં નથી આવતાં, ત્યાંસુધી તે કદી પણ નિવૃત્ત થતો નથી. આંતરમનમાં ચાલતી પ્રતિકૂળ ક્રિયાથીજ શરીરમાં તથા મનમાં વ્યાધિ પ્રકટે છે. આથી શારીરિક તથા માનસિક વ્યાધિ નિવારવાને માટે આંતરમનમાં બળવાન અનુકૂળ ક્રિયા પ્રકટાવવાની મુખ્ય અગત્ય છે.

આંતરમનમાં હાલ જે ક્રિયા ચાલતી હોય છે, તેને ફેરવી નાખ્યાવિના આપણા શરીરની તથા મનની હાલ જે સ્થિતિ છે તે કદી પણ બદલી શકાતી નથી. આંતરમનમાં જેવો જેવો ફેરફાર જ્યારે જ્યારે કરવામાં આવે છે, ત્યારે ત્યારે તેવો તેવો ફેરફાર આપણા શરીરમાં તથા આલ્લમનમાં અવશ્ય પ્રકટે છે. આ નિયમ અત્યંત મહત્વનો છે, અને તેના ઉપર આપણા સુખ-દુઃખનો આધાર રહેલો હોવાથી જે આપણે આપણા શરીરને તથા મનને ઉંચા પ્રકારનું કરવું હોય, તથા દુઃખનો નાશ કરી સર્વોત્તમ સુખને પ્રાપ્ત કરવું હોય તો આપણે તે નિયમને ખરાબર સમજીને તેને અનુકૂળ વર્તન કરવું જોઈએ. સત્શાસ્ત્રો જ્યારે ‘મન એજ બંધમોક્ષનું’ અથવા સુઃખ-દુઃખનું કારણ છે’ એમ કહે છે, ત્યારે તે આજ મહત્વના નિયમનું આપણને સૂચન કરે છે.

મનની ઉપરની ખાજીમાં કેટલીક બાબતોનું અસ્તિત્વ પ્રસંગે થોડી વાર દેખાતું હોય છે-પ્રસંગે થોડી વાર આપણે સુખી અને સદાચરણી થયેલા દેખાઈએ છીએ-પરંતુ આ સુખનાં અને સદાચરણનાં ઉંડાં મૂળ આંતરમનમાં જ્યાંસુધી નાખવામાં નથી આવતાં, ત્યાંસુધી આપણું જીવન હંમેશને માટે સુખી અને સદાચરણી થતું નથી. આંતરમનમાં જે ઉંડું પ્રવેશ્યું હોય છે, તેજ આપણા જીવનમાં ફળ પ્રકટાવતું દેખાય છે; અને જ્યાંસુધી આંતરમનમાંથી તેને દૂર કરવામાં નથી આવતું, ત્યાંસુધી તે તેની તે જાતનું ફળ પ્રકટાવ્યાજ કરે છે.

જે જે વિચારો આપણે ઉંડા ઉતરીને કરીએ છીએ, તે આંતરમનમાં પ્રવેશે છે; મનની જમીનના અંદરના પડમાં તે મૂળ નાખે છે; અને ત્યાંથી શાખા, પત્ર, પુષ્પ અને ફળરૂપે ઉપર આલ્લમનમાં તથા શરીરમાં ઉગી નીકળે છે. જે એ વિચાર કાંઈ કાંટાના વૃક્ષનું ખીજક હોય છે, તો આપણા મનમાં તથા શરીરમાં કાંટાનું વૃક્ષ ઉગે છે, અને તેના કાંટા નિત્ય આપણને

વાગે છે. પરંતુ એ વિચાર જે મોગરાના કે ચંપાના વૃક્ષનું બીજક હોય છે અથવા આંખાના વૃક્ષનું બીજક હોય છે, તે સુવાસિત પુષ્પો અથવા સ્વાદિષ્ટ ફળો આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

આપણી મનોવાટિકામાં ઉગેલાં કાંટાનાં વૃક્ષોનો નાશ કરવાને માટે આપણે તેમને આખાં ને આખાં મૂળસહિત ઉખેડી નાખવાં જોઈએ; પરંતુ તે કંઈ ખેંચી શકાય અથવા કાપી શકાય એવાં હોતાં નથી. તેમને તળેથી ઠેલો મારીને બહાર કાઢી નાખવાં જોઈએ, એટલે કે જે કાંટાનાં વૃક્ષને કાઢી નાખવા આપણે ઇચ્છતા હોઈએ તે વૃક્ષના મૂળતળે, આંતરમનમાં વધારે ઉંડે આપણે બીજું બીજક વાવવું જોઈએ. આંતરમનમાં જેમ વધારે ઉંડાં બીજકો રોપવામાં આવે છે, તેમ તે બીજકોમાં વધારે જીવન અને વધારે બળથી ઉગવાની શક્તિ હોય છે. આમ હોવાથી જે બીજકને માનસભૂમિમાં સૌથી ઉંડું રોપ્યું હોય છે, તે બીજક એટલે ઉંડે નહિ રોપાયલાં બીજકોને ધક્કો મારીને બહાર કાઢી નાખે છે, અને પોતે ઉપર આવે છે. આ બીજો નિયમ પણ સુખની ઇચ્છાવાળા આપણે સર્વદા સ્મરણમાં રાખવાનો છે.

દોષોને, દુર્ગુણોને અથવા પ્રતિકૂળ સ્થિતિઓને ટાળવાને માટે જ્યારે આ નિયમાનુસાર આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ, ત્યારે તેમને ટાળવામાં આપણે વિજયી થયા વિના રહેતાજ નથી. પડેલી ટેવો ટાળવાને ગમે તેવો બળવાન નિશ્ચય કર્યો હોય છે, તોપણ તે છૂટતી નથી. ખરું કહીએ તો કોઈ પણ સ્થિતિ, કામના, દુર્ગુણ અથવા દોષ એ રીતે ટાળી શકાતો નથી. આપણને ન ગમે તેવો આપણા શરીરમાં તથા મનમાં જણાયલો કોઈ પણ દોષ ત્યારેજ સહેલાઈથી અને સંપૂર્ણપણે ટળી જાય છે, કે જ્યારે આપણે જે આપણને ગમે છે, તેનાં આપણા આંતરમનમાં વધારે ઉંડાં મૂળ નાખીએ છીએ. તમારા દોષોપ્રતિ દષ્ટિ પણ ન નાખો; તેમના સંબંધી વિચારસરખો પણ કદી ન કરો અને જે સદ્ગુણોની તમને ઇચ્છા હોય તેનાજ, ઉંડા ઉતરી તન્મય થઈ વિચાર કરો. જેમ વધારે ઉંડા ઉતરી તમારે જોઈતા સદ્ગુણોનો તમે વિચાર કરશો, તેમ તમારી માનસિક આંતરભૂમિમાં તેનાં વધારે ઉંડાં મૂળ નાખાશે, અને તેમ તમારા દોષો છૂટવાનો સત્વર યોગ આવશે. દોષથી મુક્ત થવાનો અને સદ્ગુણોને સિદ્ધ કરવાનો આજ માર્ગ છે; દુઃખથી છૂટવાનો અને સુખને પ્રાપ્ત કરવાનો આજ રાજમાર્ગ છે; જીવત્વનો નાશ કરવાનું અને શિવત્વનો અનુભવ કરવાનું આજ અમોક્ષ સાધન છે.

જે તમારે ન જોઈતું હોય તેનો તન્મય થઈને કદી વિચાર કરતા ના; પણ જે તમારે જોઈતું હોય તેનોજ જેમ અને તેમ અધિક વાર અને જેમ અને તેમ અધિક તન્મય થઈને વિચાર કરો. જેનો તમે ઉંડા ઉતરી વિચાર કરો છો અથવા જેની તમે અત્યંત તીવ્રપણે ઇચ્છા કરો છો, તેનાં આંતરમનમાં બીજક રોપાય છે; અને જેનાં આંતરમનમાં બીજક પડે છે તે થોડા સમયમાં વૃક્ષ થઈને ઉગી નીકળે છે. આમ હોવાથી જે ગુણો અથવા ટેવો ધારણ કરવાયોગ્ય નથી તેવા પ્રત્યેક ગુણની અથવા ટેવની સંપૂર્ણ ઉપેક્ષા કરવાથી, તેમના તરફ દષ્ટિસરખી પણ કરવી છોડી દેવાથી તમારી માનસવાટિકામાં સર્વ પ્રકારનાં કાંટાનાં વૃક્ષોને ઉગતાં તમે અટકાવી શકશો; અને જે ગુણો અને ટેવો ધારણ કરવા યોગ્ય છે, તેવા પ્રત્યેક ગુણનો અને ટેવનો જેમ અને તેમ ઉંડા ઉતરી વારંવાર વિચાર કરવાથી તમારી માનસવાટિકામાં તમે સર્વ પ્રકારનાં ઉત્તમ અને સુખદ ફળવૃક્ષોને તથા પુષ્પવૃક્ષોને ઉછેરી શકશો. તમારી માનસવાટિકા ઈંદ્રના નંદનવન જેવી સર્વદા ખીલી રહેશે, અને તમને નિરંતર આનંદ તથા સુખને આપનાર થઈ રહેશે.

પ્રત્યેક જયનો વિચાર આંતરમનમાં ઉંડાં મૂળ ધાલે છે. આ કારણથીજ જેનો આપણે નિત્ય ભય ધર્યો કરીએ છીએ, તેના પંજમાં આપણે સપડાઈ જઈએ છીએ. ચિંતા, ઉદ્વેગ, સંતાપ અને તેવીજ બીજી મનની વ્યાકુળતાવાળી સ્થિતિઓમાં પણ આમજ અને છે. આ કારણથી ગમે તેમ થાય તોપણ આવા વિકારોને તથા સ્થિતિઓને મનમાં કદી પણ ન પ્રકટવા દેવી જોઈએ. અને આમ કરવું, એ કંઈ કઠિન નથી. આવા વિકારો મનમાં ઉઠવા માંડે કે તરતજ સાવધાન થઈ, કોઈ સારા વિચારોમાં મનને જોડી દેવું. આનંદના, શાંતિના, સુખના, અવિરોધના, સામર્થ્યના, શ્રદ્ધાના, સદાગ્રહના અથવા જે કોઈ ઉચ્ચ ઉદ્દેશ તમે સિદ્ધ કરવા ધાર્યો હોય તેનાજ

વિચારો તન્મય થઇને કરવા. આપણા શાસ્ત્રકારો નિરંતર જપ કરવાનો, અથવા તત્ત્વવિચાર કરવાનો, અથવા ધર્મરત્નાં કીર્તન કરવાનો, અથવા ધર્મરત્ના સ્વરૂપનું ચિંતનાદિ કરવાનો આવે પ્રસંગે જે આપણને આપહયુક્ત બોધ કરે છે, તેનું આજ કારણ છે. આવા સદ્વિચારો કરવાથી અયોગ્ય વિકારોનાં આંતર મનમાં ઉંડાં મૂળ નંખાતાં નથી, અને સદ્વિચારોનાં વારંવાર ઉંડાં મૂળ નંખાવાથી આપણું હિત થાય છે. વાચકજપથી ઉપાંશુજપનું હજારગણું, ઉપાંશુજપથી મનોમય જપનું હજારગણું, મનોમય જપથી ધ્યાનજપનું હજારગણું, અને ધ્યાનજપથી શન્યજપનું હજારગણું ફળ મળવાનું આપણાં શાસ્ત્રોમાં જે વર્ણવ્યું છે, તેનું પણ આજ કારણ છે; કારણ કે વાચકજપમાં આપણી જેટલી તન્મયતા થાય છે તેના કરતાં ઉપાંશુજપમાં અધિક થાય છે, અને ઉપાંશુ જપ કરતાં મનોમયમાં, ધ્યાનમાં અને શન્યમાં ઉત્તરોત્તર અધિક થાય છે; અને જે જપમાં અધિક તન્મયતા હોય છે, તે જપનાં આંતરમનમાં વધારે ઉંડાં મૂળ નંખાતાં હોવાથી ફળ આપવામાં તે ઓછાં ઉંડાં મૂળ નાખનાર જપ કરતાં અધિક જગવાન હોયજ એ સ્પષ્ટ છે. ધ્યાનજપમાં અને શન્યજપમાં જપ કરનાર અત્યંત ઉંડો ઉતરી જાય છે, અને તેથી આંતરમનમાં તેના સૌથી ઉંડા સંસ્કાર પડવાથી ધ્યાનજપ એ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર અને શન્યજપ એ તેમનાથી અલેહભાવને પમાડનાર હોયજ, એ સુસિદ્ધ છે.

આ પ્રમાણે શુદ્ધિમાને આંતરમનમાં સર્વદા એવા વિચારનાં બીજક ઉંડાં નાખવાં કે જેથી કોઇ પણ અયોગ્ય વિકારને કે અયોગ્ય સ્થિતિને પ્રકટવાનો અવકાશજ ન રહે, અને આંતરમન સર્વદા સુખને અને આનંદને પ્રકટાવે.

(૨)

તમારે જે કાર્યને સિદ્ધ કરવું હોય; જે વિચારો જોઈતા હોય; જે પ્રયુક્તિઓની અમલ્ય હોય; જે કર્મક્ષમતા (કાર્ય કરવાની યોગ્યતા) ની જરૂર હોય; જે નિપુણતાની ઇચ્છા હોય; જે શુદ્ધિની વાંચ્છના હોય; જે સહિષ્ણુતાની કામના હોય—તે સર્વ તમને આપવાને માટે તમારા મનને આજ્ઞા કરો. દૃઢ નિષ્ઠાધિક પણ સ્વસ્થતાપૂર્વક, મનને સવિસ્તર આજ્ઞા કરો. પ્રતિદિન એક વાર અથવા પ્રતિદિન અનેક વાર તમારા મનને આ પ્રમાણે આજ્ઞા કર્યા કરો. આજ્ઞા કર્યા પછી પરિણામ કેવું આવશે, તે સંખંધી કશી પણ ચિંતા ન કરો. તમારે કેવા પરિણામની અથવા ફળની ઇચ્છા છે, તેજ માત્ર તમારા મનને જણાવો, અને જે તમારે જોઈતું હશે તેને માટે તમે અધિકારી થશો કે તે વસ્તુ તમારી પાસે આવેલી તમને જણાશે. તમારી આજ્ઞા કરેલી વસ્તુ તમારા સંખંધ તમારું મન લાવીને મૂકશે.

જ્યારે તમારે કોઇ ખાસ કામ કરવાનું હોય અને કોઇ નવી પ્રયુક્તિઓની તમારે જરૂર હોય, ત્યારે તમારા મનને તે પ્રયુક્તિઓ ઉપજાવી કાઢવાની આજ્ઞા કરો. તે યુક્તિઓ, તમારું મન તમને ધડીને આપશેજ, એવી શ્રદ્ધાથી વાટ જોયા કરો અને તે યુક્તિઓ તમારું મન તમને ધડીને આપે તે અરસામાં કોઇ બીજા કામમાં તમારી વૃત્તિને જોડો. આ સંધિમાં તમારા આંતરમનની કર્મશાળામાં (કારખાનામાં) તમારી આજ્ઞા અમલમાં મૂકવાની ક્રિયા ચાલવા માંડશે, અને યોગ્ય સમય વીતતાં જે યુક્તિઓ ધડી કાઢવાનું તમે તમારા મનને સોંપ્યું હશે, તે યુક્તિઓ ધડીને તમારું મન તમને સોંપશે.

બીજું જે કંઈ તમારે જોઈતું હોય તે સંખંધમાં પણ આ પ્રમાણેજ કરો. જે કંઈ અટપટી આજ્ઞા કરવાની તમારે માથે આવી પડે, તે સર્વનો નિકાલ કરવાને માટે તમારા આંતરમનને સોંપો. રમરણમાં રાખો કે, પ્રત્યેક શુચ્ચવણુનો ઉકેલ હોય છે અને ગમે તેવી શુચ્ચવણુનો ઉકેલ કાઢવાને તમારું મન સમર્થ છે. કોઈકદિન પ્રશ્નનું સમાધાન તમને ન જડતું હોય, તો તે આપવાનું તમારા મનને કહો. આ પ્રમાણે કહીને પછી તમારે કામે વળગો. તેનું સમાધાન કેવા ઉપાયો લેવાથી અને શું કરવાથી થશે, એવી ચિંતામાં પડશો નહિ. તમારું મન તમારી ગમે તેવી શકાનું સમાધાન કરવાને સમર્થ છે, એવી શ્રદ્ધાને ધરતા નિશ્ચિંત રહો. માત્ર આજ્ઞાજ કરો,

અને પરિણામની વાટ જોયા કરો. તમે નિરાશ નહિ થાઓ. કેટલાક સેવકો એવા તો સ્વામીભક્ત હોય છે કે તેમને જે કાંઈ આજ્ઞા કરવામાં આવે છે, તેનું તેઓ હમેશાં પાલન કરે છે; અને તમારું પોતાનું મન તમારો આવા પ્રકારનોજ સેવક છે.

(૩)

સર્વદા સ્મરણમાં રાખો કે, આંતરમનમાં—મનોભૂમિના અંદરના પડમાં તમે જે કંઈ રોપશો તે ઉગ્યાવિના રહેવાનું નહિ. વળી એ પણ સ્મરણમાં રાખો કે, જેમ તમે રોપેલું બીજક ઉત્તમ હશે, તેમ જે વૃક્ષ થશે તે ઉત્તમ પ્રકારનું થશે. વિજ્ઞાનાનુસાર બીજકોને પસંદ કરીને રોપવાથી ખેડુત બમણો પાક લાણે છે, એ શું તમે નથી જાણતા? શામાટે ત્યારે તેજ નિયમ મનના અને વિચારના સંબંધમાં નથી લગાડતા?

સામાન્ય મનુષ્યો પોતાની મનોવાટિકામાં નજરમાં આવે તે વાવે છે—ખાવળીયા, આકડા, શેરીઆ, ધંતુરા, અંખરાં, ધૂળધમાસ વગેરે ગમે તે માલવિનાનાં વૃક્ષો વાવે છે. શામાટે ત્યારે પછી તેમણે વિપત્તિ, વ્યાધિ, નિરાશા અને નિષ્ફળતા લાણવાના પ્રસંગે આશ્ચર્યને પામવું જોઈએ?

પ્રતિદિન જો તમે તમારા મનને કલ્પા કરો છો કે, હું ધરડો થતો જાઉં છું, તો તમે તમારી મનોવાટિકામાં વૃક્ષાવસ્થાને પ્રકટાવનાર બીજકોનેજ રોપો છો. આથી તમારા શરીરના પ્રત્યેક ભાગમાં તમે ઘડપણરૂપી વૃક્ષ ઉગી નીકળેલું અનુભવો છો.

તમે જીવાન છો, એવાજ વિચારો કરો અને વસ્તુતઃ તમે તેવા છો, એમજ જાણો; તમારામાં યૌવનનું જ્ઞાન કરો; વારંવાર તમારા મનને કહો કે, તમારું યૌવન સ્થિર રહે છે; યૌવનને ટકી રહેવાની અથવા હાલ તમે વૃદ્ધ હો તો યૌવનને પાછું તમારા શરીરમાં પ્રકટેલું જોવાનીજ વાટ જોયા કરો; યુવાન રહેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરો; યુવાવસ્થાથી પ્રતિકૂળ એક પણ વિચારને અંતઃકરણમાં કદી પણ ન કરો. આ પ્રમાણે કરવાથી યૌવનને ઉત્પન્ન કરનાર ઉત્તમ બીજકોનેજ તમે તમારી મનોવાટિકામાં રોપો છો; અને જેવું આપણે રોપીએ છીએ, તેવુંજ આપણે લાણીએ છીએ.

તમારા આંતરમનને તમને નિરંતર યુવાન રાખવા આજ્ઞા કરો, અને આંતરમન તે પ્રમાણે વર્તવાનુંજ, એવી શ્રદ્ધા રાખ્યા કરો. આંતરમનને આજ્ઞા કરતી વખતે જરા પણ સંશયને ન ધરો, અને તમારું ધારેલું ફળ તમને મળ્યાવિના રહેશેજ નહિ.

નિદ્રાપૂર્વે શાંતિથી અને અંતરમાં ઉંડા ઉતરી જોનો તમે વિચાર કરો છો, તેનાં બીજકો આંતરમનમાં રોપાય છે; અને આંતરમનમાં રોપાયેલું પ્રત્યેક બીજક મોટા વૃક્ષરૂપે થઇને તમારા શરીરમાં તથા મનમાં ઉગી નીકળે છે. આથી કરીને નિદ્રા આવતાપૂર્વે જેની તમારે તમારા જીવનમાં નિત્ય જરૂર હોય, તે વિના બીજા કેાઇ પણ વિષયનો તમારે વિચાર ન કરવાની અત્યંત અગત્ય છે.

પથારીમાં સૂતા સૂતા ઉંઘ આવે ત્યાંસુધી ઉત્તમ વિચારો કરવા જોઈએ, ઉત્તમ ઉદ્દેશોનું ચિંતન કરવું જોઈએ, પરમેશ્વરના મંગળમય નામનો જપ કરવો જોઈએ અથવા તેમના સ્વરૂપની ધારણા અથવા ધ્યાન કરવું જોઈએ. લવિષ્યમાં જે તમારે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તેનાજ ચિંતનમાં સૂતા પહેલાંનો એક કલાક સમર્પણ કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે તમારી મનોવાટિકામાં તમે વિજ્ઞાનાનુસાર ઉત્તમ બીજકોને પસંદ કરીને રોપો છો, અને તમે બમણો અથવા ત્રમણો પાક લાણવાના.

આંતરમનને ઘણાં કર્તવ્યો હોય છે. બીજાં કર્તવ્યોમાં શુદ્ધિમાન સેવકનું પણ કર્તવ્ય તેણે સ્વીકાર્યું છે. જે કંઈ તેને કહેવામાં આવે છે, તે તે કરે છે, અને આજસુધી તેના સામર્થ્યનું માપ કેાઈ કાઢી શક્યું નથી.

તમારા આંતરમનને યોગ્ય સૂચનાઓ પ્રતિદિન આપ્યા કરો, અને તમારા સમગ્ર મનને, તમારી પ્રત્યેક માનસિક શક્તિને, તમારા પ્રત્યેક સામર્થ્યને અને તમારા આખા શરીરને તમે નિરંતર ઉંચી અને ઉંચી કળાવાળું કરતા જશો. તમે તમને સંપૂર્ણ રીતે બદલી નાખશો અને જીવના શિવ થશો.

(૪)

આજે બહુ તાપ છે, આજે બહુ ટાઢ છે, આજે બહુ વરસાદ છે, આવા આવા વિચારો

પોતાના કામમાં જેઓનું મન રસપૂર્વક જોડાતું નથી, તેઓનેજ આવ્યા કરે છે. જેઓને કામ કરવા ઉપર પ્રેમ છે, અને તેથી જેઓ પોતાના કામને રસપૂર્વક નિત્ય કરે છે, તેમને તાપ, ટાઢ કે વરસાદ કંઈજ જણાતું નથી. શારીરિક, માનસિક કે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને માટે જે પ્રકારનો પ્રયત્ન કરવાનું તમને જ્ઞાન હોય, તે પ્રકારનો પ્રયત્ન અત્યંત રસપૂર્વક કરો, અને તમને તાપ, ટાઢ કે વૃષ્ટિ કંઈજ બાધ નહિ કરે. તમારે ઉનાળામાં મહાબળેશ્વર, માથેરાન કે લાનોલી શોધવાં નહિ પડે. બાળકોને જુઓ; તેઓ કેવાં આનંદથી રમે છે ! તેમને તાપની કે ટાઢની ફરિયાદ કરતાં કદી સાંભળ્યાં છે ?

(“મહાકાવ” ચૈત્ર-સં. ૧૮૬૬ માં લેખક:-સદ્ગત છેટાલાલ માસ્તર)

૬-હૃદયમાં જ્ઞાનરવિ પ્રકટાવવા દૃષ્ટને અભ્યર્થના

પદ. (આવોને મારે મંદિરીએ જગરાય-એ લય.)

નાખો આ મારે ઉર પ્રભુ જ્ઞાનપ્રકાશ, અવર મારે કોઈ હવે નથી આશ. ટેક ઈચ્છું ન પ્રભુ, પુત્ર અને દારા, વિભવ મને લાગે ન અતિ ધ્યારા, ભુવન ઉપવન દિવ્ય પણ ખારાં, શુંદવા ન ગમે ભોગતાણા ગારા, શું કરું તેને, થાય જ અતિ વિનાશ. નાખો૦

બેસું હું પ્રભો ! આપપ્રતિ બેઠ, ભાણું ન બેલી આપવિના કોઈ, સાચું દો જ્ઞાન યાચું પ્રભુ રોઈ, વિકળતાથી ધીરજ છે ખોઈ, પ્રકટાવો જ્ઞાનઅર્ક હૃદયઆકાશ. નાખો૦

વ્યાપેલું જ્યાં ત્યાં બેઠું હું અંધારું, જગત આખું અથડાતું ખિચારું, નિરખું ન જ્ઞાનતેજ ક્યાંહિ ચારું,^૧ નિઃસારે શું ગ્રહી મનને ઠારું, રતવનીત આપો, તુચ્છ ન ઇચ્છું હું છારા. નાખો૦

શાસ્ત્રોને વાંચું, સાધનને સેવું, હજી મનનું તિમિર એવું ને એવું, બાણું શું સાધીને, છે ઈદં જવું, કો વિધિ ખોલી જ્ઞાનનયન દેવું, મથી મથી હવે છેક થયો છું નિરાશ. નાખો૦

શુચો આ મારી ગુરુવર ઉઠેલો, બળું હું થાવા કોનો હવે ચેલો, ઉછેરો આપે રોપેલો વેલો, આપનો છું યદ્યપિ મેલોથેલો, હેઠી ન મૂકા કૃષ્ણ ! આ રથની રાશ. નાખો૦

નરહરિ પ્રભો ! હૃદય હવે ચાંપો, સંતપ્ત શિશુને આશ્વાસન આપો, પ્રતિબંધઅબ્રો સઘ હવે કાપો, હૃદયનભમાં જ્ઞાનરવિ સ્થાપો, બેશો ન શિશુના અધિક હવે નિઃશ્વાસ. નાખો૦

(“મહાકાવ” શ્રાવણ-સં. ૧૮૬૪ના અંકમાંથી)

૧ સુંદર. ૨ માખણ. ૩ આ દૃશ્ય જે પ્રકારનું છે, તે પ્રકારનું જ્ઞાન શું સાધીને પ્રાપ્ત કરું ?

૭-મહાન હજરત મોહમદ પેગંબર સાહેબ (સલ.)

મહાન હજરત મોહમદ પેગંબર (સલ.)નો જન્મ ઇ. સ. ૫૭૦ માં મક્કા શહેર-માં થયો હતો. એ શહેર ધણું પુરાણું છે. તે અરબસ્તાનના જૂદા જૂદા લોકોના કબજામાં રહ્યું હતું, અને છેવટ તે કુરેશી લોકો કે જે સૌથી ઉંચા ગણાતા હતા તેમના કબજામાં આવ્યું હતું. તેમાં કાબાનું પવિત્ર ધામ હોવાથી તે અસહ્ય ધણું પ્રખ્યાત હતું, અને લોકોની આવ-જાને લીધે તે એક મોટું વેપારનું મથક ગણાતું હતું. જ્યારે મહાન હજરત પેદા થયા, ત્યારે તે તેમના ખાનદાનમાંજ હતું અને તેનો કારભાર તેમના દાદા હજરત મુતલિબ ચલાવતા હતા. મહાન હજરતના પિતા તેમના જન્મ પહેલાં ગુજરી ગયા હતા, અને માતા તેમને છ વર્ષના મૂકી ગયાં હતાં. આ અનાથ બાળક માઆપવગરની નિરાધાર સ્થિતિમાં ત્રણ વર્ષ સુધી તેના દાદાના હવાલા-માં રહ્યું. જ્યારે દાદા ગુજરવા લાગ્યા, ત્યારે તેમણે હજરત અશુ તાલિબને સોંપણી કરી અને અશુ તાલિબે સગા કાકા હોવાને લીધે તે બાળકને પોતાની સાથે રાખ્યું. જેમ જેમ દિવસ વધતા ગયા, તેમ તેમ ઉંમર મોટી થતી ગઈ અને જુવાની આવવા લાગી.

અંતરમાં પ્રકાશ—એકાંતવાસનો શોખ હોવાથી તેઓ ઘણો વખત જંગલમાં ખુદાની યાદમાં ગાળવા લાગ્યા. ખુદા તાલાએ પોતાની નિશાનીઓવડે કુદરતનું મહાન પુસ્તક તેમના આગળ ખુલ્લું મૂક્યું હતું, કે જે તેમની કેળવણી માટે બસ હતું. તેઓ કદી નિશાને ગયા નથી કે કદી પુસ્તકની કેળવણી લીધી નથી; પણ તેઓ “વગર ભણેલા” પેગંબર હતા, કે જેને ખુદાએ બધું જ્ઞાન આપ્યું હતું. તેમના વખતના લોકો બધા જંગલી હતા અને અધેર પાપમાં સપડાયેલા હતા; એટલે સુધી કે છોકરીઓને પણ નાનપણમાંજ મારી નાખતા હતા. અનીતિ પણ એટલીજ હતી. તે વખતે ત્યાં આબુબાલુના યાહુદી તથા ક્રિશ્ચિયન ધર્મ પણ એવાજ થઈ ગયાહતા. તેમને બે વખત શામ(સીરીઆ)માં મુસાફરી કરવાને પ્રસંગ મળ્યો, પણ બંને વખત તેમને ત્યાં કઢંગા અને જંગલી રિવાજ નજરે પડ્યા કે જેથી તેમને ઘણો ત્રાસ થવા લાગ્યો.

બીબી ખદીજા—જ્યારે તેમની ઉંમર ૨૫ વર્ષની થઈ, ત્યારે તેમનું બીબી ખદીજા સાથે લગ્ન થયું. આ બાદ વિધવા હતાં અને તેમનાથી ૧૫ વર્ષ મોટાં હતાં. તેઓ ઘણા પૈસાવાળાં અને કુલીન ખાનદાનનાં હતાં અને કુલીન સાથી શોધતાં હતાં; એટલામાં ઉત્તમ કુરેશી ખાનદાન-નો વીર પુરુષ તેમને મળી આવ્યો. આ લગ્નથી મહાન હજરતને ઘણો ટેકો મળ્યો. કારણ કે બીબી ખદીજા તેમની ખરા જીગરથી સેવા-ચાકરી કરતાં હતાં, એટલુંજ નહિ પણ જ્યારે હજરતને દુશ્મનોથી ઘણો ત્રાસ થતો હતો, ત્યારે તેમને તે દિલાસો આપી તેમના દુઃખમાં ભાગ લેતાં હતાં.

અલ-અમીન—પંદર વર્ષ મહાન હજરતે એવી નેકનિષ્ઠા અને પ્રમાણિકપણાથી કામ કર્યું અને લોકસેવા બજાવી કે લોકો તેમને “અલ-અમીન-” (વિશ્વાસુ) કહી બોલાવવા લાગ્યા. હજરતની ઉમદા વર્તણૂકને લીધે દિવસે દિવસે લોકોનો પ્રેમ વધતો ગયો અને તેઓ પોતાનાં બધાં કામોમાં તેમને આગેવાન ગણવા લાગ્યા.

પેગંબરી—જ્યારે પેગંબરીનો વખત આવ્યો, ત્યારે ખુદાએ તેમની તરફ જબ્બહલ નામનો ફિરસ્તો મોકલ્યો અને કુરાનનું પુસ્તક પ્રગટ કર્યું. ફિરસ્તાના ગેબી અવાજના અદ્ભુત ચમત્કાર-થી હજરતના મનને ઘણી એજેની થઈ. તેઓ એકદમ બીબી ખદીજા પાસે આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે, માફ મન મારા કાબુમાં નથી અને મને ઘણી તકલીફ થાય છે. આ પછી તેમણે બધી હડી-કત કહી સંભળાવી. બાકીનો વિશ્વાસ હજરત તરફ વધારે થયો અને તેમણે કહ્યું કે, ખુદા તાલાએ તમને પેગંબર બનાવ્યા છે અને મને માન આપ્યું છે. મને ખાતરી છે કે, આપના પ્રતાપથી લોકોને આશા, પ્રેમ, જ્ઞાન અને ખરા ધર્મ મળશે.

ખુદાનો સંદેશો—પેગંબરીનો મરતબો મળવાથી તેમણે સત્ય ધર્મનો બોધ કરવા માંડ્યો, અને જૂના વખતથી જડ ધાલી બેઠેલા કઢંગા રિવાજો તરફ ધ્રુજરો ચલાવ્યો. આથી લોકો ઘણા શુ. ૨

ચીઢાયા અને તેમને દુશ્મન ગણવા લાગ્યા. તેમણે લોકોને અધર્મ, અનીતિ, બુદ્ધિ, બાળહત્યા અને જંગલીપણા વિરુદ્ધ ઉધારે છોગે ઉપદેશ કરવા માંડ્યો અને તેમને ઇસ્લામમાં આવવાની સૂચના કરવા માંડી. તેમના બોધની એટલી બધી અસર થઈ કે તેમની પાસેના તમામ માણસોએ ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકાર્યો. બીબી ખદીજા, હજરત અલી મુર્તુઝા, હજરત અબુબકર સિદીક, હજરત હમઝા જેવા શખસો ઇસ્લામમાં દાખલ થયા. આમાંના ઘણાખરા માણસો મોલાવાળા, પૈસાદાર અને બાહોશ હતા. તેમના પછી હજરત ઉમર ઇસ્લામમાં આવ્યા. તેઓ એક વખત વિરોધી હતા, પણ તેમના ઇસ્લામમાં આવ્યા પછી ઇસ્લામને એક મજબૂત ટેકો મળ્યો.

લોકોનો ત્રાસ—જેમ જેમ હજરત (સલ.) લોકોને તેમના પાપી રિવાજો છોડી દેવા ઉપદેશ કરવા લાગ્યા, તેમ તેમ લોકો તેમના પક્ષકારોના વધારે દુશ્મન થતા ચાલ્યા અને તેમને કનડવા અનેક પ્રકારનાં કાવત્રાં કરવા લાગ્યા; પણ હજરત પોતાને ખુદા તાલાએ સોંપેલા કામથી ડગ્યા નહિ. જ્યારે પોતાના પક્ષકારો ઉપર ઘણાજ જુલમ ગુજરવા લાગ્યો, ત્યારે તેમણે તેમને હબશા- (આબીસીનીઆ)ના મુલકમાં ચાલ્યા જવાનું ફરમાવ્યું. તેઓ હબશા ગયા ત્યાં પણ દુશ્મનોએ તેમનો કેડો મૂક્યો નહિ. ત્યાંના બાદશાહ નજ્જશીને અરજ કરી બધાને પકડી મંગાવ્યા. તે વખતે હજરત બંદરે કહ્યું કે “હે રાજા! અમે અજ્ઞાનતા અને જંગલીપણામાં રૂબેલા હતા, મૂર્તિ પૂજતા હતા, કુકર્મ કરતા હતા, મુરદાર ખાતા હતા અને ગીબત કરતા હતા. અમને માણસ ઉપર જરા પણ દયા નહોતી, કોઇની પરોણા-ચાકરી કરવામાં સમજતા નહોતા અને પાડોશીનો હક્ક જાણતા નહોતા. અમે જખરાઇનો કાયદો સમજતા હતા અને લોકો ઉપર જુલમ કરતા હતા; પણ અમારા સારા નસીબે ખુદા તાલાએ અમારામાં એક પેગંબર પેદા કર્યો. અમે તેના ખાનદાન, સચ્ચાઇ, નેકનિષ્ઠા અને પવિત્રતાથી વાકેફ હતા. તેમણે અમને ખુદા એકજ છે, એ વાતથી જાણીતા કર્યા અને એકલાં ખુદાનેજ સર્વશક્તિમાન માનવાનું શીખવાડ્યું. તેમણે મૂર્તિપૂજા કરવાની મનાઇ કરી અને સાચું બોલવાનું, ખરી રીતે ચાલવાનું, દયા કરવાનું અને પાડોશીના હક્ક જાળવવાનું શીખવ્યું. સ્ત્રીજાતિનું ખોટું બોલવાની અને અનાથ બાળકોની મિલકત ખાઇ જવાની મનાઇ કરી અને પાપ તથા જૂઠ્ઠી દૂર રહી નમાજ પઢવાનું, ખેરાત કરવાનું અને રોજ રાખવાનું ફરમાવ્યું. અમને તેમનો રસ્તો સારો લાગવાથી અમે તે અખત્યાર કર્યો છે, તેથી લોકો અમારી કેડે પડ્યા છે. તેઓ અમને ખુદાની બંદગી કરવાનું છોડી દઈ લાકડાં અને પથ્થરની મૂર્તિઓ પૂજવાની ફરજ પાડવા માગે છે. તેમણે અમારા ઉપર જુલમ કરવામાં બાકી રાખી નથી; અને જ્યારે અમારું કાંઇ ન ચાલ્યું, ત્યારે અમારે અમારો દેશ છોડવો પડ્યો છે.”

આવી રીતે તેમના શિષ્યો સત્ય ધર્મને ખાતર ઘરબાર છોડી ચાલ્યા ગયા હતા, તોપણ મહાન હજરત પોતાના ઇરાદામાં મક્કમ હતા, અને સત્ય ધર્મનો બોધ કરતા હતા. દુશ્મનોએ તેમને ઘણી લાલચો આપી પોતાના રાજા બનાવવા સુધીનું કહ્યું, પણ હજરતે ગણકાર્યું નહિ. તેમણે કહ્યું કે, જો સૂર્ય મારી જમણી બાજુએ અને ચંદ્ર ડાબી બાજુએ આવીને મને રોકે તોપણ હું રોકાવાનો નથી. જ્યાંસુધી માલિકનું ધાર્યું નહિ થાય અને મારી જીંદગીનો અંત નહિ આવે, ત્યાંસુધી હું ખરો માર્ગ છોડનાર નથી. આથી તેઓ ઘણા ગુસ્સે થયા અને બમણી શત્રુતા કરવા માંડી. હજરત તેમના ત્રાસને લીધે તાયફા તરફ ગયા, પરંતુ ત્યાં પણ તેમને ઠરીને બેસવા દીધા નહિ. ત્યાંના લોકો તો એટલા બધા દુશ્મન થઈ રહ્યા હતા કે ત્યાં જતાંજ તેમણે હજરતને પથરા મારવાનું શરૂ કર્યું. લોહીલોહાણુ સ્થિતિમાં હજરતને પાછા ફરવું પડ્યું, પણ તેમણે પોતાનું કામ છોડ્યું નહિ. આથી દુશ્મનો ઘણા ચડસે લરાયા અને તેમનો જીવ લેવા માટે કાવત્રાં કરવા લાગ્યા.

હિજરત—એક સત્ય ઉપર ફિદા થયેલા પેગંબર ઉપર મક્કાના લોકો વગર લેવેદેવે જુલમ ગુજારે છે અને તે સઘળું મૂંઝે મોઢે સહન કરે છે, એ જોઈ મદીનાના લોકોની લાગણી ઉશ્કેરાઈ આવી. તેઓ સલાહ કરી મક્કે આવ્યા અને હજરતને તેડી ગયા. ઇ. સ. ૬૨૨ ના જુલાઈ માસની ૧૬ મી તારીખે મહાન હજરત મક્કેથી નીકળ્યા, તેમની સાથે હજરત અબુબકર સીદીક

પણ હતા. ત્રણ દિવસ મુશીબતથી રસ્તો કાપીને તથા પાછળ પડેલા શત્રુઓના લયનું જોખમ માથે ખેડીને તેઓ સહીસલામત મદીના આવી પહોંચ્યા. બીબી ખદીજા મક્કામાંજ ગુજરી ગયાં હતાં. તેમને કેટલાંક બાળક થયાં હતાં, પણ તેમાંના દીકરા નાનપણમાંજ ગુજરી ગયા હતા, માત્ર ત્રણ દીકરીઓ રહી હતી. તેમાંની સૌથી નાની દીકરી બીબી ફાતમાનાં લગ્ન હજરત અલી સાથે કર્યાં હતાં.

મક્કા સાથે સલાહ—મદીના પહોંચ્યા પછી તેમણે “અનસાર” અને “મહાબેરીન” લોકોને ભેગા કર્યા અને બ્રાતૃભાવનું એક મંડળ કાયમ કર્યું. એક નાની સરખી મસ્જદ બાંધી અને વ્યવસ્થાના કાનુન તૈયાર કર્યા. આ ધોરણથી ઇસ્લામમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યની શરૂઆત થઇ. મક્કાના લોકો હજુ પણ કેડો મૂકતા નહોતા. નવ વરસ વીતી ગયાં હતાં, તોપણ કોઈ કોઈ વખત મોટું ટોળું લઇ મદીના પર ચઢી આવતા હતા અને હેરાન કરતા હતા. હજરતે જોયું કે, લોકોને આથી ઘણું નુકસાન થાય છે, તેથી તેમણે મક્કાવાસીઓ સાથે સલાહ કરી અને મક્કે હજ કરવા ગયા. લોકો તેમને મક્કામાં આવેલા જોઇ અલુગમો જાહેર કરી શહેર બહાર જતા રહ્યા; પણ કેટલાક લોકોનું મન તેમની સાદાઇ, પરોપકાર, સહનશીલતા અને પવિત્રતા જોઇ તેમના તરફ ખેંચાવા લાગ્યું અને તેઓ ઇસ્લામમાં દાખલ થયા. હજરતે મદીને આવ્યા પછી રમ અને ધરાનના રાજકર્તાઓ તરફ ઇસ્લામ અપ્પત્યાર કરવાનાં કહેણાં મોકલ્યાં.

ફતેહ—ભાગ્યેજ એક વરસ વીત્યું હશે કે મક્કાના લોકોએ સલાહનો લગ્ન કરી મદીનાના કેટલાક લોકોને કતલ કર્યા. તેમની સાથે સલાહ કરવામાં આવી હતી તોપણ તેઓ મુસલમાનો સાથે ધાતકીપણું ચલાવતા; એટલુંજ નહિ પણ તેમને મક્કામાં હજ કરવા જતાં પણ અટકાવી તેમના ધર્મને આડે આવતા હતા. ધર્મની બાબતમાં કોઇ અટકાવ કરે એ સાંખી શકતું નથી, તેથી મુસલમાનો પોતાને ધર્મ પાળતાં કાણુ અટકાવે છે એ જોવા મક્કે જવા તૈયાર થયા. દસ હજાર મુસલમાનો આ વખતે મદીનેથી નીકળ્યા અને પોતાના પેગંબરની છાયા નીચે મક્કે રવાના થયા. (ઈ. સ. ૬૩૦) અહકારી શત્રુઓને તેમના આવવાનું સાંભળી ઝાળ ઉડી, અને તેઓ સામા થયા; પણ ઇસ્લામના બળ આગળ તેમનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. આખરે તેઓ શરણે થયા, અને હજરતની ફતેહ થઇ. લોકો ઘણા જીતી હતા કે, આપણે હજરતને દુઃખ દેવામાં બાકી રાખ્યું નથી, એટલે હવે હજરત આપણને છોડશે નહિ. તેઓ જીંદગીની આશા છોટી બેઠા હતા. તેમને મહાન હજરતે કહ્યું કે “ચાલો, હવે તમારે શું કહેવું છે? મારે તમને હવે કેવો બદલો આપવો જોઇએ?” તેઓ ગભરાઇને કહેવા લાગ્યા કે “હે દયાળુ સરદાર! અમારાં કર્તુકનો કાંઈ પાર નથી; પણ આપ તો ઉદાર અને દયાળુ છો; તેથી આપની પાસેથી અમને સારો બદલોજ મળવાની આશા છે.” પોતાના દેશી ભાઇઓના મુખમાંથી આવાં વચન સાંભળી તેમનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું, તેમની આંખોમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં અને પ્રેમના ઉભરાથી કહેવા લાગ્યા કે “જેવી રીતે હજરત યુસુફ પેગંબર પોતાના ભાઇઓ સાથે વર્ત્યા હતા, તેવી રીતે હું તમારી સાથે વર્તીશ. હું તમારો તિરસ્કાર કરવાને નથી. તમે પણ ખુદાના બંદા છો, એટલે ખુદા તમારો ગુન્હો માફ કરશે.” આટલું બોલી દુશ્મનોએ જે જે કષ્ટ આપ્યું હતું તે દરગુજર કરી માફી આપી. હવે મક્કામાંથી મૂર્તિપૂજનો નાશ થયો અને ત્યાં સત્યનો સૂર્ય ઉગ્યો.

છેલ્લી હજ—ઇસ્લામનો પ્રભાવ વધતો ગયો એટલે ચારે તરફથી લોકોનાં ટોળેટોળાં ઇસ્લામમાં દાખલ થવા આવવા લાગ્યાં. “જ્યારે ખુદા તાલા તરફથી મદદ અને ફતેહ મળે અને તું લોકોને ટોળાંબંધ ખુદાના ધર્મ(ઇસ્લામ)માં આવતાં જુએ, ત્યારે માલીકના ગુણ ગા, તેની પવિત્રતાનો મહિમા યાદ કર અને માફી માગ. કારણ કે બેશક તે તોખા કબૂલ કરી માફી આપનારો છે.” કુરાન શરિફના આ વચન પ્રમાણે ચોતરફથી લોકોનાં ટોળાં ઇસ્લામમાં આવવા લાગ્યાં, ત્યારે હજરતને લાગ્યું કે, મારું કાર્ય સંપૂર્ણ થઈ રહ્યું. આથી તેમણે છેલ્લી હજ કરવા જવાની તૈયારી કરી. ઝિલકેદ મહિનાની ૫ મી તારીખે ૧ લાખ અને ૧૪ હજાર માણસોને લઈ હજરત હજ કરવા રવાના થયા અને ૧૪ દિવસમાં મક્કે અવી પહોંચ્યા. ત્યાં પહોંચીને કેટલીક ક્રિયાઓ કર્યા પછી લોકોને બોધ કરવા માંડ્યા કે “હે મુહરરો! મને આશા છે કે, હું જે કાંઈ કહું તે તમે

સધ્વ્યા ધ્યાનથી સાંભળશો. પ્રથમ તો મારે કહેવું જોઈએ કે, હું આ વખત તમારી સાથે આવ્યો છું તેવો ફરી આવવાનો નથી. તમારી માલમિલકત પવિત્ર છે, તેને તેવીજ સમજજો. કોઈ દિવસ તેનો જેરઉપયોગ કરશો નહિ, અને આ મહિનાને પવિત્ર સમજજો. તમારે બધાને ખુદા આગળ જવું પડશે અને તેને હિસાબ આપવો પડશે. ખુદાએ બધાંનો વારસો નક્કી કરી આપ્યો છે, કોઈને હજી નાખુદ થઈ શકતો નથી. પહેલાં અજ્ઞાન લોકો ખૂનનો બદલો ખૂનથી લેતા હતા તે હવે લેવાનો નથી. તમારામાંનાં સ્ત્રીપુરુષોના હજી કામ છે. તમે સ્ત્રીઓ ઉપર માયા રાખજો અને તેમની સાથે સારી રીતે વર્તજો. ખચિત તેઓ તમને ખુદાની જામીનગીરીપૂર્વક મળેલી છે અને તેના હુકમ પ્રમાણે તમને અપાયેલી છે. અને તલાક (છૂટાછેડા)ના જેવી બીજી કોઈ ચીજ ખુદાને નાપસંદ નથી.

ગુલામોને, જે ખોરાક તમે ખાઓ તે તેમને ખવડાવજો-તેમનાથી ન થઈ શકે એવું કામ તેમની પાસે કરાવશો નહિ. જો બારે કામ કરવાનું હોય તો તમે પણ તેમની સાથે કામે લાગજો. કોઈ પણ શખસ ગુલામને મારશે તો તેનો હજી તેના ઉપરથી નાખુદ થઈ જશે અને તેના ઉપર જુલમ કરશે તો સ્વર્ગમાં જવા પામશે નહિ. તેને દિવસમાં ૭૦ વંખત મારી આપવી જોઈએ; કારણકે તે પણ તમારા ખુદા-માલિક-નો બંદો છે. તેના ઉપર સખ્તી ગુનરવી એ સારું નથી. ગુલામોને છૂટા કરવા એ ખુદા તાલારને ધણુંજ પસંદ છે. હું જે કહું છું તે ધ્યાનથી સાંભળજો અને તે પ્રમાણે ચાલજો. તમે બધા મુસલમાનો એકબીજાના ભાઈ છો. એક ભાઈ બીજાને પોતાની ચીજ રાજ-ખુશીથી ન આપે ત્યાંસુધી તે તેની થઈ શકતી નથી. કોઈ દિવસ જેરહંસાફ કરશો નહિ. હું તમને એક ચીજ આપી જાઉં છું, જેને વળગી રહેશો તો કદી ભૂલા પડશો નહિ. એ કુરાન શરીફનું પુસ્તક છે. નેકી, દયા અને સંપ, એ ત્રણ ચીજો અંતર શુદ્ધ કરનારી છે; તે પર કામ રહેજો. જે લોકો અહીં ન આવ્યા હોય, તેમને આ બધી હકીકત કહી સંભળાવજો કે તેઓ પણ યાદ રાખી તેનાથી ફાયદો મેળવે.”

હજી કયાં પછી તેઓ પોતાના શિષ્યો સાથે મદીને આવ્યા. ત્યાં આવ્યા પછી તબિયત બિમાર થઈ અને થોડા દિવસમાં શરીર જીર્ણ થઈ ગયું. છેલ્લી વાર તેમણે મસ્જિદમાં જઈ લોકોને કહ્યું કે “હવે હું તમને ખુદાને હવાલે સોંપું છું. તેનાથી ડરજો અને હમેશાં તેની બંદગી કરજો. હવે મારો વખત પૂરો થયો છે. મારા જવાથી તમને દિલગીરી થશે; પણ તમે જાણો છો કે, બધા પેગંબરોએ દુનિયા છોડી છે અને મારો પણ હવે વખત આવ્યો છે. દરેક ચીજ ખુદાની મરજીથી થાય છે અને જે બનવાકાળ હોય છે તે વખત પ્રમાણે બને છે. હું મને મોકલનારની પાસે જાઉં છું અને છેવટે તમને કહેતો જાઉં છું કે, તમે બધા હળીમળીને ચાલજો, ઈસ્લામ ઉપર દૃઢ રહેજો અને નેકીથી ચાલજો. નેકીથી હમેશાં કલ્યાણ થાય છે અને બદીથી પાપના ખાડામાં પડવું પડે છે. હું તમારી પહેલાં જાઉં છું અને તમે મારી પાછળ આવશો. મોત કોઈને છોડવાતું નથી. તેનાથી ડરવું એ નાદાની છે. મારું જીવંતર તમારા ભલામાટે હતું અને મરવું પણ તમારા ભલામાટે છે. બોલતાં બોલતાં તેઓ ખુદા તરફ ધસારો કરી કહેવા લાગ્યા કે “હે પરવરદીગાર! લોકોને મેં તારો સંદેશો પહોંચાડ્યો છે, તે મને સોંપેલું કામ મેં બરાબર બજાવ્યું છે, જેનો તું ચોતેજ સાક્ષી છે. એ પછી લોકોને જૂદે જૂદે પ્રકારે શાંત કર્યા પછી મકાન ઉપર ગયા. ત્યાં ગયા પછી તબિયત વધારે બગડી. ઘરમાં જે રહ્યું સહ્યું હતું તે બધું ગરીબોને ખેરાત કરી દેવાડાવ્યું. પાસે એક પાણીનું વાસણ પડ્યું હતું તેમાં હાથ નાખી પોતાના મોં ઉપર ફેરવતા હતા એટલામાં આકાશ તરફ હાથ કરી કહેવા લાગ્યા કે “હે ખુદા! ઉંચા સમાગમમાં મને દાખલ કર!” આટલું બોલ્યા પછી ધીમે સ્વરથી પ્રાર્થના કરતાં કરતાં તેમનો પવિત્ર આત્મા આ નાશવંત દુનિયાનો ત્યાગ કરી માટીના દેહ સાથેનો સંબંધ છોડી પરમાત્માના અનંત સમાગમમાં તેજસ્વ થઈ સમાઈ ગયો.

મી૦ નારાયણ હેમચંદ્ર લખે છે કે, શુમારે ૧૩૦૦-તેરસો વરસ વીતી ગયાં છે. જવલંત વિશ્વાસ અને અદમ્ય ઉત્સાહના પેગંબર હજરત મહમદ સાહેબ આ લોક છોડીને ચાલ્યા ગયા છે; પરંતુ હિંદુસ્તાનથી અલજરિયા સુધી આખા ભૂભાગના મુસલમાનોનાં હૃદય આજ પણ તેમના નામથી નાચે છે. (“સાંજવર્તમાન” માં લખનાર-પીરજાદા મોટાભિયાં નાયબ દિવાન-સચીન)

૮-શું ધનપ્રાપ્તિના સર્વ માર્ગ બંધ થઈ ગયા છે ?

ધન પ્રાપ્તિ કરવાના સઘળા માર્ગો બંધ થઈ ગયા છે, એવી આજે સ્થળે સ્થળે ખૂબો સાંભળવામાં આવે છે. વેપારમાં કશો કસ રહ્યો નથી, એવી કેટલાક ફરિયાદ કરે છે; તેા કેટલાક નોકરીમાં કે વકીલના તથા ડૉક્ટરના ધંધામાં હવે કશો માલ રહ્યો નથી, એવા સંતાપના ઉદ્ગારો કાઢે છે. ઉપરથી અવલોકન કરનારને આ વચ્ચેના સાચાં લાગે છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તે સાચાં નથી. મનુષ્યો પોતાની શુદ્ધિનો ઉપયોગ કરતા નથી, અને એકની એક બાબતની પાછળ, ગાડરીયા પ્રવાહની પેઠે પડવાથી આવું પરિણામ આવ્યું છે. વકીલાતના કે ડૉક્ટરના ધંધામાં કેટલાકને સારો લાભ મળ્યો કે સર્વ વકીલ અને ડૉક્ટર થવા મચી પડે છે. એક જણ મીઠા કાઢવાથી કમાયો કે બીજાએ તેવીજ મીઠો ઉભી કરે છે; પરંતુ ધનપ્રાપ્તિના નવા માર્ગ કોઈ વિરલજ શુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી શોધી કાઢે છે. આથી ઉલટું પાશ્ચાત્ય પ્રજા પોતાના મગજને કસીને નવા નવા ઉદ્યોગો શોધી કાઢવામાં પોતાની શુદ્ધિને નાખે છે, અને આરંભમાં થોડાં વર્ષ દુઃખને ભોગવે છે; પરંતુ અંતમાં કોઈ નવા ઉદ્યોગ શોધી કાઢી લાખો રૂપિયા કમાય છે. કોઈ પણ બાબતની નવી શરૂઆત કરતાં આપણી પ્રજા ડરે છે, એ તેનો મોટામાં મોટો દોષ છે. નવી શરૂઆત કરતાં વખતે ખોટ આવશે, વખતે લોકો હાસ્ય કરશે, અનુભવવિના વખતે નહિ ફાવીએ, આવી આવી સેંકડો શંકાઓ કરી તેઓ જૂના ચીલામાંજ ગાડુ હાંકે છે; પણ નવા ચીલો પાડવાની હિંમત ધરતા નથી. આવા સંશયવાળા સ્વભાવથી આપણે, જ્યારે બીજા પ્રજાઓ શુદ્ધિના માર્ગમાં વર્ષો હજાર કે બે હજાર ગાઉ કાપે છે ત્યારે, પૂરો એક ગાઉ પણ કાપતા નથી.

મનુષ્યની શુદ્ધિમાં એવું સામર્થ્ય રહેલું છે, કે જેમાં તેને એકાગ્રતાથી અને ઉત્સાહથી દીર્ઘકાળપર્યંત જોડવામાં આવે છે, તેમાં તેનો પ્રવેશ થાય છે; અને પૂર્વે જ્યાં તેને અંધકાર જણાતો હોય છે, ત્યાં તેને પ્રકાશ જણાય છે. કશુંજ નહિ સૂઝે, એવી બાબતોમાં ધીરે ધીરે તેને ગમ પડે છે, અને તેને અનેક નવી નવી યુક્તિઓ જડે છે. અગમ્ય જણાતા માર્ગોમાં શુદ્ધિને નહિ જોડવાથીજ તે માર્ગો અગમ્ય રહ્યા હોય છે. શુદ્ધિને જોડતાં અગમ્ય પણ ગમ્ય થયા વિના રહેતું નથી. મહાન શોધો આ રીતેજ થઈ હોય છે. આરંભમાં જેનો સંભવ પણ ન જણાતો હોય તેવી બાબતો, શુદ્ધિને તેમાં નાખતાં સંભવિત થઈ જાય છે, અને પરિણામે સત્યરૂપે અનુભવાય છે. આમ હોવાથી ધનપ્રાપ્તિના સઘળાજ માર્ગો બંધ થઈ ગયા છે, એમ જો કોઈ કહે તો તે સાચું નથી. જગત અનંત હોવાથી ધનપ્રાપ્તિના પણ અનંત માર્ગો છે. તે માર્ગો કયા છે, તેની શોધમાં શુદ્ધિને નાખવાનીજ માત્ર અગત્ય છે.

યૂરોપ અને અમેરિકાના લોકોને નવું નવું અનેક સૂઝે છે, અને આપણને નથી સૂઝતું, તેનું કારણ આપણામાં શુદ્ધિ નથી એમ નથી. શુદ્ધિમાં આપણે તેમના કરતાં કોઈ રીતે ઉતરતા નથી, પરંતુ આપણે આપણી શુદ્ધિનો ઉપયોગ કરતા નથી, એજ છે. જેમ જમણા કે ડાબા હાથને અખંડ ઉંચો રાખવાનું વ્રત લેનારા બાવાઓનો તે હાથ ધણા માસ અથવા વર્ષ ખિલકુલ ક્રિયા ન કરવાથી સૂકાઈને સોટી જેવો થઈ જાય છે, તેમ પાશ્ચાત્ય પ્રજાની પેઠે નવી નવી શોધો કરવામાં આપણી શુદ્ધિને સેંકડો વર્ષથી ન જોડવાથી, ક્રિયારહિત રહેવાથી તે સૂકાઈને મુડદાલ જેવી થઈ ગઈ હોય એમ થયું છે. પરંતુ તેનામાં પ્રવૃત્ત થવાનું અને પશ્ચિમની પ્રજાઓના કરતાં પણ અધિક વિકાસને પામવાનું સામર્થ્ય છે, એ નિઃસંશય છે. જે આપણે પ્રયત્ન કરીશું તો અલ્પ સમયમાં આપણને આ સંબંધમાં ખાત્રી થયા વિના નહિજ રહે.

એક પાશ્ચાત્ય લેખક ધનપ્રાપ્તિના કેટલાક નવા માર્ગો પોતાના એક લેખમાં સૂચવે છે. વિચારવાનને વિચાર કરવાની કંઈક દિશા મળે, એટલા માટે તેમાંથી કેટલાક અત્રે આપીએ છીએ.

૧-લ્યુથરન લુખેન્કે શોધી કાઢેલા કાંટાવિનાના થોરીયાની ખેતી કરનારને પુષ્કળ દ્રવ્ય મળે

x લ્યુથર લુખેન્કનું સરનામું નીચે પ્રમાણે છે:-લ્યુથર લુખેન્ક, સાન્ટા રોઝા, કેલીફોર્નિયા, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ. અંગ્રેજીમાં આ જોડને 'થોનલેસ કેક્ટસ' કહે છે.

એમ છે. આ શેરીયો અરણ્યમાં પાણીવિના ઉગે છે, અને અરણ્યને ઉપવન જેવું કરી મૂકે છે. એક એકરમાં ૯૯ ટન જેટલો તેનો પાક ઉતરે છે. તે ઢોરને એક ઉત્તમ પ્રકારના ચારાતરીકે કામમાં આવે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમાં મોટા પ્રમાણમાં ખાંડ રહેલી છે. આ ખાંડનું પ્રમાણ વધારી શકાય એમ છે, અને તેમ થતાં તેમાંથી થતી ખાંડ શેરી કરતાં ઘણીજ સસ્તી પડવાનો સંભવ છે. આપણા દેશમાં આ શેરીયો થઈ શકતો હોવાથી કોઈ સાહસિક પુરુષે યુએનની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવી આ ઉદ્યોગનો આરંભ કરવો ઘટે છે.

૨-ધંતુરાનાં થોડાંક પાંદડાંનો ધોવામાં ઉપયોગ કરવાથી મેલાં કપડાં જેવાં ઉજળાં થાય છે, તેવાં ખીજ કસાથી થતાં નથી; પરંતુ કપડાં ધોવાને માટે લઘી ઉપર ચઢાવેલા વાસણમાં ન્યારે તેનાં પાંદડાં નાખવામાં આવે છે, ત્યારે તેમાંથી માથું ફાટી જાય એવી ખરાબ વાસ નીકળે છે. ઠંડા પાણીમાં પ્રથમ લુગડાં યોજાને પછી તેમને લઘી ઉપર ચઢાવવાથી આ વાસ ટાળી શકાય છે; પરંતુ આ બધું ખટપટવાળું કામ છે અને તેથી ધંતુરાનાં પાંદડાંનો લાભ જાણતાં છતાં ઘણા તેનો ઉપયોગ કરતા નથી. મેલાં વસ્ત્રને અત્યંત ઉજળાં કરનાર કોઈ એક રાસાયનિક તત્ત્વ ધંતુરાનાં પાંદડાંમાં રહેલું છે. આ તત્ત્વને જો એવી કાઢવામાં આવે અને તેમાંથી ખરાબ વાસને દૂર કરવામાં આવે તો તેનો આ દેશમાં તથા પરદેશમાં ઘણો ભારે વ્યાપાર ચાલી શકે એમ છે.

૩-પશ્ચિમની પ્રજાઓ વિદ્યાર્થીઓમાં આટલી આગળ વધેલી છતાં, સેંકડો વર્ષપૂર્વેની પ્રજાઓને જે કળાઓનું જ્ઞાન હતું, તેમાંની ઘણી કળાઓનું જ્ઞાન મેળવવા હજી તેઓ સમર્થ થઈ નથી. આમાંની એક કળા ગજવેલને બનાવવા સંબંધની છે. શેરીડમાં આજે આખી દુનિયામાં સૌથી સખ્ત અને સૌથી સારામાં સારું પોલાદ થાય છે; પણ સેંકડો વર્ષપૂર્વે ભરતખંડમાં તરવાર બનાવવામાં જે પોલાદ વપરાતું હતું, તેમજ સેરેસન લોકો જે પોલાદનાં શસ્ત્રો બનાવતા હતા, તેવું પોલાદ હજી ત્યાં તૈયાર થતું નથી; અને પ્રાચીનકાળમાં આજના જેવાં કારખાનાં કે શસ્ત્રો બનાવવાની નવી રીતો, વગેરે કશુંજ ન હતું, એ વિષે ન્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે પૂર્વના લોકોનું જ્ઞાન આપણને વધારે આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. આજની કોઈ પણ તરવારના એક ધાત્રે બે કક્કડા કરી શકાય, એવી પૂર્વની તરવારો હતી. આ પ્રાચીન કળાને શોધી કાઢનારને પણ ધનપ્રાપ્તિનો એક નવો માર્ગ મળે એમ છે.

૪-તેજ પ્રમાણે પ્રાચીન લોકોના જેવાં મજબૂત મકાનો બાંધતાં પણ આપણને આવડતાં નથી. આજનાં આપણાં મકાનોનાં આયુષ્ય પૂરાં સો વર્ષનાં પણ હોતાં નથી. ઘણાં મકાનોની પચીસ ત્રીસ વર્ષ વીતતાં મરામત કરવી પડે છે. સેંકડો વર્ષ વીતતાં એક પણ કાંકરો ન ખરે, એવાં મકાનો બાંધતાં આપણને આવડતાં નથી. ભરતખંડમાં તેમજ ગ્રીસ અને ઇટલીમાં હજારો વર્ષપૂર્વે બંધાયેલાં મકાનો હજી સારી સ્થિતિમાં છે. મિસરની પિરામિડોની મજબૂતી સર્વને જાણીતી છે. પ્રાચીન મકાનોની મજબૂતીનું કારણ પથરામાં કે ઇંટોમાં રહ્યું નથી, પણ ચૂનાના કોલમાં અને સાગોળમાં રહ્યું છે. આ બંનેને પૂર્વના લોકો જે રીતે તૈયાર કરતા હતા, તે કળા જો આપણા હાથમાં આવે તો આજે આપણાં મકાનો પણ આપણે પ્રાચીન મકાનોના જેવાંજ મજબૂત કરવાને સમર્થ થઈએ. આજનાં મકાનોની દુર્બળતામાં કોલ અને સાગોળ, એ બંનેને તૈયાર કરવાનું અજ્ઞાન એજ કારણ છે. પ્રાચીન મકાનોમાં કાળ વીતતાં પથરા પહેલા ખવાઈ જાય છે, અને ત્યાર પછી ઘણે કાળે ચૂનો તથા સાગોળનો ભૂકો થઈ જાય છે.

૫-રંગના સંબંધમાં પણ પ્રાચીન પ્રજા જેટલું આજની સુધરેલી પ્રજાઓ પણ જ્ઞાન ધરાવતી નથી. પ્રાચીન શોધ કરનારાઓને કોઈ કોઈ વાર હજારો વર્ષ પૂર્વે રંગોનાં વસ્ત્રો મળી આવે છે; તેઓના રંગ હજારો વર્ષ વીતતાં છતાં પણ એવા તો નવા, તેજસ્વી અને આંખે ઉડીને ખાંડે એવા હોય છે કે તેઓ ચકિત થઈ જાય છે. હાલની રસાયનવિદ્યા આવા રંગ શોધી કાઢવાને હજી સમર્થ થઈ નથી. આજના ચિત્રકારો જે રંગથી પોતાની છબીઓ કાઢે છે, તે રંગો

જેમ જેમ વર્ષો વીતે છે, તેમ તેમ ઝાંખા પડતા જાય છે અને અંતે ઉડી પણુ જવાના. પ્રાચીન ચિત્રકારોનાં કામ આજે પણ તેવાં ને તેવાંજ હોય છે. રંગવાની તેમજ ચિત્રોને સ્થાયી રાખવાની કળા પૂર્વના કારીગરો જાણતા હતા. શોધ કરનાર તે શોધી કાઢી ધનપ્રાપ્તિનો નવો માર્ગ ઉઘાડી શકે એમ છે.

૬-જેમ રંગને બનાવવાનું આપણને આજે જ્ઞાન નથી, તેમ સેંકડો વર્ષ વીતતાં પણ ઉડી ન જાય, એવી શાહી બનાવવાનું પણ આપણે જાણતા નથી. પાંચ વર્ષ પહેલાં લખેલો કોષ કાગળ તમે જોશો તો તમને જણાશે કે તેના અક્ષર ઝાંખા પડી ગયા છે. પ્રસંગે તે ઉકલી પણ શકતા નથી; પરંતુ જૂનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોના કોઈ ભંડારમાં જઈને તમે જોશો તો તમને જણાશે કે, અક્ષરો કાળા ભ્રમર જેવા છે, અને જાણે કાલેજ લખ્યા હોય તેવા સ્પષ્ટ છે.

૭-ખેતીવાડીની શાખામાં પણ ધનને પ્રાપ્ત કરવાનું અત્યંત વિશાળ ક્ષેત્ર છે. હાલ ધઉં, આજરી, તુવેરો વગેરે અનાજના જેવા દાણા થાય છે, તેના કરતાં ઘણા મોટા દાણા અમેરિકન પદ્ધતિ પ્રમાણે અનાજના છોડને ઉછેરવાથી થવાનો પૂર્ણ સંભવ છે. અમેરિકન ખેડુતો પાસેથી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાની પાકની જાત સુધારી શકાય એમ છે, એટલુંજ નહિ પણ પાકનું પ્રમાણ પણ વધારી શકાય એમ છે. કેનેડાના ખેડુતોએ ધઉંના પાકનું પ્રમાણ પચીસ ટકા વધાર્યું છે. આયોવાના ખેડુતો એટ નામના અનાજનો પાક દર એકરે પંદરથી વીસ બુશલ વધારે ઉતારે છે. આજ પ્રમાણે કળનાં તથા શાકનાં વૃક્ષોમાં તેમજ ખીજ પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થતી અસંખ્ય વસ્તુઓમાં પુષ્કળ સુધારો-વધારો થવાનો અવકાશ છે.*

x

x

x

x

નવી શોધોની મર્યાદા આવી રહી છે, એવું કંઈજ નથી. જગતમાં એવી એક પણ પેદાશની વસ્તુ નથી કે જેમાં સુધારો ન કરી શકાય; તેમજ આવી સુધારેલી વસ્તુની પુષ્કળ ખપત ન થાય, એમ પણ નથી. આથી બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરનારને ધનપ્રાપ્તિના અનેક માર્ગ છે.

ઘણા મનુષ્યો ધનપ્રાપ્તિની સોનેરી તકો શોધ્યા કરે છે. આવી તકો તેમની વાટ જોઈને ખેતી રહે આપણી પાસે આવતી નથી. પ્રથમ તમારી પોતાની લાયકી વધારો, તેમ કરતાં તમને અનુભવ થશે કે સોનેરી તકો તો તમારા માર્ગમાંજ પડી છે. વર્તમાનકાળમાં તમારાથી જેટલા બને તેટલા ઉત્તમ થાઓ. તમે પ્રથમ તમારી યોગ્યતા બતાવી આપો. તેમ થતાં જેમ ગુરુત્વવાળી પૃથ્વી ઉપર સઘળીજ વસ્તુઓ ખેંચાઈ આવીને પડે છે, તેમ ધન પ્રાપ્ત કરી આપનાર સોનેરી તકો તમારા ખોળામાં આવીને પડશે.

(આશ્વિન-૧૯૬૫ના “મહાકાળ”માં લખનાર સદ્ગત માસ્તર સાહેબ છોટાલાલજી)

* અમેરિકન ખેતીસંબંધી સવિસ્તર જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ યુ. એસ. ડીપાર્ટમેન્ટ ઓફ એગ્રીકલ્ચર, વૉશીંગ્ટન, એ સ્થળે પત્ર લખી, તે ખાતાએ પ્રકટ કરેલાં સેંકડો પુસ્તકોનું લિસ્ટ મંગાવી, તેમાંથી પોતાને અનુકૂળ જણાય તેનો અભ્યાસ કરવો.

૧-યુનાઇટેડ સ્ટેડ્સમાં મારણપ્રયોગનો વધેલો પ્રચાર

મારણ, મોહન, સ્તંભન, વશીકરણ, આકર્ષણ અને ઉચ્ચાટન, એ મંત્રશાસ્ત્રના છ પ્રયોગો-ને, પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આ દેશમાં પ્રસાર થયા પછી સર્વ તરફથી મોટેભાગે હસી કાઢવામાં આવે છે; પરંતુ એ પ્રયોગો સાચા છે, એવું સિદ્ધ થવાનો સમય હવે બહુ પાસે આવ્યો છે. વિચારમાં રહેલા બળવડે વ્યાધિ નિવારવાની વિદ્યા ગયાં ચાળીસ વર્ષથી અમેરિકામાં ખેડાવા માંડી છે, અને તેના પરિણામે વિચારમાં વિજ્ઞાનીના કરતાં પણ વધારે બળ રહેલું છે અને તે ગમે તે કરવાને સમર્થ છે, એવું ત્યાંના માનસશાસ્ત્રીઓને દિવસે દિવસે અધિકસ્પષ્ટ થતું જાય છે.

વિચારનાં આંદોલનોવડે વ્યાધિ ટાળવામાં મિસિસ એડી બેકરે સ્થાપેલી ‘ક્રિશ્ચિયન સાયન્સ’ નામની સંસ્થા આજે સર્વોપરિ પદ ભોગવે છે. આ સંસ્થાના દશ લાખ કરતાં વધારે અનુયાયીઓ છે, તેમાં પાંચ હજાર ઉપચારકો વિચારવડે વ્યાધિને ટાળવાનો ધંધો કરે છે અને ચાળીસ લાખ મનુષ્યો માંદા પડે છે ત્યારે તેમના વિના બીજા કોઈની પાસે પોતાનો રોગ નિવારવાને માટે જતા નથી. આ સંસ્થાનાં નવસેં દેવળો છે અને કેટલાંક દેવળો તો કરોડો રૂપિયાના ખર્ચથી બાંધેલાં છે. ત્રીસ વર્ષથી સ્થપાયેલી આ સંસ્થા પ્રતિવર્ષ અધિક ને અધિક બળવાન થતી જાય છે, એજ સિદ્ધ કરે છે કે, વિચારવડે વ્યાધિ નિવારવાનો તેમનો દાવો મિથ્યાભિયોગ (ખોટો દાવો) નથી. ડૉક્ટરોએ અસાધ્ય ગણીને મરવાને માટે ત્યજી દીધેલા અનેક રોગીઓને આ ક્રિશ્ચિયન સાયન્સના ઉપચારકોએ કેવળ નીરોગ કરવાના પુષ્કળ દાખલાઓ ત્યાં નિત્ય બન્યા જાય છે, અને તેથી ડૉક્ટરોનો જબરો વિરોધ છતાં પણ આ સંસ્થા દિવસે દિવસે વૃદ્ધિને પામતી જાય છે.

આમ છતાં સત્તા અને ધન એ એવા પદાર્થો છે કે જેમને તે પ્રાપ્ત થાય છે, તેઓ જે વિવેકહીન હોય છે તો તેમને ઉન્મત્ત કરી અનર્થના માર્ગમાં દોરી જાય છે. આ સંસ્થાના કેટલાક પુરુષ-અનુયાયીઓના સંબંધમાં પણ એમજ થયું છે. તેઓ સ્ત્રીઓને ઉપદેશકોનાં પદ ઉપરથી જેમ બને તેમ સત્વર દૂર કરવાનો કેટલોક સમય થયાં પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, અને ઘણી સમર્થ અને ઉત્તમ સ્ત્રીઓને તેઓ દૂર કરવામાં ફાવ્યા પણ છે.

સ્ત્રીઓને આથી પુરુષો ઉપર ક્રોધ પ્રકટે અને તેમનો નાશ કરવા તેઓ પ્રયત્ન આદરે, એ સ્વાભાવિક છે; અને જે વિચારરૂપી શસ્ત્રને આજસુધી તેઓએ રોગીઓના રોગ ટાળવામાં યોગ્યું છે, તેજ શસ્ત્રને તેમાંની કેટલીક સ્ત્રીઓએ પુરુષોનો નાશ કરવામાં હાલ યોગ્યવા માંડ્યું છે.

મિં. આર્કિબોલ્ડ મેકકિલ્લેન આ સંસ્થાનો મુખ્ય કર્તાહર્તા પુરુષ જેવો છે. વિચારનાં આંદો-લનોવડે તેનો નાશ કરવાનો મિસિસ ઓગસ્ટા સ્ટેટસને કેટલાક સમયથી પ્રયત્ન આરંભ્યો હતો. સુભાગ્યે આ વાત પકડાઈ ગઈ છે અને હાલ તો મેકકિલ્લેન બચ્યો છે.

મિસિસ સ્ટેટસનની ઉંમર હાલ સિત્તેર વર્ષની છે. તમે તેને જુઓ તો તેને ભાગ્યેજ ત્રીસથી વધારે ઉંમરની ધારો. વિચારનાં આંદોલનો પ્રેરિને વ્યાધિ કેવી રીતે ટાળવો, એ વિદ્યામાં તે ઘણી કુશળ છે. પચીસ વર્ષથી તે આ સંસ્થાની ઉપદેશકતરીકે કામ કરે છે. જ્યારે તે આ સંસ્થામાં દાખલ થઈ, ત્યારે તેની પાસે પહેરવાનાં સારાં વસ્ત્ર પણ ન હતાં. પોતાનાં વસ્ત્ર ભરવાની પેટી ઉપર તે ઉભી રહેતી, અને ‘પરમેશ્વર સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યા છે, માટે વ્યાધિ, રોગ, નિર્ધનતા વગેરેને રહેવાનો ક્યાંય પણ અવકાશ નથી’ એ ક્રિશ્ચિયન સાયન્સના સિદ્ધાંતનો ઉપદેશ કરતી. બે-ત્રણ વર્ષમાં તેના એક હજાર અનુયાયી થયા, અને તેણે લગભગ ૪૦૦૦૦૦-સંભાળથી ગણી જુઓ, ચાર લાખ રૂપિયા-એકઠા કર્યા. આ વડે તેણે એક દેવળ બાંધ્યું.

પણ આટલાથી આ અસાધારણ શક્તિવાળી સ્ત્રીને સંતોષ થયો નહિ. તેણે ઉપદેશનું અને વ્યાધિ નિવારવાનું ચાલુ રાખ્યું, અને ૪૦૦૦૦૦૦-ગણી જુઓ, ચાળીસ લાખ-રૂપિયા એકઠા કર્યા. આ વડે તેણે આરસપહાણનું ન્યુયૉર્કમાં એક નવું દેવળ બાંધ્યું, અને તેના ઉપરિ-તરીકે તે કામ કરવા લાગી.

શું તમને એમ લાગે છે કે, સામર્થ્યવિના આ સ્ત્રી ચાળીસ લાખ જેવડી ગંજવર રકમ સંપાદન કરવામાં વિજયી થઈ હતી? ન્યુયૉર્કના લોકો શું એવા બહુચક છે કે, પોતાના રોગ મટયા વિનાજ અને લાલ થયા વિનાજ, પોતાનાં ખરા પરસેવાનાં રંગેલાં વહાલાં નાણાં તેના ખોળામાં જઈ જઈને નાખી આવ્યા હતા? ના, એવું કશુંજ નથી. તમે ત્યાં જાઓ, અને ગમે તેટલા ઢોંગધતુરા કરો, પરંતુ એક પાછ પણ તમને કોઈ નહિ પરખાવે. આ સ્ત્રીના વ્યાધિ નિવારવાના અસાધારણ સામર્થ્યથીજ લોકો તેમની ત્રીજેરીઓ તેના ખોળામાં ઠાલવતા. એક મનુષ્યે, ડૉક્ટરોએ અસાધ્ય ગણેલા અને થોડા દિવસમાં અવસ્ય મરણ લાવનાર જણાવેલા પોતાના હઠીલા રોગને મટાડવાને માટે તેને ૬૨૫૦૦૦-ગણી જીઓ, ૭ લાખ પચીસહજાર રૂપિયા; હૃદય કહું કરે છે?—રૂપિયા આપ્યા હતા. એક ખીજ મનુષ્યે પોતાની સ્ત્રીના આશાતીત વ્યાધિ મટાડવાને માટે તેને ત્રણ લાખ રૂપિયા આપ્યા હતા. વિચારનાં આદોક્ષનોથી રોગ મટાડવાની કળા, એ જો એક પ્રકારની લોકોને ધૂતવાનીજ વિદ્યા હોય તો વિચાર કરો કે, પચીસ વર્ષ સુધી એક સ્ત્રીના આ પ્રકારના ઢોંગધતુરા, ન્યુયૉર્ક જેવા શહેરમાં, ડૉક્ટરોનો સામે પુષ્કળ પોકાર છતાં ચાલ્યા કરે?

આવી અસાધારણ શક્તિવાળી મિસિસ સ્ટેટસનને મેકકિલ્લેને તેના પદ ઉપરથી દૂર કરવા પ્રયત્ન આરંભ્યો. જે દેવળ પોતાનાજ શ્રમથી તેણે ખાંધું હતું, અને જે બંધાતું હતું ત્યારે તેની પાલખ ઉપર ઉભી રહીને મજુરો સાથે તેણે કામ કર્યું હતું, તે દેવળમાંથી તેને તેણે પોતાની સત્તાથી દૂર કરવા પ્રયત્ન આરંભ્યો. આ અન્યાય તે શી રીતે સહન કરે? ઉત્તમ સાધ્વીતરીકે કેટલાક સમયસુધી તો તેણે તે સહન કર્યું, પણ પછી તેનામાં રાક્ષસસ્વભાવ પ્રકટ્યો. તેણે મેકકિલ્લેનને મારી નાખવા નિશ્ચય કર્યો. જગત જેવાં શસ્ત્રો વાપરે છે તેવાં શસ્ત્રોથી નહિ, પણ વિચારરૂપી સૂક્ષ્મ શસ્ત્રથી—વિચારરૂપી વિજળીથી પોતાના ઘરમાં બેઠાં બેઠાં તેણે તેના પ્રાણ લેવા પ્રયત્ન આરંભ્યો; કારણ કે વિજળી જેમ હજારો ગાઉ દૂર એક ક્ષણમાં જાય છે, તેમ વિચારરૂપી વિજળી પણ હજારો ગાઉ દૂર એક ક્ષણમાં જાય છે અને પોતાને સાંધવાનું કાર્ય સાધે છે. વિચારને અવકાશ કશા લેખામાં નથી.

પણ હવે આ સંબંધમાં ‘ન્યુયૉર્ક મેલ’ નામનું વર્તમાનપત્ર શું કહે છે, તે વાંચો. મેકકિલ્લેનના પ્રાણ લેવાને સ્ટેટસને કેવી રીતે મારણપ્રયોગ કર્યો, તે સંબંધમાં એ પત્ર લખે છે કે:—

“દરરોજ અને કદાચ તેમ ન બનતું તો થોડા થોડા દિવસને અંતરે મિસિસ સ્ટેટસન પોતાના ખીજ અનુયાયીઓસાથે, કેટલાક કલાક બેસતી અને વિચારનાં આદોક્ષને બોસ્ટનમાં મેકકિલ્લેનપ્રતિ પ્રેરીને, ધીરે ધીરે પણ અચૂકપણે તેનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરતી.

“પોતાનો જીવ લેવાનો આ પ્રકારે પ્રયત્ન થાય છે, એ વાતની મેકકિલ્લેનને ખબર પડી ન ગઈ હોત તો તેના પ્રતિ પ્રેરવામાં આવેલાં આ સામર્થ્યોની સામે તે ટક્કર ઝીંકી શક્યો ન હોત, પરંતુ તે કાવત્રાની તેને ખબર પડી ગઈ અને મિસિસ સ્ટેટસન ઉપર વિચારરૂપી વિજળીવડે પોતાનો પ્રાણ લેવાનો આરોપ મૂકીને તેણે તેને તથા તેના અનુયાયીઓને યુક્ત મળવાનો સંકેત તોડી પાડ્યો, અને આ પ્રમાણે પોતાનો જીવ બચાવ્યો.

“વિચારનાં આદોક્ષને આકાશમાં પ્રેરીને સ્ટેટસનનો, પોતાના શત્રુનો પ્રાણ લેવાનો પ્રયોગ કંઈક આ પ્રકારનો હતો. તે અને તેના સાથીઓ નેત્ર બંધ કરીને એક અંધારી ઓરડીમાં બેસતાં. પછી તેમાંનો એક બોલતો કે, ‘તમે સર્વ મેકકિલ્લેનને ઓળખો છો. તમે સર્વ જાણો છો કે, અંધકારવાળી પૃથ્વી જેમાંથી તે ઉત્પન્ન થયો છે, તેજ તેનું રહેવાનું સ્થાન છે. આમ જમીનની નીચે જ શીટ ઉડે જો તેનું રહેવાનું સ્થાન છે, તો પછી તે સ્થળમાંજ તેણે રહેવું જોઈએ.’

“આ પછી ‘મેકકિલ્લેન જમીનની નીચે જ શીટ ઉડે દટાઓ’ એ વિચાર ઉપર તે ઓરડીમાં હાજર રહેલાં સર્વ પોતાની વૃત્તિને એકાગ્ર કરતાં. આ પ્રયોગ દિવસોના દિવસો નિત્ય ચલાવવામાં આવ્યો હતો.”

વિચારના બળને ન જાણનાર અનેક મનુષ્યો આ પ્રયોગથી સામાનો પ્રાણ લેવાનો અશક્ય છે એમ કહેશે, પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ નથી. થોડાં વર્ષ ઉપર ડૉ. આન્ના કિંગ્ઝફોર્ડે યુરોપના એક

પ્રસિદ્ધ જીવચ્છેદાકી (વિવિસેક્ટર) નો આવીજ રીતે પ્રાણ લીધાનું ઉદાહરણ સુપ્રસિદ્ધ છે.

એજ મિસિસ સ્ટેટ્સને થોડાં વર્ષ ઉપર બેઝોક નામના એક પુરુષ ઉપર અને તેની પત્ની ઉપર ક્રોધક હેતુથી આ મારણપ્રયોગ કર્યો હતો. અને પાછળથી સ્ટેટ્સનની ઈચ્છાનુસાર વર્તવાથીજ જીવતાં રહ્યાં હતાં. સ્ટેટ્સનનાં વિચારનાં આંદોલનોએ પોતાના ઉપર કેવી અસર કરી હતી, તે સંબંધમાં પોતાના લેખમાં મિસિસ બેઝોક લખે છે કે:-

“મધ્યરાત્રિએ બારીમાંથી બરફના જેવો ઠંડો પવનનો સપાટો લાગવાથી હું જાગી ઉઠી. મારા દાંત કકડવા લાગ્યા. મરેલાં મનુષ્યોની મુખાકૃતિવાળાં પ્રકાશનાં મોઝાં મારા તરફ વહેતાં આવવા લાગ્યાં. વિજળીથી કોઈ મનુષ્યને મારી નાખવામાં આવતાં તેને જેવું બાન થાય છે, તેવું મને થવા લાગ્યું. મારો જીવ મારા શરીરમાંથી નીકળી જતો હોય એમ મને થયું. ધરની ભીંતોમાંથી મને આરપાર જણાવા લાગ્યું. અને આ તીવ્ર વેદનાના સમયમાં ઓરડામાં આસપાસ સઘળે મને મિસિસ સ્ટેટ્સનની ભુરી આંખો જણાવા લાગી.

“ફેર આવતાં છતાં પણ ભમતે માથે હું નહાવાની ઓરડીમાં ગઈ, અને ચકલી ઉઘાડી ઉના ખળખળતા પાણીનું એક પીપ ભરી કાઢી તેમાં બેઠી, પણ તે પાણી મને જરા પણ ઉતું જણાયું નહિ. મારણપ્રયોગનો પ્રથમનો સપાટો વાગતાં જે રી ટાઢની ધ્રુવરી મને આવી હતી તેવીજ આ ખળખળતા પાણીના પીપમાં પણ આવવા લાગી. મારે હાડમાંસનાં મનુષ્યો સાથે યુદ્ધ કરવાનું ન હતું, પણ ક્રોધ ચઢિયાતાં સામર્થ્યોની સાથે, નરકના અધિપતિ ક્રોધ દુષ્ટ રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવાનું હતું.

“હું આ સ્થિતિમાં બેઠી હતી એટલામાં લથડીયાં ખાતા મારા પતિ દાદર ઉપર ચઢ્યા અને મારા ઓરડામાં આવ્યા.

“તે એકદમ બોલી ઉઠ્યા, મારા નાથ! મારા પ્રભુ! મને આ શું થાય છે? ગાડીમાંથી ઘેર આવતાં મને કંઈક એવું થઈ આવ્યું છે કે જાણે હવે હું મરવાની તૈયારીમાં છું. મારો શ્વાસ રૂંધાઈ ગયો છે.”

વિચારના સામર્થ્યનો આ પ્રમાણે હાલ અમેરિકામાં ઉપયોગ થવા માંડ્યો છે. પ્રતિમાસ આવાં ઉદાહરણો ત્યાં બન્યા કરે છે અને આવા અદૃષ્ટ બળવાન સામર્થ્યથી પોતાનું રક્ષણ શી રીતે કરવું તેની ધણીને ચિંતા પેડી છે.

વિચારનું આ હાનિ કરનાર સામર્થ્ય સર્વનેજ અસર કરે છે, એમ કંઈ નથી. વરઝો, ઘેટાં કે બકરાં ઉપર હુમલો કરે છે, અને તેમાં ફાવે છે; કંઈ વાધ કે સિંહ ઉપર હુમલો કરતાં નથી, અને ભૂલથી કરે છે તો પોતેજ હાનિને સહે છે. જેઓ સદાચારી નથી, અને જેઓએ ભક્તિ-યોગ કે તત્ત્વજ્ઞાનથી પોતાનું અધ્યાત્મબળ વધારેલું હોતું નથી, એવા દુર્બળ મનુષ્યો ઉપરજ આવા મારણપ્રયોગો ફાવી શકે છે; પરંતુ યોગસાધક, તત્ત્વાભ્યાસી, ભક્ત, તત્ત્વજ્ઞ કે યોગી ઉપર તે ફાવી શકતા નથી. આથી આવા પ્રયોગોથી ક્રોધએ પણ લય ધરવાનું પ્રયોજન નથી અને જેમને તેનો લય જણાતો હોય તેમને તેનો ઉપાય પોતાના હાથમાંજ છે; અને તે એ કે યોગ, ભક્તિ અથવા તત્ત્વવિચારવડે પોતાનું અધ્યાત્મબળ વધારવું. આધ્યાત્મિક બળવાળા પુરુષોની આભુઆભુ તેમના તે બળનું એવું તો અભેદ કવચ આવી રહ્યું હોય છે કે તેને ભેદીને તેમનો સ્પર્શ કરવા કોઈ પણ દુષ્ટ મનુષ્યે પ્રેરેલા વિચારનું આંદોલન સમર્થ નથી.

શત્રુપ્રતિ પણ દ્વંષશુદ્ધિ ન ધરનારને અને તેનું નિરંતર હિત ઈચ્છનારને મારણપ્રયોગ હાનિ કરવાને કદી પણ સમર્થ થતો નથી. અધિકારનો જ્ય અધિકારવડે થતો નથી, પણ પ્રકાશવડેજ થાય છે. અહિતકર વિચારનાં આંદોલનોનો જ્ય પણ પ્રાણીમાનવનું હિત ઈચ્છનાર વિચારનાં આંદોલનો નિરંતર પ્રવર્તાવવાથીજ થાય છે. અજ્ઞાનનો જ્ય જ્ઞાનથી કરો, અવિદ્યાનો જ્ય વિદ્યાથી કરો, અશુભનો જ્ય શુભની ભાવનાથી કરો.

(માધ-૧૯૬૬ના “મહાકાલ”માં લખનાર સદ્ગત મારતર સાહેબ છોટાલાલજી)

૧૦-મનની પ્રત્યેક ક્રિયા શરીરમાં ફેરફાર કરે છે.

મનની પ્રત્યેક ક્રિયા એક કંપ અથવા આંદોલન છે. આ કંપ શરીરના પ્રત્યેક અણુમાં થઇને પસાર થાય છે અને તે અણુઓનાં આંદોલનોની ગતિમાં ફેરફાર કરે છે.

શરીરનાં જૂદાં જૂદાં તત્ત્વોનાં આંદોલનોમાં ફેરફાર કરવાથી શરીરમાં રાસાયનિક ફેરફાર ઉત્પન્ન કરી શકાય છે; કારણ કે પ્રત્યેક તત્ત્વ જે પ્રકારનું હોય છે, તે પ્રકારનું તે હોવામાં કારણ, તેના અણુઓનાં આંદોલનોની અમુક ગતિ એજ હોય છે.

જનનમાં પ્રત્યેક વસ્તુ જે પ્રકારની છે, તે પ્રકારની તે હોવામાં કારણ તેનાં આંદોલનોની અમુક ગતિજ છે.

બરફનાં આંદોલનોને બદલી નાખતાં બરફનું જળ થાય છે, અને જળનાં આંદોલનોને બદલતાં જળની વરાળ થાય છે.

સામાન્ય માટીનાં આંદોલનો બદલી નાખતાં માટીનું લીલું ઘાસ, પુષ્પો, વૃક્ષો અને અનાજથી લયી રહેલાં ખેતરો થાય છે. આંદોલનોની ગતિમાં જે પ્રકારનો ચોક્કસ ફેરફાર કરવામાં આવે છે, તે પ્રકારનું પરિણામ પ્રકટે છે.

લોહનાં અથવા તાંબાનાં આંદોલનોમાં ફેરફાર કરતાં તેનું રૂપ અથવા સોનું થાય છે, અને પથરાનાં અથવા કોલસાનાં આંદોલનોમાં ફેરફાર કરતાં તેમના વિવિધ પ્રકારના મહામૂલ્યવાન હીરા તથા રત્નો બને છે.

અહલ્યાના શરીરનાં આંદોલનોનો ફેરફાર કરી નાખીને ગૌતમ ઋષિએ તેના શરીરની શિક્ષા કરી નાખી હતી, અને એજ શિક્ષાનાં આંદોલનોમાં રામના સ્પર્શથી ફેરફાર થતાં તે શિક્ષા પુનઃ અહલ્યાના શરીરરૂપે થઈ હતી. એજ પ્રમાણે મીરાને પાન કરવા આપેલું ઝેર પણ આંદોલનોના ફેરફારથીજ અમૃતરૂપ થયું હતું.

કુદરત પોતાનાં તત્ત્વોનાં આંદોલનો અખંડ બદલ્યા કરે છે, અને એમ કરીને સઘળા પ્રકારની આકૃતિઓ, વર્ણો અને રૂપો ઉત્પન્ન કરે છે.

મનુષ્ય પણ પોતાની સૃષ્ટિમાં અર્થાત્ પોતાના શરીરમાં તેજ પ્રમાણે નિલ કર્યા કરે છે. માત્ર વિચાર કરવાથી પોતાના શરીરની ગમે તે વસ્તુનાં આંદોલનોને તે બદલી શકે છે, અને પોતાના શરીરમાં પોતાની ધારેલી ગમે તે સ્થિતિને ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

તેનામાં રહેલા આ સામર્થ્યને લીધે તે વસ્તુતઃ પોતાના શરીરાદિપરતે સર્વશક્ત સંપન્ન છે.

આ સામર્થ્ય તેને કંઈ નવું પ્રાપ્ત કરવાનું નથી. તે તેનામાં રહેલુંજ છે, અને જ્યારથી તેણે વિચાર કરવાનો આરંભ કર્યો છે ત્યારથી પ્રત્યેક ક્ષણે આ સામર્થ્યનો તે ઉપયોગ કર્યોજ કરે છે. તેને વિચારવાયોગ્ય પ્રશ્ન એટલોજ છે કે, આ સામર્થ્યનો સમજીને કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો કે જેથી તે પોતાનામાં પૂર્વે કદી પણ નહિ ઉત્પન્ન કરેલાં એવાં અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ પરિણામોને પ્રકટાવી શકે.

મનુષ્યને પોતાના શરીરમાં દુઃખનું ભાન થાય એવું જે કંઈ જણાય છે, તે તેના શરીરનાં તત્ત્વોનાં આંદોલનોમાં થયેલા ખોટા ફેરફારને લીધે જણાય છે; તેજ પ્રમાણે તેને તેના શરીરમાં જે કંઈ સુખનું ભાન જણાય છે, તે તેના શરીરનાં તત્ત્વોનાં આંદોલનોમાં થયેલા અનુકૂળ ફેરફારને લીધે જણાય છે.

આંદોલનોના નિયમનું બંધારણ એવા પ્રકારનું છે કે, આંદોલનોમાં અનુકૂળ યોગ્ય ફેરફાર માત્ર એક ખાસ રીતેજ થાય છે; અર્થાત્ પરિપાટીનો અથવા ક્રમનો નિયમ પાલન કરવામાં આવ્યો હોય છે, તોજ અનુકૂળ ફેરફાર થાય છે. જે પારિપાટીનો ગ્રેડેશન નિયમ પાલન કરવામાં નથી આવ્યો હોતો તો ખોટા અથવા પ્રતિકૂળ ફેરફાર થાય છે, અને તેમ થતાં સઘળા પ્રકારનાં દુઃખો અને અગ્રિય સ્થિતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

આથી આ નિયમનો બુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગ થઈ શકે એટલા માટે પ્રત્યેક અમુક પ્રકારની માનસ-ક્રિયા કેવા રાસાયનિક ફેરફારને ઉત્પન્ન કરે છે, અને કેવી રીતે માનસિક ક્રિયાઓને વ્યવ-

સ્થાપૂર્વક કરવાથી આંદોલનોમાં થતા સઘળા ફેરફાર ક્રમપૂર્વક થાય છે, એ યથાર્થ રીતે જાણવાની મનુષ્યને અગત્ય છે.

આ પ્રકારે વિચારતાં આ વિષય અત્યંત મોટો તથા પ્રત્યેક મનુષ્યના મનનું આકર્ષણ કરનારો છે, પરંતુ આ લઘુ લેખમાં તેની મહત્તાનું ભાન કરાવવા ઉપરાંત વિશેષ કંઈ થઈ શકે તેમ નથી; કારણ કે આ લઘુ લેખનો આશય, પ્રત્યેક માનસક્રિયા શરીરમાં રાસાયનિક ફેરફાર ઉત્પન્ન કરે છે એટલું જ દર્શાવવાનો છે. એમ છતાં આ અત્યંત ઉપયોગી વિષયની ભવિષ્યમાં વિસ્તાર-પૂર્વક ચર્ચા કરવાની અનુકૂળતા લેવામાં આવશે.

શરીરમાં રહેલું પ્રત્યેક તત્ત્વ હાલ જે પ્રકારનું છે તે પ્રકારનું તે હોવામાં તેનાં આંદોલનોની અમુક ગતિ છે, તેજ કારણ છે તેથી; પ્રત્યેક માનસક્રિયા આંદોલન છે તેથી; આંતરપ્રદેશમાંથી ઉઠતું પ્રત્યેક આંદોલન બાહ્યપ્રદેશમાં પ્રવર્તતાં આંદોલનોમાં ફેરફાર કરી શકે છે તેથી; અને સઘળાં આંદોલનો ક્રિયાના સ્થૂળ પ્રદેશની મર્યાદામાં રહેલાં છે તેથી આંદોલનોના જે નિયમનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ તે શાથી ખરો છે, એ આપણા લક્ષમાં ખરાબર આવે છે.

આમ છતાં, એ પણ ખરું છે કે, એકજ પ્રદેશનાં બે જૂદી જૂદી સ્થિતિવાળાં આંદોલન એક-બીજામાં ફેરફાર કરી શકે છે; પરંતુ તેમાંનું એક જગ્યાએ બીજાના કરતાં ઘણું વધારે બળવાન હોય છે ત્યારેજ તે તેમ કરી શકે છે.

શારીરિક પ્રદેશનાં આંદોલનો કરતાં સઘળાં માનસ આંદોલનોનું રાસાયનિક જીવન વધારે ઉંડે સુધી પહોંચેલું હોય છે; તેથી શારીરિક આંદોલનો ગમે તેટલાં બળવાન જાણતાં હોય છે, તોપણ માનસ આંદોલનો તેમને કેવળ ફેરફાર કરી નાખવા સમર્થ હોય છે. આ કારણથીજ એક પ્રચંડ શરીરવાળા પુરુષને, એક દુર્બળ શરીરવાળો યોગી પોતાના માનસસંકલ્પથી દશ હાથ કે સો હાથ દૂર ફેંકી શકે છે.

તોપણ કેટલાંક માનસ આંદોલનો શારીરિક આંદોલનોના જેવાંજ લગભગ સપાટી પાસે રહેનારાં હોય છે. આવાં આંદોલનો ખુબજ અલ્પ ફેરફાર ઉત્પન્ન કરે છે. કોઈ કોઈ પ્રસંગે એટલો અલ્પ ફેરફાર ઉત્પન્ન કરે છે કે તે આપણા જાણવામાં પણ આવતો નથી.

આ કારણથી જો મનુષ્ય અંતરમાં અધિકાધિક ઉંડો ઉતરે છે, તેમ તેના વિચારનું બળ સ્થૂળ તત્ત્વો ઉપર અધિક થાય છે.

તેથી, શરીરના કોઈપણ ભાગમાં જો આપણે અનુકૂળ અને સુખદ ફેરફાર કરવા હોય તો આપણે અંતરમાં અધિક અને અધિક ઉંડા ઉતરવાનો અભ્યાસ પાડવો જોઈએ-અંતરમાં એકાચ થવાનો આપણે અભ્યાસ પાડવો જોઈએ.*

વધારે ઉંડા રાસાયનિક જીવનમાંથી નીકળતાં માનસ આંદોલનો તત્ત્વોમાં આવશ્યક ફેરફાર સર્વદા કરેજ છે, પણ ઈચ્છિતો ફેરફાર કરવાને કેવાં માનસિક આંદોલનોને પ્રવર્તીવવાં એ પ્રશ્ન પાછો ઉઠે છે.

(આ પ્રશ્નના સર્વિસ્તર સમાધાનને ઈચ્છનારે આ વર્ગ તરફથી પ્રકટતા ચમદંડમાં થોડા સમયથી આવતો ‘અર્વાચીન રોગોપશમસરણી’ એ નામનો વિષય કૃપા કરી અવલોકવો.)

આ વિષયમાં જે સિદ્ધાંતો વાચકની દૃષ્ટિતરે આણવાનો ઉદ્દેશ રાખ્યો છે, તે સિદ્ધાંતો આ છે:-પ્રત્યેક માનસક્રિયા આંદોલન છે; શરીરના પ્રત્યેક અણુમાં તે પ્રસરી જાય છે; વધારે ઉંડા રાસાયનિક જીવનમાંથી તે પ્રકટે છે; અને એક રાસાયનિક નિયમાનુસાર સ્થૂળશરીરનાં તત્ત્વોમાં તે ફેરફાર અને સુધારો કરી શકે છે.

સ્થૂળશરીરનાં તત્ત્વોનાં આંદોલનોમાં ફેરફાર કરવાથી શરીરમાં રાસાયનિક ફેરફાર ઉત્પન્ન થાય છે; અને આ ફેરફારને ઉત્પન્ન કરનાર માનસક્રિયા જે જાતની હોય છે, તે પ્રમાણે આ ફેરફાર સુખને કે દુઃખને આપે છે.

(આશ્વિન ૧૯૬૬ ના “મહાકાળ” માં લખનાર સદ્ગુણ માસ્તર સાહેબ છોટાલાલજી)

* અંતરમાં ઉંડા ઉતરવાનો અભ્યાસ કેવી રીતે કરવો, એ આ વર્ગ તરફથી પ્રકટ કરવામાં આવેલા અધ્યાત્મબળપોષક ગ્રંથમાળાના પ્રથમ ‘અક્ષ’માં વિસ્તારથી વર્ણવવામાં આવ્યું છે, તેથી જિજ્ઞાસુએ તે વાંચવા કૃપા કરવી.

११-संसार के दो प्रसिद्ध पहलवान

भारतभूमि वीरप्रसविनी है। जैसे जैसे वीरों ने इस देश में जन्म लिया है जिनकी धाक संसारभर में रही। पुरुषोत्तम रामचंद्र, गांडीवधारी अर्जुन, गदाधारी भीम, महारथी अलिभन्धु, पितामह भीष्म, प्रतापी प्रताप और महाराष्ट्रवीर शिवाजी आदि की वीरतापूर्वक कथाओं को पढ़कर आज भी भारतवासियों के क़ुयले हुंसे लहलहा उठते हैं। इस वीसवीं शताब्दी में भी भारतवर्ष को अपनी आत बनाये रखने का पूरा पूरा गर्व है। एक महिला का अपमान सहन न कर प्राणों की आल लगानेवाले अङ्गणह्लादूर, भारत का अपमान सहन न कर असेम्बली में सिंहनाद करनेवाले स्वराज्य वीर, रिजर्व बैंक बिल के सरकारी प्रस्ताव को रोक कर अपनी निर्भयता दिखानेवाले पटेल, विदेशों में अपने शरीरअङ्ग की धाक जमानेवाले फ्रांसिस रामभूति जैसे वीर आज भी इस देश में जिवित हैं।

पहलवानी में तो ज़ुहा भारत, संसार का गुरु होने का दावा रखता है। भूषा है तो क्या, गुलाम है तो क्या, आज भी वह इस इनमें किसी अपना सानी नहीं रखता। इस आत का निर्युय उस दिन पटियाले की रंगभूमि में अर्धलक्ष जनसमुदाय के सामने भारतीय पहलवान गामा और संसारप्रसिद्ध पोलिश पहलवान जेजिस्को की कुस्ती से हो चुका है। स्वयं मुकाबले का हौसला करनेवाला जेजिस्को भी इस आत को मान चुका है कि 'गामा शेर है।'

गामा की जन्मभूमि पंजाब है। इसके आप और आपा भी नामी पहलवान थे। अचपन में ही इसके पिता की मृत्यु हो गई थी। दस वर्ष की आयु से ही इसने अपना जना प्रारंभ किया और थोड़े ही समय में भारत का सर्वश्रेष्ठ पहलवान हो गया। भारत के कौने कौने में इसका नाम हो गया।

भारत में नाम कमा कर इसने अपने लाभ धर्माभक्ष के साथ यूरोप की यात्रा की। १९१० ई० में यह घंटा पड़्या। इस अवसर पर वहां दूर दूर से नामी नामी पहलवान आये थे। इसने यूरोप और अमेरिका के पहलवानों को लडने के लिये ललकारा। वे समझते थे कि पोये हिंदुस्थानी क्या जाने लडना; पर जय इसने जेसजो, लिवरपूल और मैन्चेस्टर के पहलवानों को हाथ मिलाते ही दे मारा तो धमडियों की आंघे जुली और डां रौलर सजसे पहले मुकाबले के लिये आये। उनको गामा ने तीन ही मिनट में आसमान दिपा दिया। इसके बाद रुसी पहलवान हैकनरिभट को यारों जाने यित किया और जपान के प्रसिद्ध पहलवान टारामाय और उसके साथियों को ललकारा, परंतु इस शेर को देख कर उसने तो लडने तक की हिंमत न की। इसके लाभ धर्माभक्ष ने भी छटकी के सर्वश्रेष्ठ पहलवान जॉन बैम्प को पछाड कर अच्छा ज्यति पैदा कर ली थी। घंटा ने गामा को पंजाब का शेर और धर्माभक्ष को यिता की उपाधि दी।

जय गामा यूरोपभर के पहलवानों को पछाड चुका तो सन १९१२ में संसार का सजसे जयरदस्त पहलवान जेजिस्को सामने आया, जरायर तीन घंटे तक गामा उसे नीचे डाले रहा, परंतु यित न कर सका; कुस्ती दूसरे दिन के लिये रज्जी गध, परंतु जेजिस्को रात को ही यला गया।

जेजिस्को मडोदय इस देश के आस्टिक प्रान्त के निवासी हैं। आप केरे पहलवान ही नहीं हैं, उच्च कोटि के विद्वान भी हैं। आठ भाषा जानते हैं और वकालत पास हैं। वकालत न कर के आप पहलवानी करते हैं। जय आप ३५ वर्ष के थे तय अहुत थोड़े पहलवान आपसे लिडने की हिंमत करते थे। उस समय आपका वजन २४५ पाउंड था। उन दिनों जिय मज नामक पहलवान स्ट्रेगलर लेविस को पछाड कर संसारप्रसिद्ध पहलवान हो चुका था। प्रथम बार तो उसने जेजिस्को को दे मारा था; परंतु दुबारा झिडेडिया में कुस्ती होने पर जेजिस्को ने उसे जत लिया! मडायुड के समय वह इस पड़्या। वहां उसने इसी पहलवान अजगे को

पटपनी दी. यह कुस्ती उसने प्राणों की भाँज लगाकर लड़ी थी, इसके बाद ये अमेरिका गये. वहाँ जैस रीमा, डॉन मैकलोघड, आदि कछ पहलवानों का पटक दी. यूरोप में उसने पॉल पास, टॉम कैनन आदि कछ पहलवानों का पछाडा. न्यूजिलैंड में रोमिन को; आस्ट्रेलिया में साम यैपलम, माछक मालिक आदि को गिराया. छस प्रकार जेभिरको संसार का सभसे ञड पहलवान हो गया.

विलायत में जेभिरको से लडने के बाद पटियालानरेश गामा को अपने साथ ले आये थे. उन्होंने उसे अपने यहाँ रभ लिया था और लेंटस्वइप २५०) इपये मासिक देते थे.

अपने प्रतिद्वंद्वी गामा को कुस्ती में पछाडने का पूरा धरादा कर के १७ वर्ष बाद जेभिरको हिंदुस्तान आया. संसार की आंभें छस जेड की ओर लगी छुछ थी. सभ लोग ञडी उत्सुकता से छस कुस्ती की प्रतीक्षा कर रहे थे! महीनों से देश में छसकी धूम मच रही थी.

आभिर २६ जनवरी (सन १८२८) को पटियाले में यह कुस्ती लड़ी गछ. रंगभूमि ४०-५० छणर विदेशी और देशी दर्शकों से ढसाढस लरी छुछ थी. दर्शकों में पटियाला, धौलपुर, लरतपुर, कपूरथला, जमनगर और लिण्ड के महाराज, सर हारकोर्ट जटलर और तिवान के नवाज आदि ली थे. करतलध्वनि के साथ जनता की उत्सुकता ञढाते छुअे दोनों वीर अण्णडे में कूद पडे और लजे हाथ भिला कर पैतरे ञदलने. अेक मिनट ली कुस्ती न हो पार्छी कि गामा ने जेभिरको को चारों ञाने यित्त दे मारा. छस कुस्ती ने संसार को अकित कर दिया. ञात ली आश्चर्य की है, ञिस जेभिरको को सत्रह वर्ष पहले गामा लगलग तीन घंटे लडते रहने पर ली यित्त नहीं कर सका था और जे संसार के सभ पहलवानों को पछाड कर गामा को छतने के लिये पूरी तैयारी कर के लारत आया था, उसका गामा ने पलक भारते ही धरती नपादी. छस छत के उपलक्ष में गामा को अेक आंदी की गुर्छ दी गछ और वह संसार का सर्वश्रेष्ठ पहलवान माना गया. जेभिरको से छिर लडने को कछा गया, पर उसने यह कछ कर कि “गामा शेर है, कुस्ती का उस्ताद है.” लडने से धनकार कर दिया. छसके अेक दिन पहले गामा का लाछ धमामलक्ष लारत के अन्त्य सभ पहलवानों को हरा कर लारतविजयी पहलवान ञन यूका था.

जिस कुस्ती के इन ने आण लारत की लाण रभ दी, देण्णा ञता है कि शिक्षित लारतवासी उससे पीछे हटे छुअे हैं. वे पहलवानी को ञूरा समजते हैं. हभ समजते हैं कि गामा की छस विजय से उनकी मनोवृत्ति ञदलेगी और वे शक्तिसंयच करने के लिये कुस्ती लडना और कसरत करना अपना परम पावन कर्तव्य समजेंगे.

(“वीरसंदेश” मासिकमां लेणक:-श्री. प्रताप भट्टाच्य)

१२-मेरी चाहना

जीवन से कुछ मोह नहीं है, सुख, सम्पत्ति की तनिक न चाह ।
निठुर मृत्यु से द्रोह नहीं है, और न है यश की परवाह ॥
नहीं लालसा है यह मन की, हो विस्तृत मेरा व्यापार ।
वृद्धावस्था लख निज तन की, छोड़ूं जग से मिथ्या प्यार ॥
किन्तु चाहना है यह मेरी, हरने को अरि-अत्याचार ।
चमक उठे सुनकर रणमेरी, चपला सी मेरी तलवार ॥

(“वीरसंदेश” मासिकमां लेणक-श्रीधुत दिव्य कवि)

૧૩-રેંટીઓ અને ઇસ્લામ

ખતીબ બગદાદી પોતાના ઇતિહાસમાં હઝરત ઇબ્ને અબ્બાસનું પ્રમાણુ ટાંકીને કહે છે:-
‘ સ્ત્રીઓના જલસા રેંટીઓથી શણગારે. ’

કમનસીબે કુળવાન મુસલમાન સ્ત્રીઓ રેંટીઓ કાંતવાને માહું કામ સમજે છે, પોતાની કેળવણી અને મરતબાની વિરુદ્ધ માને છે. ઉપરની હદીસ ઉપર હું તેમનું ધ્યાન ખેંચું છું અને પૂછું છું કે, જે વસ્તુ શણગાર મનાતી હતી, તે ચલાવવામાં શેની એવ હોય? હાકિમે હદીસ ઉપર મુસ્તદ્દક નામનો એક મશહૂર અને પ્રમાણુભૂત ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં પેગંબર સાહેબની ખીખી આયેશાનું નીચેનું વચન ટાંકેલું છે:-

‘ તમારી સ્ત્રીઓને રેંટીઓ અને સૂરાએ નૂરની તાલીમ આપો. ’

હાકિમે આ હદીસની કેવળ નકલ નથી કરી, એ પ્રમાણુભૂત છે એમ કહ્યું છે. કુરાને શરીફની તાલીમની સાથે રેંટીઓની તાલીમને જોડનાર આ હુકમના કરતાં ખીખે વધારે જબરદસ્ત હુકમ કયો હોય શકે? પછી કોઈ પણ મુસલમાન કહેવડાવનારો રેંટીઓની મળક કરશે ખરો?

આ તો હુકમ અને ઉપદેશની વાત થઇ. અમલ પણ તેવોજ હતો. પેગંબર સાહેબની સાથે રહેનારી સ્ત્રીઓ હમેશાં રેંટીઓ ચલાવતી હતી. મુસલમાનોની માતાપુત્ર્ય હઝરત ઉમ્મે સલમા (પેગંબર સાહેબનાં ખીખી) જેમની ભારે પાક ઓરોમાં ગણતી થતી હતી તેઓ આખો દિવસ રેંટીઓ ચલાવતાં. ઇબ્ન અસાકર હઝરત ઝીઆદ બિન સકનનું નીચેનું વચન ટાંકે છે:-

“ હું હઝરત ઉમ્મે સલમા(અલ્લાહને રાજી રાખનારી)ની ખિદમતમાં હાજર થયો તો જોયું કે, તે રેંટીઓ ચલાવતાં હતાં. મેં પૂછ્યું કે ‘આ શું? જ્યારે હું આપું છું ત્યારે તમને રેંટીઓ ચલાવતાંજ જોઉં છું!’ તેમણે જવાબ આપ્યો: “રેંટીઓ શયતાનને લગાવે છે, અને ઇદ્રિયાને વિષયમાં ભટકતી અડકાવે છે. અને મેં સાંભળ્યું છે કે, વધારે પુણ્ય તેજ સ્ત્રીને મળશે કે જેની સૂતરની આંટી સૌથી વધારે મોટી હશે. ”

આ રિવાજ ઇમાનદાર સ્ત્રીઓમાં લાંબો સમય ચાલ્યો. ઇસ્લામના આરંભમાં રેંટીઓ એ ગૃહિણીઓનો રોજનો ધંધો હતો, કોઈક વાર ચલાવવાની વસ્તુ નહોતી. મુહદ્દિસ બેહકી પોતાની મશહૂર કિતાબ ‘શોખઉલ ઇમાન’માં હાકિમ અને ઇબ્નેસાદનો હવાલો ટાંકીને હઝરત ખવલા (કેસની દીકરી) —પેગંબર સાહેબની સાથી—નું એક વચન ટાંકે છે.

‘અમે ઓરો રસૂલેખુદાના ઝમાનામાં અને અબુબકરના ઝમાનામાં અને ખલીફ ઉમરની ખીલાફતની શરૂઆતમાં મસ્જિદમાં ઉતરતી હતી અને ઘણુંખડું રેંટીઓ કાંતતી હતી.’

ઇસ્લામનો સતયુગ ખતુ ઉમીઆના ઝમાનાની સાથે પૂરો થયો. પેગંબર સાહેબના અને પહેલા ચાર રાસ્ટ રસ્તાના ખલીફાના ઝમાનામાં અને ઉમીઆના ઝમાનામાં કશું સરખાપણું લાગ્યેજ હતું; છતાં પેગંબર સાહેબના ઉપદેશે એટલી તો જડ ધાલી હતી કે ઉમીઆના ઝમાનામાં પણ મોટા મોટા ધનાઢ્યોના, હાકમોના હરમમાં રેંટીઓનો મધુર ધ્વનિ સંભળાતો હતો.

ઇબ્ને અસાકર આ વળીવે છે:- “ ઝીઆદ ઇબ્ને અબ્દુલ્લા કુરેશી કહે છે કે, હું એક રોજ હજ્જતજ બિન યુસફની રાણી હિદ-મહદલબની દીકરી-ની ખિદમતમાં હાજર થયો તો જોયું કે તે રેંટીઓ કાંતતી હતી. મેં પૂછ્યું કે ‘રાણી છતાં તમે રેંટીઓ કાંતો?’ તેણે જવાબ આપ્યો કે, મેં મારા પિતા જે પેગંબર સાહેબના સાથી હતા તેમની પાસેથી પેગંબરનું આ પાક વચન સાંભળ્યું છે: ‘તમારામાં જેનું સૂતર વધારે હશે તેનેજ વધારે પુણ્ય મળશે. રેંટીઓ શયતાનને લગાડે છે, અને વિષયવિકાર મટાડે છે. ’ ”

આ બધી પેગંબર સાહેબની હદીસ અને પેગંબર સાહેબના સાથીઓનાં કાર્યનાં વર્ણન-જે નવમી સદી હીજરીના મશહૂર મુહદ્દિસ શેખ જલાલુદ્દીન સુયૂતીની ચોપડીઓમાંથી લેવામાં આવેલાં છે, તેમાંથી નીચેનો સાર નીકળે છે:-

૧—હઝરત પેગંબર સાહેબની પાક બીબીઓ અને બીજી સ્ત્રીઓ જે તેમની સાથીઓ હતી તે હમેશાં રેંટીઓ કાંતતી હતી. ૨—પેગંબર સાહેબે મુસલમાન સ્ત્રીઓને રેંટીઓ કાંતવાનો હુકમ કર્યો છે. ૩—પેગંબર સાહેબે પોતાની જાનથી રેંટીઓ કાંતવાને પુણ્યતરીકે ફરમાવ્યું છે. ૪—પેગંબર સાહેબે રેંટીઓને માણસની નીતિ અને હૃદયને સુધારનારો કહ્યો છે, એટલે એને શયતાન અને વિપયવિકારને દૂર કરનાર બતાવ્યો છે.

આવી સ્પષ્ટ વાતો પછી કોઈ પણ ‘લા ઇસ્લાહા હદિસ્સલાહ મહમદ રસુલિલાહ’ બોલનારને રેંટીઓની ખુબીવિષે કોઈ પણ બતની શંકા રહે છે? જો આજે આ રેંટીઓની તાલીમનો અમલ થતો હોત તો ઇસ્લામી ખાનદાનેની સ્થિતિ બહુ જૂદી હોત, અને હવે પણ અમલ થાય તો કેટલી ફેરવાઈ જાય!

એ ન સમજવું કે, ઉપર લખેલાં ફરમાન કેવળ સ્ત્રીઓને માટે છે અને પુરુષોને લાગુ પડતાં નથી. એ વિષે શંકા તો નથીજ. ખાસ કરીને એ ફરમાનો ઇસ્લામી ખાનુઓને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યાં છે; પણ જેમ જરૂરી વખતે સ્ત્રીઓ પણ પુરુષોની સાથે રહીને જેહાદમાં શામિલ થતી અને લડાઈમાં ભાગ લેતી—યરમૂકની લડાઈમાં ભાગ લીધો હતો—તેવીજ રીતે હાલની શાંત લડતમાં પુરુષોએ સ્ત્રીઓની સાથે આ અતિશય કાર્યસાધક શસ્ત્ર ચલાવવામાં શામિલ થવું જોઈએ, એ વિષે પણ શંકા નથી. બીજી વાત એ છે કે, રેંટીઓનો ગુણ પેગંબર સાહેબે જ્યારે એવી રીતે વર્ણવ્યો છે કે તે શીતાનને લગાડનારો છે, તો તેનો સંબંધ કેવળ સ્ત્રીઓની સાથેજ ન હોઈ શકે, એનો એ ગુણ તો સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને ઉપયોગી થાય એમ છે.

(મોલાના મહમદઅલીના એક લેખનો તરજુમો-‘નવજીવન’માંથી ઉદ્ધૃત)

૧૪-નિષ્ફલ વ્યાપારોમાં વ્યર્થ સમય ગાળતા મનને

પદ. (તોફાની દરીએ, નાવ તમારું ગોથાં ખાય રે, એ લય.)

નિષ્ફળ વ્યાપારે, આવરદા ઓછું તારું થાય રે,
બાળી નિજ ધરને, હોળી લહીને શું હરખાય રે, નિષ્ફળ
ચેતાવે મહાપુરુષો શાસ્ત્રો કેમ ન તોએ જગાય,
ક્યાં લગી પરપોટો કહે ટકશે, કરીશ પછી શું ઉપાય રે, નિષ્ફળ
કેટલી વાર પીધું ને ખાધું, કાં તે ભૂલી જાય,
તમ થયો નથી તોપણ શીદ વળી, ફરિ ફરિ પાછો ખાય રે, નિષ્ફળ
જ ચીલે ચઢતાં ધારેલે ગામ નહિ પહોંચાય,
તે ચીલામાં નેત્ર મીંચી કાં, દડબડ દડબડ ધાય રે, નિષ્ફળ
આમ દિવસ ને માસો વીતતાં, વર્ષો પણ વીતાય,
સુખનો માર્ગ ચહે શું ગ્રહેવા, પડ્યા પછી આ કાય રે, નિષ્ફળ
સશક્ત તન મન ઈંદ્રિય છે ત્યાં-લગી શુભ સાધી શકાય,
શસ્ત્રો સધળાં ભાગી જતાં, સંત્રામે શું જિતાય રે, નિષ્ફળ
હજી પણ ચેતીશ તો ચેતાશે, અસુર નહિ ગણાય,
નરહરિ પ્રભુ છે કરુણાસાગર, સ્હારો ઝટ તુજ ખાંધ રે, નિષ્ફળ

(ચૈત્ર-૧૯૬૬ના “મહાકાલ”માં લેખક સહગત ભારતર સાહેબ છોટાલાલજી)

૧૫—“ એસી હોલી ખેલો લાલ ! ”

(૧)

ઠાકુર બધેલસિંહ કેા પહલે પહલ જળ્ય મૈને દેખા, ઉસ સમય મૈં નિરા બાલક થા. ઉત્ર રહી હોગી કોઇ પાંચ વર્ષ કી. મગર હમારા વહ પ્રથમ મિલન હી અંતિમ મિલન ભી થા. ક્યોંકિ મુઝસે પરિચય હોને કે દૂસરે વર્ષ હી યહ વીર ક્ષત્રિય, રેલ મેં કિસી ગોરે સે ભિડ પડને કે કારણુ જેલ ભેજ દિયા ગયા ઔર વહાં ઉસને અપની જીવન-કહાની સમાપ્ત કી.

મગર, ઠાકુર સાહબ ને પ્રથમ દર્શન મેં હી મેરી જાતી પર અપને અદ્ભુત વ્યક્તિત્વ કી જો છાપ છોડ દી થી, વહ આજ ૧૮-૨૦ વર્ષ બાદ ભી જ્યોં કી ત્યોં બની હુધ હૈ. યહી હોલી કે અવસર થા. મૈં છુટનોં કે ઉપર તક ઘોતી ઔર આધી બાંહ કેા કુરતા પહને, એક હાથ મેં રંગ કેા પાત્ર ઔર દૂસરે મેં છોટી સી પિચકારી લિયે મુઝલ્લે કે બાલસખાઓં સે હોલી ખેલ રહા થા. મેરે બડે બડે રેશમી બાલ, અખીર ઔર ઉસ ચમકતી હુધીચીજ કી જુકની—જિસે હમ લોગ “જુહી” કહતે હૈં—સે ભરે થે. મૈં સિર સે પૈર તક લાલ રંગ સે ભાંગા થા.

ઉસી સમય ઘર કે નૌકર ને આ કર મુઝે પુકારા “લાલજી લાલજી ! દૌડ કર ચઢ તો બૈડો મેરે કન્ધે પર ! હાં, ઇસ તરહ ઠીક હૈ—ચલો તુમ્હેં બાબુજી જુલા રહા હૈ. તુમ્હેં દેખને કે લિયે કોઈ ભલે આદમી આવે હૈં.”

સચ્ચી બાત યહ હૈ કે ઉસ વકત મુઝે ઉસ ભલે આદમી સે મિલને કેા જિતના લોભ નહીં થા. ઉસસે કહીં અધિક લોભ ઉસ નૌકર કે કન્ધે પર બૈડ કર “ટિક્, ટિક્, ટિક્ !” કરતે હુએ ઘર આવે કેા થા. વહાં પહુંચ કર મૈને દેખા કે મેરે પિતાજી કિસી સદેદ બાલવાલે, લમ્બે-ચૌડે વ્યક્તિ કે સાથ બાતેં કર રહે થે. ઉનકી દાઢી દૂધ કી તરહ સદેદ ઔર ખૂબ લમ્બી થી. ઉસે કન્હોને સિકમોં કી તરહ કાન કે ઉપર ચઢા કર બાંધ રખી થી. ઉનકે પૈર મેં જયપુરી જોડા, સિરપર રજપૂતી પગડી ઔર શરીર પર છુટનોં સે નીચે લટકતા હુઆ અંગરખા ઔર ચૂટીદાર પાચળમા થા. કમર મેં ગુલાબી રંગ કેા એક દુપટ્ટા પેટી કી તરહ બંધા થા, જિસમેં એક લમ્બી સી તલ-વાર લટક રહી થી.

મુઝે હાજિર દેખ મેરે પિતાજી ને કહા—“ઠાકુર સાહબ ! યહી હૈ મેરા સખસે છોટા બચ્ચા. ઇસકા નામ હૈ લાલા બહાદુરસિંહ !” ઉન્હોંને મુઝસે કહા—“સલામ કરો ઠાકુર સાહબ કેા !”

મૈને આજ્ઞા પાલન કી. પ્રેમ સે ગદ્ ગદ્ હો કર ઠાકુર સાહબ ને મુઝે ગોદી મેં લે કર કહા—“જીતેં રહો બેટા ! ઇધર આવો, અબ હમારે સાથ ખેલો.” બાબુજી સે ઉન્હોંને કહા “અબ આપ જાઇએ. અપના કામ દેખિયે. મૈં ઇસ બચ્ચે સે અપના જી બહલા લુંગા.”

પિતાજી કે ચલે જાને પર ઠાકુર સાહબ મુઝે ઉસી કમરે મેં ઇધર સે ઉધર ઘૂમા ઘૂમા કર અપના પરિચય દેને લગે.

“તુમ મુઝે પહચાનતે હો ? નહીં, નહીં ન ?”

મૈને સિર હિલા કર સ્વીકાર કર લિયા કે હા, મૈં નહીં પહચાનતા.

ઉન્હોંને કહા—“ઇસ બાર મૈં સાત-આઠ વર્ષ બાદ આવ્યા હૂં તુમ્હારે ઘર. તુમ્હારે દૂસરે ભાઈ મુઝે અચ્છી તરહ જાનતે હૈં. જળ્ય તુમ્હારે પિતાજી મેવાડ કે પાસ કી એક રિયાસત મેં નૌકર થે, તભી સે મેરી ઉનકી મિત્રતા હૈ. મૈં દેવપુર કેા રહનેવાલા હૂં, જો મેવાડ કી સીમા પર પડતા હૈ. ચલોગે મેરે ઘર લાલ ? વહાં દૂધ હૈ, દહીં હૈ, ચિની હૈ, મિઠાઈ હૈ.”

મૈને બીચ હી મેં ટોક કર પૂછા—“ઔર કલુઆ કુતા ઔર ભૂરી બિલ્લી ભી હૈ ?”

“હાં, વહ ભી હૈ.” ઉન્હોંને મુસ્કરાકર તુરંત ઉત્તર દિયા.

“મુઝે દોગે ઉન્હેં ?” ઉનકી દાઢી મેં અપના પંજા ધુસેકતે હુએ મૈને પૂછા.

“અરે હાં, લાલ ! ફૂંગા ક્યોં નહીં ! પહલે ચલો ભી.”

મૈને કહા—“અચ્છા, તો ફિર ચલો !”

“અભી ?”

“અભી નહીં તો કય ?”

“કલ ચલેંગે લાલ! આજ તો મેં તુમ્હે હોલી ગા કર સુનાઉંગા, એક અઢિયા કહાની કહુંગા, સુનોગે?”

“હાં, ગાના સુનુંગા” મચલ કર મેંને કહા—“ગાઓ ?”

“ઔર નાચું ભી ?”

“ઓહોહો! તુમ કયા નાચના ભી જનતે હો? મુઝે તો નહીં આતા, નાચો !”

નાચને ઔર હોલી ગાને કે પૂર્વે હાકુર સાહબ ને બગલ સે અપની તલવાર ખીંચ કર મુઝે દિખાતે હુએ પૂછા—“ઇસે પહચાનતા હો?”

“હા, હા, યહ તો તલવાર હૈ! મેં લૂંગા ઇસે, મુઝે દે દો ઇસે!” મેં મચલ પડા.

“દુહરા!” ઉન્હોંને કહા—“જરા દૂર હટકર ખડે હો. વહાં, થોડા ઔર આગે-બસ, અબ જરા મેરે ઇસ રજપૂતી નાચ ઔર હોલી કેા સુનો, ફિર તલવાર લેના !”

ઇસકે બાદ બલવાન વૃદ્ધ હાકુર બધેલસિંહ વિવિધ પ્રકાર સે ઉસ તલવાર કેા ધૂમા-ધૂમા કર પૈંતરે બદલને, નાચને ઔર અપને આપકો ભૂલ કર ગાને લગે—

ઐસી હોલી-ઐસી હોલી ખેલો લાલ! ઐસી હોલી-

જન્મ-ભૂમિ કેા દુઃખ હરને કેા, માતા કેા મગલ કરને કેા.

ભરને કેા પીડિત હૃદયોં મેં સુખ કેા ઝરઝરઝર ઝરને કેા.

ઐસી હોલી-ઐસી હોલી ખેલો લાલ! લો કર મેં કરાલ કરવાલ.

(૨)

ગાન સમાપ્ત કર હાકુર સાહબ ને પૂછા—

“યહ હોલી તુમ્હે અચ્છી માલૂમ પડી ?”

મેંને કહા—“હા, અચ્છી માલૂમ પડી. ઔર ગાઓ, ઔર નાચો! ખૂબ ચમકતી હૈ તુમ્હારી તલવાર.”

“ઇસ તલવાર કી, ઇસ ગાને કી ઔર મેરી ઇસ અનોખી હોલી કી એક કહાની હૈ ખેટા! સુનોગે?”

“હાં, હાં,” વૃદ્ધ હાકુર સાહબ કે ગલે સે ત્રિપટ કર મેંને કહા—

“કહાની સુનાઓ, મુઝે કહાનીયાં બડી અચ્છી માલૂમ પડતી હૈ, મેરી દાદી ખૂબ સુનાતી હૈ.”

વૃદ્ધ હાકુર સાહબ ને કહાની આરંભ કી—

ચારસૌ વર્ષ પહેલે કી બાત હૈ. ઉન દિનોં હમારે ગાંવ દેવપુર કેા વહ કિલા આજ કી તરહ ખેડહર ઔર સિયારોં કે રહને કી જગહ નહીં થા. ઉસમેં ગાંવ કે ક્ષત્રિય જાગીરદાર બડે દાટ-બાટ સે રહા કરતે થે. કિલે કે ભીતર અનેક છોટે બડે મકાન, મહલ ઔર બાગ-બગીચે થે.

હેમંત બીતયલા થા ઔર પ્રકૃતિ કે પત્તા-પત્તા પર બસંત કે આગમન કી સૂચના છપી સી માલૂમ પડતી થી. સમય સાથંકાલ કેા થા. જાગીરદાર કે સુંદર મહલ કે સામને કે ઉપવન મેં સુંદરતા સે સજે હુએ ફૂલોં કે પેડોં સે ઘિરે હુએ એક સંગમરમર કે ચખ્ખર પર બેઠે હુએ દો યુવક-યુવતી ધીરે ધીરે બાત કર રહે થે—

“તુમ્હારી મા કયા કહતી થી?” યુવક ને યુવતી સે પૂછા.

“કહતી થી” યુવતી ને ઉત્તર દિયા—“ઇસી હોલી કે બાદ હમ લોગોં કે બ્યાહ અવસ્ય હો જાયગા. ઔર તુમ્હારી માતાજી કયા કહતી થી?”

“ઉન્હોંને તો,” યુવક ને મુસ્કરાતે હુએ ઉત્તર દિયા—“મેરે પિતાજી સે કહા થા કિ ઇન દોનોં કી શાદી કેસે હો સકતી હૈ? મહાસિંહ તો પદ્મા કેા બંચપન સે હી બહિન કહ કર પુકારતા હૈ; ઔર પદ્મા ભી ઉસે ભાઇ કહ કર પ્રસન્ન હોતી હૈ.”

“ફિર?” યુવતી ને કિચિત્ સંકોચ સે નેત્ર નીચે કર પૂછા.

“मेरे पिताजी ने मां को जवाब दिया कि,” युवक ने कहा—“ये दोनों एक-दूसरे को लाम-लहन कहते हैं तो क्या, हम जोत्र में बिना होने के कारण, एक-दूसरे के भेटे-भेटी से ज्यादा कर सकते हैं? कोई हर्ज नहीं है.”

“हिर?” युवती ने छस वार युवक की आंखों से आंखें मिला कर सवाल किया.

“हिर क्या? अग शीघ्र ही मैं तुम्हारा ‘महा लैया’ न रह कर ‘कुछ और ही’ हो जाऊंगा और तुम...” युवती के माथे से माथा सटा कर युवक ने कहा—“और तुम मेरी ‘पद्मा लहन’ न रह कर ‘कुछ और ही’ हो जाओगी. हमारा यह नाता अधिक सुंदर, दृढ़ और स्थायी होगा.”

“मगर हमारा ज्यादा हो कैसे सकेगा?” युवती ने पूछा—“सुना है शीघ्र ही हिर उन लयानक विदेशी और विजयियों की बढाव, मेवाड पर होनेवाली है. जैसे अवसर पर तुम युद्ध करोगे या ज्यादा?”

“तुम्हारी क्या धृष्टता है?”

“मैं यदि पुरुष होता तो,” युवती ने गर्व से उत्तर दिया—“जैसे अवसर पर विदेशियों से युद्ध करती और जन्मभूमि मेवाड की उद्धारयिता में प्राण दे देती.”

“मगर, पद्मा! धुरा न मानना,” युवक ने कहा—“मैं तो पहले तुम्हें चाहता हूँ, हिर किसी और को. यदि युद्ध हुआ भी, तो, मैं पहले तुम से ज्यादा करूंगा और हिर रण-प्रस्थान. हमारे माता-पिता की भी यही धृष्टता है.”

“क्यों?” लवों पर अनेक जल दे कर युवती ने दरियाइत किया.

“छस लिये कि तुम-सी युवती सुंदरियों का पता विदेशी सुंधते फिरते हैं. यदि कहीं उन्हें मालूम हो गया कि छस देवपुरभी युद्धी में भी पद्माभी को भलि रहती है, तो मुश्किल ही समझो!”

“छिः!” अगल से कटार निकाल कर दिखाती हुई पद्मा बोली “तुम भी कैसी जाते करते हो? जब तक यह मां दुर्गा हमारे साथ है, तब तक विदेशी हमारी ओर क्या आंखें उठावेगे? पिछले दो युद्धों में मेरी दो बड़ी विवाहिता लहिन नैकर कर चुकी हैं.”

“आर मेरे तीन लाम वीर-गति पा चुके हैं.”

“हिर क्या? जब तक हम राजपूत स्त्री-पुरुषों को स्वतंत्रता और स्वधर्म और स्वदेश के लिये प्राण देना आता है, तब तक एक विदेशी तो क्या लाम विदेशी भी हमारा कुछ नहीं भिगाड सकते.”

(3)

“हम लोग धिरे हैं, आभा!”

“पापी विदेशियों से, अधी राक्षसी विदेशी सेना से, उनकी कुटिल राजनीति से, उनकी पर-धन की लूण और पररक्त की आस की धृष्टता से. ओह! भेटा! विदेशी विक्रेता, विदेशी शासक और विदेशी सैनिक कितने हृदयहीन, कैसे हिंसक और कैसे लयानक होते हैं!”

“विदेशियों के कारण. सारी इसल यौपट हो गयी. देवपुर को शमशान बना दिया... इन विदेशियों का नाश हो.”

भूटे ने धितनी जेर से कहा कि उसे आंसी आने लगी. क्षणभर आंस कर वह तन कर अडा हो गया और बोला—“कल होखी है. अनेक दिनों से धिरे रहनेसे, सेना के लहनों वीर और स्वदेशभक्त राजपूतों के काम आ जानेसे, आस सामग्री समाप्त हो जानेसे, और दुर्ग में यारों और बालाकार का सिंका जम जाने के कारण, प्रायः सभ के उजड़े कलेजे में निराशा का उल्लू भोल रहा है.”

“हिर? अग क्या होगा आभा?”

“होगा क्या—हमें दो में से एक को पसंद कर लेना होगा. मृत्यु या परतंत्रता. मुझे मालूम है, मैंने सुना है, कुछ लोग संधि की बर्खास्तगी चाहते हैं. मगर नहीं होना चाहिये जैसा-नहीं होगा जैसा. यदि हमारे राज साधन ने संधि की, तो मैं उससे अलग ही रहूंगा.”

અદિક ઉસ ચર્યા કે ચલને કે પૂર્વ હી, વિદેશિયોં કી સેના મેં ઘુસ કર તલવાર ચલાતે-ચલાતે, મર જાઉંગા. ”

“આબા! કલ હોલી હૈ. કુછ લોગોં કા વિચાર હૈ કિ અગર કલ હમ આત્મસમર્પણ કર દે તો સાલ સાલ કા ત્યોહાર તો શાન્તિ સે ખીતે!”

ઉક્ત ખાતેં સુન કર વહ વૃદ્ધ અપની બડી-બડી તેજસ્વિની આંખેં પસાર-પસાર કર યુવક કી ઝોર દેખને લગા—

“તૂ ક્ષત્રી હૈ? કિસને કહી તુઝસે યહ ખાત? ઐસી ખાત વીર રાજપૂત કે મુંહ સે નિકલ હી નહીં સકતી. ઐસી ધૃષ્ટિત ઝોર કાયરતાભરી ચર્યા ક્ષત્રિય સુન હી નહીં સકતા. અરે, તૂને સુન લી ઐસી ખાત! તૂ રાજપૂત કા બાલક હૈ? ક્યા હો ગયા હૈ તેરે રક્ત કો, બચ્ચે? રાજપૂત કા ખૂન તો યુદ્ધ ઝોર શત્રુ કે લય સે કભી ધતિના ઠંડા નહીં હોતા થા. રાજપૂત તો એક ખાર, પુલકિત કલેવર હો—‘જય! એકલિંગ કી જય!!’ બોલ કર રક્ત કી ઉપજી ગંગા મેં ફેદ પડતા હૈ, પ્રલય તાંડવ કરને લગતા હૈ. ઇસ પુણ્ય દેશ કે રક્ષક વીર રાજપૂતોં કા ગર્ભ રક્ત જ્ય ઐસા ઠંડા પડ જાયગા તખ યહ દરી-ભરી, સુંદરી, પ્યારી વસુન્ધરા પરાયોં કે અત્યાચાર ઝોર વ્યભિચાર તાંડવ કા ક્ષેત્ર ખન જાયગી. ના, ના, ના! હમ સપરિવાર ઇસ યજ્ઞ મેં સ્વાહા હો જયગે; પર પરદેશિયોં કે હાથોં અપની સ્વતંત્રતા કિસી ભી દામ પર ન બેચેગે-ન બેચેગે-ન બેચેગે.”

ખૂદા ફૂલ ફૂલ કર સાંસેં લેને લગા. ઉસકી પ્રખત્ર કલાધરોં કી ખૂદી નસેં ચમકે કે બાહર ઝાંકને લગી—માતોં, કહાં હૈં હમારી શાન્તિ કે શત્રુ? આવેં સામને. ઇસ ગયી ગુજરી અવસ્થા મેં ભી, ઉનકે સર્વનાશ કા મુંહ ભરને કે લિયે હમમેં કાશી રક્ત ઝોર શક્તિ હૈ.

(૪)

“ઇસ વક્ત તુમ યહાં ફૈસે આયે મહાલૈયા?” મહલ કે એક એકાંત ભાગ મેં દેવપુર કે જાગીરદાર યા છોટે મોટે રાજા કી યુવતી કન્યા પદ્મા ને અપને ભાવી પતિ સે પૂછા—“ઉફ! ફૈસી કાલી રાત હૈ. ઉજેલા પક્ષ હોને પર ભી ન જાને કહાં સે આ કર ઇન લયાનક કાલે બાદલોં ને દેવપુર ઝોર ઉસકે સામને કે વિશાલ મૈદાન ઝોર પીછે કી પહાડિયોં ઝોર ઇસ દુર્ગ કો ઘેર રખા હૈ એ? બોલો-બોલો! કુછ કહતે કહતે રુક ક્યોં ગયે, મહાલૈયા?”

“તુમસે અતિમ વાર મિલને આયા હૂં પદ્મા બહન!” યુવક ને સજલ-ભાવ સે કહા.

“અતિમ વાર!” ધક્કા સી હો કર યુવતી રાજકન્યા ને દુહરાયા—“ઇસકા ક્યા અર્થ હૈ લૈયા? કિસી સે સહાયતા માંગને કે લિયે, ગુપ્ત રીતિ સે, તુમ કિલે કે બાહર ભેજે જા રહે હો ક્યા?”

“નહીં, તુમને શાયદ અબી તક સખ ખાતેં સુની નહીં, આજ રાત હી કો શત્રુ પર ધાવા કર, કલ સખેરે તક હમ દેવપુર કે ભાગ્ય કા અતિમ નિર્ણય કર લેના ચાહતે હૈં.”

“અબી તો કોઇ કહ રહા થા કિ સંધિ હોનેવાલી હૈ.”

“નહીં, હમારે શત્રુ સંધિ નહીં આત્મસમર્પણ ચાહતે હૈં. ઇધર દેવપુર દુર્ગ કા એક એક રાજપૂત ઇસ વક્ત, ઠાકુર કૃપાણુસિંહ કે આગ લગાને સે, લલક ઉડા હૈ.”

“કૌન કૃપાણુસિંહ? ઇસ દરખાસ કે વહી ખૂદે ઝોર થકે સેનાપતિ?”

“હાં, ઉન્હોને આજ ઇસ કિલે મેં ચારોં ઝોર ઘૂમ ઘૂમ કર લોગોં કો મર જાને લેકિન આત્મસમર્પણ ન કરને કે લિયે લલકારા હૈ. વહ ખૂદા વીર તલવાર ઘૂમા ઘૂમા કર, નાચ નાચ કર ઝોર એક ઉત્તેજક ગાન ગા ગા કર લોગોં કો શત્રુઓં કે વિરુદ્ધ ઉભાડતા જા રહા હૈ. ઉસકા ગાના સુન કર લોગ મરને મારને કે લિયે પાગલ હો રહે હૈં.”

“કૌનસા ગાન ગાતે થે ઠાકુર કૃપાણુસિંહ લૈયા? જરા મેં ભી સુવું.”

“પૂરા તો મુઝે યાદ નહીં, પર જિતના યાદ હૈ ઉતના હી તુમહારે સમઝ લેને કે લિયે ચથેજ હોગા. સુનો!—”

“ઐસી હોલી—ઐસી હોલી એલો લાલ, ઐસી હોલી !

જન્મ-ભૂમિ કા દુઃખ હરને કો, માતા કા મંગલ કરને કો,
ભરને કો પીડિત હૃદયોં મેં, સુખ કે ઝર ઝર ઝર ઝરને કો.
લે કરમેં કરાલ કરવાલ, ઐસી હોલી—ઐસી હોલી એલો લાલ !
તુમ સ્વતંત્રતા કે જ્ઞાતા હો, સુક્ત, સુક્તિ કે નિર્માતા હો.
માતા હો આરત પુકારતી, અખ લો, ઉઠો ! દેખતે ક્યા હો.
લો કર મેં કરાલ કરવાલ, ઐસી હોલી—ઐસી હોલી એલો લાલ !

ગાન ગાતે ગાતે યુવક મહાસિંહ કે નથને ફડકતે લગે, કપોડાં ઓર કાન સુખ હો ઉઠે,
સાંસેં જોરે સે ચલતે લગી. યુવતી પદ્મા ભી ઉત્તેજિત હો ઉઠી !

“અસ્તુ,” યુવક ને કહા— “આજ રાત કો, પિછલે પહર હમ ધાવા કરેંગે.”

“હમારી વિજય હોગી !”

“હો સકતી હૈ—હોગી હી સહી; મગર, હમમેં સે શાયદ હી ડાઈ ઉસ વિજય કા આનંદ
લેને કે લિયે બચે.”

“દેવપુર કી આનેવાલી પીઠી હમારી પૂજા કરેગી, હમ પર ગર્વ કરેગી, હમ ન બચેંગે તો ક્યા !”

“સ્ત્રીયોં કો હમારે રણ-પ્રસ્થાન કે પૂર્વે હી ‘જોડર’ કરના હોગા ઓર બચ્ચોં કો કિસી
પ્રકાર બચાકર સુરક્ષિત સ્થાન મેં ભેજના હોગા. ઇસલિયે મેં તુમહેં યહ સંદેશ સુનાને કે લિયે
આયા હું કિ મુસ્કરાતી મુસ્કરાતી આગ મેં ફૂદને કો શીઘ્ર હી પ્રસ્તુત હો જાઓ !”

“મૈ ?” કુછ સોચતી હુઈ પદ્મા ગંભીર ભાવ સે બોલી— “મૈ જોડર નહીં કરુંગી.”

“ફિર ક્યા કરેગી ?”

“હોલી બેઠુંગી,” મુસ્કરાહટ કે સાથ ઉત્તર મિલા.

“કિસસે ?”

“વિદેશી મુગલ સેનાપતિ સે, વિદેશી દાનવ સે.”

“તુમહારી બાત મેરી સમજ મેં નહીં આ રહી હૈ.”

“કલ દેખ લોગે તબ સમજ મેં આ જાયગી.”

“તો” યુવક ને ધીરે સે કહા— “બિના તુમહેં ‘અપની’ બનાયે હી કલ મુઝે ઇસ લોક સે—?”

“મત બોલો ઐસી બાત !” મહાસિંહ કો રોક કર પદ્મા ને કહા— “હમારા બ્યાહ તો હોગા
હી. હમેં એક-દૂસરે સે કૌન અલગ કર સકતા હૈ ? હમ એક હૈ—એક હી રહેંગે.”

યુવક કુતૂહલ સે અપની બાલસખી પદ્મા કા મુંહ દેખને લગા. “યહ કહતી ક્યા હૈ ? કલ
તો ઇસ જીવનયત્ર કી પૂર્ણાહુતિ હૈ, ફિર બ્યાહ હોગા કય ?”

(૫)

મુઝે ઠાકુર બહેલસિંહ કી ઉકા કહાની જિતની અચ્છી નહીં લગી ઉસસે કહીં અધિક
અચ્છે, કલ્હી કલ્હી ઉનકે મુંહ પર નાચતેવાલે અનેક ભાવ લગે. ઉનહેં ક્ષણભર વિશ્રામ લેતે દેખ
મેંને પુનઃ ઉનકી ધવલ દાદી મેં અપના પંજા ધુસેડા ઓર પૂછા—

“ફિર ક્યા હુઆ ?”

“ફિર ક્યા બેટા ! ઉસી રાત કો દુર્ગ મેં કઇ બડે બડે અગ્નિકુંડ તૈયાર કિયે ગયે, આગ
ભપકા દી ગઇ ઓર રાજપૂત લડનાઓં ઓર માતાઓં ને, યુદ્ધ કે લિયે સજે તૈયાર અપને પ્રિય
જનોં સે અતિમ બિદા લે લે કર, મુસ્કરાતે હુએ ઉન કુંડોં મેં ફૂદના આરંભ કર દિયા.

“આગ મેં ફૂદને લગી ?” ઠાકુર સાહબ કી દાદી કે બાહર ઝટકે સે અપના પંજા નિકાલ
કર મૈને આશ્ચર્ય સે પૂછા— “આગ મેં વહ જલ ન ગયી હોંગી ? આગ મેં કયોં ફૂદી ? ભલા
કોઈ આગ મેં ભી ફૂદતા હૈ ?”

હાં બેટા ! હમારે દેશ કી માતાઓં, આવશ્યકતા પડને પર મુસ્કરાતી હુઈ ભરમ હો જાને
મેં અપના સૌભાગ્ય સમજતી હૈ. ખૈર, કહાની સુનો. જબ પ્રાયઃ સલી ઓરતેં અગ્નિ-કુંડોં મેં ફૂદ

પડી ઔર અંગારોં કે વિમાન પર બૈઠ કર સ્વર્ગ કી ઔર ચલ પડી, તખ રાજપૂતોં કી ખચી-ખચી વિકટ વાહિની કિલે કે બાહર હુઈ. ઉસ સેના કા પ્રત્યેક સૈનિક કેસરિયા બાને સે સજા થા.

દુર્ગ કે બાહર સેના દો ટુકડી મેં ખાંટ દી ગયી, એક ભાગ કી સંરક્ષતા મેં બચે એક સુરક્ષિત સ્થાન કી ઔર ભેળે ગયે ઔર દૂસરા ભાગ અસાવધાન વિપક્ષ સેના પર “હર હર મહાદેવ!” પુકાર કર ટૂટ પડા. મચ ગયા ચારોં ઔર હાહાકાર! પડ ગયી દશોં દિશાઓં મેં માર માર કી પુકાર. તલવારોં નાચને લગી—દોનોં ઔર કી. બાલે ચમકને લગે દોનોં ઔર કે. રૂંડપર રૂંડ ઔર મુંડપર મુંડ ગિરને ઔર નાચને ઔર ફૂદને ઔર પાગલ હો કર હો હો હો કરને લગે!

જખ જરા પ્રભાત કા પ્રકાશ ફેલા તો શત્રુઓં સે ધોર યુદ્ધ કરતે હુએ મહાસિંહ ને દેખા, ઉનસે થોડી દૂરપર કોઇ તેજસ્વી યુવક રાજપૂત વિચિત્ર શીઘ્રતા ઔર પરાક્રમ સે શત્રુઓં કા સંહાર કર રહા થા. મહાસિંહ ને ગદ્ગદ હો કર ઉસે બઢાવા દિયા—

“ધન્ય વીર! તુમ મેવાડ કે ગૌરવ હો!”

ઉસ યુવક યોદ્ધા ને માનો અપને સહયોગી સૈનિક કી બાતેં સુન લીં. વહ મહાસિંહ કી ઔર દેખ કર મુસ્કરાયા—

“મેં કોઇ અપરિચિત યોદ્ધા નહીં—તુમહારી પદ્મા હૂં! મહાભૈયા આજ હોલી હૈ ન! મેં હોલી ખેલ રહી હૂં. વિદેશી સેનાપતિ મેરી કૃપાળુ પિયકારી કે પ્રહાર સે યહીં કહીં રક્તાકત પડા હોગા. બડા આનંદ હૈ—બડા સુખ હૈ ઇસ અનોખી હોલી.....આહ! યહ કયા? આહ!”

મહાસિંહ ને દેખા, એકાએક કઇ મુગલ પદ્માપર પ્રબલ રૂપ સે ઝપટ પડે.

“બઢો આગે મહાભૈયા!” એકાએક વહ પુકાર ઉડી—“મારો અપની ખમ ભરી તલવાર મેરે માથે પર. ડાલો સિંદૂર, નહીં તો તુમારી યહ દુલહિન ચલી—આહ! ઠીક—ખસ—ચલી મેં! મેવાડ કી જખ હો.”

ઠીક વક્ત પર પદ્મા કે ખીચ માથે પર વાર કર મહાસિંહ ને ઉસે રક્ત સિંદૂર પહના દિયા. મગર અખ વહ ભી શત્રુઓં સે ખિલકુલ ધિર ગયે થે. દેખતે દેખતે ચારોં ઔર સે ઉન પર તલવારોં ખરસને લગીં. ક્ષણભર બાદ વહ ભી અપની સખી કે બગલ મેં સમાપ્ત હો કર ગિર પડે! બ્યાહ હો ગયા! અનોખા વર, અપની પ્રેયસી કા લે કર અપને દેશ કા ચલા ગયા!

x

x

x

“ફિર કયા હુઆ?” ઇસ બાર ન બને કયોં કાંપ કર મૈને ઉત્તેજિત બધેલસિંહ સે પૂછા. ઇસકે બાદ પૂરે દો ઘંટે તક દુસરે બચે ખુચે વીર રાજપૂત, વિદેશિયોં કે ખંડિત શિરોં સે અપને પ્રાણોં કા મૂલ્ય વસુલ કરતે રહે. આખિર શત્રુઓં કે પાંચ ઉખડ હી ગયે. સેનાપતિહીન સખ સેના ભાગ ગઈ!

ઉસ દિન દો પહર કે વક્ત દેવપુર સ્વતંત્ર થા, મગર સચમુચ વહાં કા એક ભી પ્રાણી ઉસ સ્વતંત્રતા કા સુખ દેખને કો નહીં દિખાઈ પડતા થા. ચારોં ઔર કેવલ ગૃધ્ર, શગાલ ઔર ચીલ-કૌએ ઉસ રક્ત કી ગંગા મેં નહા-નહા કર હોલી કા ઉત્સવ મના રહે થે. દેવપુર મરઘટપુરસા દિખાઈ પડતા થા.

મગર ઉસ ભયાનક સન્નાટે મેં, ઉસ ખીભત્સ સન્નાટે મેં, બહુત દેર તક કિસ્તી ધાયલ ઔર વૃદ્ધ સૈનિક કી ક્ષીણ કંઠ-ધુનિ સુનાઈ પડતી થી—

“ઐસી હોલી-ઐસી હોલી ખેલો લાલ! લો કર મેં કરાલ કરવાલ!!!”

“વહ વૃદ્ધ” અંત મેં પુનઃ નાચતે ઔર ગાતે હુએ બધેલસિંહ ને કહા—“મેરે દાદા કે પર-દાદા થે. ભૈયા! ઔર યહ તલવાર ઉઝીંકી જવાની કી સખી હૈ, મેરી ઇષ્ટદેવી હૈ!!!”

(“વીરસંદેશ” માસિકમાં લેખક:-શ્રી પાંડેય બેચન શર્મા ‘ઉગ્ર’)

૧૬-આપણા પ્રેમીનું આપણે અનાયાસે ચિંતન કરીએ છીએ.

જેનું મનુષ્ય સૌથી અધિક ચિંતન કરે છે, તેના જેવાજ તે ક્રમે ક્રમે થાય છે, એ નિયમને ગયા અંકમાં આપણે વર્ણવ્યો હતો; અને તે વર્ણવીને એ સિદ્ધ કર્યું હતું કે, જે સ્થિતિની આપણને ઇચ્છા હોય, તે સ્થિતિનું સૌથી અધિક ચિંતન કરવું, અને તે સ્થિતિના સ્વરૂપને અંતઃકરણમાં આરૂઢ રાખવું. એ તે ઇચ્છેલી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય છે.

પરંતુ આ ઉપાય જાણ્યા પછી, ઇચ્છેલી સ્થિતિનું સૌથી અધિક ચિંતન થાય, એટલા માટે આપણે શું કરવું, એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. આ પ્રશ્નનું સમાધાન આજના વિષયમાં આપવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ.

ઇચ્છેલી વસ્તુનું અધિક ચિંતન કરવાનો-અર્થાત્ ધારેલી દિશામાંજ મનના વિચારોને અખંડિતપણે વહેવડાવ્યા કરવાનો સહેલામાં સહેલો ઉપાય પ્રેમ છે. જેના ઉપર આપણો અત્યંત પ્રેમ પ્રકટે છે, તેના વિચારો વગરપ્રયત્ને આપણા મનમાં આખો દિવસ ચાલ્યાજ કરે છે. આમ હોવાથી જો આપણે ઉચ્ચ અને વિશુદ્ધ વસ્તુઓ અને ગુણો ઉપર અત્યંત પ્રેમ પ્રકટાવીએ, તો સ્વભાવથીજ આપણું મન તે ઉચ્ચ વસ્તુઓ અને ગુણોનું ચિંતન કર્યા કરવાનું, અને તેમ થતાં અનાયાસે આપણે વિશુદ્ધ અને ઉચ્ચ થવાના.

જો આપણને મહાવિદ્વાન થવાની ઇચ્છા હોય, જો અસાધારણ પ્રતિભાસંપન્ન થવાની આપણી વૃત્તિ હોય, તો વિદ્યા ઉપર અને પ્રતિભા ઉપર આપણે અસાધારણ પ્રેમ પ્રકટાવવો જોઈએ. આવો પ્રેમ જો આપણા અંતઃકરણમાં નથી હોતો તો ગમે તેવાં મહાવિદ્યાલયોમાં આપણે અભ્યાસ કરતા હોઈએ અને આપણા શિક્ષાગુરુઓ ગમે તેવા વિશ્વવિખ્યાત હોય, તોપણ આપણે વિદ્યાવિહીનજ રહીએ છીએ, અને આપણે કદી પણ અસાધારણ પ્રતિભાસંપન્ન થતા નથી. વિદ્વાન થવાનાં અસંખ્ય સાધનો છતાં શ્રીમંતો અને નૃપતિઓના કુમારો ઘણે પ્રસંગે મૂર્ખ રહે છે, અને સાધનવિનાના રંક મનુષ્યોના પુત્રો ભૂમંડળના અન્નકારણ થાય છે, તેનું કારણ આ પ્રેમજ છે.

સદ્ગુણો ઉપર પ્રેમ રાખનાર મનુષ્યજ સદ્ગુણી થાય છે. જેમને સદ્ગુણ ઉપર પ્રેમ પ્રકટેલો હોતો નથી, તેવા મનુષ્યોને ગમે તેટલું નીતિનું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હોય છે, તોપણ તે નિષ્ફળજ નજ છે. સદ્ગુણપ્રતિ પ્રેમ પ્રકટયા વિના મનુષ્ય શુદ્ધ વર્તનવાળો કદી પણ થઈ શકતો નથી. આથીજ ઘણા બુદ્ધિવાન અને વિદ્વાન મનુષ્યો પણ સઘળું સમજતાં છતાં પોતાના દુષ્ટાચારને ત્યજ શકેલા હોતા નથી.

ઘણા દુરાચારી અને વ્યસની મનુષ્યો પોતાના દુરાચાર તથા દુષ્ટ વ્યસન ત્યજવાની ઇચ્છા ખતાવે છે ખરા, પણ તેમની તે ઇચ્છા નામની-ઉપરટપકેની-જ હોય છે. સદાચાર ઉપર તેમને ખરો પ્રેમ પ્રકટેલો હોતોજ નથી. તેમના હૃદયમાં અત્યંત પ્રીતિનો વિષય તો તેમનો દુરાચારજ હોય છે. દુરાચાર કરતાં સદાચાર ઉપર જે ક્ષણે તેમને અત્યંત પ્રેમ પ્રગટે છે, તે ક્ષણથી તેમનું દુષ્ટાચારજ છૂટી ગયા વિના રહેતુંજ નથી. આથી ‘હું મારો દુરાચાર અથવા દુર્વ્યસન છોડવા ઘણુંએ મથું છું, પણ તે છૂટતું નથી, એમ જોઓ કહે છે, તેઓ સદાચાર ઉપર અને નિર્વ્યસન ઉપર તેમને દુરાચાર અને દુર્વ્યસન કરતાં ઘણીજ ન્યૂન પ્રીતિ છે, એજ સૂચવે છે.

ઘણા મનુષ્યો કહે છે કે, અમને આખો દિવસ પરમેશ્વરની ભક્તિ કરવાનું તથા સાધનો સાધવાનું બહુજ મન છે; પણ તે અમારાથી આ વળગેલી ઉપાધિની લાલ્ચથી થતું નથી. શું તેમનું આ કહેવું સાચું છે? સાચું ખરું, પણ માત્ર સોએ પાંચ ટકા, અથવા દશ ટકાજ. જેમને તેઓ ઉપાધિની લાલ્ચ કહે છે; અને જે તેમને જરા પણ ગમતી નથી, એવું તેઓ માને છે અને મનાવે છે, તે ઉપાધિની લાલ્ચ ઉપર વસ્તુતઃ તેમને પરમેશ્વર અને સાધનો કરતાં વધારે પ્રેમ હોય છે. જો તેઓ દિવસના ચોવીસે કલાક ઉપાધિમાં ડૂબેલા હોય છે તો ઉપાધિને ભલે તેઓ મુખથી વખોડતા હોય તથાપિ તેમનો તેના ઉપર સોએ સો ટકા પ્રેમ હોય છે, અને પરમેશ્વરમાં શૂન્ય ટકા પ્રેમ હોય

છે. જેમાં જેઓ અધિક સમય જોડાયલા રહે છે, તેજ તેમનો અધિક પ્રેમનો વિષય છે; અને જેમાં જેઓ અત્યંત ન્યૂન સમય જોડાયલા રહે છે, તે તેમનો અત્યંત ન્યૂન પ્રેમનો વિષય છે.

અસંખ્ય મનુષ્યો પરમેશ્વરને મેળવવા ઇચ્છે છે, પણ તેમાંથી કોઈકનેજ પરમેશ્વરનો અનુભવ થાય છે; કારણકે અસંખ્ય મનુષ્યોમાંથી કોઈકજ પરમેશ્વરના ઉપર અત્યંત પ્રેમ કરે છે, અન્ય સર્વનો અત્યંત પ્રેમનો વિષય પરમેશ્વર હોતાજ નથી અને તેથી તેમના મનમાં પરમેશ્વરનું અખંડ ચિંતન થતું હોતુંજ નથી. જેના ઉપર તેમનો અત્યંત પ્રેમ હોય છે, તેનુંજ અધિક ચિંતન તેઓ કર્યા કરે છે, અને તેથી તેજ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે.

દ્રવ્યને અથવા વિલેવાને અથવા શબ્દાદિ અન્ય વિષયોને જેવા ભારે પ્રેમથી આપણે ચાહીએ છીએ, તેવાજ ભારે પ્રેમ આપણે પરમેશ્વર ઉપર ત્યારે કરીએ છીએ, ત્યારેજ પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો અખંડિતપણે આપણાવડે સેવાય છે. અંતઃકરણના સંપૂર્ણ પ્રેમથી પરમેશ્વરને આપણે ચાહીએ છીએ, ત્યારેજ આપણા મનમાં પરમેશ્વરસંબંધી અખંડ ચિંતન ચાલે છે, અને ત્યારેજ આપણું જીવન આધ્યાત્મિક થઈ પરમેશ્વરના સ્વરૂપને સમજવાની આપણામાં યોગ્યતા આવે છે. પરમેશ્વરનું અખંડ ચિંતન થતાં આપણા અણુમાત્રની અત્યંત શુદ્ધિ થાય છે; કારણ કે જેનું આપણે સૌથી અધિક ચિંતન કરીએ છીએ, તેના જેવાજ આપણે અંતર્બાહ્ય થઈએ છીએ. પરમેશ્વર અત્યંત વિશુદ્ધ હોવાથી આપણાં શરીર, મન વગેરે સર્વ અત્યંત વિશુદ્ધ થતાં જાય છે; અને જેમ જેમ તેઓ અધિક વિશુદ્ધ થતાં જાય છે, તેમ તેમ આપણામાં પરમેશ્વરના સ્વરૂપને સમજવાનું અધિક સામર્થ્ય આવતું જાય છે. આમ ક્રમે ક્રમે આપણે ઉચ્ચ થતા જઈ પરિણામે પરમેશ્વરરૂપજ થઈ રહીએ છીએ.

જેના ઉપર આપણે સૌથી અધિક પ્રેમ હોય છે, તેનું આપણે સ્વભાવથીજ સૌથી અધિક ચિંતન કરીએ છીએ; તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, પ્રેમ અવ્યભિચારી છે. સાચા પ્રેમને અનેક વિષય હોતા નથી. તેને એકજ વિષય હોય છે, અને આ એકજ વિષય ઉપર તેનું સંપૂર્ણ ધ્યાન વળેલું રહે છે; અને જેના ઉપર આપણું સંપૂર્ણ ધ્યાન વળેલું હોય છે, તેના સંબંધીજ આપણા મનમાં વિચાર ચાલે છે, તેથી અધિક પ્રેમના વિષયનુંજ આપણે સૌથી અધિક ચિંતન કરીએ છીએ.

આપણા પ્રેમના વિષયનુંજ આપણે નિત્ય ચિંતન કરીએ છીએ, તેના આપણને વ્યવહારમાં નિલ અનુભવ થાય છે. અવલોકન કરીને જોનારને જ્યાં લાં આ નિયમ પ્રવર્તી રહેલો અનુભવમાં આવ્યા વિના રહેતોજ નથી.

સામાન્ય વસ્તુઓ ઉપર પ્રેમ કરવાથી ઉચ્ચ મનુષ્યો પણ સામાન્ય થઈ જાય છે, અને ઉચ્ચ વસ્તુઓ ઉપર પ્રેમ કરવાથી સાધારણ મનુષ્યો પણ ઉચ્ચ થઈ જાય છે. અત્યંત હલકી સ્થિતિમાં જન્મેલા સેંકડો મનુષ્યો આજ નિયમને લીધે અસાધારણ ઉચ્ચ સ્થિતિને પામ્યા છે અને અત્યંત ઉચ્ચ સ્થિતિમાં જન્મેલા આજ નિયમને લીધે ચીંથરેહાલ થઈ ગયા છે. હલકી વસ્તુઓ ઉપર પ્રેમ કરવાથી મનમાં હલકી વસ્તુઓનાજ વિચારો ચાલે છે, અને તેમ થતાં 'મનુષ્ય જેનો અધિક વિચાર કરે છે, તેવાજ તે થાય છે' એ નિયમ પ્રવર્તવા માંડે છે.

કેટલા કેટલા સુંદર મનુષ્યો હલકી વસ્તુઓ ઉપર પ્રેમ કરવાથી કદ્રૂપાં મુખ અને શરીરવાળા થઈ ગયેલા વ્યવહારમાં આપણા જોવામાં આવે છે! જે બાળક આઠ-દશ વર્ષની વયે મનોહર આકૃતિવાળો હોય છે, અને જેને જોઈને સર્વને પ્રસન્નતા પ્રકટતી હોય છે, તેજ બાળકની આકૃતિ વીસ વર્ષની ઉંમરે અત્યંત અણગમે ઉપજાવે એવી થયેલી, વ્યવહારમાં કોના જોવામાં નથી આવી? તેજ પ્રમાણે સામાન્ય આકૃતિવાળાં મનુષ્યો અત્યંત પ્રૌઢ અને આકર્ષક થયેલાં ઉદાહરણો કયા સદ્વિવેકાને દૃષ્ટિએ નથી પડ્યાં? ઉભય પ્રસંગમાં ઉભય મનુષ્યોના પ્રેમના વિષયોજ મુખ્ય કારણ છે.

સામાન્ય હલકા વિષયો ઉપર પ્રેમ કરનારના વિચારો સામાન્ય હલકા પ્રકારનાજ હોય છે; અને આ હલકા વિચારનાં આદેશવતો બહુ મંદ અને સ્થૂલ હોવાથી શરીરનાં તત્ત્વ મંદ અને સ્થૂલજ રહે છે. એથી ઉત્કટું ઉચ્ચ વિષયો ઉપર પ્રેમ કરનારના વિચારો ઉચ્ચ પ્રકારના હોવાથી,

તે વિચારનાં આદેશનો તીવ્ર વેગવાળાં અને સૂક્ષ્મ હોય છે, અને તેથી શરીરનાં તત્ત્વ સૂક્ષ્મ અને શુદ્ધ થાય છે. બંનેનાં શરીર રુધિર, માંસ, અસ્થિ વગેરે ધાતુનાં બનેલાં દેખાય છે, પણ બંનેમાં બહુ ભેદ હોય છે. એકનું શરીર રૂપિયાની સોળ ગજની ગાદી હોય છે, ત્યારે બીજાનું શરીર મુઠ્ઠીમાં સમાઈ જાય એવી ઢાકાની સુકોમળ મલમલ હોય છે.

શરીરનું સુકોમળ પોત હોવામાં ઉચ્ચ કુળજ સર્વદા કારણ છે, એમ કંઈ નથી. માઆપ-થી પ્રાપ્ત થયેલું જડ શરીર, વિચારવડે ઉત્તમ ગુણધર્મવાળું કરી શકાય છે અને સુકોમળ શરીર બગાડીને જડ પણ કરી શકાય છે.

એકજ માઆપના ઉદરમાં જન્મેલા બે પુત્રોમાંથી એક કર્કશ બાવળીયો હોય છે, અને બીજો સુકોમળ કેળ હોય છે, એવો અનુભવ વ્યવહારમાં કોને નથી આવ્યો? ઉભયના શરીરમાં ભેદ પડવામાં વિચારજ કારણ છે.

વિચાર આ પ્રમાણે મનુષ્યને અંતર્બાહ્ય ધડતો હોવાથી, ઉચ્ચ વસ્તુઓ અને ઉચ્ચ ગુણો ઉપરજ માત્ર પ્રેમ કરવાનો સ્વભાવ આપણે કેળવવો જોઈએ. આપણા પ્રેમના વિષયો કયા કયા છે, અને તે ઉચ્ચ પ્રકારના છે કે હલકા પ્રકારના છે તે એકાંતમાં બેસી આપણે શોધી કાઢવું જોઈએ. જો તે હલકા પ્રકારના હોય તો તેમના ઉપર પ્રેમ રાખી રહેવાનું આપણે શું કારણ છે, તે આપણે આપણને પોતાને પૂછવું જોઈએ. આપણી ઈચ્છા જો હલકા રહેવાની હોય, અને આપણાં શરીરને અને મનને બેડોળ, બડાં, નિસ્તેજ, અશુદ્ધ અને અધિકારવાળાં રાખવાની હોય—જો આવા રહેવું આપણને ગમતું હોય તો તો હલકા પ્રકારની વસ્તુઓ ઉપર પ્રેમ કરતા અટકવાની આપણે કશીજ અગત્ય નથી; પણ જો આમાંનું કશુંજ આપણને ન ગમતું હોય, પણ ઉલટું સુંદર, તેજસ્વી, વિશુદ્ધ, પ્રકાશિત મતિવાળાં અને ઉચ્ચ થવા ગમતું હોય તો પછી શા માટે આપણે હલકી વસ્તુઓ ઉપર પ્રેમ કરવો, તેનું કશુંજ કારણ રહેતું નથી. આ પ્રમાણે વિચાર કરી હલકી વસ્તુઓ પ્રતિના પ્રેમને આપણે શિથિલ કરી નાખવો જોઈએ; અને ઉચ્ચ વસ્તુઓપ્રતિના પ્રેમને વધારવો જોઈએ.

ઉચ્ચ વસ્તુઓપ્રતિ પ્રજાળ પ્રેમ પ્રકટાવ્યાવિના, અખંડિતપણે ઉચ્ચ વિચાર કદી પણ આપણા મનમાં ચાલતા નથી, અને અખંડિતપણે ઉચ્ચ વિચાર આપણા મનમાં ચાલ્યાવિના આપણે કદી પણ ઉચ્ચ થઈ શકતા નથી; એ સિદ્ધ નિયમનું ઉચ્ચ થવાની ઈચ્છા રાખનાર આપણે એક ક્ષણ પણ વિસ્મરણ કરવું નહિ જોઈએ.

જે જે ઉચ્ચ અને વિશુદ્ધ છે, તેમના ઉપર આ ક્ષણથીજ અત્યંત પ્રેમ કરવા માંડો. ઉચ્ચ સદ્ગુણોનો વિચાર કરો, અને તેમને અમૂલ્ય રત્નો જેવા જાણી તેમના પ્રતિ પ્રેમ કરો. ઉચ્ચ વિદ્યાકળા ઉપર અને દૈવી સામર્થ્ય ઉપર પ્રેમ કરો. યોગ, ઉપાસના, તત્ત્વવિચાર વગેરે સર્વોત્કૃષ્ટ પદને પમાડનારી ક્રિયાઓ તથા સાધનોમાં પ્રેમ કરો. વિદ્વાનોમાં, સદ્ગુણી પુરુષોમાં, મહાજનોમાં, ગુરુમાં, સદ્ગુરુમાં, દેવોમાં, ઈશ્વરમાં અને પરમતત્ત્વમાં પ્રેમ કરો, સર્વમાં સામાન્ય પ્રેમ કરો; પરંતુ પરમાત્માને પરમ પ્રેમના વિષય કરો. પ્રાણીઓનો અને પદાર્થોનો જ્યાં જ્યાં અને જ્યારે જ્યારે સંબંધ થાય, ત્યારે તેમના દોષોને ન જુઓ; પરંતુ તેમનામાં રહેલા ગુણોને અને ઉચ્ચતાનેજ શોધી શોધીને જુઓ. સ્મરણમાં રાખો કે, દોષો જોવાનો સ્વભાવ, એ દોષોપ્રતિના પ્રેમને લીધેજ પ્રકટે છે. ગુણોપ્રતિ જેને નિઃસીમ પ્રેમ પ્રકટવો છે, તેને દોષો લણી દટ્ટિ માંડવાનો પણ અવકાશ નથી. આપણી ઝોછી કેળવાયેલી મતિને પ્રાણીપદાર્થોમાં ગુણ ન જણાય તો ઉપેક્ષા સેવવી સારી છે, પણ દોષો જોવા યોગ્ય નથી. એક ક્ષણ વાર પણ દોષ જોવાથી, દોષ આપણા ચિંતનનો વિષય થાય છે, અને જેનું નેટલો સમય આપણે ચિંતન કરીએ છીએ, તેટલો સમય આપણે તેવાજ થઈએ છીએ; માટે દોષવાન થવાને ન ઈચ્છનાર આપણે કોમળતા પણ દોષને જોવાની અગત્યજ નથી. જેમ કાજળના મૂળમાં—અર્થાત્ કાજળ જ્યાંથી નીકળે છે, ત્યાં પ્રકાશજ હોય છે, તેમ દોષના મૂળમાં ગુણજ હોય છે. જળ ઉપર વળેલી લીલની તળે નિર્મળ જળજ હોય છે,

તેમ દોષના પાછળના ભાગમાં નિર્મળ નિર્દોષતાજ હોય છે. આ નિર્દોષતાને શોધતાં અને જોતાં શીખો. તે તત્કાળ જણાતી નથી તેનું કારણ આપણને તેના ઉપર પ્રેમ પ્રકટયો નથી, એ છે. તેના ઉપર પ્રેમને ધરો, અને ચોતાનું સ્વરૂપ તે જ્યાં ત્યાં તમને જણાવશે. સર્વત્ર, ચર અને અચર પ્રાણીપદાર્થોમાં, નદીમાં, પર્વતમાં, વૃક્ષોમાં, પત્રમાં, પુષ્પમાં, ફળમાં, જંતુઓમાં, પશુઓમાં, પક્ષીઓમાં, મનુષ્યોમાં નિર્દોષતાજ ભરેલી છે. આપણાં ચર્મચક્ષુને તે પ્રકટ નથી જણાતી, તેથી તે નથી, એમ નથી; આપણે દોષને જોઈએ છીએ તે સમયે તે ત્યાંજ છે, તેને શોધો અને તેને જ જુઓ. અપૂર્ણતાને જોવાનું છોડી દઇ જ્યાં ત્યાં પૂર્ણતાનેજ જુઓ. પ્રાણીપદાર્થોની કનિષ્ઠ બાજુ, કાળી બાજુ ન જુઓ; પણ ઉત્કૃષ્ટ બાજુ, ઉજ્જવળ બાજુ જુઓ. મનુષ્યોનો જીવઅંશ ન જુઓ, પણ ઈશ્વરઅંશ જુઓ. મનુષ્યોમાં ઈશ્વર અંશ જોવો, એ ઈશ્વરની ભક્તિ છે, ઈશ્વરનું ચિંતન છે, ઈશ્વરનું સ્મરણ છે. મનુષ્યોમાં જીવ અંશ જોવો, એ ઈશ્વરથી વિમુખતા છે, એ ઈશ્વર-ચિંતનથી બ્રહ્મતા છે, એ ઈશ્વરપ્રતિ અપ્રીતિ દર્શાવનાર છે, એ ઈશ્વરને હૃદયમાંથી તેટલો સમય કાઢી મૂકવા તુલ્ય છે. જેને બીજાના હૃદયમાં પણ બીજું જણાય છે, તેને ઈશ્વરમાં ખરી ભક્તિ, ખરો પ્રેમ પ્રકટયોજ નથી. જ્યાં બીજાને દોષ જણાય, ત્યાં તમને ઈશ્વર જણાય ત્યારે નિશ્ચય કરજો કે, તમારામાં પરમેશ્વરપ્રતિ સાચો પ્રેમ પ્રકટયો છે. આવો પ્રેમ પ્રગટતાં, તત્કાળ તમે બદલાઈ જવાના, તમારું શરીર, મુખ, ઇન્દ્રિયો, વાણી, વિચાર, વર્તન-સર્વમાંજ તત્કાળ ફેર થઈ જવાનો. લોહને સ્પર્શમણિનો સ્પર્શ થયો છે અને લોહ કુંદન નથી થયું, પણ સ્પર્શમણિજ થઈ ગયું છે.

પ્રિયતમ પરમેશ્વરનેજ પરમપ્રેમનો વિષય કરો અને સુખસ્વરૂપ થઈ રહો.

(“મહાકાળ”ના આશ્વિન સં. ૧૯૬૩ના અંકમાંથી)

૧૭-એકી વચ્ચે દશ લાખ વાઝકોનું ક્રીડન

મનુષ્યનું આરોગ્ય જેમ વધારે સાફ હોય છે, તેમ તેનું નીતિબળ તથા મનોબળ વધે છે, એ વાત પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ જેવી ઉત્તમ રીતે સમજે છે, તેવી ઉત્તમ રીતે ભાગ્યેજ અન્ય પ્રજાઓ સમજતી હશે; અને આ કારણથી આરોગ્યને વધારવાના તે પ્રજાઓમાં જેવા અને જેટલા પ્રયત્ન થાય છે, તેના સોમા ભાગના પણ અન્ય પ્રજાઓમાં થતા જેવામાં આવતા નથી. આપણા દેશમાં તો આરોગ્યને માટે હજારમાં એક મનુષ્ય પણ જેવો જોઈએ તેવો પ્રયત્ન કરતો હશે કે કેમ, તે સંશયભરેલું છે. કોઈ દવાની ગોળીઓ, માત્રા, પાક કે પછી ઘી સારી પેઠે ખાવું, એનું નામ આરોગ્યની પ્રાપ્તિનો પ્રયત્ન છે, એવું આપણી પ્રજાનો મોટો ભાગ માને છે; અને તેના પરિણામમાં સુદૃઢ આરોગ્યવાળા સેંકડે પાંચ મનુષ્યો પણ પ્રજામાં જેવામાં આવતા નથી. પ્રત્યેક યૂરોપીયનને તમે જોશો તો સાયકાળનો સમય થતાં સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકો સઘળાંજ ખુલ્લી હવામાં ફરવા નીકળી પડવાનાં અથવા ખુલ્લી હવામાં લૉન ટેનિસ, ક્રિકેટ કે એવીજ કોઈ રમત રમવાનાં. આ દેશમાં તો સેંકડે એક પુરુષ પણ ભાગ્યેજ બહાર ફરવા નીકળતો હશે, અને સ્ત્રીઓમાં તો ભાગ્યેજ દશહજારે એક સ્ત્રી પણ નીકળતી હશે; અને રમતમાં કોઈ મોટી ઉંમરનાં સ્ત્રી કે પુરુષો ભાગ લેવા હોય, એવો પ્રસંગ તો આખા દેશમાં વર્ષમાં એકાદ પણ ક્વચિતજ આવતો હશે. આવી સ્થિતિમાં આ દેશનાં સ્ત્રી, પુરુષો તથા બાળકોનું આરોગ્ય ઉતરતા પ્રકારનું રહે, એમાં આશ્ચર્ય જેવું કશુંજ નથી.

પ્રાચીન ગ્રીક પ્રજાનાં શરીર જેવાં પૂર્ણ હતાં, તેવાં ભાગ્યેજ બીજા કોઈ પ્રજાનાં થયાં હશે; અને તેમનાં શરીરની આવી પૂર્ણતા થવાનું કારણ એ હતું કે, તેઓ મનને તથા શરીરને બંનેને કેળવવા ઉપર સરખું ધ્યાન આપતા. આખા ગ્રીસ દેશમાં છોકરા અને છોકરીઓને રમવાને માટે મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી વિશાળ યોગાનો કરવામાં આવ્યાં હતાં, અને સાતથી તે સોળ વર્ષની ઉંમરસુધીના છોકરાઓને તથા છોકરીઓને મુખ્યત્વે કરીને શારીરિક શિક્ષણ આપવામાં આવતું.

તેઓ આ યોગાનોમાં દોડવાની, દૂધવાની, કુસ્તીની, મુક્કાબાજીની અને એવીજ બીજી જાતજાતની રમતો રમતા, અને તેના પરિણામમાં ત્રીસ દેશમાં સર્વથી બળવાન અને સર્વથી સુંદર સ્ત્રીપુરુષો થતાં; અને એવું કહેવાય છે કે, સ્ત્રીપુરુષોને સૌથી બળવાન તથા સૌથી સુંદર કરવામાં ત્રીસ દેશ પૂર્વે જેવો વિજયી થયો હતો, તેવો પૃથ્વી ઉપર હજીસુધી કોઇ પણ દેશ થયો નથી.

ત્રીસતું આ અનુકરણ થોડાં વર્ષ થયાં અમેરિકાએ કરવા માંડ્યું છે, અને એવું ધારવામાં આવે છે કે, સમય જતાં ત્રીસ દોકાના જેવાં થોડાં પણ પરિણામ તે દેશ પોતાની પ્રજામાં ઉપજાવી શકશે.

ચિકાગોએ આજથી છ વર્ષ ઉપર આ બાબતની સૌથી પ્રથમ પહેલ કરી હતી, અને નગરનાં હજારો ગરીબ બાળકોને રમવાને માટે વિશાળ યોગાનો તૈયાર કર્યાં હતાં. એ શહેરે સવા બે કરોડ રૂપિયા રમવાનાં યોગાનો પાછળ ખર્ચ્યા છે, અને હજી ખર્ચે જાય છે.

ચિકાગોની નકલ તરતજ બીજાં શહેરોએ કરવા માંડી, અને આજે તેવું શું પરિણામ આવ્યું છે ? અમેરિકાનાં સૌથી મોટામાં મોટાં પંદર શહેરોએ એક વર્ષના અરસામાં દર માસે ત્રીસ લાખ રૂપિયા છોકરાઓને રમવાનાં સાધનો પૂરાં પાડવા પાછળ ખર્ચાં નાખ્યા છે.

ન્યુયૉર્કે લગભગ ત્રણસેં રમવાનાં યોગાનો તૈયાર કર્યાં છે. ચિકાગોમાં માત્ર ચાળીસ છે, પણ તે એટલાં મોટાં છે અને તેમાં રમવાનાં એટલાં બધાં ઉત્તમ સાધનોની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે કે આખી દુનિયામાં કોઈ પણ શહેર હજીસુધી તેની બરાબરી કરી શકે એમ નથી. ગયે વર્ષે તેમના નિલાવને માટે લગભગ સત્તરલાખ રૂપિયા ખર્ચ થયું હતું. ફિલાડેલ્ફિયામાં તોતેર, બોસ્ટનમાં સિતોતેર, બાલ્ટિમોરમાં પચાસ, સેંટ લુઈ કલીવલેન્ડમાં પંદર, ડેટ્રોઈટમાં અગિયાર, બફેલોમાં આઠ, સેન્ટ્રાન્સીસ્કોમાં પાંચ, સિન્સીનેટીમાં બાર, પ્રોવિડન્સમાં બોગણીસ, ન્યુયૉર્કમાં ચોવીસ અને વૉશિંગ્ટનમાં બત્રીસ રમવાનાં યોગાનો છે. કેટલાંક શહેરોમાં જો કે એવાં યોગાનો છે, તોપણ દર વર્ષે તેમની પાછળ ખર્ચ કંઈ એવાં કરવામાં આવતું નથી. સેન્ટ્રાન્સીસ્કોમાં પાંચજ યોગાનો છતાં ગયે વર્ષે તેણે આશરે એક લાખ દશ હજાર રૂપિયા તેમની પાછળ ખર્ચ્યાં હતા.

પણ આટલાંજ શહેરોએ બાળકોને રમવાની વ્યવસ્થા કરી છે, એમ કંઈ નથી. આ વિના બીજાં ત્રણસેં શહેરોએ પણ તેવોજ આશ્ચર્યકારક પ્રયત્ન કર્યો છે. આ રમવાનાં યોગાનોમાંનાં ઘણાં પ્રત્યેક ચાળીસ એકર જેટલાં વિશાળ હોય છે; પરંતુ આટલાં વિશાળ છતાં તેમાં વ્યવસ્થા ઘણીજ ઉત્તમ પ્રકારની રાખવામાં આવે છે. અમુક ઉંમરનાં બાળકોમાટે અમુક વિભાગ, અમુક ઉંમરના માટે અમુક વિભાગ, એમ જૂદા જૂદા વિભાગો પાડી નાખવામાં આવ્યા છે; અને બાળકોની ઉંમરના પ્રમાણમાં તેમાં રમતોની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. વળી પ્રત્યેક વિભાગ ઉપર સુશિક્ષિત પુરુષોની દેખરેખ રાખવામાં આવી છે, જેથી કોઇ પણ પ્રકારની ગડગડ કે અવ્યવસ્થા થતી નથી. બાળકો અત્યંત રસથી તેમાં લાગ લે છે, અને મોટી ઉંમરના તોફાની છોકરાઓ પણ આ રથને સુધરી જાય છે.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના મધ્યભાગમાંથી કોઇ બલૂતમાં બેસીને જો તમે જેટલે ઉંચે જવું જોઈએ તેટલે ઉંચે જાઓ, અને લાંથી બળવાન દુર્જિનવડે, નીચેનો પ્રદેશ જુઓ તો તમને આ યોગાનોમાં એકી વખતે દશ લાખ છોકરા તથા છોકરીઓ રમવાને એકઠાં થયેલાં અને રમતના અપૂર્વ આનંદને ભોગવતાં જોવામાં આવશે.

પ્રતિદિન આ પ્રમાણે ખુલ્લી હવામાં બે ત્રણ કલાક રમવામાં ગાળવાથીજ મનુષ્યનું-કાં વૃદ્ધ, યુવાન કે બાળકનું-શરીર નિરોગી અને સુદૃઢ રહે છે. જ્યાંસુધી આપણા લોકો ખુલ્લી હવામાં હરવા ફરવાના અને રમવાના લાલને નહિ સમજે ત્યાંસુધી, એકલી માનસિક કેળવણીવડે તેઓ જે ઉન્નતિની આશા રાખે છે, તે સફળ થવાનો ઘણોજ ઓછો સંભવ છે.

(લાદ્રપદ-૧૯૧૬ના “મહાકાળ”માં લેખક:-સદ્ગત માસ્તર શ્રીમાન જોટાલાલજી)

૧૮-સગુણ ભક્તિ વધારે ઉપકારક છે.

દેવ એક છે અને તે સગુણ પણ છે અને નિર્ગુણ પણ છે. “સગુણનાજ આધારથી, નિર્ગુણ આત્મીપૂર્વક જોઈ શકાય” એવો સમર્થ સરખા અલ્પવેતાનો ઉપદેશ છે. તેથી સગુણ પ્રેમને ચત્કિચિત્ ધક્કો ન મારતાં નિર્ગુણ બોધની જે હથેલી સંતજનો છે, તેજ કલ્યાણકારક છે. ઉપ-નિષદો, પંચદશી, યોગવાસિષ્ઠ ઇત્યાદિ વેદાંત ઉપરના ગ્રંથો વાંચીને તે સમજતાં (પચાવતાં) ન આવડયાના લીધે તથા સત્સંગમાં ખરા પરમાર્થનો મર્મ ન સમજવાને લીધે કેટલાક લોક-જૂના અને નવા શિક્ષણની પરંપરાથી-એવા નિર્માણ થયા છે, કે તે સગુણનો ઉચ્છેદ થતો જુએ છે; પણ સગુણનો પ્રેમ અતિશય વધારવામાંજ પરમાર્થશ્રવણનું પરિણામ થવું જોઈએ. સંતો-નો માર્ગ આ છે. સંત રક્ષ વેદાંતી નહોતા. તે નિઃસીમ ભક્ત હતા, તે પ્રેમમૂર્તિ હતા. જ્ઞાનેશ્વરી અમૃતાનુભવ સરખા અઘોષિક અલ્પજ્ઞાનના ગ્રંથ નિર્માણ કરનારા શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ નિઃસીમ કૃષ્ણભક્ત ઉર્દે વિદ્યુતોપાસક હતા. આ સ્વચ્છ આરસો સર્વ મુમુક્ષુએ પોતાની આંખો સામે રાખી નિર્ગુણનો બોધ અને સગુણનો પ્રેમ એનું એક્ય કરી પોતાનું અને પારકાનું હિત સાધવું.

x   x   x   x   x

દાસબોધનું દશક ૬ સમાસ ૭ વાચકોએ જોવું. સમર્થના મુખથી અલ્પજ્ઞાન સાંભળીને એટલે કે નિર્ગુણ નિરાકાર નિરંજનનું પ્રકરણ સાંભળીને એક શ્રોતા કહેવા લાગ્યો કે, “ઠીક થયું! હું અલ્પ છું અને જગત મિથ્યા છે, એ મને સમજ્યું. હવે પૂજા-અર્ચાની જરૂર નથી” એ જોતાંજ રામ-ભક્તિથી ઉભરાતા અંતઃકરણથી સમર્થ કહે છે કે:—

‘અરે! ભોજન કરવું પડે છે, પાણી પીવું પડે છે,
મળમૂત્ર ત્યાગ કરવો પડે છે, તે પણ છૂટતું નથી;
માણસોનું સમાધાન રાખવું, પોતાનું પારકું ઓળખવું,
અને ભજન ન કરવું, એ કયું જ્ઞાન ?
સાહેબને ત્યાં આજોટવા જવું, નીચ સરખા થવું,
અને દેવને ન માનવા, એ કયું જ્ઞાન ?
હરિહર અલ્પાદિક, હે જયના આજ્ઞાધારક !
તું એક રંક માનવી, ભજવામાં તારું શું ગયું ?
અમારા કુલ રઘુનાથ, રઘુનાથ અમારો પરમાર્થ,
જે સમર્થનો પણ સમર્થ, તે દેવ છોડાવ હવે;
તેના અમે સેવક જન, સેવા કરતાં થયું જ્ઞાન,
તેનાથી અભાવ કર્યે પતન થવાય છે.

રામસેવા કરતાં કરતાં આ અલ્પજ્ઞાન અમોને પ્રાપ્ત થયું, એમ સમર્થ પોતે કહે છે. ત્યારે પછી સેવા-ઉપાસના છોડીને અલ્પજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનો બીજો કયો સરળ માર્ગ છે ? તેથીજ ઉપાસના બળવાળી જોઈએ, એકનિષ્ઠ પ્રેમ જોઈએ અને હરિના ગુણનું શ્રવણકીર્તન અવશ્ય જોઈએ.

x   x   x   x   x

શ્રવણં કીર્તનં ધ્યાનં હરેરદ્ભુતકર્મણઃ ।

જન્મ કર્મ ગુણાનાં ચ તદર્થેઽખિલચેષ્ટિતમ્ ॥ (ભાગવત ૧૧-૩-૨૭)

એટલે અદ્ભુત લીલા કરનારા હરિના અવતારોનું, ચરિત્રોનું અને ગુણોનું શ્રવણ, કીર્તન અને ધ્યાન કરવું અને સર્વ કર્મ ભગવતપ્રીત્યર્થ કરવાં, એ ભક્તોનો સ્વભાવજ બની જાય છે.

x   x   x   x   x

ભક્તિયોગ સહેજો અને સર્વસાધ્ય છે. “હે ઈશ્વર! તને આપવાને મારી પાસે દ્રવ્ય નથી, તને જાણું એવી બુદ્ધિ નથી, યોગાભ્યાસ કરવાનું મારા હાથમાં નથી અને વખત પણ નથી, એમ

જાણીને હે જીવના અત્યંત પ્રિય ! હું જેવો છું તેવો ને તેવોજ તને શરણ છું. મારું શરીર અને મન તારું છે. ‘હું’ અને ‘મારું’ એ ભાષા મેં છોડી દીધી છે. તું દયાનિધિ છું, સર્વ સત્તાધીશ છું, સર્વજ્ઞ છું. તારા સિવાય બીજું કંઈ નથી. મેં તારા કશાની વાસના મનમાં રાખી નથી. ધન, માન, ધરખાર-સર્વ તને અર્પણ હજો. તું રાખીશ તેવો હું રહીશ. તું જે આપીશ તે સારું સમજીને લેઈશ. તું કહીશ તે સાંભળીશ. ગુણદોષસહિત હું જેવો છું તેવોજ તારો દાસ છું. મારી ઇંદ્રિયોનો તું વિષય થા, આંખો તનેજ જુઓ, હાથપગ તારીજ સેવા કરો, મન તારુંજ ધ્યાન કરો, સર્વ સુખ-દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ તુંજ આપ. કેાઈ પણ અવસ્થામાં તારું સ્મરણ થવા દે. સ્તુતિ-નિંદાનો વરસાદ થાય તોપણ તારી પાસેથી ચિત્ત પણભર ખસવા દઈશ નહિ. તને પોતાનું સર્વસ્વ માનનારા જે સંત તેનોજ સંગ આપ, પ્રપંચની વાર્તાની કટકટ મારા કાન ઉપર આવવા દઈશ નહિ, અંતઃકરણ તારા પ્રેમથી હમેશ ભરીને વહેવા દે.” એવી પ્રાર્થના ભક્તના ચિત્તમાં સર્વ કાળ ચાલેલી હોય છે.

અંતઃકરણની પ્રેમમય ભાવનાથી શ્રીહરિને શરણ જવાની જે ક્ષણ તેજ ક્ષણથી દૈવી જીવનનો પ્રારંભ થાય છે ! શ્રીહરિની-આત્મારામની અત્યંત વિસ્મૃતિ એ મૃત્યુ છે અને તેનું સ્મરણ, ચિંતન, અનુસંધાન, ગુણગાન એ જીવન છે.

હે વાસુદેવ ! હે ભુવનત્રય ! તું વ્યાપીને રહેલો છે, એ જ્ઞાન અમોને આપ. હે હરે ! અમારી સર્વ વાસના હરણ કરીને આપના પદકમલમાં અમારું ચિત્ત લાગવા દે. હે રામા ! યોગી, મુનિ, સંત, મહંત, તારા જે સ્વરૂપને ઠેકાણે રમેલા હોય છે, તે સ્વરૂપે અમારી વૃત્તિ રમવા દે. હે ત્રિનેત્રા ! શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનરૂપ ત્રણ આંખો અમને આપ અને તારી સુંદર મૂર્તિ જેવા દે. હે ત્રિપુરારિ ! રથૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણરૂપ ત્રણ દેહનો ઉચ્છેદ કેવી રીતે કરવો તે અમને શીખવ. હે શંકરા ! વિષય કલ્યાણકારક છે, એ અમારો ભ્રમ દૂર કરીને તુંજ સર્વ કલ્યાણનું કલ્યાણ અને મંગળનું મંગળ છું, એવો બોધ અમને આપ અને તારું સુખકર સ્વરૂપ બતાવ.

“કેવળ જૂની પરંપરામાં વધેલા અને મૂર્તિની પૂજા કરનારા બ્રાહ્મણ (જે રામકૃષ્ણ પરમહંસ) તેમની ચરણરજથી પુનિત થવાનું ભાગ્ય જે મને મળ્યું ન હોત તો તો હું આજ ક્યાં હોત !” એવું સ્વામી વિવેકાનંદે ગુરુભક્તિથી ઉભરાયેલા અંતઃકરણથી એક વખત કહ્યું હતું. વિવેકાનંદ બી. એ. થયેલા વિદ્વાન રહ્યા, અને શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ જનદષ્ટિથી કેવળ અશિક્ષિત રહ્યા. તે સંસ્કૃત શીખેલા નહોતા અને અંગ્રેજીની પણ તેમને ગંધ નહોતી ! પણ રામકૃષ્ણ કાલી માતાના નિઃસીમ ઉપાસક હતા. એ ઉપાસનારૂપી તપથી તેમની યોગ્યતા એટલી વધી કે ત્રણે ખંડમાં કીર્તિ પામેલા વિવેકાનંદને આ સર્વ દિગ્વિ સામર્થ્ય તેમની ચરણરજથી પ્રાપ્ત થયું ! મૂર્તિપૂજાની અવગણના કરનારાઓએ રામકૃષ્ણ પરમહંસને કાલીની મૂર્તિનું એકનિષ્ઠ ભજન કરતાં કરતાં સર્વ બ્રહ્મજ્ઞાન અનાયાસે પ્રાપ્ત થયું હતું, એ વિસરવું બેધધે નહિ !! ભક્તોના પગ પાસે મોક્ષ આળોટતો આવે છે. બ્રહ્મજ્ઞાન તો બિચારું ભક્તોને ખારણે કંગાલ જેવું થઈને ઉભું રહે છે, તેથીજ ભગવતપ્રાપ્તિનો સર્વોત્તમ માર્ગ ભગવાનની અનન્યભાવે ભક્તિ કરવી એજ છે. કર્મ, જ્ઞાન અને યોગ એના કરતાં ભક્તિજ શ્રેષ્ઠ છે, એમ નારદાદિ સર્વ મહાત્માઓએ કહેલું છે. ભક્તિ સગુણનીજ કરવી.

સ્વાનુભવથી તુકોઆરાય કહે છે કે, મુખ્ય જે ઉપાસના સગુણ ભક્તિ, તેથી બધી દિશાઓ સધાય છે. ભાવની શુદ્ધિ જાણીને હૃદયમાં (પરમાત્માની) મૂર્તિ પ્રકટ થાય છે. ૧-બીજ અને રૂઝ, એ બંને હરિનુંજ નામ છે. તે સકળ પુણ્ય, સકળ ધર્મ છતાં સકળ કળાનું વર્મ છે. તે અકળ કળાવાળો શ્રમને દૂર કરે છે. ૨-જે ઠેકાણે કીર્તન-નામધોષ હોય, અને હરિના દાસ નિર્લજ્જ થઈને તે કરતા હોય, ત્યાં બધા રસો પૂરેપૂરા ભરાય છે અને ભવબંધના પાશ તૂટી જાય છે. ૩-વેદપુરુષ નારાયણ કે જે યોગીઓના શૈલ્યબ્રહ્મ છે, મુકતોના પૂર્ણબ્રહ્મ છે; તેજ અમો ભોળાં આત્માઓ માટે સગુણ બ્રહ્મ થયા છે.

મૂર્તિપૂજક કોણ નથી ? હિંદુ લોક, બુદ્ધધર્મી લોક અને ખ્રિસ્તીધર્મની કંઇએક શાખાઓ મૂર્તિપૂજક છે. મુસલમાન, ખ્રિસ્તી અને પ્રોટેસ્ટન્ટ, એઓ મૂર્તિપૂજક નથી એમ કહેવાય છે; તથાપિ મુસલમાન સુદ્ધાં સાધુ-સંતોની કબરોને મૂર્તિ જેટલીજ પૂજ્ય માને છે. અને ઉપાસનાને સર્વ બાહ્યગાથી દૂર કરી દેનારા પ્રોટેસ્ટન્ટો તો દિવસે દિવસ ધર્મવિચારથીજ દૂર ચાલ્યા જાય છે. જે લોકો મૂર્તિપૂજન નિષિદ્ધ માને છે, તેમનું ‘ટાઇસ ઑફ લૉ’ જેમાં મૂક્યું હતું, એવું તેમનું પણ એક દેવળ હતુંજ! રોમન કેથોલિક અને ગ્રીક ક્રિશ્ચિયન એ તો મૂર્તિપૂજક છેજ. તે ખ્રિસ્તની અને તેનાં માઆપની સુદ્ધાં પૂજા કરે છે. પ્રોટેસ્ટન્ટ એટલે ખ્રિસ્તી સુધારક. એ મૂર્તિપૂજક નથી, તથાપિ તેઓ પણ સગુણ દેવને માને છે. પારસી અને હરિની લોક તો અગ્નિપૂજકતરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

એ પ્રેમકલા જેમ જેમ ખુલતી જાય છે, તેમ તેમ શાસ્ત્રગ્રંથ પણ ઓછા ઉપયોગી લાગતા જાય છે; તથા વાદ, ચર્ચા, પાંડિત્ય અને લોકકીર્તિ ઉપર પણ તિરસ્કાર આવતો ચાલે છે તથા બધા લૌકિક પદાર્થો તથા પદાર્થવાળાઓ ઉપર કંટાળો આવે છે અને પ્રેમ-સુખની આપ-લે કરનારા સંત અને સજ્જન સિવાય બીજા કોઇની પણ સંગતિ રચતી નથી. આવી અવસ્થા થતી એજ ભગવતપ્રસાદનું સ્પષ્ટ ચિહ્ન છે.

x

x

x

x

“ કથં વિના રોમહર્ષ દ્રવતા ચેતસાવિના ।

વિનાઙ્ગન્દાશ્રુ કલયા શુદ્ધ્યેદ્ભક્તયા વિનાઙ્ગશયઃ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—શરીર ઉપર રોમાંચ થરકતાં નથી, અંતઃરક્તમાં પ્રેમનાં ઝરણાં ફુટતાં નથી અને નેત્રમાંથી અશ્રુની ધારા વહેતી નથી, તો પછી ભક્તિ કેવી ? અને ભક્તિસિવાય ચિત્ત પણ કેવી રીતે શુદ્ધ થાય ?

વાગ્મદ્વાદ્રવતે यस્ય ચિત્તં રુદત્ય ભીક્ષ્ણં હસતિક્વચિચ ।

વિલજ્જ ઉદ્વાયતિ નૃત્યતે ચ મદ્ભક્તિ યુક્તો ભુવનં પુનાતિ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—ભગવાનના ગુણનુવાદ ગાતાં, તેના રૂપનું ચિંતન કરતાં કિંવા નામધોષ કરતાં પ્રેમને લીધે જેની વાણી ગદગદિત થાય છે, જેનું ચિત્ત દ્રવે છે, જે અનુતાપથી કદી રહે છે અને ભગવતપ્રસાદની પ્રાપ્તિ યાદ આવતાં હસે છે. તે કદી નિર્લજ્જ થઇને ભગવદ્ગુણ ગાય છે અને કદી નામધોષથી સર્વ દિશાઓ ગળવી મૂકે છે તો કદી અતિશય આનંદને લીધે નાચે છે. એવો મારો ભક્ત ત્રિભુવનને પાવન કરે છે, એમ દેવ પોતે કહે છે.

ભાગવતમાં (સ્કંધ ૧૧, અં ૧૪)માંથી ભક્તના ઉત્કટ પ્રેમનું જે ઉપર પ્રમાણે વર્ણન લીધું છે તે વર્ણન પ્રમાણેજ ભક્તની ખરેખરી સ્થિતિ થાય છે. દેવ સગુણ છે, દેવ પ્રત્યક્ષ છે, દેવ અંતર-બહાર ભરપૂર છે, દેવજ કર્તા-ભર્તા-હર્તા છે, સર્વ તેનીજ લીલા છે, તેનીજ કૃપાનો હું અંશ ભાગું છું, તે મારી પાછળ ઉભો છે, એવી ભાવનામાં ભક્તને જે અનિર્વચનીય પ્રેમ-સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું વર્ણન વાણીથી કોણ કરી શકશે ? હરિના પ્રેમ-સુખની જોડ જેણે મેળવી તેને અનેક વાર ધન્ય છે !

“ સદ્ગદીત્ત કંઠ દાટો ! ચેળે ફુટો હૃદય ” એમ તુકાબારાજ દેવ પાસે માગે છે, તે એટલાજ માટે કે “ સગુણ નિર્ગુણ જયાંની હી અંમોતોંની આમ્હાં સંગે ક્રીડા કરી ” એવો તેમનો અનુભવ હતો. સગુણ પણ હરિ અને નિર્ગુણ પણ હરિ એમ તે પૂર્ણ જાણતા હતા તેથીજ સગુણ પ્રભુના પ્રેમથી તેમની વાણી તરબોળ થયેલી જણાય છે.

(મરાઠી પારિજાતક પુષ્પમાળામાંથી શ્રીયુત મુળજીભાઈ જેઠાભાઈ પટેલે અનુદિત કરેલા પૈકી થોડું લખાણ ‘ભાગ્યોદય’માંથી થોડાક સંશોધનસહિત.)

૧૯-પ્રાસંગિક ઉક્તિઓ

—એક સંજ્ઞન લખે છે કે “તમે એક નિશ્ચય આજે પ્રતિપાદન કરો છો, તો કાલે વળી તેથી જૂદા પ્રકારનોજ નિશ્ચય પ્રતિપાદન કરો છો. આજ તમે એક બાબતને વખોડો છો, તો કાલે વળી તેનેજ વખાણો છો. તમારા મનની અર્થાત્ નિશ્ચયોની આ પ્રકારની અસ્થિરતા અનેક પ્રસંગે મારા અવલોકવામાં આવી છે.” પ્રિય હૃદય! તમારું કહેવું કેવળ સત્ય છે. હું નિરંતર બદલાતોજ ચાલું છું. કદી પણ ન બદલાય એવી અવિશ્વસ્ય સ્થિતિને માટે મારો અને આખા જગતનો પ્રયત્ન છે, અને જ્યાંસુધી એવી સ્થિતિ કે જે પરમાત્માથી અભિન્ન છે, તે મને તથા આખા વિશ્વને નહિ પ્રાપ્ત થાય ત્યાંસુધી તે નિરંતર બદલાતુંજ ચાલવાતું. જે મોડો અથવા બહુ વિલંબે બદલાય છે, તેની ઉન્નતિ બહુ મોડી થાય છે. હું ઇચ્છું છું કે, હું અને તમે ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા ચાલીએ. શું તમે નથી અવલોકીશું કે, જળનો પ્રવાહ જેમ વેગથી પોતાનું સ્થાન બદલતો આગળ ચાલે છે, તેમ તે અધિક શુદ્ધ થાય છે? ખીજક બદલાઈને અંકુર થાય છે, અંકુર બદલાઈને છોડ થાય છે, છોડ બદલાઈને વૃક્ષ થાય છે. બાળક બદલાઈને કુમાર થાય છે, કુમાર બદલાઈને યુવક થાય છે, યુવક બદલાઈને પુખ્ત વયનો મનુષ્ય થાય છે. તુરો મરવો બદલાઈને ખાટી કેરી થાય છે અને ખાટી કેરી બદલાઈને પાકી ગળી કેરી થાય છે. શું તમે બાળકને બાળકનાજ રૂપમાં, ખીજકને ખીજકનાજ રૂપમાં અને મરવાને મરવાનાજ રૂપમાં સર્વદા રાખી રહેવા ઇચ્છો છો? સત્યની પણ ભૂમિકાઓ છે. બાલ્યાવસ્થામાં જે સત્ય હોય છે, તે કુમાર અવસ્થામાં અસત્ય બાસે છે; કુમાર અવસ્થામાં જે સત્ય બાસે છે, તે યુવાવસ્થામાં અસત્ય બાસે છે અને યુવાવસ્થામાં જે સત્ય જણાય છે, તે પુખ્ત વયમાં અસત્ય જણાય છે. તમે આજે ગમે તેવા વિદ્વાન કે જ્ઞાનવાન હશે! તોપણ તમે જે જાણો છો તેનાથી ચઢિયાતી વિદ્યા અને જ્ઞાન છે, અને તે ચઢિયાતી વિદ્યા અને જ્ઞાનની સાથે સરખાવતાં આજે જે તમે જાણો છો, તે અસત્ય અર્થાત્ ઉતરતા પ્રકારનું છે! ચઢિયાતી વિદ્યા અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે, આજે જે ઉતરતા પ્રકારની વિદ્યા અને જ્ઞાન તમને પ્રાપ્ત છે, તેનો તમારે ત્યાગ કરવોજ જોઈએ. હંચા નિશ્ચયોની ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરવાને માટે તમારે તમારા આજના નિશ્ચયો બદલવા જોઈએ; તેમ તમે નથી કરતા, અને ગ્રહણ કરેલા નિશ્ચયોના પુંછડાને પકડીનેજ બેસી રહો છો, તો તમારી ઉન્નતિ અટકે છે; એટલુંજ નહિ પણ પશુના પુંછડાને પકડી રહેનારને જેમ પશુની ઘણી લાતો ખાઈને આખરે તેનું પકડેલું પૂંછડું છોડવું પડે છે, તેમ આજના નિશ્ચયોનેજ કેવળ સત્ય માની તેમને પકડી રહેનાર અને આગળ ન વધનારને અનેક દુઃખો સહન કરીને આખરે હંચે ચઢવું પડે છે. આથીજ પ્રિય હૃદય! મારા નિશ્ચયોમાં હું નિરંતર બદલાતો ચાલું છું અને ભવિષ્યમાં અત્યંત વેગથી બદલાવા ઇચ્છું છું. તમને તમારા સ્વીકારેલા નિશ્ચયોમાંજ જીવનના અંત-પર્યંત પડી રહેલું પ્રિય લાગતું હોય તો તમારી સ્વતંત્રતાની આડે આવવા મારી લેશ પણ ઇચ્છા નથી. મારા નિશ્ચયો કે વિચારો સ્વીકારવાનો હું કોઈને આગ્રહ કરતો નથી. જેમ કુશળ વ્યાપારી પોતાનો ઉત્તમ માલ ગ્રાહકોની દૃષ્ટિએ પડે તેમ પોતાના પણ્યગૃહ(દુકાન)માં યુક્તિપૂર્વક ગોઠવે છે, તેમ મારા વિચારોને મને પ્રાપ્ત કુશળતા પ્રમાણે હું ‘મહાકાલ’માં સ્થાપું છું. જેમને તે આકર્ષક બાસે તે બધે તેમનો સ્વીકાર કરો; ન બાસે તે બધે તેમનો અનાદર કરો. x

—અન્ય સંજ્ઞન ઉદ્દગાર કાઢે છે, કે “મહાકાલ”માં પિષ્ટપેષણ બહુ આવે છે. પ્રિય આત્મન! ઉપરના સંજ્ઞનને જ્યારે હું બદલાતો બાસું છું, અને પૂર્વના નિશ્ચયોથી જૂદા પ્રકારનાજ નિશ્ચયો દર્શાવતો જણાઉં છું, ત્યારે તમને હું તેનો તેજ વેપ લેખને, ઘડી ઘડી કંટાળો ઉપજે એવી રીતે, આવતો દેખાઉં છું. તમે ગરુડની ગતિથી ગગનમાં ઉડનારા જણાઓ છો,

x “મારા વિચાર તેના તેજ છે” ઈંડો ઈંડો હાંકીને પોતાના ફરેલા વિચારોને ‘અડગ’ દર્શાવવામાં ચારવ જોતા હોય તેઓ આ સરલચિત્ત સાધુના લેખમાંથી અફલ લેશે, એવી આશા છે. સંપાદક

અને તેથી 'મહાકાલ' તમને સમઢીની પેઠે તેટલા ને તેટલાજ આકાશમાં ફરી ફરીને ગોળ ચક્ર-રડાં મારતું જણાય છે. પ્રિય આત્મન! ઉંચે અને ઉંચે અધિક વેગથી ઉડ્યા જાઓ. મહાકાલથી અનેકગુણુ ચઢિયાતા લેખોના તમે અધિકારી છો.

—ગગનમાં ઉંચે અને ઉંચે ઉડવાના સામર્થ્યવાળા, પૂર્વોક્ત સજ્જનના જેવા, જેમ 'મહાકાલ'માં પિષ્ટપેષણને જોનારા એક પક્ષે ઉચ્ચ અધિકારીઓ છે, તેમ અન્ય પક્ષે, દર્વી પાકરસં યથા એ વચનાનુસાર કાંઈની પેઠે સમગ્ર રસોઈમાં ફરી વળવા છતાં એક પણ પાકના સ્વાદને ન જાણનારા અન્ય પ્રકારના પણ અધિકારીઓ હોય છે, અને તેઓને પણ 'મહાકાલ'માં આવતા લેખો પિષ્ટપેષણ જેવા લાસે છે. આવા મનુષ્યો કર્તવ્યશુદ્ધિથી રહિત હોય છે. તેઓ પોતે જે માર્ગે પ્રયાણ કરે છે તેથી વધારે સારો વ્યવહાર કે પરમાર્થ સાધવાનો માર્ગ હોવાનો સંભવ માનતા નથી. આથી તેઓ, કાંઈ પણ વિષયમાં શું નવું આવ્યું છે, તે જોવાને ખાતરજ તેના ઉપર દષ્ટિ ફેરવી જાય છે. આથી કર્તવ્યશુદ્ધિવાળા પુરુષને જ્યારે એક વિષયમાં પોતાના કર્તવ્યમાં મદદ કરનાર કાંઈ ને કાંઈ નવી યુક્તિ કે વિચાર જડી આવે છે, ત્યારે આ મનુષ્યને તેવું કંઈ પણ નજરે ચઢતું નથી; અને તેથી તેને આખો વિષય પિષ્ટપેષણ જેવો લાસે છે.

—વ્યવહારોપયોગી તથા પરમાર્થોપયોગી વિષયોને લખનારા કુશળ પુરુષો વિશેષે કરીને મનના સ્વરૂપને જાણનારા હોય છે. જે વાર્તાનો કદ્યાણુ સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ હોય છે, તે વાર્તાને અંતઃકરણમાં અત્યંત ઉંડી ટસાવવાની આવશ્યકતાને તેઓ સારી રીતે સમજે છે, અને તેથી તે વાતને તેઓ અનેક યુક્તિથી અધિકારીઓની દષ્ટિસમીપ આણે છે. તેમનો આ પ્રયત્ન કર્તવ્યશુદ્ધિરહિત મનુષ્યોને પિષ્ટપેષણ જેવો લાસે છે; કારણ કે લોખંડની મેખ જેમ લાકડામાંજ વાગે છે, કંઈ વજ્રમાં વાગતી નથી, તેમ સાધનનો ઉપદેશ અધિકારી જોનારા અંતઃકરણનેજ સ્પર્શ કરે છે, કંઈ કર્તવ્યશુદ્ધિરહિત મનુષ્યને સ્પર્શ કરતો નથી. તેના અંતઃકરણને તો તે અથડાઈને ઉઝોટા દૂરજ જાય છે. વળી અધિકારીજોનારા અંતઃકરણમાં પણ કર્તવ્યનો ઉપદેશ જેમ લાકડામાં ખીસો એક વાર હથોડો મારવાથી ઉંડો પેસી જતો નથી, પણ ઘણા ઘા માર્યા પછીજ ઉંડો પેસી જાય છે, તેમ એક વારના પ્રયાનથી ટસતો નથી; પણ અનેક વારના પ્રયત્નથી ટસે છે અને તેથી તેઓને તે વાત અનેક વાર કહેવાની જરૂર હોય છે. પરંતુ આ નિયમને ન જાણનાર કર્તવ્યશુદ્ધિરહિત મનુષ્યો આવા પ્રયત્નને પિષ્ટપેષણ ગણે છે.

—મહાકાલના સંબંધમાં આ પ્રમાણે મનુષ્યો પોતપોતાના દષ્ટિબિંદુથી લક્ષે જેમ કાંઈ તેમ બોલે, પરંતુ એટલું તો સિદ્ધ છે કે, જ્યારે સોમાં એક મનુષ્ય તેના સંબંધમાં પ્રતિકૂળ ઉદ્દેશ કાઢે છે, ત્યારે નવાણુ પુરુષો તેનાથી પોતાને લાલ થયેલોજ જણાવે છે. આવા સેંકડો પત્ર અમારા પ્રતિ નિત્ય આવે છે, પરંતુ સૂર્યના પ્રકાશને દર્શાવવાને મશાલની અપેક્ષા નહિ હોવાથી અમે તેમને પ્રકટ કરવાની મિથ્યા પ્રવૃત્તિમાં પડતા નથી.

x

x

x

x

(“મહાકાળ”ના એક અંકમાંથી)

૨૦-હાલના શિક્ષણથી થતો બાળકોનો મરો

શસ્ત્રથી અથવા ઝેરથી ખીજીતો પ્રાણુ લેનાર મનુષ્યને સામાન્ય જીવિના મનુષ્યો ખુની ગણે છે; કારણ કે પ્રાણુને હરનાર શસ્ત્ર અને ઝેર છે, એટલુંજ તેઓ જાણતા હોય છે; પરંતુ આ વિના મનુષ્યોના પ્રાણુ હરનારી ખીજી જે અનેક રીતો છે, તેનું તેમને જ્ઞાન ન હોવાથી તે રીતોનો ઉપયોગ કરનારને તેઓ ખુનીમાં ગણતા નથી. ઉલટા ધણે પ્રસંગે આવી રીતોનો ઉપયોગ કરનારને તેઓ પોતાનું સાચું હિત કરનાર માને છે. આવી ઉપરથી જોતાં મનુષ્યનું હિત કરનારી, પરંતુ વસ્તુતઃ તેના પ્રાણુને હરનારી અનેક ગુપ્ત રીતોમાં હાલની કેળવણીની પદ્ધતિ એ એક પ્રખળ ગુપ્ત રીત છે. હાલની શાળાઓ તથા પાઠશાળાઓ વિદ્યાર્થીઓનાં આયુષ્યનો તથા જીવનનો ધીરે ધીરે પણ ચોક્કસ નાશ કરનાર કતલખાનાં છે, એ વિષે ધણુંજ થોડાં મનુષ્યો વિચાર કરે છે, અને જે થોડાં તે વિષે વિચાર કરે છે તેઓ તેનો સત્વર ઉપાય કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં કવચિતજ જોવામાં આવે છે. દેશના ઉદયનો આજાર મોટે ભાગે હાલ ઉછરતી પ્રજા ઉપર છે, પરંતુ હાલની કેળવણીનો જોજો એ એક એવા પ્રકારનું ઝેર છે કે જે બાળકોનાં આયુષ્યને લગભગ પચાસ ટકા જેટલું ઓછું કરી નાખે છે, તથા તેમનાં સુદૃઢ શરીરને યુવાવસ્થા આવવા પહેલાંજ કાગમાળા જેવું કરી મૂકે છે. પ્રજાનાં શરીરનો ખોરકુટો વળી જવામાં ધણે ભાગે હાલની કેળવણી તથા તેણે પ્રકટાવેલાં ફળ છે; પરંતુ સઘળો પાપનો પોટકો બિચારા બાળકનને માથે ચઢાવવામાં આવે છે. બાળકનું હાનિ કરનાર છે, તેની ના નથી; પણ હાલની પ્રજાનાં આ પ્રકારનાં શરીર થવામાં બાળકનું જેટલું જવાબદાર છે, તેના કરતાં કેળવણીની પદ્ધતિ વધારે જવાબદાર છે; ઓછી અથવા નહિ જેવી કેળવણી લેનારી હલકી વર્ણોમાં બાળકનું ઉંચી વર્ણોના કરતાં કંઈ ઓછાં થતાં નથી અને તોપણ રહેવાની તથા ખાવાની વધારે સગવડવાળાં ઉંચી વર્ણનાં બાળકો કરતાં હલકી વર્ણનાં બાળકો શરીરે વધારે નીરોગી તથા સુદૃઢ હોય છે, એ કોઈ પણ અવલોકનારને પ્રત્યક્ષ થયા વિના ભાગ્યેજ રહેશે; અને આનું કારણ ઉંચી વર્ણનાં બાળકો ઉપર કેળવણીનો જે અત્યંત ભારે જોજો લાદવામાં આવ્યો છે તેજ છે. આવો ભારે જોજો ઉઠાવવાને માટે બાળકોને નિશાળમાં તેમજ ઘેર લગભગ બાર કલાક અને પ્રસંગે તેથી પણ વધારે કલાક મગજની માથાતોડ મહેનત કરવી પડે છે. આથી તેમનું રુધિર આખો દિવસ માથામાં મોટા પ્રમાણમાં રહેવાથી હૃદય, ફેફસાં, જઠર વગેરે નીચેના પ્રાણુશ્રુત અવયવો દુર્ગંધ પડતા જાય છે. તેની પચનક્રિયા મંદ થાય છે. આખો દિવસ વાંકા વળીને ખેંસી રહેવાથી તેમનાં ફેફસાં હવાથી પૂરેપૂરાં ભરાતાં નથી, અને તેથી તેમના લોહીની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ થતી નથી. હલનચલનવિના તેમનું હૃદય મંદ ગતિવાળું થવાથી, વેગથી વહેતા જળના પ્રવાહની જેમ તેના રુધિરની ગતિ રહેતી નથી, અને તેથી તે સ્થિર જળની જેમ મેલું થઈ જાય છે. ખેંસી રહેવાથી તેમના ઉદરના સ્નાયુઓ પણ શિથિલ થઈ જવાથી તેમને બંધકાશનો વ્યાધિ થાય છે. આમ બાળકના શરીરને પોષાવાના અને સુદૃઢ થવાના સમયમાં તેને શોષાવાના અને દુર્ગંધ થવાના ઉંડા પાયા નંખાય છે; અને વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ કરી નિશાળ છોડીને જ્યારે તે ઘેર આવે છે, ત્યારે તેના શરીરનું નિરીક્ષણ કરનારને વિવિધ વ્યાધિઓની, દુર્ગંધતાની અને અસ્થિ આયુષ્યની જખરી ઈમારતો જોવાને સૂક્ષ્મદર્શક ચંત્રરૂપ સૂક્ષ્મ જીવિની ભાગ્યેજ જરૂર પડે છે.

વિદ્યાભ્યાસ જીવનને સુખમય કરવા માટે હોવો જોઈએ, પણ આજે તે વહેલું મૃત્યુ આણુવા માટે થઈ રહ્યો છે, એ દેશહિતચિંતકોએ ઓછું વિચારવાયોગ્ય નથી. શારીરશાસ્ત્રીઓ વહે છે કે, માનસિક શ્રમમાં મનુષ્યે આખા દિવસમાં થઈને બહુ બહુ તો ચારથી છ કલાક જેટલો સમય ગાળવો જોઈએ. એથી વધારે ગાળવામાં આવતો સમય આરોગ્ય, આયુષ્ય તથા બળનો ક્ષય કરનાર છે. જો આ સિદ્ધિ વાર્તા છે તો પછી જેનો જીવનમાં જરા પણ ઉપયોગ હોતો નથી, તથા જેનું ગોખ્યા પછી બહુ બહુ તો વર્ષ પછી અથવા બે વર્ષ પછી કેવળ વિસ્મરણ થઈ જાય છે, એવા વિવિધ વિષયોને વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં બાળકો પાસે ગોખાવીને તેમનાં લોહીને શોષી

નાખવાં, તથા તેમનાં ભવિષ્યનાં શરીરોને ભીતરથી સળી ગયેલાં લાકડાંનાં ખોખાં જેવાં કરી મૂકવાં, એ શું કસાઈપણું નથી? આ પ્રકારની કેળવણીની પદ્ધતિને પ્રગ્નતું હિત કરનાર ગણવાની ભૂલ કયો બુદ્ધિમાન કરે?

વિદ્યાભ્યાસ અહિતકર છે, એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી. વિદ્યા મનુષ્યનું સર્વદા હિતજ કરે છે, પરંતુ વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાની હાલની પદ્ધતિ અત્યંત હાનિકારક છે, એટલુંજ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. હાલની શાળાઓ, એ જીવનને સુખપ્રદ કરનાર વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાની શાળાઓ નથી, પરંતુ વિદ્યાભ્યાસને નામે ગદ્દાવૈનર કરાવી જીવનને દુઃખપ્રદ કરનાર, સખ્ત મજુરી કરવાનાં કેદખાનાં છે.

આરોગ્યને, બળને, આયુષ્યને, બુદ્ધિને, વ્યવહારનાં ઉચ્ચ સુખને તથા હૃદયની શાંતિને, નિત્ય અધિક અધિક પ્રમાણમાં ન આપે, તેને વિદ્યા કોણ કહે? હાલનું શિક્ષણ શું આ ફળને પ્રકટાવે છે? જો ના, તો પછી સ્થળે સ્થળે શાળાઓ કાઢવાનું અને કેળવણી પાછળ આટલું બહુ ધન તથા શ્રમ ખર્ચવાનું પ્રયોજન શું? જે અંગણિતનો, જે બીજગણિતનો, જે ભૂમિતિનો, જે ઇતિહાસનો, જે ભૂગોળનો અને એવી એવી જે બીજ અનેક બાજતોનો મોટપણે સોમાંથી પાંચ બાજકોને આખા જીવનમાં એકાદ વાર પણ ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ આવતો નથી, તથા જે પરીક્ષાને માટે ગોખ્યા પછી થોડાજ માસમાં કેવળ ભૂલી જવામાં આવે છે, તે સર્વનો અસલ્ય બોલો બાળકોની ખાંધે મૂકી, ન ચઢાતાં છતાં પણ પરાણા મારી તેમને ચાલવાની ફરજ પાડવામાં શો હેતુ રહ્યો છે, તે કોણ કહેશે? આવા વિવિધ વિષયોના અભ્યાસથી મગજનો વિકાસ થાય છે તથા બુદ્ધિ કેળવાય છે, એમ કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે; પણ સુખના ભોગે મગજને મોટું કરતું અને બુદ્ધિને કેળવવી, એ શું ડહાપણુભરેલું છે? શું જીવનના સુખની વૃદ્ધિ કરી, મગજનો વિકાસ કરનાર અને બુદ્ધિને કેળવનાર બીજા વિદ્યાભ્યાસના વિષયો નથી? જીવનમાં નિત્ય કામમાં આવે તથા સુખની વૃદ્ધિ કરે, એવી એટલી બધી વસ્તુઓ છે તથા તેમના અભ્યાસથી મગજનો તથા બુદ્ધિનો એટલો બધો વિકાસ થાય એમ છે કે તેની સાથે સરખાવતાં હાલનો વિકાસ તળાવ આગળ ખાખોચીઆ જેવો છે, તથાપિ આ બાજત લક્ષમાં લેવાની કોને કાળજી છે!

બાળકોને જાણે આ જગતમાં કશુંજ ઉપયોગી સાધવાનું નથી અને તેથી તેઓ નકામ ઉદ્યોગથી બીજાને ડખલ કરતાં અટકે, માટે તેમનો બધો સમય કોઈ કામમાં જોડી દેવાના વિચારથી હાલની વિદ્યાભ્યાસની પદ્ધતિ જાણે શોધી કાઢવામાં આવી ન હોય, એમ જણાય છે. હાલની શાળાઓ, શિક્ષણ તથા શિક્ષણપદ્ધતિમાં સંપૂર્ણ ફેરફાર કરવાની અત્યંત અગત્ય છે. તેમ નહિ થાય ત્યાંસુધી ભારતવર્ષની યથાર્થ ઉન્નતિની આશાને હજી ઘણાં વર્ષોનો વિલંબ છે. શાળામાં તથા પાઠશાળામાં ચાલતાં પુસ્તકોવડે બાળકોના મગજમાં હાલ જે વિદ્યા ભરવામાં આવે છે, તે વિદ્યા છે કે કેમ, એજ મોટો પ્રશ્ન છે. આવી વિદ્યાની હાલની પ્રગ્નને લેશ પણ જરૂર નથી. એવી વિદ્યા ન હોય તો જીવન દુઃખમય થઈ રહે એવું કંઈજ નથી. વિદ્યાનો હેતુ પુરુષોને ઉત્તમ પુરુષો અને સ્ત્રીઓને ઉત્તમ સ્ત્રીઓ બનાવીને તેમનાં જીવનને સુખમય કરવાનો છે. જે વિદ્યા આ હેતુને સિદ્ધ નથી કરતી, તેનો અભ્યાસ બાળકો પાસે કરાવીને આપણે તેમનાં આયુષ્યનો, બળનો અને શરીરોનો વિનાશ કરવાવિના બીજું કશુંજ કરતા નથી.

(સં. ૧૯૬૬ ના “મહાકાળ”ના એક અંકમાંથી)

૨૧-વિચાર-તરંગ

પૂર્ણાહુતિ

અરુણોદય હો રહ્યાં થા. માતા કે આંગન મેં બાલ-રવિ કી સુનહલી રસ્મિયાં છિડક રહી થી. જિસ માતૃ-યજ્ઞ કે વિમલવિધાન કી તૈયારી દસોં વર્ષ પહલે હો ચૂકી થી, ઉસમેં આજ તુમહારે પૂર્ણાહુતિ ચઢાને કી ખેલા થી. ઉસ સમય, તુમહારે ચિત્ત મેં અસીમ આનંદ થા. તુમહેં વહ ગતિ પ્રાપ્ત થી, જો યોગિયોં કે ભી દુર્લાભ હૈ. તુમને ઝં શબ્દ કા ઉચ્ચારણુ કિયા, ઔર વેદ-મંત્રોં કી ધ્વનિ કે સાથ માતૃ-યજ્ઞ મેં પૂર્ણાહુતિ ચઢા દી. વેદમંત્રોં કી ધ્વનિ કરતે હુએ તુમહારે ચેહરે પર ગંભીર હાસ્ય કી એક અનુપમ રેખા થી. ઇસી હાસ્ય-રેખા મેં માનવ-જીવન કા સારા રહસ્ય નિહિત થા, ગિરે હુએ લોગોં કે ઉઠાને કે લિયે દિવ્ય-સંદેશ થા, ઔર થા કરોડોં સંતપ્ત પ્રાણીઓં કે લિયે સાંતવના દેનેવાલા બલિદાન કા મૂલ મંત્ર!

પૂર્ણાહુતિ દેખ કર લોગ દંગ રહ ગયે! ખુદીરામ, કન્હાઈલાલ, કર્તારસિંહ પિંગલે આદિ યોદ્ધાઓં કી આત્માહુતિ કી યાદ આ ગઈ! ઇનકી વીરગાથાઓં સે મન મેં રહ રહ કર વહ ભાવના ઉઠતી થી કિ લોગ, જિનકો પરમ પિતા ને દર્દ-ભરા દિલ દિયા હૈ, હંસતે હંસતે, માતૃ-યજ્ઞ મેં આત્માહુતિ કેસે ચઢાતે હૈ? આજ, ઇસ અકર્મણ્યતા કે યુગ મેં, તુમને અપને વીર બંધુઓં કે સાથ પૂર્ણાહુતિ દે કર, ઇસ ખાત કો સ્પષ્ટ દિખા દિયા કિ મૃત્યુ ભી જીવન હી કા દુસરા નામ હૈ. અપને પુણ્ય આદર્શ કે લિયે મર મિટને હી સે મનુષ્યજન્મ સાર્થક હોતા હૈ. તુમ મર કર અમર હો ગયે! જિસ દિન ‘ભારત-માતા કે પ્રાંણુ મેં પૂર્ણ તેજ કે સાથ સ્વાતંત્ર્ય-સૂર્ય કી રસ્મિયાં અપના પ્રકાશ ફેલા રહી હોંગી, દીન દેશ કે કરોડોં દલિત હૃદય ઉઠ કર માનવીય સ્વત્ત્વોં કો પ્રાપ્ત કર રહે હોંગે ઔર વે ગદ્ ગદ્ હો અપની હૃદય-તીણા કે પ્રત્યેક તાર પર પ્રજ્ઞ-સત્તા, સમતા, સ્વતંત્રતા ઔર ન્યાય કે સુમધુર ગીત ગા રહે હોંગે. ઉસ દિન, કેવલ ઉસી દિન તુમહારી આજ કી પૂર્ણાહુતિ કે બલ પર, જગહ જગહ તુમહારે કીર્તિ-સ્તંભ ખડે હોંગે.

તુમહારી તડપ

પૂર્ણાહુતિ દેને કે મહીનોં પહલે તુમને કહા થા:—

“આખિરી શબ્દીદ કે કાબિલ થી ‘બિસ્મિલ’ કી તડપ,
સુખહે દમગર કોઈ બાલાએ ખામ આયા તો કયા?”

સચમુચ તુમહારી તડપ અનૂકી રહી. ઉસ તડપ મેં દર્દ થા, માર્મિક વેદના થી. અનુપમ અનુરાગ થા, અપૂર્વ આત્મ-ત્યાગ થા ઔર ન જાને કયા કયા થા! તુમને ઇસ ગિરે સમય મેં ભી દેશ કે સામને શહાદત કા વહ નજરા પેશ કિયા જો આયર્લેંડ મેં વીર મેક્સિવની ને કિયા થા ઔર ઝારશાહી કે નાશ કે લિયે રૂસ મેં અગણિત દેશ-ભક્તોં તથા વીર રમણિયોં ને કિયા થા. તુમહારી ગતિ-વિધિ સે હમારા મત-ભેદ હો સકતા હૈ; પરંતુ ઇસસે કયા, હમ તુમહેં કભી ભૂલ સકતે હૈ? તુમહારી શહાદત સે હમારે દિલ મેં રહ રહ કર જો હક ઉઠતી હૈ, ઉસે કયા દુનિયા કી કોઈ શક્તિ મિટા સકતી હૈ?

સ્વાર્થશુદ્ધિ અથવા દ્વેષ-ભાવના સે પ્રેરિત હો કર કોઈ તુમહેં ‘ગુમરાહ’ કે નામ સે પુકારે યા ‘ઝાફ’ યા ‘લૂટોરા’; પરંતુ જ્વલંત દેશભક્તિ ઔર મહાન આત્મ-ત્યાગ કે કારણુ પ્રત્યેક ભારતીય તુમહારી ચરણુ-રજ કો અપને મસ્તક પર ધારણુ કરેગા. ક્યોં? ઇસલિયે કિ, તુમ અપને વિશ્વાસોં કે બલપર અપને ઉચ્ચ આદર્શ કે લિયે જિયે ઔર ઉસીકે લિયે મર મિટે. સંભવ હૈ કિ આજ કે ભારતીય કમજોરી યા ઔર કિસી કારણુ સે તુમહારે બલિદાન કા મહત્ત્વ ન અતુલવ કર સકે; પરંતુ વહ નિશ્ચય હૈ કિ તુમહારે રક્ત-ખીજ કે પ્રતાપ સે દેશ કી આગામી સંતતિ મેં વહ દમ ઔર ખમ હોગા જો કિસી ભી જીવિત દેશ કે બચ્ચોં મેં હુઆ કરતા હૈ; ઔર તબી વહ સંતતિ તુમહારી પૂજા કી અધિકારિણી સમગ્રી જાયગી.

तुम्हारी कामना

पूर्णाहुति यदाते समय, तुमने सिंह-गर्जन करते हुये कहा—“मेरी हार्दिक इच्छा है कि ब्रिटिश साम्राज्य का नाश हो।” तुम्हारी यह कामना पूर्ण रूप से कथ इक्षणी, यह तो, भविष्य के गर्भ में निहित है; किन्तु उसके इक्षने के आसार तो बहुत पहले से हो रहे हैं। ब्रिटन के अनेक अडे अडे दूरदर्शी राजनीतिज्ञ इस बात का वर्षों पहले से कहने लग गये हैं। उनका कहना है कि ब्रिटन की उपनिवेश विस्तार की रक्तशोषणी नीति बहुत बयानक है। उसी दूषित नीति के कारण ब्रिटिश साम्राज्य का विशाल बयन निकट भविष्य में अंधकार के रूप में परिणत हो जायगा। जिनके आंखें हों, वह इस सत्यार्थ का देखें। ब्रिटन के शुद्ध और न्यायदितियों के कारण, अमेरिका, आस्ट्रेलिया, कनाडा आदि कितने ही उपनिवेश उसके हाथ से निकल गये। अंग्रेज इन उपनिवेशों के उसी तरह मुदाध ठेकेदार बनते थे। जिस तरह कि, आज वे भारत के बन रहे हैं। उन्होंने वहां शुद्धों की लारमार उसी तरह कर रभी थी, जिस तरह कि इस देश में; किन्तु समय के थपेड़ों ने उपनिवेशों की जनता का जगाया, और उसने अपने स्वत्व प्राप्त किये। आज अंग्रेज शासन इस देश के जपर लारस्वरूप हो रहा है। साधमन कभीशन विधायक से यक्षता है यह अहाना करके कि, यहां वह जनता से मिल-लेट कर, उसके दुःख-दर्द की बात सुनेगा; किन्तु यहां आ कर, शुद्ध और न्यायदितियों से पीसे हुये केशों प्राणियों के अहिंकार की आवाज सुन कर, बिना किसी से मिले-जुड़े, योशों की तरह गस्त करता हुआ निकल जाता है! आज इस देश के कोने कोने से यही आवाज, आ रही है कि साधमन कभीशन का हमारे लाज्य-निर्णय करने का कोई अधिकार नहीं! अपने घर के हम मुद मालिक हैं। विदेशी इस देश में जनता के हितैषी बन कर रह सकते हैं, मालिक बन कर नहीं! इन सत्य बातों का क्या अर्थ है? यही न कि अज भारतीयों को, उनकी युवागी से पैदा हुंटीस और नवयुग के थपेड़ों ने जगा दिया है? वे अज दुनिया में आजाद हो कर रहेंगे। संसार की कोई भी दानवी शक्ति उन्हें, अज दया कर नहीं रह सकती। यदि भारत आजाद हो गया, कि जैसा होना दिन के प्रकाश की तरह ध्रुव सत्य है, तो ब्रिटिश साम्राज्य के नाश होने में भी कुछ सदेह है? आज इस विशालकाय भारत के ही कारण ब्रिटिश साम्राज्य का बयन घटना अडा दिभाई दे रहा है। इस देश के आजाद होते ही, वह बिलौने की तरह भेलने और देखने की चीज रह जायगा।

रक्तपीज

अट का पीज देखने में बहुत छोटा होता है, किन्तु उसकी छोटीसी आत्मा के अंदर अडा लारी वृक्ष पैदा कर डालने की शक्ति छिपी हुं है।

पहले पीज गल कर मिट्टी में मिल जाता है, तब कहीं उसमें से पौधे का अंकुर फूटता है। पौधा अडा होता है और अंत का प्रकृति देवी के मंदिर के अंक लरे लरे वृक्ष के रूप में परिणत हो जाता है। जे मूर्ख हैं वे कहेंगे कि पीज की हस्ती मिट गई; किन्तु सत्य बात यह है कि घतने अडे वृक्ष और उसके लजरो सुमधुर इशों में, उस छोटे से पीज की हस्ती मौजूद है। केवल बात यह है कि छोटे से पीज का रूप अदल जाता है, व्यष्टि समष्टि के रूप में परिणत हो जाता है; इस सृष्टि का विकास इसी सिद्धांत पर आधार रभता है।

तुम्हारे रक्त-पीज में उस अट-पीज से किसी तरह की कम क्षमता नहीं है। जिसके छोटे से आकार में विशालकाय वृक्ष उत्पन्न कर देने की शक्ति है। तुम्हारे शत्रु जिन्होंने लोक-मत का कुयल कर, तुम्हारे नश्वर शरीर का विनष्ट किया है; अपनी करणी पर यह समझ कर सतोष लवे ही कर दें कि उन्होंने तुम्हें दुनिया से मिटा दिया। किन्तु तुम्हारा यह अवियल विश्वास था कि पंचतरव का शरीर मिट जाने से तुम्हारी आत्मा की पाक हस्ती पर कोई असर न होगा। अपने इसी विश्वास के अज तुमने मृत्यु पर विजय प्राप्त की। तुम्हारा रक्त-पीज इक्ष कर भारतीय वसुंधरा की गोद में समा गया। उससे वह बाल हो गई। जलियांवाला बाग

કી પુણ્ય-ભૂમિ ભી અનેક શહીદોં કે રક્ત સે લાલ હુઈ થી. તુમ્હારે ધસ રક્ત-ખીજ કે પ્રભાવ સે ઇસ દેશ કે જરે જરે મેં વહ શક્તિ આવે જિસસે કરોડોં યુવકોં મેં અપને આદર્શ કે લિયે મર મિટને કી ભાવના કા ઉદય હો. યદિ ઐસા હો સકે તો કૌન કહ સકતા હૈ કિ તુમ્હારે રક્ત-ખીજ મેં બટ-વૃક્ષ સે લી કહીં અધિક ઉત્પાદનશક્તિ નહીં હૈ ?

અનુતાપ કી આગ

અરે ઓ, નિર્જલોં કી પસીને કી કમાઈપર જાચી જાચી અટ્ટાલિકાઓં મેં અઠખેલિયાં કરનેવાલે જંતુ ! અપની અન્યાયપૂર્ણ કૃતિયોં પર નજર ડાલ કર તો દેખ ! કહીં તેરે કામેં સે પડૌસિયોં કે ધક્કા તો નહીં લગ રહા ? તૂ અપની કમાઈ કી ધૂન મેં કહીં દીન-દુઃખિયોં કે હિતોં કે તો નહીં કુચલ રહા ? તૂને જો વિપુલ ધનરાશિ ઇકઠી કર કે રખ છોડી હૈ, તુએ પતા હૈ કિ ઉસકા એક એક કણુ કિસકે પુરુષાર્થ કા ફલ હૈ ? ક્યા તુએ પતા હૈ કિ જિસ ઉંચી અટ્ટાલિકા મેં તૂ ઉન્મત્ત બના હુઆ પડા અપને મનુષ્યોચિત કર્તવ્ય કી અવહેલના કર રહા હૈ ઉસકી એક એક દીવાર—નહીં નહીં એક એક ઇંટ—કિસકે પસીને સે બનાઈ ગઈ હૈ ? ક્યા તૂને કહી સ્વપ્ન મેં લી સોચા હૈ કિ જો મજદૂર તેરે વિશાલકાય ભવનોં કે ખડા કર ચલા ગયા, વહ કહાં કિસ ઝોંપડે મેં અન્ન-વસ્ત્ર કે બિના અપની મૌત કી ઘડિયાં ગિન રહા હૈ ? અબ્બ લી સમય હૈ કિ તૂમ અપને શાનદાર ભવન સે નિકલ કર ઉન લોગોં સે ગલે મિલ જો તેરી બુદ્ધિ ઓર જ્યાદતિયોં કે શિકાર હુએ હૈ, ઉન દીન-દુઃખિયોં કે આંસુ પોંછ, જિનકે ગાઠે પસીને કી કમાઈ પર તૂ સુખ સે અઠખેલિયાં ખેલતા હૈ. ઐસા ન હો કિ સમય નિકલ જાને પર અપની ભૂલ સે તુએ આજીવન અનુતાપ કી આગ મેં જલના પડે.

(“ વીરસદેશ ” માસિકમાં લેખક:-શ્રી સુરેન્દ્રજી શર્મા)

૨૨-હમને ક્યા દેખા ?

શૌર્યા પર સડ કર દેખા હૈ મરતે કાયર કૂરોં કો ।
વિમલ વીર ગતિ પાતે દેખા સમર-ભૂમિ મેં શૂરોં કો ॥
અગ્નિ મેં પડ કર દેખા હૈ ઉજ્જ્વલ હોતે કુન્દન કો ।
ઔર સુવાસિત હોતે દેખા ઘોર રગડ સે ચન્દન કો ॥
દેખા પર-પ્રકાશ કે કારણ દીપક દેહ જલાતે હૈ ।
બીજ વૃક્ષ, મૃદુ ફલ દેને કો મિટ્ટી મેં મિલ જાતે હૈ ॥
ભાગ્ય ભરોસે રહ કર દેખા કર્મ-હીન નર રોતે હૈ ।
કિન્તુ સ્વાવલમ્બી જન અપનાપલ ભી વ્યર્થ ન ચોતે હૈ ॥
દેખા પ્રણ પર પ્રણવીરોં કો હૈંસ-હૈંસ કર મર જાતે હૈ ।
બન કરકે આદર્શ જગત મેં નામ અમર કર જાતે હૈ ॥
સૈનિક-શૂર સિપાહી દેખે બાધા અગણિત સહતે હૈ ।
માતૃ-ભૂમિ કે હિત મેં વે નિત કિન્તુ ડટે હી રહતે હૈ ॥

(“ વીરસદેશ ” માસિકમાં લેખક:-શ્રીયુત દિવ્ય કવિ)

૨૩-બહાદુરી કી બાતેં

(૧) એક બાલક કી બહાદુરી

બંગલોર સે એક દશવર્ષીય બાલકર કે એક પંચદશવર્ષીયા બાલિકા કેા જલસમાધિ સે બચાને કા સમાચાર આયા હૈ. મંગલવાર કેા પ્રાતઃકાલ એક દેવાંગ જાતિ કી બાલિકા ઘાટ પર કપડા ઘો રહી થી. અચાનક ઉસકા પૈર ફિસલા ઓર વહ ગહરે પાની મેં જા પડી. વહ છટપટાને લગી ઓર ડૂબને હી કેા થી કિ ૧૫ વીં બંગલોર બાલકર સેના કે દશવર્ષીય બાલક રામરાવ ને ઉસે દેખા ઓર તાલાખ મેં દૂદ પડા. વહ શીઘ્ર બાલિકા કે પાસ પહુંચ ગયા ઓર ઉસે પકડ લિયા. પશ્ચાત્ત ગુસ્તર બોઝ તથા તાલાખ કી સેબાર કે કારણ પડનેવાલી કઠિનાધર્યો કા ધીરતા સે સામના કર વહ બાલક બાલિકા કેા ઘાટ પર જીવિત લે આયા. ઇસ પ્રકાર ઇસ છોટે સે બાલક ને ઉસ લડકી કે પ્રાણ બચાએ ઓર અપને અદમ્ય સાહસ કા પરિચય દિયા.

(૨) એક બાલિકા કા અપૂર્વ સાહસ

બંગલોર શહર કા સમાચાર હૈ કિ દોહનલ્લાપુર કસ્ટમે મેં વહાં કે પંચમ લોગોં કે મુહલ્લે મેં એક અકેલી ઝોંપડી મેં આગ લગ ગયી. બનુ નામ કી એક ૬ વર્ષ કી બાલિકા પાસ હી ખેલ રહી થી, ઝોંપડી મેં આગ લગતે દેખ વહ તુરંત ઝોંપડી મેં ધુસ ગયી. પહલે અપને ત્રીન વર્ષ કે ભાઇ કેા નિકાલ કર સડક પર રખ ગયી. ઇસકે બાદ ફિર જલતી ઝોંપડી મેં ધુસ કર ૬ માસ કે બચ્ચે કેા નિકાલ લાયી. ઇસમેં વહ ઇતની ઝુલસ ગયી થી કિ સડક પર પહુંચતે હી ગિર પડી. થોડી દેર બાદ ઉસકે માતા-પિતા કામ સે લોટે ઓર વીર બાલિકા કેા અસ્પતાલ ભેજા, જહાં વહ અચ્છી હો રહી હૈ. ડિપ્ટી કમિશનર ને અપની આંખોં ઇસ ઘટના કેા દેખા થા. ઉન્હોને બાલિકા કેા પાંચ એકડ જમીન પુરસ્કાર મેં દી હૈ. સાથ હી ઉસે ઓર બી ઉપયુક્ત પુરસ્કાર દેને કી સિકારિશ કી હૈ. વાસ્તવ મેં ઇસ બાલિકા કા સાહસ ઓર ધીરતા સરાહનીય ઓર પુરસ્કારણીય હી હૈ.

(૩) એક બાળકને પ્રાણોં કી બાજુ લગા કર ભાઇ કી રક્ષા

પટિયાલા રાજ્ય કે ફજલે નયીમ નામક એક દશ વર્ષ કે બાલક ને અદ્ભુત સાહસ કા કાર્ય કર દિખાયા હૈ. કહા જાતા હૈ કિ ઉસકા છોટા ભાઇ ખેલતે-ખેલતે કુએ મેં ગિર ગયા. સૌભાગ્યવશ એક રસ્સી કુએ મેં લટક રહી થી. નયીમ અપને જીવન કા મોહ છોડકર રસ્સી પકડ કર કુએ મેં દૂદ પડા. રસ્સી બડી કડી થી, અતએવ ઉસકે હાથ કઇ જગહ કટ ગએ ઓર ખૂન નિકલને લગા; પરંતુ ઉસને ઇસકી તનિક બી ચિંતા ન કી ઓર અપને ભાઇ કેા ડૂબને સે બચા લિયા. ઇતને મેં ઓર લોગ બી જમા હો ગયે ઓર ઉન્હોને ઉન્હેં બાહર નિકાલ લિયા. સજ સે અધિક આશ્ચર્ય કી બાત તો વહ હૈ કે નયીમ તૈરતા બિચકુલ નહીં જાનતા થા !

(૪) હલદ્વાની મેં સતી

હલદ્વાની (નૈનીતાલ) મેં પંડો હીરાવલ્લભ કપિલાશ્રમી કા સ્વર્ગવાસ હો ગયા. યે એક માસ સે બીમાર થે. ઇનકી પત્ની ને, જિસકી અવસ્થા ૨૦ વર્ષ સે અધિક નહીં થી, પતિ કે જીતે જી ખૂબ સેવાશુશ્રુષા કી. પતિ કી મૃત્યુ કે પશ્ચાત્ત સ્ત્રી ને સતી હોને કા આગ્રહ કિયા; પર લોગોં ને અનેક પ્રકાર સે ઉસે રોક રખ્યા. મગર દૂસરે દિન ૧૦ બજે ઉસને પતિ કે ઉપાનહ તથા ઉતકે હેતુ ખુદ બનાએ હુએ નએ દસ્તાને વનઘ ઘોતી અપને વક્ષસ્થલ સે લપેટ, કટધરિયા નામ કી બડી નહર મેં દૂદ કર અપને પ્રાણ દે દીએ. બાદ કેા સતી કા દાહ બી પતિ કી ચિતાપર કિયા ગયા. કાનુન કી કડાઇ રહતે હુએ ઇસ ગએ-ગુજરે જમાને મેં બી એક ન એક વીરાંગના અપની પતિપરાયણતા દિખલા હી જાતી હૈ. ધન્ય !!

(“વીરસંદેશ” માસિકમાંથી)

૨૪-ધર્માચાર્યોની પાપી લીલા ભોળી સ્ત્રીઓ કેમ ઠગાય છે ?

નવજીવનના એક અંકમાં ગાંધીજી લખે છે કે:—

શ્રી. જ્યદ્યાલજી ગોયનકાના પ્રયાસથી આજકાલ મારવાડી સમાજમાં લક્તિરસ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયાસ ચાલી રહ્યો છે. તેને અંગે લજન મંડળીઓ સ્થપાઇ છે ને લજનભવનો પણ ચાલે છે. આવું એક ભવન કલકત્તામાં ગોવિંદભવનને નામે નીકળ્યું છે. તેમાં શ્રી. જ્યદ્યાલજીની પ્રેરણાથી એક ભાઇને મૂકવામાં આવ્યા હતા. તેમણે લક્તિને નામે વિષયભોગ ભોગવ્યા, તેમણે સ્ત્રીઓની પાસેથી પૂજા અંગીકાર કરી, તેમને સ્ત્રીઓ ભગવાન ગણી પૂજવા લાગી, તેમણે સ્ત્રીઓને પોતાનું જૂઠું ખવરાવ્યું ને વ્યભિચારમાં ઉતારી. ભોળી સ્ત્રીઓએ માની લીધું કે ‘આત્મ-જ્ઞાની’ની સાથેનો શરીરસંગ વ્યભિચાર ન ગણાય.

આ ખતાવ દુઃખદાયક છે, પણ મને તેથી આશ્ચર્ય નથી થતું. લક્તિને નામે વિષયભોગ ભોગવાતા ચોમેર જોવામાં આવે છે; અને જ્યાંસગી લક્તિનું રહસ્ય સમજવામાં નથી આવ્યું, ત્યાં લગી ધર્મને નામે ઘાડજ પડે એમાં નવાઈ શી? જો અજાણતામાંથી અનિષ્ટ પરિણામો ન નીપજે તો આશ્ચર્ય ગણાય.

રામનામનો, દ્વાદશમંત્રનો હું પૂજારી છું; પણ મારી પૂજા આંધળી નથી. જેનામાં સત્ય છે, તેને રામનામ નૌકાર્ય છે; પણ જે ઢોંગથી રામનામ ઉચ્ચારે છે, તેનો ઉદ્ધાર રામનામથી થાય એવું હું માનતો નથી. અજાણી ઇત્યાદિનાં દટાંતો આપવામાં આવે છે, તે કાળો છે અને તેમાંય રહસ્ય છે. તેમને વિષે શુદ્ધ ભાવનાનું આરોપણ છે. ‘રામનામથી મારા વિષયો શાંત થશે’ એમ માનનારને રામનામ ફળે, સારે ‘રામને નામે હું મારા કામોને પોષું’ એમ વિચારી જે ઢોંગી રામનામનું ઉચ્ચારણ કરે છે તે તરતો નથી, તે રૂબે છે—‘જેસી જિસડી ભાવના, અસા ઉસકો હોય.’

લક્તિજનોએ જે વાત વિચારવા યોગ્ય છે.

(૧) લક્તિ એટલે નામોચ્ચારણજ નહિ, પણ તેની સાથે રહેલું સતત યત્નકાર્ય. આજકાલ એવી માન્યતા જોવામાં આવે છે કે, સંસારી કામને ધર્મ કે લક્તિની સાથે કરી સંબંધ નથી. આ અસત્ય છે. સત્ય તો એ છે કે, આ જગતનાં સર્વ કાર્યોને ધર્મ-અધર્મની સાથે સંબંધ છે. એક સુતાર કેવળ દ્રવ્ય એકઠું કરવા સારું સુતારી કરે છે, તેમાં લાકડાની ચોરી કરે છે ને કામ બગાડે છે. આ અધર્મ થયો. ખીજો સુતાર પરોપકારાર્થે—માનો કે દહીંને સારું ખાટલો ખનાવે છે; તેમાં ચોરી નથી કરતો ને પોતાની બધી શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે, અને ખાટલો ખનાવતો રામનામ લે છે. આ ધર્માર્થ થયેલું કામ છે. આ સુતાર ખરો રામલક્ત છે. ત્રીજો રામનામ લેવાને નિમિત્તે જાણી જોઇને કે અજ્ઞાનતાથી સુતારી ધંધો છોડી બેસે છે, પોતાને સારું ને છોકરાંને સારું ભિક્ષા માગે છે, દરદીને સારું કંઈ ખનાવવું હોય તોપણ કહેશે: ‘મારે તો રામ સાચા, હું ન જાણું દરદીને, ન જાણું સુખીને.’ આ અજ્ઞાનરૂપમાં પડેલો પામર પ્રાણી છે.

મનુષ્ય ભગવાનને વાચાથીજ નથી લજતો, પણ વાચાથી, મનથી ને કાયાથી લજે છે. ત્રણમાંથી એક પણ ન હોય તો તે લક્તિ નથી. ત્રણેનો મેળ રસાયણી મેળવણુ જેવો છે. રસાયણી મેળવણુમાં એક પણ વસ્તુ તેની માત્રામાં ન હોય તો તો જે વસ્તુ ખનાવવાની હોય છે તે ખનતીજ નથી. આજના લક્તો વાણીના વિલાસમાં લક્તિની પરિસીમા સમજતા જોવામાં આવે છે, ને તેથી છેવટે લક્ત મટી બ્રહ્માચારી થાય છે ને ખીજને બ્રષ્ટ કરે છે.

(૨) આકૃતિવાળો મનુષ્ય ભગવાનને કયી રીતે ને ક્યાં લજે? ભગવાન તો સર્વ સ્થળે છે. તેથી તેને લજવાનું સારામાં સારું ને સમજી શકાય તેવું સ્થાન પ્રાણીમાત્ર છે. પ્રાણીમાત્રમાં જે દુઃખી છે, જે નિરાધાર છે, તેની સેવા તે ભગવદ્ભક્તિ છે. રામનામનું ઉચ્ચારણ પણ તે શીખવાને અર્થે હોય. રામનામ જો આમ સેવામાં ન પરિણમે તો તે નિરર્થક છે ને બંધનરૂપ થાય,

જેમ ગોવિંદભવનના ભાધને વિષે થયું.

આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી ભક્તમાત્ર ચેતે. હવે બહેનોને જે બોલ. જે પુરુષ પોતાની પૂજા કરાવે છે તે તો બ્રહ્મ થાયજ છે; પણ બહેનો કાં બ્રહ્મ થાય? જે બહેનોને મનુષ્યની પૂજા કરવી છે તો કાં આદર્શ સ્ત્રીની પૂજા ન કરે? વળી જીવતાની પૂજા શાને સાર? જ્ઞાતી સોલનનું વાક્ય હૃદયમાં કોતરવા યોગ્ય છે: ‘કોઇ પણ મનુષ્ય જીવતો છતાં સારો છે એમ ન કહી શકાય.’ આજે સારા તો કાલે નહારા થયા છે. વળી દંભીને આપણે ઓળખીજ નથી શકતા. તેથીજ પૂજા કેવળ ભગવાનની હોય. મનુષ્યની પૂજા કરવીજ જોઇએ તો તેના મૃત્યુ પછીજ હોય. કેમકે પછી આપણે ગુણીજ પૂજા કરીએ છીએ, તેની આકૃતિની નહિ. પુરુષોએ આ વાત જોળી બહેનોને આગ્રહ અને વિનયપૂર્વક ફરીફરીને બતાવવાની અવશ્યકતા છે.

૨૫-દેશસેવકોના પ્રકાર

સેવકના પણ અમુક પ્રકાર છે. એક તો જાણે સગવડીયો સેવક, બીજો જાહેરખબરીયો સેવક, ત્રીજો ડીમડીમીયો સેવક અને ચોથો આંટિયાળો સેવક. સગવડીયો સેવક ત્રણસો ને સાઠ દિવસ પોતાના ધંધામાં રચ્યો પચ્યો રહે, પણ જેવો કોઇ મોટો માણસ આવ્યો કે તુરત પોતે હાજર થઇ જાય અને સર્વનો મુખી હોય, સર્વની સાથે રોજ કામ કરતો હોય અને જાણે ગામની બધી પ્રવૃત્તિનો પોતેજ મહાસેવક હોય એવી રીતે આવનારની સાથે ફરે, કામ કરે, બોલે, લાપણો આપે અને બધી સગવડો કરે. આનું નામ સગવડીયો સેવક. બીજા સેવકોની વ્યાખ્યા વિસ્તારથી સાંભળવી છે ?

બીજો જાહેરખબરીયો સેવક. એ સેવક પોતે લાપણુ આપે અને પોતાનેજ હાથે છાપાંઓમાં ખબરપત્રીતરીકે પોતાનાં વખાણુ લખે. કોઈ પણ સભામાં જો કોઈ પણ છાપાનો રિપોર્ટર આવ્યો હોય તો એને સૌથી વધુ માખણુ લેનારો કોઈપણ હોય તો આ જાહેરખબરીયો સેવક. આજે ફલાણુ ગામમાં ફલાણુ લાઇએ લાપણુ આપ્યું, લોકોપર બહુ અસર થઇ, સારી સંખ્યામાં લાઇ-બહેનોની હાજરી હતી. આમ પોતાને હાથે પોતાની જાહેરખબર ફેલાવે એનું નામ સાત અક્ષરનો જાહેરખબરીયો સેવક !

અબી ત્રીસરા આયા ડીમડીમીયા સેવક ! એ તો જ્યાં જાય ત્યાં પોતાનીજ વાતો કરે. મેં આ સેવા કરી, મેં તે સેવા કરી, મારા વિના આ સેવા થાત નહિ, આ ગામના જાહેરજીવનનો હું ગ્રાણુ છું. આ સેવા તો હુંજ કરી શકું. આમ દરેક ઠેકાણે ‘હું’ની ડીમડીમ વાજતી જાય અને આ ડીમડીમીયો સેવક ગાડા નીચે કુતરું ભાર તાણતું હોય તેમ પોતે બધાને તાણે છે, એવા ડીમડીમના સૂર કાઢ્યાજ કરે છે. ઉસકા નામ ડીમડીમીયા સેવક !

હવે આવ્યો આંટિયાળો સેવક. બારોડે એક ગુજરાતી લાઇને એક કાઠિયાવાડી લાઇ માટે બોલતા સાંભળ્યા છે. એણે કહ્યું કે, એ કાઠિયાવાડી લાઇમાં એની પાઘડીના જેવા આંટા છે, તેણે એનું દિલ આંટિયાળું છે. એજ પ્રમાણે આંટિયાળો સેવકનું દિલ આંટિયાળું છે. જે સેવા કરે એમાં કાં તો પોતાને અંગત લાભ હોય, અથવા એ સેવા કરવાથી પોતાના ધંધાને વેગ મળતો હોય, અથવા એ સેવાને નામે પોતે બહાર આવી પાંચ પૈસા પ્રાપ્ત કરે એવી જેના દિલમાં આંટી છે અને દરેક ઠેકાણે એ આંટીને મોખરે રાખી જે પોતે સેવક કહેવાડાવે છે એનું નામ આંટિયાળો સેવક !

(“ લોહાણાહિતેષુ ” ના એક અંકમાં લખનાર બારોડ)

૨૬—લૂસિયસ જૂનિયસ (૧)

“રાજ્ય કૌન કરેગા ?”

“વહી, જો સખસે પહલે માતા કા ચુંબન કરેગા.”

પ્રશ્નકર્તાઓં મેં ભગદડ મચ ગયી. એક-દૂસરે કો ઢકેલતે હુએ વે અપની માતા કા ચુંબન કરને કે લિયે ભાગ ખડે હુએ.

x

x

x

ઉપર્યુક્ત ઘટના રોમન સામ્રાજ્ય કી પવિત્ર રાજધાની રોમ કે ડેલફિન-મંદિર કી હૈ. ઉસ સમય રોમ સામ્રાજ્ય કો સ્થાપિત હુયે કુછ હી વર્ષ વ્યતીત હુયે થે. સામ્રાજ્ય કા સંસ્થાપક તથા પ્રથમ શાસક રોમુલસ મર ચૂકા થા. ઉસકે સ્થાન પર ટારકિવન રાજ્ય કર રહા થા.

ટારકિવન કી સંતાન યહ જાનને કે લિયે ખડી ઉત્સુક થી કિ ઉનમેં સે કૌન રોમ કી ગદી પર બેઠેગા ? અતએવ ડેલફિન દેવી કે મંદિર પર એકત્ર હો કર ઉન્હોંને ઉપરલિખિત પ્રશ્ન ક્રિયા થા. ભવિષ્યવાણી સુનતે હી ઉનમેં હલચલ પડ ગયી. વે અપની માતા કા ચુંબન કરને કે લિયે દોડે.

ઘસી ભવિષ્યવાણી કો લૂસિયસ જૂનિયસ, જિસકો લોગ મૂર્ખ તથા બે-વફૂદ સમજતે થે અતઃ જૂટસ નામ સે પુકારતે થે (જૂટસ કા અર્થ હોતા હૈ કુદ-દિમાગી) યહાં ખડા થા. વહ અન્ય લડકોં કી તરહ ભાગા નહીં, પરંતુ અપને સ્થાનપર ખડા રહા. જખ વે ચલે ગયે, તખ વહ જુકા ઔર માતા પૃથ્વી કો ચૂમ લિયા.

(૨)

“મેં તુમસે આગ્રહપૂર્વક અનુરોધ કરતી હૂં કિ તુમ જી કે સતીત્વ કો ઇતિની સાધારણ પરતુ ન સમજો. મેરી પ્રાર્થના હૈ કિ તુમ મુઝે છોડ દો.” ખડે કાતર શબ્દોં મેં એક રોમન સરદાર કી જી લ્યૂક્રેટિયા ને કહા.

પરંતુ ટારકિવન નૃપ કા પુત્ર સેક્સટસ ઉસ સમય કામાંધ હો રહા થા. વહ કુછ બી ન સુન સકા. ઝપટ કર ઉસને લ્યૂક્રેટિયા કા હાથ પકડ લિયા ઔર ગાદાલિંગન કરને લગા—

સાધ્વી સર્પિની કી ભાંતિ ધ્રુતકાર કર અલગ હો ગયી. સેક્સટસ કો એક થપ્પડ માર કર વહ દૂર હટ ગયી. એક ક્ષણ વહ કુછ સોચતી રહી. યકાયક વહ ભાગ ખડી હુઇ.

x

x

x

જૂટસ, પબ્લિયસ વેલોરિયસ નામક એક સરદાર, લ્યૂક્રેટિયા કે પિતા ઔર પતિ એક સ્થાન પર બેઠે ખાત કર રહે થે. આકાશ નીકા ઔર સાફ થા. સુંદર હવા બહ રહી થી. સમય ખડા સુહાવના થા.

ઘસી સમય, યકાયક, બિજલી કી તરહ, કુદા સર્પિની કી તરહ કેશ બોલે સુંદરી યુવતી લ્યૂક્રેટિયા વહાં આ પહુંચી. સખ લોગ અવાફ હો કર ઉસકી ઔર દેખને લગે.

“પ્યારે” પતિ કો સંબોધન કર, ક્રોધ સે કાંપતી હુઇ વહ બોલી—

“આજ, તુમહારી લ્યૂક્રેટિયા તુમહારે ચરણોં કે યોગ્ય ન રહી. ઉસકે વે હોઠ જિનકી રચના કેવલ તુમહારે લિયે હુઇ થી, તુમહારે શાસક ટારકિવન કે પુત્ર ને જુડી કર દી. અખ મેં આપકે સામને ખડી રહને યોગ્ય નહીં હૂં.”

ઉપસ્થિત મંડલી અપને આચાર્ય કો શાન્ત બી ન કર પાચી થી કિ એક ચમચમાતા છુરા નિકલા ઔર વો સુંદરી યુવતી કી છાતી મેં ઘુસ ગયા ! વીરાંગના સાધ્વી ને આત્મઘાત કર લિયા ! વહ પર-પુરુષ કા સ્પર્શ સહન ન કર સકી.

x

x

x

જૂટસ-વહી મૂર્ખ લૂસિયસ-વહ તો કબી કુછ સમજતા હી ન થા, પર યહ ક્યા હુઆ !

વહ તો વીર શેરો કી ભાંતિ, સખ્ય શિથિલ વ્યક્તિયોં કી ભાંતિ ગજ પડા. ઉસને ઝપટ કર મૃત લ્યુકેટિયા કી છાતી સે ખંજર નિકાલ લિયા ઔર સખકે સન્મુખ પ્રતિજ્ઞા કી કિ વહ તખ તકે વિશ્રામ ન લેગા જમ તક રોમ સે બેરહમ ટારકિવન તથા ઉસકી સંતાનોં કો જહનુમ મેં ન પહુંચા દેગા.

(૩)

ઉસ સમય કુછ સેના લે કર ટારકિવન દૂર દેશ મેં લડને ગયા થા. ઝૂટસ કે વિદ્રોહ કા સમાચાર બિજલી કી તરહ રોમ મેં ફેલ ગયા. ઉત્તેજિત ઝૂટસ સીધા સેના મેં ચલા ગયા. સિન્ધાહિયોં સે ઉસને એક હૃદયગ્રાહી અપીલ કી. રોમન વીર તથા સાહસી થે. ઉનમેં વીરતા કી ભાવના કે સાથ સ્ત્રિયોં કે પ્રતિ સન્માન કી માત્રા બહુત અધિક થી. જિનકો ઝૂટસ લ્યુકેટિયા કે અપમાન કી કથા સુનાતા વહી ફડકે ઉઠતા. ઉસીકે હૃદય મેં કમકમી ઉત્પન્ન હો જાતી. પ્રતીકાર કી પ્યાસ સખમેં જાગ ઉઠી.

આગ સાધારણ ન થી. સતી કા અપમાન સાધારણ વસ્તુ ન થી. સમસ્ત રોમ ઝૂટસ કે સાથ હો ગયા. ટારકિવન તથા ઉસકે પુત્રોં કો ભાગ કર દૂસરે નગર મેં શરણ લેની પડી.

રોમ કે નાગરિક રાજશાહી સે ઉગે ઉઠે થે. ઉન્હોંને નિશ્ચય કિયા કિ અખ કબી કિસી શાસક કે અંતર્ગત ન રહેંગે. ઉન્હોંને રાજતંત્ર સે પ્રજાતંત્ર કી સ્થાપના કી. રાજ્ય કે ઉપર પ્રજાદ્વારા નિયુક્ત હો કૌંસલ નિયુક્ત કિયે ગયે. ઉન્હોં કે હાથ મેં શાસન કી ખાગડોર રહી. ઇન્હોં કૌંસલોં મેં પ્રથમ ઝૂટસ થા. માતા પૃથ્વી કે યુગ્મન કા યહ પરિણામ થા !

(૪)

એક સ્ત્રી કે અપમાન કા પરિણામ એક બડે કુલ કો ભોગના પડા; પરંતુ અમિ પૂર્ણ તરહ શાન્ત ન કી ગયી થી. અબી દૂસરે નગર મેં ટારકિવન કી સંતાન નિશ્ચિંત વિશ્રામ લે રહી થી.

અવસર આયા. ઝૂટસ ને રોમકો ખૂબ બદાયા. ઉસ 'કુદ-દિમાગ' ને સામ્રાજ્ય કી ખૂબ ઉન્નતિ કી; પરંતુ વહ ઇતના કટ્ટર નૈતિક શાસક થા કિ અપને કુટુંબિયોં કો ભી બડે શાસન મેં રખતા થા. ઇસસે ઉસકી સંતાન ઉસી સે રુષ્ટ હો ગયી. પિતા કે વિરુદ્ધ ઉન્હોંને વિદ્રોહ કરના નિશ્ચય કર લિયા તથા ટારકિવન કી સંતાન સે જા મિલે.

x

x

x

પર્યંત પકડા ગયા. ઝૂટસ કી સંતાન-ઝૂટસ કે પ્રિય પુત્ર ઉસકે સન્મુખ અપરાધોં કે રૂપ મેં લાયે ગયે. એક બાર ઉન્હેં દેખકર પિતા કો રોમાંચ હો આયા. આંખોં મેં આંસુ છલછલા આયે; પરંતુ કર્તવ્ય કા પૂજારી ઝૂટસ અચલ રહા. ઉસને અપને લડકોં કો સ્વદેશ કે પ્રતિ વિશ્વાસ-ઘાત કરને કે અપરાધ મેં મૃત્યુ-દંડ દિયા.

સમસ્ત રોમ મેં ઉસકી પ્રશંસા કે ગાયન ગાયે જાને લગે. એસે ન્યાયપ્રિય, વિચારી તથા વીરશાસક લૂસિયસ જૂનિયસ ઉર્ ઝૂટસ ને ઇતિહાસ મેં અમર નામ પ્રાપ્ત કર લિયા.

(“વીરસંદેશ” માસિકમાં લેખક:-શ્રી૦ પરિપૂર્ણાનંદજી વર્મા)

૨૭-માતાપિતાની બેદરકારીના થર !

* * * * *

એક ગૃહસ્થ સવારે શાકભાજી લેવા જાય છે અને શાકભારતીમાં શાક લેવામાં એ જેટલો સમય સાધે છે, તેટલો શાકની પરીક્ષામાં એકાગ્ર અને છે; કાચમીર તાજ છે કે વાંસી એ જોવામાં જેટલી નજર દોડાવે છે એટલો સમય, એટલી એકાગ્રતા કે એટલી નજર એણે એના બાળકની કેળવણી પછવાડે આપેલ છે? આ તો બહુ સાદો અને સહેલો પ્રશ્ન છે. શાક લેવાનું એક અદનામાં અદનુ દૃષ્ટાંત મૂકી અમે આપણું માથાપોતે એ પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ કે, બાળકની કેળવણીવિષે એમણે કાંઈ દિવસ કંઈ વિચાર કર્યો છે? હા, બહુ બહુ તો છોકરાને ભણવવા માટે એકાદ માસ્તરને ઘેર બોલાવ્યો હશે, બહુ બહુ તો હેડમાસ્તરને મળી છોકરાપર નજર રાખવાની ભલામણ કરી હશે. એથી વિશેષ એણે શું કર્યું છે? આનો જવાબ દરેક માથાપ પોતાનેજ આપે તો અમે એ પ્રશ્નનું કંઈ પરિણામ આવ્યું, એમ માની લઈશું. કેટલેક સ્થળે તો નિશાળ એટલે છોકરાંઓની માથાફટ ધરમાંથી બહાર ધકેલવાનું સાધન! એ રીતે નિશાળનો ઉપયોગ થાય છે. નાનાં નાનાં બાળકોની પંચાત માતાને એછી થાય અને પંતુજ માસ્તરને એ ઉપાધિ ચોટે એટલા પૂરતોજ નિશાળનો ઉપયોગ થયે સ્થળે છે; પણ એ માતપિતાએ, પોતાના બાળકમાં નાનપણથી શા શા સંસ્કાર પડે છે, નાનપણથી એના જીવનનો પાયો કયો રીતે પડે છે એનો કશોય ખ્યાલ કર્યો નથી. ખ્યાલ કરવાનો એને અવકાશ નથી અને એ રીતે એ બેદરકારીના થર આપણા સમાજપર જામતા જાય છે. પ્રભુ જાણે એ થર ક્યારે ઉખડશે!

પણ અમે તો આશાવાદી છીએ. બેદરકારીના એ થર આજે નહિ તો આવતી કાલે ઉતરશે. માણસ પોતે પોતાની મેળે નહિ સમજે તો સમય એને સમજાવશે. એવા જીવનના ધણા પ્રસંગો છે, કે જેમાં સમય માણસને શિક્ષણ આપે છે. એમ આ વિષયમાં પણ અને એ બનવાનોજ છે; છતાં લોહાણા માતપિતા સાવધ અને એટલા માટે અમારો આજનો આ પ્રયાસ છે.

બાળક એટલે ફક્ત. એનામાં પ્રભુતા છે, નિર્દોષતા છે, અનુકરણ કરવાની અજબ શક્તિ છે. બાળક જે જુએ એ શીખે. બાળક જે સાંભળે એની અસર એનાપર બીજા કરતાં જલદી થાય છે. બાળકની અનુકરણશક્તિ પણ અજબ છે. આ રીતે બાળકમાં જે વિવિધ પ્રકારની શક્તિઓ છે એનો જો માથાપ અભ્યાસ કરી લે તો બાલજીવનના પાયા પૂરવામાં એ અભ્યાસ ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે. એક વખત એવો હતો કે માતા પોતાના બાળક તરફ ખૂબ ધ્યાન આપતી. માતા બાળકનો સૌથી સરસ શિક્ષક બની શિક્ષણદાત્રી મહામાતા બનતી. આજે કમનસીબે એ માતાનું માતૃત્વ નાશ પામતું જાય છે. જ્યાં માતા સંસ્કારવિહોણી હોય, ત્યાં બાળકને સંસ્કાર ક્યાંથી મળે! આ માતૃપદનો લગભગ નાશ થવા આવ્યો છે. બહુ નહિ તો છેલ્લા પચીસ વર્ષનો સમય જોવાથી આપણને તુરત માલૂમ પડશે કે, સંસારમાંથી માતૃત્વનો લોપ થતો જાય છે. પચીસ વર્ષ પહેલાંની માતા અને આજની માતામાં જે તફાવત છે, એ તફાવત બીજી નજરે જોનારને તુરત માલૂમ પડી આવે તેવો છે. એ માતા ઉત્તમ શિક્ષક હતી, ઉત્તમ ધરવેદ હતી, ઉત્તમ ધર્મગુરુ હતી. આજે એ શિક્ષણ, વૈદ્ય કે ધર્મજ્ઞાન માત્ર ચોપડીઓમાં રહ્યું છે, જીવનમાંથી ગયું છે. માતા પોતાના કુટુંબને-જ્ઞાતિને ધ્યાનમાં રાખી નાનપણથી જે સંસારનું શિક્ષણ બાળકમાં રેડતી એ પ્રસંગ અદિતીય હતો. દાસીનું દૂધ ધાવી ગયેલા રાજસિંહની માતાએ એ દાસીના દૂધમાં દાત્રીત્વને કલંક લગાડનારી વૃત્તિના સંસ્કાર પડેલા જોયા, એટલે બાળકને ઉઘે માથે ટાંગીને એના પેટમાંથી એ દૂધ કાઢી નાખવા પ્રયત્ન કર્યો, એ એના માતૃપદની મહત્તા, એ એના સંસ્કારબળની સમજણ, આજે કેટકે-ટલી અને કેનામાં છે? બાળકના કોષપણ રોગમાં માતા એને દેશી ઓસડીયાંથી તુરત આરામ કરી દેતી. આજે એજ માતા બાળકના પેટમાં સહજ દુખે એટલે “બોલાવો ડોક્ટરને” એ શબ્દોમાં ધરાધીન બની છે. બાળકના પેટમાં વિલાયતી દવાઓ જરા પણ જવી ન જોઈએ અને એને એ દવાઓ લાલ કરતાં હાનિ વધુ કરે છે. બહુ સાદી અને બહુ સહેલી દવાઓ બાળકોમાટે માતાઓ

પાસે હતી અને હજુયે ક્યાંક ક્યાંક છે, પણ આજની એ માતા બાળક માંદું પડતાં બિચારી અને છે, ડૉક્ટરની રાહ જોતી વલખાં મારે છે. એ ધરવૈદું આજે ક્યાં ગયું? માતામાં રહેલો એ ધરવૈદ આજે ક્યાં ઉડી ગયો? વિદાયતી દવાના હિમાયતી કોઈ પણ ડૉક્ટરને પૂછો અને એ ડૉક્ટર જે સહૃદયી હશે તો જરૂર આપણી સાથે આ વિષયમાં શોધ કરશે. બાળકોમાટે આપણી માતાઓ જે દેશી ઉપાયો કરતી અને કરે છે, એ બાળજીવન માટે ઉત્તમ છે એમ કહેવામાં એ ડૉક્ટર પણ જરૂર આપણી સાથે સાથ પૂરશેજ. ઘડી ઘડીમાં બાળકને માટે ડૉક્ટરની રાહ જોતી આજની માતા અને બાળકના દરેક દર્દમાં એક દોકડાની ચીજથી આરામ કરનારી એ ધરવૈદ સરીખી માતાનો વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે આજની સ્થિતિ માટે બહુ દિલગીરી થાય છે.

રોજ રાતના બાળકોને એકઠાં કરી ધર્મજ્ઞાનની ચર્ચા કરનાર આપણું માતૃપદ ખરેખર એ વખતે અનેરું હતું. રામાયણના અને મહાભારતના પ્રસંગો તો એ માતાદ્વારા બાળકોમાં પ્રવેશતા. રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા; કૌરવ, પાંડવ અને કૃષ્ણનાં કથાનકોથી બાળકોમાં ન્હાનપણથી ધર્મના સંસ્કારો પડતા અને નાનપણથી પડેલા એ સંસ્કાર બાળકના લવિષ્યના ઘડતરમાં બહુ ઉપયોગી થઈ પડતા. બાળકોનું ચરિત્ર નાનપણથી ઘડાતું અને એ ઘડતરમાં આપણી માતાનો હિસ્સો મહાન હતો. આજે કેટલી માતાઓ આ વિષયમાં રસ લે છે?

અને આજનો પિતા મધ્યમ વર્ગનો હોય તો કાં તો નોકરીએથી થાક્યો પાક્યો હોય એટલે કૃત્રિમ આનંદ લેવા રાતે જમીને હાટલે અથવા ગરખાં મારનારા મિત્રોનો આશરો લે અથવા નાટક-સીનેમાને શોધે છે. બાળકો અને ગૃહિણીથી શોભતા ઘરમાં જે સ્વાભાવિક આનંદ છે, એ મૂકીને એને હોટલો કે ક્લબોનો આશરો લેવો પડે છે. આવો પિતા બાળકના શિક્ષણમાં કંઈ રીતે ધ્યાન આપી શકે? શ્રીમંત પિતા પોતાના વ્યાપારમાં એટલો બધો એકમાર્ગી થઈ ગયો છે, કે એને સૂતાં સૂતાં પણ તેજ-મંદીનાં, હડતાલનાં, કાપડ બજારની સ્થિતિનાં, રૂબરૂના વલણનાં અને શેરબજારનાં પાશેરીઆનાં સ્વપ્નનાં આવે છે. એ ભલે બહારથી સુખી દેખાતો હોય પણ એના જીવનમાં એજ વિષયની તાલાવેલી લાગેલી છે. એને બાળકો શું લણે છે, કેવું શિક્ષણ લે છે, એને કેવા સંસ્કાર પડે છે-એ બધું તપાસવાની પુરસદ ક્યાં છે? અને એ બેદરકારીમાં ઉછરતી પ્રજા પાસેથી આપણે રામ-લક્ષ્મણની આશા રાખી રહ્યા છીએ, સીતા-રામનાં સંતાનો જોવાના અભિલાષ ધરાવીએ છીએ. આ બેદરકારીના થર ઉખડે નહિ ત્યાંસુધી એ અભિલાષા સ્થાને છે કે અસ્થાને, એનો વિચાર કરવાનું અમારા વાચકોને અમે સોંપીએ છીએ.

(તા. ૫-૭-૧૯૨૮ ના “લોહાણાહિતેચ્છુ” ના અગ્રલેખમાંથી)

૨૮-સાચા સાધક અથવા તીવ્ર જિજ્ઞાસુ કેવા હોય ?

૧-એક તીવ્ર જિજ્ઞાસુને કેવી લગની લાગે છે?

લગવાન જુદાં પોતાના મૃત્યુમહોત્સવનો દિવસ સૂઝી ગયો, એટલે એમણે શિષ્યસમાજને એતવી દીધો કે ‘આજથી ચાર માસે મારું પરિનિર્વાણ છે.’ એટલે ત્રાસ પામેલા સાતસે સામાન્ય ભિક્ષુઓ જ્યાં જુદા જાત ત્યાં એમના ભેળા અને ભેળા એમ પરિવારરૂપે વિચરવા મંડ્યા, તે એક ક્ષણેય એમનાથી અળગા થાય નહિ, અને રોજે મળીને એકબીજાના કાનમાં કહે કે ‘આયુષ્મન! હવે આપણે કેમ કરીશું?’ બાળક હતા એને અશ્રુધારા ચાલી, પડિતો ધર્મચરણમાં વિશેષ સાવધાન અને જગ્રત બન્યા.

હવે ધર્મોપદેશ નામે એક ભિક્ષુ હતો એણે વિચાર્યું કે ‘શુદ્ધેવ તો ચાર માસે દેહ છોડશે, અને હું હજી રાગદોષથી મુક્ત નથી. એટલે લગવાન હજી મત્યલોકમાં બિરાજે છે ત્યાંજ હું ઉગ્ર સાધના કરીને અહીંત (જીવન-મુક્ત)ની અલૌકિક પદવી પ્રાપ્ત કરું.’ એમ કરીને એ તો બીજા ભિક્ષુઓ હારે ભમવાનું તથા દટાકા મારવાનું છોડીને જુદાં ઉપદેશોના ધર્મના ચિંતન તથા અનુસરણમાં લીન થઈ ગયો. કોઈ ‘કેમ, આયુષ્મન’ કરીને બોલાવે તોય સામો બોલ આપે નહિ. કોઈ પૂછે, કે

‘આયુષ્મન્ ધર્મારામ ! આમ કેમ કરો છો ?’ તો જાણે સાંભળતોજ નથી.

ખીજા ભિક્ષુઓએ કથાપ્રસંગમાં બુદ્ધને ધર્મારામનાં સમાચાર આપ્યા ને અંતે કહ્યું, ‘લગવન્ ! ધર્મારામ થેર (સ્થવિર)ને આપના ઉપર લેશમાત્ર સ્નેહ નથી.’

બુદ્ધે ધર્મારામને બોલાવીને પૂછ્યું કે ‘તું આમ કરછ એ સાચું છે કે ?’

‘સાચું છે, લગવન્ !’

‘એનું કારણ ?’

ધર્મારામે પોતાનો સંકલ્પ બુદ્ધને જણાવ્યો.

બુદ્ધે કહ્યું કે “ભલે, ધર્મારામ ! ભલે. ધન્ય છે તારી જનેતાને. ભિક્ષુઓ, જેને મારા ઉપર સ્નેહ છે તે ધર્મારામ જેવો બનવા પ્રયત્ન કરે. સ્નેહ હો તો ધર્મારામના જેવોજ હોજો. માણસ મોતીની માળા કે પુષ્પહાર પહેરાવે, અમૂલ્ય સુગંધથી નવરાવે, સાષ્ટાંગ દંડવતપ્રણામ કે ચરણસ્પર્શ કરે—આ પૂજા તે પૂજા નથી; પણ માણસ પોતાનો ધર્મ સમજે ને પાળે, પાપના પડછાયાથીએ ડરતો ચાલે એજ સાચું માન, પરમ સત્કાર અને અપૂર્વ પૂજા છે.”

(દીધનિકાય ૧૬-૫-૩, ધમ્મપદકથા ૧૨-૧૦, ૧૫-૭, ૨૫-૪)

૨-ગાળ દેનારને ગુમડું થાય, સાંભળી રહેનારને નહિ.

એક સમયે લગવાન બુદ્ધ રાજગૃહમાં વેણુવનને વિષયે વિહાર કરતા હતા.

ભારદ્વાજ ગોત્રના એક બ્રાહ્મણે બુદ્ધ પાસે જઈને પ્રવચ્ચા (ગૃહત્યાગ-સંન્યાસદીક્ષા) લીધી, એમ સાંભળીને એના એક સગા ભારદ્વાજને ભારે રોષ ચઢ્યો. રોષે ધૂંધવાતો ધૂંધવાતો તે બુદ્ધ આગળ આવ્યો અને કંઈક અસભ્ય તથા કઠોર વેણુ બોલ્યો, બખ્ખે કટકા ગાળ દેવા માંડ્યો.

ભારદ્વાજના અપશબ્દ સાંભળીને બુદ્ધે એને કહ્યું કે ‘હે બ્રાહ્મણ ! આનું તું શું ધારે છે ? તારે ઘેર મિત્ર-ભાઈબંધ, ભાયાત, વેવાઈવેલાં પરાણા થઈને આવે ખરાં કે ?’

ભારદ્વાજ—‘હા, ગૌતમ ! કોઈ વાર આવે.’

બુદ્ધ—‘હે બ્રાહ્મણ ! એ અતિથિને જમાડવા તું પાંચ પકવાન, બત્રીસ જાતનાં બોજન, તેત્રીસ જાતનાં શાક રંધાવે ખરાં કે ?’

ભારદ્વાજ—‘હા, ગૌતમ ! કોઈ વાર રંધાવું.’

બુદ્ધ—‘પણ જે મહેમાન જમણુ ન સ્વીકારે, તો હે બ્રાહ્મણ ! તે અન્ન કેાનું થાય ?’

ભારદ્વાજ—‘મહેમાન ન જમે તો ગૌતમ ! તે અન્ન અમારૂંજ થાય.’

બુદ્ધ—‘તેજ પ્રમાણે, હે બ્રાહ્મણ ! અમે તને ગાળ ન દઈએ અને તું અમને દે, અમે તારા ઉપર રોષ ન કરીએ ને તું અમારા ઉપર કરે, અમે તને ન વઢીએ ને તું અમને વઢે; તે તારૂં અમે લઈએ નહિ, એટલે તે તારૂંજ થાય. હે બ્રાહ્મણ ! કોઇ ગાળ દેનારને સામી ગાળ દે, રોષ કરનાર ઉપર વળતો રોષ કરે, વઢનારને સામો વઢે, તો તે તું તથા તારા અતિથિઓ ભેળા બેસીને જમે એના જેવું થયું, પણ અમે તારી હારે જમીએ નહિ, એટલે તારા અપશબ્દ તારાજ રહે.”

ભારદ્વાજ—‘હે ગૌતમ ! રાજસહિત આખી પરિપદ્ધ (રાજસભા) એમ જાણે છે જે, શ્રમણુ ગૌતમ અહીં ત છે. છતાં તમે મારા ઉપર કોપાયમાન થયા છો.’

બુદ્ધ—‘હે બ્રાહ્મણ ! શાન્તદાન્ત શુવન્મુક્ત અક્રોધીને ક્રોધ કેવો ?’

તસ્મેવ તેન પાપીયો યો કુદ્ધં પટિકુજ્જતિ । કુદ્ધમ્પટિકુજ્જતો સજ્ઞામં જેતિ દુઙ્ગયમ્ ॥

અભિજ્ઞમત્યં ચરતિ અત્તનો ચ પરસ્સ ચ । પરં સકુપિતં વત્વા યો સતો ઉપસમ્મતિ ॥

અભિજ્ઞં તિક્કિચ્છન્તાનં અત્તનો ચ પરસ્સ ચ । જના મજ્ઞાન્તિ બાલો તિયે ધમ્મસ્સ અકોવિદા ॥

ક્રોધી ઉપર જે સામો ક્રોધ કરે તે એ બેમાં વધારે પાપી છે. ક્રોધી ઉપર વળતો ક્રોધ ન કરે, તે દુર્જન્ય સંગ્રામ જીતે છે. સામા માણસને કોપેલો જાણીને જે પોતે શાન્ત રહે છે, તે પોતાનું તથા સામા માણસનું બેયનું કલ્યાણ કરે છે. શાન્ત પુરુષ પોતાની તથા સામા ધણીની પીડા ટાળે છે, પણ ધર્મને નહિ જાણનાર લોકો એને મૂર્ખ ગણે છે.” (સંયુતનિકાય ૭-૧-૨)

(તા. ૮-૪-૧૯૨૮ ના ‘નવજીવન’માં લખનાર દેવ વાં ૩૦)

૨૯-ધન કરતાં આરોગ્યનું મૂલ્ય અનેકગણું છે.

શરીરનું ઉત્તમ પ્રકારનું આરોગ્ય એ ધન કરતાં અનેકગણું વધારે મૂલ્યવાન છે, એ વાર્તા કોઈ વિરલજ નાણું છે. સોમાં નવાણું મનુષ્યો ધનની પાછળ એવા તો ભૂત થઈને પડેલા હોય છે કે તેમ કરતાં, હજારો રૂપિયા આપતાં પણ ન મળે એવા આયુષ્યનો તથા આરોગ્યનો અત્યંત ક્ષય થાય છે, તેનું પણ તેમને લાન હોતું નથી. ધનનો તેઓને એવો તો હડકવા હાથો હોય છે કે ખુલ્લી હવામાં નિત્ય ફરવા જઈને અથવા કસરત કરીને આરોગ્યનું સંરક્ષણ કરવા જો તેમને કોઈ બોધ આપે છે તો તેઓ તેમ કરવાનો તેમને બિલકુલ વખત નથી, એમ જણાવે છે. આવા મનુષ્યોને પરિણામે માંદા પડી ખાટલામાં છ માસ સુવાનો અથવા તો મરણના બોળામાં હમેશને માટે સુવાનો વખત મોડાવહેલો લેવો પડે છે, ત્યારેજ તેમની આંખો ઉઘડે છે; અને કેટલાક અવિવેકી મનુષ્યોની તો ત્યારે પણ આંખો ઉઘડતી નથી.

આરોગ્યની કાળજી ન રાખવાથી પ્રસિદ્ધ કોટચધિપતિ રોકફેલરને વર્ષોનાં વર્ષો મંદવાડ વેડવા પડ્યો હતો. અંતે તેની આંખો ઉઘડી, અને ખુલ્લી હવામાં ‘જાલ્ફ’ નામની રમત રમીને તેણે પાછું ગયેલું આરોગ્ય મેળવ્યું. આજે તે ઘણાજ બળવાન થયો છે અને એક દિવસ પણ હવે કસરત કર્યાવિના રહેતો નથી.

‘સો કરોડપતિઓ મળીને થયેલો એક ધનપતિ’ એવું જેને ઉપનામ મળ્યું છે, એવો અનર્ગળ દ્રવ્યવાન ઈ. એચ. હેરિમૅન હમણું માંદો પડ્યો છે. આરોગ્યને માટે તે ફાંફાં મારે છે, પણ મળતું નથી. દવા કરીને તે થાક્યો છે. મોંઝાગ્યા પૈસા આપતાં પણ તેને આરોગ્ય મળતું નથી. તે શુદ્ધ હવા તથા શુદ્ધ પાણીવાળાં સ્થળોમાં, આ ગામથી પેલે ગામ ભટકે છે; પણ આરોગ્ય તેનાથી વેગળું ને વેગળું નાસતું ફરે છે. અપાર ધન મેળવવાના હડકવામાં તેણે પોતાના શરીરની બેદરકારી કરી છે. તેના શ્રમ પ્રમાણે તેને ધન-અનર્ગળ ધન-મળ્યું છે, પણ તેણે આરોગ્ય ગુમાવ્યું છે. મૃત્યુ પહોળાં જડાં કરી, તેનો ત્રાસ કરવાને ટમટમી રહ્યું છે. તેનું અપાર ધન તેનું રક્ષણ કરી શકતું નથી. સુખને માટે ધનનીજ અત્યંત અગત્ય છે, પણ આરોગ્યની કશીજ અગત્ય નથી, એમ તેણે આજસુધી ધાર્યું હતું. હવે તેને આરોગ્ય સારરૂપ અને ધન આરોગ્યવિના નિઃસારરૂપ સમગ્રાય છે.

હજારો મનુષ્યો જેઓ લક્ષ્યાધિપતિ કે કોટચધિપતિ નથી, તેઓ આવીજ ભૂલ કરે છે. તેઓ માને છે કે, સુખ ધનથીજ મળે છે. શ્રીમતોને તેઓ સારાં સારાં વસ્ત્રો પહેરતા, બંગલાઓમાં રહેતા તથા ગાડીથીડે ફરતા જુએ છે અને ધારે છે કે આ લોકો અપાર સુખી છે. આથી તેઓ પણ આંખો મીંચીને, શરીરની બેદરકારી કરી ધનની પાછળ ભૂત થાય છે; પણ મનુષ્યોએ એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે અન્ન, વસ્ત્ર તથા કેટલીક સામાન્ય અનુકૂળતાવિના ધન વસ્તુતઃ કશુંજ વિશેષ લાભ આપી શકતું નથી. જેને સુખ, શાંતિ અથવા આનંદ કહે છે તે તો તેનાથી લાગ્યેજ મળે છે. ઉલટું તેની પ્રાપ્તિ સાથે માથા ઉપર પાર વિનાની જવાબદારી ચોટે છે; અને તેની વ્યવસ્થાનો મગજ ઉપર એવો તો બોળો રહે છે કે તેના દબાણતળે આરોગ્ય અને શાંતિનો નાશ થાય છે, અને ઘણી વાર આયુષ્યનો વહેલો અંત આવે છે.

ધનસંપત્તિ પાછળ ભૂત થવા કરતાં શરીરસંપત્તિ પાછળ ભૂત થવું એ હજારગણું સારું છે, કારણ કે ધનસંપત્તિ જ્યારે શરીરના આરોગ્યને તથા આયુષ્યને આપતી નથી, ત્યારે શરીરસંપત્તિ ધનસંપત્તિને પ્રાપ્ત કરવાનું પણ બળ આપે છે.

ધનની પાછળ ગાંડા થનારે જે માંદા પડી વહેલા મરી ન જવું હોય તો પ્રતિદિન ખુલ્લી હવામાં ઝોળામાં ઝોળા બે કલાક પણ શરીરને સારી પેઠે શ્રમ થાય એવી કસરત કરવાનો નિયમ કઠી પણ ન ચૂકવો.

(આશ્વિન-૧૯૬૫ના “મહાકાળ”માં લખનાર સદ્ગત માસ્તર શ્રીમાન છોટાલાલજી)

૩૦-આચારની શુદ્ધિ પ્રતિ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું ગયેલું લક્ષ્ય

પાશ્ચાત્ય ડૉક્ટરોએ હમણાં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે કે, ઘણા મનુષ્યોવડે વપરાતા પીવાના પ્યાલાની કાર ઉપર વ્યાધિને કરનારા કરોડો જંતુઓ (બેક્ટેરીઆ) વળગી રહે છે; અને તેથી ક્ષય, ટાઇફોઇડ, ઇન્ફલ્યુએન્ઝા, જ્વર, શ્વેભ તથા વિવિધ પ્રકારના વ્યાધિઓ પ્રભમાં પ્રસારને પામે છે. ઘણા મનુષ્યોનાં મુખમાં દાંત ઉપર, જીભ ઉપર તથા થુંકમાં અસંખ્ય જંતુઓ હોય છે. તેઓ જ્યારે કોઈ પાત્રવડે જળ, ચ્હા, દૂધ કે એવુંજ કંઈ પીએ છે, ત્યારે પાત્રની જે કારનો તેમના હોઠસાથે સંબંધ થયો હોય છે, તે કારની આજુબાજુ લાખો જંતુઓ વળગે છે, અને જે બીજા મનુષ્યો તે પાત્રનો ઉપયોગ કરે છે, તેમના મુખમાં પેસી જઈ તેમને વ્યાધિના ભોગ કરી મૂકે છે. ન્યુયૉર્કનું પ્રખ્યાત આરોગ્યસંરક્ષક ખાતુ લખે છે કે:-મુખ એ શરીરમાં રોગજનક જંતુને પ્રવેશવાનું મુખ્ય દ્વાર છે, અને ઘણા મનુષ્યોથી વપરાતું પીવાનું પાત્ર આ જંતુઓને એક મનુષ્યના મુખમાંથી ઘણાના મુખમાં પ્રવેશવાનું સાધન થાય છે.

એક મનુષ્યે પીધેલા પાત્રને જળવડે ધોવાથી પણ તેની યથાર્થ શુદ્ધિ થતી નથી. આથી પ્રત્યેક મનુષ્ય જ્યાંસુધી જૂદું પાત્ર ન વાપરે ત્યાંસુધી આ જંતુઓનો ભય નિર્મૂળ થવાનો સંભવ ન હોવાથી બૉરટનના લ્યુએલન નામના એક મનુષ્યે કાગળના પ્યાલા હાલમાં શોધી કાઢ્યા છે, અને નિશાળોમાં, હોસ્પીટલોમાં, નાટકગૃહોમાં, રેલવેસ્ટેશનો ઉપર, હોટેલોમાં અને એવાંજ બીજાં સ્થળો કે જ્યાં એક મનુષ્યને બીજાના પીધેલા પાત્રમાં જળ વગેરે પીવું પડે છે, ત્યાં આ પ્યાલાનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો છે. આ પ્યાલામાં એકજ વાર જળ કે જે કાંઈ પીવું હોય તે પીધા પછી તેને ફાડી નાખવામાં આવે છે. ન્યુયૉર્કમાં આ પ્યાલાના ઉપયોગ પછી મરણનું પ્રમાણ ઘટી ગયેલું જણાવવામાં આવે છે.

શુદ્ધિના નિયમો આપણી પ્રજાની ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓમાં તો ઘણા પ્રાચીન સમયથી પળાતા આવ્યા છે. એકે પીધેલા પાત્રનો બ્રાહ્મણ વગેરે ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓ, તેને યથાર્થ શુદ્ધ કર્યા વિના ફરીને કદી પણ ઉપયોગ કરતી નથી. અંગ્રેજી વિદ્યાના પ્રતાપે આ આરોગ્યપ્રદ આચારનો કેટલાંક વર્ષ થયાં કેળવાયલા વર્ગમાં લોપ થવા માંડ્યો છે, તથાપિ આપણા પ્રાચીન પુરુષોના આચારશુદ્ધિના આગ્રહમાં કેટલું સત્ય રહ્યું છે, તે હવે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના બોધથી તેમને સમજશે ત્યારે, જેને તેઓ આજસુધી વહેમ અથવા જન્યાપણું ગણી કાઢે છે, તેને તેમ ગણતાં તેઓને અટકવું પડશે, એ સ્પષ્ટ છે.

વટલાવાને હાલનો કેટલોક કેળવાયેલો વર્ગ વહેમ ગણે છે અને તેથી જેની તેની સાથે જન્મતાં અને જેનું તેનું ખાતાં લેશ પણ સંકોચ ધરતો નથી. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો જ્યારે તે સંબંધમાં કંઈ નવો પ્રકાશ પાડશે, ત્યારેજ તેને પોતાની ભૂલ સ્પષ્ટ થશે. ગંદાં મનુષ્યોનાં મુખમાં જેમ બેક્ટેરિયા થાય છે અને તે શારીરિક હાનિ કરે છે, તેમ રાજસ-તામસ વિકારોથી બ્રહ્મ મનુષ્યોના આખા શરીરમાંથી રાજસ-તામસ સૂક્ષ્મ પ્રવાહ વહ્યા કરે છે, અને તેથી તેમની સાથે ખાવા-પીવાનો સંબંધ રાખનારને માનસિક અને આધ્યાત્મિક હાનિને થવાના સંભવ આવે છે. આથીજ સત્વગુણ જેનામાં પ્રધાન છે, એવી ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓએ પોતાનાથી ઉતરતા ગુણવાળી ઉતરતી જ્ઞાતિઓની સાથે ખાનપાન વગેરેનો સંબંધ ન સેવવાનો આચાર પ્રાચીનકાળથી પળાતો આવ્યો છે.

હાલમાં મોટાં નગરોમાં ચ્હા-કૉફીની ઠેકાણે ઠેકાણે નીકળતી દુકાનો 'બેક્ટેરિયા'ને ઉછરવાની અને વૃદ્ધિ પામવાની મોટી ખાણો છે. આવી દુકાનોમાં, વીંશીઓમાં તથા ઉપહારગૃહોમાં પાત્રોની યથાર્થ શુદ્ધિ ક્વચિતજ થાય છે; અને તોપણ અસંખ્ય મનુષ્યો કશા પણ વિચારવિના તેવાં પાત્રોનો આખો માંચી ઉપયોગ કરે છે.

તેજ પ્રમાણે અંગ્રેજોના અનુકરણથી થોડાં વર્ષોથી 'સોશિયલ ગેધરીંગ'માં, 'ટી પાર્ટી'ઓમાં, પ્રીતિભોજનોમાં તથા એવીજ બીજી સમિતિઓમાં આચારશુદ્ધિનો બેરકૂટો બળવા માંડ્યો છે. એકજ રકાબીમાંથી એકે હાથે લઈ લઈને ઘણા જણે ખાવું, એમાં સ્નેહ વધે છે,

એવું મનાવા લાગ્યું છે. ખાવાના પદાર્થો ભલે ફળ હોય કે મિઠાઇ હોય, તોપણ જે રકાખીને એક કરતાં વધારે મનુષ્યોના ખાધેલા હાથનો સ્પર્શ થાય છે, તે રકાખીના પદાર્થો શુદ્ધ રહી શકતાજ નથી. તે રકાખીમાંથી ખાનાર કેટલાકનાં મોં યથાર્થ દાતણ નહિ કરવાથી ગંધાતાં હોય છે. કેટલાક તમાકુ ખાનાર તથા પીનાર હોવાથી તેમનાં મુખ તેના દુષ્ટ વાસથી માથું ફેરવી નાખે એવાં હોય છે. તપખીર સુંઘનાર કેટલાકનાં આંગળાં તપખીરવડેજ ખરડાયલાં હોય છે. કેટલાકના હાથ, નાક વગેરે મળનાં સ્થાનોના સંબંધથી અત્યંત બ્રષ્ટ સ્થિતિમાં હોય છે. આવા મનુષ્યોનો સ્પર્શ ખાવાના પદાર્થોને થાય અને તેને સુધક મનુષ્ય ખાધને પોતાની શારીરિક, માનસિક તથા આધ્યાત્મિક શુદ્ધિને રક્ષી શકે, એ ન બની શકે એવું છે.

કેટલાક ઉપરચોડીયા વિચારવાળા મનુષ્યો કહે છે કે, કોઈ હલકી જાતિના મનુષ્યને પિયર્સ સોપથી સ્નાન કરાવી, તથા શુદ્ધ વસ્ત્રને ધારણ કરાવી, તેને તમારી પાસે બેસાડીએ તો તેની સાથે તમે જમો કે નહિ? આવા મનુષ્યો ચામડીની શુદ્ધિનેજ શુદ્ધિ ગણે છે; પણ શુદ્ધિ કંઈ મનુષ્યની ચામડીમાંજ રહી છે, એમ નથી. શુદ્ધિ તો ચામડીથી તે શરીરના સાતે ધાતુપર્યંત તેમજ સૂક્ષ્મ, કારણ તથા મહાકારણ દેહપર્યંતની હોય છે; અને ઉપરથી એક શ્વરને સ્નાન કરાવ્યું માટે તેના સાતે ધાતુઓની તથા સૂક્ષ્માદિ દેહોની શુદ્ધિ થઈ ગઈ ગણાતી નથી. ચારે દેહની યથાર્થ શુદ્ધિ સાધી લાવનાર મનુષ્ય સાથે જમતાં કોઈ પણ વિવેકી બ્રાહ્મણ કદી પણ બાંધ ગણે તેમ છેજ નહિ; પરંતુ પ્રકૃતિના નિયમો જાણનાર સર્વ સુજ્ઞાને સુરુપ છે કે, ચારે દેહની શુદ્ધિ, એકજ દેહમાં સાધવા કોઈ પણ શ્વર કદી પણ સમર્થ થતો નથી.

આ સ્થળે એક બે બાબત ઉપર સુક્ષ્મ વાચકનું લક્ષ્ય બેંચેલું અયોગ્ય નહિ ગણાય. કેટલાંક માઆપ પોતાનાં છોકરાંને પોતાની સાથે લઈને જમવા બેસે છે, ત્યારે જે હાથે પોતે જમતાં હોય છે, તેજ એકે હાથે તેને પણ ખવડાવે છે. પોતાના મોંમાં ધાલેલા અને પોતાના દૂષિત થુંકથી બ્રષ્ટ થયેલા હાથથી તેને દાળભાત ચોળી આપે છે. શુદ્ધિના અને આરોગ્યના વિચારથી માઆપનું આ વર્તન અત્યંત વખોડી કાઢવા જેવું છે. બાળકો અજ્ઞાન અને નાનાં રહ્યાં, માટે તમારા ગંધાતા મુખના દુષ્ટ થુંકમાં રહેલા અસંખ્ય જંતુઓ ખાવાને બંધાયલાં નથી. તેમનું રુધિર, ત્વચા વગેરે સર્વે ધાતુઓ તમારા કરતાં અત્યંત શુદ્ધ છે. તેમની જીભ જુઓ, તે કેવી સ્વચ્છ અને લાલ છે; અને તમારી જીભ ઉપર કેવી છારી બાજી છે, અને તેમાં કેટલાં જંતુઓએ થાણું જમાવ્યાં છે! ગંગાજળમાં તમારી બાળકુંડીનું મેલું પાણી ભેળવવાનો તમને શો અધિકાર છે? તમારો તેવું વર્ષનો ડોસો અથવા ડોશી ગળતા નાકથી દાળભાત ખાતાં ખાતાં પોતાના એકા હાથથી તમને પોતાનાં ચોળેલાં દાળભાતના કાળીયા કરી કરીને પ્રેમથી ખવડાવે તો તમે ખાશો કે? શામાટે ત્યારે તમે તમારાં બાળકસાથે તેવું નિંદ્ય આચરણ કરો છો, અને તેના અજ્ઞાનનો તથા પરવશતાનો ખોટો લાભ લો છો? તમારે તેને ખવડાવવું હોય તો સ્વચ્છ હાથથી પ્રથમ તેને ખવડાવી લો, અને પછી તમે ખાઓ; પરંતુ તેના આરોગ્યને ખાતર તમારું થુંક અને તેમાં ભળેલા જંતુઓ તેને ન ખવડાવો; કારણ કે તમારું બાળક એ મનુષ્ય છે. કાંઈ કીડા કે મળને ખાનાર કાગડો કે કાખર નથી.

કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં એકજ થાળામાં ચાર અથવા પાંચ જણ ભેગા જમવા બેસે છે, તથા એકજ પાત્ર એકજ ગોળામાં બોળાને તેજ પાત્રે સઘળા પાણી પીએ છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની એકી થાળામાં તથા કેટલાક શિષ્યો પોતાના ગુરુની એકી થાળામાં જમવામાં લાલ સમજે છે. સ્ત્રી કરતાં પતિ અધિક શુદ્ધ હોય, અને ગુરુમાં ગુરુનાં લક્ષણો હોય તો આ પ્રકારના વર્તનથી લાલ થવો સંભવ છે; પરંતુ તેમ બે નથી હોતું તો તેવું વર્તન ભાગ્યેજ લાભપ્રદ થાય છે. પ્રસંગે આરોગ્યના નિયમનો ભંગ થવાથી હાનિ પણ થાય છે. પ્રસંગે બે શ્રદ્ધાનું પ્રમાણ અધિક હોય છે તો હાનિનું નિવારણ થઈને લાલ થવાનો સંભવ પણ આવે છે.

જે જ્ઞાતિઓમાં થાળાઓમાં જમવાનો રિવાજ છે, તે રિવાજ પણ ઉપરનાં કારણોથી પસંદ

કરવા યોગ્ય નથી. જ્ઞાતિની થાળીઓની યથાર્થ શુદ્ધિ કદી પણ થતી નથી. તેને ગમે તેટલી ધોવા છતાં પણ તે ચીકણીજ રહે છે. આ થાળીઓની કેરો વગેરે ભાગોમાં સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી જોનારને ‘બેકટેરિયા’ નાં લક્ષકરનાં લક્ષકર દૃષ્ટિએ પડ્યા વિના રહે તેમ નથી. થાળી કરતાં સ્વચ્છ પત્રાળાં અથવા કેળના સ્વચ્છ પત્રમાં જમવું ઉત્કૃષ્ટ છે.

પ્રત્યેક મનુષ્યે ઘેર તથા બહાર પોતાનું જમવાનું તથા જળ પીવાનું પાત્ર જૂદું રાખવું યોગ્ય છે. (આશ્વિન-૧૯૬૫ના “મહાકાળ”માં લખનાર સદ્ગત માસ્તર શ્રીમાન છોટાલાલજી)

૩૧-બળનો ક્ષય શાથી થાય છે તથા તે શી રીતે અટકે છે ?

કેટલાક મનુષ્યો પુષ્કળ કામ કરે છે, તોપણ કોઈ જાણતું હોતું નથી; અને કેટલાક મનુષ્યો થોડું કામ કરે છે, પરંતુ એટલી ધાંધલ મચાવી મૂકે છે કે આજુબાજુના મનુષ્યોને પણ તેથી ઘણો ત્રાસ થાય છે.

પ્રત્યેક ક્રિયામાં બળનો ક્ષય થાય છે, એ આપણે બૂલી જવું જોઈતું નથી. બળના ક્ષયના બદલામાં જે કોઈ ઉપયોગી કાર્ય આપણે સાધીએ છીએ તો તે કરેલો ક્ષય સાર્થક છે, પણ ‘ટકાની ડોશી ને ટથુ મુંડામણ’ એ કહેવત પ્રમાણે બળના ક્ષયના પ્રમાણમાં સાધવા જેટલું ઉપયોગી કાર્ય આપણે સાધતા નથી, ત્યારે તેવો ક્ષય હાનિજ કરે છે.

મૂલ્યવાનમાં મૂલ્યવાન વસ્તુના કરતાં પણ બળ વધારે મૂલ્યવાન છે, અને તેથી તેને આપણે કાંકરાની પેઠે ખર્ચી નાખવું યોગ્ય નથી. જ્યાં પાંચ વાક્યો બોલવાની જરૂર હોય ત્યાં પાંચસે વાક્યો બોલી નાખવાં, જ્યાં હાથને સહજ હલાવવાની જરૂર હોય, ત્યાં આખું શરીર હલાવી નાખવું અને આવા ને આવા સેંકડો વ્યાપારો કરવા, એ બળનો નકામો ક્ષય છે; અને તોપણ હજારો મનુષ્યો નિત્ય આમજ કરે છે.

પ્રત્યેક ક્રિયા, પછી તે શરીરની, વાણીની કે મનની હોય-ગમે તે હોય, તોપણ તે ઉદ્દેશ-પૂર્વક કરો. ઉદ્દેશવિના શરીરના એક પણ અવયવને ગતિમાં ન મૂકો, ઉદ્દેશવિના એક પણ શબ્દને ન ઉચ્ચારો અને ઉદ્દેશવિના એક પણ વિચારને ન કરો.

બાળકના શરીરમાં બળનું પૂર એટલું બધું ઉભરાઈ જાય છે કે તેને કંઈ ને કંઈ ક્રિયા કરવાનું જોઈએ છે. તેનાથી એક ક્ષણ વાર જખીને ખેંસી રહેવાનું નથી. નાયગરાના ધોધની પેઠે તેના બળનો પ્રવાહ નકામો વહી જાય છે. શુદ્ધિમાન માખાપનું કામ તેને સન્માર્ગે વાળવાનું છે, તેને યોગ્ય દિશામાં વાળીને તેની પાસે ઉપયોગી કામ કરાવવાનું છે. બાળપણમાં આ પ્રમાણે બળનો વ્યર્થ ક્ષય કરનાર બાળકને મોટપણે પણ તે ટેવ કાયમજ રહે છે. તેઓ મોટપણે પારવિનાની નકામી ક્રિયાઓ કરે છે અને બળના ક્ષયવડે નિઃસત્વ થઈ જાય છે.

સખ્ત મહેનત કરવાથી કોઈ મનુષ્ય આજસુધી મરી ગયો નથી, પણ નકામી ક્રિયા કરવાથી સેંકડો મનુષ્યો મરી ગયા છે, અને મરી જાય છે, નકામી ક્રિયા કરવામાં બળનો જેટલો ક્ષય થાય છે, તેટલો સખ્ત મહેનત કરવામાં થતો નથી. નિયમિત રીતે સખ્ત મહેનત કરનારને નકામો વિચારો કરવાનો અવકાશ મળતો નથી; સખ્ત મહેનત ન કરનારનેજ વિચારોનાં કોકડાં કાંતવાનો વખત મળે છે અને વિચારોનાં કોકડાં બળરૂપી રધિરને ચૂસી જનાર મહારાક્ષસ છે.

‘હું કોણ છું’ એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રાચીનકાળથી ઉપદેશ અપાતો આવે છે, પરંતુ આત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, એટલો મર્યાદાવાળો અર્થજ આ ઉપદેશનો સર્વત્ર કરાતો જોવામાં આવે છે. આત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની કંઈ ના નથી, તે પ્રાપ્ત કરવાની અલંત અગત્ય છે; પણ આપણો સમાવેશ કંઈ એકલા આત્મામાંજ થતો નથી. આપણને શરીર તથા મન પણ વળગેલાં છે. આ બેને વિસારે મૂકી, એકલા આત્માને શોધવા જતાં આપણે ક્વચિતજ વિજયી થઈએ છીએ. શરીરને તથા મનને ન જળવનાર તથા તેમને ઉચ્ચ પ્રકારના બળથી યુક્ત ન રાખનાર કયો શુ. ૫

મનુષ્ય આત્માને શોધવા સમર્થ થઈ શકે એમ છે? ખાટલામાં સડતા રોગીઓ કે જડ મતિના ગા-મડીઓએ કંઈ આત્મજ્ઞાનના અધિકારી થઈ શકતા નથી. હુંમાં શરીર તથા મન પણ આવી જાય છે, અને તેથી તેમનું સ્વરૂપ જાણવાની, તેઓ શાથી ઉત્તમ પ્રકારનાં રહે છે અને શાથી નિકૃષ્ટ પ્રકારના થાય છે, શાથી તેઓનું બળ વધે છે અને શાથી તેઓ નિઃસત્ત્વ થાય છે, એ વગેરે અનેક બાબતો મનુષ્યે જાણવાની જરૂર છે; શરીર કેવું છે અને તેને શું જોઈએ છે, એ જેમ આપણે જાણવાની જરૂર છે, તેમ મન કેવું છે અને તેની ઉન્નતિના તથા અવનતિના કયા હેતુ તથા સાધનો છે, તે પણ જાણવાની તેટલીજ જરૂર છે; પરંતુ આજે પરમાર્થને સાધનારા આ બે બાબતો ઉપર ક્ષયિતજ ધ્યાન આપે છે. આવું 'ધ્યાન આપવું', તેને તેઓ પરમાર્થથી ભ્રષ્ટ થવું સમજે છે. વસ્તુતઃ તો આવું 'ધ્યાન' ન આપનારાઓજ પરમાર્થથી ભ્રષ્ટ રહેતા હોય છે. રેતીના પાયાવાળા મકાન ઉપર સાત માળ બાંધી સાતમે માળે આવતી પવનની મીઠી લહરિઓનો નિરાંતે આનંદ લેવાના તેઓ ઉત્સુક હોય છે.

શરીરમાં બળ ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે તથા કેવી ક્રિયાઓથી તેનો નાશ થાય છે, તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો. મન એ શું છે, તેના કયા વ્યાપાર સુખના હેતુ છે અને કયા દુઃખના હેતુ છે, કયા બળને વધારનારા છે અને કયા બળનો ક્ષય કરનારા છે, તે જાણો. શ્વાસ લેવાની કળા સિદ્ધ કરો. શ્વાસ લેતાં અને મૂકતાં બરાબર નથી આવડતો તો કેવી હાનિ થાય તે તમારું આત્મજ્ઞાન તમને શી-ખવવાનું નથી. તે બરાબર આવડ્યા વિના ગીતાની કે પંચદશીની આશ્રિતિઓ કર્યા કરવાથી આત્માના પ્રદેશસુધી પહોંચવાની જે તમે આશા રાખી હશે તો તે વેવલાં છે, એમ જાણો. ખાવાનું પણ હજી તમારે શીખવાનું છે, એ તમે જાણો છો? આ તમારી વ્યાસની માણ જોવું પેટ શાથી થયું છે, એ તમે જાણો છો? કેમ ખાવું, શું ખાવું, ક્યારે ખાવું, કેટલું ખાવું-એ ન જાણવાથી પુરુષ છતાં તમારે સર્ગલા સ્ત્રીનો અવતાર ભોગવવો પડે છે. 'હું કોણ છું' એ પ્રશ્નનો ઉત્તર 'હું સંવિદ્યદાનંદ સ્વરૂપ છું' એવો, પ્રસન્ન થતા થતા તમે આપો છો, અને સ્વરૂપસંબંધમાં હવે મને લેશ પણ બ્રાન્તિ થતી નથી, એમ જેને તેને કહો છો; પણ જમ્યા પછી તમારા પેટમાં વીંછા-ચુંચા થાય છે, પ્રસંગે તમારે લોટા ભરવા પડે છે, પ્રસંગે કંઈ ધૂળધમાસ ફાકવું પડે છે, તેના ઉ-પાયનું તમને લેશ પણ જ્ઞાન નથી, અને પેટના શ્વેદ આગળ તમે ગરીબ ગાય જેવા થઈ જાઓ છો, એમ શાથી થાય છે? એનો તમે કોઈ દિવસ વિચાર કર્યો છે? ખાવાની કળાનું અજ્ઞાન હો-વાથી તમારી આ દુર્દશા થઈ છે. તમે આવી કળાઓના જ્ઞાનને લલે બંધનકર્તા માનતા હો, પણ હાલ તો તેનું અજ્ઞાનજ તમને આત્માનું 'નિર્બાન્ત જ્ઞાન' હોવા છતાં બંધનમાં રાખે છે, એ સુપ્રસિદ્ધ છે.

વિદ્વાનોએ એવો નિર્ણય કર્યો છે કે, ખાવાની કળાનું જ્ઞાન ન હોવાથી મનુષ્યો પોતાના બે તૃતીયાંશ બળનો વ્યર્થ ક્ષય કરી નાખે છે.

ઉંઘવાની પણ એક કળા છે, પણ તેનું પણ કેટલા થોડાને જ્ઞાન છે! રાત્રે સારી ઉંઘ ન આવવાથી આપણને બળની કેટલી બધી હાનિ થયેલી લાસે છે! લગભગ બધાજ મનુષ્યો એવું માને છે કે, ખાવાથી શરીરમાં બળ આવે છે, અને તેથી તેઓ આંખો મીંચીને ખા ખા કરે છે તથા વધારે ખવાય તો વધારે બળ આવે, એમ માની, વધારે ખાઈ શકાય એવા ઉપાયોને જ્યાં ત્યાં શોધતા ફરે છે; પણ ખાવાથી શરીરમાં જરા પણ બળ આવતું નથી, એ વાત જે તેઓએ શરીર-નું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો હોત તો તેઓ જાણ્યાવિના ભાગ્યેજ રહ્યા હોત. બળ ખાવાથી નથી આવતું, પણ ઉંઘવાથી આવે છે. મનુષ્યને પુષ્કળ ખાવાનું આપવામાં આવે, પણ જે તેને એક ક્ષણ ઉંઘવા દેવામાં ન આવે તો તે દુર્બળ થઈને મરી જવાનો.

ખાતાં શીખો, શ્વાસ લેતાં શીખો, ઉંઘતાં શીખો, બળનો સંચય કરતાં શીખો.

હવા એ આહાર છે, હવા એ પ્રોત્સાહન છે, હવા એ આરોગ્ય છે, હવા એ ઉત્પાદક સામગ્ર્ય છે અને હવા એ સર્વ પ્રકારના આદિ તથા વ્યાધિને ટાળનાર અમૃતરસ છે.

પુષ્કળ હવાને શ્વાસમાં લેવાથી બળનો ક્ષય થતો નથી, પણ ઉલટી બળની વૃદ્ધિ થાય છે; પરંતુ પુષ્કળ ખાવાથી તો બળનો ક્ષય થાય છે, અને શરીરમાં રોગ કરનાર વિષની ઉત્પત્તિ થાય છે. જરૂર કરતાં એક ગ્રાસ સરખો પણ વધારે ખાવાથી બળનો ક્ષય છે, એ શાસ્ત્રના પારને પામેલા વિદ્વાનો પણ જાણતા હોતા નથી; એનું કારણ એ કે, શરીરનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું મનુષ્યનું, આત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા જેટલુંજ કર્તવ્ય છે, એ તેઓએ જાણ્યું હોતું નથી.

ખાવામાં મિતાહારી થાઓ અને યોગ્ય પદાર્થોનેજ જઠરમાં નાખો, અને વ્યાધિની ફરિયાદ કરવાનું તમારે કશુંજ કારણ નહિ રહે. મિતાહારી થવાથી શરીરના બળનો ક્ષય થતો નથી, અને આ બળ કોઈ પણ વ્યાધિને શરીરમાં પ્રકટવા દેતું નથી; પણ મિતાહારી એટલે શું? સોમાં નવ્વાળું મનુષ્યો પોતાને મિતાહારી માને છે, પણ સધળાજ અમિતાહારી હોય છે. તમે જે મગજની મહેનત કરનારા હશો તો હાલ તમે જેટલું ખાઓ છો તે તમારે જેટલું ખાવું જોઈએ, તેના કરતાં પાંચગણું અથવા સાતગણું વધારે છે; અને જે તમે શારીરિક મહેનત કરનારા હશો તો હાલ તમે જેટલું ખાઓ છો તે તમારે જેટલું ખાવું જોઈએ, તેના કરતાં બમણું અથવા ત્રમણું વધારે છે. તમને આ વચન તદ્દન ગાંડાધલરેલું લાગે છે, નહિ વારે? પરંતુ તે સત્ય છે. શારીરશાસ્ત્રથી તે સિદ્ધ થયેલું છે, અને તમે ઉત્તમ આરોગ્ય ભોગવતા નથી, અને થોડે થોડે દિવસે કોઈ ને કોઈ વ્યાધિની ફરિયાદ કરો છો, એ તેનું સખળ પ્રમાણ છે.

વિચારના સંબંધમાં પણ આ પ્રમાણેજ બળનો ક્ષય કરતા અટકો. નજરમાં આવે તેવા વિચારો ન કરો. કોઈ યોગ્ય માર્ગમાં, ઉદ્દેશપૂર્વક વિચારને વાળ્યા કરો અને પ્રતિદિન તમારામાં બળની વૃદ્ધિ થયેલી તમને સમજશે.

પથારીમાં માંદા પડીને ત્રણ ચાર મહિના પડ્યા રહેવા કરતાં અથવા માંદા પડીને હવાફેરને માટે લાનોલી, માથેરાન કે હુમસ જે ત્રણ મહિના જવા કરતાં દરરોજ ખુસ્તી હવામાં ફરવા જાઓ, સાત-આઠ કે દસ માઇલ ચાલો, દીર્ઘ શ્વાસપ્રશ્વાસ કરો અને બળથી શરીરને ભરો.

સ્મરણમાં રાખો કે, રાત્રે દસ વાગે ભજાયાં, પુરી, ચેવડો, ખરરી, પેંડા, જલેબી, ચાહા, કૌરી, દૂધ આમસ્કીમ, તમાકુ, દારૂ કે એવીજ બીજી વસ્તુઓથી જઠરને તડાતુમ કરવાથી અને પછી બીજે દિવસે અગિયાર વાગતાં સુધી ઉંઘ્યા કરવાથી શરીરમાં બળ આવતું નથી. આ સર્વ બળનો ક્ષય થવાના માર્ગ છે.

શરીરના અને મનના સ્વરૂપનો અભ્યાસ કરી, શાથી તેઓની ઉન્નતિ થાય છે, તે જાણો; અને પછી નિયમિત વર્તન કરી બળવાન થાઓ. ત્યારેજ તમે, જે આત્મજ્ઞાનની શાસ્ત્રમાત્ર સ્તુતિ કરે છે, તેના અધિકારી થશો અને તેને પ્રાપ્ત કરી સર્વોત્કૃષ્ટ પદમાં વિરાજશો.

(ભાદ્રપદ-૧૯૬૬ ના “મહાકાળ”માં લખનાર સહગત ભાસ્તર શ્રીમાન્ છોટાલાલજી)

૩૨-જઠર ઉપર કરાતા અત્યાચારના અનર્થો

અત્યાચાર અથવા કોઈ પણ કામમાં હદબહાર જવાથી અનેક હાનિઓ થાય છે. અનેક વિષયોમાં મનુષ્યો આજે હદબહાર જાય છે, પરંતુ ખાવામાં તેઓ જે અત્યાચાર કરે છે, તેના આગળ બીજા સધળા અત્યાચાર ઝાંખા પડી જાય છે. એવો કોઈકજ મનુષ્ય હશે, કે જે પોતાના શરીરને જેટલા પોષણની અગત્ય છે, તેના કરતાં વધારે નહિ ખાતો હોય. ભોજનની થાળી ઉપર વિદ્વાન કે અવિદ્વાન જ્યારે બેસે છે, ત્યારે તે ખાવાનો હેતુ શરીરને પોષણ આપવાનો છે, એ વાત કેવળ વિસરી જાય છે. જઠરમાંથી અન્ન પાછો ઉછાળો મારે છે ત્યાંસુધી તે આધુ-પાધુ જોયા વિના આડે હાથે ઝાપટે છે. તે શરીરને પોષવા ખાતો નથી, પણ જીભને સંતોષવા ખાય છે. હદ ઉપરાંત ખાવાથી તે પોતાના શરીરના બળનો ક્ષય કરે છે, અને પોતાના અર્ધોઅર્ધ આયુષ્ય ઉપર પૂજો મૂકે છે. હદ ઉપરાંત ખાવાથી તે પોતાની કામ કરવાની શક્તિઓને હણી નાખે છે, અને વિવિધ વ્યાધિઓને પોતાના શરીરમાં સ્થાપી નિવાસ કરવાને આમંત્રણ આપે છે.

ડોક્ટરો અને વૈદ્યોની દવા ખાનારા હજારો રોગીઓમાં સેંકડે દૃષ્ય મનુષ્યો હદ ઉપરાંત ખાનારા હોય છે. હદ ઉપરાંત ખાવું એ જખર પાપ છે, અને આ પાપથી બચનારા કોઈ વિરહા-જ નજરે પડે છે. સામાન્ય મનુષ્યો જેમ આ પાપમાં ડૂબેલા રહે છે, તેમ માંદા મનુષ્યો પણ તેમાં ડૂબેલા રહે છે. સ્ત્રીઓ જેમ તેમાં પચેલી રહે છે, તેમ પુરુષો પણ રહે છે! વૃદ્ધો અને બાળકો પણ તેથી મુક્ત હોતાં નથી. જગત રોગથી, વિવિધ દુઃખોથી અને મરણથી ભરેલું હવે જોવામાં આવે એમાં શું આશ્ચર્ય છે!

કેટલાક પોતાના પેટને ચ્હા અને ફોરીના ઝેરી ઉકાળાની ટાંકીઓ ખનાવે છે; કેટલાક પોતાનાં ફેફસાં અને શ્વાસનલિકાને તમાકુનો ધૂમાડો ભરવાનાં અને કાઢવાનાં ભુંગળાં ખનાવે છે; કેટલાક પોતાનાં મુખને પાન અને સોપારીના કુચા કચરવાની ખાંડણીઓ ખનાવે છે; કેટલાક પોતાના નાકને અને મગજને તપખીર ભરવાની શીશીઓ ખનાવે છે અને કેટલાક પોતાની કંઠથી તે પાયુપર્પતની અજનલિકાને વિવિધ આચર-કુચરને ઠાંસી ઠાંસીને ભરવાની ઉભી કોઠીઓ ખનાવે છે. આવા અત્યાચારમાં યથાર્થ આરોગ્યનું શી રીતે સંરક્ષણ થાય, દીર્ઘ આયુષ્ય શી રીતે પ્રાપ્ત થાય અને માનવદેહનાં કર્તવ્યો શી રીતે યથાવિધિ સંધાય?

હદ ઉપરાંત કામ કરવું, એ પણ અત્યાચાર છે. મોડી રાત સુધી જાગવું અને ઉજાગરા કરવા, એ પણ અત્યાચાર છે. માસમાં એક વાર કરતાં અધિક વાર બ્રહ્મચર્યનો ભંગ કરવો, એ પણ અત્યાચાર છે. આ સર્વ અત્યાચાર મનુષ્યને દુઃખનો ભોક્તા કરે છે.

જરૂર જેટલુંજ ખાતાં શીખો. શરીરરૂપી યંત્ર ઉત્તમ પ્રકારે શી રીતે ચાલે છે, તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો. શું ખાવું, કેટલું ખાવું, ક્યારે ખાવું અને કેવી રીતે ખાવું, તે પ્રયત્નથી જાણો. શરીરની તમારે બહુ અગત્ય છે. તે બહુ મોંઘું છે. દુરુપયોગવડે તેનો સત્વર નાશ કરી નાખવા તે મંજૂ નથી, પણ તે વડે તમારું તથા અન્યનું સર્વોત્તમ કલ્યાણ તમે સાધો, તે માટે તે તમને મંજૂ છે. જીભના સ્વાદમાટે બે વાર કે ચાર વાર, જેમ ગધેડા ઉપર બોળે લાદવામાં આવે, તેમ પેટમાં આહારનો બોળો ન ભરો. એથી જરૂર વજેરે જીવનસંરક્ષક અવયવો ધસાઈ જાય છે અને તે ધસાતાં તમે પોતે ધસાઈ જાઓ છો, માટે અધિક ખાધને પોતાના પગ ઉપરજ કુહાડો ન મારો.

ખાવાપીવામાં મિતાહારી થવાથી, તેમજ બીજી બધી બાબતોમાં મર્યાદામાં રહેવાથી તમે સુદૃઢ આરોગ્યને તથા દીર્ઘ આયુષ્યને પ્રાપ્ત કરશો; એટલુંજ નહિ પણ બીજી અનેક બાબતોમાં તમે ઉન્નતિને પ્રાપ્ત કરશો. કારણ કે સધળા પ્રકારની ઉન્નતિનો પાયો યથાર્થ આરોગ્ય છે.

(શ્રાવણ-૧૯૬૪ના “મહાકાળ”માંથી)

૩૩-નેવું દિવસનો મિ. રિચર્ડ ફોસેલનો ઉપવાસ

ઉપવાસ એ વિવિધ વ્યાધિને મટાડવાનો એક અત્યંત સમર્થ ઉપાય છે. એ સંબંધમાં મહાકાલમાં દશ-બાર વર્ષથી પ્રસંગોપાત લેખો આવતાં છતાં ન્યાંસુધી ‘રટેડસમેન’ વિશ્વપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન યુપટન સિન્ક્લેરનો તે સંબંધી લેખ પોતાના પત્રમાં થોડા માસ ઉપર પ્રકટ કર્યો ન હતો, ત્યાંસુધી આ દેશમાં પ્રજાનો વિદ્વાન તથા અવિદ્વાન વર્ગ, મોટે ભાગે કેવળ અધિકારમાંજ રહ્યો હતો. થોડા માસ થયાં આ વિષયસંબંધમાં વિવિધ સ્થળે જિજ્ઞાસા જન્યત થઈ છે, અને રોગ નિવારવાના આ અભેદ ઉપાયનો ધણી લાભ પણ લેવા લાગ્યા છે.

પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં અનેક મનુષ્યો લાંબા ઉપવાસ કરે છે, પરંતુ નેવું દિવસ જેટલો લાંબો ઉપવાસ કરનાર તો મિ. ફોસેલજ પ્રથમ છે. ઉપવાસ કરવાનો તેનો હેતુ તેને થયેલો જળોદરનો વ્યાધિ મટાડવાનો અને તેના શરીરનું વજન ઘટાડવાનો હતો. તેના આ ખતે હેતુ સફળ થયા છે, તેનો વ્યાધિ મટી ગયો છે અને તેનું વજન ૭૦ રતલ ઓછું થયું છે. ઉપવાસ કરવા પહેલાં મિ. ફોસેલનું વજન ૨૬૭ રતલ હતું. આળીસ દિવસના ઉપવાસ થયા ત્યાંસુધી તે દરરોજ સરાસરી બારથી પંદર માઇલ ચાલતો, અને ચપ્પી કરાવતો તથા તેની એક ખાસ કસરત કરીને ઠંડા પાણીથી ચાર પાંચ મિનિટમાં સ્નાન કરી લેતો. વળી દરરોજ તે અર્ધા કલાકથી એક કલાકસુધી તળાવમાં તર્યો કરતો. તે નિત્ય સરાસરી પાંચથી છ ખાલાં જળ પીતો; તે વિના ખીજું કશું ખાતો ન હતો.

આ બધા દિવસોમાં તેને દરરોજ દસ્ત થતો હતો. તે ઉપરાંત વળી મળ નીકળી જવાને માટે તે અર્ધા ખાટા લીંબુને એક ખાલા પાણીમાં નીચેવી સવારે તથા સાંજે પીતો. પ્રસંગોપાત તે રૂબારૂના એક કકડાને લીંબુને બદલે ચૂસતો, અને તેના કૂચા થુંકી નાખતો.

નેવુંએ દિવસ તેને ધણી સારી ઉંઘ આવી હતી, માત્ર પહેલા અઠવાડિયામાં તેને ભૂખનું દુઃખ જણાયું હતું; પણ ત્યાર પછી ઉપવાસ પૂરા થતાંસુધી તેને ભૂખનું કંઈ જણાયું નથી.

આળીસ દિવસ પછી નિત્ય આજસુ ખેસી રહેવાનો કંટાળો ઉપજવાથી તેણે એક આરોગ્ય-શાળામાં રોગીઓને પીરસવાની નોકરી લીધી. આ નોકરીમાં તેને પ્રસંગોપાત જૂદા જૂદા ખાવાના પદાર્થો કેવા થયા છે તે ચાખવા પડતા, પણ તે ચાખીને તેમને થુંકી નાખતો. એક કણ પણ ગળે ઉતારતો નહિ. માત્ર એક બે પ્રસંગે થોડા કણ અકસ્માત તેના ગળામાં ઉતરી ગયા હતા, પણ આથી તેને પેટમાં બહુ વ્યથા થઈ આવવાથી ઉલટીવડે તરફાળ તે બહાર કાઢી નાખવામાં આવ્યા હતા. ઉપવાસના આગળસાઠમા દિવસે તેણે અખાડામાં આશરે દશ મિનિટસુધી કુસ્તી કરી હતી, અને પચાસથી પોણેસો રતલ વજનના ડમ્બેલવડે તથા ભારે વજનની ખુરશીએ ઉંચકીને આશરે દશ મિનિટ કસરત કરી હતી. પછી તે પાકશાળામાં તે નોકરી કરતો હતો, તે ઉપરાંત નિત્ય એકથી બે કલાક ફરવાની કસરત કરતો. ઉપવાસના સિત્તરમા દિવસસુધી તેનું વજન દરરોજ એક રતલ ઘટતું હતું. ત્યાર પછી તે ધણુંજ ધીમે ધીમે ઘટવા લાગ્યું હતું.

છેલ્લા દિવસોમાં લીંબુની સાથે તેનાથી પાણી પી શકાતું નહિ. નેવુંએ દિવસે જ્યારે તેણે ઉપવાસ લાગ્યો, ત્યારે તેણે અર્ધા નારંગી અર્ધા ખાલા પાણીમાં નીચેવીને પીધી હતી; પણ ઉલટી થઇને તે નીકળી ગઇ હતી. આ પ્રમાણે ઉપવાસ છોડ્યા પછી પહેલા ત્રણ ચાર દિવસ તેનું જરૂર જરા પણ ખોરાકને ગ્રહણ કરી શકતું ન હતું. ત્યારપછી પાણી ભેળવેલો ફળનો રસ તે પી શકવા લાગ્યો. તેનું પ્રમાણ દશ દિવસસુધી વધારવામાં આવ્યું હતું. ધન ખોરાક ખાવા પહેલાં તે દરરોજ સ્પિનાકના રસના થોડા ઘુંટડા પીતો અને પછી ખાતો. સૌથી પ્રથમ ધન ખોરાકમાં તેણે સ્પિનાક-નેજ રાંધ્યાવિના ખાધું હતું. આ પછી થોડા દિવસે તે પહેલાંની માફક ખાવા શક્તિમાન થયો હતો.

ઉપવાસના દિવસો દરમિયાન પગમાં, કડોમાં અને હાથમાં પચાસમે દિવસે તેને વાયુની ચસકા જણાઇ હતી, પણ થોડા દિવસમાં તે મટી ગઈ હતી. ત્યારપછી એક અઠવાડિયાસુધી તેના નાક-માંથી લોહી પડ્યા ક્યું હતું. સાઠમે દિવસે તેને દારૂ પીવાની પ્રયજ ઇચ્છા થઇ આવી હતી. ત્રણ દિવસ પછી તે નાશ પામી હતી. વળી તે પછી એક અઠવાડિયાએ તેને તમાકુ પીવાની પ્રયજ ઇચ્છા પ્રકટી હતી, તે પણ ત્રણ દિવસે શમી ગઇ હતી.

મિ. ફોસેલે આ ઉપવાસ કુશળ આરોગ્યશાસ્ત્રીઓની દેખરેખનીચે કર્યો હતા. ખીજાએ આવી હિંમત ધરતા પહેલાં ઉપવાસસંબંધી સઘળા માહિતી મેળવવી જોઇએ. (“મહાકાળ”માંથી)

૩૪-મિતાહાર આરોગ્યને આપે છે તથા આયુષ્યને વધારે છે.

આ જગતમાં મનુષ્યોના મોટા ભાગના બળનો ખે ખાખતમાં ભારે ક્ષય થતો જોવામાં આવે છે. એક તો ઉદરમાં નાખવા માટે આહારને મેળવવામાં અને બીજી, ઉદરમાં નાખેલા તે આહારના પદાર્થોનું શરીરમાં જ્યારે ઝેર થાય છે, ત્યારે તે ઝેરને શરીરમાંથી બહાર કાઢી નાખવાને માટે વૈદ્યોને તથા ડૉક્ટરોને આપવાના પૈસા પેદા કરવામાં.

મનુષ્યોને થતા વ્યાધિઓમાંથી સેંકડો નવ્વાણું વ્યાધિઓ અયોગ્ય ખાનપાનને ગ્રહણ કરવાથી અને જેટલું ખાવું જોઈએ તેના કરતાં વધારે ખાવાથી થાય છે.

રોગ શાંત થાય છે, તેનું સામાન્ય જ્ઞાન જો મનુષ્યગ્રન્થને થાય તો પ્રત્યેક મનુષ્ય પૂર્ણ સો વર્ષ પૂર્ણ આરોગ્ય અને દુઃખવિનાની સ્થિતિને સુખપૂર્વક ભોગવે.

ઈટલીમાં લુઇ કૉર્નેરો નામનો એક પુરુષ થોડાં વર્ષ ઉપર થઈ ગયો છે. તે ૧૦૪ વર્ષ સુધી જીવ્યો હતો. ૮૩ વર્ષની ઉંમરે તો તેણે અંથો લખવા માંડ્યા હતા. તેનું આરોગ્ય ઘણાજ ઉંચા પ્રકારનું હતું. જ્યારે તે મરી ગયો ત્યારે જેમ કોઈ નાનું બાળક ઉંઘી જાય તેમ કશી પણ વેદનાવિના મરી ગયો હતો.

ચાળીસ વર્ષની ઉંમરે તેના શરીરમાં રોગ એટલો જયો વ્યાપી ગયો હતો કે તે જીવશે કે કેમ, તેનો સર્વત્ર સંશય હતો. જન્મથીજ તેનું શરીર બહુ નાણુક અને નખળા બાંધાનું હતું; અને શ્રીમાનને ઘેર જન્મેલો હોવાથી તથા પુષ્કળ સંપત્તિ હોવાથી, ઘણા શ્રીમતો જેમ વિવિધ પ્રકારના મોજશોખ કરવાનો પોતાનો હક્ક ગણે છે, તેમ તેણે પણ મોજશોખમાં અંપલાવ્યું હતું; અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું હતું કે તે એક નહિ પણ અનેક મોટા રોગોથી પીડાતો હતો.

અને તોપણ પોતાની ખરાબ ટેવો છોડી દેવાથી તથા પોતાની જીભને અંકુશમાં રાખવાથી તે મરણપથારીમાંથી બેઠો થયો, એટલુંજ નહિ પણ તેણે સુદૃઢ આરોગ્યને તથા મનની શાંતિને પ્રાપ્ત કરી, અને સો કરતાં વધારે વર્ષ જીવ્યો.

‘દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત કરવાની કળા’ એ નામનું તેના વિવિધ લેખોનું એક પુસ્તક પ્રકટ થયું છે. આ પુસ્તકમાં મિતાહારનું પ્રકરણ તેણે ૮૩ વર્ષની ઉંમરે અને એક બીજું પ્રકરણ ૮૬ વર્ષની ઉંમરે લખ્યું હતું.

કૉર્નેરો લખે છે કે, થોડું અને ડહાપણથી ખાવાથી મનુષ્યનું આયુષ્ય વધે છે, અને આ નિયમનો કોઈ દિવસ જરા પણ ભંગ ન કરનારને અકસ્માત આવી પડતાં દુઃખોથી પણ ઘણીજ થોડી અસર થાય છે. આ વચનને સાબીત કરવાને માટે તે પોતાનું ઉદાહરણ ટાંકે છે. તે કહે છે કે, ઘણી મોટી ઉંમરે ગાડી ઉંઘી પડવાથી મારા માથામાં તથા પગમાં પુષ્કળ વાગ્યું; પરંતુ મારા પગનું લંગડાપણું તથા મને થયેલા ઘા એટલા તો થોડા વખતમાં મટી ગયા કે ડૉક્ટરો તેને એક અમત્કાર ગણવા લાગ્યા.

કૉર્નેરો આખા દિવસમાં ખરાબર પોણાશેર આહારને ગ્રહણ કરતો. પ્રવાહી પદાર્થ તે પોણાશેર ને નવટાંક લેતો. તે એક ટંકમાં એકજ જાતનો ખોરાક લેતો. તે ફળ ખાતો ન હતો, કારણ કે તે તેને માફક આવતાં ન હતાં. તે એવું કહેતો કે, પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાના શરીરને કયો ખોરાક અનુકૂળ આવે છે, તે પ્રયોગવડે નક્કી કરી લેવું, અને પછી તે ખોરાકને ઘણાજ ઓછા પ્રમાણમાં ખાવો. માત્ર એક દિવસ ઓછો ખાવો એમ નહિ પણ હમેશાંજ એમ કરવું.

તે કહે છે કે “સંસારમાં જીવવું એ કેટલું રમણીય છે, એ જ્યાંસુધી હું ધરડો થયો ન હતો ત્યાંસુધી મને સમજાયું ન હતું. જે સાચી શાંતિ અને સુખ હું ભોગવું છું, તેવી સ્થિતિમાં જીવવાનો કેને કંટાળો આવે?”

વળી તે કહે છે કે ‘એક ટંકમાં એકજ વસ્તુ ખાઓ. બીજી ખાવાની લલુતા કરો તો જમી ઉઠતા સુધી કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રવાહી પદાર્થ પીશો નહિ. વળી અથાણું, ચટણી વગેરે ખાશો નહિ.’

પોતાના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં તે નીચેનું વાક્ય લખે છે:—

“જ્યારે બીજીસ જાતનાં પક્વાન અને તેનીસ જાતનાં શાકથી પીરસેલી શ્રીમંત લોકોની દબદબાવાળી પત્રાળી હું જોઉં છું, ત્યારે તે પત્રાળીમાં ગુપ્તપણે છુપાઈ રહેલાં સંધિવા, જલોદર, જવર અને ભારે ભોજન જમ્યા પછી જણાતી અસ્વાભાવિક સુસ્તી ભારી દષ્ટિએ આવે છે.”

લુધ કૌર્નેરના ભોજન સાથે, નાસ્તામાં પાંચ-સાત મિષ્ટાન્નોને ઉડાવનાર, બપોરે શાક-અથાણાં સાથે વીસ પચીસ ભારે વસ્તુઓને આડે હાથે ઝાપટનાર, નમતે પહોરે કંઈ આકશબુકશ કાકનાર; ભજ્યાં, પુરી, દૂધ વગેરે પદાર્થોથી રાત્રે મોડું વાળુ કરનાર તથા આ સર્વમાં પૂર્તિ કરવાને પાંચ-સાત વાર ચલા, કૌંશી, આધસ્કીમ વગેરેની ઉદરમાં રેલ આણનાર કોઈ શ્રીમાનના કે વૃષ્ટિના ભોજનને સરખાવો.

આ સર્વના પરિણામમાં મોટાં પેટ, મંદાગ્નિ, યકૃતમાં બિગાડ, સંધિવા, પક્ષાઘાત, ચાર ડગલાં ચાલતાં પણ હાંશી જવાય એવું સ્થૂલ શરીર તથા વિવિધ પ્રકારના રોગો પ્રકટેલા જોઈને શામાટે આશ્ચર્ય થવું જોઈએ ?

સ્પેનનો પાંચમો ચાલ્સર્સ પથારીમાંથી ઉઠતાંજ પાંચ વસ્તુઓનો નાસ્તો કરતો, બીજી વાર બાર વાગતાં ભારે ભોજન લેતો, ત્રીજી વાર વીસ વસ્તુઓને અને જાતજાતના દારૂઓને ચઢાવતો, અને મધ્યરાત્રે પાછો જમતો. પીસ્તાળીસ વર્ષની ઉંમરે તે છેક અશક્ત થઈ ગયો. તેનાથી ઘોડીઓ વિના ચલાવું નહિ. તેનું યકૃત ફૂલી ગયું. તેને સંધિવા તથા કળતરનો વ્યાધિ થયો અને આ વિના પણ બીજા ઘણા રોગો થયા. તેને આ સઘળા રોગો થવામાં તે ‘પરમેશ્વરની એવી મરજી છે’ એમ માનતો.

પૂર્વે જે જે ધોર કૃત્યો કરનાર દુષ્ટ રાજાઓ તથા સત્તાધીશો થયા છે, તે સર્વ જમવામાં અકરાંતીયા હતા.

નીરો બપોરથી અર્ધી રાત્રિસુધી જમ્યાજ કરતો. કેલીગુલા એકજ વારના વાળુમાં સવાલાખ રૂપિયા ખર્ચતો અને સીઝરેનો અમલ અત્યાચારથી પૂર્ણ હતો. અકરાંતીયાપણું, મદ્યપાનાદિ વ્યસનો અને નિર્દયતા સર્વદા સાથે રહે છે.

જો મનુષ્યો મિતાહાર સેવે તો જગતમાંથી સેંકડે તેવું રોગો મરી જાય, એટલુંજ નહિ પણ જગતમાંથી અર્ધાં નિર્ધનતા ઓછી થઈ જાય.

માત્ર જીલને રાજી રાખવાને બદલે શરીરને પોષણ આપે એવા આહારના પદાર્થો જો વિચાર-પૂર્વક પસંદ કરવામાં આવે તો મંદવાડનો નાશ થાય; એટલુંજ નહિ પણ દ્રવ્યનો, મહેનતનો અને ડોક્ટરોની તથા વૈદ્યોની ક્ષીનો બચાવ થાય.

હાલ મનુષ્યો ખાવાને માટે જીવે છે, તેને બદલે જો તેઓ જીવવાને માટે ખાય તો પોતાનું ગુજરાન ચલાવવાને ડોક્ટરોને તથા વૈદ્યોને કોઈ બીજો ધંધો શોધવો પડે, દવાખાનાંની સંખ્યા ધરી જાય અને પેટ દવાઓ બનાવનારાઓ પ્રજાને લાલ કરનારા કોઈ બીજા સારા કામમાં જોડાય.

આરોગ્ય, સંપત્તિ અને સૌંદર્ય સર્વ મિતાહારથી પ્રાપ્ત થાય છે. સુંદર અને નિરોગ થવા ઇચ્છનારે પ્રથમ જીલને વશ કરવી જોઈએ. જેણે જીલને વશ કરી છે, તેજ ખરો જિતેન્દ્રિય છે. કોઈ કવિએ કહ્યું છે કે ‘જબલગ રસના જિતી નહિ તો નાહિ જિતેન્દ્રિય જાનીયે’ એ અક્ષરશઃ ખરું છે.

જમ્યા પછી સૂવાનું મન થાય એવી રીતે પેટ ભરાય ત્યાંસુધી જમનારા અનેક વિદ્વાનો તથા પોતાને સદ્ગુણી માનનારાઓ, મદ્યપાન કરનારાને અથવા વ્યભિચારાદિ દુર્ગુણોને સેવનાર મનુષ્યોને જોઈને ક્રોધથી ભરેલા યદ્વાની દે છે, તથા નાકનાં ધુંગારાં ધુલાવી નાખે છે; પણ તેઓ જાણતા નથી કે મદ્યપાન, વ્યભિચાર અને અકરાંતીયાપણું, એ જોકે જૂદા જૂદા દુર્ગુણો જણાય છે, તોપણ તે સર્વનું કારણ એકજ છે, અને તે એ કે ઇચ્છાને અથવા વાસનાને સંતોષવી. પેટ ભરાયા છતાં અને શરીરમાં અધિક પોષણની જરૂર ન છતાં ઉતાં ભજ્યાં કે તેવોજ કોઈ સ્વાદિષ્ટ પદાર્થ જોઈને જેની જીલ વશ રહેતી નથી, અને જે આંખો મીચીને, પૂર્ણાહુતિનો ઓડ-કાર આવી ગયા છતાં પણ પાછો પત્રાળી ઉપર હાથ ચલાવે છે, તેની કામનામાં અને સ્પર્ધિયથી આકર્ષાનાર વ્યભિચારી મનુષ્યની કામનામાં શો ભેદ છે, તે કોઈ કહેશે ? દુરાચારમાં-વાસનાના પ્રાબલ્યમાં-અકરાંતીયો, વ્યભિચારી અને મદ્યપી ત્રણે સરખા છે, અને તોપણ એક પડીયો

વધારે દૂધપાક ઉઠાવી જનાર સંન્યાસીને કોઇ દુરાચારી ગણતું નથી. વધારે ખાવાને લીધે મીણુ ચઢવાથી ખપેરે જરા આડા થનાર વિદ્વાનને કોઇ દોષપાત્ર સ્વીકારતું નથી, અને સ્પર્શવૃત્તિને સંતોષવાનું અકરાંતીયાપણું કરનાર મનુષ્યો જ્યાં ત્યાં દુરાચારી ગણાય છે તથા નિંદાના પાત્ર થાય છે !

હંદ ઉપરાંત ખાવાથી સૌંદર્ય, આરોગ્ય, સુખ, ધન, શ્રમ અને આયુષ્યનો વ્યર્થ ક્ષય થાય છે.

(પોષ-૧૯૬૬ ના “મહાકાલ”માં લેખક:-સદ્ગત માસ્તર શ્રીમાન્ છોટાલાલજી)

૩૫-ટમાટા અને તેના ગુણ

ટમાટાનો આપણા લોકો બહુ ઉપયોગ કરતા જેવામાં આવતા નથી અને તેનું કારણ તેના ગુણવિશે તેઓ અજાણ્યા છે, એજ છે. ધણુને તેમાં બહુ સ્વાદ જણાતો નથી, પરંતુ કારેલાં કડવાં છતાં અભ્યાસથી ધણુ મનુષ્યોને જેમ તેમાં ઉત્તમ સ્વાદનું ભાન થાય છે, તેમ ટમાટાનો અભ્યાસ પડ્યા પછી તેમાં ઉત્તમ સ્વાદનું ભાન થયાવિના રહેતું નથી. ફળતરીકે તેમજ શાકતરીકે ટમાટાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જ્યારે તેમને રાંધ્યાવિના ફળની પેઠે ખાવામાં આવે છે, ત્યારે તેઓ વધારે ગુણુ કરે છે. આ પ્રમાણે ટમાટાને ખાવા ઇચ્છનારે પ્રથમ એક લીંબુનો રસ કાઢવો, પછી તેમાં થોડું મીઠું નાખવું અને રસથી બમણું અથવા ચારગણું તેલ નાખી ખૂબ હલાવવું. પછી આ પ્રમાણે તૈયાર કરેલા રસમાં ટમાટા સમારીને નાખવા અને હલાવી ચૂલા ઉપર ચઢાવ્યા વિના, ભોજનસાથે ખાવા. કેટલાક આની અંદર થોડી રાઈ અને ઝીણી સમારીને કુંગળી પણ નાખે છે.

ટમાટા અંત્રપૂતિનાશક (આંતરડાના કોહાણુ વગેરે બિગાડનો નાશ કરનાર) છે, એટલુંજ નહિ પણ આખી અન્નનલિકામાં રહેલા કચરાને દૂર કરી તેને સ્વચ્છ કરનાર છે. તેમાં પોષક તત્ત્વો મોટા પ્રમાણમાં રહ્યાં નથી, તોપણ એકલા ટમાટા ખાધને કોઇ મનુષ્ય જીવવા ધારે તો ધણુ લાંબા વખતસુધી જીવી શકે છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે તત્ત્વો છે:-

જળ. સેંકડે ૯૪.૩, ખનિજ.૫, નાઇટ્રોજન અથવા રનાયુ રચનાર તત્ત્વ .૯, રેસા .૬, ગોધૂમતત્ત્વ (સ્ટાર્ચ) સ્નેહ (ફેટ) વગેરે ૩.૭

માંદા માણસોને માટે ટમાટા ધણુ ઉત્તમ આહાર છે, એવો ડૉક્ટરોનો અભિપ્રાય છે. આનું કારણ એ છે કે, તેનો માવો અને રસ સહેલાઈથી પચી જાય તેવાં હોય છે; એટલુંજ નહિ પણ તેમાં જઠરના રસને વધારનારું અને દસ્તને સાફ આણનારું એક પ્રકારનું અમ્લ તત્ત્વ (એસીડ) રહેલું છે. વળી રસલ નામનો એક પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ ડૉક્ટર કહે છે કે, ટમાટા વિદ્રધિને મટાડે છે, અને આમ બનવું સંભવિત છે; કારણ કે વિદ્રધિ માંસ, મત્સ્ય, મદ્ય અથવા ચાહનો હંદ ઉપરાંત ઉપયોગ કરવાથી લોહીમાં બિગાડ થવાથી થાય છે. અને ટમાટા, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શરીરના કચરાને કાઢી જઠર આદિ અવયવોને સ્વચ્છ કરનાર હોવાથી પાચનક્રિયા સુધરતાં લોહી શુદ્ધ થાય છે, અને તેમ થતાં વિદ્રધિ મટે છે. ટમાટામાં લોહીને શુદ્ધ કરવાનો તથા સાફ દસ્ત લાવવાનો ગુણ હોવાથી ન્યુયૉર્કનો ડૉ. જુલ પોતાના રોગીઓને ખીજા ખોરાક સાથે ટમાટાને રાંધ્યા વગર ખાવાની હમેશાં આજ્ઞા કરતો.

ખેડુતોને ટમાટાની ખેતીથી ઓછી મહેનતે અને ઓછા ખર્ચે ધણુ સારો લાભ થાય છે. એક એકરમાં પાંચથી વીસ ટનસુધી ટમાટા થાય છે.

લંડનની એક હૉસ્પિટલનો ડૉક્ટર પ્રો. ચાર્લ્સ વીકનહામ ટમાટાની પ્રશંસા નીચેના શબ્દોમાં કરે છે:-ટમાટા એ પચારીમાંથી ન ઉડી શકાય એવા નિર્બળ મનુષ્યોનો તેમજ મદ્યનો, અનેનો આહાર છે. તે રોગી તથા નીરોગ, વૃદ્ધ તથા જુવાન, શ્રીમંત તથા ગરીબ, આળસુ તથા ઉદ્યોગી, વિદ્વાન તથા મૂર્ખ, સાધુ તથા પાપી સર્વના આહારનો પદાર્થ છે. સઘળાં શાકમાં તે સર્વોત્તમ શાક છે. માંદા માણસોને માટે અને તેમાં પણ જેઓ જઠરના વ્યાધિથી પીડાતા હોય છે તેમને માટે તો તે પરમેશ્વર તરફથી ઉતરી આવેલી બક્ષીસ છે.

(આષાઢ-સં. ૧૯૬૬ના “મહાકાળ”માં લેખક:-સદ્ગત માસ્તર શ્રીમાન્ છોટાલાલજી)

૨૬-કેવલ દૂધના આહારના લાભ

કેવળ દૂધ ઉપર રહેવાથી કેવા લાભ છે, તે જો મનુષ્યો જાણતા હોત તો આરોગ્ય તથા બળને પ્રાપ્ત કરવાને માટે તેઓ ઔષધોમાં નકામા પૈસા ન ખર્ચત. વિવિધ વ્યાધિઓને ટાળનાર તથા આરોગ્ય અને બળને આપનાર દૂધ જેવો ભાગ્યેજ બીજો કોઈ આહાર હશે. શરીરના પોષણમાં જે તત્વોની જરૂર છે તેમાંનાં ઘણાં તત્વો દૂધમાં છે, અને તેથી પૂર્ણ આહારતરીકે તે પ્રસિદ્ધ છે. બાળકના શરીરનું પોષણ તથા વૃદ્ધિ એકલા દૂધથીજ થઈ શકે છે. જોષ્ઠતા પ્રમાણમાં મનુષ્ય દૂધને ગ્રહણ કરે તો તેને ભાગ્યેજ બીજો કોઈ આહારનો પદાર્થ ગ્રહણ કરવાની જરૂર પડે. યુરોપમાં તથા અમેરિકામાં એકલા દૂધ ઉપર રહેવાથી પુષ્કળ રોગીઓના રોગ નિવૃત્ત થયાનું પ્રસિદ્ધ છે. ચીકાગોમાં દૂધથીજ સર્વ પ્રકારના વ્યાધિઓ ટાળનારી એક સંસ્થા છે. આ સંસ્થામાં રોગીઓને નિત્યનું પંદરશેરથી અધમણુ દૂધ પાવામાં આવે છે અને તેથી આશ્ચર્યકારક પરિણામો આવેલાં કહેવામાં આવે છે. ચીકાગોવિના બીજો સ્થળે પણ દૂધના પ્રયોગો કરી જોવામાં આવ્યા છે અને તેનું તેવુંજ સંતોષકારક પરિણામ આવ્યું છે.

દૂધ શરીરમાં રુધિરનો અને માંસનો ભરાવો કરે છે, તથા જે જે જગાએ શરીરમાં ખાડા હોય છે તે સર્વને પૂરી નાખી શરીરને ભરાવદાર અને ઘાટીલું કરે છે. તે આરોગ્યને, યુવાવસ્થાને તથા સૌંદર્યને આપે છે. ત્રણ માસ દૂધ ઉપર રહેવાનો પ્રયોગ કરવાથી ઘણા મનુષ્યોએ પોતાના શરીરના વળનમાં પોણા મણનો વધારો કર્યો છે; એટલુંજ નહિ પણ ચામડીનો વર્ણ બાળકના જેવો પ્રાપ્ત કર્યો છે. યોગ્ય રીતે દૂધને ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તો મટી શકે એવા સઘળા રોગ તે મટાડી શકે છે; એટલુંજ નહિ પણ વૃદ્ધાવસ્થા જે એક પ્રકારનો વ્યાધિ છે, તેને પણ તે મટાડે છે. દુર્બળ, રુધિર ઉડી ગયેલા અને મંદાગ્નિવાળા મનુષ્યો, દૂધ ઉપર રહે છે તો થોડા દિવસમાં પુષ્ટ થાય છે.

આરોગ્યને પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છનારે આરંભમાં એક અથવા બે નકારડા ઉપવાસ કરવા. થઈ શકે તેમણે ત્રણ ઉપવાસ કરવા. ઉપવાસના દિવસમાં સવારે તથા સાંજે પાણીને મ્હા જેવું ગરમ કરી તેમાં એક લીંચુ નીચોવી તેના એક અથવા બે પ્યાલા પીવા. દિવસના વચલા ભાગમાં પણ પ્રસંગે પ્રસંગે પાણી પીવું. બંધકોશના યંત્રવડે પણ મોટા નળને સાફ કરી નાખવો. આ પ્રમાણે શરીરની શુદ્ધિ કર્યા પછી દૂધનો પ્રયોગ શરૂ કરવો. ઉપવાસ કર્યા પછીજ જેઓ દૂધનો પ્રયોગ કરે તેમણે પ્રથમ દિવસે ત્રણ શેર કરતાં વધારે દૂધ પીવું નહિ. ક્રમે ક્રમે દૂધને વધારી છ શેર, આઠ શેર અથવા દશ શેર સુધી પણ પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં ચઢવું. દૂધ જ્યારે પુષ્કળ પીવામાં આવે છે, ત્યારેજ તેનો ખરો લાભ જણાય છે. ડોક્ટરો તથા વૈદ્યોની શી કરતાં અને ઔષધો કરતાં તે સસ્તું મળે છે. દૂધને ટાઢું પીવું અથવા ઉકાળીને પીવું. પોતાની પ્રકૃતિને જેવું અનુકૂળ આવતું હોય તે પ્રકારનું પીવું. ઉકાળેલા દૂધ કરતાં ટાઢા દૂધનો વધારે ગુણ છે, તેથી ટાઢું પીવાય ત્યાંસુધી અધિક યોગ્ય છે. તેમાં ખાંડ અથવા સાકર નાખવી નહિ. કેટલાક મનુષ્યો કહે છે કે, અમને દૂધ માફક આવતું નથી, અથવા તેથી અમને બંધકોશ અથવા ઝાડા થાય છે; પરંતુ આવા સર્વ મનુષ્યોને વિધિપૂર્વક દૂધનો ઉપયોગ કરવાથી તે માફક આવ્યાવિના રહેતું નથી. દૂધ પીને ખુદી હવામાં થોડી વાર ચાલવાથી અને દીર્ઘશ્વાસ લેવાથી દૂધ માફક આવે છે. કસરત અને દીર્ઘ શ્વાસપ્રશ્વાસ એ દૂધને માફક કરનાર રામબાણુ ઉપાય છે. કસરતથી અને દીર્ઘશ્વાસ-પ્રશ્વાસથી શરીર બળવાન થાય છે, અને શરીર બળવાન થતાં જઠર બળવાન થાય છે, અને જઠર બળવાન થતાં દૂધ માફક આવ્યા વિના રહેતું નથી.

વિધિપૂર્વક પીવાથીજ દૂધના લાભ જણાય છે. ચારશેર-પાંચશેર દૂધ એકી વખતે સામટું ગટગટાવી જવાનું નથી, પણ દર કલાકે અર્ધો શેર અથવા પોણાશેર પીવાનું છે, અને તે પણ નાને નાને ઘુંટડે પીવાનું છે. બાળક અથવા વાછરડું કેવી રીતે ધાવે છે તે જુઓ, અને તે પ્રમાણે દૂધ પીતાં શીખો. જેમ બને તેમ ધીરે ધીરે અને ફેરી ચૂસતા હોઇએ તેમ દૂધને પીવું.

એકા વખતે જેમ અને તેમ ઓછું દૂધ મોંમાં લેવાય તેમ કરવું. દૂધને પીવું નહિ, પણ ખાવું. આહારના બીજા પદાર્થો જેમ ચાવીએ છીએ અને મુખના રસસાથે મેળવીએ છીએ, તેમ દૂધને પણ મેળવવું. આમ કરવાથીજ દૂધના ખરા લાભ સમજાશે.

સવારે અગીઆર વાગતાસુધી ટાઢું દૂધ પી શકાય છે. પછી દૂધ ખગડી જવાનો સંભવ હોવાથી તે પછી પીવાનું દૂધ ગરમ કરીને પીવું. સવારે સાત કે આઠ વાગતાથી તે સાંજે ત્રણ કે ચાર વાગતા સુધી આ પ્રમાણે દૂધને પીવાનો પ્રયોગ કર્યા કરવો. સાંજે છ કે સાત વાગે ખજૂર, અંજીર, દ્રાક્ષ, કેળાં કે એવાંજ કોઈ જાતનાં ફળ અથવા બદામ, મગફળીના દાણા કે એવાંજ કોઈ એવો ખાવાની ઇચ્છા થાય તો ઘણાજ ઓછા પ્રમાણમાં ખાવો.

આ પ્રમાણે દૂધ પીવા છતાં જેમને બંધકોશ જેવું જણાય તેમણે જીલાબ ન લેતાં બંધકોશના ચંત્રનો ઉપયોગ કરવો. એક અઠવાડિયામાં ત્રણ વાર કરતાં વધારે વાર ચંત્રનો ઉપયોગ કરવો નહિ.

જેમને દૂધથી ઝાડા થાય, તેમણે ગભરાવાનું પ્રયોજન નથી. તેમણે દૂધનું પ્રમાણ ઓછું કરવું, કસરત વધારે કરવી અને દીર્ઘશ્વાસપ્રશ્વાસ વારંવાર કરવા. આથી અલ્પ સમયમાં દૂધ માફક આવી જશે. શરીરમાં ભરાયલો કેટલોક કચરો નીકળી જવા માટે પ્રસંગે ઝાડા થવાની અગત્ય રહે છે.

ઉપર દર્શાવેલા વિધિ પ્રમાણેજ દૂધ પીવા ઇચ્છનારે તે પીવું. ધીરે ધીરે પીવાના નિયમનું વિસ્મરણ કરવું નહિ. ધીરે ધીરે પીવાની ટેવ પાડવી. પુનઃ કહેવામાં આવે છે કે, દૂધ સૌંદર્યને, માંસને, રુધિરને અને બળને વધારનાર ચમત્કારિક રસ છે. (શ્રાવણ-૧૯૬૪ના “મહાકાળ”માંથી)

૩૭-દહીના લાભ

ચાલુ વર્ષના ‘ધી મદ્રાસ રેન્ડર્ડ’ ના તા. ૧૭ મી મેના અંકમાં ‘ધી ફાસ્ટ ક્યોર’ (ઉપચાર-સોપચાર) એ નામના વિષયમાં બંગાળાનો એક યુરોપીયન મેડિકલ ઑફીસર જેણે છ દિવસના ઉપવાસ કરી, ઉપવાસના લાભનો અનુભવ લીધો છે, તે લખે છે કે:-

જેમને બંધકોશનો વ્યાધિ હોય છે, તેમને ઉપવાસ કરવા ઘણા રહિત પડે છે; કારણ કે એકલા જળના ઉપયોગથી તેમના મોટા નળમાં રહેલું વિષ તથા જંતુઓ વગેરે બહાર નીકળવાનો પ્રયત્ન કરવામાં મગજ ઉપર, મૂત્રાશય ઉપર તથા ફેફસાં ઉપર વિલક્ષણ પ્રકારની અસર કરે છે. આથી ઉપવાસ કરનારમાં જો આ વિલક્ષણતા સહન કરવાનું બળ નથી હોતું તો તે ગભરાઈ બેસે છે, અને નિશ્ચયથી ડગીને આરોગ્યને આપનાર ઉપવાસને છોડી દે છે. આવા લોકોએ ઉપવાસના યથેચ્છ લાભ મેળવવાને માટે તેમણે ઉપવાસ કરવા પહેલાં દહીંનો ઉપયોગ કરીને જઠર, મોટા નળ વગેરે સ્થળે રહેલા વિષનો તથા જંતુઓનો પ્રથમ નાશ કરવો જોઈએ; અને પછી વગરઅડચણે ઉપવાસ કરવા જોઈએ. દહીંના જંતુઓ મોટાં તથા નાનાં આંતરડાંમાં રહેલા અસંત દુષ્ટ તથા હાનિકારક જંતુઓનો નાશ કરી નાખે છે, અને એમ છતાં તેઓ પોતે નિર્દોષ છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ મનુષ્યોનું અનેક વ્યાધિઓથી રક્ષણ કરે છે. એ હવે સારી રીતે પ્રસિદ્ધ થઈ ચુક્યું છે કે, દહીંની અમ્લતામાં જે જંતુઓ છે, તે ફૂલેરા, ટાઇફોઇડ, મરડો અને એવાંજ બીજા વ્યાધિમાં જણાનાર જંતુઓના કદા શત્રુ છે, અને જ્યાં દહીંના જંતુઓ હોય છે, ત્યાં આ રોગના જંતુઓ કદી રહી શકતા નથી. મેં પોતે ત્રણ માસસુધી નિલ શેર શેર દહીં ખાવું છે, અને હમણાંથી મારા દરદીઓને મોટાં તથા નાનાં આંતરડાંના વ્યાધિઓમાં બીજા ઉપચારો સાથે હું દહીંજ આપું છું, અને તેથી મને ઘણો લાભ થતો અનુભવમાં આવ્યો છે. મરડો, અતિસાર, હડીલો બંધકોશ વગેરે પચ્ચેન્દ્રિયના સઘળા વ્યાધિઓમાં બ્યારે દહીંમાં રહેલા નિર્દોષ જંતુઓને, તે તે વ્યાધિવાળાં સ્થળોમાં વસતા દુષ્ટ જંતુઓ ઉપર (બેક્ટેરીયા) છોટી મૂકવામાં આવે છે, ત્યારે અવશ્ય લાભ થાય છે. આથી ઉપવાસ કરવા ઇચ્છનારે ઉપવાસ કરવાપૂર્વે થોડા દિવસ નિયમિત રીતે દહીં ખાધને આ જંતુઓનો નાશ કરવો અને પછી ઉપવાસ પૂરા કર્યા પછી પણ આહારમાં નિત્ય નિયમિત રીતે દહીંનો ઉપયોગ કર્યા કરવો.

(વૈશાખ-૧૯૬૬ ના “મહાકાળ”માં લેખક:-સદ્ગત માસ્તર શ્રીમાન છોટાલાલજી)

૨૮-સાવ સાદા અને ઘરગતુ ઉપાયો

રોજનો તાવ-કુદીનો તથા તુલસીનો કવાથ કરીને પીવાથી રોજનો તાવ જાય છે.

પ્રમેહ-આવળનાં કુમળાં પાન સવાર-સાંજ એક તોલો સાકરસાથે મિશ્ર કરી ખાવાથી, પ્રમેહ, તણખ તથા દાહ મટે છે.

દાંતના પારામાંથી નીકળતું લોહી-નારંગી ચૂસવાથી બંધ થાય છે.

ઉલટી-ખીલીની છાત્રનો ઉકાળો મધ સાથે પીવાથી મટે છે.

આંખનું પડળ-રીસામણીનો રસ તથા ઘોડાનું મૂત્ર મિશ્ર કરીને અંજન કરવાથી આંખનું પડળ મટે છે.

વા ઉપર-લસણની છોલેલી કળાઓ તો. ૪, શેકેલી હીંગ, જીરૂ, સિંધાલુણ, સંચળ, સુંઠ, મરી અને પીપર દરેક અંકેક માસો લઈ તેનું ચૂર્ણ લસણ સાથે ઘુંટવું અને પછી પાવલીભારની ગોળાઓ કરી અંકેક ગોળા સવારમાં ખાઈ ઉપર દીવેલા(ઐરંડા)ના મૂળનો ઉકાળો પીવાથી સર્વ પ્રકારના રોગ, પક્ષાઘાત, ઉર્સતંબ, કડીશળ, પડખાતું શળ, પેટના કૃમી, વાયુ તથા સર્વ શરીરનો વા મટી જાય છે. (આ ઉપચાર ભાદરવા આસોમાં ન કરવો જોઈએ. નહિ તો વખતે તુકશાન કરે છે.)

આંખ દુઃખવી-જેઠીમધ, લોદર, ધુલાવેલ ફટકડી તથા રસવંતી સરખે ભાગે પાણીમાં વાટી આંખનાં પોપચાં ઉપર ચોપડવાથી દુઃખવા આવેલી આંખ મટે છે.

કાનનું શૂળ-સરસિયા તેલનાં ટીપાં કાનમાં નાખવાથી કર્ણશળ મટે છે.

ચુંક-ચુંકને ઘીમાં તળીને ચૂર્ણ કરી તેની ફાટી ફાડવાથી મટે છે.

ચોથીઓ તાવ-સાટોડીનાં મૂળનું ચૂર્ણ તો. ૦૧ દૂધ સાથે ખાવાથી મટે છે.

સળેખમ-હળદરની ધુમાડી લેવાથી સળેખમ તુરત મટી જાય છે.

ગુમડાં-ઘોયેલા ઘીમાં ગળી મિશ્ર કરી ધારાંપર ચોપડવાથી જલદીથી રૂઝ આવે છે.

ખરજવું-પિત્તપાપડો, હરતાલ તથા મનશીલને ઝીણું વાટી ઘોયેલા ઘીમાં મેળવી મલમ બનાવી ખરજવા ઉપર ચોપડવાથી મટી જાય છે.

દાદર-કુંવાડીયાનાં ખીજને લીંબુના રસમાં ઝીણું વાટીને દાદર ઉપર ચોપડવાથી દાદર મટે છે.

જૂ-કાળીજરીને લીંબુના રસમાં વાટી માથાના વાળમાં લગાવવાથી માથાની જૂઓ તથા લીખો મટે છે.

ગુમડામાં પડેલા જીવ-કણજીનાં પાન, લીમડાનાં પાન અને નગોડનાં પાનને વાટીને લેપ કરવાથી ગુમડામાં પડેલાં જીવડાં મરી જાય છે.

ખાળપુષ્ટિ-આસન, કાળા તલ તથા ખજુરને મિશ્ર કરી તેનાં વડાં કરી ઘીમાં તળીને ખવરાવવાથી અથવા તો આસનનું ચૂર્ણ સાકર સાથે ખવરાવવાથી નખળાં, દુબળાં અને હીંગણાં ખાળકો શરીરે પુષ્ટ થાય છે.

સ્ત્રીની છાતીમાં ધાવણ ચઢી આવીને પીડા થાય તો ઇંદવારુણીનાં મૂળ વાટીને તેનો જાડો લેપ કરવાથી તે પીડા મટે છે.

રાત આંધળાપણું-(૧) ગવારના લીલાં પાંદડાં લઈ તેને માટીના હાંધામાં ખાંસીને દરરોજ સાકર સાથે ખાવાથી રાત આંધળાને આંખને સારો ફાયદો બતાવે છે. (૨) મેદીનાં લીલાં પાંદડાં લઈ તેને તડકે સુકવી નાંખી સુકાયા પછી તેને ખાંડી સારી રીતે ભૂકો કરી રાતે ૧ તોલો ભુકો પાણીમાં પલાળી સવારે ગાળી લઈ સાકર નાંખીને પીવું જેથી આંખને ફાયદાકારક છે. (૩) તક-મરીયાંને પલાળીને સાકર સાથે ખાવાથી આંખને સારી રીતે ફાયદો થાય છે તે રાત આંધળાને આ ઉપાય સહેલા છે.

ઉનવા ઉપર-ચુળાનો રસ ૫ તોલા, સાકર ૧ તોલો બન્ને સાથે મેળવી પીવું અને અળ-શી અથવા જવની ચા કરી પાણીને બદલે આપવાથી મટે છે. ('લાગ્યોદય'માંથી)

૩૧-ગોસ્વામી તુલસીદાસજી ઓર વીર-રસ

૧-ઉપક્રમ

જગ પુનિ દૂળે જગમગ્યો, કોઉ કવિ તુલસી સો ન;

કાયરતા-મુખ દેત જો, કવિતા-તુલસી-સોન. x

ગોસ્વામીજી ને જો કુછ કહા હૈ, અપૂર્વ ઓર સજીવ હૈ. ઉનકા વીર-રસ વર્ણન બી સોકોતર હૈ. પદ પદ પર ઓજ ટપકતા હૈ ઓર ભાવ તથા રસ કી ભરમાર હૈ. હૃદય ફડક ઉઠતા હૈ.

લોગ કહતે હૈ, સ્ત્રી ઓર બ્રાહ્મણ કે ઉપર વીરોં કો હાથ ન છોડના ચાહીએ-યે અવધ્ય હૈ. પરંતુ મર્યાદા-પુરુષોત્તમ શ્રીરામ ને વધક્રિયા સ્ત્રી તાડકા સે પ્રારંભ કર કે બ્રાહ્મણ રાવણ પર સમાપ્ત કી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ને બી પહલે પૂતના કો હી ઇસ સંસાર સે બિદા ક્રિયા થા. ખાત યહ હૈ કિ જો ધર્મ કે વિરુદ્ધ જાય ઓર ફસરોં કા ધર્મ બિગાડે; સમજાને પર બી ન સમજે; તો ફિર ઉસે 'ચિન કેન પ્રકારેણ' સમાપ્ત કર દેને મેં હી ધર્મ કી રક્ષા ઓર સંસાર કી ભલાઇ હૈ.

ભાઇ સહિત રામચંદ્ર વિશ્વામિત્ર કે યજ્ઞ કી રક્ષા કરને કે લિયે ચલતે હૈ. ખીચ મેં તાડકા રાક્ષસી કે પ્રાણ લે કર આશ્રમ પહુંચતે હૈ ઓર ગર્વપૂર્વક ઉત્સાહ સે કહતે હૈ-“મુનિવર! અખ:-“નિર્ભય યજ્ઞ કરહુ તુમ જાઇ!” આત્મબલ પર કૈસા વિશ્વાસ હૈ! યજ્ઞવિધ્વંસ કરને કે લિયે મારીચ ઓર સુખાહુ ધાવા કરતે હૈ. મારીચ કો તો આપને ઐસા ‘બિનુકર ખાન મારા’ કિ ખસ, વહ “સત જોજન ગા લંકા પારા!” બાદ સુખાહુ રહા, સો-“પાવક સર સુખાહુ પુનિ જારા.” બાકી ઇનકી સેના બચી ઉસે લક્ષ્મણજી ને ચોપટ કોર દિયા-“અનુજ નિશાચર કટક સંહારા.” યજ્ઞ પૂર્ણ હુઆ બાદ સીતારવચંવર દેખને ઓર જનકપુર પહુંચે.

૨-પરશુરામ ઓર રામ

ધનુષ તોડ ચૂકને પર મહાકોપી પરશુરામ આતે હૈ. સખ રાજ-મહારાજ ગાયબ હો જાતે હૈ-“બાજ ઝપટ જનુ લવા લુકાને.” જો સામને રહ ગયે, વે થર થર કાંપતે હુએ-“પિતુ સમેત કહિ કહિ નિજ નામા, કરન લગે સખ દંડ પ્રણામા.” પરંતુ, “અતિ ડર ઉતર દેત કોઉ નાહી.” ઇસ પર લક્ષ્મણજી મેદાન મેં ફૂલે હૈ. અચ્છી નોકઝોંક હોતી હૈ. દેખને લાયક હૈ. રામચંદ્ર દોનોં કો સમજાતે હૈ. પરશુરામ સે કહતે હૈ, ‘જાને દીજયે મહારાજ! યહ અબી લડકા હૈ. ઇસે ઇતિના જ્ઞાન નહીં હૈ. ક્ષમા કીજીએ.’ ઇધર લક્ષ્મણ કો સમજાતે હૈ, ‘લેખ્યા! ઇનસે કયોં ઐસી ખાતેં કરતે હો? યે બ્રાહ્મણ હૈ, મુનિ હૈ, પૂજ્ય હૈ. ઇસ લિયે યે જો કુછ કહેં સો હાથ જોડ કર સુન લો, ઇસી મેં કલ્યાણ હૈ.’ પર દોનોં મેં સે કોઇ બી નહીં સુનતા. અંતત: પરશુરામ શ્રીરામ પર હી ઉલટ બિગડતે હૈ. કહતે હૈ:-‘ખસ, તેરે હી ઇશારે સે લક્ષ્મણ ઉછડ રહા હૈ. તુમ દોનોં એક જૈસે હો. મેં તુમ દોનોં કો ઠીક કર ફંગા.’ અખ શ્રીરામજી અવસર જાન કર કહતે હૈ:-

“ગુનહુ લખન કર હમ પર રોપૂ, કતહુ સુધાઇહુ તે ખડ દોપૂ.”

ઓર-“ટેઠ જાનિ સંકા સખ કાહૂ, વકં ચંદ્રમહિ અસઈ ન રાહૂ.”

કૈસી સુંદર અનુભવપૂર્ણ સૂક્તિ હૈ. ‘લેશ’ ઓર ‘દૃષ્ટાન્ત’ ને વહ સમવટ વાક્ય કી કર દી હૈ કિ આંખોં કે સાથ દિવ કાખૂ સે બાહર હો જાતા હૈ.

રામજી કહતે હૈ, સુનીએ ભુગુપતિ જ:-

“જો હમ નિદરહિં વિપ્ર બહિ, સત્ય કહહુ ભુગુનાથ!

તો અસ કો જગ મુલત જહિ, લય ખસ નાવહિં માથ?”

મહારાજ! આપ બ્રાહ્મણ હૈ. અન્યથા, સંસાર મેં ઓર કોન ઐસા સુભટ હૈ, જિસસે ડર કર યહ સિર ઉસકે આગે ઝુક સકે? સોચીએ તો સહી! કયોંકિ, મહારાજ! હમ ક્ષત્રિય હૈ:-

“દેવ દનુજ ભૂપતિ ભટ નાના, સમ બલ અધિક હોઉ બલવાના;

જો રન હમહિં પ્રચારઈ કોઊ, લરહિં સુખેન કાલ કિન હોઊ.”

x મેરે ‘વીર-કવિ-વિનોદ’ કા એક દોહા હૈ.

—લેખક.

કૈસે વીરોચિત શબ્દ હૈં! દેવતા હો, રાક્ષસ હો, બરાબરી કે ખલ કા હો અથવા અધિક ખલશાલી હો; યદિ વહ રણુ મેં હમેં લલકારેગા, તો આનંદ સે લડેંગે, ફિર ભલે કાલ હી ક્યોં ન હો! યે હૈં ક્ષત્રિયહૃદય સે નિકલે હુએ શબ્દ. ‘ગર્વ’ સંચારી ભાવ સે પુષ્ટ શ્રીરામ કા ‘ઉત્સાહ’ અભિવ્યક્ત હો કર ‘વીર-રસ’ કે રૂપ મેં પરિણત હો રહા હૈ. ફિર કહતે હૈં—

“છત્રિય તનુ ધરિ સમર સકાના, કુલ કલંક તેહિ પામર જાના.”

અહા! કહાં હૈં આજ વે ક્ષત્રિય? યે શબ્દ હૃદય કે ચીરતે ચલે જાતે હૈં! પરંતુ, મહારાજ!

“વિપ્રવંશ કે અસ પ્રભુતાઈ, અભય હોધ જો તુમહિં ડરાઈ.”

વીરતા કૈસી ધર્મ કી આશની મેં પગી હૈ!

૩-ખર ઐર દૂષણુ આદિ

મિસ મેયો કી બી બહન શર્પણુઆ આઈ. રામ કે ધશારે સે લક્ષમણ ને ઉસકે નાક-કાન છીડા લિયે. ચિત્લાતી હુઈ વહ અપને ભાઈ મહાપ્રતાપી ખર-દૂષણુ કે પાસ ગઈ. દૂતિન તો થી હી. વહાં ઐર સખ કહ કર યહ બી કહા કિ ઉનકે પાસ એક સ્ત્રી બી બી સુંદર હૈ. વે લોગ સેના લે કર ચઢ આયે. કૌજ કે ચલને સે—“ધૂરિ પૂરિ નલ-મંડલ રહી.” રામ ને લક્ષમણ સે કહા:—

“લઈ જાનકિહિં જાહુ ગિરિકંદર, આવા નિસિચર કટક ભયંકર.”

લક્ષમણજી ને તુરંત ઐસા હી કિયા, ધધર રામ ને ‘નિસિચર કટક ભયંકર’ દેખ કર બી, ધખડા કર નહીં, પરંતુ—“વિહંસિ કઠિન કોદંડ ચઢાવા.” પહલે ધનુષ ઠીક કર કે તખ ફિર અપની ઐર તૈયારી કરતે હૈં. અહા! ક્યા હી શોભા હૈ:—

“કોદંડ કઠિન ચઢાઈ સિર જટજૂટ બાંધત સોહ ક્યોં,
મરકત સૈલ પરલરત દામિનિ કોટિ સોં ભુગ ભુજગ જ્યોં.”

ફિર:—

“કટિ કસિ નિષંગ વિસાલ ભુજ ગહિ, ચાપ વિસિખ સુધારિ કે;
ચિતવત મનહું મુગરાજ પ્રભુ, ગજરાજ ઘટા નિહારિ કે.”

અભૂતપૂર્વ દૃશ્ય ‘ઉત્પ્રેક્ષા’ સે કૈસા સળયા ગયા હૈ.

કૌજ આ પહુચી. શ્રીરામ કો દેખ કર સલાહ બંધી કિ ભઇ, ઇસે મારો મત, જાને દો. હાં, ઇસકી સ્ત્રી લે લો. યહ ખબર ઇસકે પાસ ભેજ દો. દૂતોં ને ખબર પહુચાઈ. શ્રીરામ લલકાર કર કહતે હૈં:—

“હમ છત્રી મૃગયા ખન કરહીં, તુમહસે ખલ મૃગ બોજત ફિરહીં;
રિપુ બલવંત દેખિ નહીં ડરહીં, એક બાર કલહુ સન લરહીં.”

ક્યા અખ બી વે ક્ષત્રિય ભારત મેં હૈં? ક્યા ફિર કબી હોંગે? પરંતુ, હાં:—

“જૌ ન હોઈ ખલ ધર-ફિરિ જાહુ, સમર વિમુખ મ હતઉં ન કાહુ.”

ઐર, યે તો ડરપોકોં કી ચાલખાજ્યોં હૈ, કિ રામ સુકુમાર બચ્યા હૈ, ઇસસે ક્યા લડેં? સુનો:—

“રન ચઢિ કરિય કપટ ચતુરાઈ, રિપુ પર કૃપા પરમ કદરાઈ.”

દૂતોં ને યહ ખાત જા કર કહી. આગ લગ ગઈ, છિડ ગઈ, મચા ધમાસાન! ઉસ સમય શ્રીરામ ને ક્યા કિયા—

“પ્રભુ કીન્હ ટંકોર પ્રથમ કઠોર ઘોર ભયાવહા,
ભયે બધિર વ્યાકુલ જાનુધાન ન જ્ઞાન તેહિ અવસર રહા.”

આખિર ધનુષ કી ટંકોર થી, કુછ મળક તો થા હી નહીં ઐર ન આજકલ કે ક્ષત્રિયોં કી નરેન્દ્રમંડલ મેં પ્રભુ વાયસરાય કી જાજાયા મેં, વિનોદ-કરતલધ્વનિ હી થી. ફિર તો:—

“સાવધાન હોઈ ધાયે, જાનિ સખલ આરાતિ;
લાગે બરખન રામ પર, અસ્ત્ર શસ્ત્ર બહુ લાંતિ.”

પરંતુ:—

“તિન કે આયુધ તિલ સમ, કરિ કાઠે રઘુવીર;
તાનિ સરાસન સ્વપન લગિ, પુનિ છાંડે નિજ તીર.”

ઔર ક્યા! પહેલે શત્રુ કા ખાર બચાયા, તખ ફિર અપને પૈને બાણ ઉન પર છોડે. બિના કુછ સોચે-વિચારે ભૈંસા-યુદ્ધ થોડે હી થા કિ ઉધર સે અસ્ત્ર-શસ્ત્ર આ રહે થે, ઉન્હેં બચાવે બિના હી આપ ભી અધા-ધુધ અપને બાણ છોડને લગતે. આખિર રઘુવીર થે.

શ્રીરામ કી બાણ-વર્ષા ને શત્રુસૈન્ય મેં હાહાકાર મચા દિયા, લગદગ મચ ગયી; પર વે તીનોં ભાઈ અપને સૈનિકોં કો લલકારને લગે. હુકમ કર દિયા કિ આજ ને કોઈ સમર સે ભાગ કર બચગા, ઉસે હમ અપને હાથ સે માર દેગે. ફિર તો વીર રાક્ષસ સૈનિક કુદ્દ હો કર લડને લગે, ઇધર શ્રીરામ ને જોર સે બાણ છોડના શુરુ કિયા તો:—

“ભટ કટત તન સત ખંડ, પુનિ ઉઠત કરિ પાખંડ;
નભ ઉઠત બહુ ભુજદંડ, બિનુ ઝાલિ ધાવત ફંડ.”

ઇસ પ્રકાર બેઢબ છતી હૈ, ઇસ રંગ કે રસિક જન કહીં પર ઇસે અચ્છી તરહ દેખેં. આનંદ આ બચગા, યહાં તો ખાનગી ભર હૈ.

શ્રીરામજી ને વીરતા સે ઔર અનેક ઉપાયોં સે સમસ્ત શત્રુઓં કો ધરાશાયી ખાત કી ખાત મેં કર દિયા—“કરિ ઉપાય રિપુ મારે છન મેં કૃપા નિધાન”

ફિર:—

“ધુઆં દેખિ ખરદૂષણ કેરા, બઈ સુપનખાં રાવન પ્રેરા.”
પૂરી જોગિની થી. રાવણુ ભી કહે મેં આ ગયા—“વિનાશકાલે વિપરીતશુદ્ધિ.”

૪-જટાયુપ્રેમ

રાવણુ સીતા કો લિયે જન રહા થા તો જટાયુ ને દેખા, વહ ઉસ દુષ્ટ સે ખૂબ લગા; પર વૃદ્ધ થા. રાક્ષસરાજ કો અચ્છી મજા ચખા કર ઉસકે શરીર કો ચલતી કી તરહ છેદ કર ધરા-શાયી હો ગયા. પગ પગ અંતિમ ઘડિયાં ગિન રહા થા કિ સીતાજી કો દૂંદતે હુએ શ્રીરામજી ઉધર સે આ નિકલે.

“કર સરોજ સિર પરસેઉ, કૃપાસિંધુ રઘુવીર;
નિરખિ રામ છવિ-ધામ મુખ, વિગત લઈસખ પીર.”

ક્યા કોઈ અપને વીર સિપાહી કી ઇસિસે અધિક કદર કરેગા? જટાયુ ને સખ હાલ કહા, રામજી ને આંખોં મેં આંસૂ ભર લિયે ઔર કહા:—

“પરહિત ખસ જનકે મન માંહી, તિન્હુ કહૈં જગ દુર્લભ કછુ નાંહી.”

આપ સ્વર્ગ જાઇયે, આપને અપને વીરોચિત કર્મ સે સ્વર્ગ જત લિયા હૈ—“તાત કરમ નિજ તેં ગતિ પાચી.” પરંતુ એક પ્રાર્થના હૈ, સ્વર્ગ મેં જા કર:—

“સીતાહરન તાત જનિ, કહેઉ પિતા સન જન;
જો મૈં રામ તો કુલ સહિત, કહૈં દશાનન આધ.”

અહા! ઈસે શબ્દ હૈ! એક એક માત્રા મેં ક્યા ક્યા આનંદ ભરા હૈ!! સીધે સાદે શબ્દોં મેં કેસા રસ હૈ! વાહ ઉત્સાહ! અહો પ્રત્યુપકાર શુદ્ધિ! ધન્ય હૈ, અવશ્ય હી ઇસસે અધિક અચ્છા વીર-રસ કા ઉદાહરણુ દુર્લભ હૈ. આધક કૌન કહે, ઇસકી ટક્કર કા હી ખોળે નહીં મિલને કા ‘જો મૈં રામ’-અગર મૈં રામ હું તો ક્યા હોગા? રાવણુ, સ્વયં અકેલે નહીં, કુલસહિત આ કર કહેગા! ‘રામ’ મેં “અર્થાન્તરસંક્રમિતવાચ્યધ્વનિ” કા કેસા આનંદ હૈ? ડર હૈ તો યહી કિ પિતાજી કહીં યહ ન સુત લેં કિ રાવણુ સીતા કો લે ગયા ઔર રામ સે કુછ ન બતા! હાય રે આજ કે ભારત! આજ તેરી ઉસી છાતી પર હજારોં અબલાઓં કા અપહરણુ હોતા હૈ ઔર જનને પતિ-નામમાત્ર કે પતિ-દેખતે હી રહ જાતે હૈં ઔર ફિર ભી મૂછોં પર તાવ દેતે હૈં!

કુછ શર્મ નહીં ! સમય કી ખલિહારી હૈ !!!

૫-સુગ્રીવ સે મૈત્રી ઔર ખાલિવધ

વીરોં કો વીરોં કી જરૂરત હોતી હૈ. વીર મખમલ કે ગદોં પર નહીં કંકડોં પર પલતે હૈ. અર્વાચીન ઇતિહાસ મેં ભી ગુરુ ગોવિંદસિંહ ઔર શિવાજી કો ગરીબ કિસાનોં ને હો અપને સિર દે કર સ્વદેશ ઔર સ્વધર્મ કી રક્ષા કરને મેં સક્ષ્મ કિયા થા. પ્રતાપ કો ભીશોં ને સહારા દિયા થા.

રામ ને, અયોધ્યા છોડતે હો, સખસે પહલે નિષાદરાજ સે ભેટ કી—હૃદય સે હૃદય મિલાયા, ગૃધ્રરાજ જટાયુ કી તો અંયેષ્ટિ કિયા ભી—પિતા કે સમાન અપને હાથ કી ! ક્યા કોઈ અપને વીરોં કો સંમાન કરેગા ? ઐસે હી સ્વામી કે ઇશારે પર વીર અપને પ્રાણ ન્યૌછાવર કરતે હૈ.

અખ શ્રીરામ કો કુછ ફૌજ કી જરૂરત થી—લંકા પર ચઢાઈ કરની થી. સખસે પહલે તો સીતા કો પતા લગાના થા, જો કિસી વિશિષ્ટ સહાયતા કે બિના હો નહીં સકતા થા. રામ ને રાજ્ય ખાલિ કો છોડ કર દુઃખી સુગ્રીવ સે મિત્રતા કી, આપસ મેં એકદૂસરે કે દુઃખ—સુખ સે પરિચિત હુએ, સુગ્રીવ ને કહા:—“ સુનહુ રઘુવીરા ” “ તજહુ સોચ મન આનહુ ધીરા. ”

ક્યોંકિ:—“ સખ પ્રકાર કરિહહુ સેવકાઈ, જોહિ વિધિ મિલિહિ જનકી માઈ. ” શ્રીરામ ને ભી કહા, સુગ્રીવ ! મેં તેરા કંટક જરાસી દેર મેં દૂર કર દૂંગા:—

“ સુતુ સુગ્રીવ મારિહહુ, ખાલિહિ એક હિ ખાન;
અક્ષ સદ સરનાગત, ગયે ન ઉવરહિ પ્રાન. ”

ઔર ક્યા ! ફિર રામ—પ્રતિજ્ઞા ઠહરી. જો કહ દિયા, કહ દિયા—રામો દ્વિર્નામિમાષતે, ઉસ ખાલિ કો યહ એક ખાણ સે મારને કી પ્રતિજ્ઞા હૈ, જિસને રાવણ કે ભી નાક મેં દમ કર દી થી, ઉસ રાવણ જિસને ત્રિલોકી કમ્પા દી થી. પ્રતિજ્ઞા કે અનુસાર ખાલિ કો મારા—એક હી ખાણ સે મારા, મરતે સમય ખાલિ કહતા હૈ:—

“ મૈં વૈરી સુગ્રીવ પિયારા, કારણ કવન નાથ મોહિ મારા. ”

ક્યોંકિ:—“ ધર્મ હેતુ અવતરેઉ ગાસાઈ

પર-તુ:—મારેઉ મોહિં વ્યાધ કી નાઈ. ”

રામ ને વૃક્ષ કી ઓટ મેં છિપ કર મારા થા. ખાલિ ઉસી ખાત કો કહ રહા હૈ, ધર્મવીર શ્રીરામ ઉત્તર દેતે હૈ:—

“ અનુજ-અધૂ ભગિની સુતનારી, સુતુ શઠ ચે કન્યા-સમચારી;

ઈન્હહિં કુદૃષ્ટિ વિલોકઈ જોઈ, તાહિ બધે કછુ પાપ ન હોઈ. ”

ઠીક હૈ જો ઐસા પાપી હૈ ઉસે છલ સે, ખલ સે, કિસી ભી તરહ માર દો, પરમ ધર્મ હૈ. સુદર ઉત્તર હૈ. ઉત્તર ક્યા હૈ, ધર્મશાસ્ત્ર કો સાર હૈ.

આજે ક્યા હોતા હૈ. રામ ને સુગ્રીવ કો રાજ્ય બનાયા, આપ પ્રવર્ષણ પર્વત પર કુટી બના કર વર્ષ બિતાને લગે. સુગ્રીવ રાજ્ય પા કર ઈન્દૌરનરેશ સર તુકોજી કી તરહ એશો—આરામ મેં મસ્ત હો ગયે. ફિર ક્યા કિસી દુઃખિયા કી સુધ રહતી હૈ ! કઈ મહીને ખીત ગયે, સુગ્રીવ ને ખખરહી ન લી, તખ તો શ્રીરામચંદ્ર કો ક્રોધ આયા:—“ ઐ ! ઇસકી તો યહ પ્રતિજ્ઞા થી, કિ મૈં સીતા કે દૂંઢને મેં અપના સખ કુછ લગા દૂંગા; પર રાજ્ય પા કર યહ ઐસા મદમત્ત હો ગયા હૈ કિ કુછ ખખર હી નહીં રહી; તો ફિર બસ:—“ અખ સુગ્રીવ કી ભત્રાઈ નહીં હૈ:—”

“ જોહિ સાયક મારા મૈં ખાલી, તેહિ સર હૃતઉ મૂઠ કહ કાલી. ”

લક્ષ્મણજી કો તો જરા સે ઇશારે કી દેરી રહતી હી થી:—

“ લહિમન કોધવંત પ્રભુ જનના, ધનુષ ચઢાઈ ગહૈ કર ખાના. ”

રામ ને સમજા કિ લક્ષ્મણ તો જા કર એકદમ પ્રવ્રય કર દેગા. ક્રોધ ઇસકે સંભાવે ન સંભ-લેગા. ઉન્હોંને તુરંત સાફ કર કે કહા:—

“ ભય દિખાઈ લ આવહુ, તાત ! સખા સુગ્રીવ. ”

ભાઈ ! સુગ્રીવ મિત્ર હો ચૂકા હૈ. ઉસે કેવલ ભય દિખા કર લે આઓ—ધનુષ ડરાને કે ત્રિયે

ચદાએ રખો, પર બાણ છોડ ન દેના.

કૈસી નીતિ હૈ. યહાં વીરતા સફલ હોતી હૈ. લક્ષમણ ગયે. સુગ્રીવ ડર ગયે, હોશ આયા. ઇંધર-ઉંધર દુંદને કે લિયે અનુચરોં કે કહી આજ્ઞા દે કર ભેળ. સીતાજી કા પતા લગા. ફિર શત્રુ કે ભાઇ વિભીષણ કે ફેડા-ઉસે રાજ બનાને કા વચન દિયા. વચન તો વચન, તિલક બી પહેલે હી કર દિયા. દંડપ્રતિજ્ઞ રામ પર વિશ્વાસ થા હી. ફિર કયા થા ? ધર કા ભેદિયા લંકાદાહ હો ગયા. મિત્ર સુગ્રીવ કી સેના ને, સેના તો અલગ, ઉસકે એક અનુચર હનુમાન ને હી, જો જો જૈહર દિખાએ ઔર જૈસા કુછ ઉસકા વર્ણન ગોસ્વામીજી ને કિયા હૈ, વહ સખ ફિર દેખીએગા. અચ્છી તરહ દેખીએગા, યે હી ચીજેં તો મદોં કે દેખને કી હૈં.

(“વીરસંદેશ” માસિકમાં લેખક:-શ્રી. કિશોરીદાસજી બાજપેયી શાસ્ત્રી)

૪૦-સ્વામીશ્રી વિચારાનંદજીના મનનીય વિચાર

ભાઈઓ અને બહેનો ! આજે મને અત્રે આનંદ અને શોક બંને થાય છે. શોક એટલા માટે થાય છે કે, તમે અહીં કલાક બે કલાક માટે ખીટી જેવી સાધારણ વસ્તુ પણ છોડી શકતા નથી. ભવિષ્યમાં એવી સ્થિતિ જરૂર આવવાની છે કે જ્યારે તમને રોટલો મળશે કે કેમ, તે પણ સવાલ છે. તમે માનો કે ન માનો, પણ ભવિષ્યમાં એક કોમી લડાઈ આવી રહી છે, જ્યારે એક કોમી આગેવાન અથવા સરદાર હુકમ કરશે કે, એક કરોડ માણસો વોલન્ટિયર જોઈએ, તેજ વખતે તમારે તૈયાર થવું પડશે. તમે સ્વરાજની વાતો કરો છો, પણ સ્વરાજ કાંઈ શક્તિ ખીલવા વગર મળતું નથી. હું ખુલ્લું કહું છું કે, ધારાસભાઓમાં કે ખીજી જગ્યાએ સ્વરાજ મળી શકવાનું નથી. નો-એઈન્સ (નાફેરવાદીઓ) કહેશે કે, અમે રેડીયો કાંતી સૂતર કાઢશું એટલે સ્વરાજ મળશે. હું એવેંજ આપું છું કે, એ રીતે સ્વરાજ કદી નહિ મળે. હિંદુસ્થાનને માટે એક કરોડ માણસો મરવાને માટે તૈયાર થશે, તે દિવસે સ્વરાજની તમને આપોઆપ ભેટ આપવામાં આવશે. આજે જમનાના કિનારા ઉપર બંગલામાં રહેતી ૧૬-૧૭ વર્ષની એક યૂરોપીયન છોકરી એકલી બહાર નીકળી ખુશીથી છ-સાત માઈલ જંગલમાં ફરી આવે છે, પણ તેવું કોઈ નામ પણ લેતું નથી. તેને ખાત્રી છે કે, જો મારી સામે કોઈ ખરાબ નજરથી એક દૃષ્ટિસરખી પણ કરશે તો મારાં જીવન-ભાઈઓ તેને પણ નીચે ચગદી મારશે ! ત્યારે હિંદુઓની સ્થિતિ એથી ઉલટીજ છે. હિંદુઓની ૧૬-૧૭ વર્ષની છોકરીઓ નિર્ભય રીતે રસ્તામાં ફરી શકતી નથી. ૨૪ કરોડ હિંદુઓ જ્યારે મોટી સ્ત્રીને માતા કે બહેન અને નાનીને પુત્રી જેવી માનતા થશે; એક બ્રાહ્મણ એમ માનશે કે, બંગીની સ્ત્રી મારી બહેન છે; એક બંગી એમ માનશે કે, બ્રાહ્મણની સ્ત્રી મારી બહેન છે; ત્યારે જગતમાં મુસલમાન કે અંગ્રેજ હિંદુઓનું નામ પણ લઈ શકશે નહિ. હિંદુઓએ બાળકને અટકાવવાં જોઈએ, ખીજા દેશોમાં પહેલાં શક્તિ, પછી લક્ષ્મી અને પછી સ્ત્રીની વાત થાય છે. જે દેશમાં શક્તિ છે ત્યાં શુદ્ધિ છે અને લક્ષ્મી શુદ્ધિના પ્રકાશમાં ચાલી જાય છે. આજે પશ્ચિમના શુદ્ધિના પ્રકાશમાં લક્ષ્મી ત્યાં જઈને વસી છે. હિંદુઓ તો શક્તિની પરવાજ કરતા નથી. પહેલાં સ્ત્રીની વાત થાય છે, પછી લક્ષ્મી. આવી પ્રજાનો કોઈ દિવસ ઉદ્ધાર થઈ શકતો નથી. સિંધમાં મેં ત્રણ વાર મુસાફરી કરી છે. ત્યાં એવી સ્થિતિ જોઈ છે કે, વીસ-ત્રીસ મુસલમાનો એકઠા થઈ હિંદુઓના ઘરમાંથી હિંદુઓની છોકરીઓને ઉઠાવી જાય છે. આ સ્થિતિ મેં મારી નજરે જોઈ છે, પણ એવા ગુન્હેગારોને સરકાર સુધાં કાંઈ કરી શકતી નથી.

(તા. ૨૭-મે ૧૯૨૮ ના “પ્રગતિ”માંથી)

૪૧-હરડાં તથા ત્રિક્ષ્ણાંની દવાતરીકે અનેક પ્રકારનો ઉપયોગ

શ્વાસ તથા ઉધરસ—હરડે તથા બેઠાંનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવાથી શ્વાસ તથા ઉધરસ મટે છે.

કમળો—ગૌમૂત્રમાં બે ત્રણ અડવાડીઆં સુધી હરડે પીવાથી કમળો મટે છે.

શૂળ-હરડેનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે મેળવીને ખાવાથી મટે છે.

હરડે, કાળીદ્રાક્ષ તથા સાકરને મિશ્ર કરી તેની અડેક તોલાભારની ગોળીઓ વાળી રોજ બે વખત અડેક ખાવાથી અમ્લપિત્ત રોગ મટે છે.

ભગંદર—ત્રિક્ષ્ણાં તથા ખેરની છાલના ક્વાથમાં ભેંસનું ઘી તથા વાવડીંગનું ચૂર્ણ નાખીને કેટલાક વખત સુધી સેવન કરવાથી ભગંદર મટે છે.

ભોજન કર્યા પછી હરડેનું ચૂર્ણ ખાવાથી અન્નપાનના દોષ અને વાતપિત્ત તથા કફથી ઉત્પન્ન થયેલ રોગ મટે છે.

હરડેના ચૂર્ણથી ખમણી દ્રાક્ષ લધને ખતેને ભેગાં ઘુંટી બહેડાંના ફળના જેવી ગોળીઓ ખનાની રોજ પ્રાતઃકાળમાં ખાવાથી પિત્ત, હૃદયરોગ, રક્તદોષ, વિષમજ્વર, પાન્ડુરોગ, વમન, કુષ્ઠ, ખાંસી, કમળો, અરુચિ, પ્રમેહ, ગોળો અને પીડિકા રોગ મટે છે.

ત્રિક્ષ્ણાંની રાખ કરીને મધમાં કાલવી ગરમીનાં ચાંદાંપર ચોપડવાથી મટે છે, તેમજ મોંમાં ચાંદીઓ પડતી હોય તો તે મોંમાં ધરી રાખી થુંકથી ભરાઈ જાય ત્યારે કોગળો કરી નાખવાથી મોંની ચાંદીઓ મટે છે.

મોટી હરડે ઠંડા પાણીમાં ધસીને મધ અગર ધાવણમાં નાના છોકરાને પાવાથી રેચ લાગે છે.

હરડે તથા ઈંદ્રજવની ફાકી તો.૧ ગોળમાં ખાવાથી ટાઢીઓ તાવ મટી જાય છે.

હરડે દીવેલની સાથે ખાવાથી ગંઠીઓ વા મટી જાય છે.

હરડે, સુંદ, મોચ તથા ગોળ સરખે ભાગે મેળવી તેનું મિશ્રણ કરી ઘુંટીને ગોળી વાળી ખાવાથી મરડો અને મળખંધ મટે છે તથા અજીર્ણ મટે છે.

હરડે, વજ અને ઉપલેટને પાણીમાં વાટીને ધાવણ તથા મધ સાથે જરા જરા નાના બાળકને ખાવાથી બાળકનું ગળું પડ્યું હશે (તાલુકંટ) તો તે મટશે.

ત્રિક્ષ્ણાંનું ચૂર્ણ ઘીસાકરમાં કેટલાક દિવસ સુધી ચાટવાથી આંખોના રોગો મટે છે.

હીમજ, મીઠીઆવળ, વરીઆળી તથા સંચળની ફાકી ખાવાથી બંધકોશ મટે છે.

ત્રિક્ષ્ણાં રાત્રે માટીના કોરા વાસણમાં પલાળી રાખવાં અને તે પાણી ગાળી લઈ સવારમાં તે આંખે છાંટવાથી આંખનાં દર્દો મટે છે.

હરડે તથા દ્રાક્ષનો ઉકાળો જીનો ગોળ નાખીને પીવાથી પિત્તગુહ્મ મટે છે.

હરડે તથા સુંદને પાણીમાં વાટી ગરમ પાણી સાથે પીવાથી દમ તથા હેડકી મટે છે.

હીમજ એરંડીઆમાં તળીને તેની ભૂકી કરી તેમાં સરખે ભાગે સંચળ મેળવીને ખાવાથી મળશુદ્ધિ થાય છે.

ત્રિક્ષ્ણાંનો ઉકાળો હળદરનું ચૂર્ણ તથા મધ નાખીને પીવાથી પ્રમેહ મટે છે.

ત્રિક્ષ્ણાંનો ઉકાળો મધ નાખીને કેટલાક માસ સુધી પીવાથી મેદરોગ મટે છે.

ત્રિક્ષ્ણાંનો ઉકાળો ગોમૂત્ર સાથે પીવાથી વૃષણકોથળી મોટી થઈ હોય તો તે મટે છે.

હીમજનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં કે એરંડીઆમાં ખાવાથી અથવા ત્રિક્ષ્ણા ચૂર્ણ દૂધમાં ખાવાથી અંડવૃદ્ધિ તથા વધરાવળના રોગ મટે છે.

માર્ગમાં ચાલતાં ચાકેલા, ખળહીન, રક્ષ, કૃષ, ઉપવાસથી દુર્બળ થયેલા, અધિક પિત્તવાળા, ગર્ભવતી સ્ત્રી, ફસ ખુલી હોય, નવીન જ્વરવાળા, હતુસ્તંભ રોગવાળા અને શેષવાળા મનુષ્યે હરડેનું સેવન કરવું નહિ.

(“ ભાગ્યોદય ” માસિકના એક અંકમાંથી)

૪૨-ઘરગતુ સાદા વૈદક ટુચકા

અતિસાર—બિલી, વાળો, કરિયાતુ, ગળો, મોથ અને ઇંદ્રજવનો કવાથ પીવાથી તાવ સાથેનો તથા તમામ પ્રકારનો અતિસાર મટી જાય છે.

મરડો—નયફળ, ખારેક અને ચોખ્ખું અરીસુ ત્રણે બરોબર વજન લઈને પાનના રસમાં ઘુંટીને ચણાના દાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. તેમાંથી એક ગોળી ઊસની સાથે ખાવી. એમ સાત દિવસ સુધી દરરોજ એક ગોળી ખાવાથી મરડો મટી જાય છે.*

સંગ્રહણી—ચીત્રક, પીપરીમૂળ, જવખાર, પંચલવણુ, ત્રિકટુ, હીંગ, અજમોદ અને ચવક, સરખે ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી ખીજેરાના રસમાં ઘુંટી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. તેમાંથી દરરોજ સવારમાં એક ગોળી ઊસની સાથે ખાવાથી સંગ્રહણી મટે છે.

કૌલેરા—એલચી માસા ૪, લવીંગ માસા ૪, અરીસુ માસો ૧ અને નયફળ માસા ૧૦ લઈ તેનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી ૪ માસા ઉના પાણી સાથે લેવાથી કૌલેરા તરત મટી જાય છે.

ચાંદી—(૧) દાડમની છાલનું ચૂર્ણ ચાંદી ઉપર દબાવવાથી મટી જાય છે. (૨) લોઢાની કઢાઈમાં ત્રિફળાને આળી તેની લસમ મધમાં મેળવી ઉપદંશની ચાંદી ઉપર ચોપડવાથી ચાંદી તરતજ રૂઝાઈ જાય છે. (૩) ઘોળો કાથો અને ચીકણી સોપારીની રાખ ચાંદી ઉપર લગાવવાથી ચાંદી રૂઝાઈ જાય છે.

ધાતુસ્રાવ—(૧) અકલગરો, સુંઠ, કંકોળ, કેસર, પીપર, નયફળ, જવત્રી અને ઘોળા સુખડ, એ આઠે ઔષધો અકેક ભાગ અને અરીસુ ચાર ભાગ લઈ મિશ્ર કરી ખાંડી ચૂર્ણ કરવું. માત્રા ૧ માસો મધ સાથે લઈ ચાટવું. તેથી ધાતુસ્રાવનો વ્યાધિ મટી જાય છે અને વીર્યસ્તંભન થઈ સારી શક્તિ આવે છે. (૨) આંખળાં, આસન, શતાવરી, મુશળી, કૌચાં, એખરો, જેડીમધ અને ગોખર, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી દૂધ-સાકર સાથે પીવાથી ધાતુસ્રાવમાં સારો ફાયદો થાય છે.

પાંડુ—(૧) ચીત્રકમૂળને આવળકંટીના કાઢાની ત્રણ ભાવના આપી પછી તેનું ચૂર્ણ કરી ૦૧ તોલો ગાયના ઘી સાથે રાત્રે ખાવું. આથી પાંડુરોગ મટે છે. (૨) શિલાજિત, મધ, વાવડીંગ, હરડે અને સાકર સરખે વજન લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી મધમાં ૦૧ તોલો મિશ્ર કરી રોજ સવારમાં ખાવાથી પંદર દિવસમાં પાંડુરોગ મટે છે.

હરસ—(૧) નેપાળો, ચીત્રક, સાજખાર અને દૂધિયો વજનાગ, એઓનું ગાયના મૂત્રથી વારેલું ચૂર્ણ હરસ ઉપર લગાડવાથી હરસ ખરી પડે છે.

(૨) પીપળાની લાખ, હળદર, જેડીમધ, મજીઠ અને નીલકમળ, એ સર્વને સરખે વજન લઈ સૂક્ષ્મ વાટી બકરીના દૂધ સાથે હમેશાં ટાંક ૨ ભાર ખાવાથી ૪૯ દિવસમાં હરસ મટી જાય છે.

(૩) લીંબોળાની મીંજ અને એળીઓ બંને સરખે વજન લઈ પાણી સાથે ખદમમાં ઝીણું ઘુંટી ૧ રતી પ્રમાણે ગોળીઓ વાળી ૧ ગોળી રસવંતીના પાણી સાથે રોજ સવારમાં ખાવાથી ૨૧ દિવસમાં દુઝતા મસા મટી જાય છે.

(૪) વાંદરાની વિષ્ટા, અજમાનાં ફૂલ અને કળાયુનો, એ સર્વની ધૂણી ૭ દિવસસુધી આપવાથી હરસ ખરી પડે છે.

ફુલું—ગંધેડાની દાઢ લઈ પાણીમાં ધસી આંખમાં આંજવાથી શીતળાનું ફુલું મટી જાય છે.

ભગંદર—હરડે, ખેડાં અને આમળાંના પાણીમાં બિલાડીના કે કૂતરાના હાડકાને ધસીને લેપ કરવાથી ભગંદર મટી જાય છે. (“ભાગ્યોદય” ના ચૈત્ર-૧૯૭૦ ના અંકમાંથી)

* ઝાડ અને મરડામાં લંબન બહુ ફાયદાકારક છે. થોડી થોડી ઘાટી અને મોળી બાજુ લેવી એ ઠીક છે. છતાં ખોરાક પણ ખાવો જોઈએ તો એવી જાણી સાથે થોડો ભાત ખાવો. વળી કોઈ પણ પ્રકારના મરડા ઉપર મોળી બાજુ કે એકલા પાણી સાથે કડાજાવનું ચૂર્ણ તો. ૦૧ દિવસમાં બે ત્રણ વાર લેવાથી દરદ મટે છે. અડીણવાળી કોઈ પણ દવા લેવી એકદરે સારી નથી.

૪૩-શરીરના આરોગ્ય તથા અદ્ભુત બળવિષે છૂટક સ્મરણો

અજીર્ણ વખતે સફરજન ખાવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

ધણા ભાગે સ્ત્રીઓને ખસ નહિ થવાતું કારણ તેમનાં આંગળાંને કસરત મળે છે તેજ છે.

એક લેખક કહે છે કે 'શિક્ષણનો ધંધો કરનાર પૈકી ધણાઓને ક્ષય થાય છે' તેનું કારણ, ધણાં બાળકો વચ્ચે ઉભા રહી પલાખાં પૂછવાં કે સાથે કવિતા વગેરે બોલાવી તેમના ઉચ્છ્વાસ-વાટે નીકળેલી ઝેરી હવાનો જમાવ એક નાના ઓરડામાં કરી તેનો શિક્ષકોએ પ્રાણવાયુતરીકે ઉપયોગ કરવો એજ છે.

કેટલીક પરદેશી દવાઓ હવે એવી બહાર પડી છે, કે જેના વપરાશથી માંસાહાર અને દારૂનું વ્યસન આપોઆપ લાગુ પડે છે.

પ્રમાણિક વૈદોને ત્યાં વ્યાયામ અને તાજી હવા એજ ઔષધતરીકે આપવામાં આવે છે.

પૈસાના લાલચુ વૈદો વ્યાયામના અમૂલ્ય લાભો સમજતા હોવા છતાં દરદી આગળ તે વાત હસી કહાડે છે; અને પોતાના સ્વાર્થને ખાતર પોતાની દવાનાંજ વખાણ કરે છે.

એક ડાક્ટર કહે છે કે:-પિતાશયના ધણાખરા રોગો જેવા કે આમવાયુ, અજીર્ણ અને તેથી થતા ઝાડા-ઉલટી, મધુપ્રમેહ અને મનનતંતુ સંબંધી કેટલાક વિકારો માત્ર સારો ખોરાક અને નિયમિત વ્યાયામથીજ સારા થાય છે.

આ દુનિયાનાં ધણાં માણસો તેમનાં માતપિતા કરતાં ઓછી ઉંમરે ગુજરી જવાતું મુખ્ય કારણ કુદરતી નિયમો તરફનું દુર્લક્ષ, એજ છે.

એમ કહેવાય છે કે, જેના નખ વહેલા વધે, નખની નજીકની ચામડી (હાથની આંગળીઓ) પર થોડેક છેટે રેસા ઉખડે, ઉંધ સારી આવે, દસ્ત સાફ ને કંઠણ થાય ને ભૂખ સારી લાગે તેની તંદુરસ્તી સારી સમજવી.

એવું કહેવાય છે કે, જેમનો જન્મ વસંતઋતુમાં થયો હોય તેઓ ધણું જીવે છે.

જેમની હથેળી લાંબી હોય છે, તે માણસો માયાળુ હોય છે. છાતીએ વાળવાળા ભોળા અને વાળવગરના કપડી હોય છે. ધણું કરી પાતળા માણસો ગરમ સ્વભાવના હોય છે ને તે વધારે જીવે છે. જાડા માણસો શાન્ત સ્વભાવના હોય છે.

અયોધ્યાનો નરાજ શુભઉદ્દેશ્ય મદોન્મત્ત હાથીના પાછલા પગ ઉપર ચઢીને બે હાથે પૂછડું તાણી તેને હાલવા દેતો ન હતો. નદીમાં મગરને જેતો કે તુરત પાણીમાં ફેદી પડી ડૂબકી મારીને તેનું પૂછડું પકડી કાચંડાની પેટે બહાર ખેંચી કાઢતો.

વિયેનામાં ક્રાન્સિસ નામે એક સરદાર હતો. તે અને બીજા કેટલાક માણસો સાથે બેસીને ટાઢના વખતમાં તાપણી તાપતા હતા. તેવામાં લડકો મોટો હોવાથી લાકડાં થઈ રહ્યાં ને હવે બીજું કંઈ બાળવાતું નહિ હોવાથી સઘળા વિચારમાં પડ્યા. એવામાં લાકડાં ભરીને રસ્તામાં થઈને જતા ગધેડા તરફ મિન્ડ ક્રાન્સિસની નજર પડી. તુરતજ ત્યાં જઈને એક ગધેડાના આગલા બે પગ એક હાથે ને પાછલા બે પગ બીજે હાથે પકડી લાકડાંસહિત તે ગધેડું ઉંચકી તાપણી નજીક લાવી મૂક્યું હતું.

માત્ર મલ્લ જેવાં ચિત્રો જેવાથીજ પ્રેક્ષક સેન્ડોને આજે જગત્પ્રસિદ્ધ થયેલું અદ્ભુત બળ પ્રાપ્ત કરવાની જિજ્ઞાસા થઈ હતી.

જે ઘરમાં સ્ત્રી કરતાં પુરુષની ઉંમર વધારે હોય છે તેને ધણું કરી છોકરાની પ્રજા વિશેષ થાય છે, ને જ્યાં પુરુષ કરતાં સ્ત્રીની ઉંમર વધારે હોય છે તેમને ધણું કરી કન્યાઓ (પુત્રીઓ)-ની સંખ્યા વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

(“ લાગ્યોદય ” ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી. શંકરલાલ મગનલાલ વ્યાસ)

४४-समालोचना और समालोचक

यह मिलकुल सत्य है कि, समालोचक-समाज साहित्य-नगर की म्युनिसिपल-कमिटी है। इसके बिना साहित्य में असीम कूडा-कचरा भर जाने की बहुत संभावना है और अढ़ते-अढ़ते यह गंदगी घतनी बढ़ सकती है कि, सहृदय-समाज दूर से ही नाक-बौं चढ़ा कर उसके विमुख हो जाय। आज हमारी राष्ट्रभाषा के साहित्य में कुछ ऐसी ही गड़बड़ भयी है। समालोचकों का यद्यपि आज-कल अभाव नहीं—बारे पड़े हैं; परंतु वास्तव में जिन-हें समालोचक कहा जा सकता है, उनकी संख्या गिनने के लिये आकाश की ओर दृष्टि चली जाती है। यह बात नहीं कि, हमारे यहां सच्चे समालोचकों का अत्यंत अभाव ही हो। नहीं, धर्म की कृपा से अभी किसी बात की कमी नहीं है। समालोचकों की संख्या पर्याप्त है। यदि ये विशेष अनुसूची विद्यापीठों सहित महारथी अपनी कलम फिर से उभगाते दुःखे हाथों में पकड़ लें, तो साहित्य के नये पथिकों का बहुत कुछ सहारा मिल सकता है और वर्तमान गंदगी भी दूर हो कर आगे के लिये उसकी रोक हो सकती है; परंतु ऐसा नहीं है। हमारे बहुत से पथ-प्रदर्शक इस अर्थरतापूर्वक काल में खूब हो कर बैठ गये हैं। हम इस विषय में कुछ नहीं कह सकते। हां, यह बात यित्त में अवश्य आती है कि—

“नीर-क्षीर-विवेके हंसालस्यं त्वमेव कुरुषे चेत् ।

विश्वहिस्मन्नुनान्यः कुल-व्रतं पालयिष्यति कः ॥”

अस्तु। तो सच्चे समालोचकों का मौन धारण कर लेने से इस क्षेत्र में और भी कुछ अंधा-धुंध भय गयी है। अगणित समालोचक पैदा हो कर धर्म उधर अरसाती भैंसों की लांछि टरने लगे हैं। भागों सूर्य के अलग होते ही तमस्वती में नक्षत्रों की भीड़ टिम-टिमा रही हो। नहीं, यह बात भी नहीं। नक्षत्रराशि यद्यपि कुछ प्रकाश नहीं कर सकती, परंतु वह जनता का कुछ अहित भी तो नहीं करती; परंतु हमारी इस समालोचक-भैंसी से तो आज साहित्य-जगत की अजीबारी छानि हो रही है, जिसे प्रत्येक आभवाला अनुसूचित नित्य देखता है। इन समालोचकपुंगवों के प्रताप से सदा ही साहित्य-क्षेत्र में तू-तू भैं-भैं भयी रहती है—अच्छी तरह गाड़ी-गलौज होती है! यह कितनी लज्जा की बात है?

हम यह नहीं कहते कि, सच्ची समालोचना होती ही नहीं। होती है; परंतु बहुत कम—उतनी ही, जितनी कायदे की आनि में हीरे की प्राप्ति। इस सच्ची समालोचना के अतिरिक्त हिंदी में प्रायः पांच प्रकार के समालोचक-दल दिग्भाट होते हैं। इनके नामों का स्मरण कर लेना भी अनुचित या अप्रासंगिक न होगा। सुनिये—

१-अविशेषज्ञ-दल

कई लोग जैसे-जैसे विषयों की समालोचना लिखने बैठ जाते हैं जिन विषयों की विशेषज्ञतासे वे स्वयं ही बहुत दूर होते हैं। विशेषज्ञता तो दूर की बात है, कांछ कांछ तो उस विषय से अकदम अपरिचित ही होते हैं। इस श्रेणी के महानुभावों का उदाहरण देने की आवश्यकता नहीं। क्योंकि ‘छिन्ही’ की अधिक बरभार है। पाठक नित्य ही पत्र-पत्रिकाओं में इनका परिचय पाते हैं।

२-द्वेषी-दल

इस दल के लोग समालोचना के अहाने अपने दिल का मलाल अच्छी तरह निकासते हैं। समालोच्य विषय के किसी गुण की सत्ता छन्दे अपने समालोच्य ग्रंथ में दृष्टि-गत नहीं होती। आंभों पर द्वेष की पट्टी चढ़ जाती है। साथ ही अवगुण ढूँढ़ने के लिये सहस्राक्ष अन जाते हैं और वहीं बैठ कर खोखले भारने की छच्छा करते हैं, जहां इनके काम की मीन हो। आगे अढ़

કર વ્યક્તિરૂપ મેં આ જાતે હૈં ઓર ફીર જો કુછ બન પડતા હૈ, કરતે હૈં. છોટે હી નહીં, બડે-બડે મહાજન બી ઇસ દલ-દલ મેં આ ફસતે હૈ.

૩-વકીલ-દલ

કુછ ઐસે બી સજ્જન હોતે હૈં કિ, જો અપને સમાલોચ્ય નિબંધ કે ઉપર ઇતને લદ્દ હો જાતે હૈં કિ ફીર સખ ઓર કુછ ભૂલ જાતે હૈં—

“દયે પ્રેમ-ચસમા ચખનિ ઓગુનહુ ગુન જોય.”

સહદય-હૃદય સાક્ષી હૈં કિ, ઐસી સમાલોચના, સમાલોચના હૈં યા વકાલત! ઐસી સમાલોચનાઓ સે સાહિત્ય-ક્ષેત્ર મેં કૈસી કુછ ગડબડ મચને કી સંભાવના હૈ, સો પાઠક સમજે. સમાલોચક મેં હંસ કા ગુણ હોના ચાહીએ, ઉસે દૂધ કા દૂધ ઓર પાની કા પાની અલગ-અલગ કર દિખાના હી ઉચિત હૈ.

૪-અસાવધાન-દલ

ઇસ ચૌથે દલ મેં વે હૈં, જો અપને સમાલોચ્ય વિષય કે પંડિત બી હૈં, અનાવશ્યક અંધ પ્રીતિ અથવા દ્રેષ બી જિન મેં નહીં હૈ, ઓર જો સખ પ્રકાર સે સમાલોચના કરને કે અધિકારી હૈં. પરંતુ ઇનમેં એક અવગુણ ઐસા આ જાતા હૈ, જો ઇન સખ સમાલોચક-ગુણોં કા ઐસે દખા દેતા હૈ, કિ—“નિશ્ચિલ-રસાયન-રાજો ગન્ધેનોગ્નેણ લગુન દ્વ.” વહ દોષ હૈ—અનવધાનતા. ઉદાહરણ લીજીએ. “માધુરી” કી પિછલી કિસી સંખ્યા મેં શ્રીયુત બદરીનાથ ભટ્ટ, બી.એ. કે “દુર્ગાવતી” નામકે રૂપક કી સમાલોચના નિકલી થી, સમાલોચના બડી સુંદર થી. ઇસસે સમાલોચક કી વિશેષજ્ઞતા ઝલકતી થી—કેવલ “રસ” કા વિષય મુઝે સાહિત્ય-શાસ્ત્ર કે અનુકૂળ નહીં જાંચા. અચ્છા, તો દેખીએ, ઐસે સુંદર સમાલોચક મેં બી અસાવધાની રાની ને આ કર ડેરા જમા લિયા ઓર સુધાકર મેં કલંક-કાલિમા જરા સી લગા હી તો દી. સમાલોચક મહાશય ઇસ રૂપક કી નાયિકા ‘દુર્ગાવતી’ ઓર નાયક ‘અકબર’ લિખ ગયે હૈં. કથાનક સે અપરિચિત જનોં કા ઇસ સમાલોચના સે યહ ભાન હો સકતા હૈં કિ, દુર્ગાવતી અકબર કી સ્ત્રી હોગી! કૈસા અનર્થ!! કુછ ઠિકાના હૈં!!! વસ્તુતઃ ઇસ રૂપક કી ‘નાયિકા’ તો હૈં દુર્ગાવતી ઓર “પ્રતિનાયક” હૈં અકબર.

૫-ગપડચૌથ-દલ

યહ પાંચવાં દલ દિલ્હી કા પાંચવાં સવાર હૈ. ઇસકી લીલા અપરંપાર હૈ, ઇસ દલ કે લોગોં કા જ્ઞાન તો જો હોતા હૈ સો હોતા હી હૈ; કિન્તુ યે લોગ બડે બડે મહાનીય પુરુષોં પર બી કીચડ ઉછાલતે તનિક બી નહીં સકુચતે, યહ બડે દુઃખ કી ખાત હૈ. ગીદડ શેર કે કાન પકડને જાતે હૈં, પંડિત-રાજ કે શબ્દોં મેં:—

“લીલા-લુણ્ઠિત-શારદાપુર-મહાસમ્પન્નરાણાં પુરો-
વિદ્યા-સદ્ગ-વિનિર્ગલત્કળમુષો જલ્પન્તિ ચેત્પામરાઃ ।
અઘ દ્વઃ ફણિનાં શકુન્ત-શિશ્વો દન્તાવલાનાં શશાઃ,
સિંહાનાં ચ મુલ્લેન મૂર્ધસુ પદં ધાસ્યન્તિ શાલાવૃકાઃ ॥”

પરંતુ ઇસ દલ કા શીઘ્ર હી શાસન હોના ચાહીએ. યદિ ઇન સમાલોચકોં કી કડી સમાલોચના હોની ન પ્રારંભ હુઇ, તો સમજ લેના ચાહિયે કિ, સાહિત્ય મેં શીઘ્ર હી ખીભત્સ નરક દીખ પડેગા.

અંત મેં હમ દો શબ્દ ઓર કહ કર ચૂપ હોતે હૈં. યહ ખાત હમ ઉપર કઇ વાર કહ ચૂકે હૈં કિ, ઇન ભદી સમાલોચનાઓં કી સમાલોચના હોની બહુત આવશ્યક હૈ. દૂસરી ખાત યહ કિ, સમાલોચના સંબંધી સાહિત્ય કે નિર્માણ હોને કી બડી જરૂરત હૈ. સંસાર કા કોઈ બી કાર્ય બિના સહારે ઉત્તમ ઓર પરિમાર્જિત રૂપ મેં નહીં હો સકતા. આજકાલ પ્રત્યેક ખાત કે લિયે નિયમ ઓર ઉસકા સાહિત્ય બનતા દીખ પડતા હૈ; પરંતુ ઇસ આવશ્યક વિષય કી ઓર

અબી તક ધ્યાન હી નહીં દિયા ગયા હૈ. હમ આશા કરતે હૈં કિ રાષ્ટ્ર-ભાષા ઓર રાષ્ટ્ર-લિપિ કી સંસ્થાએં તો ઈધર વિશેષ ઝુકેંગી હી, કિન્તુ ઉનસે પહેલે હમારે સહૃદય વિદ્વાન અપની કલમ ઇસ વિષય કે લિયે ઉઠાયેંગે. કહને કેા કુછ પુસ્તકેં ઇસ વિષય કી નિકલી હૈ, જેસે-“સાહિત્યાલોચન ઓર સમાલોચના.” પરંતુ ઇનસે અભીષ્ટ-સિદ્ધિ નહીં, ઇન દોનોં પુસ્તકો મેં સે અંતિમ કેા હી હમ સમાલોચના કેા નિબંધ કહ સકતે હૈં; કિન્તુ યહ નિબંધ તો ઇસ મહાન વિષય કી સૂચિમાત્ર ભી નહીં, ઇસ પર બે-બે અંથ-રત્ન નિકલને ચાહીએ. “સાહિત્યાલોચન” કેા હમ ઇસ વિષય કેા અંથ નહીં કહ સકતે, યદ્યપિ ઉસમેં પ્રસંગવશ ઇસ વિષય કેા ભી ઉલ્લેખ અવશ્ય હુઆ હૈ; પર પ્રધાનતા સે નહીં. ઇસે હમ સાહિત્ય અંથ કહેંગે, જિસકી જ્યના સાહિત્ય-શાસ્ત્ર કેા આધાર પર હૈ. ધ્યાન દેને કી ખાત હૈ કિ જિસ શાસ્ત્ર મેં કાવ્ય આદિ શાસ્ત્ર કી આલોચના હોતી હૈ, ઉસે સાહિત્ય-શાસ્ત્ર કહતે હૈં; ઓર જિસમેં સમાલોચના કેા નિયમ, સમાલોચક કેા ગુણ-દોષ તથા સમાલોચનાઓં કી સમાલોચના રહતી હૈ, ઉસે “સમાલોચના-શાસ્ત્ર” કહતે હૈં. યહ પરિભાષા બહુન ઠીક હૈ ઓર ઇસકે અનુસાર ‘સાહિત્યાલોચન’ સાહિત્ય-અંથ હી હૈ. આશા હૈ, મેરી પ્રાર્થના પર ધ્યાન દિયા જાયગા; ઓર સમાલોચના-શાસ્ત્ર પર અધિકારી વિદ્વાન અંથ પ્રણયન કરને કી કૃપા કરેંગે.

(“વીરસંદેશ” માસિકમાં લેખક:-એક શાસ્ત્રી મહોદય)

૪૫-મહાન દેશભક્ત જોજી રિજલ

‘જોજી રિજલ’ ઉન આદમિયોં મેં થા, જિનકે જીવન કી સખસે બડી હાર ઉનકી સખસે બડી જીત હોતી હૈ.

એશિયા મેં ફિલિપાઇન દ્વીપસમૂહ તો તુમને દેખા હી હોગા. પહેલે યહ દ્વીપ સ્પેનવાલોં કે અધિકાર મેં થા. અજ ઉસ પર સંયુક્ત-અમેરિકા કેા રાજ્ય હૈ. વહાં કે લોગ અપના અસલી ધર્મ, અસલી ભાષા-સખ ત્યાગ કર કે સ્પેન કેા ધર્મ માનતે હૈં ઓર સ્પેન કી ભાષા બોલતે તથા લિખતે હૈં. ધર્મ, ભાષા, રહન-સહન-સખ કુછ બદલ ડાલને પર ભી સ્પેન ને ઉન લોગોં કેા સ્વરાજ્ય નહીં દિયા. વહાં કે લોગ સ્વરાજ્ય કે લિયે આન્દોલન કર રહે થે, ઓર સ્પેન-સરકાર કભી વાદે કર કે કભી આપસ મેં કૂટ ડાલકર-ઓર કભી કઠોર નીતિ સે ઉન લોગોં કેા કુચલતી રહતી થી. અંત મેં વહાં એક ‘ગાંધી’ કેા અવતાર હુઆ. ઉસી ‘ગાંધી’ કેા નામ ‘જોજી રિજલ’ થા. ‘જોજી રિજલ’ અપને દેશ કી દુર્દશા પર બરાબર આંસુ બહાતા રહતા થા. વિદેશિયોં કે હાથોં અપને ભાઇઓં કી હત્યા, બહનોં કે અપમાન ઓર નીતિ કેા ખૂન હોતે દેખ કર ઉસે અસીમ દુઃખ હોતા થા. ઉસને સુધાર કે લિયે યુવકોં કી સંસ્થાએં બનાઈ, સમાચાર-પત્ર નિકાલે ઓર વ્યાખ્યાનોંદારા જનતા કેા જગાને લગા. ગાંધી હી કી ભાંતિ વહ ભી પ્રજા કેા શાન્ત રહને કે લિયે કહા કરતા થા.

સ્પેન સરકાર કેા ઉસકે યે પ્રયત્ન બચકર માલૂમ હુએ. ઉન્હોંને ઉસકો પકડ કર ફેદ કર દેના ચાહા. ઉસકો યહ ખબર મિલ ગઇ. વહ ચૂપકે સે ભાગ નિકલા ઓર ફ્રાંસ પહુંચ કર કાનુન પઢને લગા. ઉસકી ખુદી ઇતની તીવ્ર થી કિ ઉસને ૨-૩ સાલોં મેં હી વિજ્ઞાન, દર્શન, ચિકિત્સા આદિ કઈ શાસ્ત્રોં કી સનદ હાસિલ કર લી.

ફ્રાન્સ હી મેં ઉસને એક ઉપન્યાસ લિખા. ઇસમેં ઉસને ઉસ અન્યાય કેા ચિત્ર ખીંચા, જો સ્પેનવાલે ઉસકે દેશ પર કર રહે થે. પુસ્તક એક સચ્ચી ઘટના કેા આધાર પર લિખી ગઇ થી. પુસ્તક કી ભાષા, શૈલી ઓર ચિત્રણ ઇતને સજીવ થે કિ ફિલિપાઇન મેં ઘર-ઘર ઉસકી ચર્ચા હોને લગી. સ્પેન સરકાર ને તુરંત હી પુસ્તક કેા ફિલિપાઇન મેં આના બંદ કર દિયા; મગર લોગ ઉસ પુસ્તક કે લિયે ઇતને ઉત્સુક હો રહે થે કિ ચોરી સે કપડે કી ગાંઠોં મેં વહ લાઈ જતી થી. લોગ છિપ-છિપ કર ઉસે પઢતે થે ઓર રાતે થે.

ઇસ ઉપન્યાસ કે પ્રચાર સે 'જોશ' કા દિલ ઔર બઢા. ઉસને એક દૂસરા ઉપન્યાસ લિખા જો પહેલે સે બી સુંદર થા. વહ બી ક્રાન્સ મેં હી છપા ઔર ચોરી સે ફિલિપાઇન પહુંચાયા ગયા. ઇસ પુસ્તક ને તો માનોં દેશ મેં આગ લગા દી. લોગ ખુલે-ખજને સરકાર કી નિંદા કરને લગે. સ્પેન કે કર્મચારી 'જોશ' પર દાંત પીસ-પીસ કર રહ જાતે થે. ઉસે પા જાતે તો કમ્યા હી ખા જાતે.

મગર 'જોશ' સ્પેન-સરકાર સે જરા બી ન ડરા. ઉસને જો કુછ લિખા થા, આંખોં-દેખી યાતેં થીં. ઉસકે પાસ પ્રમાણુ બી મૌજૂદ થા; ફિર વહ કયોં ડરતા? વહ કિસી બી અદાલત કે સામને અપની સફાઈ પેશ કર સકતા થા. ઇસ લિયે, પઢાઇ પૂરી હો જાને કે બાદ, વહ ફિલિપાઇન આ પહુંચા. યહાં લાખોં સ્ત્રીપુરુષ ઉસકા સ્વાગત કરને કે લિયે જમા થે. જિસ વક્ત વહ જહાજ સે ઉતરા, સારે શહર મેં હલચલ મચ ગઇ. વહ જનતા કા મિત્ર થા. લોગોં ને ઇતની ધૂમધામ સે ઉસકા સ્વાગત કિયા, માનો ઉતકા રાજા આ ગયા હો.

સ્પેન સરકાર બી દાવ-ધાત દેખ રહી થી. 'જોશ' પર વિદ્રોહ ફેલાનેવાલી પુસ્તક લિખને કા અપરાધ તો થા હી; આખિર વહ પકડ લિયા ગયા. જનતા મેં બઢી ખલખલી મચી. જાન પડતા થા કિ ખૂન-ખરાબી હુએ બિના ન રહેગા; પર જોશ ને-હાથકડિયાં પહેને ઔર પુલિસ કે સિપાઇઓં કે બીચ મેં ધિરે હોને પર લી-ઉ-હેં યહી ઉપદેશ દિયા કિ 'શાન્ત રહો.'

જોશ પર મુકદ્દમા ચલા દિયા ગયા. મુકદ્દમા તો નામ કે હી ચલાયા જા રહા થા; સરકાર ને તો ઉસે દંડ દેને કા પહેલે હી નિશ્ચય કર લિયા થા. કઇ દિન તક ન્યાય કા નાટક હોતા રહા. આખિર ઉસે મૌત કી સજા દે દી ગઇ. ઉસે ગોલી મારે જાને કા ફેસલા સુના દિયા ગયા.

ફ્રાંજ કા એક રિસાલા 'જોશ' કે સારે શહર મેં ધુમાતા હુઆ કિલે કે સામનેવાલે મૈદાન મેં લે ગયા. વહાં ઉસકી હથકડિયોં ખોલ દી ગઇ. ઉસકે ચારોં તરફ ફ્રાંજ કે સિપાહી ખડે થે. કમાન ને ઉસસે કહા—મુઝે હુકમ હૈ કિ તુમહેં ગોલી માર દૂં. તુમ સામને સે ગોલી ખાના પસંદ કરતે હો યા પીછે સે?

જોશ ને કહા—આપ સામને સે મારેં.

યહ તો હુકમ કે ખિલાફ હૈ.

ક્યા આપકો પીછે સે ગોલી ચલાને કા હુકમ મિલા હૈ?

હાં, ખેદ હૈ કિ મુઝે યહી હુકમ હૈ.

ક્યા આપ ઇસ હુકમ કે અદલને કે લિયે નહીં કહ સકતે?

ખેદ હૈ કિ મુઝે ઇસકા અધિકાર નહીં હૈ.

તો શીર આપકો જો હુકમ મિલા હૈ, ઉસે પૂરા કીજાએ.

કમાન શરીફ થા, પર હુકમ કે વિરુદ્ધ ક્યા કર સકતા થા? ઉસને એક ક્ષણ કે બાદ કહા—આપ કિસી કે અન્તિમ સંદેશ લેજના ચાહતે હોં તો વહ મૈં પહુંચા દૂંગા.

'જોશ' ને ધન્યવાદ દેતે હુએ કહા—મેરે લાઇયોં સે મેરા યહી સંદેશ કહ દીજિયેગા કિ દુનિયાઈ જરૂરતોં કે ગુલામ ન બનેં. અસ, અબ આપ અપના કામ કીજિયે.

યહ કહ કર 'જોશ' ને આંખેં બંદ કર લીં. 'ધાંચ! ધાંચ!' કી આવાજ આઈ, ઔર ઉસ વીર દેશભક્ત કી લાશ જમીન પર ગિર પડી.

સ્પેન-સરકાર ને ઉસકી હત્યા કરકે અપની પાશવિકતા કા હી પરિચય નહીં દિયા, પરંતુ ઉસકી પીઠ મેં ગોલી મારકર અપને કર્મોપન બી કા પરિચય દે દિયા.

'જોશ' તો મર ગયા, કિંતુ ઉસકા ઉપદેશ આજ બી અમર હૈ!

("વીરસંદેશ" માસિકમાં લખનાર—'બાલક')

૪૬-દાનવીર મામાશાહ

સંસાર મેં ધનિકોં કી કમી નહીં. એક સે એક બઢકે પડે હૈં. પ્રતિદિન લાખોં કી આય વ્યય કર દેતે હૈં. શાદી-વિવાહોં મેં લાખોં ફૂંક દેતે હૈં. રાયબહાદુર ઔર સર નાઇટ કી હુમોં કે લિયે કરોડો રૂપયોં કી આહુતિ દેતે હૈં. ભડકાલી પોશાકોં ઔર મોટર ગાડિયોં મેં અગણિત રૂપયા ખરબાદ કર દેતે હૈં; પરંતુ દેશ કી ખાતિર, સ્વતંત્રતા કે નામ પર ઉન ધનપતિયોં કી આંટ મેં સે એક દમડી ભી નહીં નિકલતી.

દાનદાતા ભી બહુત હૈં, પરંતુ વે દેતે હૈં માંગને પર, મિત્રોં કરને પર ઔર બડે અહસાન કે સાથ. ઉસ પર ભી વે આહતે હૈં કિ વહ સંસ્થા ઉનકે નામ સે પ્રસિદ્ધ હો; યા કમ સે કમ ઉનકે નામ કા પથર અવશ્ય લગા દિયા જાય. ઐસા દાનદાતા કિસી દેશ મેં હી ખોજને સે મિલેગા, જિસને ખિના માંગે, નિઃસ્વાર્થ લાવ સે, સ્વયં લે જા કર અપના જન્મભર કા કમાયા હુઆ ધન દાન કર દિયા હો. પરંતુ ઇસ ભારત ભૂમિ ને ઐસે ઐસે ભી દાનવીર પૈદા કિયે હૈં જિન્હોને અપની સારી સંચિત સંપત્તિ સ્વતંત્રતા કે પૂનરિયોં કે પદ-પંકજોં મેં સ્વયં લે જા કર રખ દી થી.

આજ “વીરસંદેશ” કે પ્રેમી પાઠકોં કે એક ઐસે હી દાનવીર કા પરિચય કરાયા જતા હૈ જિસને કોઈ સાડેતીનસૌ વર્ષ પૂર્વ કેવલ અપની હી નહીં, પૂર્વજોં કી કમાઈ હુઇ સારી સંપત્તિ ભી સ્વતંત્રતા કી વેદી પર ચઢા કર અતુપમ આત્મોત્સર્ગ કા પરિચય દિયા થા. અપને ઇસ મહાન કાર્ય સે દેશ કે દિન ફેર દિયે થે. ઉસ દાનવીર કા નામ ભામાશાહ થા. વહ પ્રાતઃસ્મરણીય મેવાડપતિ મહારાજા પ્રતાપ કા મંત્રી થા.

સ્વતંત્રતા કે પૂનરી પ્રતાપ, સમ્રાટ અકબર સે લડતે લડતે સખ કુછ ખો ખેડે થે. ઉનકે સાથ થોડે સે રાજપૂત સરદાર ઔર ભક્ત ભીલોં કે સિવાય કોઇ ન રહા થા. વે અપને પરિવાર કે લિયે જંગલ જંગલ ભટકતે ફિરતે થે. ઉનકી દશા એક મામૂલી ગૃહસ્થ ઔર ભિખારી સે ભી ગઇ ખીતી હો ગઇ થી. કિતના હી ગરીબ હોને પર ભી એક ગૃહસ્થ કે પાસ ભૂખ ખુઝાને કી સામગ્રી અવશ્ય હોગી; પર ઇનકે પાસ કુછ ન થા. એક ભિખારી રાત્રિ કે કિસી પેડ કે નીચે પડ કર ચૈન સે સો સકતા હૈ; પરંતુ પ્રતાપ વૈરી કે ભય સે સો ભી ન પાતે થે.

એક દિન જબકિ ખચ્ચે ભૂખ કે મારે ખિલખિલા રહે થે, રાજમહિષી ને ધાસ કી રોટિયોં સેફી ઔર સખોં કે એક એક રોટી દે દી. વે બડે આનંદ સે ઉન રોટિયોં કે ખાને લગે. પ્રતાપ પાસ હી ખેડે મેવાડ કે ભાગ્ય તથા અપને કળેં પર વિચાર કર રહે થે કિ સખસે છોટી ખાલિકા કે રુદન ને ઉનકા ધ્યાન તોડા. દેખા કિ એક જંગલી બિલ્લી ઉસ ખાલિકા કે હાથોં મેં સે રોટી કા ટુકડા ઝપટ કર ભાગ ગઈ ઔર ભૂખી ખાલિકા રો રહી હૈ! ઇસ કરુણામયી દ્રશ્ય કે પ્રતાપ ધર્મ સે ન દેખ સકે. જો પ્રતાપ હંસતે હંસતે હલ્દીઘાટી કે ચુદ્ધ મેં અસંખ્ય મુગલ સેના મેં ઘુસ પડે થે; ધનદૌલત, રાજપાટ ઔર સુખશાન્તિ સખ કુછ રાષ્ટ્રીય યત્ન મેં હોમ ચૂકે થે. ઉસ દૂધમુંહી ખચ્ચી કી ખિલખિલાહટ સે કાંપ ઉઠે. ઉનકી આંખોં સે આંસુ બહને લગે ઔર વે પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરને કે તૈયાર હો ગયે ઔર ખાલિકા કે ગોદ મેં લે કર ખેલે:-“હાય! અખ નહીં સહા જતા. સહિષ્ણુતા કી પરાકાષા હો ગઇ. ઇન દૂધમુંહે ખચ્ચોં કે ઇતના કષ્ટ! ધિક્કાર હૈ ઇસ પ્રતિજ્ઞા કે!” રાજમહિષી ઔર સરદારોં કે બહુત સમજાને પર ભી ઉન્હોને અકબર સે સંધિ કી પ્રાર્થના કર દી.

સંધિ કા સમાચાર લે કર દૂત અકબર કે દરબાર મેં પહુંચા. દૂત કે દેખતે હી અકબર કે આનંદ કા ઠિકાના ન રહા. કયોં નહીં, જિસ પ્રતાપ કે કારણ વર્ષોં સે ઉનકે નાકોં મેં દમ થા, આજ વહી પ્રતાપ ઉસકી આધીનતા સ્વીકાર કર ઇસસે બઢ કર ઉસકે લિયે કૌનસી આનંદ કી ખાત હો સકતી થી.

जब वह पत्र दरबार में पढ़ कर सुनाया गया तो सभके सभ भारे जुशी के झूल उठे; परंतु भीकानेरनरेश पृथ्वीराज के घससे जड़ी वेदना हुआ. वे अकबर के दरबार में राजनैतिक कैदी अवस्थ थे; परंतु उन्होंने अपना स्वतंत्र आत्मा नहीं भेज दिया था. वे प्रताप में जड़ी अह्म और लक्षित रहते थे; अकबर से भोले “जहां पनाह! यह प्रताप के अदनाम करने के लिये किसी पैरी की करतूत माफूम होती है. मैं अच्छी तरह जानता हूं कि प्रताप आपका मुकुट पा जाने पर भी आप से संधि न करेंगे. यदि आज्ञा हो तो वास्तविक आत का पता लगाने के लिये मैं उनका एक गुप्त पत्र लिखूँ.”

अकबर की अनुमति से भीकानेरनरेश ने राजा के पास ओजस्विनी भाषा में रग रग में भून दौड़ा देनेवाला एक पत्र लिख भेजा. उन्होंने पत्र भेजने का कारण अकबर के असली घटना का पता लगा देने का बताया था; परंतु वास्तव में वे प्रताप के अतिशय पर दब रहने के लिये उत्साहित करना चाहते थे.

पृथ्वीराज के पत्र ने एक अद्भुत कार्य किया. उसने राजा के रक्त में फिर से जिवन्ती सी दौड़ा दी. वे अपने लिये पर पछताते लगे और पुनः कटिबद्ध हुये; परंतु वर्षों से लड़ते लड़ते उनके पास कुछ न रहा था. सेना अटारने के लिये न धन ही था और न भाने के लिये अन्न. अतः मेवाड़ में रह कर आत्म-रक्षा असंभव जान उन्होंने अरावली पर्वत पार कर सिंधु नदी के किनारे सोगरी में जा कर राष्ट्रीय जंडा गाढ़ना निश्चय किया. प्रताप स्त्री, अन्धों और सरदारों के साथ रवाना हुये. लक्षत लीजों ने भी साथ न छोड़ा. अरावली की चोटी पर पहुँच कर उन्हें परम पुनित यित्तौड़ दुर्ग के दर्शन हुये. दुर्ग का दृश्यते ही राजा का हृदय लर आया. उन्होंने शोकभरी स्वासें लीं—“हा, प्यारे यित्तौड़! क्या मैं इस जन्म में तेरा उद्धार न कर पाऊँगा? हा, पुण्य-भूमि मेवाड़! क्या मैं विधर्मियों से तुझे न जया सङ्गा? इस प्रकार प्रताप के हृदय का जड़ी वेदना हुआ. वे भिन्न-हृदय मातृ-भूमि का प्रणाम कर आगे अढ़े. वे भारवाड़ की भरु-भूमि तक ही पहुँच पाये थे कि एक ऐसी घटना हुई जिससे उन्हें अपना विचार बदलना पड़ा.

प्रताप के स्वदेश छोड़ने का समाचार मेवाड़ के डाने डाने में फैल गया था, मेवाड़ का जन्मा जन्मा उनके वियोग से दुःखी था. वैश्य-कुल-भूषण, राज्य-शेठ लामाशाह तो घस समाचार का पा कर व्याकुल हो उठे, राजा और देश की दयनीय दशा देख वे रो पड़े और विचारने लगे—“राजा तो हमारी आतिर रातदिन नंगे पैरों पहाड़ी पहाड़ी घूमे, भूषों भरे और हम जैन से बैठे रहे, आनंद करें, धन न होने से धर्म और मातृ-भूमि की रक्षा के लिये वे सेना न जुटा सके और हम धनपति देश की संपत्ति पर पड़े पड़े अंगड़ाया करें. देश को संकट में और भूषों भरते देख कर भी हम गुलछरें उड़ाया करें, क्या अधिकार है कि हम देश की संपत्ति इस प्रकार हाव कर बैठे रहे और देश का स्वामी दर दर का लिजारी हो. जैसे जैसे का तरसे. हमारे ही लिये तो राजा छतिना दारुण दुःख लोग रहे हैं, धिक्कार है हमें और हमारे धनवान होने का. यदि यह धन देश के ही काम न आया तो किस काम का!”

लामाशाह से न रहा गया, वे केवल अपनी ही संचित संपत्ति नहीं, अपने पूर्वजों का कमाया हुआ सारा धन भी ले कर प्रताप के पदपंजने में, स्वतंत्रता की वेदी पर गढ़ाने का रवाना हुये. यह धन छतिना था जिससे १२ वर्ष तक मेवाड़ के स्वामी २५००० सैनिक रख सकते थे.

मंत्रीप्रवर लामाशाह भारवाड़ की भरुभूमि में राजा से मिले और प्रणाम कर सविनय प्रार्थना की, “नाथ! आप इस देश को सूना छोड़ कर न जयें. मातृ-भूमि आपके बिना जिवन्ती है, यित्तौड़ का दुर्ग वियोग में रीता है, प्रभो! हमें अनाथ न करें, हम आपके हैं, हमारा शरीर आपका है और हमारी संपत्ति आपकी है. यदि आप समुचित धन न होने

के कारण मेवाड छोड़ते हैं, तो ऐसा न करें। वीज्ये यह सारी संपत्ति आपके यरणों में समर्पित है।”

लामाशाह का यह अलौकिक त्याग देण्ड कर प्रताप दंग रह गये। उन्होंने स्वप्न में भी इस सहायता की आशा न थी, निराशा का स्थान आशा ने लिया और चिंता का हर्ष ने। उन्होंने लामाशाह को गले से लगा लिया और बोले “लामाशाह! धन्य हो, आज तुमने संसार के सामने वह उदाहरण रक्खा है, जो स्वर्णक्षेत्रों में बिजा जलगा। तुमने मेवाड की इज्जती नौका को उवारा है, आज से तुम मेवाड के उद्धारक कहलाओगे।” राणाजी के ऐसे प्रशंसात्मक शब्दों के सुन कर लामाशाह ने भस्त्रक नीया कर लिया।

इस सहायता ने संजवनी का काम किया, राणा द्विगुण उत्साह से युद्ध की तैयारीयां करने लगे। जो सिपाही धन न होने से निराश कर दिये गये थे, वे फिर से जुवाये गये और शस्त्रादि अक्षत्रित किये गये। यह सभ्य युग ३५ से हुआ। पैरी यही समझ रहा था कि प्रताप लागने का प्रयत्न कर रहे हैं, युद्ध की सारी सामग्री छट्टी कर प्रताप ने शाहजानाओं की सेना पर धावा मारा, जो देवीर में पड़ाव डाले हुए थी। मुगल सेना लाग पड़ी हुई, राजपूतों ने आगे तक उनका पीछा किया और वहां के गढ़रक्षकों को भी मौत के घाट उतारा। उसके बाद कुम्भलगमेर पर धावा मारा। यवन वहां भी हारे और राजपूतों की जय हुई। वहां का रक्षक अफगुनशाहों की सारी सेना के साथ मार डाला गया। इस प्रकार एक ही वर्ष सन् १५८६ ई० में चित्तौड़, अजमेर और भांडलगढ़ को छोड़ समस्त मेवाड हस्तगत कर लिया।

इसके बाद मानी मानसिंह को शिक्षा देने के लिये आगे पर यदाध कर दी और उसके वाणिज्य-स्थल मालपुरा को विध्वंस कर डाला। मुगलों को उदयपुर भी छोड़ना पड़ा; क्योंकि अकबर को राजपूतों के डर से उसकी रक्षा असंभव जान पड़ी।

इस प्रकार वैश्य-कुल-तिलक लामाशाह के अनुपम त्याग ने ही मेवाड को स्वतंत्र किया, इस दानवीर ने मेवाड का प्रतिष्ठास अद्वय दिया। x x x x x

(“वीरसंदेश” भासिकमां लेखकः—श्री० प्रताप भट्टाचार्य)

४७-प्रताप-स्मृति

सगमुख आ अरियां का दल जब, करता कभी वार पर वार ।
कहीं न दिखलायी पड़ता है, मृदु आशाओं का आधार ॥
वीर भूमि के अनल-गर्भ से, निकल अचानक बनकर गान-
स्मृति ‘प्रताप’ की सिखलाती है, मुझको हो जाना बलिदान ॥
घायल हो संग्राम-क्षेत्र में, होता है जब हृदय अधीर ।
गर्म आंसुओं में परिवर्तित, हो जाती कराहती पीर ॥
जाता साहस छूट प्राण जब, करने लगते हैं प्रस्थान ।
स्मृति ‘प्रताप’ की कहती “तुम हो जननी की सच्ची संतान” ॥
सभी भांति परतंत्र देख अपने को जब होता दुःख खेद ।
जी करता स्वाधीन बनूं बाधाओं के दल पल में भेद ॥
होता पर संकुचित शीघ्र मन, अपने बल का कर अनुमान ।
स्मृति ‘प्रताप’ की कहती “आगे बढ़ो विजय करना लो ठान” ॥

(“वीरसंदेश” भासिकमां लेखकः—श्री० जगन्नाथजी भीम गौड़ “कमल”)

૪૮-મુડીવાદનો ઘાતકી દંભ ઢાંકતાં દાનો

ગરીબોનો ઉદ્ધાર સખાવતોથી નહિ, પણ ગરીબોને ચૂસવાની વૃત્તિ અટકશે ત્યારેજ થશે.

સેંકડે ૯૯ ટકા દાન આપનારા એમ સમજે છે કે, તેમનાથીજ ગરીબોનો ઉદ્ધાર થાય છે; પણ કોઇને એ ખ્યાલ નથી આવતો કે, લાખો રૂપિયા ધર્માદામાં વપરાવા છતાં ગરીબો સહેજે પણ ઓછી થતી નથી. ગરીબોના લોહીથી લાખો રૂપિયા કમાનાર થોડા પૈસા ગરીબોને આપી તેમને સમજાવી દે, એ સ્વાભાવિક છે. ઘણા પોતાનું નામ એક મોટા દાતા અને ગરીબની દાઝ જાણનારતરીકે પંકાઇ જાય એટલા ખાતર થોડું દાન આપે છે. અમેરિકા જેવો દેશ બધા દેશોમાં વધારે ઉદાર ગણાય છે, પણ કામદારવર્ગ ઉપર જીલમ કરવામાં અગ્રસ્થાન ભોગવે છે.

દાનની નિરર્થકતા

આત્યારસુધીમાં ધર્માદા દવાખાનાં, હોસ્પીટલો, અનાથાશ્રમો કાઢવામાં આવ્યાં તે છતાં એક ટકા પણ લોકોની દરિદ્રતા ઓછી નથી થઈ કે ગરીબોને એશઆરામ જેવું કંઈ મળ્યું નથી. આનું કારણ હાલની હાનિકારક સામાજિક પ્રથા છે. જ્યાંસુધી સમાજની ક્રાંતિ નહિ થાય, ત્યાંસુધી લાખો રૂપિયાના દાનની કિંમત ઘણી ઓછી છે. ગમે તેટલા પૈસાની ગરીબોને મદદ કરો, પણ તેથી ગરીબોનું દુઃખ ટુંક સમયને માટે દૂર કરી શકાશે, હંમેશાને માટે નહિ.

મુડીવાદીઓની ખાજ

મોટા પ્રમાણમાં ઉદાર માણસો દાન આપે છે છતાં ગરીબો, અજ્ઞાનતા, ભૂખમરો અને ગુન્હાઓમાં લેશમાત્ર પણ ઘટાડો થયો નથી. ગુન્હા દાનથી ઓછા થતા નથી; પણ ન્યાયથી. મુડીવાદો ઘોળે દિવસે આડકતરી રીતે ગરીબોને લૂંટે છે તે શાહુકારી ગણાય, પણ ગરીબોને ખાવાનું ન મળે તેથી નાસીપાસ થઈ પૈસાદારોના ઘરમાં ચોરી કરે તે ગુન્હો કહેવાય. ભૂખમરાથી ઉશ્કેરાયેલો મનુષ્ય ગમે તે ગુન્હો કરવાને પ્રેરાય, પણ પૈસાદારો તો પોતાની મોજમજાલને ખાતર સાચાં-જૂઠાં કરી, લુચ્ચાઈ કરી બીજાને પાયમાલ કરે છે. મીસોમાં અકસ્માતના ઘણા દાખલા અને છે. કોઈ પણ અકસ્માતથી મજુરોના હાથપગ કચરાઈ જાય અને જીંદગીને માટે ઘરમાં ખેસવાનો વખત આવે તે વખતે મીલમાલેકો તેને જીંદગીસુધી પેન્શન આપવાને બદલે મજુરોની બેદરકારીથી અકસ્માતો અને છે, એ પૂરવાર કરવાને ગમે તે ગેરકાયદેસર પગલાં ભરે છે; છતાં તેઓ નિર્દોષ ગણાય છે. આવા મોટા ચોરોને, ગરીબોનાં જેવીજ શિક્ષા થવી જોઈએ; પણ કાયદા પૈસાદારો માટે છે-ગરીબો માટે નહિ. આવી રીતે ગરીબોનાજ પૈસા લૂંટી મુડીવાદો દાનને નામે ગરીબોને કૂતરાની માફક ટુકડા નાખે છે. આવા દાન કરતાં તેમને ન્યાય અપાય તો ગરીબો વધારે સુખી થાય. ન્યાયની દૃષ્ટિએ જોનારા દાન આપવાનો વિચાર નહિ પણ ગરીબો કેવી રીતે સુખી થઈ શકે અને સુગમતાથી રહી શકે તેને માટે પ્રયત્ન કરશે.

સમાજની પુનર્રચના

ગમે તેટલું દાન આપવા છતાં મોટે ભાગે લોકો ભૂખે મરે છે, તેમજ ધંધા-રોજગાર વગરના લોકોનું પ્રમાણ પણ ઘણું મોટું છે. આ કારણનો જડમૂળથી નાશ કરવા માટે સમાજની હાલની સ્થિતિમાં પરિવર્તન થવાની ઘણીજ જરૂર છે. સામ્યવાદ આવશે, ત્યારેજ ગરીબો ઓછી થશે. સામ્યવાદ એટલે શું? તે જોઈએ.

સામ્યવાદની શીખ

સામ્યવાદ એટલે કોઈપણ જાતનાં ઉત્પન્ન કરનારાં સાધનો જેવાં કે મીસો, કારખાનાં, ખાણો વગેરેનો માલીક એક નહિ પણ આખું સ્ટેટ તેમજ તેમાં જે નફો થાય તે બધાએ સરખેભાગે વહેંચી લેવો. કામ કરવાના કલાકો પણ ઓછા કરવામાં આવશે. પુરુષ કે સ્ત્રી, નબળા કે જોરાવર કોઈમાં ભેદભાવ રાખ્યાવગર દરેકને કામ સોંપવામાં આવશે. જે કામ કરે તેનેજ રોટલો મળે એ તેનો મુદ્રાલેખ છે. દરેક માણસને કંઈ ને કંઈ કામ સોંપવામાં આવે એટલે કોઈપણ

ધંધાવગરનું' અને નહિ, તેમજ કોઈ પણ પારકી મહેનતે ચમન ઉડાવે નહિ.

પદ્ધતિસર ઉદ્ધાર

જ્યારે આ પદ્ધતિ ચાલુ થશે, ત્યારે ગરીબાઈ નહિ રહે, અન્યાય નહિ થાય અને દાન આપવાની જરૂર પણ નહિ રહે. હૅસ્પીટલો, દવાખાનાં અને એશઆરામની જગ્યાઓ રોટ્ટજ પૂરી પાડશે; એટલે અમુક માણસની સખાવતની કંઈ કિંમતજ નહિ રહે—અલબત્ત, જ્યાંસુધી સમાજની ક્રાંતિ થઈ નથી, ત્યાંસુધી સખાવત કરવી ખરી; પણ વધુ પૈસા ગરીબોના ઉદ્ધાર કરવા માટે ચળવળ કરવામાં ખર્ચવા નોંધએ. ઘણી વખતે ગરીબોને થોડી મદદ આપવાથી તેમના ઉપર ઉત્તરી ખરાબ અસર થાય છે. ગરીબો પોતાના હક્કો સમજતા નથી, તેથી પૈસાદારોની સખાવતોથી અંગ્રહ જાય છે. અજ્ઞાન મીલમજુરો એમજ સમજે છે કે, અમારા શેઠ કેટલા ભલા છે! અમારાં કુટુંબોમાટે તેમને કેટલી લાગણી છે. અજ્ઞાન લોકો આવી રીતે માનની લાગણી ધરાવતા થાય એટલે પોતાની સ્થિતિમાં સંતોષ માની, પોતાના માલેકો સામે લડવાનું ભૂલી જાય છે.

પ્રણાલી બદલો

હિંદની હાલની સ્થિતિ જોતાં દાન આપવાની જરૂર છે ખરી, પણ તેમ કરવાથી આપણે ગરીબોના હિતની આડે આવીએ છીએ. તેમનામાં સ્વતંત્રતાનાં બીજ રોપવાને બદલે તેમની પરતંત્રતાની વૃત્તિને પોષીએ છીએ. ગરીબોના હિતેચ્છુ હશે તે તો આખી પ્રણાલી બદલવામાટે અયત્ન કરશે અને તેમના હક્કોને માટે લડવા તેમને તૈયાર કરશે. આ ઉપરથી દાન આપવાથી ફાયદા કરતાં ગેરફાયદા વિશેષ જોવામાં આવે છે.

(તા. ૧૯-૬-૧૯૨૮ ના દૈનિક “હિંદુસ્થાન”માં લેખિકા:—બી. આર.)

૪૧-ઉઘર્દનો ઉપદ્રવ

ગુજરાતનાં અને ખાસ કરીને ઉત્તરગુજરાતનાં ખેતરોમાં ઉઘર્દનો ઉપદ્રવ માલૂમ પડે છે અને તેથી તૂલોને નુકસાન પણ થાય છે. આ બાબતમાં શું કરવું એવી માહિતી પૂછાવવા માટે ખેડુતો તરફથી અવારનવાર ગુજરાતવિભાગના મદદનીશ જંતુશાસ્ત્રીની કચેરીમાં પત્રો આવ્યા કરે છે. આથી કરીને સામાન્ય ખેડુતવર્ગની જાણમાટે ઉઘર્દસંબંધી સામાન્ય માહિતી અત્રે આપવામાં આવી છે.

આપણે ઉઘર્દ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરીએ એટલે સામાન્ય રીતે ધર અને ખેતરમાં અહીં તહીં જણાતા રાફડામાં રહેતી ઉઘર્દનો ખ્યાલ આવે છે; પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ નથી. ઉઘર્દની ઘણી જૂદીજૂદી જાતો હોય છે અને તેમની રહેણીકરણી પણ જૂદીજૂદી રીતની હોય છે. એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે કે, એકલા દક્ષિણ હિંદમાંજ ચાળીસ કે પચાસ જાતની ઉઘર્દ માલૂમ પડી છે. ફક્ત કોઈમતુરના સરકારી ફાર્મ ઉપરથી બાર જૂદીજૂદી જાતો મળી આવી હતી. આમાંની કેટલીક જાતો ઉગતાં તૂલોને નુકસાન કરે છે. કેટલીક ઝાડપર પડે છે; કેટલીક ધમિરતી લાકડાંમાં છિદ્ર પાડે છે; બીજી કેટલીક એવી હોય છે કે તે ફક્ત સૂકાઈ ગયેલાં લાકડાં અને એવીજ વનસ્પતિ ઉપર પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે અને આ બધાથી જૂદા પ્રકારની ઉઘર્દ થાય છે કે જે ધાસ અને ડુગ જેવી વનસ્પતિ ખાઈને જીવે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે, જ્યારે ઉઘર્દનો ઉપદ્રવ માલૂમ પડે, ત્યારે સૌથી મુખ્ય જરૂરની બાબત એ છે કે, નુકસાન કરનારી ઉઘર્દ કયી જાતની છે તેનો ચોક્કસ નિર્ણય કરવો કે જેથી ચોક્કસ ઈલાજ ચોજી શકાય. દાખલાતરીકે ખેતરના તૂલમાં ઉઘર્દનો ઉપદ્રવ માલૂમ પડે, પરંતુ તૂલને નુકસાન કરનારી જાત જો પોતાના રહેઠાણ માટે રાફડા બનાવતી ન હોય, તો ખેતરમાં જણાતા બધા રાફડા ખોદી નાખવાથી કાંઈ વળે નહિ.

હવે ઉઘર્દનો ઉપદ્રવ અટકાવવા માટે શા ઇલાજ લેવા તે જાણવા માટે તેમની રહેવાની અને જીવવાની પદ્ધતિવિષે દરેક ખેડુતને થોડું સામાન્ય જ્ઞાન હોવું જોઈએ. ઉઘર્દનો રાફડો આપણે ઉકેલીને જોઈશું તો તેમાં જૂદાં જૂદાં કર્તવ્યો કરનારાં ત્રણ પ્રકારનાં કીટકો (જંતુઓ) મળી

આવશે:-(૧) સેવકવર્ગ, (૨) રક્ષકવર્ગ અને (૩) રાણીવર્ગ. પહેલા વિભાગનું નામ સેવકવર્ગ પડ્યું તેનું કારણ એ છે કે, તે ઉધ્ધના રાફડાની વર્ણવ્યવસ્થામાં શરૂનું કામ કરે છે; એટલે કે દૂરથી ખોરાક શોધી લાવે છે અને બીજાં નાનાં કીટકોને ખવરાવી-પીવરાવીને ઉછેરે છે, નવા ખડો બનાવીને જરૂરીઆત મુજબ રાફડાને વિસ્તાર વધારે છે; ટુંકમાં શહેરસુધરાઈનું કામ તેમને માથે છે.

બીજા વિભાગનાં કીટકો પોતાના રાફડામાં વસેલાં તમામ કીટકોનું રક્ષણ કરે છે અને તેથી તેઓ રક્ષકવર્ગતરીકે ઓળખાય છે. આ વિભાગના કીટકો જ્યારે સેવકવર્ગની ટાળીઓ ખોરાક વગેરે લેવા જાય છે, ત્યારે તેમની સાથે જઈને તેમનું રક્ષણ કરે છે તથા રાફડાના દરવાજા આગળ રહીને બહારથી આક્રમણ કરતાં બીજા કોઈ પણ જાતનાં પ્રાણીને અટકાવી તેની સામે થવાનું કામ કરે છે.

ત્રીજા વિભાગમાં જેનો જાતીય વિકાસ સંપૂર્ણ થયેલો હોય છે એવી રાણીને મૂકવામાં આવી છે. આ રાણી માત્ર ઇંડાં મૂકવાનું કામ કરે છે. રાણીની ઇંડાં મૂકવાની રીતનું વર્ણન કરતાં પહેલાં સામાન્ય કીટક રાણીપદ કેમ પામે છે તે આપણે જોઈએ.

ચોમાસાની શરૂઆતમાં કેટલીક નર તેમજ માદા ઉધ્ધને પાંખો આવે છે અને તે પાંખવાળા ઉધ્ધ રાફડામાંથી ઉડતી માલમ પડે છે. “ જીવો જીવસ્ય જીવનમ્ ” એ સૃષ્ટિના નિયમ પ્રમાણે પક્ષીઓ, દેડકાં, ઘીલોડી તથા વાંદા વગેરે કીટકોને આ પાંખવાળા ઉધ્ધનો લક્ષ કરવાનું ધણું ગમે છે અને તેથી રાફડામાંથી નીકળેલાં પાંખવાળાં કીટકોમાંથી ધણુંજ થોડાં આ દુશ્મનોના પંજામાંથી બચે છે અને બચવા પામેલાં કીટકો નરમાદાનાં જોડકાં બનીને પોતાને રહેવા માટે એક સ્થાન પસંદ કરીને લાં દર બનાવી રાફડાની શરૂઆત કરે છે. આ વખત દરમિયાન તેમની પાંખો ખરી પડે છે અને સંભોગ કરી માદા નવા દરમાં ઇંડાં મૂકવાની શરૂઆત કરે છે. ત્યારથી તે રાણીપદને પામે છે. રાણીએ મૂકેલાં ઇંડાંમાંથી સેવક તથા રક્ષકવર્ગ પેદા થાય છે અને એ પ્રમાણે ધીમે ધીમે રાફડાની વૃદ્ધિ થતી જાય છે અને રાફડા કરનારી રાણીનું કદ ક્રમે ક્રમે વધતું જાય છે તે એટલે સુધી કે, કેટલીક જાતોમાં રાણી વધી વધીને એક જગા માણસની આંગળી જેવડી બને છે. આવડું કદ થાય છે ત્યારે રાણી દરરોજનાં ૩૦,૦૦૦ લેખે કેટલાંક વરસસુધી ઇંડાં મૂક્યા કરે છે. રાફડાની અંદરની રચના કેવી હોય છે? રાણીને માટે ઇંડાં મૂકવાના ખડ કેવા પદાર્થમાંથી બનાવાય છે; ઇંડાંનું કેમ સેવન કરવામાં આવે છે, બચ્ચાંને કેમ ઉછેરવામાં આવે છે અને તેમને મોટાં કરવાને માટે કેવો ખોરાક પસંદ કરીને આપવામાં આવે છે, આવી ને બીજા વિગતોની સામાન્ય ખેડુતોને જાણવાની જરૂર ન હોવાથી આ વિષયમાં વધારે ઉંડા ન ઉતરતાં એટલુંજ જણાવીશું કે, રાણીએ મૂકેલાં ઇંડાંની સંભાળ રાખી, તેમાંથી નીકળતાં બચ્ચાંની માવજત કરવાનું કામ સેવકવર્ગનું છે. બચ્ચાં મોટાં થાય ત્યારે કયા વર્ગનું કામ કરવાને લાયક બને તે તેમને અપાતા ખોરાક ઉપર આધાર રાખે છે; અને તેથી કરીને રાફડાની અંદર જેવી જરૂર હોય તે પ્રમાણે આ બચ્ચાંઓને સેવક અથવા રક્ષકતરીકે ઉછેરવામાં આવે છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે, ઉધ્ધના રાફડામાં ગમે તેટલી સંખ્યામાં સેવક કે રક્ષકવર્ગના કીટકો વધી શકે છે; પરંતુ રાફડાની સ્થાપક રાણી તો એકની એકજ રહે છે અને તે એકલીજ ઇંડાં મૂકીને રાફડાની વસ્તીમાં વધારો કરી શકે છે. હવે સહેજ વિચાર કરવાથી જણાશે કે, જે રાફડામાંથી રાણી ઉપાડી લેવામાં આવે તો રાફડાની વસ્તી ઉત્તરોત્તર ક્ષીણ થતી જશે અને છેવટે નાશ પામશે; માટે ઉધ્ધનો ઉપદ્રવ અટકાવવા માટે તેની રાણીને શોધી કાઢી તેનો નાશ કરવો, એ અત્યંત અગત્યનું છે. રાણીને શોધવામાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, જે જાતની ઉધ્ધ ઉપદ્રવ કરતી હોય તે જાતનીજ રાણીને ઓળખીને મારી નાખવી જોઈએ; નહિ તો કેટલીક વખત એમ બને છે કે, બે જૂદીજૂદી જાતો સાથેસાથે રહેતી હોય તો સામાન્ય માણસ એમ માને કે, એક રાણીનો નાશ કર્યો એટલે થયું; પરંતુ એમ જાણવું જરૂરી છે કે જે જાતની ઉધ્ધ ઉપદ્રવ કરતી હોય તે જાતનીજ રાણીનો નાશ થવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે ઉધધના જીવનવિકાસના ક્રમની સામાન્ય પદ્ધતિ તથા તેના ઉપદ્રવના અટકાવ-માટેની મુખ્ય ચાવી કથી છે તે સમજીને હવે આપણે ઉધધથી થતું નુકસાન અટકાવવાના બીજા ઉપાયો જોઈએ. ઉધધ ઘણી જગ્યાએ જોવામાં આવે છે અને જૂદીજૂદી જાતનું નુકસાન કરે છે; એટલે તે પ્રમાણે તેને નાશ કરવાના ઉપાયોના જૂદાજૂદા વિભાગ નીચે પ્રમાણે પાડી શકાય:—

ક-ફળાકાંડ ઉપર થતા ઉપદ્રવના ઉપાયો-(૧) જમીનથી બે ફુટ ઉંચી વાડીમાંનાં સઘળાં ફળાકાંડોને નીચે જણાવેલી વસ્તુઓનું મિશ્રણ બનાવીને લગાડવાથી ઉધધ કાંડની છાલ ઉપર આવતી નથી:—૪ અધોળ દીકામાળી, ૮ અધોળ ગુગળ, ૮ અધોળ હીંગ, ૩ અધોળ દીવેલીનો ખોળ અને ૧૦ રતલ ગેર તથા પાણી.

(૨) અંદરના મૂળમાં જો ઉધધ લાગતી હોય તો થડની આસપાસ ખાડો કરી ખાતરતરીકે દીવેલીનો ખોળ અને મીઠું નાખવાથી ઉધધ ઓછી થઈ જાય છે.

(૩) શીનાઈલ તથા ક્રુડ-ઑઈલ ઇમ્બેશનને પાણી સાથે મેળવી થડની આસપાસ જમીનપર છાંટવાથી તેની ગંધને લઈને ઉધધ નાસી જાય છે.

જ-ખાગાયત તૂલપર થતા ઉપદ્રવના ઉપાય-(૧) પાણીની નીકમાં કે થાળામાં ક્રુડ ઑઈલ ઇમ્બેશન નામની દવા મૂકવી, જેથી જ્યાં જ્યાં પાણી પ્રસરશે, ત્યાં ત્યાં આ દવાની વાસ જશે અને ઉધધ તેથી અટકીને નાસી જશે. તેજ પ્રમાણે આ દવાને બદલે એરડીનો ખોળ પણ તૂલને પાવાના પાણીમાં મૂકી શકાય છે. આ ખોળને ખેતરમાં ખાતરતરીકે તૂલની બાજુમાં વેરવાથી પણ ઉપદ્રવ ઓછો થાય છે.

(૨) હળદર અને દીવેલીનાં તૂલને ઉધધ ઉપદ્રવ કરી શકતી નથી; માટે આવાં તૂલોનું વાવેતર અવારનવાર કરવાથી ઉધધ અટકાવી શકાય છે.

(૩) ખાગમાં ઉછેરેલા છોડને જો ઉધધ લાગતી હોય, તો શીનાઈલને પાણીમાં મેળવી સિંચવાથી પણ ઉધધનો ઉપદ્રવ અટકાવી શકાય છે.

ગ-જરાયત તૂલપર થતા ઉપદ્રવોના ઉપાય-(૧) ખેતરમાં પાક લીધા બાદ બાકી રહેલા ખુંપરા તથા એવી સૂકી વનસ્પતિના ભાગો રહેવા દેવા નહિ; કારણ કે ઉધધ સૂકી વનસ્પતિને પહેલાં ખાય છે અને પાછી તૂલને મોસમમાં નુકસાન કરે છે.

(૨) ઉડી ખેડ કરી ખેતરને તપાવીને તૂલનું વાવેતર કરવું અને ત્યારબાદ પાછલી ખેડ વારંવાર કરવાથી તેના ઉપદ્રવો ઘટે છે.

ઘ-ઈમારતી લાકડાં તથા મકાન વગેરેપર થતા ઉપદ્રવના ઉપાય-(૧) મકાન બાંધતી વખતે જે જે લક્કડકામ વાપરવામાં આવે અને જેને ઉધધ લાગવાનો સંભવ હોય તે તે લાગનાં લાકડાંને મકાનના પ્રયોગમાં લેતા અગાઉ થોડાક દિવસ સોડિયમ આર્સેનાઈટ મેળવેલા પાણીમાં ઘોળી મૂકવાં અને તે પછી સૂર્યની ગરમીથી બધો લેજ સૂકાઈ જાય ત્યારે તે ભાગ ઉપર સારી રીતે ઝામર લગાવવો અથવા બજારમાં આવા ઉપાયોમાટે વેચાતી બનાવટ (જેવી કે ઓનન્ટ અથવા મોર્ટ એન્ટ સોલ્યુશન) લગાવવી.

(૨) ઘણી વખત મકાન બાંધતી વખતે દીવાલ ચણવામાં વાપરેલી ઇંટો સારી ન હોય અથવા સારા થર લીધા ન હોય તો તેમાં ઉધધનો ઉપદ્રવ થાય છે. આવા ઉપદ્રવોને અટકાવવા માટે ઉધધનું દર ખોલી નાખીને તેમાં ઝેરી વાયુ પ્રસારે એવી દવા મૂકવી અથવા નીચે જણાવેલા યંત્રોના ઉપયોગ કરી ધૂમાડો લગાવવો કે જેથી અંદરની બધી વસ્તી રાણી સાથે નાશ પામે.

ઙ-ઉધધવિનાશક યંત્ર-ઉધધનો નાશ કરવા માટે એક ખાસ યંત્ર યોજવામાં આવ્યું છે કે જેનાથી તેના દર અને રાફડાની બગેલા અને નળીઓમાં ઝેરી વાયુ રાફડામાં પૂરીને ઉધધનો નાશ કરવામાં આવે છે. ઘણી વખત બગેલાઓમાં, ખાગમાં અને રસ્તાઓની બાજુઓમાં ઉધધના રાફડા જોવામાં આવે છે. તેનો નાશ કરવા માટે આવું યંત્ર ખાસ ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ યંત્રના બે ભાગ હોય છે. એક ભાગમાં હવા પૂરવાનો પંપ હોય છે, બીજા બાજુમાં એક નાની લટ્ટી હોય છે. આ બંને વિભાગોને એક નળીથી જોડવામાં આવે છે. લટ્ટીમાંથી ઝેરી વાયુ રાફડામાં પૂરવામાટે

લટ્ટીને એક ધાતુની નળી લગાડવામાં આવે છે કે જે રાફડાના દરના મુખમાં મૂકી શકાય. આ યંત્ર ચલાવવા માટે લટ્ટીમાં કોલસા સળગાવીને પંપવડે હવા પૂરવી, જેથી ઉત્પન્ન થયેલો ગરમ વાયુ ધાતુની નળીમાં થઇને પસાર થાય અને નળીને જોઇતી ઉષ્ણતા આપે. પછી નળીને રાફડાના દરમાં દાખલ કરવી અને બરાબર દર છાંદી લઇને લટ્ટીનું ઢાંકણું ઉઘાડી તેમાં ગંધક અને સોમલતું સરખા પ્રમાણવાળું મિશ્રણ નાખીને તુરત બંધ કરીને પંપવડે ખૂબ હવા ભરવી, જેથી લટ્ટીમાં ઉત્પન્ન થયેલો ઝેરી વાયુ રાફડામાં સઘળી જગાએ પ્રસરશે. યંત્ર જ્યાં ચાલતું હોય તે છિદ્રની ચોતરફ કોઇ જગાએથી ધૂમાડો બહાર નીકળતો જણાય તો તે કાણું ભીની માટીથી તૂર્ત બંધ કરી દેવાં. સાધારણ રીતે યંત્ર પા કલાક ચલાવવું અને તે દરમિયાન વખતોવખત ગંધક અને સોમલતું મિશ્રણ લટ્ટીના કોલસા ઉપર નાખવું. ત્યાર બાદ વાયુ પૂરનારી નળી છિદ્રમાંથી બહાર કાઢી લઇને તે છિદ્ર પણ કાઢવવડે બંધ કરવું, યાને બરાબર ત્રણ દિવસથી વહેલો રાફડો ખોલવો નહિ; કારણ કે ઝેરની અસર જતી રહેવાથી રહાંસલાં કીટકો ફરીથી રાફડાની શરૂઆત કરે. આ યંત્ર ચલાવતી વખતે ઝેરી વાયુ શ્વાસમાં ન લેવાય તેની સલાહ રાખવી.

ઉપસંહાર:-(૧)ઉધધના રાફડામાં ત્રણ જાતનાં કીટકો હોય છે:-સેવક, રક્ષક અને રાણી. રાણી ઇંડાં મૂકે છે અને રાફડાની હસ્તી વધારે છે. રાણી ન હોય તો રાફડો વધેજ નહિ; માટે રાણીનો નાશ અવશ્ય કરવો જોઇએ.

(૨) ઝાડની છાલ ઉપર ઉધધ ન ચઢે તેટલા માટે ગેર, દિકામાળી, ખોળ ને ગુગળ વગેરેનું મિશ્રણ થડની આજુબાજુ બે પુટ ઉંચે સુધી લગાડવું.

(૩) ઝાડના મૂળને ઉધધથી થતું નુકસાન અટકાવવા માટે મીઠું અને દીવેલીનો ખોળ થડની આસપાસ પૂરવો.

(૪) કુડ ઑઇલ ઇમર્શન અથવા શીનાઇલના આછા મિશ્રણવાળા પાણીનું સિંચન કરવાથી છાડને કે ઝાડને ઉધધ લાગતી નથી.

(૫) ખેતરમાં ઉધધ ન થાય તેટલા માટે ખુપરા વગેરે સૂકી વનસ્પતિ(સેન્દ્રિય દ્રવ્યો)ને ખેતરમાં રહેવા દેવાં નહિ; કારણ કે તે ઉધધના ખોરાક છે.

(૬) ઉંડી ખેડ કરીને તૂલ વાવવાથી તથા ત્યાર બાદ પાછલી ખેડ વારંવાર કરવાથી ઉધધનો ઉપદ્રવ ઓછો થાય છે.

(૭) આગાયત તૂલોમાટે પાણીની નીકમાં કે થાળામાં કુડ ઑઇલ ઇમર્શન અથવા દીવેલીનો ખોળ મૂકવાથી પાણી સાથે દવાની વાસ ખેતરમાં પ્રસરે છે અને તેથી ઉધધ નાસી જાય છે.

(૮) હળદર તથા દીવેલીના પાકને ઉધધનો ઉપદ્રવ થતો નથી; તો આ તૂલો અવારનવાર કરવાથી ઉપદ્રવ અટકાવી શકાય છે.

(૯) ઇમારતી લક્કડને પ્રથમ સોડીઅમ આર્સેનેટના પાણીમાં ખોળી મૂકીને પછી ડામર ચોપડવાથી ઉધધ લાગતી નથી.

(૧૦) મોર્ટ-એન્ટ-સોલ્યુશન અને એવી બજારમાં મળતી બનાવટોનો ઉપયોગ કરવાથી ઇમારતી લક્કડ ઉપર આવતી ઉધધનો અટકાવ કરી શકાય છે.

(૧૧) ગંધક અને સોમલના મિશ્રણનો ઝેરી વાયુ ઉત્પન્ન કરી ઉધધવિનાશક યંત્રવડે રાફડામાં પૂરવાથી રાફડાની કે દિવાલની ઉધધનો નાશ થાય છે.

(‘ગુજરાતી’ ના તા.૧-૭-૨૮ના અંકની ખેતીવાડી પૂર્તિમાં લેખક:-રા. મહાદેવપ્રસાદ હ. દેશાઇ “જંતુશાસ્ત્રીય મદદનીશ” ગુજરાતવિભાગ, સુરત)

૫૦-મુંબઈ ફલાકામાં થતા જૂદા જૂદા પાકો

તમાકુના પાકમાં મોટા વધારો

મુંબઈ સરકારના ખેતીવાડી ખાતાએ બહાર પાડેલી હકીકતમાં કેટલીક જાણુવા જેવી માહિતી આપવામાં આવી છે. ઇલાકાના ખેડુતો એક વર્ષમાં ૧૮૦ જૂદાજૂદા પાક ઉત્પન્ન કરે છે. તેમાં ૧૫ અનાજ, ૧૨ જાતનાં કંઠોળ, ૧૯ જાતનાં તેલીબીયાં, ૪ જાતના રેસાઓ, ૫ જાતના માદક પદાર્થો, ૭ જાતના રંગો, ઘણી જાતની શેરડીઓ, ૨૦ જાતની મીઠી વસ્તુઓ અને તેજના, ૫૬ જાતનાં શાક, ૩૪ જાતનાં ફળો અને ૫ જાતનું ઘાસ થાય છે.

જીવારનું વાવેતર ઇલાકામાં સૌથી મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. ૮૫ લાખ એકર કરતાં વધારે જમીનમાં તેનું વાવેતર થાય છે. જ્યાં વરસાદ વધારે પડે છે, ત્યાં જીવારને બદલે બાજરી વાવવામાં આવે છે; એટલે કાંકણ અને ખાનદેશના પશ્ચિમભાગોમાં તેમજ દક્ષિણમાં જીવારનું વાવેતર ભાગ્યેજ થાય છે. જીવારના છોડની કડબ ઘાસચારામાં પ્રથમ સ્થાન ભોગવે છે, કારણ કે તે થોડા સમયમાં ઉગે છે અને ખાવામાં મીઠી લાગે છે.

બાજરી ૩૦ લાખ એકર જમીનમાં વવાય છે. ભાત ૨૦ લાખ એકર જેટલી જગ્યામાં વવાય છે. કાંકણમાં કુલ પેદાશનો અર્ધો ભાગ પાકે છે. ભાત અનેક પ્રકારના વવાય છે; અને તે ૯૦ થી ૧૨૦ દિવસમાં પાકે છે. કેટલાકને પાકતાં ૬ મહીના જેટલી લાંબી મુદત લાગે છે. તે પછી પંદરલાખ એકરમાં ઘઉંનું વાવેતર થાય છે. જ્યોતો પાક થાય છે તે જાનવરોના ખોરાક-તરીકે વપરાય છે; માણસો તે ખાતાં નથી.

કંઠોળની જાતો

કંઠોળમાં ચણા મુખ્ય પાક છે. ચણા પ્રસંગોપાત્ માણસો ખાય છે, પણ મોટે ભાગે તે થોડાઓનો ખોરાક ગણાય છે. ચણાના છોડવાઓ ઉપર રાત્રે વસ્ત્ર પાથરી ક્ષાર મેળવી શકાય છે. આ પાકથી જમીન પણ સુધરે છે. તુવરનો ઉપયોગ માણસો ખોરાકતરીકે કરે છે, તેમજ ઢોરને પણ આપવામાં આવે છે. તેના છોડવાની રાખનો ઉપયોગ લાંબા સમયથી હિંદમાં બંદુકનો દારૂ બનાવવામાં થાય છે. કળથીનું વાવેતર ખીજાં કંઠોળ કરતાં વધારે વિસ્તારમાં થાય છે અને માણસો તેમજ ઢોરના ખોરાકતરીકે તેનો ઉપયોગ થાય છે.

મગફળીના પાક

તેલી બીયાંમાં મગફળી અથવા ભોંયશીંગનું સ્થાન પહેલું આવે છે. તેનો સારો લાવ ઉપજે છે; કારણ કે તેમાંથી બનતું તેલ બદામ અને ઓલીવના તેલની ગરજ સારે છે. ઔષધિઓમાં પણ આ તેલનો છૂટથી ઉપયોગ થાય છે અને આ દેશમાં સાબુ બનાવવામાં, સાંચાકામમાં પૂરવામાં અને ખીજાં કામોમાં તે વપરાય છે. આ તેલનો ઉપયોગ હજી વધારે પ્રમાણમાં થવા સંભવ છે.

તલનું તેલ વર્ષોસુધી ખોરું થતું ન હોવાથી તે કરકસરની દૃષ્ટિએ ફાયદાકારક છે.

ઇલાકામાં નાળિયેરીનાં ઝાડ ૪૫,૨૧૫ એકરમાં ઉગે છે. સારી નાળિયેરી વર્ષમાં ૩ થી ૪ વાર ફળે છે અને દર વખતે સરાસરી ૭૫ નાળિયેર આપે છે.

તમાકુ

તંતુવાળા પાકમાં ૫૦ લાખ કરતાં વધારે એકર જમીનમાં રેતો પાક થાય છે. તે પછી તમાકુના પાકનો વિસ્તાર દર વર્ષે વધતો જાય છે. છેલ્લાં પાંચ વર્ષના આંકડા લઘુએ તે ૭૦,૦૦૦; ૭૭,૦૦૦; ૮૦,૦૦૦; ૧,૦૨,૦૦૦; અને ૧,૦૫,૦૦૦ એકરમાં તેનું વાવેતર થતું રહ્યું છે. તેમાંના ૪૦ ટકા ખેડા જિલ્લામાં અને ૩૬ ટકા સતારા જિલ્લામાં વાવેતર થયું છે. નવાઈ જેવું એ છે કે, આ બધો તમાકુનો પાક માત્ર હિંદમાંજ વપરાય છે; પરંતુ યુરોપનાં બજારોમાં વેચાય અને ત્યાં મોકલાય એ દૃષ્ટિથી તે ઉગાડવામાં આવતો નથી.

વનસ્પતિમાંથી રંગો

જે વનસ્પતિમાંથી રંગો બને છે, તેનું વાવેતર મોટા પ્રમાણમાં થતું નથી. આ ઇલાકામાં

ધણીં ઝાડ અને છોડના છે, કે જે અગાઉ રંગ બનાવવામાં વપરાતા હતા; જેવા કે ગળી, કસુંબો, અળતો; પરંતુ તેમાંનું કશું હવે ઉગાડવામાં આવતું નથી. પરદેશી ડામરમાંથી બનતા રંગોની હરિ-કાંઈમાં તેઓ ટકી શક્યાં નથી. ૪૦ વરસ પહેલાં આ પ્રાંતમાં ૪,૦૦૦ એકરના વિસ્તારમાં ગળીનું વાવેતર થતું હતું. હાલ તે માત્ર ૨૨ એકરમાં વવાય છે. કસુંબાની પણ એજ સ્થિતિ છે અને તે ખેડા જિલ્લામાં હજી પણ થોડા વિસ્તારમાં ઉગાડવામાં આવે છે. ખાનદેશમાં એક વાર અળતા-નો પાક મોટા પ્રમાણમાં થતો અને તેનાં મૂળમાંથી ચકચકિત રાતો રંગ થતો; તેની ખેતી પણ હવે બંધ પડી છે.

મરચાં અને તેળના

મરચાં ખાતાં ગળું બળે તે તો સૌ કોઈ જાણે છે; પણ તેનું વાવેતર ૧,૧૧,૦૦૦ એકરના વિસ્તારમાં થાય છે તે કોણ જાણે છે? ધારવાડમાં ૪૯,૦૦૦ એકરમાં અને બેલ્ગામમાં ૧૩,૦૦૦ એકરમાં તેનું વાવેતર થાય છે. મરચાં એ લોકોના રોજના ખોરાકમાં વપરાતી ચીજ છે અને દરેક ખેડુત પોતાના ખેતરના ખૂણામાં થોડાં મરચાંના રોપ અવશ્ય વાવે છે. રાઇનું વાવેતર ૨,૦૦૦ એકરમાં થાય છે, કાળાં મરી ૪,૦૦૦ એકરમાં, લસણ ૫,૦૦૦ એકરમાં હળદર ૭,૦૦૦ એકરમાં અને આદુ ૭૩૧ એકરમાં વવાય છે. નામરવેલનાં પાન ૪,૭૦૦ એકરમાં અને સોપારી ૨૨,૦૦૦ એકરમાં વવાય છે.

અસંખ્ય શાકભાજી

શાકભાજી ઠેર ઠેર વિવિધ પ્રકારની વવાય છે. પૂનામાં બટાટાનો મોટો પાક થાય છે. કુલ ૧૧,૪૦૦ એકરના વાવેતરમાંથી પૂનામાં ૮,૫૦૦ એકરનું વાવેતર થાય છે. કાંદા ૧૦,૦૦૦ એકરમાં વવાય છે. તેમાંથી નાસીકમાં અધું વાવેતર થાય છે. ગાજર, રતાળુ મોટે ભાગે પૂના અને સતારામાં વવાય છે. ૫૦૦ એકરના વિસ્તારમાં કોબી વવાય છે અને મોટો ભાગ પૂનામાં વવાય છે. મૂળા પણ પૂનામાંજ મોટેભાગે થાય છે અને તેનો કુલ વિસ્તાર ૧૨૦૦ એકરનો છે. રીંગણાંનું ૧૪૦૦૦ એકરમાં વાવેતર થાય છે, ટમેટાં ૭૦૦ એકરમાં વવાય છે, તેના ૮૦ ટકા પૂના અને નાસીક જિલ્લાઓમાં વવાય છે. લીંડાનું વાવેતર ૫,૦૦૦ એકરમાં થાય છે અને તે મોટે ભાગે પૂર્વ અને પશ્ચિમ ખાનદેશ અને પૂનામાં થાય છે. ૨,૫૦૦ એકર જમીનમાં તડબુચ વવાય છે. ઉપરાંત ભાજી-પાલો અને શીંગોના પ્રકારનું શાક તો પારવગરનું ઉગાડવામાં આવે છે.

ફળો

ઇલાકામાં આંબાનું વાવેતર ૧૫,૦૦૦ એકરમાં થાય છે, તેના ત્રીજા ભાગનું વાવેતર એકલા રત્નાગીરીમાં થાય છે. મુંબાઇ, થાણા, ધારવાર, ઉત્તર કાનડા અને સુરતમાં ૧,૦૦૦ એકરનું વાવેતર થાય છે. કેરીની એકંદર ૫૦૦ જાતો છે, તેમાંથી ઇલાકામાં ૮૯ જાતો ઉગાડવામાં આવે છે. કેળાં ૧૩,૦૦૦ એકરના વિસ્તારમાં, જામફળ ૪,૦૦૦ એકરના વિસ્તારમાં, અંજીર ૩૭૫, દાડમ ૧,૫૦૦; ફળુસ ૧,૮૦૦; દ્રાક્ષ ૧,૦૦૦; પપૈયા ૬૦૦; લીંછુ ૧,૨૦૦ અને નારંગી ૫,૦૦૦ એકરમાં વવાય છે.

ધાસચારો

ઇલાકામાં ધાસચારાની બહુજ ઓછી જાત ઉગે છે. ઉનાળુ જુવાર ૮૧,૦૦૦ એકરમાં વવાય છે; તેમાંથી ૩૭,૦૦૦ ખેડામાં થાય છે. ૩૦,૦૦૦ એકરમાં ગુવાર વાવવામાં આવે છે; તેનું મોટું પ્રમાણ પણ ખેડામાંજ થાય છે. રજકો ૬૦૦૦ એકરમાં વવાય છે અને તે અહમદનગર, નાસીક અને પૂનામાં વવાય છે. ૧,૭૨૬ એકરમાં જવ વવાય છે અને મોટે ભાગે નાસીકમાં વવાય છે.

(“ગુજરાતી” ના તા. ૧-૭-૧૯૨૮ ના “ખેતીવાડીપૂર્તિ”ના લેખોમાંથી)

५१-वीर पुत्रों के प्रति

भारत मा के वीर पुत्रों ! तुमने मा के लिये अपने प्राणों की आहुति लगा दी. तुमने हंसते हंसते मा के यरणों पर अपना सर्वस्व बलि दिया. स्वतंत्रता देवी को प्रसन्न करने के लिये तुम जन्म तक जन्मे, पत्र-पुष्पों के अदले देवी के यरणों पर अपना मन, अपना धन, अपना सपन कुछ बढाते रहे; किंतु फिर भी जन्म देवी ने दर्शन न दिये तो तुमने अंत में अपना शीश भी देवी के यरणों पर बलि दिया. तुम यत्ने गये. भारत मा की गोदी के लाल ! तुम यत्ने गये ! पर क्या तुम सदा के लिये यत्ने गये ? क्या तुम अपनी मा को रोता हुआ छोड़ कर न सकते हो ? क्या तुम असाधारणीकृत मा को सिसकते छोड़ स्वर्ग में सुख की निंद सो सकते हो ? कभी नहीं. तुम्हें अपने उद्देश से, अपने देश से स्वर्ग अधिक प्यारा नहीं. तभी तो तुम कहते थे कि हम बाला परिवर्तन करने जाते हैं. जन्मो वीरो ! बाला अदले जन्मो ! और शीघ्र ही नया रूप धर कर आओ. जाते जाते अपने कायर बांधवों को भी हंसते हंसते मरना सीखाते जाओ.

मा के आदर्श पुत्रों ! क्या तुम्हारी मृत्यु से, तुम्हारे वियोग से तुम्हारी जननि जन्मे तुम्हारी अहनें दुःखी हैं ? क्या समयसमय उनके नेत्रों से आंसु टपक रहे हैं ? कदापि नहीं. तुम धंस ब्रम को मन में ला कर मृत्युविजय से गर्वित हृदय को दुःखी न करना. तुम्हारी माताओं ने ही तो तुम्हें मरना सीखाया था. उन्होंने तो तुम्हें पताया था कि तुम्हारे जवन का लक्ष्य क्या है और हमने तुम्हें किस लिये जन्म दिया है. उन्होंने ही तो तुम्हारे हृदय में देशप्रेम का बीज बोया था. यदि वह तुम्हें अपने दूध में भारभूषण न पिवाती, यदि वह तुम्हें तुम्हारे जवन का लक्ष्य, तुम्हारे जवन का उद्देश न पताती और तुम्हारे हृदय में देश-भक्ति का बीज न बोती तो आज तुम मृत्यु को हंसते हंसते गले न लगाते. आज तुम अपने उद्देश पर अविद्वान न होते. आज तुम देश की आंखों में यह आदर, यह सम्मान न पाते. तुम्हारी माताओं तुम्हारे जैसे वीर पुत्रों को पा कर आज ही पुत्रवती कहवाने लायक कुछ हैं. आज उनका मातृजवन सखल हुआ, आज वह धन्य कुछ. जो चाहता है कि उनकी यरणुरज भस्म पर लगा धूल भारत मा के पागल पुत्रों ! तुम मा के पग पर अलि डुबो. मा तुम जैसे वीर पुत्रों पर अविहारी न रही हैं. देहो, प्रेम के भारे मा का हृदय गह गह हो रहा है, आंखों से प्रेमाश्रु टपक रहे हैं.

लोग कहते हैं कि तुम ठीक रास्ते पर नहीं चले. तुमने अदूरदर्शिता और जल्दबाजी से काम लिया. वह तुम्हारी कार्यप्रणाली को दूषित कहते हैं और उसकी आलोचनाओं करते हैं. लगे ही तुम्हारी कार्यप्रणाली दूषित हो, पर तुमने हिम्मा दिया कि सच्चे कर्मवीर कौन हैं. तुमने हिम्मा दिया कि आदर्श पर मरना किसे कहते हैं. आज तुमने अपने कर्तव्य से यह प्रगट कर दिया कि भारत की स्वाधीनता को ही आतों से नहीं मिलेगी. उसके लिये हजारे-लाखों शीश अविद्वान करने की जरूरत है. रामप्रसाद ! तुमने अशक्राकुक्षा को अपना “दाहिना हाथ” बना कर हिम्मा दिया कि हिंदु-मुस्लीम अंतर किसे कहते हैं और उसके बिना कोष्ठ भी कार्य पूर्ण नहीं हो सकता. तुम्हारा विश्वास था कि ऐक्यता हो सकती है और होगी; किंतु यदि अज भी भारतवासी तुम जैसे सच्चे कर्मनिष्ठ स्वर्गारोहियों की आत पर भी विश्वास न कर घस ‘तू तू’ ‘मैं मैं’ में ही लगे रहें तो भारत माता के अधन कैसे कटेगे ? यदि तुम्हारे अविद्वान से भी घस मुद्दा देश में जन नहीं पड़ेगी तो क्या पड़ेगी ?

स्वतंत्रता के दीवानो ! क्या तुम्हारा भूत रंग नहीं लायेगा ? क्या तुम्हारे रक्त से धर धर में तुम्हारे जैसे स्वातंत्र्य-प्रेमी कर्मवीर उत्पन्न न होंगे ? मैं हिंदु-मुस्लीम वीरो ! क्या तुम्हारा सम्मिलित अविद्वान हिंदु-मुसलमानों में प्रेम उत्पन्न नहीं करेगा !

आज आड़े बाजों नवयुवक धन स्वतंत्रता के मतवालों की तरह धीरे धीरे जन जन आर स्वातंत्र्य की वेदी पर अपना सर्वस्व होम करने को कटिबद्ध हो जायें; पर क्या धन आर आदर्शप्रिय देश के अमूल्य रत्नों की क्षति-पूर्ति हो सकती है? क्या माताओं के प्यारे दुलारे पुत्र उन्हें फिर मिल सकते हैं? क्या अहनों के प्यारे बाध उनसे फिर राखी अंधवायेगे, टीका लगवायेगे? क्या मातायें और अहनें तुम्हें एक आर-केवल एक आर फिर ७ लर कर देम सकेगी? मेरे वीर बाधों! पूरा साल हुआ जय लप्पनठ के न्यायालय में अंदी की दशा में तुम्हारे दर्शन किये थे. तुम्हारे सामने जते ही आदर से भस्तक अपने आप जुका जाता था. न्यायालय में प्रवेश करते समय तुम्हारे गगनभेदी “भारत माता की जय” और “वन्दे मातरम्” के नारे शत्रुओं के हृदयों को भौंहा रहे थे. तुम्हारा गर्व से मुसकराना और अपने कटधरे में हंसते हुये धधर उधर घूमना देम हृदय कूदा नहीं समाता था. दिव में रहे रहे कर यह विचार आता था कि यदि यह वीर संकुशल कारागार से छूट जायें तो लविष्य में क्या नहीं जन सकते. धन जैसे वीरों पर ही देश का लविष्य निर्भर है और यदि यह देश के नौनिहाल अ-काल ही कुचल उले गये तो देश की क्या हालत होगी. सोचती थी कि क्या धन वीरों के दर्शनों से फिर भी नेत्रों को सखल कर सकेंगी? पर वह स्वप्न स्वप्न हो गये. हृदय में जे आशंका थी वह सत्य हुआ. अज तुम्हारे दर्शन फिर न होगे; पर धिससे तुम्हारी अहिनें, तुम्हारी मातायें दुःखित नहीं हैं. उनको यह संतोष है कि तुम वीरों की भौत भरे, तुमने वीर गति पाई और अक्षय-स्वर्ग प्राप्त किया. झांसी के तप्त पर भी भद्दानी से जूझते और हंसते देम जिनके शत्रु भी मुक्तकंठ से प्रशंसा करते हों, जिनकी वीरता-आदर्श वीरता और असीम देशभक्ति के लिये आज कौन ऐसा अलाभा है जे नतभस्तक न हो रहा हो, जे भरने के आद सभके प्रिय हो गये हैं, उन पूज्य वीरों की मातायें और अहनें हो कर क्या वह दुःखी होंगी? उ-होने तो तुम्हें उसी दिन केसरिया आगा पहना दिया था कि जिस दिन तुम्हें नौकारशाही ने अपना अन्दी अनाया. और तुम्हारी झांसी के आद भी तो कहा है कि “मैं पुत्र की धस मृत्यु से दुःखी नहीं हूँ. तुम लोग सत्य न छोडना और सत्य के लिये भर भिट-ना. मैं राम सा ही पुत्र आहती हूँ.” किन्तु भारत मा को तुम जैसे वालों की अहुत जरूरत है. वह तुम जैसे पागल पुत्रों का वियोग अधिक देर सहन नहीं कर सकेगी. देमो! कितनी आतुर हो कर तुम्हारी प्रतीक्षा कर रही है. वीरो! आओ, फिर आओ! जर्जरित, वृद्धा मा को दादस अंधाओ, अपने लार्ध अहनों को देश पर भरना सिपाओ और मा को अंधनमुक्त कराओ.

(“वीरसंदेश” भासिकमां लेखिका:-श्रीमती विद्याधरी जैहरी, विशारदा)

५२-समर्पण बलिवेदीपर अंतिम भावना

माँ ! मन्दिर में तेरे आया, तेरा स्नेह लुटाने को ।

माँ ! गोदी में तेरे आया, अपना दुःख घटाने को ॥

हँसते हँसते बलिवेदी पर, अपना शीश कटाने को ।

‘व्यथित’ अभागे दुखियों का, या, तेरा हाथ बंटाने को ॥

हर्षित होकर तुम्हें समर्पण, भाव सुमन का “मनहर” हार ।

माँ ! करता हूँ प्रेमाञ्जलि को, अर्पित लो कर लो स्वीकार ॥

(“वीरसंदेश” भासिकमां लेखक:-श्री. कृपाराम मिश्र “मनहर”)

५३-वीरोचित-सूक्तियां

सुभट-शिरोमणि नहीं उठाते कापुरुषों पर अपना हाथ ।
कभी नहीं मृगराज ठानते अपना युद्ध अजा के साथ ॥

× × ×
यद्यपि टुकड़े टुकड़े होकर कट जाता है सकल शरीर ।
किन्तु नहीं पीछे हटते हैं रण-वांकुरे लड़ाके वीर ॥

× × ×
निर्भय निडर डटे रहते हैं करने को सैनिक संग्राम ।
आत्म-समर्पण करके करते नहीं कलंकित कुल का नाम ॥

× × ×
कोटि कोटि सेना लखिं अरि की शूर न होते हैं भयभीत ।
जय पाना अथवा मरजाना ही होती है उनकी नीति ॥

(“वीरसंहार” भासिकभांथी)

५४-सैनिक-धर्म

मैं हूं सैनिक सुभट समर की रहती है मुझ को नित चाह ।
रण-भेरी सुन कर बढ़ता है क्षण क्षण में मेरा उत्साह ॥
अस्त्र शस्त्र की झनकारों में आता है मुझ को आनन्द ।
पी कर के रिपु-रक्त चाव से निर्भय फिरता हूं सानन्द ॥
रहता है सूने शमशानों पर निश दिन मेरा आवास ।
हो कर बद्ध खड़ा रहता है कुटिल काल भी मेरे पास ॥
वन के भीषण हिंसक पशु सब छिप जाते हैं मुझे विलोक ।
मेरी सिंहगर्जना सुन कर दहलाते हैं तीनों लोक ॥
भला कहो फिर क्यों भय खाकर छोड़ूँ अपना सैनिक धर्म ।
कैसे विमुख युद्ध से हो कर करूं कायरों का सा कर्म ॥

(“वीरसंहार” भां लेखक-श्री. दिव्य कवि)

५५-जना जननी ने उसको व्यर्थ

किया जिसने न विजय संसार, छेड़ कर स्वतंत्रता की तान ।
 अनूठी वीरोचित धज धार, पिया जिसने न मातृ-गुण-गान ॥१॥
 रहा जो जीवन भर परतंत्र, मिटाकर अतुल आर्य्य अभिमान ।
 किया जिसने न स्वदेश स्वतंत्र, शेर शिवराज-प्रताप समान ॥२॥
 देख कर होते अत्याचार, न ली जिसने कर में करवाल ।
 रहा जो भेष जनाना धार, जनानों की दिखलाता चाल ॥३॥
 न फड़काये जिसने निज अङ्ग, हृदय में विपुल वीर व्रतधार ।
 जमा कर देशप्रेम का रंग, किया जिसने न शक्ति संचार ॥४॥
 धरा धन धाम स्वजन रक्षार्थ, कभी जो हो पाया न समर्थ ।
 न निकला जिससे कोई स्वार्थ, जना जननी ने उसको व्यर्थ ॥५॥

(“वीरसंदेश” भासिकभां लेखकः-श्रीधुत कर्णिकविष्णु)

५६-भारत को स्वाधीन बनाओ

वीर-वेश से सज कर वीरो, रण प्रांगण में जाओ ।
 प्रलयंकारी, गर्जन कर के, रिपु को तुम दहलाओ ॥
 भारत को स्वाधीन बनाओ !
 रिपु को तुम दहलाओ अथवा, भारत पर बलिजाओ ।
 समरांगण से पीठ मोड़ मत, मा का दूध लजाओ ॥
 भारत को स्वाधीन बनाओ !
 मरते हो मर जाओ रण में, वीरादर्श दिखाओ ।
 अथवा रण-विजयी हो भारतको स्वाधीन बनाओ ॥

(“वीरसंदेश” भासिकभां लेखकः-श्री. विद्याधरी नैडरी, विशारदा)

५७-हमारा वृक्षों से महान उपकार

जहाँ सुंदर नदी, रम्य सरोवर, वन, उपवन, प्राकृतिक या स्वयं आरोपित किये हुआ होते हैं, उन उन स्थानों पर ऋषि, महर्षि, देवतागण, मनुष्य, पशु-पक्षी निवास करने के लिये स्वयं अनेक उद्भूत रहते हैं; जैसे वाराही संहिता में कहा भी है:-

सलिलोद्यान युक्तेषु कृतेष्वकृतकेषु च । स्थानेष्वेतेषु सान्निध्यमुपगच्छन्ति देवताः ॥

इन आश्रमों का प्रभाव ऐसा ही है, जैसे रमणीय स्थानों पर अनेक अनेक ऋषि और राजर्षि अहमवेत्ता निवास करते थे। उन्हीकी आज्ञानुसार देश की भर्थादा अधिती थी।

यथा ते तत्र वर्तेरन् तथा तत्र वर्तेथा ।

जैसे वे वर्ते धर्मी भर्थादा अनुसार सभ्यवर्णाश्रम स्वधर्मानुसार वर्तते थे। धर्मी संसार का कल्याण होता था। धर्मी लाव को लक्ष्य कर लगवहलकित आश्रम रामपुरा आदि की स्थापना हुआ है। धर्ममें वृक्षारोपणप्रचार भी उसका एक अंग है; परंतु मातृलकित, पितृलकित, गुरुलकित, लगवहलकित, प्रेमलकित, राजलकित भी धर्मके अंग हैं। इन ही विचारों के प्रकट करने के लिये 'लकित' का लाव प्रादुर्भूत हुआ है। वृक्षों के संधर्भ में श्रीमहलागवत महापुराण को वर्णन करते हुआ परम योगी शुद्धदेव उल्लेख करते हैं:-

अहो एषां वरं जन्म सर्वं प्राण्युपजीवनम् । सुजनस्येव येषां वै विमुखा यान्ति नार्थिनः ॥

यत्र पुष्पफलच्छाया मूलवल्कल दारुभिः । गन्ध निर्यास भस्मास्थि तान्वै कामात् वितन्वते ।

एतावज्जन्म साफल्यं देहिनामिह देहिषु । प्राणैरर्थैर्धिया वाचा श्रेय एवाचरेत्सदा ॥ ३॥

अहो! धनका जन्म अत्यंत श्रेष्ठ है, क्योंकि यही तो सर्व प्राणियों के जीवनस्वरूप है। जैसे सज्जन पुरुषों के आश्रमों पर जाने से वे यात्रक की भनोकाभना पूरी कर देते हैं, धर्मी लांति ये वृक्ष भी पत्र, पुष्प, फल, छाया, मूल, वल्कल, काष्ठ, सुगंधी अंत में लक्ष्मीदि अन कर भी लभारी भनोकाभना पूर्ण करते हैं। जैसे ही परमार्थियों का सफल जन्म है जो अपने तन, मन, धन, प्राण-सर्वस्व को सर्वके लिये अर्पण कर देते हैं। धनका नाम तर भी है।

‘तारयतीति तरुः’

जो कोई उत्तम उत्तम अड, पीपल, निम्बादि वृक्ष आरोपण करते हैं; वे लोग धनके पुण्य के प्रताप से संसारसागर से तर होते हैं। धर्मीलिये धनका तर कहते हैं। धर्मशास्त्र में कहा है—

इष्टा पूर्तं च कर्तव्यं ब्राह्मणे नैव यत्नतः । इष्टेन लभते स्वर्गं पूर्ते मोक्षोऽभिधीयते ॥

धृष्ट यत्नादि से स्वर्गसुख मिलता है; वापि, दूध, तडाग, देवस्थान, वृक्षारोपण आदि सत्कर्मों से मनुष्य को मोक्ष प्राप्त होता है। धर्मी कारण धन २० लक्ष योनि उल्लिखन सृष्टि के उपकार के मूलकारणों को महर्षि जन कर यह उपदेश कर गये हैं कि:-

वृक्षारोपणं सर्वैरवश्यमेव करणीयम् । वटो मोक्षप्रदायकः ।

अर्थात् वृक्ष, वनस्पति आदि का लगाना भी प्रत्येक मानव का परम कर्तव्य है।

अनेक अड को लगाने से ही मोक्षप्राप्ति का फल प्राप्त हो जाता है। ऐसा सहस्रों वर्ष का सदावर्त अनंत अक्षय महापुण्य का फल देनेवाला अन जता है और निज शाखाओं के द्वारा, परोपकारद्वारा, नम्रता की सीध सज्जको सिखाता है।

भनोविज्ञान के ज्ञाताओं का कथन है कि समीपवर्ती वस्तुओं का मनुष्य के मन पर अड गहरा प्रभाव पडता है। यह ज्ञात प्रसिद्ध है कि मनुष्य जैसे संग में बैठता है, वैसा ही उनका स्वभाव भी अन जता है; परंतु साधारण मनुष्य धर्म ज्ञात की ओर ध्यान नहीं देते, कि सत्संग के अतिरिक्त स्थानीय प्रभाव से भी मनुष्य वंचित नहीं है। स्थानीय प्रभाव की ओर

પૂર્ણતયા ધ્યાન ન દેને કે કારણુ વહ ઉત્તમ સ્થાનોં સે પૂર્ણતયા લાભ નહીં ઉઠાતે. સ્થાનોં કા સુંદર બનાના બહુત કુછ મનુષ્ય કે અપને હી હાથ મેં હે. સુંદર વૃક્ષોં કે લગને સે સ્થાનોં કી શોભા અધિક હો જાતી હૈ, નિકટવર્તી વાયુ શુદ્ધ હો જાતી હૈ, એસે સ્થાનોં પર મનુષ્ય કે ચિત્ત કી વૃત્તિયેં સુગમતા સે એકાગ્ર હો સકતી હૈં. અતએવ પરીક્ષા કે દિનોં મેં જળ છાત્રોં કો અધિક પરિશ્રમ કરના પડતા હૈ તો વહ આગોં મેં જા કર વૃક્ષોં કે નીચે અપના પાઠ અધ્યયન ક્રિયા કરતે હૈ. યદિ ઉન વિદ્યાર્થિયોં સે પૂછો તો વહ યહી કારણુ બતાયેંગે કિ આગોં મેં ધ્યાન અચ્છે પ્રકાર સે જમતા હૈ, લગવદ્ભક્તિ કે લિયે બી ચિત્ત કા એકાગ્ર હોના પરમાવસ્યક હૈ; અતએવ પ્રાચીન સમય મેં ઋષિમુનિ નિજ આશ્રમોં મેં બહુત વૃક્ષ લગાતે થે. બડે બડે નગરોં મેં જહાં વૃક્ષાભાવ હોતા હૈ, વહાં કી વાયુ બ્રષ્ટ હો જાતી હૈ, જિસસે નગરનિવાસી જનોં કે સ્વાસ્થ્ય મેં બડી હાનિ પહુંચતી હૈ, વૃક્ષાભાવ સે પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય બી નષ્ટ હો જાતા હૈ. ઇસી કારણુ મનુષ્યોં કે મન અશાંત રહતે હૈં, બડે બડે નગરનિવાસી ધનાઢ્ય સર્વ સુખસામગ્રી હોને પર બી દુર્બલ ઔર અશાંતચિત્ત રહતે હૈં. ઇનકે અતિરિક્ત ગ્રામવાસી બલવાન ઔર શાંત સ્વભાવ કે હોતે હૈં.

મનુષ્ય સ્વભાવ સે હી સૌંદર્ય કે ઉપાસક હૈં. સુંદર વસ્તુઓં કો દેખકર ઉનકા ચિત્ત પ્રસન્ન હો જાતા હૈ, જિસ પ્રકાર શારીરિક ક્ષુધા-પિપાસા કી તૃપ્તિ કે લિયે અન્ન-જલ ઔર વાયુ કી આવસ્યકતા રહતી હૈ. ઉસી પ્રકાર સુંદર વસ્તુઓં કો દેખને સે તથા મધુર રાગોં કે શ્રવણ કરને સે હી માનસિક ક્ષુધા કી તૃપ્તિ હોતી હૈ. વર્તમાન સમય મેં વૃક્ષોં કે કટ જાને સે પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય નષ્ટ હો જાતા હૈ, સુંદર પુષ્પોં સે પ્રવૃક્ષિત હરેભરે વૃક્ષોં કો ન દેખ કર તથા ઉન પર વિશ્રામ કરનેવાલે નાના ચંચલ પક્ષિયોં કે મધુર રાગોં કો ન સુનકર વહ અપની માનસિક ક્ષુધા તૃપ્ત નહીં કર સકતે, અતએવ વહ અન્ય કુમાર્ગોં કે ઉપાસક બન જાતે હૈં યહી કારણુ હૈ કિ ભારતવર્ષ કે રમણીય ગ્રામોં કે અતિરિક્ત પશ્ચિમી દેશોં કે મહાન નગરોં મેં જહાં જનસંખ્યા અધિક હોતી હૈ ઔર વૃક્ષાદિ કમ, મનુષ્ય અધિક કુમાર્ગગામી હોતે હૈ.

યદિ હમ મહાન નગરોં સે ઇન ત્રુટિયોં કો દૂર કરના ચાહેં તો હમેં વહાં પર વૃક્ષોં કે બડે બડે ઉપવન છોડ દેને ઉચિત હૈં, જહાં મનુષ્ય દિનબર પરિશ્રમ સે પક કર ઘડી દો ઘડી ઈશ્વર-પાસના કર સકેં.

બહુધા લોગ કહા કરતે હૈં કિ હમારા ભજન-પૂજા મેં નહીં મન લગતા; ઇસકા એક કારણુ યહ બી હૈ કિ વૃક્ષાભાવ કે કારણુ વાયુ પવિત્ર નહીં હોતી.

અશુદ્ધ વાયુ કે શ્વાસ-પ્રશ્વાસ સે રક્ત વિષયુક્ત હો કર ચિત્ત કો અશાંત કર દેતા હૈ. ઇસી પ્રકાર રક્ત મેં વિષવૃદ્ધિ હોને સે બહુત પ્રકાર કે શારીરિક તથા માનસિક રોગ ઉત્પન્ન હો જાતે હૈં, જિનસે મનુષ્ય કી આયુ ન્યૂન હો જાતી હૈ.

વર્તમાન સમય કે વિખ્યાત કવિવર શ્રીયુત રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અપની 'સાધન' નામી પુસ્તક મેં લિખતે હૈં કિ ભારતવર્ષ કી પ્રાચીન સભ્યતા તથા યુરોપ કી અર્વાચીન સભ્યતા મેં બડા ભારી અંતર યહી હૈ કિ ભારતીય પ્રાચીન સભ્યતા વૃક્ષોં કી છાયા મેં બનોં કે અંદર પલી થી ઔર યુરોપ કી વર્તમાન સભ્યતા યૂનાન કે બડે બડે નગરોં મેં પૈદા હુઇ હૈ, યહી કારણુ હૈ કિ નગરોં કી ચાર દિવારી મેં રહને સે યુરોપીય સભ્યતા કી દૃષ્ટિ નિર્ધારિત હો ગઈ હૈ ઔર યહ ભારતીય સભ્યતા કી ન્યાય ઉદાર દૃષ્ટિવાલી નહીં રહી.

નગરોં મેં બહુધા મનુષ્યોં કી હી કૃતિ દૃષ્ટિગત હોતી હૈ, ગ્રામોં કી ન્યાય ઈશ્વરીય શક્તિ કે ચિહ્ન નહીં દીખતે. ઇસી કારણુ નગરોં કે અંદર બડે બડે મહલોં મેં નિવાસ કરનેવાલોં કે અતિરિક્ત વૃક્ષોં કે નીચે ગ્રામનિવાસી અધિક સંતોષી તથા ઈશ્વર પર વિશ્વાસ રખનેવાલે હોતે થે. મનુષ્ય ઇટ, પથ્થર, ચૂને આદિ કે મકાન નિજ ઇચ્છાનુસાર બના સકતે હૈં; પરંતુ વૃક્ષોં કા ઉગના ઔર બઢના બહુધા પ્રાકૃતિક નિયમોં કે આધીન હોતા હૈ. વૃક્ષોં કે સમીપ રહને સે પ્રાકૃતિક નિયમોં કા મૂલ તત્ત્વ મનુષ્ય સહજ મેં જાન સકતે હૈં.

વૃક્ષોં સે લદે હુએ સુંદર વૃક્ષોં સે અધિક ઈશ્વરીય ઉદારતા કા ઔર કોઈ ચિહ્ન નહીં હૈ.

વૃક્ષ, મનુષ્ય કે ક્ષિયે પૃથ્વી, વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્રમા ઓર તારાગણોં સે શક્તિ ખેંચ કર ફલોં કે સ્વરૂપ મેં પરિવર્તિત કર દેતે હૈં. અચ્છે ફલ મનુષ્યોં કે ક્ષિયે બહુત હી પુષ્ટિકારક તથા લાભ-દાયક હોતે હૈં. સાત્વિક ફલોં કે આહાર સે શારીરિક રોગ દૂર હો જાતે હૈં ઓર શુદ્ધિ શુદ્ધ હો જાતી હૈ. અતએવ ઋષિમુનિ અધિકતથા ફલોં પર હી જીવન વ્યતીત કરતે થે. અખ લોગોં કે વૃક્ષ લગાને કા પ્રેમ નહીં રહા હૈ; ઇસી કારણે ફલ બહુત મહંગે મિલતે હૈં. ફલ મહંગે હોને સે લોગોં કે બનાવટી રાજસી પદાર્થ અધિક ખાને પડતે હૈં. અતએવ ઉન્હેં શારીરિક રોગ બી હો જાતે હૈં ઓર કામ-ક્રોધ આદિ ઉત્પન્ન હો કર ચિત્ત મેં બી વિકાર ઉત્પન્ન હો જાતે હૈં.

સુંદર પુષ્પોં કે દેખને સે મનુષ્યોં કે હૃદય મેં શુદ્ધ ભાવ ઉત્પન્ન હો જાતે હૈં. અતએવ સમસ્ત સંસાર કે કાર્ય વૃક્ષોં કી મહિમા કા ગુણગાન કિયા કરતે હૈં. સુગંધિત વાયુ સે વસંત ઋતુ મેં મનુષ્યોં કે અંદર એક પ્રકાર કી મસ્તીસી આ જાતી હૈ. યહ શરીર તથા મન કે ક્ષિયે બહુત લાભદાયક હોતી હૈ. વર્તમાન સમય મેં વૃક્ષ તથા પુષ્પોં કે કમ હો જાને સે શુદ્ધ સુગંધિત હવા નહીં મિલતી; કિંતુ પ્રાકૃતિક નિયમાનુસાર મનુષ્ય કા મન ઉસી મસ્તી કે ખોજતા હૈ, ઇસ હી અભાવ કે કારણે મનુષ્ય મદ્ય-ચરસાદિ વિપયુક્ત નશીલી વસ્તુઓં પી કર અપના સ્વાસ્થ્ય તથા આયુ નષ્ટ કર દેતે હૈં. યદિ સુંદર પુષ્પોં કે વૃક્ષ પર્યાપ્ત હોં તો ઇસ કૃત્રિમ નશે કી આવશ્યકતા હી ન પડે, અતએવ ગ્રામોં કે અતિરિક્ત મહાન નગરોં મેં જહાં વૃક્ષાદિ પર્યાપ્ત નહીં હોતે મનુષ્ય નશીલી વસ્તુઓં કા અધિક ઉપયોગ કરતે હૈં.

ભારતવર્ષ કે વિખ્યાત વૈજ્ઞાનિક આચાર્ય શ્રીયુત જગદીશચંદ્ર બોઝ કા કથન હૈ કિ “બુઝે વૃક્ષોં કી વિદ્યા પઢને, તથા ઉત્તકે વિષય મેં સોચને અથવા ઉન્હેં દેખને હી સે ઇસ વિષય કા જ્ઞાન હુઆ કિ મૈં જીવન કે અનંત સાગર મેં રહતા હૂં.” અર્થાત્ ઉન્હેં જીવન કે વાસ્તવિક આધાર પરબ્રહ્મ પરમાત્મા કા ચમત્કાર વૃક્ષોં કે હી અવલોકન સે હુઆ.

(“ભક્તિ” માસિકમાં લેખક:-શ્રી. પં. રઘુનાથ સ્વામી નરેન્દ્રા)

૫૮-ગર્ભાવસ્થામાં જ વધારે ઉત્તમ અને આવાદ શિક્ષણ આપી શકાય છે.

ગર્ભાવસ્થામાં બાળક અને માતાને જેટલો ગાઢો સંબંધ હોય છે, તેટલો સંસારની બીજ કાઢ પણ બે વસ્તુઓમાં હોતો નથી. માતાના પેટમાં બાળક નવ માસ ગાળે છે અને આ સમયમાં તે એક અતિસૂક્ષ્મ પદાર્થમાંથી જીવતો જાગતો જીવ બની જાય છે. ગર્ભાવસ્થામાં માતા અને બાળકની વચ્ચે એક અતિ કોમળ નળીદ્વારા માતાના શ્વાસ સાથે શ્વાસ અને ભોજનની સાથે ભોજન તેને મળે છે. આવી સ્થિતિમાં એ તો સ્વાભાવિક છે કે, માતા અને ગર્ભમાંના બાળકની સાથે એવો ગાઢો સંબંધ રહેવાનો કે માતાનું શારીરિક, માનસિક, સામાજિક, નૈતિક અને ભૌતિક સ્વરૂપ જેવું હશે, તેવું જ ગર્ભમાંના બાળકમાં આપોઆપ ઉતરશે. આ લેખમાં હું આ પ્રશ્નને ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંત, વૈજ્ઞાનિક પ્રમાણો અને ડૉક્ટરોના અનુભવને આધારે સાબિત કરી આપવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંત-જ્યારે અભિમન્યુ ગર્ભમાં હતો તે અરસામાં જ તેની માતાને અર્જુને ચક્રવ્યૂહમાં દાખલ થવાની યુક્તિ કહી સંભળાવી હતી. અતિતીવ્ર અને પ્રભાવશાળી અભિમન્યુ ઉપર આ વિવરણને એટલો બધો પ્રભાવ પડ્યો હતો કે, તેને ચક્રવ્યૂહમાં દાખલ થવાની યુક્તિ જન્મ્યા પછી પણ યાદ રહી; અને જ્યારે મહાભારતનું બીજાણુ યુદ્ધ થયું ત્યારે અભિમન્યુ ગર્ભાવસ્થામાં જાણેલી વિદ્યાનો ઉપયોગ કરીને એ વિકટ કોઠાયુદ્ધમાં દાખલ થયો, કે જેમાં દાખલ થવાનું જ્ઞાન અર્જુનસિવાય બીજા કોઈપણ યોદ્ધાને ન હતું; અને આથી તેમનામાંથી કોઈ પણ કોઠાયુદ્ધમાં પ્રવેશ કરી શકતું નહિ. વિદુષી મદાલસાએ પણ પોતાના બાળકને હાલરડાંદારા સંસ્કાર આપીને વીર અને બ્રહ્મજ્ઞાની બનાવ્યો હતો.

રાક્ષસોના રાજા હિરણ્યકશ્યપનો પુત્ર પ્રહ્લાદ આટલો મહાન ઈશ્વરભક્ત એટલાજ કારણે

નીવડચો હતો કે તે તેની માતાના પેટમાં હતો તે વખતે નારદમુનિએ તેની માતાને જ્ઞાન-ભક્તિનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. આ ભાવ તેના હૃદયમાં એટલો બધો વ્યાપી ગયો હતો કે ગર્ભાવસ્થામાંનો પ્રહ્લાદ પણ તે ભાવો સાથેજ જન્મ્યો. તેના પિતા ધૈશ્વરનો ભારે દ્રોહી હતો, તેને ધૈશ્વરનું નામ માંભળીને પણ તિરસ્કાર અને ક્રોધ ઉપજતો હતો. જ્યારે તેણે પ્રહ્લાદમાં ધૈશ્વર-ભક્તિ પ્રત્યે પ્રેમ જોયો, ત્યારે તેને ફેરવવાના તેણે ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા, પ્રહ્લાદને અનેક પ્રકારના ભય દેખાડ્યા અને શિક્ષાઓ કરી; પણ તેનામાં ગર્ભના સંસ્કાર એટલા દૃઢ થયેલા હતા કે ભયંકરમાં ભયંકર શિક્ષા પણ તેને ધૈશ્વરભક્તિના માર્ગથી ચલિત કરી શકી નહિ.

નેપોલિયન ગર્ભમાં હતો ત્યારે તેની માતા કેટલાયે માસ સુધી પોતાના પતિ સાથે લડાયક સૈન્યમાં રહી હતી. તે કૂચ થતી વખતે ઘોડા ઉપર સવાર થઇને સેના સાથે જતી હતી અને પોતે યુદ્ધસંબંધી વાતચીતમાં બહુજ રસ લેતી હતી. ગર્ભમાંના નેપોલિયન ઉપર આ વાતોના બહુ પ્રભાવ પડ્યો. આત્માવસ્થામાંજ તેનામાં વીરચિત લક્ષણો દેખાતાં હતાં, તેને યુદ્ધ પ્રિય હતું. તે યુદ્ધ અને વિજયવિષેજ વાતો કર્યા કરતો હતો. યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં તેણે પોતાની વીરતા અને યુદ્ધકળાની નિપુણતાના એવા ચમકારા દર્શાવ્યા કે સમસ્ત યુરોપ તેનાથી આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયું.

સ્કૉટલેન્ડના પ્રસિદ્ધ કવિ રોબર્ટ બર્ન્સવિષે કહેવાય છે કે, તેની માતાને અનેક કાવ્યો યાદ હતાં અને તેનો તેને એટલો બધો શોખ હતો કે તે પોતાનું ઘરકામ કરતી કરતી પણ તેજ ગાયા કરતી હતી.

પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર ફ્લેક્સમેનની માતા ગર્ભાવસ્થામાં કલાકોના કલાકો સારાં સારાં ચિત્રો જોવામાં ગાળતી હતી, અને ચિત્રકળાના પારંગતોનાં સુંદરતમ ચિત્રોને પોતાના હૃદયમાં અંકિત કરવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, તેના બાળક એ કળામાં ઘણોજ હોશિયાર નીવડ્યો.

વૈજ્ઞાનિક દષ્ટાંતો—પ્રૅફેસર એલમર ગેટસે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની રાજધાની વૉશિંગ્ટનની પોતાની વિજ્ઞાનશાળામાં કેટલાક ઘણા સરસ પ્રયોગો કર્યા. તેણે જૂદે જૂદે વખતે અનેક માણસોને પોતાનો શ્વાસ અરીસા ઉપર ફેંકવાનું કહ્યું. દરેક વખતે શ્વાસની હવામાં ભળેલા જે પદાર્થો ઠંડા અરીસા ઉપર જામતા હતા, તેની પરીક્ષા કરતાં તેને જ્ઞાન થયું કે, આ પદાર્થ મનુષ્યની માનસિક પ્રવૃત્તિ અનુસાર બદલાતા રહે છે. ક્રોધ, ઇર્ષ્યા, દુઃખ, શોક, પીડા ઇત્યાદિ અનેક માનસિક સ્થિતિઓ પોતપોતાનો પ્રભાવ શ્વાસ ઉપર પાડે છે અને એવી અનેક સ્થિતિઓમાં શ્વાસની પરીક્ષા કરીએ તો શ્વાસનાં મૂળકારણોમાં ફેર જણાશે. આ રીતે પ્રૅફેસર ગેટસે સાબિત કર્યું કે, શ્વાસની પરીક્ષાથી મનુષ્યની માનસિક સ્થિતિનું બરાબર જ્ઞાન થાય છે. જેમકે ટેલીફોનદ્વારા દૂરના માણસની વાતચીત બરાબર સંભળાય છે. શ્વાસ ઉપર આખા શરીરનો આધાર છે, શ્વાસના જેવુંજ આપણું આખું શરીર હશે. જ્યારે માતાના શ્વાસ ઉપર બાળકના શ્વાસનો આધાર છે, તો એ પણ યોગ્યજ છે કે, જેવી માતાની પ્રવૃત્તિ તેવીજ બાળકની.

અનુભવીઓનું કહેવું છે કે, પ્રત્યેક રોગ અને પ્રત્યેક માનસિક સ્થિતિમાં ખાસ પ્રકારની ગંધ હોય છે અને તેથીજ પ્રત્યેક માણસમાં એક ખાસ પ્રકારની ગંધ હોય છે. મંદિર, પાઠશાળા, પાગલખાનું અને જેલ, એ બધી જગાએ ત્યાંના રહેનારાઓની માનસિકસ્થિતિ અનુસારનું એક વિશિષ્ટ વાતવરણ હોય છે. આજ કારણથી કોઇ સ્થાન આપણને શાંત લાગે છે અને કોઈ ભયાનક લાગે છે. અનેક સ્થાનો એવાં છે કે જ્યાં વીરતા, દયા, ધર્મ યા તો જ્ઞાનિના ભાવ પેદા થયા સિવાય રહેજ નહિ. જે માનસિક સ્થિતિ, શ્વાસ અને શરીર ઉપર પણ બીજા માણસોને સમજાઇ જાય એવી અસર કરી શકે છે તો એ ઉપરથી સહેજે અનુમાન કરી શકાય કે જે બાળક માતાના શરીરમાં નવ માસ સુધી રહે છે અને તેના શ્વાસ સાથે શ્વાસ લે છે, તેના ઉપર માતાની માનસિક સ્થિતિનો કેટલો બધો પ્રભાવ પડતો હશે.

ડૉક્ટરોનો અનુભવ—મિસ્ટર સી. જે. બેયરે પોતાના “માતૃ-ભાવના” નામના મહત્વપૂર્ણ પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે, બહુ નાની ઉંમરની એક સ્ત્રી ગર્ભવતી થઈ ગઇ. આજીવનની છોકરીઓ

તેને ચીઢવવા તેના તરફ આંગળી ચીંધીને કહેતી કે “શુ” તારે મોટે આ શરમની વાત નથી?” આ સાંભળીને તે બિચારી ઘરમાં જઈને ખૂબ રડવા કરતી હતી. તેનો બાળક છ વર્ષનો થયો ત્યારે મિસ્ટર બેયરે જોયું કે તે છોકરા તરફ કોઈ આંગળી કરે તો તે તરતજ રડવા લાગતો હતો.

ખીજ એક સ્ત્રીને વિષે મિસ્ટર બેયર કહે છે કે, તે ગર્ભવતી હતી તેવામાં તેના માસિક પગારમાં કંઈક ઘટાડો થવાથી તેનામાં એ ટેવ પડી ગઈ કે તે પોતાના પતિ અને અન્ય નિકટના સંબંધીઓને ત્યાંથી કંઈને કંઈ ચીજ ચોરી લાવતી હતી. તેના બાળકમાં પણ એજ આદત દેખાતી હતી કે, તે બીજાઓની ચીજો નહોતો ચોરતો, પણ નજીકનાં સગાંઓની ધણી ચીજો ઉઠાવી જતો હતો. તેણે પોતાની માતાની સોનાની સાંકળી, બહેનની ઘડિયાળ અને પિતાની વિંટી ચોરી હતી!

એજ મહોદય કહે છે કે, તેમણે એક ત્રણ વર્ષના બાળકને બહુ શુદ્ધિમાન જોઈને તેની માતાને તેવું કારણ પૂછ્યું. તેની માતા એક શાળામાં અધ્યાપિકા હતી. તેણે કહ્યું કે, મેં શાળામાં ધણીયે એવાં બાળકો જોયાં છે કે જે કશુંજ સમજતાં હોતાં નથી; તેથી હું મારી પ્રસૂતિ અવસ્થામાં પણ મારો બાળક બહુ શુદ્ધિમાન થાય એ વિષે ખાસ ધ્યાન રાખતી હતી.

સંસારના ઇતિહાસમાં ગ્યુટો નામે એક ભયંકર ખુની થઈ ગયો છે. તેણે ૧૮૮૧માં પ્રેસિડન્ટ ગાર્ફિલ્ડને મારી નાખ્યો હતો. તેની માતા કહે છે કે, તેને બહુ જલદી જલદી બાળક થતાં હતાં અને ગરીબાઈને લીધે તેને ગર્ભાવસ્થામાં પણ વધારે મહેનતમજૂરી કરવી પડતી હતી, તેથી તેને ધણુંજ દુઃખ થતું હતું અને તે ગર્ભવતી થતા પહેલાં બહુ ડરતી હતી, તેથી જ્યારે ગ્યુટોનો ગર્ભ રહ્યો હતો ત્યારે તેણે ગર્ભપાત કરાવવાનો વિચાર કર્યો. ઘણેભાગે તે ગર્ભપાતની યુક્તિઓ અને પરિણામો વિચારતી. ત્યારપછી તેણે અનેક દવાઓ ખાધી; છતાં પણ ઇશ્વરેચ્છાએ ગર્ભપાત થયો નહિ. ગ્યુટોના જન્મ પહેલાં તેના માથામાં સણુકા અને ચક્કર આવતાં હતાં. એ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું કે, તેના છોકરાની પણ મોટો થતાં એજ સ્થિતિ થઈ.

ડૉક્ટર સ્ટોલને એક માતાએ કહ્યું કે, ગર્ભવતી અવસ્થામાં તેને પોતાના સંબંધીઓથી અલગ રહેવું પડ્યું અને તેથી તે એકલી એકલી પુસ્તકો વાંચીને પોતાનો વખત ગાળતી હતી. તેની છોકરીમાં પણ એજ વૃત્તિ દેખાઈ. તે છોકરી રમકડાંને બદલે પુસ્તકો પસંદ કરતી હતી અને કલાકોના કલાકો સુધી પુસ્તક હાથમાં રાખીને રાજ રાજ થતી હતી.

એક બાળક એવું જન્મ્યું કે તેના એક હાથનો કાણીથી પંજ સુધીનો ભાગ જાણે કોઈ ડૉક્ટરે કાપી નાખ્યો ન હોય. તેની માતાને અનેક પ્રશ્નો પૂછતાં જણાવ્યું કે, ગર્ભાવસ્થા વખતે ઘણે ભાગે તેનો દિયર ઘરમાં રહેતો હતો અને તેનો હાથ આ પ્રમાણે કાપેલો હતો.

મિસ્ટર બેયરનો એ પણ અભિપ્રાય છે કે, ગર્ભાવસ્થા વખતે માતા પોતાનાં બાળક વીર, શુદ્ધિમાન, ઉત્સાહી અને ગુણવાન થાય એવું વિચાર્યું કરે તો તે ભાવનાનું પરિણામ બાળક ઉપર જરૂર થવાનું. તેઓ એમ પણ કહે છે કે, જો માતાને અધારામાં ડર લાગતો હોય—અને તે વિચાર્યો કરે કે તેનું બાળક નિડર થાય, તો બાળક જરૂર માતા કરતાં ઓછું ડરપોક થશે. આનો સારાંશ એ છે કે, માતાઓ જો આ બાબત ઉપર ધ્યાન આપે કે પોતાના અવગુણો બાળકમાં ન ઉતરે, તો તેનો પ્રભાવ બાળક ઉપર પડશેજ પડશે.

ડૉક્ટરોનો એ પણ અનુભવ છે કે, ગર્ભાવસ્થામાં જો માતાને કોઈ ખાસ ચીજની ઇચ્છા થાય અને તે પૂર્ણ ન થાય તો બાળકમાં તેની ઇચ્છા ધણીજ પ્રબળ થાય છે. વૈદ્યકીય ગ્રંથોમાં ધણી એવી બાબતો પણ મળી આવે છે કે, જન્મ્યા પછી બાળક ધણી વાર સુધી રચ્ચા કરતું હતું, પણ જ્યારે તેને તેની માતાએ ગર્ભાવસ્થામાં ઇચ્છેલી ચીજ જરા પણ આપવામાં આવી, ત્યારે તે તરતજ ચૂપ થઈ ગયું.

ગર્ભાવસ્થામાં એક સ્ત્રીને માંસની ખુશખો આવી અને તેને તે ખાવાની તરતજ ઇચ્છા થઈ; પણ તેના ધર્મ પ્રમાણે માંસ ખાવું એ યોગ્ય ન હતું, તેથી તેણે માંસ ખાધું નહિ. જ્યારે બાળક જન્મ્યું, ત્યારે તે બીલકુલ ધાવતું નહિ. દાઢએ થાકીને કહ્યું કે, આ બાળકને કોઈ પણ ચીજની

ધ્રુષ્ટ છે. માએ જરા મુંઝાઈને કહ્યું કે “કશાની પણ ધ્રુષ્ટ હશે તો તે માંસની હશે.” આ સાં-
ભળીને તેના પિતાએ થોડું માંસ બાળકને ચૂસવા આપ્યું. તે ચૂસીને બાળક શાંત થયો અને દૂધ
પીવા લાગ્યો. મોટા થતાં તેનાથી માંસ ખાધા સિવાય નજ રહેવાયું; જો કે તેના ધર્મમાં તેની
મના કરેલી હતી અને ઘરમાં કદી પણ કોઈએ તે ખાધું ન હતું.

ખીજ એક કુટુંબની વાત છે. તે કુટુંબમાં કોઈએ દારૂનું નામ પણ કદી લીધું ન હતું; પણ
ગર્ભાવતી માતાને એકાએક દારૂ પીવાની ધ્રુષ્ટ થઈ. પિતાએ વિચાર્યું કે, દવાતરીકે એકાદ વાર
દારૂ આપવામાં કંઈ હરકત નથી. બસ, એક વારજ પીવાથી તેની દારૂની તૃષ્ણા છીપાઈ ગઈ
અને બાળક સારી રીતે જન્મ્યું.

કેટલાંય બાળકોની રીતભાત, તંદુરસ્તી અને ગુણ-અવગુણનું નિરીક્ષણ કરીને એ વિષયના
બાળકોએ એ નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે, ગર્ભાવસ્થામાં માતાની જેવી સ્થિતિ હોય છે, તેવાજ
સંસ્કાર બાળકમાં ઉતરે છે. જો તે સમયમાં રૂપિયાની છૂટ રહેતી હોય છે તો બાળક ઉદાર અથવા
તો બહુ ખર્ચાળ થાય છે. જો પૈસાની તાણ રહી હોય તો બાળક કરકસરીઓ અથવા તો કંજુસ
થાય છે. એજ રીતે માતાપિતાના અન્ય ગુણ-અવગુણનું પ્રતિબિંબ એક કેમેરાની પેઠે બાળકમાં
ઉતરી આવે છે. ઘણેભાગે મોટા બાળક કરતાં નાનાં છોકરાં વધારે શુદ્ધિમાન અને બળવાન
હોય છે; કેમકે ઉંમરલાયક થવાથી માતાપિતા પણ પહેલાં કરતાં વધારે સમજણવાળાં અને
શક્તિવાળાં થાય છે. મોટા બાળક વખતે લગ્નને થોડો સમય થયો હોવાથી માતા પોતાના પતિની
ખુબ સંભાળ રાખતી હોય છે, તેથી મોટા બાળકમાં પતિના ગુણ વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે.

ગર્ભાવસ્થાનો પ્રભાવ એવી સૂક્ષ્મ અને અદ્ભુત રીતે બાળક ઉપર પડે છે કે પછી ઘણાંયે
પૈસા ખર્ચવાથી પણ તે ગુણ-અવગુણોની અસરોને ફેરવી શકાતી નથી. અગર જો તેમાં ફેરફાર
કરી શકાય તેમ હોય તો તે માતા પોતાના વિચારો સુધારે અને સારી બાબતોનું મનન કરે, તોજ
થઈ શકે તેમ છે. આવા સહેજ પરિશ્રમથી માતાઓ પોતાના પ્રિય પુત્ર, કુટુંબ, જાતિ અને દેશને
ઉન્નતિને માર્ગે લઈ જઈ શકે તેમ છે. આથી જો માતાઓ પોતાના બાળકના થોડાસરખા સુખને
ખાતર અથવા તેને સહેજ પણ તકલીફ ન પડે તે ખાતર જીવનપર્યંત મહાનમાં મહાન ત્યાગ
કરવાને સદા તૈયાર રહે છે અને પોતાના બાળકના થોડા આનંદને ખાતર પોતાનું ખાતુંપીતું,
સુખદુઃખ બધુંયે ભૂલી જાય છે; તેઓ શું એટલું નહિ કરી શકે કે, માત્ર નવ માસ સુધી પો-
તાના આચાર-વિચાર શુદ્ધ અને ઉચ્ચ પ્રકારના રાખવાની કાળજી રાખે ?

ડૉક્ટર હીયો લેવિસે એસ્ટીડી નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે, જો માતાપિતા ધ્રુષ્ટતાં હોય
કે, તેમનું ભાવિ બાળક કોઈ ખાસ વેપાર, ધંધો, કારીગરી વગેરેમાં વિશેષ જ્ઞાન મેળવે તો તેમણે
ગર્ભાવસ્થામાંજ એવી લાવનાઓ સેવવી જોઈએ કે, બાળક માતાના પેટમાં હોય ત્યારેજ તેના
મગજમાં એ જાતના સંસ્કાર પડે. એ બાબતોના વિશેષ જ્ઞાનના અંકુરો માતાના પેટમાંજ જન્મે
કે જેથી બાળક મોટું થતાં તે તાબાં અને સારી જાતનાં ફળફૂલ આપનારા વૃક્ષ જેવું થાય.

માતાપિતાઓએ એ ખસુસ બાબતું જોઈએ કે, બાળક મોટું થયેથી તેને સુધારણું, તે કરતાં તેને
જન્મતાં પહેલાંજ સન્માર્ગે વાળી દેવું, એ અનેકગણું લાભદાયક છે. જે દાનવીર માતપિતાઓ
મહામહેનતે મેળવેલું ધન બાળકોના શિક્ષણમાં ખર્ચે છે, તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે; પણ તેમના
કરતાં તો જેઓ પોતાનાં તન-મન બાળકના પાલનપોષણમાં સારી પેઠે ખર્ચે છે, તેઓ વિશેષ
ધન્યવાદને પાત્ર છે; અને એ કરતાં પણ સર્વોત્કૃષ્ટ કાર્ય તો તેઓજ કરે છે કે જેઓ કોઠી પણ
ખર્ચાવિના ગર્ભાવસ્થાના નવ માસમાં એવી લાવનાઓનાં ખીજ વાવે છે, કે જે મોટું થતાં
બાળકને નિઃસંશય ઉચ્ચ માર્ગે લઈ જાય છે.

(‘માધુરી’ વર્ષ ૬, ખંડ ૧, સંખ્યા ૪ માંના શ્રીમતી માયાદેવીજીના લેખનો અનુવાદ)

૫૧-ગામડાંનાં દુઃસ્વદાયક દરયો

લોકગીતનો હાસ

“ત્રેમશૌર્યનાં ગાન ગઢવી ત્યાં ગાતા નથી; વીરભક્તિનાં પાન પાતા દેખાતા નથી.” “ગ્રામ્ય ગૌરવ”
 ‘માછી! ગયા ગીત ગીતાના ઘોષ, રાસા ચિત્ત ચીરતા રે લોલ.’ “વિહારી.”
 ‘ભજન તણા લલકાર થયા હવે ત્યાં દોહલા, વાર્તાં પણ પલવાર સુણે સુણાવે કાંઈ ના.’ “ગ્રામ્ય ગૌરવ”
 ‘સાહુય કે ભક્ત કે સંત કોઈ, નથી નાથનાં ગીત ગાતો જણાતો.’ “ગ્રામ્ય ગૌરવ.”
 ‘વગાડતાં વીરહાક દુહા સવેયા સોરહા, સોરઠ રાગણી રાગ વૃત્તને દેશવટો દીધો.’ “વિહારી”
 ‘ક્યાં છે ધણુ? એ ક્યાં છે બાલગોવાળ રે, ક્યાં છે વાંસલડી એ, વનવન વિંધતી?’ “નહાનાલાલ”

આપણાં જરી પુરાણાં લોકગીત-આપણો અમૂલ્યો વારસો છે. એ આપણાં પૂર્વજોનાં ડહાપણ-નો ભંડાર છે. તેમાં આપણી પુરાણી ભાવનાનું પ્રતિબિંબ ઠીક પડ્યું છે. તે આપણો પ્રાચીન ઇતિહાસ છે. એના વડે આપણા પૂર્વજોના સ્થૂળસૂક્ષ્મ દેહ ધડાયા હતા. એ ટાણે કંઈ આપણે ત્યાં નકલી નિશાળોનાં ભાડુતી એમાં નહોતાં. એ ટાણે તો સદાયરણીઓનાં શૌર્યભીનાં એમાંમાં લોકગીતો વાટે પ્રજના ઢાળ પાડવામાં આવતા. ખીમાંથી વૃક્ષ અને ફૂલમાંથી ફળ ન્યાયે પ્રજ સહેજે પાંગરતી. પ્રત્યેક વ્યક્તિ, ગામડું, રાષ્ટ્ર કે પ્રજ પોતપોતાના વ્યક્તિત્વથી નિરાળી જણાતી; છતાં એ લોકગીતોદ્વારા એ સૌ એકમેક સાથે ફૂલગુંથણીરૂપે સંકળાઈને એક અખંડ પ્રજશરીર ધરાવતું. જે પ્રચારકાર્ય આજકાલ ‘વિજ્ઞા’ અને ‘વાયરલેસ’ના યુગમાં ‘પ્રેસ’ કે ‘ટેલિફોન’ નથી કરી શકતું, તે પ્રચારકામ તે ટાણે લોકગીતો આખાદ રીતે વગરપ્રયાસે સાવ સ્વાભાવિક રીતે ધડીની છટ્ટી પળમાં રાવણમથ્યાવાળો એક રખડતો ભિખારી કે વાદી દાર દાર જગવી મૂકતો કે:-

આહુભા ભૂજનો રાજ!

છતરીને રે છેલને નહોતા મારવા, છતરીને રે માથલડાં નહોતાં વાઢવાં.

* * * * *
 નવાણુંમાં થીરિયા પાણી, છપ્પનિયા કાળની વાણી.

* * * * *
 આઘેરે દેશથી લેલીડા ઉતર્યો, પોરખંદર મેલાણ કીધો રે,
 રાણાનો ગઢડો લેલીડે લીધો, કોરી ને દોકડાનો ભાવ ન પૂછ્યો.
 રૂપિયાનો આડર દીધો રે, રાણાનો ગઢડો લેલીડે લીધો.

હૃદયને હલમલાવી દે એવાં સ્નેહભીનાં હાલરડાં ગાઈને માતાઓ બાળકોને ગળથુથીમાંથીજ વીરત્વનું પાન કરાવતી, ઓછી ઓછી થઈ જતી બહેનોનાં ગીતોથી ભાઈનું હૈયું ગજગજ ઉંચું થઈ જતું. ડોસીમાની હરખદોરી જોતજોતામાં બાળને ઉછેરીને મોટું કરતી. આ પ્રસાદીનો દહાવો લેનાર બાળકને ‘ડોંગરેનું બાલામૃત’ કે ‘બાલજીવન’ રૂપી ડૂંગ-દારનાં ડોલયાં-હાંસવાં નહોતાં પડતાં. હણાઈ ગયેલા ગ્રામ્ય જીવનનો ચિતાર આપતાં પોપટભાઈ યથાર્થ કહે છે કે:-

ધર જીવન મંગલ દીવડા, ઉજમાળ આશ કુટુંબની,
 શુભ પારણે ધરડાં તણી, લલી હરખદોરી હીચતી;
 અતિ મધુર હાલરડાં ગવાતાં, જીવનશક્તિ પૂરતાં,
 બહાલપભરી સેરા ઝીલી, સહુ બાળજીવન જૂલતાં.

એ શુભ પારણાં હવે તો દેવામાં ફૂલ થઈ ગયાં છે, ધરડોનાં એ હરખદોરી પણ હવે સાસુ-વહુની લડાઈમાં તૂટી ગઈ છે; કેમકે

‘દલપત ડુંગરે ધ તો અમારો સસરો જો, ગંગાજીનાં નીર સાસુજી નિરમળાં રે.’

એને બદલે અત્યારે દાર દાર સાસુસસરાના “કેરકાંટા” વહુઆરને લાગી રહ્યા છે. અન્ન-માટે વલખાં મારતાં આહુડાંને ઘેર રવડતાં મૂકીને પેટ માટે મીલમભુરી કરવા જનારી માતાઓ

આપડી હવે મધુર હાલરડાં ક્યાંથી ગાઈ શકે ? પોતાના માથા ઉપર ટાંગેલી ફાટેલ તૂટેલ આજોતિયાંની ખોયમાં છ વાસાના આળકને સૂવાડીને અનેક માતાઓ જ્યાં ત્રીકમ-પાવડા લઇને ખોદકામ કરી રહી છે ત્યાં એ વ્હાલભરી સેરો શેં છૂટે ? આવી જ્યાં સ્થિતિ છે, ત્યાં ગમ્મત સાથે જ્ઞાન અને તંદુરસ્તી મેળવવા માટે સ્ત્રીઓને રાસડા લેવાનો અવકાશજ ક્યાંથી સંભવે ? થાકી પાકીને લોથ થઇ જતી માતાઓ રાત્રે આળકોને પોતાની ગોદમાં લઇને વાર્તાઓ ક્યાંથી કરે ? અગાઉ તો:—

મોટે મળસ્કે દળજીં દળવા, બે જણી મંડી નહીં,
મૂઠી ભરી ભરી ઓરતી, ગીતડાં મીઠાં લલકારતી.

ગોરસ ભરી ગોળી ધમકતી, છાશ ધમધમતી હતી.

ધીમા ઝીણા મધુરસ્વનિથી રેંટીઓ ગાજતોંતો, નારીકેરા મધુર ગીતનો સૂર સાથે પૂરાતો.
ગાતી ગીતો મનભર મુખે હાસ્ય આજીં ભરાતું, સુવાસેથી રસમય બની કુંપડીમાં છલાતું.

ઉભસવાળી અતિ ચાંદનીમાં, ગીતો મધુરાં નરનારી ગાતાં;
કો આળનો સાથ રમે રૂપાળો, વાર્તાવિષે વૃદ્ધ નિમગ્ન ભાવે.

ચોરો વિસામો સહુને હતો ત્યાં, ભેળો થતોંતો નિત રાયરો ત્યાં;
વાતો મઝાની ગઢવી કહેતા, રાત્રે હંમેશાં ભજનો ગવાતાં.

હવે તો પ્રભાતમાંહે દેવદેરે મધુર ઘંટા પણ દુર્લભ થઈ પડી છે. પ્રભાતિયાંની ધૂનને બદલે કાવા કસુંબે કે રહાના રંગે ધર ધાલ્યું છે. ઘંટી-ગોળીના નાદ ભાગ્યેજ ક્યાંક ક્યાંક સંભળાય છે અને તેયે બપોર દિ ચઢ્યે. રાવણમથ્યાવાળા વાદીઓ મરી ખૂટયા છે. દૂહા-સોરઠા લલકારનારા ગોપજનો અત્યારે અગોચર થયા છે. ગઢવીઓ અને ભાટચારણો પોતાનો ખરો ધર્મ ભૂંડ્યા છે, અને તેથી તેઓ ભૂંડે હાલે જ્યાં ત્યાં ભટકી મરે છે. ખેડુતોની હીચોમાં અગાઉનો એ ઉલ્લાસ ક્યાં છે ? અત્યારે તો તેઓ મરવાની આળસે અંધપરંપરાન્યાયે ખિન્ન હૃદયે ખરાડે છે કે:—

વહાલું લાગે છે મને વ્રજમાં વસવું ગોકુળીએ નથી જાણું રે—

હરિ વેણ વાય છે રે હો વનમાં, તેનો લહે લાગ્યો અમારા તનમાં—

ઝાંગ ઉપર મણિધરની માફક લડતાં લડતાં હવે કયો ગોવાળીઓ દુહા લલકારે છે ? લીમડાની ઝાળે ડોલતો ડોલતો હવે કયો ભરવાડ રાગડા તાણીને મસ્ત બની જાય છે ? ગોપજનોની વનવન વિંધતી વાંસલડી હવે ક્યાં ગઇ ? ‘લાઇની મારેલ બેનડી, ભોભઇની રંગેલ ચુંદડી’ જેવાં હૃદયની આરપાર જઇ ભેદી નાખે તેવાં કરુણાજનક પણ બોધક ગીતો હવે કયો માડી ગાય છે ? અગાઉ તો:—

પાતળીઓ વહેળો સજીવન, ખળખળ વહેતો હતો,
કાંઠે ઘટા જુકી રહી નિત, પંખીનો મેળો થતો.
ત્યાં પાય પાણી ખેડ દુહા, સોરઠા લલકારતા,
કીચુડ કીચુડ કોસ કેરા, ગીત નાદ થતા હતા.

વડલા તારી વરાળ; પાને પાને પરજળી; ક્યાં જંપાવું ઝાળ, ભડકા લાગે ભાણુના.
અમે પરદેશી પાન, વાવંટાળે આવીયાં; દીધાં અમને માન, પાદરથાં પાછાં વડયાં.
બેઠને વહોરીયે જાત, લાભળાંય લોપે નહિ; પડે પડાળે ભાત, ફાટે પણ ફીટે નહિ.

(“શારદા” માસિકમાં લેખક:—રા. ચંદુલાલ બહેચરલાલ પટેલ બી. એ.)

૬૦-બાળવિધવાઓની દયાજનક દશા

કુદરતની લીલા અપરંપાર છે. તે કોઈ વાર સૂર્યનાં પ્રખર કિરણોથી પૃથ્વીના જીવોને બહારની મૂકે છે, તો કોઈ વાર એટલી બધી ઠંડી પાડે છે કે જીવોનાં શરીર ઘ્રૂણ ઉઠે છે. તે કોઈ વાર ગગનચુખી ઇમારતોને ભાંગી નાખીને પૃથ્વીદેવીને અર્પણ કરે છે તો કોઈ વાર મરુભૂમિમાં મોટા મોટા મહાદેવો અથવા રાજમંદિરોનાં દર્શન કરાવે છે. તે કોઈ વાર રાગને રંકે બનાવી દબને પોતાની પ્રભુતાનું દર્શન કરાવે છે તો કોઈ વાર રંકને રાગ બનાવીને પોતાની દયાળુતાનો પરિચય આપતાં સંક્રાંત્ય રાખતી નથી. તે કોઈ વાર રાવણ, હિરણ્યકશ્યપ તથા તેમના જેવા નરપિશાચ રાજાઓને ઉત્પન્ન કરીને પોતાને માથે કલંક વહેરી લે છે, તો કોઈ વાર શ્રીરામ અને યુધિષ્ઠિર જેવા શાંતિપ્રિય તથા પ્રજાપ્રિય રાજાઓનાં રાજ્યસુખનો અનુભવ આપવાની દયા દર્શાવે છે.

ભારતવર્ષના હિંદુસમાજ ઉપર કુદરતનો ભારે કોપ થયેલો દેખાઈ આવે છે. તેની સ્થિતિમાં પરિવર્તન કરી દબને પોતાની પ્રબળતાનો પરિચય તેણે આપી દીધો છે. જે હિંદુસમાજ અનેક શુભ ગુણોની ખાણ કહેવાતો હતો, જેમાં શોધવા છતાંય કુચુલ દેખાતો નહિ, જેની વિદેશી યાત્રીઓએ મુકતકંઠે પ્રશંસા કરીને પોતાનું નિષ્પક્ષપાતીપણું તથા સહભાવ દર્શાવી આપ્યો છે, તેજ સમાજમાં આજે બાળલગ્ન જેવી વિનાશક કુપ્રથાઓ ઘર કરી રહી છે. એ સમાજમાં એવાં એવાં બાળલગ્નો થયાં છે, અને હરહમેશ થયા કરે છે કે તેનાં અનિષ્ટ પરિણામોનો વિચાર કરતાં કોઈ પણ વિચારશીલ તથા બુદ્ધિવાન માણસ કંપી ઉઠ્યા સિવાય રહી શકેજ નહિ. હિંદુસમાજમાં આ બાળલગ્નરૂપી વિનાશક રોગ એટલો બધો ફેલાયેલો છે કે સમસ્ત સંસારના કોઈ પણ સમાજમાં તેનો એટલો ફેલાવો નથી. નીચેના આંકડાઓ ઉપર નજર ફેરવવાથી હિંદુસમાજના આ વિનાશક દૃશ્યનો ખ્યાલ સહેજે આવી શકશે.

(માત્ર સનાતન ધર્મનાં વિવાહિત બાલક-બાલિકાઓની સંખ્યા ઇ. સ. ૧૯૨૧ ની ગણતરી મુજબ આપેલી છે.)

ઉંમર	બાળકોની સંખ્યા	ઉંમર	બાલિકાઓની સંખ્યા
૦ થી ૫ વર્ષ	૯૨ હજાર	૦ થી ૫ વર્ષ	૧ લાખ ૮૪ હજાર
૫ થી ૧૦ ,,	૬ લાખ ૬૧ હજાર	૫ થી ૧૦ ,,	૧૭ ,, ૧૫ ,,
૧૦ થી ૧૫ ,,	૧૯ ,, ૭૭ ,,	૧૦ થી ૧૫ ,,	૪૯ ,, ૪૭ ,,
૧૫ થી ૨૦ ,,	૩૧ ,, ૩૫ ,,	૧૫ થી ૨૦ ,,	૬૬ ,, ૯૮ ,,

કેટલું હૃદયવિદારક દૃશ્ય છે ! પાંચ વર્ષથી પણ ઓછી ઉંમરનાં ૯૨ હજાર બાળકો અને ૧ લાખ ૮૫ હજાર બાલિકાઓ પરણેલાં છે ! એક વર્ષથી ઓછી ઉંમરનાં પણ એક હજાર બાળક-બાલિકાઓ પરણેલાં છે. હવે જરા ધ્યાનપૂર્વક વિચાર કરવો જોઈએ કે, જે સમાજમાં આટલી નાની ઉંમરનાં બાળકો અને બાલિકાઓનાં લગ્ન થાય છે, તે સમાજને રસાતાળ જવામાં શી વાર લાગવાની છે ? એ સમાજ કાળના મુખમાંથી શી રીતે બચવાનો છે ? એ સમાજના ઉત્થાનની આશા શું રાખી શકાય ? આટલી નાની ઉંમરનાં બાળકોને માત્ર પોતાનાજ નેત્રસુખને ખાતર પરણાવી દેનારાં માતૃપિતાઓના વિચાર અને ભણતરને તો શું કહેવું ? ઉપલી સંખ્યા તો માત્ર સનાતનધર્મીઓનીજ છે કે જેઓ પોતાના ધર્મના ઓઠાનીચે પોતાનાં દૂધમલ બાળકોનાં લગ્ન કરે છે. આ અવિચારી બાળલગ્નોનો પ્રભાવ બાળક-બાલિકાઓનાં ભાવિ જીવન ઉપર કેવો પડશે, તથા તેનાથી સમાજની કેવી દુર્દશા અને હાનિ થશે તથા થઈ રહી છે, તે સમજી લોકો સહેજે વિચારી શકશે. અલ્પ સમજણવાળાને તેની બબર એકદમ નહિજ પડે. અજ્ઞાન અવસ્થામાં તથા અયોગ્ય રીતે જે વસ્તુ આપવામાં આવે છે તે અપ્રિય તથા અણગમતી થઈ પડે છે અને તેથી લાલ થવાને બદલે તુકસાન થવાનો વિશેષ સંભવ છે.

આ જાતનાં લગ્નોથી બાળક-બાલિકાઓના ભાવિ-જીવન ઉપર શી અસર થાય છે તેનો

અનુભવ પ્રત્યેક વિચારશીલ તથા જ્ઞાનજ્ઞાન વ્યક્તિને જરૂર થશે. કેમકે વર્તમાન સમયમાં એના બનાવો પ્રત્યેક ગામમાં બન્યા કરતા હોય છે. વર્તમાન સમયમાં ભારતવર્ષનું કોઈ પણ ગામ એવું નહિ હોય કે જે આ જાતના બાળલગ્નરૂપી રોગથી ઘેરાયેલું ન હોય. કહેવાની જરૂર નથી કે, આથી કરીને બાળક-બાલિકાઓ નાની ઉંમરમાંજ વિધવાસનામાં ફૂળી જાય છે અને તેમનું ભાવિ જીવન નષ્ટબ્રષ્ટ થઈ જાય છે. નાની ઉંમરને લીધે તેમને કર્તવ્યાકર્તવ્યનું જ્ઞાન રહેતું નથી અને તેઓ બળ, શુદ્ધિ, વિદ્યા તથા દીર્ઘાયુથી હાથ ધોઈ બેસે છે.

બાળલગ્નોનું સૌથી ખરાબ પરિણામ એ આવ્યું છે કે, આ દેશમાં બાળવિધવાઓનું પ્રમાણ વધતુંજ ચાલે છે. બાળવિધવાઓની વૃદ્ધિથી દેશમાં વ્યભિચાર વિશેષ ફેલાય છે અને તેથી હિંદુ-સમાજના પ્રાણસ્વરૂપ ‘સદાચાર’નો નાશ થાય છે. આખા દેશમાં હજારો એવી બાળવિધવાઓ છે કે જેઓ ઘણીજ દયાજનક દશામાં દિવસ ગાળી રહી છે. આખા દેશમાં (સમસ્ત હિંદુસમાજમાં) બાળવિધવાઓની સંખ્યા જોતાં શોકસાગરમાં ફૂળી ગયા સિવાય રહી શકાય તેમ નથી. નીચેના આંકડાઓ ઉપરથી સમજાશે કે હિંદુસમાજમાં (આખા દેશમાં) કેટલી બાળવિધવાઓ છે:—

હિંદુસમાજની બાલવિધવાઓ

ઉંમર	બાળવિધવાઓની સંખ્યા
૦—૧ વર્ષ	૫૯૭
૧—૨ „	૪૯૪
૨—૩ „	૧,૨૫૭
૩—૪ „	૨,૮૩૭
૪—૫ „	૬,૭૦૭
૦—૫ „	૧૧,૮૯૨
૫—૧૦ „	૮૫,૦૩૭
૧૦—૧૫ „	૨,૨૩,૧૪૭
૧૫—૨૦ „	૩,૯૬,૧૭૨
૦—૨૦ „	૭,૨૬,૨૪૮

વિચારવાન માણસે જરા વિચારી જોવું જોઈએ કે, જે સમાજમાં એક વર્ષથી ઓછી ઉંમરની ૫૯૭ વિધવાઓ હયાત છે, તે સમાજ સંસારમાં શી રીતે જીવી શકશે? તેની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ શકશે? સંસારના કોઈ પણ દેશ કે સમાજમાં આટલી નાની ઉંમરની વિધવાઓ જોવામાં આવતી નથી. શું પ્રાચીનકાળના હિંદુસમાજમાં આવું એક પણ દૃષ્ટાંત મળી શકે છે? એક વર્ષથી ઓછી ઉંમરની વિધવા પોતાના લગ્નની ખીજ વાતો શું સમજે? તે તો એટલું પણ જાણતી નથી કે, તેનું લગ્ન થયું હતું કે નહિ. ખીજાંઓને મુખેથી પોતાના લગ્નની વાતો સાંભળે એટલુંજ.

હું ભાર મૂકીને કહું છું કે, આવીજ વિધવાઓ હિંદુસમાજ ઉપર કલંકરૂપ થઈ રહે છે. વ્યભિચારિણી વિધવાઓમાંની ઘણીખરી સમાજથી બહિષ્કૃત થઈને પરાણે વેશ્યાવૃત્તિ કરે છે. આજ કારણથી જ્યારે હજારે નવ મુસલમાન વેશ્યાઓ છે; ત્યારે દર હજારે ૩૮ હિંદુ વેશ્યાઓ છે. (અર્થાત્ મુસલમાનો કરતાં પ્રમાણમાં ચારગણી હિંદુ વેશ્યાઓ છે.) હિંદુસમાજના પ્રત્યેક પુરુષે આ બાબત ઉપર વિચાર કરવો જોઈએ કે, હિંદુસમાજને જાગૃત કરવાને માટે હવે શું કરવું જોઈએ. સમસ્ત સંસાર આપણા સામાજિક કુરિવાજોમાટે ફિટકાર વરસાવી રહ્યો છે. જો આ બાળવિધવાઓ પોતાના કર્તવ્યથી બ્રષ્ટ થાય તો એમાં દોષ કોનો છે? હું તો એ બધો દોષ અનેક કુરિવાજોથી ભરપૂર એવા હિંદુસમાજનોજ માનું છું.

હિંદુસમાજમાં જેઓ આ પ્રથાની હાનિઓથી માહિતગાર છે, તેમણે આ અનિષ્ટકારક રિવાજોને નાશ કરવાને હવે તો કમ્મર કસીને તૈયાર થવું જોઈએ; નહિ તો આ હિંદુસમાજ રક્ષાતળમાં પહોંચવાનો છે. આપણી નજર આગળજ જે જાતિઓ જંગલી ગણાતી હતી, તે પોતાની

ઉત્તિથી સંસારને ચક્રિત કરી રહી છે અને હિંદુસમાજ તો દિનપ્રતિદિન નીચેજ પડતો જાય છે. હવે જાગૃત થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે; નહિ તો પછી પાછળથી હાથ ધસતા પસ્તાવું પડશે. સંસાર પરિવર્તનશીલ છે. સંસારની પ્રત્યેક જાતિએ આવશ્યકતા જણાતાં પોતાનામાં ફેરફાર કર્યા છે. જાપાન વગેરે દેશો એજ પ્રમાણે વર્તીને ઉન્નતિને શિખરે પહોંચ્યા છે. હિંદુસમાજે પણ એ પ્રમાણે કરવાની જરૂર છે. હું માનું છું કે, એમ કરતાં અનેક મુશ્કેલીઓ આવશે, પણ તે મુશ્કેલીઓની કંઈપણ પરવા કર્યાસિવાય આગળ વધવું જોઈએ.

જગન્નિયંતા આપણને જરૂર સહાય કરશે. તથાસ્તુ.

(‘વિશ્વમિત્ર’ના એક અંકમાંના શ્રી કાર્તિકનાથ ઝા‘મંઝીલ’ના લેખનો સ્વતંત્રાનુવાદ)

૬૧-સ્ત્રીરોગના ઉપાય

આમળાં ૬૪ તોલા, લોહભસ્મ ૩૨ તોલા, જેડીમધનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા, એ બધાને બરાબર મિશ્ર કરીને ગજોના રસની સાત લાવના દઈ તેમાંથી ૨ થી ૪ વાલના પ્રમાણમાં ખાવાથી અતિ-આર્તવ (લોહીવા) મટે છે.

ધંદ્રજવ, અતિવિષ, સુંદ, પીપર, મરી, ખીલી, મોચ અને ધાવડીનાં ફૂલ સરખેભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાંથી ૧ તોલો ચૂર્ણ દરરોજ સવારમાં જીને ખવરાવવાથી અતિઆર્તવ રોગ મટે છે. પાણી સાથે કેતકી(કેવડા)નું મૂળ ધસીને તેમાં સાકર નાખીને પીવાથી સ્ત્રીઓનો લોહીવા જલદીથી નાશ પામે છે.

આંખાની છાલ, જાંબુની છાલ અને અર્જુનવૃક્ષની છાલ સરખે ભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેનું રીતસર હીમ તૈયાર કરી તેમાંથી ૧ તોલા મધ સાથે પીવાથી અતિઆર્તવ-લોહીવા મટે છે. રસવંતી ૧ થી ૨ વાલના પ્રમાણમાં પાણીમાં વાટી સાકર સાથે મેળવી પીવાથી અતિ-આર્તવ મટે છે.

આમળાની મીંજો ચાર તોલા લઈને સાકર સાથે ખાવાથી લોહીવા મટે છે.

આમળાની છાલ ૪ રૂપીઆભાર, ખેઠાંની છાલ ૨ રૂપીઆભાર અને હરડેની છાલ એક રૂપીઆ-ભાર લઈ ત્રણેને મેળવી ચૂર્ણ કરવું. તે ચૂર્ણનું હીમ બનાવી તેની ગર્ભાશયમાં પીચકારી મારવા-થી અતિઆર્તવમાં ફાયદો થાય છે.

ફટકડી, ગેલીક એસીડ અને મોચરસનું ચૂર્ણ કરીને પાનળા કપડામાં ઘાલી તેની પોટકી કરીને સ્ત્રીએ શુભ ભાગમાં રાખવાથી અતિઆર્તવ મટે છે.

રસવંતી, ધંદ્રજવ, અતિવિષની કળી, કડાછાલ, ધાવડીનાં ફૂલ અને સુંદ, એ સર્વને સરખે ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાંથી ૦૧ થી ૦૧૧ તોલો ખાવાથી અતિઆર્તવમાં ફાયદો થાય છે.

નાગરમોચ, ધંદ્રજવ, સુંદ, ધાવડીનાં ફૂલ, ટેટું, લોદર, વાળો, ખીલું, મોચરસ, કાળીપાટ, કડાછાલ, આંખાની ગોટલી, અતિવિષની કળી અને રીસામણી સરખેભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાંથી બેઆની ભાર કે પાવલીભાર લેવાથી પ્રદર, વીર્યસ્રાવ અને અતિઆર્તવ મટી જાય છે.

લોહભસ્મ ૧ રતી, ધી તથા સાકરમાં સવારસાંજ લેવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

(“લાઝ્યોદય”ના એક અંકમાંથી)

૬૨-કાઠીઆવાડની જૂની સંસ્કૃતિ

ચોરાનું માહાત્મ્ય

જે સમયે જે વસ્તુ ઉત્તમ હોય, તેની ઉપયોગિતા પણ ધણી હોય. ન્યારે ઉપયોગિતા ઓછી થાય, સમય બદલાય, ત્યારે ઉત્તમ ગણાતી વસ્તુની કિંમત જતી રહે છે; એટલુંજ નહિ પણ તે નામ અળખામણું થઈ જાય છે.

કાઠીઆવાડનાં દરેક ગામડાંની મધ્યમાં રહેલો ચોરો (ટાઉનહૉલ) એક વખત ઉત્તમ મનાતો હતો. તેનું મહત્ત્વ એટલું બધું હતું કે તેનાં અવશેષચિન્હો ગામડાંમાં છેક ભૂંસાઇ ગયાં નથી. એક વખતનો મહત્તાવાળો ચોરો અત્યારે સુસ્તાલયમાં ફેરવાઇ ગયો છે. ચોરો કેટલો ઉપયોગી હતો તે જોઇએ.

ગામનું ન્યાયમંદિર

અત્યારના જેવી અદાલતો પ્રથમના સમયમાં હતી નહિ, તેમ ન્યાયાધીશેને માટે ડીગ્રી મેળવવાની જરૂર નહોતી. ગામમાં કોઇ વચ્ચે તકરાર હોય, કોઇએ કાંઇ ગુન્હો કર્યો હોય તે બધાનો ધન્સાફ ચોરે થતો, વૃદ્ધોનો ચોરે બેસતા, વાંધા-તકરારવાળા ચોરે ફરિયાદ કરવા આવતા. વૃદ્ધો ઠરેલ બુદ્ધિના અને દરેકના ગુણદોષોને પોતાના અનુભવમાં ઉતારેલા હોવાથી ધન્સાફ કરવામાં સરલતા થતી. ફરિયાદ કરનાર કે બચાવ કરનારને વકીલ-બેરિસ્ટરની જરૂર પડતી નહિ. કોઇની ફરિયાદ આવી એટલે દરેક કોમના મુખ્ય મુખ્યને એકઠા કરી બંને તરફની હકીકત સાંભળતા અને પછી ન્યાય કરતા. આ ન્યાય પાળવા કોઇ આનાકાની કરે તો તેનો બહિષ્કાર કરતા. ન્યાય કરવા માટે પરમેશ્વરને હાજર ગણતા અને પંચ ત્યાં પરમેશ્વર માનતા તેથી

ચોરામાં દેવમંદિર

ની સ્થાપના કરતા. અત્યારે પણ જ્યાં ચોરો હશે ત્યાં ઠાકોરજીનું મંદિર પણ સાથેજ જોવામાં આવે છે. તે એટલા માટે રાખતા કે, ન્યાય તોળનાર, ફરિયાદી, સામાવાળો કે સાક્ષી જે બોલે તે સત્ય અને ઠાકોરજી સમક્ષ બોલે તેથી સત્ય હકીકત બહાર આવે અને ન્યાય કરવા-વાળા પણ પક્ષપાતરહિત ઠાકોરજી સમક્ષ સાચો ન્યાય આપે.

ગામનો ધણી

ચોરાને ગામના ધણી કરતાં પણ વધારે માન અપાતું. બીજાં મકાનો કરતાં, ચોરાના મકાનની મર્યાદા વધારે ગણાતી. ચોરા પાસે કોઇ ઘોડે ચઢીને ન નીકળે, ચોરા પાસે સ્ત્રીવર્ગ પગરખાં ન પહેરે, ચોરે બેઠેલાનું કોઇ અપમાન ન કરે; એટલુંજ નહિ પણ પોતાની કાંઈ વાત ચોરે ચર્ચાય તે કરતાં તો મરવું સાફ તેવી દૃઢ માન્યતા હતી. ચોરેથી થયેલો હુકમ-નિર્ણય બધાને માન્ય રહે તો કોઇ તેની સામે થતું નહિ. ગામધણી ગામમાં હોય કે બીજે ગામે હોય પણ તે ચોરાને માન આપતો. ચોરાની અંદર ખાટલે ચઢીને સૂવાનો ગામધણીનેજ હક્ક હતો-હજી પણ ધણી ગામે ધણી પણ ખાટલે ન સૂવે-બીજા કોઇ ચોરામાં ખાટલો નાખીને બેસે પણ નહિ. યુવાનો વગેરે ચોરે બેસે નહિ અને કદાચ જય તો ધણીજ મર્યાદા રાખે. બીડી, હોકો ચોરે ન પીવે, એક બાજુ બેસે, બનતા સુધી મૌન રહે અને બોલે તોપણ મર્યાદામાં. વળી દેશી પરદેશીને માટે

મુસાફરખાનું

બુદ્ધ હતું નહિ. ગમે તે દેશનો આવી ચોરે ઉતરે, તેને ગામનો કોટવાળ પાગરણ લાવી આપે, વાહન હોય તો ઘાસચારો લાવી આપે. ઠાકોરજીનો પૂજારી પોતાને ઘેરથી અગર બીજે સ્થળેથી ખાવાનું લાવી આપે. સાધુ, બાવા વગેરેના ધામા પણ ચોરામાંજ પડ્યા હોય, બીજા માગણ-વર્ગના ચોરે આવીનેજ ઉતરે. આવી રીતે ગમે તેને આશ્રય આપનાર ગામડાનો ચોરો હતો અને છે.

સંરક્ષાલય

ગામનું રક્ષણ કરવામાં ચોરાનો મોટો હિસ્સો હતો. વૃદ્ધો ચોરામાં બેસતા. તેની પાસેના વૃક્ષ કે કોઇ ઉંચી જગ્યાએ સાડીકો બેસતો. ઘોડાવાઇ-પાળ-આવે તેમ સાડીકાને શંકા જાય તો

શ્વેત દ્વન્ન ઉંચી કરતો એટલે સીમમાં કામ કરનાર ખેડુતો કે ખીજા જે બહાર હોય તે બધા ચોરે એકઠા થાય અને સંઘબળથી રક્ષણ કરે.

વ્યાયામશાળા

ચોરાનો વ્યાયામશાળા સાથે સંબંધ હતો. ચોરાની આગળના ચોકમાં અંગબળવર્ધક રમતો થતી, કોઈ પોતાની તરવારથી અવનવા પ્રયોગો કરતો, કોઈ નિશાન પાડતો, કોઈ ભાલો કેમ ફેંકવો, તેનાથી કેમ બચાવ કરવો વગેરે કરતા.

ઉપદેશાલય

ચોરે ખેસનારને ડાયરો કહેવાય છે. આ નામ ડાહ્યા મનુષ્યનો સમૂહ એટલે ‘ડાયરો’ તેવો તેનો અર્થ છે. કથા-વાર્તા ચોરે થાય, દેશ-પરદેશની વાત ચોરે સંભળાય, સાધુ-સંતો ચોરે ઉતરી જ્ઞાનોપદેશ કરે; સારી શિખામણ, જ્ઞાન, ગામનું નિયમન વગેરે બધું ચોરેજ થાય.

આ લઘુ લેખમાં ચોરાનું સંપૂર્ણ માહાત્મ્ય વર્ણવી શકાય નહિ, પણ અત્યારે સુસ્તાલયના નામથી તિરસ્કૃત થયેલો ચોરો કેટલો ઉપયોગી હતો, તેની ઝાંખી કરવુંનોજ ઉદ્દેશ છે. સુસ્તા વાચકો સ્થાલિપુત્રાકન્યાયે સમજી જશે એટલી વિગતિ.

(“ક્ષત્રિય”ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી. ધીરસિંહ બેરાલાબ ગોહિલ)

૬૩-મગવાન શ્રીકૃષ્ણના નિંદકો

આજથી એ વર્ષ પૂર્વે કલકત્તાના મારા બે મારવાડી મિત્રો મારી સાથે ટાળ કરીને બોલેલા કે “તમે આર્થસમાજીઓ ભગવાન કૃષ્ણને માનતા નથી, તમે નાસ્તિક છો. અમારા વેળુવોના ભક્તિમાર્ગનો રસ જો તમે જરા ચાખો તો તમને સમજણ પડે કે, તમારી સંખ્યા કેટલી બધી નીરસ છે. ભક્તિમાર્ગના આશ્રયવિના કંઈ ભગવાનમાં ચિત્ત ચોટે ખરું?”

આ સાંભળતાં મેં કહ્યું કે “ભાઈ! ભગવાનની ભક્તિ કરવામાં રસિકતાની જરૂર પડે છે ખરી?”

“ના, ના, અમે તો એમ કહેવા માગીએ છીએ કે, તમારાથી નિરાકાર ભગવાનનું ધ્યાન થઈ શકેજ નહિ. અમારો ભગવાન પ્રસાદ લે, હિંડોળામાં હિંચકા ખાય, ધરેણું પહેરે અને જ્યારે અમારા મંદિરમાં ભાગવતમાંથી કૃષ્ણ અને ગોપીઓની લીલાવિષેની કથા થાય, ત્યારે તો ખરેખર અમે ગદ્ગદ થઈ જઈએ છીએ.”

આમ કહેતાં કહેતાં તો મારા મિત્ર ખૂબ ખીલવા લાગ્યા, પણ મેં તેમને અધવચ્ચ અટકાવી કહ્યું કે “ભક્તિ અને ધ્યાનના પ્રદેશમાં પંચ કર્મેન્દ્રિયોનું કામ નથી; કારણ કે યોગસૂત્રમાં લખ્યું છે કે ‘ધ્યાન અને સમાધિની સાધના કરતાં આપણી ઇન્દ્રિયો નિર્વિષય થઈ જાય છે.’”

“હોય, ભાઈ! પણ અમને તો એજ ભક્તિમાં મગ પડે છે, જે અમારા ગોવિંદ ભુવનમાં દેખાય છે.” “ત્યાં શું છે ભાઈ?” મેં પૂછ્યું. “ત્યાં આવો ત્યારે સમજાય.” જવાબ મળ્યો.

આ મિત્રો સાથે સાંજે હું ગોવિંદ ભુવનમાં પહોંચી ગયો. મોટા આલીશાન મકાનમાં વૈભવ-વિલાસનાં સર્વ સાધનો ત્યાં દેખાયાં. એક મોટી વ્યાસપીઠપર ખેસી એક મારવાડી ભાઈ કથા કરતા હતા. કથામાં આલકૃષ્ણનું રસમય વર્ણન સાંભળીને શ્રોતાઓ “વાહ વાહ!”ના દ્વનિ સાથે ડોલતા હતા. આ સ્થળનું નામ ગોવિંદ ભુવન એટલે અહીં કૃષ્ણવગર ખીજું શું હોઈ શકે? ભક્તોમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વિશેષ હતી. કથાકાર ખીલતી વચના હોઈ ધણા વાચાળ જણાતા હતા. કથા સમાપ્ત થયા બાદ વ્યાસપીઠપર બિરાજેલા મહાનુભાવના ચરણસ્પર્શ માટે દોડાદોડી થઈ રહી! સ્ત્રીવર્ગ તો ગાંડોતુર બની ગયો હતો. લોકો કહે કે “કથાકાર તો સાક્ષાત્ ભગવાનનો અવતાર છે.”

આજે આ કથાકાર હીરાલાલ મારવાડી કલકત્તાનાં હજારો શેઠ-શેઠાણીઓને નચાવે છે; લાખોની સંપત્તિઓ તેના ચરણ આગળ ધરવામાં આવે છે. ખરેખર, કલકત્તામાં તો સાક્ષાત્ ભગવાન, હીરાલાલનું ૩૫ ધારણ કરી નિવાસ કરી રહ્યા છે !

ગોવિંદ ભુવનથી પાછા ફરતાં મારા મિત્રે કહ્યું કે “ જોયો ભક્તિરસનો આ અખંડિત પ્રવાહ ! ”
મારાથી ન રહેવાયું. મેં કહ્યું કે “ માફ કરજો, આ શૃંગારરસપૂર્ણ ભક્તિ કોઈ દિવસ તમારે કપાળે કલંકની કાલિમા લગાડ્યા વિના રહેનાર નથી. અમે આર્યસમાજીઓ તો યોગીરાજ કૃષ્ણના ભક્તો છીએ. તમારા કૃષ્ણમાં તો ફક્ત તમે શૃંગારિકતા અને વિલાસપ્રિયતા ભુજો છો. જેમ નાટક-સિનેમામાં લોકો ભેગા થાય છે, તેમ મંદિરમાં તમે મૂર્તિઓની આશુખાશુ નાટકી વાતાવરણ ઉભું કરો છો; માટેજ લોકો આકર્ષાય છે. ભગવાન અને ભક્તિ એ વિષે તેઓ કંઈ સમજી શકતા હોય એમ હું કહી શકતો નથી. ”

“ જવા દો, જવા દો; તમે આર્યસમાજીઓ તો જેની તેની નિંદાજ કરો છો. ” આમ વાત પડતી ચૂકાઈ; પણ કલકત્તાના ગોવિંદ ભુવનના પાછળથી જે સમાચારો મળ્યા તે દરેક સહૃદયી હિંદુએ વાંચવા ઘટે છે.

કલકત્તામાં જ્યદયાળ અને હીરાલાલ બંને વ્યાપારીઓ છે. તેઓ જેમ તેમ કરી વ્યાપારથી પોતાનું યુજ્જ્વાન ચલાવે છે. તેઓ કંઈ બહુ ભણેલા નથી; પણ તેમને ગીતા વાંચવાનો શોખ છે. એક દિવસે દુકાન ઉપર તેમણે બીજા ભાઈઓને કથા સંભળાવી. તેમની શૈલી બહુજ મનોરંજક હોવાથી હીરાલાલ કથાકારતરીકે વખણાવા લાગ્યા. ઘણા લોકો કહેવા લાગ્યા કે, અભણુ જ્યારે આવી સરસ કથા કરે, ત્યારે તો જરૂર તેનામાં પ્રભુનું કંઈ દૈવી તેજહોવું જોઈએ.

ત્રાજવાં કાટલાં છોડી બંને ભાઈઓએ કૃષ્ણજી માટે એક સ્થાન ઉભું કરવા ગોવિંદ ભુવનની યોજના કરી. જોતજોતામાં લાખો રૂપિયાનો વરસાદ તેમનાપર વરસી પડ્યો. ભગવાન કૃષ્ણના ભક્તોએ એક આલીશાન ઇમારત ચણાવી દીધી, જેનું નામ ‘ગોવિંદ ભુવન’ પાડવામાં આવ્યું.

કાલના બકાલ હીરાલાલ આજના કથાકાર છે, અડધું કલકત્તા તેમને ભગવાનના અંશ-વતાર માને છે. ગોવિંદ ભુવનમાં ગીતા, ભાગવત અને ભજનોની ધૂન જામવા લાગે છે.

આજનું ગોવિંદ ભુવન વૈષ્ણવસમાજનું ગૌરવસ્થાન છે.

ગોવિંદ ભુવનમાં સ્ત્રીપુરુષો-આબાલવૃદ્ધ-સર્વ ભક્તિરસમાં સ્પર્ધા માંડે છે. હીરાલાલ ભગવાનની ગાદીએ બેસી ગયા છે. અહા ! કેવું પરિવર્તન ! કોઇ પણ પ્રકારના યમ-નિયમનું અનુદાન કર્યા વગર કેવળ વાણીને પ્રતાપે કાલનો અશુદ્ધ ગણાતો હીરાલાલ આજે ભગવાનની ગાદીએ બેસી ગયો છે !

ઉફ ! આજે આ શેનો ઉલ્કાપાત છે ? આ શું સંભળાય છે ! !..... ગોવિંદ ભુવનના ભગવાને ૧૫૭ સ્ત્રીઓના સિયળને ખંડિત કર્યું ! નાટકી હીરાલાલે સારાં સારાં ધરોની કુલ-વધૂઓને કૃષ્ણના નામે બ્રષ્ટ કરી ! હૃતશ્ચીઓ રાખી સારી સારી સ્વરૂપવાન સ્ત્રીઓને ચૂંટી ચૂંટી તેમને ફસાવી ! પોતે કૃષ્ણ બની ભોળા ભક્તાણીઓને ગોપી બનાવી ! આ પિશ્તાએ હદ વાળી દીધી. આજે કલકત્તામાં હાહાકાર થઈ રહ્યો છે ! અંધ હિંદુઓ ઠગાયા ! સભાઓ મળી; હીરાલાલ અને જ્યદયાળને ખૂબ ગાળો આપવામાં આવી.

પત્રકારોએ અંગારા વરસાવવાનું શરૂ કર્યું; પણ તેમ છતાંયે કોઈએ રોગનું ખરું ઔષધ તપાસવા પ્રયત્ન કર્યો નહિ !

આજે યોગીરાજ કૃષ્ણ પોતાના નામે વ્યભિચારનો નાટ્યરંગ જોષ રડતા હશે ! ગીતાના કૃષ્ણને-યોગીરાજ કૃષ્ણને આજે કોણ પૂજે છે ? અહીં તો નાયતા, વાંસળી વગાડતા, ગોપીઓ સાથે યથેચ્છ વિહાર કરતા માખણુચોર કૃષ્ણની પૂજા થાય છે !

આજે હીરાલાલ દોષિત નથી; પણ જે ભાવના ભક્તિમાં શૃંગારરસને મુખ્ય સ્થાન આપે છે, તે દોષિત છે. આજે બાહ્યાડંબરથી રીઝનારા, ગાંડા થનારા, પગચાળી કરી ચરણામૃત લેનારા લોકો ! ઉઠો, ખરી ભક્તિ ક્યાં છે, તે ખોળો. યોગીરાજ કૃષ્ણની ભક્તિ આદરો ! હવે બહુ થઈ ચૂક્યું છે.

‘આર્યસમાજ કૃષ્ણનો નિંદક છે’ તેનો કૃષ્ણના નામે દુકાન માંડી સમાજને છેતરનારા હીરાલાલો પોતેજ ન્યાય કરી લેશે !

(“પ્રચારક” જૂન-૧૯૨૮ ના અંકમાં લેખક:-શ્રી. આનંદપ્રિય આત્મારામ પંડિત)

૬૪-બૈરાનું પંચ

રામજી પટેલ ગામના આગેવાન છે; એટલે તેમની ડેલીએ લોકોની સારી દઢ જામતી, રામજીની આજ્ઞા લોકો હોંસેથી ઉઠાવતા; અને તેથી તે પણ તેમને ધન્ય માનતા. ગરમીની મોસમ આવી. ગામમાં વિપ્રચિકા-કેલેરા ફાટી નીકળ્યો. રામજીની મોટાદત્તો ખ્યાલ રાખ્યા વગર કેલેરાએ તેમના મોટા દીકરાની વહુનો જીવ લઇ લીધો.

રામજી પટેલને ત્યાં કોઇનું મરણ થયું છે, એ સમાચાર જાણી દરેક ધરનાં બૈરાં માથે આધું ઓઢી રોવા-ફૂટવા તેમના ધર તરફ જવા નીકળ્યાં. ગામમાં રમણ જરા સુધારાની વાતો કરનાર નવજીવાન ગણાતો! એટલે તેણે તેની પત્ની સુમતિને રામજી કાકાને ત્યાં રોવા-ફૂટવા મોકલી નહિ.

આખા ગામમાં ચર્ચા ઉપડી. લોકો મરનારને તો તરતજ ભૂલી ગયા અને રમણની વહુ સુમતિએ છાજ્યાં ન લીધાં અને રોવા-ફૂટવાની કવાયતમાં ભાગ ન લીધો, તે વિષે ગરમાગરમ ચર્ચા ચલાવવા લાગ્યા. ખુદ રામજી કાકાનાં ધણીઆણી પોતાના દીકરાની વહુ મરી ગયાનો શોક ભૂલી જઇ સુમતિ તેમને ત્યાં રોવા-ફૂટવા ન આવી એટલે ‘નછી તે અભિમાની છે’ એમ કહેવા લાગ્યાં.

અપેરનો વખત હતો, ગામના લોકો કંઈક વેરાયા, એટલે સુમતિ અને રમણ રામજી કાકાને ત્યાં સહાનુભૂતિ ખતાવવા ગયાં.

રમણને જોતાંજ રામજી કાકાનાં ધણીઆણી ચંચળા રાતાં પીળાં થઇ જઇ બોલ્યાં: “કેમ, હવે તો તમે મોટા માણસ થયા! તમારાં મડમ સાહેબ હવે તો શું કરવા ગામની રીત પાળવા અમારે ત્યાં આવે?”

ચંચળાની આજુબાજુ ડોસીઓની પલટણ હતી. તેમાંની એકાદ ડોસી બોલી: “હા, હવે સુમતિ ખહુ મોટી થઇ ગઇ, એટલે રીતરિવાજમાં શું કરવા ભાગ લે?”

રમણે કહ્યું કે “ડોસીમા! હું છાતી ફૂટી ફૂટી, ધાંટા પાડી શોક ખતાવવામાં માનતો નથી. ખરેખર, આ ખોટું ધર્મીગ મને ગમતું નથી; એટલે સુમતિને ન મોકલી. તમને અમે હૃદયની સહાનુભૂતિ ખતાવવા આવ્યાં છીએ. તમારા દુઃખથી ખરેખર અમને પણ દુઃખ થાય છે; પણ રોવા-ફૂટવાનું નાટક લજવી અમારું દુઃખ ખતાવતાં અમને આવડતું નથી.”

“શું કહ્યું? આ બધું નાટક છે? અમે બધા અહીં ખોટા ઢોંગ કરીએ છીએ? રહેવા દે, રહેવા દે; જોયું તારું હજીપણ!” એમ ધનકારખાએ ગર્જના કરતાં કહ્યું.

“ડોસીમા! આ નાટક નથી તો શું છે? રડવું આવે કે ન આવે, છતાંયે માથે આધું ઓઢી, લશ્કરી પદ્ધતિએ થતી રડવાની કવાયતમાં સામેલ થવું-આને નાટક-ઢોંગ-નહિ તો ખીજું શું કહી શકાય? તમે શું એમ કહી શકશો કે, અહીં ભેગાં મળેલાં બધાં ખરા હૃદયપૂર્વક રડતાં હતાં? અહીંથી ગયાં કે તરતજ નહિ જણાય તેમના મુખપર શોક કે નહિ જણાય તેમની આંખોમાં આંસુ. આ તો ખરેખર નાટકના તમાશા જેવું છે.”

“પણ, અમે ફૂટીએ નહિ તો લોકો કહેશે કે, મરનાર માટે અમને ખીલકુલ લાગણી ન હતી.” ગંગાબા બોલ્યાં.

“એમ.....ત્યારે તો તમે લોકોને ખતાવવા ખાતરજ રડો છો, નહિ વાર?” રમણે પૂછ્યું.

“ત્યારે શું? લાગણી ખતાવવા કંઈ સાધન તો જોઇએ ને?”

“વાહ વાહ! ખૂબ કરી. લાગણી ખતાવવી હોય તો રડારોળ કરી મૂકવી અને છાતી ફૂટી ધમાચકડી મચાવવી, એમ તમે માનો છો? તમારી આ ભૂલ થાય છે. હૃદયની ખરી લાગણી ખતાવવી હોય તો મરનારનાં શુભ કર્મોને યાદ કરો અને તેનાં સગાંવહાલાંને ધર્મની વાતો કરી દિલાસો આપો.”

ચંચળા આ બધું સાંભળી બોલ્યાં કે “ખેટા રમણ! તારી આ બધી વાતો તો સાચી છે, મને પણ આમજ લાગે છે; પણ શું કરીએ? લોકોચારને આધીન થવું પડે છે!”

“લોકો ગમે તેમ ધારે, પણ જો તમે તમારું શ્રેય ધ્વજીતાં હો તો જાણનાં લેવાનું, લશ્કરી ઘાટે ફટવાનું બધું મૂકી દો અને પ્રભુસ્મરણ સાથે દિલાસો આપવાની રીત દાખલ કરો. એમાંજ તમારું કલ્યાણ સમાયલું છે!”

આમ વાત ચાલતી હતી તેવામાં રામજી કાકા આવતાં આ વાત બંધ પડી. ભેગાં થયેલાં ખેરાને વાત તો ગળે ઉતરી કે રમણે જે કહ્યું, તે ધણું જરૂરી અને હિતકારક છે; પણ તેનો અમલ કેાણ કરે? (“પ્રચારક”ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી. આનંદપ્રિય આત્મારામ પંડિત)

૬૫-કાળજીવિષે કેટલીક જાણવાજોગ હકીકતો

“મારું કાળજી સુસ્ત બની ગયું છે” એટલે શું?

સુસ્ત કાળજી જેને અંગ્રેજીમાં ‘સ્લગીશ લીવર’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, તેથી હજારો પુરુષો અને સ્ત્રીઓ પીડાય છે. સુસ્ત કાળજી આજકાલ સાધારણ દર્દ થઈ પડ્યું છે અને તે ધણાંક દર્દીનું મૂળ થઈ પડ્યું છે. નામાંકિત તખ્તોનાં કહેવું છે કે, કાળજી કદી પણ સુસ્ત બનતું નથી, પણ તે ઉપર જોઈએ તે કરતાં વધુ કામનો બોજો પડતો હોવાથી દર્દીઓ પોતાના કાળજીને સુસ્ત કાળજીતરીકે ઓળખે છે; પણ ખરી રીતે તો તે કદી પણ સુસ્ત પડતું નથી.

આવે વખતે ખોરાકતરીકે ટમાટાં, છાશ, પટેલ અને મધ ફાયદાકારક થઈ પડે છે. આવે વખતે સમૂળગા અનાજ ઉપર જીવનું લાભકારક નથી; કેમકે એકલું અનાજ ખાવાથી એસીડમાં ઘણો વધારો થવા પામે છે.

વળી આવે વખતે શેરડીમાંથી બનતી ખાંડ પણ કાળજીને વધુ નુકસાન કરે છે. ખાંડની જગાએ મધ લેવું એ વધુ સલામતીભર્યું છે. ખૂબ યાદ રાખવું કે, જ્યારે કાળજીને સુસ્ત બનેલું માનવામાં આવે એટલે કે તે ઉપર જોઈએ તે કરતાં કામનો વધુ બોજો પડે તે વખતે રાખેતાનો ખોરાક એકદમ બદલી નાખવો. સુસ્ત કાળજીને મજબૂતી આપવા યા તેને જોશ આપવા માટે ખાસ ખોરાક જેવું કશું હોતું નથી.

x x x x

કલેજી-એ શું છે અને તેની ફરજ શી છે?

જ્યારે મને ‘સુસ્ત કલેજી’ માટે ઉપર બોલવું પડ્યું છે, ત્યારે કલેજી શું છે અને તેની ફરજ શી છે, તે ઉપર કાંઈક લંબાણથી બોલવાનું હું આજે વાજબી ધારું છું. એક નામચીન તખ્તોએ ધણીજ વાજબી રીતે કહ્યું છે કે, જીંદગીને સુખી યા દુઃખી બનાવવાનો આધાર કાળજી ઉપર રહ્યો છે. આ બોલેબોલ ખરું છે અને એટલા માટે પોતાને ધનસાનતરીકે ઓળખાવનાર દરેકે કલેજી-વિષે જાણવું આવશ્યક છે. કેટલીક અજબ જેવી ઇન્દ્રિયોમાં કાળજી પણ એક છે. તેને ઘડીએ ઘડીએ વિચાર ફેરવનારી ઇન્દ્રિયતરીકે ઓળખવામાં આવે છે. શરીરમાંની કોઈ પણ ઇન્દ્રિય કરતાં કાળજી વધુ જૂઠું કામ કરે છે. તે એક સાદી ઇન્દ્રિય છે, જે પેટની અંદર આપણી નજરથી બહાર જમણા પડખામાં પાંસળીઓની પાછળ છુપાયેલું છે. ગરીબ બિચારું કાળજી! વખતોવખત માણસોની મોટી સમજ-ફેર! અને તેઓની સજ્જનો ભોગ બિચારા કાળજીને થઈ પડ્યું પડે છે. મેં ધણાંક દર્દીઓને વખતોવખત પોતાના ડોક્ટરોને કહેતાં સાંભળ્યાં છે કે, અગર જ સારું કલેજી આવા શરીરમાંથી કાઢી નાખવામાં આવે તો હું જરૂર દેહથી સુખી બનું.

કલેજી મોટામાં મોટું અંતરવચ્ચે છે; કેમકે એનું વજન આશરે ચાર રતલ જેટલું છે. જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ સુધી તેની લંબાઈ આશરે એક ફુટ અને પહોળાઈ થુમરે ૮ ઇંચ જેટલી છે. કલેજી ઝેરનો નાશ કરનાર માંસગ્રંથિ કહેવાય છે; પણ તે બીજું ધણુંક જૂઠું કામ બજાવે છે. તે પિત્ત બનાવે છે જે ખોરાકને પચાવે છે અને ખોરાકની ચરબીઓનું

* આવે પ્રસંગે દારૂ કે એવી બીજી નુકસાનકારક ચીજોની ભલામણ કરનારા મને તેમનાથી સાવચેત રહેવાનું છે.

સંપાદક

શોષણ કરવામાં મદદ કરે છે. વળી લીવર એટલે કાળજી એક ધણુજ કાર્યસાધક ‘રીસ્ટર’તરીકેનું કામ બળવે છે. મોટી છદ્ધિઓમાંથી સઘળું લોહી પેટ, હોઝરી, પેંક્રિયાસ (પેટમાં હોઝરીની પાછળ આવેલા પિંડ), આંતરડાંઓ અને તલ્લીમાં એક ખાસ નસની મારફતે જમા થાય છે. આ નસને તખીઓ ‘પોરટલ વેધન’ તરીકે ઓળખે છે; અને એજ શિરામારફતે આ સઘળું લોહી કલેજમાં સ્વચ્છ બનવા માટે જાય છે. આ લોહી જેને ‘પોર્ટલ વ્હડ’ તરીકે કહેવામાં આવે છે, તે શરીરમાં ફરવા માંડે તે અગાઉ તેને લીવર મારફતે ગાળી કાઢવામાં આવે છે. યાદ રાખજે કે, જે સઘળું પાણી તમે પીઓ છો અને જે સઘળો ખોરાક તમે ખાઓ છો, તે શરીરના બાકીના ભાગમાં જાય તે પહેલાં લીવરમાંથી પસાર થાય છે.

કાળજી ખોરાકના પાચનની રીતે સંપૂર્ણ બનાવે છે. અગર જે ખોરાકમાં ઝેર લગેલું હોય તો કલેજનું કામ આ ઝેરને બહાર કાઢી નાખવાનું છે. જે તમે સીસાના બેળવાળું પાણી પીઓ તો કલેજ તો સીસું બહાર કાઢી નાખે છે અને તેને પોતામાં દાખલ કરી જમા કરે છે. અગર જે પાછળથી કાળજીને ગાળવામાં આવે તો સીસાનાં નાનાં નાનાં ડીપાંઓ ઝરતાં તમે આ-આદ જોઈ શકશો.

જેઓને પારો એક યા બીજા રૂપમાં લેવાની વરસોની ટેવ પડેલી હોય છે, તેઓ મરણ પામતાં તેમનાં કાળજીમાંથી પારાનો મોટો જથ્થો મળી આવે છે. કાળજી લગભગ ખાણની જગો રાખે છે. એજ રીતે કોઈ પણ જાતની ધાતુનું ઝેર શરીરમાં લેવામાં આવે તો તે પણ કાળજીમાં જમા થઈ રહે છે. જેઓને દારૂ પીવાની ટેવ પડી હોય છે તેઓનું લીવર દારૂના ઝેરને પોતાનામાં એકઠું કરી રાખે છે, અને પોતે સહન કરી શરીરના ભાગનું પોતાના ભોગે રક્ષણ કરે છે. એજ કારણે ઘણો દારૂ પીનારાઓનાં કાળજીમાં જ્યારે ત્યારે બીગડો થાય છે. લાંબી મુદતના દારૂડી-આઓનું કલેજનું મોડું થયા વગર રહેતું નથી.

*

*

*

*

કાળજી અને ઝેર

કાળજી ચોક્કસ ઝેરને ચૂસી લે છે અને તેને છુપાવી રાખે છે યા તે ઉપર કાણુ રાખી શકે છે; પણ બીજાં ઝેરોનો નાશ કરવાની પણ તે શક્તિ ધરાવે છે. દાખલાતરીકે જ્યારે કોઈ શખ્સ બીહી વીગેરે પીએ છે, ત્યારે કાળજી તેમાંના નીકાટીન નામના ઝેરનો નાશ કરી શકે છે. એટલે કે કાળજી ઝેરને જેમ રાખી શકે છે, તેમ ઝેરનો નાશ પણ કરી શકે છે. કાળજીની આ બુખીના કારણેજ ટાઇફોઇડ રીવર અથવા બીજા કોઈ ચેપી રોગથી આપણે પીડાતાં હોઈએ ત્યારે કાળજી ઉપર આપણા જીવવાનો વધુ આધાર રહે છે.

જ્યારે એક શખ્સ ટાઇફોઇડ નામના તાવથી પીડાતો હોય, ત્યારે જાણવું કે તે ઝેરની અસરથી પીડાય છે અને તેથીજ તેને તાવ આવે છે, તેથીજ તે બિમારી સહન કરે છે, તેથીજ તેની પીઠ, બરડા અને માથામાં બલમ દર્દ થાય છે. આ સઘળું દર્દ ઝેરના કારણે છે. આ ઝેર કેમ લાગુ પડે છે તે જોઈએ. આ ઝેરો જંતુઓથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ જંતુઓ આંતરડાંઓને ચોમેરથી ઘેરી નાખે છે અને લોહીમાં દાખલ થાય છે એટલે શરીરના આખા બંધારણમાં મળી આવે છે. એવી રીતે આખું શરીર ઝેરથી ભરાઈ જાય છે અને આ જંતુઓ અને તેના ઝેરનો નાશ કરવા માટે કાળજીને તેમની સામે બાથોબાથ લડવું પડે છે. એજ પ્રમાણે ન્યુમોનિયાનાં જંતુઓમાટે પણ સમજી લેવું. કાળજી ઝેરનો નાશ કરવાનું કામ કરે છે અને ગુરદો તે કાઢી નાખવાનું કામ કરે છે. જ્યાંસુધી કાળજી પોતાનું કામ ચાલુ રાખતા જેટલી શક્તિ ધરાવે છે, ત્યાંસુધી દર્દને જીવવાની આશા રહે છે.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”માં લેખક:-શ્રી. એફ. ડી.)

૬૬-શિલોન દુર્ગનો કેદી

સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડનો સ્વાતંત્ર્યવીર-ફ્રાન્સિસ બોન્નિવાર્દ

પોતાના અનુપમ પ્રકૃતિસૌંદર્યને લીધે સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ યુરોપખંડનું નંદનવન કહેવાય છે. આજે તો સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ આંતરરાષ્ટ્રીય રાજનીતિનું કેન્દ્ર બન્યું છે; યુરોપની મહાપ્રગ્મણોના રાજ્યપ્રતિનિધિઓ આવીને ત્યાં વિશ્વશાન્તિના પાઠ ભણે છે; રાષ્ટ્ર-સંઘ 'લીગ ઓફ નેશન્સ'ની અને જગત મજુર પરિષદની બેઠકો ભરે છે; પણ આવડા માનને પાત્ર બનવા અને પોતાનું જ રીપબ્લિક (સ્વરાજ્ય) સ્થાપવાને આ નાના દેશે કેટકેટલા બત્રીશા અને મરજીવાનાં મસ્તક ચઢાવ્યાં છે એની મુંઝી કયા તો ભૂતકાળના ગર્ભમાં શમી છે.

આજે અહીં સંપૂર્ણ શાન્તિ છે; પણ તે કેટલા રક્તપાત પછી! કેટલા અન્યાય અને અત્યાચારના સામનાઓ પછી! આજે અહીં દેશવિદેશના શાસનતંત્રની મંત્ર-વિચારણાઓ ચાલે છે; પણ તે કેટલાં શક્તિસામર્થ્યનો પ્રભાવ મેળવ્યા પછી!

આમ તો સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ અદ્ય સાધનવાળો દેશ છે. વળી યુરોપમાંની એની ભૌગોલિક સ્થિતિ પણ વિચિત્ર અને ભયભરી છે. ચારપાંચ મોટાં રાજ્યોની સરહદો વચ્ચે એ વિંટળાયેલો છે. ક્ષેત્રફળમાં એ ઘણો નાનો પ્રદેશ છે. આટલા ભય છતાં સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડે સ્વરાજ્ય, સમાન પદ અને પ્રજાસત્તા પ્રાપ્ત કર્યાં છે—ગૌરવભરે એ જાળવી રાખ્યાં છે.

પરંતુ ઇસ્વીસનની સોળમી સદીમાં સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડની શી દશા હતી? સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનસત્તાના પાઠ બેધતા એના આજના પાટનગર જીનીવા ઉપર એ વેળા સેવૌયના ઠાકોરની જુલ્મ જહાંગીરી ચાલતી હતી. જેઓ એ ઠાકોરની સામે અને દેશના સ્વાતંત્ર્યની તરફેણમાં ઉઠ્યા તેમના જીન લેવાયા. ચોમેર ત્રાસ ત્રાસ વર્તાઈ રહ્યો.

પણ એ દશા લાંબી ન ટકી. સેંકડોની સંખ્યામાં દેશપુત્રો સ્વાતંત્રતાની ખાતર સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરવા તૈયાર થઈ ગયા. તેઓમાંનો એક સેવૌયવાસી વીર બોન્નિવાર્દ પણ હતો.

એ ફ્રાન્સિસ બોન્નિવાર્દ ઈ. સ. ૧૪૯૬માં જન્મ્યો હતો. એના પિતાનું નામ લુઈઝ બોન્નિવાર્દ. ટુરિન શહેરમાં તેણે અભ્યાસ કર્યો અને ઈ. સ. ૧૫૧૦ માં પોતાના કાકાના દેવળને તેને વારસો મળ્યો. દેવળ જીનીવાની પડખેજ આવેલું હતું અને તેની જાગીરની આવક પણ સારી જેવી હતી, પણ જીનીવાની સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ અર્થે તેણે એ બધું જતું કર્યું. જીનીવા પર જુગુરતો અન્યાય તેનો શરવીર આત્મા સાંખી ન શક્યો. સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડને પોતાનો પિતૃદેશ કરી એ જીનીવાના પ્રજાકીય દળમાં જોડાયો.

ઈ. સ. ૧૫૧૯માં સેવૌયનો ઠાકોર ૫૦૦ માણસ લઈ જીનીવા પર ચઢ્યો. બોન્નિવાર્દ બચાવને ખાતર હઠ્યો, પણ તેના નિમકહરામ સાથીઓએ તેને શત્રુના હાથમાં પકડાવી દીધો. ઠાકોરે તેને બે વરસ સખ્ત કેદમાં રાખ્યો. ત્યાંથી એ છૂટ્યો, મુસાફરીઓમાં ખૂબ દુઃખ ખમ્યો; પણ એથી તો એનાં સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ અને રાષ્ટ્રોદ્દેક બમણાં વધ્યાં. દુશ્મન જોડેની એની ઝપાઝપી તો ચાલુ જ રહી. ઈ. સ. ૧૫૩૦માં જુરા પર્વતોમાં રખડતાં તેને ચોરોએ લૂંટ્યો અને સાવ અનાથ દશામાં ઠાકોરને હવાલે સોંપી દીધો. આ વખતે તેને શિલોનના પાતાળઉંડા કિલ્લામાં પૂરવામાં આવ્યો. છ વરસ સુધી નહિ દાદ, નહિ ફરિયાદ એવી સ્થિતિમાં આ નિર્દોષ દેશભક્ત પિંજરે પડેલા વનકેસરીનો અડોલ પ્રાણ ધારણ કરી ગોંધાઈ રહ્યો; પણ.....

પણ હવે જીનીવાની ભાગ્યરેખા બદલી. બર્ન પ્રાંત અને જીનીવાનગરની સંયુક્ત સેનાએ યુનશ્ચ સ્વાતંત્રતાનો ઝુંડો ફરકાવ્યો અને પોતાના બોન્નિવાર્દની વહારે શિલોન પર હલ્લો કર્યો. ઠાકોર હાર્યો. બોન્નિવાર્દ મોતના પંખમાંથી છૂટ્યો. સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ હવે સ્વાતંત્ર હતું. બોન્નિવાર્દને પરમપ્રિય એવું રીપબ્લિક શાસનતંત્ર સ્થપાઈ ચૂક્યું હતું. નવી રાજ્યમંડળી આ વીરેન્દ્ર નરનો આપભોગ કેમ ભૂલે? તેણે એને જીનીવાના પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકનો અધિકાર દીધો; જેમાં અગાઉ સુબો રહેતો તે મકાન વીર બોન્નિવાર્દને અર્પણ કર્યું; અને જીનીવામાં રહે ત્યાંસુધી તેને ૨૦૦ સોના-

મહોરોનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. ઇ. સ. ૧૫૩૭માં બસો સભાસદની મંડળીમાં એને પણ સભાસદ કરી બેસાડ્યો. બોન્નિવાર્દ પણ નકામો ન બેઠો. શાસનતંત્રની સુધારણામાં તેણે ઘણા પ્રકારે મદદ કરી.

ધર્મશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસનો પારંગત એ બોન્નિવાર્દ જેટલો વીરેન્દ્ર તેટલોજ વિદ્વાન હતો. વિજ્ઞાનનો એને ભારે શોખ હતો. ૧૫૫૧માં તેણે પોતાનું સમૃદ્ધ પુસ્તકાલય શહેરને ભેટ કર્યું. એ પુસ્તકો મળ્યા પછી ત્યાંની ‘પબ્લિક લાયબ્રેરી’ હસ્તીમાં આવી. એજ અરસામાં તેણે રીપબ્લિકને પોતાના વારસદારતરીકે ઠરાવ્યું અને તે એક શરતે—એ પાઠશાળાનો ખર્ચ નભાવવા પૂરતો પોતાના દ્રવ્યનો ઉપયોગ થાય. એવો મહત્વાકાંક્ષી કર્મવીર બોન્નિવાર્દ ઇષ્ટસિદ્ધિનો સંતોષ મેળવતો ઈ. સ. ૧૫૭૦માં સ્વર્ગવાસી થયો.

છંડકર્તાનો વિહારી કવિ બાયરન પોતાનો દેશ છોડી ઇ. સ. ૧૮૧૬માં યૂરપના પ્રવાસે નીકળ્યો. રસ્તે સ્વિટ્ઝર્લંડના એક ગામડામાં વરસાદને કારણે તેને રોકાઈ જવું પડ્યું. એ ગામની સામેજ શિલોનનો પુરાતન કિલ્લો આવેલો હતો. એ કિલ્લાને જોઈ કવિ બાયરનને નીચેનું કવિત્વ કરુણ કાવ્ય બનાવવાની પ્રેરણા બળી.

આ શિલોનના કિલ્લાનું એક પડખું લેખાન અથવા જીનીવા સરોવર ઉપર પડે છે. પાછલી આબુએ આદ્ય પર્વતનાં હિમ જમ્બેલાં ગિરિશિખરો ચમકે છે. કુદરતના એ પ્રકાશિત સૌંદર્ય વચ્ચે કિલ્લો શયતાનના અધારિયા રહેઠાણ જેવો ભયંકર લાગે છે. આઠમા સૈકામાં તેને ખડકના ટાપુપર બાંધવામાં આવ્યો ત્યારથી તેને જેલખાનાતરીકેજ વાપરવામાં આવ્યો છે. કિલ્લો પાણી નીચે આઠસો ફુટ ઉંડે બળે છે. ત્યાં આગળ કાળકાટકીઓની હાર બાંધેલી છે; જેમાં અનેક રાષ્ટ્રભક્તો અને રાજ્યદ્રોહીઓને કેદ કરવામાં તથા ફાંસીએ લટકાવવામાં આવ્યા છે. સ્વિટ્ઝર્લંડના સ્વાતંત્ર્ય ખાતર જુઝનાર જવાંમર્દ ફ્રાન્સિસ દ બોન્નિવાર્દ પણ આજ કિલ્લામાં કેદ થયેલો.

બાયરને આ કાવ્ય રચ્યું ત્યારે આ વીર પુરુષના ઇતિહાસની એને બાળ નહોતી, એણે તો એ સ્વકલ્પનાથીજ રચેલું; પરંતુ પાછળથી એને બોન્નિવાર્દની પરાક્રમ-કથા મળી આવી. તે પછી એને વિશે બાયરન લખે છે:—

આ મહાપુરુષ જીનીવાવાસીઓનો ચેતનતારક છે. ધીર આત્મા, શ્રદ્ધાળુ અંતઃકરણ, ઉચ્ચ આશય, દક્ષ સલાહ, કાર્યતંત્ર સહસિક પ્રાણ, વિશાળ જ્ઞાન અને ચિત્તની અસાધારણ બળશક્તિ—એ સૌ લક્ષણોવાડે અકિત બોન્નિવાર્દ સાચેજ મહાપુરુષના પદનો અધિકારી છે. બોન્નિવાર્દ પ્રજાસત્તાક શાસનતંત્રનો પ્રચંડ પક્ષકાર હતો. સ્વિટ્ઝર્લંડની સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિને માટે તેણે પોતાની સ્વતંત્રતાનો ભોગ દીધો, આરામ ને અમનચમનને હોમી દીધાં, ધનદોલત ગુમાવી અને પોતે માનેલા ને પોતીકા કરેલા પિતૃદેશ સ્વિટ્ઝર્લંડના સ્વાતંત્ર્યને ખાતર એ પરમ નાગરિક બોન્નિવાર્દ વીર પુરુષને જાજે તેવા દૃઢ ભાવથી સેવાધર્મ સ્વીકાર્યો. તેણે ભાવિક દેશજનની અને તત્ત્વજ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ સ્વિટ્ઝર્લંડનો ઇતિહાસ પણ લખ્યો. આજે એ પોતાના સ્વાતંત્ર્યપ્રિય જીવનથી અને એ ઇતિહાસથી અમર બન્યો છે.

બોન્નિવાર્દના બંદીવાસને લીધે શિલોનનો કિલ્લો સ્મરણીય છે, તો બોન્નિવાર્દ અને શિલોન બંને કવિ બાયરનના આ કાવ્યથી અનેકધા ચિરસ્મરણીય છે, એ નિઃસંશય સાચું છે. (સંકલિત)

એક રોમાંચકારી આપકહાણી

(૧)

મને પળિયાં આવ્યાં છે, પણ તે ઘડપણને લીધે નહિ; દુઃખના અચાનક આઘાતને લીધે પણ નહિ. મારું શરીર વાંકું વળી ગયું છે, તે કામની મહેનતને લીધે નહિ; કેદખાનામાં કાટ ખાતું જકડાઈ રહેવાને લીધે ને આજ એની શક્તિ સાવ હરાઈ ગઈ છે.

અને મારા ભાગ્યની શી વાત કરું? આ મધુરી ભોમ ને આ તાજી હવા, એ બંનેના ઉપભોગથી ખાતલ થઈને અહીં મોતની જાંજીરમાં હું જકડાયો તે મારા પિતાના ધર્મને ખાતર. એજ જીવતા બળ્યા પણ ધર્મબ્રષ્ટ ન થયા; અને એજ ટેકને માટે અમે-એમના પુત્રોએ પણ અંધારધેરી

જેલમાં વાસો લીધો. અમે કુલ સાત હતા:—વિધર્મીઓના ભુલમોથી રીઠા અને મગરર એવા છ ભરજીવાન બાંધવા અને એક વૃદ્ધ પિતા. પિતાની જેમ ભાઈ પણ એક જીવતો બચ્યો; એણે લડાઈના મેદાનમાં લોહી રેડ્યું; ત્રણ કેદખાને ગયા. એ સૌમાંથી હાલ તો હું એકજ અધમુઆ જેવો જીવતો છું.

(૨)

શિલોનનું કેદખાનું જમીનમાં ઉંડું છે. તેને ગોથિક ઘાટના સાત સ્થંભ છે. ધીંગી કાળ-મીઠ દિવાલની નાની ઉંચી ફાટમાં થઇ આવતું એકાદ ઝાંખું કિરણ અંદરના અધકારને વધુ ધીર કરે છે. એ ભેજવાળા ભોંયતળિયા ઉપર, જાણે ભૂતનો લડકો હોય એમ એ તેજ રમતું લાગે છે. દરેક થાંભલે અંકેક લોહાનું કડું; દરેક કડે એક એક સાંકળ-શરીરને ફેરી ખાય તેવી આ રહ્યા મારા ડીઘપર એના ડાઘ; જીવતાં લગી નથી જવાના. આજ મારા દુઃખનો દિવસ છે, કેમ જે હું કેદમાંથી છૂટો થયો છું. કેટલાં વર્ષોસુધી આમ સૂરજને ઉગતો કાણે જાણ્યો છે? કેટલાં વરસ! પ્રભુ જાણે. હું ગણતો'તો તો ખરો; પણ મારો નાનો ભાઈ ગળીગળીને મરણ પામ્યો ત્યારથી મેં એ ગણવાનું છોડી દીધું.

(૩)

અમને ત્રણે ભાઈઓને થાંભલાની સાંકળે જૂદાજૂદા જકડી બાંધેલા. એક ડગલું પણ ન ચસાય. એકબીજાનું મોં પણ ન જોઈ શકાય. ઝાંખા ઉજસમાં અમે ત્રણે એકબીજાને માણસોના વણઝોળખ્યા ઓળા જેવા દેખાતા. ત્રણે સાથે હતા, છતાં જૂદા હતા. હાથ બાંધેલા હતા, પણ હૃદયથી ભેડાયેલા હતા. એ કેદખાનામાં પૃથ્વીનાં પાંચ તરવોના બ્યારે અમને વાખા હતા, ત્યારે દિવાસો અમને માત્ર એકજ હતો કે, અમે એકબીજાનું બોલવું સાંભળી શકતા. દરેક જણ બીજાને કંઈક નવી આશા દેખે—પરાક્રમની કોઈક જૂની વાત કહીને કે શૂરાતનલચો રણરાસો ગાંધને હયાધારણ હોતો; પણ એ લાંબુ ન ચાલ્યું. અમારા ખુદ્દા મીઠા સાદ ધીમે ધીમે કેદખાનાના પથરા સમા ખાવા ધાય તેવા ઘોઘરા થતા ગયા. કદાચ અમારા મનતરંગને લીધે એમ લાગ્યું હશે; પણ અમને તો એમ થતું કે જાણે એ અમારા સાદજ નહિ.

(૪)

ત્રણેમાં હું મોટો એટલે બીજા બેને ધરપત દેવાનું ને ખુશ રાખવાનું કામ મારું હતું. તે હું ગજ પ્રમાણે કરતો; ને તેઓ પણ ઠીકઠીક ધીરજ ધરી રહ્યા હતા.

મારો સૌથી નાનો ભાઈ બાપને બહુ વહાલો હતો. એની ભમ્મર આખાદ મારી માના જેવી હતી. આંખો આકાશના જેવી નિર્મળ આસમાની. એની દયાને લીધે મારું અંતર કંકળતું. એવા રૂપાળા પખીને આવા પિંજરમાં પડેલું જોઈને કેાને ન લાગે? સૂર્યની દીપ્તિથી પ્રોજ્જવલ દિવસ સમાન તો એની કાન્તિ હતી:—જેવો ઉત્તરધ્રુવનો દિવસ ઉનાળાના છ માસ-સુધી ખરફ ઉપર અનરત તપે છે, તેવોજ પ્રકાશમાન ને પવિત્ર એ હતો. સ્વભાવે આનંદી, બીજાનું દુઃખ દેખીને આંસુ પાડે એવો મૃદુલ અને જે દુઃખને દુનિયામાં જોઈ તેને ઝલાવે થતી તેનો અંત ન લાવે ત્યાંલગી જખીને બેસનારો નહિ એટલો દદાગ્રહી.

(૫)

મારો બીજો ભાઈ પણ એવોજ નિર્મળ દિલનો, પણ ક્ષાત્ર ઉદ્વેગવાળો; બાંધે મજબૂત અને દુનિયાની દુષ્ટતા સામે ખતમ થાય ત્યાંસુધી ખુશમિજબ મનથી ટક્કર ઝીલે તેવો;—પણ સાંકળમાં જકડાઈને ઝુરવા યોગ્ય નહિ. એનો પ્રાણ પણ સાંકળના ખણખણાટ ભેગો હણાતો જતો હતો. મુંગોમુંગો હું એ જોતો અને સાથે મારો આત્મા પણ હણાતો જતો; છતાં અમારા કુટુંબના મોંઘા-મૂલાં રત્નશા એ ભાઈઓને પ્રસન્ન રાખવા મેં મારા આત્માને જેમતેમ કરી ટકાવી રાખ્યો. આ ભાઈ તો વનખીણો ખુંદનાર શિકારી હતો. વાઘવરની પાછળ પડનારો હતો; પણ કેદખાનું એને મન દરિયો ડોળવા જેવું ભારે હતું. જકડેલા પગ એને મન ભારેમાં ભારે આફત હતી.

(૬)

જીનીવા સરોવરનાં પાણી હજાર ફુટ ઉંડેરાં ઉછળી સપાળી ઉપર ધસે છે અને શિલોનના

કેદખાનાને વળુધી લે છે. દિવાલનું અને પાણીનું એમ એ બેવડું કેદખાનું બન્યું છે. જીવતી કપર હોય તેવા, સરોવરના તળિયા નીચેના એ અંધારા કારાગારમાં જકડાયેલા અમે, રાત ને દિવસ અમારા માથા ઉપર પાણીના પછડાટ સાંભળતા. શિયાળાનો સૂસવતો પવન આકાશમાં પૂર-જેસથી ધસમસતો નીકળતો ને પાણી ઉડાડતો. એ પાણીની ઝણુના છંટકાવનું પણ મને બરાબર લાન થતું, ત્યારે એ ખુદ ખડકો પણ જાણે કાંપતા ને હચમચી જતા; પણ એથી મારું રૂંવાડું સરખું ન ફરકતું. કેમકે એ કેદમાંથી છૂટકારો દેનાર મોતને હું હસતે મોંએ વધાવી લેવા સદા તૈયાર હતો.

(૭)

મેં કહ્યુંને કે, મારો નાનો ભાઈ ગળતો જતો હતો. મેં એ પણ કહ્યુંને કે, એનું મજબૂત દિલ પણ ભાંગતું જતું. અંતે કંટાળીને એણે ખાવાનું છોડ્યું;—ખોરાક ખરાબ હતો તે સાર નહિ. શિકારીઓના ક્ષુદ્ર ખોરાકથી અમે સારી પેટે ટેવાયેલા હતા, જેકે પહાડી બકરીના દૂધને બદલે અમારે ખાખિયાનું પાણી પીવાનું હતું; અને અમારી રોટી તો—દુનિયા હસ્તીમાં આવી ત્યારે સૌથી પહેલી વખત મનુષ્યે પોતાના ભાઈને જંગલી પશુની જેમ કેદખાનામાં પૂર્યો, ને ત્યારથી એ કેદીઓએ જે રોટીને પોતાનાં આંસુઓવડે પલાળી પલાળીને પોચી કરી ખાધી છે તેવીજ અમારીયે રોટી હતી; પણ અમને તેની પરવા નહોતી. મારા ભાઈનું શરીર કે મન તેનાથી નહોતું નખાતું ગયું. મારા ભાઈને આત્મા તો મહેલમાં બેઠોબેઠો પણ કરમાય તેવો હતો. જે તેની પહોડોના ચઢણમાં ભમવાની સ્વતંત્રતા ખુંચવી લેવાય તો.....પણ હવે સાચું કહેતાં વાર શાને કરે?... એ ગુજરી ગયો!

અને હું માત્ર નેહજ રહ્યો. એનું માથું ટેકવવા જેટલીય ચાકરી ન કરી શક્યો; એનો મરતો હાથ સરખો પણ ન ઝીલી શક્યો; અરે! મરી ગયા પછીયે ન અડી શક્યો. હાથ અને દાંતવડે મારું બંધન તોડવા મેં ઘણાંયે પછાડા માર્યા; પણ ફોગટ. એ ગુજરી ગયો. તેઓએ એની સાંકળ છોડી, એ ભેજવાળા ભોં ખોદી અને દાટ્યો. મેં એમને વીનવ્યા; એક ઉપકાર કરવા આજીજી કરી નેહ કે, એનું શબ બહાર સૂર્યથી પ્રકાશિત ભૂમિમાં દાટો; પણ એ વિચારજ ભૂલભરેલો હતો. મારા મનમાં એમ થયું કે, આવો સ્વતંત્ર આત્મા મૃત્યુ પછી પણ આ ધોર કારાગારમાં કેમ કરી જપશે! પણ મેં આજીજી ન કરી હોત તો વધુ સારું હતું, તેઓ સૌએ ઠંડે પેટે હસવા માંડ્યું અને પછી એને ત્યાં આગળજ દાટી દીધો. હતી તેવી ભોં સપાટ વાળી દીધી. ન તો માથે લીલા ધાસવાળા માટી પાથરી, ન તો કબરનો આકાર કર્યો. ઉપર ફક્ત એની ખાલી સાંકળ લટકી રહી હતી;—આવી હત્યાને બહુજ યોગ્ય સ્મારક!

(૮)

પણ અમારા કુટુંબનું માનીતું ફૂલ મારો સૌથી નાનો ભાઈ—બાળપણથીજ લાડકવાયો, મુખાકૃતિએ મારી માની બીજી મૂર્તિ સરખો, સૌનો પ્યારો, મારા પિતાના બીજા પ્રાણ જેવો, મારા જીવનનો આધાર મારો એ નાનો ભાઈ. એ એક દિવસ છૂટો થશે, સુખી થશે એ આશમાં મારો જીવ બોળિયું ધારણ કરી રહ્યો હતો; પણ અંતે એનીય ધીરજ ખૂટી અને ડાળીપર ફૂલ કરમાય તેમ મંદપ્રાણ બનવા લાગ્યો.

ઓ ઇશ્વર! કેઈ પણ સ્થિતિમાં માનવ આત્માને ઉડી જતો જેવો એ ત્રાસદાયક છે. મેં તો ઘોષબંધ વહેતા લોહીમાં જીવ જતો જોયો છે; ઉછાળા મારતા કરાળ સાગરમાં બચવાને તરફડિયાં મારીમારી દૂબતા જીવને જોયો છે; નિસ્તેજ મેલી પથારીમાં બેભાનપણે પછાડા મારી બકતા પાપી જીવને જતો જોયો છે;—એ બધાં ત્રાસજનક મૃત્યુ છે. પણ આ મૃત્યુમાં ત્રાસ નહોતો; ધીરું ધીરું ને ઉડું દુઃખ હતું.

ધીમેધીમે એ લેવાતો ગયો. બિચારો પાછળ રહેનારાં સૌને સંભારતો ગયો. મૃત્યુની મશ્કરી કરતા હોય તેવા એના પ્રકુલ્લ ગાલ—જાણે મેઘધનુષ્યના કિરણરંગ ધીરેધીરે ઉડી ગયા હોય તેવા! એ અંધારધોર કેદખાનામાં તેજની છાંય નાખતી હોય તેવી એની પારદર્શક ચમકતી આંખો!

અને એક પણ શબ્દ નહિ, પોતાની દુર્ભાગી સ્થિતિમાટે નિસાસો સરખો નહિ, ઉલટું મારી આશાને જીવતી રાખવા અમારા સુખી દિવસોની થોડી મધુરી વાતચીત કરી મને આશા આપી. હું તો મૌનમાં ડૂબી ગયો હતો; લાઘની ખોટના આ ભયંકર ખાડામાં ડૂબતો જતો હતો.

અશક્તિની મૂર્છા આવી તેને એણે કેવી શમાવી દીધી—ધીમેધીમે કળાઈ ન જાય તેવી રીતે! મને એ લાગ્યું; પણ હું યરોયર સાંભળી ન શકતો. મેં એને નામ દઇ બોલાવ્યો, કેમકે ભય અને શંકાથી હું હવે ઝતુને ચઢ્યો હતો. હું જાણતો તો હતો કે, હવે બધા પ્રયત્ન ફેગટ છે, તોયે માફ મન ન માન્યું. મેં ફરી વાર બોલાવ્યો. મને લાગ્યું કે, કેંક અવાજ આવ્યો. એક સખત આંચકા મારી મેં મારી સાંકળ તોડી નાખી ને એની સામે ધસી ગયો; પણ મેં એને ન જોયો. એ ન હતો, એ ઘોર અધારામાં એકલો હુંજ હાલતો હતો; હુંજ જીવતો હતો; હુંજ દુષ્ટ શ્વાસોચ્છ્વાસ લઇ રહ્યો હતો. મારી અને અનંતતાના આરા વચ્ચેની એ છેલ્લી, એકની એક, મોંઘામાં મોંઘી કડી એ જીવલેણ સ્થળે લાંગી પડી હતી.

મારા બંને લાઇ ચાલ્યા ગયા હતા. એક ભોંયતી ઉપર પડ્યો હતો, બીજો ભોંયમાં દટાયેલો પડ્યો હતો. મેં એને જડ હાથ ઉપાડ્યો; પરંતુ મારો હાથ પણ એટલોજ ઠંડોગાર હતો. મારામાં હાલવા-ચાલવાનાયે રામ નહોતા. માત્ર એટલું લાગતું કે, હું જીવતો છું. અરેરે, જેને આપણે ચાહીએ તેને હવે ફરી વાર એ રીતે નથી મળનાર, એ કેવો ઘોરતમ વિચાર! હું પણ સાથે કેમ ન મરી ગયો તેની મને ખબર ન પડી. મને કોઇ દુન્યવી વાસના રહી નહોતી; કેવળ મારા ધર્મપરની શ્રદ્ધા રહી હતી; અને એ એકજ કારણે હું આપઘાત કરતો રહી ગયો.

(૯)

પણ પછી શું બન્યું તેની મને ખરાબર જાણ નથી; હજીયે હું એ નથી જાણતો. પહેલાં તો તેજનું લાન ગયું, પછી હવાનું અને અંતે અધારાનું લાન પણ ગયું. ન હતો મને વિચાર કે ન હતી કંઇ લાગણી;—મુદ્દલે નહિ. એ પથ્થરો વચ્ચે હું પથ્થર થઈ રહ્યો. વરસતી ઝાકળમાં ઝાડપાન વગરની ટેકરી સમું બધુંજ વેરાન, જડ અને ભુખરું થઈ રહ્યું હતું. રાતે નહોતી, દિવસે નહોતો. નહોતો આંખને ભારેખમ કરતો એ કારાગારનો ઉગસ. હતું માત્ર અવકાશ ભરતું શૂન્ય ને એક પણ સ્થળવગરનું જડત્વ. ન હતા તારા, પૃથ્વી કે કાળ; ન હતું દેખાણ, પરિવર્તન, પ્રુષ્પ કે પાપ. હતું એક મૌન્ય. જીંદગીનાયે નહિ ને મૃત્યુનાયે નહિ એવો સ્થિર શ્વાસ. જાણે કોહતી આળસનો પારાવાર ઉલટયો;—ઘોર, અપાર, મુગો અને અચેતન!

(૧૦)

પણ અંતે મારા મગજપર પ્રકાશ પડ્યો. એક પક્ષીનો એ કંઠરવ હતો. થોડી વાર બંધ પડી વળી પાછો એ સંભળાયો. અતિમિષ્ટ ને અપૂર્વ એ ગીત હતું. મારી આંખ પ્રસન્નતા ને આનંદભરી રહી પડી. એટલી વાર તો જાણે હું કોઇ દિ' દુઃખિયોજ નહોતો એમ લાગ્યું, પણ પછી ધીમે ધીમે મારી ઇન્દ્રિયો જાગ્રત થતી ગઇ. કોટડીની દિવાલો દેખાઇ અને ભોંયતી સપાટી મારી આજુબાજુ તરી આવી. અગાઉની પેઠે સૂરજનો ઝાંખો ઉગસ પણ પેક્ષી ફાટમાંથી સરતો દેખાયો. પેક્ષું પક્ષી એ ફાટમાં બેઠું હતું. આસમાની પાંખવાળું કેવું રમણીય એ પંખી! હજારો સ્મરણ જગાડતું કેવું અનુપમ એ ગાન! જાણે એ મારે સાંજ ગાતું ન હોય! એ પક્ષી પણ જાણે મારી પેઠે પોતાના સાથીને બોલાવતું હોય એમ મને લાગ્યું. જ્યારે દુનિયામાં મને કોઇ ચાહનાર નહોતું, ત્યારે એ મને પ્રેમ કરતું હતું! એણે મને કેદખાનામાં આનંદ આપ્યો—વિચાર કરતો કર્યો. એ પક્ષી છૂટુંજ હશે કે કદાચ એનું પિંજરનું કેદખાનું તોડી અહીં મારા કેદખાનાપર બેસવા આવ્યું હશે? મધુર પક્ષી! કેદનો મને પૂરો અનુભવ છે, એટલે માફ સાથી બનાવવા સાફ હું તને કેદી નહિ બનાવું.

અથવા પક્ષીરૂપે કોઇ સ્વર્ગનો જીવ તો મળવા નહિ આવ્યો હોય? શું મારો લાઇ પક્ષી થઇને મળવા આવ્યો હશે? પ્રભુ, પ્રભુ! એ વિચારે હું નથી હસી શકતો, નથી રડી શકતો; પરંતુ આખરે એ પણ ઉડી ગયું. એ પક્ષીજ હતું, નહિ તો મને બેવડા સુનકારમાં એકલો મૂકી કેમ ઉડી જાય? એકલો—કંઠનમાંના મુદ્દા જેવો; તેજભર્યા દિવસે નિર્મળ આકાશમાં શાપરૂપ એકાકી

કો વાદળી જેવો એકલો મને મૂકીને એ કેમ ઉડી જાય ?

(૧૧)

પણ માઈ પ્રારબ્ધ ક્યું. મારા ચોક્કીદારો માયાળુ બન્યા હતા. દુઃખના દેખાવો ખમી ખમીને જોડે તેઓ રીઢા થયા હતા, છતાં મારા તરફ માયાળુ બન્યા. મારી તૂટેલી સાંકળ એમ ને એમ રહી. મને કોટડીમાં ફરવાની છૂટ મળી. એ કારાગારમાં એક છેડેથી બીજે છેડે, ને ચાંલલાઓની આસપાસ હું ફરતો. ફક્ત મારા લાઘવોની કબજો ઉપર પગ ન દેતો—રખે પગ પડી જાય ને એ કબજો અપમાનિત થાય! ને કવચિત્ જો મને લાગતું કે મારો પગ ત્યાં ભૂલથી પડી ગયો છે તો મારા અંતરમાં ચીરો પડતો અને માઈ હૃદય કચરાઈને અધમુર્તિ થઈ જતું.

(૧૨)

પછી તો મેં દિવાલ કોતરીને અંદર પગ રાખી શકાય એવડો એક ખાડો કર્યો. નાસી છૂટવા માટે નહિ; કેમકે જે મારાં હતાં તેમને તો હું ત્યાંજ દફનાવીને બેઠો હતો, એટલે હવે તો આખી દુનિયા મારે મન તો એક મોટા કેદખાના જેવીજ હતી. ન મારે પિતા હતા, ન સંતાન હતું કે સગું હતું. મારા દુઃખમાં ન કોઈ સાથી હતું અને એ સાઈ હતું, કેમકે એમના વિચારે કદાચ હું ગાંડો થઈ જત; પણ ઉંચેની એ સળિયાવાળી બારીઓમાંથી બહારની દુનિયા જોવા—એ ઉંચા પર્વતોપર નજર ફેરવી મારી આંખોને તૃપ્ત કરવા માઈ મન તલસી રહ્યું હતું; એટલે મેં ભીંતમાં એટલો ખાડો કર્યો.

અને એ પર્વતો મેં જોયા. એ તો એવા ને એવા હતા. મારી પેઠે કાંઈ દેહે બદલાયા નહોતા. અનંત કાળનો બરફ એનાપર જમશેલો હતો. નીચે વિશાળ સરોવર ઝુલતું હતું અને આસમાની રંગની ક્ષોન નદી પૂરત્રવાહમાં વહેતી હતી. ખડકો અને ગીચ ઝાડી ઉપર પછડાતાં તેના પાણીનો અવાજ મેં સાંભળ્યો. દૂર આવી રહેલા ગામનાં મકાનોની ધોળી દિવાલો ને સરોવરમાં લસી રહેલાં વહાણોના એથિયે ધોળા સદ મેં જોયા. જોયો એક નાનોશો ટાપુ; મારી બારીની બરોબર સન્મુખ; જાણે મારી સામે હસતો. એ નાનકડો લીલો ટાપુ લાગતો તો તો ફક્ત મારી કોટડીના જેવડોજ; પણ તેમાં ત્રણ ઉંચાં ઝાડ હતાં અને પર્વતની સ્વતંત્ર પવનલહર એનાપર વાતી; પડખે સ્વતંત્ર પાણી હીસેજો ચઢ્યાં હતાં; એની ઉપર નાનાં નાનાં સુગંધી રંગીન ફૂલ ડોલતાં, કિદલાની દિવાલ આગળ સુખી રમતિયાળ માછલીઓ તરતી; ઉંચે વેગભર્યું ગરુડ ઉડતું.

ને આ અધું જોઈને મારી આંખે નવાં આંસુની ધાર ચાલી; મનમાં શોક વ્યાપ્યો; મને થયું કે, સાંકળેથી છૂટચોળ ન હોત તો સાઈ હતું! હું દિવાલપરથી નીચે ઉતરી પડ્યો. માથે મોટો ભાર પડ્યો હોય એમ કારાવાસનું અંધારું જાણે મારાપર તૂટી પડ્યું; જાણે કાંઈને દાટવા બોદેલી તાજી કબર. પણ છતાં આટલો પ્રકાશ ખમવાથી મારી નજર એટલી હેરાન પરેશાન થઈ હતી કે તેને આરામની જરૂર હતી.

(૧૩)

આ પંખી મહિનાઓ, વર્ષો કે માત્ર થોડા દિવસો વીત્યે—કેટલું વીત્યું હશે તેની મેં ગણતરી ન કરી, દરકાર ન કરી—છેવટ તેઓ મને છોડી મૂકવા આવ્યા. ક્યાં અને કેમ એ જાણવાની મને પડી નહોતી. છુટ્ટો કે બાંધ્યો હવે સરખું હતું. નિરાશાને હું ચાહતાં શીખી ગયો હતો.

પણ તેઓ આવ્યા; આવીને મારાં બંધન એમણે કાઢી નાખ્યાં. ત્યારે એ કોટડી મને મધુરા આશ્રમ જેવી લાગી. મને થયું કે, એ લોકો ફરી વાર માઈ ઘર છોડાવવા આવ્યા છે. અંદરના કરોળિયા જોડે મેં દોસ્તી બાંધી હતી. એમની જાળમાંથી હું ધ્યાનપૂર્વક જોતો. આંદનીમાં રમતા ઉદરને જોતો. હું એ સૌના જેવોજ બની ગયો હતો. અમે એકજ સ્થળનાં રહેનાર હતાં અને હું તો એમના રાજા જેવો હતો; મારામાં એમને રંજાડવાની તાકાત હતી; પણ અમે સૌ સંપન્ન થઈને રહેતાં. લાંબો વખત સાથે રહેવાના પરિચયથી અમે સૌ એટલાં એકાકાર થયાં હતાં કે મને મારી સાંકળ ઉપર પણ લાવ થયો.

એટલે એ સર્વને છોડી છૂટો થતાં નિસાસાની હાથ મારી હું જેવ બહાર નીકળ્યો.

(“કુમાર”ના આપાદ-૧૯૮૪ના અંકમાં દોડાં બાયરનના અંગ્રેજી કાવ્ય ઉપરથી લેખક:-દેશજી પરમાર)

૬૭-બરનાર મેકફેડનનું અસાધારણ જીવન

“ આપણે હાલ જાણીએ છીએ તે ઉપરથી એવા નિશ્ચય ઉપર આવી શકીએ કે, આપણા દેશના હાલના સંયોગમાં આરોગ્યસંરક્ષણના બધા નિયમો પાળવામાં આવે તો આપણા લોકની સામાન્ય આયુષ્યમર્યાદામાં ત્રીસ વર્ષનો વધારો થાય. મોતનું પ્રમાણ અડધોઅડધ ઘટી જાય અને તેની સાથે માંદગીમાં સપડાઈ કામ કરવાને કાયમના નાલાયક થઈ પડતા લોકોની સંખ્યામાં મરણપ્રમાણ કરતાં બેવડો ઘટાડો દરવર્ષે થાય. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આ દેશની મૃત્યુસંખ્યામાં દરવર્ષે ૪૦ લાખનો ઘટાડો થાય અને રોગીઓની સંખ્યામાં ૮૦ લાખનો ઘટાડો થાય, આ આંકડો હૃદયભેદક લાગે છે; પરંતુ તે પ્રમાણમાં સિદ્ધ છે અને નિર્વિવાદ રીતે આરોગ્યસંરક્ષણની બાબતમાં આપણી અજ્ઞાન હાલત દેખાડી આપે છે.”

—શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ

આજે દેશમાં ચારે દિશાએ ધનવાનોના ધનનો પ્રવાહ દરદીઓને રોગમુક્ત કરવા, દવાખાનાં કાઢવા તથા સેનેટોરિયમ બંધાવવા તરફ વહી રહેલો છે. શ્રીમંતો અને મોટા મોટા અમલદારોના રમારકતરીકે દવાખાનાં કાઢવાની પ્રથા પડી ગઈ છે. દેશમાં સરકારી તેમજ ખાનગી વૈદ્ય-ડૉક્ટરોનાં દવાખાનાંની ખોટ નથી. ગામોગામ વૈદ્ય-ડૉક્ટરો ઉભરાઈ જાય છે, છતાં દેશમાં રોગપીડિતોની સંખ્યા ઓછી થતી નથી. ડૉક્ટરો અને દવાખાનાં વધે તેમ દરદીઓ અને મરણપ્રમાણની સંખ્યા ઓછી થવાને બદલે વધતી જાય છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં લોકો માંદા ને માંદાજ. અકાળ મૃત્યુનું પ્રમાણ ધણું મોટું, કુદરતી મરણ જેવું તો કોઈ સમજતું જ નથી. જે કારણથી લોકો રોગપીડિત રહેતા હોય તે શોધી કાઢી તે કારણો દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો રોગીઓની સંખ્યા અને અકાળ મૃત્યુનું પ્રમાણ કેમ ઓછું ન થાય ?

આપણામાં કહેવત છે કે “ઉપાય કરતાં અટકાવ બલો.” લોકો માંદા પડે એટલે તેમને દવા આપવામાં આવે. તેઓ સાજા થયા પછી તેના તેજ કારણે ફરી માંદા પડે એટલે તેમને દવા આપવામાં આવે. આવો ક્રમ ચાલ્યા કરે તેથી તો તેમની જીવનશક્તિ હણાઈ જાય છે. દરદીઓને દવા આપવા જેટલી જરૂર તેઓ સામાન્ય દરદોના ભોગ થઈ પડતા બચે અને તંદુરસ્તી સાચવી શકે એવા પ્રકારનું જ્ઞાન આપવાની જરૂર છે. અંગ્રેજીમાં ડૉક્ટર શબ્દનો અર્થ ‘તંદુરસ્તીનું જ્ઞાન આપનાર’ એવો થાય છે. ડૉક્ટરો એ અર્થમાં કામ કરતા હોય તો રોગપીડિત અને મરણનું પ્રમાણ કેમ ન ઘટે ?

જ્ઞાન એ શક્તિ છે. જ્ઞાનવિના કદી મુક્તિ નથી. દરેક પ્રકારનાં દુઃખ-દરદોનું મૂળ અજ્ઞાન જ છે. આરોગ્ય વિષયના જ્ઞાનના અભાવે અસંખ્ય લોકો અનેક પ્રકારનાં દરદોથી પીડાતા હોય છે. એમને માટે દવાખાના જેટલી જરૂર તેઓ પોતાની તંદુરસ્તી સાચવી શકે એવી કસરત, સાદો ખોરાક, ખુલ્લી હવા, શરીરરચના અને આરોગ્યદાયક રહેણીકરણી વગેરે વિષયોનું જ્ઞાન આપવાની છે. સમાજમાં એ વિષયોનું જ્ઞાન વ્યાખ્યાનો, લેખો, હસ્તપ્રતિકાઓ, પ્રદર્શનો વગેરેદ્વારા આપવાની અર્થાત્ બહોળા પ્રમાણમાં જ્ઞાનપ્રચાર કરવાની અનિવાર્ય જરૂર છે. આ વિષયમાં અમેરિકામાં મિ. મેકફેડન નામના ગૃહસ્થે અથાગ પરિશ્રમ કરી લાખો લોકોને ખરી તંદુરસ્તી ભોગવતા કર્યા છે. તેનો હેવાલ જાણવા જેવો હોઈ અત્રે સંક્ષેપમાં આપું છું.

મિ. મેકફેડન પોતે લખે છે કે, હું સત્તર વર્ષની યુવાન વયે પાતળો, દમીએલ અને શરદીથી પીડાતો મુડદાલ છોકરો હતો. તે વખતે મને ન્યુમોનિયાની સખત અસર થઈ હતી. દવાથી દરદો મટે છે એવો મારો વિશ્વાસ જતો રહ્યો હતો; કારણ કે મારી શરીરસંપત્તિમાં ડૉક્ટરોની દવાથી જરાએ સુધારો થયો ન હતો. ન્યુમોનિયાને લીધે મારી છાતીમાં સખત દુખાવો રહેતો હતો. તે સમયે વિચાર કરતાં હું એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યો કે, મનુષ્યશરીરમાં પોતાની વ્યવસ્થા સુધારી લેવાની શક્તિ ઈશ્વરે નિર્માણ કરેલી છે તેને કામ કરવાની તક આપવી જોઈએ.

આ વખતે દરેક મનુષ્ય માને છે તેમ હું પણ માનતો કે, શરીરની શક્તિ ટકાવી રાખવા ખોરાક લેવો જોઈએ; તેથી હમેશના રિવાજ મુજબ કાંઈ ને કાંઈ ખોરાક હું લેતો હતો. ન્યુમોનિ-

યાના દરદ વખતે જ્યારે મારી તબિયત વધારે બગડતી ચાલી તે વખતે મને વિજળીના ચમકારા પેડે વિચાર આવ્યો કે, હું જે ખોરાક લઉં છું તેથી આ દરદને પોષણ મળે છે અને દરદ ચાલુજ રહે છે. જો હું ખાવાનું છોડી દઉં તો શરીરમાં જે સંરક્ષકશક્તિ રહેલી છે તેને કામ કરવાની તક મળી તે દરદને હાંકી કાઢશે.

તરતજ તે દિવસથી મેં ખાવાનું બંધ કર્યું. એટલે એક-બે દિવસમાં દરદનું જોર નરમ પડ્યું. ત્રીજે દિવસે તો ઘણું આરામ જણાયો અને ચોથે દિવસે ન્યુમોનિયા દૂર થયો. મંદવાડ-દરમિયાન એચેની લાગતી ત્યારે થોડી થોડી કસરત પણ કરતો હતો. તે પછી આજ સુધીના અનુભવથી મારી એવી ચોક્કસ માન્યતા છે કે, દરદ માત્ર એકજ છે અને તે અસ્વચ્છ થયેલું લોહી. ઉપવાસ કરવાથી બગરેલું લોહી સ્વચ્છ થાય છે. આપણે ખોરાકતરીકે નક્કર પદાર્થોજ ખાઈએ છીએ, તેની સાથે હવા અને પાણીની પણ તેટલીજ જરૂર છે. આપણે તેને ખોરાકતરીકે ગણતા નથી. જો ખોરાકતરીકે ગણીએ તો ખરું જોતાં અપવાસ જેવું કાંઈ રહેતું નથી. હવા અને પાણીને પચાવવા પાચનક્રિયાના અવ્યવસ્થાને કાંઈ મહેનત કરવી પડતી નથી. આપણે જ્યારે ઉપવાસ કરીએ છીએ, ત્યારે નક્કર ખોરાક ન ખાવાથી શરીરસંરક્ષક શક્તિને એક એવી તક આપીએ છીએ, કે જે આપણા શરીરરૂપી ઘરમાં એકઠો થયેલો કચરો કાઢી નાખે અને આ બધો કચરો કાઢી નાખવાની ક્રિયા એનું નામજ દરદનો નાશ.

મી. મેકફેડન સત્તર વર્ષની વય સુધી દરદોથી ઘેરાયેલા અને તવાઈ ગયેલા શરીરવાળો હતો. તે પછી તેણે શરીરની ખીલવણી કરવાના અને આરોગ્ય રહેવાના કુદરતી ઉપાયો શોધવા માંડ્યા. એ વિષયમાં તેણે એટલું બધું ધ્યાન આપ્યું કે આજે તેની ખરાબરી કરી શકે એવી શરીરસંપત્તિવાળા માણસો દુનિયાપર થોડાજ હશે. પોતે મજબૂત અને તંદુરસ્ત શરીરવાળો થઈને તે ખેસી રહ્યો નથી. આરોગ્યસંબંધી જ્ઞાનના અભાવે દુઃખમાં સડતી જનતાને પોતે મેળવેલા અનુભવનો લાભ આપવા સાંઝ ત્રીસ વર્ષથી તેણે શીઝીકલ કલ્ચર ખાતાની સ્થાપના ન્યુયૉર્ક શહેરમાં કરેલી છે. આજે તેને એટલી બધી પ્રસિદ્ધિ મળેલી છે કે, યુરોપ-અમેરિકામાં મિ. મેકફેડન “ફાધર ઑફ ડીઝીકલટોપથી” એટલે દવાવિના દરદો મટાડવાની વિદ્યાના શોધકતરીકે અંકાય છે.

મી. મેકફેડન માને છે કે, તંદુરસ્તીની ખાખતમાં સૌથી વધારે ખરાબ અસર ખોટી લોક-લાજથી થઈ છે. સામાન્ય રીતે લોકોનાં શરીર ઘાટદાર આદર્શરૂપ થઈ તેઓ તંદુરસ્તીનું ખરું સુખ ભોગવતા થાય એ માટે સમાજમાં નીતિની છાયા નીચે ધર કરી રહેલી ખરાબ બીજો સામે તેણે જોસભેર લખવા માંડ્યું. વળી એ વિષે જાહેર લાખણો આપવાં શરૂ કર્યાં, દવાઓના વધી પડેલા ઉપયોગ સામે તેનો પોકાર ચાલુજ હતો. આ સર્વ કારણોથી કેટલાક સ્વાર્થપરાયણ લોકો પોતાના ધંધાને અંગે તેનાથી નારાજ હતા. દિનપ્રતિદિન ઘણા લોકોની ઇતરાજ તેના ઉપર થતી ગઈ. દુશ્મનોએ તેના લખવાના અર્થનો અનર્થ કરી તેની સામે ક્રાંટમાં કામ ચલાવ્યું. જડને તેના બચાવ સુદ્ધાં સાંભળવાની ના પાડી. તેના ઉપર મૂકાયેલા તહોમત “લોકોને તે આડે માર્ગે અને અનીતિના રસ્તે દોરે છે” બદલ તેને બે વરસની કેદ અને ૨૦૦૦ ડોલર દંડની શિક્ષા ફરમાવી. હાઇકોર્ટમાં અપીલ કરી તેમાં પણ તેને દાદ મળી નહિ, એટલે તેને કેદખાનામાં જવું પડ્યું. કેદની સજા થવાથી તેના વખાણુનારાઓમાં ભારે ખળભળાટ થયો. તેમણે મી. મેકફેડનને છોડી મૂકાવવામાં અમેરિકન સરકાર સામે જોસભેર ચળવળ ચલાવી. પરિણામે અમેરિકાના મહાન પ્રેસીડેન્ટને એ ખાખત પોતાના હાથમાં લેવી પડી. મેકફેડનની ખાખતમાં તેણે જાતે તપાસ ચલાવી તેને નિર્દોષ ઠરાવી છેવટે છોડી મૂક્યો; પણ તે દરમિયાન તેને દોઢ વર્ષ કેદમાં રહેવું પડ્યું. કેદખાનામાં લાખો દિવાસાપત્રો એના પ્રશંસકો તરફથી મળ્યા હતા. આ બનાવ પછી ‘ડીઝીકલ કલ્ચર મેગેઝીન’ ઘણું પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું અને એના સિદ્ધાંતો તરફ બધા અમેરિકનોનું ધ્યાન ખેંચાયું.

મી. મેકફેડનને ઇંગ્લંડની સરકારે પાર્લામેન્ટના સભાસદો સમક્ષ શીઝીકલ કલ્ચરની ખાખતમાં લાખણો આપવા આમંત્રણ આપી તેને ઘણું માન આપ્યું હતું. આ વખતે ઇંગ્લંડથી પાછા ફરતાં

અમેરિકન સરકારે તેનો જાહેર રીતે સત્કાર કર્યો અને ન્યુયૉર્કના મેયરે પણ તેની બારે પ્રશ્નસા કરી માન આપ્યું. આજે અમેરિકામાં સરકારી તેમજ લશ્કરી ખાતાઓમાં તેના સુધારા દાખલ થયા છે અને સામાન્ય પ્રજા પણ તેની શોધનો જાહેરાત પ્રમાણમાં લાભ લઈ રહી છે.

મી. મેકફેડન ભાષણો આપીને કે પુસ્તકો લખીનેજ ખેતી રહેલો નથી. શરીરને માફક આવે અને તંદુરસ્તી તથા શક્તિ વધે એવા ખોરાકો પૂરાં પાડનારાં મોટાં ઉપાહારગૃહો તેણે કાઢ્યાં છે. ન્યુયૉર્ક શહેર જ્યાં એ ખાતાનું મુખ્ય મથક છે ત્યાં એક ડઝનથી વધારે એવાં ઉપાહારગૃહ છે. તેમાંનાં કેટલાંકમાં તો સાતસોથી હજાર માણસો એકી વખતે જમવા બેસે છે. એવાં ઉપાહારગૃહ અમેરિકાના દરેક મોટા શહેરમાં કાઢવામાં આવ્યાં છે. તે ચલાવવાને ઉભી કરવામાં આવેલી ફીઝીકલ કલ્ચર રેસ્ટોરાં કંપનીની થાપણુ લગભગ ચાર કરોડ રૂપિયાની છે. એ ઉપાહારગૃહો કેવી ઉત્તમ રીતે ચાલે છે તે એટલા ઉપરથીજ સમજાશે કે, કંપનીના ભાગીદારોને દરવર્ષે ૩૦ થી ૩૫ ટકા સુધી વ્યાજ મળે છે. એ ગૃહોમાં ચાહ-ફ્રીની તદ્દન બંધી રાખેલી છે. તેમાં માંસાહાર પણ આપવામાં આવતો નથી. ફક્ત વનસ્પતિ, ધાન્ય અને ફળમાંથી બનાવેલી વિવિધ વસ્તુઓ ત્યાં ખોરાકતરીકે આપવામાં આવે છે. અનેક લોકો તેમાં તંદુરસ્ત થવાને જાય છે.

વળી મેકફેડને શોધી કાઢેલા સિદ્ધાંતો પ્રમાણેજ રહેવા, ખાવા અને વર્તવાના નિયમોનું ચથાર્થ પાલન કરે એવા લોકોનું તેણે એક સંસ્થાન વસાવ્યું છે, જેને ફીઝીકલ કલ્ચર સીટી એવું નામ આપેલું છે. હવે એ સંસ્થાનની નકલો ખીજે ઠેકાણે થવા લાગી છે અને કુદરતી સિદ્ધાંતો પ્રમાણે જીવન ગાળવાનું સામાન્ય લોકો પણ પસંદ કરવા લાગ્યા છે. દરદીઓને માટે તેણે એક સેનેટારિયમ કાઢેલું છે. તેને મેકફેડન હેલ્થેટારિયમ એવું નામ આપેલું છે. તેમાં કોઈ પણ જાતની દવા વિના માત્ર કુદરતી ઉપચારોથી દરદીઓને સાજા કરાય છે. મોટા મોટા એમ. ડી. ડૉક્ટરોથી નહિ મટી શક્યાં હોય તેવાં દરદીથી પીડાતા અને બધે સ્થળેથી નિરાશ થયેલા દરદીઓ હેલ્થેટારિયમમાં સાજા કરવામાં આવ્યા છે, એવી તે ખાત્રી આપે છે. મી. સેન્ડફર્ડ બેનેટ નામનો ગૃહસ્થ ૫૦ વર્ષની ઉંમરે તદ્દન વૃદ્ધ થઈ ગયો હતો. મેકફેડનના હાથ નીચે તેણે શરીરની ખીલવણી કરી. ૭૧ વર્ષની ઉંમરે તે નવજુવાન જેવા થયો. ચાર પછી તેણે “ધડપણુ, તેનાં કારણો અને તેનો અટકાવ” એ નામનું પુસ્તક લખી આખા અમેરિકા તથા યુરોપમાં ખ્યાતિ મેળવી છે. સદર પુસ્તકના પૂંદા ઉપરજ પોતાની ૭૧ વર્ષની વયનો ફોટો આપેલો છે અને આજે તંદુરસ્તીની બાબતમાં તે એક સત્તાધિકારીસમાન ગણાય છે. એટલા ઉપરથીજ હેલ્થેટારિયમના કાર્યની કલ્પના વાચકો કરી લેશે.

ફીઝીકલ કલ્ચર ટ્રેનિંગ સ્કૂલ એટલે શરીરની ખીલવણી કરવાનું શિક્ષણ આપનારી એક મોટી શાળા તેણે કાઢેલી છે, જે હેલ્થેટારિયમની પાસેજ છે. એ સ્કૂલમાંથી કુદરતી ઉપચારોની મદદથી દરદી મટાડનારા દવાવગરના ડૉક્ટરો અને સલાહકારોની મોટી સંખ્યા દરવર્ષે બહાર પડે છે. તેઓ પોતાના ગામમાં લોકોને શરીરરચના વગેરેસંબંધી જ્ઞાન આપી લોકસુખાકારી વધારવાનાં કામો કરે છે. પ્રજાને તેથી એટલો બધો ફાયદો થયો છે અને કુદરતી ઉપચારો ઉપર એટલો બધો વિશ્વાસ વધી ગયો છે કે ડૉક્ટરો અને દવા બનાવનારાઓના ધંધા ઉપર તેની અસર થવા માંડી છે. દવાઓના ઉદ્યોગનું એક આગેવાન અમેરિકન પત્ર “ડગીસ્ટ” લખે છે કે “એ શું ખીના છે કે દવાઓ તથા તે બનાવવાની યીજોનો ખપ દિનપ્રતિદિન ઘટતો જાય છે? છેલ્લાં દશ વર્ષમાં તેની ખપત સરાસરી ૬૫ ટકા જેટલી ઘટી ગઈ છે.” આ પરિણામ મી. મેકફેડન જેવા દવાવગરના ડૉક્ટરોની મહેનતને આભારી છે. હિંદુસ્તાનમાં તો એથી ઉલટુંજ જોવામાં આવે છે. દરવર્ષે વૈદ્ય-ડૉક્ટરોનાં નવાં દવાખાનાં ઉદ્ધેજ જાય છે અને તેમાં દવા લેનારા દર્દીઓની મોટી સંખ્યા ઉભરાય એમાંજ સફળતા માનવામાં આવે છે. આ બાબતમાં સરકાર કંઈજ સુધારો કરી શકે એમ નથી. જો આપણા દેશમાં ધર્મોદા દવાખાનાં ચલાવનારા અને નવાં ખોલનારા ધનવાનો ધારે તો નવા માર્ગ ગ્રહણ કરી શકે એમ છે; પરંતુ તેમ કરવા માટે

પ્રથમ તો તેમણે નવી દુનિયાનો પ્રકાશ પોતાની આંખોપર પડવા દેવો જોઈએ.

“ફીઝીકલ કલ્ચર” એ નામનું માસિક ૩૧ વર્ષથી મી. મેકફેડન પ્રસિદ્ધ કરે છે. તેના ગ્રાહકોની સંખ્યા પાંચલાખ છે. દુનિયાપર એની ખરાબરી કરી શકે એવું એ વિષયનું એક પણ માસિક અત્યારે નથી. પોતાના ધંધામાં સહાયરૂપ થઈ પડવા માટે તે ખીજાં બાર માસિકો અને ત્રણ દૈનિક પત્રો કાઢે છે. તે પૈકી ‘ફુ સ્ટોરી’ (ખરી વાર્તા) એ નામના માસિકની ૨૩ લાખ નકલો ખપે છે. બધાં માસિકોની કુલ ગ્રાહકસંખ્યા પચાસલાખ છે. આ બધા સાહિત્યની પ્રસિદ્ધિ માટે તેણે મેકફેડન પબ્લીકેશન કંપની કાઢી છે. તે દુનિયામાં મોટામાં મોટી પબ્લીશીંગ કંપની છે. એક માસિકનું લવાજમ દશ રૂપિયા ગણવામાં આવે તો પચાસલાખ ગ્રાહક એટલે એકલા માસિકોના લવાજમના વાર્ષિક પાંચકરોડ રૂપિયા આવે. આ ઉપરજ હિંદુસ્તાનના પહેલા નંબરના રાજ્ય હૈદરાબાદની વાર્ષિક આવક જેટલી વડોદરા રાજ્યની બે વર્ષની કુલ આવક કરતાં પણ વધારે થવા જાય છે. આ તો એકલા બાર માસિકોના લવાજમની જ વાત છે. એ સિવાય ખીજાં સાહિત્ય પ્રગટ કરે છે તેની ઉપજ તો જૂદીજ. એટલા ઉપરથી કંપની કેટલા મોટા પાયાપર કામ કરતી હશે એનો ખ્યાલ વાચકો કરી લેશે. આ ઉપરથી કોઈએ એમ ન ધારી લેવું કે, મી. મેકફેડન અમેરિકામાં એક મોટા શ્રીમંત કરોડપતિ થઈ બેઠો છે. એને પોતાના આદર્શો પ્રજાસમક્ષ મૂર્તિમંત કરવામાટે નાણાંનો ધણો ભોગ આપવો પડે છે અને આટલી બધી પ્રવૃત્તિ છતાં નાણાંની બાબતમાં તેને સંકોચ રહે છે.

મી. મેકફેડને પોતાના જાતઅનુભવ અને શોધથી આરોગ્ય અને કુદરતી ઉપચારોવિષે ઘણું પુસ્તકો લખ્યાં છે. એ સર્વમાં ખીલ્ડીંગ ઓફ વાઇટલ પાવર ધણું ઉત્તમ છે. એ વિષે તે પોતેજ ખાત્રી આપે છે કે “તંદુરસ્તી અને એક સુંદર ખીલવણી કરેલું શરીર, એ આખી દુનિયાની દોલત કરતાં વધારે કિંમતી છે. જેને આપણે સંપૂર્ણ તંદુરસ્તી કહીએ છીએ, તે મેળવવા જેઓ ધૃત્વ હોય તેમને માટે મારાં લખેલાં સર્વ પુસ્તકોમાં કોઈ પણ એવું નથી કે જે મારા આ પુસ્તક કરતાં ચઢીઆતું હોય.” એ ઉપરાંત તેઓએ ‘એનસાઇક્લોપીડીયા ઓફ ફીઝીકલ કલ્ચર’ એટલે આરોગ્ય અને કુદરતી ઉપચારોસંબંધી જ્ઞાનકોષ, એ નામનો કિંમતી ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં ૩૦૦૦ પૃષ્ઠ અને ૧૨૦૦ ચિત્ર આપેલાં છે અને તેની સો રૂપિયા કિંમત છે. એની સાત આવૃત્તિઓ થયેલી છે. આટલા ભગીરથ પ્રયત્ન પછી પ્રજા એને “ફાધર ઓફ ફીઝીકલ્સ” ના નામથી ઓળખે તો તેમાં શું આશ્ચર્ય !

એ ૧૯૨૮ નો ‘ફીઝીકલ કલ્ચર’ નો અંક પ્રગટ થયો છે તેમાં ખરનાર મેકફેડનનો ચાર કંપનીઓએ મળી તેમની ૬૦ વર્ષની ઉંમર છતાં ૩.૧૦ લાખનો વીમો ઉતાર્યો છે; એવી હકીકત પ્રગટ થઈ છે! ૪૫ વર્ષની ઉંમર પછી વીમાકંપનીઓ કોઈનો વીમો ઉતારવાનું ના પાડે છે. એમ છતાં ૬૦ વર્ષની ઉંમરે મોટી રકમનો વીમો ઉતારવાની વીમા કંપનીઓએ હિંમત કરી છે તે ઉપરથી ખર્નાર મેકફેડનનું આરોગ્ય ધણુંજ ઉત્તમ હોવું જોઈએ. વીમાકંપનીના ડોક્ટરોએ તેમના શરીરની તપાસણી કરી તેમાં તેમનું આરોગ્ય ઉત્તમ પ્રકારનું છે, એવું જણાઈ આવ્યું છે. વીમો ઉતાર્યાની વાત ખર્નાર મેકફેડન પોતાનાં તત્વેને વિજયસૂચક સમજે છે. વ્યાયામ અને નૈસર્ગિક આહારથી મનુષ્ય પોતાનું આરોગ્ય ઉત્તમ પ્રકારનું રાખી દીર્ઘાયુષી બની શકે છે, એનો આ એક ઉત્તમ દાખલો છે.

(“વ્યાયામ” ના જુલાઈ ૧૯૨૮ ના અંકમાં લેખક:-રા. મણિભાઈ મોતીભાઈ પટેલ. મુ. સંખેડા)

૬૮-નવયુગનો યુવક

દેશના જીવાનો દેશનું ધન છે. જેવી એમની શારીરિક અને માનસિક અવસ્થા, તેવીજ દેશની દશા. સ્વાતંત્ર્યનાં યુદ્ધો જ્યાં જ્યાં ખેલાયાં છે, ત્યાં ત્યાં નવજીવાનોએજ આગળ પડતો ભાગ લઈ દેશની સ્વતંત્રતા હાંસલ કરી છે. ધરડાઓ તો ગુલામીમાં સળંગવાનું પસંદ કરતા હતા, પણ નવજીવાનો એવી વૃત્તિ સાંખી શક્યા નહિ; તેથી તેમણે સ્વતંત્રતાને માટે કેસરીઆં કર્યાં અને તે મેળવી ત્યારેજ પગ વાળીને બેઠા. આપણા દેશમાં જીવાનો તો છે; પણ તેમને જીવાન કહેવા કે ધરડા કહેવા, એ એક પ્રશ્ન છે. ઉંમર ભલેને નાની હોય, પણ તેથી કંઈ જીવાન કહેવાય? જેનામાં જીવાનીનું લોહી ચનચનાટ કરતું વહેતું ન હોય તેને જીવાન કહેવાય કેવી રીતે? વયને લીધે વૃદ્ધ ગણાતો માણસ પણ જીવાનીના જોસથી જીંદગીનાં કર્તવ્યો કરવામાં પાછી પાની કરતો ન હોય અને સંકટની સામે કમર કસીને ઝડપ મેલતો હોય તો એને પણ જીવાન ગણવામાં કશોજ વાંધો નથી.

અત્યારે ભારતવર્ષમાં ચોમર અધિકાર છવાયો છે. એ અધિકાર દૂર કરવાને અને પ્રકાશને ફેલાવવાને માટે તેજસ્વી નવયુવકોની જરૂર છે. અત્યારે ભારત કટોકટીના સમયમાંથી પસાર થાય છે, તેને નવયુગનો યુવકજ પોતાના બાહુબળથી ઉગારી લેશે. હાલના યુવકની મનોદશા દેશને ઉદ્ધાર કરે એવી લાગતી નથી. તે તો પોતાના કુટુંબનેજ જગત માની બેઠો છે, અને પોતાનાંજ સુખ-સગવડમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે. બીજા ડૂબે કે તરે તેની તેને ચિંતા નથી; પણ તેને ચિંતા હોય ક્યાંથી? ભૌતિક દેહનેજ સર્વસ્વ માની લેવાનું શિક્ષણ તેને મળેલું છે. આધુનિક શિક્ષણનું આ માહું પરિણામ છે. ગુલામી વાતાવરણમાં શિક્ષણ લેનારની મનોદશા એવાજ પ્રકારની બંધાય છે. માટે પ્રજાકીય શિક્ષણસંસ્થાઓમાં સૌથી પહેલી જરૂર સ્વતંત્રતાનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાની છે.

હાલના જીવાન ભણી તો જીઓ! કેવું નાજુક શરીર! ઉડી ગએલી આંખો અને ખેસી ગયેલા ગાલ પ્રથમ દૃષ્ટિએ પડે છે. છાતીની પાંસળાઓ ગણવી હોય તોપણ ગણી શકાય. હાથપગ દોરડી અને પેટ ગાગરડી! બે રોટલી પણ પરાણે પચે! આવો યુવક સમાજનું કે દેશનું શું ઉકાળે? આવનાથી તો શેક્યો પાપડ પણ નહિ લાગે, તો એની પાસેથી સમાજસુધારો કરાવવાની કે સ્વતંત્રતાના યુદ્ધમાં ઝંપલાવવાની આશા રાખવી એ ફોકટ છે. વળી એને પુરુષમાંથી સ્ત્રી બનવું હોય એવા એના કેટલાક ચાળા જણાય છે. ભારતવર્ષ જે યુવકો માગે છે, તે આવા માછકાંગલા નહિ; પણ કોષ્ઠક જૂદીજ ધાટીના માગે છે.

સમાજસુધારો કરવો હોય કે સ્વરાજ્યની લડત લડવી હોય તો મજબૂત બાંધાના અને ખડતલ શરીરના, ચાલે ત્યારે ધરતી ધમધમે એવા, ટાઢતાપને નહિ ગણકારનારા, બુદ્ધિના જેટલુંજ મહત્ત્વ મહેનતને આપનારા, જીલમની સામે આંખઆડા કાન ન કરતાં ઝુઝવાનું જોમ ધરાવનારા, કામની ધૂનમાં ભૂખને ભૂલી જનારા કે ચપટી ચણાથી ચલાવી લેનારા અને ધ્યેયની પાછળ ગાંડા થઈ કુરબાની કરનારા યુવકોની જરૂર છે. આવા યુવકો દેશમાં પેદા થવા લાગ્યા છે, એ દેશના ઉદયની નિશાની છે. આજે એની ઉંમર ઉગી છે અને આવતી કાલે એમાંથી સવાર થશે. એ ઉપાનું દર્શન આપણને ખારડોલીમાં થયું છે, સવાર પૂર્ણ થયા પછી થોડે કાળે મધ્યાહ્ન શોભશે એ તો નિઃસંશય છે. ખારડોલીમાં આવું જખરદસ્ત સંગઠન સહેજ સહેજમાં નથી થયું, તેની પાછળ કેટલાએ યુવકોએ લોહીનું પાણી કચું છે. કામ કરવામાં દહાડો કે રાત જોયાં નથી, ઉનાળાના તાપતડકાને ગણ્યો નથી, ભૂખ તરસને ગણકારી નથી અને થાકને તો સમજ્યાજ નથી, ત્યારેજ ખારડોલીના ખેડુતો આવડી મોટી સલ્તનત સામે માથું ઉંચું રાખી ઝુઝી શક્યા છે.

નવયુવકને કરવાનાં કાર્યોની ક્યાં ખોટ છે? તેને માટે વિશાળ ક્ષેત્ર ખુલ્લું છે. કેવળ આપણે સમાજસુધારાની વાત લઈએ તો તેમાંથી પણ કેટલા સડા દૂર કરવાના છે! સૌથી પહેલું ધ્યાન એ તરફ આપવાની જરૂર છે. આપણો સમાજ ઘોર નિદ્રામાં પડ્યો પડ્યો કુંભકર્ણની માફક ઘોર છે. તેને જગાડવાને થાપડશો કે પંપાળશો તો તે વધારે વધારે ઉંઘતો જશે, તેને તો ફટ-

કાવવાની જરૂર છે. નવયુવકોના બંડ સિવાય સમાજ જાગવાનો નથી. તેમના સિવાય બાળલગ્નની બદી કોણ અટકાવશે? વરધોડે ચઢવા તૈયાર થયેલા વૃદ્ધને કોણ રોકશે? વિધવાઓના આર્તનાદ સુણી તેમનાં આંસુ કોણ લૂછશે? ફરજિયાત નાતવરતને કોણ લાત મારશે? લગ્ન જેવી પવિત્ર ક્રિયામાં ધુસી ગયેલા આડંબરને કોણ તિલાંજલિ આપશે? અસ્પૃશ્યતાના ભૂતને કોણ ભગાડશે? સ્ત્રીજાતિને સમાન અધિકાર આપવાનું બીડું કોણ ઝડપશે? દુંકાણુમાં જે રૂઢિરાક્ષસી આપણા સમાજને અત્યારે પીસી રહી છે, તેને કોણ હણશે? હે યુવક! આ કામો તારે માટે બાકી રહેલાં છે. તારા વિના બીજો કોઈ એ કરી શકવાનો નથી.

પણ આ મહાભારત કામ કરવાને શક્તિ જોઈશે, એ શક્તિ અમસ્તી નથી મળવાની. તેને માટે તપ આચરવું પડશે. આજનું મડદાલ શરીર અને ગોરા ગોરા હાથ તે વખતે કામમાં નહિ આવે. મજબૂત હાથ અને ખડતલ શરીર સિવાય ભારતમાતાનો ઉદ્ધાર થવાનો નથી. ભારતમાતા માયકાંગલા યુવકોની સેવા સ્વીકારીને થાકી ગઈ છે, તેથી હવે બનીસલક્ષણા યુવકો માટે પોકાર પાડી રહી છે. જેટલા પ્રમાણમાં એવા યુવકોનું દળ જામશે, તેટલા પ્રમાણમાંજ આપણો ઉદ્ધાર થશે. આવા યુવકોએ બે વસ્તુ તો અવશ્ય કરવીજ જોઈશે, અને તેજ તેમનું તપ ગણાશે. જ્ઞાન-પૂર્વક ગરીબાર્થ સ્વીકારવી પડશે અને બ્રહ્મચર્યનો બેખ લેવો પડશે. હાલના કેટલાક યુવાનોની પેટે પ્રેમના ઓઠા નીચે બૈરીના ગુલામ થવાનું તેમને નહિ પાલવે; કારણ કે તેમને તો સમરાંગણમાં ઝુઝવાનું છે. આવા યુવકો પહેલાં પોતાના ઘરમાંથી કચરો કાઢી બીજાને પોતાનાં ઘર સાફ રાખવાનું કહેશે, તોજ સમાજ તેમનો પડતો બોલ ગ્રીક્ષી લેશે.

દેશમાં છૂટાછવાયા આવા યુવકો પાકવા લાગ્યા છે; પણ એટલુંજ ખસ નથી. સંઘબળ-વિના શક્તિ પ્રકટ નહિ થાય અને શક્તિવિના ક્રાન્તિ નહિ થાય. માટે આવા યુવકો સંમઠિત થઈને સંઘબળ અજમાવે એજ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. હે ભારતમાતા! આવા યુવકદળને એક વીરનેતા આપ અને પછી જો કે, રૂઢિરાક્ષસી મરે છે કે નહિ અને તારી પરતંત્રતાની ખેડીઓ ફડાફડ તૂટે છે કે નહિ?

(તા. ૨૯-૭-૨૮ના “આર્યપ્રકાશ” માં લખનાર:-મહીજીભાઈ કાળિદાસ પટેલ)

હિંદવાસીઓ! તમે પણ એલ્યુમીનિયમનો મોહ જવા દેજો.

જર્મનીમાં એલ્યુમીનિયમનાં વાસણો નહિ વાપરવાનો હુકમ કાઢ્યો છે; કારણ કે તે વાસણો-થી શરીરમાં ધીમું ઝેર વ્યાપી લોહીની ગતિ મંદ કરે છે અને તેથી હાટફેઈલનો (હૃદય નબળું પડે અને બધું પડે એવો) રોગ થાય છે, એવો ત્યાંના તબીબોનો અભિપ્રાય છે.x

હવે કનૈયો કેવો જોઈએ? જે કનૈયો ગાયો ચરાવતો હોય, ગોરસ પીતો હોય, અસુરને સંહાર કરતો હોય, બ્રહ્મજસરી બળવતો હોય, વન વનમાં ફરતો હોય, હાથીના દાંત ખેંચી લેતો હોય, બળથી મલ્લને પોતાના લુન્ને હરાવતો હોય એવો કનૈયો જોઈએ છે આજે આપણા દેશને.

કાંધે કામળી, હાથમાં ડાંગ, માથે મુકુટ, ગળામાં વનમાલા; એવો કનૈયો આજે ફરીથી ભારત માગે છે. આવ! આવ! ઓ મુરલીધર કનૈયા, આવ! આવ!! ઓ મોહન કનૈયા! આજે ભારત તારી રાહ જોઈ રહ્યું છે.*

(“લોહાણા હિતેચ્છુ” ના તા. ૧૩-૯-૧૯૨૮ના અંકમાંથી)

x આ સેવકને પોતાને પણ વીરોક વર્ષાપર એ વિષે થોડોક સ્પષ્ટ અનુભવ થયો હતો. લિલ્લુ-અખંડાનંદ

* દેશમાં લડવા કનૈયા તો જ્યાં ત્યાં મળશે. ક્યાંક ક્યાંક જમતશુર અને અવતારી પુરુષ માનવા-મનાવવાનું પણ ચાલે છે. લિલ્લુ-અખંડાનંદ

૬૧-ધાર્મિક શિક્ષણની ઉપેક્ષા કરવી હવે પાલવે તેમ નથી.

ધાર્મિક શિક્ષણ એટલે શું ? ધાર્મિક શિક્ષણની આવશ્યકતા ખરી ? આવશ્યકતા સ્વીકારીએ તો કેવી રીતે ધાર્મિક શિક્ષણ આપી શકાય ? નિયમિત અભ્યાસક્રમથી આવું શિક્ષણ આપી શકાય ? કેટલીક શિક્ષણસંસ્થાઓ દાવો કરે છે કે, ધાર્મિક શિક્ષણ એ અમારી સંસ્થાનું એક વિશિષ્ટ અંગ છે. એ દાવો કેટલે અંશે યોગ્ય છે ? ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાથી શું સારાં પરિણામ આવ્યાં ? અને જે સંસ્થાઓ ધાર્મિક શિક્ષણ નથી આપતી, તેથી શાં માં પરિણામ આવ્યાં ? જેમાં એક ધર્મ નથી એવી ભિન્ન ભિન્ન પ્રગ્નને ધાર્મિક શિક્ષણ કેવી રીતે આપી શકાય ? આવા આવા અનેક પ્રશ્નો શિક્ષણને અંગે ઉદ્ભવી શકે અને એ પ્રશ્નોનું હૃદિમાં ઉતરે તેવું સંતોષકારક નિવારણ ન થાય ત્યાંસુધી ધાર્મિક શિક્ષણનો ઉકેલ થવો મુશ્કેલ છે.

હવે આપણે ઉપરની પ્રશ્નમાળાસંબંધે વિચાર કરીએ. અલબત્ત, આજનાં જેઓ નાસ્તિક છે, જેઓ ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં માનતાજ નથી, 'કોઈ અવિચળ અખંડ નૈતિક નિયમને આધારે આ વિશ્વમંડળની ઘટમાળ ચાલી રહી છે અને એ શાશ્વત નિયમને પ્રેરનાર કોઈ દૈવી શક્તિ છે' એ વાતમાં જેઓને શ્રદ્ધા નથી, જેઓ એમ માને છે કે સ્તુતિ, ઉપાસના, પ્રાર્થના એ બધી વાત મનના વહેમો છે, એવા નાસ્તિક મતવાળાના મનનું સમાધાન આ લેખમાં અમે કરવા ધાર્યું નથી; પણ જેઓ ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં માને છે, તેઓનાજ મનના સમાધાન ખાતર આ લેખમાં અમે યથામતિ પ્રયાસ કરીશું. ધર્માધ્યક્ષનું સ્થાન અપાતું નથી, તેમ નથી શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરેલો એટલે એ દષ્ટિએ પણ અમે આ ગૂઢ પ્રશ્ન ચર્ચાવા નથી માગતા; પણ કેળવણીની દષ્ટિએ અમે આ પ્રશ્ન ચર્ચાવા માગીએ છીએ. એટલે આ પ્રશ્ન ચર્ચાવાના અધિકારસંબંધે કાંઈ ધૃષ્ટતા જણાય તો પ્રથમથીજ ક્ષમા માગી લઇએ છીએ. આ ધાર્મિક શિક્ષણનો પ્રશ્ન આજકાલ આ જડવાદના જમાનામાં એટલો બધો મહત્વનો થઈ પડ્યો છે કે તેની ઉપેક્ષા કરવી હવે વિશેષ પાલવે તેમ નથી. જ્યારે રસાયણશાસ્ત્ર અને પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રનું મોજું પશ્ચિમ ઉપર ફરી વળ્યું હતું, ત્યારે પશ્ચિમના લોકો ઉપર એક જાતની અજબ મોહિની ફેલાઈ ગઈ હતી, અને પ્રયોગ-સિદ્ધિ જે વાત હોય તેવી વાતોનેજ તેઓ માનવા તૈયાર હતા. વળી બીજી વાતો જે પ્રયોગથી સિદ્ધ ન થઈ શકે તેવીને હસી કાઢતા હતા; અને કહેતા કે પ્રાર્થના, ઈશ્વરસ્તુતિ વગેરે એ તો કોઈ નવરાં ભેળની કરામત છે, એ તો શબ્દજળ માત્ર છે. પણ આ મનોદશા તેઓની બહુ વખત ટકી શકી નહિ. તેઓનો આત્મા આ મનોદશા તરફ ખંડ કરી ઉઠ્યો. સાધારણ દુન્યવી વાતો અને ઇત્રિયોના તનમનાટનેજ માત્ર પોષણ મળે એવી વાતોથી તેઓ કંટાળ્યા. તેઓને પણ ઉંચે ઉડવાનું મન થયું; અને તેઓ કાર્લોષ્લ, ટેનીસન, વર્ડઝવર્થ, બાઇરન, શેલી વગેરે કવિઓ પાસે દોડ્યા; અને આત્માના અવાજને સંતોષવા, આત્માની ભૂખ ટાળવા કાંઈક દૈવી તત્ત્વો આપવાની માગણી કરી. અથવા એમ કહો કે, આ મહાન કવિઓ લોકોની અંતરેચ્છા સમજી ગયા અને દૈવી પ્રેરણાથી દૈવી પ્રસાદીરૂપી સહબોધ પ્રજા આગળ મૂકવા લાગ્યા, ત્યારેજ તેઓ કાંઈક ઝંખ્યા. દૈવી પ્રકાશ ટેનીસનને અને વર્ડઝવર્થને ગરીબનાં ઝુંપડાંઓમાં મળ્યો. પૈસાદાર લોકોને પણ આત્માની ભૂખ લાગી હતી, તેઓને પણ આ મહાન કવિઓના અંશથી કાંઈક તૃપ્તિ થઈ. તેમ છતાં અત્યારે કોઈ એમ પ્રશ્ન કરે કે, પશ્ચિમમાંથી તો જડવાદની જડ ગઈ નથી, પણ એ જડવાદનાં આદાલનો પૂર્વમાં અથડાઈ આપણને પણ હેરાન કરે છે, તેનું કેમ ? એ સવાલનો જવાબ તો એ હોઈ શકે કે, એ મનુષ્યપ્રકૃતિની અપૂર્ણતા અને ચંચલતા સ્વયં છે; નહિ કે એ દિવ્ય આદર્શોની ક્ષણિકતા. આપણે ધણા એમ માનીએ છીએ કે, ચાહ પીવી એ જરૂરી નથી છતાં પીએ છીએ અને ન પીતા હોય તેને પણ પીવા આમ્રહ કરીએ છીએ; તેમ ધણાં વ્યસનો ખરાબ છે છતાં આપણે વ્યસનોના દાસ બનીએ છીએ. ગુલામી એ ખૂરી ચીજ છે, છતાં સ્વાર્થ ખાતર આપણે સરકારની ખુશામત કરીએ છીએ અને ટુકડાચુકડા માટે વલખાં મારીએ

છીએ. આપણે જાણીએ છીએ કે, આ સરકાર અમુક પાપકર્મ કરી રહી છે, છતાં આપણે તેને સહકાર આપીએ છીએ. આ બધી વાતો આપણે જેમ જાણતાં છતાં કરીએ છીએ એ મનુષ્યસ્વભાવની અપૂર્ણતા સૂચવે છે; નહિ કે ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો અને ઉચ્ચ આદર્શોની ક્ષણિકતા, સૂચવે છે. અર્થાત્ એ બધું આપણા આત્મજળની ખામીનું પરિણામ છે. અસ્તુ. એવીજ રીતે મહાન નરવંશિ પશ્ચિમની પ્રજામાં પાડ્યા છતાં જીસસ ક્રીસ્ટનો દિવ્ય સંદેશ, પશ્ચિમની પ્રજા અસારે અભરાઈએ સૂકી રહી છે. તેવી રીતે હિંદમાં પણ વેદ, ઉપનિષદો વગેરે ઋષિમુનિઓના દિવ્ય વારસા છતાં, અનેક જાતિઓ, અનેક વાડાઓ છતાં અનેક મતમતાંતરોના જંગલમાં ગુંચવાઈ પડી અવનતિને રસ્તે ચાલી જાય છે.

આટલું ટુંકામાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અવલોકન કર્યા બાદ આપણે મુખ્ય પ્રશ્ન ઉપર આવીએ.

ધાર્મિક શિક્ષણ એટલે ઈશ્વરસંબંધે જ્ઞાન. પાપકર્મ કરતી વખતે ઈશ્વરથી ડરીને ચાલવાની ટ્રેરણા, સત્ય, ન્યાય, દયા, ધર્મનો સ્વીકાર, પરોપકારવૃત્તિના વિકાસ, સ્વાર્થત્યાગ, બલિદાનની ટ્રેરણા વગેરે અનેક ગુણોની ઝોળખ. આવા શિક્ષણની આવશ્યકતા તો ઉપરની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ પણ થોડે ઘણે અંશે સિદ્ધ કરે છે. એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે કે, ઈશ્વરવિષયક જ્ઞાનવિના કોઈ પણ મનુષ્યને કોઈ પણ કાળે ચાલ્યું નથી. જંગલી પ્રજામાં પણ ઈશ્વરસંબંધે કાંઈ વિચિત્ર ખ્યાલો હોય છે તો ખરાજ; એટલે ધાર્મિક શિક્ષણની આવશ્યકતા તો ખરીજ. તો પછી પ્રશ્ન એ રહે છે કે, તે કેવી રીતે આપવું? અભ્યાસક્રમથી, પાઠ્ય પુસ્તકોના પઠનપાઠનથી કે કેવી રીતે? આ સવાલ જરા વિચારવા જેવો છે. અભ્યાસક્રમ માત્રથીજ ધાર્મિક શિક્ષણ આપી શકાય એમ કહેવું વિશેષ પડતું છે; પણ નાનપણથીજ બાળકોના મન ઉપર પ્રાર્થના, રતુતિ, મહાન પુરુષોના જીવનચરિત્રોની વાતો, એની અસર સારી થાય છે; એ સમજી શકાય એવી વાત છે. ઘણી શાળાઓમાં નિયમિત શિક્ષણ પહેલાં પ્રાર્થના તથા પ્રવચન થાય છે, એ પ્રથા અમારા નમ્ર મત પ્રમાણે સારી છે. પ્રવચન વખતની પા કલાકની શાન્તિ પણ બાળકોના મન ઉપર સારી અસર કરે છે. જેમ જેમ ઉપરની શ્રેણીમાં વિદ્યાર્થીઓ આવતા જાય છે; તેમ તેમ રામાયણ, મહાભારત, ગીતા, વેદ, ઉપનિષદ વગેરે શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન તેમને મળે એ જરૂરી વસ્તુ છે, એમ અમે માનીએ છીએ; અને એવું શિક્ષણ હાલની શાળામાં નથી મળતું તે એક જાતની ખામીવાળું શિક્ષણ છે. ઈશ્વરના અનુગ્રહવિના એકલું જ્ઞાન નકામું થાય એમ કહેવું વ્યાજબી છે, છતાં ઈશ્વરને ખરા સ્વરૂપમાં ઝોળખવામાટે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ જરૂરી છે, તેની ના ન પાડી શકાય. આપણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રો તથા સાહિત્યના અભ્યાસથી આપણા દેશમાટે લાગણી ઉત્પન્ન થશે અને આત્મભાન થવાથી આપણું ગૌરવ સમજી શકીશું, એ વિશેષ લાભ છે. ધર્મશિક્ષણમાં બીજા ધર્મની સરખામણીને ખાસ સ્થાન હોવું જોઈએ, એમ અમારો અભિપ્રાય છે, જેથી વિશાળ દૃષ્ટિબની શકે અને સંકુચિતતા દૂર થાય.

શુદ્ધિના વિકાસમાટે દલીલોસહિત ધાર્મિક શિક્ષણ આપવું જોઈએ અને તેને માટે શાસ્ત્રોનું અધ્યયન આવશ્યક છે; પણ એકલા નૈતિક પાઠોથી નીતિ શીખવી શકાતી નથી, તેમ ધર્મસંબંધે વ્યાખ્યાનો કે ઉપદેશથી ધર્મ શીખવી શકાતો નથી, એ પણ આપણે મનુષ્યસ્વભાવના અવલોકનથી, અભ્યાસથી તથા અનુભવથી જાણીએ છીએ. ઘણાએ શાસ્ત્રીઓ અનીતિને માર્ગે ચઢી ગયેલા આપણે વાંચ્યા છે, સાંભળ્યા છે અને અનુભવ્યા છે. ઘણાએ જ્ઞાની પુરુષોનું જ્ઞાન મારેનું અભિમાન ધૂળમાં રોળાઈ ગયું છે; અને સામાન્ય નૈતિક મનુષ્ય કરતાં પણ નીચી પાયરીએ પડી ગયા છે. એકલા ધર્મજ્ઞાનના મિથ્યાત્વનો અનુભવ ઘણાને થયો હશે, જે બહાર પ્રકાશમાં નહિ આવેલા હોય. ઘણા શાસ્ત્રજ્ઞોનું વ્યાવહારિક જીવન તિરસ્કારપાત્ર હોય છે. તો આ ઉપરથી અનુમાન એમ નથી કરવાનું કે, શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન ન લેવું, શાસ્ત્ર પ્રમાણે ઈશ્વરને ખરા સ્વરૂપમાં ન ઝોળખવો. અનુમાન એટલુંજ નીકળે છે કે, શાસ્ત્રોના જ્ઞાનસિવાય ચારિત્રવાન, પ્રભાવશાળી પુરુષોદ્ધારા એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તો સારી છાપ પડે. વારંવાર સત્યસ્વરૂપ મનમાં રાખવાની આવશ્યકતા છે. સતત જાગૃતિની જરૂર છે. આ બાબતમાં સંધ્યા, હવન, નિયમિત ઉપાસના, પ્રાર્થના સારી મદદ કરે છે, એમ અમારું માનવું છે; અને તેવું શિક્ષણ તેઓને નાનપણથીજ આપવું જોઈએ. આવું વાતાવરણ શાળામાંજ ઉપસ્થિત કર્યું હોય તો તેની અસર સારી થાય. ખરાબ તો

નજ થાય, એમ અમારું માનવું છે. તે ઉપરાંત અવારનવાર ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો ચારિત્રવાન પુરુષો તરફથી થતાં જાય, સાધુસંતના સમાગમો થતા હોય, એવો પ્રયત્ન પણ શાળાના સંચાલકોએ કરવો જોઈએ. એકલા ગોખણપટ્ટીના અભ્યાસક્રમની નહિ પણ આવા ધાર્મિક વાતાવરણની સંસ્થામાં ખાસ જરૂર છે. જેના હૃદયમાં નિરંતર પ્રેમના ઝરાઓ વહે છે, જેનું મન સ્થિર અને આત્મજ્ઞાની છે, જેને સત્ય અને અહિંસાનાં તત્ત્વોપર અવિચળ શ્રદ્ધા છે, જેનું હૃદય ઈશ્વરના શુભાનુવાદમાં લીન છે, જે આત્મગ્રાહી છતાં નમ્ર છે, આવા એક સંત મહાપુરુષનો એક વખતનો સત્સંગ હજારો વર્ષોસુધી પાઠ્ય પુસ્તકોદ્ધારા ધાર્મિક શિક્ષણ વ્યાખ્યા કરતાં હજારગણો ચઢી જાય છે; માટે આવા પ્રસંગો મેળવવા માટે સંચાલકોએ હમેશાં જાગૃત રહેવું જોઈએ. એક ધડીનો સત્સંગ તે હજાર વર્ષના તપ કરતાં ચઢી જાય છે, એ કથન અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે; અને આજ કારણથી અજ્ઞાની પુરુષો પણ, અભણ પુરુષો પણ જ્ઞાનીને ટક્કર મારે તેવી રીતે નૈતિક નિયમો પાળી ઈશ્વરને ખરા સ્વરૂપમાં ઓળખતા આપણે દુનિયામાં નીહાળીએ છીએ. આ જન્મમાં કે પૂર્વજન્મમાં આવા મનુષ્યના સત્સંગના સમાગમમાં તેઓ જરૂર આવ્યા હોવા જોઈએ, ધાર્મિક વાતાવરણનું અમૃતપાન જરૂર કર્યું હોવું જોઈએ અને તેથીજ આ જન્મમાં તેઓ અજ્ઞાની છતાં, અભણ છતાં, ધાર્મિક જીવન પાળતા આપણા જોવામાં આવે છે. આ બે છુપા ભેદનું રહસ્ય છે, એમ અમને જણાય છે.

હવે ધાર્મિક શિક્ષણનાં પરિણામ શાં આવ્યાં તે પ્રશ્ન તપાસીએ. ગરમી ઓછા-વત્તી થવાના થર્મોમીટર (ઉષ્ણતામાપક યંત્ર)માં જેમ પારો ઓછા-વત્તી ઉંચાઈએ આવે છે, તેવી રીતે ધાર્મિક શિક્ષણ લીધેલા બાળકોનું અને મનુષ્યજીવનનું પારખવું સહેલું નથી. પરિણામ તો તેમના જીવન સાથે સતત સમાગમના અવલોકનથી પ્રાપ્ત થઈ શકે, એટલે આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર સહેલો નથી. કોઈમાં સારાં પરિણામ આવે અને કોઈમાં માઠાં પરિણામ પણ જોવામાં આવે છે. અનેક પ્રસંગો, સંજોગો, પૂર્વસંસ્કાર તથા અનેક વાતાવરણની ભેગી અસર મનુષ્યના મન તથા હૃદય ઉપર થાય છે, એટલે પરિણામના સંબંધમાં આપણે ઉપલક્રીયું, ઉતાવળું અનુમાન કરી બેસીએ છીએ કે, ધાર્મિક શિક્ષણ વ્યાખ્યા છતાં માહું પરિણામ અમુક વ્યક્તિમાં જોવામાં આવ્યું; તો આપણી એવી દલીલ સદૃષ્ટ છે, એ સ્પષ્ટ છે. અમુક વ્યક્તિમાં ખરાબ પરિણામ દૃષ્ટિગોચર થતાં ધાર્મિક શિક્ષણને આપણે દોષ દઈ શકતા નથી. આપણી જવાબદારી એટલી કે ધાર્મિક શિક્ષણ એટલું સંકુચિત ન હોવું જોઈએ કે મનુષ્યને અસહિષ્ણુ બનાવે, બીજા ધર્મપ્રત્યે તિરસ્કારવૃત્તિ ફેળવાય. અખંડ સત્ય તત્ત્વોજ બાળકો આગળ રજુ કરવાં જોઈએ. શુભ ધરાદાયી આવું ધાર્મિક શિક્ષણ આપીએ તો પરિણામ શુભજ આવે, તેની આપણે આશા રાખવાનો અધિકાર છે. જેમાં અનેક મતમતાંતરો હોય છે, ત્યાં ધાર્મિક શિક્ષણ કેવી રીતે આપવું તેની મુશ્કેલી તો રહે છેજ; તોપણ તે મતમતાંતરો દૂર કરવા સતત પ્રયાસ ચાલુ રહેવો જોઈએ. ઈશ્વરને સત્ય સ્વરૂપમાં ઓળખવા તથા ઓળખાવવા માટે ઉપદેશકો મારફત પ્રયાસ ચાલુ રહેવો જોઈએ. તેમાં ઉપદેશકો સહિષ્ણુતા રાખી પ્રેમથી સત્યસ્વરૂપ જનતા આગળ મૂકે તો જરૂર તેની અસર થાય તે નિર્વિવાદ છે. ધર્મો ધણા છતાં પણ એવાં ધણાં સામાન્ય સત્યો દરેક ધર્મમાં આપણને મળી આવશે; તેમ છતાં મનુષ્યપ્રકૃતિ વિવિધતાની ઉપાસક હોવાથી મતભેદો તો સમૂળગા દુનિયામાંથી નાશુદ થવાના નથી; પણ શાન્ત ચર્ચા અને વાદવિવાદથી સત્યનું મંથન થશે અને લોકોનાં હૃદય સત્ય તરફ ઢળશેજ. શરૂઆતમાં જૂદી જૂદી પ્રજાઓ પોતપોતાની માન્યતા પ્રમાણે, પોતપોતાનાં શાસ્ત્રો પ્રમાણે ધાર્મિક શિક્ષણ આપે એ પણ કાંઈ ખોટું નથી. ત્યારબાદ આવી સંસ્થાઓમાં અરસપરસ ધાર્મિક સંમેલનો થાય અને સત્યનું મંથન થાય તેથી પણ ધાર્મિક પ્રગતિ થશે. આમાં વિશાળ દૃષ્ટિની જરૂર પડશે. સ્વરાજ્ય આપણા સર્વનું લક્ષ્ય છે, છતાં તેમાં પણ અનેક પક્ષો છે. તેવા પક્ષો પણ આ આત્મસ્વરાજ્યનું લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં રહેવાનાજ. છતાં એ રાતદિવસ એ પ્રભુનું લક્ષ્ય, એ દૈવી જ્યોતની ઝાંખી પ્રજા સમક્ષ અહોનિશ રાખવાની આ જડવાદના જમાનામાં ધણીજ આવશ્યકતા છે, એમ અમારું માનવું છે; કારણ કે સુકાન્ત

અને સુકાનીવગરના નાવની ગતિ જેવી થાય છે, તેવી ધર્મવિનાના માનવીની ગતિ થાય છે. કામ, ક્રોધ, મોહ વગેરે આસુરી ગુણો ઉપર વિજય મેળવવાનું કાર્ય ધર્મ જાણ્યા વિના થઈ શકે નહિ. ધર્મશરતુ સિંહાસન આપણા હૃદયમાં કાયમ રાખવા માટે નીતિ અને ધર્મને કેળવણીમાં રચાત હોયું જ નોંધવું. **इत्योम्**

(નવેમ્બર-૧૯૨૭ના “બુદ્ધિપ્રકાશ”માં લેખક:-મૂળશંકર સુંદરજી દવે-પ્રિન્સિપાલ, અંધેરી-ગુરુકુલ.)

૭૦-બટાટાનો खोराक सर्वथा उत्तम છે.

હાલમાં યુરોપ અને અમેરિકામાં બટાટાના ખોરાકે ઘેલું લગાડ્યું છે. ત્યાં બટાટાના ખોરાકના સંબંધમાં અનેક જાતની શોધખોળ ચાલી રહી છે. પરિણામે બટાટાના ખોરાકને ઉત્તમ ગણવામાં આવે છે. ડેનમાર્કના તંદુરસ્તી ખાતાના કમિશ્નર ડૉ. એમ. હીનદેદે બટાટાના સંબંધમાં સંખ્યા-બંધ અખતરાઓ કરી તખીખી વિદ્યાની ખાત્રી કરી આપી છે કે, એકલા બટાટાના ખોરાક ઉપર માણસો ઘણી આસાનીથી જીવી શકે છે. ડૉ. હીનદેદે ૬૬ વર્ષની વયનો છે, જેમાંનાં છેલ્લાં ૩૩ વર્ષો તેણે માણસોમાટેના સર્વથા ઉત્તમ ખોરાકની શોધ કરવામાં પસાર કર્યાં છે.

તેણે શોધ કરી છે કે, બટાટાની ખોરાકતરીકેની અગત્યતા શોધી કાઢવા માટે ખીજ ખોરાક સાથે બટાટાનો ખોરાક લેવો જોઈતો નથી-એટલે કે, એકલા બટાટા ઉપર જીવવું જોઈએ છે. આ તખીખ જણાવે છે કે, માણસો એક વર્ષસુધી એકલા બટાટા ઉપર ઘણી સહેલાઈથી જીવી શકે છે, તે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનાં બેજાંમાં કદી પણ આવ્યું નથી. ૧૯૧૨ના જાન્યુઆરી માસમાં આ તખીખ અને ખીજ બે શખ્સોએ બટાટા અને માર્ગેરીનના ખોરાક ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરવાનું શરૂ કર્યું. એ તખીખને પોતાને એ માટે ઘણો મોટો શક હતો, પણ આ ખોરાકથી કેવું પરિણામ આવતું હતું તે જોવાની તેની જિજ્ઞાસા ઘણી મોટી હતી. તેનો હેતુ બટાટાના ખોરાક સાથે પૂરતા પ્રોટીનનો જથ્થો ઉમેરવાને માંસ અથવા ઈંડાંનો ખોરાક લેવા અને આપવાનો હતો; પણ તેણે આગળ વધતાં જોઈ લીધું કે, તેઓને એમ કરવાની મુશ્કેલ જરૂર હતી નહિ. આ તખીખે કરેલા અખતરાઓ પછી જર્મનીના નામાંકિત પ્રૌફેસર એબ્દર હોલ્ડને અખતરાઓ કરીને જાહેર કર્યું કે “એકલા બટાટા ઉપર જીવી શકાય તેમાં કશો શક નથી.”

કોલોનના બે પ્રૌફેસરો હોકોસ અને કોસતરે પણ અખતરાઓ કર્યા પછી જાહેર કર્યું છે કે “અમારા અખતરાઓનું પરિણામ સંપૂર્ણ રીતે ડૉ. હીનદેદેના મતને મળતું આવે છે.”

બટાટાની મુખ્ય ખુખી જીવનને ટકાવી રાખવાની છે; પણ એ કરતાં તેની વધુ ખુખી તો યુરીક એસીડ અને ચાકને પીગળાવી નાખવાની છે. આથી બટાટાનો ખોરાક ગાઉટ અને રયુમેટિઝમને લગતા અનેક રોગોને સાજા કરવાની અદ્ભુત શક્તિ ધરાવે છે. દર્દીઓને ખાર યા ક્ષાર-વાળા ફૂવાઓનું પાણી પીવા મોકલવામાં આવે યા દરદીઓને પુષ્કળ બટાટાનો ખોરાક આપવામાં આવે તો તેનું પરિણામ સરખું જ ઉતરવાનું; પણ બટાટાના ખોરાકનો ઇલાજ પહેલાં કરતાં વધુ ઝડપી અને વધુ સરતો થઈ પડે છે. આ તખીખ કહે છે કે, તમે બટાટાના ખોરાક ઉપર જીવવાનો અખતરો શરૂ કરો તો જે પાણીમાં બટાટા ઉકાળવા કે બાફવામાં આવે છે તેનું પાણી પીવાને જીલ્લતા ના, કેમકે આ પાણીમાં પુષ્કળ વીટામીનો અને ખાર સમાયેલાં હોય છે.

(દૈનિક ‘હિંદુસ્થાન’ના એક અંકમાંથી)

७१-खेल और उसके लाभ

१-उपक्रम

सृष्टि में जन्मसे जालक होय पड़ते हैं, तभीसे जेल की तृती जेल रही है. संसार के किसी डाने में आप लले ही यले जलधये, लडके का जेलते ही पावेगे. आन ही नहीं, यह सदा की पात है. संसार परिवर्तनशील है. यहां कोय स्थायी नहीं. इस परिवर्तनशील संसार में, इस जवन के संग्राम में, किसीका जयना जलुत ही कठिन है. क्या कारण है कि जेल आन तक जना है? इसमें कुछ परिवर्तन नहीं हुआ. आधये, देये, इसका क्या कारण है. स्कूल का मैदान है. लडके सय गेड जेल रहे हैं. प्रत्यक्ष में तो इससे कोय लाभ नहीं दिखलाई पड़ता. हम लोग शक्ति के इस प्रकार के दुरुपयोग पर आश्चर्य कर सकते हैं. हम लोग यही नहीं जानते कि जेल क्या है? यह आन तक किस प्रकार जना हुआ है. संसार के संग्राम में सभी निरुपयोगी पदार्थ नष्ट होते आ रहे हैं, तय शक्ति का यह दुरुपयोग आन तक क्यों होता आ रहा है; संभवतः यह किसी-न-किसी प्रकार संसार की ललाई करता रहा होगा. अन्यथा इसका संसार में नाम तक नहीं रहता. इस विषय में कम-से-कम तीन मत हैं, हम यहां पर कमशः उनके संक्षिप्त वर्णन करेंगे.

२-लीलावाद

संसार की सृष्टि में आपने लीलावाद का नाम सुना होगा; पर यहां इसका नाम सुनकर कदाचित् आपको आश्चर्य होगा; जेल और लीलावाद, जिस प्रकार वेदांतियों का कहना है कि परमात्मा में शक्ति की अधिकता के कारण सृष्टि का प्रादुर्भाव हुआ, ठीक उसी प्रकार इस मतवालों का कहना है कि शक्ति की अधिकता के कारण जेल की उत्पत्ति हुई.

पाश्चात्य दार्शनिकों में शिल्लर और स्पेन्सर साहबों के नाम जलुत ही प्रसिद्ध हैं. ये दोनों जेक ही साथ इस मत के प्रवर्तक हुए. थोडे दिनों तक इस मत का यारों और जेलजाला रहा. सभी इसी मत के अनुयायी जन गये. स्पेन्सर साहय का कहना है कि यदि किसी समय किसी जवन में आवश्यकता से अधिक शक्ति हो जाती है, तो वही शक्ति जेल के रूप में प्रकट होती है. आप लोगों ने रेलगाडी तो देयी है. आप यह तो जानते हैं कि रेलगाडी का भीयने-वाला जेजिन है. जेजिन बाप के जल से आप यलता है; और अन्य गाडियों का भी भीयता है. पर जय स्टेशन पर पहुँच जाता है, तो जडा हो जाता है. पर यहां भी यह जिलकुल यूपयाप नहीं रहता. यह स्टेशन पर पहुँचते ही बाप छोडने लगता है. यदि जैसा न करे, तो यह बाप के जल से आप इट जय, और गाडी का भी न भीय सके. तमाम जेल ही जियज जय. जेल भी ठीक इसी प्रकार का है, आपने जय्यों का देया होगा. जय उनकी माताजें उन्हें सुला देती हैं, तो वे हाथ पैर डेँक-डेँक कर किलकारी मारते हुए जेलने लगते हैं. सरकस में जाधों और बालुज्यों का पिंजडे में धर उधर टहलते भी आप लोगों ने देया है. हम जहां तक विचारते हैं, धन लोगों का इससे कोय लाभ नहीं. धन लोगों का जाने-पाने की सामग्री तो मिला ही जाती है, धन तो आ कर यूपयाप आराम करना याहीज; परंतु धनकी शक्तियों धनसे कुछ-न-कुछ काम अवश्य ही लेगी. तोता, जे पिंजडे में जड है, जुलने पर उडने की कोशीश करेगा, थोडा, जे जलुत दिनों से जधा है; जुलते ही उछलने लगेगा. जालक, जे स्कूल की यहार दिवारी में डेड है, छुटी पाते ही जेलने के लिये दौडेगा. धन सय उदाहरणों के मनन करने से इसमें तो कोय सदेह ही नहीं रह जाता कि शक्ति की अधिकता जेल के लिये जेक आवश्यक कारण है. परंतु यह भी तो देजने में आता है कि अस्पताल में जमार लडके भी अपने जिजौने पर पडे-पडे कुछ-न-कुछ जेल अवश्य ही जेलते रहते हैं. जय प्रश्न यह है कि क्या धनमें शक्ति की अधिकता है? कदापि नहीं. तय तो यह मत तथ्य के सामने कभी नहीं लहर सकता.

૩-ભવિષ્ય કે લિચે શિક્ષા

જર્મની દેશ કે દાર્શનિકોં મેં પ્રોફેસર ગ્રસ કા નામ જગતભર મેં વિખ્યાત હૈ આપને દેખા, જો જીવ જન્મ હી સે સજ્ય કામ પ્રોદોં કે સમાન કરતે હૈં, ઉનકો ખેલોં કી કુછ ભી આવશ્યકતા નહીં પડતી. ઉદાહરણ કે લિચે ચીંટી કા લે લીજયે. જ્યોં હી યહ ચીંટ કે બાહર નિકલતી હૈ કે ચીંટી કે સભી કામ ઉઠા લેતી હૈ. પર બિલ્લી કા દેખિયે, જન્મતે હી વહ મૂસા નહીં પકડ સકતી. અતએવ ઉસે ખેલ કી બડી ભારી આવશ્યકતા પડતી હૈ. વહ ગેદોં પર લપકતી હૈ, લતાઓં પર ઉછલતી હૈ, અપની હમજોલિયોં કે સાથ ખેલતી હૈ. ઇસ પ્રકાર વહ અપના કામ-ચૂહા પકડના-સીખ લેતી હૈ; અતએવ હમ દેખતે હૈં, બિલ્લી કા ભી ખેલ કે વિના કામ નહીં ચલ સકતા. ઇસ પ્રકાર જૈસે-જૈસે હમ ઉપર બઢતે હૈં, વૈસે-વૈસે ખેલ કી આવશ્યકતા ભી બઢતી જતી હૈ. યહ સજ્ય દેખ-સમજકર આપકા વિચાર હુઆ કે ખેલ એક જાત-શુદ્ધિ હૈ, જો હમે ભવિષ્યજીવન કે લિચે શિક્ષા દેકર તૈયાર કરતી હૈ. આપકા કહના હૈ કે શૈશવાવસ્થા કે કારણ જીવ ખેલતે હોં, યહ ખાત નહીં; પરંતુ જીવ કા શૈશવાવસ્થા હી ઇસલિચે દી ગઈ હૈ કે ખેલોં મેં ભવિષ્ય જીવન કી તૈયારી કરે. દેખિયે, આપકી લડકી ગુડિયા કે સાથ ખેલ રહી હૈ. ઇસ ખેલ હી સે ન-જાને ઉસે કિતની શિક્ષાએં મિલતી હૈં; વહ અપની ગુડિયા કા અપની સમજતી હૈ. ઇસ પ્રકાર ઉસે પ્રેમ કી શિક્ષા મિલતી હૈ; જરામી ગુડિયા ગિર જતી હૈ, તો વહ લાખોં પ્રકાર સે ઉસે દુલારતી હૈ, વહ ઉસકે લિચે ભોજન બનાતી હૈ, જિસસે ઉસે પાકવિદ્યા કી શિક્ષા મિલતી હૈ. કહાં તક ગિનાવેં, ઇસી એક ગુડિયા કે ખેલ સે ઉસે ઇતની શિક્ષાએં મિલતી હૈં કે કદાચિત્ જીતની એમં એં કલાસોં મેં ભી ઉસે નહીં મિલેંગી; પરંતુ બહુત-સે ખેલ એસે દિખલાઈ પડતે હૈં, જો ઇસ મત સે સમજ મેં નહીં આ સકતે. એક ખેલ હૈ આંખમિચોની. આપને યહ ખેલ તો કઈ બાર દેખા હોગા; પર જરા ખતલાઈએ તો સહી, ઇસ આંખમિચોની કા ભવિષ્ય જીવન મેં કયા મતલબ હૈ?

૪-સ્ટૅનલે સાહજ કા અનુકરણવાદ

પ્રોફેસર ગ્રસ સાહજ કા મત આધુનિક વિચારોં સે સંગત હૈ. આજકલ ઇસ મત કે માનને-વાલોં કી સંખ્યા પર્યાપ્ત હૈ. પ્રોફેસર સાહજ ને ઇસે જાત-શુદ્ધિ માન કર અચ્છા કિયા; પર જાત-શુદ્ધિ કી ઉત્પત્તિ કૈસે હુઇ, ઇસ પર સે જરા આપકા ધ્યાન હટ ગયા. પ્રોફેસર સ્ટૅનલે સાહજ ને ઇસ અભાવ કી પૂર્તિ કી હૈ. આપકા કહના હૈ કે પ્રાચીન કાલ મેં હમારે પૂર્વજોં કે જો કામ થે, વે હી આજ હમારે ઔર આપકે ખેલ હૈં. ઇસમેં સદેહ નહીં કે ઉનમેં આધુનિક અવસ્થાઓં કે કારણ કુછ પરિવર્તન ભી હુએ હૈં. આપ કહતે હૈં, જિન માર્ગોં સે હો કર હમારા સમાજ આધુનિક અવસ્થા તક પહુંચા હૈ, ઉન્હીં માર્ગોં પર હમારે બાલકોં કા ભી ચલના પડતા હૈ. સંક્ષેપ મેં, હમારે ઔર હમારે સમાજ કે વિકાસ કી કહાની એક હી હૈ. યહાં સ્ટૅનલે હોલ સાહજ ને કેવલ જાત-શુદ્ધિ કી વ્યાખ્યા-ભર કર દી હૈ; વાસ્તવ મેં સભી જાત-શુદ્ધિયોં કી યહી રામકહાની હૈ. x x x મનુષ્ય કી ઉત્પત્તિ ઔર ઉસકી સભ્યતા કે વિષય મેં લોગોં મેં બડા ભારી મતભેદ હૈ. અનેક મત-મતાંતર હમારી આંખોં કે સામને પ્રસ્તુત હૈં; પરંતુ ઇતના તો સભી કોઇ માનતે હૈં કે પ્રાચીનકાલ કી અવસ્થા આજકલ કી-સી નહીં થી. એનજન, ટેલીફોન, ઇલેક્ટ્રિક કા નામ તક ન થા. યહ તો સ્પષ્ટ હી હૈ કે મનુષ્ય લાખોં વર્ષોં સે ઇસ પૃથ્વી પર હૈં; પરંતુ ઇતિહાસ તો હમે કેવલ પાંચ અથવા છઃ સૌ વર્ષોં કી કહાની ખતલાતા હૈ. ઇતિહાસ કે પહેલે સમય મેં લોગ પ્રાયઃ શિકાર ખેલ કર અપના ભોજન પ્રાપ્ત કરતે થે. ઇસ આરંભ કે જીવન મેં કુછ કામ સર્વત્ર હી પાએ જાતે થે. ઉદાહરણ કે લિચે હમ કુછ કામ યહાં દે સકતે હૈં. આરંભ કે જીવન મેં લોગ શિકાર કે પીછે દોડતે થે. આજ હમ બાલકોં કા ઇસ પ્રકાર કે દોડ-ધૂપ કે બહુત-સે ખેલ ખેલતે દેખતે હૈં. બહુત-સે બાલકોં કા આપને ડાંડે સે દૂસરોં કા મારતે દેખા હોગા. આપ ઉન્હોં કૂર ઔર નિષ્કુર સમજતે હોંગે; પર યહ આપકી ભૂલ હૈ. વે કેવલ આદિમ કાલ કે કામ દુહરા રહે હૈં. આંખમિચોની મેં શિકાર ભોજન કે રહસ્ય છિપે હુએ હૈં. ઇસ પ્રકાર

अलुत-से निरर्थक जेलों के रहस्य हम प्राचीनकाल की अवस्था ज्ञान कर लक्ष्मी लांति समझ सकते हैं.

प-जेल क्या है ?

लोग प्रायः जेल का मतलब नहीं समझते. प्रौढ़ों का यह समझना है कि जेल केवल मन-जलवाव है, यह नितांत ही लूल है. जल लोग परिश्रम करते-करते थक जाते हैं, तब उन्हें मनोरंजन की आवश्यकता पड़ती है. इससे उनके मन और शरीर की शक्तियों फिर सतेज हो जाती हैं. यह मनोरंजन को भी रूप धारण कर सकता है; पर इसका एकमात्र लक्ष्य शरीर और मन की थकावट दूर कर उन्हें कठिन कामों के लिये तैयार करना है. आलक का जेल मनुष्य के मनोरंजन के समान नहीं, काम के समान है. वास्तव में जेल और काम में केवल दृष्टिकोण ही का अंतर है. नाटक का लोग जेल ही समझते हैं. आज जो हमारे लड़कों के जेल है, वे ही प्राचीनकाल में हमारे पूर्वजों के काम थे. लोगों का कहना है कि जेल का कोठि दूसरा उद्देश्य नहीं. हम लोग केवल जेलने ही के लिये जेलते हैं. इसमें हमें लाल अथवा हानि का कोष्ठ विचार नहीं. जेलने का पुरस्कार जेल ही है; परंतु यही आत और-और लक्ष्य कामों में भी लागू होती है. अच्छे शिक्षक पढ़ाने में उतना ही आनंद प्राप्त करते हैं, जितना लड़के पुटआल जेलने में प्राप्त करते हैं. आलक स्केट और पेन्सिल पा कर गिडिया और गिडि के चित्र भीच रहा है; वह अपने काम में धृतिना निभन्न है कि उसे संसार और आनंदों का कोष्ठ पता नहीं. एक यतुर चित्रकार प्रकृति के मनोरम दृश्यों का चित्र भीच रहा है; वह भी अपने काम में धृतिना आनंद पा रहा है कि संसार के सुषों की उसे कोष्ठ चिंता नहीं. अच्छे-साहित्य में पोप के नाम से सभी कोष्ठ परिचित हैं. वह कविता रचने में अडा सुष पाता था. जिस प्रकार लड़के से जेले गिना नहीं रहा जाता, उसी प्रकार पोप से कविता लिखे गिना नहीं रहा जाता था. उसके पिता का यह आत अच्छी नहीं लगती थी. वह सदा पोप का कविता लिखने से मना करता रहता था. एक दिन की आत है कि पोप अपनी कोठरी में बैठ कर अपने काम में लगा हुआ था. उसके पिता ने जो उसे देखा, तो उसे अडा क्रोध आया. वह जेत उठा कर लगा पोप की पीठ पर जमाने, तब तो पोप का ध्यान टूट गया और वह बोला-“पिताल! दया कीजिये, मैं अज पल नहीं दिपुंगा.” कहिये यह जेल नहीं, तो और क्या है? आजकल शिक्षा में भी जेलों की प्रधानता है. इस संजध में क्रैवेज और मौटेसरी के नाम उल्लेख्य हैं. हम देखते हैं, लड़कों का जेलने में अलुत मन लगता है; इस कारण शिक्षकों को जेलों ही द्वारा पढ़ाने का प्रयत्न करना चाहिये. प्राचीनकाल में उनके लड़के का मन पढ़ने में जरा भी नहीं लगता था. राज परेशान थे, पर कोष्ठ उपाय नहीं दिभवाध पड़ता था. अलुत-से शिक्षक नियुक्त किये गये. पर सभी व्यर्थ. एक शिक्षक ने इस काम के लिये वचन दिया. वह राजकुमार की प्रकृति का निरीक्षण करने लगा. उसे मालूम हुआ कि राजकुमार की प्रकृति जेल की और है. यह सोच कर उसने गोलियों द्वारा राजकुमार को वलुंमाला की शिक्षा दी, और धीरे-धीरे शिक्षा का विकास भी किया. यही कहानी हमारे हितोपदेश की रचना की है. अस्तु. यह तो मालूम हुआ कि प्राचीनकाल में भी लोगों का इस और अयाव था. अज प्रश्न है कि जेल कितने प्रकार के होते हैं? हम जानते हैं कि हमारे पास शरीर, मन और आत्मा है. दार्शनिकों का कहना है कि यह संसार उस परमात्मा की लीला का इव है. यह संसार यद्यपि वास्तव में एक ही है, तथापि हम लोगों के देखने में बिन्न बिन्न मालूम पड़ता है. इस प्रकार हमारा संसार हमारी आत्मा की लीला है. यहां पर हमने आत्मा के साथ ‘हमारी’ शब्द का प्रयोग किया है. दार्शनिक लोध इस शब्द पर आपत्ति कर सकते हैं; पर यदि हम इसे मायोपहित अथवा देहलावयुक्त आत्मा कहें, तो किसी को कुछ भी आपत्ति नहीं होगी. अस्तु. आत एक ही है. अज आकी अजे शरीर और मन. धनसे कुछ शारीरिक जेल निकले हैं. जैसे पुटआल, कण्डी धलादि; और शतरंज, यौसर धलादि कुछ मानसिक जेल भी हैं. कुछ जेल धंदियों के भी होते हैं. x x x x इस प्रकार सैडेन पावेज साहज ने अनेक जेल

નિકાલે હૈં, જિનસે હમારી ઇંદ્રિયોં કે યથેષ્ટ શિક્ષા મિલતી હૈ. ઇન સખકા વર્ણન કરને કા યહાં સ્થાન નહીં. ક્રોવેલ કે ગિફ્ટ બી ઇસી પ્રકાર કે હૈં. મૉન્ટેસરી કી પદ્ધતિ બી ઇંદ્રિયોં કે ખેલોં કા વિચાર રખતી હૈ.

૬-વ્યાયામ સે શારીરિક વિકાસ

હમ ઉપર ખતલા ચૂકે હૈં કે ખેલ સે શારીરિક વિકાસ મેં સહાયતા મિલતી હૈ. યહાં પર હમ દેખેજે કે ઇસ વિષય મેં ઔર કહીં સે બી સહાયતા મિલતી હૈ અથવા નહીં. ઉન સાધનોં મેં કિસકી પ્રધાનતા હૈ ઔર ક્યોં, ઇસ પ્રશ્ન કા બી યહાં સમાધાન હોગા. સબી કોઇ જાનતે હૈં કે ખેલ કે અતિરિક્ત વ્યાયામ ઔર કામ બી શરીર-વિકાસ મેં સહાયતા દેતે હૈં.

યદ્યપિ સ્કૂલોં મેં ચારોં ઔર વ્યાયામોં કે પ્રયોગ હો રહે હૈં, તથાપિ હમ દેખતે હૈં કે હમારે બાલક ઉનમેં બહુત કમ ભાગ લેતે હૈં. સંસાર મેં જિસકી લાડી ઉસકી ભૈંસવાલી કહાવત સબી જગહ ચરિતાર્થ હો રહી હૈ. હમારે યહાં “**દૈવો દુર્બલઘાતકઃ**” કી કહાવત કા કિતના પ્રચાર હૈ, યહ હમ લાલી ભાંતિ જાનતે હૈં. ઇન લોકોકિતિયોં મેં હમ દેખતે હૈં કે પ્રાયઃ સબીમેં સત્ય કી માત્રા રહતી હૈ. કિસી લેખક ને સચ હી કહા હૈ કે લોકોકિતિયોં ભાષા કી જાન હૈં. હમારી શિક્ષા શારીરિક વિકાસ કે વિના અધૂરી હી રહ જાતી હૈ. કિસી ને કહા હૈ-“**શરીરમાદ્યં સ્વલુ ધર્મસાધનમ્**” સચ હી તો હૈ. યદિ હમ ખાટ પર પડે આહ ભરતેં કરવટેં બદલતે, કરાહ રહે હૈં તો અપની ભારત-માતા કા કહાં તક ઉદ્ધાર કર સકતે હૈં? યદિ ધર્મ પર સંકટ પડે, તો એકલિંગ કી જય ખોલ કર હમ અપની ધર્મપતાકા કહાં તક ફેરાર સકતે હૈં? આજ કિતને હૈં, જો હકીકતરાય કી તરહ ધર્મ પર મર મિટને કો તૈયાર હૈં? અથ કહાં કી ખાતેં કરતે હો? યહાં તો દિન દહાડે હમારી મા-બહેને વિધર્મિયોં કે હાથ મેં પડ કર ત્રાહિ ત્રાહિ કી રટ લગાએ છુએ હૈં; પર હમારી કુંભકર્ણી નિંદ કબ તૂટતી હૈં? યહાં તો કાનોં પર જૂં તક નહીં રેંગતી. રેંગે બી કહાં સે, યદિ હાથોં મેં શક્તિ હો તખ ન? એક દ્રૌપદી કે વસ્ત્રહરણ પર તો ચારોં ઔર હાહાકાર મચ ગયા થા, અંત મેં મહાભારત કી લડાઇ હો હી કર રહી; પર આજ ક્યા હૈ? લાખોં બદ્-ખેટિયાં દિન-દહાડે લૂંટ રહી હૈં, ઔર હમ આંખ મૂંદકર તમાશા દેખ રહે હૈં. ક્યોં? હમ મેં શક્તિ નહીં હૈ. હમારી શિક્ષા કા યહી પરિણામ હૈ. કિસી કવિ ને શિક્ષાદેવી કી તુલના યદિ બાગર કી વેશ્યા હી સે કર દી, તો ખૂરા ક્યા કિયા? આજકલ શિક્ષિત કા મતલબ હી બલહીન હૈ. હમ જખ ભાગલપુર મેં પડતે થે, તો હમારે એક અંતરંગ મિત્ર કહા કરતે થે કે એકં એં પાસ કર એક છડી, બીં એં પાસ કર એક ચશ્મા ઔર એમં એં પાસ કર એક હૈટ ન લિયા, તો ક્યા કિયા! હમ કુછ દિનોં તક ગયા કે જિજ્ઞા સ્કૂલ મેં કામ કરતે થે. જખ હમ પહલે પહલ વહાં પહુંચે, તો હમારા પહનાવા ઇતના સાધારણ થા કે હેડમાસ્ટર ને હમેં મૈટ્રિક સમજ કર કહા-“જામએ, આપસે યહાં કામ ન ચલેગા; યહ હાઇ ઇંગ્લીશ સ્કૂલ હૈ.” અસ્તુ. કહને કા મતલબ યહ કે આધુનિક શિક્ષા કે દો વરદાન હૈં, વિલાસિતા ઔર નિર્બલતા. અખ દેખેં કે વ્યાયામ સે શારીરિક વિકાસ મેં કહાં તક સહાયતા મિલતી હૈ. સ્કૂલોં મેં સબી જગહ ડીલ કી શિક્ષા દી જાતી હૈ; પર સાધારણતઃ ઇસ શિક્ષા મેં ઇતની લાપરવાહી હોતી હૈ કે ઇસે વ્યાયામ કહના ઠીક નહીં. બહુતસે વ્યાયામ કેવળ સૈનિકશિક્ષા કે લિયે બનાએ ગએ હૈં. સૈનિક શિક્ષા ઔર શારીરિક શિક્ષા મેં આકાશપાતાલ કા અંતર હૈ. હમેં દેખના તો યહ હૈ કે ઇન વ્યાયામોં સે હમેં ભવિષ્યજીવન મેં ક્યા લાભ હોતે હૈં. હમ દેખતે હૈં, સ્કૂલ ઔર કોલેજ કે બાદ સૌ મેં એક લડકા બી અપને ભવિષ્ય જીવન મેં ઇન વ્યાયામોં સે કામ નહીં લેતા. હમારે યહાં જાનતા મેં ન તો જિમનાશિયમ કે લિયે સાર્વજનિક સ્થાન હી હૈ, ઔર ન ઇસ વિષય કી કોઇ સભા હૈ, જહાં હમ ઇનમેં ભાગ લે સકેં. ઇસકા તો સુધાર બી હો સકતા હૈ; પરંતુ વ્યાયામ કે સાથ-હી-સાથ હમેં મનોરંજન કી બી તો આવશ્યકતા હૈ. દિન-ભર કે કઠિન પરિશ્રમ કે બાદ કોરે વ્યાયામ મેં હમારા કિતના મન લગ સકતા હૈ? ફિર યે વ્યાયામ અસ્વાભાવિક બી તો હોતે હૈં. ઇન અભ્યાસોં કા જીવન મેં કોઇ કામ બી તો નહીં પડતા

હૈ. જિનકા કામ હી નહીં પડતા, ઉનકી પ્રાપ્તિ કે લિયે ઇતની કઠોર તપસ્યા ક્યોં કી જાય ? એક ઔર ખાત હૈ. યે જિમનાશિયમ કે વ્યાયામ બંદ મૈદાન મેં કિયે જાતે હૈં, જહાં કી હવા ઉતની અચ્છી નહીં હોતી. યે કબી-કબી કિસી પ્રધાન કી આજ્ઞા કે અનુસાર કિયે જાતે હૈં; તખ તો ઇનકા સ્વતંત્રતા-ગુણ બી જાતા રહતા હૈ. ઇસ પ્રકાર મૈદાન બી ક્લાસ કે રૂપ મેં પરિચુત હો જાતે હૈં.

૭-કામકાજ સે શારીરિક વિકાસ

આજકલ માતા-પિતાઓં મેં આતુરતા કી માત્રા બહુત હી અધિક હૈ. ઇસકા કારણ ઉનકા અલ્પાયુ હોના હૈ. પહેલે લોગ સૌ વર્ષોં સે બી અધિક જાતે થે. આજકલ તો પ્રાયઃ ઔસત તીસ વર્ષોં કી હી ઉંમર રહ ગઈ હૈ. ઇસી કારણ લોગ ધખરાએ રહતે હૈં, ઔર સબી ખાતોં મેં શીઘ્રતા કરતે હૈં. જહાં અચ્ચા તીન-ચાર વર્ષ કા હુઆ કિ લોગોં ને ઉસે સ્કૂલ મેં દાખિલ કરા દિયા. જખ સમય થા ખેલને-ફૂલને કા, તખ ઉસ ખેચારે કા કિતાબોં સે માથાપચ્ચી કરની પડી. શિક્ષક લોગ ઇસ ખાત કી સાક્ષી દેગે કિ કમ અવસ્થા મેં નામ લિખાને સે ખાલકોં કા પૂરા વિકાસ કદાપિ નહીં હોગા. શિક્ષા-વિશારદોં કા મત હૈ કિ ખાલકોં કે મસ્તિષ્ક પર અનુચિત ભાર નહીં દેના ચાહિયે. હમારે ટ્રેનિંગ સે લગા હુઆ એક પ્રૈક્ટિસિંગ સ્કૂલ હૈ. હમને દેખા હૈ કિ વહાં બહુત-સે ખાલક ઐસે બી હૈં, જિનહેં ઘોતી તક પહનના નહીં આતા. હમેં ઇન અચ્ચોં કા ૧૦ બજે સે લે કર ૪ બજે તક ક્લાસ મેં કેદ દેખ કર તરસ આતા હૈ; પર કિયા ક્યા જાય ? ઇનહેં બહુત-સે વિષયોં કા પઢના આવશ્યક હૈ. એક લડકા થા. વહ પ્રતિદિન સ્વાસ્થ્ય કે નિયમોં કા રટા કરતા થા, પર ઇન નિયમોં કે અનુસાર ચલતા એક દિન ન થા. હમને ઉસસે પૂછા કિ ઇસ વ્યર્થ હી રટને સે ક્યા લાભ ? ઉસને ઉત્તર દિયા—મારટર સાહબ ! હમારા મતલબ કિસી ન-કિસી ભાંતિ પરીક્ષાસાગર પાર કરના હૈ; સ્વાસ્થ્ય કે નિયમોં કા પાલન કરના નહીં. કિતને હી પરીક્ષાર્થિયોં કા તો યહાં તક કહતે સુના હૈ કિ પરીક્ષા જરા હો જાય, ફિર ખિમાર હી પડેગે, તો ક્યા હોગા ? વાહ રી પરીક્ષા ! કેસી મહામાયા હો ! તુમહારી વેદી પર સબી કા બલિદાન હો સકતા હૈ, કિતને હી હોનહાર ખાલક તુમહારે કારણ કહીં કે બી ન રહે. આગે બલિયે, ખાલક અભી આઠ-દસ હી વર્ષ કા હૈ, ચારોં ઔર સે નઉઆધ્યાત્મણુ આને લગે. માતા વિવાહ કે લિયે હઠ કરને લગી. આપકા કહના હૈ કિ અચ્ચે કા અભી હી તો વિવાહ કે આભરણુ શોભા દેગે, ઔર ક્યા બુદ્ધાપે મેં શોભા થોડે હી હોગી ? અખ જીવન કા ક્યા ઠિકાના ? અચ્છા હોતા કિ લક્ષ્મી કા વિવાહ અપની આંખોં-દેખ લેતી. આજે જાને ક્યા હોગા ? ઇસ પ્રકાર ખેચારે કા વિવાહ બી હો ગયા. ઉસકો ક્યા પતા કિ વિવાહ ક્યા હૈ ? અભી કિશોરાવસ્થા તો ઉસકે લિયે દિક્ષી દૂર હૈ. હમેં યાદ હૈ, હમારે એક સાથી થે. ઉનકા વિવાહ ઇતની કમ અવસ્થા મેં હુઆ થા કિ જખ ઉનકી સ્ત્રી સખકે સામને ઉનસે ભેંટ નહીં કરતી થી, તો વહ રોને લગતે થે. અપરિપકવ વીર્ય કે નિકાસ સે કિતની હાનિ પહુંચતી હૈ, સો તો સબી કો માલૂમ હૈ. અસ્તુ. ઇસકે બાદ રોટી-કપડે કી બી ચિંતા હુધ. “ચિંતા જ્વાલ શરીરવન”. ફિર શારીરિક વિકાસ કા અવસર કહાં સે મિલ સકતા હૈ ? ઇસી કારણ તો હમારે યહાં કે યુવક ઐસે હોતે હૈં કિ ઉનકો આંધિ મેં ચલના બી દુસ્તર પ્રતીત હોતા હૈ.

૮-ખેલ સે અન્યાન્ય લાભ

ઉપર હમ ખેલ કા એક લાભ (શારીરિક વિકાસ) ખતલા ચૂકે હૈં. યહાં પર અન્યાન્ય લાભોં પર વિચાર કિયા જાયગા. ખાલક ખેલ ઔર પઢને કા બિલકુલ હી પ્રતિકૂલ સમજતા હૈ. અસ્તુ. હમ દેખ ચૂકે હૈં કિ યહ સરાસર ભૂલ હૈ. ટુસ સાહબ કા તો કહના હૈ કિ ખેલ હી શિક્ષા કા પ્રધાન સાધન હૈ, ખેલ હી સે ખાલક કો શરીર પર પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત હોતા હૈ ઔર ઠીક ઠીક કામ કરને કા અભ્યાસ પડતા હૈ. ઉસે શરીરસંચાલન કી ખાસી શિક્ષા મિલતી હૈ. યહાં પર યહ કહ દેના ઉચિત હૈ કિ કુછ વિષયોં કા જ્ઞાન માત્ર પ્રાપ્ત કરના હમારી શિક્ષા કા લક્ષ્ય નહીં. શિક્ષા તો હમેં વ્યવહાર મેં નિપુણ બનાતી હૈ. આજકલ સ્કૂલ ઔર સંસાર મેં આકાશ-પાતાલ

કા અંતર છે. જો બાલક અપને વિદ્યાર્થી-જીવન મેં સદા છાત્ર-વૃત્તિ પાતા રહતા હૈ, વહી સંસાર કે ભવિષ્ય જીવન મેં અસફલતા કે હાથોં કા પુતલા બન જાતા હૈ. યહ કદાપિ ઠીક નહીં. સ્કૂલ કે હમે સંસાર કે લિપે તૈયાર કરના ચાહીએ. ઇસ વિષય મેં ખેલ સે બહુત કુછ સહાયતા મિલતી હૈ. અતએવ સ્કૂલ કા ધ્યાન ખેલ કી ઓર ભી રહના ચાહીએ. ખેલ સે હમ સબી કામ આનંદ, સાવધાની, તત્પરતા ઓર ઉત્સાહ કે સાથ કરના સીખ લેતે હૈં. સ્કૂલ મેં સદા હી વિચાર મેં આવશ્યકતા સે અધિક સમય લગાના સિખાયા જાતા હૈ. ઉચિત ઓર અનુચિત કા વિચાર ઇતના રખા જાતા હૈ કિ હમ કોઇ કામ કર હી નહીં સકતે. હમ શેક્સપિયર કે હૈમલેટ બન જાતે હૈં, ઓર હાં-નહીં મેં હમારા જીવન ખીત જાતા હૈ. હમે પ્રત્યુત્પન્ન-મતિ કી આવશ્યકતા હૈ. યહ મતિ હમે ખેલ સે મિલતી હૈ. હમ પ્રુટબોલ ખેલ રહે હૈં. હમે યહ એક સેકિંગ મેં સોચ લેના પડતા હૈ કિ હમ જેઠ કસકે પાસ ભેજે. ઇસસે હમે આચાર-શાસ્ત્ર કે નિયમ ભી આ જાતે હૈં. હમારી માનસિક શક્તિયોં કે વિકાસ મેં ભી યહ સહાયતા દેતા હૈ. હમ જાતે અથવા હારે, ઇસકી ચિંતા હમે નહીં. હમ કેવલ ઇમાનદારી સે ખેલના ચાહતે હૈં. ઇસ પ્રકાર “કર્મ-ખ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન” કી વ્યાવહારિક શિક્ષા હમે મિલતી હૈ. ઇસકે અતિરિક્ત આજ્ઞાકારિતા ઓર એકતા ભી હમમે આ જાતી હૈ. ઇસસે હમે પંચાયતી રાજ્ય કી ભી શિક્ષા મિલતી હૈ. હમ અપના પ્રધાન આપ હી ચુનતે હૈં. ઇસકે બાદ હમ સબી પ્રકાર સે ઇસકી આજ્ઞા કા પાલન કરતે હૈં. આજકલ કી મંત્રીતર-પ્રણાલી (મોનોટોરીઅલ સિસ્ટમ) ભી ઇસી તત્ત્વ પર સ્થિત હૈ.

૯-ઉપસંહાર

આજકલ હમ ફૈશન કે શુભામ બને હૈં. ખેલોં મેં ભી બ્યાદા ધ્યાન ફૈશન કી ઓર હી રહતા હૈ. ઇન ફૈશન કે ખેલોં (ટેનિસ, બૈડમિન્ટન) સે હમે કોઇ વિશેષ લાભ નહીં. હમે ભારતીય ખેલોં-જૈસે કબડ્ડી, ચિણ્કા (મારદડી, હતપુતુ, ખોખો) ઇત્યાદિ-કો ઉત્સાહ દેના ચાહીએ. (“સુધા”ના આપાદ ૧૯૮૪ના અંકમાં લેખક:-શ્રી અવધકિશોર સહાય વર્મા ‘બાણુ’ એમ.એ.બી.એલ.)

૭૨-સ્વભાવ-અર્થાત્ પોતાનો ભાવ ઇટલે શું ?

ગીતામાં “પ્રકૃતિથી નિયત કર્મ કરવાં એ ધર્મ છે” એવું કહેવામાં આવ્યું છે. પ્રકૃતિનો અર્થ એ કેકાણે ટેવો, કામનાઓ, ચારિત્ર અથવા તો આવેશભરી પ્રેરણાઓ એવો નથી થતો. પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ, અને સ્વભાવ શબ્દનો અક્ષરશઃ અર્થ-“સ્વ-પોતાનો અને ભાવ-બાહ્ય પ્રકટીકરણ-આવિર્ભાવ એટલે પોતે બહાર પ્રકટ થવું તે” થાય છે. સ્વભાવ એટલે આત્માનો દિવ્ય સ્વભાવ એવો અર્થ પ્રકૃતિનો નીકળે છે. એ પ્રભુનિર્મિત સ્વભાવમાંથી જે કંઈ બહાર પ્રકટ થાય છે એ સર્વ અગત્યનું, યથાર્થ અને ઉન્નત હોય છે. બાકી આપણે સામાન્ય રીતે ટેવો, કામનાઓ, ચારિત્ર વગેરેને સ્વભાવ કહીને સંબોધીએ છીએ એ તો આપણું અજ્ઞાન છે. એ ટેવો, કામનાઓ, અભિપ્રાયો, આવેશો એ બધું તો બહારથી આવેલું હોય નકામું છે. એ ‘સ્વભાવ’ નથી. એ તો બધાં વિકારી તત્ત્વો છે અને આત્માનો ‘સ્વભાવ’ તો અવિકારી છે.

એ બહારનાં આવેલાં વિકારી તત્ત્વોને ઝોળખી એમને ત સ્વીકારવાં અથવા પોતાનામાં હોય તો એમને દૂર કરવાં અને પોતાના આત્માના દિવ્ય ‘સ્વભાવ’ને જાણી એ અનુસાર કર્મ કરવાં એ સૂત્રનું રહસ્ય છે.

જ્યારે બહારના ભાવનાં કૃત્રિમ લક્ષણો નાશ પામીને આત્માનો દિવ્ય સાચો ‘સ્વભાવ’ જીવનમાં પ્રકટ થાય છે, ત્યારે ભગવાન અને વ્યક્તિનો સંબંધ પ્રત્યક્ષ થાય છે. આત્માનું મધુર સંગીત વિશ્વમાં સાક્ષતા જગપતિના ભવ્ય સંગીત સાથે મળે છે અને વ્યક્તિ તથા વિશ્વ વચ્ચે મધુર સંવાદ સ્થાપન થાય છે. પછી તો વ્યક્તિ સ્વતંત્ર વ્યક્તિ મંત્રી જામને ભગવાનના સાધનરૂપે જ વિશ્વમાં પ્રભુનો જ હેતુ સફળ કરવા વિચરે છે. (“ક્ષત્રિય”ના શ્રાવણ-૧૯૮૪માં લખનાર શ્રી. ‘અબ્યાસી.’)

૭૩-શ્રીદુર્ગાદાસ-જયંતિ

આજની હિંદુજનતા પોતાના બવ્યકાલીન વીરોનાં વીરોચિત કર્મોની કદર ખૂબવા લાગી છે, એ હર્ષની વાત છે. વીરજયંતિઓનાં ઉજવણાં આજનો ગૌરવનો વિષય થઈ પડ્યો છે. જગતની વીરજયંતિઓ પોતાના વીરપૂર્વજોની વીરગાથાઓનું સ્મરણ કરીનેજ, એ મહાનુભાવોના ઉચ્ચાદર્શોને અહર્નિશ ચક્ષુસમીપ રાખીનેજ પોતાનું અસ્તિત્વ કાયમ રાખી શકે છે, એ આજની હિંદુજનતા પૂરેપૂરું સમજી ગઈ છે. યૂરોપાદિ મોટા દેશોમાંનાં પાટનગરોમાં અને ગામડાંઓમાં પણ ગલીએ ગલીએ અને સાર્વજનિક ભવનોમાં પોતાના વીર પૂર્વજોની પ્રતિકૃતિઓ સ્થાપન કરેલી હોય છે. આ પ્રતિમાઓને પેખી પેખીનેજ તે તે દેશવાસી હૃદયમાં સ્વદેશપ્રેમની ભાવનાઓ ખીલાવે છે; અને એ વીરોના આદર્શોનુસાર જીવન જીવવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે.

અફસોસ, ભારતવર્ષમાં આથી વિપરીત દશા દેખાય છે. આજ અમારા કેટલાએ વીરોનાં ચરિત્રો ઇતિહાસ સુરક્ષિત રીતે જાળવી શક્યો નથી. વીર નેપોલિયનનું જીવનચરિત્ર પ્રત્યેક ફ્રાન્સવાસીના ગૃહમાંથી મળી આવશે અને વીર દુર્ગાદાસનો ઇતિહાસ હિંદમાં શોધવા બેસીએ તો? આજ અમારા કૌલેજીયન ભાઈઓ જેટલું નેપોલિયન બોનાપાર્ટ વિષે અને નેક્સન વિષે જાણતા હશે તેના સોમા ભાગની હકીકત પણ વીર દુર્ગાદાસ, મહારાણા પ્રતાપ કે પૃથ્વીરાજવિષે નહિ જાણતા હોય.

દુર્ગાદાસ એ એક જોધપુરનો સેનાપતિ હતો, એટલુંજ તેઓ જાણતા હશે. દુર્ગાદાસસંબંધી આટલી હકીકત પણ તેઓ ફક્ત ગુજરાતી નિશાળ કે હાઇસ્કૂલમાંથી મેળવી શકશે, કૌલેજમાં તો તેઓને માટે તૈયાર થયેલા ઇતિહાસોમાં દુર્ગાદાસનું નામનિશાન પણ નહિ મળે; અને એ કૌલેજમાંથી તૈયાર થઈ નીકળતા આપણા યુવાનોમાં આપણે રાષ્ટ્રીય ભાવના જેવા માગીએ એ કેમ અને? વીર દુર્ગાદાસના વૃત્તાંતથી અશિક્ષિત વર્ગ તો કદાચ અનભિજ્ઞ હોઈ શકે, એ ક્ષમ્ય ગણાય; પરંતુ અમારા શિક્ષિત વર્ગના મુખમાંથી પણ જ્યારે “દુર્ગાદાસ એ જોધપુરનો સેનાપતિ અને જશવંત-સિંહનો સાથી હતો” આટલાજ શબ્દો નીકળે એ ઓછું શોચનીય નથી. આજે તો જગત વીર દુર્ગાદાસની વીરગાથાથી નહિ પણ એ પુણ્યાત્માના નામથી પણ અપરિચિત છે.

જ્યારે મોગલ સલ્તનતનો સૂર્ય મધ્યાહને હતો, જ્યારે ઔરંગઝેબના અત્યાચારો પૂર્ણ પરાક્રાષ્ટએ પહોંચ્યા હતા, જ્યારે રાજપૂતી નામશેષ કરવાને મહત્ત્વાકાંક્ષી બાદશાહની નીતિનો સોટો જોરશોરથી વિંઝાઈ રહ્યો હતો, જ્યારે એક સૈકાથી એકત્રિત થયેલી મોગલ શક્તિની પ્રગટરૂપે સામે થવાને કોઈ તૈયાર નહોતું, જ્યારે એ મહારાષ્ટ્રકેસરી વીર શિવાજી મહારાજે પણ એ મોગલ સૈન્યનો સામે મ્હોંએ સામનો ન કરવાની નીતિ અપસાર કરી હતી, સારે વીર દુર્ગાદાસે ઔરંગઝેબ જેવા સાધનસંપન્ન શહેનશાહની સામે ખુલ્લી રીતે મોરચા માંડ્યા હતા.

આમ એ બાદશાહના વિપુલ દલની સામે ખુલ્લી રીતે થવામાં વીર દુર્ગાદાસનો ઉદ્દેશ ન તો રાજ્યની રક્ષા કરવાનો હતો કે ન તો રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવાનો; પરંતુ કેવળ સ્વામીરક્ષા એજ એનો ઉદ્દેશ હતો, એ વીરનું આખું એ જીવન આપત્તિઓથી ભરપૂર હતું. એ આપત્તિઓના ખડકોને ખોદી કાઢી એણે સ્વામીરક્ષા સાધી.

એ વીરનું અંતિમ જીવન શાંતિમય ન નીવડ્યું. જે વૃક્ષને એણે સિંચ્યું તે વૃક્ષને છાંયે બેસવા એ બાંચશાળી ન થયો. વીર દુર્ગાદાસનું જીવન આપણી સન્મુખ સ્વામીભક્તિનો આદર્શ રજુ કરે છે. વીરતા કરતાં એના જીવનપરાગમાંથી આત્મત્યાગની સૌરભ વધારે છૂટે છે.

એ વીરકેસરી, સ્વામીભક્ત દુર્ગાદાસનો જન્મ સંવત ૧૬૯૫ ના ખીઝ શ્રાવણ સુદી ૧૪ ને દિવસે થયો હતો. દર વર્ષે શ્રાવણ સુદી ૧૪ ના રોજ એ વીરની જયંતિ પ્રત્યેક સ્થળે ઉજવાય, એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

જોધપુરમાં ‘દુર્ગાદાસ જયંતિ ઉત્સવ સમિતિ’ સ્થપાઈ છે. આ સમિતિએ મારવાડના ગામે

ગામમાં આ જયંતિ ઉજવાય એવો પ્રથમ કથો છે.

ગુજરાતમાં ગામે ગામે અને શહેર શહેરમાં એ જયંતિ ઉજવાય એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ. જ્યાં જ્યાં રાજપૂતોની વસ્તીવાળાં ગામો છે ત્યાં તો એ ખાસ ઉજવાવી જ નોંધાયે.

આજે હિંદુ જનતાનું લક્ષ્ય વીરપૂજન પ્રતિ આકર્ષાયું છે, એ હર્ષની વાત છે. આ જયંતિ-ઉત્સવને દિવસે જો આપણે બીજું કંઈ ન કરી શકીએ તો આટલું તો અવશ્ય કરીએ જ કે, “સર્વ ભાઈઓને એકત્રિત કરી એ વીરનો વીર ઇતિહાસ સુણાવીએ. આપણા નષ્ટ થતા ગૌરવમય ઇતિહાસને એ રીતે આપણે પુનર્જીવન અર્પી શકીએ છીએ. પ્રત્યેક જાતિનો વીર ઇતિહાસ એ એનો જીવનપ્રાણ છે. એ જો નષ્ટ થાય તો એ જાતિ અવનતિના અંધારૂપમાં પડી, જતે દહાડે નામશેષ થઈ જાય.”

આજે તો નથી રહ્યા એ પ્રાતઃસ્મરણીય ક્ષત્રિયકુલકિરીટ મહારાણા પ્રતાપ કે નથી રહ્યા ક્ષાત્ર-કુલતીલક વીર દુર્ગાદાસ કે નથી મહારાષ્ટ્રકેસરી વીર શિવાજી; પરંતુ જગતમાં હિંદુત્વનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવાને માટે એ વીરોએ સ્વતંત્રતાદેવીની વેદીપર જે ભેટો ચઢાવી છે તે ભેટોના ઝાંખા ઝાંખા સ્મરણાવશેષો માત્ર રહ્યા છે, દિવસે દિવસે વધુ ને વધુ ઝાંખા થતા જતા એ સ્મરણાવશેષોને જયંતિની જ્યોતિષી પ્રકાશિત નહિ કરીએ તો જતે દહાડે સ્મરણાવશેષોની સાથે આપણે ભુંસાઈ જઈશું.

શું આજે આપણે એટલા બધા નમાલા બની ગયા છીએ કે, એ મહાન આત્માઓના દિવ્ય ચરણોમાં શ્રદ્ધાંજલિ પણ ન અર્પી શકીએ ?

રાજપૂતો ! આનો શો જવાબ આપો છો ? જ્યાં જ્યાં રાજપૂતોની વસ્તીવાળાં ગામો હોય ત્યાં ત્યાં તો આ જયંતિ અવશ્યજ ઉજવાવી નોંધાયે. વધુ નહિ તો, બધા ભાઈઓ એ દિવસે એકત્રિત થાય અને જે જે ભાઈ એ વીરસંબંધી જે જાણુતા હોય તે કહી બતાવે, આટલું પણ આપણાંથી નહિ થાય ?

જ્યાં જ્યાં રાજપૂત જાત્રાલયોનાં અસ્તિત્વ છે, ત્યાં તો એ સંસ્થાઓના સંચાલકો વીર દુર્ગાદાસજયંતિ ઉજવવાનો પ્રયત્ન અવશ્ય કરે, એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. એ વીરના જીવનપર પ્રકાશ પાડી શકે તેવા સંજ્ઞાઓને આમંત્રીએ અને એ આમંત્રિત સંજ્ઞાઓ વિદ્યાર્થી ભાઈઓ આગળ એ વીરની વીરગાથાનું પાઠાવણું કરે.

બીજી જે જે જ્ઞાતિહિતોપયોગી સંસ્થાઓ છે, તે સર્વ આવાં કાર્યોમાં રસ લેતી થાય; એ સંસ્થાઓ તરફથી જ ગામેગામ આ જયંતિઉત્સવનો પ્રયત્ન થાય તો તો ધણું જ સરસ.

આશા છે કે, એવી સંસ્થાઓના આત્માઓ આનો સુંદર જવાબ વાળશેજ.

(“ક્ષત્રિય”ના શ્રાવણ-૧૯૮૪ ના અંકમાંથી સહજ સંશોધન સાથે)

જોધપુર મેં દુર્ગાદાસ કી જયંતિ-રાઢૌરઐષ દેશભક્ત વીર યોદ્ધા દુર્ગાદાસ રાઢૌર કે સંમા-નાથ જોધપુર મેં ૨૯ અગસ્ત કો બડે ધૂમધામ કે સાથ, બધાખાસ કે મુસાહિબ રણજિત કર્ણીજી રાઢૌર કી અધ્યક્ષતા મેં દુર્ગાદાસ-જયંતિ મનાયી ગયી. જોધપુર સ્ટેશન મેં કુંવર ચાંદ-કરણ શારદાજી કો ધૂમધામ કે સાથ સ્વાગત ક્રિયા ગયા. વીર દુર્ગાદાસ કે ચિત્ર કો બડે સમારોહ કે સાથ જલૂસ બના કર, સારે શહેર મેં ધુમાયા ગયા. રાસ્તે ભર મેં ‘દુર્ગાદાસ કી જય’ કે જય-ઘોષ સે આકાશ ગુજ ઉઠતા થા. ૩૦ અગસ્ત કી શામ કો કુંવર ચાંદકરણીજી શારદા, સ્વામી ચિદાનંદજી સંન્યાસી, શ્રી જગદીશ સિંહ ગહલોત, પં. હેમચંદ્ર જાની, શ્રી રામકૃષ્ણ આસોપા ઇત્યાદિ સજ્જનોં કે દુર્ગાદાસ કે જીવન પર પ્રભાવશાલી ભાષણ હુએ. અનેક કવિયોં ને દુર્ગા-દાસજી કે જીવનપર સ્વરચિત મનોમુગ્ધકારી કવિતાઓં સે જનતા કો મુગ્ધ કર લિયા. પુલિસ કો પ્રયત્ન અચ્છા થા.

(“વિશ્વમિત્ર” ના એક અંકમાંથી)

૭૪-બોલ્શેવિક ત્રિમૂર્તિ

ઈ. સ. ૧૯૧૭ ના નવેમ્બરની સાતમી તારીખે રશિયામાંની પ્રોવિઝનલ ગવર્નમેંટની પરિ-સમાપ્તિ થઈને સર્વ સત્તા બોલ્શેવિક આગેવાનોના હાથમાં આવી. આ બોલ્શેવિક આગેવાનોમાં ત્રણ પુરુષ અત્યંત પ્રમુખ જેવા છે:-નિકોલાય લેનિન, લીઓન ટ્રોટ્સ્કી અને સ્ટૉલિન, આ એ ત્રણ પ્રમુખ વ્યક્તિ છે. આ પૈકી લેનિન એ તો બોલ્શેવિક સંપ્રદાયનો આવ લ શંકરાચાર્યજ થઈ ગયો, ટ્રોટ્સ્કી અને સ્ટૉલિન એ લેનિનના ડાબો અને જમણો હાથ હતા. આ ત્રિમૂર્તિ પૈકી નિકોલાય લેનિન એ ઈ.સ. ૧૮૨૪ માં દિવંગત થયો. સ્ટૉલિન એ હમણાં સોવિયેટ રાજ્યનો મુખ્ય ચાલક છે; અને ટ્રોટ્સ્કીને સ્ટૉલિનપક્ષે હદપાર કરેલો હોઈ તે હમણાં સૈબિરિયામાં હદપારી ભોગવે છે. આ ત્રિમૂર્તિનું ચરિત્ર તે બોલ્શેવિક સંપ્રદાયનો શરૂઆતથી ઇતિહાસજ છે-અર્થાત્ તે સ્ફૂર્તિ-દાયક હોવાથી અત્રે સંક્ષેપમાં રજુ કરવામાં આવે છે.

લેનિન

લેનિનનું ખરું નામ વ્હલાડિમીરઇલિય ઉલિનાવ્હ છે. એણે જ્યારે રાજ્યક્રાન્તિની ચળવળ જોરમાં શરૂ કરી, ત્યારે સરકારી ત્રાસ ચૂકવવા સાર તેણે પોતાનું 'લેનિન' એવું સાંકેતિક નામ ધારણ કર્યું. રશિયામાંની લેના નામની ખાણ નજીક તે પોતાની હદપારીમાંથી પાછો આવ્યો ને ત્યાં તે કેટલાક દિવસ રહ્યો હતો. એ ખાણના નામ ઉપરથીજ તેને લેનિન નામ મળ્યું હતું. લેનિનનો જન્મ રશિયાના સિમ્બુર્સ્ક નામના ગામમાં ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં થયો. એનું કુટુંબ ખાન-દાન હતું; પણ થોડા વખતથી તે ઉતરતી કળાએ લાગ્યું હતું. લેનિનનો પિતા કેળવણી ખાતામાં જીલ્લા સ્કૂલ ઈન્સ્પેક્ટર હતો. લેનિન ઉમરલાયક થયા પછી પીટર્સબર્ગના વિશ્વવિદ્યાલયમાં અભ્યાસને માટે રહ્યો. અયપણુથીજ તેને ખેડુતવર્ગને માટે અનુકંપા હતી. કૉલેજમાં પ્રવેશ શ્રતાંની સાથે તે ખેડુતોની સ્થિતિ સુધારવાના વિચાર કરવા લાગ્યો ને તરતજ તેણે એ ખાખતની ચળવળનો આરંભ કર્યો. અયપણુથીજ તેની આસપાસ કાર્લ માર્ક્સ નામક જર્મન પંડિતના સમાજસત્તાવાદનું વાતાવરણ પસરાયલું હોવાથી તે કૉલેજની અવસ્થામાંજ કાર્લ માર્ક્સના સમાજસત્તાવાદ ઉપરના ગ્રંથો લક્ષપૂર્વક વાંચવા લાગ્યો હતો. પછી થોડાજ વખતમાં એટલે ૧૮૭૭ માં તેના મોટા ભાઈ નિકોલસને રશિયાના ઝાર ખીજ નિકોલસનું ખૂન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા બદલ ફાંસીએ લટકાવવામાં આવ્યો. નિકોલસ પણ લેનિનને ગમતી ચળવળમાં પહેલેથીજ પડેલો હતો. ઝાર-શાહીના અસહ્ય બુલ્હમનો નાશ કરવા સાર ખુદ ઝારનેજ મારવાના ષડ્યંત્રમાં તે સામેલ થયો હતો ને એજ અપરાધને માટે સરકારે તેને ફાંસીને લાકડે લટકાવ્યો હતો. પ્રથમથીજ ઝારશાહીની વિરુદ્ધ ખળલળેલું લેનિનનું મન વડીલ અંધુની ફાંસીને લીધે ખૂબજ સંતપ્ત થયું. તેણે ખુલ્લી રીતે મજૂરપક્ષની ચળવળ શરૂ કરી. તેણે ખેડુત અને મજૂરવર્ગના મનમાં કાર્લ માર્ક્સનાં તત્ત્વોની છાપ પાડીને લવિષ્યની અદ્ભુત રાજ્યક્રાન્તિનાં ખીજ વાવ્યાં. ઝારશાહીએ તેની આવી ચળવળને ખાતર તેને સૈબિરિયામાં હદપાર કર્યો. આજ હદપારીના દિવસોમાં તેણે પોતાનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ “રશિયામાંના મુડીવાદનો વિકાસ” લખ્યો. આ હદપારી પછી તે થણા દિવસ રશિયાની બહાર રહીનેજ ઝારશાહીને ઉથલાવી નાખનારી ક્રાન્તિકારક ચળવળ કરતો હતો. પોતાની વિલક્ષણ ધાટી અને બુદ્ધિમતાથી તેણે પોતાની પહેલાંના પ્લેકેનાવ અને મારટોવ જેવી ચળવળના આગેવાનોને ઢાંકી દીધા હતા. તે એટલા બધા કે ઝારશાહીનું લક્ષ્ય હવે ખીજ કોઇ પણ આગેવાનના કરતાં લેનિનની તરફજ વધુ લાગી રહ્યું. લેનિને તેની પરવાહ ન કરી. તેની સામે એકજ-બસ એકજ-ધ્યેય હતું તે એ કે, દેશમાંની ત્રસ્ત થયેલી ને બૂખે મરતી પ્રજાને સુખસમાધાન કેવી રીતે મળે? આ ધ્યેયપ્રાપ્તિને માટે લેનિને અનેક તુરંગવાસ ને હદપારીઓ સહન કરી; પણ “ન્યાય્યાત્ પથઃ પ્રવિચ્છલન્તિ પદં ન ધીરાઃ” આવા નમુનાનો તે વીરપુરુષ હોવાથી તે જરા પણ ડગ્યો નહિ. રશિયન રાજ્યક્રાન્તિકારકોના ત્યાંની સરકારે જે હાલ કર્યા છે તેનું વર્ણન વાંચતાં

રાવણરાજ્ય કે આધુનિક નાદિરશાહી સુદ્ધાં ફિક્કી પડે એટલા તે ભયંકર છે. લેનિને તથા તેના અનુયાયીઓએ ઉપલાં કષ્ટોને ન ગણકારતાં પોતાનું કાર્ય અપ્રહિતપણે ચલાવ્યે રાખ્યું હતું.

પરંતુ તેમનાં કાર્યને ખરેચસે સન ૧૯૧૭ ની સાલ પૂરી થતાં સુધી નહોતો મળ્યો. પ્રજાને રીખાવનારી ઝારશાહીનો નાશ એટલેજ કંઈ લેનિન વગેરેનો કાર્યક્રમ નહોતો. ખરે કાર્યક્રમ તો ઝાર-શાહી ઉથલી પડ્યા પછીનોજ હતો. પૈકી ઝારશાહીને કૌરેન્સ્કી વગેરે સમાજસત્તાવાદી આગેવાનોએ ઈ. સ. ૧૯૧૭ ના માર્ચ મહિનામાં ઉથલાવી નાખીને પ્રોવિઝનલ ગવર્નમેન્ટની સ્થાપના કરવામાં આવી. આ વખતે મહાયુદ્ધનો દાવાનળ આખી દુનિયામાં સળગી ઉઠ્યો હતો. કૌરેન્સ્કીના મનમાં જર્મનીની સાથે ચાલેલું યુદ્ધ થોભાવવાનું નહોતું; પરંતુ લેનિન એ યુદ્ધની ખીલકુલ વિરુદ્ધ હતો. થોડું નુકસાન થાય તો તે સ્વીકારી લઇને પણ જર્મની સાથે તહ કરી રશિયન પ્રજાને રક્તપાત અને દ્રવ્યનાશ અટકાવવો, એમ તેના મનમાં દઢ થઈ ગયું હતું; કારણ રાષ્ટ્રની ખોટી પ્રતિષ્ઠા તેને નહોતી જોઈતી, પણ રાષ્ટ્રની ગરીબ પ્રજાને સુખસમાધાનીથી બાખરીનો ટુકડો ખાવા મળે એવી તેની ઉત્કટ ઇચ્છા-નહિ ધ્યેય હતું. આથી કૌરેન્સ્કી અને લેનિનની ઝટાપટી શરૂ થઈ. અત્યારસુધી લેનિનનાં તત્ત્વો અને તત્ત્વીયથર્મ તેના પ્રયત્ન લોકોને એટલાં ગમ્યાં હતાં કે કૌરેન્સ્કીનો પરાલવ કરતી વેળા તેને લોકોના તરફથી વિરોધ તો થયો નહિજ, પણ ઉલટી મદદજ થઈ. લેનિને ટ્રોટ્સ્કી ને સ્ટૉલિન આ ઉભય હસ્તકોની મદદથી કૌરેન્સ્કીને ઉથલાવી નાખ્યો ને રશિયામાં ખરેખર ઓલ્ટ્રેવિક રાજ્ય સ્થાપન થયું. આ ઘટના ઈ.સ. ૧૯૧૭ ના નવેમ્બરની ૭ મી તારીખે બની. આ દિવસ રશિયન ઇતિહાસમાં સુવર્ણદિવસ લખવા જોગો મનાઈ ગયો છે; કારણ એજ દિવસે રશિયામાંનાં બાળ-બચ્ચાં, સ્ત્રીઓ, ખેડુત અને મજૂરવર્ગની સુખસમાધાનીનો પાયો નાખવામાં આવ્યો.

અધિકારસૂત્ર હાથમાં આવ્યા સાથે લેનિનપક્ષે સૌથી પ્રથમ જે બાબત કરી તે એ કે, ઓલ્ટ્રેવિક રાજ્યપદ્ધતિનો કરીને વિરોધ કરનારા એટલુંજ નહિ પણ તેના કદર શત્રુ એવા જે લોક હતા તે બધાને હદપાર કર્યા અથવા બાબુએ કાઢ્યા. ૧૯૧૭ના નવેમ્બરની ખીજ તારીખથી તે ખારમી તારીખપર્યંત ઓલ્ટ્રેવિકાએ પોતાના માર્ગમાંના તમામ નાનામોટા કાંટા દૂર કર્યા ને એમ કરતી વેળા તેમણે રાજનીતિના તત્ત્વ પ્રમાણે કોઈનેએ દયા-માયા બતાવી નહિ. આરોગ્ય-ને બાધક એવા સામાન્ય કિંવા ભયંકર રોગજંતુ શરીરમાં પ્રવેશ્યા પછી તેમને મારવાની બાબતમાં દયા-માયા બતાવવી એ જેટલું શાણપણનું લેખાય તેટલુંજ ઓલ્ટ્રેવિકાએ જેવી ગરીબોની સહાયક રાજ્યપદ્ધતિના શત્રુને, પછી તે સામાન્ય હો અથવા ભયંકર હો, જરા જેટલી પણ ક્ષમા કે દયા-માયા બતાવવી જોખમવાળું છે. એ જાણીનેજ લેનિનપક્ષે આ કૃલ કયું. આજ શત્રુસત્ર-માં ઝાર-ઝારીનાની તેમનાં બાળબચ્ચાંસહ આહુતિ આપવામાં આવી. આ શત્રુસત્ર દશ દિવસ સુધી ચાલ્યું હોવાથી આ દશ દિવસોને મુડીવાદીવિરોધી રાષ્ટ્રો ‘રેન ઑફ ટેરર’ અથવા ‘રાવણ રાજ્ય’ આવી સંજ્ઞા આપે છે.

આ કૃલમાં ટ્રોટ્સ્કી અને સ્ટૉલિન એ લેનિનની ડાબી જમણી લુગડો હતી અને તેમણે આ કાર્યમાં તન-મન-ધન અર્પણ કરીને કરેલી રાજ્યક્રાન્તિનું દર્ય ફળ ગરીબ પ્રજાના હાથમાં આપ્યું. ઉપરના કૃત્યની બાબતમાં હજારો લેખકોએ લેનિનને દોષ આપ્યો છે ને તેને રાક્ષસ કહ્યો છે, પરંતુ તેમનો આ આરોપ પોકળ છે; કારણ લેનિનનાજ શબ્દોમાં કહીએ તો, અમુક એક પુણ્ય-કૃત્ય કરતી વેળા સાધનના સારા-નરસાપણાનો વિચાર કરવામાં કાળનો અપવ્યય કરતાં ખેસવું નહિ. સર્પ નજરે પડ્યા પછી તેને કપટથી-કંઠોરતાથી મારવો કે સૌમ્યપણે મારવો, આવો આત્મ-ઘાતક વિચાર કરવા રહેવું નહિ એ ખુલ્લું છે. ‘પ્રભુ મળતો હોય તો અધર્મ કરવો’ આ લેનિનનો સિદ્ધાંત હતો. ગરીબ પ્રજાનું સુખ એ તેનું ધ્યેય ને આ સર્વ પ્રકારનાં સાધનો અમલમાં આણીને આ ધ્યેય તેણે સંપાદન કર્યું, એમાં કંઈજ ગેરબ્યાજબી નથી. ધ્યેયજ ને ખરાબ હોત, તો પ્રયત્નજ જૂદો હતો. અરતુ.

આ પ્રમાણે શત્રુનું નિકંદન થયા પછી નિષ્કંટક પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થયેલી જોઈને દેશમાંની આર્થિક પરિસ્થિતિ સુધારવાનો તેણે પ્રયત્ન શરૂ કર્યો, એણે તમામ જમીનદાર અને પુંજપતિઓની

જમીનો તેમજ ચરિતાર્થના કરતાં વધુ એવી તમામ માલમત્તા છીનવી લઇને તે રાષ્ટ્રની માલકીની છે, એવું જાહેર કર્યું. ત્યાર પછી તમામ ખેડુત અને મજૂરવર્ગમાં જેની તેની આવશ્યકતા પ્રમાણે તે બધી જમીન વહેંચી દીધી. તેણે એક એવો નિયમ કર્યો કે, કોઈ પણ ખેડુતે પોતાના કુટુંબના ચોપણને માટે જોઇતું ધાન્ય રાખી લઇ બાકીનું બધું સરકારમાં જમા કરવું; પરંતુ આ નિયમ થોડાજ વખતમાં લેનિનના અંગપર આવ્યો. કારણ સન ૧૯૨૧ ની સાલમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. વરસાદના અભાવે આ દુષ્કાળ પડ્યો નહોતો; પણ લેનિનના ઉપલા કાયદાનો ગર્ભિતાર્થ અજ્ઞાન પ્રજાના સમજવામાં ન આવવાથી તેમણે ધાન્યની પેદાશજ કરી નહિ. જરૂરના કરતાં વધારે પકવ્યું તો તે સરકારમાં જમા થાય છે, તો પછી વધુ પાક લાવવોજ શા સાર? આવો અવિચાર ખેડુતોએ કરવાથીજ આ દુષ્કાળ પડ્યો હતો. લેનિને સારપછી તરતજ આ કાયદો પાછો ખેંચી લીધો; કારણ પ્રજાના ગળે ઉતારીનેજ કોઈપણ બાબત કરવી હિતાવહ થશે, એવો તેણે વિચાર કર્યો. ધ્યેય સાધતી વેળા ઉપાયયોજનામાં ફેરફાર જણાતાં લોકોએ આપણને ચંચલ-ચિત્ત ઠરાવ્યા તોપણ હરકત નહિ; પણ ગમે તે ઉપાયવડે ધ્યેય સાધવુંજ જોઈએ, એવો લેનિનનો મત હતો. આથી અનેક વાર તેની ને તેના અનુયાયીઓની વચ્ચે મતભેદના ખટકા ઉડવા લાગ્યા. ટ્રોટ્સ્કીને આ ફેરફારવાળું ધોરણ પસંદ નહોતું; તથાપિ છેવટસુધી લેનિનની અવગત કરી નહિ, એ લક્ષમાં લેવા જેવું છે. ઉપર જણાવેલા દુષ્કાળ પછી લોકોને ગમે ને પોતાનો હેતુ પણ સાધ્ય થાય એવી નવીન યોજના લેનિને લખી કાઢી ને અમલમાં પણ આણી. આ યોજનાને ‘ન્યુ ઇકોનોમિક પોલિસી’ કહેતા અને તેનોજ અમલ હમણાં રશિયામાં ચાલુ છે.

આ પ્રમાણે દિવસો જતા હતા એટલામાં સન ૧૯૨૪ ના જાન્યુઆરી મહિનામાં લેનિનની ઇલ્લોહકની યાત્રા પૂરી થઈ. તે પુષ્કળ દિવસ આજની હતો. હવે પોતે બચવાનો નથી, એવું જોઈને તેણે એક મૃત્યુપત્ર લખી રાખ્યું અને પોતાની પછી રાષ્ટ્રમાંની બોલ્શેવિકોની આગેવાની સ્ટોલિનને આપવી, એમ તેણે નક્કી કરી રાખ્યું.

લેનિનની યોગ્યતાનું થોડામાં વર્ણન કરવું હોય તો તેના શિષ્યના એટલે ઝિનોવિહના શબ્દોમાં આ પ્રમાણે કરી શકાય. ઝિનોવિહ કહે છે:-

“કોત્રેડ લેનિન એ અણીની પળો અને કટોકટીના દિવસોમાં હાજર ન હોત તો અમારા બળવાનું શું થયું હોત તે કહી શકાય તેમ નથી. તેઓ કાર્લ માર્ક્સના સિદ્ધાંતોના અદ્ભુત પ્રચારક હતા.”

જે ગરીબ અને ત્રસ્ત થયેલી પ્રજાને માટે તેણે આટલાટલો ત્રાસ વેઠ્યો ને સમાજમાં સમત્તા પ્રવર્તે એટલા સારા અટ્ટહાસ કર્યો, એ સમાજનાં સર્વ સુખદુઃખો તે બોલ્શેવિક રાજ્યપદ્ધતિને અધ્યક્ષ થયો ત્યારે પણ તેણે સહન કર્યો. તેને કોઇ એ. ડી. સી. નહોતો, રહેવાને રાજમહેલ નહોતો, બેસવાને ગાડીધોડા નહોતા, પહેરવાને ઉંચી જાતનાં કપડાં નહોતાં અને પાસે એક કપર્દિકા સુધાં નહોતી! મેલાંધેલાં કપડાં, કુરૂપ ચહેરા, વક્તૃત્વશક્તિ વિશેષ નહિ; આવો તે એક સાદો પુરુષ હતો; પણ તેના મસ્તકમાં સાક્ષાત્ શુદ્ધિમત્તા, હૃદયમાં પ્રજાસંબંધની લાગણી, બાવડાંમાં પરાક્રમ, રક્તમાં મુડીવાદીઓની ચીડ અને છાતીમાં અથાગ સાહસ અને ધૈર્ય વાસ કરતાં હતાં. આ આપમતલખી જગમાં બાળક, સ્ત્રીઓ અને નિર્ધન પ્રજાના જેટલી દુર્દશા અને ત્રસ્ત હાલત બીજા કોઈ પણ વર્ગની નથી. એ પૈકી એકેકની દુરાવસ્થા દૂર કરવા સાર હજારો આગેવાનોએ આજ હજારો વર્ષથી પ્રયત્ન ચાલુ કર્યા છે; પણ એકીસાથે આ ત્રણે પ્રયત્ન કાર્ય એકદમ હાથમાં લઇને તેને પુષ્કળ પ્રમાણમાં ને થોડા કાળમાં કોઈએ સુખી કર્યા હોય તો તે એકલા મહાત્મા નિકોલાય લેનિનેજ. ઉપલા ત્રણે વર્ગની દુર્દશાનો નાશ કરી તેમની પ્રતિસ્રષ્ટિ કરી બતાવનારા લેનિનને તેમણે પ્રત્યક્ષ ઈશ્વર માન્યો હોય તો તેમાં કંઈજ ગેરવ્યાજબી થયું નથી, એમજ કોઈ પણ કબૂલ કરશે.

લેનિન આશરે ત્રેપન વર્ષની વયે મૃત્યુ પામ્યો. તેની સ્ત્રી હયાત હોઇ શિક્ષણની બાબતમાં તે હમણાં ઉત્તમ કાર્ય બજાવે છે. લેનિનને યોગ્ય એવીજ તે ખરી સહધર્મચારિણી છે.

ટ્રોટ્સ્કી

બોલ્શેવિક ત્રિમૂર્તિ પૈકી લેનિન પછીની મહત્વની મૂર્તિ તે લીઓન ટ્રોટ્સ્કીની છે. ટ્રોટ્સ્કી-
શુ. ૧૦

એ પણ લેનિનની પેઠેજ ધારણ કરેલું ઉપનામ છે. તેનું ખરું નામ લીઝોન ડેવિડોવિચ બ્રૉનસ્ટીન છે. તેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૭૯ ની સાલમાં થયો. તે જાતે ખરો રશિયન નહિ પણ ચલુદી હતો. તે એક મોટા શ્રીમંત જમીનદાર અને કારખાનાવાળાનો છોકરો હતો. પુત્રતાં લક્ષણ પારણામાંથીજ જણાય છે, તે પ્રમાણે ટ્રોટ્સ્કી સાત વર્ષનો હતો એ વખતે તેનું ભવિષ્ય તેના માઆપને સમગ્ર ઝૂક્યું હતું. એક વખત એક ખેડૂતનો ઘોડો લડકીને નાકો તે ટ્રોટ્સ્કીના પિતાના ખેતરમાં પેઠો; તેથી તેના આપના નોકરે એ ઘોડાને પકડીને બાંધી મૂક્યો. ઘોડાનો માત્રીક રડતો અને દોડતો આવ્યો. તેણે બ્રૉનસ્ટીન સાહેબને ઘોડાને છોડી દેવા પગે પડીને વિનવણી કરી; પણ બધું ઉંઘા ઘડાપર પાણી નાખવા જેવું થયું. બ્રૉનસ્ટીન સાહેબે ઉલટો ખેડૂત પાસેથી તુકસાની બદલ દંડ માગ્યો. નાનકડો લીઝોન આ બધો પ્રકાર જોતો હતો. ગરીબ બિચારા ખેડૂત-પર પોતાનો પિતા જીલમ કરે છે એવું તેના મનમાં ઈચ્છું ને તે લાંથી જે નીકળ્યો તે ઘેર આવી પોતાની ઓરડીમાં ઓશિકામાં મોં ધાલી રડતો ખેડો. જમવાનો વખત થયો, ઘંટ વાગ્યો; પણ બોજનાગારમાં લીઝોનનો પતો નહિ. એના આપના ધ્યાનમાં એ બધો પ્રકાર આવ્યો. લીઝોનને યુસ્સે થઇ આવ્યો જતાં તેણે જોયો હતો. તે પોતાની ઓરડીમાં રડતો ખેડો છે, એવું જ્યારે તેની માએ તેના આપને કહ્યું સારે તે બોલ્યો કે “એ છોકરાને કહો કે, પેલો ખેડૂત પોતાનો ઘોડો લઇ ગયો છે ને તેણે એક પાઇ પણ દંડ આપ્યો નથી. આમ તેને કહે, એટલે તે મૂંગેમોઢે જમવા આવશે. અને થયું પણ તેમજ. સારાંશ, ટ્રોટ્સ્કીને ખેડૂત અને મજૂરવર્ગસંબંધે અચળથીજ લાગણી ઉત્પન્ન થઈ હતી.

લીઝોન નવ વર્ષનો થયો, સારે તેને ઓડેસાની નિશાળમાં મોકલવામાં આવ્યો. ત્યાં પણ આ છોકરાએ અનેક પ્રતાપ ગજવ્યા. ઓડેસાનો શિક્ષણક્રમ પૂરો થયા પછી લીઝોન આગલા શિક્ષણમાટે નિકોલિન્હ ગામે પોતાના કાકાને લાં આવ્યો. આ કાકાનો પોતાના ભત્રીજા ઉપર તેની હુક્મિત્તાને લીધે બહુ પ્રેમ હતો. આપનું કડવાપણું અહીં ન હોવાથી લીઝોન થોડાજ વખત-માં એક ગુપ્તમંડળમાં પ્રવેશ્યો. આ મંડળની આગેવાની અલેક્ઝાંડા લેવાની હતી. આ મંડળમાં ઝિક્ક, સોવોસ્કી બંધુ (અલેક્ઝાંડાના નાના ભાઈ) વગેરે લોક હતા. અલેક્ઝાંડા કાર્લ માર્ક્સના મતની અનુયાયિની હતી. પ્રથમ પુષ્કળ વર્ષસુધી લીઝોનનો મત કાર્લ માર્ક્સની સાથે બધી રીતે મળતો નહોતો. એક વાર તો તેણે ભરસલામાં અલેક્ઝાંડાનું કુત્સિતપણાથી ને શિષ્ટાચાર છોડીને અપમાન કર્યું હતું; પરંતુ પછીથી તે કાર્લ માર્ક્સનો કટ્ટર અનુયાયી બન્યો. આ ખીના જ્યારે અલેક્ઝાંડાના જાણવામાં આવી, સારે તે તેને ખરી પણ લાગી નહિ. જે અલેક્ઝાંડાની સાથે લીઝોનની વારંવાર ટપાટપી થતી, તેનીજ સાથે આગળ જતાં તેનું લગ્ન થયું. આ પણ એક યોગાયોગજ કહેવાય.

આપના અને લીઝોનના મતભેદને લીધે તેમની વચ્ચે થોડાજ વખતમાં અણબનાવ થયો. આપના મનમાં છોકરાએ સિવિલ ઈજનીયર થવું, એવી ઇચ્છા હતી ને તેવું તેણે લીઝોનને જણાવ્યું પણ ખરું; પણ છોકરાએ દેશની દુઃસ્થિતિપર એક લાંબુ લચક વ્યાખ્યાન આપીને આપના કથનને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં નાકબૂલ કર્યું. તેથી “તારે કં તો આ પરીક્ષા આપવી જોઇએ કેવા મારા પૈસાપર એન કરવાનું છોડી દેવું જોઇએ” આવો તેને તાર્કિકતા સંદેશો તેના બાપે મોકલ્યો. પછી શું? તેજસ્વી પિતાનો તેજસ્વીજ છોકરો તે! ત્યાર પછી તેણે યાવજીવ આપની પાસેથી એક કપડિંકા પણ લીધી નહિ. ટ્રોટ્સ્કીએ શિક્ષણને રામરામ કર્યા ને ખુલ્લી રીતે ગાર-શાહી વિરુદ્ધ ચાલેલી ચળવળમાં સામેલ થયો. આપની સાથે થયેલી વઢવાડ તેને જાહેર રીતે લેનિનપક્ષમાં જઈ મળવાને કારણરૂપ બની. તેના સુપ્ત તેજને ચમકી ઉઠવાને તે એક અગ્નિ-સ્ફુલ્લિંગજ નીવડી એમ કહેવું જોઇએ.

ક્રાન્તિકારકોની ચળવળમાં પેલા પછી ટ્રોટ્સ્કીના અંગતું તેજ વિશેષ ચમકવા લાગ્યું. તેણે “સાઉથ રશિયન વર્ક્સ યુનિયન” નામની સંસ્થા સ્થાપન કરીને તે સમતાવાદનો ઉપદેશ ખુલ્લી રીતે કરવા લાગ્યો. અઘાની લોકોને સમતા જોઇતી હોય છે; પણ સમતાવાદ એ શો પદાર્થ છે, એ તેમને સમજાતુંયે નથી ને કહેતાં તો ખીલકુલ આવડતુંજ નથી. આવાઓને કેવળ ભાષણો

આપીને સમજાવવા એ શક્ય નથી, એમ ટ્રોટ્સ્કીએ જાણી લીધું હતું. તેના મંડળમાં એક મુખીન નામનો સુશિક્ષિત ખેડૂત હતો. તે માત્ર પોતાના વ્યાખ્યાનમાં સમતાવાદ એટલે શું, એ બહુ ઉત્તમ રીતે સમજાવીને કહેતો. તે ખિસ્સામાંથી કોઈકે જાતનાં બીયાં કાઢીને એમાંનું એક ટેબલ પર મૂકીને તે લોકોને કહેતો કે ‘આ ઝાર! સમજ્યા કે?’ ત્યાર પછી તે બીની આસપાસ બીજાં કેટલાંક બીયાં મૂકીને તે કહેતો કે ‘આ તેના દિવાન અને અમલદાર!’ ત્યારપછી વળી તે બીયાંની આસપાસ બીજાં થોડાંક બીયાં મૂકીને તે કહેતો કે ‘આ સેનાપતિ અને બીજા નાનામોટા અધિકારી!’ આ પ્રમાણે તે બીયાં મૂકતો જઈને વ્યાપારી, વકીલ, મીલવાળા, કારખાનદાર, ખેડૂત, મજૂર વગેરેની રચના કરતો ને છેવટે બધાં બીયાંને એકઠાં કરી લઈ શ્રોતાને પૂછતો કે “હવે મને કહો કે, આમાં ઝાર કયો? દિવાન કયો? સેનાપતિ કયો ને અધિકારી, વ્યાપારી વગેરે ક્યાં છે?” અર્થાત્ ‘બધા એક થયા, બધા સરખા થયા!’ આવો ધ્વનિ શ્રોતાઓમાંથી નીકળતો. એના પર મુખીન કહેતો કે “આજ તે સમતાવાદ! હવે તે તમારા લક્ષમાં આવ્યો ને? આ પરિસ્થિતિ તમને ગમે છે કે? અમે તેજ કરવા ઇચ્છીએ છીએ—અને એજ પવિત્ર કામમાં—તમારા હિતના કામમાં અમને તમે મદદ કરો.” આ પ્રયોગની લોકોના મન પર ઉત્કૃષ્ટ છાપ પડતી ને તેના વ્યાખ્યાનનો મર્મ નાના-મોટા, સજ્ઞાન-અજ્ઞાન, એવા સર્વ પ્રકારના લોકોના ધ્યાનમાં ચટ દઈને આવતો.

જલદીથીજ ટ્રોટ્સ્કીને ક્રાન્તિકારકતરીકે પકડવામાં આવ્યો ને તેની રવાનગી નિકાલીવ્હની તુરંગમાં કરવામાં આવી. ત્યાંથી બે મહિને તેનો છૂટકારો થયો; પરંતુ એટલાથી તેની ચળવળ કેવી રીતે બંધ પડે? પુનઃ તેને પકડવામાં આવ્યો ને ઓડેસાની ભયંકર તુરંગમાં તેને પૂરવામાં આવ્યો. આ સ્થળે થયેલા હાલહવાલનું તેણે બહુ સરસ વર્ણન કર્યું છે. એની બરાબરજ અલેક્ઝાંડ્રાને પણ પકડવામાં આવી હતી. તેનો છૂટકારો ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં થયા પછી બરાબર બે વર્ષે અલેક્ઝાંડ્રા અને ટ્રોટ્સ્કીનું લગ્ન થયું. તેના બાપને આ લગ્ન પસંદ પડ્યું નહિ ને તેણે પીટ્સબર્ગના જ્યુડીશિયલ ખાતાના દિવાનને તાર કરીને આ લગ્ન ન થવા દેવું, એવી વિનંતિ કરી હતી; પરંતુ ઓડેસાની તુરંગ-નિવાસમાંજ આ લગ્નનો વિચાર નક્કી થયેલો હોવાથી કોઈનું કંઈ ચાલ્યું નહિ. આ લગ્નમાં વિશેષતા એજ હતી કે, તેના મૂળમાં કેવળ વૈષયિક પ્રેમ નહોતો. બન્નેનું ધ્યેય અને કાર્ય એકજ હોવાથી એકત્ર રહીને તે એકબીજાની મદદથી કરી શકાય એ પણ તેમનો આ લગ્નના મૂળમાં હેતુ હતો.

ઇ. સ. ૧૯૦૦ માં વળી તેને ફરીથી પકડવામાં આવ્યો ને સૈમિરિયામાં હદપાર કરવામાં આવ્યો. સૈમિરિયાના નિવાસમાં ટ્રોટ્સ્કીએ અનેક ગ્રંથો વાંચ્યા ને અનેક લેખો લખીને ‘ઇસ્ટર્ન રિવ્યુ’ નામના માસિક તરફ મોકલ્યા. આ હદપારીમાં ટ્રોટ્સ્કીએ પોતાની કલમ મજબૂત કરીને આગલા કાર્યની રૂપરેખા પણ તૈયાર કરી.

એ વખતમાં લંડનમાંથી ‘ઇસ્કા’ નામનું વર્તમાનપત્ર બોદ્ધશૈવિક મતનો પ્રચાર કરતું હતું. આ પત્ર લેનિને પોતાના પાંચ અનુયાયીઓની મદદથી ચાલુ કર્યું હતું. ટ્રોટ્સ્કીની કાર્યકુશળતા અને કીર્તિ અત્યાર અગાઉજ લેનિનના કાને ગઈ હતી; પરંતુ લેનિન પોતે હદપારીઓ અને તુરંગવાસ ભોગવતો હોવાથી અઘાપિ આ બે અદ્વિતીય ગુરુશિષ્યની મુલાકાતનો યોગ આવ્યો નહોતો. ટ્રોટ્સ્કી પોતે લેનિનની માનસપૂજનજ આજ સુધી કરી રહ્યો હતો. પ્રત્યક્ષ મુલાકાતનો યોગ શ્રી શિવાજી રામદાસની પેઠે બહુ મોડો આવ્યો. લેનિન અને ટ્રોટ્સ્કી વચ્ચે મુલાકાતનો યોગ ‘ઇસ્કા’ વર્તમાનપત્રજ આણ્યો. ક્રાન્તિકારક પક્ષે લેનિનને મળવા સાથે ટ્રોટ્સ્કીને લંડન મોકલ્યો. ટ્રોટ્સ્કી મળસ્કાના ચાર વાગે લંડન પહોંચ્યો ને સીધો લેનિનને ઘેર જઈ પહોંચ્યો ને પોતાના નિર્ભય સ્વભાવ પ્રમાણે એટલી મોડી રાત્રે પણ જોરથી દરવાજો ખખડાવવાની શરૂઆત કરી. કોઈની ઉંઘ ઉડશે એવી તેને બીક લાગી નહિ. નાડીદા કોન્સ્ટન્ટિનોવિચ એટલે લેનિનની સ્ત્રી જાગી ને દરવાજો ઉઘાડીને તેણે ટ્રોટ્સ્કીને અંદર લીધો. લેનિને ‘ઇસ્કા’ વર્તમાનપત્ર પૂરતું ટ્રોટ્સ્કીનું ‘પીરો’ એવું નામ રાખ્યું હતું. બન્નેની પરસ્પર ભેટ થયા પછી લેનિને ‘આપણો પીરો આવ્યો’ એમ પોતાની સ્ત્રીને મોટા આનંદથી કહ્યું. આ બીના સન ૧૯૦૨ ના ઑક્ટોબરમાં

ખની. ત્યાર પછી આ ગુરુશિષ્યનો સંબંધ આજીવન રહ્યો. આ બંને વચ્ચે હમેશાં મતભેદના ઝગડા થતા રહ્યા; પરંતુ લેનિનનો ટ્રોટ્સ્કીપરનો પ્રેમ અને ટ્રોટ્સ્કીની લેનિનસંબંધિની ભક્તિ એમાં રતી જેટલો પણ કદી ફરક પડ્યો નહિ. ટ્રોટ્સ્કી પોતે લેનિનના મુખ્ય સેક્રેટરીતરીકે છેવટ સુધી રહ્યો. લેનિન અને ટ્રોટ્સ્કીએ સન ૧૯૧૭ના નવેમ્બરમાં ફ્રેન્સ્કીના પ્રમુખપણા નીચેની પ્રોવિઝનલ ગવર્નમેંટ ઉથલાવી નાખી બોલ્શેવિક અમલ જાહેર કર્યો. ટ્રોટ્સ્કી જેમ લેનિનનો સેક્રેટરી હતો, તેમ તે રશિયન ક્રાન્તિકારક સૈન્યનો મુખ્ય સેનાપતિ પણ હતો.

આગળ જતાં ૧૯૨૧ માં મજુર અને ખેડૂતોના અજ્ઞાનને લીધે ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો; તેથી લેનિને ‘ન્યુ ઇકોનોમિક પોલિસી’ રાજ્યમાં શરૂ કરી. લેનિન ને ટ્રોટ્સ્કી વચ્ચે સૌથી મોટો મતભેદ આ ટેકાણે જ થયો. તે કહેતો કે, જૂની પોલિસીમાં ફેરફાર કરવો નહિ. ત્યારે લેનિન કહેતો કે, લોકોની સગવડને ખાતર તે કરવો જોઈએ. આ વિરોધ છેવટ સુધી ટક્યો. લેનિન જીવતો હતો ત્યાંસુધી માત્ર ટ્રોટ્સ્કીએ પોતાના વર્તનમાં જરાયે ફેર કર્યો નહિ ને પોતાના ગુરુની આજ્ઞા અક્ષરશઃ પાળી. લેનિન ૧૯૨૪માં મરણ પામ્યો. મરતાં પહેલાં ટ્રોટ્સ્કીનો વિરોધ જોઈને તેનું પર્યવસાન શેમાં થશે, એ તેને સમજાઈ ચૂક્યું હતું; તેથી પોતાની પાછળ બોલ્શેવિક અધિકારનાં સૂત્રો અને આગેવાની તેના ખીજા મુખ્ય શિષ્ય સ્ટૉલિનના હાથમાં જાય એવું તેણે જાહેર કર્યું; પણ ટ્રોટ્સ્કી ઉપરનો તેનો પ્રેમ માત્ર છેવટ સુધી કમી થયો નહિ. તે તેની યોગ્યતા અઘ્છી રીતે ઓળખતો હતો. લેનિન મરણ પામ્યા પછી મૅડમ લેનિને ટ્રોટ્સ્કીને જે પત્ર મોકલ્યો છે, એ ઉપરથી એ ખીના ખુલ્લી થાય છે. તેમાં તે લખે છે:—

“અને હું અત્રે કહેવા માગું છું તે એ છે કે:—બેબીમીર લીય અને તમારી વચ્ચે—સાધ-બીરીઆથી લડનમાં આવ્યા તે વખતે—જે સંબંધ બંધાયો હતો, તે તેમના મૃત્યુપર્યંત ફેરફાર થવા પામ્યો ન હતો.”

ખુદ લેનિને તેની બાબતમાં એમ કહ્યું છે કે, તે ચંચળ છે; પણ તેની તત્ત્વનિષ્ઠા અદ્દલ છે ને તેનામાં દેશસેવા સિવાય ખીજે વિચાર પણ આવતો નથી. લોકોને ટ્રોટ્સ્કી સંબંધે બહુ માન હતું ને તેઓ તેને લેનિનનો જમણો હાથ કહેતા. ટ્રોટ્સ્કીના નામનો નિર્દેશ કરવાનું થતાં લોકો પ્રેમ-પૂર્વક ‘લેનીન્સ બિગ સ્ટીક’ આવા મહત્ત્વદર્શક નામથી કરતા; પણ તેની તત્ત્વનિષ્ઠા બહુ કડક હોવાથી આગળ જતાં એટલે લેનિનના મૃત્યુ પછી રાજ્યાધિકારના સ્પર્ધાભર્યા સામનામાં ફેર-નાફેર-વાદને લીધે તેનો ટકાવ થઈ શક્યો નહિ ને તેને હદપાર થવું પડ્યું. સિવાય તે બોલ્શેવિકોના ખરો આગેવાન અને ગરીબોનો ખરો લાગણીવાળો મિત્ર છે.

ટ્રોટ્સ્કીના સ્વભાવમાં થોડા વિરોધી અને પુષ્કળ સારા ગુણોનું મિશ્રણ થયેલું છે. તે જેટલો ચંચળ તેટલો જ કરારી છે. તેની ચંચળતાને લીધે લેનિન ‘ટયુશિન વૉરિયર’ આમ વિનોદથી કહેતો. પરાક્રમ, શિસ્ત, કલાકૌશલ્યની અભિરુચિ, મનનું મોકળાપણું, સાહસ, સ્પષ્ટવક્તાપણું, અપ્રતિમ બુદ્ધિમતા અને વફાવત, મજબૂત અને કસાયેલું શરીર, દેખાવડી અને નિશ્ચયી મુદ્રા, જન્મજાત સેનાપતિ અને આગેવાન, આવા અનેક ઉત્તમ ગુણ તેનામાં છે. તેને ચાહનારા તો એમ કહે છે કે, તે રશિયાનો નેપોલિયન હોય થોડાજ વખતમાં આખા જગતને પોતાના પરાક્રમથી જીતશે, એવી અમને ખાત્રી છે. તે ઉત્તમ સેનાપતિ હોવાથી તેણે રશિયન સૈન્યની વ્યવસ્થા એટલી ઉત્તમ ને એવી સરસ રીતની કરી રાખી છે કે, રશિયન સૈન્યખાતું ને ખુદ સૈન્ય એક ઉત્કૃષ્ટ નમુનારૂપ થઈ પડ્યું છે. ટ્રોટ્સ્કીની આ સૈન્યવિષયક અભિરુચિનું પરિણામ તેના પોષાકપર સુદ્ધ થયેલું હોય તે હમેશાં સૈનિક પોષાકમાં જ રહેતો હતો. લેનિનના મૃત્યુ પછી સ્ટૉલિન અને ટ્રોટ્સ્કી આ બે તેના મુખ્ય શિષ્યો વચ્ચે ભયંકર ઝડાપટ શરૂ થઈ. સ્ટૉલિન, લેનિનની ન્યુ ઇકોનોમિક પોલિસી પ્રમાણે એકનિષ્ઠપણે ચાલનારો છે. ટ્રોટ્સ્કીનું કહેવું એવું હતું કે ૪૦ ૧૯૨૦ની સાલપર્યંત જે પોલિસી હતી તેજ કાયમ રાખો. પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ફેરફાર કરવો ટ્રોટ્સ્કીના તત્ત્વનિષ્ઠ અને એક-માર્ગી મનને ખીલકુલ ગમતું નથી; તથાપિ આ નાફેરપણાને લીધેજ તેને લોકમતનો ટેકો ન મળતાં

લોકોએ સ્ટોલિનને જ ઉચ્ચકી લીધો. આથી ટ્રોટ્સ્કીનો પૂર્ણ પરાભવ થઇને આજ તે સૈમિરિયામાં હદપારીની શિક્ષા ભોગવી રહ્યો છે.

સ્ટોલિન

બોદ્ધશૈવિક ત્રિમૂર્તિ પૈકી ત્રીજી વીર વ્યક્તિ તે સ્ટોલિનની છે. સ્ટોલિન નામ પણ લેનિન ટ્રોટ્સ્કીના નામ પ્રમાણે સાંકેતિક નામ છે. તેનું ખરું નામ જોસેફ વિસારિઓનોવિચ બુગાવેલી છે. એમ કહેવાય છે કે, બુગાવેલીની લોખંડના જેવી દેહચષ્ટિ અને દૃઢનિશ્ચય સાહસી સ્વભાવ જોઇને લેનિને તેનું નામ સ્ટોલિન પાડ્યું. સ્ટોલિન શબ્દનો અર્થજ મૂળમાં સ્ટીલ-પોલાદ એવો છે. સ્ટોલિનનો સ્વભાવ શાન્ત અને ગંભીર છે. તેને વિશેષ બોલવું ગમતું નથી. રાજકારણની ચળવળમાં બે પ્રકારના લોક નજરે પડે છે. વિશેષ ન બોલનારા ગુપ્તકારસ્થાની અને આવેશયુક્ત લાષણો આપી લોકોમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરનારા પ્રચારક પૈકી સ્ટોલિન એ પહેલા પ્રકારનો આવેવાન છે અને ટ્રોટ્સ્કી એ બીજા પ્રકારનો છે. કાંઈ પણ જાતની જાહેરાત ન કરતાં મૂંઝેમોઢે કામ કરવાની સ્ટોલિનને એવી જાગૃતિ ટેવ છે કે, વર્તમાનપત્રમાં તે કદી લખતો નથી ને સલામાં વ્યાખ્યાનો આપતો નથી. વધુ તો શું પણ રશિયાની બહાર એ વિશેષ પ્રસિદ્ધ પણ નથી.

આવો આ રશિયાનો આજનો અધ્યક્ષ, લેનિનનો મુખ્ય શિષ્ય, ટ્રોટ્સ્કીનો વિરોધી ગુરુબંધુ જોસેફ સ્ટોલિન ઇ.સ. ૧૮૭૯ માં કુટુંબ નામના પ્રાંતમાં એક ખેડૂતના કુળમાં જન્મ્યો. લેનિન જાતિનો સ્લાવ, ટ્રોટ્સ્કી જૂઝ એમ સ્ટોલિન પણ અસલ રશિયન ન હોઈ જ્યોર્જીયન છે. સ્ટોલિનના બાપની ધૃષ્ટિ જોસેફે ધર્મશાસ્ત્ર શીખીને પાઠરી થયું એવી હતી; પણ ભવિતવ્યતા કાંઈ જુદીજ હતી. સ્ટોલિનના ગુરુજીને આ છોકરામાં કાંઈ જુદુંજ પાણી દેખાયું ને તે તેનાથી એટલા જીનીયા કે તેમણે સ્ટોલિનની અર્ચશાળામાંથી બહુ ઉતાવળે હકાલટ્ટી કરી નાખી ઇ.સ. ૧૯૦૬-૦૭ માં તે ક્રાન્તિકારકોને મળ્યો ને તેમની લડત તેમજ સ્ટોકહોલમની પરિષદોમાં હાજર રહ્યો. ત્યાર પછી ઝારની પોલીસ તેની પાછળ લાગી. ત્યાર પછીનો સન ૧૯૧૭ સુધીનો તેનો ઇતિહાસ ધરપકડ, તુરંગવાસ, હદપારી અને નાસી છૂટવું, આવા પ્રસંગોથી ભરેલો છે. છેવટે ૧૯૧૭ માં તે મિલિટરી રિવોલ્યુશનરી કમિટિમાં એક પ્રમુખ અમલદાર થયો. ફેરેન્સકીનો પરાભવ કરીને કેમલિન અને પેટ્રોગ્રેડ હસ્તગત કરવામાં ને છેવટે બોદ્ધશૈવિક સત્તા સ્થાપન કરવામાં લેનિનને ટ્રોટ્સ્કીના જેટલીજ સ્ટોલિનની મદદ થઇ હતી. સ્ટોલિનની ધાટી અસામાન્ય હતી. તેનો ક્રાન્તિકારકોની સાથે ખરેખરો મેળાપ સન ૧૯૧૭ માંજ થયો ને પોતાની કર્તવ્યગીરીથી તેણે લેનિનની કૃપા એટલી મેળવી કે જેના તેના મ્હોંએ ‘લેનિન સ્ટોલિનનો વિશ્વાસ રાખે છે, પણ સ્ટોલિનને કોઈનો ભરોસો નથી.’ આ વાક્ય બેસી ગયું હતું. છેવટે તેને રાજ્યનો યુવરાજ કહેવાને એ લોકોએ કમી ક્યું નહિ.

લેનિનના મૃત્યુ પછી સ્ટોલિન, જિનોવિફ અને કામીનીવનો એક પક્ષ અને ટ્રોટ્સ્કીનો એક પક્ષ આવા બે વિરોધી પક્ષ નિર્માણ થયા ને તેમની ઝટાપટ શરૂ થઇ. છેવટે સ્ટોલિનનો વિજય થઇને તેણે ટ્રોટ્સ્કીને રાજનાયું આપવાની ફરજ પાડી; એટલુંજ નહિ પણ તેને તેણે સૈમિરિયામાં હદપારી શિક્ષા ભોગવવાને મોકલી દીધો. આજની ધડીએ સ્ટોલિનજ સોવિયેટ રાજ્યનો ચાલક હોઇ તે પોતાના ગુરુ લેનિનના ધોરણ પ્રમાણે રાજકારભાર ચલાવે છે. તેની સાથે સર્વ રશિયન પ્રજા સુપ્રસન્ન છે. તે પોતાના લોકોમાં તો પ્રિય છેજ, પણ પરાયા દેશમાંના લોક પણ તેના પરાક્રમ અને અદ્ભુત સત્તાની બાબતમાં સાદર અને સવિસ્મય ઉદ્દગાર કાઢે છે. એક સુપ્રસિદ્ધ લેખક તેની બાબતમાં કહે છે:—“એક એશિયાવાસીનો રશિયાપરનો લોખંડી કાણુ તેના પોલાદી નામને સાર્થક કરે છે.”

(“ચિત્રમય જગત”ના ‘રશિયા અંક’માંથી)

૭૫-રશિયાનો શિક્ષણપ્રયોગ

“ રશિયામાં આજ બધીજ બાબતોમાં ક્રાન્તિનો અમલ ચાલુ છે, પણ શિક્ષણવિષયક મતમાં તેણે કરેલા ફેરફાર બધાના કરતાં વિશેષ ધ્યાન ખેંચનારા છે. ” બ્રિટીશ ટ્રૂડ યુનિયનના શિષ્ટમંડળે રશિયામાં ચારે તરફ પ્રવાસ કરી પ્રત્યક્ષ નજરે જોયેલી સ્થિતિનો જે રિપોર્ટ લખ્યો છે તેમાંનાજ આ ઉદ્દગાર છે. તેવીજ રીતે અમેરિકાના શિક્ષણપ્રેમી લેખક રેકોર્ટ નિચરિંગે પણ રશિયામાં ફરી આવી ત્યાંના શિક્ષણપર જે પુસ્તક લખ્યું છે તેમાં તે કહે છે કે, રશિયા એ આજના જમાનામાં “શિક્ષણવિષયક સર્વ પ્રકારના પ્રયોગોની જગતમાંની અત્યંત મોટી પ્રયોગશાળા હોઈ કલ્પનાની સામે તરતાં ધ્યેયોને કૃતિમાં ઉતારવાનો રશિયન લોકોનો આત્મવિશ્વાસ અને ભગી-રથ પ્રયત્ન જોઈને મન આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય છે. ” આવી જાતના નવલ ઉદ્દગાર જે શિક્ષણ-પ્રયોગની બાબતમાં સંભળાય છે, તે શિક્ષણપ્રયોગમાંનું વૈશિષ્ટ્ય તે શું છે, એ વધુ નહિ તો કલ્પનાવડે પણ જાણવું આપણા હિંદુસ્થાનમાંના શિક્ષકોને જરૂરનું છે. તો પુસ્તકવાચનથી અને મને આવેલી કલ્પના આજના ‘રશિયા અંક’ને નિમત્તે મારા વ્યવસાયબંધુઓની સામે સંક્ષેપમાં રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું.

હમણાંની નવી એટલે મજૂર સરકારે શિક્ષણક્ષેત્રનું નિરીક્ષણ કરતાંની સાથે તેની આંખમાં પ્રથમ જે બાબત વિશેષ ખુબી તે નિરક્ષરતાનું લયંકર પ્રમાણુ. થોડામાં કહીએ તો આ બાબત-માં રશિયા, હિંદુસ્થાનના ઉત્તર તરફનો ભાગ શોભવા જેવોજ હતો.

પહેલાંનું ઝારનું રાજ્ય એટલે તે ‘સ્વ’રાજ્યજ, છતાં પણ આ ‘સ્વ’રાજ્યના એક ફર-માનમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે, મીડું જેમ થોડા પ્રમાણમાં વાપરવાથી તે ઉપયુક્ત ઠરે છે, તેવુંજ શિક્ષણનું પણ. કંઈ થોડા લોકોને તેની આવશ્યકતાઓનું તારતમ્ય જોઈને તે આપવામાં આવે તોજ તે ફાયદાવાળું, નહિ તો સૌ કોઈને લખતાં વાંચતાં શીખવવામાં આવ્યું તો અનર્થ થશે. નવી સરકારને આ ગભીર અનર્થનો અર્થ સારી રીતે સમજાયો ને તેણે માત્ર દશ વર્ષની અંદર સેંકડે ૧૦ સાક્ષર ને ૯૦ નિરક્ષર આ પહેલાંનું પ્રમાણ બરાબર ઉલટું કરી બતાવ્યું છે. સિવાય શિક્ષણમાં માત્ર શાળામાંનું પાઠી-પેનનું શિક્ષણ એટલોજ અર્થ ન લેતાં તેમાં મતપ્રચારનાં સર્વ સાધનોનો અંતર્ભાવ કરવાનું તેણે યોજ્યું ને એ યોજના પ્રમાણે રશિયાના શિક્ષણબાતામાં હમણાં શાળા, વર્તમાનપત્ર, સિનેમા અને નાટકગૃહો, આ બધાનો એકસમવાયે અંતર્ભાવ કરવામાં આવે છે. તેવીજ રીતે આ બધામાંથી કયા મતોનો પ્રચાર કરવામાં આવવો જોઈએ તે, આ બધાઓના પ્રતિનિધિઓની સામુદાયિક કમિટી તરફથી નક્કી કરવામાં આવે છે.

આ ચતુષ્ઠય પૈકી શાળામાંના શિક્ષણસંબંધેજ એ શબ્દ લખવાના છે. રશિયામાંની સરકાર એ નિઃસીમ ધ્યેયવાદી હોઈ સામયિક માલમત્તાના વિશિષ્ટ તત્ત્વપર તેને સમાજની પુનર્ધટના કરવાની છે. આ પુનર્ધટનાનો પ્રયોગ યશસ્વી કરવાને લક્ષકરી સામર્થ્ય આવશ્યક છે. આ જેવો તેનો સિદ્ધાંત છે, તેવોજ તે પ્રયોગની બાબતમાં જનતાના મનમાં યોગ્ય આદર ઉપન્ન કરવા સારૂ લોકશિક્ષણના બધા અંગોનો બહુ મોટો ઉપયોગ થાય એમ છે, એવો પણ તેનો દૃઢ વિશ્વાસ છે-અર્થાત્ વગરવાહનના, મોળા, નિરાકાર ‘ઉદાર’ શિક્ષણને માટે તેને જરા જેટલોએ પ્રેમ નથી. રાષ્ટ્રનાં ધ્યેયોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનું શિક્ષણ એ એક પ્રમુખ સાધન છે, એમ તે માને છે ને એ મતને અનુસરી શિક્ષણમાંની પ્રત્યેક નાની મોટી બાબતો મુખ્ય મધ્યવર્તી ધ્યેયને પોષક થાય એવી રીતની ઠરાવવાનો તેનો પ્રયત્ન છે.

શિક્ષણપદ્ધતિમાં પારખવાની બાબતો જે. એક શિક્ષણક્રમ ને બીજી શિક્ષણસંસ્થાની ઘટના અને કારભાર.

શિક્ષણક્રમ સંબંધે લખવું એટલે પ્રથમ મહત્ત્વની બાબત એ કે, શિક્ષણની શરૂઆત બાળક-નાજ જન્મથીજ થાય છે, એમ કહીએ તો ચાલે. “ પ્રજાનાં વિનયાધાનાત્ રક્ષણાન્નરણાદપિ ”

આ કાલિદાસોક્તિ પ્રમાણે આજકાલ જન્મે લારથી તેની તમામ કાળજી સરકારે એટલે સમાજે રાખવી એવું તેમનું નિદાન ધ્યેય છે—અર્થાત્ પહેલાં ત્રણ વર્ષ સુધી આજકાલ આરોગ્ય મંડળની દેખરેખ નીચે હોય છે. પછી ત્રણથી આઠ વર્ષની વય સુધી કિંડરગાર્ટન નિશાળોમાં તેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિમાં છોકરાઓને હરવાફરવાને ને રમવાને બેઠેલા બગીચા અને મેદાનો પ્રત્યેક નિશાળોનાં સ્વતંત્ર હોઈ કેટલાકાના મળીને એકત્ર પણ હોય છે. સર્વ વ્યવહારની અંદર સામયિક-પણું ને સહકાર્ય એ ધ્યેય હોવાથી તૂટકપણું જેટલું નષ્ટ કરી શકાય તેટલું કરવાનો પ્રયત્ન છે.

પછી ૮ થી ૧૫ વર્ષની વયપર્યંતનાં આજકાલે માધ્યમિક નિશાળોમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. ૧૫ થી ૧૮ પર્યંત પ્રત્યેકને કંઈ ને કંઈ ધંધો શીખવો પડે છે. બીજા વર્ષે એ ધંધાનાં કારખાનાંઓમાં પ્રત્યક્ષ કામ કરવું પડે છે. તે કામ થોડું ધણું હાથેથી કર્યું ને ધંધાની પ્રત્યક્ષ પિછાન થઈ ગઈ કે વીસમે વર્ષે એ ધંધાનું ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવા સારું વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ મળે છે. વિશ્વવિદ્યાલયનું શિક્ષણ પૂરું થયા પછી જેમને ઉચ્ચ સંશોધન કરવાનું હોય છે, એવા-ઓને માટે સંશોધન સંસ્થાનીએ વ્યવસ્થા છે. માત્ર આ સંસ્થા સુદાં વ્યવહારશૂન્ય પડિતો ન થાય એટલા સારું તેની વ્યવસ્થા જૂદાં જૂદાં કારખાનાંઓમાંજ કરેલી હોય છે. સંશોધન માટે ખાસ સિધ્ધવૃત્તિઓ હોય છેજ; પણ ઇતરત્ર સુદાં શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં ગરીબને માટે પ્રીતું નામ પણ નથી હોતું. અર્ધશ્રીમંતોની પાસેથી અલાર સુધી શી લેવાય છે ને અસલ ખાનદાન શ્રી-મંતોને શિક્ષણ સંસ્થામાં આવવાનોજ પ્રતિબંધ છે—અર્થાત્ આ સંક્રમણાવસ્થાની યોજના છે. આજની મળુરોની સરકાર પૂણુંપણું સ્થિરસ્થાવર ધાય અને સામયિક માલીકનું તત્ત્વ વ્યવહારમાં ખુલ્લી રીતે ખોળવા લાગે, એટલે બધોજ વ્યવહાર પૈસા સિવાય થઈ શકશે, એવી કલ્પના છે. આજ શી લે છે તે સુદાં માફકસરજ હોય છે. કિંડરગાર્ટનની શાળાના પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી પાછળ દર મહિને માત્ર બે રૂપલ એટલે સરાસરી ત્રણ રૂપિયા ખર્ચ આવે છે; અને આ ખર્ચ સુદાં એકલા શિક્ષણનો નહિ પણ રહેવા તેમજ ભોજનખર્ચ વગેરેનો મળીનેજ હોય છે.

અભ્યાસક્રમમાં પણ નવીનતા નજરે પડે છે તે એ કે, આપણી શાળાઓની પેઠે ગણિત, ભૂગોળ, ડ્રોઇંગ વગેરે વિષય બીલકુલજ દેખાઈ આવતા નથી. એટલે આ સર્વમાન્ય વિષયોનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું ન હોઇ આખા જગતી વિરુદ્ધ એવું કંઈ પણ જૂઠુંજ શીખવવામાં આવે છે, એવો તેનો અર્થ નથી; પણ આપણે જેમ પ્રત્યેક ધોરણમાં અમુક વિષય શીખવવા એમ દરાવીએ છીએ, તેવી વ્યવસ્થા રશિયન કાર્યક્રમમાં નથી. પ્રત્યેક ધોરણની અંદર વ્યવહારમાં નડનારા અમુક અમુક પ્રશ્ન ઉકેલતાં શીખવવું એવો તેમનો મત છે. આપણે ત્યાં અંગ્રેજી એથા ધોરણમાં વિદ્યાર્થીએ પ્રવેશ કર્યો કે તેને બીજગણિત, ભૂમિતિ વગેરે નવા વિષય શીખવા પડે છે કિંવા આગળ જતાં ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ, રસાયણશાસ્ત્ર વગેરે વિષય પણ તેની સામે આવીને ઉભા રહે છે; પણ રશિયન શિક્ષણના નિષ્ણાતોની વિચારસરણી એવી છે કે, છોકરાને પ્રથમ આબુઆબુના વ્યવહારનું નિરીક્ષણ કરવાને શીખવવું, એ મુખ્ય બાબત. પછી તે નિરીક્ષણ શરૂ થયું કે તેને અનેક અડચણો ભાસવા લાગશે; અને એ અડચણો જેમ જેમ ભાસતી જશે, તેમ તેમ તેમાંથી પાર પડવાનું જ્ઞાન આપી શકાય એવો કાર્યક્રમ આંકવો જોઇએ. અને એને માટે વિષય નીમવાને બદલે વ્યાવહારિક પ્રશ્નસમુદાય (પ્રોબ્લેમ્સ) નીમવા એવો તેમનો મત છે—અર્થાત્ કેટલીક મર્યાદાની પેલી તરફ કે જ્યાં પ્રાવીણ્યનિષ્ઠ શિક્ષણની શરૂઆત થાય છે ત્યાં પ્રશ્ન ઉપરથી વિષય ઉપર પુનઃ ફેરકો મારવો પડશેજ; પણ સાધારણતઃ માધ્યમિક શાળામાંના અભ્યાસક્રમમાં વિષયના કરતાં વ્યાવહારિક પ્રશ્નોથી વિદ્યાર્થીઓને વધુ કાર્યક્ષમ શિક્ષણ મળે છે, એવો રશિય-નોનો મત છે, તેનો વિચાર કરવો.

પણ વ્યાવહારિક પ્રશ્ન સુદાં ચુંટવા કેવી રીતે? તો તેની પસંદગી કરતી વખતે મુખ્ય ધ્યેય તરફ લક્ષ રાખીને ત્રણ ક્ષેત્રો પસંદ કરવામાં આવ્યાં છે. તે એ કે, સૃષ્ટિવિજ્ઞાન, સમાજવિજ્ઞાન અને ધંધાવિજ્ઞાન. સમાજ, સૃષ્ટિ અને ધંધો, આ ત્રણનું જ્ઞાન વ્યક્તિમાત્રને હોવું આવશ્યક છે. આને મૂલભૂત સિદ્ધાંતતરીકે સ્વીકારીને એનાપર સર્વ શિક્ષણક્રમની રચના કરવામાં આવી છે.

(જૂના ઇતિહાસ-ભૂગોલાદિ વિષય કાઢી નાખીને સમાજ, સૃષ્ટિ અને વૃત્તિ, આ ત્રણ નવા વિષયજ રજુ કર્યા છે, એમ કહીએ તોપણ ચાલે.) આ નવી રચના પ્રમાણે અભ્યાસક્રમ કેવી રીતે આંકે છે એની કલ્પના આવવા સારૂ આશરે ચૌદ પંદર વર્ષની વયના-એટલે આપણે ત્યાંના લગભગ મેટ્રિકના કહેાને-વિદ્યાર્થીને શું શું શીખવું પડે છે તે જોઈએ.

(૧) પ્રથમ સૃષ્ટિવિજ્ઞાનના સદર નીચે વિષય લખ્યા છે તે આવા:—

અ—મનુષ્ય અને ઢેરઢાંખરનો જીવનક્રમસમજવાને આવશ્યક રસાયન અને પદાર્થ—વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર.

આ—ખાણો, ખનિજપદાર્થ અને જ્વાલાગ્રાહી, એનું સામાન્ય જ્ઞાન અને રશિયામાંની ખાણો—સંબંધે વિશેષ જ્ઞાન.

ઇ—ઉદ્યોગધંધામાં થતાં જનાવરો અને ખેતીવાડીનો માલ.

ઈ—પ્રાણિસૃષ્ટિમાંના માનવોનું સ્થાન—શારીર શાસ્ત્ર.

ઉ—શારીરિક અને માનસિક આરોગ્ય.

(૨) બીજું સદર ઉદ્યોગધંધાનું. એમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ દેખાઈ આવે છે:—

અ—ખાણોમાંથી ખનિજપદાર્થ કાઢવાનું જ્ઞાન.

આ—નાની સરખી દુકાન કિંવા મોટું કારખાતું કેવી રીતે ઉભું કરવું અને ચલાવવું એનું જ્ઞાન. રશિયામાંનાં તેમજ બહારનાં કારખાતાંએસંબંધી માહિતી. ઉદ્યોગધંધામાં તેમજ ઇતરત્ર કારખાતાંએસંબંધી માહિતી. ઉદ્યોગધંધામાં જોઈતાં રસાયનો તથા યંત્રોની માહિતી.

ઇ—ખેતીવાડીમાં જોઈતું પ્રયોગજ્ઞાન.

ઈ—માનવવંશની દૃષ્ટિએ ભૂગોલનું જ્ઞાન. વ્યક્તિ અને સમાજ એ પરિસ્થિતિ ઉપજીવ્ય છે એની સમજણ.

ઉ—ધંધામાંનું આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા.

(૩)—ત્રીજું સદર સમાજજ્ઞાનનું. એમાં નીચેની બાબતો નજરે પડે છે:—

મજુર અને મુડીવાળા, રાજદારી અને મુડીશાહી, ખાનગી માલીફી અને મજુર-મજુરવર્ગની ખરી સ્થિતિ, થાપણવાળા અને જાગીરદારોની એકતા, મર્યાદિત રાજસત્તા, પૈસાવાળાઓના હાથમાં રમનારી નકલી લોકશાહી, અનર્થાવહ હરિકાષ્ઠ, મુડીવાદી અને મજુર વચ્ચેનો ઝગડો, ચાર્ટર્ડસ્ટોની ચળવળ, ૧૮૪૮ ના વર્ષનો ઇતિહાસ, કમ્યુનિસ્ટોનું જાહેરનામું, મજુરોની સર્વરાષ્ટ્રીય સંસ્થા, ટ્રેડ યુનિયન્સ, રાજકીય પક્ષાપક્ષ, રશિયામાંની ૧૯૦૫ અને ૧૯૧૦ માંની ક્રાન્તિ વગેરે.

શિક્ષણક્રમનું સ્વરૂપ લક્ષમાં આવવાને આટલો નમુનો બસ થશે.

આ શિક્ષણક્રમના અભ્યાસસંબંધે હમણાં હમણાં વિશેષ ગાજ રહેલી જે ટાલ્ટન પદ્ધતિ તે સંબંધે રશિયામાં અનુભવ લઈ જોતાં રશિયનોનો એ પદ્ધતિસંબંધે એવો પ્રહાર થયો કે, એ પદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થીને સ્વતંત્ર અભ્યાસ આંકી લેવો એ જે વિશેષ છે, એનાથી એકત્ર કામ કરવાની અભિરુચિ ઉત્પન્ન થતી નથી. વ્યક્તિ એ સ્વતંત્ર ન હોઈ સમાજનો ઘટક છે, એ રશિયન ધોરણમાંનું મહાસૂત્ર છે. આ ધોરણના વિરોધીતરીકે ટાલ્ટન પદ્ધતિને તેમણે છોડી દીધી છે. અહીં માત્ર એ કહેવું જોઈએ કે, નવા પ્રયોગ કરવાની રશિયનોને કેટલીએ હેંડા હોય, તોપણ શિક્ષણક્ષેત્રમાંનાં અમેરિકન પ્રયોગોનો લક્ષપૂર્વક અભ્યાસ કર્યા પછીજ તે નવા પ્રયોગમાં હાથ ધાલે છે. અરતુ. હવે શિક્ષણસંસ્થાના કારભાર તરફ વળીએ. આ બાબતમાં મુખ્ય બીના એ છે કે, સંસ્થાના મુખ્ય ચાલક મંડળમાં બધા શિક્ષકો તો બેસે છેજ; પણ એ સિવાય પાલકોના પ્રતિનિધિ, એ જીલ્લામાંનાં કારખાતાંઓના પ્રતિનિધિ ને છેવટે વિદ્યાર્થીઓના પ્રતિનિધિઓ સુદાં એમાં સમાવિષ્ટ હોય છે. રોસ્ટાવ્હની એક શાળાના મંડળમાં ૭૨ સભાસદ હોઈ તેમની વહેંચણી ૩૭ શિક્ષક, ૨૫ વિદ્યાર્થી, ૩ પાલક તેમજ જીલ્લામાંનાં કારખાતાં, નગરમંડળ, મજુરસંઘ, શાળામાંનો શિક્ષકેતર કામદાર-વર્ગ, તરુણ કમ્યુનિસ્ટ ને પાયોનિયર વિદ્યાર્થી વગેરે તરફથી એકેક પ્રતિનિધિ, આવી કરેલી છે. મોસ્કોમાં આવેલી ‘એડિસન શાળા’ના ચાલકમંડળમાં ૫૦ શિક્ષક, શાળાનો ડૉક્ટર, શાળાના કા-મગરોનો ને જીલ્લામાંની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનો એક એક પ્રતિનિધિ, ૧૨ વિદ્યાર્થી અને ૧૫ પાલક આટલાનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો જણાઈ આવે છે. ઠેકઠેકાણુનાં કારખાતાંઓનો ને શાળા-

ઓનો સંબંધ જોડાયેલા હોવાનું સર્વત્ર નજરે પડે છે.

છેવટે વિદ્યાર્થીઓની સાથે બે શબ્દ બોલીને નિશાળમાંથી બહાર પડીએ.

કોઈ પણ સદ્ગૃહસ્થ શાળા જોવા સાર જ્ય એટલે શાળા બતાવવાને તેની સાથે પ્રિન્સિપાલ ન જતાં તેને વિદ્યાર્થીને હવાલે કરવામાં આવે છે. તે એકાદ વર્ગના દરવાજા પાસે ગયો કે અંદરથી શિક્ષક બહાર ન આવતાં વર્ગનો મૌનિટર બહાર આવે છે ને જોવા આવનાર ગૃહસ્થની બધી વ્યવસ્થા કરે છે. એક સદ્ગૃહસ્થ એક વર્ગ પાસે પહોંચતાં એક પ્રૌઢ વિદ્યાર્થી બહાર આવ્યો અને હસ્તાન્દોલન થયા પછી તેમની વચ્ચે બહુ મનોરંજક સંભાષણ થયું.

ગૃહસ્થ—મને વર્ગની પાસે આવેલો જોતાંજ માસ્તરની પરવાનગી સિવાય તમે એકદમ વર્ગની બહાર કેવી રીતે આવ્યા?

વિદ્યાર્થી—કેમ વાર? આવેલા મહેમાનને મારો વર્ગ બતાવવો એ મૌનિટરતરીકેનું મારું કામજ છે. આવી બાબતમાં અમે ગુરુજને તસ્દી આપતા નથી.

“બીજી કચી કચી બાબતમાં તમે ગુરુજને તસ્દી આપતા નથી?”

“‘તસ્દી’ શબ્દ મેં ખરા ભાવથીજ વાપર્યો છે; અને તમને કહું છું કે, શાળામાંનાં ધણાં-ખરાં કામો વિદ્યાર્થીજ ઉકેલી લે છે. જ્ઞાનદાનના મુખ્ય કામસિવાય બીજી બાબતોમાં અમે ગુરુજ પર બોલે નાખતા નથી.”

“અને શિસ્ત-વ્યવસ્થા-લાવવાનું કામ? એ બાબતમાં પણ ગુરુજનો ભાર હલકો કરો છો?”

“જોઈએ તો મસ્કરી કરો, પણ શિસ્ત શું અમારી અમારાથી ન લાવી શકાય કે? મારી આ નિશાળમાં તો વ્યવસ્થા વગેરેનું કામ અમેજ કરીએ છીએ.”

“અને તેના ભંગ થાય તો?”

“ભંગ થાય છેજ. મૂળમાં બહુ થોડી વાર; કારણ વિદ્યાર્થીઓનાજ ઉપર તે કામ પડવાથી તેનું મહત્ત્વ તેમને સમજાય છે અને એકાદ કોષ એવો ઉદ્ધત નીકળ્યોજ તો તેની તપાસ અમે અમારી કમિટિ આગળ કરીએ છીએ.”

“અને ત્યાં નિર્ણય ન થયો તો?”

“એવું ક્વચિતજ બને છે. મને એકજ પ્રસંગ યાદ છે. એ પ્રસંગે અમે તે બાબત શાળાની કાર્યકારી કમિટિ આગળ રજુ કરી હતી.”

“એ કમિટિમાં કોણ કોણ હતા?”

“મુખ્ય અધ્યાપક, બીજા એક શિક્ષક અને હું (જરા સંકોચ પામતાં) એટલે વિદ્યાર્થીઓની કમિટીનો અધ્યક્ષ. આજ સુદાં હું અધ્યક્ષ છું.”

“વાહ! અધ્યક્ષ સાહેબ! આપ આ કમિટિમાં તમારા ગુરુજની ખુરશીની જોડે ખુરશી મૂકીને બેસો છો ત્યારે?”

“કાં, તમને એમાં નવાઇ જેવું લાગ્યું? તમારા દેશમાં એવો ચાલ નથી એમ લાગે છે!”

“વાર, પ્રેસિડેન્ટ સાહેબ! તમારીજ આ કમિટિઓ અને મિટિંગોને લીધે તમને અભ્યાસનો વખત કેવી રીતે મળે છે?”

“એટલે? કમિટિમાં બેસવું એ અભ્યાસ નહિ કે? આ એક શિક્ષણનો ભાગજ છે.”

“પણ તે એકલા પ્રતિનિધિનેજ મળે, બાકીનાઓને?”

“કેમ વાર! અમારી શાળામાં અનેક જૂદી જૂદી કમિટિઓ હોય સૌ કોઇને કામ કરવુંજ પડે છે. આગળ ઉપર મોટા થયા પછી અમને આ કામો કરવાંજ પડે છે. એનું શિક્ષણ અમે અસારથીજ લઇએ છીએ અને એટલાજ સાર શાળામાંની કમિટિઓ સિવાય દેશમાંની કમ્યુનિસ્ટ વગેરે રાજકીય સંસ્થાઓના પણ અમે સભાસદ થઇએ છીએ.”

“એમ, રાજકારણની પણ મના નહિ?”

“કેમ ચમક્યા જેવા દેખાઓ છો?”

“કંઈ નહિ કહ્યું.....”

(“ચિત્રમય જગત”ના ‘રશિયા અંક’માંથી)

७६-आधुनिक जापान तथा इसकी शिक्षा-पद्धति

जापान में तीन हजार से अधिक द्वीप हैं। ये द्वीप ज्वालामुखी शक्तियों के इक्ष्वर्य हैं। आज भी प्रचुर ज्वालामुखी पर्वत इस द्वीप-पुंज में वर्तमान हैं। प्रायः पचास ज्वालामुखी पर्वत इस समय भी अपने उताप से वहां के निवासियों को संतप्त कर रहे हैं। सन् १८८४ और १९०५ धस्वी के भीय ३०,६८० भूकंप हुआ। चार से अधिक भूकंप अत्यंत विषम हुआ करते हैं। इतना भयानक गिर पड़ते हैं और अहुसंभ्यक मनुष्यों की मृत्यु होती है।

इन भूकंपों तथा ज्वालामुखी पर्वतों ने जापान को संपन्न बना दिया है। इसे गंधक तथा धातुसंयुक्त निर्जला से परिपूर्ण कर दिया है। लौकिक पदार्थ पृथ्वी को उपजाने लगा देते हैं। विविध लांति के धातु यथा सोना, चांदी, तांबा, टीन, लोहा, पेट्रोलियम तथा कोयला इस द्वीप में इन प्राकृत धनार्थों की कालि पाये जाते हैं। जापान के चारों ओर का समुद्र भूखण्डों से परिपूर्ण है। x x x इस द्वीप का क्षेत्रफल १,४२,००० वर्गमील तथा इसकी जनसंख्या सन् १९२० धस्वी की जनसंख्या के अनुसार ५,५६,६१,१४० है। समस्त जापानी-साम्राज्य की जनसंख्या (कोरिया, फारमोसा तथा मधेलियन द्वीपों के साथ) सात करोड़ सत्तर लाख है; पर सन् १९२३ धस्वी के भीषण भूकंप के कारण पांच लाख मनुष्य विनष्ट हो गये। सन् १९२७ धस्वी में भी ऐसा भूकंप हुआ कि ६५०० मनुष्यों की मृत्यु हो गई।

छज्जैत तथा जापान में अहुत कुछ सादृश्य है। (१) छज्जैत की जलवायु उष्णस्रोत के द्वारा उष्णत्व को प्राप्त होती है। जापान की जलवायु को क्यूरोसियो स्रोत गर्म करता है। (२) स्पेन के दुर्धमनीय औरमंडा ने छज्जैत पर सोलहवीं शताब्दी में आक्रमण करने की उत्कट अलिखापा से स्पेन छोड़ा। १३ वीं शताब्दी में कुलापा ने अके लयकर मंगोल पोतपुंज जापान के विरुद्ध भेजा था। दोनों पोतपुंज ध्वंस को प्राप्त हुए। (३) जिस प्रकार अग्नेज्जति विन्न विन्न जतियों के मिश्रण से जनी है; उसी प्रकार जापानी जति का भी निर्माण हुआ है। केल्ट, सैक्सन, अंग्लिस, लुट, डेन तथा नोर्मन जतियों के संयोग से अर्वाचीन आंग्ल-जति कायम हुआ है। जापानी जति भी चीन, भलाया प्रायद्वीप, ततार, मंगोलिया तथा न्यूनांश भारत की जतियों के अंश से जनी है। (४) सामुद्रिक समर में दोनों जतियों ने अपनी दृढता, अध्यवसाय, पराक्रम तथा दूरदर्शिता का प्रगाढ परिचय दिया है। (५) दोनों देशों में वर्तमान राजवंश के सम्राटों ने प्रारंभकाल से इस समय तक शासन का भार वहन किया है।

जापानी जति में जे आत अडे मर्के की पायी जति है, वह इसकी देशभक्ति तथा राज-भक्ति है। ये दो सह्यणु प्रस्तर की नींव है; जिस पर समस्त आधुनिक जापान-साम्राज्य का प्रासाद निर्मित हुआ है। जय कोष्ठ विदेशी यात्री जापानी विद्यार्थी से पूछता है कि तुम्हारे जवन की सर्वश्रेष्ठ अलिखापा क्या है? तय वह इसका उत्तर विनीतभाव से दर्पसमन्वित शब्दों में देता है। इसका उल्लेख उसीके शब्दों में करना न्यायसंगत प्रतीत होता है। 'अपने सम्राट् तथा अपने देश के वैभव के निमित्त जवन को अलिखान करने के लिये हम अके अवसर चाहते हैं।' कैसा आदर्श है! कैसी भक्ति है! कैसा प्रेम है! इसे सहृदय पाठक स्वयं विचारेंगे। जापाननिवासियों की यह अटल धारणा है कि वे अके परिवार के सदस्य हैं; और उनके सम्राट् उस विस्तृत परिवार के अधिपति हैं। वे किसी अपना सम्राट् के आसन से उच्च आसन पर बैठा देखना नहीं चाहते। वे सम्राट् को ज्वित धृष्टि समझते हैं। वे पुरातन शासकों की समाधिभूमि का सम्मान करते हैं। उनका विश्वास है कि वे समाधिस्थ शासक जतीयता के संपूर्ण प्रश्नों पर प्रसन्नता प्राप्त करते हैं। जय वे किसी जति से युद्ध छेड़ने लगते हैं अथवा संधि संस्थापित करना चाहते हैं, तो विधिपूर्वक इन प्रश्नों से वे अवगत कराये जाते हैं, पुनः

સંગ્રામ ઔર સંધિ કે કાર્યોં મેં ઉનકા આશાવાદ અપેક્ષિત હૈ. અસ્તુ.

જાપાની સ્વભાવતઃ પ્રસન્નચિત્ત હોતે હૈં. સાધારણ સે સાધારણ જાપાની બી જીવનયાત્રા પ્રસન્નતાપૂર્વક કરતા હૈ. જાપાની વિદ્યાર્થી કોલેજ ફી પ્રીસ (શૂલ્ક) ચૂકાને કે લિયે રાત અથવા દિન કે કિસી ભાગ મેં કુઠી તક કા કામ કરતે હૈં. વે કિસીસે કુછ માંગના ધર્મવિરુદ્ધ સમજતે હૈં. રાસ મસદ સાહબ અપને ગ્રંથ જાપાની શિક્ષા-પદ્ધતિ મેં લિખતે હૈ કિ ઉન્હોંને ટોકિયો વિશ્વવિદ્યાલય કે એક વિદ્યાર્થી કે કુછ આર્થિક સહાયતા પહુંચાને કી ઇચ્છા પ્રકટ કી. ઉસ વિદ્યાર્થી ને જો આત્મસન્માન કા પરિચય દિયા હૈ, ઉસે ઉલ્લિખિત કરના અસંગત પ્રતીત ન હોગા.

‘મહાશય! મેરી નાડિયોં મેં પુરાતન જાપાનીય વીરોં કા રક્ત પ્રવાહિત હો રહા હૈ. અતઃ ખિના કિસીકે સહાય હો. યથાસાધ્ય વીરતાપૂર્વક ઉન બાધાઓં કા સામના કરના મેરી ધર્મ હૈ, જો બાધાઓં મેરે માર્ગ મેં ઉપસ્થિત હોગી.’ ઉસ જાતિ કા રાજનીતિક તથા આધ્યાત્મિક અધઃપતન કબી સંભવ નહીં; જિન્દગી રાષ્ટ્ર કે પ્રત્યેક મનુષ્ય મેં એસા અગાધ સ્વદેશપ્રેમ ઔર અદ્ભૂત સ્વાવલંબન ભરા હુઆ હૈ.

પુરાતન જાપાન કે સૈમુરાય કો જો શિક્ષા દી જાતી થી, વહ પ્રાચીન ભારત કે ક્ષત્રિયોં કી શિક્ષા સે બહુત સાદૃશ્ય રખતી હૈ. જિસ પ્રકાર સૈન્યવૃત્તિ કો ન્યૂનાધિક ભારતીય ક્ષત્રિયોં ને અપના લિયા થા; ઉસી પ્રકાર જાપાની સૈન્યવિભાગ કા કાર્ય સૈમુરાય હી કે ધીમ સીમાબદ્ધ હો ગયા થા. ઇસી સૈમુરાય શિક્ષા ને વીસવીં શતાબ્દી મેં એક અપૂર્વ રાષ્ટ્ર કા સૂત્રપાત કિયા.

એક સૈમુરાય દુઃખ તથા સુખ કો સહન કરને કે લિયે શિક્ષા પાતા થા. અશાંત તથા બખરાહટ કે ચિહ્ન ખિના પ્રકટ કિયે હી વહ વિપત્તિ કા સામના કરતા થા. આજ બી વે હી ગુણ જાપાની સિપાહિયોં મેં પાયે જાતે હૈં. આર્થર કે કિલે પર જાપાનિયોં ને જો વીરતા પ્રદર્શિત કી થી, ઉસકા સાક્ષી સમસ્ત સભ્ય સંસાર હૈ. જળ આર્થર બંદરગાહ કો જીતને કે લિયે સ્વયંસેવકોં કી આવશ્યકતા ઉપસ્થિત હુમ્મ તખ ૨૦૦૦ સે અધિક જાપાનિયોં ને ઇસ ભયાનક કાર્ય કે લિયે અપને કો સમર્પિત કર દિયા; ઔર કિતને વીરોં ને તો જંધે કે ખૂન સે દરખાસ્ત લિખી થી!

જાપાન મેં મનુષ્ય કા યહ અનિવાર્ય કર્તવ્ય હૈ, કિ વહ અપને સ્વાર્થ કા સર્વસાધારણ કે કલ્યાણ કે લિયે તિલાંજલિ દે. પ્રાચીન જાપાની સૈમુરાય કયા સ્ત્રી, કયા પુરુષ, કયા બચ્ચે—સબી અસ્ત્રપ્રયોગ તથા તલવાર-સંચાલન કી શિક્ષા પાતે થે. ઉનકે સન્માનધર્મ મેં યહ બાત ઉલ્લિખિત થી કિ કોઇ સૈમુરાય સંગ્રામ મેં શત્રુ કો પીઠ ન દિખાવે. જાપાન કે ઇતિહાસ મેં એસે હજારોં દર્શાત હૈં, કિ જાપાની સિપાહી તથા કપ્તાનોં ને આત્મ-હત્યા તક કર દી હૈ; પર વે પરાભૂત હો કર રણક્ષેત્ર સે નહીં લોટે હૈં.

આજ બી જાપાનિયોં કી યહ ધારણા હૈ, કિ શત્રુકૃત અપમાન કા બદલા દો પ્રકાર સે લિયા જા સકતા હૈ. એક તો વે ઉસકી હત્યા કર બદલા ચૂકાતા હૈ, જો ઉન્હેં અપમાનિત કરતા હૈ. ઔર દૂસરે જહાં પર વે અપને અપકારી કે વિનાશ કરને મેં અસમર્થ પ્રમાણિત હોતે હૈં, વહાં સ્વયં આત્મ-હત્યા કર ડાલતે હૈં. ઇસ લિયે બહી સાવધાની સે વિદેશિયોં કો જાપાનિયોં કે સાથ વર્તના પડતા હૈ.

અતિશય આત્મ-સન્માન, સ્વદેશ-પ્રેમ તથા રાજભક્તિ ને જાપાનિયોં કો અભિમાની જાતિ બના દી હૈ. જાપાન કી સ્ત્રિયાં સ્વતંત્ર વિચાર રખતી હૈં ઔર સ્વચ્છંદતાપૂર્વક રહતી હૈં. વે અત્યંત બલિષ્ઠ હોતે હુએ બી વિનયકી ખાત હૈં. વે સ્વાર્થહીન હૈં, કર્તવ્યપરાયણતા કે અવતાર હૈં.

આધુનિક જાપાન કે વિદ્યા-મંદિરોં મેં શારીરિક શક્તિયોં કે વિકાસ કી શિક્ષા કો પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત હૈ. શિક્ષક તથા શિષ્ય ટ્રેમ્પર સવાર હો કર બાહર નિકલતે હૈં. વાયુમંડલ કી બીયણતા કી કુછ પરવા ન કર બાહ-પદાર્થ સ્વયં ઢોતે હૈં.

સ્વચ્છતા કે લિયે તો આધુનિક જાપાન ને પ્રસિદ્ધિ હી પ્રાપ્ત કી હૈ. આજ સભ્ય સંસાર મેં કોઇ એસી જાતિ નહીં હૈ, જો સ્વચ્છતા મેં જાપાન દેશ કી તુલના કરે. અસ્વચ્છ રહના ઉનકે યહાં અધર્મ સમજા જાતા હૈ. કયા ગરીબ, કયા અમીર—સબકે સખ સ્વચ્છતાપ્રિય હૈં; કારણ જાપાની ગૃહ અત્યંત સ્વચ્છ તથા પવિત્ર હોતે હૈં.

जपानियों का धर्म

प्रारंभिक काल में इस द्वीप के निवासी शिंटोधर्म के अनुयायी थे। शिंटो शब्द का अर्थ देवों की रीति है। इस मत का कोष्ठ ग्रंथ प्राप्य नहीं है। न इसकी कोई सांत्विक गाथा ही है और न इसमें कोष्ठ विशिष्ट नियम ही। पूर्वजपूजन तथा प्रकृति-अर्चन ही धर्म है। शिंटो धर्मावलम्बियों का विश्वास है कि दृश्य तथा अदृश्य जगत में धनिष्ठ संघ है। ज्वित व्याक्त अपने कर्तव्यों के द्वारा मृतकों की आत्माओं को सुख और दुःख पहुंचा सकता है। छठीं शताब्दी के मध्य तक जपानियों ने धर्म को विभिन्न संस्था नहीं समझा था। १८वीं शताब्दी के मध्य तक जपानियों की यह धारणा थी कि मनुष्य को अपनी प्रवृत्ति के अनुसार धर्म के विषय में वर्तना उचित है। छठीं शताब्दी के प्रारंभ में कनफुशियस ने एक धर्म का प्रचार किया; जिसका नाम कनफुशियज्म पड़ा। इस धर्म-प्रचारक ने पिता-माता की आज्ञा का पालन करना, तथा शासक के आदेश के अनुसार चलना ही अपने धर्म का प्रधान उद्देश्य मान रखा था।

छठीं शताब्दी के मध्यभाग में बौद्ध धर्म का समावेश इस देश में हुआ; और इस धर्म ने पुरातन शिंटो के विश्वास को असित कर लिया। बौद्ध धर्म के प्रचारकों ने अपने धर्म को सर्वप्रिय बनाने के एकमात्र उद्देश्य से शिंटो की उपस्थिति की वाञ्छनीय समझी। शिंटो धर्मावलम्बियों की देव-देवियों को भी बौद्ध-मंदिरों में स्थान देते थे और कहा करते थे कि ये देव प्राचीन बुद्ध के अवतार हैं। बौद्ध पुरोहित जपान के प्रथम शिक्षक थे। वे अद्भुत विद्वान् थे। अतः राष्ट्र के प्रत्येक भाग में घुड़ते अपना प्रभाव जमा लिया। हम लोग जिस भाव में धर्म का अर्थ करते हैं, उस भाव में न शिंटो धर्म, न कनफुसियन धर्म और न बौद्ध धर्म ने ही धर्म का समझा। अतः आज भी साधारण जपानी धर्म का नाम उच्चारण करने पर हँसता है!

किस्तान धर्म का प्रवेश जपान में १६वीं शताब्दी के मध्य में हुआ। अरबीयन जपान के धार्मिक विचार शिंटो-कनफुसियन, दर्शन, बौद्ध-तत्त्व तथा किस्तान आध्यात्मिक नियम के इल्लस्वर्ष हैं। इन धर्मों में शिंटो का प्रभाव सर्वसाधारण पर अत्यधिक है। 'डोन्जिकी' एक महत्त्वपूर्ण जपानी ग्रंथ है, इसका संकलन ७११-७१२ ईस्वी में हुआ था। दूसरा अपूर्व ग्रंथ निहोन शोकी है। इसकी भी रचना ७२० ईस्वी में हुई है। 'डोन्जिकी' सृष्टिरचना तथा धार्मिक प्रथाओं का विवरण करता है। इसी ग्रंथ में एक शिंटो सूक्त है, जिसका आशय प्रगट कर देना उचित प्रतीत होता है—'स्वर्ग पवित्रं भवेत्। पृथ्वी पवित्रा स्यात्।' पवित्रात्मा मेऽस्तु बाह्याङ्गानि पवित्राणि भवेयुः षडेन्द्रियाणि पवित्राणि भूयास्तु। यहाँ पर छः धर्मियों से पांच ज्ञानेन्द्रिय और छठे में हृदय से आशय है। इस सूक्त में केवल पवित्रता के लिये प्रार्थना है। आज भी जपानियों के भी यही भाव विद्यमान है।

पूजकनवा जिसने सारी जपानी शिक्षाप्रणाली को उन्नतावस्था को पहुंचाया है, धर्म के विषय में इस प्रकार अपना मत प्रकट करता है:-

'समान में शांति तथा आपत्ति से मुक्ति के लिये निःसंदेह धर्म की आवश्यकता है; पर इस काम के लिये कोष्ठ भी धर्म पर्याप्त है। धर्म की कुछ प्रकार के होते हैं; यथा बौद्ध, किस्तान आदि। मेरी समझ में तो इन धर्मों में उतनी ही सिन्नता है, जितनी सिन्नता नीली तथा काली याय में। मैं तो इसमें कोष्ठ अंतर नहीं देखता; जब एक काली याय पीता है और दूसरा हरी याय। धर्मवेत्ता तथा धर्मप्रचारक मेरी समझ में हीक याय के व्यापारी के सदृश हैं। वे अपनी अपनी धर्मशी याय के विक्रय के लिये प्रस्तुत हैं।'

गोदोकवासी छोटो आधुनिक जपान का पिता था। वह भी धर्म के विषय में इसी प्रकार की आलोचना करता था कि 'शासकों के लिये धर्म गौण है। नतीज यह कि हीक रचना, देश के प्रति प्रगाढ़ प्रेम प्रदर्शित करना, सम्राट के लिये लक्षित को हृदय में स्थान देना, पिता-माता के प्रति श्रद्धा तथा लक्षित रचना, परिवार में एकता का भाव जगृत करना, पुत्र तथा पुत्रियों के प्रति स्नेह दर्शाना, पूर्वजों की अर्चना करना-ये ही आते शासकों के लिये अत्यावश्यक हैं।'

જાપાનિયોં મેં ઇસ પ્રકાર કા વિચાર ધર્મ કે પ્રતિ બી આજકલ દેખને મેં આતા હૈ. યહી કારણ હૈ કિ ઇનકી શિક્ષાપ્રણાલી મેં ધર્મ કે અલગ સ્થાન નહીં મિલા હૈ.

જાપાન કા પ્રાચીન તથા અર્વાચીન શાસન

બૌદ્ધધર્મ કી સત્તા જમતે હી છઠીં શતાબ્દી સે જાપાન કે સમ્રાટ શાસન કે કાર્યોં સે વિલગ રહને લગે. અતઃ રાજકીય અધિકાર બિન્નબિન્ન શક્તિશાલી પરિવારોં કે હાથ મેં ચલા ગયા. ઇન શક્તિશાલી પરિવારોં કે પ્રધાન આદમી શોગન નામ સે પ્રખ્યાત હુએ. શાસનકાર્ય કે સંચાલન કા પૂર્ણ ભાર ઇન શક્તિશાલી શોગનોં કે હાથ રહા. ઇસ સમય સે ૧૮૬૮ ઇસ્વી તક સય પૂછિયે તો જાપાન કા રાજનીતિક ઇતિહાસ ઇન પ્રધાન શોગનવંશીયોં કા હી ઉત્થાન ઔર અધઃપતન કા ઇતિહાસ હૈ. યે શોગન ઇસ ભાંતિ સે રાજ-કાજ ચલાતે થે કિ સંસાર કી દૃષ્ટિ મેં જાપાનસમ્રાટ હી શાસન કર રહે થે-ઐસા પ્રતીત હોતા થા. યે શોગન ન્યૂનાધિક રાજ-સચિવ થે. ટોકુગવા અતિમ શોગનવંશી થા. ઇસને સન ૧૮૦૩ ઇસ્વી સે ૧૮૬૮ ઇસ્વી તક શાસન કિયા. ઇસી વંશ કે રાજત્વકાલ મેં જાપાનિયોં કે આદાલન સે વર્તમાન જાપાની સમ્રાટ કે પિતામહ રાજ્યકાર્ય કા સંપાદન સ્વયં કરને લગે.

ઇસ પરિવર્તન કા એકમાત્ર કારણ જાપાનિયોં કા પાશ્ચાત્ય સંસર્ગ ઔર ઇનકે દૃષ્ટિકોણ કા પ્રૌઢ વિકાસ થા. યુરોપ કી શાસન-પ્રણાલી કા હી અનુસરણ કર ઇન્હોંને યહ ક્રાંતિ ઉપસ્થિત કી. યુરોપ સે જાપાન કે સંસર્ગ કા પ્રથમ સૂત્રપાત ૧૫૪૩ ઇ. મેં હુઆ. ઇસી વર્ષ પુર્તુગલ-નિવાસી મેંડેજ પિટો ને તુક્કાન કી અકૃપા સે અપને દો સાથિયોં કે સાથ ઇસ દ્વીપ મેં પદાર્પણ કિયા. ઘર સે વહ ચીન કે લિયે ચલા થા. પિટો ઔર ઉસકે સાથિયોં કે પાસ બન્દૂકે થીં. ઇનકી બન્દૂકોં ને જાપાનિયોં કા ધ્યાન ઇસ પ્રકાર આકૃષ્ટ કિયા કિ થોડે હી વર્ષોં કે બીતર તીસ હજાર સે બી અધિક બન્દૂકે તૈયાર હો ગયાં ઔર ઇસકે અનંતર પ્રત્યેક જાપાની ને ઇસે અપના અસ્ત્ર બના લિયા.

તત્પશ્ચાત્ જેસ્ટ ધર્મ-પ્રચાર કે ઉદ્દેશ્ય સે યહાં આએ; પર જાપાન જૈસે દેશ મેં ઇનકોં દાલ ન ગલી. કહા જ ચૂકા હૈ, કિ જાપાનિયોં કે લિયે ધર્મ ગૌણ વિષય હૈ. તત્પશ્ચાત્ અન્ય કઇ ક્રિસ્તાન પાદરી આએ. અતઃ યુરોપ કે સાથ ઇસકા સંબંધ દઢ હોતા ગયા. અરે હાકુસેકી એક જાપાની વિદ્વાન થા. ઇસને દો કિતાબેં લિખીં, જે યુરોપ કી અવસ્થા ઔર સભ્યતા કા સમીચીન ચિત્ર ચિત્રિત કરતી થીં. ઇસી સમય સે લોગોં કા ધ્યાન યુરોપીય ન્યેાતિષ, ભૂગોલ તથા ચિકિત્સાશાસ્ત્ર કી ઔર ફિરા. ટોકુગવા સરકાર ને યે દો નામ કી સંસ્થા સંસ્થાપિત કી. ઇસ સંસ્થા મેં પાશ્ચાલ ભાષાઓં સીખી જતી થી, ઔર પાશ્ચાત્ય ગ્રંથ જાપાની ભાષા મેં અનુવાદિત કિયે જતે થે. ૧૮૬૨ ઇસ્વી મેં પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન કે અધ્યયન ઔર અધ્યાપન કે લિયે એક વૈજ્ઞાનિક ફાલેજ ખોલી ગઇ.

પુનઃ ૧૮૬૮ ઇસ્વી મેં સમ્રાટ ને રાજ્ય કી વાગડોર અપને હાથ મેં લી. ઇસને યહ ઘોષણા દી કિ શાસનકાર્ય કે લિયે યોગ્યતા કો ઉચ્ચ સ્થાન મિલેગા. ઉચ્ચવંશ મેં જન્મ, રાજકાર્ય-સંચાલન કે લિયે યોગ્યતા કે સામને, નીચા સમજા જાયગા. ફલતઃ શિક્ષા કી પ્રધાનતા સ્વીકૃત હુઇ.

૧૮૭૧ ઇસ્વી મેં એક અનુસંધાન કમીશન યુરોપ તથા અમેરિકા ભેજા ગયા. ઇસ કમીશન કો જાપાન લૌટને પર શિક્ષા-પ્રચાર કે લિયે એક વિસ્તૃત મુસદ્દા તૈયાર કિયા ગયા ઔર નિઃશુલ્ક શિક્ષા પ્રદાન કરને કા ભાર અપને ઉપર લિયા ઔર શિક્ષા સય શ્રેણી કી જનતા કે લિયે અનિવાર્ય સમગ્રી ગઇ.

જાપાન કી વર્તમાન શિક્ષાપ્રણાલી પર વિચાર કરને કે પૂર્વ મેં ઇસકી પ્રાચીન શિક્ષા-સંબંધી સંસ્થાઓં કા દિગ્દર્શન કરા દેના ઉચિત સમજતા હૈ.

પુરાતન કાલ મેં વિદ્યાલય યદિ જાપાન મેં થે, તો સૈમુરાય કી હી શિક્ષા કે લિયે ઉનકી સ્થિતિ થી. સૈમુરાય અપને બચ્ચે કી શિક્ષા હી કે લિયે પાઠશાલા સંસ્થાપિત કરતે થે. અતઃ પ્રાઇવેટ સ્કૂલ હી પહલે પહલ આવિર્ભૂત હુએ.

પુરાતન જાપાની સર્વસાધારણ-શિક્ષા કા પ્રધાન ઉદ્દેશ્ય શિક્ષક ઔર શિષ્ય મેં અલૌકિક પ્રેમ કા ઉત્પન્ન કરાના થા. સ્કૂલ મેં દાખિલ હોને કે પહલે પિતા અપને લડકે કો ગુરુ કે ઘર લે જતે

થે. વે દોનોં કે સામને ધુટને ટેક કર પ્રતિજ્ઞા કરતે થે કે શિક્ષક મહાશય કે શાસન કા પાલન કાય, મન, ખચ, ક્રમ સે કરેગે. પિતા કે ચલે જાને કે ખાદ ગુરુ બી ઉસ ખાલક કે પિતા કે સ્થાન કે પૂરિત કરતે થે. ગુરુ કે પ્રતિ જો ભક્તિ ખાલક પ્રદર્શિત કરતે થે, વહ જાપાની ધર્મ-અંથ મેં ઇસ પ્રકાર વર્ણિત થી કે ‘શિક્ષક કી પરછાહી’ કે કોઈ વિદ્યાર્થી પદદલિત ન કરે, વરન ઉસસે તીન શીટ દૂર હી રહે’.

મંદિર-સ્કૂલ કે પુરોહિત શિક્ષક ખાલકોં કી ગૃહ-સ્થિતિ સે પૂર્ણ જાનકારી રખતે થે. પુનઃ વે જન ખાલકોં કે ઐસી શિક્ષા દેતે થે, જિમકે દ્વારા વે ગૃહ-કાર્ય મેં પડુ હો જાતે થે. દેશ કી સેવા કરના ઔર અપની વૃત્તિ મેં લગા રહના હી પ્રાચીન જાપાની શિક્ષા કા લક્ષ્ય થા !

સૈમુરાય કે અચ્ચે શાસ્ત્ર-કલા મેં શિક્ષા પાતે થે. આયુધસંચાલન મેં કુશલતા પ્રાપ્ત કરને કે પશ્ચાત્ વે દેશ મેં પરિભ્રમણ કરતે થે; ઔર પ્રત્યેક પ્રકાર કે કલેશ કે સહન કરતે થે. પુનઃ સ્થાનીય શૂરોં કે શક્તિ કા પરિચય દેને કે લિયે આર્જીવન કરતે થે !

વ્યાપાર-સંબંધી જ્ઞાન બી ગુરુ-સેવા હી કે દ્વારા પુરાતન જાપાની ઉપલબ્ધ કરતે થે. નૌ અથવા દશ વર્ષ કા ખાલક કિસી વણિક કે સાથ રહ જાતા થા. વહ વણિક ખાલક કે ભરણુ-પોષણુ તથા વ્યાપાર-શિક્ષા કા ઉત્તરદાયિત્વ અપને ઉપર લે લેતા થા. સાધારણતઃ વહ ઉમ્મીદવાર લિખના-પઢના નહીં સીખતા થા. વહ વ્યાપાર કી સભી સીદિયોં કે પાર હો જાતા થા. સખસે પહલે ઉસે નીચ નૌકર કા કાર્ય કરના પડતા થા. ઇસકે ખાદ વહ સદેશહર કા કાર્ય સંપાદિત કરતા થા. તત્પશ્ચાત્ અધમ કિરાની કા કાર્ય કરતા થા. તખ બિક્રી બાંટે કા કામ, ઔર ફિર ખડે કિરાની કા કામ. સંધ્યાસમય એક શિક્ષક સે વહ પત્ર-વ્યવહાર ઔર વાણિજ્ય કા રહસ્ય સીખતા થા. જખ ઉમ્મીદવાર પ્રધાન કિરાની કી યોગ્યતા મેં કામ કરતા હુઆ અપને વ્યાવહારિક જ્ઞાન કા પ્રમાણુ દેતા થા; તખ ઉસકા માલિક ઉસે કુછ મૂલધન દે રોજગાર મેં લગા દેતા થા. દુકાન ઉમ્મીદવાર હી કે નામ સે ખોલી જાતી થી. માલિક અપના કુછ ગ્રાહક બી ઉસીકે પાસ ભેજ દેતા થા.

ઇસ પ્રકાર કી શિક્ષા ટોકુગવા-શોગન સરકાર કે પૂર્વ જાપાન મેં પ્રચલિત થી. ટોકુગવા-સરકાર કે પૂર્વ સર્વસાધારણ કી શિક્ષા કે લિયે રાજ્ય કી ઔર સે કોઈ પ્રબંધ ન થા. કેવલ ખૌદ મંદિર હી થે; જહાં સર્વસાધારણ કે અચ્ચે ન્યૂનાધિક શિક્ષા પાતે થે. કુછ સમય કે ખાદ જખ ઇસ પ્રકાર કે મંદિર શિક્ષા-વિતરણુ કે લિયે પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર લેતે થે, તો સૈમુરાય કે અચ્ચે બી ઐસે વિદ્યાલય મેં જાયા કરતે થે. પ્રાઇવેટ સ્કૂલ તબી ખોલે જાતે થે, જખ પઢનેવાલોં કી સંખ્યા યથેષ્ટ હોતી થી.

ટોકુગવા યાયસુ ને, જો ઇસ શોગનવંશ કા જન્મદાતા થા, શિક્ષા-પ્રચાર મેં ખડી સહાયતા દી. ઉસને વિદ્વાનોં કે નિયુક્ત કિયા, પુરાતન ગ્રંથોં તથા હસ્તલિપિયોં કી જોજ કરવાયી, કિતાબોં કા પ્રકાશન કરવાયા ઔર સ્કૂલોં કા સંસ્થાપન કિયા.

જખ ૧૮૬૮ ઇસ્વી મેં સમ્રાટ કી શક્તિ કા પુનરાવર્તન હુઆ, તો પાશ્ચાત્ય જ્ઞાન કી ઉપલબ્ધિ પર અધિક જોર દિયા ગયા. જાપાન કી નૂતન શિક્ષા-પ્રણાલિ યદપિ પુરાતન સે વિભિન્ન હૈ, તથાપિ સૈમુરાય શિક્ષા કા સાર રખતી હૈ.

શિક્ષાવિભાગ કા સંસ્થાપન ૧૮૭૧ ઇસ્વી મેં હુઆ. ઇસ વિભાગ કા ઉદ્દેશ્ય ઇસકી શિક્ષા-પદ્ધતિ કી નિમ્નભૂમિકા સે હી ટપકતા હૈ:—

“મનુષ્ય કે ઉત્થાન, સંપત્તિ કે પ્રબંધ, કાર્ય મેં સિદ્ધિ તથા જીવન મેં સફલતા પ્રાપ્ત કરને કે લિયે કેવલ એક હી ઉપાય હૈ. વહ સાત્વિક ગુણોં કા ઉપાર્જન, મેધાશક્તિ કા વિકાસ ઔર કલા મેં દક્ષતા પ્રાપ્ત કરના હૈ. પુનઃ ઇનકા ઉદ્ભવ કેવલ વિદ્યા હી દ્વારા સંભવ હૈ. અતઃ ઇસ સમય સે પ્રત્યેક ગ્રામ મેં એક બી ઘર વિદ્યાવિહીન ન રહને પાયગા ઔર પ્રત્યેક ઘર મેં એક બી આદમી વિદ્યા સે અનલંકૃત નહીં રખા જાયગા.”

આજ જાપાન મેં યહ ઉદ્દેશ્ય ફલીભૂત બી હુઆ હૈ.

(“મનોરમા” માસિકના એક અંકમાં લેખક:—સાહિત્યોપાધ્યાય શ્રી. રામદીન પાન્ડેય.)

૭૭-કલ્પ કે કેદખાનાં ?

સોવીએટ રશીઆની જેલની મુલાકાત; કેદીઓને કામના બદલામાં
પગાર મળે-પપવાડીઆની બહાર જવાની રજા મળે-
ગવર્નર અને કેદીનાં સરખાં લૂગડાં

રશીઆમાં જે મને સઘળા વિચિત્ર અનુભવો થયા હતા, તેમાં સૌથી વિચિત્ર તો જ્યારે મેં એક રશીઆન કેદખાનાની મુલાકાત લીધી ત્યારે થયો હતો. જ્યોર્જીઆની એ જેલ જેમ કેદખાનાં-વિષેના ઈંગ્લીશ ધોરણના મારા બધા ખ્યાલોનું રૂપાંતર થઈ ગયું હતું. મેં જેલ જેવા જવાની માગણી કરી હતી, જે મને આપવામાં આવી હતી. હું ત્યાં પહેાંચ્યો ત્યારે મને ખબર પડી કે, કંઈક ભૂલથી જેલના ગવર્નરને મારા આગમનની ખબર આગળથી આપવામાં આવી નહોતી. પહેલાં એ વિષે જરા મુશ્કેલી ઉભી થઈ હતી; કારણ કે તેને એવા હુકમો મળેલા હતા કે, પરવાનગી વગર કોઈ પણ વીઝીટરને જેલમાં દાખલ કરવા નહિ. છેવટે કેટલીક દલીલ પછી એવો તોડ કાઢવામાં આવ્યો કે, ગવર્નર કેદખાનામાં હંમેશા મુજબ ચારે બાજુ સાથે ફરે, ત્યારે મારે તેની સાથે રહેવું. દરમિયાન તેનો કોઈ એસિસ્ટન્ટ ટેલીફોન મારફત મારે માટે પરવાનગી મેળવી લે. એ પ્રમાણે જેલના ગવર્નર અને બીજા એક બે જણા એમ અમારી ટોળી કેદખાનામાં ફરવા લાગી.

ખોરાકી ખાતાનો વોર્ડન

માર્ગમાં હું જેલના ખોરાકી ખાતાના વોરડન જેડે વાતે વળગ્યો. તે ઝારના અને મેન્-શે-વિકોના અમલ વખતે આજ જેલમાં એક ઑફીસર હતો અને બંનેની ખરાબ યાદગીરીઓ તથા કડવા અનુભવો તેના મગજમાં તાજા હતા. બંને અમલમાં એકલા કેદીઓનોજ નહિ પણ વોર્ડરે સુદ્ધાનો ખોરાક ધણો ખરાબ મળતો હતો; પણ એ જમાનામાં સારા ખોરાકનો ખ્યાલજ કોઈને ન હતો. એ જમાનામાં કેદીઓ તરફ ધણી સખત વર્તણુક ચલાવવામાં આવતી હતી; પણ તેની સામે શું ઉપાય લઈ શકાય ? હું પોતે મારાથી બનતું ત્યાંસુધી કેદીઓ તરફ માયાળુ રહેતો, પણ એ વખતની પદ્ધતિજ એવી બુદ્ધી હતી કે તેની સામે કોઈ ટકી શકે નહિ. એ વાત ખરી કે મેન્-શે-વિક અમલમાં તો કોઈ અન્યાય સામે ફરિયાદ કરી શકતું; પણ ઝારના અમલમાં તો ફરિયાદ સુદ્ધાં થતી નહિ. પણ ફરિયાદ તરફ લક્ષજ ન અપાય ત્યાં ફરિયાદ કરવાનો અર્થ શું ? મેન્-શે-વિકો ઉખડી ગયા ત્યારે મને ધણો ખેદ થયેલો, કારણ કે એ લોકો જેલના સ્ટાફના પ્રશ્ન મહીનાના પગાર ચાંઉ કરીને ચાલી ગયેલા. એક રશીઆન સ્વભાવે પ્રમાણિક માણસ છે અને તેને કોઈ લૂંટી જાય એ પસંદ પડતું નથી. આ આગલી યાદગીરીઓ તેના બિચારાના મનપર હજી પણ તાજાં હતી. એ તેને ભૂલીજ શકતો ન હતો.

અત્યારની સ્થિતિ

અત્યારે જેલમાં પરિસ્થિતિ કેવી હતી ? મેં પૂછ્યું અને જવાબ મળ્યો કે “અરે, ધણી સારી. કેદીઓપર ખરાબ વર્તણુક ચલાવવામાં આવતી હતી નહિ. કેદીઓ અને વોર્ડરે બંનેને ખોરાકી સારી મળતી હતી અને તેમના કારભારીઓને પગાર નિયમિત મળતો હતો. જૂના અમલ જેવી સ્થિતિનું નામનિશાન રહ્યું ન હતું, અને અત્યારે હું વધારે સુખી અને આબાદ છું. જે કે હું જેલમાં વોર્ડરતરીકે કામ કરું છું, છતાં હું આખરે તો માનવી છું.”

કેદીઓ અને તેમના મિત્રો

અમારી જેલખાનાની સફર દરમિયાન એક ઓરડામાં અમે જઈ ચઢ્યા, જ્યાં બહાર પ્રજનાં માણસો કેદખાનામાં પોતાના મિત્રો અને સગાંને મળવા આવ્યાં હતાં. કેદીઓ અને મિત્રો વચ્ચે એક લોખંડનો કઠેરો હતો; પણ આ કઠેરાની પેલી બાજુ ઉભા રહી એક કેદી પોતાનાં સગાં અને મિત્રો સાથે વાત કરી શકે, તેમની સાથે શેકહેન્ડ કરી શકે અને ચુંબન સુદ્ધાં કરી

શકે. એક કેદી તેની પત્ની પોતાનાં નાનાં બચ્ચાંને લાવી હતી તેને બચ્ચીઓ લેતા હતા. મને ખબર પડી કે, અઠવાડીયામાં ત્રણ વખત એક કેદી પોતાના મિત્રો અને સગાંવહાલાંઓને અડધો કલાક સુધી મળી શકે; અને ગમે તેટલી સંખ્યાના પોતાના મિત્રોને એ મળી શકે, જેલના જીવન સંબંધમાં આપણા પોતાના ખ્યાલને અહીંજ પહેલો આંચકો અને અચંખો લાગે.

કેદારીઓ નાખુદ

ખીજી અબજખી મને એ લાગી કે, આ જેલમાં કેદીઓ માટેની કેદારીઓ હતીજ નહિ. આ કેદખાનામાં દરેક કેદી માટે જંગલી જનવરનાં પાંજરાં ફેશનની કેદારીઓ નાખુદજ કરવામાં આવી હતી. કેદીઓ દરેક માળખર આવેલા મોટા હોલમાં પંદરથી વીસની સંખ્યામાં સૂતા હતા, અને આ હોલને દિવસે કે રાતે તાળાં મારવામાં આવતાં હતાં નહિ. એક માળથી ખીજે માળે જવાના દાદરાપરનાં બારણાંનેજ માત્ર તાળુ મારવામાં આવતું હતું. દરેક માળના કેદીઓ પોતાના માળમાં એક ઓરડામાંથી ખીજા ઓરડામાં ખુશીથી જઈ શકતા હતા; અને વગર અંકુશે વાતચીત કરી શકતા. સીગરેટ-સીગાર ટુકડી શકતા કે લેખન-વાંચનનું કાર્ય કરી શકતા. દિવસના જૂદા જૂદા માળ વચ્ચેના દાદરા પરનાં તાળાં પણ ખસેડી નાખવામાં આવતાં હતાં.

કસરત

દિવસમાં ચાર વખત કેદીઓને બહાર ખુલ્લી જગ્યામાં કસરત કરવા જવા દેવામાં આવતા હતા. જેલના કંપાઉડમાં તેઓ હથીઆરખંધ ગાર્ડની સરદારી હેઠળ જતા નહિ, પણ તેઓ પોતાની જાતે જેલના કંપાઉડમાં નિરંકુશ લટાર મારતા હતા. આ વધુ અબજખી !

કેદીઓને બહાર જવા સુહાની રજા

મને વધુ ખબર એ મળી કે, સારી ચાલચલગતવાળા કેદીને અઠવાડીયામાં એક દિવસ ગામમાં રજા પર જવાનો મળતો હતો, જ્યારે તે શહેરમાં નિરંકુશ ફરી હરી શકતો અને પોતાના કુટુંબની સાથે એક આખો દિવસ ગાળી શકતો. મેં પૂછ્યું કે “આવી રીતે રજાનો લાભ લઇને કોઈ કેદી પોલ થઇ જતો હતો કે નહિ?” તો મને જવાબ આપવામાં આવ્યો કે, રજા પર ગયેલા કેદીઓ ત્યાંથી ઠરાવેલે વખતે પાછા જેલમાં હાજર ન થવાનો બનાવ કવચીતજ બનતો. ઉનાળામાં સારી ચાલચલગતવાળા કેદીને એક પખવાડીઆની રજા બક્ષવામાં આવતી, જે તે પોતાની ખુશી પડે ત્યાં ગાળી શકતો હતો. આત્રા સંજોગોમાં પણ કોઈ કેદી ગુમ થતોજ નહિ.

ધંડીશ જાણતો કેદી

કેટલાક હોલમાં ક્યાં પછી મને એક અંગ્રેજી લાપા જાણતો કેદી મળ્યો. તે જેલમાંજ અંગ્રેજી શીખ્યો હતો. તેની સાથે મને ઘણી જાણવાબેગ વાતચીત થઇ. તેના ખ્યાલ પ્રમાણે કેદખાનું એક સુંદર જગા હતી. કેદીઓ દિવસના આઠ કલાક કામ કરતા હતા. તેમને ખોરાક સારો મળતો; તેમના તરફ સખત વર્તણૂંક ચલાવવામાં આવતી હતી નહિ. કેદીઓનાં પોતાનાં અભ્યાસનાં મંડળો હતાં. તેમની પોતાની એક લાઇબ્રેરી હતી, જેની વ્યવસ્થા ખુદ કેદીઓની પોતાની કમિટિ કરતી હતી. આ ઉપરાંત કેદીઓની પોતાની ઓરચેઆ, વાયર્લેસ, ચેસ અને ડ્રાફ્ટની ક્લબો હતી.

કલબ કે જેલ ?

હુંકામાં એ આખું મકાન એક જેલને બદલે એક કલબ જેવું લાગતું હતું, બિલિંગ અલબત્ત જેલ જેવી દેખાતી હતી. ફર્નિચર અને ઓઢવા પાથરવાનાં સસ્તાં હતાં. તે સિવાય એ સ્થળને કલબ કરતાં જૂદી પાડનારી કોઈ સ્થિતિ હોય તો તે માત્ર એટલીજ કે, રજાવગર તેનાં માણસો મકાનની બહાર જઈ શકતાં નહિ. આ સ્થળની સુખસગવડો તો બિચારા સખત મજુરી કરનારા ખ્રિદિશો ભોગવે તે કરતાં વધુ સારી હતી, અને આપણા કમનસીબ કેદીઓને આપણે જે સગવડ આપીએ તે કરતાં અલબત્ત ઘણીજ સારી સગવડો અને સંધનો અહીં હતાં. સીનેમાને પણ જૂલવામાં આવ્યો હતો નહિ, અને અઠવાડીયામાં ત્રણ વખત કેદીઓ આગળ સીનેમા દ્રશ્યો અને નાટકો થતાં હતાં.

રશીઆમાંજ બની શકે

કેદીઓનાં લૂગડાં જેલના ગવર્નર જેવાંજ હતાં. અમે જેલના મકાનની ગેલેરીમાં બેસી વાતે

કરતા હતા. હું, ગવર્નર, બે ત્રણ ગવર્નરના એસિસ્ટન્ટ અને ચાલીસ જેટલા કેદીઓ, ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેને ખબર મળી હતી કે, હું જેલ જોવા આવ્યો હતો, અને મારો સત્કાર કરવા તે આવી પહોંચ્યો હતો. તે અમારા મંડળમાં ભળી ગયો અને અંગ્રેજ કેદખાનાની પદ્ધતિ વિષે અમે સઘળા, ગવર્નર, ન્યાયાધીશ, હું અને કેદીઓ સઘળાં છૂટથી ચર્ચા કરવા લાગ્યા અને તે પણ સમાનતાથી. રશીઆ સિવાય બીજા કોઇ પણ દેશમાં આવી સ્થિતિ ચાલી શકેજ નહિ. તેમનાં છુગડાં પરથી કોઈજ કહી શકે નહિ કે, કોણ ન્યાયાધીશ હતા? કોણ ગવર્નર અને કોણ કેદીઓ? કેદીઓએ પોતાની એક દુકાન ઉઘાડી છે, જે તેમની એક કમિટિ ચલાવે છે. આ દુકાનમાંથી કેદીઓ તંબાકુ, મિઠાઇ, દાંત ધસવાનાં ધરો, દંતમંજન વગેરે હમેશની જરૂરની નાની નાની વસ્તુઓ ખરીદી શકે છે. આ દુકાનમાંથી જે નફો થાય, તેની આવકમાંથી જેલમાંથી છુટેલા કેદીઓને મદદ આપવામાં આવે છે.

કેદીઓને પગાર મળે

કોઇ પૂછે કે, જેલમાં વસનારા કેદીઓ બિચારા પૈસા વગર કેમ કંઈ ખરીદી કરી શકે? પણ વાત એમ છે કે, રશીઆમાં કેદીઓને તેઓ જે કામ કરે તેના બદલામાં પગાર આપવામાં આવે છે અને એ પોતાની આવકનો ઉપયોગ ગમે તેમ કરવાને તેમને હક્ક હોય છે.

કેદીઓ એકબીજા સામે કંઈ મારફત કે ગુન્હા કરે તો તેનો નીકાલ જેલનાં ગવર્નર નહિ પણ કેદીઓ પોતે કરે છે.

કેદીઓની કમિટિ

કેદીઓની પોતાની ચુંટાયેલી કમિટિ જેલમાં ઉભી થતી મુશ્કેલીઓનો તોડ કાઢવા માટે હોય છે. આ કમિટિનો સત્તાવાર સ્વીકાર થયેલો હોય છે અને તે ગમે ત્યારે ગવર્નરને મળી શકે છે. જો ઝગડામાં કેદીઓ અને ગવર્નર વચ્ચે સમાધાનીભરી સમજુતી ન થાય તો ન્યાય ખાતા આગળ એ વાત જાય છે. કેદીઓનું પોતાનું નાનકડું છાપું નીકળે, જેમાં તેઓ ગમે તે લખી શકે છે; અને ખુદ જેલના કારોબારવિષે તેમાં ટીકા કરી શકે છે. કેદીઓની કમિટિ છાપાંમાં આવતાં લખાણો વાંચી જાય છે.

જુનરઉદ્યોગના વર્ગો

જૂદા જૂદા રૂમમાં મેં કેદીઓને જૂદા જૂદા ધંધા અને ઉદ્યોગોમાં રોકાયેલા જોયા હતા. કોઈ શીવણકામ કરતા, કોઈ ખૂટ બનાવતા, કોઈ સુથારકામ કરતા, એ રીતે કામ કરતા તેમના અભ્યાસવર્ગમાં કોઇ વખત બહારનો શિક્ષક શીખવવા આવતો તો કોઇ વખત કેદીમાંથીજ કોઈ શિક્ષકનું કામ ઉપાડી લેતો. એક કેદી જે શિક્ષણ આપવાનું કામ કરે તો તેની સજના ત્રણ દિવસ બે દિવસના ગણાય.

માન્યું નહિ

મને કહેવામાં આવ્યું કે, મારી મરજી હોય તો કેદીઓને એક બાજુ લઇ જઈ હું તેમની સાથે વાતચીત કરી શકું તેમ છું. આ તકનો મેં લાભ લીધો. ઝાંપીસરો બીજી બાજુ ચાલી ગયા અને કેદીઓ મારી જોડે વાતે વળગ્યા. તેઓએ મને બ્રિટિશ જેલખાનાં વિષે ઘણા ઘણા સવાલો પૂછ્યા અને જ્યારે મેં જણાવ્યું કે, ઇંગ્લાંડની જેલમાં દરેક કેદીને રાત્રે એક ઓરડીમાં પૂરવામાં આવે છે ત્યારે એ વાત તેમને ગળે ઉતરી નહિ. કેદીઓની કમિટિ શું કરે છે? એમ એ લોકોએ પૂછ્યું ત્યારે મારે શરમીંદગીથી જવાબ આપવો પડ્યો કે બ્રિટનમાં કોઇ જેલનો ગવર્નર કેદીઓની કમિટિની વાત સાંભળે તો તેને માથે લોહી ચઢી જાય.

કેદીઓએ પછી તેમનેમાટે તુરતનોજ તૈયાર કરવામાં આવેલો નહાવાનો હોજ મને બતાવ્યો અને હું ઉપડ્યો ત્યારે મને બાદશાહી આવકાર આપ્યો અને બ્રિટિશ કેદીઓ માટે ભરી દુવાનો પેગમ મોકલી જેલના બગીચામાંથી મને પુષ્પોની એક સુંદર કલગી ભેટ આપી.

(દૈનિક “હિંદુસ્તાન” ના એક અંકમાંથી. મૂળ લેખક:—ડબ્લ્યુ. જે. બ્રાઉન)

x

x

x

x

સુધરેલા કહેવાતા દેશોમાં પણ જેલનું નામ દેતાં માણસ ઘૂંછા ઉઠે છે. ખરેખર, એની તુલના શાસ્ત્રોમાં જે નરકવાસતરીકે જણાવવામાં આવે છે તેથીજ થઈ શકે. એ નરકવાસમાં દુર્ભાગી

પ્રાણીઓને કટકા પડે છે, મારફાડ થાય છે, દરેક જાતનો જીવમ ભોગવવો પડે છે; અરે, માનવ-તરીકે તેને કાઈ ગણતું પણ નથી. એ હિંદની જેલોની હાલત છે. કોઈને તેનો અનુભવ કરવો હોય તો તે મારી સાથે પેશાવરની જેલમાં આવે. બરેલીની જેલમાં તો કેદીઓને ખાસગંથી મારવામાં આવે છે. લોખંડી પિંજરામાં આપણા અનેક દેશભક્તો અને દેશના સપુતોના છળ કરવામાં આવે છે. મેં મારી જીંદગીનાં સાડાચાર વર્ષ હિંદના કારાવાસમાં ગાળ્યાં છે અને તેથીજ મોસ્કોમાં હતો ત્યારે તેની જેલ જેવાની મને ઉતકંઠા થઈ. મેં લાં જે કંઈ જોયું તે પરથી તેને જેલ કહેવીજ કેમ, એ સવાલ પેદા થાય છે. હિંદની જેલોમાં માનવનો પણ અને છે ત્યારે રશિયાની જેલોમાં પણતા ભોગવનાર પ્રાણીઓ પણ કેળવણી અને સંસ્કારિતા મેળવી ઉચ્ચ કોટિએ ચઢે છે. અહીંની જેલોમાં ભય પ્રવર્તે છે-ત્યાં સરસ્વતીની આશિષ વરસે છે.

મોસ્કોની જેલમાં એક કારખાનું જોયું. બાબુમાંજ કેદીઓને રહેવાની જગા હતી. જો ત્યાં લોખંડી જાળીઓ ન હોત તો તે જેલ છે એમ કોઈ પણ માનત નહિ. ખુરશીઓ અને સાદીઓ બનાવવાનાં, દરજીકામનાં, સાથુ તથા ટાઇપનાં કારખાનાં પણ જોયાં, તેમ કેદીઓની દરેક સગવડ જાળવતી ખોલીઓ તથા ખોરાક પણ તપાસ્યા. મારી સાથે બીજા પણ કેટલાક ગૃહસ્થો હતા. તેમાંનો એક ફ્રેન્ચમેન ખોલી ઉઠ્યો કે “અરે કોણ કહે કે આ જેલ છે?” અહીંના કેદીઓ અમારા જેવા બહારથી આવેલા માણસો સાથે પણ છૂટથી ખોલી શકતા. તેમના મનરંજન માટે ગાયન-વાદનના જલસા થતા, દરેક રીતે કેદીઓને અહીં છૂટ છે. સિવાય કે, કેદી જેલમાંથી બહાર ન જાય. ઉપરાંત લાયસેરીઓ પણ છે, તેમ નિરક્ષર કેદીઓને લખતાં-વાંચતાં શીખવવાની શાળાઓ છે. કેદીઓને કુદ્દે આઠ કલાક કામ કરવું પડે છે ને તેમાંના બે કલાક તેમને લણાવવામાં આવે છે.

વળી અહીં વૉડરો હોતા નથી, માત્ર થોડા સુપરવાઈઝરો હોય છે.

દરેક દેશમાં ગુન્હેગારોને સજા થાય છે અને તેમને જેલમાં પણ મોકલવામાં આવે છે; પરંતુ તેની પાછળ રહેલા હેતુવિષેજ સોવિયટ રશિયામાં દેખીતો ભેદ છે. લાં કેદીને સજા માટે નહિ પણ તાલીમ આપી લાયક નાગરિક બનાવવાને માટેજ લઈ જવામાં આવે છે; તેમ કેદીઓની મનોદશા ધ્યાનમાં લઈ તે મુજબ તેમની પાછળ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. વળી અહીં બીજા એક વિશેષતા એ જેલોમાં આવે છે કે, કેદી જે જાતનું કામ બહાર કરતો હોય તેવુંજ કામ તેની પાસેથી જેલમાં પણ લેવામાં આવે છે. કેદીઓ પોતાનાં કપડાં વાપરી શકે છે, તેમ ખોરાક પણ સારો હોય છે.

ફોજદારી ગુન્હાવાળા કેદીઓની આ વાત થઈ ત્યારે રાજકીય કેદીઓની સ્થિતિ કેવી હશે એ કહી શકાશે. તેમને કામ કરવું પડતું નથી. ખાસ સગવડો આપવામાં આવે છે. ગમે તે જાતની ચોપડીઓ તે વાંચી શકે છે ને મિત્રોને મળી શકે છે.

પરદેશીઓની વ્યવસ્થા

વળી રશિયામાં પરદેશીઓની જે ખાનદાનીથી બરદાસ્ત રાખવામાં આવે છે તેવી બરદાસ્ત તો બીજા કોઈ પણ દેશોમાં મેં કે બીજા કોઈએ પણ અનુભવી નથી. પરદેશખાતા તરફથી ખોલા-વેલી સલામાં હું એક દિવસ હાજર હતો. વક્તાઓએ પરદેશીઓના બે વર્ગો જણાવ્યા. સોવિયટ રશિયા જગતભરના કામદારોની એકતામાં માનનારું હોવાથી તેઓ જીવનનીથી બીજાઓ સાથે વર્તે છે. આથીજ પરદેશના પ્રતિનિધિઓ રશિયાને કિનારે ઉતરે ત્યારથીજ સરકારના પરાણા ગણાય છે. તેમને કોઈ પણ જાતનો ખર્ચ કરવો પડતો નથી.

વળી રશિયાની સ્થિતિ નજરે નીહાળવાને માટે આવનાર પરદેશી પશ્ચિમી સોવિયટ સરકાર પોતેજ દરેક વ્યવસ્થા રાખે છે, પણ ખર્ચ દરેકે આપવું પડે છે. આવો કોઈ મુસાફર આવે કે તેણે બે મહીનાની અંદર સરકારમાં પોતાની ખબર આપવી જોઈએ. નાગરિકતાના કાયદા પણ અહીં ઘણાજ સરળ ને સાદા છે. કોઈપણ પરદેશી નામદામ નોંધાવતાંની સાથેજ લાંનો નાગરિક બની શકે, તેને શહેરીતરીકેના સઘળા હક મળી જાય છે અને વિશેષતા એ કે, તેમને લશ્કરમાં નોકરી કરવાની ફરજ હોતી નથી, તેમ તેઓ ચોક્કસ કાયદાઓ ભંગ ન કરે ત્યાંસુધી તેમની

ખાનગી મલામત પણ જત તતી નથી.

સોવિયટ સમાજ

અહીંની સમાજપદ્ધતિ સુધરેલી ગણાતી પશ્ચિમ અને પ્રજાલિકાવાદી પૂર્વથી છેક જૂદી જણાય છે. પોષાક માટે કોઈ જાતનું બંધન નથી. શહેરીઓ પણ મિલિટરી ફેશનનાં કપડાં પહેરી શકે છે; તેમ સ્ત્રી-પુરુષોના પોષાકમાં પણ કોઈ જાતનો ફેર હોતો નથી. તેમનાં મંડળો પસંદ કરે તે પોષાક તેઓ પહેરી શકે છે. આથી લશ્કરી વિભાગમાં સંખ્યાબંધ યુવતીઓ મિલિટરી યુનિફોર્મમાં હરતી ફરતી દેખાય છે.

નાનાં નાનાં છોકરાંઓ પણ ખાખી યુનિફોર્મ પહેરે છે. તેઓ દેશના ભાવી આધારરૂપ ગણાય છે. મેં એક અમલદારને પૂછ્યું કે “૧૫ વર્ષની અંદરનાં છોકરાંઓને તમે લશ્કરી પોશાક પહેરવાની પરવાનગી શા માટે આપો છો ?”

“અરે ભાઈ” તેમણે જવાબ આપ્યો “આ તો મનોદશા કેળવવાનો એક મહત્વનો સવાલ છે. નાનપણથી તાલીમ ન હોય અને જે રશિયા સામે એકાદ શાહીવાદી હુમલો થાય તો શું કરવું ? તે પ્રસંગે નવા સિપાઈઓની લરતી કરવી, તાલીમ આપવાની ધંધલ કરવી, તે કરતાં હમેશાં યુવાનોની મનોદશા કેળવવી એ વધારે મહત્વનું છે. વળી તમે જાણતા નથી કે, લશ્કરી લેખાશથી માણસમાં તેવી જાતનું ઝનુન સ્વાભાવિક રીતેજ પેદા થાય છે ? અમારી પ્રજામાં અમે ગાડરીયા ઘેટાં પેદા થયેલાં જેવા માગતા નથી. તેમના અંતરમાં તેજસ્વિતાના ઝરા ઝમકતા રહે એ જેવાની અમારી ઝંખના છે.

કામદારની પ્રતિષ્ઠા

સોવિયટ રાજતંત્રનું આખું રહસ્ય કામદાર વર્ગોમાં તેના હિતસંબંધની જગતિ પેદા કરવામાં સમાયેલું છે. કામદારો અને ખેડૂતોની પંચાયતો એટલે-સોવિયટ-અને તેથીજ રાજકીય સત્તા આ પંચાયતોના હાથમાં હોય છે. શ્રમજીવી સમાજોનું તંત્ર એટલે આ પંચાયતોએ ચુટેલા પ્રતિનિધિઓ તરફથી ચાલતું તંત્ર-અને જે કોઈ પંચાયતને એમ લાગે કે, એક વાર ચુટેલો પ્રતિનિધિ તેના ધોરણુસર ચાલતો નથી તો તેને પંચાયત રદ કરી શકે છે. અને તેથીજ મધ્યવર્તી કમિટી પર પ્રાંતિક કમિટીઓનું અને તેમની ઉપર તાલુકા કમિટીઓનું દબાણ હોય છે.

૧૯૨૦-૨૧ ના કાળમાં-જે વૉર-કમ્યુનીઝમ તરીકે ઓળખાય છે તે કાળમાં-દેશમાંની દરેક વ્યક્તિને એકસરખો ખોરાક તથા બીજી જરૂરીઆત વસ્તુઓ પૂરી પાડવામાં આવતી; પણ તે પછીના અદ્ય સમયમાં જે નવી આર્થિક પદ્ધતિ ઘડાઈ તેણે વ્યવસ્થાશક્તિની દૃષ્ટિએ અદ્ભુત પરિવર્તન કરી નાખ્યું છે. પરંતુ છતાં કારખાનાંઓની માલીકી તો કામદારોનીજ છે, તેમ જમીનો-ના ખરા માલીકો પણ ખેડૂતોજ રહ્યા છે.

ખેડૂતોની આબાદાની

કામદારો સાથેજ બીજો મહત્વનો વર્ગ એટલે ખેડૂતોનો-ખેડૂતને ત્યાં “મૌજદ” કહે છે. આ લાંબી દાઢીવાળો પરગણુ મૌજદ ઝારના કાળમાં લયંકર પ્રજાલિકાવાદી હતો અને તગદીરનું નામ લઈ આજસમાં પડી રહેતો. તેમને અજ્ઞાનતામાં રાખવામાં આવતા, રાજકીય શિક્ષણ જેવું તેમને કંઈ પણ મળ્યું ન હતું-જાણે કેમ જમીનદારોની શુદ્ધામી સિવાય તેમને દુનિયામાં કંઈ કરવાનું હોયજ નહિ, એમ તેમને વિષે માનવામાં આવતું; અને જે તે કદાચ તકરાર કરે તો તરત તેની સામે કડક પગલાં લેવામાં આવતાં.

પણ હવે-ક્રાંતિ પછી-ખેડૂત અજ્ઞાની રહ્યો નથી. તેઓને કોઈ લૂંટી શકે નહિ, ખેડૂતોમાં પણ હવે યુવાન મંડળો જામી ગયાં છે. તેમને પોતાની શુદ્ધામી સાલતી હતી અને તેથીજ તેઓ ક્રાંતિવાદી બન્યા, ખરૂં છે કે, અજ્ઞાનને લીધે માનવી શુદ્ધામ બની રહે છે, પણ અંતરના અગ્નિપર વળેલો રાખનો ઢગલો કેળવણીના પવનથી ઉડી જતાં તે પ્રખરતા ધારણ કરે છે-ભલુકી ઉઠે છે અને શુદ્ધામીનાં બંધનોને બાળી ભસ્મ કરે છે.

આ ભાન બે રસ્તે થાય છે; કેળવણીથી અને લયંકર દુર્દશાથી. કેળવણીનું બાન પાયરી

પાયરીએ ધીમે ધીમે થાય છે, જ્યારે લયંકર વિપત્તિનું જ્ઞાન એકદમ થાય છે અને તેમાંની ક્રાંતિનોજ સ્ફોટ થતો હોય છે.

આ અવસ્થા સમજવી હોય તો ચોપડાં વાંચીને નિરાંત નહિ વળે-ખરી સ્થિતિ નજરે નિહાળવી જોઈશે, તેની અંદર સંકેદાયલાં અનેક તત્ત્વોનું આકલન કરવું જોઈશે. રશિયન ખેડુત અભણ છતાં આ સત્ય જોઈ શક્યો તેથી હવે તે ધર્મને ખોરબો પોતાના સવાલો મૂકતોજ નથી. તે જાણે છે કે, ધર્મને નામે તો તે ઝારની ગુલામીના દોઝખમાં સપડતો પડ્યો હતો. આમાંથી મુક્તિ આપનારી એક ક્રાંતિજ હતી અને તેથી તે ક્રાંતિનેજ પોતાની પૂજનમૂર્તિ ગણી વંદે છે. રશિયામાં હવે એ તો કહેવતજ પડી ગઈ છે કે, ધર્મ એ પ્રજાને માટે અને ખાસ કરીને ખેડુતને સરખાયેલું અશીષુ છે. જ્યારે તેની અસર કાઢી નાખનારી જ્વલંત માત્રા એક માત્ર ક્રાંતિ-ચતુરંગી પરિવર્તન એજ છે.

કામ નહિ તો દામ નહિ

જે કોઈ પણ માણસ શરીરે તેમ માનસિક દૃષ્ટિએ સાજો છે તેને ૧૮ થી ૫૫ વર્ષની ઉંમર દરમિયાનમાં કામ કરવું પડે છે. જે કોઈ કામ કરતો નથી તેને સામાજિક તેમ રાજકીય મોભો હોતો નથી. તેની કેળવણી, દવાદારૂ વગેરે માટે સરકાર જોખમદાર નથી. ત્યાં તો એજ કહેવત છે કે “કામ નહિ તો દામ નહિ.”

આવા માણસો સામાન્ય રીતે ઝારની આમદાનીમાંના અમીરોજ હોય છે. તેમણે ક્રાંતિ વખતે પોતાની ધન-દોલત જમીનમાં દાટી રાખેલી તે હવે જરૂર પડે તેમ વાપરી શાંતિનું જીવન વ્યતીત કરે છે; પણ જ્યારે આ દાટી રાખેલું ધન ખલાસ થઈ જાય છે, ત્યારે તેઓને કેળવણી ખાતા તરફ કે કારખાનાંઓ તરફજ આજીવિકા માટે દોડી જવું પડે છે. તરત તેને સર્વે સામાજિક તથા રાજકીય હક્ક મળી જાય છે અને તે પોતાના પસીનાની કમાણી કરતો થાય છે.

રશિયાની સ્ત્રીઓ

સોવિયટ રાજતંત્રમાં સ્ત્રીઓને પુરુષથી આર્થિક સ્વતંત્રતા આપવાની દૃષ્ટિએ ઘણાજ ખંતીલા પ્રયાસો આદરવામાં આવ્યા છે. સોવિયટ તંત્ર સ્થાપન થયું કે તરતજ એક ઢંઢેરો પ્રકટ કરી સ્ત્રીઓ સામે મૂકાયલા અંકુશો કાઢી નાખવામાં આવ્યા હતા; એટલે હવે સ્ત્રીઓ રાજકીય તેમ સામાજિક દરજ્જામાં પુરુષોની બરાબરીએ હક લોગવી શકે છે. તે હવે પુરુષના હથીઆરૂપ રહી નથી, તેમ લક્ષ્મી ગુલામ પણ રહી નથી. રશિયામાં લક્ષ્મીને પ્રેમોત્પન્ન સામાજિક વ્યવહારતરીકે માનવામાં આવે છે. સ્ત્રીપુરુષની ખુશી હોય તો-અને ત્યારેજ તેઓ પરણી શકે છે, તેમ છુટાછેડા મેળવી શકે છે; તેમજ જ્યાંસુધી એકાદ લક્ષ ખાતામાં કે સામાજિક ખાતામાં નોંધાયું નથી ત્યાંસુધી તે કાયદાસરનું ગણાતું નથી.

સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની આ મનનીય યોજનાથી રશિયામાં વેશ્યાવૃત્તિ તદ્દન નષ્ટ થઈ ગઈ છે. કુટુંબ-ખાનાં એ હવે રશિયામાં ભૂતકાળની ખીના થઈ પડી છે; તેમ તે સામે ઘણાજ કડક કાયદા ઘડવામાં આવ્યા છે.

ખેતીવાડી

હિંદુસ્થાન પ્રમાણેજ રશિયા પણ કૃષિપ્રધાન એટલે ખાસ કરીને ખેતીવાડીવાળો દેશ છે; અને તેથીજ દેશની લોકવસ્તીમાં ખેડુતોનું પ્રમાણ ઘણું મોટું છે. ૧૬ કરોડની રશિયાની પ્રજામાં ૧૪ કરોડ ખેડુતો છે. અન્ય સ્થળે આપણે જોઈ ગયા તેમ ક્રાંતિના પૂર્વકાળમાં ખેડુતોની હાલત ઘણીજ ખરાબ હતી. કુલ જમીનોમાંની ત્રીજા ભાગ જેટલીજ ખરાબ જમીનો ખેડુતોની માલિકી-વાળી હતી. “કલ્યાકોએ” (જમીનદારોએ) તેમને સદૈવ ગુલામીમાં દબાવી રાખ્યા હતા. ધર્મગુરુઓ ઝારના હથીઆર ખની પ્રજાને ઉધે રસ્તે દોરી જતા હતા; પરંતુ ક્રાંતિએ આખી સ્થિતિમાં પરિવર્તન કરી નાખ્યું હતું. ક્રાંતિ પછી જમીનોની માલિકી ખેડુતોને મળી. તા. ૧૪ ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૮ને રોજ જમીનો દેશની માલિકીની ખનાવી દેવાનો કાયદો ઘડાયો અને ૧૯૧૯ સુધીમાં તો ૯૬ ટકા જેટલી જમીનો ખેડુતોને કબજે થઈ ગઈ તથા સહયોગી પદ્ધતિ પર તેમનું સંગઠન પણ જામી ગયું.

(મૂળલેખક:-ભાઈ શંકર ઉસ્માની. અનુવાદક-શ્રી રાજશેખર. દૈનિક “હિંદુસ્થાન”માંથી)

૭૮-મીરજ મિશન હૉસ્પિટલ

વિશેષ્ય ધર્મ કરતાં સામાન્ય મનુષ્યધર્મ વધે છે; કારણ કે જન્મતી વખતે જન્મનાર પ્રથમ વિશ્વદર્શન એક મનુષ્યતરીકેજ કરે છે. પછીજ સ્થળ, કાળ અને સંજોગોને વશ થઇ તે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી કે ખ્રિસ્તીરૂપે મતમતાંતરવાદી બની, સત્ય-અસત્યના અધકામાં પડી મનુષ્યત્વની મહત્તા વધારે છે કે ઘટાડે છે.

છેવટનાં લગભગ એક સો વર્ષ થયાં, ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરનાર ધણાં મિશનો અત્યારે આખા હિંદમાં સ્થળે સ્થળે કાર્ય કરી, સેવાવૃત્તિથી હજારો અન્ય ધર્મીઓને લગવાનું ઇચ્છુના છત્ર નીચે લાવી રહેલા છે. ધર્મધેલછાનો સવાલ જો ખાદ કરવામાં આવે તો અમુક સંસ્થાએ ઉંચા પ્રકારની સમાજસેવા-દીનસેવા બજાવી, હજારો કચરાયલા, લાચાર અને પરપદ્દલિત કે જેઓ માત્ર નામનુંજ મનુષ્યત્વ ભોગવી રહેલા હતા, જેઓની ગણતરી પશુઓથી પણ નપાવટ જેવી હિંદુઓએ કરી હતી, તેઓને પુનઃ મનુષ્ય બનાવી, જગતને ઉપયોગી સેવક-સેવિકાઓ આપ્યાં છે. મુક્તિકાંડ, કેટલાંક ફાઉન્ડેશન હોમ્સ-અનાથાશ્રમો અને દવાખાનાંઓ આ ઉપયોગી સંસ્થા માંહેલાં છે.

મીરજની મિશન હૉસ્પિટલમાં થતી દર્દીઓની ચિકિત્સા, નિદાન અને સારવાર વગેરેની તારીફ ધણી વખત થયાં તેનો લાભ લેનારાઓ પાસેથી સાંભળેલી; પરંતુ ત્યાં પ્રભુ કાઠરના સાચા ભેખધારી, રોગી જનતાને ચરણે પોતાનું જીવન અર્પી રહેલા છે તે તો ગયા ઑગસ્ટ માસમાંજ જાણ્યું.

મીરજ હૉસ્પિટલ અમેરિકન પાદરી ડૉક્ટર વૉનલેસે આજથી ૩૫-૪૦ વર્ષ પહેલાં અમેરિકન પ્રેસિપિટરિયન મિશન તરફથી એક નાના લાડાના મકાનમાં ખોલી, તેને પોતાનું જીવનકાર્ય બનાવ્યું. ધીમે ધીમે કાર્યપરાયણતા, સેવાવૃત્તિ અને દૃઢતાથી હાલની સ્થિતિપર એ સંસ્થાને આણી.

શરૂઆતમાં ડૉક્ટર વૉનલેસેને ધણીજ મુશ્કેલીઓ સામે થવાનું હતું. તેનું કાર્યક્ષેત્ર, હિંદુ-ધર્મના ચુસ્ત હિમાયતી અને તદ્દન અજ્ઞાન માણસોની વચમાં હતું. મીરજ રાજ્ય કોઇ પણ રીતે અને કોઇ પણ શરતે પાદરી લોકોને જગ્યા આપે તેમ હતુંજ નહિ. આવા સંજોગોમાં પણ તે પાદરીએ પોતાનું કામ સાધારણ પાયાપર ચલાવ્યેજ રાખ્યું. તે બિમારને દવા આપતો અને ખર્ચ પડતાં વગરનોતરે-વગરથીએ દર્દીને લાં પહોંચી જતો. તેની પાસે બોલવાનાં વચનો કે પાંડિત્ય જેટલું હોય તે કરતાં ગરીબોના ચરણમાં ધરવા સેવાવૃત્તિ વધારે હતી.

એક સાચા સંન્યાસીનું જીવન હતું અને માથે લીધેલા કાર્યને પાર પાડતાં સામે આવતી વિપત્તિઓ ઝીલી લેવા એક વીર-ધીર-હૃદય હતું.

આ અરસામાં કોલ્હાપુરના કોઈ કુંવરનું ઑપરેશન કરવાની તેમને તક મળી અને આરામ પછી મહેનતના બદલામાં હાલની હૉસ્પિટલની જમીનની માગણી કરી, જે રોટે કબૂલ રાખી મીરજ પાસેથી અપાવી દીધી. આ વખતે આ ડૉક્ટરને પોતાનો અંગત સ્વાર્થ સાધવાની તક સારી હતી; પરંતુ તેને તો પોતાનું-સેવાનું અને ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રચાર કરવાનું-કાર્ય પાર પાડવાનું હતું.

પગભર થયા પછી તેણે આસપાસના અભણ-અજ્ઞાન હિંદુઓ કે જેમને હિંદુઓએ અસ્પૃશ્ય ગણી દૂર કરેલા હતા, જેમનું મનુષ્યત્વ અધુરું પધું તો આ પાપે હરાઈ ગયું હતું, જેમના નીતિરીતિના સંસ્કારો ધોવાઇ ગયા હતા અને પેટપૂરતું ગમે તે રીતે મેળવી પેટનો ખાડો પૂરવો એજ જેમનો જીવનવ્યવસાય થઇ પડેલો હતો, તેઓને કેળવી પુનઃ મનુષ્ય બનાવી તેમના ભૂખ્યા પેટમાં રોટલી આપી ઉઘાડાં શરીરો ઢાંકી, તેઓના દિલના અને દેહના આખા આખા જખ્મો દવાથી અને ઇસુની દુવાથી રૂઝવવાનું કાર્ય શરૂ કર્યું. અત્યારે તેઓ ખ્રિસ્તીસ્વરૂપે ડૉક્ટર વૉનલેસના મદદનીશો બની રહેલા છે. લગભગ ડૉક્ટરોથી માંડી વૉર્ડમાં કામ કરતા હલકા નોકરો સુધીનો તમામ સ્ટાફ

તે ગરીબ અલભુ ગામડીઆઓમાંથી ઉપજીવી કાઢેલો છે. તેમાંનો એક ડૉક્ટર સાથની અત્યારે 'લેબોરેટરી એક્સ રે' ના ખાતામાં ડૉ. વોનલેસનો મુખ્ય મદદનીશ છે; આખો દિવસ કામ કરવા છતાં પણ તે માણસ પૂરેપૂરી શાંતિથી સદા તૈયારનો તૈયારજ હોય છે.

તેને મેં પૂછ્યું કે “ડૉક્ટર! તમારે ક્યાંથી ક્યાંસુધી દવાખાનામાં હાજરી આપવી પડે છે?” તેણે શાંતિથી ખ્યાલ આપ્યો કે “અહીં” દવાખાનામાં મુકરર કરેલા કલાકો નથીજ હોતા, કામ કરનાર માણસ ચોવીસે કલાક કામ કરવા તૈયારજ હોય છે; કારણકે અમે દવાખાનાના છીએ અને દવાખાનું અમારું છે.”

આ ડૉક્ટર લેબોરેટરીના એક્સ રેના કામ ઉપરાંત રસાયણશાસ્ત્ર અને શારીરિક શાસ્ત્રના અહીંની મેડીકલ સ્કૂલમાં-કે જ્યાંથી તે પાસ થઈ બહાર નીકળ્યા છે. ત્યાં-પ્રોફેસર છે.

x

x

x

x

તેવીજ રીતે ત્યાં કામ કરતી કેટલીક સેવિકાઓ અને નોકરો પણ ત્યાંનાજ મિશને તૈયાર કરેલાં છે. તેઓ ખરેખરી લાગણીથી દર્દીઓની સેવા કરે છે. મુંબઈ, અમદાવાદ કે એવાં બીજાં સ્થળોની સાર્વજનિક હૉસ્પિટલોમાં ધર કરી રહેલી પૈસાની નીચ લાલચ (પાન-સોપારી-ચાહ) હજીસુધી આ સંસ્થાને નથી વટલાવી શકી. તે પ્રતાપ પણ કાર્યવાહકની સંપૂર્ણ કાળજી અને નોકરોને મળતી તાલીમનોજ છે, એમ મારું માનવું છે. દર્દીમાંથી મુક્ત થઈને ઘેર જતો દર્દી પોતાની ચાકરી કરનારા આ લાઇઓ-બહેનોને ખતતાંસુધી તો નથીજ વિસરતો.

દુનિયાના તળપર કામ કરતાં લગભગ ધણાંખરાં ખ્રિસ્તી મિશનોના વિજયની ગુપ્ત ચાવી તેની ઉચ્ચ સેવાવૃત્તિજ છે. બેલ્જીયમના બલા પાદરી ફાધર ડેમિયને અને એવા બીજા ધણા દૂર દૂર પડેલા ટાપુઓ કે દુનિયાના ભાગમાં કામ કરતા અનેક સેવાધર્મી પાદરી સાધુઓએ પોતાનો ધર્મનો સંદેશો મુંગી સેવાથીજ પ્રજામાં પહોંચાડ્યો છે. કદાચ વિશ્વ સમસ્ત આવી સેવાઓથી તેઓના મતને અનુસરતું બને તોપણ નવાઈ જેવું નથી. સેવાવૃત્તિના અભાવે આપણે આપણા હજારો લાઇઓને હમેશાં ગુમાવીએ છીએ. મીરજની હૉસ્પિટલમાં બનેલો એક પ્રસંગ અહીં ટાંકું છું.

મીરજની હૉસ્પિટલમાં દગડુ સિંઘે નામના એક દેશી ખ્રિસ્તી દર્દી સાથેની વાત દરમિયાન મેં તેને પૂછ્યું કે “ભાઈ! તને હિંદુધર્મમાં શું ખામી લાગી કે તું ખ્રિસ્તી થયો?” તેણે ઉંડો નિઃશ્વાસ મૂકી જવાબ દીધો કે “ધર્મની ખામી શોધવા જેટલી પાકી બુદ્ધિ મારામાં નથી; પરંતુ મને હિંદુ સમાજની નિષ્કૃષ્ટતાથી તે તરફ ધૃણાજ આવી. જ્યારે અમે દુષ્કાળથી અન્નપાણીવગર પાંચ લાઇઓ, બે બહેનો અને એક વૃદ્ધ માતા પીડાતાં હતાં ત્યારે તો કોઈએ અમારી પ્રાર્થના તરફ નજર નેતું. ગમે તે રીતે પૂરું કર્યું, પણ અમારી માંદગીપ્રસંગે આભડછેટને બહાને આસપાસના ધનિક, દયાનાં પૂતળાં જેવા દેખાતા હિંદુ લાઇ-બહેનોએ પોતાની લાગણીશૂન્ય આંખે મારા ત્રણ ભાઈ અને એક બહેનને ટગર ટગર ભેંચ્યાં કર્યાં, પણ મરતાં મોઢામાં પાણીનું ટીપું મૂકવા જેટલી પણ દયા નજર બતાવી! અમેરિકન મિશનના પાદરીને ખબર પડતાં તેઓ અમારી મદદે આવ્યા, અમારી ચાકરી કરી અમને બચાવી લીધા. ત્યારથી અમે તે પ્રાણુદાતા પાદરીના પંથે વળી ખ્રિસ્તી થયા અને આનંદથી મનુષ્યતરીકે રહીએ છીએ. તમે હિંદુઓએ તો અમને કાળના મુખમાં જવા દીધા, કોઈએ દયાની દૃષ્ટિ પણ કરી નહિ. હવે શામાટે વલોપાત કરો છો કે ‘હાય! હાય! હિંદુધર્મનો લોપ થવા બેઠો છે! બધા વટલી જાય છે!’ હું તો હજી પણ માતું છું કે, બાકી રહેલા હિંદુઓ પણ કાળે કરી હિંદુધર્મ છોડશે; કારણકે હિંદુઓમાં ધર્મધેલછા છે, સેવાભાવ નથી; પોતાનું હિંદુત્વ ટકાવી રાખવાની ઇચ્છા છે, પણ લાઇઓપ્રત્યે સહાનુભૂતિ કે સહાય નથી. માત્ર ક્રિયા-કાંડની-તાલાવેલી છે, પણ સામાન્ય ધર્મનો આદર નથી. અમારા ધર્મના થાંભલાતરીકે ગણાતા સાધુ મહારાજોમાં!”

આ જવાબથી હું સ્તબ્ધ થઈ ગયો. હિંદુઓની વકીલાત કરવાના મારા બધા મુદ્દા માર્યા

ગયા. આવા હજારો દગડુઓ અત્યારે હડધૂત થઈ હિંદુત્વ છોડે છે તે તરફ શું કાંઈની આંખ નહિ ઉઘડે?

x

x

x

x

મીરજની હૉસ્પિટલમાં ડૉક્ટર વૉનલેસ ઉપરાંત બીજા બે પાદરી ડૉક્ટરો ડૉ. વેઈલ્સ અને ડૉ. સ્ટિવન્સન કામ કરી રહેલા છે. ડૉ. વેઈલ્સ જે દિવસે ડૉ. વૉનલેસ આંખના ઑપરેશનમાં રોકાયેલા હોય છે, ત્યારે બીજા બધા ઑપરેશનોનું કામ સંભાળે છે; અને બીજી વખતે જ્યારે ડૉક્ટર વૉનલેસ જનરલ ઑપરેશનમાં હોય છે ત્યારે ડૉ. વેઈલ્સને આંખના ઑપરેશનમાં દર્દીઓ જુએ છે. એટલે બન્ને ખાતાંઓ એક સાથે ચાલે છે. અઠવાડીયામાં ત્રણ ત્રણ દિવસ સવારે નવા દર્દીઓને બન્ને ડૉક્ટરો તપાસી, બીજે દિવસે તપાસનારજ ઑપરેશન કરે છે. ઑપરેશન પછી પણ સૌ પોતપોતાના દર્દીઓને હમેશાં સવારસાંજ તપાસે છે. ડૉક્ટર સ્ટિવન્સન પહેલાં વેંગુલો મિશન હૉસ્પિટલમાં કામ કરતા હતા. હાલમાં થોડા સમય થયાં અહીં આવેલા છે અને બન્ને ડૉક્ટરોના મદદનીશતરીકે જનરલ ઑપરેશન વખતે મદદ કરે છે. “ઇલેક્ટ્રીક ક્લોરાઇડ લોશન” નામની જખમો ઘોવાની એક દવાનો પહેલો ઉપયોગ હિંદમાં આ હૉસ્પિટલમાં તેણેજ શરૂ કર્યો છે અને પદ્ધતિસર પ્રયોગો હજી પણ તેને વિષે ચાલે છે, એમ સાંભળ્યું છે.

અત્યારે તો યૂરોપ-અમેરિકાની છેલ્લામાં છેલ્લી પદ્ધતિસર સગવડો અને સાધનો આ પાદરી ડૉક્ટરો હિંદને ચરણે ધરી રહેલા છે. ડૉક્ટર વૉનલેસે આંખના ઑપરેશન માટે કેટલાંક નવાં ઓળંગેલી શોધ કરી વૈદ્યકીય ખાતામાં નવાં ઉમેરો કરી ઉંચી સેવા બજાવી છે.

દર વર્ષે લગભગ ૭૦૦૦ થી ૮૦૦૦ દર્દીઓ હિંદના જુદા જુદા ભાગમાંથી આવી લાલ લે છે. હવે મિશનને આર્થિક બાબતમાં અડચણ નહિજ આવતી હોય, કારણ કે ધનિક દર્દીઓ પાસેથી મળતી રકમનો ઉપયોગ હૉસ્પિટલમાં કરવા ઉપરાંત તે રકમમાં મેડીકલ સ્કૂલ તથા બીજાં કેટલાંક ખાતાંઓ ચલાવવામાં આવે છે. મેડીકલ સ્કૂલ હમણાં થોડા વરસ થયાંજ ચાલુ કરેલી છે. ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ દવાખાનાનું તમામ કામ ક્લોરોફોર્મ આપવાથી ડ્રેસીંગ (જખમો પર પાટા બાંધવા) સુધીનું કામ કરે છે, જેથી હૉસ્પિટલને તે કામ માટે રોકવો જોઈતો સ્ટાફનો ખર્ચ નિભાવવો પડતો નથી. દર્દીઓની સંખ્યાના પ્રમાણમાં સેવિકા વગેરેનો સ્ટાફ બહુજ ઓછો કહેવાય, પણ આ ઉણપ મેડીકલ સ્કૂલ પૂરે છે.

x

+

x

x

અહીં એક બાબતની મારે સખેદ નોંધ લેવી પડે છે કે, અહીં કેટલાએક એવા પણ દર્દીઓ આવે છે, કે જે આવી ઉપયોગી સંસ્થાને પણ છેતરી જવા જેટલી હલકાઈ કરતાં અચકાતા નથી. આ સંથામાં પૈસાદાર દર્દીઓ માટે જૂદા જૂદા ભાડાની કેટલીઓ રાખવામાં આવી છે, જેનું ભાડું સગવડતાના પ્રમાણમાં હમેશનું ૦-૧૨-૦ થી રૂ. ૩-૮-૦ સુધી છે. આરામ થયા પછી ઘેર જતી વખતે ઑપરેશનના અને સ્થિતિના પ્રમાણમાં હૉસ્પિટલના દાનના ખાતામાં કેટલી રકમ ભરવી તે ડૉ. વૉનલેસ નક્કી કરી આંકડો આપે છે. અને પહેલી વખતે જોવાની રીતના શક્તિવાળા માણસો પાસેથી રૂ. પાંચ લેવામાં આવે છે. ગરીબો મફત સાધનો અને પાસ મેળવી શકે છે. આનો હેતુ એટલોજ છે કે, આ બહાને ધનિક પાસેથી સંસ્થાને આર્થિક મદદ મળે કે જેથી ગરીબો માટે અને સંસ્થા માટે થતા ખર્ચ સાફ બીજે હાથ લાંબાવવો ન પડે. ગરીબ દર્દીઓ માટે જનરલ વૉર્ડ્ઝ (સામાન્ય વૉર્ડ્ઝ) રાખેલા છે, જેનું ભાડું કંઈ પણ નથી. આનો લાભ લગભગ ૯૦ ટકા જેટલા દર્દીઓ લે છે. ભાડાની તથા દાનની નજીવી પચીસ પચાસ જેવી રકમ માટે કેટલાએક સારી સ્થિતિવાળા કે જેઓ બીજી રીતે હજારો રૂપિયાનો ખર્ચ નીભાવી શકે છે, તેઓ જનરલ વૉર્ડ્ઝમાં આવી ગરીબ દર્દીઓના ખાટલા અને સગવડ પચાવી પાડે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ દવાખાનાનાં કપડાં, પાટાઓ વગેરે લઈ જનારા અને આંકડામાં જણાવેલી રકમ આપવાની કબૂલ કરી હોય તે આખા વિનાજ છાતાંમાના નાસી જનારા દર્દીઓ પણ દવાખાનાને મળ્યા છે.

આપવાની રકમ નક્કી થયા પછી પણ જે દર્દી પોતાની સ્થિતિનો ખરો ખ્યાલ ડૉક્ટર

વૉનલેસ આપે છે તો રકમમાં સારી રીતનો ઘટાડો કરવામાં કે કદાચ તફાવત જોવા પણ કરવામાં આવે છે. ફોટોગ્રાફ નહિ થયેલાં ઑપરેશનો માટે ગમે તે સ્થિતિના દર્દી હોય તોપણ કંઈ ચાર્જ લેવાતો નથી.

આ બોળા ભલા પાદરીમાં પણ આવા સ્વાર્થી શખ્સોથી છેતરાઈ છેતરાઈ હવે કંઈક વ્યાવહારિક ઝીણવટ આવી હોય તેમ લાગે છે. લાંબા વખત સુધી દર્દીની વાતને એકદમ સત્ય માની લેનારો આ વૃદ્ધ ડૉક્ટર હવે એકદમ સાચી માનતાં અચકાય છે. મારા થોડા દિવસના વસવાટ-દરમિયાન તફાવત ગરીબ નિર્ધારરૂપે હાજર થયેલા માણસો પાછગથી તપાસ કરતાં મને પોતાને સારી સ્થિતિવાળા માલૂમ પડ્યા છે. એક કાઠિયાવાડીને પોતાની માતાના આંખના ઑપરેશન વખતે ત્યાં પોતે દીકરાતરીકે જાહેર થાય તો પૈસા આપવા પડે તેટલા માટે ડોશીની દયા ખાઈ આવેલા પાડોશીતરીકે રજુ થતા મેં જોયો છે. આતું પરિણામ ખરા ગરીબનેજ સહેવું પડે છે. આ પ્રસંગને અનુસરતું એક દૃષ્ટાંત મને યાદ આવે છે. એક શાહ એક ફકીરનો વહાલામાં વહાલો ઘોડો ગમે તે કિંમતે કે શરતે બ્યારે ન મેળવી શક્યો, ત્યારે એક અપંગ ગરીબ ભીખારીતું રૂપ લઈ ફકીર પાસે આવી માગણી કરી કે “હે ભલા સાંઘ મૌલા! મને અપંગને થોડે દૂર જવા તારો ઘોડો આપ, તુરત પાછો પહોંચાડી દઈશ.” ગરીબો માટે સર્વસ્વ આપી દેનાર ફકીરે તે અપંગ ગરીબને ઘોડો આપ્યો. ઘોડે ચઢી તેને એડી મારી દોડાવી જતાં જતાં તે ગરીબ અપંગરૂપે આવેલા બાદશાહે કહ્યું કે “ફકીર! હું ભીખારી નથી, પરંતુ બાદશાહ છું. તે તારો ઘોડો રાજપુશીથી ન આપ્યો તેથી આવી રીતે લઈ જઈ છું. હવે ઘોડાની આશા રાખતો ના.” આ શબ્દ સાંભળી ફકીર બોલ્યો કે “ઓ શાહ! ભલે મારો ઘોડો લઈ જા. મને તેનું કંઈ લાગતું નથી; પરંતુ એક વિનંતિ છે કે, તારા આ દગાની છેતરપીંડીની વાત તું ગુપ્ત રાખજે. જો કોઈ સાંભળશે તો ખરા ગરીબો તરફ પણ દયા કરતાં અટકશે. જા, ખુદા તારું ભલું કરે.” આ સાંભળી શાહ શરમીદો થઈ ગયો. એકદમ પાછો આવી ફકીરના પગમાં પડી બોલ્યો કે “ઘોડા માટે હું ગરીબોનાં ગળાં નહિજ કપાવું.” આમ સ્થિતિવાળાઓ ગરીબોનાં ગળાં ન કપાવે એમ પ્રાર્થના છે. સગવડતાનો લાભ લઈ દર્દીઓ પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે સંસ્થાને મદદ કરે તો ગરીબોનો લાભ હાલમાં જેટલો સચવાય છે, તે કરતાં વધુ સારી રીતે સચવાશે, એમ મારી ખાત્રી છે. એક બે ઉદાર ગૃહસ્થોએ ઉપકારના બદલામાં હૉસ્પિટલને સારા વૉડર્ડ બંધાવી આપ્યા છે.

મુંબઈ કે એવાંજ સ્થળોએ ધંધો કરતા નામાંકિત ડૉક્ટરોની માફક આ ડૉક્ટર પણ ધારે તો એક બાદશાહી કમાણી કરી, નવાબી માણી શકે; ગાડી-બંગલા વસાવી શકે; શેર-સટ્ટાના બજારમાં વધઘટ કરાવી શકે કે શરતના મેદાનમાં ઘોડા દોડાવી હારજીતના પાસા નાખી શકે; પરંતુ તે તો સાધુ રહ્યો, તેની બાદશાહી તેની સેવામાં, તેના આત્માઓની જીવનમુરદ સેવા સિવાય બીજી શી હોય?

ત્યાં કામ કરતા ડૉક્ટરો પોતાના ખર્ચ જેટલું વેતન સ્વીકારે છે.

‘તે પાદરી વાર્ષિક ૪૦ પૌંડમાં બાદશાહી અનુભવતો.’ (ગોલ્ડસ્મીથ)

આમ પોતાને મળતા વેતનમાં આ ડૉક્ટરો પણ બાદશાહી માણે છે.

ત્યાંનો હમેશાનો કાર્યક્રમ નીચે પ્રમાણે છે:—

ડૉ. વૉનલેસ પોતાની રૂપ થી ૭૦ વર્ષની ઉંમરે પણ સવારના પાંચ વાગે ઉઠી, પ્રાતઃક્રિયા અને પ્રાર્થના કરી, નાસ્તો લઈ, આઠ વાગે ઑશીસમાં આવે છે. ત્યાં હમેશાના પત્રવ્યવહાર તપાસી, ઉપયોગી કામની સૂચના કરી અઠવાડીઆમાં એક આંતરે ત્રણ વાર દર્દી તપાસવાનું કામ કરે છે. બાકીના ત્રણ દિવસ તો વેઇલ્સ દર્દી તપાસે છે. નવા તથા જૂના દર્દી તપાસવાનું કામ લગભગ ૧૨-૩૦ સુધી ચાલે છે...ત્યાર પછી એક વાગે જમીને બે અઢી વાગતાં ઑપરેશન માટે આવે છે. રવીવાર સિવાય બધા દિવસ ઑપરેશન ચાલે છે. આ કામ લગભગ સાંજના સાડાંચથી સાત સુધીમાં ખત્તાસ કરી, દેવળમાં સામે પ્રાર્થના કરી નવ વાગે રાતનું ભોજન લે છે. પછી દસ વાગે પુનઃ વૉડર્ડમાં દર્દીઓ

તપાસી બાર વાગતાં ઘેર જઈ સૂએ છે. આ કામ ઉપરાંતના ફાજલ પડતા વખતમાં મેડિકલ સ્કૂલમાં લેકચરો આપવા દર માસે ત્રણ ચાર દિવસ મુંબઈ આવી દર્દીને તપાસવાનું કામ પણ કરવું પડે છે.

રવીવારે સવારે ગાનતાન સાથે દરેક વૉર્ડમાં દર્દીની સામે ઈશ્વરપ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. પ્રાર્થનાના અંતમાં “પિતા હસસ ! દૂરદૂરથી આવેલાં મારાં દર્દીઓને આરામ કરી તેમનાં પાપ માફ કરી તેઓને તેમનાં વહાલાંઓ પાસે ઘેર પાછાં મોકલી દે” આ યાચના હોય છે. જ્યારે દર્દી ધુંટણ પડી પ્રાર્થના કરતા પોતાના દાકતરના આ છેલ્લા શબ્દો સાંભળે છે ત્યારે તે આભાર નાંચે દબાયલા દર્દીના જીવમાં ખરી સેવાવૃત્તિ ઉદ્ભવી આ ઈશ્વરના બંદાઓ તરફ ગમે તેવા યુસ્ત હિંદુઓને પણ પૂજ્યભુક્તિ આવી જાય છે. મનુષ્યના જીવનનો પલટો ખરા પ્રેમથી-સેવાથીજ થઈ શકે તેની પ્રતીતિ આ પ્રભુની પ્રાર્થના વખતે થાય છે.

મૂખોંઓ કે જેઓ માત્ર ટીકા કરવા આવતા તેઓ પણ આ પાદરીના પ્રાર્થનાના સરોહો સાંભળી ભક્તિમાં લીન થઈ જતા; તેમજ મેં કેટલાંએક યુસ્ત વૈજ્ઞવનાં માથાં પણ આ વખતે લાગણી, ભાવ અને કેમળતાથી નમતાં જોયાં છે.

ઘેરાંઓ અને બાળકોના વૉર્ડમાં હમેશાં બપોરે પ્રાર્થનામય સંગીત વાદ્ય સાથે સેવિકાઓ કરે છે, જેથી જખ્મોવાળા દર્દીઓ થોડા વખત માટે તો પોતાનું દુઃખ વિસરે છે.

રવીવારે સાંજને વખતે મેજિક લેન્ટર્નથી ઇસુ ખ્રિસ્તના જીવનના પ્રસંગો દર્દીઓને બતાવવામાં આવે છે.

આ પાદરીઓ પોતાનું એક મિશન પાર પાડવા માટે પોતાનું માનેલું સત્ય જીવનને સમજાવી મનાવવા માટે કેટલું કેટલું કામ કરી રહેલા છે, કેટલા કેટલા ઉંચી કેળવણી પામેલા માણસો કે જેઓ સંસારીતરીકે રહે તો નામના અને નાણું મેળવી બાદશાહી માણી શકે, તેઓ સ્વેચ્છાએ ફકીરી સ્વીકારીને મિત્ર, સંગાથ અને માતૃભૂમિથી દૂર-તદન અજણ્યા અધારા પ્રદેશમાં-કામ કરી, પડેલાને ઉઠાડી, અધારામાં પ્રકાશ લાવી, ભૂખ્યાને ભોજન આપી, ધર્મબોધ સંન્યસ્ત દીપાવે છે. આવા લોકો સમસ્ત વિશ્વને પણ પોતાના બાહુમાં સમેરી દે તો નવાઈ શી ?

જ્યારે જ્યારે મને આ પાદરીઓનું કામકાજ યાદ આવે છે, ત્યારે ત્યારે કવિ ગોદસ્મીથે ત્યજાએલા ગામડામાં વર્ણવેલ પાદરી મારી આંખ સામે તરી આવે છે. હાલના જમાનામાં જેટલો સેવાભાવ કાઠરિટના આ ભેખધારીઓ કેળવી શક્યા છે, તેટલો અન્ય ધર્મના અત્યારના આચાર્યો-મહારાજો નથીજ કેળવી શક્યા ! વિશેષ્ય ધર્મના અનુષ્ઠાનમાં એટલે એક જાતીય ધર્મના ક્રિયાકાંડમાંજ જ્યારે આપણા આચાર્યો, ગોસાંઈનાં બાળકો અને બ્રહ્મદેવો પડ્યા રહી, સામાન્ય ધર્મ વિસરી રહેલા છે, ત્યારે આ વિદેશી પાદરીઓ આપણા બાઈઓને સેવાથી, પ્રેમથી પોતાના કહીને જગતને બતાવી આપે છે કે, એમનો ધર્મ એક દિવસે વિશ્વ સમસ્તમાં વિજય મેળવશે.

અત્યારે કેટલાં કેટલાં ખાતાંઓમાં જેવાં કે રક્તપિત્તિયાંના દવાખાનામાં, અનાથાશ્રમો, અને ખુદ લગાઈના મેદાનમાં તથા તોપોના મોરચા સામે પણ આ પાદરીઓને જીવતા મરતા અને પીડાતા માણસોની સેવા કરવાનું મળે છે; ત્યારે આપણે ધનપ્રાપ્તિ, મોજશોખ, પરોપકારને નામે સ્વાર્થ-સાધના અને ઉંચ નીચના ઝઘડામાં રહીને ધર્મનો લોપ કરી રહેલા છીએ.

આ ખ્રિસ્તીઓ સામે તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોનારા હિંદુ બાઈઓએ અને સાધુ મહારાજોએ કે જેમની પાસે કરોડોનો ફાળો સેવકોમાંથી ઉભો થયેલો છે, તેમાંથી પોતાનાજ બાઈઓ માટે આવા કામમાં ખર્ચવા વિચાર કર્યો છે ખરો ?

કેળવણી પામેલા હજારો હિંદુમાંથી આમ ધર્મ-ફકીર બની, હિંદુઓને સેવાથીજ હિંદુત્વ બોધી હિંદુ રાખવાનો વિચાર સૂઝ્યો છે ખરો ? ના, આપણે કાર્ય કરવું નથી ! વાતોજ કરવી છે ! હિંદુ ધર્મના પક્ષપાતીઓ, શા દુઃખે હિંદુઓ ખ્રિસ્તી થાય છે, તે શોધી કાઢી તેનો ઉપાય તે પાદરીઓ લે, તેની પહેલાંજ પોતે લઈ લે, તોજ કામ સરે. આમાં મુખ્ય ફાળો સાધુ આત્માઓજ આપી શકે. ખરો સાધુ-ચરિત આત્મા ધારે તો પોતાની સેવા, પવિત્રતા અને પ્રેમના બળથી, આખી પ્રજાની પ્રજાને નચાવી શકે-પોતાની પાછળ ગાંડી બનાવી શકે-તે મહાત્માજીના પ્રસંગમાં

આવેલા હિંદને કહેવાની જરૂર નથી !!—

કુતરા, બકરા કે ઘોડાને અડવાથી હિંદુઓ નથી વટલાતા, તેઓને ખવરાવી પુણ્ય માને છે; પરંતુ અફસોસની વાત છે કે, પોતાનાજ ભાઈઓ કે જે રામ-કૃષ્ણના પૂજારી છે, ગાય-બ્રાહ્મણને પવિત્ર માને છે અને સમાજના સારા સેવકો છે, તે અત્યંત ભાઈઓથી અલગાય, તેઓને અસ્પૃશ્ય ગણી, પશુથી પણ આધિકતર હલકી રીતે માનીને, તેઓને હિંદુ રાખવા માગે છે. આથી વધારે ખૂબી, સ્વાર્થજ્ઞિ કે નીચતા એક મનુષ્યની આવા પ્રગિતમાન યુગમાં શી હોઈ શકે?

વિશાળ અંતઃકરણ થવા દો, હૈયાની હુંફ પામવાનો અધિકાર દરેકને રહેવા દો અને વિશેષ્ય ધર્મ સાથે એક મનુષ્યતરીકેનો સામાન્ય ધર્મ આપણા સમાજમાં પ્રવર્તવા દો—એટલે હિંદુઓ હિંદુ રહેશે અને પ્રભુની દૃષ્ટિમાં આપણે મનુષ્ય બનશું.

જ્યારે સાધુઓ કે જેઓની સંખ્યા અત્યારે ભારતને ભારે પડી રહી છે, જેઓ પરાશ્રિત જીવન ગુજારી રહેલા છે, તેઓમાં આ રીતનો સેવાભાવ જગશે, ત્યારે કંઈ અનેરો રંગ હિંદુ ધર્મમાં અને હિંદમાં આવશે અને ત્યારે સરખેસરખાં થતાં પૂર્વપશ્ચિમનાં મધુરા મિલનનાં મંગળ પગલાં થશે.

ઉંચા નીચા ફરકે વિસરી એક સાથે રમી દેવો,
નોધારાને કરથી ઉંચકી રે! દિલાસા દઈ દેવો;
સેવા કાજે પ્રિયજન બધાં દિવ્ય સંન્યાસ લેશે,
ત્યારે ઓહો! પરમદુઃખની જવાળ હોલાઈ જશે. (વિલાપી)

(લે.~શ્રી. પ્રજ્ઞલાલ ધરમચંદ મેઘાણી. “જગૃતિ”ના ચૈત્ર-વૈશાખ ૧૯૮૪ના અંકમાંથી થોડા શોધન સાથે)

૭૧-બંબઈ મેં ભારતીય પાર્લમેન્ટ

(એક સુંદર પ્રહસન)

બંબઈ પ્રાદેશિક નવયુવક લિગ ને ગત સપ્તાહ સર સીં જે હોલ મેં એક બડા ભારી જલસા કિયા. જલસ મેં બે બે ગણ્યમાન્ય વ્યક્તિ ઉપસ્થિત થે. ઉપસ્થિત વ્યક્તિયોં મેં સે નિમ્નલિખિત સેજનોં કે નામ ઉલ્લેખનીય હૈં:—મિં ભૂલાભાઈ જે દેશાઈ, શ્રીમતી હીરાબાઈ ટાટા, શ્રીમતી બાપસી સાબાવાલા, શ્રીમતી એલં કેં એમં મુન્શી, શ્રીયુત બીં ડીં દેસાઈ, ઔર મિં કેં એફં નારીમન.

સ્વરાજપાર્લમેન્ટ કા એક પ્રહસન રચા ગયા થા, જિસકો લોગોં ને બે ચાવ કે સાથ દેખા. નવયુવકોં ને કિતને હી અલગ પોર્ટફોલિયોં કે કામ કા વિભાગ બનાયા થા, જિનકી જિન્મેવારી નેતાઓં કે ઉપર રખી ગયી હૈ. પં બવાહરલાલ નેહરુ પ્રાધમ મિનિસ્ટર કી અધ્યક્ષતા મેં ૧૦ આદમિયોં કા મંત્રીમંડલ બનાયા ગયા હૈ, જિસમેં નિમ્નલિખિત વ્યક્તિ હૈં:—મહાત્મા ગાંધી-શાંતિમંત્રી, શ્રીયુત કવીંદ્ર રવીંદ્ર શિક્ષામંત્રી, શ્રીયુત સુભાષચંદ્ર-હોમમેમ્બર, પંડિત મોતીલાલ નેહરુ-પરરાષ્ટ્રસચિવ, શ્રીમતી સરોજની નાઇકુ-મંત્રી સામાજિક ઉન્નતિ, મિ. કેં એફં નારીમન, ઉન્નતિવિભાગ કે મંત્રી, મૌલાના શૌકતઅલી સ્વાસ્થ્ય ઔર શારીરિક ઉન્નતિ મંત્રી, શ્રીયુત અરવિંદ ઘોષ હવાઇ શક્તિ કે મંત્રી, મિં જિન્ના કાનૂનસદસ્ય ઔર દિવાન ચમનલાલ મજૂરસદસ્ય.

(“વિશ્વમિત્ર”ના એક અંકમાંથી)

૮૦-નૂતન ભારતના વિધાયક તિલક મહારાજને સ્મરણાંજલિ

લોકમાન્ય તિલક મહારાજની આઠમી સંવત્સરી વેળા, નૂતન ભારતના વિધાયક એ નરને સમગ્ર પ્રજા વંદના અર્પી રહી છે. તિલક મહારાજનું નામ સંભારવું એટલે સ્વરાજની સાધના કરવી; એના આત્મસમર્પણની સ્મૃતિઓ તાજી કરવી એટલે આત્મવિશુદ્ધિ આદરવી.

એ નરપુંગવના જીવનનો સર્વપ્રથમ સંદેશ સ્વાશ્રય છે. તમારી મુક્તિ તમે પોતેજ મેળવી લ્યો-આજે જે જાણે એનો એ સંદેશ કાન ઉપર અથડાય છે. સ્વદેશી એટલે આર્થિક સ્વાશ્રય; રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એટલે શિક્ષણવિષયક સ્વાશ્રય; સ્વરાજ એટલે રાજકીય સ્વાશ્રય-એ નેતાવરનાં એ જીવનસૂત્રો આજે હિંદી સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધને પ્રેરણા આપી રહ્યાં છે.

કલકત્તાના એના પ્રખ્યાત ભાષણમાં એણે કહેલું કે “જે તમે સ્વાધીન બનવા ન ઇચ્છતા હો, તો તમે પતિત બનશો અને સદાને માટે પતિત રહેશો. આ સરકારને તમારી ઉપર શાસન કરવામાં સાથ ન આપવા પૂરતી પણ તમારામાં આત્મસમર્પણની અને અસહયોગની શક્તિ નથી! પડકાર કરો કે ‘મહેસુલ એકઠું’ કરવામાં અમે તમને (સરકારને) મદદ નહિ દઈએ; હિંદી શોણિત અને હિંદી સમૃદ્ધિથી હિંદની બહાર અગર હિંદના સીમાડા ઉપર યુદ્ધ કરવામાં અમે તમને સાથ નહિ આપીએ; ન્યાયનો કારભાર ચલાવવામાં અમે તમને સહકાર નહિ આપીએ; અમે અમારી પોતાની અદાલતો સ્થાપીશું; અને સમય આવ્યે અમે કરવેરા પણ નહિ ભરીએ.” તમારું સંઘબળ જમાવીને તમે આટલું કરી શકો તેમ છે? જો તમે એ કરી શકો, તો તમે આવતી કાલથી સ્વાધીન છો.”

એ સંદેશમાં શ્રદ્ધા, આશા અને વીરતા ધબકી રહ્યાં છે અને એતું જીવન એ પ્રાણવાન સંદેશના સદેહ પ્રતિનિધિરૂપ હતું. રાષ્ટ્રને નામે સાંડે જીવન સમર્પી દેનાર એ વીરનરને આપણે શી સ્મરણાંજલિ આપીએ? આપણા અર્ધ સાચા દિલની ભક્તિથી ભરપૂર હોય, ઉત્કટ માન-ભાવથી ઉભરાતાં હોય, તોયે એ તિલક મહારાજ સમા મહાન નરની સમીપ ઓછાં અધુરાંજ લાગશે.

વર્ષો પહેલાં હું કોલેજનો વિદ્યાર્થી હતો, ત્યારે એ પુરુષવર પ્રત્યે મને આકર્ષણ થયું. હું પરીક્ષા માટે મુંબઈ ગયો. ‘તિલક મહારાજ જેલવાસી થશે’ એવા સમાચારથી વાતાવરણ ગંભીર બન્યું હતું. હું અને થોડા મિત્રો જેલમાં તિલક મહારાજનાં દર્શન માટે આતુર બન્યા. અમને જેલને દરવાજેથી પાછા વાળ્યા. એ પ્રસંગને વર્ષો વીતી ગયાં.

હું કલકત્તા ગયો. રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતાનાં સોણાં જેતો હું કોલેજમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્ય શીખવતો હતો. મારા પૂજનીય મિત્ર અને મુશ્કેલી સ્વામી ઉપાધ્યાય બ્રહ્મબંધવના નેતૃત્વ નીચે આવી રહેલી ‘અદે માતરમ્ની હીલચાલ’ પૂર જોશમાં હતી. તિલક મહારાજનો જન્મદિવસ આવ્યો. કલકત્તાએ એ ઉજવવાનો નિશ્ચય કર્યો. કલકત્તામાં મહારાષ્ટ્રના નરોત્તમને બંગદેશના પાટનગરને પાવન કરી જવા વિનંતિ મોકલી.

અહો! કલકત્તાએ એ આરાધનીય દેવતું કેવું ભવ્ય સ્વાગત કરેલું! સમ્રાટો અને નરેન્દ્રોને જેની ઈર્ષ્યા આવે એવું માન તિલક મહારાજને આપી બંગદેશ પોતાની કીર્તિ વધારી. તિલક મહારાજના માનમાં સ્વદેશી મેળો ગોઠવાયો. એ મેળો ચાર દિવસ ચાલ્યો. સાંજે એણે જાહેર-સભાને પ્રેરણાસંદેશ આપ્યો. જાણે માનવસાગર ધુધવી રહ્યો હતો. સુરેન્દ્રનાથ અધ્યક્ષ હતા. ગગનના કડાકા થાય એવા હર્ષનાદ વચ્ચે એ બંને રાજદારી પ્રતિસ્પર્ધીઓ એકબીજાને ભેટ્યા. એ ચિત્ર અવિસ્મરણીય છે. સાદા, શ્વેત, સ્વદેશી લૂગડામાં શોભતા એ દેશભક્તે એક કલાક સુધી પોતાનો રાજકીય ધર્મ સમજાવ્યો. કેવો સાદો માણસ! અને છતાં કેવો બહુશ્રુત, કેવો વિદ્વાન, કેવો સાદુદિલ, કેવો નિડર! બંગદેશ તિલક મહારાજની પ્રશસ્તિથી ગાજી રહ્યો.

પણ આજે તેના આ અસામાન્ય ગુણની અને બીજી વિશિષ્ટતાઓની વાત હું આટલેથી ષડતી મૂકીશ. હું આજે તિલક મહારાજના જીવનના એકજ લક્ષણપ્રત્યે સારા ભારતનું લક્ષ્ય નિમંત્રીશ. તિલક મહારાજની ગુપ્ત શક્તિ તેની નિર્ભયતામાં-તેની માન્યતાઓને હિંમતપૂર્વક

બહેર કરવામાં રહેલી છે. વર્ષો સુધી એના પક્ષ જોરાવર નહોતો બની શક્યો; છતાં તે નરવીર તેની સ્વતંત્ર માન્યતાએને મક્કમપણે વળગી રહેવાની હિંમત બતાવી શક્યો. અમલદારશાહીએ તેને જોલ મોકલ્યો અને વિજયી બનવાનો ધડીલર આનંદ માણ્યો, છતાંયે તે તેની માન્યતાઓમાં ચુસ્ત રહેવાની હિંમત બતાવી શક્યો. તેના કાળના ધણુએ રાજકીય અગ્રેસરો ‘સુધારાની બક્ષી-સો’થી સંતોષ માનવાને તૈયાર હતા; છતાંયે તે હિંમતભરે તેની માન્યતાઓમાં અડગ રહ્યો. તેના ધણુએ દેશબાંધવો ધ્યેયની અસાધ્યતા જોઈ હતાશ બનતા; છતાંયે તે વીર તેની માન્યતાઓની સિંહગર્જનાઓથીજ આખા દેશને ગળવતો; છતાંયે તેના હૃદયમંદિરમાં પૂર્વની પ્રજાઓમાં મહિષાસુરની હિંદ માતાને તે સિંહાસનારૂઢ જોતો, તેનાં દર્શન કરતો અને ‘સ્વાધીન હિંદ માતા’નો જયકાર ગળવી તરુણેને પ્રેરણા આપતો. તિલક મહારાજ તેના આત્માની શુદ્ધિઓમાં સ્વાધીન ભારતની આરાધના કરતા.

અને, એ અનંત શ્રદ્ધાની સાબીતી તરીકે, તિલક મહારાજે, જીવનની સર્વ ઝડપોમાં, હિંદને એકજ પ્રાણસંદેશ આપ્યા કર્યો કે ‘સ્વરાજ મારો જન્મહક્ક છે અને એ હું મેળવીશ.’ તેણે ફરી ફરીને વાણીટકાર કર્યા કર્યો: ‘હિંદુસ્થાન સ્વાધીન બનવાની ઇચ્છા દાખવે તો તે જરૂર સ્વાધીન બની શકે છે.’

તિલક મહારાજ નિર્ભયતાની મૂર્તિ હતા. અમલદારશાહીનો રૂઆબ તેણે તોડ્યો. સ્વદેશી અને બહિષ્કારનો તેણે હિંદને મંત્ર આપ્યો. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને રાષ્ટ્રીય અદાલતોની તેણે ઘોષણા કરી. સત્તાના નશામાં ચકચૂર સરકારનાં પીડનો તેણે હસતે મોંએ સહ્યાં અને છતાં, વાદળોં ભેદીને સૂર્ય પ્રકાશે તેમ, સ્વાધીન ભારતનો તેનો આદર્શ હિંદભરમાં પ્રકાશી રહ્યો અને દેવદૂત દુઃખી માનવીને શાતા આપે તેમ હિંદી તરુણેને શાતા, પ્રેરણા અને સુખ આપી રહ્યો. અનેકાનેક પીડનોએ એને ભાંગી નાખવા મિથ્યા પ્રયત્નો કર્યા પછીયે તિલક મહારાજનું હૃદય સાચુત રહી શક્યું અને પોતાની માન્યતાઓને સાચવી શક્યું.

આજ શ્રદ્ધાથી એ યોદ્ધો ઝડપ્યો-જીવનના અંતસુધી અણીશુદ્ધ વીરત્વ બળવીને. નિષ્ફળતાઓ એના પ્રયુદ્ધ આત્માને ન ડગાવી શકતી. લડવું અને પરાજય મેળવવો, એ નિષ્ક્રિયતા કરતાં બહુજ બહેતર છે-એ એનું જીવનસૂત્ર હતું; અને આજે આપણે જોઈએ છીએ કે, તિલક મહારાજનું જીવન નિષ્ફળ નથી ગયું; આજે આપણે જાણીએ છીએ કે, તિલક મહારાજ મરણ નથી પામ્યા; આજે આપણે નીરખીએ છીએ કે, તેનો આદર્શ જીવે છે, તેની પ્રેરણા હતાશોમાં પ્રાણ પૂરી રહી છે; આજે આપણે અનુભવીએ છીએ કે, તેની શ્રદ્ધાનો વિજય થઈ રહ્યો છે; આજે આપણે અનુભવીએ છીએ કે, તેના આપભોગોને પ્રતાપે હિંદ નવો અવતાર પામી રહ્યું છે-અને કૃત્ય કદમ આગળ ધપી રહ્યું છે. તિલક મહારાજ અમર છે. તિલક મહારાજને, તેમની આઠમી સવંત્સરીએ હિંદી પ્રજાના કોટિ કોટિ વંદન હો!

(સાધુ વાસવાણી-“સૌરાષ્ટ્ર” તા. ૧૧-૮-૧૯૨૮ના અંકમાંથી)

૮૧-૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં ગુમ થયેલા એક શહેરનો આવિષ્કાર

૨૭મી, ૩૧ અગસ્ત. પથ્થર યુગ અર્થાત્ આજ સે પ્રાય: ૨૦૦૦ વર્ષ પૂર્વકા એક ગાંવ, જિસમેં બાકાપદા સડકે, ગલિયેં તથા ઘર મૌજૂદ હૈં, એકનીજ મેં સ્કેલ ખાડી કે પાસ આવિષ્કૃત કિયા ગયા હૈ. એડિનબર્ગ વિશ્વવિદ્યાલય કે પ્રૉ. ગાર્ડન ચાઇલ્ડ, જિન્હેંને ઇસ કાર્ય મેં બડી સહાયતા કી હૈ, કહતે હૈં કિ યહ આવિષ્કાર પશ્ચિમ યૂરપ કે લિયે બડા અદ્વિતીય હૈ. અબ તક ૬ ઝોંપડેં મૌજૂદ હૈં, જિસકે આંગન પથ્થર કે બને હૈં. વહ પર આદિ ક્રિશ્ચિયન યુગ કે પિતૃજાતીય લોગ નિવાસ કરતે થે. સડકે, જિનકે ઉપર પથ્થર થપ જડે હૈં ચાર શીટ સે અધિક ઉંચે નહીં હૈ. એક સ્ત્રીકા પિંજર પ શીટ ૬ ઈંચ ઉંચા મિલા હૈ. ઇસ ગાંવ કા પતા પહલે પહલ એક બડે ભારી તુફાન આને પર લગા થા. (“વિશ્વભિત્ર”ના એક અંકમાંથી)

૮૨-શ્રાવણ માસ અને હિંદુ પર્વો

(૧)

શ્રાવણ માસને હિંદુઓ અતિ પવિત્ર માનતા આવ્યા છે. એ માસમાં જેટલા તહેવારો આવે છે તેટલા ખીન્ન કોઈ મહિનામાં આવતા નથી. તહેવારો ઉજવવા અને જૂના ચિરસ્મરણીય વીરો, ધર્મધુરંધરો અને મહાપુરુષોની તિથિ ઉજવી તેમનાં સ્મરણો તાજાં રાખવાં આવશ્યક છે. આ ઉત્સવોમાં એક જાતનો કંઈક અદ્ભુત—અનેરો વેગ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને સારે રસ્તે દોરવી સારાં સારાં કાર્યો કરવા તરફ વાળવો એ ઇચ્છનીય તેમજ આવશ્યક છે. ઉત્તમ ચારિત્રશીલ મહાપુરુષોના સ્મરણાર્થે એ સર્વ કરવું ઇષ્ટ છે તથા તેમના જેવા થવા, તેઓએ કરેલાં કાર્યોને સ્મરણમાં રાખી તેવાં કાર્યો કરવા તત્પર રહેવું એ હિંદુસમાજનું ભૂષણ છે; પરંતુ અફસોસ થાય છે કે, તેવું કાંઈ કરવાને બદલે મોટે ભાગે સૌ સામાન્ય જનસમાજ શ્રાવણ માસ એટલે જુગાર છૂટથી ખેલવાનું પર્વ એમજ ગણી, તેમાં વિશેષ પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે; એ કોઈપણ રીતે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. પુરુષોને જોઈને સ્ત્રીઓ પણ આ માસમાં એ વ્યવસાયમાં પડી જાય છે, તે કાંઈ સારું કહેવાય નહિ. જુગારનાં અનિષ્ટ પરિણામોનાં દૃષ્ટાંત ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. હિંદુપુરાણો વગેરેમાં તેનાં સવિસ્તર વર્ણનો કરેલાં છે, અને બહુજ થોડા હિંદુઓ તેથી અજાત હશે. હવે તેા સમય વર્તે સાવધાન કરી હિંદુસમાજે સમય ઓળખી, જમાનો બદલાયો છે તે જોઈ—જાણી, પોતાનાં આચરણો સમયાનુસાર સુધારવાની અને સાવધાનતાથી વર્તવાની ધણીજ જરૂર છે. આ માસમાં થઈ ગયેલા પ્રાચીન મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો વાંચવાં—સંભળવાં—સંભળાવવાં એજ હિંદુઓનો પરમ ધર્મ છે, એમ સમજી તદનુસાર વર્તવું ઇષ્ટ છે. વળી આધુનિક પ્રાતઃસ્મરણીય દેશાભિમાની સત્પુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનો અભ્યાસ કરવો, તેમજ શ્રીમંતોએ તેા એવાં ચારિત્રપુસ્તકોની લઠાણી પોતાના ઇષ્ટમિત્રોમાં, પોતાની જ્ઞાતિમાં તેમજ શાળામાં ભણતા યુવકોમાં મફત વહેંચવાનો લઠાવો લેવાની પ્રથા શરૂ કરવી આવશ્યક છે. આવા ચરિત્રોના શ્રવણ—મનન અને અભ્યાસથી મનુષ્યની શુદ્ધિ ખીલે છે, તથા તેમને તેવા થવાની હેંશ થાય છે, અને તેથી પોતાના ચારિત્રમાં પોતે જાતેજ અનેક ફેરફાર કરીને માણસ આખો બદલાઈ જાય છે.

આ માસનાં બે મુખ્ય પર્વ શ્રાવણ સુદ પૂર્ણિમા અને વદ આઠમને દિને આવે છે. પહેલો શ્રાવણી—બળેવ કે નાળાએરી પૂનેમ અથવા બારાપૂજા; અને ખીજો જન્માષ્ટમી અથવા કૃષ્ણ-જન્મ—મહોત્સવ કહેવામાં આવે છે. શ્રાવણી અથવા ઉપાકર્મ એ વૈદિક સમયથી ચાલતું આવેલું પર્વ છે. જે જમાનામાં આખા આર્યાવર્તમાં કેળવણી મફત અને ફરજિયાત હતી, દરેક શહેરની બહાર ઉપવનમાં એક ગુરુકુલ હતું, તેવીજ રીતે ગ્રામ્ય વસ્તી માટે પાંચ—સાત કે દશ ગામ દીઠ ગુરુકુલ હતું. એવી રીતની ગુરુકુલ પદ્ધતિ તે સમયમાં પ્રચલિત હતી, તેથી ભાગ્યેજ કોઈ એકાદ ભૂલે—ચૂકે ભણ્યા વગર રહી જતો. બાલક છ કે સાત વર્ષનો થતાં ગુરુકુલના આચાર્ય તેનાં માવિત્રોને અગાઉથી ચેતવણી આપતા અને તે બાળકને ગુરુકુલમાં દાખલ થવાની યોગ્યતા માટે ઉપનયનસંસ્કાર વિધિપૂર્વક કરવામાં આવતો. ઉપનયન શબ્દજ સૂચવે છે કે, તેને હવે ગુરુઆશ્રમે મોકલવો. એવી પ્રથા પ્રાચીન આર્યાવર્તમાં ફરજિયાત હતી, તેથીજ ગુરુસન્નિધિ રહી વીસથી ચોવીસ વર્ષપર્યંત અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળી, અભ્યાસ કરી વેદપારંગત બનેલ બ્રહ્મચારીઓમાંથી અનેક મહાપુરુષો આ ભારતવર્ષમાં પેદા થતા. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ સાંદીપની ઋષિના આશ્રમમાં ગરીબ બ્રાહ્મણ સુદામાની સાથે સાથે રહીનેજ ભણ્યા હતા, તેવીજ રીતે ભગવાન રામચંદ્ર પોતાના બંધુ લક્ષ્મણ સાથે વિશ્વામિત્ર ઋષિના આશ્રમે અભ્યાસાર્થે રહેલા. એથી સર્વ હિંદુઓ વિદ્યાત છે; તેા હવે આ સમયમાં પણ એવા થોડાં ઘણાં સ્થાપિત થયેલાં ગુરુકુલો માટે હિંદુઓએ આ શ્રાવણ માસમાં ધ્યાન રાખીને તેને આશ્રય આપવાની આવશ્યકતા છે; અને આવાં ગુરુકુલ સારાં સુગઠિત અને સ્થાયી થાય તેમ કરવાના પ્રયત્નોમાં સહાયભૂત થવા પ્રત્યેક ભારતપુત્રની ફરજ છે.

આ માસનું પ્રથમ મહત્વનું પર્વ શ્રાવણી છે, એને ઉપાકર્મ સંસ્કાર પણ કહેવામાં આવે

છે. કેટલાક તેને ઉત્સર્જન પણ કહે છે. શ્રાવણી પર્વ દિવસમાં તેને કરવું આવશ્યક છે. જે કોઈ પણ મનુષ્ય અભ્યાસ કરી લાયક બનીને યજ્ઞોપવીત ધારણ કરે છે, અને તેને અંગે કહેલા વૈદિક નિયમોનું યથાર્થ પાલન કરે છે તેને દિવસ કહી શકાય. એવા ઉપવીતધારી દિવસે એ દિને ઉપાકર્મ સંસ્કાર કરવો જોઈએ. ઉપવીત પહેરનાર દિવસ એક જાતનું બંધન પોતાને શિરે લે છે, એ બંધન તે ધર્મબંધન છે; એટલે તે ઋષિઋણ, પિતૃઋણ અને દેવઋણ પૂરું કરવાને બંધાયેલો છે. આ બંધન તો ધર્મરક્ષા કરવાની લીધેલી પ્રતિજ્ઞા સ્મરણ કરાવતું બંધન છે. એની પ્રતિજ્ઞા આર્યોને પોતાની ધાર્મિક ફરજનું ભાન કરાવનાર ગાંઠ છે. આર્યોને માટે તો આ માસમાં સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ એ શિક્ષાને સ્મરણમાં રાખીને આર્યસમાજના ત્રીજા નિયમાનુસાર વેદોનું ભણવું અને ભણાવવું એનેજ પોતાનો પરમ ધર્મ માનવાનો છે. ઉપવીત સાથે અનેક જાતનાં ધાર્મિક બંધનો ઐહિક અને પારલૌકિક ધડાયલાં છે; પરંતુ અફસોસ સાથે કહેવું પડે છે કે, હાલના સુધરેલામાં પોતાને ખપાવનાર કેટલાક આગળ વધેલા હિંદુઓ, કે જેમનાં માવિત્રોએ હજારો રૂપિયાને ખર્ચ કરીને તેમને પહેરાવેલ આ યજ્ઞોપવીત એક સ્તરનો તાંતણો ગણીને તેનો લાગ કરી બેઠા છે-તેને કાઢી નાખીને ફેંકી દીધું છે; આ તેમની કેટલી મૂર્ખતા છે! આમાં એમનો દોષ નથી, પરંતુ તે માટેના ખરા દોષભાગી તેમનાં શ્રીમંત માવિત્રો છે, કે જેઓ પોતાની ગાડી, વાડી ને લાડીની મોજમાં આ તેમના સુપુત્રોને કોઈ પણ જાતનું ખર્ચ ધાર્મિક જ્ઞાન ન આપ્યું, ખરો ધર્મ ન સમજાવ્યો કે તેના સંસ્કારો પોતાના પુત્રપરિવારમાં પાડવા પ્રયત્ન ન કર્યો; પરંતુ બીજો વિચાર કરતાં એમ દેખાય છે કે, બિચારાં એ માખાપો પણ લોભી અને દંભી ગુરુઓની લાલચુ જાળમાં ફસેલાં હોતાં તેમને પોતાને પણ ધર્મ એ કયી જાતનું પ્રાણી છે કે શું ચીજ છે, તેનું ભાન ન હોતાં અધરપરના ન્યાયે મેંદાના ટોળામાં ભળેલા હોવાથી અને તેમના મતપંથના ગુરુઓ તો ઉપવીત ધારણ કરાવવા માટે પોતાની શી સવા રૂપિયા કરાવી રાખી બેઠેલ હોતાં તેવા ઠગારા-દંભી ધર્મચાર્યોનેજ શિરે આ કૃત્યનો દોષભાર રહેલ છે. તેવીજ રીતે યજ્ઞોપવીતનો સંસ્કાર કરાવનાર બ્રાહ્મણ કે જેણે તે આચાર્ય-તરીકેનું પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર સમજી-સમજાવીને નહિ કરેલું તે પણ આ દોષનો ભાગીદાર બને છે. આવા બિચારા અનેક સુશિક્ષિત યુવાનો જનોઈનું મહત્ત્વ સમજી ન શકવાથી એકબીજાની નકલ કરીને જનોઈ કાઢી ફેંકી દેવાનું જે અધમ પાપ કરી રહ્યા છે, તેમણે અવશ્ય જરા વિચાર કરવો ધટે છે કે, આ ઉપવીત ધારણ કરવાનું પ્રયોજન શું? તેમણે જાતે એનું રહસ્ય સમજવા જિજ્ઞાસા રાખી, એ વિષયના જાણકારોને મળી પોતાની શંકાનું સમાધાન કરવું ધટે છે; પરંતુ આમ નકલી સાહસ કરીને તેમને હજારો રૂપિયાને ખર્ચે પહેરાવેલ ઉપવીતનો એકદમ લાગ ન કરવો જોઈએ. જેને ધર્મ શું છે, અધર્મ શું છે, એ જાણવાની જિજ્ઞાસા છે એ તો અવશ્ય આવું સાહસ કરવા પહેલાં ખરો ધર્મ સમજવા પ્રયત્ન કરશે; પરંતુ જેઓ હાલમાં યુરોપ, અમેરિકામાં ચાલી રહેલા જડવાદ, પૈસાધર્મ, પૈસાકર્મ, પૈસાહી પરમ પદમ્ ને સાચો ધર્મ માની બેઠેલા છે, તેવાઓને માટે તો કાંઈ કહેવાપણું રહેતુંજ નથી. બની બેઠેલ પરમહંસો અને ધર્મચાર્યોની ફરજ છે કે, આ વિષયનું જ્ઞાન તેમના શિષ્યોને આપવું અને ધર્મના મહત્ત્વનો બોધ કરવો; પણ એ બિચારાઓને મંદિરોના દેવોનાં દર્શનો કરાવવા આઠ આઠ વખત દેવના દરવાજાની ઢાંક ઉઘાડ કરવા અને પ્રસાદની પાતલો તથા પાનનાં બીંડાં ચાવતાં પુરસદ ક્યાં રહે છે! વળી પોતાના એશ્વર્યારામમાં અને મોજશોખ આદિમાં મશગુલ રહેતા હોવાથી આવા ઉપદેશો આપવાનો સમય ઓછો રહે છે; તેમજ તેમને ત્યાં હજારો અને લાખોની ભેટ કરનારા તેમનાં ભોળાં ભટાક સેવક-સેવિકાઓનો જે દરોડો પડે છે, તે આવાં જ્ઞાન આપવાનાં કામો કરવાથી તેમને મળતી હરામની આવક અટકી પડવા ભય રહે એ કુદરતી હોતાં, તેવા ધર્મચાર્યો ખરો ધર્મ સમજાવવા તજવીજ કરતા નથી અને કરશે પણ નહિ, એ ચોક્કસ છે. આથી એવા લોભીઓ ઉપર આધાર ન રાખતાં ખરો ધર્મ સમજાવનાર ઉદારચિત્તના વિદ્વાનોને મળીને ધર્મરહસ્ય સમજવું જોઈએ.

ઉપવીત એ ધર્મબંધન છે, એ ધારણ કરનારને તેના ધર્મની-ફરજની ભાવના જાગૃત

કરાવનાર બંધન છે. તે વૈદિક ધર્મના સિદ્ધાંતો પ્રેરનાર સંસ્કાર પટો છે. ઉપવીત ધારણ કરનાર પોતાનાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો યથાયોગ્ય રીતે કરવાં જરૂરી છે. ઉપવીત જેમ પુરુષો ધારણ કરે છે, તેમ સ્ત્રીઓને પણ ધારણ કરવા અધિકાર છે. પુરા કલ્પેષુ નારીણાં મૌજીર્વંધં વિધીયતે એટલુંજ નહિ પણ તેઓએ ફરજિયાત ધારણ કરવું જોઈએ. લક્ષ્મિક્યાપ્રસંગે વરરાજને ખીજું ઉપવીત પહેરવાનું પ્રયોજન એજ કે, પોતે પોતાની પત્ની માટેનું ઉપવીત ધારણ કરીને એવડી ધાર્મિક ફરજ પોતાને માથે વહોરી લે છે. આ સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના જમાનામાં હવે સ્ત્રીઓને કરવાનાં કાર્યો તેમને હાથે કરાવવાં ઇષ્ટ છે, માટે સ્ત્રીઓને ધર્મકાર્યમાં પણ પોતાની લાગીદાર બનાવવી એ દ્વિજ-માત્રની ફરજ છે. આ શ્રાવણી ઉપાકર્મ સંસ્કારવિધિસહિત કેટલાક દિવસે કરે છે. યજ્ઞોપવીતનું નામ યજ્ઞ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તે જણતાં છતાં તેને કેટલાક સાર્થક કરે છે? નદીકિનારે, તળાવ-કૂવે, સમુદ્રકિનારે કે પછી નળ ઉપર ધણીખરાઓ બ્યારે શ્રાવણી કર્મ કરે છે, ત્યારે અમારા આર્યસમાજ બંધુઓ યજ્ઞવેદી પાસે બેસી તેમાં ધૃત આદિ સુગંધી દ્રવ્યોથી આહુતિઓ આપી વેદમંત્રોના ધોષસહિત આ ક્રિયા વૈદિક પદ્ધતિથી કરે છે.

શ્રાવણીનો ધાર્મિક ભાગ ઉપર વર્ણવ્યો. હવે સામાજિક અને આર્થિક વિભાગને ન્યાય આપવો જોઈએ. એને બળેવ, નાળાએરી પૂનેમ કે બારાપૂજ પણ કહેવામાં આવે છે. બળેવમાં રક્ષાબંધનનું તત્ત્વ રહેલું છે. બહેન ભાઈને રાખડી બાંધી તેની રક્ષા ઇચ્છે, અને પોતાને માટે રક્ષા માંગી લઈ પોતાનું રક્ષણ કરવાનો ભાર ભાઈને શિરે નાખે છે. જૂના જમાનાનાં એવાં અનેક દૃષ્ટાંતો મળી આવે છે કે ધણી રજપૂત સ્ત્રીઓએ પોતાને માથે આવી પડનારી ભાવિ આપત્તિના નિવારણુર્થે અનેક શૂર અને ઉદાર વીરનરોને આવી રક્ષાઓ પાઠવી હતી અને તેથી તેમના શિયળની તેમજ શરીરની રક્ષા થઈ હતી.

નાળિયેરી પૂર્ણિમા અથવા બારાપૂજ કરવાની પ્રણાલી કચ્છ, કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતના કેટલાક ભાગોમાંજ પ્રચલિત છે. જ્યારે પ્રાચીન સમયમાં હિંદ સમૃદ્ધ હતું અને તેનો વેપાર-રોજગાર બહોળો હતો, ત્યારે વેપારીઓ પોતાની માલીકીનાં આડ-દશ કે પંદર વહાણો ધરાવતા, તે વહાણોમાં અત્રેનો માલ ભરીને પરદેશ વેચવા લઈ જતા અને ત્યાંથી પાછો તે તે દેશનો માલ અત્રે લાવી તેનો વેપાર ખેડતા. ત્યારથી સમુદ્રસાંત્વનાર્થે આ ઉત્સવની કલ્પના ઉદ્ભવી સંભવે છે. ધણુંખરૂં શ્રાવણ સુદ પૂનેમ બાદ ચોમાસુ શાંત પડતાં સમુદ્રનો વેગ નરમ પડે છે અને ત્યારથી પાછો વહાણવટાના ઉદ્યોગનો આરંભ થતો. હવે હાલના સુધરેલા જમાનામાં સ્ટીમરોની હરિકાષ્ઠને લીધે આ વહાણવટાનો ઉદ્યોગ લગભગ નાશ પામવા આવ્યો છે. કચ્છના માંડવી શહેરના બારાની નદીના મુખ આગળ સેંકડો વહાણો બંધાતાં હતાં. આજે હવે વર્ષમાં પાંચ-દશ મહવા પણ માંડ માંડ બંધાતા હશે. તેવીજ રીતે કાઠીઆવાડનાં બંદરોમાં પણ બંધાતાં વહાણો હવે તો નામશેષજ રહેલ છે. આથી હિંદુઓનો નૌકાઉદ્યોગ તદ્દન નાશ પામવાની અણી ઉપર છે. હજારો ખલાસીઓ, હજારો લુહારો અને સુથારો, સેંકડો વણકરો (જેઓ વહાણોના સઢમાટે કપડું વણતા તેઓ) વગેરે એ ઉદ્યોગ ઉપર આધાર રાખતા. અનેક ધંધાદારીઓ, આ ઉદ્યોગનો નાશ થતાં રોજવગરના થઈ બીજા ધંધાની શોધમાં રવડતા રહ્યા છે. હવે આગળ વધેલા જમાનાને અનુસરી દેશમાટે સ્ટીમરોના વ્યાપારી કાફલા ઉભા કરવાની અગત્ય અને આ નૌકાઉદ્યોગની કેળવણીમાટેનાં સાધનો ઉભાં કરવાની પણ તેટલીજ જરૂર છે. સમુદ્ર ખેડનારમાં જે સાહસ, ધૈર્ય, સમયસૂચકતા અને શૌર્ય રહેલાં છે, તે સાધારણ ધંધા કરનારમાં આવે તેમ નથી. સમુદ્ર એ સ્વાતંત્ર્યનું પારણું છે, એ સૂત્ર આ ભારતવર્ષની પ્રત્યેક વ્યક્તિએ મનન કરવું જરૂરી છે; અને એ ધ્યેયને પહોંચી વળવાના દરેક પ્રકારના પ્રયત્નો આદરવા એ જ દેશની શિક્ષિત અને સમજી વ્યક્તિની ફરજ છે. x x x x x

(૨)

ચંદ્રકુલભૂષણ શ્રીકૃષ્ણના જન્મદિનતરીકે આ ઉત્સવ ઉજવવામાં સર્વ જાતિના હિંદુઓ જૂદી જૂદી રીત પ્રમાણે વર્તે છે. બાલબ્રહ્મચારી કૃષ્ણ કે જેણે સાંદીપની ઋષિના આશ્રમે રહીને

સર્વ વિદ્યાઓનો અભ્યાસ કર્યો, તેને તદ્દન જૂદો આલેખી ભાગવતકારે કૃષ્ણની સ્તુતિ નહિ પણ નિંદાજ કરી છે, એમ કહેવામાં કંઈ ખોટું નથી. ક્યાં મહાયોગી કૃષ્ણ અને ક્યાં ભાગવતકારના દશમ સ્કંધનો કૃષ્ણ! ક્યાં માખણ-દહીં-દૂધની ચોરી કરનાર કૃષ્ણ અને ક્યાં નવ લાખ ગાયોની ખેલેકી ધરાવતો કૃષ્ણ! આ પરસ્પર વિરોધી બાવો મહાભારતના યુદ્ધકળાવિશારદ, રાજનીતિ-વેત્તા અને ધનુર્ધારી મહાબલી અર્જુનના સારથિ કૃષ્ણ માટે તો ન સંભવે. આવા મહાયોગી મહારાજ શ્રીકૃષ્ણ કે જેમણે મહાભારતના પાંડવ-કૌરવોના યુદ્ધપ્રસંગે પાંડવકુલદીપક અર્જુનને સખાભાવે સંબોધીને તેનો ધર્મ બખવવા-તેની દરજ અમલમાં આણવા જે બોધ આપ્યો છે, તેનું કાવ્યરૂપે વર્ણન વ્યાસમુનિએ ગીતામાં ગુપ્ત્યું છે.

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ ક્યાં છે એવા યુદ્ધકલાવિશારદ, રાજનીતિજ્ઞ, મહાયોગી કૃષ્ણ અને ક્યાં છે એવા આજ્ઞનબાહુ, ધર્મધુરંધર, મહાબાણાવળી અર્જુનો! આ ભારત ભૂમિને તો હવે આવા કૃષ્ણો અને આવા અર્જુનોનીજ અગલ છે. કૃષ્ણ જેવા ઉત્તમ કાદીના રાજદારીઓ અને અર્જુન જેવા ધર્મધુરંધર વીરોનીજ હવે જરૂર છે.

અત્યંત ખેદ સાથે લખવું પડે છે કે, આવા બાલશ્રદ્ધચારી અને મહાયોગી પુરુષને ચોર અને વ્યભિચારી ચીતરનાર ભાગવતકાર પોપદેવની શું મતલબ હોવી જોઈએ? આ મહાપુરુષને આવો અધમ દેખાડવા એને કેમ સૂઝ્યું હશે? જેવી રીતે ઘણાંખરાં પુરાણો મધ્યમ કાળના અધ-કાર સમયમાં લખાયાં હતાં, તેજ પ્રમાણે ભાગવત પણ એજ અધાધુંધીના સમયમાં લખાયેલ ગ્રંથ છે, અને તે ગ્રંથ મતલબી ધર્માચારીઓએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા તથા ભોળા અને અજ્ઞાન લોકોમાં પોતાનો પગદંડો જમાવવા ખોપદેવ શાસ્ત્રીને પ્રેર્યો હોય, એ બનવાજોગ છે. અને કૃષ્ણ અર્જુનને કુતસ્ત્વ કદમલમિદં ત્રિષમે સમુપસ્થિતમ્ । અનાર્યજુષ્ઠમસ્વર્ગ્યમ-કીર્તિત્ત્વમર્જુન ॥ એમ સંબોધીને કહે છે, તે શું ગોવાળોની સ્ત્રીઓ સાથે રાસ ખેલતો કૃષ્ણ હોય એ બનવા યોગ્ય છે? કદી નહિ. એમ માનવાવાળાઓ બિચારા ભૂખ અને ભોળા બાવિડો છે, અને તેનું મનાવનાર દુષ્ટ, સ્વાર્થી, મતલબ સાધનારા ધર્મચાર્યો છે. ધિક્કાર છે એવા ધર્મચાર્યોને કે જેમણે આવા ક્ષત્રિય વીરયોગી પુરુષની નિંદા પોતાના મત-પંથનો ફેલાવો કરવા માટે કરી છે અને હજી પણ કરતા રહ્યા છે. આ મતપંથોના વાડાના મુખી કે જેઓ પોતાને ગુસાંધ કહે-વડાવે છે, તેઓ પોતે જાતે વાનતાસી સંન્યાસીના વંશજ હોઈ વટલેલા તેલંગી બ્રાહ્મણ છે, અને પોતેજ કૃષ્ણરૂપ બની ભાગવતના દશમસ્કંધમાં વર્ણન કરેલ કૃષ્ણની લીલાઓ કરી મદિરા-માં બ્રજાચાર આદરી બેઠા છે. ક્યાં એ મહાબલી શંખ-ચક્રધારી ક્ષત્રિયવીર કૃષ્ણ અને ક્યાં આ તેલંગણ વટલેલા ભટકો! પોતાના પંથની આટ આટલી પોલ ઉઘાડી પડવા છતાં પણ, હજી પોતાની ટંગડી ઉંચી રાખી પોતાને શુદ્ધ દેખાડવા ધમપછાડ મારી રહ્યા છે; અને બિચારા શ્રદ્ધાળુ ભક્તો પાસેથી મેળવેલા હરામના ધનનાજ જેરે સત્ત વક્તા ગરીબોને સતાવી રહેલા છે. તેમનો ખરો ન્યાય તો ઈશ્વરના દરબારમાં થશે. આ બનાવટી કનૈયા અને નકલી નાટકીઓએ હવે સમજી જઈ આ બદલેલા જમાનાને ઓળખી પોતાની લીલા હવે સમેટી લેવામાંજ તેમનું ભણું રહેલું છે; કારણ હવે તેમનો છદ્ધવેશ ઓળખાઈ ગયેલ છે, અને તેથી વામમાર્ગીઓની લીલા ત્યાગીને હવે કાંઈક જ્ઞાનમાર્ગ તરફ વળે તો બાકીના રહ્યા સહ્યા તેમના ભક્તોમાં એમને માટે થોડી ઘણી શ્રદ્ધા રહેલી છે, તેથી પોતાનું ગાડું ગળડાવી, પોતાની આ ધર્મને બદલે ઉભી કરેલ વેપારી પેઢીઓ ચાલુ રહેશે નહિ. પછી તો દેરાળું પુકી ઈશ્વરી દરબારમાં નાદારીનો લાભ લેવા અરજી નોંધાવવા જવું પડશે.

મહાપુરુષોની જ-મતિથિઓ ઉજવવી, તેમના આદર્શ જીવનના યશોગાનનું શ્રવણ, વાંચન અને અભ્યાસ કરવો, એ હિંદુમાત્રની પરમ પવિત્ર દરજ છે. મહાભારતના કૃષ્ણના જીવન-ચરિત્રનું બારીકીથી નિરીક્ષણ કરવું; તેવીજ રીતે જે જે અન્ય મહાપુરુષો અને ઋષિમુનિઓ થઈ ગયા તેમના જીવન આદર્શો સમજવા અને તે જીવનના ગૂઢ રહસ્યમાંથી તત્ત્વ શોધી આ ભારત-વર્ષના સર્વ બંધુઓને તેનું પાન કરાવવું આવશ્યક છે. હાલને સમયે તો ભગવાન કૃષ્ણ જેવા

મહાચારિત્રશાળી અને રાજનીતિના પુરુષોની આ દેશને અગત્ય છે. બૌદ્ધ અને જૈન સિદ્ધાંતો આચરી રહેલા હોવા પોતા વણીકાએ આ યુગમાં તો આ બોધ આપવો મુલતવી રાખી કૃષ્ણ અને અર્જુન જેવા થવા ભારતના નવયુવકોને પ્રેરવાની અગત્ય છે. કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મુજબ સૌને પોતાનાં કર્મ કરવા, આ પોતાની માતૃભૂમિ તરફની ફરજ બજાવવા પ્રેરવા અને કૃષ્ણ જેવા મહાબલી થવા સંબોધવા જરૂરી છે. જૈન તત્ત્વોના પાલન કરનારના બોધથી ભારત-ભૂમિ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય મેળવે એ આશા રાખવી ફેકટ છે. બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોથીજ આ ભૂમિનો છેવટ ઉદ્ધાર થવો સંભવે છે. ભારતના દ્રોણાચાર્ય અને કૃપાચાર્ય જેવા બ્રાહ્મણો તેમજ કૃષ્ણ, અર્જુન, ભીમ, યુધિષ્ઠિર જેવા ક્ષત્રિયોની હાલને સમયે વિશેષ આવશ્યકતા છે.

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः। तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्धुवानीतिर्मतिर्मम ॥

એવા પુરુષોથીજ આ ભારતવર્ષ વિજયશાળી બનશે. દેશનો ઉદ્ધાર કરવો આપણાજ હાથમાં છે, આપણે આપણાં પોતાનાં આચરણો સુધારી દેશના નવયુવકોને પોતાની ફરજ બજાવવા પ્રેરવા; અને તેમને માટે તો લગવાન કૃષ્ણનો એકજ સંદેશ છે **उद्धरेदात्मनात्मानम्**, એજ નિર્દેશ-એજ આદેશ સર્વ કોઈ નાના મોટા, સ્ત્રી કે પુરુષ સૌ માટે સમાન છે. ઇત્યેયમ.

(“આર્યપ્રકાશ” ના તા. ૯-૯-૨૮ તથા ૨૩-૯-૨૮ ના અંકમાં લેખક:-શ્રી. દામોદર મુંદરદાસ)

૮૩-ધર્મ કી મહત્તા

ઇસ લીલા તથા માયામય બ્રહ્મસૃષ્ટિ મેં ધર્મ ધર્મ તો સભી લોગ ચિત્સ્વાતે હૈં; પરંતુ ધર્મ હૈ કયા વસ્તુ? ઇસકા વિચાર બહુત કમ ક્રિયા જતા હૈ. અસ્તુ. સર્વપ્રથમ હમેં યહ જનના આવશ્યક હૈ કિ ધર્મ કયા વસ્તુ હૈ? વેદ અનાદિ હૈં, ઇસી લિયે ઉનમેં વર્ણિત વૈદિક ધર્મ બી અનાદિ હી હૈ; તસ્માત કારણાત યહી સનાતન ધર્મ ઔર સત્ત્વા સનાતન ધર્મ હૈ. ધર્મ કી વ્યાખ્યા વૈશેષિક શાસ્ત્ર કે નિર્માતા પરમ પૂજ્ય કણ્વાદ મુનિ ને ઇસ પ્રકાર સે કી હૈ:-

“ यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः ”

અર્થાત્ જિસસે ઇસ લોક ઔર પરલોક દોનોં મેં સુખ મિલે વહી ધર્મ હૈ; અથવા યોં સમજ લીજયે કિ માનવજાતિ કે વિકાસ ઔર કલ્યાણ કે સાધનોં કા નામ ધર્મ હૈ. ઇસસે યહ જાત જનને મેં આતી હૈ કિ જીતને બી સત્કર્મ હૈં ઔર જિનસે હમકો સુખ તથા શાન્તિ પ્રાપ્ત હોતી હૈ વે સબકે સબ ધર્મ કે અંતર્ગત આ જાતે હૈં; પરંતુ ઇસીકો આજ મજહબ યા સંપ્રદાય કે નામ સે પુકારા જાને લગા હૈ. સંસાર કા જનસમૂહ ઇસ દૃષ્ટિ સે અનેકોં લાગોં મેં વિભાજિત હૈ, જિનમેં વૈદિક ધર્મ જનસમૂહપ્રધાન કહા જા સકતા હૈ. ઇસી વૈદિક ધર્મ જનસમૂહ કા નામ આર્ય સમાજ હૈ. ઇસ વિભાગ કો પ્રધાન કયોં કહા જા સકતા હૈ, ઇસકા કારણ યહાં પર જતલા દેના આવશ્યક હૈ. વૈદિક ધર્મ સાર્વભૌમિક ધર્મ હૈ ઔર શેષ સબ ધર્મ વ્યક્તિગત ધર્મ હૈં. યહી વૈદિક ધર્મ કી વિશેષતા હૈ ઔર ઇસી લિયે ઉક્ત વિભાગ પ્રધાન માના જા સકતા હૈ; પરંતુ ઇસ વર્તમાન સમય મેં વેદોં કી ઠેકેદાર બનનેવાલી આર્યસમાજ જિસે ધર્મ માને બૈડી હૈ મૈં ઉસસે સહમત નહીં હૂં. સનાતનધર્મી કહે જાનેવાલોં તથા હિન્દુ જનસમાજ કા તો મામલા ઇસ સમય ખેઅન્ત હૈ હી; પરંતુ અપને જીવન વૈદિક ધર્મ પર ન્યૌછાવર કરને કી ડીંગ મારનેવાલે હમ આર્ય સમાજ બી કોરે ગપ્પ મારનેવાલે લોગોં સે અધિક મહત્ત્વ નહીં રખતે. યહ તો સરાસર અવૈદિકતા હી હૈ; કારણ કિ જિસમેં સમાનતા, સહનશીલતા તથા સહિષ્ણુતા કા અભાવ હૈ વહ ધર્મ વૈદિક ધર્મ હો હી નહીં સકતા. યહી નહીં, વરન્ ઉસે તો ધર્મ કહના બી પાપ હૈ.

શુ. ૧૨

અખ હમેં જહાં પર યહ જનના અત્યંત આવશ્યક હૈ કિ કિન કિન નિયમોં કે આચરણુ કરને સે મનુષ્ય મેં ધાર્મિકતા આ સકતી હૈ ઓર કિન કિન નિયમોં કે આચરણુ કરને સે ધૃષ્ટિત અધાર્મિકતા; ઇસકી જનકારી કે લિયે હમેં મનુસ્મૃતિ મેં વર્ણિત ધર્મ કે ઇન દશ લક્ષણોં પર ગંભીરતાપૂર્વક પૂર્ણ વિચાર કરના ઓર ઉન પર અમલ કરના ચાહિયે:-

“ ઘૃતિઃ ક્ષમા દમોઽસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિમ્રદઃ । ધીર્વિદ્યા સત્યમક્રોધો દશકં ધર્મલક્ષણમ્ ॥ ”

મતલબ યહ કિ જિસ મનુષ્ય મેં ધૈર્ય હો, ક્ષમા હો, વિષયવાસના મેં લિપ્ત ન હો, પરાયે ધન કે ઠીકરી કે સમાન સમજતા હો, બીતર જહાર સે સ્વચ્છ તથા પવિત્ર હો, ઇન્દ્રિયોં કે અપને વશ મેં રખતા હો, જ્ઞાની હો, વિદ્વાન હો, સત્યવાદી, સત્યમાની તથા સત્યકારી હો, ક્રોધ ન કરતા હો, ઉસીમેં ધાર્મિકતા આ સતી હૈ; ઓર જિસમેં ઇનકા અભાવ હો ઉસી મેં અધાર્મિકતા. ધર્મ કે ઇન દશોં ગુણોં કા આચરણુ કરનેવાલા મનુષ્ય સદા સુખ-શાંતિ મેં નિવાસ કરતા હૈ. ન કોઈ ઉસકો દુઃખ દે સકતા હૈ ઓર ન વહ સ્વયં હી કિસી કે દુઃખ દેતા હૈ.

ઇસ સંસાર મેં જો સત્ય કર્મ કિયા જતા હૈ ઓર જો કુછ બી ધર્મ સંચય કિયા જતા હૈ, વહી ઇસ લોક મેં સાથ રહતા હૈ ઓર પરલોક મેં સાથ જતા હૈ. કહાવત પ્રસિદ્ધ હૈ “યશ અપયશ રહ જાયગા, ચલા જાય સખ ઠકું.” ઇસી વિષય કે મનુ મહારાજ ને બી અપની મનુસ્મૃતિ મેં બલી ભાંતિ દર્શા દિયા હૈ:-

“ મૃતં શરીરમુત્સૃજ્ય કાષ્ઠશોષસમં ક્ષિતૌ । વિમુખા વાન્ધવા યાન્તિ ધર્મસ્તમનુગચ્છતિ ॥ ”

સારાંશ યહ કિ મનુષ્ય કે મરને પર ધર કે લોગ ઉસકે મૃત શરીર કાષ્ઠ કે ટુકડોં ઓર મિટ્ટી કે ઢેલે કી તરહ સ્મશાન મેં વિસર્જન કર વિમુખ લોટે આતે હેં, કેવલ ઉસકા સત્કર્મ ધર્મ હી ઉસકે સાથ જતા હૈ. ઇસ લિયે હમેં ઉચિત હૈ કિ ધર્મ કે હાથ સે કબી ન જને દેવે. ધર્મ કી રક્ષા હમારી રક્ષા હૈ ઓર ધર્મ કા નાશ હમારા નાશ હૈ, ઐસા સમજે. દેખિયે, મનુજી ને બી ઐસા હી કહા હૈ:-

“ ધર્મ યવં હતો હન્તિ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ । તસ્માદ્ધર્મો ન હન્તવ્યો માનો ધર્મો હતોઽવધીત ॥ ”

ઇસકા તાત્પર્ય યહી હૈ કી યદિ હમ ધર્મ કે માર દેગે તો ધર્મ બી હમ કે માર દેગા; ઓર યદિ હમ ધર્મ કી રક્ષા કરેગે તો ધર્મ બી હમારી રક્ષા કરેગા. ઇસલિયે ધર્મ કે મારના નહીં ચાહિયે, વરન ઉસકી રક્ષા કરની ચાહીએ. યદિ ધર્મરક્ષા મેં પ્રાણોં કી બી ખલિ દેની પડે તો ઉસકે લિયે હંસતે હંસતે ખલિ-વેદી પર યહ જનના ચાહિયે; પરંતુ ધર્મ-રક્ષા કે મૈદાન સે પીછે હટના ઠીક નહીં. “ રણ મેં ધર કર પૈર કદમ પીછે કે હટના ના ચાહિયે. ”

અખ અંત મેં મેરા આર્ય-સમાજ તથા હિંદુ સમાજ સે યહ વિનમ્ર નિવેદન હૈ કિ વહ અવૈદિક કુપ્રથાઓં કે જો ઉસકે અંદર વિશેષ સ્થાન પા ચૂકી હૈં સમૂલ નષ્ટ કર વૈદિક-ધર્મો-નુસાર અપને આચારવિચાર તથા વ્યવહારોં કે સુદૃઢ બનાવે. ઇસીમેં હમારી પ્રાચીન આર્ય-જાતિકા ગૌરવ હૈ.

(ઓગસ્ટ-૧૯૨૮ના “સાર્વદેશિક”માં લેખક:-શ્રી માતાદીન સિંહ ગૌતમ ‘વિશારદ’ સરદારશહર)

૮૪-હિંદી નવજુવાનો માટે તમામ દ્વાર બંધ !

એક ગ્રેજ્યુએટનું કરુણ સ્વપ્નદર્શન

પદવીદાનનો સમારંભ પૂરો થયો અને હું મુંબઈ વિદ્યાપીઠના વ્યાખ્યાનખંડમાંથી નીકળ્યો ત્યારે ગર્વથી ભારી છાતી ગળગળ ફૂલતી હતી, આનંદની ઉર્મિઓથી મારું શેભેરામ પુલકિત થઈ રહ્યું હતું.

કારણ, કુલપતિતરફે ધલાકાધિપતિએ અમને ‘વર્તમાન યુગના પ્રકાશવાહકો’ કહ્યા, અને વિદ્યાપીઠમાં અમે જે શિક્ષણ લીધું તેને “અમને કેવળ પેટની પૂજામાટે લાયક બનાવે છે એટલુંજ નહિ પણ માતૃભૂમિની સેવામાટે અમને સુયોગ્ય બનાવનારું છે.” અને “વિદ્યાપીઠની અંદર અમને જે પ્રકાશ મળ્યો છે તે અમે ઘેરે ઘેર પહોંચાડીને અનુપમ દેશસેવા સાધી શકીશું” એવાં એવાં ઉમદા સૂત્રોના પડધા હજીય મારા કાનને વિષે પડી રહ્યા હતા.

પરંતુ મારા હૃદયને વધુમાં વધુ અસર તો ઇંગ્લેંડના પેલા મુખ્ય શિક્ષકે એના વિદ્યાર્થીને આપેલી શિખામણથી થઈ કે, નીસરણીના છેદા પગથીઆ આગળ ઉભા રહીને છેક ઉપલા પગથીએ જવા મથવું; સામાન્ય ટિકિટ કાપનારમાંથી એક છોકરો આખી રેલ્વે કંપનીનો ડિરેક્ટર થઈ શકે છે; એ વાત ધલાકાધિપતિ જેવા પુરુષના મુખેથી સાંભળવાને લીધે મેં એમજ નક્કી કર્યું કે, ખસ, મારે પોતાને તો એજ સાહસ કરવું.

એ નિશ્ચયની ખુમારીમાં, વર્તમાન યુગનો પ્રકાશવાહક બનવાની એ ગૌરવની ધરીમાં, આવતી કાલથી શરૂ થનાર જીવનના નવીન ક્રમમાં નીસરણીના છેક નીચલા પગથીઆથી શરૂ કરી ઉન્નતિના શિખરે પહોંચવાનું સાહસ કરી બતાવવાના નિશ્ચયબલની ધગશમાં ચોપાટી ઉપર ફરવા નીકળ્યો. રસ્તામાં એક મિત્ર મળ્યો. તેણે મારી મશ્કરી કરી.

“કેમ બી. એ. ની પદવી વેરી આવ્યાને ?”

મેં હસીને કહ્યું:-“હા.”

“હવેજ સંસાર શું છે તે સમજશો. કૉલેજ-જીવનમાં જગતના વિદ્વાન પુરુષોનાં રચેલાં રસિક નાટકો અને નવલકથાઓ વાંચી વાંચીને જે સ્વપ્નાં રચ્યાં હશે, અને જ્યારે વ્યવહાર જગતમાં તેથી બધું ઉલટું ઉલટું જણાશે, ત્યારેજ તમને જગતનું ખરાખર ભાન થશે.” પણ મેં તેને હસી કાઢ્યો અને “જોજોને, જગતમાં હું કેવાં-રાકમ કરી બતાવું છું” એવું કહીને સ્વપ્નદ્રષ્ટાની માફક મનની અનેક મુરાદોનું વર્ણન કરી ગયો. x x x x x x x

એક વિશાળ મેદાન હતું તેમાં અનેક નીસરણીઓ ઉભી કરી રાખી હતી. પ્રત્યેક નીસરણી આગળ નાનકડાં ખારણાં ગોઠવ્યાં હતાં અને તેની ઉપર જૂદી જૂદી ટિકિટો ચોટવામાં આવી હતી. મેદાનમાં અનેક નવજુવાનોની દોડાદોડ થતી હતી; ગોરા, ધઉવણાં, પીળા, કાળા, રાતા-અનેક જાતના યુવકો ત્યાં હતા.

હું પણ એ ટોળામાંજ ધૂમતો હતો.

મને એટલું સ્મરણ હતું કે, સીડીના છેક નીચલા પગથીઆ આગળથી શરૂ કરીને મારે તેના ઉપરના પગથીએ પહોંચવાનું છે.

તેથી એક છેડેથી શરૂ કરવાનો વિચાર કરીને હું ડાબી તરફ ગયો. ખારણા આગળ લખેલું હતું:-લશ્કરખાતું. મને થયું કે, આ માર્ગ સારો છે. બહાદુરીથી સ્વદેશસેવા કરી શકાશે, પણ અંદર પગ મૂકવા જતો હતો ત્યાંજ એક જમાદાર અંગ્રેજે મને અટકાવ્યો. મેં કહ્યું-“મારે લશ્કરમાં છેલ્લી પંક્તિના સૈનિક બનીને મારા દેશના સેનાધિપતિ બનવું છે.”

પેલાએ કહ્યું-“હિંદી છોકરાઓ માટે અહીં જગા નથી.”

‘કંઈ નહિ, બીજે જોઈ’ કરતો આગળ વધ્યો. ત્યાં વિમાનખાતાની ખારી આવી, ત્યાં પણ મારી

એજ દશા ! ત્રીજી ખારી નૈકા કાફલામાટેના પ્રવેશદારની હતી, ત્યાં તો મને પગ પણ મૂકવા દીધા નહિ. મને સહેજ નિરાશા તો થઈ; પણ તુરતજ હિંમત એકઠી કરીને હું આગળ વધ્યો.

પહેલી ખારી વિદેશ તરફ જવાની આવી. મને એમ થયું કે ચાલો, આ ખારીમાંજ પ્રવેશું, અહીં સુંદર તક છે. અસ અમેરિકા જઈને ક્યાંક સોનાની એકાદ ખાણ શોધી કાઢીશ, પરંતુ મને ત્યાં તો ટોકીઈંગ કરવા દીધું. ઘોળી ચામડીના અનેક જુવાનીઆ ત્યાં ચઢ ઉતર કરી રહ્યા હતા. હું પણ એમની સાથે જવાની આશાથી આગળ વધ્યો, ત્યાં અમેરિકન દારપાળે મને હસીને કહ્યું કે “ભાઈ ! તમારે માટે ત્યાં જગા નથી.” મેં હવે તો રકઝક કરવાનો વિચાર કર્યો હતો, એટલે જરાક દમામથી પૂછ્યું: “કેમ ભાઈ?”

“કારણ તમે હિંદી છો !”

“અરે, હિંદી છું એટલે શું થયું?” મેં દલીલ કરી.

“એ તો મને ખબર નથી, પણ હિંદીને અહીં પેસવા દેવા નહિ, એવું ફરમાન મને છે.”

હું કંઈક નિરાશ થયો, છતાં આગળ ચાલ્યો; પણ મને ત્યાં જણાયું કે, સીડીના છેદા પગથીઆ આગળ ઉભા રહેવાની પણ મારે માટે મનાઈ છે.

પછી તો હિંમત કરીને હું તો હિંદી સનદી નોકરીના ખારણા આગળ ગયો. ત્યાં થોડાક હિંદીઓને જોયા ખરા, પણ સીડીની ટોચે તો કોઈજ નહોતું. બે ચાર કે પાંચ પગથીઆં સુધીજ માત્ર તેઓ જોઈ શકાતા હતા ! અને અંદર જવા માટે મારે છેક વિલાયતસુધી જવાનું હતું. એટલા પૈસા મારી પાસે નહોતા !

આવોજ અનુભવ ખીજ બધીજ ખારાઓ આગળ મને થયા.

એટલે ધક્કામુકી કરતાં મેં રેલ્વેની ખારીમાં પગ મૂક્યો. એટલે પગ મૂકવા માટે પણ મારે બહુ માયાફૂટ કરવી પડી.

પેલા વિલાયતી શિક્ષકે કહ્યું હતું તેમ અહીં “ટિકિટ કાપનારમાંથી ડિરેક્ટર થવાની તક છે” એમ મેં માન્યું.

સ્વપ્ન આગળ વધ્યું. હું રેલ્વેમાં ટિકિટ કાપનારતરીકે દાખલ થયો. તેને વર્ષો વીતી ગયાં, છતાં પેલા પદવીદાનસમારંભ આગળ ધલાકાધિપતિએ કરેલા ભાષણ પ્રમાણે ડિરેક્ટર થવાનું તો ખાણુએ રહ્યું, પણ વધુ ઉંચે ચઢવાનુંજ મને મળી શક્યું નહોતું. ત્યાં તો બધા ગોરાઓ ચઢી બેઠા હતા.

આથી હું સેક્રેટેરિયટમાં દાખલ થયો, ત્યાં પણ એજ દશા !

પછી મને ખબર મળી કે, મારા જેવા ઉત્સાહથી ખીજ પણ મારા કેટલાયે સહાધ્યાથીઓ જૂદાં જૂદાં ક્ષેત્રોમાં દાખલ થયા હતા; પરંતુ સૌને મારા જેવોજ અનુભવ થયો હતા !

અમે બધાજ આમ નિરાશ થયેલા એક વખત મળ્યા, અને ખૂબ ચર્ચા પછી જીવનમાં મળેલા જૂદાં જૂદાં ક્ષેત્રોના અનુભવ પછી સૌનો એવોજ મત જણાયો કે, નીસરણીના છેદા પગથીઆ આગળથી છેક ઉંચે ચઢવાનું શક્ય છે, પણ તે ગોરા જુવાનીઆઓનેજ સાર; હિંદી જુવાનીઆઓમાંથી તો ભાગ્યેજ કોઈ ફાવી શકે છે.

અને અમે અમારા યુગના પ્રકાશવાહકો છીએ એ વાત તો અમે બધા ભૂલીજ ગયા હતા, ભૂલી ગયા ન હોત તોપણ અમને પ્રકાશ ફેલાવવાનો અવકાશ નહોતો !

આથી દિલગીર થતા અને નિઃશ્વાસ નાખતા જતા હતા ત્યાં મારી આંખ ઉઘડી ગઈ !

સ્વપ્નદર્શનથી હું નિરાશ તો થયો હતોજ, પણ ખરી નિરાશા તો જૂદાં જૂદાં ક્ષેત્રોમાં સીડીનું છેલ્લું પગથીઈ મેળવવા માટે કરેલા તમામ પ્રયાસો નિષ્ફળ જતા હતા તે જોયા પછી મને થઈ. મને પેલા મિત્રનો અભિપ્રાય ખરા ભાગ્યે અને છેવટે હું એજ નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે, પદવીદાનસમારંભનાં ભાષણો માત્ર ભાષણોતરીકેજ દીક છે. વ્યવહારમાં તો તે દિવાલ સામે માથાં પટકવાના પ્રયત્નજ થઈ પડે છે અને ખાસ કરીને તે હિંદી જુવાનો માટેજ.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”ના તા-૨૯-૮-૨૮ ના અંકમાં લેખક:-શ્રી. સીતારામ શર્મા)

૮૫-માંદા પડવું તે ગુન્હો છે.

(૧)

આ વિશ્વમાં પરમાત્માની અનેક ચમત્કૃતિઓમાંની એક તે માનવ અંગ. આપણું શરીર તે આત્માને રહેવાનું મંગલ મંદિર છે, તે મંદિરને સદા નિરંતર સ્વચ્છ અને સશક્ત રાખવું તે દરેક મનુષ્યની ફરજ છે. શરીરમાં કોઈ જાતનો નાનો કે મોટો રોગ થાય તો આપણેજ વાંક સમજવો. કુદરતના કાનુનો પ્રમાણે જ્યાંસુધી વર્તીએ ત્યાંસુધી કંઈ દર્દ થતું નથી. તેજ સૂચવે છે કે, માંદા પડવું કે નહિ તે મનુષ્યના હાથમાં છે. દર્દ થાય તો તેની ચિકિત્સા વૈદકશાસ્ત્ર કરે છે. ઘણાં માણસો માંદા પડવું કે નહિ તે નશીબને આધીન ગણે છે; પરંતુ જે નશીબને લીધે તેમ થતું હોય તો વૈદકશાસ્ત્ર શામાટે આપણા પૂર્વજોએ રચ્યું? વૈદકશાસ્ત્રની હયાતીજ કહી આપે છે કે, આપણા પૂર્વજો જે આપણા કરતાં વિશેષ ડાહ્યા હતા, તેઓ આ બાબતમાં નશીબ ઉપર આધાર રાખતા નહિ; તેથીજ વૈદકશાસ્ત્ર બનાવ્યું. વિધાતાને લીધે જે ઘડીએ ઘડીએ મનુષ્ય માંદું પડે તો શામાટે દવા-દાર કરવાં જોઈએ? જન્મ, લગ્ન અને મરણ જેવા મહાન પ્રસંગો માત્ર વિધાતાને આધીન છે, એમ માની લેવું જોઈએ; પરંતુ ઘડીએ ઘડીએ સાવ માંદા થવું તેમાં બીલકુલ વિધાતાનો વાંક નથી, પણ મનુષ્યનો પોતાનો છે. હાલતાંચાલતાં દરેક નજીવી બાબતમાં નશીબનો દોષ કાઢવો તે દેખીતી રીતે ભૂલભરેલું છે. જે દરેક બાબતમાં આપણું મનુષ્ય પ્રાણી નશીબને આધીન હોય તો પુરુષાર્થ જેવી વસ્તુ હોતજ નહિ. પુરુષાર્થને લઈને મનુષ્યે વિજળી, વિમાન ઇત્યાદિ ચમત્કૃતિઓ શોધીને રચી કાઢી છે. જે દરેક બાબતમાં નશીબ હોત તો પંખબમાં જનરલ ડાયરે જે ખુનામરફી ચલાવી હતી તેમાં જનરલ ડાયરેનો દોષ ન હતો, પણ જીલમના ભોગ થઈ પડેલા મનુષ્યોના નશીબનો દોષ હતો.

ખરેખર, આપણા શરીર ઉપર આપણે પોતેજ અનેક અત્યાચારો કરીએ છીએ, રુચિ ન હોય તોપણ માત્ર સ્વાદ ખાતરજ અનેક જાતનાં ખાનપાન કરીએ છીએ, અનેક છુરી ટેવોને શરીરના હિસાબે ને જોખમે પોષીએ છીએ, અનેક જાતના અતિભોગ ભોગવીએ છીએ; તે ખરેખર શરમજનક બાબત છે.

જો કોઈ મનુષ્ય નીચે લખેલી પાંચ જરૂરીઆતો પ્રમાણે વર્તે તો રોગ-દર્દ બીલકુલ ન થાય; એટલુંજ નહિ પણ પોતાના શરીરનો બાંધો સ્વચ્છ અને સુદૃઢ રાખી શકે.

૧-નિર્મળ હવામાં અને સૂર્યપ્રકાશમાં રાતદિન રહેવું, ધરનાં બારી-બારણાં તેટલા માટે ખુલાં રાખવાં.

૨-જીવનશક્તિવાળો પથ્ય ખોરાક, રુચિ હોય તોજ, ખૂબ ચાવીને ખાવો; તેમજ જરૂર પડે ત્યારે એક બે દિવસના ઉપવાસ ખેંચી કાઢવો.

૩-શરીરના દરેકે દરેક સ્નાયુને નિયમસર કસવો.

૪-પૂરેપૂરી સ્વચ્છતા રાખવી; આ તે માટે સ્નાન કરવાં. ઠંડા જળનું સ્નાન શક્તિવર્ધક છે, ગરમ પાણીનું સ્નાન ચોક્ખાઈ કરત્ત્વ છે.

૫-સંપૂર્ણ આશાયેશ અને મનનું સાચું વલણ.

માત્ર આ પાંચ જરૂરીઆતો પૂરી પાડવામાં આવે તો અંગ હરહમેશ નિરોગીજ રહે. કુદરતના આ પાંચ મોટા કાયદા નહિ પાળવા તેજ ગુન્હો છે. તેની શિક્ષામાં કંઈને કંઈ દરદ થાય છે.

અમેરિકામાં કેટલાંક વર્ષો થયાં એક નવું શાસ્ત્ર નીકળ્યું છે તે દવા વિરુદ્ધ છે; એટલે ગમે તે રોગ દવા વગર મટાડી શકાય છે. આનું નામ “કુદરતી ઇલાજ” કહેવાય છે. આ શાસ્ત્ર પ્રમાણે દવા એક ધતીંગ છે; એટલુંજ નહિ પણ દવા શરીરને માટે વિરોધી વસ્તુ છે-અર્થાત્ ઝેર છે.

દવા પીવાથી રોગ મટતો નથી, પણ રોગની નિશાનીઓ મટે છે. રોગનાં કારણો મટાડવામાંજ ખરી ખુબી છે, અને તે દવાથી કદી મટતાં નથી, પણ માત્ર કુદરતી ઇલાજથીજ મટે છે.

(૨)

આગળ જણાવી ગયા કે, દવા તે ઝેર છે. આ સૂત્ર પીવાની દવાને લાગુ પડે છે, પણ

ચોપડવાની-લગાડવાની દવાને લાગુ નથી તેનું કારણ કે, તે શરીરબહાર લગાડવાની હોવાથી ઝેરી હોય તોપણ કામે લઈ શકાય છે. ઘણુંખૂં આ દવા જંતુનાશક હોવાથી પીવાને માટે તાત્કાલિક ઝેરી હોય છે. રસ્તામાં અકસ્માત થતાં જંતુનાશક દવા જખમી થયેલા અવયવને લગાડવી જરૂરી છે.

કંઈ શારીરિક રોગ થાય છે તો પીવાની દવા આપવામાં આવે છે. હવે પીવાની દવા તે કૃત્રિમ ઉપાય છે. પીવાની દવા માત્ર ઉપરની ટાપટીપ છે. દવા પીવી તે કુદરતથી વિરુદ્ધ છે, કુદરતનું અપમાન કરવા બરાબર છે. રોગ થાય તો તેનાં કારણો છેજ, તે શોધો અને તે અટકાવો.

શરીરમાં બે જાતની ક્રિયા થાય છે. હમેશાં નવા કોષ-અથવા પરમાણુઓનું બંધારણ થાય છે અને જૂના કોષ મરણ પામતા જાય છે; તેને શરીર બહાર કાઢવામાં આવે છે. આ કોષ લાખો-અસંખ્ય-હોય છે તે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી પણ દેખાવા મુશ્કેલ છે. શરીરનો દરેક ભાગ-લોહી-હાડ-માંસ-ચામડી વગેરે અસંખ્ય કોષોથી બનેલો હોય છે. જ્યારે મરણ પામેલા કોષો શરીરબહાર જલદી નીકળી શકે નહિ ને અંદર એકઠા થાય ત્યારે કંઈ ને કંઈ રોગ થાય છે. હવે દવા પીવી તે શરીરમાં વધી પડેલી વિજાતીય વસ્તુઓ જે મરણ પામેલા કોષો છે તેમાં ઔષધરૂપી વિજાતીય વસ્તુનો વધુ ઉમેરો કરવા બરાબર છે.

આ મરણ પામેલા કોષોને તેમજ ખાવાપીવા નકામાં રજકણોને શરીર બહાર કુદરત ત્રણ રસ્તે કાઢે છે:- (૧) મળ-મૂત્રથી, (૨) પરસેવાથી અને (૩) ઉચ્છવાસથી. તેઓ શરીરમાં ભરાઈ રહેવાથી રોગ થાય છે.

(૧) ખસ્તી-હવે મળમૂત્રવિષે ટુંકમાં કહીએ. દરેક રોગનું મૂળકારણ ઘણુંખૂં કબજિયાત અથવા અધુરું પાચન હોય છે. નહિ પચેલો ખોરાકનો જથ્થો શરીરમાં એકઠો થાય છે અને દુર્ગંધ મારે છે; તે શરીરને માટે ઝેર છે. આ ઝેર શરીરની બહાર ન નીકળે લાંસુધી ચાલુ નુકસાન કરે છે. આને માટે અતિ ઉપયોગી ઉપાય ખાસ કરીને પૂંઠપીચકારી લેવાનો છે. તે રૂ. ૧૫ માં મળે છે. x સાબુમાં સાબુ માણસે અઠવાડીયામાં એક વખત પીચકારી ગરમ પાણીની લેવી જોઈએ, એમ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનું કહેવું છે, અને તે ખરું છે. જેમ આપણે ઘરની ચોકડી વગેરે ખૂબ પાણીથી સાફ કરીએ છીએ, તેમ પીચકારીવતી પુષ્કળ પાણીથી અંદરખાનેથી આંતરડાં ધોવાવાં જોઈએ. જીલાબ પીવો તે કૃત્રિમ ઉપાય છે. જીલાબ પોતેજ પરદેશી વસ્તુ હોવાથી શરીરબહાર કાઢવાની વસ્તુઓમાં તેનો ઉમેરો થાય છે. તાવ આવે ત્યારે પૂંઠપીચકારી લેવી, જેથી સાધારણ તાવ તરત ઉતરી જશે. કબજિયાતવાળા માણસે જેટલા બને તેટલા અપવાસ કરવા, સાબુ-માંદા દરેક માણસે જેટલું પાણી પીવાય તેટલું પીધા કરવું, જેથી મળમૂત્ર અને પરસેવો વારંવાર થશે અને તે વારંવાર થવાની જરૂર છે. જેમ બને તેમ ઓછું ખાવું અને જેમ બને તેમ વધારે પાણી પીવું. જમણુ-માટે જીવન નથી પણ જીવનમાટે જમણુ છે.

(૨) પરસેવો-શરીરની ચામડીમાં અસંખ્ય કરોડો ગ્રીણાં કાણાં છે, જે વાટે પરસેવો નીકળે છે. પરસેવો થવાથી તાવ ઉતરે છે તેવું કારણ એ છે કે, વધી પડેલાં ઝેરી રજકણો શરીર બહાર પરસેવામાં નીકળી ગયાં તે છે. તે પરસેવો વારંવાર થાય તો સાફ. કસરત કરવાથી પુષ્કળ પરસેવો થાય છે, ગરમ પાણીએ નહાવાથી ચામડી સાફ થાય છે.

(૩) ઉચ્છ્વાસ-શરીરમાં સ્વચ્છ લોહી હોય તો રોગ થાય નહિ. દરેક માણસમાં પોતાના વજન કરતાં માત્ર ૪૦ મા ભાગ જેટલું લોહી હોય છે. લોહી સ્વચ્છ રાખવાને જેમ બને તેમ ઓછું ખાવું અને જેમ બને તેમ ગામબહારની હવામાં ઉંડા શ્વાસ લેવા. જે શ્વાસથી અંદર લઈએ છીએ તે નિર્મળ હવા અમૃત છે અને જે ઉચ્છ્વાસથી હવા બહાર કાઢીએ છીએ તે ઝેર છે. જેમ નિર્મળ હવા ફેફસાંમાં વધારે લ્યો, તેમ લોહી વધારે નિર્મળ બને છે. લોહીમાં રહેલાં ઝેરી રજકણો ઉચ્છ્વાસ વાટે થઈને નીકળી જાય છે. ઉચ્છ્વાસ વાટે નીકળતી હવા એટલી બધી ઝેરી હોય છે કે માણસ કોઈ પેડીમાં માત્ર આઠ કલાક પૂરાઈ રહે તો પોતાના ઝેરી ઉચ્છ્વાસની હવા

પાછી શ્વાસમાં વારંવાર જવાથી મરણશરણ થાય છે.* ઈશ્વરે નિર્મળ હવા જે ઝવેરાતથી પણ કિંમતી વસ્તુ છે તે સર્વને માટે પુષ્કળ જથ્થામાં આપી છે, જેથી મક્ત મળે છે; છતાં ધણું મનુષ્યો તેનો ઉપયોગ ખરાબર કરતાં નથી એટલે બેસવાની ડાળ પોતેજ કાપે છે. ખુદ્દી હવામાં હમેશાં કસરત કરવાથી લોહી શુદ્ધ થાય છે, કસરત કરવી ન બની શકે તો રોજ પાંચ કે વધુ માઇલ ગામ-બહાર ઝડપથી ચાલવું. શરીરમાં અસંખ્ય કાણાંઓ છે તે વાટે પણ શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસ થાય છે; માટે જેમ બને તેમ કપડાં ઓછાં પહેરવાં અને જેમ બને તેમ ખુદ્દા શરીર લાંબો વખત રહ્યા કરવું. આને હવાસ્નાન કહેવાય છે.

ખોરાક વગર માણસ બે માસ સુધી જીવી શકે છે, પાણીવગર બે દિવસ સુધી; પણ હવા-વગર બે મિનિટ પણ ચાલવું નથી. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે, માણસને ખોરાક કરતાં પાણીની ૩૦ ગણી વધારે જરૂરીઆત છે અને નિર્મળ હવાની ૮૬૪૦૦ ગણી વધારે જરૂરીઆત છે. ટુંકા શ્વાસ કરતાં ઉંડા શ્વાસ વધારે ઉપયોગી છે. ઉંડા શ્વાસનું શાસ્ત્ર યૂરોપીયનો અને અમેરિકનો હિંદુઓ પાસેથી શીખ્યા છે. પ્રાણાયામ કરવાનો એક હેતુ આમાં સમાયેલો છે. પ્રાણાયામને પશ્ચિમવાસીઓ ઉત્તમ પ્રાણપોષક સાધન ગણે છે. ઉંડા શ્વાસ લેવા માટે કસરત કરવી.

(“લોહાણા હિતેન્દ્રુ”ના તા.૧૨-૭-૨૮ તથા ૨૩-૭-૨૮ના અંકોમાં લે. રા. રમણીકલાલ છોટાલાલ)

૮૬-ઈસાઈઓની ચાલબાજી

પ્રત્યેક હિંદુએ સાવચેત રહેવાની જરૂર

સર્વોત્તમ ગામના એક દશ વર્ષના જગન્નાથ નામના હિંદુ બાળકની આ કથની બહાર પડી છે, જે ટુંકમાં અત્રે આપીએ છીએ:-

“ચૈત્ર મહિનામાં મને સવારે એક ખ્રિસ્તી જેવાએ બોલાવ્યો અને ગામ બહાર લઈ જઈ પાનમાં કંઈક ખવડાવી દીધું, જેથી મને ચક્કર આવવા લાગ્યા. ત્યાં મને કંઈક ખવડાવ્યું. મને ચંપારણ લઈ જવામાં આવ્યો અને છુપી રીતે રાખવામાં આવ્યો. ત્યાં મારા શરીરમાં ઘણી જગ્યાએ લોહું ગરમ કરી ડામો દેવામાં આવ્યા, જેથી મને કોઈ ઓળખી ન શકે, તેમજ હું નાસી ન જઈ શકું. ત્યાંથી મને વધુ ધમકાવીને કલકત્તા લઈ જવામાં આવ્યો. જ્યારે હું સ્ટેશન ઉપર પહોંચ્યો ત્યારે મને બંધ ગાર્ડમાં બેસાડી એક એવા મકાનમાં લઈ ગયા કે મારી ઉંમરનાં ત્યાં હિંદુ છોકરાંઓ લગભગ ૩૦ હતાં. એઓ ચોધાર આંસુએ રડતાં હતાં; અને એક સાહેબ અને મડમ છુરા બતાવી જાનાં રાખતાં હતાં. બે આ રૂમમાં ૫૦ છોકરાંઓ પૂરાં થતાં તો કોણ જાણે ક્યાં તેમને પહેરા વચ્ચે મોકલી દેવામાં આવતાં. ખાવામાં રોટી, તરકારી અને માંસ બળાત્કારે આપવામાં આવતું. બધાં બાળકો પાંચથી બાર વર્ષની ઉંમરનાંજ હતાં. મારા ઉપર સાહેબ અને મડમ ચોવીસ કલાક પહેરો ભરતાં. એક વાર સાહેબ જાજરમાં ગયા હતા અને મડમ સાહેબ બહાર ગયાં હતાં તે તકનો લાભ લઈ અમે પાંચ રાંઓએ હિંમતથી બારણું ખોલ્યું અને એકદમ નાઠાં. રસ્તામાં મારો ઓળખીતો માણસ મળી આવ્યો. તેણે મને ભાગલપુર પહોંચતો કર્યો. પેલા ચારને સાહેબે પકડી લીધા કે કેમ તે મને ખબર નથી.”

આ છોકરો ગુમ થયો ત્યારે તેના બાપે પોલીસમાં ફરિયાદ નોંધાવી હતી. તેને શોધવા ૨૦૦ રૂ. ખર્ચ્યા હતા. જ્યારે છોકરો મળી આવ્યો ત્યારે તે થાણદાર દરોગા પાસે ખબર કહેવા અને છોકરાને નસાડનાર પેલા ધાતકી અંગ્રેજ ઉપર કામ ચલાવવા જણાવ્યું; ત્યારે દરોગાએ જણાવ્યું કે, તે હરણ કરનાર સાહેબ મોટા ખાનદાન કુટુંબના છે, તેમનો ભાગવગ બારે છે. તમે દાવો માંડશો તો ફાવશે નહિ, ઉલટા તમે દંડાઈ જશો.

પ્રત્યેક હિંદુઓએ મુસ્લીમ જાળની સાથે આવા છુપા ધસાધ અત્યાચારોથી પણ પૂરા ચેતી જઈ આવાં ભોપાળાં જેમ બને તેમ શોધી કાઢી બહાર પાડી દેવાં જોઈએ.

(“હિંદુ”ના તા-૮-૭-૧૯૨૮ના અંકમાંનાં રા. અશરફી શુકલ-ભાગલપુર-એમના લેખપરથી)

* સૂતી વખતે જરૂર પડે તો માથા ને કાન પર ઓઢવું જોઈએ, અને નાક ઉપર નજ ઓઢવું જોઈએ; નહિ તો એ પણ કોઈ ને કોઈ રીતે તુકશાનજ કરે છે.

સંપાદક

૮૭-હિંદુઓમાં બાયલાપણું કેમ પેદું?

હિંદુઓમાં બાયલાપણું એટલે બીકણપણું કેમ પેદું, એની જો આપણે શોધ કરીએ તો જણાશે કે, એ ધર્મને નામે પેદું છે! ધર્મ દૂબવાના બહાના હેઠળ ધર્મહક્કોની અસમાનતા પેદી અને અસમાનતાને કારણે એકબીજાની ઐક્યતાનો પાયો લુપ્ત થઈ સંપ અને કળ્યાણને સ્થાન લીધું. આગળ ચાલતાં અલગ અલગ દેવ અને અલગ અલગ દેવળો, અલગ અલગ જાત ને અલગ અલગ હક્કો અને પ્રતિબંધોએ ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. આથી એકબીજા સાથેનો સહકાર તૂટી સર્વત્ર અસહકાર જન્મ્યો. આથી એકબીજા પ્રત્યેની લાગણી ઓછી થઈ ગઈ, પ્રેમભાવનાં મૂળીઓં કપાઈ ગયાં, સંકુચિત દષ્ટિએ ઉગ્ર સ્વરૂપ લીધું, નાતજાતની પેલીમેર ડોઢીયું કરવાનું વિસારે પડ્યું, ધર્મને ભૂલી જવાયો અને કેવળ ન્યાત ને જાતે ધર્મનું સ્થાન લઈ ધર્માભિમાનને પાણીયું અપાવ્યું. આજે જો ધર્માભિમાન જાગૃત હોત તો આજની આવી કફોડી સ્થિતિ હિંદુની કદી થાત નહિ.

વર્તમાન સ્થિતિથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, આપણે મુસલમાનને નામે બહીએ છીએ. એક મુસલમાન એક સો હિંદુને ભારે થઈ પડે છે. આ સ્થિતિજ અસહ્ય અને હાસ્યાસ્પદ છે; પણ એમાં અતિશયોક્તિ નથી, એ વ્યાજબી છે. કેમકે એક મુસલમાન પોતાના બળપર ઝૂંટતો નથી; પરંતુ તેને ખાતરી છે કે, તેની પાછળ સમગ્ર મુસલમાનના સંઘબળનું અદળક સંઘબળ સદા-સર્વદા તૈયાર હાલતમાં પડ્યું છે. તેને ખબર છે કે, મારી વહાર મારા ભાઈઓ ધારી અને મને મદદ કરશે-અને અને છે પણ તેમજ.

કેટલાક ધર્મધુરંધરો સંઘબળની કિંમત કળી ચૂક્યા છે અને તેઓ સંઘબળ જાગૃત કરવાને ભિન્ન ભિન્ન સૂચના કરી રહ્યા છે; પણ હજુસુધી કોઈપણ રીતે તેમાં ફળીભૂત થયેલા જણાતા નથી. એમાંની કેટલીક સૂચનાનું નિરીક્ષણ કરવા જેવું છે. કેટલાકનું સમજવું એવું છે કે, માંસાહારથી બળ આવે છે; માટે માંસાહાર કરવો અને બલીક બનવું યા બાયલાપણામાંથી મુક્ત થવું. પણ એ અનુમાન વ્યાજબી નથી. આપણે જો માંસાહારી અને શાકાહારી એમ બે વિભાગ પાડીએ તો માંસાહારીનો આંકડો ઘણો મોટો મારામ પડશે; છતાંપણુ આપણા બાયલાપણાનું પટ્ટું કંઈ ઉંચું ચઢતું નથી. આથી સાબીત થાય છે કે, એ અનુમાન ખોટું છે. એમ તો આડ કરોડ જેટલા અંલબે ગોમાંસ પણ ખાય છે; છતાં તેમનું બાયલાપણું ક્યાં ઓછું છે? બીજું અનુમાન શુદ્ધિ અને સંગઠનનું છે. એ પણ બંધબેસતું નથી; કેમકે એ પ્રમાણે શુદ્ધિ કેટલાની કરીએ અને ક્યાંસુધી કરીએ? તેને કેટલા વધાવી લેશે? અંગબળની તાલીમ આપણે કેટલાને આપી શકવાના અને કેટલા તેના લાભ લેવાના? આગળ આપણે જોઈ ગયા છીએ કે, એકલ-ડોકલનું બળ જો તેને સંઘબળનો ટેકો ન હોય, તો કશા ખપતું નથી. આપણે દરેક પહેલવાન ન બની શકીએ. કેટલાક સહભોજન કરવામાં સંઘબળની ગંધ જુએ છે; પરંતુ હકીકતમાં એમાંથી જરૂર સંઘબળ પ્રગટ પામે, પણ એ રસ્તો છેવટનો છે-આખરનો છે; એટલે હજી તો આપણે સંઘબળનો પાયો નાખવો છે. એ પાયો નખાય, મજબૂત થાય, તેના ઉપર દિવાલો ચણાય ને છાપર નખાય; ત્યારે તેના ઉપર જેમ નળીઓની જરૂર છે, તેમ એ રોડી-મેડી વહેવારની જરૂર પડશે અને તે આપોઆપ એની મેળે પોતાનું કાર્ય કર્યે જશે. તેથી હાલમાં રોડીવહેવારની વાત કરવી એ પાયો ચણવા અગાઉ તે જગ્યા ઉપર નળીઓના ઢગ મારવા જેવી વાત છે. કેટલાક એમ ધારે છે કે, હિંદુમાત્રે માંસાહાર ત્યજવો જોઈએ અને તેમ થાય તોજ તેઓ સમાન હક્કનો દાવો કરી શકે તથા તોજ તેમને સમાન ગણવામાં આવે; પરંતુ આવું કોઈ દિવસ બને એવું છેજ નહિ. કેટલાક અત્યંતને કહે છે કે, તમે સુધરો તો તમને હક્ક મળે, પરંતુ એ પણ મહોંના તડાકાજ છે. કેટલા સુધરશે, કોણ સુધારશે અને શું સુધારવા જેવું કે સુધરવા જેવું છે? કશુંએ નથી. એવા વિચારો રાખવા કે કરવા એ આપણા બાયલાપણાને સંઘર્ષ સમાન છે. કેમકે કરોડોને આપણા જેવા થવા ઇચ્છવું ને તે આપણા જેવા થાય તોજ હક્ક આપવા કહેવું એમાં સાદું

સમાયલું છે. એ સાટાપાટામાં આપણે વટાઈ ચાલ્યા છીએ અને હજીએ વટાઈશું. ‘સંઘબળ કંઈ અમોલ વસ્તુ છે’ એવું જો આપણે સમજતા હોઈએ, તો આપણી યોજ્જી ફરજજ છે કે, તે સંઘબળ કયી રીતે પ્રગટ થાય, તે તરફ પૂર્ણ લક્ષ્ય આપવું તથા ગમે તે ભોગે આપણે તેને પ્રગટ કરવું અને તેમ કરવામાં આપણે જરૂર નમતું તો આપવુંજ પડે, એ સ્વાભાવિક વાત છે. જો આપણે નમતું ન આપીએ તો આપણું ધારેલું કાર્ય થતું નથી અને તે જો ન થાય તો આપણી સ્થિતિ કંઈ સુધરતી નથી; માટેજ આપણે સુધારાની, સુધરવાની કે સુધારવાની આશા છોડી દેવી જોઈએ છે. આપણી આશા-આપણું ધ્યેય-આપણી મહત્વાકાંક્ષા કેવળ આપણું આયલા-પણુંજ કેમ દૂર થાય તે તરફ હોવી જોઈએ અને ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાને માટે સહેલામાં સહેલો ઉપાય-રસ્તો કે જે દરેકને પણ ઝાઝા પ્રમાણમાં-મોટા સમુદાયને અનુકૂળ પડે તેજ લેવો જોઈએ. એ રાજમાર્ગ તે બીજો કોઈ નહિ, પણ ધર્મહક્કોની સમાનતાને માટે સર્વ ધર્મમંદિરો, દેવળોનાં બારણાં દરેક હિંદુ ગણતા સર્વ કોઈને માટે ખુલાં મૂકવાં જોઈએ. દેવળના બારણે ખાસ મુદ્રાલેખ હોવો જોઈએ કે “તમામ હિંદુને ન્યાત-જાતના આધિવાના આ દેવળ ઉઘાડું છે.” એમાં કંઈ પૈસાની જરૂર નથી પડવાની અને ખરી ચાવી એજ છે. જો આપણે સંઘબળ જાગ્રત કરવું હોય, હિંદુધર્મ દીપાવવો હોય, હિંદુ હોવાની મગરૂરી દરેક હિંદુમાં જાગ્રત કરવી હોય, હિંદુ ધર્મની નિંદા થતી અટકાવવી હોય, તો દુનિયામાં એનાથી બીજો કોઈ રસ્તો એજ નહિ. આ લેખ લખનારને પોતાને ખાતર તો દેવ-દેવળોની લેશમાત્ર જરૂર નથી, કેમકે લેખક મૂર્તિપૂજક નથી; છતાં મૂર્તિપૂજકોની સંખ્યા ઘણી મોટી હોવાથી આગ્રહ કરવામાં આવે છે અને તે પણ કેવળ સમાજસુધારણાની અને આયલાપણાના પંજમાંથી મુક્ત થવાની ખાતરજ.

છતાં ભૂલ દેખાડવી એ મનુષ્યફરજ છે, એમ સમજ કેવળ આપણી ભૂલ ક્યાં થઈ રહી છે, તેને ભિન્ન ભિન્ન રીતે વિસ્તારીને જણાવવામાં આવે છે.

બીજાની (મુસલમાનોની) ભૂલ કાઢવા કરતાં આપણી ભૂલ આપણે સુધારીએ એ લાખ દરજ્જે બહેતર છે. શુદ્ધિ અને સંગઠનના કાર્યથી મુસલમાન ભાઈઓ ચીઠાય-છેડાય છે; કેમકે તેમાં તેઓ વેર વાળવાની જુએ છે, પણ ઉપર સૂચવેલા ઉપાયને તેઓ આડે આવી શકે એમ નથી, કેમકે એમાં એવી ભાવનાને અવકાશજ નથી. એ કાર્યમાં જે આડે આવે છે તે કેવળ આપણું આયલાપણું નાંખર બેનું છે.

આપણે જો ધડો લેવો હોય અને પાઠ શીખવો હોય, તો દુનિયાના બીજા ધર્મોના સંઘબળ તરફ દષ્ટિ નાખવી જોઈએ, તેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, તેની ખોજ કરવી જોઈએ અને તેને એક વાર નહિ પણ એકવીસ વાર ચારણીમાં ચાળી જોવું જોઈએ તો આપણને ખબર પડશે. દાખલાતરીકે આપણા મુસલમાન ભાઈઓના સંઘબળનો વિચાર કરીએ. એમનું સંઘબળ જવાંમદીપણું એ એમનામાં ધર્મહક્કોની સમાનતાનું ફળ છે. જેઓ મુંબઈમાં વસે છે તેઓ ધ્રુવે દિવસે તેમની સગી આંખે દરેક મસ્જિદ આગળ જઈને અને કોટના મેદાનમાં જઈને તેમની નિમાજની થતી ક્રિયાનું અવલોકન કરે. એમનામાં પણ જાતિ જેવું છે, નથી એમ નહિ; પણ ધર્મહક્ક દરેકના સમાન છે. પછી ભલે તે પૈસાદાર હોય કે બીખારી, અમીર હોય કે ફકીર, ભીરતી હોય કે સોદાગર; પરંતુ બધા એકબીજાની પડખે પડખે મસ્જિદમાં કોઈ પણ જાતના પ્રતિબંધ વિના સરખા ને સામટા નિમાજ ગુજારે છે. એમનામાં ગુજરાતી, મરાઠી, મદ્રાસી, બંગાળી કે કાઝૂલી એવા વાડા નથી. મસ્જિદ મુસલમાનમાત્રને માટે ખુલી છે, તો પછી આપણે દરેક હિંદુને માટે આપણાં દેવ-દેવળો કાં નહિ ઉઘાડાં હોય?

ધર્મરોપાસના કરનારને, દેવદર્શન કરનારને, સેવા-પૂજા કરનારને અને તેને ભજનારને આપણે અટકાવનાર કોણ? આપણને શો અધિકાર છે? આપણે કેમ પ્રતિબંધ મૂકી શકીએ?

આપણી હાલની મનોવૃત્તિ તદ્દન વખોડી કાઢવા લાયક છે; કેમકે આપણે એમ કરી ધર્મને ઘોડો-નુકસાન પહોંચાડ્યું છે. ધર્મના પ્રચારને બદલે આપણે તેના મૂળમાં મીઠું મૂક્યું છે. આપણે ખરું જોતાં ધર્મનું ગુમાન રાખતાં શરમાવું જોઈએ; નહિ તો ઢાંકણીમાં પાણી લઈને ડૂબી મરવું

જોધએ. કેમકે આપણે ધર્મની સેવા નથી કરતા, પરંતુ ઉલટા તેને નષ્ટ કરી રહ્યા છીએ. આપણાથી તે પાપી બીજને કોણ હશે? બીજા ધર્મો આજે કરોડો રૂપિયાનો ધૂમાડો કરી પરધર્મોને પોતાના કરે છે, ત્યારે આપણે અઝકલના દુશ્મનો સહધર્મોને ધકેલી મૂકીએ છીએ અને તેમને માટે બારણું બંધ રાખીએ છીએ, એ આપણી કેટલી બધી મૂર્ખાઈ છે? અને જ્યારે બીજા ધર્મમાં ચાલી જાય છે-વટલી જાય છે, ત્યારે તે સામા ધર્મવાળા ઉપર રોષ ઠાલવીએ છીએ-દોષ દબાવે છીએ, આ આપણી કેવી મૂર્ખાઈ?!

આપણે ગમે તેટલા તવંગર હોઈએ, ગમે એટલી ઉચ્ચ મનાતી જ્ઞાતિના હોઈએ; પણ હિંદુ-ધર્મને નામે આપણું સ્થાન-આપણો ધર્મહક્ક એક તલબાર પણ આપણાથી જે ગરીબ હોય, નીચમાં નીચ જાતિના હોય કે ઉતરતી પંક્તિના કે ઉતરતી જાતિના હોય, તેઓનાથી ચઢીઆતો યા તો તેમનાથી વિમુખ કે જૂદા ન હોવો જોઈએ. આજે આપણામાં ખામી છે તે એજ છે. ધર્મની પડતીનું કારણ એજ છે. આપણે મોઝા-વહેલા પણ આપણી બૂઝ તો જોઈશુંજ અને તે સુધારવી તો પડશેજ.

(“હિંદુસ્થાન”ના તા. ૧૧-૯-૧૯૨૮ ના અંકમાં લેખક:-શ્રી. ધર્મધુરંધર)

૮૮-શ્રી. વજાજનું શુભ કાર્ય

આજે હિંદુ કોમને પક્ષાધાત લાગુ પડ્યો છે. તેના શરીરના હિંદુજાતિના સુખ્ય અંગ-રૂપ ૭ કરોડ અંત્યજ પ્રજાનો આજે જે તિરસ્કાર કરવામાં આવે છે તે જોઈ સાચા હિંદુને દુઃખ થયા વગર ન રહે. મહાત્માજીના અને સ્વામી દયાનંદના તથા હિંદુ સંભાના કાર્યકર્તા એ અસ્પૃશ્યતાનાં કલંકને ધોઈ નાખવા મથી રહ્યા છે, પણ અમારા યુસ્ત રહિપૂજકો દેશનો વિચાર કર્યો વગર બાપના કૂવામાં ડૂબી મરવાની મૂર્ખાઈ છોડતા નથી. વર્ધાના શ્રી. જમનાલાલ બજાજ આજે અંત્યજોમાટે ખૂબ શ્રમ લઈ રહ્યા છે. વર્ધામાં શ્રી લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર છે અને બજાજ તેના ટ્રસ્ટી છે. પ્રભુના દરબારમાં ઉચ્ચ-નીચ યા જાતિભેદ જેવી કોઈ વસ્તુ નથી. ધર્મશાસ્ત્રો પણ અસ્પૃશ્યતાનો કોઈ સ્થળે ઉલ્લેખ કરતાં નથી. આ સવાલ રાજકીય દૃષ્ટિએ પણ મહત્વનો છે અને હિંદુઓને માટે તો જીવનમરણનો છે. શ્રી. બજાજ સાથેના ટ્રસ્ટીઓને ગળે એ વાત ઉતારી અને તેમણે દરાવ કર્યો કે, દેવદરબાર અંત્યજોને માટે ખુલ્લાં મૂકવાં. આ વાત ગામમાં વિજળીને વેગે પ્રસરી. યુસ્તમાં યુસ્ત તિલક-માળાધારી મારવાડીઓ વગેરેએ ખૂબ વિરોધ કર્યો. અંત્યજોનાં માથાં ભાંગી નાખવા સુધીની દમદારી આપી. કેટલાક બજાજ પાસે ગયા, દલીલો કરવા માંડી; પણ દલીલમાં હાર્યા. કંઈ કંઈ બહાનાં કાઢ્યાં, પણ ફાગ્યા નહિ. છેવટ ગઈ તા. ૧૯-૭-૨૮ ને શરુવારે બીજા હિંદુઓની સાથે અંત્યજ બંધુઓએ પણ પોતાના પ્રભુનાં ધરણ ધરાઈને આ જમનામાં પહેલીજ વાર દર્શન કર્યો અને મનુષ્યદેહ પાવન થયો માનવા લાગ્યા. શ્રી. બજાજ સવારથી તે રાતના ૧૦ વાગ્યા સુધી મંદિરના દરવાજો ઉભા રહ્યા અને દરેકનો પ્રેમથી સત્કાર કરતા. મૂર્તિ-પૂજના સંબંધમાં કોઈના વિચાર જૂદા હોય છતાં આ અપૂર્વ બતાવ નોંધી દરેક કાર્યમાં અંત્યજોને મનુષ્યોચિત હક્ક આપવાના દરેક પ્રસંગમાં હિંદુ જનતા પાછળ નહિ હટે. એજ અસ્પૃશ્ય દેડ યા ભાંગી કાલે ખ્રિસ્તી યા મુસલમાન બની તમારી પાસે આવે તો તમે તેને તમારી ગાદી-પર બેસાડો, તમારા ઘરમાં આવવા દો અને છૂટથી તેની સાથે વર્તો; તો શું તમારી સેવાનું આજન્મ ત્રત લીધેલી પ્રજાનો આવો દૂર તિરસ્કાર કરવો એથી વધુ અધમતા અન્ય શું હોઈ શકે? જે હિંદુસમાજ હજી પણ નહિ ચેતે, હજી પણ નહિ વિચારે તો સમસ્ત હિંદુજાતિનું દુનિયાના પટપરથી નામનિશાન પણ ભૂંસાઈ જશે. આજે ધર્માચાર્યોની સ્વાર્થી વૃત્તિ હિંદુ પ્રજાનો નાશ નીલાળી રહી છે. દરેક ધર્મના અનુયાયીઓએ સૌથી પહેલાં પોતાના ધર્માચાર્યોને આવા કાર્યમાં રસ લેતા કરી આ ધાર્મિક ઉન્નતિનો પ્રશ્ન માની હિંદુત્વના ઉદ્ધારના કાર્યમાં યાહોમ ઝંપલાવે.

(“હિંદુ” તા. ૨૯-૧-૨૮ ના અંકમાંથી)

૮૧-માધસોર રાજ્યની પ્રજાવત્સલતા

(૧)

(ચોદિશામાં જ્યારે હિંદી નૃપતિઓ અને હિંદી રાજસ્થાનોની કરુણ અવદશા નજરે પડી રહી છે અને અનેક રાજસ્થાની યુવકોના દિલમાં ‘રાજસ્થાનોને એકજ સપાટે સાફ કરી નાખો-બસ સાફ કરી નાખો’ એ ભાવનાના પડછંદ ગાજી રહ્યા છે, ત્યારે જાણે નૃપતિસંસ્થાના દીર્ઘાયુને માટે સખળ દાવો નોંધાવનારા એક નમુનેદાર રાજતંત્ર અને નમુનેદાર નૃપતિની આ કટારોમાં પિછાન આપવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. એ રાજતંત્ર તે માધસોરનું રાજતંત્ર અને એ નૃપતિ તે માધસોરના મહીપાલ શ્રીકૃષ્ણરાજ. ‘ભારતવર્ષ’ના લઘ્ય ભૂતકાળના અવશેષ-સમી નૃપતિસંસ્થા’ આજના પ્રજાશાસનના યુગમાં પણ કેવા સન્માનપૂર્વક જીવી શકે છે અને કેવી ગારવભરી રીતે પોતાનું સ્થાન જાળવી શકે છે, તેનો કોઈ જીવંત નમુનો જોઈતો હોય તો તે માધસોર છે. માધસોરની જીવનપોથીમાંથી આપણા નૃપતિઓ મોડું થઈ જતાં પહેલાં સુયોગ્ય બાંધપાઠ તારવી લે અને પોતાના પદને સાર્થક કરે એટલી વિનંતિ છે. તંત્રી ‘સૌરાષ્ટ્ર’)

ગયા ઑગસ્ટ માસના પ્રથમ સપ્તાહમાં માધસોરની પ્રજાએ એક મહોત્સવ ઉજવ્યો; પ્રજા-હિત એજ જીવનનું પરમ કર્તવ્ય એવી કર્તવ્યભાવનાથી રાજકારભાર ચલાવતા પોતાના રાજાને રાજગાદીએ બેઠાં પચીસ વર્ષ પૂરાં થયાં તેનો એ રૂપેરી મહોત્સવ. એ મહોત્સવ માધસોર રાજ્યને ગામે ગામ અને ગામડે ગામડે ઉજવાયો. ઠેર ઠેર પ્રજાકીય ઉત્સવ-એન્જલની ધામધૂમ મચી રહી. મદ્રાસના પ્રખ્યાત ‘હિંદુ’ પત્રના પ્રતિનિધિને આ ઉત્સવ-સપ્તાહનો અહેવાલ લખતાં કહેવું પડ્યું કે “હું જરાયે અતિશયોક્તિવિના અને મારા પૂર્ણ અનુભવથી કહું છું કે, આ ઉત્સવ પ્રજાએ પોતાની મેળે, પોતાના અંતરના ઉમંગકાથી માંડેલા સાચો પ્રજાકીય ઉત્સવ હતો. પ્રજાના અંતરમાં તેના મહારાજ માટે જે પ્રેમમય લાગણીઓ ઉછળતી જોઈ, તેનું તો વર્ણનજ ન થઈ શકે. માધસોરના અતિ સુશિક્ષિત, અનુભવી અને નિડરપણે દિલ ઉઘાડી શકે એવા માણસો પણ પોતાના મ રાજાને ‘રામરાજ’નું પ્રિય સંબોધન આપી રહ્યા છે. ગાંધીજી, માલવિયાજી અને મોતીલાલજી પણ માધસોરના મહીપતિને ‘આદર્શ રાજા’ કહેવા સુધી તેના જીવનચરિત્રથી પ્રસન્ન થયા છે.” માધસોરની પ્રજા ઉપરાંત માધસોર રાજ્યની બહારના માધસોરપતિના સંખ્યાબંધ પ્રશંસકોએ આ રૂપેરી મહોત્સવ ઉજવ્યો. ‘હિંદુ’ પત્રે તો પોતાનો ખાસ અંક પ્રગટ કરી, માધસોરપ્રત્યેની પોતાની ભક્તિ પ્રદર્શિત કરી અને માધસોરની વિશિષ્ટતાઓ જગત સમક્ષ રજુ કરી. મદ્રાસ છલાકાનાં બીજાં માનનીય પત્રોએ પણ આ ઉત્સવમાં એટલોજ સક્રિય રસ લીધો.

દેશી રાજસ્થાનો સામે જ્યારે એક પ્રકારના અભાવનું વાતાવરણ સર્વત્ર જોવાય છે ત્યારે માધસોર ઉપર ચોદિશામાંથી આવી પ્રીતિના, આવી મમતાના, આવી પ્રશસ્તિના વરસાદ વરસવાની પાછળ કયું તત્ત્વ ઉભું છે? માધસોરના નરેશનો અને તેના રાજકારભારનો સર્વત્ર આવો ઉજ્જવળ યશ શામાટે ગવાઈ રહ્યો છે? એનો જવાબ આ નીચેની હકીકતો આપશે. નૃપતિઓ-એ પ્રજાકીય પ્રીતિનો સાચો અનુભવ કરવો હોય તો એનો માર્ગ અમુક અખખારોને ખરીદી લેવાનો કે અમુક આશ્રિતો પાસે પ્રશસ્તિઓ લખાવવાનો નથી. એનો માર્ગ માધસોર મહારાજા-એ ગ્રહણ કર્યો છે. એ એકજ માર્ગ-સુશાસન સ્થાપવાને અને યુગબળો પિછાનવાને માર્ગજ-માધસોરમહારાજા જેવા સન્માનને પાત્ર નીવડી શક્યા છે.

સને ૧૮૮૪ના જુન માસની ચોથી તારીખે જન્મેલા અને માત્ર દશ વર્ષની કાચી વયે પ્રજાપ્રિય પિતાને ગુમાવી દેનારા શ્રી. કૃષ્ણરાજની વય પૂરાં અઠાર વર્ષની પણ ન થઈ ત્યાં તો ૧૯૦૨ના ઑગસ્ટ માસમાં, તેમના હાથમાં, તે સમયના હિંદના ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ કર્ઝને માધસોર રાજ્યની લગામ મૂકી. કુમાર-મહારાજના ખબા ઉપર એ ગંભીર જવાબદારી મૂકતાં, લૉર્ડ કર્ઝને શ્રીકૃષ્ણરાજની પીઠ યાજી અને તેમની હકુમત નીચેની પ્રજાને વધાઈ આપી કે “મહારાજની સ્વાભાવિક ઉચ્ચ વૃત્તિઓનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો જોઈને અમને સંપૂર્ણ સંતોષ થયો છે કે, તેઓશ્રીએ મનુષ્યોના કારભારની પૂરેપૂરી જવાબદારી ઉઠાવવાની શક્તિ મેળવી લીધી

છે. તેઓએ તેમની પ્રજાની વચ્ચે વારંવાર મુસાફરીઓ કરી છે અને તેમની જરૂરીઆતોના જાત-અનુભવ મેળવ્યો છે. એ અનુભવ-જ્ઞાન, આજથી તેમની પાસે રજુ થનારા રાજકારભારના વિધ-વિધ કોપડાઓના ઉકેલ કરવામાં તેમને ખૂબજ ઉપયોગી થઇ પડશે.....મને આશા છે કે, આ જ્ઞાનથી સંજ્ઞા બનીને, પોતાની વ્યવહારદક્ષ અને આત્મવિશ્વાસભરી સ્વાભાવિક વૃત્તિઓના બળે મહારાજા જરૂર પોતાના માર્ગે વેગભરી અને સલામત મજલ કરી શકશે.” અને આ બધાં વચનોને મહારાજાએ પોતાના પચીસ વર્ષના રાજકારભાર દરમિયાન ખરાબર સાર્થક કરી બતાવ્યાં છે.

માઇસોરનો વિસ્તાર ૨૯૦૦ ચોરસમાઇલ, અને વસ્તી ૬૦ લાખ માણસોની; રાજ્યની વાર્ષિક ઉપજ સાડાત્રણ કરોડની. પચીસ વર્ષ પહેલાં એ બે કરોડની હતી. ઉપજ આજે આટલી વધી છે, તે નવા કરવેરાને લીધે નહિ, કે કોઇ બીજા પ્રકારની ચૂસણુ-નીતિને કે જુલ્મ-ને પરિણમે નહિ. એ રાજ્યની ઉત્તરોત્તર ખીલવણીનુંજ પરિણામ છે, ખેતીના અને વેપાર-ઉદ્યોગના વિકાસનુંજ પરિણામ છે.

આટલા પ્રસ્તાવ પછી હવે આપણે માઇસોરની એક પછી એક વિશિષ્ટતાઓ જોઇએ.

૧-સ્વરાજ્યસંસ્થાઓ

માઇસોરમાં પ્રજાપ્રતિનિધિ સભા આજથી ૪૬ વર્ષ પહેલાં એટલે કે સને ૧૮૮૧માં દિવાન સી. રંગાયાર્જુના સમયમાં સ્થપાયેલી. ભારે બહુજ મર્યાદિત મતાધિકારના ધોરણે આખા રાજ્ય-માંથી પ્રજાપ્રતિનિધિઓ ચૂંટવાનું સ્વીકારવામાં આવેલું. એ રીતે ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ પ્રજાની જરૂરીઆતો અને ફરિયાદો પરવે રાજ્યને નિવેદનો કરવાનો અધિકાર ભોગવતા.

૧૯૨૨ માં આજના મહારાજા સિંહાસનારૂઢ થયા ત્યાંસુધી માઇસોરમાં આ પ્રજાપ્રતિનિધિ સભા એ એકજ ‘સ્વરાજ્ય સંસ્થા’ હતી. સિંહાસન ઉપર પગ ચૂકતાંજ મહારાજાએ ઉદ્ઘોષણ કરી કે “આ સભા રાજકારભારને એક કિંમતી સહાયકરૂપ નીવડી ચૂકી છે અને યોગ્ય સમયે પોતાની પ્રૌઢતા અને સ્વતંત્રતા માટે સુવિખ્યાત એવી દેશની અગ્રેસર રાજદ્વારી સંસ્થાઓમાં તે પોતાનું સુયોગ્ય સ્થાન જરૂર લેશે.” અને મહારાજાના એ ઉદ્ઘોષ મુજબ આ પ્રજાપ્રતિનિધિ સભા પ્રતિષ્ઠા, લોકપ્રિયતા અને ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ વિકાસજ પામતી રહી છે.

૧૯૦૮માં મહારાજાએ પ્ર. પ્ર. સભા કરતાં વિસ્તારમાં નાની પણ સત્તા : ને કાર્યપ્રદેશમાં વિશાળ એવી એક નવી સ્વરાજ્યસંસ્થાને જન્મ આપ્યો. એનું નામ ‘માઇસોર ધારાસભા.’

૧૯૨૩માં મહારાજાએ તેમની પ્રજાને નવા સુધારાઓની નવાજેશ કરી અને બંને પ્રજા-પ્રતિનિધિ સંસ્થાઓને નવો અવતાર આપ્યો. આ સુધારાથી પ્રજાપ્રતિનિધિ સભાને રાજ્યના બંધા-રણમાં કાયદેસર અચળ સ્થાન આપવામાં આવ્યું, મતાધિકારને ખૂબજ વિસ્તારવામાં આવ્યો. સ્ત્રીઓને પણ મતાધિકારની છૂટ આપવામાં આવી. બજેટના સામાન્ય સિદ્ધાંતો અને નીતિઓ સંબંધમાં ઠરાવો લાવવાની સત્તા બક્ષવામાં આવી. રાજકારભારસંબંધમાં ઠરાવો લાવવાની તેમજ પ્રજાની જરૂરીઆતો અને ફરિયાદો સંબંધમાં નિવેદનો કરવાની અને પ્રશ્નો પૂછવાની પણ સત્તા આપવામાં આવી. રાજ્ય તરફથી કંઈ નવો કર નાખવાનો હોય તો તે નાખતાં પહેલાં પ્રતિનિધિ સભાની સલાહ લેવામાં આવે છે; તેમજ કોઇ નવા કાયદાનો ખરડો ધારાસભામાં રજુ થતાં પહેલાં તે પણ પ્રતિનિધિ સભા સમક્ષ રજુ થાય છે. આમ રાજકારભારમાં સખળ અવાજ ધરાવતી આ પ્રતિનિધિ સભા જખબર બીન-અમલદારી બહુમતિ ધરાવે છે, એ તો ભાગ્યેજ કહેવાની જરૂર રહે છે.

ધારાસભા પણ બીન-અમલદારી સભ્યોની સ્પષ્ટ બહુમતિ ધરાવે છે; તે ૨૦ અમલદારી અને ૩૦ બીન-અમલદારી સભ્યોની બનેલી છે. આજસુધી આ સભાને ગમે તે પ્રશ્નપરવે સલાહો પૂછવાનો, બજેટ ઉપર ચર્ચા કરવાનો અને રાજકારભાર સંબંધમાં ઠરાવો લાવવાનો અધિકાર હતો. હવે તેને પ્રત્યેક ખાતાની ગ્રાન્ટોની માગણીઓ ઉપર મત આપવાનો તેમજ સભ્યો તરફથી કાયદાઓના ખરડાઓ પેશ કરવાનો હક્ક પ્રાપ્ત થયો છે. આ ધારાસભાને પોતા તરફથી ‘પબ્લિક એકાઉન્ટ કમિટી’ ચૂંટવાની પણ સત્તા મળી છે. આ કમિટીનું કર્તવ્ય કારભારના તમામ હિસાબોનું નિરીક્ષણ કરવાનું અને બજેટની ગ્રાન્ટો મંજૂર કરતી વખતે ધારાસભાએ વ્યક્ત કરેલી

ધરણ્યોનાં જ્યાં જ્યાં અપાલન થયું હોય તે બાબતો ધારાસભાના લક્ષ ઉપર મૂકવાનું છે.

આ ધારાસભાને બન્ને સંસ્થાઓના (ધારાસભા અને પ્રતિનિધિ સભાના) સભ્યોની બનેલી ત્રણ સ્થાયી કમિટિઓ નીમવાની પણ સત્તા છે. એક કમિટિ રેલ્વે તેમજ ઇલેક્ટ્રીકલ અને જાહેર બાંધકામ ખાતાને લગતી બાબતો સંબંધમાં પોતાના અધિકાર વાપરે છે, ત્યારે બીજી સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, તળીબી અને જાહેર આરોગ્યનાં ખાતાંઓ ઉપર અને ત્રીજી નાણાંખાતું અને કરવેરા વિષયે પોતાની ફરજો બજાવે છે. આવી ત્રણ કમિટિઓ નીમવાનો રાજ્યનો હેતુ પ્રજાના બીન-અમલદારી પ્રતિનિધિઓને રાજકારભારની દૈનિક ઘટમાળમાં પણ પોતાનો અવાજ પહોંચાડવાની તક આપવાનો છે.

માધસોરની સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ પણ સરસ પ્રગતિ કરી રહી છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓમાં ગ્રામ્ય પંચાયતો, તાલુકા બોર્ડો અને ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડો તેમજ ગ્રામ્ય સંઘો અને શહેરસુધરાધઓ મુખ્યત્વે કરીને છે. આ તમામ સંસ્થાઓની સત્તા અને કાર્યપ્રદેશ હમણાં હમણાંમાં સારી રીતે વિસ્તૃત બન્યાં છે. આ સંસ્થાઓમાંની ઘણીખરીમાં બીન-અમલદારી અધ્યક્ષ હોય છે. માધસોર ધારાસભાએ હમણાંજ ગ્રામ્ય પંચાયતોના નવો કાયદો પસાર કરીને ગ્રામ્ય પંચાયતોને તેમના પોતાના ગામનો દિવાની, ફાળદારી તેમજ બીજો સર્વ પ્રકારનો સ્થાનિક કારભાર ચલાવવાની ઘણી મોટી સત્તા આપી છે અને તેમને સ્વરાજ્યની સાચી પાયારૂપ સંસ્થાઓ બનાવી છે.

આ સંસ્થાઓ ઉપરાંત, રાજ્યની આર્થિક સ્થિતિનું કાયમી નિરીક્ષણ કરવા એક આર્થિક સંસદ પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે; એ સંસદ અને તેની કમિટિઓ પ્રજાનાં આર્થિક હિતોના સંરક્ષણની તેમજ વિકાસની અહર્નિશ ચિંતા રાખ્યા કરે છે.

બીજાં કેટલાંય રાજ્યો પોતાનાં પાપોને છુપાવવા કે પોતાના ગેરકારભાર અને આપખુદીને પ્રજાની નજરે ચઢતાં અટકાવવાની દાનતથી વર્તમાનપત્રો સામે સખ કાયદાઓ કરી રહ્યાં છે; ત્યારે માધસોરે પ્રજામતના તંદુરસ્ત વિકાસને ઉત્તેજવા અને કારભાર ઉપર પ્રજાની આલોચના નિમંત્રવા, પોતાના જૂના પ્રેસ એક્ટમાં ઉદાર અને સંગીન સુધારા તાજેતરમાંજ કર્યાં છે અને પણ અહીંજ ઉલ્લેખ કરી લઈએ.

૨—શિક્ષણ

જેમ સ્વરાજ્ય સંસ્થાઓપરતે માધસોર સર્વ રાજસ્થાનોમાં અગ્રપદે છે, તેમ શિક્ષણવિષયમાં પણ માધસોર બીજાં રાજસ્થાનોને અને બ્રિટિશ હિંદના પ્રાંતોને મુકાબલે અગ્રપદજ ભોગવે છે. છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં માધસોરે શિક્ષણમાં અજબ પ્રગતિ કરી છે. શહેરો અને ગામોને માટે પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત તો ક્યારનું થઈ ચૂક્યું છે; હવે એ કાયદાનો ગામડાંઓમાં અમલ થઈ રહ્યો છે. નીચલા ધોરણોનું માધ્યમિક શિક્ષણ પણ મફત કરવામાં આવ્યું છે. હાઈસ્કૂલો અને કોલેજોમાં વિદ્યાર્થીઓને મોટા પ્રમાણમાં વેતનો અને મારીઓ બક્ષવામાં આવે છે. આજે માધસોર રાજ્યમાં શાળાઓનું પ્રમાણ એટલું બધું વધી ગયું છે કે રાજ્યના કુલ ક્ષેત્રફળના દરેક સાડાત્રણ ચોરસમાઈલે અને રાજ્યની વસ્તીના પ્રત્યેક ૭૨૬ માણસો દીઠ એક એક શાળા આવે છે.

૧૯૦૨માં માધસોરમાં કુલ ૨૨૩૨ શાળાઓ હતી અને શિક્ષણની પાછળ રાજ્યકુલ રૂ. બાર લાખ ખર્ચાનું. આજે માધસોર રાજ્યમાં કુલ ૮૦૦૦ કરતાં વધારે શિક્ષણ-સંસ્થાઓ છે અને રાજ્યનું કુલ શિક્ષણખર્ચ ૬૦ લાખ રૂ. કરતાં વધી જાય છે. રાજ્યના શિક્ષણખર્ચનું પ્રમાણ કુલ ઉપજના ૧૫ ટકા આવે છે. આ પ્રમાણ બ્રિટિશહિંદના પાંડોશી પ્રાંતો કરતાં પણ ચઢી જાય તેવું છે. બિહાર અને ઓરિસ્સામાં કુલ ઉપજના ૧૪ ટકા શિક્ષણ પાછળ ખર્ચાય છે; સંયુક્ત પ્રાંતોમાં સાડાતેર ટકા, મુંબઈ અને પંજાબમાં ૧૩ ટકા, બંગાળમાં લગભગ ૧૨ ટકા, આસામમાં ૧૦ ટકા, મધ્યપ્રાંતોમાં ૯.૫ ટકા અને બર્મામાં ૮ ટકા ખર્ચાય છે. રાજ્યના શિક્ષણ લેવા લાયક ઉંમરના ૩૬ ટકા જેટલા છોકરા અને છોકરીઓ આજે શિક્ષણ લે છે.

રાજ્ય કન્યા-કેળવણી પ્રત્યે ખૂબ ધ્યાન આપે છે. કન્યા-કેળવણીએ હમણાંનાં વર્ષોમાં

પ્રગતિ પણ સરસ કરી છે. રાજ્યમાં બધી જાતની મળીને ૭૮૮ કન્યાશાળાઓ છે અને તેમાં આશરે ૩૯,૦૦૦ કન્યાઓ શિક્ષણ લઈ રહી છે.

આદિકર્ણાટકોને નામે ઓળખાતા દલિત વર્ગોનાં બાળકોનાં શિક્ષણ માટે તો ખાસ કાળજી રાખવામાં આવે છે. રાજ્યે તેમના માટે ૬૦૫ ખાસ શાળાઓ ઉઘાડી છે અને તેમાં ૧૬,૬૦૦ બાળકોમાં ૨૫૦૦ તો કન્યાઓ છે. આ કોમનાં બાળકોને રાજ્યની તમામ શિક્ષણ-સંસ્થાઓમાં પણ કશાજ ભેદભાવ વિના પ્રવેશ આપવામાં આવે છે. રાજ્ય તરફથી માઇસોર, બાંગલોર, તુમકુર અને ચીકામંગલુરમાં આ બાળકોને માટે ખાસ મફત છાત્રાલયો પણ ચાલે છે. અંત્યજ બાળકોને આવી સામાન્ય કેળવણી આપવા ઉપરાંત બીજી ઔદ્યોગિક શિક્ષણ-વલુકરી, સુધારી કામ, ગ્રંથલેખકામ, મોચીતું કામ, લુહારકામ વગેરેનું શિક્ષણ-આપવામાં આવે છે.

અંત્યજ બાળકોને અને તેમનાં માતાપિતાઓને શિક્ષણમાં રસ લેતા કરવા અર્થે માઇસોર રાજ્ય તરફથી અનેકવિધ અનુકરણીય પ્રવૃત્તિઓ થઈ રહી છે. અંત્યજ બાળકોને ખાસ સ્કૉલર-શિપ આપવા ઉપરાંત કપડાં, પુસ્તકો અને તમામ જાતનાં શિક્ષણસાહિત્યોની લઘુલ્લુ કરવામાં આવે છે. વિશેષમાં, એ કોમના મોટા છોકરાઓને, કમાણી તૂટી જાય એ બીકે તેમનાં માખાપ ભણવા મોકલતાં નહિ હોવાથી, રાજ્યે એ ખોટ પૂરી પાડવા માસિક વેતન બાંધી આપ્યાં છે.

આ શિક્ષણ-પ્રચાર ઉપરાંત, રાજ્ય આ કોમની બીજી જરૂરોપ્રત્યે પણ સહાનુભૂતિભર્યું લક્ષ આપી રહ્યું છે. રાજ્યે આ કોમને પ્ર. પ્ર. સભામાં અને સર્વે પ્રજાકીય સંસ્થાઓમાં પ્રતિનિધિઓ મોકલવાના ખાસ હક્કો બક્ષ્યા છે અને તેમની દાદ-ફરિયાદને બહુજ માયાપૂર્વક સાંભળે છે. રાજ્યે તેમને શાહુકારોના ત્રાસમાંથી છોડાવવા સહાયકારી મંડળીઓ સ્થાપવા માંડ્યા છે અને વિશેષમાં તેમના અભ્યુદયને માટે, તેમને મફત જમીનો આપી, સહાયકારી ધોરણ ઉપર તેમનું નવું સંસ્થાન વસાવવાનો પ્રયોગ માંડ્યો છે. આદિકર્ણાટકમાં સમાજ-સુધાર કરાવવા રાજ્યે ખાસ પ્રચારકોની પણ યોજના કરી છે. હમણાંજ માઇસોર પ્રજાપ્રતિનિધિ સભાની બેઠક વેળા પ્રારંભિક વ્યાખ્યાન આપતાં દિવાન શ્રી મીર્જાએ કહેલું કે ‘આ દલિત કોમની નિર્બળ દશા, આ રાજ્યનીજ નિર્બળતા છે અને તે સખળ અને તેમાં રાજ્યનીજ તાકાત વધે છે.’ માઇસોરના અંત્યજ-પ્રેમનું થોડું ઘણું પણ અનુકરણ આપણે આગણે આપણા નૃપતિઓ આચરે તો એ કૂટ પ્રશ્ન એકદમ સરળ બની જાય, દલિત કોમો હિંદુસમાજને આજે બેડીરૂપ છે તે થોડાજ સમયમાં આભૂષણરૂપ બની જાય.

મુસલમાનોમાં શિક્ષણ-પ્રચાર માટે પણ રાજ્ય ભારે શ્રમ લઈ રહ્યું છે. મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓ માટે અંગ્રેજી-હિંદુસ્થાની શાળાઓ રાજ્યભરમાં ડેરડેર સ્થાપવામાં આવી છે. મુસલમાન કન્યાઓને માટે ખાસ ‘પરદા-શાળાઓ’ પણ ચલાવવામાં આવે છે. મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓને રાજ્યની તમામ શાળાઓમાં અને કૉલેજોમાં, શિક્ષણઉત્તેજન તરીકે, અર્ધી મારી બક્ષવામાં આવે છે. આમ અનેક પ્રકારની સગવડોને પરિણામે રાજ્યની મુસલમાન કોમમાં પણ શિક્ષણનું પ્રમાણ વેગથી વધતું જાય છે.

અને પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણના આવા વિશાળ અને મજબૂત પાયા ઉપર માઇસોરના પ્રજાપ્રેમી નૃપાલે સંસ્કૃતિનું ભવ્ય મંદિર-માઇસોર વિદ્યાપીઠ-નું ભવન ખડું કર્યું છે. માઇસોર વિદ્યાપીઠની સ્થાપના ૧૯૧૬ માં થઈ. આજે માઇસોર વિદ્યાપીઠમાં સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ઇજનેરી (સિવિલ, મિલિટરી અને ઇલેક્ટ્રીક એન્જિનિયરિંગ-એ ત્રણે શાખાઓ), તબીબી અને અધ્યાપન એટલા પ્રકારનું ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન છે. સાહિત્યનું, અને અધ્યાપનનું અને મહિલાઓનું, એમ ત્રણ મહાવિદ્યાલયો માઇસોરમાં છે; ત્યારે વિજ્ઞાન, ઇજનેરી અને તબીબીનાં મહાવિદ્યાલયો બાંગલોરમાં છે. આખી વિદ્યાપીઠની રચના આસ્ટ્રોલેક્સ વિદ્યાપીઠોને આદર્શ રાખીને કરવામાં આવેલી; પણ હવે તેનું પુનર્વિધાન થઈ રહ્યું છે.

(૨)

ઉપરના લેખમાં માઇસોરની સ્વરાજ્યસંસ્થાઓ અને શિક્ષણપ્રગતિનું અવલોકન કર્યું. માઇ-

સોરની અતિ ઉજ્જવળ શિક્ષણપ્રગતિનો પૂરતો ખ્યાલ આપે તેટલી હકીકતો તો એ લેખમાં અપાઈ ગઈ છે; પણ ઘણું કરીને આખા હિંદુસ્થાનમાં અન્નેડ એવું જે અત્યન્નેદ્ધારનું કાર્ય માધ્યસોર રાજ્ય તરફથી અતિ ઉમંગથી થઈ રહ્યું છે અને તેનાં જે મનોહર પરિણામ આવી રહ્યાં છે તેનું જાત-અનુભવથી અપાન કરતો શ્રી. મહાદેવ દેશાઈની કલમમાંથી ટપકેલો એક ફકરો તે સાથે આપવો રહી ગયેલો તે અત્રે ઉતારી આગળ ચાલીએ:-

“આ ભાગોમાં અત્યન્નેડું રૂડું નામ આદિકર્ણાટક, આદિઆંધ્ર, આદિદ્રાવિડ પડ્યું છે. સરકાર તો પોતાના ‘અસ્પૃશ્યો’ને એજ રૂડા નામથી વર્ણવે છે, અને જેટલું રાજ્યથી થઈ શકે તેટલું કરવામાં બાકી નથી રાખતી. એની આજ્ઞાવર્ણુ ઉપર બહુ અસર નથી એ સાચું, પણ ધીમે ધીમે અસર થશે. કેળવણીની અનેક સંસ્થાઓ તેમને માટે ખાસ બનાવવામાં આવી છે. બાળકોને શિષ્યવૃત્તિ મળે છે, મદત કપડાં મળે છે, મદત રહેવાનું મળે છે. બધી શાળાઓ તેમને માટે ખુલ્લી છે. ૬૦૫ ખાસ શાળાઓ છે. એ વર્ગોને માટે ખાસ સહકારી મંડળો લગભગ સવાસો ઉપર સ્થાપવામાં આવી છે. તેમને જમીન ખરીદવાની, ઘરો બાંધવાની, ખેતીનાં હથિયાર ખરીદવાની ખાસ સગવડો આપવામાં આવી છે; અને હિંદુ રાજ્યજ નહિ, પણ દિવાન મુસલમાન છતાંયે તે પણ આ આદિકર્ણાટકોને શુદ્ધ પવિત્ર હિંદુઓ બનાવવાને મથી રહેલ છે. આ કેમનાં બાળકોનાં છાત્રાલયો સ્થળે સ્થળે છે, જ્યાં વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની, ખાવાપીવાની, પુસ્તક, શી, કપડાં આદિ તમામ વસ્તુની મદત સગવડ મળે છે; સરકાર દરેક બાળક ઉપર લગભગ ૨૦૦ રૂપિયા વર્ષે ખર્ચે છે. બાંગ્લોરના આવા છાત્રાલયના વિદ્યાર્થીઓ ગયે અઠવાડિયે ગાંધીજીને મળવા આવી ગયા. ઘણાના કપાળે ભસ્મ હતી, સૌ તેજસ્વી લાગતા હતા, સૌમાં સ્ફૂર્તિ લાગતી હતી અને તેમાંના કેાઇ અસ્પૃશ્ય જાતિના હોય એમ કહેવું મુશ્કેલ હતું. કેટલાકે સંસ્કૃત શ્લોકો સંભળાવ્યા, કેટલાકે કાનડા, તામિલ, તેલુગુ અને હિંદીમાં ભજન સંભળાવ્યાં-એમના શુદ્ધ, સંસ્કારી ઉચ્ચાર અને મધુર કંઠ સાંભળી જે લોકો એમને અસ્પૃશ્ય ગણે છે, તેમનાં દુર્ભાગ્ય ઉપર દયા આવી. શ્રીરામાનુજે એમને માટે સાધુઓના પ્રબંધોનો બનેલો ‘તામિલ-વેદ’ રચેલો છે. તે આ વર્ગોમાં ખૂબ વંચાય છે. આ ઉપરાંત એક આલડછેટથી ન વટલાયેલો સંસ્કારી બ્રહ્મણ આ બાળકોની વચ્ચે રહી તેમને હિંદુ ધર્મના બધા સંસ્કારોનું જ્ઞાન આપે છે. આટલા પ્રેમચર્ચાનાં પાલન થતું હોય ત્યાં બાળકોમાં સ્વતંત્રતા કેળવાય એમાં નવાઈ શી ?”

૩-ખેતીવાડી

માધ્યસોર જેમ પોતાની પ્રજાના શિક્ષણની આટલી સરસ કાળજી રાખી રહ્યું છે, તેમ તેના ખેડુતની ખેતીવાડીની સુધારણા અને વિકાસ માટે પણ ભારે પરિશ્રમ લઈ રહ્યું છે. રાજ્યની ખેતીવાડીની ખીલાવટ માટે રાજ્યે ખાસ ખેતીવાડી ખાતું સ્થાપ્યું છે. આ ખાતું તેની સમર્થ વ્યવસ્થા અને ઉત્સાહભરી ઉદ્યમશીલતા તેમજ અગાધ સાધનવિપુલતાએ કરીને આખા હિંદુસ્થાનમાં અદ્વિતીયજ છે, એવો એના અવલોકનકારોનો અભિપ્રાય છે. આવા સમૃદ્ધ ખેતીવાડીખાતાની સ્થાપનાથી રાજ્યની ખેતી-પ્રગતિને ભારે વેગ મળ્યો છે. આ ખાતા તરફથી બાંગ્લોરમાં, એક નિષ્ણાત કૃષિવિષયક રસાયણશાસ્ત્રીના અધ્યક્ષપણા નીચે, ખેતીવાડીની એક જળખર પ્રયોગશાળા ચાલી રહી છે. આ ખાતા તરફથી રાજ્યનાં પાંચ જૂદાજૂદા સ્થળોએ પ્રયોગ-ખેતરોમાં ડાંગર, બટાટા, શેરડી વગેરે પાક ઉતારવામાં આવે છે અને દરેક જાતના પાકને તુકસાન કરનારાં જંતુઓનો નાશ કરવાનો પ્રયોગ ચાલે છે. જ્યાં કૌશીનોજ મુખ્ય પાક લેવામાં આવે છે એવા રાજ્યના એક મથકમાં, હમણાં કૌશી માટે એક નવું પ્રયોગ-ખેતર ચલાવવું શરૂ કરવામાં આવ્યું છે અને કૌશીનો પાક વધારેમાં વધારે કેમ લઈ શકાય તે, તેમજ કૌશીના પાકને તુકસાન કરનારા જંતુઓનો કેમ નાશ કરી શકાય તે, ખેડુતોને બતાવવામાં આવે છે. કૃષિ-શિક્ષણ માટે ખાસ એક કૃષિ-શાળા ચલાવવામાં આવે છે. એ શાળામાં વિદ્યાર્થીઓને ત્રણ વર્ષ સુધી ખેતીનું સપ્રયોગ શિક્ષણ અપાય છે અને પછી એ અભ્યાસક્રમ પૂરો કરનાર વિદ્યાર્થીને ખાસ ડિપ્લોમા એનાયત થાય છે. બીજાં ત્રણ પ્રયોગ-ખેતરો ઉપર પણ ખેડુતમાં બાળકો માટે ટુંકા અભ્યાસક્રમનો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત

ખેતીવાડી ખાતા તરફથી ખેતીના બળદો રાખવામાં આવે છે, પશુ-ઔષધાલયો ચલાવવામાં આવે છે અને રેશમના કીડાઓને ઉછેરવાનું ખાસ કામ કરવામાં આવે છે. આ ત્રણે કામ માટે તે કામના બાણકાર ખાસ અમલદારો રાખવામાં આવે છે અને તેમની દેખરેખ નીચે મદદનીશોનું જૂથ આખા રાજ્યમાં થાણાં નાખી કામ કરી રહ્યું હોય છે.

ખેતીની સુધરેલી અને વૈજ્ઞાનિક રીતોનો પ્રચાર કરવા રાજ્યના ખેતીવાડી ખાતા તરફથી આ અને બીજી અનેક સગવડો આપવામાં આવે છે તેને પરિણામે, તેમજ ખેડુતોને જોડતા પ્રમાણમાં પાણી પૂરું પાડવાને રાજ્ય તરફથી થઇ રહેલી નહેરોની સંખ્યાબંધ યોજનાઓને પરિણામે, એક તરફથી માઇસોરના ખેડુતો સમૃદ્ધ બનતા જાય છે અને બીજી તરફથી રાજ્યની ખેતી-ઉપયોગી જમીનનું પ્રમાણ પણ વધતું જાય છે. ૧૯૦૨ માં મહારાજા ગાદી ઉપર આવ્યા ત્યારે ૫૫ લાખ એકર જમીન ખેતીના ઉપયોગમાં લેવાતી; આજે તે પ્રમાણ વધીને ૬૨ લાખ સુધી પહોંચ્યું છે, એટલે કે છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં ૮ લાખ એકર જેટલી વિશેષ જમીન ખેડવા લાયક બની છે. આજે માઇસોરનો ખેડુત ખૂબ આબાદ છે અને ખેતીના ધંધામાં રસપૂર્વક મચ્યો રહે છે. આનું એક બીજું કારણ એ પણ છે કે, માઇસોરના ખેડુતને તે થોડી જમીન ખેડતો હોય કે ઝાઝી જમીન ખેડતો હોય તેનો કશો ભેદ ક્યાં વિના, અતિ સરળ શરતોએ, તેને જોઈતી આર્થિક સહાય પૂરી પાડવામાં આવે છે.

રાજ્ય તરફથી ખેતી-ઉપયોગી જે મોટાં જળાશયો બાંધવામાં આવ્યાં છે, તેમાં બેની ખાસ નોંધ લેવા જેવું છે. માઇસોરની પાસેજ કૃષ્ણરાજ-સાગર નામનું મોટું જળાશય બનાવવામાં આવ્યું છે. એ વિષે નવજીવનમાં શ્રી. મહાદેવ દેશાઈ લખે છે કે:—“શ્રીરંગપટ્ટનથી દશ માઇલ અને માઇસોરથી છ માઇલ ઉપર કાવેરી નદીના પાણીને બાંધી લઇને આ કૃષ્ણરાજ-સાગર રચવામાં આવ્યો છે. આ સાગરનું પાણી ૧૦૯ ફુટ ઉંડું છે અને ૪૪ ચોરસમાઇલનું એનું ક્ષેત્રફળ છે. આમાંથી સેંકડો માઇલના ક્ષેત્રમાં ખેતરોને પાણી મળે છે. આવો જબરદસ્ત બંધ જગતમાં માત્ર મીસરમાં જ છે. આ બીજા નંબરનો બંધ કહેવાય.”

આ કૃષ્ણરાજ-સાગરનો બંધ ૧૩૦ ફુટ ઉંચો છે—અને હિંદુસ્થાનમાં તો તે ઉંચામાં ઉંચો જ છે. આ સાગર, ચોક્કસ આંકડાઓમાં કહીએ તો, ૧૨૦,૦૦૦ એકર જમીનને પાણી પૂરું પાડે છે. વિશેષમાં આ સાગર, ખેતીવાડીને જે અગાધ લાભ કરી રહ્યો છે તે ઉપરાંત, શિવસમુદ્રના ઘોષ આગળ રાજ્યે કાઢેલા વિજળીના કારખાનાને જબ્બર વિજળીક બળ પૂરું પાડી રહ્યો છે. આ કૃષ્ણરાજ-સાગર પાછળ રાજ્યને સાડાચાર કરોડ રૂપિયાનું ખર્ચ થયું છે અને તે મશહુર માઇસોરી ઇજનેર સર વિશ્વેશ્વરૈયાની કૃતિ છે.

રાજ્ય તરફથી ચિતલદુર્ગ તાલુકામાં, એક નદીને બાંધીને, વેણીવિલાસ-સાગર નામનું એક બીજું જળાશય પણ બાંધવામાં આવ્યું છે. આ જળાશય મનોહર સરોવરરૂપે ચાળીસ ચોરસ-માઇલના વિસ્તારમાં પથરાયેલું છે અને જબ્બર ખર્ચે આજથી પંદર વર્ષ પહેલાં રચવામાં આવ્યું છે. આ સાગરથી હજારો એકર જમીનને ખેતી-ઉપયોગી બનાવી શકાઇ છે.

આ બન્ને મોટા ‘સાગરો’ ઉપરાંત, રાજ્ય તરફથી આ પચ્ચીસીમાં બાંધવામાં આવેલાં બીજાં નાનાં સંખ્યાબંધ જળાશયો છે; અને તે બધાંનો રાજ્યની ખેતીવિષયક આબાદીમાં કાંઇ નાનોસુનો હિસ્સો નથી.

૪-ઉદ્યોગવિકાસ

આમ ખેતીની ખીલાવટથી તર-બ-તર અનેલી પ્રજાના અસુક વર્ગોને ઉદ્યોગપ્રિય બનાવવાને માટે પણ રાજ્ય તરફથી ખાસ મહેનત લેવાઇ રહી છે. હુન્નર-ઉદ્યોગ અને વેપારના વિકાસમાટે રાજ્ય તરફથી ખાસ ખાતું ચલાવવામાં આવે છે. એ ખાતા તરફથી છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં સંખ્યાબંધ નવા ઉદ્યોગો શરૂ કરવામાં આવ્યા છે અથવા તો આશ્રય પામ્યા છે. રાજ્યની પ્રજામાંથી જેમની પાસે નવો હુન્નર શરૂ કરવાની સમજદાર યોજના હોય તેને દરેક પ્રકારે ઉત્તેજન આપવું, એવી રાજ્યની સામાન્ય નીતિ છે. તેવા પ્રજાજનોને રાજ્ય સરળ શરતોથી દ્રવ્ય ધીરે છે અને બીજી બધી જરૂરીઆતો પૂરી પાડવા સહાનુભૂતિભર્યું ધ્યાન આપે છે. આવા યોજનાવાળા માણસોને

રાજ્યના હુન્નર-ઉદ્યોગ ખાતા તરફથી જરૂર પડ્યે સલાહસૂચના પણ આપવામાં આવે છે. આ બધાંને પરિણામે વણાટનાં કારખાનાંઓ, તેલની મીલો, ચોખાની મીલો, દવાનાં કારખાનાંઓ, વાર્નિશ અને રંગનાં કારખાનાંઓ, સ્લેટ-પેન્સીલનાં કારખાનાંઓ વગેરે એટલી મોટી સંખ્યામાં ચાલી રહ્યાં છે કે તેમનો માત્ર નામોદ્દેશજ ધણી જગ્યાને રોકી લે તેમ છે.

આ ખાતાની ખાસ વિશિષ્ટતા તો એ છે કે, કોઇ નવો હુન્નર શરૂ કરવા પ્રજાજનો આગળ આવતા ન હોય અગર અમુક કારણોને લીધે સંકોચાતા હોય તો આ ખાતું પોતે રાજ્ય તરફથી એ હુન્નર શરૂ કરે છે અને એ રીતે તેની ઉપયોગિતા, લાભકારકતા વગેરે લોકોને ખતાવી, તે પરત્વે તેમનામાં આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે. આ ઉદ્દેશથી રાજ્યે એક ધાતુકામનું કારખાતું, એક સાથુનું કારખાતું, એક બટનનું કારખાતું, એક વણાટનું કારખાતું અને એક ઔદ્યોગિક ‘વર્કશોપ’ ચલાવવા માંડેલાં, તેમાંથી ધાતુકામનું કારખાતું અને બટનનું કારખાતું, સફળ પ્રયોગ પછી ખાનગી પ્રજાજનોને સોંપાઇ ગયાં છે અને આજે તે સંતોષકારક રીતે ચાલી રહ્યાં છે.

(“સૌરાષ્ટ્ર” ના તા. ૨૪-૯-૨૭ તથા ૧-૧૦-૨૭ ના અંકોમાંથી)

૧૦-નાગપંચમી

જે સ્વભાવથીજ દુષ્ટ છે, જેનો નાશ કરવાને મહારાજ જનમેજયને સર્પસત્ર કરવો પડ્યો, દૂધ પીને પણ જે વિષનો ત્યાગ કરતા નથી, તે સર્પની પૂજનો આ દિવસ છે. ઉપકારનો બદલો અપકારથી વાળનાર આ જીવની પૂજને માટે એક ખાસ દિવસ આપણે શામાટે રાખ્યો હશે?

‘સાપ’ શબ્દ સાંભળતાંજ લોકોતેને મારવા માટે દંડો લઇ તૈયાર થઇ જાય છે. જનસમાજમાં જેવો જુતોવિષેનો વહેમ પ્રવેશ્યો છે, તેવોજ આ સર્પનો પણ છે. દેશના કેટલાક ભાગોમાં સર્પની સંખ્યા વિશેષ છે; પરંતુ એથી વિશેષ તો તે વિષેના વહેમો છે. બ્રહ્મવિદ્યાની માફક સર્પવિદ્યામાં પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને બદલે શબ્દપ્રમાણને લોકો વધારે માને છે. બધાય સાપ કંઈ વિચ્છિન્ન હોતા નથી; અને જે સર્પો વિષવાળા હોય છે, તેમાં બધાય સરખા પ્રમાણના વિષવાળા નથી. હોતા-અર્થાત્ દરેક જાતના સર્પના દંશથી માણસ મરણ પામતો નથી. આથી સાપના મંત્ર જાણનારાઓ વધી પડ્યા અને તેથી સર્પ પોતેજ ડરપોક બન્યા છે. આવી સ્થિતિમાં જ્યારે આપણે જોઇએ છીએ કે, સાપ નીકળતાંજ તેને મારવા માટે પાંચ-દશ માણસો દંડો લઇને નીકળી પડે છે, ત્યારે મનુષ્યના અજ્ઞાનપર અને તેના દીર્ઘદ્વેષ પર નિઃશ્વાસ છૂટે છે. સાપ તો વિષધર છેજ, પરંતુ મનુષ્યનું દીર્ઘદ્વેષવિષ તેથી ઉતરે તેવું નથી હોતું. મનુષ્યનો દીર્ઘદ્વેષ સાપથી કેટલાયગણો તીવ્ર કહી શકાય.

નાગપંચમીનો ઉત્સવ આ દીર્ઘદ્વેષવિષને નાશ કરવાનો એક ઉપાય છે. વર્ષાઋતુને મુખ્ય માસ શ્રાવણ છે. શ્રાવણની વર્ષાઋતીમાં સર્પ ખાસ કરીને બહાર નીકળે છે. તે બિચારા વરસાદના પાણીથી બચવાને માટે પોતાનાં દરોનો ત્યાગ કરી આશ્રયસ્થાન શોધતા શોધતા મનુષ્યનાં ઘરોમાં આવે છે. તે સિવાય તેમને અન્ય આશ્રય નહિ હોવાથી તેમને તે ઘરોનો આશ્રય લેવો પડે છે; પરંતુ એ તો એકાંતપ્રિય પ્રાણી છે. મુમુક્ષુઓને મનુષ્યોના ત્યાગને ઉપદેશ દેતી વખતે સર્પનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. આમ સર્પ એ એકાંતમાંજ રહેનારું પ્રાણી છે; પરંતુ બિચારું લાચારીથી વરસાદની ઋતીઓમાંથી બચવાને માટેજ અતિશય સંકોચાતું અને ડરતું ડરતું તે મનુષ્યોના શરણે રક્ષણની ભિક્ષાર્થે તેનું અતિથિ થાય છે. હિંદુઓમાં માન્યતા છે કે, પરમેશ્વર અતિથિનાં રૂપો લઇને મનુષ્યની પરીક્ષા કરે છે, અને આથીજ હિંદુઓમાં અતિથિસત્કારનું ભારે મહત્ત્વ છે. જો અતિથિ દુષ્ટતાને માટે પ્રસિદ્ધ હોય તો ભક્તની સત્વપરીક્ષાનોજ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. શું તે વખતે અમારે અતિથિની સાથે દુષ્ટતાનું વર્તન આચરવું? કદીજ નહિ. નાગપંચમીનો ઉત્સવ અમારી સમક્ષ એ આદર્શ રજી કરે છે કે “અમારી પાસે બલે દુષ્ટ મનુષ્ય

આવે તોપણ અમારામાં રહેલી સઘળી દયા અને સુજનતાને એકત્ર કરી તેના સદુપયોગ કરવો, એજ ઇષ્ટ છે.” અમારે અમારી સુજનતા કદી લજવી નહિ જોઇએ.

સેન્ટ ક્રાન્સિસના સંબંધમાં કહેવાય છે કે, તે સાધુ પુરુષ એવા તો શાંત અને દયાળુ હતા કે સર્પ પણ તેમની ગોદમાં સુખપૂર્વક સૂઈ રહેતો! શું આ અહિંસાનું સર્વશ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ નથી? એથી વધુ ઉદાહરણ જોઇએ તો ભગવાન શેષ નારાયણનું આપણી સમક્ષ ક્યાં નથી? ભગવાન વિષ્ણુ તો તેમની બનાવેલી શય્યા પર સૂતા હતા અને આ અહિંસાની પરમાવધિ! ભક્તનાં લક્ષણ વર્ણવતાં કહેવાયું છે કે “તેજ ભક્ત છે, કે જે કોઈની ધૂણા કરતો નથી અને કોઈતેની પણ ધૂણા કરતું નથી!” ભક્તને ઝોળખવાની એ એ કસોટી છે. પ્રથમ કસોટી અર્થાત્ લોકોની ધૂણા ન કરવી, એ તો સરળ વાત છે; કારણ કે તે તો તેના પોતાના અધિકારનીજ વાત છે. પરંતુ બીજી કસોટી અત્યંત કઠિન છે. લોકો આપણા પર ધૂણા ન દર્શાવે, એ કંઈ પોતાના હાથની વાત નથી. આથી આપણે એવી રીતે વર્તવું જોઇએ, કે લોકો આપણાપર પુષ્કળ પ્રેમ કરે; અને એ તો અતિશય કઠિનજ છે. સેન્ટ ક્રાન્સિસનું ઉદાહરણ પહેલી કસોટીનું ઉદાહરણ છે; પરંતુ ભગવાન વિષ્ણુનું ઉદાહરણ તો બીજી કસોટીનું અત્યુત્તમ ઉદાહરણ છે. બન્ને ઉદાહરણોમાં નાગપૂજ છે. એકમાં નાગની પૂજા કરવામાં આવી છે અને બીજામાં નાગે પોતે પૂજા કરી છે. નાગપંચમીનું થોડા શબ્દોમાં વર્ણન કરવું હોય તો શાન્તાકારં મુજગશયનમ્.....

કહે છે કે, જેના મસ્તક પર નાગ પોતાની ફણાની છાયા ધરે, તે ચક્રવર્તી બને છે. અમે કહીએ છીએ કે, કેમ ન થાય? સર્પની ફણાની છાયામાં શાન્તાકાર વૃત્તિથી શયન કરનાર વ્યક્તિ સાક્ષાત્ અહિંસાની મૂર્તિ છે. નાગપંચમીનો આ સંદેશ છે. નાગપંચમીનો સંદેશ જેણે ગ્રીવ્યો, તેના હૃદયમાં પ્રેમનું સામ્રાજ્ય સ્થપાય છે. આથી એવો સનાતન સિદ્ધાંત છે કે, જેના હૃદયમાં પ્રેમનું સામ્રાજ્ય છે, તે સમસ્ત સંસારનો રાજા છે, તે સર્વલોકૈકનાથ છે; કેમકે તે પોતે પોતાનો નાથ છે !*

જે કોઈ નાગપંચમીનું રહસ્ય સમજી વિચારપૂર્વક તેનું પાલન કરશે, તેના હૃદયમાંથી દ્વેષભાવ નાશ પામશે અને તેને સ્વારાજ્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે. इति श्रीभुजगशयनार्पणमस्तु ।

(“વૈદિક ધર્મ” પરથી શ્રાવણ-૧૯૮૪ના “પ્રબોધ” માંનો રા. રતનશંકર પંડ્યાનો અનુવાદ)

૧૧-દાંતના દુઃખાવાનો તાત્કાલિક ઇલાજ

દહીને દાંતના ઝડકરની મદદ મળી શકે તે પહેલાં દુખતા દાંતોનું દર્દ અટકાવવાની ઘણી જરૂર છે. એ વખતનો તાત્કાલિક ઇલાજ ગરમ શેક છે. શરીરના લગભગ દરેક કીસમના દુખારા વખતે ગરમ શેક વેદનાને શાંત કરી શકે છે; કેમકે કુદરતના કાયદાની રૂએ ગરમીથી દુખાવો નરમ પડે છે. એજ સુખ્ય દાંતના દુખારા માટે પણ ગરમ પાણીની કોથળીનો શેક અથવા ગરમ રેતીનો શેક ઘણીક વાર રાખ્યાણુ થઈ પડે છે.

અગર જો આ ઇલાજથી દાંતોના દુખારાનું દર્દ નરમ પડે તો તે પછી દાંતને હવા અને શરદી ન લાગે તેને માટે ખાસ સંભાળ રાખવી જરૂરી છે.

કેટલાક નામાંકિત તબીબોનો એવો મત છે કે, ગરમ શેકથી અગર જો દાંતનું દર્દ નરમ ન પડે તો ગરમ પાણીથી પગ શેકવાથી તાત્કાલિક અસર થઈ શકે છે.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”માંથી)

* આમાં ભગવાન શંકરનું ઉદાહરણ પણ ઉમેરી શકાય. સેન્ટ ક્રાન્સિસ જેમ તેમને સૂખપૂર્વક સૂવાડતા; ભગવાન વિષ્ણુ જેમ નાગપર શયન કરતા; તેમ એકાન્તનિવાસી ભગવાન શંકર તેમને પોતાના કંઠે ધારણ કરતા.

૧૨—રુશિયામાં નવો બળવો અથવા ખેતી

રુશિયામાં નવો બળવો !

મથાળું જરા ચમકાવનારું છે ! ખુશીની વાત એ છે કે, રુશિયાનો નવો બળવો લોહી રેડવા-વાળો કે ખુનામરકી ફેલાવનારો નથી ! રુશિયામાં રાજ્યદારી તેમજ સામાજિક બળવા થઇ ચૂક્યા પછી હવે ખેતીનો બળવો જાગ્યો છે; અને તે એકલા ખેડુતોનુંજ નહિ પણ આખા રુશિયાનું કલ્યાણ કરે તેવો છે ! પરતંત્ર દેશોમાં ધામધૂમીયાં ખેતીવાડી કમીશનો પાછળ બ્યારે નાણાંનો વ્યર્થ ધૂમાડો કરવામાં આવે છે, ત્યારે રુશિયામાં તો બળવા જેવી મોટી ઉથલપાથલ કરે તેવી ખરેખરી લાભદાયક ખેતીના સુધારાની યોજના હાથ ધરવાની તડામાર તૈયારીઓ ચાલી રહી છે ! રુશિયાના નિર્દેશો ભલે પોતાની જીલ કે કલમ ધસ્યા કરે, તેના હડહડતા દુશ્મનો ભલે તેનો ઘડો લાડવો કરવાનાં છુપાં કાવત્રાં કર્યા કરે; પણ રુશિયા તો ગુલામીના ઉત્પાદકવાદોનો વિનાશ, ઇચ્છીને માનવંતનો સુખ અને કલ્યાણના માર્ગો પ્રતિ ત્વરિત ગતિથી પ્રયાણ કરી રહ્યું છે !

x

x

x

x

લેનીનની ગંજવર યોજના !

રુશિયાના કિસ્મતમાં અજબ પલટો લાવનારા લેનીનના બળવંત ભેજમાં ખેતીસુધારણાની ગંજવર યોજના જન્મી હતી, અને તેની ખાસ ખુશી ખેતીને ઔદ્યોગિક સ્વરૂપ આપવાની છે. આ યોજના અન્નેડ છે, અને જગતના ઇતિહાસમાં તેવી જંગી યોજનાનો કોઇએ કદી વિચાર સરખો કર્યો હોય એવો ઉલ્લેખ મળી શકતો નથી ! આ યોજના પ્રમાણે અનાજ પેદા કરવા માટે ૧૦૦,૦૦૦ એકરનું એક એવાં ૧૨૫ ખેતરો ઉભાં કરવાનાં છે. આ ખેતરોની પેદાશમાંથી રુશિયન સરકાર ૨૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ શુશલ અનાજ પરદેશ ખાતે મોકલી શકશે, એટલે પછી બીજા જમીનદારો પાસેથી અનાજ ઉધરાવવાની કે મેળવવાની તેને કોઇ પણ જાતની ખટપટ કરવાની જરૂર નહોતી. આ યોજનાનો અમલ કરવા માટે આવતાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન યાંત્રિક હજો, સાંચાકામ વગેરે ખરીદવા પાછળ ૧૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ યાને દોઢ અબજ રૂપિયા ખર્ચવામાં આવનાર છે; અને ખેડુતોનાં મકાનો તથા તેમની રમતગમત માટેની ક્લબો વગેરે બાંધવાનાં ખર્ચનો પણ તેમાંજ સમાવેશ થઇ જાય છે.

x

x

x

x

આ યોજનાનો અમલ થતાં સંખ્યાબંધ ખેડુતો તેમાં કામે લાગી જશે, અને સવાસો ખેતરો જાણે કે સવાસો ઔદ્યોગિક કારખાનાં હોય એવાં બની જશે. ખેતી અને ઉદ્યોગ તેમજ ખેડુત અને મજૂર એ બન્ને જાણે કે એકબીજાના પર્યાયવાચી શબ્દો (અધરવડ) બની જશે. કહો કે, બન્ને વચ્ચેનો તફાવત ભુંસાઈ જશે. ખેતરોની વ્યવસ્થા કરનારી કમિટીઓમાં ખેડુત મજૂરો વિરાજશે, અને અનાજની આપ-લે તથા વેચાણને અંગે શહેરોનાં મજૂરમંડળોના સમાગમમાં પણ તેઓ આવી શકશે. ખરા સમાજવાદની આ રીતે સર્વાંગે સ્થાપના થશે, અને ખેડુતોના અધરા પ્રશ્નોનો ફડકો કરવામાં રુશિયા ગોથું ખાઇ જશે; અને તેનો બળવો નિષ્ફળ જશે, એવાં સ્વપ્ન જોનારાઓ હાથ ધસતા રહી જશે ! લેનીન એ રુશિયાના ઉદ્ધારમાટે ઇશ્વરે મોકલેલી એક મહાન વિભૂતિ હતી. એ વાત સ્વીકારવાની હવે કોણ ના પાડશે ? આ યોજના ઉપરથી બ્રિટિશ હિંદ કે દેશી રાજ્યો કાંઈ બોધપાઠ શીખશે ?

(“હિંદુસ્થાન”ના એક અંકમાંથી)

९३-राजा प्रह्लाद का न्याय

प्राचीनकाल में स्वयंवर की प्रथा थी। जय किसी राजा की कन्या विवाहोचित अवस्था की हो जाती थी तब वह स्वयंवर रखाता था। स्वयंवर में सभी राजे आते थे और लड़की जिसको पसंद कर गले में जयमाल डाल देती थी, उसीके साथ उसका न्याह होता था।

एक समय एक राजा की लड़की का स्वयंवर रखाया गया। राजा प्रह्लाद के पुत्र विरोचन तथा अंगिरा के पुत्र सुधन्वा दोनों उस स्वयंवर में गये। वहाँ अनेकों ब्राह्मण, राजा तथा राजकुमार उपस्थित थे, निश्चित समय पर उस राजा की कन्या स्वयंवर-लवन में आयी। राजकुमारी ने ब्राह्मणकुमार सुधन्वा के साथ विवाह करना स्वीकार किया; इस पर विरोचन ने उस राजकुमारी से कहा—“तुम कौनसा गुण देण कर उस ब्राह्मणकुमार से विवाह करना चाहती हो? वह निर्धन है, उसके यहाँ तुम्हें कुछ होगा। अच्छा होगा कि तुम हमारे साथ सादी करो। मैं राजकुमार हूँ और उससे श्रेष्ठ हूँ।” यह सुन कर उसने कहा—“अच्छा होगा, कल आप लोग दोनों आदमी हमारे महल में आवें, जे श्रेष्ठ होगा उसीके साथ मैं शादी करूँगी।”

दूसरे दिन दोनों उसके यहाँ पहुँचे। पहले विरोचन पहुँचे, आदर से सुधन्वा भी आये। राजकुमारी केशिनी ने दोनों का अच्छा आदरमान किया। विरोचन ने सुधन्वा से अपने पास ही बैठने को कहा; परंतु सुधन्वा ने कहा—“हम तुम्हारे पास नहीं बैठेंगे, क्योंकि हम तुम से श्रेष्ठ हैं।”

विरोचन ने पूछा—“यह कैसे?”

सुधन्वा ने उत्तर दिया—“जय कभी हम तुम्हारे पिता के यहाँ जाते हैं तो वे अपना आसन छोड़ कर बैठ जाते हैं और पहले हम को बिठाकर तब स्वयं बैठते हैं।”

विरोचन ने कहा—“यह नहीं; किसी विद्वान के यहाँ बल कर पूजा नय कि हम दोनों में कौन श्रेष्ठ है? और प्राणों की आल रहें।”

सुधन्वा ने कहा—“अहुत अच्छा! परंतु दूसरे के पास जाने की कौन आवश्यकता है? यद्यपि न तुम्हारे पिता महाराज प्रह्लाद से ही पूजा नय कि हम दोनों में कौन श्रेष्ठ है? जिसको श्रेष्ठ पता दोगे वही श्रेष्ठ समझा नयगा।” अंत में वही निश्चय हुआ कि प्राणों की आल रण कर महाराज प्रह्लाद से पूजा नय कि दोनों में कौन श्रेष्ठ है।

यह निश्चय कर वे दोनों महाराज के यहाँ पहुँचे। महाराज ने सुधन्वा की जड़ी आतिर कर के उनके आने का उद्देश्य पूछा। सुधन्वा ने कहा—

“हे राजन्! हममें और आपके पुत्र में इस आत के लिये प्राणों की आल लगी हुई है कि हम दोनों में कौन श्रेष्ठ है। कृपया आप इस आत का न्याय कर दें।”

सुधन्वा की यह आत सुन कर महाराज प्रह्लाद अडे धर्ससंकट में पडे। यदि सत्य कहते हैं तो एकद्वैते पुत्र के प्राणों से हाथ घोना पडता है और यदि पुत्र का मोह करते हैं तो असत्य का आश्रय लेना पडता है। राजा इसी सोच विचार में पडे थे। अंत में उन्होंने निश्चय किया कि यह पुत्र से लगे ही हाथ घोना पडे; पर असत्य नहीं भोलेगे। अतएव वे बोले—“हे पुत्र विरोचन! सुधन्वा के भाँ-आप दोनों ही तुम्हारे भाँ-आप से श्रेष्ठ हैं; इस लिये सुधन्वा तुमसे श्रेष्ठ है।”

राजा का यह न्याय सुन कर यारों और से ‘वन्य धन्य’ की आवाज आने लगी, सभी राजा के न्याय की प्रशंसा करने लगे, सुधन्वा भी अहुत प्रसन्न हुआ—उसने कहा—“हे राजन्! आपकी न्यायप्रियता देण कर मैं अहुत प्रसन्न हूँ, आपने पुत्र के प्राण का मोह न कर के भी सत्य की रक्षा की, इसलिये मैं आपके पुत्र को प्राणदान देता हूँ; पर उसे केशिनी के पास बल कर भेरी श्रेष्ठता स्वीकार करनी पडेगी। विरोचन ने पिता की आज्ञानुसार केशिनी के पास जा कर सुधन्वा की श्रेष्ठता का स्वीकार कर लिया।

प्राचीनकाल में राजा जैसे न्यायी होते थे कि एकद्वैते पुत्र के प्राण का मोह छोड़ कर भी सत्य की रक्षा करते थे। (“भनारमा” ना एक अंकमां लेपकः—श्री० जम्भनप्रसाद सिंह)

૧૪-ઉંદર કરડવાથી ઉપજતો તાવ

ઝેરી ઉંદરના કરડવા પછી જ્યાં તે કરડ્યો હોય ત્યાં સોજો આવી જગ્યા ફૂલી જાય છે અને થોડા દિવસો પછી તાવ થોડા થોડા વખતને અંતરે આવે છે. આને ઉંદર કરડવાથી ઉપજતો તાવ કહે છે.

આ તાવ હિંદુસ્તાનમાં પુષ્કળ છે. જાપાનના દાકતરોએ ઘણાં સૈકાથી આ તાવસંબંધી જ્ઞાન ધરાવેલું અને તેના જંતુ વગેરેની હવે બરાબર જાણ થઈ છે. ચાંદી, દુકાળો આ તાવ વગેરેના જંતુને મળતાં આનાં જંતુઓ છે. મુ'બ્બના ડૉ. રાવે આ રોગસંબંધી વધતા જ્ઞાનમાં સારો હિસ્સો આપ્યો છે. તેની દવા પણ તેમણે પોતાની મેળે ખાસ શોધી કાઢી છે. ઉંદર, કેલ, સસલાં, વાંદરાં, બિલાડીઓ વગેરેમાં આ રોગનાં જંતુઓ બહુ સારી રીતે વૃદ્ધિ પામે છે. એક વાર ઉંદર કરડ્યા પછી કાકાબળીઆની પેઠે જો દરદીને એક વાર ખરું મટે તો તે હમેશને માટે આ રોગથી મુક્ત થાય છે.

ઉંદર કરડ્યા પછી પાંચ દિવસે અને વધુમાં વધુ સાઠ દિવસે તાવ આવે છે. ડંખ આગળની જગ્યા સૂજી જાય છે અને ચામડી વખતે મરીને કાળાં પણ પડી જાય છે. લસિકામાં પણ સોજો આવી જાય છે અને લસિકાગ્રંથિઓ સૂજી જાય છે, ટાઢ ભરાઈને તાવ આવે છે, કસમોડા પણ આવે છે. ત્રણ દિવસમાં તાવ ૧૦૩° થી ૧૦૪° સુધી વધી જાય છે, અને ત્રણ દિવસ વધુ તાવ રહીને એકદમ તે ઉતરી જાય છે. ઉતરતી વખતે પુષ્કળ પરસેવો થાય છે; પાંચ દશ દિવસ પછી કાંઈ થતું નથી. ચારપછીથી પાછો પહેલાંની માફકજ તાવ શરૂ થાય છે. વધારેમાં એ થાય છે કે, ચામડી ઉપર ઢીમડાં ઢીમડાં થઈ જાય છે, જે શીળસના જેવાં હોય છે. તે છાતી ઉપર અને હાથ ઉપર ખાસ થાય છે.

ઘણી વખત હાથપગના સાંધાના 'રિપ્લેક્સીસ' બહુ વધી જાય છે, ચામડીની સ્પર્શેન્દ્રિય વધુ તીવ્ર થાય છે, સ્નાયુઓ અને સાંધામાં દુઃખાવો થાય છે અને ગોટલા ઘાસે છે. મરણપ્રમાણ સોએ દશ ટકા જેટલું હોય છે. મરણ થતા પહેલાં સન્નિપાત થાય છે. છેવટે દરદી મરણની ઘડી વખતે શુભ થઈ ગયેલો હોય છે.

તાવ હોય ત્યારેજ તેનાં જંતુઓ લોહીમાં મળી આવે છે, નહિ તો નહિ. શ્વેતરક્તકણ લોહીમાં ૧૫૦૦૦ સુધી વધી જાય છે અને "ઇઓસિનોફિલ" નામની જાતનાં શ્વેતરક્તકણ વધી જાય છે. આ દરદીની ચિકિત્સા કરવાને "વાસરમન" નો પ્રયોગ થાય છે. જે દરદીઓ મરી જાય છે તેમાં માલૂમ પડ્યું છે કે, લસિકાગ્રંથિઓ ઘણી ફૂલી જાય છે, બરોળ પણ ફૂલી જાય છે, કલેબું લોહીથી ભરાઈ જાય છે, ફેફસાંમાં લોહીની નસો થોડી થોડી તૂટી પણ જાય છે, ઘોળો ડોળો રાતો થઈ જાય છે.

ઇલાજ:-"સાલ્વર્જન" ની પીચકારીઓ ઘણુંજ સાઈ કામ કરે છે. "નોવાર્સીબીક્સન"નું એકજ અંતરક્ષેપન ઘણું ખરું બસ થઈ રહે છે. જ્યાં ઉંદર કરડ્યો હોય ત્યાં હંમેશ કાર્બોલિક લોશનથી ઘોષ નાખી અગર "પોટેશિયમ પરમેન્ગેનેટ"થી ઘોષ નાખી ચોખ્ખું જલદ કાર્બોલિક એસિડ લગાડીને ડંખ બાળી દેવો જોઈએ.

("વૈદ્યકદ્વય"ના એક અંકમાં લખનાર:-ડૉ. ચંદુલાલ સેવકલાલ, વડોદરા.)

૧૫-શુદ્ધિ ઔર અછૂતોદ્ધાર કી વિફલતા

શબ્દ બહુત કડે હૈ-ધોર નિશાપૂર્ણ હૈ-પરંતુ સચાઇ હૈ, ચાહે કડવી હૈ. બહુત સે લાઈ પૂછે-હમ સંવાદપત્રોં મેં રોજ શુદ્ધિ ઔર અછૂતોદ્ધાર કે સમાચાર પઢતે હૈં કિ આજ અમુક સ્થાન મેં ઇતને લોગ શુદ્ધ હુએ, ઔર આજ અમુક સ્થાન મેં ઇતને અછૂતોં કો યજોપવીત દિયે ગયે; ફિર તુમ કુસે કહતે હો કિ શુદ્ધિ ઔર અછૂતોદ્ધાર આન્દોલન સફલ નહીં? ઉત્તર મેં હમારા નિવેદન હૈ કિ કિસીકો જૂઠા કહને કી આવશ્યકતા નહીં. પરમેશ્વર ને આપકો આખેં દી હૈ. આપ સ્વયં દેખ સકતે હૈં કિ ઇસ સમય હિંદુસમાજ મેં ફૂસરે ધર્મોં સે શુદ્ધ હો કર આનેવાલે લોગોં કી સંખ્યા કિતની હૈ? આજ તક જિતને બી લોગ મુસલમાનોં ઔર ઇસાઇયોં સે શુદ્ધ હો કર આયે હૈ, જિનકી શુદ્ધિ કે સમાચાર સંવાદપત્રોં મેં મોટે અક્ષરોં સે છપતે રહે હૈ, ઉનકી સંખ્યા કમ સે કમ પાંચસૌ તો હોગી; પરંતુ ઉનમેં સે મુઝે ખીસ કે નામ તો ગિતા દીજિયે, જો આજ બી હિંદુ હોં. કયા વે સખ કે સખ વાપસ નહીં લૌટ ગયે? ગત દિસંબર માસ મેં લાહૌર મેં તીન-ચાર મુસલમાન શુદ્ધ હુએ થે. ઉનમેં સે એક પંઞ વિદ્યાનંદ-અરખી કે બહુત બડે મૌલવી કહે જાતે થે-ઉસ સમય ઉનકી શુદ્ધિ પર બડા હર્ષ પ્રકટ કિયા ગયા થા. સારે મુસ્લિમ જગત કો ચૈલંજ દિયા ગયા થા; પરંતુ આજ વહ વિદ્યાનંદ કહાં હૈ? 'તેજ' કે મુનશી પ્રેમચંદ, ભૂતપર્વ શેખ ઇન-આમલહક, આજ કહાં હૈ? હમારી પ્રતિજ્ઞા હૈ કિ ૧૫ પ્રતિ સૈકડા સે બી અધિક લોગ પીછે લૌટ ગયે હૈં.

મલકાનોં કી શુદ્ધિ પર બડા ગર્વ કિયા જાતા હૈ. થી બી વહ બડે ગર્વ કી ખાત; પરંતુ ખેદ હૈ જો લોગ સચાઇ કો જાનતે હૈં વે બડે ચિંતાતુર હૈં. મલકાનોં કી શુદ્ધિ કી જોરિપોર્ટ સમય સમયપર સંવાદ-પત્રોં મેં છપતી રહી હૈ ઉસકે અનુસાર શુદ્ધ હોનેવાલોં કી ગિનતી ઢાંઢ લાખ સે કમ નહીં પહુંચતી. પરંતુ મુઝે એક લાઇ સે-જો શુદ્ધિ કે પ્રચારક હૈ-યહ જાન કર બડા દુઃખ હુઆ કિ જિન મલકાનોં કે સાથ હિંદુઓં કો ખાનપાન હૈ ઉનકી સંખ્યા ઇસ સમય ખીસ હજાર સે અધિક નહીં. ખાકી મલકાનોં પૂર્વવત્ અલગ કે અલગ હૈં. ન ઉનકી ખેરી કોઈ હિંદુ લેતા હૈ ઔર ન અપની ઉનકો દેતા હૈ. જખ વે શિકાયત કરતે હૈં તો ઉન્હોંને કહા યહ જાતા હૈ કિ તુમ આપસ મેં હી વ્યાહ-શાદી કર લિયા કરો. વે કહતે હૈ કિ યદિ હમેં મલકાનોં મેં હી વ્યાહ શાદી કરની થી તો ફિર તુમહારે સાથ મિલને કો ઢોંગ કરને કી આવશ્યકતા હી કયા થી? ફલતઃ ઇન લોગોં મેં સે બહુત સે કો અપની પૂર્વ અવસ્થા મેં લટકતે હુએ કિસી ઠોકર કી રાહ દેખ રહે હૈં.

કલકત્તે મેં હિંદુ-મિશન નામ કી કોઇ સંસ્થા હૈ. ઉસકે પ્રમુખ કાર્યકર્તા એક સંન્યાસી માલૂમ હોતે હૈં. ઉનકે દ્વારા કી જાનેવાલી શુદ્ધિયોં કી જોરિપોર્ટ સમાચાર-પત્રોં મેં છપા કરતી હૈ વહ ઇતની અવિશ્વાસ્ય હોતી હૈ કિ પઢકર હંસી આતી હૈ. સ્વામીજી મહારાજ એક એક દિન મેં તીસ તીસ હજાર ઇસાઇયોં કો હિંદુ બના ડાલતે હૈ. ઇસ મિશન કે કાર્ય કે વિવરણ કો પઢ કર મુઝે બી બડા આશ્ચર્ય હોતા થા; પરંતુ જખ પતા લગાયા તો સારી ખાતેં હવાઈ કિસે ઔર શેખચિદલી કી કહાનિયાં જાન પડી, જો લોલે લોલે હિંદુઓં ઔર વિશેષતઃ મારવાડિયોં કો પ્રસન્ન કર કે અપના સ્વાર્થ સિદ્ધ કરને કે લિયે ગઢી ઔર પ્રકાશિત કી જાતી હૈ. વાસ્તવ મેં ખીસ હજાર તો દૂર રહે, ખીસ કી બી શુદ્ધિ નહીં હોતી. કયા એસે ખયાલી પુલાવ સે હિંદુ સમાજ કો કુછ વાસ્તવિક હિત હો સકતા હૈ?

અખ જરા અછૂતોદ્ધારપર દષ્ટિ ડાલિયે, જિસકે લિયે બડે બડે ધન-કુબેર અપને ખજાને ખોલે રખતે હૈં.

ઇસ આંદોલન કી વિફલતા કો એક બડા પ્રમાણ યહ હૈ કિ જિનકો અછૂત કહા જાતા હૈ ખુદ ઉનકે અંદર ઇસકે વિરુદ્ધ લાવ ઉત્પન્ન હો ગયા હૈ. ઉનકા કહના હૈ કિ વર્ણવારી હિંદુ હમારે ઉદ્ધાર કે બહાને હમમેં ફૂટ ડાલ રહે હૈં ઔર હમેં અપમાનિત કરતે હૈં. વે હમેં સમાજ મેં સમતા કો અધિકાર દેને કો તૈયાર નહીં. સરકાર મેં કેવલ હિંદુઓં કી સંખ્યા અધિક દિખા કર હમારે રાજનીતિક અધિકાર આપ હડપ કર જાના ચાહતે હૈં. હમમેં સે જિન લોગોં કો ચે

‘શુદ્ધ’ કર લેતે હૈં વે હમસે તો અલગ હો જતે હૈં; પરંતુ યે ઉનકો કોઇ સામાજિક અધિકાર નહીં દેતે. ઇસ લિયે વે બિચારે ન ઇધર કે રહતે હૈં ઔર ન ઉધર કે.

અછૂત લોગ અખ અપને કો ‘આદિધર્મી’ યા ‘આદિહિંદુ’ કહને લગે હૈં. વે હિંદુ-ઓસે અલગ હો કર મુસલમાનો ઔર સિકખોં કી ભાંતિ અપને રાજનીતિક અધિકાર સરકાર સે માંગ રહે હૈં, કયોંકી ઉનકો વિશ્વાસ હો ગયા હૈં કિ ઇસ સમય હિંદુ અપના સ્વાર્થ સિદ્ધ કરને કે લિયે હી ઐસી ચાપલૂસી કર રહે હૈં; અન્યથા ઇનકી હમેં કુછ દેને-દિલાને કી ઇચ્છા બિલકુલ નહીં.

પિછલે દિનોં લાલા લાજપતરાય ને એસંબલી મેં કહા થા કિ યદિ સરકાર હમેં એક કરોડ રૂપિયા દે દે તો હમ એક હી વર્ષ મેં અછૂતપન દૂર કર સકતે હૈં. ઉસકે ઉત્તર મેં અછૂતોં કે ચુરુમુખી પત્ર ‘આદિધર્મી’ ને લિખા થા કિ સત્યુગ, ત્રેતા ઔર દ્વાપર મેં હિંદુઓં કા ચક્રવર્તી રાજ્ય થા. કયા ઉન ત્રીન યુગોં મેં આપકો એક કરોડ રૂપિયા નહીં મિલા? ઉસ સમય હમારા ઉદ્ધાર કરના તો દૂર રહા, હમેં શિક્ષા તક પ્રાપ્ત કરને કા અધિકાર ન થા. વેદ-મંત્ર કી ધ્વનિ સુન લેને સે કાન મેં પીધલા હુઆ સીસા બર દિયા જતા થા. મંત્ર કા ઉચ્ચારણ કરને પર જીભ કાટ ડાલી જતી થી. હિંદુઓં ને ઉસ સમય હમારા કુછ ન ઉઠાયા તો અખ એક કરોડ રૂપિયા લે કર હમારા કયા કર દેંગે? યહ સખ ઘોખા હૈ, હમ લોગોં કો દાસ બના કર દબાએ રખને કી ચાલેં હૈં.

હો સકતા હૈં કિ ઐસી જલ્દી કઠી બાતેં ઉનકો હિંદુઓં કે શત્રુઓં ને સિખાચી હોં; પરંતુ વિચારણીય વિષય યહ હૈં કિ કયા ઉનકે ઇસ કથન મેં કુછ સચાઇ નહીં? હમારી પ્રતિજ્ઞા હૈં કિ કોઇ ભી માતા કા લાલ છાતીપર હાથ રખ કર ઉનકે કથન કો જૂઠ્ઠા સિદ્ધ નહીં કર સકતા. અછૂતોદ્ધાર કે લિયે હિંદુઓં કી ઓર સે જો ભી પ્રયત્ન હો રહે હૈં, ઉન સખકી તહ મેં એક ભાવ કામ કર રહા હૈ. હિંદુ યહ તો ચાહતે હૈં કિ અછૂતોં કી દશા પહલે સે અચ્છી હો જાય; પરંતુ વે યહ નહીં ચાહતે કિ વે હમારે ખરાબર હો જાય. દૂસરે શબ્દોં મેં વે રહેં દાસ કે દાસ; હાં જરા સાફ સુથરે હો જાય. એક મહામૂર્ખ વ્યભિચારી ઔર મદ્દ-માંસાહારી બ્રાહ્મણ ઔર બનિયા હિંદુઓં કી દૃષ્ટિ મેં એક સુશિક્ષિત, સદાચારી ઔર ધર્માત્મા ચમાર સે સદા અચ્છા હૈ. મુઠ્ઠ સે એક ચમાર કો અપના ભાઇ કહતે હુએ ભી હિંદુ હૃદય મેં ઉસે નીચ ઔર જઘન્ય સમજતા હૈ.

કોઈ પચ્ચીસ વર્ષ હુએ મહાત્મા મુન્શીરામ (જિનકા નામ બાદ કો સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ હુઆ)ને કુછ રહતિયા પરિવાર શુદ્ધ કીયે થે ઉસ સમય લોગોં ને ઉનકે હાથ કા લે કર ખાયા ભી થા. પરંતુ આજ ઉનકી અવસ્થા કયા હૈં? વે ફિર અછૂત કે અછૂત હૈં. કોઇ હિંદુ ઉનકે સાથ ખાન-પાન નહીં કરતા. શુદ્ધ હુએ રહિતીયા બિરાદરી કે એક યુવક શ્રીયુત ઉદયચંદ્રજી મેટ્રિક્યુલેશન પાસ હૈ, મેરે મિત્ર હૈ. ઉનહોંને મુઝે બતાયા કિ શુદ્ધ હો કર હમ બી આદિત મેં ફંસ ગયે હં. જિસ બિરાદરી કો હમ અશુદ્ધ સમજ કર છોડ આયે હૈં ઉનસે તો હમ મિલતે નહીં, ઇધર હિંદુ લોગ હમેં લેતે નહીં. ઇસ લિયે વ્યાહ-શાદિ કે લિયે હમેં બી દિલ્લત રહતી હૈ. ઇતની દેર સે શુદ્ધ હો જાને પર ભી ક્રિયાત્મક રૂપ સે હમ અછૂત કે અછૂત હી હૈં.

ચુરુદાસપુર જિલ્લે મેં ડોમ નામ કિ એક અછૂત જાતિ વસતી હૈ. ઇર્ધ વર્ષ હુએ ઉનહોં શુદ્ધ ક્રિયા ગયા થા; પરંતુ ઉનકો અપને શરીર કા એક અંગ બનાને કે સ્થાન મેં હિંદુઓં ને “મહાશય કૌમ” કે નામ સે ઉનકી એક અલગ જાતિ બના દી હૈ, જો પૂર્વવત્ અછૂત કી અછૂત હૈ. ઉસ જિલ્લે મેં “મહાશય” શબ્દ અછૂત કા પર્યાયવાચી હો ગયા હૈ. ઇસલિયે વહાં કોઇ ભી હિંદુ આર્ય-સમાજ અપને નામ કે સાથ ‘મહાશય’ શબ્દ કા પ્રયોગ સહન નહીં કરતા.

અખ આપ સ્વયં ભી સોચિયે કિ યે બાતેં અછૂતોદ્ધાર કી સફલતા કી ઘોતક હૈ યા વિફલતા કી? જિસ અછૂતોદ્ધાર પર આજ લાખોં રૂપયે ખર્ચ કિયે જતે હૈ, કયા ઉસમેં કુછ સ્થાયીત્વ હૈ? કયા ચમાર કો ‘ઋષિસંતાન’ યા મેઘ કો ‘ભક્ત’ કહને સે અછૂતપન દૂર હો જાયગા?

મૌલાના મુહમ્મદઅલી ને ભાઈ પરમાનંદજી સે ઠીક કહા થા કિ આપકી શુદ્ધિ ઇસ્લામી ‘તબલીગ’ કા મુકાબલા નહીં કર સકતી. દેખિયે-મૈં આજ એક ભંગન કો મુસલમાન કર કે અપની બેગમ બના સકતા હૂં. મૈં કિસી ભી મુસલમાન બનાવેવાલે યોગ્ય હિંદુ કે સાથ અપની કન્યા કા

विवाह कर सकता हूँ। क्या आप यादगवलीयल में यह साहस है? यदि नहीं, तो फिर आप शुद्धि का शौर मया कर लमें क्यो विहात है? मौलाना को लाधल ने क्या उत्तर दिया सो हम नहीं जनते, परंतु हमारी अंतरात्मा कह रही है कि सारे हिंदु-समाज के पास इसका कोध उत्तर नहीं।

कुछ वर्ष की आत है, नवावापुर (हरिद्वार) में एक मौलवी साहय और स्वर्गीय पं. मुरारीदास का शास्त्रार्थ हो रहा था। मौलवी साहय आर्यसमाज पंडित की प्रयल युक्तियों की ताल्य न ला सके। वे अलुत धयर गये। पंडित की विजय पं. हिंदु जनता कूची न समाती थी। अंत को मौलवी साहय ने उच्य स्वर से कहा—पंडितल महाराज! में कहता हूँ, धस्वाम सय्या है और आप कहते हैं वैदिकधर्म। मेरी और आपकी युक्तियां जनताने सुन ली; परंतु दोनों धर्मों में से वास्तव में कौन सय्या है इसका निर्णय अली हो जाता है। मैं; वैदिक धर्म को सय्या समझ कर अली धस्वाम को छोडता हूँ और हिंदू जनता हूँ। मेरे लडके ली है और लड-कीयां ली। आप मेरी लडकीयां लीजिये और मेरे लडकों को अपनी लडकियों दीजिये। तल मैं मातंगा आपका धर्म सार्वलौम और आपकी युक्ति सय्यी है। यदि यह साहस नहीं, तो आप आधये धस्वाम में आप अपनी लडकीयां ली न दीजिये, मैं आपके लडके को अपनी लडकी देता हूँ।

मौलवी साहय के ये शब्द क्या थे? पंडितल के लिये नीचे आकाश से गिजली का गिरना था। पंडितल थूप रह गये, उनसे कुछ ली उत्तर न जन पडा। तल मौलवी साहय ने कहा—क्या इसी लल पर धस्वाम के प्रयल प्रवाल को रोकना चाहते हो? धस्वाम एक लचित-अथूत धर्म है। वह तुम्हारे धन वितंडवाहों से कुयला नहीं जन सकता।

आज तक हिंदु-समाज के पास मौलवी साहय के यैवेन का कोध उत्तर नहीं है। आज कल जितने ली मुसलमान पुरुष शुद्ध हो कर आर्य धर्म में आते हैं उनमें से अधिकांश मुक्तपोर और निकम्में होते हैं। फिर मुसलमान स्त्रियों तो केवल वली शुद्ध होती हैं, जिनका कीसी के साथ पहले ली आपार गिगड थूका होता है। कोध ली संभ्रान्त मुस्लीम परिवार शुद्ध नहीं होता। मेरे धन शब्दों से कदाचित् शुद्धि-सला के कार्य-कतों रुध हो लयेगे, परंतु यह एक असी सय्याध है जिसको उलटायी नहीं जन सकता।

फिर, क्या कारण है कि संभ्रान्त मुसलमान परिवार वैदिक धर्म में नहीं जनते? दो शब्दों में इसका कारण है—हिंदुओं की जनत-पांत। इस जनत-पांत के कारण हिंदु उन नये आने-वाले लाधयों को पूरे अधिकार नहीं दे देते-उनके साथ रीटी-मेटी का संघ करने को तैयार नहीं होते। मनुष्य एक सामाजिक प्राणी है और व्याह-शादी के बिना सारी आयु व्यतीत करना उसके लिये कठिन है। इस लिये वे लोग वैदिक धर्म में आना पसंद नहीं करते। दूसरे हिंदू हो जाने पर ली वे कयात्मक रूप से आजन्म अहिंदू नहीं जने रहते हैं। उनपर से मुसलमान होने का कलंक सारी उम्र नहीं जाता। उधर हिंदू ली विपक्ष हैं। धनकी व्याह-शादी सल अपनी तंग जन के लीतर ली होती है; क्योकि नवागंतुक लाधयों की कोध जनत नहीं होती, इस लिये कोध हिंदू उनको अपनी लडकी देने को तैयार नहीं होता। यदि हिंदू जनत-पांत के ढकोसले को छोड कर गुण-कर्मानुसार विवाह करने लग लये तो थोडे ली काल में लाधों मुसलमान प्रतिष्ठित और कुलीन परिवार वैदिक धर्म को ग्रहण कर लेंगे।

हिंदूओं की जनत-पांत ने केवल शुद्धि और अल्लूतोहार को ली निषेध नहीं कर दिया; वरन् इसके कारण हिंदू संगठन ली असंलव रहा है। इस सलय प्रत्येक हिंदू कयात्मक रूप से केवल अपनी जन को ली हिंदू और अपना लाध समजता है। आकी हिंदू उसके लिये सल अहिंदू हैं। वह उनके साथ रीटी-मेटी का संघ नहीं कर सकता। धतना ली नहीं, ये जन एक-दूसरे को नीय समजती आर वृणा की दृष्टि से देखती है। धनका आपस में प्रेम तथा ब्रातृ-लाव के सूत्र में पिरोया जना असंलव है।

पंजल में हाधकार्ट के थिह जज्ज सर शाहिदासल है। एक दिन एक अजन्म-भाबिमाननी अत्री वकील कह रहे थे कि सर शाहिदास थिह जज्ज हो गये तो क्या हुआ? है तो वे अनिये

હી. કોઈ ધનસે પૂછે કે ધનકી ધસ ઉક્તિ કા કુછ મતલબ હૈ ? હૈ તો બનિયે હી, યહ ખાત ક્યા હુઈ ? હમારે જાત-પાંત-તોડક-મંડલ મેં પ્રત્યેક જાત કે લોગ સભાસદ હૈં. એક બાર એક ‘મહા-જન’ જાતિ કે સજ્જન કો અપની લડકી કે લિયે વર કી જરૂરત થી. ઉસને મંડલ કો લિખા કે વર ઔર ચાહે કિસી જાતિ કા હો, પરંતુ સુનાર ઔર અરોડા નહીં હોના ચાહિયે. મૈને પૂછા-ક્યોં ? ઉતર મિલા—યે લોક બડે ગંદે ઔર કૌર કમીને હોતે હૈ. મૈને કહા—કોઈ એક મનુષ્ય ગંદા યા નીચ હો સકતા હૈ, ન કિ સારી હી જાતિ. ધસ પર ઉસને કહા—નહીંજી, જાતિ હી નકમ્મી હૈ. દેખિયે, કેસી ખુરી ધારણા હૈ !

ઉપર કે ધન કતિપય દ્રષ્ટાંતોં સે આપકો દૂષિત હિંદુ-મનોભાવ કા કુછ પતા લગ ગયા હોગા. એસી અવસ્થા હૈ ! કૌન માન સકતા હૈ કે હિંદુઓં કા ભી કભી સચ્ચા સંગઠન હો સકતા હૈ ?

હિંદુઓં કે સારે અનિષ્ટ કા મૂલકારણ ઉનકે સમાજરૂપી શરીર કા રાજરોગ હૈ—જન્મ-મૂલક જાત-પાંત, અછૂતપન, સંગઠન કા અભાવ, શુદ્ધિ કી વિકલતા, પ્રેમાભાવ, મુસલમાનોદ્વારા પીટાના યે સખ ઉસ મહારોગ કે બાહરી લક્ષણ હૈં. યે ખુદ રોગ નહીં, પરંતુ હમારે નેતાલોગ મૂલ રોગ કી ચિકિત્સા પર ધ્યાન ન દે કર ઉસકે બાહરી ચિન્હોં દૂર કરને કા યત્ન કર રહે હૈં. પરંતુ જ્ય તક શરીર કે ભીતર વિષેકા માદા મૌજુદ હૈ, જ્ય તક રોગ કી જડ નહીં કટતી, તખ તક બાહરી લક્ષણોં કી ચિકિત્સા કરને સે રૌગી સ્વસ્થ નહીં હો સકતા. દૂસરોં કો સુધારના સુગમ હૈ, પરંતુ આત્મસુધાર કીસી ઉચ્ચ આત્મા કા હી કામ હૈ; ઔર અછૂતોદ્ધાર મેં કેવલ રૂપયે હી દે દેને પડતે હૈં. અપને પર કોઈ જિન્મેદારી નહીં આતી. પરંતુ જાત-પાંત તોડના આત્મસુધાર હૈ. ઇસકે દ્વારા હમ ક્રિયાત્મક રૂપ સે યહ દિખલાના હૈ કે હમારે અંદર જન્મ સે ઉચ્ચ-નીચ કોઈ ભાવ મૌજુદ નહીં. હમ હિંદુમાત્ર કો સચ્ચે અર્થોં મેં અપના બરાબર કા ભાઈ સમજતે હૈ. હમારે લિયે હમારી તંગ ખિરાદરી કે થોડે સે લોગ હી હિંદુ નહીં, વરન્ યહ સારા હિંદુસમાજ હમારી ખિરાદરી હૈ. ઉસમેં હમ જહાં ચાહે યણુ-કર્મોનુસાર વ્યાહ-શાદી કર સકતે હૈં, ઇસલિયે આત્મશુદ્ધિ સે હિંદુ બચારતે હૈં; પર યહ ખાત એક ધ્રુવ સત્ય હૈ કે યદિ હિંદુઓંને જાત-પાંત કો નષ્ટ ન કિયા તો યહ ઇનકો માત્રા કર ડાલેગી.

(“આર્યપ્રકાશ” તા. ૩૦-૯-૨૮ ના અંકમાં લેખક-શ્રી. સંતરામજી બી. એ.)

૯૬-બ્રાહ્મણનો પુત્ર ગોહત્યારો કેમ બન્યો ?

અંગાલ પ્રાંતના રાજશાહી જીલ્લાના ‘વીરજન’ નામના ગામમાં નયનચંદ્રરાય નામનો એક પ્રતિષ્ઠિત બ્રાહ્મણ જમીનદાર રહેતો હતો. તેને કાલિચંદ્ર રાય (કાળો ચાંદ) નામનો એક યુવાન અને અત્યંત સ્વરૂપવાન પુત્ર હતો. તેના મસ્તક ઉપર ધુધરીઆળા લાંબા કાળા કેશ, વિશાળ લલાટ અને મુખ ઉપર ઉગતી મૂંછોની શ્યામ રેખાવડે તે પ્રાંતકાલના ખીલેલા કમળસમાન અધિક દીપ્યમાન થઈ રહ્યો હતો. કાલિચંદ્ર રાયનું આયુ લગભગ ૨૫-૨૬ વર્ષનું હતું. તે સંસ્કૃત, અંગાલી અને ફારસી ભાષાનો પ્રસિદ્ધ પંડિત ગણાતો હતો; એટલુંજ નહિ પણ તે સાથે તેની શરીરસંપત્તિ પણ એક પહેલવાન જેવી હતી અને તે તીરંદાજ તથા ઘોડેસ્વારી આદિ યુદ્ધવિદ્યામાં નિપુણ હતો.

હજી તે કાલિચંદ્ર રાયનો વિદ્યાભ્યાસ સમાપ્ત થયો નહોતો, એવામાં તેના પિતા નયનચંદ્ર રાયનો દેહાન્ત થઈ ગયો અને ધરના કારભારનો સંઘળો ખોળે તેના ઉપર આવી પડ્યો. થોડા સમયથી જમીનની ઉપજ ઘટી ગયેલી હોવાથી તેને વિદ્યાભ્યાસ છોડી કોઈ ઉદ્યમ-ધંધો ખોળવાની ફરજ પડી.

એ સમયમાં અંગાલમાં મુસલમાન બાદશાહ ‘સુલેમાન’નું શાસન હતું. ‘ગૌડ નગર’માં તેની રાજધાની હતી. એક દિવસ રાજ્યના ફેજદારની જગા ખાલી પડવાથી બાદશાહે તે માટે એક સુયોગ્ય વ્યક્તિને શોધી કાઢવા વજરને આજ્ઞા કરી. તે વખતે ત્યાં એટલા હરીજનના નામના એક વિદ્વાન મૌલવીએ બાદશાહને કહ્યું કે—“નયનચંદ્ર રાયનો પુત્ર કાલિચંદ્ર રાય મારી પાસે ફારસી

ભણેલો વિદ્વાન અને નેકચાલવાળો આદમી છે. તેના બાહુમાં ૧૦ યુવકો જેટલું બળ છે અને શુદ્ધકળામાં પણ તે એવો નિપુણ છે કે ભલા ભલા યોદ્ધાઓ તેની બરાબરી ભાગ્યેજ કરી શકે. માટે એ માણસનેજ તે જગાએ નિયત કરવો જોઈએ.”

આ સલાહ પ્રમાણે બાદશાહે કાલિચંદ રાયને તેના ગામથી ગૌડ નગર બોલાવ્યો અને તેને ફોજદારની જગાએ નિયુક્ત કર્યો. કાલિચંદ રાય શાહી મહેલ પાસે એક મકાન રાખી રહેવા લાગ્યો અને અતિદક્ષતાપૂર્વક પોતાની નોકરી કરવા લાગ્યો.

તેને નિત્ય પ્રાતઃકાળમાં સ્નાનસંધ્યાદિ નિત્યકર્મ કરવાનો નિયમ હતો. પશ્ચાત્ દરબારી વસ્ત્ર પહેરીને ઘોડેસ્વાર થઈ અથવા પાલખીમાં બેસીને દરબારમાં જતો.

કાલિચંદ રાય જ્યારે નિત્ય પ્રાતઃકાળે મહાનંદા નદીમાં સ્નાન કરવા જતો, ત્યારે તેને શાહી મહેલની નીચેથી પસાર થતા માર્ગ ઉપર થઈને જવું પડતું હતું. તે નદીસ્નાન કર્યા પછી શ્વેત વસ્ત્ર પહેરી ધીરે ધીરે પોતાના મકાન ઉપર આવતો. તેનું તેજસ્વી મુખ અને વિશાળ કપાળ ઉપર જળથી ભીંજાયેલા સુંદર કળા કેશ અને અંગ ઉપર પવિત્ર શ્વેત ઉપવીત જોઈ માર્ગમાં સામા મળતા લોકો બાળુ ઉપર હસી જતા; પરંતુ આ સમયે એક વ્યક્તિ જેમ નયનાભિરામ ધનધટાને ચાતક જોઈ રહે, તેમ હંમેશાં તેના સુંદર સ્વરૂપસામું જોઈ રહેતી હતી. બાદશાહ ‘સુલેમાન’ની પુત્રી દુલારી નિત્ય પ્રાતઃકાળે આ બ્રહ્મકુમારની મનોહર મૂર્તિનાં દર્શન કરવા માટે નિત્ય શાહી મહેલની અટારીમાં બેસી રહેતી. કાલિચંદ રાયને મહાનંદામાં સ્નાન કરવા માટે જતાં આવતાં બંને સમય બ્યાંસુધી તે દષ્ટિમર્યાદામાં દેખાય ત્યાંસુધી એકાદશે તેની સામે જોઈ રહેતી અને તે દષ્ટિમર્યાદાથી દૂર-દેખાતો બંધ થઈ જાય એટલે લાંબો શ્વાસ ભરીને બેસી રહેતી. કાલાન્તરે આ બ્રહ્મકુમાર શાહજીની આરાધ્ય દેવ બની ગયો.

એક દિવસ પ્રાતઃકાળે શાહજીની નિત્યના નિયમ પ્રમાણે અટારીમાં બેસી હતી, તેની બાળુમાં મોતી નામની દાસી બેઠેલી હતી. તે સમયે કાલિચંદ રાય ગંગાસ્તોત્રનો પાઠ કરતો કરતો ઘર તરફ ચાલ્યો આવતો હતો. દુલારી પોતાના આ આરાધ્ય દેવ તરફ એકધ્યાનથી જોઈ રહી હતી, તે જોઈ મોતીએ કહ્યું—“શાહજી ! શું જોઈ રહ્યાં છો ?”

શાહજી—“આ સામે ચાલ્યા આવે છે તેમને !”

મોતી—“એ તો કોઈ બ્રાહ્મણ જેવો નદીસ્નાન કરીને આવતો જણાય છે. તેમાં શું જોવાનું છે ?”

શાહજી—“તારા માટે કંઈ જોવાનું નહિ હોય, પરંતુ મારા માટે તો તે દેવનું દર્શન સ્વર્ગસુખ સમાન છે.”

મોતી—(આશ્ચર્યથી) “શું કહ્યું ? તેનું દર્શન સ્વર્ગસુખ સમાન ?”

શાહજી—“હા, એ મારા હૃદયનો અધિષ્ઠાતા-માથાનો મુકુટ અને શરીરનો સ્વામી છે.”

મોતી—(વધુ આશ્ચર્યથી) “હું ? એક હિંદુ બ્રાહ્મણ તે તમારો પતિ ? તમારું ચિત્ત તો કેકાણે છે ને ?”

શાહજી—“મારું ચિત્ત અને શરીર મેં તેનેજ અર્પણ કરી દીધાં છે !”

મોતી—“એ તો ઘણીજ ભુરી વાત કહેવાય !”

શાહજી—“એમાં ભુરી વાત શાની ? મનમાં જેની ઇચ્છા થઈ, તેને મન અર્પણ કરી દીધું !”

મોતી—“પણ શું તમારી ઇચ્છા સફળ થઈ શકશે ?”

શાહજી—“મોતી ! એક આકાશમાં બે સૂર્ય કદી રહેતાજ નથી. હવે આ શરીર અને મન કદી બીજાનાં થઈ શકવાનાંજ નથી.”

મોતી—“પણ શાહજી ! માર્ગે ચાલનાર અગ્નિદેવ પુરુષની કંઈ પણ પરીક્ષા કર્યા વિના બાદશાહની પુત્રી તેને પોતાનો પતિ બનાવવા ઇચ્છે એ છોકરાદ કે ઉતાવળ ન કહેવાય ?”

શાહજી—“મેં સઘળી પરીક્ષા કરી લીધી છે. એ પુરુષ મારા યોગ્ય-બલકે મારાથી પણ શ્રેષ્ઠ છે.”

મોતી—“તે કેમ જણ્યું ?”

શાહનદી—“તેનું સુંદર મુખજ તેની ચોખ્ખતાની સાક્ષી આપે છે. કેવું સુંદર છે ?”

માતી—“શું કેવળ સુંદર હોવાથીજ કોઈ મનુષ્ય બાદશાહની પુત્રીનો પતિ થવાને લાયક ગણાય ?”

શાહનદી—“તું જરા આંખો ઉઘાડીને જો તો ખરી ! તેની પાસે કેવળ સુંદરતાજ નથી !”

માતી—“હું તો કંઈ દેખતી નથી, તેની પાસે ખીન્નું શું છે ?”

શાહનદી—“પહેલવાન જેવી મજબૂત કાયા છે, ખીલતું યૌવન છે, શરીર ઉપર કોઈ ધનપતિ જેવા અલંકારો છે અને આગળ પાછળ બે સેવકો ચાલ્યા જાય છે. એથી જણાય છે કે, તે કોઈ મોટા અધિકારી અને લક્ષ્મીવાન છે. વળી તેના સુંદર શરીર ઉપર શ્વેત જનોઘ ધારણ કરેલું છે, તેથી તે કોઈ કુલીન આહ્મણ કે ક્ષત્રિયપુત્ર હોવાની ખાત્રી થાય છે. હિંદુઓમાં સર્વથા કુલીન આહ્મણ અને ક્ષત્રિય ગણાય છે. બોલ ! આ સઘળું એક શાહનદીના પતિ થવાને માટે થોડું છે ?”

માતી—“પણ તે હિંદુ હોવાથી તમારી સાથે વિવાહ કરશે ? તે દેખાય છે તો આહ્મણ જેવો, અને તમે છો પઠાણની દીકરી !”

શાહનદીએ આ વાતનો વિચારજ નહોતો કર્યો. તે માતીના કથનમાં રહેલી સત્યતા જોઈ શકી અને એકદમ નિરાશામાં ડૂબી ગઈ. શાહનદીની આ દશા જોઈને દાસીને દયા આવી. તેણે કહ્યું :—
“શાહનદી ! જો તમે તે પુરુષનેજ પોતાના પતિતરીકે માની લીધો હોય તો તેમાં તમારી કંઈ ભૂલ નથી થઈ; પરંતુ નાતજાતની આ મુશ્કેલી ખરેખર વિચારવા જેવી છે. છતાં તમારા સમર્થ પિતાઆ વાતમાં સંમત થાય તો ચાહે સો કરી શકશે. શું હું આ હકીકતથી બેગમ સાહેબને જાણીતાં કરું ?”

શાહનદી—“બહેન ! તારી વાત અક્ષરે અક્ષર સાચી છે. આહ્મણનો પુત્ર મુસલમાનની દીકરીને પરણવા તૈયાર થાય એ બનતું અશક્ય લાગે છે. પરંતુ તું બેગમ સાહેબને સમજાવે તો ખુદાની મહેરબાનીથી કદાચ મારું કાર્ય સફળ થાય ખરું. બહેન ! આ વાતમાં જો તું મને મદદ કરીશ, તો હું તારો કદી પણ ઉપકાર નહિ ભૂલું.”

માતીએ સમય જોઈને એક દિવસ આ વાત બેગમ સાહેબને કહી. બેગમ સાહેબ પ્રથમ તો વિચારમાં પડી ગયાં; પરંતુ અંતે તેમણે પુત્રીની ઇચ્છા પૂરી કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

એક દિવસ બાદશાહ આનંદમાં હતા, તે સમયે બેગમ સાહેબે તેમને પુત્રીની પ્રેમકથા સંભળાવી. તેઓ આ વાત સાંભળી કાણુ વાર સ્તબ્ધ બની ગયા; પરંતુ પોતાના યૌવનકાળ અને તે સમયની પ્રેમલીલા આદિતું સ્મરણ થઈ આવતાં આ વાત તેમને બિલકુલ સ્વાભાવિક લાગી. તેઓ થોડી વાર વિચાર કરી બોલ્યા—“કાલિયંદ રાય છે તો બહાદૂર અને નેક આદમી; પરંતુ તે આહ્મણનો પુત્ર આપણી દીકરીનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર થશે ?”

બેગમ—“આપની ઇચ્છા હશે તો કોઈ વાત અશક્ય નથી.”

બાદશાહ—“પરંતુ ખ્યારી ! મને આશ્ચર્ય થાય છે કે, બંગાળના બાદશાહની શાહનદીએ એક હિંદુ આહ્મણને કેમ પસંદ કર્યો ?”

બેગમ—“પ્રેમને વળી કોઈ જાતની મર્યાદા હોય છે ? પ્રેમ નાત-જાત, ઉંચ કે નીચ એવું કંઈ જોતોજ નથી. તે માત્ર પોતાના પ્રેમપાત્રનેજ સર્વસ્વ સમજે છે. શું આ વાત આપ જાણતા નથી ?”

બાદશાહ—“એ વાત ખરાબર છે, પરંતુ આ મામલો બહુ ગુંથવળુભર્યો છે; કારણકે વિવાહ કરવા માટે શાહનદી કદી હિંદુ થઈ શકશે નહિ અને કાલિયંદ રાયને મારે બળાતકારે મુસલમાન બનાવવો પડે તે પણ ઠીક નહિ. એથી લોકોમાં આપણી નિંદા થવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે.”

બેગમ—“શહેનશાહ ! આ વાતનો મેં ખૂબ વિચાર કરી જોયો છે. મારો એવો મત છે કે, કાલિયંદ રાય ભલે કાલિયંદ રાયજ રહે. તેને મુસલમાન બનાવવાની કશી જરૂર નથી. માત્ર તે શાહનદી સાથે લગ્ન કરે એટલે બસ. પછી ભલે તે લગ્ન કોઈ મોલવીના હાથે થાય કે કોઈ આહ્મણના હાથે થાય, તેમાં કાંઈ વાંધો છે ?”

બાદશાહ—“ખરાબર, એ વાત ઠીક કહી. બંને પોતપોતાનો ધર્મ સાચવી રાખે અને લગ્ન કરે તો કાંઈ વાંધો નથી.”

આ પ્રમાણે વિચારણા થયા પછી બાદશાહે કાલિચંદ રાયને પોતાની પાસે બોલાવી તેને શાહજીની સાથે વિવાહ કરવા માટે કહ્યું. કાલિચંદ રાયે કહ્યું કે:—“શાહનશાહ! હું બ્રાહ્મણ છું, આપ મુસલમાન છો. આ વાત બનવી અશક્ય છે. વળી કદાચ હું પોતે લગ્ન કરવા તૈયાર થાઉં, પણ મારાં સગાંવહાલાં અને નાતજાતવાળા કદી આ વાત સ્વીકારશે નહિ; માટે મહારાજ! મને ક્ષમા કરો. હું આપની આવી મહેરબાની માટે આપનો ઉપકાર માનું છું.”

બાદશાહ—“મારી પુત્રી તારાવિના એક ક્ષણ વાર પણ જીવી શકે તેમ નથી. તેનું શું થાય?”

કાલિચંદ રાય—“તે ખરું મહારાજ! પણ હિંદુધર્મમાં આવું લગ્ન કરવાની આજ્ઞા નથી; મારો ધર્મ જતો રહે અને મારી જીંદગી બરબાદ થઈ જાય.”

બાદશાહ—“બંગાલના બાદશાહનો જમાઇ થવામાં જીંદગી બરબાદ થઈ જાય?”

કાલિચંદ રાય—“મહારાજ! માફ કરો.”

બાદશાહે જોયું કે! કાલિચંદ રાય માફ અપમાન કરી રહ્યો છે. તેણે ગુસ્સે થઈ કહ્યું—“કાલિચંદ! તું મારું અપમાન કરે છે. પરંતુ તેનું માફું ફળ તારે ભોગવવું પડશે. તેનો કંઈ વિચાર કરીશ કે?”

કાલિચંદ રાયે અત્યંત નમ્રતાથી કહ્યું—“મહારાજ! આ વાત મારાથી કદી બની શકે તેવી નથી.”

કાલિચંદ રાય કોઈ રીતે સમજે તેમ નથી, એમ બાદશાહને લાગવાથી તેમણે ગુસ્સે થઈ બહાર ઉભેલા સિપાઇને હુકમ કર્યો કે “આ બેવકુફને એકદમ પકડીને જેલમાં પૂરી દો અને કાલે સવારે તેને ફાંસીએ લટકાવી દો.”

કાલિચંદ રાયને જેલમાં પૂરી દેવામાં આવ્યો. સવારે તેને ફાંસી દેવાશે એ વાત વિજળીને વેગે આખા શહેરમાં ફેલાઈ ગઈ. શાહજીની આ સમાચાર સાંભળીને કંપી ઉઠી. પોતાના પ્રિયતમનો પોતાના માટેજ વધ થશે તે પછી પોતે કેમ જીવી શકશે? એ વિચારથી તે પાગલ જેવી બની ગઈ.

ખીજ સવારે નિયત સમયે કાલિચંદ રાયને જેલખાનામાંથી બહાર કાઢવામાં આવ્યો. ફોજદારને ફાંસી દેવાતી જોવા માટે હજારો મનુષ્યો જેલખાના આગળ એકઠાં થઈ ગયાં. કાલિચંદ રાયને કોટડી બહાર કાઢી ખુદ્દા મેદાનમાં ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. ધાતક હાથમાં તલવાર લઈને બાદશાહનો હુકમ આવવાની રાહ જોઈ રહ્યો હતો, એવામાં શાહજીની પોતાના પ્રાણાધારનું રક્ષણ કરવા અને તેમ નહિ તો તેની સાથેજ પરલોકની યાત્રા કરવાના ઇરાદાથી ત્યાં આવી પહોંચી. કાલિચંદ રાયને બંદીવાન દશામાં જોઈ તે ભાન ભૂલી ગઈ અને લાજ-શરમ વગેરેનો કંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના દોડીને તેના કંઠે વળગી પડી.

બસ, કાલિચંદ રાય શાહજીનીને હવે પરણી ચૂક્યો. બ્રાહ્મણોની દૃષ્ટિમાં તે પતિત થઈ ગયો. હજારો લોકો આ પ્રેમલેખાં પંખી એક-બીજાને ભેટી પડેલાં જોઈ પ્રેમનો મહિમા ગાવા લાગ્યા. બાદશાહને આ સમાચાર મળતાં તે ખુદ્દી તલવારે ત્યાં આવી પહોંચ્યો, પરંતુ નજીક આવતાંજ કાલિચંદ રાય બોલી ઉઠ્યો—“શાહનશાહ! હું આપના હુકમ પ્રમાણે તૈયાર છું, આપની પુત્રી સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર છું.”

કાલિચંદ રાયનાં આ વચનો સાંભળી બાદશાહનો ગુસ્સો ઉતરી ગયો. સિપાઇને હુકમ થયો—“બંધન છોડી નાખો.” શાહજીની નીચું મુખ રાખી કાલિચંદ રાયની બાજુમાંજ ઉભી રહી હતી. તેને બાદશાહે કહ્યું—“બેટા! મહેલમાં જાઓ. તારી ઈચ્છા પૂર્ણ થશે.” લોકો જયજયકાર કરતા વીખેરાઈ ગયા; પરંતુ એક વાત ખૂબ ચર્ચાસ્પદ થઈ પડી. “કાલિચંદ રાય વટલાઈ ગયો.”

ખીજે દિવસે કાલિચંદ રાયે બાદશાહની સેવામાં હાજર થઈ પોતાનું લગ્ન કરાવવા બ્રાહ્મણોને સમજાવવા માટે થોડા દિવસની રજા માગી. પંદર દિવસ માટે કાલિચંદ રાયને નોકરીમાંથી રજા મળી.

કાલિચંદ રાયે મોટા મોટા પંડિતો અને શાસ્ત્રજ્ઞ બ્રાહ્મણોની એક સભા બોલાવી. તેમાં શાહજીની દુલારીને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન ચૂક્યો. પંડિતોએ સઘળી વાત સાંભળી લીધી; પરંતુ તે સમયે એક પણ વેદોદ્ધારક ભગવાન દયાનંદ કે હિંદુજાતિનો રક્ષક શ્રદ્ધાનંદ નહોતો; એટલે અજ્ઞાનાં-ધકારમાં રૂબેલા પોપટીઆ પંડિતોએ નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે નિર્ણય આપ્યો:—

“મુસલમાન આદશાહની પુત્રી દુલારી કોઇ રીતે હિંદુ બની શકતી નથી, તેમજ કાલિયંદ રાય હિંદુ રહીને તેની સાથે કોઇ પણ જાતનો સંસર્ગ રાખી શકે નહિ. જો આ નિર્ણય પ્રમાણે તે ન વર્તે, તો તેને જ્ઞાતિમાંથી દૂર કરી તેની સાથેનો સર્વ વ્યવહાર બંધ કરી દેવો.”

કાલિયંદ રાય આ નિર્ણય સાંભળી ઘણોજ ક્રોધિત થઈ ગયો. તેને ઇચ્છા થઈ આવી કે, ઘોડેસ્વારોને બોલાવી આ પંડિતોને પાંસરા કરે; પરંતુ તેમાં કેટલાક સ્વજનો તેમજ ગુરુજનો હોવાથી તે વિચાર તરતજ બદલાઈ ગયો.

મનુષ્ય સઘળું છોડી શકે છે, પરંતુ માતાપિતાદિ સ્વજનો, મિત્રજનો અને એવા નિકટનાં સગાં-વહાલાંથી સદાને માટે દૂર થવા તેની હિંમત ચાલતી નથી. આ સઘળાંનો સંબંધ જળવાઈ રહે અને શાહજાદી શુદ્ધ થાય એવો માર્ગ કાલિયંદ રાય શોધવા લાગ્યો. તેણે વિચાર્યું કે, જગન્નાથ પુરી જઈને ત્યાંના આહ્મણોની મારફતે શાહજાદીને શુદ્ધ કરવાની ગોઠવણ કરવી. એવી આશાથી તે જગન્નાથ પુરી આવી પહોંચ્યો. અહીં તેણે વિદ્વાન આહ્મણોની સલા બોલાવી તેમની સામે પોતાનો પ્રસ્તાવ રજુ કરતાં જણાવ્યું કે—

“મહાશયો! દુનિયામાં આપણે કહીએ છીએ કે, સમસ્ત સંસારમાં વેદ એ સર્વથી અધિક પવિત્ર ધર્મગ્રંથ છે. વળી વેદવાણી પ્રભુપ્રેરિત છે. તેના પવિત્ર મંત્રો ગમે તેવા પતિતનો પણ ઉદ્ધાર કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. કેવળ ગાયત્રીમંત્રથી મનુષ્યનાં પાપ દૂર થાય છે. આવી આવી આપણે અનેક વાર કથાઓ અને વાર્તાઓ સાંભળી છે, તો શું આ શાહજાદી જેવી એક નિર્દોષ મહિલાને પાવન કરવા જેટલી ગાયત્રીમંત્ર કે વેદના કોઇ મંત્રમાં શક્તિ કે પવિત્રતા છે કે નહિ? વેદ ઈશ્વરની વાણી છે અને શાહજાદી અન્ય પ્રાણીઓની પેઠે ઈશ્વરનું જ બાળક છે. તેને શુદ્ધ કરવા માટે ઈશ્વરની વાણી આજ્ઞા આપે છે કે નહિ તેનો નિર્ણય હું આપની પાસેથી જાણવા ઇચ્છું છું.”

પંડિતોએ કાલિયંદ રાયની વિનંતિ સ્વીકારી નહિ અને તેને મંદિરની બહાર ચાલ્યા જવા કહ્યું. આથી કાલિયંદના હૃદયમાં બહુજ આઘાત થયો. તે મંદિરની બહાર ઓટલા ઉપર બેસીને વિચારમાં ડૂબી ગયો. તે હતો તો મૂર્તિપૂજક આહ્મણુ! તેના હૃદયમાં હિંદુ દેવી-દેવતાઓ માટે અખૂટ શ્રદ્ધા ભરેલી હતી. તેણે જગન્નાથ દેવ પાસેથી શાહજાદીને શુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો અને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો:—“હે સર્વશક્તિમાન! હે સર્વાન્તર્યામિન! હે જગતપિતા! તમારા દરબારમાં રાય અને રંક સરખાં છે. હે પ્રભુ! તારી પાસે ઉંચ નીચના કોઇ ભેદ નથી. તો આ શાહજાદીને આશીર્વાદ આપો.”

આ પ્રમાણે ૭ દિવસસુધા અન્નજળનો ત્યાગ કરી કાલિયંદ રાય પ્રાર્થના કરતો મંદિરના ઓટલા ઉપર પડી રહ્યો, પરંતુ પેલા આહ્મણોએ બેસાડેલા દેવના મુખમાં જીલજ નહોતી. તેણે કંઈ પણ ઉત્તર ન આપ્યો. અન્નંતકાળપર્યંત બેસી રહેતો પોપણ ઉત્તર મળત નહિ. કાલિયંદ રાયનું ભૂખ, ક્ષોભ અને અપમાનથી માથું ફરી ગયું. તેની નસોમાંથી હિંદુજાતિ અને હિંદુધર્મ-પ્રત્યે ક્રોધાગ્નિ સળગી ઉઠ્યો અને ક્ષણ વારમાં તે આહ્મણ મરી જઈ રાક્ષસ બની ગયો. આઠમા દિવસે આવેશમાં આવી જઈને મંદિરના ઓટલા ઉપર ઉભો થઈ તે બોલવા લાગ્યો:—

“જે ધર્મમાં પીડિત માટે આશ્રય નથી, સહાનુભૂતિ કે પ્રેમ નથી, તે ધર્મજ નથી; અને હે જગન્નાથના બ્રહ્મ! હું સમજી ગયો કે તું કેવળ લાકડાનું પૂતળું છે ! હું આજે પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, આ પાખંડ અને પ્રપંચનો ફેલાવો કરનારી મૂર્તિપૂજનો, તેમજ તેના નામે પોતાનું પેટ ભરવાનો વેપાર કરનારા આહ્મણોનો સમૂળ નાશ કરવા માટે મારું તનમનધન હોમી દઇશ.”

આ પ્રમાણે ક્રોધથી સળગી ઉઠેલો કાલિયંદ હિંદુધર્મનો ધ્વંસ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ ગોડનગરીમાં આવી પહોંચ્યો. જે કાલિયંદ રાય ભગવાનની મૂર્તિ સામે તેનું ધ્યાન ધરીને હમેશાં લાંબો કાળ બેસી રહેતો, તે આજે મૂર્તિઓનો સંહાર કરવાને તૈયાર થઈ ગયો હતો. જે કાલિયંદ રાય આહ્મણુ અને સાધુઓના ચરણની રજ પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કરવામાં મોટું પુણ્ય સમજતો હતો, તે આજે આહ્મણુજાતિનો કટો વૈરી બની ગયો અને જે કાલિયંદ રાય મ્હેચ્છોનાં

સ્પર્શથી દૂર ભાગતો હતો, તેણે બાદશાહ મુસલમાનની હાજરીમાં મૌલવીઓને બોલાવી, કલમો પઢી પોતાનું નામ “મહમદ ફર્હાદી” (જેને અંગ્રાલમાં કાળો પહાડ કહે છે) રાખ્યું અને શાહ-જાદી સાથે નિકાહ પઢીને કદર મુસલમાન બની ગયો.

વિવાહ પછી થોડા દિવસે તેણે ભારી સેના એકઠી કરી જગન્નાથ પુરી ઉપર ચઢાઈ કરી. ઓરીસાનો રાજ તલંગ મુકુન્દદેવ તેની સામે થયો, પરંતુ કાલીચંદની ભયંકર સેના આગળ તેનું કંઈ પણ ચાલ્યું નહિ. આખા ઓરિસા પ્રાંતમાં હાહાકાર મચી રહ્યો. કાલિચંદ જગન્નાથ પુરી જઈ પહોંચ્યો. મંદિરની રક્ષા માટે પંજાઓ તથા નગરનિવાસીઓએ થોડી વાર પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તે સઘળા કપાઈ મુઆ. યવન સૈનિકોએ મંદિરને ધૂળભેગું કરી નાખ્યું અને અંદરથી જગન્નાથની કાંઈની મૂર્તિઓ બહાર લઈ આવ્યા. સમુદ્રકિનારે એક મોટો અગ્નિકુંડ સળગાવવામાં આવ્યો, તેમાં ‘કાલિચંદ’ પોતાના હાથે જગન્નાથ, બળરામ અને સુભદ્રાની મૂર્તિઓને હોમી દીધી. આ પ્રમાણે મંદિરને ઘૂંટી અને ઓરિસાને છતી પહાણુ સેના ગૌડનગરીમાં પાછી આવી. હજી પણ ‘કાલિચંદ’ નો ક્રોધાગ્નિ શાંત પડ્યો નહોતો. તેણે થોડા સમય પછી આસામના ‘કામાખ્યા’ નામના પ્રસિદ્ધ મંદિર ઉપર હુમલો કરી તેનો નાશ કર્યો અને હજારો લોકોને મુસલમાન બનાવ્યા.

આ પ્રમાણે ઓરિસા અને આસામમાં રમખાણ મચાવીને તે આખા હિંદમાં અત્યંત પરાક્રમી યોદ્ધાતરફે ખ્યાતિ મેળવી શક્યો. હિંદુઓ તેના નામથીજ ધ્રૂજવા લાગ્યા. તેને ‘કાળા પહાડ’ ના નામથી લોકો ઓળખતા હતા.

છેવટે તેણે હિંદુઓના સર્વથી પવિત્ર ગણાતા કાશીક્ષેત્રનો વિધ્વંસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને એક મોટી સેના લઈ તેના ઉપર ચઢી ગયો. અહીં વિશ્વનાથ, ભેરવ, હનુમાન આદિ અનેક દેવો નિવાસ કરતા હતા; પરંતુ કોઈએ ‘કાળા પહાડ’ સામે આવવાની હિંમત કરી નહિ. દેવળો ઉપર દેવળો તૂટવા લાગ્યાં. તેના સૈનિકોએ કાશીમાં પ્રલયકાળ જેવો હાહાકાર મચાવી દીધો. બે-ચાર મંદિરો સિવાય સઘળાં જમીનદોસ્ત થઈ ગયાં. તેણે પોતાના સેનાપતિ રહિમખાનને પૂછ્યું-“વિશ્વનાથની મૂર્તિનું શું કર્યું?” રહિમખાને સલામ કરીને ઉત્તર આપ્યો-“જી હજીર! તેને પણ તોડી નાખી.”

આ રીતે બ્રાહ્મણોની આ ઐતિહાસિક ભૂલથી હજારો હિંદુઓ વટલાયા અને હજારો ગાયો કતલ થઈ ગઈ. અચારે હિંદુઓ કરતાં અધિક મુસલમાનોથી અંગાળ ખીચોખીચ ભરાઈ ગયો છે, તે આ ભૂલનુંજ પરિણામ છે.

હજી પણ જે હિંદુભાઈઓ શુદ્ધિના કાર્યમાં આર્યસમાજને મદદ નથી આપતા તેઓ ઉપલી વાતમાંથી કંઈ સાર ગ્રહણ કરશે કે? *

(“આર્યપ્રકાશ”ના તા. ૩૧-૯-૨૮ ના અંકમાં લેખક:-શ્રી. અષ્ટાવક)

* ઉપલી ઐતિહાસિક ઘટના ‘શુદ્ધિસમાચાર’ માં પ્રકટ થયેલી, તે ઉપરથી લેવામાં આવી છે.

૧૭-નામદીની વાણી અમને મંજુર નથી.

કોણ કહે છે કે, આ બધા હિંદુમુસ્લીમ ઝઘડામાં આપણને કોઈ મારી જાય, આપણું ખૂન કરી જાય, તોયે આપણે એની સામે ગુસ્સે થવું નહિ? એમ કોણ કહે છે? કયો માનવી નામદીની, મનુષ્યત્વહીનતાની સલાહ આપવા નીકળે છે? પુરુષત્વહીન બનેલા આપણા આ દેશમાં નામદીનું આ ઝેર આજે આ કોણ રેડે છે? આપણા પવિત્ર ધર્મો અને શાસ્ત્રોને નામે, ધર્મના રક્ષણની શક્તિ ગુંગળાવનારી, ધર્મભાષ્યોની ધજગતઆબરને સુરક્ષિત રાખવાની તાકાત મારી નાખવાની આ સલાહ આપવાને આ અધર્મ આજે કોણ કરી રહ્યું છે? માણસની માણસાઈને જગાડનાર, રાખ નીચે છુપાઈ ગયેલ અગ્નિને ફરી સચેત કરનાર અત્યારે શરૂ થયેલ આ પાવક-યુગમાં પાણી રેડવાનું પાતક કોણ કરી રહ્યું છે?

પૂજનીય મહાત્માજીની આ સલાહ હોય તો અમે કહીએ છીએ, કે તે અમને માન્ય નથી; પણ અમને ખબર છે કે તે સલાહ તેમની નથી. તે તો એમ કહે છે કે, મરીને તમે તમારું, તમારા સ્નેહીસંબંધીઓનું, તમારી બહેન દીકરીનું, તમારી માલમીલકતનું, તમારી પ્રતિષ્ઠાનું, તમારા દેશબંધુઓનું તમે રક્ષણ કરી શકતા હો, તો એ સૌથી સરસ માર્ગ છે. મહાત્માજી ફરમાવે છે કે, પોતે મરવું અને મરીને બીજાનું રક્ષણ કરવું. મહાત્માજી વિશેષ ફરમાવે છે કે, તેમ થવું અશક્ય હોય તો સામાને મારીને પણ જેનું રક્ષણ કરવાનું છે તેનું રક્ષણ કરવું; પરંતુ કોઈ પણ કિસ્સામાં ‘રક્ષણ કરવાની’ ફરજ માનવી ચૂકી શકે નહિ. રક્ષણ કરવું એ એનો ધર્મ છે. પ્રથમ દરજ્જે, સામાને ઇબ્ન કયાં સિવાય, પોતે મરીને એ રક્ષણ કરે; એ આત્મભોગનો માર્ગ છે— એ દેવી માર્ગ છે. એ માર્ગનો અનુયાયી ‘દેવમાનવ’ બને છે; પણ માણસ ‘દેવમાનવ’ ન બની શકે, તો તેણે ‘માણસ’ તો અવશ્ય બનવું જ જોઈએ. તેણે સામે આવનારને—પોતાની અને બીજાઓની આબરૂ-પ્રતિષ્ઠા—માલમીલકત લૂંટવા આવનાર લૂંટારૂને—પોતાના હાથનો ચમત્કાર બતાવવો જ જોઈએ. એ રક્ષણકાર્ય માટે હિંસાના હથિયારથી પણ સામાવાળા સામે ઝુઝવું જોઈએ. માણસમાત્રનો એ ધર્મ છે. એ ધર્મ ચૂકે તે મર્દ નથી, નામર્દ છે. રક્ષણ ન કરવું, ચૂપ બેસી રહેવું, માર બાંધને મુંગા મરી રહેવું, પોતાની અને પોતાનાં બૈરાંછોકરાંની આબરૂ લૂંટાવા દેવી, એમાં સામા માણસના હાથે થતી હિંસામાં નપુંસકતાભરી મદદગારી કરવાનું મહાપાતક છે. એ માણસ નથી, એ હેવાન છે; એ નાચીઝ જીવજંતુ છે; એ મરવાને લાયક, રગદોળાઈ જવાને લાયક, શરમનો, નામોશીનો અવતાર કોઈ કહેવાતો માણસ છે. એવો માણસ સમાજને શરમરૂપ છે, તેની કોમને શરમરૂપ છે, તેના કુટુંબને શરમરૂપ છે. એવા માણસો વહેલા લૂંટાઈ જાય, વહેલા મરી શીટી જાય, વહેલા રગદોળાઈ જાય, જગતનો ભાર વહેલો ઓછો થઈ જાય, એમાં જ જગતનું કલ્યાણ છે. મહાત્માજીનો સિદ્ધાંત અમે એ રીતે સમજીએ છીએ. એજ એમનો સિદ્ધાંત છે એવી અમને ખાતરી છે. આજે કે ભવિષ્યમાં તેમ ન હોય તો અમને તે નામંજુર છે.

કહે છે કે, કોઈ જૈન સાધુજીનાં એ વચન છે કે ‘આપણને મારનાર તરફ પણ આપણે ક્રોધ ન કરવો, એની સામે ન થવું, આપણે અખાડા ધિરાણની પ્રવૃત્તિ ન કરવી.’ એ સાધુજી કોણ છે એ જાણવાની શી જરૂર છે? જે હોય તેને આપણે કહી લઈએ કે, આપ જે માર્ગ પ્રમેયો છો તેને આપશ્રી મહાવીરનું સમર્થન ટાંકો છો. મહાવીરને તપશ્ચર્યા અને યાતનાએજ પ્રભુ બનાવ્યા, એ અમે જાણીએ છીએ. એવી યાતનાઓ વીરત્વપૂર્વક સહન કરનારને જ જૈનોએ તીર્થંકર માન્યા છે. આજે પણ એ માર્ગે પળનારને તીર્થંકર નહિ તો મહાન તપસ્વી સાધુપુરુષતરીકે વંદન કરવા અમે તૈયાર છીએ; પણ મહારાજશ્રી! આપને એ ક્યાં માલૂમ નથી, કે એ સઘળાં સિંહનાં સાધનો છે? એ સાધનો માત્ર બોધવાથી માણસ સિંહ નથી થઈ જતા; એ આપને માલૂમ છે કે નહિ? અને આજે આપણામાં એક લાખે એક સિંહ પણ નથી; અને આપ ઇચ્છો છો એવો સિંહ થવાનો નથી એ પણ જાણો છો ને? તેમ, આપ એ પણ જાણો છો કે, માનવીમાં

નબળાઓ ભરી છે, જગતમાં ચોમેર દંભ વ્યાપ્યો છે, મેંદાથી પણ ગરીબ, જલ્લાદની છુરી પણ મુગે મોઝે સહન કરી લેવાની ગુલામી મનોદશા ધરાવનાર મણુ પોતે સંહમાં ખપવા ખુશી છે? આપ જાણો છો કે, આપે બતાવેલા સિંહના સદ્ગુણના બહાના નીચે પોતાની પુરુષત્વહીનતા છુપાવવા આજ હિંદુમાત્ર તૈયાર થઈ જાય છે? મહારાજશ્રી! આપ દંભને ઉત્તેજન આપી રહ્યા છો, આપ પોતે આત્મવંચના કરી રહ્યા છો. આપના કાનમાં ખીલા મારવા આવનારની સામે મહાવીરના ગુણ મહાવીરના ભાવે બતાવવાની આપના પોતામાં તાકાત છે કે નહિ, એ કહેવાની જરૂર નથી; પણ આપના લાખો જૈનોમાં તો સામાન્યપણે એ તાકાત નથીજ, એ અમે જાણીએ છીએ. એ મહાવીર નથી થઈ શકતા; એટલેજ એમને માણસ બનાવવા પ્રયાસ ચાલે છે. આપને એમને માણસ રહેવા દેવા છે કે નહિ? કે આપ એમને દંભી નામદોં રાખવા માંગો છો? આ ચાલ્યા આવતા જીવનકલહના યુદ્ધમાં આપ જૈન કોમને સાફ કરી નાખવા માંગો છો? કોઈ પણ જૈન બહેન-દીકરીની આજરૂં કોઈ ગુંડાને હાથે નાશ પામે તેમાં આપ રસ અને આનંદ લેશો?

મહારાજશ્રી તો વૈરાગ્યનોજ બોધ થઈ શકે, તેનાથી તો એકાંત અહિંસાજ પ્રમોદી શકાય, એ અખાડાઓની પ્રવૃત્તિઓને શી રીતે સમર્થન આપી શકે? વગેરે દલીલોનું પાંડિત્ય અમે જાણીએ છીએ-અને એથી પણ ઘણું વધુ જાણીએ છીએ. પગલે પગલે, શબ્દે શબ્દે અને ક્ષણે ક્ષણે શુદ્ધ સાધુતાના કેટલા ભંગ થઈ રહ્યા છે? એવી લાખ વાતો બતાવી શકાય, પણ તે જવા દઈએ; પરંતુ મહારાજને એટલું તો કહીએ કે, તમે મદોંધ સિંચનારી પ્રવૃત્તિઓનું સમર્થન ન કરી શકો, સહાય ન કરી શકો, તો રહેવા દો; પણ મૂંગા તો રહી શકો કે નહિ? તમારી સલાહ કોણ લેવા આવે છે? તમે કૃપા કરીને તમારું શુદ્ધ કાર્ય કર્યા કરોને! અગર આપ પધારી જાઓ, આપના વિચારવાળાઓનો સંઘ કાઢી કોઈ જગલ તરફ પ્રયાણ કરી જાઓ; અમારું જગત આપના વિના ચલાવી લેશે. અમારાં કાર્યોમાં અમારે આપનાં વિધન નથી જોઈતાં. ગુજરાતના જૈનોએ વસ્તુપાળ-તેજપાળો ઉત્પન્ન કર્યા છે, ગુજરાતના જૈનોએ મુંજલ ઉપજાવ્યો છે, ગુજરાતના જૈનોએ શુદ્ધ સ્વરાજ્યો ચલાવ્યાં છે, લશ્કરો એકઠાં કર્યાં છે, યુદ્ધો ખેડ્યાં છે. આજે આજુબાજુ તીર્થ ઉપર લડવૈયાના પોશાકમાં અશ્વારૂઢ વસ્તુપાળની મૂર્તિ જૈન દેરાસરમાં ઉભી છે. એ લડવૈયાને, એના લડાયક ગુણોને, એનાં હથિયારને, એના અશ્વને જૈનો પૂજે છે. આ વસ્તુપાળ-તેજપાળ, એ મુંજલસમા વીરોના વારસદાર જૈનો આજે તો હિંદુસ્થાનનું નામદંમાં નામદં અંગ છે! એ નામદં અંગ મદં બને, હિંદુસ્થાન સ્વરાજ્ય મેળવવા પ્રયત્ન કરે, હિંદુસ્થાન આત્મરક્ષણ માટે તૈયાર થાય, ત્યારે આ અંગ પણ કૂચમાં સાથે હોય, એવું નવજીવન જનકોમની નાડીમાં રેડવાની પ્રત્યેક હિંદીની ફરજ છે. આજે તો, જૈનો જે રીતે દયાપાત્ર જંતુજીવન જીવે છે એમાં અને સૌ કોઈ અમે જૈન છીએ એટલે વિશેષ કરીને-જૈનોનો કાળ નજીક આવતો નેહંએ છીએ. એ છતાં, અમે આશાવાદી છીએ; અમને ગુજરાતની જૈન વીરતાનાં સ્વપ્ને આવે છે; અમે વસ્તુપાળ અને તેજપાળની મૂર્તિઓ જોઈ જૈન જીવાનોમાંથી નવયુગના વસ્તુપાળો-તેજપાળો નીપજવાની કામના સેવી રહ્યા છીએ. એવા વીરપુત્રોજ જૈન કોમને અમર નામ, અમર કીર્તિ, અમર જીવન અર્પી શકશે. જૈન કોમનો ઉદ્ધાર વીરત્વની સાધનામાં છે-સાધુજીની પેલી વંચક વાણીના સેવનમાં નહિ.

(“સૌરાષ્ટ્ર” તા. ૧૩-૧૦-૨૮ ના અંકનો અગ્રલેખ)

૧૮-ભગવાન જીસસ ક્રાઈસ્ટની જયંતિ*

ભગવાન જીસસ ક્રાઈસ્ટની જયંતિમાં હિંદુભાઈઓ શા કારણથી ઉત્સાહ અને આનંદ દર્શાવે છે? હિંદુધર્મ અને ખ્રિસ્તધર્મ વચ્ચે એવો કયો સગાઈ સંબંધ છે કે જે વડે જન્મે હિંદુ છતાં ખ્રિસ્ત બંધુઓ સાથે આત્મભાવે જોડાય છે? પ્રાણીપદાર્થો સાથે એવો કોઈ સામાન્ય શુદ્ધિથી અગમ્ય અધ્યાત્મ સંબંધ હોય છે કે જે વડે ગમે તે દેશ, કાળ અને વસ્તુસ્થિતિમાં તે પ્રાણીપદાર્થો હોય તોપણ પરસ્પર આકર્ષાય છે. કવિ ભવજૂતિ કહે છે કે, પદાર્થોનો અધ્યાત્મ સંબંધ બાંધનારાં નિમિત્તો અગમ્ય આંતર ભૂમિકાનાં હોય છે. જે તેમ ન હોય તો કેટલો મોટો અને બળવાન સૂર્ય અને કેટલું નાનું અને કોમળ કમળ, એ બેની વચ્ચે સ્નેહાકર્ષણ શી રીતે થાય? ચંદ્રમા ઉગે અને ચંદ્રકાન્ત શાથી ઝરે? ઉત્તર એટલોજ છે કે, બાહ્ય ઉપાધિ કરતાં આંતર સ્નેહનાં આકર્ષણનાં નિમિત્તો ઘણાં ઉડાં હોય છે, અને તે જ્યારે સ્નેહના પરિણામને પ્રકટ કરે છે ત્યારે તેના ઉડા બળતું માપ મનુષ્ય કાઢી શકે છે.

ધર્મના વિશાળ વિષયના અભ્યાસમાં મને એવું સમજાયું છે કે, આપણે ધર્મના શુદ્ધ રૂપને ભૂલી અશુદ્ધ અંશને વળગી પરસ્પર વિગ્રહ અને કલેશ કરીએ છીએ. ધર્મભાવના આપણી સાચી “સૂઝ” વાળી હોય તો આપણા ધર્મના બાહ્યાચારો ગમે તેટલા દેશકાળ અને નિમિત્તોને લઈ જૂઠા હોય તોપણ અંતરવિચારવડે પરસ્પરના ધર્મની ભાવનાની કદર કરી શકીએ; એટલુંજ નહિ પણ અપધર્મમાં તણાતાં આપણે ગચ્છી શકીએ.

ધર્મભાવના મનુષ્ય પ્રાણીમાં આગંતુક નથી, પણ સાહજિક છે. જેમ ક્ષુધા અને તૃષ્ણા દેહ સાથેજ પ્રકટ થાય છે, અને દેહ સાથેજ લય પામે છે; તેમ અલ્પજ્ઞ અને પરતંત્ર જીવચેતનને સર્વજ્ઞ અને સ્વતંત્ર પરમેશ્વર ચેતન સાથે અનુસંધાન કર્યાંવના સંતોષ થતો નથી. ધર્મભાવના એ એક જાતની અધ્યાત્મ ભૂખ છે. ભૂખ એ સ્વાભાવિક છે. વિકારી દેહમાં ભૂખ વિકારી થાય છે. અજીર્ણ વ્યાધિવાળાને ભૂખનું વિકૃત દુઃખ ભોગવવું પડે છે; પરંતુ સ્વસ્થ દેહમાં ભૂખ એ આરોગ્ય અને બળને પ્રકટ કરનાર છે. તેવી રીતે જ્યાંસુધી જીવને પરમેશ્વર સાથે જોડાવાની ઉંચી વાસના ન જાગે, ત્યાંસુધી ધર્મભાવના વિકૃત રૂપ પકડે છે; પરંતુ ભૂખ જેવી રીતે સ્વતઃ દોષરૂપ નથી, તેમ ધર્મભાવના પણ દોષરૂપ નથી. નીરોગ શરીરમાં ભૂખ એક ગુણ છે, તેમ નીરોગ મનમાં ધર્મભાવના પણ ગુણરૂપ છે.

મનુષ્ય પ્રાણીને જ્યાંસુધી અલ્પજ્ઞતા, પરતંત્રતા, અપૂર્ણતા વગેરે જાણ્યાં કરશે ત્યાંસુધી સર્વજ્ઞ, સ્વતંત્ર અને પૂર્ણ પરમેશ્વરને મળવાને તે તલસ્થાજ કરશે. ધર્મની આવી સાચી ભૂખ ઉઘડતી તેવું નામ ધર્મજિજ્ઞાસા છે. હિંદુજાતિના મહર્ષિઓ ધર્મભાવનાનાં બે રૂપો માને છે-(૧) પ્રાકૃત એટલે પ્રકૃતિના વિકાસક્રમથી સમજણમાં આવતું જેને અગ્રેજીમાં ‘નેચરલ રીલિજિયન’ એવી સંજ્ઞા મળે છે. (૨) અપ્રાકૃત એટલે પ્રકૃતિદ્વારા સમજાય તેવું નહિ, પણ અન્ય દ્વારથી સમજાય તેવું. અપ્રાકૃત ધર્મ ઐતિહાસિક મહાપુરુષોથી સમજાય તેવો હોય છે, અને પ્રસંગે પ્રતિભાવાળા દર્શનથી સંસ્કારી સ્ત્રીપુરુષોને પરમેશ્વરદ્વારથી જાણે ઉતરી આવતો હોય એવો અપૌરુષેય વર્ગનો હોય છે. હિંદુઓ અપૌરુષેય વર્ગના ધર્મને વેદમાં સમાયેલો માને છે; ખ્રિસ્તીઓ પવિત્ર બાઇબલમાં ગ્રથિત થયેલો માને છે, મુસલમાન લાઇઓ કુરાને શરીફમાં સમાયેલો માને છે.

પૌરુષેય ધર્મ એટલે મહાપુરુષોના ઉપદેશ અને સદાચારથી સમજાતા ધર્મના મૂળનો સ્વીકાર હિંદુઓએ કર્યો છે. શ્રુતિને એટલે વેદને તેઓ અપૌરુષેય ધર્મનું મૂળ માને છે અને સ્મૃતિ તથા સદાચારને પૌરુષેય ધર્મનું મૂળ માને છે. તે ઉપરાંત હિંદુઓ પોતાનું પ્રિય અથવા કલ્યાણ શામાં રહ્યું છે અને શુદ્ધ સંકલ્પવડે જે ઇષણાઓ અથવા કામના પ્રકટ થાય તેવડે પણ ધર્મતત્ત્વનો નિર્ણય થઈ શકે છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ વગેરે સઘળા યમોની ધર્મ-

* તા. ૨૪-૧૨-૧૯૨૭ ના રોજ ‘ખ્રિસ્તજયંતિ’ ના પ્રસંગે પ્રમુખપદેથી શ્રી. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાએ આપેલા ભાષણનો સંક્ષેપમાં સાર છે.

મયતા, પોતાનું જેવું હિત તેવું અન્યનું હોય છે, તે ધર્મો આપણને જેવા પ્રિય છે તેવા અન્યને પણ પ્રિય છે; એવા બુદ્ધિવંદે થતા નિર્ણયથી સમન્વય છે. આ કારણથી પોતાના પ્રિયપણાના ભાનથી અને અમુક વાસના સાચા સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થઈ છે એવા અવલોકનવડે જે ધર્મતત્ત્વો નિર્ણય થાય છે તેને પ્રાકૃત ધર્મ એટલે પ્રકૃતિના જ્ઞાનથી સમન્વય તેવો ગણવામાં આવે છે. આ પ્રકારે હિંદુધર્મના વિચારકોએ (૧) પ્રાકૃત ધર્મનું દ્વાર, પ્રિયપણાનું ભાન અને સત્ય-સંકલ્પવડે ઉદય પામતી કામનાને માન્યું છે અને (૨) અપ્રાકૃત પૌરુષેય ધર્મનો આધાર, આત્મ પુરુષના ઉપદેશ અથવા વાક્ય ઉપર અને તેમના સદાચાર ઉપર રાખ્યો છે અને (૩) અપ્રાકૃત અપૌરુષેય ધર્મનો આધાર શ્રુતિ અથવા વેદ ઉપર રાખ્યો છે.

હિંદુધર્મ એવા તો સંપ્રદાય છે કે તે સર્વને પોતામાં શમાવી દે છે. ભારતવર્ષે બ્રાહ્મણધર્મ, જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મને પોતાની મર્યાદામાં પ્રકટ કરી પોતાના કર્યો છે, તે સાથે ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન ધર્મને આવાહન કરી તેણે નોતર્યા છે, અને તેમનો અતિથિતરીકે સત્કાર કર્યો છે. અતિથિતરીકે આપણે ખ્રિસ્તી ધર્મનો સત્કાર પ્રથમ દક્ષિણપથમાં કર્યો છે. આર્યપ્રગ્ન કરતાં દ્રાવિડ પ્રગ્નએ તે ધર્મનું આતિથ્ય વહેલું કર્યું જણાય છે. મલબારકિનારા ઉપર ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયનો સીરીઅન પંથ ઇ. સ. ના લગભગ છઠ્ઠા સદ્કાથી પ્રવેશ પામેલો છે. સીરીઅન, જેકોબાઈટ અને રિક્ષેમ્ડ એટલે સુધરેલા સીરીઅન એ રીતે ત્રણ મુખ્ય વર્ગમાં એ પંથ ચાલે છે. હિંદુધર્મની બે મુખ્ય શાખાઓ છે. (૧) વેદવાદની અને (૨) આગમવાદની. સઘળા મહાપુરુષોથી પ્રબોધાયલા ધર્મસાહિત્યને હિંદુઓ આગમ વ્યૂહમાં ગણે છે. જેમકે જૈનગમ, બૌદ્ધગમ, વૈષ્ણવ અથવા સાત્વત આગમ, શૈવાગમ. દ્રાવિડદેશમાં વેદનું જેટલું પ્રામાણ્ય છે તેટલું આગમોનું પણ છે. તામીલ દેશમાં જે શૈવ સિદ્ધાન્તના નયનાર અને શિવાચાર્યો થયા છે તેમણે “વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત સમરસ” એવા ભાવથી નિગમ અને આગમની એકવાક્યતા કરી છે અને તેમાં શિવસિદ્ધાન્તનાં મૂળતત્ત્વો સાથે ખ્રિસ્ત સંપ્રદાયનાં મૂળતત્ત્વોનો સજ્જતીય સંબંધ છે. વેદાન્તદર્શનના બ્રહ્મવાદ કરતાં શૈવ સિદ્ધાન્તના પરમેશ્વરવાદ સાથે ખ્રિસ્તધર્મના પાયાના સિદ્ધાન્તો ઘણા મળતા આવે છે. શૈવસિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ત્રણ મુખ્ય તત્ત્વો છે અને તેને શૈવો (૧) પતિ એટલે પરમેશ્વર, (૨) પશુ એટલે જીવ અને (૩) પાશ એટલે પશુને બંધન ઉત્પન્ન કરનાર નિમિત્તો એવાં નામો આપે છે.

જેવી રીતે ખ્રિસ્ત સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પરમેશ્વર જગતના અંતર્યામી છે, અને જીસસ ક્રાઇસ્ટનાં દેવનો આત્મા પૂર્ણપણે પુનભાવે પ્રકટ થઈ મનુષ્યપ્રગ્નને પ્રભુ સાથે સંયોજન કરાવે છે એવું મંતવ્ય છે; તેવીજ રીતે શૈવ સિદ્ધાન્તમાં પણ સ્વતંત્ર પતિ અથવા શિવ ગુરુદ્વારથી પશુ એટલે જીવનું સમુદ્ધરણ કરે છે, અને એવી એક પણ જીવકલા નથી કે જેમાં શિવકલા પોટેલી ન હોય, એવું માનવામાં આવે છે. જીવ શિવને જંબે તેના કરતાં શિવ જીવને પોતામાં સાયુજ્ય ભાવ પમાડવા અલંત કરુણાથી શક્તિપાત કરી ખેંચે છે. જેમ પરમેશ્વર અને પતિત મનુષ્યના આત્માનું સંયોજન ભગવાન જિસસ ક્રાઇસ્ટના તારક અવતારી આત્માથી થાય છે એવું ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયનું મંતવ્ય છે, તેમ શૈવ સિદ્ધાન્તમાં પણ શિવચેતન કોઈ દિવ્ય સિદ્ધ અથવા મનુષ્યોત્તિના શરીરમાં ઉતરી આવી પશુ એટલે જીવોના પાશને તોડે છે. પશુપાશવિમોચનમાં જીવો પોતાના પ્રયત્નથી જેટલા સફળ થાય છે તેના કરતાં ઈશ્વરનો પ્રસાદ વધારે ઉપકારક થાય છે. બ્યારે સામાન્ય વેદાન્ત સિદ્ધાન્તમાં જીવ તે અવિકૃત બ્રહ્મજ છે અને તેનું ભિન્ન અસ્તિત્વ નથી, ત્યારે શૈવ સિદ્ધાન્તમાં એવું માનવામાં આવે છે કે, જીવમાત્રનો વિખૂટો પડેલો અંશ તે શિવ સાથે પાપ અથવા સ્વભાવચળ દૂર થતાં સાયુજ્ય પામે છે. વેદાન્તનો મોક્ષ કૈવલ્યમાં છે. શૈવ સિદ્ધાન્તનો મોક્ષ ઈશ્વરસાયુજ્યમાં છે. કૈવલ્યમાં જીવઆત્માનું ભિન્ન અસ્તિત્વ નથી. સાયુજ્યમાં જીવનું સ્વગત ભિન્નાસ્તિત્વ પરમેશ્વરમાં વિદ્યમાન રહે છે અને શવના સાયુજ્ય સંબંધથી શિવના સર્વ કલ્યાણગુણોવાળો તે જીવ મોક્ષ અવસ્થામાં અને છે. ખ્રિસ્ત સિદ્ધાન્તનું સરખાપણું શૈવ સિદ્ધાન્ત સાથે ઘણું બંધબેસતું આવે છે.

વેદાન્તશાસ્ત્ર કરતાં શૈવ સિદ્ધાન્ત ખ્રિસ્ત સંપ્રદાય સાથે જીવના સ્વભાવ પણ સંબંધમાં

વધારે મળતો આવે છે. જ્યારે વેદાન્તશાસ્ત્ર પાપ એ અજ્ઞાન અથવા અવિદ્યાથી જીવમાં ઉત્પન્ન થયેલું છે એવું માને છે, ત્યારે શૈવ સિદ્ધાંત એવું માને છે કે, જીવનો સ્વાભાવિક “અણુમલ” નામનો દોષ, જેમ ધાતુમાં કાટનો સ્વભાવ દોષ હોય તેમ, જીવત્વ સાથે લાગેલો દોષ છે એટલે પાપ એ જીવનો ભાવમય દોષ છે. વેદાન્તના કહેવા પ્રમાણે અજ્ઞાનથી ઉભો થયેલો દોષ નથી. શૈવ સિદ્ધાંતનું મંતવ્ય છે કે, જ્ઞાનવડે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થયા છતાં મનુષ્યે પાપાચરણ કરે છે અને તે જીવના સ્વભાવમલ અથવા અણુમલને લીધે થાય છે. અજ્ઞાને કરીને મનુષ્યે અશુભ કર્મ કરે છે એ વાત ખરી છે; પરંતુ સમજણ અથવા જ્ઞાનનો ઉદય થયા છતાં પણ જીવ અણુમલથી જ્યાંસુધી હણાયેલો રહે છે ત્યાંસુધી સર્વાંશ પાપ પ્રવૃત્તિથી તે અટકતો નથી. જીવના આ આરંભના સહજ દોષ અથવા અણુમલની નિવૃત્તિ પરમેશ્વરના શક્તિપાત અથવા અનુગ્રહથી જ થઈ શકે છે. જીવના માયાદોષથી પ્રકટ થતાં પરિણામે અને કર્મવડે થતા સંસ્કારો પ્રયત્નવડે દૂર થઈ શકે છે; પરંતુ સ્વભાવમલ અથવા અણુમલ તો પરમેશ્વરની કરુણા અથવા પ્રસાદથી જ દૂર થાય છે. આ મુદ્દામાં ખ્રિસ્ત સિદ્ધાંત અને હિંદુઓનો શૈવ સિદ્ધાંત અત્યંત મળતો છે.

ત્રીજું વ્યાપક અને નિરાકાર પરમાત્મા સાથેનો જીવનો સંબંધ દેહધારી અને સાકાર પરમેશ્વરના પુત્રમાં શ્રદ્ધાભક્તિવડે જીવાત્મા સાધી શકે છે. આ ખ્રિસ્ત સિદ્ધાંતમાં મુક્તિનું દાર “યુરુ-ધર્શ્વર” છે એ શૈવસિદ્ધાન્તનું પ્રતિબિંબ હિંદુઓને સારી રીતે સમજાય તેવું છે. હિંદુઓ ખ્રિસ્ત-ચર્યના ખ્રિસ્ત ધર્મને કદાચ ભિન્ન દેશકાળમાં ઉછરેલ હોવાથી ન માને તોપણ જિસસ ક્રીસ્ટની જીવનમાં ગુંથાયેલી ધર્મભાવનાને તો પોતાની જ કરી માની શકે એમ છે. પરમેશ્વરવાદના નીચે પ્રમાણે પાંચ મુદ્દાઓમાં ખ્રિસ્તીઓ હિંદુઓના સમાનગોત્રવાળા ગણાય તેમ છે:-

(૧) પતિ અથવા પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ બંનેને સંમત છે.

(૨) પરમેશ્વર દેહધારી થાય છે અને પુરુષોત્તમભાવ જીસસ ક્રીસ્ટમાં જેવો મૂર્તધારી થયાનું ખ્રિસ્તીઓનું પવિત્ર મંતવ્ય છે, તેમ પરમેશ્વર નાનામોટા અવતારી થાય છે અને જીવોનો ઉદ્ધાર કરવા તે મથે છે-આ ભૂમિકા હિંદુઓની પાયામાં એક છે. જો કે બંને મત ઉપર બંધાયેલી ધર્માર્ત ભિન્ન દેશકાળને લઈને ભિન્ન ભાસે છે.

(૩) પરમેશ્વરનું જગતકર્તૃત્વ ખ્રિસ્તીઓને અને સેશ્વરવાદી હિંદુઓનું સમાન કક્ષાનું છે.

(૪) પરમેશ્વર અથવા લગવાન અનેક કલ્યાણશુભના આધાર છે એ નિર્ણય જેવો ખ્રિસ્તીઓનો છે તેવો હિંદુ શૈવો અને ભાગવતોનો પણ છે.

(૫) પરમેશ્વર મનુષ્યના આત્માનો પ્રેમ અને કરુણાથી જીસસ ક્રીસ્ટના દ્વારવડે ઉદ્ધાર કરે છે. મંતવ્ય જેવું ખ્રિસ્તીઓનું છે, તેવું પરમેશ્વર-ગુરુદ્વારથી શક્તિપાત અથવા અનુગ્રહ કરી જીવને શિવસાયુજ્ય આપે છે. આ હિંદુઓનો સમાન કક્ષાનો સિદ્ધાન્ત છે.

હિંદુ ધર્મની ઊંડી સમજણવાળા સર્જનો આ પાંચ મુદ્દામાં ખ્રિસ્ત સંપ્રદાય સાથે એકમતવાળા હોવાથી લગવાન જિસસ ક્રીસ્ટની જ્યંતિમાં મુદિતા ભાવનાથી જોડાઈ પોતાના ધર્મજ્ઞાનની વિશુદ્ધિ કરી શકે એમ છે. ધર્મના આચરણનાં બાહ્યરૂપોમાં અનેક ભેદો છતાં હિંદુઓ અને ખ્રિસ્તીઓનો પરમેશ્વરમાં અનન્ય શરણતાનો ભાવ બંનેના ધાર્મિક આત્માઓનું સંયોગીકરણ કરનાર હોવાથી ખ્રિસ્તીઓના આવા જ્યંતિપ્રસંગે હિંદુઓને સ્વાભાવિક રીતે આનંદ થાય એમાં આશ્ચર્ય નથી.

ખ્રિસ્ત સિદ્ધાન્તના તત્ત્વત્રયો-પરમેશ્વર પિતા, તેમના પુત્ર અને તેમનો અંતર્યામી આત્મા, પ્રાચીન અધિદેવ, અધિભૂત અને આધ્યાત્મિક, એવા ત્રણ ઔપનિષદ વ્યૂહ સાથે, તથા પરાપ્રકૃતિ વાસુદેવમાંથી કાર્ય વ્યૂહરૂપે સંકર્ષણ એટલે જીવવ્યૂહ પ્રજ્ઞાન એટલે અંતઃકરણવ્યૂહ અને અનિરુદ્ધ એટલે અહંકારવ્યૂહ એવા ત્રણ ભાગવત મતના ત્રણ કાર્યવ્યૂહો સાથે, અને શૈવોના પરશિવમાંથી પ્રકટ થનારા શક્તિતત્ત્વ, સદાશિવતત્ત્વ અને ઈશ્વરતત્ત્વ નામના તત્ત્વત્રયો સાથે તેમના સ્વભાવ ધર્મોને લક્ષમાં લઈએ તો મળતાં આવે છે. જેવી રીતે ખ્રિસ્તીઓમાં ‘એપીઝમ’ નામનો ધર્મસંસ્કાર છે, તેવો શૈવોમાં શૈવી દીક્ષાનો ક્રમ મુક્તિમાર્ગમાં આવશ્યક મનાયો છે.

જેવી રીતે મૂળનો સાદો બૌદ્ધ ધર્મ હીનયાનમાં ગુંથાયેલો રહી મહાયાનમાં તેણે સાર્વભૌમ રૂપ પકડ્યું છે; જેવી રીતે બ્રાહ્મણોનો ત્રૈવર્ણિક સનાતન ધર્મ યજ્ઞકાંડમાં મર્યાદિત રહી અલ્લકાંડ-માં સાર્વભૌમ બન્યો છે; તેવી રીતે આરંભમાં એક વ્યક્તિએ પ્રાચીન યાહુદી ધર્મની સુધારણા કરી જે શુદ્ધ અને સાદું નૈતિક ધર્મનું સ્થાપન કર્યું તેવા ભગવાન ઇસુખ્રિસ્તનો ધર્મ પણ પાછળની ગ્રીક-રોમન પ્રજાના તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતોથી વિપુલ બની હવે સાર્વત્રિક ધર્મ બન્યો છે. હાલના ખ્રિસ્તી ધર્મની આપણે વ્યાખ્યા આપીએ તો એવી થઈ શકે કે “ભગવાન ઇસસ ક્રાઈસ્ટના અવતારી પુરુષે મનુષ્યના આત્મા અને પરમાત્માનો સંબંધ શી રીતે પુનઃ સિદ્ધ થાય તેવા નીતિતત્ત્વનું વિવેચન કરનારો સર્વ ભૂમંડળમાં મનુષ્યોને ઉપયોગી થઈ પડે તેવા સંસારના દુઃખથી ભીતરની નિવૃત્તિ કરાવનારો એકેશ્વરવાદવાળો ઐતિહાસિક ધર્મ.” આ ધર્મ એક પુરુષના મૂળવચન ઉપર બંધાયેલો પૌરુષેય ધર્મ છતાં તેમાં સાર્વભૌમ ધર્મતત્ત્વના અંશો ગુંથાયેલા હોવાથી તે એકદેશી ધર્મ નથી, પરંતુ સાર્વત્રિક ધર્મ બનેલો છે. આ સાર્વત્રિક ધર્મભાવનામાં ભગવાન ઇસસ ક્રાઈસ્ટના આલંબન ઉપર ભક્તિનું બળ છે. જેવી રીતે રામકૃષ્ણની મૂર્તિના આલંબન ઉપર હિંદુઓની એકેશ્વર ભાવના રચાઈ છે, તેવી રીતે ઇસસના મૂર્તરૂપ ઉપર ખ્રિસ્તીઓની એકેશ્વર ભાવના છે. ભજનીય વસ્તુ અથવા પરમેશ્વર એક અને તેનાં રૂપો અનેક હોઈ શકે. ભક્તિ અથવા પરમેશ્વરસંબંધી પરમ પ્રીતિનું રૂપ એક અને ભજનના પ્રકારોમાં અને ઉપાસનાની પદ્ધતિમાં ભેદ આવેો પરમેશ્વરવાદનો સિદ્ધાંત જેઓ સમજી જાણે તેવા હિંદુઓ સમાનભાવથી ખ્રિસ્તી બંધુઓની ભાવનાની વાસ્તવ કદર કરી શકે. જેઓને ભજનીયના રૂપભેદમાં મિથ્યા આગ્રહ છે, તેઓ એકેશ્વરવાદના સમરસને ઓળખી શકે તેમ નથી.

એવા જ્યાંતિના પ્રસંગે ખ્રિસ્તી બંધુઓ હિંદુઓને પ્રેમભાવથી બોલાવી ખ્રિસ્ત ધર્મના મર્મો સમજીને અને હિંદુઓ પોતાના વ્યાપક ધર્મતત્ત્વને ખ્રિસ્તી ભાષાઓને સમજાવે તો “હું અને તમે” એવા ભેદવાન ભાવો કરતાં “આપણે” એવા ભાવથી શુદ્ધ ધર્મસંમત મનુષ્યના આત્માને કેવું સંતર્પણ આપી શકે છે તે આપણે સિદ્ધ કરી શકીએ. જેને પરમેશ્વરની ભક્તિ સાચી લાગી છે તેઓ પોતાના ઇષ્ટ શ્રેય-ધ્યેયમાં પારકાના ઇષ્ટ શ્રેય-ધ્યેયની એકવાક્યતા કર્યાવિના નહિ રહે.

૧૧-બાલક કી વીરવાળી

પઠ અંજરેજ હોના ચાહતા ગુલામ નહીં,
માતૃ-ભાષા સંસ્કૃત મુઝકો પઢા દો માં.
કોટ હેટ આદિક મેં ધન વ્યર્થ ફૂંકના હૈ,
ખદર કી ઘોતી ઔર કુરતા બના દો માં.
હોવા કનકદા કી ગપોલિયાં હૈં જૂહી ‘દત્ત’
બલશાલી અભિમન્યુ કી કથા સુના દો માં.
લેકે નામ ભૂતોં કા સપૂતોં કા ડરાતી હો ક્યા,
ભૂતોં-માર દૂંગા ઉસે કહીં જે દિખાદો માં.

(“વિશ્વમિત્ર”ના એક અંકમાં લેખક:—શ્રી ઉમાદત્ત સારસ્વત ‘દત્ત’.)

૧૦૦-ઈસ્મિસ્તની વાણી

૨૫ મી ડિસેમ્બર-એ તો આશા અને નવીન ચૈતન્યનો તહેવાર. પ્રત્યેક દેવળ અને ખ્રિસ્તી કુટુંબમાં આજે આનંદની ઉર્મિઓ ઉછળી રહી છે. મહાત્મ ઉત્સવનો દિવસ છે. આજે તેમની જન્મજયંતી છે-એકહજાર નવસો સત્તાવીસ વર્ષની વાત છે. એજ દિવસે પાપ, દુરાચાર, દંભ-પાખંડ અને અનીતિમાં ફૂટેલા યહૂદી સમાજનો ઉદ્ધાર કરવા માટે મહાત્મા ઇસ્મિસ્ત આ સંસારમાં અવતર્યા હતા. જ્યારે તેમણે પોતાના સાર્વભૌમ ધાર્મિક સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો, ત્યારે પોતાના વિલક્ષણ વિશ્વપ્રેમ અને સાધુતાથી સમસ્ત સામ્રાજ્યમાં ખળભળાટ મચાવી દીધો હતો. સંપ્રાપ્તું સિંહાસન ડોલી ઉઠ્યું હતું અને ધર્મોંધ, દંભી, પાખંડી ધર્માધિકારીઓના બાર વાગી ગયા હતા.

પ્રત્યેક મહાપુરુષ એજ પ્રમાણે ભુલવણીમાં ભટકતા સંસારને જગાડવાને આવે છે અને તેના આધ્યાત્મિક પછી તેના અનુયાયીઓ તેના શબ્દોના મનગમતા અર્થ કાઢીને ફરીથી એક નવી ધર્મ-જળ ખડી કરી દઈ મૂળ વાતોને ભૂલાવી દે છે. આત્મા નીકળી જાય છે અને તેઓ શરીરને પકડીને બેસી રહે છે. આજે કૃષ્ણ, ખ્રિસ્ત અને મહમ્મદનો અવાજ ફરીથી વાયુ-મંડળમાં ગુંથ રહ્યો છે અને ભટકતા સમાજને સન્માર્ગે બોલાવી રહ્યો છે. આજે ખ્રિસ્તનો જન્મદિવસ છે. આજથી બે હજાર વર્ષ પહેલાં સંસારની જેવી સ્થિતિ હતી તેવીજ સ્થિતિ આજે પણ છે. તેથી તેમના ઉપદેશ આજે પણ તે વખતના જેટલાજ ઉપકારક છે.

ખ્રિસ્તનું સૌથી પ્રસિદ્ધ અને મહત્વપૂર્ણ પ્રવચન તો તેમણે પોતાના બાર શિષ્યોને દીક્ષા આપ્યા પછી તેમને પર્વત ઉપર લઈ જઈને સમજાવેલું તેજ છે. તેમણે એ પ્રવચનમાં પોતાના જીવનનું સંપૂર્ણ રહસ્ય બરી દીધેલું છે. જરા એકાગ્રચિત્તે એ યુગનિર્માતાની વાણી સાંભળો.

“તેઓ સાચેજ ધન્ય છે કે જેઓ આ સંસારમાં દીન-દુઃખી, નમ્ર, સ્વધર્મ સમજવા આતુર, દયાળુ, શુદ્ધ હૃદયવાળા અને શાંતિ તથા એકતાના ઉપાસક છે. કેમકે તેઓજ મોક્ષના સાચા અધિકારી છે, તેઓજ સાચી શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકશે, તેઓજ પ્રભુના પુત્ર બનવા યોગ્ય છે અને તેઓજ ધર્મરાજ્યમાં રહી શકશે.”

“જેમને સ્વધર્મપાલનમાં અભ્યાસ કરવા પડ્યા છે તેમનું જીવન ધન્ય છે. કેમકે તેઓજ સાચા ધર્મી સ્વારાજ્યના અધિકારી છે.”

“બાઈઓ! જ્યારે લોકો તમારી નિંદા કરે, તમારા ઉપર જીલ્મ ગુજારે અને મારે રસ્તે ચાલવા ખાતર તમારા ઉપર જીલ્મ આરોપો મૂકે ત્યારે તમારી જાતને ભાગ્યશાળી સમજજો. કેમકે તેથી તમારું કલ્યાણજ થશે. સંસારમાં જેટલા જેટલા સંતો થઈ ગયા છે તેમણે તિરસ્કાર અને કષ્ટો સહીનેજ સાધુતા પ્રાપ્ત કરી છે.”

“બાઈઓ! તમને દુનિયાધર્મપત્તિ સુખ આપી શકશે નહિ. એનું અભિમાન ના કરશો. એ જ્યારે જશે (કે જ્યારે મરશે) ત્યારે તમને એનાથી સુખ નહિ થાય.”

“આ લૌકિક સુખથી તમે તમને ભાગ્યશાળી સમજશો નહિ. કેમકે એ સુખ તો તમને એક દિવસ રડાવશેજ, કે જે વખતે એ સુખનો હાલનો અનુભવ તમારા દુઃખને કોઈ પણ પ્રકારે ઘટાડી શકશે નહિ.”

“પોતાની પ્રશંસા સાંભળીને કદીપણ ફૂલાઈ જશો નહિ. કેમકે એથી તમને સાધુતા નહિ મળે.”

“બાઈઓ! તમે પોતાને દીન અને દયાપાત્ર માનશો નહિ. તમે તો આ સંસારનું નિમક-પ્રાણ છો. નિમકજ સૌ રસોના સારરૂપ છે; પરંતુ જો તે સ્વાદરહિત થઈ જાય તો તે કોઈપણ કામનું નહિ રહે-માટી થઈ જાય માટે તમે પણ તમારું સત્ત્વ બોધને તમારા મૂલ્ય અને મહત્વને યુમાવી દેશો નહિ.”

“તમે તો આ દુનીઆનું નૂર છો. જેમ પર્વત ઉપર વસેલું શહેર છુપાઈ શકતું નથી અથવા મીથુનતીને કવરથી ઢાંકી રાખી શકાતી નથી, તેને તો ઉંચે સ્થાને અથવા હાંડીમાંજ રખાય છે; એજ

પ્રમાણે તમે તમારા નૂરને જગતમાં ફેલાવો અને તેને ઉજ્જવળ કરો-કે જેથી જનતા તમારાં સત્કર્મો જોઈને તમારા સરજનહારનાં યશોગાન ગાય.”

“ભાઈઓ! એમ ના સમજશો કે, હું પ્રાચીન શાસ્ત્રોનો ઉચ્છેદ કરવા આવ્યો છું. હું તો તેનું રહસ્ય સમજાવી તેમાં છુપાયેલાં તત્ત્વોને આપની પાસે વિશેષ પૂર્ણતાપૂર્વક પળાવવા ઇચ્છું છું.”

“અચિત્ત માનજે કે, જ્યાંસુધી પૃથ્વી અને સ્વર્ગ છે, ત્યાંસુધી પરમાત્માના નિયમોથી છૂટકું અસંભવિત છે. જે તેનો સહેજ પણ ભંગ કરશે તે તેના આગળ તુચ્છ અણુ જેવોજ રહેશે, અને જે તેનું પાલન કરશે અને ખીજાઓને શીખવશે તે માલિકને ત્યાં પણ મહાન ગણાશે. શિષ્યો! યાદ રાખો કે, જ્યાંસુધી તમે સતિસ્ત્રીઓના કરતાં વધારે શીલવાળા (અને અનન્ય ભક્ત) નહિ બનો ત્યાંસુધી પ્રભુના ધામનો દરવાજો તમારે માટે ઉઘડશે નહિ.”

“તમે એ તો જાણો છો કે, કદી કોઈનો પણ ધાત કરવો નહિ. તમે એ પણ જાણો છો કે, હલારો અધોગતિને પામે છે; પણ હું તો કહું છું કે, માત્ર હલ્યાજ હિંસા નથી કહેવાતી; પણ તમારા ભાઈ ઉપર ગુસ્સે થશો તોપણ તમે નર્કના અધિકારી થશો; અને તમારા ભાઈને ગાળ દેશો તોપણ અધોગતિ પામશો. તમે તેને માત્ર સૂર્ય કહેશો તોપણ તમને સગ્ન થશે. યજ્ઞની વેદી ઉપર ઉભા રહીને અભિદાન આપતી વખતે પણ જો તમને એમ લાગે કે તમારા ચિત્તમાં તમારા ભાઈપ્રત્યે જરાપણ ગુસ્સો છે (અથવા તમારાપર તેનો ગુસ્સો છે) તો હું કહું છું કે તમે રોકાઈ જાઓ, અને પહેલા એ ભાઈ પાસે જઈને તેને સંતોષ આપો; સ્વારપછીજ અભિદાન ચઢાવો. તમારા વિરોધી સાથે નિવેડો લાવવામાં કદીપણ વિલંબ કરશો નહિ.”

“એ તો તમે જાણો છો કે, વ્યભિચાર એ શાસ્ત્રની આજ્ઞા વિરુદ્ધ છે; પણ હું કહું છું કે જો કોઈ પરસ્ત્રી તરફ કુદૃષ્ટિ કરશે તો પણ તે માનસિક વ્યભિચારનો પાપ-ભાગી થશે. જો તમારી જમણી આંખ અન્યથા થઈને કોઈના તરફ પાપદૃષ્ટિથી જોવા લાગે તો તેને તેજ વખતે ફેરી નાખજો. જો તમારો જમણો હાથ કદી તમારી પાસે નહિ કરવાનું કાર્ય કરાવે તો તેને પણ તમે તેજ સમયે કાપી નાખજો; કેમકે તમારા સત્વની હાનિ થાય તેના કરતાં તો તમારું એક અંગ ઓછું થઈ જાય એજ બહેતર છે. કેમકે એથી બહુ ભારે તુકસાન નથી.”

“ભાઈઓ! “જેવા સાથે તેવા” એ તો સામાન્ય લોકોનો ન્યાય છે; પણ હું તો (જો તમે સત્ય સુખદાયક પ્રભુતા પ્રેમી હો તો તમને એમજ) કહું છું કે દુષ્ટની સાથે પણ દુષ્ટતા ન કરો. અહંકે જો કોઈ તમારા જમણા ગાલ ઉપર લપડાક મારે તો તેની સામે ડાબો ગાલ પણ ધરી દેજો. અને જો કોઈ તમારી સાથે લડવા આવે અને તમારું ખમીસ માગે તો તેને તમારો ડગલો પણ આપી દેજો.”

“મિત્ર સાથે પ્રેમ રાખવો અને શત્રુ સાથે દ્વેષ કરવો, એ તો લૌકિકદૃષ્ટિ કહેવાય છે. મારી તો સલાહ છે કે, તમે તમારા શત્રુ ઉપર પણ પ્રેમ કરો, અને દ્વેષ તો કોઈનો પણ ના કરો. જે તમને શાપ દે તેનું પણ તમે બહુજ ચાહજો અને તમને હેરાન કરે, તેના ઉપર પણ ઉપકાર કરજો. પ્રભુપ્રાપ્તિનો એજ ઉત્તમ માર્ગ છે.”

“જેમ સૂર્ય સન્નજન અને દુર્જનને સરખો પ્રકાશ આપે છે અને મેઘ ન્યાયી-અન્યાયીનો વિચાર નહિ કરતાં સૌ ઉપર એકસરખી વૃષ્ટિ કરે છે, તેજ પ્રમાણે હે ભાઈઓ! સૌની સાથે સરખી સદ્વૃત્તિથી વ્યવહાર કરજો. જે તમને ચાહે તેનેજ તમે ચાહો તો એમાં તમારી વિશેષતા શું? એમ તો સ્વાર્થી મનુષ્ય પણ વર્તે છે. ભલાઈને અહંકે ભલાઈ કરી તો એમાં શી ખોટી વાત છે? એ તો જંગલી લોકો પણ એમ કરે છે. કોઈની ચીજને પાછી આપવાનું (કે ઉપકારનો અહંકો આપવાનું) કોઈને કહેવું પડતું નથી; કેમકે એવું તો એક પાપી પણ કરે છે. સાચું દાન-સાત્તિક દાન તો એ છે કે, જ્યારે આપણે પાછી ન વાળી શકે એવી વ્યક્તિને સહાય આપીએ. આ ઉપરાંત કૃતદાન ઉપર પણ દયા રાખજો. કેમકે પ્રભુ દયામય છે. વળી હે ભાઈઓ! તમે પૂર્ણ બનો. કેમકે તે પરમાત્મા પૂર્ણ છે. તે સમસ્ત શુભ ગુણોનો ભંડાર છે.”

“કોઇના આંતરિક ઉદ્દેશો વિષે કદપના નહિ કરતાં સૌના પ્રત્યે ઉદાર બુદ્ધિજી રાખજો.”

“ભાઈઓ! શું કોઈ આંધળો બીજા આંધળાનો માર્ગદર્શક થઈ શકે છે? શિષ્યે શિષ્યો કરવા એ પણ એવું જ છે. જ્યાંસુધી શિષ્ય શિષ્ય છે ત્યાંસુધી તે ગુરુથી આગળ વધી શકતો નથી. જ્યારે તે પૂર્ણ થશે ત્યારે જ તે ગુરુની ખરાબરી કરી શકશે.”

“જ્યાં સુધી તમારી આંખમાં મોતીઓ છે ત્યાંસુધી બીજાની આંખમાંની રજ જેવાનો પ્રયત્ન ના કરો. પહેલાં પોતાના જ દોષને દૂર કરજો.”

“સારા વૃક્ષનું ફળ કદી ખરાબ થઈ શકતું નથી અને ખરાબ વૃક્ષ ઉપર કદી સારું ફળ લાગતું નથી. વૃક્ષની જાત તો તેના ફળ ઉપરથી જાણી શકાય છે. તે પ્રમાણે તમારાં કર્મ અને વાણીથી તમારા હૃદયનો પરિચય થાય છે.”

“તમે મને તમારો ગુરુ કહો છો, પણ જ્યાંસુધી તમે મારા શિક્ષણ પ્રમાણે તમારું આચરણ નહિ કરો ત્યાંસુધી તમે મને ગુરુ કહો એ મિથ્યા છે. જે મારા શિક્ષણનો અમલ કરશે, તેના જ કામનો પાયો ઉઠે અને મજબૂત નંખાશે. જે તેના અમલ નહિ કરે તેઓ તો માત્ર પાયા વિનાની ધમારત ઉભી કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. (અને તેના પરિણામે) તેમનો સર્વથા નાશ જ થશે.”

ભાઈઓ ! તમારાં સત્કર્મોને ગુપ્ત રાખજો. જમણા હાથે કરેલાં દાનની ખબર ડાબા હાથને પણ પડવા દેશો નહિ. તમારી પૂજા અને પ્રાર્થનાનો કદી પણ આડંબર કરશો નહિ. રસ્તા ઉપર અને મંદિરમાં તમારી ભક્તિનું કદી પ્રદર્શન કરશો નહિ. તમારા હૃદયના એકાંત ખૂણામાં ખારણું બંધ કરીને પ્રભુને યાદ કરજો. પ્રાર્થનામાં નકામી ડીંગ મારવાની જરૂર નથી. ધણી શબ્દોના ઉપયોગથી પ્રભુને કોઈ રાજ કરી શકશે નહિ. તમે પ્રભુની આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરજો:- હે દિવ્યધામવાસી પિતા ! તારો જયજયકાર હો, તારું ધર્મરાજ્ય સર્વત્ર ફેલાયો, સ્વર્ગ અને પૃથ્વીમાં પણ તારી આજ્ઞાઓનું પાલન થાયો. તું અમને અમારી રાજ હમેશાં આપ. અમને વિકારોમાં ન લલચાવ. જેમ અમે અમારા ગુન્હેગારોને માફ કરીએ છીએ, તેજ પ્રમાણે તું પણ અમને ક્ષમા કર; કેમકે તારું ધર્મરાજ્ય, પ્રભુતા અને યશ સર્વત્ર ફેલાયેલાં છે.”

“ભાઈઓ! તમે ઉપવાસ કરો ત્યારે તમારું મુખ પ્રસન્ન રાખજો, કે જેથી કોઈ ન જાણી જાય કે તમે ઉપવાસ કર્યો છે.”

“ભાઈઓ! તમે શેતાન અને ઈશ્વરની એકસાથે સેવા નહિ કરી શકો. તેથી ધન અને કીર્તિની લાલસા રાખતાયકા, અન્ન અને પ્રાણની ચિંતા કરતાયકા, તમે પ્રભુનાં દર્શન પામી શકશો જ નહિ. શરીરની ચિંતા કરીને તમે તમારા શરીરને એક ઈંચ પણ પુષ્ટ કરી શકશો નહિ. દિલમાં દૃઢ શ્રદ્ધા રાખો કે, જે ચરાચર સૃષ્ટિની રક્ષા કરે છે; પશુ, પક્ષી અને વૃક્ષોને જે પોષણ આપે છે, તેજ તમારું પણ પોષણ કરશે.”

“હે શ્રદ્ધાહીન લોકો! તમે શ્રદ્ધાનો મહિમા નથી જાણતા; તેથી જ અન્ન, પાણી અને વસ્ત્રની ચિંતા કરો છો. શુદ્ધ બનશો, એટલે તમને સર્વ કાંઈ આપોઆપ મળી જશે.”

“શ્રદ્ધાપૂર્વક માગવાની જ વાર છે; શોધવાની જ વાર છે; અને અંદર દાખલ થવા માટે પ્રભુને દરવાજો ખખડાવવાની જ વાર છે. શું તમારામાં કોઈ પણ એવો છે કે જે રોટી માગનારા પોતાના પુત્રને પથ્થર આપે? તો પછી જ્યારે તમે પ્રભુ પાસે કલ્યાણકારી વસ્તુ માગશો, ત્યારે શું તે તમને અનિષ્ટકારી વસ્તુ આપશે?”

પરંતુ પ્રભુના ધામનો માર્ગ સાંકડો છે, નર્કનો માર્ગ પહોળો અને પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ ઈશ્વરના ધરનો રસ્તો સાંકડો અને મુશ્કેલ છે.

(“લાગભૂમિ”ના માધ ૧૯૮૪ ના અંકમાંથી શ્રી. વૈજનાથજી મહોદયના લેખનો અનુવાદ)

૧૦૧-ધર્મના હજારદારોને

ઓ હિંદુધર્મના સ્વાર્થી, દુરાચારી, ખેજવાખદાર અને હા ધનરદારો! તમારા અત્યાચારોની હવે પરાકાષ્ઠા થઈ ચૂકી છે, તમારી છેતરપંડીઓથી હિંદુધર્મ આજે ખળભળી ઉઠ્યો છે, તમારી અકર્મણ્યતા અને અસાવધતાને લીધે અમારી નતીયતા શિથિલ અને અમારી ધાર્મિકતા છુટ્ટી થઈ ગઈ છે. તમારી સ્વાર્થ અને દૂષિત મનોવૃત્તિઓને લીધે આજે હિંદુસમાજ અશાંત, જકડાયેલો અને મરવા પડેલો છે !

તમે ધર્મનું રક્ષણ કરવાનું અને ધર્મમાર્ગના માર્ગદર્શક થવાનું વચન આપ્યું હતું. આ પુણ્ય સંકલ્પના ઝળહળતા પ્રકાશમાં હિંદુજાતિએ તમારે ચરણે પોતાનાં ધન, જન અને સર્વસ્વ વૈભવ ન્યોછાવર કરી દીધાં હતાં. તે તમને પોતાના આગેવાન ગણતી અને તમે તેના ભાગ્યનિર્માતા, તેના રાજકીય ઐશ્વર્યના મુકુટમણિ હતા. તમારા પ્રત્યે તેની આ સુંદર મનોવૃત્તિ જોઈને તમે પણ મુગ્ધ થઈ ગયા અને સેવાની તમારી નિઃસ્પૃહ ભાવનાઓ વધારે પ્રબળ વેગથી ખીલી નીકળી. પછી તો શી વાત ? તમારી પાવનકારી-સેવા અને તમારી નિસ્પૃહતાનું સૌન્દર્ય જોઈને રાજા પોતાનો રાજવૈભવ, પ્રજા પોતાની ભક્તિ અને તમારા ધર્મના અનુયાયીઓ તમારે ચરણે સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરવાને અધીરા થઈ ગયા. મંદિર અને મઠો સ્થપાયાં. આ મંદિરોનાં દર્શન કરવાં તથા ત્યાં પૂજા ચઢાવવી, મઠોને માટે રાજ્યની આવકનો અમુક ભાગ આપવો એ રાજા અને પ્રજાને માટે એક ધાર્મિક બાબત બની ગઈ. લોકકલ્યાણ, સાર્વજનિક શિક્ષણ વગેરે નિમિત્તે તથા તમને પણ આર્થિક મુશ્કેલીઓથી મુક્ત કરવાને માટે તીર્થસ્થાનોની બધી આવક તમારાં પૂજ્ય ચરણોમાં ચઢાવવામાં આવી. તમે હજારો વર્ષસુધી તમારી આ મહત્વપૂર્ણ જવાબદારી આદર્શ રીતે સંભાળી. તમારો અતુલ ત્યાગ, તમારી અદ્ભુત નિઃસ્પૃહતા, તમારું અજોડ મનોબળ અને તમારી અજોડ સાધના જોઈને સંસાર દિંગ થઈ ગયો. હિંદુજાતિનો હજારો વર્ષનો ગૌરવભર્યો ઇતિહાસ તમારા બલિદાનના અતુલનીય તેજથી ઝગઝગે છે. તમારી નિષ્કામ સેવાનો સુંદર અને જ્વલંત ઇતિહાસ અમારી દૂર દૂરની જ્યોતિનો આંખો પ્રકાશ દર્શાવી રહ્યો છે. તમારી કૃતજ્ઞતાના ભાર નીચે દબાયેલી હિંદુજાતિ આજ પણ તમને પોતાના માર્ગદર્શક માને છે અને તમારો સહેજ ધસારો થતાં જ પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરવાને તૈયાર છે. તમારી એ અતીત સ્મૃતિઓને યાદ લાવીને, પ્રત્યેક હિંદુજાતક આજ પણ તમારી સમક્ષ પોતાનું ગૌરવભર્યું મસ્તક નીચું નમાવે છે અને તમારી શક્તિ, તમારી છેતરપંડી અને તમારા હજારો અવગુણો દેખતાં છતાં અંધવિશ્વાસ અને અંધભક્તિથી તમારી સેવા-પૂજા કરે છે; પરંતુ તેના બદલામાં તમે તેમને શું આપી રહ્યા છો ? નતીયપતન, વિધર્મીઓથી થતાં અપમાન અને ધાર્મિક મૃત્યુ !!!

તમારી કૃતજ્ઞતા, તમારી નિષ્કૃરતા, તમારા અત્યાચાર અને વ્યભિચારની તમારી દૂષિત મનોવૃત્તિઓને લીધે આજે હિંદુજાતિ મરવા પડી છે. આજે એ સતી હિંદુ મહિલાઓ કે જેઓ તમારા ઉપર અંધભક્તિ રાખે છે અને જેમનીદ્વારા તમારી પેટપૂજા થાય છે, તેઓ ગુંડાઓદ્વારા બ્રષ્ટ અને અપમાનિત બની રહી છે. આજે હિંદુઓનાં નાનાં નાનાં બાળકોને ગુંડાઓ ઉઠાવી જઈને વટલાવ્યે બાંધે છે, મંદિરોનાં અપમાન થઈ રહ્યાં છે અને તમે તો તમારું વ્યક્તિત્વ, તમારી મર્યાદા અને તમારા અધિકારનું ભાન બૂલી જઈને પગ ઉપર પગ ચઢાવીને નિરાંતે બેસી રહ્યા છો ! વળી એટલુંજ નહિ પરંતુ સુધારાસંબધી તમારી સલાહ સેવામાં આવે છે અને તમારી સમક્ષ કોઈ કાર્યની યોજના રજૂ કરવામાં આવે છે, તો તમે તો ઉલટા તે ઠરાવ લાવનારાઓને ગાળો ભાંડો છો, તેમને નાસ્તિક, અધર્મી વગેરે નામેથી અપમાન આપો છો ! ધાર્મિકતાની આથી વિશેષ મશ્કરી ખીજી શું હોઈ શકે ? કોઈ પણ જાતની અધાર્મિકતાનો આથી વિશેષ પૂરાવો શું મળી શકે ? અને તેની જવાબદારી તમારા સિવાય ખીજી કોની ઉપર છે ?

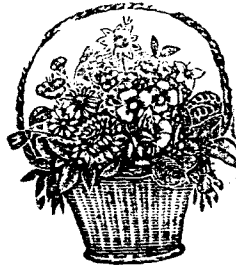
પરંતુ આ સમય ક્યાંસુધી રહી શકશે ? હિંદુજાતિના ભૂતપૂર્વ ગૌરવ આગળ વર્તમાનનું આ

કલંક ક્યાંસુધી ટકી શકશે ? અમારા પ્રાચીન ઇતિહાસના ન્યોતિર્મય અધ્યાયોને અમારી આધુનિક અકર્મણ્યતા, અમારી આધુનિક કલુષિત મનોવૃત્તિઓ ક્યાંસુધી મલિન કર્યાં કરશે ? સંસારની ખીજ ન્નતિઓ, સંસારના ખીજા ધર્મોના અનુયાયીઓ-કે જેમનું અમારા ઉન્નતિના જમાનામાં કંઈ અસ્તિત્વજ નહોતું. તેઓ અમારા આ ભીષણ પતનને જોઈને અમારી ન્નતિયતા અને ધાર્મિકતાની ક્યાંસુધી મશ્કરી કરી શકશે ? આ સભ્યતાના યુગમાં અમારી અસભ્યતાનો અધિકાર કે જેને તમે બળપૂર્વક અમારા શિર ઉપર ઠોકી માર્યો છે, તે ક્યાંસુધી અમને પથભ્રષ્ટ કર્યાં કરશે ? એનો જવાબ સુંદર અને કલ્યાણકારી છે. સંસારનો ઇતિહાસ અમારી શુભ આકાંક્ષાઓને બહુ કાળથી પુષ્ટિ આપે છે. આજે અમારી ધાર્મિક સંસ્થાઓનું જે પ્રમાણે ધાર્મિક પતન થયું છે, બરાબર તેના જેવુંજ મધ્ય યુરોપના ઐતિહાસિક સમય (મિડલ એજ)માં રોમન કેથોલિક સંપ્રદાય અને તે સંપ્રદાયની ધાર્મિક સંસ્થાઓનું થયું હતું. આજે જે પ્રમાણે અમારા ધણાખરા પંડ્યા-પૂજારી અને મહંતોનું નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પતન થયું છે, તેના જેવુંજ તે સમયના રોમન કેથોલિક પાદરીઓનું પણ થયું હતું. આજે જેમ પંડ્યા, પુરોહિત અને મહંતોને વૈતરણી પાર કરાવવાનો અને પાપનો નાશ કરાવવાનો ઇન્દરો મળી ગયો છે, તેમ તે સમયમાં પાદરીઓ પણ અબણુ લોકોને સ્વર્ગની ટીકીટો વેચાતી આપીને સ્વર્ગનું દાર ઉઘાડી આપતા હતા. તાત્પર્ય એ છે કે, હાલમાં જેમ હિંદુજ્નતિની ધાર્મિકતા ઉપર અધારો છવાયાં છે, તેજ પ્રમાણે મધ્ય યુરોપના એ ઐતિહાસિક સમયમાં રોમન કેથોલિક ધર્મનું વાતાવરણ બચકર અધિકારથી છવાયલું હતું. પરિણામે લોકોના હૃદયમાં પોપ સામ્રાજ્યની વિરુદ્ધતા ભાવો પેદા થવા લાગ્યા અને તે પ્રથમ વ્યક્તિગત રૂપમાં પ્રગટ થયા. ત્યારબાદ વ્યક્તિરૂપમાંથી સમષ્ટિરૂપમાં ફેરવાઈ ગયા અને લોકોના હૃદયમાં પોપ તથા રોમન કેથોલિકમની વિરુદ્ધમાં હીલચાલ ચાલવા લાગી. આ હીલચાલની સાથેજ દ્યૂથરના પ્રોટેસ્ટન્ટ-સમાજનો આવિર્ભાવ થયો અને આજે યુરોપનો મોટો ભાગ પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મને માને છે. હિંદુધર્મના પતનને ઇતિહાસ તે સમયના રોમન કેથોલિક ધર્મના ઇતિહાસને બરાબર મળતો આવે છે. એ પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ એક સુધારક સંપ્રદાય હતો. હિંદુધર્મની પતિત દશામાં પણ આર્યસમાજ-બ્રહ્મસમાજ વગેરે સુધારક સંપ્રદાયોની ઉત્પત્તિ થઈ છે. જે નિષ્પક્ષભાવે કહીએ તો આજે હિંદુજ્નતિની જ્નતિનાં જે ચિર્કી દેખાય છે તેનું ઘણુંખરું શ્રેય આર્યસમાજનેજ છે. અમારા અંતરમાં આર્યસમાજપ્રત્યે શ્રદ્ધા છે; કેમકે તેનામાં ત્યાગ, સાહસ, પુરુષાર્થ, વીરતા અને જીવન છે.

અમે ઉપર કહી ચૂક્યા છીએ કે, અમે મંદિરોના વિરોધી નથી. અમે સાથે સાથે એ વાત પણ કહીએ છીએ કે, અમે મૂર્તિપૂજનને બરાબર માનતા નથી. આ સ્થળે અમે એ પણ કહી દેવાનું અમારું કર્તવ્ય સમજીએ છીએ કે, અમે પુરોહિતો, પંડ્યાઓ અને મહંતોના એટલેસુધી વિરોધી નથી કે જ્યાંસુધી તેમના જીંડા સ્વાર્થોમાં હિંદુજ્નતિનાં સાર્વજનિક હિત અને હિંદુધર્મનો નાશ ન થાય. અમે હરગીજ નથી ઇચ્છતા કે મહાધિપતિઓ, પંડ્યાઓ અને પૂજારીઓને કોયળામાં બાંધીને હિંદી મહાસાગરમાં ડૂબાવી દેવામાં આવે. પરંતુ અમે એ પણ નથી ઇચ્છતા કે આજે ધાર્મિકતાને નામે વ્યભિચારનાં તાંડવનૃત્ય ખેલાય; હિંદુધર્મની અતંત છાયામાં અસામ્ય, ઘૃણા, તિરસ્કાર અને અપમાનનાં દારુણ દશ્યો ખડાં કરવામાં આવે; ભગવાનને ભક્તિપૂર્ણ અંજલિ ચઢાવવા ઇચ્છતા અંત્યજ કહેવાતા હિંદુઓ લંપટ અને ગુંડા જેવા પંડ્યા-પૂજારીઓને લીધે પોતાની ધાર્મિક ઉત્કંઠા પૂર્ણ કરી ન શકે. અમે એ પણ કદી સહી શકીશું નહિ કે, એક બાજુ અમારાં મંદિરો લૂંટાય, તેમાંની મૂર્તિઓ ગુંડાઓને હાથે ભંગાય, પૈસાને ખાતર સંગ્રહનું કાર્ય કરનારાઓ અને ધાર્મિક પ્રચારકોનો અભાવ રહે અને બીજી બાજુ હિંદુજ્નતિ અને હિંદુસમાજના પૈસાનો મોટો ભાગ પંડ્યા-પૂજારી અને મહાધિપતિઓ મોજશોખમાં ઉડાવે તથા સમાજમાં વ્યભિચાર ફેલાવીને તેને બચકર પતનના ખાડામાં નાખી દે. અમે તો આજે બ્રાહ્મણસમાજ તથા હિંદુધર્મના પુરોહિતો, પંડ્યાઓ અને મહંતો વગેરેનું ધ્યાન હિંદુજ્નતિના આ ભીષણ પતન તરફ ખેંચીએ છીએ અને સાથે સાથે તેમને વિશ્વાસ આપીએ છીએ કે, આપ આપની સુધારણા કરો; નહિ તો હિંદુજ્નતિની ભાવિ કાન્તિમાં આપનું અસ્તિત્વ નાશુદ થઈ જશે. આજસુધી હિંદુજ્નતિના ઉત્થાન-

ની દોરી આપના હાથમાં હતી; પરંતુ આપે આપની જવાબદારીને ભયંકર રીતે ઠોકરે મારી છે અને આજે તેનાં ભુડાં પરિણામો અમારી સમક્ષ મોજુદ છે. હવે આપના અત્યાચારોની અવધિ આવી રહી છે. આપના પાપનો ઘડો ભરાઈ ગયો છે. હિંદુજાતિ હવે પોતાના જીવન-મૃત્યુના સવાલને તમારી ઉપર રાખી શકે તેમ નથી. તે આજે જનગૃત થઈ છે. તેની છાતી ઉપર શત્રુઓના લત્તાપ્રહારોના ધા હજુ તો તાજા અને લીલા છે. પોતાની સતી-સ્ત્રીઓનાં અપમાન તેણે બહુ જોયાં અને હવે તેની આંખોમાં પ્રતીકારનો અગ્નિ સળગી રહ્યો છે. હવે તે પોતાની અધશક્તિ, અધભક્તિ આપને ચરણે ભેટ કરી શકે તેમ નથી. તેની સમક્ષ આજે એજ સવાલ ઉભા છે— જીવન અથવા તો મૃત્યુ ! જો તેને જીવવું છે તો તે અપમાન, તિરસ્કારભર્યાં કલુષિત અને અહિષ્કૃત જીવનને ધારણ કરી શકે તેમ નથી. તેના કરતાં તો મૃત્યુજ હજાર દરજ્જે સારું છે. કુતરાંઓના જેવા જીવન કરતાં તો એ લાખ દરજ્જે સારું છે કે જે પોતાના જાતીય અને ધાર્મિક અસ્તિત્વને મિટાવી દે. તેથી આજે તે જનગૃત થઈ છે અને મરવા જીવવાને માટે તત્પર છે. સ્વતંત્રતા-કલુષિત ધાર્મિકતાની પરાધીનતાથી મુક્ત થવાને યુદ્ધ મંડાશેજ. એ સમય હવે દૂર નથી કે જ્યારે હિંદુસમાજ પાખંડવાદ અને આડંબરોના સ્વેચ્છાચારોથી સ્વતંત્ર થવાનો અવિરલ પ્રયત્ન કરશે. તે પ્રયત્નનું મુખ્ય અંગ તીર્થસ્થાનોની સુધારણાજ હશે, અને જ્યારે ધર્મ ઉપર બલિ ચઢાવનારા નવયુવકો અને નવયુવતીઓનાં રણદુર્દુભી વાગવા માંડશે, જ્યારે હિંદુજાતિ પોતાના વ્યક્તિત્વને સમજીને પોતાની ધાર્મિક અને સામાજિક પરતંત્રતાની બેડીઓ તોડવાને તત્પર થશે, જે વખતે સમસ્ત હિંદુસમાજ પોતાનાં માન અને મર્યાદાને ખાતર જીવન સમર્પણ કરવાના ગગનવેધી સંગીતથી બલિવેદીનું આવાહન કરશે અને જે ક્ષણે હિંદુધર્મના સઘળા અનુયાયીઓ પોતાના જાતીય અને ધાર્મિક ચૈતન્યની અગમગતી ઉત્તેજનામાં યુદ્ધનો ઝંડો હાથમાં લઈને સમરાંગણમાં ફૂદી પડશે; તે વખતે ભગવાનનું સિંહાસન પણ ડોલી ઉઠશે; તે વખતે આ પૃથ્વી ઉપરની કોઈપણ શક્તિ ધર્મને ખાતર ઉત્સુક અનેલા હિંદુઓની સાચી ધાર્મિકતાને રાક્ષી શકશે નહિ; તે વખતે વિજય તેમનાં ચરણોમાં આજોટશે અને હિંદુજાતિ, હિંદુસમાજ અને હિંદુધર્મના સઘળા શત્રુઓ કંપી ઉઠશે. એ પુણ્યપ્રકોપમાંથી એક નવીન જીવનનો પ્રાદુર્ભાવ થશે. તે જીવનમાં વિરોધી શક્તિઓ ઉઘટા પ્રવાહમાં વહેવા લાગશે અને તે પ્રવાહમાંથી એક આશામય ભાવિ પ્રગટશે. તે વખતે સમસ્ત હિંદુજાતિનું વાતાવરણ ચેતનાના અંબારથી અગમગી ઉઠશે અને તે પ્રકાશમાં હિંદુસમાજ પોતાનું ખાસ વ્યક્તિત્વ સ્થાપવામાં અવશ્યજ શક્તિવાન બનશે. તે વિશાળ વ્યક્તિત્વની સમક્ષ, તે નવચેતનાના પ્રકાશમાં અધકારનું આવરણ સદાને માટે નાબુદ થઈ જશે અને પ્રત્યેક હિંદુ પોતાની માતાઓ અને બહેનોના સંરક્ષણની પરમ પુનિત જવાબદારી ગૌરવપૂર્વકે ઉઠાવશે અને એક પ્રલયકારી જયઘોષથી ગર્જી ઉઠશે કે:—“કોણ કહે મા અબળા તહને !”

(‘ચૌદ’ ના સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૭ ના અંકમાંના અગ્રલેખનો અનુવાદ.)

૧૦૨-યોગી હરિદાસ ૪૦ દિવસ ભૂમિમાં દટાયા હતા. આલમમાં મશહૂર અન્યથા

એક નજરોનજર જોનાર સાધુ હરિદાસના આ હેરતભર્યા અખતરો ખાખત લખે છે કે, હિંદમાં હજી પણ યોગની સાધના સાખીત થઈ શકે છે. કેમકે પૂર્વના ઋષિમુનિઓ હજારો વર્ષોસુધી તપ કરતા અને પોતાના પ્રાણને રૂંધી રાખતા. તેવી જાતનો પ્રયોગ સાધુ હરિદાસે ૧૮૩૭ માં ૪૦ દિવસસુધી જમીનમાં દટાઈને કરી બતાવ્યો હતો. લાહોરના મહુમ મહારાજ રણજિતસિંહ કે જેને પંખબનો કેસરી કહી શકાય, તેના આ દરબારમાં આ બનાવ બન્યો હતો. મહારાજની સમક્ષ હરિદાસને દાટવામાં આવ્યા. આ સમયે ત્યાંના દરબારના તમામ અધિકારીઓ હાજર હતા, ઉપરાંત અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ ડૉક્ટરો પણ આ બનાવ જોવા આવ્યા હતા.

સાધુ હરિદાસે બેઠક લગાવી. પછી તેમને લૂગડાંવડે ઢાંકી દીધા અને સીવી લીધા-એટલે કે જે પ્રમાણે ધજીતમાં મમીના પૂતળાને દાટતા તેવી રીતે અત્રે દાટવામાં આવ્યા. પછી લાકડાની પેટીમાં નાખી તેને મજબૂત ખીલાથી ઠોકી અને તે ઉપર કેટલીક જગ્યાએ મહારાજની સીલ-મહોર કરી.

આ પછી પેટીને ઇંટોનું બનાવેલું બોંયરું હતું તેમાં ઉતારી અને ઉપર મટોડી તથા રેતી નાખી અને જેમ સાધારણ રીતે કબરો ચણે છે તેવી રીતે તે ચણી લીધી. આ જમીન ઉપર દાણા વાવ્યા અને તેમાંથી સાધુના અંદર પૂરાવા પછી છોડ ઉગી નીકળ્યા.

આ કબરની દેખરેખ રાખવા સાવચેતી માટે એક ખડેપગે હથિયારબંધ લશ્કર ગોઠવવામાં આવ્યું અને તે રાત્રિદિવસ ચોક્કી-પહોરો કરતું હતું. ૪૦ દિવસ વીત્યા બાદ મહારાજની સમક્ષ એ કબર ખોદી અને સાધુને બહાર કાઢ્યા અને તે વેળા પણ અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ ડૉક્ટરો હાજર હતા. બહાર કાઢ્યા તે વખતે સાધુની કેવી સ્થિતિ હતી તે નજરોનજર જોનાર એક અંગ્રેજ “વેલ્ડ” નામના પત્રમાં નીચે મુજબ જણાવે છે:-

૪૦મે દિવસે હું મહારાજ રણજિતસિંહની સાથે જ્યાં ફકીરને દાટયો હતો તે સ્થળે ગયો. લાહોરના એક મહેલની નજીક કબરમાં આ સાધુને દાટયો હતો, તેની આસપાસ ખુદ્દી ઓસરી હતી અને તેમાં વચલા ઓરડામાં સાધુની સમાધિ હતી. હાથીની સ્વારીમાં બધા દરબારીઓ સાથે મહારાજ નીચે ઉતરી મને બધા ઓરડા તપાસવા કહ્યું અને જેવી સ્થિતિમાં તે મૂક્યા હતા તેવા અનામત મને માલૂમ પડ્યા. પેટીની ત્રણ બાજુઓ મજબૂત સીલના ખીલા ઠોકીને જેવી રીતે મૂકી હતી, તેવીજ આબેહુબ માલમ પડી. તાળાં ઉપર મટોડી ચોંટી ગઈ હતી, હવા આ ઓરડામાં મુદ્દલ દાખલ થતી નહોતી, ઉપરાંત સાધુને ઓરડા આખી શકાય તેવી મુદ્દલ સગવડ નહોતી. વળી તે ઉપરાંત દિવાલો કે ઓરડામાં કોઈ દાખલ થયું નહોતું. એ જાળાં બાઝવાથી જોઈ શકાતું હતું.

મહારાજ રણજિતસિંહે, પોતે સીલ કરી હતી તે આબેહુબ છે એમ ચોક્કસ જણાવ્યું અને પોતે અંગ્રેજની માફક આ અખતરો ફતેહમંદ થશે નહિ એમ ધારતા હતા; તેથી ખડેપગે રાત્રિદિવસ ચોક્કી-પહોરો રાખ્યો હતો. ઉપરાંત દરરોજ રાજ્યનો અધિકારી આવીને બરોબર બંદોબસ્ત છે કે નહિ તે જોઈ જતો હતો.

આ પ્રમાણે ત્યાંની સ્થિતિ જોયા પછી અમે સામે ખુરશીપર ઓસરીમાં બેઠા અને મજુરોએ ખોદવાનું શરૂ કર્યું. એક અધિકારીએ સીલ તોડી અને તાળું ખોલ્યું. જ્યારે ઓરડાનો દરવાજો ખોલવામાં આવ્યો, ત્યારે અંદરથી અંધારું દેખાતું હતું. મહારાજ અને હું એ ઓરડામાં દાખલ થયા અને એક બત્તી સાથે લીધી. ત્રણ ફૂટ નીચે ભોંયરામાં ઉતરી, જ્યાં ત્રણ પુટ પહોળા અને ૪ પુટ લાંબી લાકડાની પેટી પડી હતી ત્યાં પહોંચ્યા. આ પેટીને તાળું લગાવ્યું હતું અને સીલ મારી હતી. આ પેટી ખોલ્યા પછી અમે શણુના કપડામાં વિટેલું માનુષી શરીર જોયું, તેને માથે દોરી બાંધી હતી અને તે ખોલતાં તોપોની સલામતી આપવામાં આવી હતી. આસપાસ એકઠા

ચયેલા લોકોની ઠઠ જોવાને ધસી આવી. લોકોની મનોભિલાષાને સંતોષ આપ્યા પછી એ સમૂહને ફર કરવામાં આવ્યો અને ફકીરના શિષ્યે એ શરીરને બહાર કાઢી પેટીને અટકીને મૂક્યું; અને જેમ હિંદુઓના દેવોની મૂર્તિ સમાધિ અવસ્થામાં બેઠેલી હોય તેમ રાખી. અમે પછી ભોંયરામાં ઉતર્યાં. ભોંયરં એટલું તો નાનું હતું કે માંડમાંડ બેસી શકાતું હતું અને હાથપગ બંનેના અડોઅડ લાગતા હતા.

પછી શિષ્યે તે શરીર ઉપર ગરમ પાણી છાંટવા માંડ્યું, પરંતુ મને છળભેદની બ્રાંતિ થઈ; તેથી મેં મહારાજને આ શરીર કેથળામાંથી બહાર કાઢવા કહ્યું. અમે કેથળો ખોલ્યો તો બીનો ચયેલો માલૂમ પડ્યો. સાધુના હાથપગ ચીમળાઈ ગયેલા અને ઠંડા લાગતા હતા, મ્હોં સીધું અને ડોકું વળી ગયેલું મુડદા જેવું હતું. મેં આ પછી ડોક્ટરોને બોલાવી એ મુડદાની તપાસ કરાવી; પરંતુ તેઓ નાડીના ધબકારા સાંભળી શક્યા નહિ અને હાથ કે છાતીમાં કશી હીલચાલ નહોતી. માત્ર મગજમાં થોડી ગરમી માલૂમ પડી અને બીજે સ્થળે કંઈ જીવનના સંચારનાં ચિહ્નો જણાયાં નહિ.

શિષ્યે ગરમ પાણીથી સાધુને નવરાવ્યા અને હાથપગને લાંબા-ટુંકા કરવા માંડ્યા. શિષ્યે મોટો ગરમ રોટલો સાધુના માથે મૂક્યો અને એ પ્રમાણે ગરમ રોટલાને બે ત્રણ વખત ઉથલાવીને મૂક્યો. કાન તથા નાકમાંનાં મીણ તથા ૩ તેણે કાઢી નાખ્યાં અને છરીવડે મહામુસ્કેલીએ મ્હોં ઉઘાડ્યું અને હાથવડે જડબાં પકડી રાખી જીલ જેઝી; પરંતુ વારંવાર તે પાછી ચાલી જતી, તોપણ તેમાં પાછું સજીવનપણું મેળવવા લાગટ પ્રયાસ કર્યો.

આ પછી તેની આંખોનાં પોપચાં ઘીથી મસજ્યાં. પછી તે ઉઘાડ્યાં તો માલૂમ પડ્યું કે ડોળામાં મુદ્દલ જીવનનો સંચાર નહોતો. ત્રણ વખત ગરમ રોટલો પાછો મૂક્યા પછી શરીરમાં હીલચાલ શરૂ થઈ, શ્વાસને ગતિ આવી અને કુદરતી રીતે સજીવનપણાની નિશાની જણાવા માંડી. હાથની નાડીમાં ધીમે ધીમે ધબકારા શરૂ થયા અને તે પછી શિષ્યે ઘી જીલ ઉપર મૂક્યું અને ગળાવી દીધું.

થોડી મિનિટ પછી ડોળા ઉઘડ્યા અને સામે મહારાજ રણજિતસિંહને જોયા. પછી ધીમે અવાજે સાધુએ કહ્યું કે “કેમ મહારાજ સાહેબ ! હવે મારી યોગક્રિયાને માન્ય કરો છો કે નહિ ?”

મહારાજએ હા પાડી અને સાધુને મોતીની અમૂલ્ય માળા ભેટ આપી. તે ઉપરાંત બે સોનાનાં કડાં અને એક ખેલાતનો લેખ અર્પણ કર્યો, કે જે માત્ર રાજકુમારોનેજ આપવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણેની ક્રિયામાં માત્ર અર્ધો કલાક વલ્લો હતો અને બીજા અર્ધો કલાકમાં સાધુ સૌની સાથે છૂટથી વાતો કરવા મંડ્યા. માણસ જીવતો દટાય અને પાછો જીવતો રહે એ બાબત કદી હું માનતો નહોતો અને તેમાં પણ ૪૦ દિવસસુધી દટાય, એ તો અસંભવિતજ માનતો હતો. પરંતુ આ પ્રત્યક્ષ પૂરાવાથી મારા મનની સમાધાની થઈ છે અને આ હૃદયભર્યો પ્રયોગ કદી પશ્ચિમમાં કોઈ કરી શકશે નહિ એવો પૂર્વનેજ સોંપ્યું છે અને દુનિયામાં હમેશાં પૂર્વજ વિજ્ઞાનમાં અદિયાતું છે એમ ચોક્કસ માનું છું.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”ના તા. ૨૨-૯-૧૯૨૮ ના અંકમાંથી)

૧૦૩-જોડ લો આ જાદુ છે કે માનસિક બળ ?

હિંદુ સાધુઓ અને મિસરના ફકીરો જે અનેક પ્રકારના યોગ વગેરેના ચમત્કારો બતાવે છે, તેવા થોડાક ચમત્કારો વિલાયતી દુનિયાને બતાવવા માટે અને જે વૈજ્ઞાનિકોથી બને તે એ ચમત્કારોનાં મૂળ તે લોકો શોધી કાઢે એટલા માટે રહેમાન બે નામનો એક ફકીર યુરોપ અને અમેરિકાના જૂદા જૂદા દેશોમાં ફર્યો હતો. એ ચમત્કારોનું સચિત્ર વર્ણન ૧૯૨૬ના સપ્ટેમ્બરના 'પોપ્યુલર મિકેનિક્સ' નામના અમેરિકન માસિકમાં આપ્યું છે. તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:-

રહેમાન બેના પ્રયોગોથી ઇંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સના સાયન્ટિસ્ટો જીજ્ઞાસુ થઈ ગયા હતા. તેણે લંડનમાં ૨૭ ડૉક્ટરોને ભેગા કરીને પોતાના ગાલમાં મોટા મોટા સોયા ઘોંચ્યા અને ડૉક્ટરોને પણ પોતાના શરીરના ગમે તે ભાગમાં સોયા ઘોંચવાની પરવાનગી આપી. તેણે અગાઉથી જ જણાવી દીધું હતું કે, કોઈ પણ જખમમાંથી લોહી વહેવાનું નથી અને ડૉક્ટરોએ જોયું તો રહેમાન બેના હુકમ પ્રમાણે ઠેકઠેકાણે સોયા ઘોંચવા છતાં કોઈ પણ જખમમાંથી લોહી નીકળ્યું નહિ; પણ એક ડૉક્ટરે માગણી કરી કે એક જખમમાંથી લોહી વહેવા દેવું, અને તે પ્રમાણે રહેમાન બેની રજાથી એક જખમમાંથી લોહી નીકળ્યું. જ્યારે સોયા ખેંચી લેવામાં આવ્યા, ત્યારે તે જગાએ કોઈ પણ જાતની નિશાની જણાઈ નહિ.

રહેમાન બે કહે છે કે “જે દરેક માણસ પોતાની ઇચ્છાશક્તિ ઉપર પૂરતો કાબુ મેળવે તો તે પણ મારા જેવા ચમત્કાર કરી શકે.”

રહેમાન બેના અનેક ચમત્કારો પૈકી એક ચમત્કાર એ છે કે, તીક્ષ્ણ અણીવાળા ખીલાઓની આણુશક્તિ ઉપર તે સૂઝ જાય છે અને પોતાની છાતી ઉપર મોટા પથ્થર મૂકાવી મોટા મોટા હથોડાઓથી તે ભંગાવે છે. વિજ્ઞાનના નિયમ પ્રમાણે મોટા પથ્થર હોય તો તેના ઉપર હથોડો મારતાં છાતીને કશી અસર થાય નહિ, પણ આણુશક્તિ ઉપર સૂઝને આવો ખેલ કરવો એ ચમત્કારિક છે. જ્યારે આણુશક્તિ ઉપરથી રહેમાન બે ઉઠે, ત્યારે ખીલાનાં નિશાન તેના શરીર ઉપર સ્પષ્ટ દેખાયાં હતાં, પણ થોડીજ વારમાં એ નિશાન અદૃશ્ય થયાં હતાં.

ડૉક્ટરોની હાજરીમાં રહેમાન બેએ પોતાની નાડીનો વેગ મરજી મુજબ ઓછોવત્તો કરી બતાવ્યો. એક હાથની નાડી ધીમે ધીમે વધારે વેગથી ચાલતી જણાઈ, જ્યારે બીજી હાથની નાડી તેજ વખતે ઓછા વેગવાળી થતી ગઈ. ત્યાર પછી તેણે પોતાની ગરદન દબાવી અને મુઠ્ઠા જેવો થઈ પડ્યો અને ડૉક્ટરોને કહેવડાવ્યું કે, તેઓ પોતાના શરીરમાં કોઈ પણ દેકાણે જીવ છે કે કેમ તે ખોળી કાઢે. ડૉક્ટરોએ ખાત્રી કરી લીધા બાદ, તે પાછો જીવતો થયો. તેની નાડી પાછી ચાલવા માંડી, શ્વાસોચ્છવાસ ચાલવા માંડ્યો અને ફકીર પાછો પહેલાં જેવો જાગૃત થઈને ઉભો થયો.

આના કરતાં પણ, વધારે ચમત્કારિક ખેલ તેણે એ કર્યો કે, ચોતે પેટીમાં સૂઈ ગયો અને બીજા માણસોએ તેની ઉપર રેતી ભરી અને દાટી દીધી. પ્રેક્ષકોના કહેવાથી ડૉક્ટરો પાંચ મિનિટ થોભ્યા; પછી એ ફકીરને રેતીમાંથી બહાર કાઢતાં તે જીવતો થયો !

'પોપ્યુલર મિકેનિક્સ' કહે છે કે “સાયન્સને હજીસુધી આના યોગ્ય ખુલાસો મળ્યા નથી. સાયન્સની અસાર સુધી થયેલી પ્રગતિ પ્રમાણે તો જે એમ માનવામાં આવે છે કે, કુદરતી નિયમ પ્રમાણે અમુક ચવું જોઈએ અને અમુક વગર તો જીવાય જ નહિ” વગેરે સિદ્ધાંત પૌરસ્ત્ય સાધુઓના કહેવા પ્રમાણે ખોટો જ છે. તેઓ કહે છે કે, આત્મસંયમથી થોડા વખતસુધી બધું બની શકે છે. જીવને ઉંચો પણ મૂકી શકાય છે અને મરજીમાં આવે ત્યારે પાછો બોલાવી શકાય છે.

ચાર્લ્સ ઝર્ટ્રામ નામનો એક અંગ્રેજ જાદુગર પચીસેક વર્ષ પહેલાં આખી દુનિયામાં ફર્યો, ત્યારે જોગીઓ અને ફકીરોના આવા ચમત્કારો શીખવા માટે તેણે ઘણી મહેનત કરી હતી અને અમેરિકન જાદુગર કેલરની માફક તેણે પણ કહ્યું હતું કે, જાદુગરતરીકે પ્રખ્યાત થયેલા હિંદુસ્તાની જાદુગરોમાં તો કંઈ દમ નથી, અને ફકીરોના ચમત્કારો તો કોઈ રીતે સમજી શકાય તેમ નથી. એક સાધુ એક હાથ ઉંચો રાખીને ફરતો હતો. તેણે ઝર્ટ્રામના સલાહના જવાબમાં કહ્યું કે, એ હાથ છ વર્ષ થયાં ઉંચો ને ઉંચો જ છે અને હજી બીજાં છ વર્ષ સુધી ઉંચો જ રહેશે. ત્યારપછી એ

હાથ નીચો કરીને એજ મુજબ ખીન્ને હાથ ઉંચો રાખવામાં આવશે. તેનો હાથ નિર્જીવ જેવો થઇ ગયો હતો અને બર્ડમને તપાસ કરતાં સાધુનું કહેવું ખરું જણાયું હતું. ખીન્ને એક ફફાર હમેશાં બાણશ્યા ઉપર બેસી રહીનેજ જીવન વીતાવતો હતો-બ્યારે એક ફફાર ત્રીસ વર્ષ થયાં ખીલકલ ખેઠો નહોતો. બર્ડમને ખીજ બે સાધુઓ મળ્યા હતા. તે પોતાના બંને હાથને કેટલાંય વર્ષોથી આકાશમાં ઉંચાજ રાખી ચાલતા હતા અને તેનો પૂરાવો તેની આંગળીઓના નખ, હથેળી વિધીને આરપાર નીકળી જઈને વધ્યા હતા તે ઉપરથી મળતો હતો. તે સાધુઓ કહેતા કે, આ બધામાં આશય માત્ર એટલોજ છે કે, શરીર કરતાં મનને વધારે શક્તિવાળું બનાવવું, ઇંદ્રિયો ઉપર જય મેળવવો, એજ તેમના ધર્મનું ફરમાન હતું.

ઘણાં વર્ષોથી વિલાયતી જાદુગરો અને વૈજ્ઞાનિકો આ ચમત્કારોના ખુલાસા મેળવવા મગજ કસી રહ્યા છે. આજ ઉપરથી ચાલવાના પ્રયોગો વિલાયતી જાદુગરો ફતેહમંદીથી કરી શક્યા છે, બ્યારે દેવતા આવેલો અને ઓગળેલી ધાતુ ખાઇ જવી, એ તો હવે જુની વાત ગણાય છે.

આજ ઉપર ચાલવાના જે પ્રયોગો અંગ્રેજ જાદુગરો કરી બતાવે છે તેનું વર્ણન ત્રણેક વર્ષ ઉપર “માઇ મેગેઝિન” નામના માસિકમાં આવ્યું હતું. તેના આશય એવો હતો કે, દેવતા ઉપર ચોક્કસ બળતું ખનીજ પાથરી દેવાથી તે ગરમીને લીધે લાલચોળ થઇ જાય છે, છતાં ઉપરથી ટાકું રહે છે. આવું ખનીજ પાથરીને દેવતા ઉપર ચાલવાથી પગને કશી ઇજા આવતી નથી; પણ હિંદુસ્તાનના સાધુઓ દેવતા ઉપર આવું ખનીજ પાથરીને ચાલતા હોય અને પ્રેક્ષકોની આંખમાં ધૂળ નાખવા ફરતા હોય એ ન માની શકાય એવું છે. ઓગળેલી ધાતુ ગળી જવાની સાધુઓ અને ફફારોની ચમત્કારિક રીતની નકલ વિલાયતના સરકસવાળાઓ કરે છે, તેમાં પણ બહુ ભેદ છે. કેટલીએક ધાતુનાં મિશ્રણો એવાં બને છે, કે જે ગરમ અથવા ઉકળતા પાણીની મદદથી પણ ઓગળી જાય. મોટાં કારખાનાંઓમાં અકસ્માત્ આજ લાગે ત્યારે કાંઇ પણ માણસની મદદગર આજ ઉપર પોતાની મેળે પાણી છંટાવો માંડે. એટલા માટે ‘ઓટોમેટિક સ્પ્રિંગલર્સ’ રાખવામાં આવેલા હોય છે. તેમાં ઉપર કહી તેવી મિશ્ર ધાતુ વાપરેલી હોય છે અને એ ધાતુ સાધારણ ગરમીથીજ ઓગળી શકાય એવી હોવાથી ઓરડામાં કે ‘ગોડાઉન’માં ગરમી વધતાંજ ઓગળી જાય છે અને પાણીના નળનું ઢાંકણું ખુલ્લું કરી દે છે. આવી ધાતુ ઓગળતાં બહુ ગરમ થતી નથી, તેથી જાદુગર એવી ધાતુ ઓગળીને મોઢામાં નાખે તો ઢાઝવાનો સંભવ રહેતો નથી, પણ “એશિયાટિક” સાધુઓ અથવા ફફારો ધાતુઓનાં આવાં ‘ક્ષે મેલ્ટિંગ પોઇન્ટ’નાં મિશ્રણો વાપરતા હશે કે કેમ, એ મોટો સવાલ છે. વિલાયતી જાદુગરો નકલ કરી પ્રેક્ષકોને લલે, ફસાવે પણ અસત્ય તે હજી અસલજ છે.

શ્રીસ્વામી શ્રદ્ધાનંદના હરદ્વાર યુરુકુળના બે ત્રણ બ્રહ્મચારીઓ રહેમાન બે જેવાજ પ્રયોગો કરે છે અને એક તો ગયે વર્ષેજ પોતાના પ્રયોગોથી વિલાયતી ડૉક્ટરોને આશ્ચર્યચકિત કરવા માટે ગયો છે.

વાયકોને યાદ હશે કે, મુંબઈમાં પ્રેમ રામમૂર્તિ સાથે આવેલા એક સંન્યાસીએ જ્યેષ્ઠ મહિતા પહેલાંજ દુનિયામાં કાતીલમાં કાતીલ જેર ‘એસિડ હાયડ્રો સાયનિક’ (પ્રુસિક એસિડ) એક ડૉક્ટરની હાજરીમાં એલેક્સિયર થિયેટરમાં હજારો પ્રેક્ષકોની વચ્ચે પી બતાવ્યું હતું અને છતાં તેને કશી પણ અસર થઇ નહોતી. સ્ટ્રોંગ સલ્ફ્યુરિક, હાઇડ્રોક્લોરિક અને નાઇટ્રિક એસિડ પણ તેણે પી બતાવ્યો હતો, છતાં પણ કશું નુકસાન થયું નહોતું. સીસું ઓગળીને એ સાધુ પીતો હતો. તે મેલ્ટિંગ પોઇન્ટવાળું એલેય વાપરતો નહિજ હોય.

વિજ્ઞાન આવી તો હજારો બાબતોના ખુલાસા આપી શકે એવી સ્થિતિમાં હજી આવી શક્યું નથી અને તેથીજ ગુચ્ચવાયેલા વૈજ્ઞાનિકોની એક મંડળીએ પોતાના બધા ગુચ્ચવાડાઓનો ભેગો સંગ્રહ પુસ્તકરૂપે છાપી નાખ્યો છે અને તેના ઉકેલની રાહ જોતા બેઠા છે.

(“ગુજરાતી”ના ખેતીવાડી અને ઉદ્યોગહુન્નરના અંકમાં લેખક:-શ્રી. મોહનલાલ માણેકલાલ ઝવેરી.)

* **ઉદ્ધાનજયાજ્જલપદ્મ કંટકાદિવ્વસંગે :** ઉત્ક્રાંતિસ્થ પાતંજલ યોગદર્શનમાં આજ, પાણી, કાદવ, કાંટા વગેરેપર ચાલવામાટે ઉદ્ધાનવાયુપર જય મેળવવાનું લખ્યું છે. ઉદ્ધાન આપણા શરીરમાંનો એક વાયુ છે. આવીજ ખીજ અનેક સિદ્ધિઓ અહિંસા, સત્યવાદીપણું વગેરેની હક્રાંતિ પણ એ શાસ્ત્રમાં જણાવી છે.

૧૦૪-મેડમ લેનિનની મહત્વાકાંક્ષા

આઝાદ દેશભાઈઓની સેવા

રશિયાના રાષ્ટ્રવિધાયક સાથેના તેના પરિચયની કહાણી, બળવાખોર શિક્ષિકાના હાથ નીચે અભ્યાસ, ખૂબ ફાંફાં માર્યા હતાં જેને એક પત્રકાર મળી શકી નહિ તેના તેને અચાનક મેળાપ ક્યાં અને કેવી રીતે થયો?

(જાહેરજીવનમાં આગેવાની લઈ કીર્તિનો મોહ નહિ રાખનારા રશિયાના તારણહાર મહાન લેનિનની વિધવા કાઉન્સિલની કે જે કોઈ પણ પત્રકારને કદીએ મુલાકાત આપતી નથી, તેને એની ક્વેન્સેલ નામની એક સ્ત્રીપત્રકાર કેવી રીતે અચાનક મળી અને તે મુલાકાત દરમિયાન મેડમ લેનિને રશિયાના શિક્ષણપ્રચારના કાર્યની, પોતાના બાલ્યકાળની, લેનિન સાથેના પ્રથમ પરિચયની ને બીજી અનેક વારો કેવી રીતે સંભળાવી, તેનું રસિક ખ્યાન આ લેખમાં તે પત્રકાર આપે છે.)

બોલ્શેવિકમના પ્રણેતાતરીકે રશિયાની ભૂમિમાં ને પરદેશોમાં લેનિનની કીર્તિ ચોમેર ગવાઈ છે, પણ તેની પત્ની તેના જેટલી હજી જાહેરમાં આવી નથી. અત્યારસુધીમાં તેણે માત્ર એકજ વાર જાહેરમાં સ્થાન લીધું હતું ને તે માત્ર લેનિન અવસાન પામ્યો ત્યારે લેનિનના જન્મરોજી બહોળો તેના શબ્દો પર ફૂલો ચઢાવીને પસાર થયા હતા ત્યારે છ દિવસોસુધી અખંડ રાત્રિના ઉજાગરા કરીને તે શબ્દોની સમક્ષ તે પૂતળાની પેઠે બેસી હતી. રશિયાનું ભાવિ સંગીનપણે ધડવામાં વર્ષો-સુધી લેનિન જાહેરમાં ઉઠાવતો હતો ત્યારે, તેમજ તેના અવસાન પછી તેની પ્રિયતમાએ જાહેરમાં આગળ આવવાનો વિચારસરણો પણ નથી કર્યો. રશિયાનાં જન્મરોજીમાં જાણીતા બળવાખોરો-લેનિન ને ડ્રોટરકી તથા સ્ટોલીન ને કેમેનેકીની છબીઓ સસ્તા ભાવે વેચાતી મળી શકશે, પણ મેડમ લેનિનની છબી જોઈતી હોય, તો તેને માટે ભટકી ભટકીને થાકી જમ્યાં, તોપણ તેની છબી ભાગ્યે મળે. એ પરથીજ ખાતરી થશે કે, જાહેરમાં આવવાની તેને ખીલકુલ ઉત્કંઠા છેજ નહિ.

તેણે બહાર આવી આગેવાની લેવી હોત, તો તે તેને માટે બહુ સહેલું હતું. રશિયાના રાષ્ટ્ર-વિધાયક લેનિનની સાથેજ તે રશિયામાં કાર્ય કરી પોતાના પતિના જીવતાંજ આગળ પડતું સ્થાન લઈ શકત ને તેના અવસાન પછી પતિવ્રતા રાણીતરીકે રશિયામાં પોતાની કીર્તિ ફેલાવી શકત; પણ લેનિનની પત્ની કે જેનું નામ એન. કે. કાઉન્સિલની આઉલ્કનોવા છે, તે શાંતિ ચાહે છે ને પોતાના કાર્યમાં નિશ્ચિન મશગુલ બની બહારની ધાંધલને અવગણે છે. લેનિનની પત્નીતરીકેના તેના જીવનમાં દુનિયાને રસ પડશે, એ ખ્યાલ તેને આવતોજ નથી ને તેથીજ દુનિયાના અનેક દેશોનાં વર્તમાનપત્રોના પ્રતિનિધિઓ કે જેઓ રશિયા જાય છે અને તેની મુલાકાત લેવાની ઇચ્છા દર્શાવે છે, તેને તે સાફ સાફ ના કહેવરાવી દે છે.

અચાનક મેળાપ

પણ હું તેને અચાનકજ મળી શકી. રશિયામાં અભણતા ટાળવા માટે થતા ઉપાયો વિશે બજારો મેળવવાનો મેં પ્રયાસ કર્યો અને તે વિશે સત્તાવાર વિગતો મને કોણ પૂરી પાડશે તે વિશે મેં બજાર કદી, ત્યારે સોવિયેટ સરકારના કેળવણી ખાતામાં તપાસ કરવા માટે મને જણાવવામાં આવ્યું; એટલે કેળવણીખાતાના મકાન પાસે હું ગઈ. ત્યાં મેં ગેલેરીઓમાં ને ઑરીસોમાં આંટા માર્યા, પણ મારે જોઈતી બજાર મને ક્યાં મળશે તે હું જાણી શકી નહિ. કેમકે તે વખત બજારનો હતો ને ઑરિસમાંના અમલદારો ને બીજા માણસો મોટે ભાગે ચ્હા-નારતો લેવા બહાર ગયા હતા; એટલે હું ખૂણખાંચરે તપાસ કરીને આખું મકાન ફરી વળી, ત્યારે છેવટે એક પ્રૌઢ સ્ત્રી એક ઑરીસમાં શાંતિથી કામ કરતી હતી તેને મળી. મારે જે કામવિશે પૂછ્યું હતું, તે તેને જણાવ્યું. મેં તો જર્મન-ફ્રેન્ચ ને રશિયન ભાષાનો શંભુમેળો કરીને ગાહું હાંક્યું, પણ તે એ બધું કેમ સમજી શકી તે હજી હું જાણી શકી નથી; પરંતુ મારા સવાલો સાંભળીને તે તરતજ પાસેની રૂમમાં ગઈ ને થોડી વારે પાછી ફરી તથા મને એ રૂમમાં લઈ ગઈ. તે રૂમના

મુખ્યદ્વાર આગળ મેડમ લેનિન એ નામની પટી ચોટાડેલી જોઈ હું તો ચકિતજ બની ગયું!

મેડમ લેનિન-અરે જોને મળવા માટે મેં ખૂબ ફાંફાં માર્યાં, રશિયાના મારા પ્રવાસદરમિયાન જેની મુલાકાત લેવાનો મેં પહેલો ને મહત્ત્વ કાર્યક્રમ ધડેલો તોપણ તે વ્યર્થ ગયો હતો અને ચારે પાસ ચળવળ જગાવી તેની મુલાકાત માટે આકાશ-પાતાળ એક કરવા હું મથી, તે મેડમ લેનિન-આમ અચાનક રીતે મળી ગઈ એ જોઈ મને નવાઈ લાગે નહિ!

એક પળ હું ગભરાઈ, મને લાગ્યું કે મારે ત્યાંથી તરતજ તેની મારી માગી ચાલ્યા જવું જોઈએ; પણ તેના મમતાળુ મુખ સામે મેં જોયું તો તેની સ્નેહાળ આંખમાં હેતભાવ નીરખ્યો એટલે મને હિંમત આવી અને હું ધીમે રહીને તેની પાસે ગયું. હું કેળવણીને લગતી જે ખચર મેળવવાને આવી હતી તે માટે મેં તેને વિગતવાર કહ્યું. તેને મારી વાતમાં રસ પડ્યો; કેમકે તેના પોતાનાજ ખાતાનું આ ક્ષેત્ર હતું. આ કામ માટે મેં કેવી રીતે ત્રાસજનક પ્રયાસ કર્યો તેની કહાણી મેં એને સંભળાવી એટલે એનું હાસ્ય તેનાથી રોડ્યું રોકી શકાયું નહિ. મેં તેની સામે ફરી વાર જોયું. તેનું સ્મિતભયુ મુખ, શાંત સૌમ્ય નયનો, જુરખા વાળોની લટ ને વિશાળ ભાલ-એ પળવારમાં મેં જોઈ લીધાં અને તેની જાળી ઉપરથી તેને કદપી હતી, તેના કરતાં તે તદ્દન જૂદી લાગી. તેના મુખના એક ખૂણાપર સહેજ કરચલી પડી હતી, તે જોતાં તેને થોડો જખમ થયો હોય એમ લાગ્યાવિના નહિ રહે. તેણે સાદો કાળો ગાઉન પહેર્યો હતો. શરીરપર કાંઈ ઝવેરાત હતું નહિ. તેની વાતો કરવાની કળાપરથી અને દલન-ચલનપરથી તે સુશિક્ષિત અને સંસ્કારી બાઈ છે, તેની ખાત્રી થયાવિના રહે નહિ અને અગાધ કાર્યશક્તિ-જેને પ્રતાપે લેનિનની સેક્રેટરી-તરીકે રશિયાના કપરા સમયમાં તેણે કામ કર્યું-તેનું ભાન થાય. તેના જીવન અને કાર્યવિષે ટુંક હકીકત જણાવવાને માટે મેં એને કહ્યું ત્યારે તેણે સ્વાભાવિક સ્મિત કર્યું ને જવાબ આપ્યો કે “નવા રશિયામાં અમે જૂદા વ્યક્તિત્વથી કામ કરતાંજ નથી, પણ સર્વે જણાં સામટાં મળીને કામ કરીએ છીએ ને દરેક જણુ જાહેરસેવામાં જીવન સમર્પણ કરે છે. હું ધારું છું કે, પશ્ચિમ યુરોપમાં આ દૃષ્ટિબિંદુ સમગ્રતું નય!-” ને તોપણ પોતાના રોમાંચક જીવનના કેટલાક પ્રસંગો તેણે કહેવાનો પ્રયાસ કર્યો.

બાળપણ અને અભ્યાસકાળ

તેનું બાળપણ સેન્ટ પિટર્સબર્ગમાં-જ્યાં તે જન્મી ત્યાં-વીત્યું; ને ત્યાં એક બળવાખોર સ્ત્રીશિક્ષિકાના હાથ હેઠળ શાળામાં શિક્ષણ મેળવ્યું. આમ બાળપણથીજ બળવાની ભાવના તેના હૃદયમાં વિકાસ પામી. શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં તેનું જીવન વીતાવવાની પ્રેરણા આપનાર પણ આજ શિક્ષિકા હતી; એટલે અભ્યાસ પૂરો થતાં તેણે શિક્ષિકાની પદવી મેળવી અને અઠવાડીઆમાં ચાર દિવસોએ અને રવિવારે પીટર્સબર્ગની ઉદ્યોગશાળામાં તે શીખવવા જતી.

એ વિખ્યાત શાળામાં રશિયન ભાષા, સામન્ય ઇતિહાસ અને ગણિતનું શિક્ષણ તે આપતી. એ નિશાળ મહાન છે અને હજારો વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં આવતા હોવાથી તેને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવી હતી. તેમાંનો એક વિભાગ સ્ત્રીઓ માટે ને બે પુરુષો માટે હતા.

લેનિન સાથે પરિચય

પણ શાળામાં શીખવતી વખતે તેને રાજકારણમાં રસ પડવા માંડ્યો અને નવી સંસ્થાઓના બંધારણમાં તેણે ધ્યાન આપવા માંડ્યું. વોલગાને કિનારે આવેલા ઉલ્જનોવક્સ ગામનો કાયદાના વિષયનો અભ્યાસ કરતો એક જુવાન આવી સંસ્થાનો એક આગેવાન કાર્યકર્તા હતો. એ એ યુવાન સાથેનો વર્ષોનો સહવાસ અને ધીખતી ચળવળમાં ભાગ લેવાના અપૂર્વ ઉત્સાહનાં રોમાંચક વર્ણનો મેડમ લેનિને કર્યાં, ત્યારે જાણે તે બધું સ્વપ્નામાં બોલતી હોય એવું લાગ્યું. તેના મુખપર પ્રેમની ઝલક ફેલાઈ ને લાલાશભરી અપૂર્વ સુંદરતા તરી આવવી. તેણે કહ્યું કે “હા, એજ સમયમાં હું મારા પતિને ઓળખી શકી-પણ એ ઇતિહાસ લાંબો છે.” એમ કહી તેણે વાત ટુંકાવી નાખી.

રશિયામાં શિક્ષણપ્રચાર

રાજદ્રારી શિક્ષણના કમીશનના પ્રમુખપદનો હોદ્દો મેડમ લેનિન શોભાવે છે અને ૧૮૨૦થી

સરકારી વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણવિભાગની પણ તે પ્રમુખ છે, પણ પોતાના એ હોદ્દાનુસાર ફરજ બજાવતાંની સાથે તેણે રશિયાની અભણતા ટાળવાના કાર્યમાં રચનાત્મક ભાગ લીધો છે. તેનું દિલ સતત એ કાર્યમાં રોકાયેલું રહે છે. તેણે મને પૂરા સંતોષથી જણાવ્યું છે કે “ઝારની સત્તા વખતે રશિયાની ૧૪૦૦ લાખની પ્રજાનો અર્ધો ભાગ અભણ હતો; પણ તે પછી વધુ ૯૦ લાખ માણસો લખતાં-વાંચતાં શીખી ગયાં છે. લશ્કરમાં તો ભાગ્યે એક પણ માણસ અભણ હોય. શરૂઆતમાં તો પ્રજાને લણવાનું જણાવવું એજ બહુ મુશ્કેલ કાર્ય હતું; ને તેમને શિક્ષણ દેવાના કાર્યમાં રસ લેતા કરવા માટે તેમની અનેક સગવડતા અમે સાચવતા અને તેમને મક્કત ખાણુંઓ આપતા. આજે સમગ્ર રશિયામાં અભણતા ટાળવા માટે ૪૦,૦૦૦ મથકો મારફત પ્રયાસો થાય છે. છેલ્લાં બે વર્ષમાં સરકારે ૧૦૦ લાખ રૂબલો એ પાછળ ખર્ચ્યાં છે. રશિયામાં આને પ્રતાપે જ્ઞાન મેળવનાની પિપાસા વધતી જાય છે અને બધાં ગામડાંઓને પૂરતા પ્રમાણમાં સાહિત્ય-પુસ્તકો અને છાપાંઓ-અમે પૂરાં પાડી શકતાં નથી. આજે પણ સરહદનાં એવાં અનેક ગામડાંઓમાં જૂના છાપાની એક પ્રત ખેડુતોનાં પાંચ કુટુંબોમાં વંચાય છે!” આ બધી નવી ખબરો આપતાં મેડમ લેનિનના મુખપર સંતોષની ને સુખની રેખાઓ દેખાઈ.

રખડેલ છોકરાઓ

પરંતુ રખડેલ છોકરાઓને કામે લગાડવાના ને સુધારવાના પ્રશ્નવિષે મેં પૂછ્યું, ત્યારે તેના દિલમાં નિરાશા ઉદ્ભવી. તેણે કહ્યું કે “તે પ્રશ્ન બહુજ વિષમ છે, પણ અમારે તેનો નિવેડો લાવ્યેજ છૂટકો છે, અને અમે ધીમે ધીમે એમાં સારી પ્રગતિ કરી છે. સેંકડો કુટુંબોના રજળતા છોકરાઓને અમે સમજાવીને કામે લગાડ્યા છે અને તેમને અમે યોગ્ય પગાર આપીએ છીએ. આ પ્રશ્નનો નિવેડો લાવવા માટે ખીજ અનેક ગંભીર સવાલોની માફક પૈસાની મોટી જરૂર રહે છે; પરંતુ જે નૈતિક બંધન હોય તો બહુ વેગવાન પ્રગતિ થશે, એમ હું માનું છું. તમે જોયું હશે કે, અમે રશિયામાં કામ કામ ને કામજ કર્યું જઈએ છીએ-નવું કામ પૂરું થાય તો જૂનું પાછું હાથ ધરીએ છીએ અને જ્યારે લેનિન-મારા પતિ-જીવતા હતા, ત્યારે અમે દેશપાર થયેલાં ને તે વખતે લંડનમાં કે પેરિસમાં, જીનિવામાં કે મુનચેનમાં-જ્યાં જઈએ ત્યાં અમને એક દિવસ આ કાર્ય કરવું પડશે એની ઝંખનાજ થયા કરતી હતી અને સૈબીરિયાના એ એકાંત દિવસોમાં આશાના તંત્રપર ધીરજ રાખી કેમ જીવવું તે પણ અમે શીખ્યા.”

તેની આકાંક્ષા

આ સુશીલ બાઈની વાગ્યારા એકસરખી વહેતી ગઈ. કાર્ય કરવાનો ઉત્સાહ કેટલો હોય શકે, તે તેના મુખપરથી હું જોઈ શકી. મેં તેને પૂછ્યું કે “રશિયા છોડીને તમે પરદેશમાં જવાનાં છો, એવી વાત કેટલાક વખતપર છાપાંઓમાં આવી હતી એ ખરી છે?”

“જરા પણ નહિ” તેણે કહ્યું “મારા દેશને હું ખૂબ ચાહુ છું ને અહીંજ હું સુખી છું. મારા પતિની મરજીથી હું રશિયા કદીયે છોડવાની નથી. મારી જીંદગીમાં મેં ખૂબ-ખૂબ પર્યાટન કર્યું છે ને હવે મારા જીવનમાં મને માત્ર એકજ આકાંક્ષા છે ને તે એ કે, મારા આઝાદ થયેલા દેશભાઈઓના હિતમાટે મને સોંપાયલું કાર્ય કરવું.”

મેડમ લેનિનની મુલાકાત લઈ હું મારે મુકામે આવી ને તરતજ ટેલિફોનની ઘંટડી વાગી. મેં ટેલિફોન હાથમાં લીધો. મોરકોમાંની મારી એક સ્ત્રીમિત્ર, કે જેને મેં મેડમ લેનિનની મુલાકાત કાઢ પણ ભોગે ગોઠવવાનું જણાવ્યું હતું, તેનો એ ટેલિફોન હતો. તેણે મને ખોખરે અવાજે જણાવ્યું કે “બહેન! મેડમ લેનિન સાથે તમારી મુલાકાત ગોઠવવાના વારંવાર અનેક પ્રયાસ કર્યા છતાં પણ મારાથી તે બની શક્યું નથી; હું નથી ધારતી કે તમે તેને મળી શકશો.” પરંતુ તેને ક્યાં ખબર હતી કે, મેડમ લેનિનને હું મળી આવી હતી!

(તા. ૩૧-૭-૧૯૨૮ ના દૈનિક “હિંદુસ્થાન”માંથી)

૧૦૫-વ્યાયામપ્રેમીઓનું યાત્રાસ્થાન-અમરાવતી

હિંદુસ્થાનની એક અજેડ વ્યાયામસંસ્થા

હનુમાન વ્યાયામપ્રસારક મંડળનો પરિચય

સૌરાષ્ટ્રમાં યુવકપ્રવૃત્તિ અને વ્યાયામપ્રેમ પ્રસારવાનાં સ્વપ્નાં સેવનારાઓને, એ કાર્ય કયી રીતે થઈ શકે તેનું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડનાર એક વ્યાયામપ્રસારક મંડળ આજે વરાડના પાટનગર અમરાવતીમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એ મંડળનું પૂરું નામ શ્રીહનુમાન વ્યાયામપ્રસારક મંડળ છે. નાય-માત્મા ચલ્લહીનેન લભ્યઃ એ એનું ધ્યેયસૂત્ર છે. જેટલો અહ્લુત તેનો જન્મઘટિહાસ છે તેટલીજ તાબુજ કરનારી તેની આજસુધીની નાની આવરદાની સિદ્ધિઓ છે. હિંદલરમાં એ અજેડ સંસ્થા મનાય છે. લાલાજી સમા નેતાવર તેને 'વિસ્મય' કહે છે. મહાત્માજી તેના મુખ્ય વ્યાયામમંદિરની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરવા અમરાવતી દોડ્યા જઈ તેના ઉપર શુભાશિષો વર્ષાવે છે. પ્રત્યેક હિંદી નેતા, જેને આ વ્યાયામપ્રસારક મંડળના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન છે તે તેનાપ્રત્યે પૂર્ણ આદર અને પ્રેમથી જુએ છે. આજે વરાડમાં દોહસો કરતાં વધારે શાખાઓ ધરાવતી અને વરાડની બહાર એટલીજ ખીજ પ્રશાખાઓ પાથરનારી, હિંદલરમાં પોતાના બાહુઓ ફેલાવતી આ અહ્લુત સંસ્થાના જન્મ અને જીવનવિકાસનો ઇતિહાસ જાણવા જેવો છે.

*

*

*

*

વરાડ રાષ્ટ્રીય લડતમાં સદા અગ્રેસર સ્થાન રાખવાનો અને ખીજ કોઈ પ્રાંતથી ઉતરતો નહિ એવો હિસ્સો આપતું હોવાનો દાવો કરે છે. હિંદુસ્થાનમાં વીસમી સદીનું પ્રભાત ઉગ્યું અને તેના પ્રથમ દશકના ઉત્તરાર્ધમાં અંગાળાએ સ્વદેશીની ચળવળ શરૂ કરી અને તેની પાછળ સ્વાધીનતા અને શરીરબળની જમાવટના સંદેશ છૂટ્યા ત્યારે વરાડમાં પણ એ આદોલન મચેલું. વરાડ અભિમાન લે છે કે, ૧૯૦૮ની સાલમાં તેને ગામે ગામ અખાડો નંખાયો હતો અને એ અખાડાઓમાં ગામના તમામ જુવાનો બલધર્મનો મહિમા સમજવાને આવતા. ગામેગામ જુવાનોમાં સ્વદેશીની અને શરીરજમાવટીની જંખના બગી હતી; શસ્ત્રની તાલિમ લેવાની, સ્વાધીનતાના લડવૈયા બનવાની તાલાવેલી પ્રગટી હતી. વરાડના વૃદ્ધો ૧૯૦૮ નો એ જુવાળ જોઈ હર્ષવેશ બની જતા. પણ પછી ૧૯૦૯ થી એ જુવાળ ઉતરવા માંડ્યો. બ્રિટિશ શાસકોએ દમનનાં ચક્રો ગતિમાં મૂક્યાં. ગામેગામ સરકારના લોખંડી મુક્કાએ અખાડાનો ભુક્કો કરી નાખ્યો. પાણીદાર જુવાનો જેલમાં ગયા. સ્વદેશી, અખાડો, બજરંગ-ઉપાસના, એ બધું બંધ પડી ગયું. ૧૯૧૪સુધી એ સ્થિતિ રહી.

*

*

*

*

૧૯૧૪ની સાલમાં વરાડના પાટનગર અમરાવતીના એક નાના મકાનમાં ત્રણ ચાર જુવાન દોકરા ભેગા થયા. તેમને થયું કે, આજનું બધું દૌર્બલ્ય ખંખેરી નાખવા આપણે કંઈક સંગીન પ્રવૃત્તિ આરંભવીજ નેહએ. દેશના જુવાનોમાં પ્રાણ આવે, દીલી પાટલીએ અને સ્નેહ ચાલે ચાલવાના મોહમાંથી તેઓ છૂટે, તેઓ દેશદાઝથી સળગતા સશક્ત જોધમલ્લો બને, એ અર્થે અખાડા-પ્રવૃત્તિ એજ સાચી પ્રવૃત્તિ છે એમ તેમને થયું; અને તેમણે વૈદ્યબંધુઓના અગ્રેસરપણા હેઠળ એક ખાનગી અખાડો શરૂ કર્યો.

૧૯૧૪ થી ૧૯૧૭સુધી એ અખાડો ખાનગી રહ્યો. તેમાં થોડા જુવાનો નિયમસર હાજરી આપતા અને શરીર કસવાને માટે કસરત કરતા. અખાડાનો જે મામુલી ખર્ચ આવતો તે, તેના લાભ લેનારા શ્રીમંત છોકરાઓ તેમની પાસેની વધારાની વસ્તુઓના વેચાણમાંથી પૂરા કરતા. વૈદ્યબંધુઓનો આ અખાડો આ રીતે ચૂપકીથી આગળ વધતો ગયો અને ચાર વર્ષમાં તો અમરાવતીમાં મશહુર બની ગયો.

*

*

*

*

૧૯૧૭માં વૈદ્યબંધુઓનું બહેર વ્યાયામમંડળ બન્યું. શ્રીહનુમાન વ્યાયામપ્રસારક મંડળતરીકે

તેની જાહેર સ્થાપના થઇ. વિદેશ દેશના તરુણ વૃદ્ધોમાં વ્યાયામનો પ્રેમ ઉત્પન્ન કરી તેમને જળવાન, તેજસ્વી અને નિર્ભય બનાવવાનો તેનો ઉદ્દેશ રખાયો. શ્રીહનુમાન વ્યાયામપ્રસારક મંડળે ‘રાજકીય, સામાજિક અગર ધાર્મિક બાબતોમાં કોઇ પણ પ્રકારનો પ્રત્યક્ષ સંબંધ ન રાખવાની અને જાતિ, ધર્મ, મત, પંથ ઇત્યાદિ ભેદભાવોમાં ન માનવાની’ નીતિ નક્કી કરી પોતાનું કામ આરંભ્યું. એને પરિણામે આજ દશ વર્ષમાં આ મંડળ વરાડને ગામડે ગામડે જાણીતું થઇ ચૂક્યું છે. ૧૯૨૭ની આખરસુધીમાં તેની ૧૪૭ શાખાઓ સ્થપાઈ છે અને દિવસે દિવસે એ સંખ્યા વધતી જાય છે. મંડળના સંચાલકોનો નિર્ધાર વરાડમાં કમમાં કમ પાંચસો વ્યાયામશાળાઓ સ્થાપવાનો છે. આજે આ હનુમાન વ્યાયામપ્રસારક મંડળની વરાડમાં જેટલી શાખાઓ છે, તેમાંની પ્રત્યેક સંસ્થામાં અમરાવતીની મુખ્ય સંસ્થામાં તૈયાર થયેલા વ્યાયામ-શિક્ષક કામ કરી રહ્યા છે. આ બધી સંસ્થાઓમાં મળીને કુલ ચાર હજાર જેટલા જીવાનો હમેશાં વ્યાયામ કરી બલધર્મનો મહિમા ગાઇ રહ્યા છે. આ બધી સંસ્થાઓની માતૃસંસ્થા-અમરાવતી હનુમાન વ્યાયામમંદિરમાં અત્યારે ૬૦૦ વિદ્યાર્થીઓ પ્રતિદિન તાલીમ લઇ રહ્યા છે.

હનુમાન વ્યાયામપ્રસારક મંડળની આટલી વરાડની શાખાઓ ઉપરાંત, વરાડની બહાર પણ તેની શાખાઓ પથરાઈ છે. પૂના, મીરજ, સોલાપુર, જખલપુર, નાગપુર, નાશિક, ત્ર્યંબકેશ્વર, ચવતમાળ, અમલનેર, વડોદરા, જંજીરા વગેરે સ્થળોએ તેની શાખાઓ છે; જેની સંખ્યા પચાસ સુધી પહોંચે છે. એ ઉપરાંત જ્યાં ખાસ શાખા ન નંખાઇ હોય, પણ સ્થાનિક શાખાની સાથે અગર બીજી રીતે, આ મંડળમાં તૈયાર થયેલા વ્યાયામશિક્ષક અખાડો ચલાવી રહ્યો હોય એવાં સાઠ જેટલાં સ્થળો છે.

*

*

*

*

હિંદુભરમાં વ્યાયામનો વધારે ને વધારે પ્રચાર થઈ શકે તે ઉદ્દેશથી શ્રીહનુમાન વ્યાયામપ્રસારક મંડળ તરફથી સને ૧૯૨૪ થી ઉનાળાની રજાઓમાં શારીરિક તાલીમનો વર્ગ ચલાવવામાં આવે છે. એ વર્ગ આ ચાર વર્ષમાં બહુજ લોકપ્રિય નીવડ્યો છે. સને ૧૯૨૪ માં એ વર્ગમાં ૩૨ વિદ્યાર્થીઓ આવેલા; ૧૯૨૫માં ૫૦, ૧૯૨૬માં ૨૫૦, ૧૯૨૭માં ૪૭૫ અને ૧૯૨૮માં ૫૦૩; એ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીસંખ્યા થયેલી. આ વર્ગમાં હિંદુસ્થાનના દરેક ભાગમાંથી વિદ્યાર્થીઓ જાય છે. આ વર્ષે કાઠિયાવાડમાંથી અમરેલીથી લાઇ લગવાનજી મહેતા અને રાજકોટથી લાઇ છોટાલાલ માકડ ગયેલા. તે બન્ને વ્યાયામપ્રેમી બંધુઓ ઉપર આ મંડળની અને તેના આ વર્ગની સરસ છાપ પડી છે. શ્રી. માકડ એક પત્રમાં એક મિત્ર ઉપર લખે છે કે, ‘હિંદુસ્થાનના જૂદા જૂદા પ્રાંતોમાંથી આવતા પાંચસો જેટલા લાઇઓ છાવણીઓ નાખીને લશ્કરી ઢબે દોઢ માસ સુધી સાથે રહે અને દરરોજ ધડીઆળના કાંટાની નિયમિતતાની સાથે હરિક્ષા કરે એવી નિયમિતતા અને નિયમબદ્ધતાથી કવાયત કરે એ દૃશ્ય અદ્ભુત બની રહે છે. એકજ ઉદ્દેશથી, એકજ વિચારના અને એકજ વિષયનું સેવન કરનારા પાંચસો હિંદી જીવાનો લશ્કરી ઢબ સાથે વ્યાયામની તાલીમ લે અને સાથે ભારતોદ્ધારનાં સ્વપ્ને સેવે, એ વાતાવરણનો ખ્યાલ શબ્દોમાં હું ન આપી શકું. એ જાતે જેવું જોઇએ અને અનુભવવું જોઇએ....કાઠિયાવાડમાં આવું પવિત્ર અને મર્દાન્ત-ગીલયું જીવન જીવતા વ્યાયામપ્રેમીઓની છાવણીઓ નંખાઇ હોય એવો દિવસ ક્યારે આવશે?’

*

*

*

*

આ શારીરિક તાલીમના વર્ગમાં આવનારાઓ માટે ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ રખાયો છે. ત્રણ ઉનાળાની રજાઓ આ મંડળની વ્યાયામશાળામાં ગાળી કોઇ પણ લાઇ સરસ વ્યાયામ-શિક્ષક બની શકે છે. આ સંસ્થામાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની બન્ને વ્યાયામપદ્ધતિઓના જૂદા જૂદા ત્રીસ વિષયોનું જ્ઞાન અપાતું હોવાથી, એ શિક્ષક કોઇ પણ અખાડામાં વ્યાયામવિશારદ-તરીકે દીપી નીકળે છે. આ સંસ્થામાં મુખ્યત્વે સ્વરક્ષણની તાલીમ અપાય છે. એ ઉપરાંત તરવાર, લાઠી, લાલા, લકડી, જમૈયા, પશુ, પટ્ટા તેમજ બોક્સીંગ, જુજુત્સુ વગેરેનું ખાસ જ્ઞાન આપવામાં આવે છે, એ તેની ખાસ વિશિષ્ટતા છે. આવી તાલીમનું એક વર્ષ પૂરું

કરનારને 'વ્યાયામપ્રવેશ'ની, એ વર્ષ પૂરાં કરનારને 'વ્યાયામપટ્ટ'ની અને ત્રણ વર્ષ પૂરાં કરનારને 'વ્યાયામવિશારદ'ની પદવી અપાય છે. આ શારીરિક તાલીમના ઉનાળાના વર્ગનો ખાસ ઉદ્દેશ વ્યાયામના શિક્ષકો તૈયાર કરવાનો છે અને તેના પહેલાં ચાર વર્ષમાં ખાસો ભાષ્યોને તે લાભ અપાઈ શક્યો છે. શ્રીહતુમાન વ્યાયામપ્રસારક મંડળનો આત્મા કોણ છે? મંડળના મૂળ-સ્થાપક વૈદ્યબંધુઓમાંના એક ભાષ્ય અંબાદાસ પંત વૈદ્ય એ મંડળના આત્મા છે. એમની વય માત્ર ૨૭ વર્ષની છે. જેને આ જમાનાના નમુનેદાર યુવક કહી શકાય તેવા, નિરભિમાની, આદર્શધૈર્ય, દિવસરાત સંસ્થાની પાછળ તનતોડ પરિશ્રમ કરનારા આ બાંધવને જોઈને કોઈ એમ ન માને કે, તે શ્રીહતુમાન વ્યાયામપ્રસારક મંડળ જેવી હિંદની અનોખી વ્યાયામસંસ્થાનો આત્મા છે. ભાષ્ય અંબાદાસ પંતે આ સંસ્થાની પાછળ જીવન અર્પી દીધું છે. તેણે હિંદુસ્થાનના પ્રાંતે પ્રાંતમાં ભમીને, જેવા જેવી વ્યાયામ સંસ્થાઓની મુલાકાત લઈને એ અનુભવ મેળવ્યો છે અને બીજી બાજુ દશ વર્ષસુધી વ્યાયામનો બધી દૃષ્ટિએ શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરી એ વિષયમાં પારંગત બન્યા છે. એ જ્ઞાનસંચય પછી તેમણે વ્યાયામશિક્ષકો માટે ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ યોજ્યો છે અને તે પ્રમાણે સંસ્થામાં શિક્ષણ અપાઈ રહ્યું છે.

x x x x x

શ્રીહતુમાન વ્યાયામપ્રસારક મંડળના આત્મા અંબાદાસ પંત વૈદ્યની સાથે નાના મોટા દોઢસો કાર્યકર્તાઓ કામ કરી રહ્યા છે. બધાજ ૧૬ થી ૩૦ વર્ષ વયની ઉંમરના, નવલોહીયા, દેશદાઝથી સળગતા જીવનો છે. બધાની વયે વર્તે એકરાગ તાબુજ કરી નાખે તેવા છે. નાના-મોટા, શ્રીમંત-ગરીબ વગેરે કોઈ પણ પ્રકારના ભેદવિના બધાજ ભાષ્યો વ્યાયામમંદિરમાંનું બધુંજ કામ હાથે કરે છે.

આ દોઢસો એકલોહીયા નવજીવાન દેશભક્તો, અંબાદાસ પંત પછી તેના મુખ્ય સહાયકોમાં અમરાવતીના પ્રસિદ્ધ ડૉ. શિવાજી ગણેશ પટવર્ધન, લક્ષ્મણ કોકડેકર, હરિહર દેશપાંડે, ખેડકર, પારીલ, પેંડકે અને સબકાળ વગેરે આવે છે. ડૉ. પટવર્ધનને માસિક હળર-દોઢ હળરની તખીબી કમાણી છતાં, તે નિયમિત વ્યાયામશાળામાં હાજરી આપે છે અને તેની વિચારણાઓને દોરે છે. ડૉ. પટવર્ધન તેની કમાણીમાંથી પણ તેની પ્રિય સંસ્થાને સારો હિસ્સો આપે છે. ભાષ્ય હરિહર વામન દેશપાંડે તિલક વિદ્યાપીઠના સ્નાતક છે અને તે 'ફિઝિકલ કલ્ચર ઈન્ફર્મેશન જુરો' (શરીરવિકાસની માહિતી પૂર્ણ પાઠનાર ખાતું) અને સંસ્થાનો સંપાદકીય વિભાગ સંભાળે છે; અને શ્રીઅંબાદાસ પંત વૈદ્ય તથા ડૉ. પટવર્ધનના અનેક સહાયકોમાંના હાલ કાર્યાવાડમાં ભ્રમણ કરી રહેલા ભાષ્ય લક્ષ્મણ કોકડેકર પણ સંસ્થાનું હરેક કામ સંભાળે છે. ભાષ્ય હારહર દેશપાંડે અને ભાષ્ય લક્ષ્મણ કોકડેકરે આ સંસ્થાને જીંદગી અર્પણ કરી છે.

શ્રીહતુમાન વ્યાયામપ્રસારક મંડળનું તંત્ર તેના કાર્યકારી મંડળના હાથમાં છે. તેના અધ્યક્ષ ત્યાંના લોકપ્રિય ડૉ. પટવર્ધન છે.

આ સંસ્થાના મુખ્ય વ્યાયામમંદિર-શ્રીહતુમાન વ્યાયામમંદિરમાં નાના મોટા કુલ ૬૦ તે અધ્યાપકો છે. આ બધા અધ્યાપકોની ખાસ વિશિષ્ટતા એ છે કે, તેમાંના દરેક વ્યાયામ-વિદ્યાના એક એક વિભાગનો ખાસ નિષ્ણાત (સ્પેશિયાલિસ્ટ)જ હોય છે. બધાજ અધ્યાપકો કશું વેતન લેતા નથી.

આ સંસ્થા તરફથી બીજી જે પ્રવૃત્તિઓ થઈ રહી છે તેમાં (૧) ફિઝિકલ કલ્ચર ઈન્ફર્મેશન જુરો, (૨) વ્યાયામ વસ્તુસંહાર, એ મુખ્ય છે. આ સંસ્થાને અમરાવતીની મ્યુનિસિપાલિટિ રૂ. ૪૦૦ ની વાર્ષિક ગ્રાન્ટ આપે છે.

x x x x x

શ્રીહતુમાન વ્યાયામપ્રસારક મંડળના ભાવનાભક્ત અને ઉત્સાહભર્યા જીવાન ચાલકોને તેમના પરિશ્રમનો આવો સુંદર પરિપાક આવેલો જોઈ, મંડળને માટે એક પ્રમુખ વ્યાયામમંદિર હોવાનો મનોરથ જાગ્યો. તેમણે એ મનોરથને સિદ્ધ કરવા કમર કસી. તેમનું કામ તો ક્યારનુંયે વરાડભરમાં

મશહૂર થઇ ગયું હતું, એટલે તેમના વ્યાયામમંદિરના ભંડોળમાં વગરમાઝા પૈસા આવવા લાગ્યા. અમરાવતીની મ્યુનિસિપાલિટીએ મકાનભંડોળમાં સાત હજાર રૂપિયાની મદદ આપી, ૧૯૨૬ ની સાલમાં પંદરેક હજારને ખર્ચે લઘુ વ્યાયામશાળા તૈયાર થઇ. સાતસો વિદ્યાર્થીઓ સાથે કસરત કરી શકે એટલાં વ્યાયામસાધનો તેમાં વસાવ્યાં અને ૧૯૨૬ના ડિસેમ્બરમાં મહાત્માજી ગૌહતી-મહાસભામાં હાજરી આપવા જતા હતા ત્યારે તેઓશ્રીએ અમરાવતી ઉતરી એ વ્યાયામ-મંદિરને ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા કરી.

આ વ્યાયામમંદિરની પાછળ તેના સંચાલકોનાં અનેક સ્વપ્નોની સૃષ્ટિ ઉભી છે. આ વ્યાયામમંદિરમાંથી હિંદુભરમાં વ્યાયામપ્રવૃત્તિ બનાવવાના, હિંદની પ્રત્યેક ભાષામાં વ્યાયામનું સાહિત્ય પ્રગટ કરવાના, હિંદની યુવકપ્રવૃત્તિની લગામો હાથમાં લેવાના અને વ્યાયામમંદિરને હિંદને માટે વ્યાયામ મહાવિદ્યાલય બનાવવાના તેના સંચાલકોના અભિલાષ છે.

પણ ગયા પહેલાંના મહિનામાં દૈવયોગે તેમના માર્ગમાં એક જખ્ખર અંતરાય આવ્યો છે. જુન માસમાં અમરાવતીમાં મેઘરાજાએ દારુણ તોફાન મચાવ્યું. તેમાં તેમના પ્રાણસમા આ વ્યાયામ-મંદિરને પણ ભારે જઘા પહોંચી છે. પંદર હજારને ખર્ચે બેજ વર્ષ પહેલાં તૈયાર કરેલા એ મંદિરનો ઉપરનો માળ વરસાદના તોફાને તારાજ કરી નાખ્યો, તેમજ મકાનમાંનાં તમામ વ્યાયામસાહિત્યો અને વ્યાયામપ્રેમીઓનું સત્યાનાશ વાળી નાખ્યું. મંડળને પંદરથી વીસ હજારનું નુકસાન થયું.

કારિયાવાડી નૃપતિઓ અને શ્રીમંતોનો, હિંદુસ્થાનની આવી અન્યેડ સંસ્થાના પ્રમુખ વ્યાયામ-મંદિરના પુનરુદ્ધાર માટે યથાશક્તિ ફાળો આપવાનો ધર્મ છે.

હિંદુ મહાસભા પણ આ મંડળપ્રત્યે બહુજ આદર ધરાવે છે. હિંદુ મહાસભા તરફથી હિંદમાં જ્યાં જ્યાં અખાડાઓ સ્થાપવાના હોય ત્યાં ત્યાં આ મંડળના વ્યાયામશિક્ષકોનેજ મોકલવા-માં આવે છે. આજુબુધીમાં બંગાળ, મધ્યપ્રાંત, મહારાષ્ટ્ર, બિહાર, સંયુક્ત પ્રાંત, કર્ણાટક, ખાનદેશ વગેરે પ્રાંતોમાં આ મંડળના ભાઈઓ કામ કરી આવ્યા છે અને વરાડની તમામ મ્યુનિસિપલ શાળાઓમાં આ સંસ્થામાં તાલીમ પામેલા ભાઈઓનેજ કસરતશિક્ષક તરીકે લેવામાં આવે છે.

આ મંડળ તરફથી થોડાજ માસ પહેલાં શ. દશહજારના ખર્ચે એક છાપખાનું ખરીદવામાં આવ્યું છે. મુદ્રણાલય વસાવવાનો મુખ્ય હેતુ વ્યાયામનું વાઙ્મય પ્રસિદ્ધ કરવાનો છે. મંડળ તરફથી વ્યાયામ સર્વસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવાની પણ યોજના છે. તેને અંગે કેટલુંક લખાણ તૈયાર પણ થઇ ગયેલું; પણ ગયા તોફાનમાં વ્યાયામમંદિર તારાજ થયું તેની સાથે એ બહુમૂલ્ય લેખો પણ નાશ પામ્યા. હવે તો વ્યાયામમંદિર ફરી વાર ઉભું કરી, મંડળના સંચાલકો તેમનાં સ્વપ્નોની સિદ્ધિની દિશામાં પુનઃચ્છદ્ધરિ ઐ કરશે.

વ્યાયામપ્રેમીઓનું આદોલન આજે હિંદુસ્થાનભરમાં પૂર્ણવેગથી પ્રસરી રહ્યું છે. ઠેરઠેર બજારંગ-ઉપાસનાનો બલધર્મ સ્વીકારનારા જુવાનો નજરે ચડે છે. સૌરાષ્ટ્ર પણ બજારંગ-ઉપાસનાનો બલધર્મ સમજતો જાય છે. તેના જુવાનોમાં શરીરજમાવટનો શોખ વધતો જાય છે. તેનાં પાટનગરો-માં વ્યાયામમંદિરો ઉઘડી રહ્યાં છે. ભાવનગર, અમરેલી, રાજકોટ, પોરબંદર, ધોરાજી વગેરે શહેરોમાં નિષ્ણાત વ્યાયામપ્રેમીઓ અખાડાઓ ચલાવી રહ્યા છે. ખીન્ન સ્થળોએ અખાડાની માગણી થઈ રહી છે. આમ સૌરાષ્ટ્રમાં અખાડાવૃત્તિ વિસ્તરતી જાય છે, ત્યારે તેને એક શિસ્ત નીચે લાવવા, બધા અખાડાઓમાં એકજ ધોરણ દાખલ કરવા, સૌરાષ્ટ્રની વ્યાયામપ્રવૃત્તિનું નેતૃત્વ હાથ લેનારી અમરાવતીના આ હતુમાન વ્યાયામપ્રસારક મંડળ જેવી કોઇ મધ્યસ્થ સંસ્થાનો જન્મ નહિ થાય? સૌરાષ્ટ્રના સ્વામી રાવ, માંકડ, લગવાનજી વગેરે એ જરૂરતનો વિચાર કરે અને આ વ્યાયામમંડળના અહેવાલમાંથી પ્રેરણા લઇ એકાદ મધ્યસ્થ સંસ્થા સ્થાપી સૌરાષ્ટ્રભરમાં વ્યાયામ પ્રચારે એવી આશા સાથે આ પરિચય-લેખ સમાપ્ત થાય છે.

(‘સૌરાષ્ટ્ર’ તા-૧૧-૮-૧૯૨૮ ના અંકમાંથી)

૧૦૬-પંજાબકેસરી લાલા લજપતરાય

નિશ્ચેતનોમાં નવચેતના સંચારનારી રણભેરીનું રણગાન પૂરું થયું..... પણ એના પ્રેરક સૂરના દિગ્ગંતવ્યાપી પડ્યા ગિરિઓ ને ગવ્હરો, અરણ્યો ને વનરાધઓ, નદીતીરો ને જનપદો મધ્યે હજી ગાજી રહ્યા છે ! હજી એ રણભેરી બજે છે ! નવચેતનાનો મંત્ર ગુંજે છે ! એ રણભેરી અમર છે !

x   x   x   x   x   x

હિમાલયના હિમશ્વેત ગૌરીશંકર સમા ઉન્નત ગિરિશૃંગ ઉપર ઉભીને, પચાસ પચાસ વર્ષસુધા, એકજ સૂરે અવિરામ રણભેરી બગવનાર એ જોદ્ધો પડ્યા. નરોમાં નરોત્તમ, પુરુષોમાં પુરુષસિંહ, યોદ્ધાઓમાં યોદ્ધાવર, શહીદોમાં શહીદ-શિરોમણિ નરકેસરી લજપતનો દેહ પડ્યો.

આજથી ત્રેસઠ વર્ષપૂર્વે પંજાબના એક અબાણ્યા ગામમાં જન્મેલા એ હિંદી પુત્રમાં એવું કયું અદ્ભુત તત્ત્વ હતું કે આજની જુવાન પેઢીનો જ્યારે જન્મ પણ નહોતો થયો તે કાળમાં, સને ૧૯૦૫-૦૬ના કાળમાં, જ્યારે ‘વંદે માતરમ્’નો ઉચ્ચાર એ લયંકર ગુંજો ગણાતો અને હિંદી રાષ્ટ્રવાદનાં કિરણો હજી મુંબાઈ-કલકત્તાસમાં નગરોની મોટીમોટી મહેલાતોની અટારીઓનેજ અજવાળતાં હતાં ત્યારે, કાઠિયાવાડનાં નાનાં નાનાં ગામડાંઓમાં ચુસ્ત સનાતની બ્રાહ્મણો પણ પ્રતિદિન પ્રભાતે શિવપૂજની સાથે આ નરવીરની અને તિલક મહારાજની છત્રીની અનન્ય ભક્તિભાવપૂર્વક પૂજા કરતા ? પંજાબના એ નરે હિંદુસ્તાનના ખૂણેખૂણાનાં ગામગામડાંમાં વસતા સામાન્ય ગામડીઆઓનાં દિલ ઉપર, આજથી એક આખી પચ્ચીસી પહેલાં એવું કયું કામણું કર્યું હતું કે આ વિદેશી સરકારના વહીવટદારો તેને પકડીને માંડલેના કિલ્લાને માર્ગે લઇ જતા હતા ત્યારે-

‘લાલાજી હંરો હિંદુસ્તાનનો, પાપીએ નાખ્યો કેદજી !’

એવી પુણ્યપ્રકોપથી ભલુકતી લોકકવિતામાં લોકહૃદયની પ્રેમદાગણી આવો પારદર્શક અવિર્ભાવ પામતી ? દેશને ચરણે જીંદગીની પળેપળ અર્પી દષ નરસિંહ લજપતરાયે નિજના ચારિત્ર્ય-બળથી, નિજની નિર્ભયતાથી, નિજના સિંહ-સ્વભાવથી, હિંદની પ્રજાનાં માત આજસુધી કદાચ કોઇ પુરુષે જીત્યાં નથી એવાં જીત્યાં હતાં.

સત્તાવન-અઠ્ઠાવનનો બળવો શુઝાયા પછી સાત વર્ષે, એ બળવા વેળા પ્રગટેલા હિંદના આત્મ-તત્ત્વના અવતારસમો લજપત, ઇ. સ. ૧૮૬૫માં પંજાબના લુધિયાણા જિલ્લાને ખૂણે જગરાન નામના નાનકડા ગામમાં મુનશી રાધાકૃષ્ણ લાલાને ત્યાં જન્મ્યો. ગરીબ પણ જૂના ને ખાનદાન અગ્રવાલ વણિક કુટુંબના એ લાલા રાધાકૃષ્ણ સરકારી હાઇસ્કૂલમાં ઉર્દુના શિક્ષક હતા અને તેમની ટુંકી કમાણીમાંથી એમનાં પત્ની ઘણીજ ત્રેવડથી સુખપૂર્વક ગુજરાન ચલાવતાં. માતાની એ વ્યવસ્થાશક્તિ, ત્રેવડ અને કુટુંબવાત્સલ્યનાં લજપતરાયે ધરાઇ ધરાઇને વખાણ કરતાં અનેક વખત કહેલું છે કે ‘મોટો થયે મારી આવક જ્યારે હજારોની થઇ ત્યારે પણ એ શરૂઆતની કરકસરવાળી જીંદગીના કરતાં લેશમાત્ર વધુ સુખકર આપાદી અમે જાણી નથી; એટલો મારી માતાનો હાથ એ ટુંકી આવકમાં પણ ખરકત ને રસ પૂરતો.’

બાર વર્ષની બાળવયે લજપતે મહર્ષિ દયાનંદનાં પ્રવચનો સાંભળેલાં અને તેમાં ભારત-રાષ્ટ્રનો પુનરુદ્ધાર કરવાની પ્રેરણાનું પાન કરેલું. બાળક લજપતને પિતા રાધાકૃષ્ણે પણ એ માર્ગે યોગ્ય ઉત્તેજન આપ્યાજ કયું અને પૂરાં પંદર વર્ષનો ન થયો ત્યાં તો પોતાના આ પરાધીન દેશના ઉદ્ધારનાં સ્વપ્નાં સેવતો, દેશોદ્ધારની અનેક યોજનાઓ ઘડતો એ કટ્ટર દેશભક્ત બન્યો.

એકવડા બાંધાના, નબળા તબિયતવાળા એ કુમારનું અભ્યાસજીવન તીવ્ર અને તેજસ્વી બુદ્ધિના ચમકારથી બળકતું હતું. સહવિદ્યાર્થીઓમાં સદા મોખરે રહીને લાલાએ અઠાર વર્ષની કોમળ વયે કાયદાની પરીક્ષા પસાર કરીને વકીલાત માંડી.

પણ, ‘મારો આ પ્રિય દેશ હિંદુસ્તાન આજ પરાધીન દશામાં છે, એની પ્રજા આજે પતિત છે, એનાપર પરદેશી સત્તાનો પંજો ચોંટોડે છે અને એની સમૃદ્ધિ ને નૂર સતત ચૂસાયે જાય છે’, એ દર્દીબરી વસ્તુસ્થિતિનું જ્ઞાન એના મગજપર સદા ધમકારા કર્યાજ કરતું હતું.

એટલે અભ્યાસ દરમિયાનજ એણે મહર્ષિ દયાનંદના ઝુંડા નીચે દેશના સૈનિકતરીકે પોતાની ભારતી કરી દીધી. ૧૮૫૭ના ગદરના પ્રથમ સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં આકરો પરાજય મળ્યા પછી હિંદી પ્રજા નિરાશ ને ભયહ્રદય બની હતી; અંગ્રેજ કારભારીઓની અસર નીચે હિંદુસ્તાનના મનુષ્ય-ત્વનો ધીમે ધીમે પણ સ્થિરગતિએ નાશ થઈ રહ્યો હતો; ખડિયામાં ખાપણ લઇને ભમનાર શૂરા યોદ્ધાઓની અને સ્વાધીનતાના પ્રેમમાં દુનિયામાં કોઇથી ઉતરે નહિ એવા બહાદૂર સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી-ઓની કામ કારકુનો અને મહેતાઓની કામ બની રહી હતી. એ જોઇ જોમ દયાનંદ ઉકળી ઉઠ્યો ને એ વિનાશક્રિયાને અટકાવવા કમર કસી; તેમ તેનો અનુયાયી લજપત પણ ઉકળી ઉઠ્યો, ને જો જીંદગીની કુરબાનીથી આ ક્રિયા અટકી પડતી હોય તો તે રીતે પણ તે અટકાવવા કટિબદ્ધ થયો.

લજપતરાયના એ જીવાનીના દિવસોમાં પંજબમાં આર્યસમાજનું પરિબળ હતું. લડાયક જીવસાથી ઉભરાતા આર્યસમાજીઓ દયાનંદના બોધ મુજબ ભારતીય પ્રજાના નવવિધાનના કાર્યમાં એકાગ્ર બન્યા હતા. એ કાર્યની ત્રણ પંજબી જીવાનોએ સરદારી લીધી. લાલા હંસરાજ, ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી અને લાલા લજપતરાય, આર્યસમાજના આ ત્રણે સરદારો, જેમને પૂરાં વીસ વર્ષ પણ નહોતાં થયાં, જેમના મ્હોં ઉપર મૂછનો દોરો પણ નહોતો પુટયો એવા ભાવનાભિજ્ઞ જીવાનો હતા. ‘જીવાન ! જગતનું’ પુનર્વિધાન કરવાની જીમ્મેદારી તારે શિરે છે; નૂતન જગતનું સર્જન તારે હાથે થવું જોઈએ’ એ યુગદેશને લજપત, હંસરાજ અને ગુરુદત્તની ત્રિપુટિએ બરાબર ઝીલ્યો અને પંજબમાં પ્રથમ સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારણાનું કામ હાથ લીધું.

નવયુગના સંદેશવાહક સરખા એ ત્રણે જીવાનોએ, મુદ્દાઓમાં ત્રાણ પૂરતી, સ્વાધીનતાને માટે શોષિત માગતી એ અજબ પ્રેરણાવંત વાણીના બળે પંજબીને ખડો કરી દીધો. ત્રણે જીવાનો અભ્યાસ કરતા, વિદ્યાલયમાં મોખરે રહેતા, ભાષણો કરવા ભટકતા, વેદાર્થના વાદવિવાદ કરતા અને આજે લાહોર તો કાલે હીસાર એમ સર્વત્ર ભટકીને આગામી જંગને માટે જનસમુદાયને ઠંઠેળતા. હંસરાજ યોજનાઓ યોજતા, ગુરુદત્ત પ્રેરણા અર્પતો અને લજપતરાય કર્મવીરના વેગથી એ યોજનાઓને સ્થૂલાકાર આપતા. આમ સ્વામી દયાનંદ પછી આર્યસમાજની સંસ્થા અને પ્રવૃત્તિને આ ત્રણે જણે એટલી ચેતનવંત ને પ્રબળ બનાવી મૂકી કે એ સંસ્થાના સર્જન-હારતરીકે મહર્ષિ દયાનંદ પછી કોઇનું નામ મૂકી શકાય તો એ ત્રિપુટીનુંજ. પોતાની ભાવનાના રંગ, અંતરનું જોમ, અંગનું ચેતન અને કમાણીનું સંઘળું ધન એ પ્રવૃત્તિ પાછળ રેડી રેડીને એ ત્રણે જીવાનોએ પંજબમાં સામાજિક, ધાર્મિક અને કેળવણીનાં નવસર્જન માંડ્યાં. એમના અદ્યમ ઉત્સાહ ને અથાક પરિશ્રમે ૧૮૮૬ના જીવનની પહેલી તારીએ લાહોરમાં ‘દયાનંદ ઍન્ડે’ વૈદિક કોલેજનો પાયો નખાયો. હિંદી ભાષાનો પ્રચાર કરવો, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી જ્ઞાન ફેલાવવું તથા ઔદ્યોગિક જ્ઞાનપ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવો-એવા ઉદ્દેશથી પંચનદોના મુલકમાં માંડાયેલી આ કોલેજ તે કાળે તો પંજબમાં એક અને અદ્વિતીય હતી અને આજે પણ વિદ્યાર્થીસંખ્યા અને શિક્ષણની ઉત્તમતામાં તે સૌથી પહેલી ઉભી છે. લજપત, હંસરાજ ને ગુરુદત્તની ત્રિપુટિએ તો આ કોલેજ સરકારી શિક્ષણખાતાથી સ્વતંત્ર રહીને રાષ્ટ્રપ્રેમના પાઠ શીખવતા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પ્રયોગ કરવા કાઢેલી; પણ આ ભાવના પૂર્ણપણે પાર ન ઉતરી. આજે એ કોલેજ પંજબ યુનિવર્સિટી સાથે જોડાયેલી છે; પણ એ છતાં, ત્રણ જીવાનિયાઓ એક કોલેજ સ્થાપે અને તેના પાયા આવા સુદૃઢ નાખે, એ વસ્તુ તો દુનિયાના ઇતિહાસમાં પણ વિરલ છે. લજપતનું ઘડતર એવાં જખખર કામો આરબી શકે અને પાર ઉતારી શકે એવી અસામાન્ય ધાતુનું હતું.

દરમિયાન પંજબ યુનિવર્સિટીની કાયદાની પદવી લઇને લજપતરાયે હીસારમાં વકીલાત માંડી દીધી હતી. કુનેહભરી વેધકબુદ્ધિ અને તેજસ્વી વક્તવ્યશક્તિને પ્રભાવે તેણે પોતાના ધંધામાં સારી પ્રતિષ્ઠા જમાવી અને હીસારના વકીલોમાં અગ્રણીપદ મેળવ્યું; પણ ધંધા કરતાં તેને ખીજ ઉચ્ચતર વસ્તુઓની પરવા-લગની વધુ હતી, એટલે સમૃદ્ધિની છોળો ઉડાડતી વકીલાતના ધંધાની મહત્વાકાંક્ષા ત્યજીને તેણે પ્રાંતના સમુદ્ધારના કાર્યમાંજ જીવનશક્તિ ઠાલવવા માંડી. અહીં પણ

તેને અનુકૂળ અને સહૃદયી મિત્રો તથા સહકારીઓ મળી રહ્યા. તેમાં પોતાની આખી જીંદગીની કમાણી શિક્ષણ અને બીજાં ક્ષેત્રોમાં અર્પણ કરી દેનાર દાનવીર પંડિત લજપતરાય તથા 'પંખબી-પત્ર'ના આદ્યસ્થાપક લાલા જસવંતરાયના પિતા લાલા ચૂડામણિ એ બે મુખ્ય હતા. લાલા ચૂડામણિએ લટકતા કંગાસો અને કામધંધાવગરના રખડુઓ માટે સ્થાપેલી પંખબની ઉદ્યોગ-શાળા તો પ્રખ્યાત છે.

આ બધા મિત્રોની સાથે કેવળ પ્રગતિમાન પંખબનાંજ નહિ, પણ સ્વાધીન ભારતનાં સ્વપ્નાં સેવતા જીવાન લજપતને હવે હીસારનું ક્ષેત્ર સંકુચિત લાગવા માંડ્યું. વળી દયાનંદ કૉલેજની સ્થાપના કર્યા પછી લજપતરાયનું બધું લક્ષ્ય એ કૉલેજને સુદૃઢ બનાવવા અને વિસ્તારવા તરફ વળ્યું, એટલે તેણે ૧૮૯૨ના પ્રારંભમાં લાહોરમાં જઈ અખાડો નાખ્યો. પોતાની અસામાન્ય શુદ્ધિપ્રતિભા, સંસર્ગમાં આવનારની અંદર ચેતનની ચીનગારી, દેશદાઝ, સરળ અને નિખાલસ સ્વભાવ તથા મોહક વ્યક્તિત્વના પ્રભાવે, જીવાન લજપતરાયે જોતજોતામાં લાહોરમાં પોતાને માટે માનવંતું સ્થાન કરી લીધું અને પંખબની વડી અદાલતના ધારાશાસ્ત્રીઓમાં મોખરે પ્રકાશવા લાગ્યા. લક્ષ્મીદેવીએ તેમનાપર સમૃદ્ધિનાં હાસ્ય વેર્યાં, પણ હમેશાં સાદી રહેણીના ચાહનાર લાલાજીએ પોતાનું કુટુંબ ગરીબ હતું છતાં, પોતાની વડીલાતની આવકમાંથી ખર્ચજોગી રકમ રાખી બાકીની દયાનંદ કૉલેજના ડ્રૉગ્રાફમાં ભરવા માંડી; અને એ ઉપરાંત પંખબનાં અન્ય ગામો અને શહેરોમાં શારદામંદિરો-કુમારો અને કુમારીઓ માટેની શાળાઓ-સ્થાપવા અપાર જહેમત લેવા માંડી. આજે આર્યસમાજ વાર્ષિક દશ લાખ રૂપિયા ખર્ચી સંખ્યાગંધ સંસ્થાઓ ચલાવે છે, જેમાંનો મોટો ભાગ પંખબમાંજ છે. પંખબની એ સંસ્થાઓમાંની ઘણીયેની ઇંટો ઉપર લજપતનું નામ અમર અક્ષરે લખાયેલું છે. દલિતોનાં દુઃખ હરવા અને પીડિતોની પીડા હરવામાટે પોતાનો જન્મ છે, એવી પ્રબળ અસ્મિતાની પ્રેરણા નીચે દેશકાર્ય કરી રહેલા લજપતરાયની જીવાનની પ્રથમ દશકો આર્યસમાજની પતાકા નીચે આવું રચનાત્મક કાર્ય કરવામાં વ્યતીત થયો અને તેમનું નામ જોતજોતામાં પંખબભરમાં ગવાવા લાગ્યું.

પણ સ્વાધીનતાની ઝંખના ઝંખતા જીવાન લજપતરાયને આર્યસમાજનું ક્ષેત્ર હવે સંકુચિત પડ્યું. દિનરાત દેશહિતનું ચિંતન કરતા લજપતરાયને સૂઝ્યું કે, આ બધી પ્રવૃત્તિઓ ઠીક છે. દુષ્કાળપીડિતોને અન્ન આપવું, અનાથોને આશ્રય આપવો, શિક્ષણસંસ્થાઓ સ્થાપવી, સમાજ-સુધારો કરવો, જીવાનોને દેશપ્રેમપ્રેરિત બનાવવા-એ બધું સુકાર્ય છે; પણ જ્યાંસુધી દેશની રોગરગમાં પ્રસરી ગયેલું પરાધીનતાનું ઝેર મારી શકાય નહિ; જ્યાંસુધી હિંદી પ્રજાજનો તેના ધરમાં ગુલામ મટી માલિક બને નહિ, ત્યાંસુધી ધ્યેય તો દૂરજ રહેશે. ઉંડા અભ્યાસ અને અવલોકન પછી લાલાજીએ અગ્નિના અક્ષરોએ પોતાની જીવનપોથીમાં સિદ્ધાંત લખ્યો કે 'પ્રત્યેક હિંદીએ સૌથી પ્રથમ હિંદની રાજકીય પરાધીનતા મિટાવવા મથવું જોઈએ; રાજકીય પરાધીનતાના નાશની સાથે બીજી બધીયે પરાધીનતાઓનો નાશ થશે.' અને આમ લાલાજીએ રાજકીય ચોક્કાના રણસાજ સંજ્યા. તે દિવસથી-વીસમી સદીના આરંભવર્ષના તે દિવસથી તે આ નવે-અંખર માસની ૧૭મી તારીખના શનિવારે એમણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની બર્જસ્તાના પ્રતિનિધિ બ્રિટિશ સિપાઈની લાડીના મારને પરિણામે છેલ્લી સોડ તાણી ત્યાંસુધી-બ્રિટિશની છાતીને કંપાવતા, હિંદના આત્માની વેદનાને ગરવી વાણીમાં વ્યક્ત કરતા, હિંદની સ્વાધીનતાની ઝંખનાનો ઢંદેરો પીટતા, સિંહની ત્રાડે ત્રાડતા લાલાજી રાજકીય અને સ્વદેશીય લડવૈયાજ રહ્યા.

જીવનભર સ્વાધીનતાના રણગણનાંજ ઝુઝવાનો નિરધાર કર્યા પછી લજપતરાયે દેશદેશના સ્વાતંત્ર્યવીરોની દોસ્તી કરવા માંડી અને ઇતિહાસની કિતાબોમાં કોઈ સમાનધર્મીની રાહ જોતા પડેલા મૅઝિની અને ગેરીબાલ્ડી, વૉશિંગ્ટન અને લિંકન વગેરે વીરોની મૈત્રી સાધી. લજપતરાયે એમના જીવનની પારાયણ કરી. ખાસ કરીને છેલ્લી શતાબ્દના ઇટાલિયન શહીદો-મૅઝિની અને ગેરીબાલ્ડીએ એનાપર ભારે અસર કરી અને પોતાના આત્માના અમર રસની શાહીમાં લેખિની બોળીને લજપતરાયે એ બંને વીરોની પ્રેરક જીવનકથાઓ લખી. હિંદી ઇતિહાસમાંથી પણ લજપત-

રાયે 'અમર મહાજનો'નો પરિચય કર્યો અને તેમની પણ બિરદાવણી લખી. એમની લેખેલી એ અશોક અને શિવાજી, દયાનંદ અને કૃષ્ણચંદ્રની જીવનકથાઓ આજસુધી પંજબના જીવાનો વાંચે છે અને અવનવી પ્રેરણા અનુભવે છે.

મંજિનીસમી દેશદાઝની જવાબાથી પ્રજ્વલિત બનીને, મંજિનીના હિંદી અવતારસમા લજપતરાય રાજકીય ક્ષેત્રમાં ઉતર્યા અને ૧૮૮૮ની સાલથી મહાસભામાં ભાગ લેવા શરૂ કર્યો. એ વર્ષની અલાહાબાદની મહાસભા વેળા તેણે સર સૈયદ અહમદને ઉદ્દેશીને લખેલા પત્રો હજીયે મશહૂર છે. એ પત્રોમાં લજપતરાયે સર સૈયદ અહમદની મનોદશાના પલટા ઉપર-રાષ્ટ્રવાદી સર સૈયદ કામીવાદી સર સૈયદ બન્યા તે પરિવર્તન ઉપર-સખ્ત ફટકા લગાવ્યા છે. લજપતરાયના એ પત્રોથી એ કાળમાં દેશભરમાં સનસનાટી થયેલી. જીવાન લજપતરાયનો અભ્યાસ, તેની કલમની શક્તિ, દેશદાઝ અને સૌથી વિશેષ નિર્ભયતાએ તે કાળના રાજકીય કાર્યકરોના દિલ ઉપર ઊંડી અસર કરી.

આ અરસામાં ૧૮૯૭માં હિંદમાં દુષ્કાળ પડ્યો. લાલાજીએ પોતાના દુષ્કાળપીડિત દેશ-બાંધવોની વહારઅર્થે જખ્ખર રાહતપ્રવૃત્તિ આદરી. ૧૮૯૯-૧૯૦૦માં પડેલા બીજા દુષ્કાળ વેળા પણ એ માનવતાની ભૂતિએ હિંદુસ્તાનના પ્રાંતોમાં ભમીને ભૂખ્યાંઓની ભૂખ ભાંગી અને વસ્ત્ર-હીનેને વસ્ત્રો પૂર્યાં. મધ્યપ્રાંત, અંગાળ, રાજપૂતાના વગેરે સ્થળોએ અસંખ્ય હિંદુ અનાથોને લજપતરાયે પોતાની રક્ષા નીચે લીધાં. એ વેળા વિદેશી પાદરીઓ હિંદુ અનાથ બાળકોને ભર-માવી તેમને ઇસાઈ ધર્મમાં વટલાવવાની પ્રવૃત્તિ ચલાવતા જોઈ, લજપતરાયે પાદરીઓની એ વટાણપ્રવૃત્તિની સામે ત્રાડ પાડી અને હજારો હિંદુ બાળકોના હિંદુત્વનો વારસો કાયમ રાખ્યો. લજપતરાયના ઉગ્ર રાજકીય પ્રચારકાર્યની સાથેસાથ, જનસમૂહના સુખદુઃખમાં હમદર્દીભર્યો ભાગ લેનારી તેમની આ પ્રવૃત્તિએ તેમને પ્રજ્ઞના સાચા નાયક બનાવ્યા. લજપતરાય તેમની પાંત્રીસ વર્ષની વયે અખિલ હિંદમાં નામના ધરાવતા નેતાવર બન્યા.

૧૯૦૫ની બનારસ મહાસભામાં પંજબના એ કેસરીએ સૌથી પહેલી રણજીતના કરી, જેનાં આંદોલનોએ ધડીભર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પાયા ડોલાવ્યા. લૉર્ડ કર્ઝને અંગાળના ભાગલા પાડ્યા પછી બરાબર સિતેરમે દિવસે લાલાજીએ બનારસની એ મહાસભાની વ્યાસપીઠ ઉપરથી આગામી નૂતન રાષ્ટ્રીય હીલચાલની રૂપરેખા બતાવી. લાલાજી આગામી બળવાના મુખનાદ બન્યા. અંગભંગના એ કારણે અંગાળાની પ્રજા બળભળી ઉઠી, હિંદુસ્તાનના રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનના ઇતિહાસમાં નવો તખ્તકો મંડાયો. 'હિંદ આમાર, જનની આમાર, ધાત્રી આમાર, આમાર દેશ'ના જનનાદોથી ભારતનું ગગન-અને સાથેસાથે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદીઓની છાતી ભેદાઈ રહ્યાં. લાલાજી-એ અંગાળની એ બળવાપ્રવૃત્તિના આગેવાનોમાં સ્થાન લીધું. બ્રિટિશ હોકિમના આ કાર્યની સામે, અંગાળમાં બીપીનચંદ્ર પાલે, દક્ષિણમાં તિલક મહારાજે અને પંજબમાં લાલા લજપતરાયે ઉગ્ર વિરોધની ત્રાડો દીધી અને એની ગર્જનાના પડધાથી દેશભરની દિશાઓ ગાજી ઉઠી. લાલ, બાલ અને પાલની એ ત્રિપુટીએ આખી હિંદની પ્રજામાં નવચેતન મૂક્યું. એ ચેતનની હુંફે હિંદનો જીવાનવર્ગ ખડો થઈ ગયો અને જાણે 'બળવો થશે? ક્રાંતિ થશે? સામ્રાજ્યનો અસ્ત થશે?' એવી ભીંતિથી બ્રિટિશ કારભારીઓ ધ્રૂજી રહ્યાં. લાલ, બાલ અને પાલની ત્રિપુટીએ નવો ઇતિહાસ રચ્યો, નવી પ્રજા ધડી, નવું ભારતવર્ષ સંજ્યું.

સ્વદેશ અને દેશબાંધવો માટેની તેમની આ લાગણીની જવાબાએ જોઈ, તેમની સહૃદયતા ને ક્રનાગીરીથી મુગ્ધ થઈ, ૧૯૦૫ની મહાસભાએ વિલાયતમાં પ્રચારકાર્ય કરવા માટે ગોપાલ-કૃષ્ણ ગોખલેની સાથે સર્વાનુમતે તેમની પસંદગી કરી અને ગોખલે ને લજપતરાયનું પ્રતિનિધિ-મંડળ યૂરોપને પ્રવાસે ઉપડ્યું.

પંજબનો સિંહ ગોખલેજીની સંગે વિલાયત પહોંચ્યો અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદે હિંદી પ્રજાનું કેવું કચ્ચરધાણુ વાળી નાખ્યું છે, એ પંજબકેસરીએ તેની જવાબાઝરતી વાણીમાં વિલા-યતી પ્રજાને સમજાવ્યું. લજપતરાયે સંખ્યાબંધ સભાઓ સમક્ષ ભાષણ કર્યાં ને વિલાયતના

સર્વ પક્ષના અગ્રેસરોના મનપર ઉંડી છાપ પાડી ખચકરી કે 'હિંદી પ્રજા હવે જાગી છે અને પોતાપરની સામ્રાજ્યવાદની ઝુંસરી ફગાવી દેવા માગે છે.'

ઇંગ્લેંડનો પ્રવાસ પૂરો કરીને લજપતરાય યૂરોપના ખીજા દેશોની મુસાફરીએ નીકળ્યા અને પછી અમેરિકાનું નિરીક્ષણ કરવા ઉપડ્યા. એમણે ત્યાંની શિક્ષણસંસ્થાઓનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો અને હિંદમાં શિક્ષણકાર્ય કરતી સંખ્યાખંધ આયસમાળ સંસ્થાઓમાં કયી કયી દિશામાં સુધારા-વધારા થઇ શકે તે જોયું. ઉઘાડી આંખોએ બધું જોતા અને સ્વાધીનતાની ધગશથી સળગતા લજપતરાય ઉપર યૂરોપ-અમેરિકાના આ પ્રવાસે ઉંડી અસર મૂકી, તેને નવી દૃષ્ટિ આપી અને જેવડા ઉત્સાહની ભરતીથી ઉભરાતા હૃદયે લજપતરાય હિંદ આવ્યા.

આ અરસામાં પંજાબમાં સરકારે વધારેલી જમીનમહેસુલ અને નહેરના પાણીના દરસંબંધી સરકારી નીતિની સામે લોકોનો પોકાર ઉઠ્યો. 'પંજાબી' પત્રની કટારોમાંથી લજપતરાયની લેખિનીએ અંગ્રેજ મહેસુલવહીવટ સામે વજનના પ્રહારો કરવા માંડ્યા. પંજાબના ગોરા કાર-ભારીઓને આ ખળવાખોર, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પાયા હચમચાવતો લાગ્યો; એટલે તેને ઠેકાણે પાડવા પોતાના રાક્ષસી ભાથામાંથી ૧૮૧૮ના રેગ્યુલેશન ટ્રી નામનું શસ્ત્ર કાઢ્યું અને એ કાયદાની રૂએ ૧૯૦૭ના મે મહિનાના એક દિવસે લજપતરાયને પંજાબની સરકારે અચાનક એમના ઘરમાંથી ગુપ્ત રીતે ઉઠાવીને જલદેશમાં માંડલેના કિલ્લામાં પૂર્યા. હિંદમૈયાની સેવા કરવાનો-સ્વદેશપ્રેમ આચરવાનો 'ગુન્હો' કરનાર દેશભક્તોની છાંદગીની મજલદરમિયાન વચમાં માંડલેની તુરંગો આવે છે એ આપણે અત્યારે જાણીએ છીએ; પણ જે કાળે જેલ જરૂં એ આજની પેઢે લ્હાવ નહોતો ગણતો તે સમયમાં એ દેશપારી ને કારાવાસને મર્દાનગીથી ભોગવી લઇને તેનો ડર કાઢી નાખનાર લાલાજી પ્રથમ હતા.

લજપતરાયની આ અચાનક દેશપારીથી આખો દેશ ખળભળી ઉઠ્યો. અખબારોએ, જાહેર-સભાઓએ, જાહેર સંસ્થાઓએ, વિદ્યાર્થીમંડળોએ-ચોમેરથી સરકારના આ હીચકારા કૃત્યસામે વિરોધનો મારો ચલાવ્યો. હિંદમાં કોઇ અજબ જગતિ આવી. લજપતરાય થોડા મહિના માંડલેમાં સરકારની મહેમાનગતી ભોગવી પાછા આવ્યા અને 'મારી દેશપારીની કથની' માં એ વીતકની આખી કથા હિંદી પ્રજા પાસે મૂકી. લજપતરાયની ચૈતન્યદાયી લેખિનીએ લખાયેલી એ કથની વાંચી હિંદી પ્રજાએ નવી પ્રેરણા મેળવી; આજેયે હિંદી જીવાન એ પુસ્તકના વાચનથી નવપ્રેરણા મેળવે છે.

દેશને નામે અપૂર્વ ત્યાગ અને અનન્ય તપશ્ચર્યાના કરવૈયા સમરવીર તરીકે, તરુણ હિંદીઓના પૂજ્યસ્પદ રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના અવતારતરીકે, માંડલેથી પાછા પધારીને લાલાજીએ ફરી એટલીજ ઉચ્ચતારથી દેશકાર્યની ધુરા હાથ ધરી અને ૧૯૦૭ ની સુરતની ઐતિહાસિક મહાસભામાં ભાગ લીધો. તિલક મહારાજ, અરવિંદ ઘોષ, ખાપડે વગેરેના જહાલ પક્ષના નેતાવરતરીકે સુરતે એ પંજાબકેસરીનું અદ્ભુત સ્વાગત કર્યું અને ત્યાર પછી લજપતરાય, રણમેદાનમાં સાચો રણવીર પહેલી હરોળમાં ઉભે તેમ, દેશહિતની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં મોખરે રહેવા લાગ્યા. હિંદુસ્તાનમાં તિલક—લજપતયુગ ખેડો, તે છેક ૧૯૨૦માં ગાંધીયુગનો આરંભ થયો ત્યારે એ યુગ પૂરો થયો. જો કે લજપતરાય તો ગાંધીયુગમાં પણ તેમના અંતેરા પ્રકાશેજ પ્રકાશતા રહ્યા; એ યુગના નવા સૂર્યમંડળમાં પણ તેમનું સ્થાન અવિચળ રહ્યું.

માંડલેના કારાવાસ પછી લાલાજીના જીવનમાં એથીયે વધારે આકરા મહત્વનો એવાજ ખીજો પ્રસંગ આવ્યો સને ૧૯૧૪માં. એ વેળા યૂરોપીય મહાયુદ્ધનો આરંભ થયો હતો. લાલાજી અમેરિકાના પ્રવાસે ઉપડ્યા હતા અને પ્રવાસ પૂરો કરી હિંદ પાછા ફરવાની તૈયારી કરતા હતા, એવામાં અચાનક બ્રિટિશ વહીવટદારોએ એ નરસિંહના હાથમાં ફરમાન મૂક્યું:—'યુદ્ધ ચાલે ત્યાં-સુધી તમને હિંદમાં પ્રવેશ કરવાની મનાઇ છે.' લાલાજી ક્રાંતિવાદી છે, મોકો મળ્યે ગદરની સરદારી લે તેવા છે, તેની સરદારી નીચે બાંખનાં કારખાનાં ચાલે છે, એવી એવી માન્યતાઓ સરકારી મંડળોમાં પ્રવર્તતી; એટલે વિગ્રહદરમિયાન લાલાજીને હિંદમાં પાછા આવવાની મના થઇ. લાલાજીને ફરજિયાત દેશપારી ભોગવવી પડી. લગભગ આઠ લાંબાં વર્ષોસુધી હિંદુસ્તાનથી ખાર

હજર માર્ચ દૂર, કુટુંબપરિવારથી ત્યજીને, આર્થિક મુંઝવણમાં, અભણા જનસમુદાયની વચ્ચે લાલાજીને પૂરાઈ રહેવું પડ્યું; પણ એ ફરજિયાત દેશનિકાલીના દિવસે દિવસનો ઉપયોગ લાલાજીએ સ્વ-દેશની સેવાઅર્થે કર્યો. લેખિનીથી અને જીલ્લાથી હિંદની પરાધીન હાલત સંબંધમાં એમણે અમેરિકામાં અને યુરોપમાં અદ્ભુત પ્રચારકાર્ય કર્યું. આઠ વર્ષના એ અમેરિકાવાસ દરમિયાન લાલાજીએ, હિંદની દુર્દશા પૂરવાર કરતા આંકડાઓ અને હકીકતોથી ભરેલી દશ લાખ વિધવિધ પત્રિકાઓ, પુસ્તિકાઓ ને અખબાર-લેખો પ્રગટ કર્યાં, ‘યંગ ઇન્ડિયા’(તરુણ ભારત)નામનું એક પુસ્તક લખ્યું—જે પુસ્તકને હજી છેક ગયા વર્ષસુધી હિંદમાં લાવવાની મનાઈ હતી—અને હિંદુસ્તાનમાં રહી જોટલું ન થઈ શકે તેટલું હિંદુસ્તાનની બહાર રહીને કરી હિંદી પ્રજાને અને અમેરિકન રાષ્ટ્રને તાબુબ કરી દીધાં.

છતાં પોતાના દેશબંધુઓની વચ્ચે વસવા અને તેમની પ્રત્યક્ષ સેવા ઉઠાવવા તલસતા લાલાજીને એથી સંતોષ નહોતો. સ્વદેશના વિજેગથી એમને અપાર વેદના થતી. મહાયુદ્ધ બંધ થયું, પણ એમના દેશનિકાલીની અવધ આવી નહિ. અહીં દેશમાં રૌલેટ કાયદા સામે સત્યાગ્રહ પોકારાયો, પંજબમાં જલિયાંવાલા બાગની કત્લ થઇ. એ ગોઝારા સમ્રાહના સમાચાર લાલાજીને અમેરિકા પહોંચ્યા અને એ દેશલકતે મહાત્માજીના ‘યંગ ઇન્ડિયા’ પત્રમાં એક પત્ર લખી પોતાની એ વેદના દાલવી:-‘અત્યારે, જ્યારે મારા દેશબંધુઓ જખ્ખર અંતરાયોની સામે મહાન વિગ્રહ આરંભી રહ્યા છે ત્યારે, મારો હિસ્સો પૂરવાને હું હિંદમાં નથી એ વિચારે હું બહુ અકળાઉં છું; હું કોઈ ભારે અપરાધ આચરી રહ્યો હોઉં એમ મને લાગે છે...’ આખરે શહેનશાહના ઢંઢરાએ લાલાજીને માટે પોતાના પ્રિય વતનમાં પાછા ફરવાનું શક્ય બનાવ્યું અને ૧૯૨૦ ના ફેબ્રુઆરી માસની ૨૦ મી તારીખે લાલાજીએ હિંદમાં પગ મૂક્યો.

આઠ વર્ષના વિજેગ પછી લાલાજીએ મુંબાઈના કિનારે ઉતરી હિંદ ઉપર પહેલી નજર કરી તો હિંદની સારી શિક્ષણ બદલાઈ ગઈ હતી. નૂતન હિંદ, નૂતન પ્રજા, નૂતન લાવનારો અને મનોરથોની વિરાટ ભૂમિઓ પ્રગટ થતી જોઈ એ પુરુષવરનો આત્મા પ્રસન્ન બન્યો. હિંદને કિનારે પગ મૂકતાં એણે નવું હિંદ સર્જાતું જોયું; સ્વરાજ્યને માટે અર્ધરેખા બનેલો જનસમાજ જોયો; અધિકારો અને હક્કોની અસ્મિતાથી દેદીપ્યમાન નવી પ્રજા જોઈ. જલિયાંવાલા બાગની કત્લની સામે હિંદ અભૂતપૂર્વ રોષથી સળગી રહ્યો હતો, ગાંધીજી અસહકારની—સેતાની સરકારની જડ ઉખેડી નાખવાની—વિશ્લવવાણી ઉચ્ચારી રહ્યા હતા અને એના પડછંદાઓથી હિંદની દિશાઓ ગાળી રહી હતી. આવી વેળાએ લાલાજીસમા જીવનભરના અઠંગ બળવાખોરનું સ્થાન ગાંધીજીની પડખે જ હોય; અને લાલાજીએ એ સ્થાન તત્કાળ લઈ લીધું.

દેશે ૧૯૨૦ની કલકત્તાની ખાસ મહાસભાવેળા લાલાજીને પ્રમુખપદે પધરાવ્યા. લાલાજીએ એ માનવંત આસનેથી પંજબના હયાકાંડપરતે બ્રિટિશ સરકાર ઉપર માનવતાના દેવાળાનો, શયતાનિયતનો, રાક્ષસીપણાનો, અર્થરતાનો—એમ અનેક આરોપો મૂક્યા અને જીવનભર સિંહની ત્રાડે વિદેશી વહીવટદારોની છાતી વિંધનારા એ કેસરીએ સિંહત્રાડ નાખી કે ‘જે અમલદારોએ મારા દેશના જીવાને પાસે નાકલીટીઓ ખેંચાવી છે, જે અમલદારોએ મારા દેશબંધુઓને ફટકા માર્યા છે, જે અમલદારોએ અનેક રીતે હિંદી પ્રજાને અપમાની છે તે અમલદારો સાથે મહોબ્બત કેળવવા હું હરગીઝ તૈયાર નથી. મારા હૃદયમાં કારી જખ્ખ થયો છે; હું હતાશ બન્યો છું. અસહકારનો ઝંડો ફરકાવવો એજ અમારે માટે ધર્મ્ય વસ્તુ છે.’ ત્યાર પછી નાગપુર મહાસભા થઇ અને હિંદી પ્રજાએ અસહકારનો નિર્ધાર પોકાર્યો. તે દિવસથી લાલાજી અસહકાર-જંગમાં મહાત્માજીની જમણી ભુજા બન્યા. બંગાળમાં દેશબંધુ ચિત્તરંજન અને પંજબમાં લજપતરાય એ બંને નેતાવરોએ અસહકારને અજબ જોર આપ્યું.

અસહકાર-જંગના એ દિવસોમાં લાલાજીની અવસ્થા થતી જતી હતી, પંજબનો એ સિંહ વૃદ્ધ બનતો જતો હતો; પણ તેનું શૌર્ય વૃદ્ધ નહોતું બનતું જતું. શૌર્ય અને સાહસ, નિર્ભયતા અને નિશ્ચયબળમાં તો એ લાલાજી દયાનંદ કૃલેજ સ્થાપનાર જીવાન લજપતજી રહ્યા હતા. જીવાનના ઉત્સાહથી લાલાજી અસહકારના કાળમાં બખ્ખે વાર જેલ ગયા અને બીજી જે જે આપદાઓ

ને યાતનાઓ સહેવી પડે તે પ્રસન્નચિત્તે સહી.

અસહકારનો જીવાળ ઉતર્યો; લાલાજી જેલમાંથી પાછા ફર્યા; દેશબંધુએ સ્વરાજ્યપક્ષ સ્થાપ્યો; ધારાસભાઓ સર કરવાનો કાર્યક્રમ ચોળ્યો. લાલાજી એ નવા સંગ્રામમાંયે મોખરે રહ્યા. વડી ધારાસભામાં બેઠા પછી, ત્યાં પણ જંગમીની છેલ્લી ઘડીસુધી લાલાજી સદા દેશહિતાર્થે 'સંહની મિસાલે ગર્જ્યાજ' છે.

દેશને કાળે જોતું જીવન જીવંત કુરખાની સમું હતું એવા લાલાજીના જીવનનો છેલ્લો પ્રસંગ પણ એ નરસિંહના ઉત્તમ મરતક ઉપર સાચી શહીદીનો યશમુકુટ પહેરાવનારો બની ગયો. આ દેશનું કિસ્મત ધડવાને માટે દરિયાપારના બ્રિટિશ ટાપુઓમાંથી આવેલા સાત પરદેશીઓના બનેલા 'સાયમન કમિશન'ને તેના લાહોરના આગમન વખતે જાકાર આપવાને પંજાબી પ્રજાનું સરઘસ લાહોર સ્ટેશને ગયેલું. એને મોખરે લાલાજી, માલવીયજી અને બીજા સ્થાનિક વિખ્યાત નેતાઓ હતા. સરકારી પોલિસથી એ સરઘસની પ્રચંડતા અને 'સાયમન પાછો જા'ની ગગનભેદી ગર્જનાઓ ન સાંખી શકાઈ. તેણે માથું યુમાવીને લાડી ઉઠાળી. લાલાજીના હૃદયભાગ ઉપર લાડીના પ્રહાર થયા. લાલાજીની પડખે ઉભેલા નેતાઓએ આડા ધા ઝીલી લાલાજીને ઉગાર્યા; એમ ન થયું હોત તો લાલાજી ત્યાંજ ઢગલો થઈ પડ્યા હોત એમ લાલાજીએ સ્વમુખે ઉચ્ચાર્યું છે. એ પ્રહાર લઈને લાલાજી પાછા ફર્યા ૩૦મી ઑક્ટોબરે અને પછી ૧૭ મી નવેમ્બરે તેમનું હૃદય અંધ પડી ગયું; પંજાબનો સિંહ પોદી ગયો. લાલાજીના ડોક્ટરો કહે છે કે, એ લાડીનાજ હુમલાને પરિણામે લાલાજીનું મૃત્યુ થયું છે. લાલાજીના દોસ્ત દિવાન ચમનલાલ કહે છે કે “લાલાજીએ મને કહ્યું હતું કે તેમનો ઇરાદો માફ ખૂત કરવાનો હતો.” લાલાજીની સાથે તે વેળા સરઘસના મોખરે ઉભેલા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો પોકારે છે કે, લાલાજી ઉપરનો એ હુમલો જીવલેણ હતો. આ બધાં વચનો એમ પૂરવાર કરે છે કે, લાલાજીનું મૃત્યુ સરકારી પોલિસની લાડીના ધાથી નીપળ્યું છે; સાયમન કમિશને લાલાજીનો ભોગ લીધો છે; અર્ધી સદીસુધી બ્રિટિશ વહીવટદારોને હંફાવનાર વીર લાલાજીની આખરે બ્રિટિશ કિન્નાબોરીએ કત્તલ કરી છે; અને આગાહી કરવામાં જોડું ન હોય તો, બ્રિટિશ વહીવટદારો ભલે જાણે કે લાલાજીના ખૂતથી તૃપ્ત થનાર એ શયતાની બ્રિટિશ તત્ત્વની જડ ઉખેડા પછીજ હિંદનો પ્રમુદ્ધ આત્મા નિરાંત અનુભવશે. લાલાજી પોતેજ, એ લાડીના ધા પડ્યા પછી અમર આગાહી કરી જાય છે કે “એ ધા અમારા આત્મામાં ઉડેા ઉતરી ગયો છે... હું આ સરકારને ચેતાવવા માગું છું કે, આ દેશમાં રક્તપાતભરી રાજ્યક્રાન્તિ થાય તો એવો દિવસ લાવવાની જવાબદારી આજના જેવું વર્તન કરનારા તેના યૂરોપીયન અમલદારોને શિર રહેશે... સરકાર અને તેના અમલદારો આજની રીતેજ વર્તવા માગતા હોય તો અમારા જીવાનો અમારો કાબુ ફેંકી દેતા અને તેમના સ્વદેશની સ્વાધીનતા સર કરવા મરજી મુજબનો માર્ગ લેતા બેઠને હું તાજુજ નહિ થાઉં... એ દિવસ બેવાને હું જીવતો હોઈશ કે નહિ તે હું નથી જાણતો; પણ હું જીવતો હોઉં કે ન હોઉં તોયે સરકાર મારા દેશના જીવાનો તે માર્ગ લેવાની ફરજ પાડશે તો તો મારો આત્મા અંતરિક્ષમાંથી તેમના એ યુદ્ધમાં વિજય મળેા એવી આશિષો વર્ષાવશે.”

રાજકીય રણાંગણમાં સદા શહીદનાં સાહસ, શૌર્ય, આવેશ અને નિર્ભયતાથી ઝગમગનાર લાલાજીના જીવનની બીજી બાજુઓ પણ એટલીજ જ્વલંત છે. દેશહિતની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં-વિધાતક ને વિધાયક એવી સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં-એ નરવીર સદા અગ્રેસર હોતો. એ રાજકીય લડ-વૈયો, શિક્ષણશાસ્ત્રી, ઇતિહાસકાર, સમાજસુધારક, દક્ષિતોદ્ધારક, અખબારનવેશ-અને શું શું ન હતો? એ નરપુંગવનું જીવન સંપૂર્ણ હતું-એનું હૃદય યોદ્ધાનું અને એનો આત્મા સંતનો હતો. એની લેખિની તલવારસમી હતી અને જીલ્લા જવાણાનાં તત્ત્વોની બનેલી હતી. દેશને કાળે ભોગ ધરવાની એની શક્તિ અજોડ હતી. એણે આજ દિવસસુધીમાં હિંદી સરકારે અંત્યજનોના ઉદ્ધારને માટે નથી કયું એટલું એકલે હાથે કયું છે. એણે એનું દેશકાર્ય એના મૃત્યુ પછીયે અવિરત ચાલુ રહે એટલા માટે ગોખલેજીની હિંદસેવકસમાજ જેવી ‘હિંદ-લોકસેવક-સમાજ’ સ્થાપી;

એણે હિંદુસમાજમાં નવપ્રાણ પૂરવાને હિંદુસંગઠનની પ્રવૃત્તિની સરદારી લીધી; હિંદુને તાકાત જમાવવાનો મંત્ર શીખવ્યો; એણે લાહોરની દયાનંદ કૉલેજ જેવી સંખ્યાબંધ શિક્ષણસંસ્થાઓ સ્થાપવામાં હિસ્સો પૂર્યો; અને છેલ્લે છેલ્લે પોતાની મિલકતની પાછળ પાછળ દાન કરી દઈ લાહોરમાં પોતાની માતાના નામથી મહિલાઓ માટે એક ઇસ્પિતાલ સ્થાપીને અને પોતાના વતનમાં પિતાના નામથી એક હાઇસ્કૂલ સ્થાપીને એ આત્માએ તુમ્મિ અનુભવી. લાલાજીએ ઇતિહાસ રચ્યો છે—સદી પછી લોકો માનતાં અચકાશે એવો અદ્ભુત ઇતિહાસ રચ્યો છે. લાલાજી, આ લીટીઓના લખનારને મન, અને કદાચ ખીજ ધણાયને મન, તિલક અને ચિત્તરંજનથીયે મહાન વિભૂતિ હતા. સ્વપ્ને, ચોજનાઓ ને સિદ્ધિઓમાં એ પંખખકેસરી લજ્જપતનું સ્થાન લેનિન સરખાઓની હરોળમાં છે.

મહાન લજ્જપત તેના દેશખંધુઓની વચ્ચેથી ચાલ્યો ગયો; માનવોનાં જન્મ અને મૃત્યુ ઉપર શાસન કરતા દેવતાઓએ તેને ઉચકી લીધો. આજે, જાણે અર્ધા સદીસુધી, કોઇ ગિરિશૃંગ ઉપર ઉભી રણુભેરી બળવનાર એ શૃંગની પાછળ અદૃશ્ય બની જાય છે; ઘડીભર લાગે છે કે, એ રણુ-ભેરીનું રણુગાન પૂરું થયું છે. પણ ના—

એ રણુગાનના પ્રેરક સૂરના દિગ્નિવ્યાપી પડધા, ગિરિઓ ને ગંઢરો, અરણ્યો ને વનરાઈઓ, નદીતીરો અને જનપદોની મધ્યે હજી ગાજી રહ્યા છે; અને બ્યાંસુધી લારત સ્વાધીન નહિ અને ત્યાંસુધી ગાજ્યા કરશે, લજ્જપતની રણુભેરી બળ્યાજ કરશે. એ રણુભેરી અમર છે.

(“કુમાર” ના કાર્તિક સં. ૧૯૮૫ ના અંકમાં લેખક:—શ્રી. કંકલભાઈ કોઠારી)

૧૦૭—“વીરોનો પણ વીર”

(‘સૌરાષ્ટ્ર’ તરફના લાલાજીના જીવનચરિત્રમાંથી)

ઇ. સ. ૧૯૦૭ નો એ મહિનો ચાલતો હતો; રાવલપિંડીના પાંચ નેતાઓને કારાગૃહમાં પૂરવામાં આવ્યા હતા. એ પાંચેને માટે જમીન મેળવવા, ઉસ્કેરાયેલા પ્રજાસાગરને શાંત પાડવા અને જરૂર પડે તો જેલમાં મિત્રોનો સાથ કરવા લાજપતરાય યત્નશીલ હતા.

એક જણે કહ્યું “તમારા લાયલાપુર ખાતેના ભાષણમાંથી ‘રાજદ્રોહ’નું ટીપું નીચોવવા માટે જમીન-આસામાન એક થઇ રહ્યાં છે.”

ખીજાએ કહ્યું “કુકા લોકોના આગેવાન ભાઇ રામસિંગના જેવી તમારી પણ વલ્લે કરવાની જોઈવણ ચાલી રહી છે.” (ભાઇ રામસિંગ શીખોના એક ધાર્મિક સંપ્રદાયનો નેતા હતો. એ સંપ્ર-દાયપર રાજદ્રોહી વિપ્લવખોરીનો સંદેહ હતો. ૧૮૭૨માં એને ૧૮૧૮ના કાયદા નં. ૩ની રૂઢિએ, મુકદ્દમો ચલાવ્યા વગર એને બ્રહ્મદેશ કાળાપાણીએ ઉપાડી જવામાં આવ્યો હતો, ત્યાં તુરત એ મરણુ પામ્યો હતો.)

ત્રીજા મિત્રે સલાહ આપી કે “લાહોરમાંથી નીકળી જઇએ, વાદળું પસાર થઇ જવા દઇએ.”

લાજપતરાયે જવાબ આપ્યો “નહિ, નહિ! એ કાયદાની ચુંગાલમાં આવવા જેવું એક પણ કામ મેં કર્યું નથી. મને કાયદેસર સરકારની આંગળી અડકી શકેજ નહિ, મને કશો ભય નથી. મારા મગજમાં તો એકજ વિચાર ધૂમે છે કે, રાવલપિંડીવાળા પાંચ મિત્રોને માટે કાંઈક કરી છૂટું. અત્યારે એ પાંચે જણા બંદીખાનામાં છે ને હું સુખે ઘરમાં નિદ્રા કરું છું, એ વિચાર મને ઝંપવા દેતો નથી. હું રાવલપિંડી જઈને જેમ અને તેમ તેઓની નિકટમાં રહું તો ઠીક.”

લાલાજી આ વિચાર કરે છે ત્યાં એમને સમાચાર મળ્યા કે, એ પાંચે જણાના સ્નેહી-સંબંધી-ઓ ધરૂં છે કે લાજપતરાય દૂરજ રહે તો ઠીક. તેઓનું માનવું છે કે, પાંચ જણાપરની આ આક્રમક લાલાનીજ રાવલપિંડીની હાજરીને આભારી છે; અને તેઓ લાલાજી સાથેના સંબંધ ત્યજી દેવા ધરૂં છે.

લાજપતરાયે આ માગણીને શિરપર ચઢાવી, પરંતુ હૃદય રહેતું નહોતું. એણે પાંચ પરહેજ

થયેલાઓને કારાગૃહમાં સંદેશો પહોંચાડ્યો કે “મારી જરૂર પડે ત્યારે તૈયારજી ઉભો છું; અસારે નથી આવતો, કેમકે મને ના પાડવામાં આવી છે.”

x

x

x

x

પોતાનાપર ઘેરાતાં વાદળોની વાતો વધવા લાગી. ૧૮૧૮નો કાળો કાચદો ઉઘાડીને વાંચી ન્તેયો, માથું ધૂણાવ્યું: “ના, ના, આમાં જણાવેલું મેં કદીજ કયું નથી. મને પકડેજ નહિ. હું એવો કયો મોટો માણસ!”

છતાં અફવાઓ વધવા લાગી. કદાચ ગામતરું કરવું પડશે એવું માનીને લાલાજીએ તૈયારી કરવા માંડી. તૈયારી શી શી કરી?

૧-પત્ની તો ખહાદૂર છે, એ નહિ મુંઝાય. એ તો ખચ્ચાને હિંમતથી ઉછેરશે, એની મને ચિંતા નથી.

૨-પિતાજીનો પ્રેમ અપરંપાર છે. એ ડોસો ખૂરી ખૂરીને મરશે; માટે એનાપર હિંમત દેનારો પત્ર લખી કાઢ્યો:-

“વહાલા પિતાજી!

મારી ગિરફતારીની અફવાઓ જોરથી ચાલી રહી છે. એ કેટલી પાયાદાર છે તે ખબર નથી, છતાં આપને વિનયપૂર્વક પ્રાર્થના કરું છું કે, મારાપર ચાહે તે વિપત્તિ પડે, આપ ગભરાશો નહિ. અગ્નિ સાથે ખેલનારનું કચ્ચિત મોં દાઝે, તેથી શું થઈ ગયું? રાજસત્તાનાં કૃત્યોપર ટીકા કરવી એ અગ્નિ સાથેની રમત રમવા ખરોખર છે. મને ખીજી કશી ફિકર નથી. માત્ર આપની ઉપર પાછળથી આવી પડનારી મુશીબતોની ચિંતા છે; માટે મને ખાત્રી આપો કે, મારી ગિરફતારીથી આપ ગભરાશો નહિ. હંસરાજ, ગુરુદાસ અને અમોલખરામ જેવા કેદમાં ગયા છે, તો હું બિચારો શી ગણત્રીમાં! ગમે તે થાઓ, પણ કાયરતા દાખવવાનું આ ટાણું નથી. ઉલટું જે કાંઈ ગુજરે તે મદની રીતે સહેવાનું છે x x x મને કશી વ્યાકુળતા નથી. આપ પણ મારી કશી પરવા કરતા નહિ.

લિં આપનો નત્ર સેવક-લાજપતરાય

૩-ખીજા પ્રાંતોના નેતાઓને તેમજ વિલાયતના મિત્રોને પંખળની દમનનીતિ વિષે વાકેફ કરનારા કાગળો લખ્યા.

૪-તે દિવસ અદાલતમાં કશું કામ તો નહોતું, પરંતુ એક અસીસે અમુક વ્યવસ્થા કરવા માટે રૂ. ૩૫૦ જે દિવસ ઉપર આપેલા, તેની વ્યવસ્થા કરવા પોતે તૈયાર થયા. ગાડીની વર્ધી દીધી; ત્યાં તો જે પોલીસ અમલદારો આવીને ઉભા રહ્યા: “આપને કમિશ્નર સાહેબ યાદ કરે છે.”

“શા માટે?”

“એ ખબર નથી.”

લાગ્યું કે, લોકોનો ઉશ્કેરાટ શાંત કરવાના કામમાં મદદે બોલાવતા હશે, કહ્યું: “હમણું અદાલતમાં જઈને વળતાં મળી જઈ છું.”

“પણ લાલાજી! હમણુંજ કામ છે, થોડીજ મિનિટનું.”

લાજપતરાય વહેમાયા, કંઈક આફત છે. સ્મિત કરીને કહ્યું: “જહુ સારું, ચાલો. મારી ગાડીમાંજ સૌ જઈએ.”

x

x

x

x

વિપત્તિના પ્રવાસપર લાજપતરાય સ્મિત કરતા ચાલ્યા. ત્યાં તો સામે ખીજા અંગ્રેજ અમલદારોની ગાડીઓ મળી. ફૂદી ફૂદીને એ જે ગોરાઓ લાજપતરાયની ગાડીની પગથીપર ચઢી ગયા. લાજપતરાયે પોલીસના ઉપરી રૂંડને તો પિછાન હોવાથી કહ્યું “અંદર આવી જાઓને!” આમ જે મિનિટમાં પોલીસ કચેરીએ પહોંચ્યા.

કમિશ્નરે ગવર્નર જનરલ તરફથી આવેલો કાળાપાણીનો હુકમ દેખાડ્યો. લાજપતરાય હસીને બોલ્યા:-“તૈયાર છું.”

“કાંઈને મળવું છે?”

“ ના રે !”

“ કંઈ કાગળપત્ર લખવો છે ?”

“ હા હા, જરૂર. ”

કાગળ, શાહી ને કલમ હાજર થયાં; પુત્ર ખારેલાલને લખ્યું:—‘ હું ક્યાં જાઉં છું તે ખબર નથી. ક્યારે આવીશ તે જાણતો નથી. આ એક કામ કરજો. આ સાથે રૂ. ૩૫૦ ની નોટો મોકલું છું, તે આપણા અસીલને પાછી દેજો; અથવા એ કહે તેવી વ્યવસ્થા કરજો. ખીજા થોડા મુર્દમાઓ ચલાવવાનું મેં અસીલોને વચન દીધું છે, તે તેઓ કબૂલ થાય તો તું ચલાવજો. મોટા આપુને હિંમત દેજો, એની આજ્ઞામાં રહેજો !”

કાગળ ખીડી, પોલીસને આપી, પોતે પોલીસની ગાડીમાં બેઠા. ડેપ્યુટિ કમિશનર પોતેજ મોટર હાંકી રહ્યો છે. ડી. પો. સુપ્રી. રિવોલ્વર લધને બાજુમાં બેઠો છે, પાછળની બેઠકમાં લાલાજીની પડખે ફોજદાર બેઠો છે.

સ્વસ્થ લાજપતે તે વખતે ત્યાં ઉભેલા એકના એક દેશબાંધવને—પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટરને સલામ કરી, આગળ વધ્યા. પૂલ ઓળંગતાં તો એણે એક મોટું સૈન્ય પોતાની તરફ આવતું દીધું. થૂરોપી અને દેશી પેદલ અને ઘોડેસવાર, સાથે થોડું તોપખાનું ! આ બધું લાજપતરાયપર જાપતો રાખવા માટે ! એ જોઈને લાલાના હૈયામાં હસવું આવ્યું; પરંતુ હાસ્ય એણે રોકી લીધું. x x x કોટડીમાં પૂરાઈ ગયા.

x

x

x

x

સંપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય સાચવ્યું, કશી જાકર, પૂછપરછ, ઉગ્રતા અથવા દેહશત નથી. એક રેખામાં કે રૂંવાડામાં પણ ઉશ્કેરાટ નથી. જાતે વૈશ્ય, ધર્મે મૂળેથી જૈન, શાણા ઠરેલા વૈશ્યની રીતે લાલાજીએ ભાઈ રામસિંગની વલેને બેટવા કાળાપાણીની મુસાફરી આદરી. દુકાન વધાવી લેતો ડાહ્યો વણિક પાછળે પાછળની વ્યવસ્થા કરીને વેપાર સંકેલી લે, તેટલી સ્વસ્થતા લાલાજીએ આ નવા જીવન—પ્રવાસે પળતી વેળા ખતાવી. રાત્રે કારાગૃહમાં એકલા પડતાંની વારજ આત્મ—નિરીક્ષણ આરંભ્યું, એનાજ શબ્દો ટાંકીએ:—

“ પ્રથમ પહેલાં તો પરમાત્માનો મેં પાડ માન્યો કે, હું પરહેજ થતી વેળા કૌટુંબિક કરુણ નાટ્યપ્રવેશોમાંથી બચી ગયો. પિતા, પત્ની અથવા બચ્ચાં તે સમયે હાજર હોત તો ન બચત. પિતાને માટે દિલગીર હતો, પરંતુ એમના ચારિત્ર્યના બળ ઉપર તેમજ સંકટ વેળાની એમની ચિત્ત—સ્વસ્થતા ઉપર મને એટલી બધી શ્રદ્ધા હતી કે એમની વ્યાકુળતાનો વિચારભાર મારા મનપર બહુ ન રહ્યો. પત્ની અને બચ્ચાંને તો પિતાની ગોદમાં સુરક્ષિત માન્યાં. એ રીતે કુટુંબના વિચારમાંથી મનને મુક્ત કરી લીધું. પછી મેં મારું નૈતિક તથા માનસિક બળ માપી જોયું. મને લાગ્યું કે, એ બળ તૂટવાની જરૂર કે ધાસ્તી નહોતી. અચપણથીજ જગતકર્તાના હડાપણમાં આસ્થા હતી ને તે ઉપરાંત ચાહે તેવી કટોકટીમાં પણ મને ટદાર રાખનાર કાળજી આત્મશ્રદ્ધા મારામાં મેં બળતી દીધી.

આ રીતના આત્મનિરીક્ષણમાંથી નાહી—ઘોષને હું જીવનમાં પૂર્વે હતો તેથી સવિશેષ બળવાન ને નિશ્ચયવાન થઈ બહાર નીકળ્યો. અંતમાં પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે, હે પિતા ! મદદનો સીનો રાખવાની મને શક્તિ દેજો ! અને મારા સ્વદેશનું હિત જરી પણ જોખમાય તેવું કશું પગલું જાણે—અજાણે પણ ભરવાના પ્રલોભનમાંથી મને રક્ષી લેજો !”

x

x

x

x

આત્મ—નિરીક્ષણ પૂરું થયું. પછી સરકાર સાંભરી. સરકારની આ ચાલબાજીપર લાજપતરાય હસી પડ્યા. સરકારને એના જસુસોએ આવી સજ્જ થાપ દીધેલી દેખીને લાજપતરાયને રમુજ ઉપજ.

સૂર્યદેવ નમ્યા, કારાગૃહના દ્વારપરના તાળામાં આવી ફરતી સંભળાઈ અને અવાજ આવ્યો “ લાજપતરાય !”

આવનાર મનુષ્ય ડિસ્ટ્રિક્ટ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મિ. રૂન્ડલ હતા. એણે કહ્યું “બહાર નીકળો.” લાલાજી બહાર નીકળ્યા, મોટર તૈયાર હતી. મોટર ચાલી, સ્ટેશન આગ્યું. પરાણાને માટે એક સ્પેશ્યલ ટ્રેન ઉભી હતી. હુકમ મુજબ કેદી ડબ્બામાં ચઢ્યા.

રૂન્ડલ બોલ્યો “લાજપતરાય ! સાંજની સલામ !”

“સલામ તમને પણ !” કેદીએ સ્વસ્થ ઉત્તર દીધો.

અને ગાડી સુસવાટા મારતી લાહોરની સીમ વટાવવા લાગી. લાલાજી લખી ગયા છે કે “હું માત્ર ટુંકી મુસાફરીએ જતો હોઉં, એવી મારું અંતઃકરણ સાક્ષી પૂરતું હતું. લાહોરને જીવનની છેલ્લી સલામ કરતો હોઉં એવું મને થયુંજ નહોતું.

આર્યાવર્તના કિનારે પણ અદૃશ્ય થયો અને કલકત્તાથી ઉપડેલી નૌકાએ અગાધ પાણીમાં પંચ કાપવા માંડ્યો. સ્વજનોના વિયોગની અને જન્મભૂમિના અદર્શનની ઉંડી વેદનામાં પહેરે-ગીર પોલીસ કમિશનરે આપેલા અપમાનભર્યા વર્તાવનો વધારો થતો ગયો; પરંતુ મૂળ પ્રકૃતિ તો ધડી ધડીમાં છેડાઈ જવાની હોવા છતાં લાજપતરાયનું વીરત્વ તે દિવસે પોતાના સંગી સમુદ્ર જેવુંજ અક્ષુબ્ધ બની ગયું. પછી ધરાવદી નદીના આરા વચ્ચે નૌકા દાખલ થતાં તો કેદીએ અલ્હ-દેશી પુરુષો, ઓરતો અને બાળકોના ચહેરા દીઠા. અંતરમાં માધુર્ય ઉભરાવા લાગ્યું. એ કહી ગયા છે કે:-

“હું નથી સમજતો કે તે ક્ષણેજ હું શા કારણે અલ્હદેશની ભૂમિ અને પ્રજાપ્રત્યે પ્રેમ પામ્યો. કદાચ મારે એ લોકોની દિલસોજી પર જીવવું હતું તેથી; કદાચ મને એક એશિયાવાસીતરીકે આ પ્રથમ પહેલો એશિયાઈ મુલક જોતાં આખા એશિયા ખંડની પ્રજાની પરાધીનતાનું સ્નેહભીનું સ્મરણ થયું તેથી; અથવા અલ્હદેશ પોતાનો ધર્મ આર્યાવર્ત પાસેથી મેળવ્યો હોઈને મારો તેના પ્રતિ ભાતુભાવ જાણ્યો તેથી-ગમે તે હો, મને ન લાગ્યું કે હું અજ્ઞાણ દેશમાં આવી પડ્યો છું.”

સાચો વીર એ કે જે સાચો વીતરાગ થઈ શકે. કાળાપાણીની સજા ભોગવવા સંચરતા લાજપતરાયને આ રીતે વીતરાગની દૃષ્ટિ ઉઘડી ગઈ; પરંતુ ખરી કસોટી હજી ચાલી આવે છે. એ પોતેજ નોંધી ગયા છે:-

“લાહોરથી માંડલે સુધીની મારી આખી મજલમાં મારા હિંદુ ને મુસ્લીમ બંને કોમના પોલીસ ચોકીદારોએ મને પ્રેમથીજ નવરાવ્યો છે. એક ખૂબસુરત ચહેરાવાળા નૌજીવાન મુસ્લીમ કોન્સ્ટેબલની ઉંડી માયાને હું કદી નહિ ભૂલું. મારી વિપત્તિ પર એ રડતો હતો. પોતાની અને માતૃભૂમિની લાઇલાજીને એ કરુણ શબ્દે ગાતો હતો. બીજા એક જણ અર્બાનાં ઝમરખ લાવીને મને આપી ગયો. મેં એને રીઝવવા થોડાં લીધાં, એણે જીદ કરી કે “ના, બંધાંજ લ્યો. કેને માલૂમ કદાચ આપનું આ દર્શન છેલ્લી વારનું હશે!” મેં કહ્યું “લાઇ ! હિંમત ધર, પ્રભુ પર આસ્થા ન છોડ. મારો અંતરાત્મા બોલે છે કે, હું તુર્તમાંજ પાછો વળીશ.” મારા શબ્દો સાંભળીને હર્ષ-ગદ્ગદિત બનેલા એ પોલીસે મારા પગ ઝાલી લીધા. આજ જીવનમાં પહેલીજ વાર, પાશ્ચાત્ય સુધારાના દંભી ચળકાટથી અલિપ્ત રહેલી એવી હિંદી હૃદયની ભવ્ય નિર્મળતા એના સંપૂર્ણ અને શુદ્ધ સ્વરૂપે મારા આત્મા પર છવરાઈ ગઈ. આ એક હિંદી, મારો વિધર્મી, ગરીબી-માં પીસાયેલી ખેડુ કોમમાંથી વખાનો માર્યો સાત આઠ રૂપિયાની અધમ નોકરી કરવા આવેલો આ ગામડિયો ! મારા પ્રતિની વેદના બતાવવાને માટે પોતાનો રોટલો કુરબાન કરવા તૈયાર થયો. આ મુસલમાન સિપાઇઓને મારા વિધર્મી ગણીને મારા પર ચોકી કરવા મોકલનાર સત્તાધીશ કેવી થાપ ખાધી !.....માંડલેમાં એ બધાથી જૂદા પડતાં મને ધણી વેદના થઈ.

x

x

x

x

“અરે ! આ મારા પગમાં કોણ પડ્યું છે !

મેં જોયું તો ગોખડેજીના ‘હિંદ સેવક સમાજ’વાળા ભાઈ દેવધર. સ્ટેશન છોડું તે પહેલાં તો એ મારા પગમાં બાજી પડ્યા છે; ઓચિંતો, મારા કાળાપાણીના સ્ટેશન પર, એ મિત્રના હાથનો મીઠો સ્પર્શ લાગતાં હું રડી ઉઠત. માંડ માંડ મેં મારા હૃદયને રૂંધી રાખ્યું.

પળવાર તો મને લાયક લાગી ગયો, કે ખુદ ગિરફતારી અને હદપારીથી જે સંયમ મેં નથી ખોયો, તે આ કદી ન ધારેલા મિત્રના ઓચિંતા સ્નેહલ સ્પર્શથી હું ગુમાવી બેસીશ; પરંતુ દેવધરભાઈ મારા પગને હજી અટક્યો ત્યાં તો પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર દોડ્યો. એને લાગ્યું કે, દેવધર મને છૂટા કરવા મથે છે! એણે માઈ કાંડું જાણ્યું, અને એક ગોરા સાર્જન્ટે દેવધરને ઝટકો મારી મારે પગેથી જૂદો પાડ્યો. એ મિત્રના આલિંગનપ્રત્યે મારાથી કેવળ મુંગજ નમન દષ્ટ શકાયા; કેમકે મારા હાથ ઇન્સ્પેક્ટરના હાથમાં જકડાયેલા હતા.”

(“સૌરાષ્ટ્ર” તા. ૧૯-૧-૨૯ના અંક ઉપરથી)

૧૦૮-શબરી આશ્રમ-પાલઘાટ

એસ. આઈ. રેલ્વેના એલવોકાટ સ્ટેશનથી થોડેક દૂર કલ્પાતી નદીની નજદીક શબરી આશ્રમ આવેલું છે. ૧૯૨૩માં પાલઘાટ ખાતે શ્રીમતી સરોજીની નામકુના પ્રમુખપદે ભરાયેલી કેરલ પ્રાંતિક પરિષદ વેળા શ્રી. ડી. આર. કૃષ્ણસ્વામી અચ્ચર તરફથી આ આશ્રમ સ્થપાયેલું. શ્રીરામચંદ્રના વનવાસ દરમિયાનમાં દક્ષિણની યાત્રાવેળા શબરીનાં ખોર આરોગવાને શ્રીરામ અહીંયાં થોભ્યા હતા.

આ આશ્રમ મહાસલાના કાર્યકર્તાઓના એક સંસ્થાનસરખું થઈ પડ્યું છે. વળી અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવાના પ્રયાસતું તે કેન્દ્ર છે. અહીંયાં એક ગુરુકુળ પણ ચાલે છે. ગુરુકુળમાં અસ્પૃશ્ય કામનાં બાળકો, ઉચ્ચ હિંદુવર્ણનાં અને મુસ્લીમ બાળકો નાતજાત અને ધર્મવર્ણના ભેદવિના એકસાથે અને એકરીતે શિક્ષણ લે છે. ગુરુકુળ માત્ર ૨ બ્રહ્મચારીઓથી શરૂ કરવામાં આવેલું. ત્રણ વર્ષના કામકાજ પછી આજે ૧૮ બ્રહ્મચારીઓ છે, જેમાં ૬ માઆપવિનાના અનાથ છે. ૫ નાયર કામના, ૫ અસ્પૃશ્ય વર્ણના અને ૨ મોપલા કામના છે. ૨ પગારદાર શિક્ષકોથી પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષા અને કાંતવા-વણવાતું શિક્ષણ પણ અપાય છે.

બ્રહ્મચારીઓ અને આશ્રમવાસીઓનો જાગવાનો વખત સવારના ૫ નો છે. સ્નાન, લજન અને બંદગી થયા પછી ત્રણ વિદ્યાર્થી રસોઈના કામમાં રોકાય છે, જ્યારે બીજા પોતાના પાઠો તૈયાર કરે છે.

અભ્યાસવર્ગ ૧૦થી શરૂ થાય છે અને ૨-૧૫ સુધી વર્ગતું કામકાજ ચાલે છે. પછી જરા નાસ્તો લઈ રેંટીઓ કાંતવાતું અને શાળપર વણવાતું કામ ચાલે છે. બાદ સાંજના આશ્રમના બગીચા અને રમતનાં મેદાનોમાં વિદ્યાર્થીઓ ફરવા નીકળે છે. રમતગમતમાં અમુક વખત પસાર કર્યા પછી ફરીને નદીકિનારાપર સ્નાન માટે જાય છે. રાત્રે ભોજન અને બંદગી થયા બાદ સવાનો વખત થાય છે.

(“મહાબાર સમાચાર” તા. ૨૫-૭-૧૯૨૬ના અંકમાંથી)

१०९-खैबर का दर्रा

(१)

जब कोई विदेशी यात्री अंग्रेजों के अंदरगाह से भारत में प्रवेश करता है, तो सभसे पूर्व उसे एक विशाल द्वार दिखाई देता है, जिस पर ये शब्द जुड़े हुये हैं:-“ भारत का प्रवेश-द्वार.” निःसंदेह आज अंग्रेज ही भारत का प्रवेश-द्वार है. बाप और विद्युत् से चलनेवाली रेलगाडियों और जहाजों के इस युग में भारतवर्ष एक स्वाभाविक दुर्ग नहीं रह सका है. अब भी इसके तीन ओर विशाल समुद्र हैं. उन्हा हिमालय उत्तर में संतरी का कार्य कर रहा है. प्राकृतिक स्थिति सभ पहले-जैसी ही है. परंतु अब पहाड़ गिर कर, सुरंगें बना कर, मोटरों और रेलगाडियों के लिये मार्ग बन गये हैं. समुद्र के आर-पार जा सकना और भी अधिक सुगम हो गया है. इस अवस्था में आज अंग्रेज ही भारत का प्रवेश-द्वार है. भारत में आना जना सभ इसी मार्ग से होता है.

परंतु आज हम इस प्रवेश-द्वार का नहीं, अपितु इससे अछुत प्राचीन, अछुत रहस्य-मय और अछुत महत्वपूर्ण प्रवेश-द्वार का वर्णन करेंगे. हमारा अभिप्राय जैंगर के दर्रे से है. अंदरूनी सड़ि के अंत तक यही मार्ग भारत का प्रवेश-द्वार रहा है. ऐतिहासिक दृष्टि से इसका अछुत महत्व है. अंगरेज विश्वकोष के शब्दों में “ संसार-भर में और किसी मार्ग का घतना ऐतिहासिक और सैनिक महत्व नहीं है, जितना इस जैंगर के दर्रे का है.” केवल ऐतिहासिक दृष्टि से ही नहीं, आज भी जैंगर यहा महत्वपूर्ण मार्ग है. इसीके दरवाजे पर पड़ी छुछ विशाल ब्रिटिश सेना आज भी अपने ऐशियाध्य प्रतिस्पर्धी, नये सिकंदर, रशिया की उत्सुकता और आतंक से प्रतीक्षा कर रही है.

(२)

किसी अज्ञात प्राकृत ऐतिहासिक काल में, संभवतः इसी ‘ कुला के पवित्र मार्ग ’ से भारतीय आर्यों ने इस विस्तृत देश में प्रवेश किया था. भारत के पुराने आकांता डेरियस और सिकंदर भी इसी मार्ग से भारत के लहलहाते मैदानों पर अपना प्रभुत्व स्थापित करने के लिये आये. सिकंदर के बाद सेल्यूकस अन्टियोकस, युक्टेराधस आदि कितने ही ग्रीक सेनापति और राजा भारत में जैंगर के जटिल मार्ग को पार कर के आये. यूसी, कुशान, शक, हूण आदि का प्रवेश इसी मार्ग से हुआ. भारत के साम्राज्यवादी लोग भी इसी मार्ग से आहर जते रहे. अशोक के अछुत-से ‘ धम्ममहा-भान ’ ‘ धम्मविजय ’ स्थापित करने के लिये संभवतः इसी दर्रे से पर्शिया, मैसिडोनिया, मिसर, यूनान आदि देशों में गये. जैंगर के उस पार, जहां ब्रिटिश-सीमा समाप्त हो जाती है, एक टूटा-फूटा पथर आर मिट्टी का किला आज भी विद्यमान है, जिसे वहां के निवासी ‘ काश्मिर कोट ’ कहते हैं. लंदीकाटल में यह किंवदंती हमारे सुनने में आई कि यह ‘ काश्मिर कोट ’ सम्राट् अशोक का जनवाया हुआ है. इसमें कोई आश्चर्य नहीं, यदि यह पुराना किला जिसे वहां के मुसलमान काश्मिरों का किला कहते हैं, किसी पुराने भारतीय हिंदू वा औद्ध सम्राट् का जनवाया हुआ है. प्राचीन समय में जैंगर पर भारत की छह समाप्त नहीं हो जाती थी. मौर्यसाम्राज्य में कांधार, काण्डू तथा इससे भी परे के प्रदेश अंतर्गत थे. ऐतिहासिक रिभय के शब्दों में मौर्य सम्राटों ने “ भारत की उस स्वाभाविक तथा वैज्ञानिक सीमा को प्राप्त किया था, जिसके लिये उनके ब्रिटिश उत्तराधिकारी व्यर्थ आ रहे बरते हैं.” केवल मौर्य-सम्राटों ने ही नहीं, प्राचीन और मध्यकालीन भारत के अनेक शक्तिशाली राज्यों ने जैंगर के पार के प्रदेशों पर शासन किया. अस्तु.

मंगोल, तुर्क, पठान और मुगल लोगों के आक्रमण भी जैंगर के दर्रे से ही हुये हैं. कितने ही गोरी, गजनवी, लोदी आदि आकांताओं ने जैंगर से प्रवेश कर भारत पर राज्य

ક્રિયા. બાદશાહ બાબર ઔર હુમાયૂં ઇસી માર્ગ સે આતે હૈં. અંગેસખાં, નાદિરશાહ ઔર અહમદશાહ અખ્તાલી અપની વિશાલ સેનાઓં કે સાથ ઇસી માર્ગ સે આએ.

ન જાને કિતને યુદ્ધ ઇસ તંગ દરોં મેં હુએ હૈં. પ્રાચીન વૈદિક કાલ સે લે કર આખિરી અફઘાન-યુદ્ધ તક હજારોં સેનાઓં ઇસ સ્થાન પર અપની શક્તિ કા પરીક્ષણ કર ચૂકી હૈં. જૈન્યર કી પુરાની સ્મૃતિઓં કેવલ યુદ્ધોં કી હી નહીં હૈં. કિતને હી બૌદ્ધ ભિક્ષુ પશ્ચિમ ઔર ઉત્તર સે ઇસી માર્ગ કા પાર કર ભારત મેં ધર્મપિપાસા કા શાંત કરને કે લિયે આએ. કિતને હી ધર્મ-પ્રચારક ભારત સે શાંતિ ઔર પ્રેમ કા સંદેશા લે કર જૈન્યર કે માર્ગ સે બાહર ગએ. નિઃસંદેહ 'જૈન્યર' યહ એક અદ્ભુત, રહસ્યપૂર્ણ ઔર રોમાંચકારી શબ્દ હૈ. ઇસે બોલતે હી કિતની ઐતિહાસિક ઘટનાઓં, કિતની સ્મૃતિઓં, કિતને યુદ્ધ, એકસાથ આંખોં કે સમ્મુખ આ જાતે હૈં.

જૈન્યર એક ભયંકર ચીજ હૈ, ન કેવલ ઇસલિયે કિ આજ વહાં નર-રાક્ષસોં કા નિવાસ હૈ; બલકિ ઇસ લિયે બી કિ વહાં કિતને હી ભયંકર કાંડ હો ચૂકે હૈં. કિતની હલ્ચલોં, કિતના રક્તપાત ઇસ તંગ પહાડી ગલી મેં હો ચૂકા હૈ. હમારી બહુત ઇચ્છા થી કિ ઇસ ઐતિહાસિક ઔર સાથ હી ભયંકર માર્ગ કા અપની આંખોં સે દેખા જાય, આખિરકાર ઇસ વર્ષ હમેં અવસર મિલ ગયા.

(૩)

હમ કુલ આઠ આદમી થે, સખ-કે-સખ નવયુવક, ઉત્સાહી ઔર સાહસી. ઇન હિંદૂ-મુસ્લિમ ઉત્પાતોં કે દિનોં મેં જૈન્યર જાના સુગમ ખાત નહીં હૈ. લાંડીકોટલ ઔર ઉસકે આસપાસ કે ઇલાકોં સે હિંદૂ લોગોં કા નિર્વાસિત ક્રિયા જા ચૂકા હૈ. ઇસ્લામી આતંક સખ જગલ છાયા હુઆ હૈ. સીમા-પ્રદેશ કે હિંદુઓં કા જીવન સુરક્ષિત નહીં હૈ, સિંધુ નદી કે પાર જો રેલ્વે સ્ટેશન આતે હૈં વે કિલે કી તરફ જનાએ ગએ હૈં. ચારોં તરફ ઉંચી દીવાર ઔર ખીચ મેં સ્ટેશન હૈ. સમય પર દરવાજા ખુલતા હૈ ઔર ગાડી જાતે હી ખંદ હો જાતા હૈ. કિસ લિયે? ક્યોંકિ સ્ટેશન કે બાજુઓં કા જીવન સુરક્ષિત નહીં હૈ. કિસી બી સમય ડાક લોગ વહાં આક્રમણ કર સકતે હૈં. ઇસીલિયે ઇન્દોં દુર્ગ કે રૂપ મેં જનાયા ગયા હૈ. જખ હમ પેશાવર પહુંચે, તો અનેક ભયાનક વારતાઓં કી કહાનીઓં સુનને કા મિલી. કઈ હિતચિંતકોં ને હમેં સમ્મતિ દી કિ ઇન દિનોં જૈન્યર મત જાઇએ. મુસલમાન બડકે હુએ હૈં, હર સમય ઉત્પાત કી આશંકા ખતી રહતી હૈ. સીમા-પ્રદેશ સે લાગે હુએ હિંદૂ અલી તક પેશાવર મેં વિદ્યમાન થે. અલી જિરગોં સે ઉનકા સમજૌતા નહીં હુઆ થા. કુછ ધર્મોંધ મુલ્લાં-મૌલાના લોગોં કે પ્રચાર સે સંપૂર્ણ સીમાવર્તી મુસલમાન અસાધારણ ઇસ્લામી જોશ સે આવિષ્ટ થે. સીમા કા પહાન એક ભયાનક પ્રાણી હૈ, ઉસકે લિયે મરના-મારના ખિલકુલ સાધારણ ખાત હૈ. જૈસે ઇધર લોગ સુગમતા કે સાથ મૂલી-ગાજર કાટતે હૈં, વૈસે હી યે લોગ આદમિયોં કે સિર કાટતે હૈં. યહ તો ઇનકી સામાન્ય સમય મેં હાલત હૈ, ફિર આજકલ કયા કહના? આજકલ ઇનમેં મજહબી જોશ કા ભૂત સવાર હૈ. મજહબી જોશ મેં પહાન કિતના ભયંકર હો સકતા હૈ, ઇસકી કલ્પના ગોરી ઔર ગજનવી આકાંતાઓં કી કહાની પઠ કર હી કી જા સકતી હૈ.

અપને હિતચિંતકોં કી સંમતિ કી પરવા ન કર હમ લોગ તૈયાર હો ગએ. યહ ખીસવીં સદી હૈ, જૈન્યર જાને કે લિયે આજ ઉટોં કા પ્રયત્ન કરને કી આવશ્યકતા નહીં, કિસી કાફિલે કી પ્રતિક્ષા કરને કી જરૂરત નહીં. નાદિરશાહ ઔર બાબર વિના ઉટોં કે ઇસ દુર્ગમ માર્ગ સે ન આ સકતે થે; પર આજ જૈન્યર મેં રેલ જાન ચૂકી હૈ. શિલ્પ-વિષયક ઔર વ્યાવસાયિક ક્રાંતિઓં ને દુનિયા કો ખિલકુલ અદલ દિયા હૈ. પ્રાતઃકાલ ઉઠ કર પેશાવર છાવની કે સ્ટેશન પર ચલે જાઇએ. જૈન્યર કા ટિકટ મિલ રહા હોગા. ટિકટ ખરીદિયે, ઔર સામને રેલગાડી મેં બેઠ જાઇએ. સાત ખજો ગાડી સીટી દે દેગી, ઔર આપ ભારત કો ખિદા દેને કે લિયે અફઘાનિસ્તાન કી તરફ ચલ પડેજો. કિતના સુગમ કામ હૈ!

(૪)

હમ લોગ રેલગાડી મેં સવાર હો ગએ. સારી ગાડી પહાનોં સે ભરી હુઇ થી, કિસીકા

कद ई शीट से कम नहीं। उंचे, लंबे, विशाल शरीर; लाल मुंह; भूनी आंभें और मैले लंबे पाल, जिन पर ढीलीढाली पगड़ी अंधी लुछ। पहान हमारे लिये कुछ नई चीज न थी। सारे सीमाप्रांत का यस्कर लगा यूकने के कारख़ाने पहान ऐक साधारण आदमी ज्ञात होता था। उसकी कर्कश ध्वनि हमारे लिये सामान्य हो चुकी थी। हम ज़ैयर देभने के उत्सुक थे। वह ज़ैयर, जहां केवल रेल और मोटर की सड़कों पर ब्रिटिश लोगों की लुक्मत्त है, जहां के मैदान ब्रिटिश लाल रंग से रंगे हुअे नहीं, जहां के आदमी अंगरेजों की विश्वविजयिनी सेनाओं की कुछ परवा नहीं करते।

गाड़ी यली, छस्लामिया-डॉलेज-रेशन गुजरा, और हम लोग जमरूद पहुँच गअे। यह ऐक छोटीसी अस्ती है, थोड़ेसे पहानों के मकान हैं और ऐक पुराना पक्का किला है, जहां आनकल ब्रिटिश सेना और अइसर लोग निवास करते हैं। यह स्थान पेशावर छावनी से ११ मील दूर है। यहां ब्रिटिश-भारत समाप्त हो कर 'गैर छलाका' शुरू हो अता है। छसके आगे न अंगरेजों का राज्य है और न अइगानिस्तान का। कइने के यह छलाका भी ब्रिटिश लोगों के अधीन है; पर वस्तुतः यहां स्वतंत्र पहान जतियों विना किसी की अधीनता स्वीकृत किये राज्य कर रही हैं। ब्रिटिश लोगों के टैक्स देना दूर रहा, इन लोगों के अंगरेजों की तरफ़ से प्रतिवर्ष लाभों इपया रिक्षव के इप में दिया गया है।

जमरूद पहुँच कर हमने अइलुत दस्य देभा। सैकड़ों पहानों गाड़ी पर यइने के लिये आअे। सभके कंधों पर अंठूक आर कमर में गोखियों की पेटी। कमर में दोनों तरफ़ पिस्तौल। आनक हो, वृद्ध हो या जवान हो, सभकी यही अवस्था थी। सभ-के-सभ अंठूकों और पिस्तौलों से सुसज्जित थे। हम-भारतीय लोग, जिनसे लथियार छीन लीअे गअे हैं, जिनके लिये अस्त्र रभना गुनहा है, यह दस्य देभ कर यकित हो रहे थे। कौतूहल से हम लोग जमरूद का दस्य देभने के लिये नीअे उतर गअे। वापस आअे तो देभा, हमारा उब्भा पहानों से भरा हुआ है। किसीके पास टिकट नहीं। यहां कुछ टिकट लेने की आवश्यकता नहीं समजता, सभ स्वराज्य है, यथेष्ट काम हैं। टिकट-येकर तीन सिपाहियों के साथ रभ कर टिकट देभता है; पर पहान का कुछ नहीं जिगाड सकता। हम लोग गुरुकुल के रहनेवाले थे, सभमें स्वाधीनता की भावना थी, अपने स्थानों का छस तरह छिनना न सड सके; पर आड निःशस्त्र आदमी इन वीस अंठूकों और पिस्तौलोंवाले लयंकर मनुष्यों का क्या करते? अपनी असमर्थता का ऐसे आनुभव पहले कभी न हुआ था। आभिरकार वैध ढुपायों का अवलंबन करना निश्चित कर स्टेशनमास्टर के पास गअे। उससे शिकायत की; पर वह भी क्या करता? उसने उत्तर दिया—“जाभू साहय! ये लोग तो अगर इस्ट क्लास में भी जैड जवे, तो हम क्या कर सकते हैं? इन पर हमारा क्या वश यन्न सकता है? जिसकी लाडी, उसकी लेंस।” यहां न हमारी यली और न ब्रिटिश राजकर्मचारियों की। अपनी असमर्थता और शक्तिहीनता का अनुभव करते हुअे हम चूप-चाप दूसरी गाड़ी में न जैडे।

(५)

जमरूद से उड मील दूर पहाड शुरू हो गये। हमारी गाड़ी धूमती लुछ पहाडों के भीच में हो कर अने लगी। कुछ दूर छस तरह यले कि 'शाही आगियान' नामक स्थान आ पहुँचा। यहीसे ज़ैयर आरंभ हो अता है। यारों तरफ़ उंचे उंचे पहाड हैं। पहाड भिलकुल सभे, गंजे और लह्वे हैं। हरी पत्ती का नाम तड नहीं। अस, मिट्टी, पथर और यट्टानों के ढेर-के सिवा और कुछ नहीं। लयंकरता की साक्षात् मूर्ति है। जैसे उरावने यहां के आदमी हैं, वैसे ही पहाड। कड़ी-कड़ी नुकीले पथरों से भरे हुअे नाले आ अते हैं। भारत की रक्षा करने के लिये ये पहाड निस्संदेह लयंकर दीवारें हैं, जिनहे लांघ कर छस सुंदर देश में अवेश करना आसान नहीं। छसी तरह के पहाड सारे सीमा-अदेश में उत्तर से दक्षिण और पूर्व से पश्चिम-सभ तरफ़ फैले हुअे हैं। ज़ैयर का दर्रा छहीं दुर्गम पहाडों के भीच में अना हुआ प्राकृतिक मार्ग है। शाही आगियान से ज़ैयर का छलाका शुरू हो अता है; परंतु यली यह मार्ग अलुत

કાંઈ ચોડા હૈ, બહુત દુર્ગમ બી નહીં હૈ. આજકલ તો ઇસકે બીચ મેં દો પક્કી સડકેં ઓર એક રેલ કી પટરી બન ગઈ હૈ. એક સડક મોટરોં કે લિયે હૈ, ઓર દૂસરી અફગાનિસ્તાન આને-બનેવાલે ઉટોં કે કાફિલોં કે લિયે. રેલ પિછલે કુછ સાલોં મેં બનાઇ ગઇ હૈં. ઇસકે લિયે સરકાર ને રૂપયા પાની કી તરફ બહાયા હૈ. કહતે હૈં, સારી રેલ્વે કી પટરી પર જિતના રૂપયા બિચા દિયા જાય, ઉસસે બી અધિક રૂપયા ઇસ રેલ્વે પર લગા હૈ. યહ સરકાર ને અપની રાજ-નીતિક ઓર સૈનિક આવશ્યકતાઓં સે બાધિત હો કર કિયા હૈ.

શાદિ બાગિચાન કે આગે બહુત દૂર તક પહાડોં કે બીચમેં હમારી રેલ ઘૂમતી ગઈ. આબિર હમ લોગ ‘શગેઇ’ નામકે ઉંચે પથ પર આ પહુંચે. યહાંકા દશ્ય દેખને લાયક થા. એક એન્જન રેલ કે આગે થા, ઓર એક પીછે. યહાં રેલ ઇતની ધૂમ-ધૂમ કર ચલતી હૈ કિ અગલા એન્જન પીછે હો જતા હૈ, ઓર પિછલા આગે. જિસ દિશા મેં અબ રેલ જ રહી હૈ, ઠહર કર ઉસસે ઉલટા ચલને લગતી હૈ, ઓર ઇસ તરફ લગાતાર ટેટે-મેટે માર્ગ સે ઉપર ચઢતી જતી હૈ. શગેઇ કે પથાર સે અલીમરિજ્દ સ્પષ્ટ રૂપ સે દિખાઈ દેતી હૈ. અલી-મરિજ્દ જૈનર કા મુખ્ય ઓર કેંદ્ર-સ્થાન હૈ. યહાં બહુત-સી લંડાઇયોં લડી ગઇ હૈં. ભારત કે સૈનિક-ઇતિહાસ મેં ઇસ સ્થાન કા બહુત મહત્વ હૈ. યહાં સે આગે જૈનર કે દરો કી ચોડાઇ કેવલ ૧૫ શીટ રહ જતી હૈ. દોનોં તરફ ઉંચે-ઉંચે, સૂજે, ગંજે પહાડ હૈં; બીચ મેં ત્રીન મીલ તક ૧૫ શીટ ચોડા જૈનર ચલા જતા હૈ. ઇસ અસલી જૈનર મેં મોટર કી સડક જતી હૈ, ઓર રેલ કે લિયે પહાડ કાટ કર સુરંગ બનાઇ ગઇ હૈ. અસલી જૈનર કા દરો અલી-મરિજ્દ સે હી શુરૂ હોતા હૈ. ઇસકે દ્વાર પર એક પુરાની ટૂટી-ફૂટી મરિજ્દ બની હુઇ હૈ. ઇસકે સમીપ હી કુછ પુરાને અન્ય ધ્વંસાવશેષ બી દષ્ટિગોચર હોતે હૈં. યે અવશેષ હિંદુ વ બૌદ્ધ-શાસન કે સમય કે હૈં. મરિજ્દ કા ધ્યાન સે દેખને પર બી કિસી પુરાને બૌદ્ધ અવશેષ કા બોધ હોતા હૈ. હમ તો ઇસે બૌદ્ધ-સ્તૂપ સમજ રહે થે. હમેં ખતાયા ગયા કિ યહ સ્તૂપ નહીં, મરિજ્દ હૈ.

ત્રીન મીલ તક જૈનર કા વાસ્તવિક દરો હૈ. ઉસકે બાદ માર્ગ ચોડા હો જતા હૈ. જઝા-બેલ અફરીદિયોં કે ગાંવ દીખાઇ દેને લગતે હૈં. યે ગાંવ મિટ્ટી કે બને ટૂટે-ફૂટે મકાનોં કે ઢેર કે સિવા ઓર કુછ નહીં. કહીં-કહીં દૂર પર મિટ્ટી કી બની હુઇ કુછ ઉંચી લાટોં બી દિખાઈ દેતી હૈં. યહાં સ્વતંત્ર પઠાન-અચ્ચે સ્વચ્છંદતાપૂર્વક વિચરતે હૈં, સબકે કંધે પર બંદૂક ઓર હાથ મેં પિસ્તોલ. ફિર ઉનકા કોઇ ક્યા બિગાડ સકતા હૈ?

ઇસ ઉંચે પથાર કા નામ ‘લોઆરગી-શિનગરી’ હૈ. યહ કુલ સાત મીલ લંબા ઓર ત્રીન મીલ ચોડા હૈ. સારા ઇલાકા ઉબડ ઓર ઉબડ-ખાખડ હૈ. કહીં કહીં જોતી હુઇ જગીન ઓર ખેત બી દિખ જોતે હૈં. ઇસી પથાર કા અંતિમ ભાગ ‘લંડીકોટલ’ હૈ. યહાં સે અફગાનિસ્તાન દિખને લગતા હૈ. લંડીકોટલ મેં જૈનર ખતમ હો જતા હૈ. યહાં અંગરેજોં કી એક છોટી-સી ષાવની પડી હૈ. ચારોં તરફ કિલાબંદી કી હુઇ હૈ, તોયેં ચઢી હુઇ હૈ. ઈશ્વ શાસન હૈ. લંડી-કોટલ સે આગે અફગાનિસ્તાન કી સીમા કે શુરૂ હોને મેં ચાર મીલ રહ જોતે હૈં. અંતિમ બ્રિટિશ-ચોડી ‘લંડીખાના’ મેં હૈ. રેલ ઇસ સ્થાન તક બી ગઇ હૈ. લંડીખાના પહુંચ કર બ્રિટિશ-ચોડી ઓર અફગાન-ચોડી આમને-સામને દિખાઇ દેતી હૈ.

(૬)

હમ લોગોં ને રેલ કે દ્વારા જૈનર પાર કિયા, ઓર મોટર દ્વારા વાપસ આયે. જમરૂદ કે બાદ જૈનર કા માર્ગ કુલ ૨૩ મીલ લંબા હૈ, જિસમેં અસલી દરો કુલ ત્રીન મીલ હૈ. ઇસ સંપૂર્ણ પ્રદેશ મેં આજ બચંકર ખૂબાર પઠાન જાતિયોં કા નિવાસ હૈ. કેવલ સડક બ્રિટિશ લોગોં કે હાથ મેં હૈ. શેષ સંપૂર્ણ ઇલાકા સ્વતંત્ર હૈ.-યા યહ કહના ઠીક હોગા કિ કિસીકે અધીન નહીં હૈ. ઇસી લિયે ઇસે ગેર ઇલાકા કહતે હૈં. સડક કી રક્ષા કે લિયે સરકાર ઇન પઠાન જાતિયોં કે સરદારોં કા હજારોં રૂપયા દેતી હૈ. પહલે યે લોગ રેલ બનને હી ન દેતે થે; જો બનતી થી,

ઉસે ઉખાડ ફેંકતે થે. શક્તિદારા ઇન્હે વશ મેં ન લાયા જ સકા, ઇસી લિયે 'રિસ્વત' કા આશ્રય લિયા ગયા. અબ પ્રતિવર્ષ ઇન સરદારોં કો હજારોં-લાખોં રૂપએ 'પેન્શન' દી જાતી હૈ. પેન્શન ઇસ સેવા કે બદલે મેં કિ યે રેલ કો ઉખાડ નહીં ફેંકતે યા સડક પર આને-જાનેવાલી મોટરોં કો લૂંટ નહીં લેતે! કયા બઢિયા સેવા હૈ! પર ઇસ ઉપાય સે સરકાર ઇન ખૂબાર લોગોં કો વશ મેં રખતે મેં ખૂબ કામચાખ હુક હૈ. યે લોગ રૂપયે કે લોભ સે વારદાત નહીં હોને દેતે, અપને લોગોં કો કાબૂ મેં રખતે હૈ. ઉન્હે ડર હૈ કિ અગર કોઈ દુર્ઘટના હો ગઈ, તો ઉનકી પેન્શન જખત કર લી જાયગી.

ઇસી લિયે દિન કે સમય ઇન સડકોં પર આના-જાના લયાનક નહીં હૈ. ફિર બી કબી-કબી લૂટ, ડકૈતી, હત્યા આદિ હો હી જાતી હૈ. હમારે જાને સે કુછ દિન પૂર્વ ઇસ સડક પર એક લોરી કો લૂટ ગયા થા.

કાલે-સૂએ પહાડ કો ચીર કર આતી હુધ વે પછી સડકેં જડી સુહાવની માલૂમ હોતી હૈ. યે બિલકુલ સફેદ હૈં ઔર કાલે પહાડપર ખૂબ ચમકતી હૈં. સડકેં દો હૈં, ઇસ લિયે ઔર બી અચ્છી લગતી હૈં. કહીં-કહીં મંદ ગતિ સે ચલતે હુએ ઉંટોં કે કાફિલે ઔર ઉનકે સાથ કર્કશ સ્વર મેં વિવાદ કરતે હુએ પહાન-વ્યાપારી પુરાને જમાને કી યાદ કરાતે રહતે હૈં. ઇન કાફિલોં મેં સૈંકડોં ઉંટ ચલતે હૈં, પર અબ તો વ્યાપાર બી મોટર-લોરિયોં પર હોને લગ ગયા હૈ. અફગાનિસ્તાન સે લોરિયોં નિરંતર પેશાવર આતી-જાતી રહતી હૈં, વિદેશી રાજદૂતોં કી ડાક લે કર મોટર-લોરિયોં પ્રતિદિન કાબૂલ જાતી હૈં, ઇન પર સવારિયોં બી જ સકતી હૈં, કેવલ ૨૧ રૂપયા કિરાયા લગતા હૈ; પર સરકારી આજ્ઞાપત્ર લેના આવશ્યક હોતા હૈ. હમારે પાસ સમય કમ થા, નહીં તો અફગાનિસ્તાન કી બી સૈર કર આતે. કાબૂલ જાને મેં કોઈ ખતરા નહીં હૈ. અફગાન-સીમા મેં પહુંચતે હી આપ વૈસે હી સુરક્ષિત હો જાતે હૈં, જૈસે કિસી અન્ય સ્વતંત્ર દેશ મેં. ખતરા ઇસ 'ગૈર-ઇલાકે' મેં હી હૈ, જહાં ન બ્રિટિશ-રાજ્ય હૈ ઔર ન અફગાન-શાસન.

(૭)

હમ કુશલતાપૂર્વક ખૈયર કી સૈર કર વાપસ ચલે આએ. પેશાવર મેં હમારે હિતચિંતક મિત્ર હમારે લિયે ચિંતિત થે. વૈસે તો ચિંતા કી કોઈ ખાત નહીં હૈ, પર ઇન દિનોં હિંદુ-મુસ્લિમ સમસ્યા ને જો ઉઘ્ર રૂપ ધારણ કિયા હુઆ હૈ, ઔર સિતંખર માસ સે સીમા-પ્રાંત કે મુસલમાન જિસ તરહ હિંદુઓં કે વિરુદ્ધ લડતે હુએ થે, ઉસે દષ્ટિ મેં રખતે હુએ ઉસ અવસર પર (ગૈર ઇલાકે મેં હિંદુ-મુસ્લિમ સમજોતે સે પૂર્વ) ખૈયર ઘૂમ આના સરલ ખાત ન થી. ઇસી લિયે હમેં સકુશલ દેખ કર વે લોગ જડે પ્રસન્ન હુએ.

ખૈયર કી સૈર કિયે અસોં હુઆ; પર ઉસકી આતંક-મિશ્રિત રમૂતિયોં હમ લોગોં કો નિરંતર આનંદિત કરતી રહતી હૈં.

(“સુધા” શ્રાવણ સં. ૧૯૮૪ના અંકમાં લેખક:-પ્રો. સત્યકેતુ વિદ્યાલંકાર)

११०-संस्कृत साहित्य का विकास

२४७

वेद आर्यों का सभसे प्राचीन ग्रंथ है। पाश्चात्य जगन्मान्य विद्वानों ने भी ऋग्वेद को मानवीय सभ्यता का आदि-ग्रंथ स्वीकार किया है, वेदों के काल के संबंध में प्राचीन विश्वासी पुरुषों से यह पूछा जाय, तो वे कहेंगे कि यह प्रश्न व्यर्थ है; क्योंकि वेद अनादिकाल से विद्यमान हैं। प्रलय होने पर भी वेदों का नाश नहीं होता-वेद ब्रह्म में लीन हो जाते हैं। जगत् फिर विश्वरचना होती है, उस समय वेद अव्यक्तावस्था से व्यक्तावस्था में परिणत हो जाते हैं। महर्षि दयानंद सरस्वती वेदों का काल १ दृढ़, ६६ करोड़, ८ लाख, पर हजार, ६८४ (१,६६,०८,५२,६८४) वर्ष मानते हैं। आपके विचार में यही काल सृष्टि का आदि-काल है, और वेद-काल सृष्टि-काल में ही है। दो० तिलक ने अपने ओरायन-नामक ग्रंथ में अंक-गणित और ज्योतिष के सिद्धांतों के आधार पर अनैतिहासिक वैदिक काल का कम-से-कम घटना अनुमान किया है।

प्रसिद्ध नैतिहासिक सर रमेशचंद्र दत्त वेद-काल को धर्खी सन से २,००० वर्ष से १,४०० वर्ष पूर्व मानते हैं। उनका भयावह है कि ऋग्वेद का निर्माण तब हुआ था, जगत् आर्य लोग सिंधु की घाटी में रहते थे। वेदलाभ्यकार सायण का मत ऋग्वेद के विषय में सर्वप्राचीन होने के पक्ष में है। पाश्चात्य विद्वानों का यह मत है कि ऋग्वेद का अधिकांश भाग उस समय का बना हुआ है, जगत् आर्य लोग सिंधु के तीर पर बसते थे। शेष अंश कमशः प्राप्त हुआ है। विश्वामित्र के पुत्र भृगुच्छंदा एवम् दशम मंडल के ऋषिवृंद ही ऋक्प्रकाशक ऋषियों के मध्य आधुनिक मालूम पड़ते हैं।

ज्योतिष के मत से काल का निश्चय होना एक तथ्य जात है। पृथ्वी जितनी दूर में सूर्य की परिक्रमा करती है, वह एक दिन; तथा चंद्रमा पृथ्वी की जितनी दूर में परिक्रमा करता है, वह एक मास गिना जाता है। साधारणतः एक अभावस से दूसरी अभावस तक मास माना जाता है; परंतु ज्योतिष की गंभीर गणना यह कहती है कि दो अभावसों के मध्य-वर्ती समय से भी कम समय में चंद्रमा पृथ्वी की प्रदक्षिणा कर लेता है। प्रथमोक्त समय ३० दिन से और शेषोक्त २७ दिन से कम होता था। इस लिये प्राचीन ज्योतिर्विदों ने नक्षत्र-युक्त को २७ विभागों में विभक्त कर एक भाग का नाम नक्षत्र रक्खा। आजकल नक्षत्रों की गणना अश्विनी से आरंभ की जाती है, एवम् जिस ऋतु में नक्षत्र-युक्त विषुवत-रेखा से मिल कर उत्तराभिमुख होता है, वही ऋतु अश्विनी-नक्षत्र का आदिर्षि माना जाता है। नक्षत्रों के नाम हैं—अश्विनी, भरणी, कृत्तिका, रोहिणी, मृगशिरा, आर्द्रा, पुनर्वसु, पुष्य, श्लेषा, मघा, पूर्वा-फाल्गुनी, उत्तर-फाल्गुनी, हरत, चित्रा, स्वाति, विशाखा, अनुराधा, ज्येष्ठा, मूल, पूर्वाषाढ, उत्तराषाढ, श्रवण, धनिष्ठा, शतभिषा, पूर्वा-भाद्रपद, उत्तर-भाद्रपद और रेवती। इस तरह नक्षत्रयुक्त के प्रत्येक भाग का नाम नक्षत्र है।

तारागण्य सर्वदा ज्योतिर्मय हैं, परंतु कुछ ज्योतिष्क हैं। वे अधिकार में अस्त रहते हैं। वे ही ग्रह कहलाते हैं। उनके नाम सूर्य, चंद्र, बुध, शुक्र, मंगल, गुरुशक्ति और शनि हैं। प्राचीन विद्वानों ने सूर्य और चंद्र का भी ग्रह माना है। उस समय प्रत्येक ग्रह का नक्षत्र-युक्त में एक-एक बार भ्रमण कर जाने का काल निर्दिष्ट था। आकाश के सभसे ऊर्ध्व प्रदेश में एक निश्चल तारा दृश्य पड़ता है-यह न तो अन्य ग्रहों की तरह नक्षत्र-युक्त में ही घूमता है, न नक्षत्रों की तरह पृथ्वी के ही चारों ओर घूमता है। यही ध्रुव है। इसीके नीचे और ग्रह-समूहों के ऊपर सप्तर्षि-मंडल-नामक सात उज्ज्वल तारे दिखाई देते हैं। ये सातों नक्षत्र-युक्त से पृथक् हैं। नक्षत्र-युक्त में घुंकी कुछ भी गति नहीं, परंतु सप्तर्षि-मंडल के जो तारे ध्रुव के साथ समसूत्र में अवस्थित हैं, वे जिस नक्षत्र के साथ रहते हैं सप्तर्षि-मंडल भी उन्हीं के साथ

રહતા હૈ. કુરુક્ષેત્ર કે યુદ્ધ-કાલ મેં સપ્તર્ષિ-મંડલ મધ્યા-નક્ષત્ર મેં સ્થિત દેખા ગયા થા. આજ ભી વહ સપ્તર્ષિ-મંડલ મધ્યાનક્ષત્ર મેં હી હૈ.

કિંતુ સપ્તર્ષિ-મંડલ મેં ગતિ ન રહતે હુએ ભી પ્રાચીન લોગોં ને ઉસકી ગતિ કી કલ્પના કર ઉસકે દ્વારા સમય-નિર્ણય કરતે કા ઉપાય નિકાલા થા. ઉતકા અનુમાન થા કિ સપ્તર્ષિ-મંડલ એક-એક નક્ષત્ર મેં ૧૦૦-૧૦૦ વર્ષ રહતા હૈ.

ઋગ્વેદ-સંહિતા મેં વિષુવત્-રેખા મેં મૃગશિરા-નક્ષત્ર કી અવસ્થિતિ કા ઉલ્લેખ પાયા જતા હૈ. બ્રાહ્મણયુગ મેં ભી ઇસી રેખા મેં કૃત્તિકા-નક્ષત્ર કી અવસ્થિતિ કા પરિચય મિલતા હૈ. મહાત્મા તિલક કા યહી મત હૈ; ઔર જર્મન વિદ્વાન યાકોબી ઇસકે સમર્થક હૈ કિ ઇસસે ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વ કૃત્તિકા-નક્ષત્ર મેં એવં ૪૫૦૦ વર્ષ પૂર્વ મૃગશિરા મેં મહાવિશ્વ-સંક્રાંતિ સંઘટિત હુઇ થી. ઇસી આધાર પર ઉન્હોંને વેદ-સંકલન-કાલ ઇસા સે ૬,૦૦૦ વર્ષ પૂર્વ માના હૈ. ગૃહ-સૂત્રોં મેં વિવાહ કે સમય 'ધ્રુવ-દર્શન' કા ઉલ્લેખ હૈ. યહ પ્રક્રિયા આજ ભી જારી હૈ; પરંતુ કિસી ભી વેદ કે મંત્ર મેં ધ્રુવ કા ઉલ્લેખ નહીં હૈ.

પુરાણોં ઔર મહાભારત સે યહ સ્પષ્ટ હૈ કિ પરીક્ષિત કે કાલ મેં સપ્તર્ષિ-મંડલ મધ્યા-નક્ષત્ર મેં અવસ્થિત થા. પ્રાચીન વિદ્વાનોં કી યહ ભી ધારણા થી કિ ૧૦૦-૧૦૦ વર્ષ તક એક-એક નક્ષત્ર મેં સપ્તર્ષિ-મંડલ રહતા હૈ. ઇસી મત સે અંતિમ નંદ કે રાજ્યાભિષેક કે સમય ઇસી હિસાબ સે ગણના કર કે ઉસ સમય કે પંચાંગકારોં ને લિખા હૈ કિ ઉસ સમય સપ્તર્ષિ-મંડલ પૂર્વાષાઢ-નક્ષત્ર મેં થા. ઇસ તરહ પરીક્ષિત કે જન્મ સે મહાપદ્મ કે અભિષેક કે ૧,૦૧૫ વર્ષ હોતે હૈ. પરીક્ષિત કા જન્મકાલ હી કલિ કા પ્રારંભકાલ હૈ. ઇસ પ્રકાર ઇસા સે ૧,૫૦૦ વર્ષ પૂર્વ કલિકાલ કા પ્રારંભ હુઆ સમજના ચાહીએ.

યહ ખાત એક પ્રકાર સે નિર્વિવાદ હૈ કિ વસિષ્ઠ ઔર વિશ્વામિત્ર સમકાલીન થે. યે દોનોં હી સૂર્યવંશી પંજાબ કે રાજા સુદાસ કે સમકાલીન થે. ઇન્હોંને સુદાસ કે યહાં યજ્ઞ કરાએ થે. વસિષ્ઠ કે પુત્ર શક્તિ, શક્તિ કે પરાશર, પરાશર કે વ્યાસ ઔર વ્યાસ કે શુકદેવ થે. વ્યાસ હી કે શિષ્ય વૈશંપાયન થે. ગાંધિ કે પુત્ર વિશ્વામિત્ર ઔર ઉતકે પુત્ર મધુચ્છંદા થે. ઇસ હિસાબ સે મહાભારત કે જીવિત પાત્ર વ્યાસ વૈદિક ઋષિ વસિષ્ઠ કી યૌથી યા પૌત્રી પીઠી કે વ્યક્તિ સાબિત હોતે હૈ. અખ અગર મહાભારત પર દષ્ટિ ડાલી જાય, તો વહ નિશ્ચય હી પાણિનિ કે વ્યાકરણ સે પૂર્વ કા બના હૈ. પાણિનિ ને છટે અધ્યાય મેં મહાભારત કા નામ દિયા હૈ. આશ્વલાયન ગૃહ-સૂત્રોં મેં ભી મહાભારત કા ઉલ્લેખ હૈ. તખ મહાભારત સૂત્ર-યુગ કે પ્રથમ કી વસ્તુ તો હૈ હી, ચાહે ઉસકા કુછ હી અંશ એસા કયોં ન હો. સૂત્ર-યુગ કે લગભગ દર્શન-કાલ હૈ. તખ યદિ મહાભારત કે દર્શન-કાલ કા અંથ કહે, તો અનુચિત ન હોગા. ઇસસે પ્રથમ કા યુગ ઉપનિષદ-યુગ થા, ઔર ઉસસે પૂર્વ બ્રાહ્મણ-યુગ. ઇસકે પૂર્વ કા યુગ વૈદિક યુગ હૈ.

ઋગ્વેદ કે નિર્માણ કે બાદ હી વર્ણ-વ્યવસ્થા કી પરિ-પાટી પડી. ધારે-ધારે પ્રાચીન આર્યોં મેં ગૃહ-અગ્નિહોત્ર કા પ્રચાર બદ ગયા થા, જિસકા પ્રવર્તક ઉદાલક ઋષિ કા પુત્ર નચિકેતા થા. ઇસી વિધિ કે એક સંપ્રદાય ને યજ્ઞોં કા રૂપ દિયા—યે યજ્ઞ પ્રથમ રાજનીતિક અનુષ્ઠાન હુઆ કરતે થે. પીછે વે એક બડે ભારી આડંબર-યુક્ત પારલૌકિક ધર્મ-વિધાન બન ગએ. યજુર્વેદ કી પૂરી ઉપયોગિતા ઇસી મેં લી ગઇ. સાથ હી અનર્થક બ્રાહ્મણોં કા નિર્માણ કિયા ગયા. ફિર યુની હુઇ ઋચાઓં કે યજ્ઞ મેં સત્વર ગાયન કરતે કે લિયે પૃથક્ યુન કર સામવેદ બના ડાલા ગયા.

ચાલિયા કે સાથ ભારતીય આર્યોં કી મુલાકાત કા બે પ્રભાવ પડા, ઉસકા બડા ભેદ યહ થા કિ જહાં પ્રાચીન વૈદિક ઋષિ કલ્યાણકારી દેવતોં કે ઉપાસક થે, વહાં ઉસકે સ્થાન પર અનિષ્ટકારી દેવતોં કી ઉપાસના હોને લગી; જૈસા કિ ચાલિયા-નિવાસી કિયા કરતે થે. ઇદ્રિબલ-વિદ્યા કા પ્રભાવ ભી વહોં સે હુઆ. ઇસ તરહ અથર્વવેદ કા નિર્માણ હુઆ.

યજ્ઞ કા પ્રચાર ખૂબ બદા, ઔર ઉસકે લિયે બ્રાહ્મણોં કા બરાબર નિર્માણ હોતા રહા, યહ

हम कह ही चुके हैं। होते-होते ऋग्वेद के अतरेय, कौषीतकि और शांभायन आदि; यजुर्वेद के शतपथ, तैत्तिरीय, अरक, वेताश्वतर, कांडक, काण्वीय, शतपथ, मैत्रायणि, जग्यल, आंडिकेय और और्वेय आदि; सामवेद के तांड्य, दैवत, पञ्चविंश, मंत्र-ब्राह्मण, संहितोपनिषद्, आर्षेय, पंश, सामविधान, जैमिनि-उपनिषद्, तवल्कार, शाटयायन आदि तथा अथर्ववेद के गोपथ आदि अनेक ब्राह्मण निर्मित हुए।

धीरे-धीरे वेदों का वास्तविक महत्त्व नष्ट हुआ, और स्वार्थियों ने यज्ञ के नाम पर लयानक हिंसा और व्यक्तियार-संघर्षी पाप करने शुरू कर दिये। इनमें वर्षों तक ये रीमांयकारी कार्य होते रहे।

इन आडंबरमय यज्ञ-विधानों से धरार कर क्षत्रिय विद्वानों ने उपनिषद् का अध्यात्मवाद निर्मित किया और उसे यथाशक्ति ब्राह्मणों से गुप्त रखने लगे; परंतु ब्राह्मणों के प्रति पूर्ण विरोध सभसे प्रथम महर्षि कपिल ने किया। उन्होंने अहुत काल तक लोगों को समझाया कि योथी कर्मकांड की क्रियाओं करने से कदापि स्वर्गप्राप्ति न होगी। मुक्ति की प्राप्ति तो तत्त्वज्ञान से होगी। उसी तत्त्वज्ञान को उन्होंने सांख्य-दर्शन में लिखा। सूत्ररूप में इस प्रकार की रचना को ब्राह्मणों के विस्तार से उभे लुभे लोगों ने अहुत पसंद किया। तभी मेधातिथि गौतम ने न्याय का निर्माण किया। विद्वानों ने इसे अहुत मान दिया, और अनेक ऋषियों ने न्याय की युक्तियों के आधार पर दार्शनिक विषयों को सोचना आरंभ कर दिया। धन्वी द्विनें कण्वाद ने वैशेषिक दर्शन की रचना कर के दार्शनिक विषय पर नियमबद्ध ग्रंथ लिखने की प्रणाली का प्रचार किया। कण्वाद के इस उद्योग को देख कर महर्षि कपिल के शिष्य आसुरि के शिष्य पंचशिष्य ने सांख्य पर पछि-तंत्र की रचना की। इसके कुछ ही समय उपरांत जैमिनि ने भीमांसा-सूत्रों, पतंजलि ने योग-सूत्रों और आदरायण ने वेदांत-सूत्रों की रचना की। इसके कुछ समय उपरांत ही सांख्य पर ध्वर कृष्ण ने सांख्य-कारिकाओं की रचना की। इस प्रकार भारतवर्ष का दार्शनिकवाद मध्याकाश को पहुँचा, और एक बार उसने उपनिषद् के अध्यात्मवाद के यश को धुंधला बना दिया।

यद्यपि ये साहित्य ब्राह्मणों से लिख मार्ग पर न रहे थे, पर ब्राह्मणों का विरोध प्रबल हो रहा था। उनके यज्ञ-संघर्षी नीलास पाण्ड अहुत अढ गये थे। इनमें प्रबल धक्का तप्य लगा, जय मसीह के लगभग ३०० वर्ष पूर्व जैन और बौद्धों ने एक प्रबल धर्म-क्रांति कर के उन्हें सर्वथा परास्त कर दिया। ये दोनों ही धर्म क्षत्रियों की रक्षा में उदय लुभे, और उन्होंने ब्राह्मणों की हिंसा को छिन्न-बिन्न कर दिया।

इस समय के विद्वान जहां वैदिक साहित्य में परिश्रम कर रहे थे, वहां दूसरे प्रकार के विद्वान अन्य विषयों से भी उदासीन नहीं थे। ब्राह्मण-काल में ही भारतीय जनता में सरस वर्णन की अलिखीपा उत्पन्न होने लगी थी। संभव है, उस समय इस विषय पर अहुतसे ग्रंथ बने हों, किंतु हमारे पास इस समय उनमें से केवल एक ही अपने निकटतम—असली रूप में उपस्थित है। वह ग्रंथ है आदि-कवि महर्षि वाल्मीकि की रामायण। यद्यपि इसके आदि-कांड और उत्तर-कांड में अहुत से परिवर्तन और क्षेपक हैं, किंतु मूल-ग्रंथ लगभग प्राचीन है।

वाल्मीकि रामायण के अहुत काल पश्चात् महर्षि व्यास ने जय-काव्य की रचना की। महा-भारत में लिखा है कि इस काव्य को उन्होंने तीन वर्षों में रच कर पूर्ण किया था। उसी जय-काव्य के लगभग छ-सात या इससे भी अधिक संस्करण लुभे। इसका नाम पहले भारत और फिर महाभारत हुआ। आदि-पर्व के ६ उर्वे अध्याय में तो यहां तक लिखा हुआ है कि वैशंपायन के समय में ही महाभारत के कथ पृथक्-पृथक् रूप हो गये थे। महाभारत का वर्तमान संस्करण सूत-पुत्र उग्रश्रवा का है।

रामायण और महाभारत से सरस साहित्य को उत्तेजना तो मिली, किंतु उस समय तक

કા રસાસ્વાદન મન ઔર વચન મેં હી પરિમિત થા. અતઃ શરીર કે રસાસ્વાદન કે લિખે ધીરે-ધીરે અભિનય આરંભ કિયા ગયા, જિસકા વિસ્તૃત વર્ણન ભરતમુનિ ને અપને નાટ્યશાસ્ત્ર મેં કિયા હૈ.

ભારતીય સાહિત્ય કે ઇતિહાસ મેં ભાસ સખસે પ્રથમ કવિ હૈં, જિન્હોને અનેક નાટક લિખ કર ભરતમુનિ કે નિયમોં સે કામ લિયા.

સરસ વિષયોં કે અતિરિક્ત ઉસ સમય સભી વિષયોં પર ઉત્તમ-સે-ઉત્તમ ગ્રંથ લિખે જા રહે થે. પાણિનિ ને ઉસ સમય સંસાર કા સખસે સુંદર વ્યાકરણ લિખા, જિસ પર પતંજલિ ને ભાષ્ય કિયા. કૌટિલ્ય તથા બૃહસ્પતિ-જૈસે રાજનીતિજ્ઞોં ને અપને-અપને અર્થશાસ્ત્ર લિખ કર રાજનીતિ કા માર્ગ દિખલાયા. મહર્ષિ ચરક ને આયુર્વેદ કા ઉત્તમ સાહિત્ય લિખા. ધર્મસૂત્રોં કેા તોડ-મરોડ કર સ્મૃતિ-ગ્રંથ બનાને કા લી ઇસી સમય આરંભ હો ચૂકા થા. ઇનમેં સખસે પ્રથમ ગ્રંથ સંભવતઃ મનુસ્મૃતિ હૈ. ઇસકે અતિરિક્ત અન્ય લી અનેક વિષયોં કે ગ્રંથ ઉસ સમય લિખે જા ચૂકે થે. ઇસ આર્ષ કાલ કી ગણના હમ ઇસા કી પ્રથમ શતાબ્દી તક કર સકતે હૈં.

x

x

x

x

પ્રાચીન હિંદુ-કાલ

ઇસ કાલ કે સમાપ્ત હોતે-હોતે તો ગ્રંથોં કી બાદ-સી આ ગઇ. બૌદ્ધોં કે મહાયાન કી સ્થાપના ઇસી સમય કનિષ્ક કે દ્વારા હુઇ થી; અતઃ બૌદ્ધ લી ઇસ સમય અપને ગ્રંથ સંસ્કૃત મેં હી બનાને લગે થે.

હમ પહેલે બતા ચૂકે હૈં કિ મૂલ વૈદિક ધર્મ સે ઇસ સમય જનતા કા વિશ્વાસ ઉઠ ચૂકા થા. વૈદિક દેવતોં કા સ્થાન અબ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ઔર મહેશ ગ્રહણ કર ચૂકે થે. દૂસરી ઓર અબ જનતા અપને ધર્મ-ગ્રંથોં કેા રામાયણ-મહાભારત કે સમાન સરસ ઢંગ સે પઢના ચાહતી થી. અતઃ અબ ઇન્હીં તીનોં દેવતોં કી પ્રશંસા ઔર ચરિત્ર કે પુરાણ બનાને લગે. હોતે-હોતે ઇન પુરાણોં કી સંખ્યા અઠારહ તક પહુચ ગઇ. જાજા યે અઠારહ મેં લી ન સમાએ, તો ઉપપુરાણોં કી રચના કી ગઇ, ઔર ઇસ પ્રકાર ધીરે-ધીરે આર્ષ-ધર્મ ને વર્તમાન હિંદુ-ધર્મ કા રૂપ ધારણ કર લિયા.

ઇસ સમય એક એસે સાંપ્રદાયિક લી થે, જો દેવતોં કે સ્થાન પર દેવિયોં કી પૂજા કરતે થે. કાલાંતર મેં યે શક્તિ મેં વિશ્વાસ કરને કે કારણ શક્તિ કહલાને લગે. ઇન્હોને દેવી-પુરાણ આદિ કી રચના કરને કે અતિરિક્ત તંત્ર-સંહિતાઓં કી લી રચના કર કે તંત્ર સાહિત્ય કેા ઇતના વિસ્તૃત બના ડાલા કિ ઇસ સમય ઉસ સાહિત્ય કેા કિસી લી સાહિત્ય સે કમ નહીં કહા જા સકતા. ઇસ તંત્ર-સાહિત્ય કા ભારત પર ઇતના ભારી પ્રભાવ પડા કિ શૈવ, વૈષ્ણવ, જૈન ઔર બૌદ્ધ, સભી ઉસકે ચક્કર મેં આ ગયે. બૌદ્ધોં ને તો ઇસકો ઇતના અધિક અપનાયા કિ યહી તંત્ર કાલાંતર મેં બૌદ્ધ-ધર્મ કે નાશ કા એક કારણ હો ગયા.

સરસ સાહિત્ય કે ભાવ ઇસકે સાથ હી સાથ અધિક બઢતે જાતે થે, અતઃ ઉપર્યુક્ત ગ્રંથોં કે સાથ-હી-સાથ તીન પ્રકાર કે સરસ સાહિત્ય કા ઉદ્ભવ હુઆ-૧ કાવ્ય, ૨ સરસ વર્ણન, ૩ નાટક.

x

x

x

x

કાવ્ય

અન્ય ગ્રંથોં કે સાથ-હી-સાથ કાવ્ય લી પ્રાચીન હિંદુ-કાલ કે આરંભ સે હી બનાને લગે થે. ઐતિહાસિક જગત મેં કનિષ્ક કે સમકાલીન અશ્વમેધ કા સખસે પ્રથમ કાવ્યકાર કહા જાતા હૈ. ઇન્હોને ગૌતમ બુદ્ધ કે ચરિત્ર પર બુદ્ધ-ચરિત્ર કી રચના કી થી. ઇસકે પશ્ચાત્ત યદ્યપિ પાંચવીં શતાબ્દિ તક કિસી ઉલ્લેખનીય કવિ કા નામ નહીં મિલતા, કિંતુ ઇસા કી દૂસરી શતાબ્દિ કે ગિરનાર ઔર નાસિક કે શિલાલેખોં સે કાવ્ય-કલા કા અચ્છા આભાસ મિલતા હૈ. યુષ્મ-વંશ કા રાજા સમુદ્રગુપ્ત લી સ્વયં એક બારી કવિ થા. ઉસકે પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત દ્વિતીય કે મંત્રી વીરસેન (૩૦૦ ઇસ્વી) કા લી એક વૈદર્ભી-રીતિ કા ઉત્તમ શિલાલેખ મિલા હૈ. મંદૌર કે સૂર્ય કે મંદિર સે વત્સભદ્રિ (૪૭૩ ઇસ્વી) કી એક ૪૪ શ્લોકોં કી પ્રશસ્તિ મિલી હૈ ઇન સભી સે

उनके कर्ताओं के काव्य-कला-कुशल होने का प्रमाण मिलता है। इसके पश्चात् लगातार कवियों का जन्म होता रहा। आठ के कवियों में कालिदास (पाँचवीं शताब्दि) के रघुवंश और कुमार-संभव, भारवि (६ठी शताब्दि) का किराताजुनीय, दंडी (६ठी शताब्दि) का दशकुमारचरित, सुश्रु (७वीं शताब्दि) का वासवदत्ता, आणु (७वीं शताब्दि) के कादम्बरी और हर्षचरित, संभवतः लघुहरी (७वीं शताब्दि) का लट्टि-काव्य, कविराज (८०० ईस्वी) का राघव-पांडवीय-काव्य, रत्नाकर (८वीं शताब्दि) का हरविजय-काव्य, कालिदास द्वितीय के नलोदय और सेतुबंध नाम के प्राकृत-काव्य, माघ (१०वीं शताब्दि) का शिशुपाल-वध, पद्मसूत (१००० ई०) का नवसाहस्रिका-चरित और श्रीहर्ष (१२वीं शताब्दि) का नैषधीय चरित विशेष उल्लेखनीय हैं। इन सभका अध्ययन क्रमशः करने के पश्चात् काव्य के विकास का हृदय पर अच्छा चित्र भिन्न-भिन्न ज्ञात है। इनमें से रघुवंश, कुमारसंभव, लट्टि-काव्य, किराताजुनीय, शिशुपाल-वध और नैषधीय चरित का महाकाव्य कहा जाता है।

इन काव्यों के अतिरिक्त कुछ उत्तम जैन-काव्य भी ज्ञाने, जिनमें चंद्रप्रल-चरित, धर्म-शर्माव्युदय, दिसंधानकाव्य, लघुधर-चंपू और यशस्विलक-चंपू विशेष महत्वशाली हैं।

x

x

+

x

सरस वर्णन के ग्रंथ

काव्य में केवल व्यक्तियों के चरित्र का ही चित्रण करना होता है, जिससे प्रकृति के रस का यथार्थ आस्वादन करना उनमें कहिन है। अतः इस विषय के लिये कवियों ने पृथक् ही साहित्य बना आला। इन ग्रंथों में कालिदास के मेघदूत (११५ श्लोक) और ऋतुसंहार (१५३ श्लोक), घटकपर्ण कवि का ग्रंथ (२२ श्लोक), लघुहरी (७वीं शताब्दि) के शतकत्रय, कालिदास द्वितीय का शृंगार-तिलक (२३ श्लोक), अमरु कवि का अमरु-शतक (१०० श्लोक), हाल कवि (१०वीं शताब्दि) का सप्तशतक प्राकृत, अल्लहल्लु (११वीं शताब्दि) की यौग्यशिक्षा और जयदेव कवि (१२वीं शताब्दि) का गीतगोविंद काव्य विशेष सुंदर हैं। इन सभी में लीन-लीन विषयों का घटना सुंदर वर्णन है कि पढ़ते-पढ़ते हृदय तन्मय हो जाता है।

x

x

x

x

नाटक

यद्यपि ऋग्वेद के सरमा और पाण्डिस, यम और यमी, पुरुरवा और उर्वशी के चरित्रों से नाटक का आभास मिलता है, किंतु इसका सभसे प्रथम आचार्य भास है, जिसके प्रतिभा अलिपेक्ष आदि भीम-आद्यस उत्तम-उत्तम नाटक मिले हैं; जैसा कि पीछे लिखा जा चुका है। महाभाष्य में उंस-वध और अलिपेक्ष नाटकों का उल्लेख है; किंतु उनका कहीं भी पता नहीं है। कालिदास के आधुनिक नाटक का आचार्य समझा जाता है; क्योंकि अके तो भास के नाटक अली अली मिले हैं; दूसरे उसके समय से कालिदास के समय में घटना अधिक अंतर है कि पूरा युग ही पलट जाता है; तीसरे भास के समय में संस्कृत भोलयाल की भाषा थी और कालिदास के समय में केवल साहित्य की ही भाषा थी। इस समय कालिदास के समय में अलि-ज्ञान-शाकुंतल, विक्रमोर्वशीय और मालविकाग्निमित्र, शूद्रक (६ठी शताब्दि) का मृच्छकटिक, हर्षवर्धन (७वीं शताब्दि) के रत्नावली और नागानंद, लघुवृत्ति (८वीं शताब्दि) के मालती-माधव, महावीरचरित और उत्तररामचरित, विशाखदत्त (८वीं शताब्दि) का मुद्राराक्षस, लट्ट-नारायण (८४० ई०) का वेणुसंहार, राजशेखर (८०० ई०) का विद्वत्शालाभञ्जिका, कर्पूरमंजरी, आलराभायण और प्रयत्न-पांडव अथवा आलभारत, क्षेमेधर (१०वीं शताब्दि) चंडकौशिक, दामोदर मिश्र (११वीं शताब्दि) का हनुमन्नाटक और कृष्ण मिश्र (११वीं शताब्दि) का प्रबोध-चंद्रोदय उत्तम नाटक हैं। इसके अतिरिक्त अहुत-से जैन नाटक भी हैं, जिनका वर्णन क्रमशः न मिल सकने से यहां नहीं किया गया।

x

x

x

x

કથા-ગ્રંથ

ઉપર્યુક્ત પ્રકાર કે સાહિત્ય કે અતિરિક્ત પંચતંત્ર (પાંચવીં શતાબ્દિ કે પૂર્વ કા) ઔર હિતો-પદેશ (ચૌદહવીં શતાબ્દિ સે પૂર્વ કા) જૈસે ગ્રંથોં કી રચના લી કી ગઇ, જિનમેં રોચક કથાઓં કે દ્વારા નીતિ કી શિક્ષા દી ગઇ હૈ. વેતાલ-પંચવિંશતિ, સિંહાસન-દ્વાવિંશિકા ઔર શુક-સમ્પતિ લી લગભગ ઇસી પ્રકાર કે ગ્રંથ હૈ. ઇન સભી મેં છોટી-છોટી રોચક કથાઓં સરલ સંસ્કૃત મેં દી ગઇ હૈ. ઇસ્વી સન ૧૦૭૦ કે લગભગ સોમદેવ ને કથાસરિત્સાગર-નામક ગ્રંથ કી રચના કી થી; કિંતુ યહ ગ્રંથ અદ્ય મેં હૈ, ઔર વિસ્તૃત હૈ. સન ૧૦૩૭ કે લગભગ ક્ષેમેંદ્ર વ્યાસદાસ ને ઇસી વિષય કેા બૃહત્કથા-મંજરી-નામક ગ્રંથમેં લિખા થા.

x

x

x

x

આચાર તથા નીતિ-ગ્રંથ

આચાર તથા નીતિ-વિષય પર લી છોટે-છોટ ગ્રંથ લિખે ગએ, જિસસે જનતા કેા થોડે શબ્દોં મેં હી શિક્ષા દી જ સકે. ભર્તૃહરિ કે નીતિ-શતક ઔર વૈરાગ્યશતક, શિદ્ધણુ કા શાંતિ-શતક, શંકરાચાર્ય કા મોહમુદ્ગર, કામદંડીય નીતિ, શુક-નીતિ, ચાણક્ય-શતક ઔર નીતિ-મંજરી, શ્રીધરદાસ કા સદુક્તિકર્ણામૃત, શાંધરપદ્ધતિ ઔર સુભાષિતાવલી (વલ્લભદેવ-કૃત) ઇસ વિષય કે અગ્રે ગ્રંથ હૈ.

x

x

x

સાહિત્ય-શાસ્ત્ર

કાવ્ય, નાટક આદિ કે સાથ-હી-સાથ સાહિત્ય-શાસ્ત્ર કી લી બહુત ઉન્નતિ હુઈ. વામન કે કાવ્યાલંકાર-સૂત્ર, મમ્મટ કા કાવ્યપ્રકાશ, વિશ્વનાથ કવિરાજ કા સાહિત્યદર્પણ, જગન્નાથ પંડિતરાજ કા રસગંગાધર આદિ ઇસ વિષય કે ઉત્તમ-સે-ઉત્તમ ગ્રંથ હૈ. ઇન ગ્રંથોં કે પ્રચાર કે સાથ-સાથ કવિતા કા એક નવા હી જૈસા યુગ આ ગયા થા, જિસકો સાહિત્ય કે ઇતિહાસ મેં અપૂર્વ કહા જ સકતા હૈ.

x

x

x

દર્શન-શાસ્ત્ર કે ભાષ્ય

હમ પીછે લિખ આએ હૈં કે આર્યકાલ કે અંત મેં દર્શનોં કે સૂત્ર બન ચૂકે થે. ઇસા સે લગભગ ૨૦૦ વર્ષ પૂર્વ બૌદ્ધોં કે પાલી ત્રિપિટક ઔર જૈનિયોં કે અર્ધમાગધી બહુત-સે સૂત્ર લી ઇસી સમય બન ચૂકે થે. ઇસ કાલ કે સમાપ્ત હોને કી સંધિ કે સમય ન્યાય-દર્શન કા વાત્સ્યાયન ભાષ્ય, વૈશેષિક કા પ્રશસ્તપાદ ભાષ્ય, યોગ કા વ્યાસ-ભાષ્ય ઔર સંલવતઃ મીમાંસા કા શાખર-ભાષ્ય બન ચૂકે થે. ૭૦૦ ઇ. મેં શાખર-ભાષ્ય પર કુમારિજ ભટ્ટ ને તંત્ર-વાર્તિક નામ કી ટીકા બનાઇ. આઠવીં શતાબ્દિ કે અંત મેં સ્વામી શંકરાચાર્ય ને વેદાંત-સૂત્રોં પર ભાષ્ય લિખ કર શૈવ મત ઔર અદ્વૈતવાદ કા પ્રચાર કિયા. નારહવીં શતાબ્દિ મેં રામાનુજાચાર્ય ને ઇસ દર્શન પર અપના ભાષ્ય લિખ કર વિશિષ્ટાદ્વૈત-મત કા પ્રચાર કિયા. વલ્લ-ભાષ્યાર્ય, નિંબાર્કાચાર્ય આદિ ને લી ઇસ પર ભાષ્ય લિખ-લિખ કર અપને-અપને મતોં કા પ્રચાર કિયા. યોગ, ન્યાય ઔર વૈશેષિક કે ઉપર લી ઇસ સમય અનૈક ટીકાઓં તથા ભાષ્ય લિખે જ ચૂકે થે. સાંખ્ય-કારિકાઓં પર લી દો-એક ભાષ્ય લિખે ગએ થે. ઇસકે અતિરિક્ત ઇન સભી દર્શનોં પર ઇસ સમય તક અનૈક સ્વતંત્ર ગ્રંથ લિખે ગએ. તેરહવીં સદી કે લગભગ સાંખ્ય-કારિકાઓં કેા તોડ-મરોડ કર કિસી વિદ્વાન ને વર્તમાન સાંખ્ય-સૂત્રોં કી રચના કી, જિસ પર અનિરુદ્ધ તથા વિજ્ઞાનભિક્ષુ આદિ વિદ્વાનોં ને ભાષ્ય કિએ. જૈન ઔર બૌદ્ધ ધર્મ કે લી બહુત સે ગ્રંથ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત ઔર પાલી મેં લિખે ગએ. ઉપનિષદોં કે ઉપર લી બહુત-સી ટીકાઓં લિખી ગઈ. સર્વ-દર્શનસંગ્રહ, ષડ્દર્શન-સમુચ્ચય આદિ કઇ એસે ગ્રંથ લી લિખે ગએ, જિનમેં સભી દર્શનોં કા વર્ણન થા, ઔર ઇસ પ્રકાર યહ સાહિત્ય-સમુદ્ર તબ સે અબ તક બરાબર બદતા હી જ રહ્યા હૈ.

न्यायतिथि, वैद्यक, धनुर्वेद आदि सभी विषयों पर अनेक-से-अनेक उत्तम ग्रंथ लिखे गये, जो भारतीय विद्वत्ता का अच्छा परिचय देते हैं। इस प्रकार प्राचीन संस्कृत-साहित्य का विकास हुआ।

x

x

x

अमर कविता

दार्शनिक सत्य की, संत शिव की और कवि सुंदर की उपासना करता है। जिस प्रकार मानव-जवन कर्म, लज्जा और ज्ञान के सम्मिश्रण के विना 'पूर्णता' को प्राप्त नहीं कर सकता; उसी प्रकार सत्य, शिव, सुंदर की सम्यक् अनुभूति के लिये हमारे भीतर दार्शनिक का चिंतन, संत की साधना और कवि की कल्पना का उचित मात्रा में तथा अन्यान्याश्रित हो कर रहना अत्यंत अनिवार्य है। दार्शनिक किसी वस्तु को देख कर उसकी तह में, भीतर पैठ कर उसका विश्लेषण करने लगता है। वह अपरोक्ष सत्ता की मूल अव्यंतर-ग्रंथियों को जोड़ने में अपने जवन की सार्थकता सिद्ध करता है। वह सोचने लगता है, दृश्य पदार्थ में रूप नहीं जता। हिमाग्री कसरत दार्शनिकों का नित्य व्यायाम है। संतों का जवन साधनामय होता है। संत-जवन मनुष्यत्व का ध्वस्तत्व में लय होने का क्रम-विकास है। संत लोग अपने जवन को यम-नियमों के द्वारा तपश्चर्या में निरत रह कर परमात्मा के चरणों में जुड़ा देते हैं। उनके सभी कर्म-सभी व्यापार ध्वस्त-मुक्त होते हैं। उनके लिये जगत के सभी पदार्थ परम तत्त्व के साथ अपना संपर्क खरितार्थ करते हैं। वे किसी चीज को देख उसके रहस्य जोड़ने के लिये उसकी तह में पैठ कर सोचते नहीं, वे रहस्य के संकेत का शीघ्र ही अनुभव कर लेते हैं और उसीमें अपनी सत्ता जो कर सर्वोत्तम-भाव से तादात्म्य स्थापित कर लेते हैं। वे सभी जगह अपने उपास्य देव को ही देखते और सर्वत्र अपने आराध्य देव का ही अध्यारोप कर संयोग की मधुर भावना में लीन हुआ करते हैं। कवि का जवन कल्पनामय होता है। किसी भी पदार्थ को देख वह विस्मय से अलिखित हो जाता है। अपने पार्थिव अस्तित्व को गंवा कर कवि उपर उड़ता और गाने लगता है। कवि-जवन हवा की तरह स्वच्छंद रहता है। सुमन के सौरभ की लालिमा वह विश्व में रहते हुये भी स्वर्गीय संपदा है। वह गाता है; क्योंकि वह अमर जवन के अमर संगीत को रोक नहीं सकता, उसे गाये विना उससे रहा नहीं जाता। वह भावना के अव्यंतर अनुभूति-भंड में विश्व के समस्त विकास एवं विलास को देख-देख, उसके मूल-सौंदर्य की माधुरी का रस-पान कर, उन्माद एवं विस्मय से भर जाता है। उसके हृदय की धारा फूट निकलती है और वह अपने हृदय में ही लुवनव्यापी परम भावना की उलक पाने लगता है।

हम उपर कह चुके हैं कि मानव-जवन की पूर्णता को प्राप्त करने के लिये कर्म, लज्जा एवं ज्ञान की लालिमा चिंतन, साधना एवं कल्पना का सामंजस्य तथा व्यवस्थित रूप से रहना अनिवार्य है, अत्यंत आवश्यक है। इन तीनों का पूर्ण रूप से समन्वय ही हमें उस उच्च मनोभूमि में पहुँचा देता है, जहाँ से दृष्टिपात करने पर जगत के सभी पदार्थों में सरसता का आभास मिलने लगता है; और सर्वत्र दिव्य प्रेम-संगीत की धारा अनंत निराकार की विराट् छाया में अंतर्हित हो जाती है। इस पूर्ण दृष्टि को प्राप्त कर लेने पर हमारे देखनी-प्रसूत वयनों से अमर साहित्य की सृष्टि होगी, हमारी वाणी में ही अमरता केलि करेगी और हम जो कुछ कहेंगे, उसीमें विश्व के संतप्त प्राणियों की तृप्ति का जूझने की क्षमता रहेगी, उसी में धृति की शीतलता एवं अमरता रहेगी कि सभी प्राणी परम आनंद तथा आनंद के साथ उसका रस-पान करना चाहेंगे।

वैदिक काल के ऋषि-महर्षियों से लेकर आजकल के प्रतिभाशाली कवियों तक की वाणी में जहाँ भी अमरत्व का रस हमें मिलता है, उसमें केवल एक ही रहस्य है; और वह यह कि काव्य में अमरत्व तब तक नहीं आ सकता, जब तक चिंतन और साधना, दोनों मिल कर कवि की कल्पना में सहायक न हों। वास्तव में कल्पना-विहंगम के चिंतन और साधना

हो पंथ है, जिनके सहारे कवि उड़ता-उड़ता धीमे दूर यका जाता है कि स्वर्ग की सारी संपदा को वह लेय समझने लगता है। उस समय वह अपनी आत्मा के अनंत में अपनी सृष्टि पाता है, और उस नवीन सृष्टि में वह ज्वन और मृत्यु, दोनों से ही उँचा उठ जाता है। अत्रेण-साहित्य में भी शैली, डिट्स, ग्लिट्मैन तथा हंमरसन की वाणी में जो अमरत्व है, उसका मुख्य कारण यही है कि घने कवियों की कल्पना चिंतन एवं साधना से प्रसृत एवं परिष्कृत है। कल्पना को उच्छृंखल होने से चिंतन जयाता है, और साधना उसका परिमार्जित एवं संस्कृत बनाती है। कल्पना में चिंतन और साधना का यही स्थान है। चिंतन मस्तिष्क को नग्न करता है, और साधना के द्वारा लावना तीव्र होती है।

अथ प्रश्न यह उठता है कि चिंतन, लावना और कल्पना के तीन विभिन्न क्षेत्र होते हुए भी क्या कारण है कि वे एक ही व्यक्ति-विशेष में आ मिश्रते हैं? कवि के अंतर्गत की डौन-सी परिस्थिति है, जिसके द्वारा प्रेरित हो कर वह कल्पना का सम्राट् होते हुए भी लावना और चिंतन की उपेक्षा करता है? क्यों लावना और चिंतन के बिना कल्पना पंथ-कटे पक्षी की भाँति, निर्वा-विहीन काँकिला की तरह, पात्यों के बिना लता की भाँति लंगड़ी दीपती है! संसार में एक ही ऐसी चीज है, जिसमें स्वर्गीय सुधा और सौंदर्य का प्रच्छन्न भोहाद्वि है। वही एक पदार्थ है, जिसके द्वारा धरा वसुंधरा कलहाती है, संसार में मधुरता और सरसता दीपती है और जिसके द्वारा ज्वन धारण करते रहने की अलिखीया अपनी रहती है—वह है प्रेम! प्रेम संगीतमय ज्वन की एक गहरी खली धारा है, जिसमें अवगाहन करनेवाले को दिव्य माधुर्य के अतिरिक्त और कहीं कुछ नहीं दिभाष्ट पड़ता। धसप्री रम्यस्थली का पुष्प है शृंगार, जो विप्रबंध में भिन्न उठता है। संयोग-शृंगार में लाव-शांति प्राप्त होती है और विप्रबंध में लावतीव्रता! संयोग से हृदय की अलिखीयाओं, लावसाओं तथा आशाओं निर्वाण-मुण्य हो जाती हैं; अनंत का सांत में पर्यवसान हो जाता है। संयोग-शृंगार में प्रेम व्यक्तिबद्ध हो जाता है, ओकेन्मुण्य हो जाता है, संकुचित हो जाता है; प्रकृति के नाना रूपों में प्रेम की व्यापकता का ध्यान हमें नहीं रहता और हमारी वृत्तियों तीव्र न हो कर शांत हो जाती हैं।

जब हम अपने प्रिय के पिछोह में उससे दूर हो जाते हैं, तब हमारी सभी रागात्मिका वृत्तियों जग जाती हैं। हमारे भीतर एक प्रकार की क्रांति भय जाती है। अपने सभी कर्मों में, सृष्टि के सारे व्यापारों में, प्रकृति के निम्न विधास में हम प्रणय की दिव्य न्योति का अवलोकन करते हैं। हमारी आँखों के चारों ओर प्रेम-ही-प्रेम दृष्टिगोचर होता है। हमारे भीतर मिशन की जो 'उत्सुकता' होती है, वही हमारी वृत्तियों को अनुराग के लाल रंग में रंग देती है; जिससे हम जो कुछ सुनते हैं, सभी प्रेमी का सहेशा जानेवाला बन जाता है; और हम जो कुछ देखते हैं, वही हमारे प्रेमी के रंग में, उसीका प्रतिरूप बन कर हमारी आँखों को खंखल बना देता है। तात्पर्य यह कि संयोग में जिन-जिन लावनाओं का उपशमन हो जाता है, उन्हीं-उन्हीं लावनाओं का विप्रबंधलावस्था में तीव्रीकरण और उत्तेजन होता है। पिछोह में हमारे हृदय को एक प्रकार की ठेस लगती है; एक टीस उठती है और झेला झूट पड़ता है। यही टीस या ठेस हमारे अंतर्ज्वन की पूर्ण अलिख्यकित है, और यही है काव्य का यथार्थ विषय। 'काव्य का विषय' से हमारा अलिख्य किसी प्रकार का प्रतिबंध जडा करने का नहीं है; और न काव्य के सुविस्तृत क्षेत्र को संकुचित करने का। धस कथन से हमारा तात्पर्य केवल घटना ही है कि संयोग-शृंगार की अपेक्षा विप्रबंध-शृंगार में हमारी रागात्मिका वृत्तियों के क्षीन होने का अधिक उपकरण प्राप्त होता है। करुणरस में हमारा हृदय और रसों की अपेक्षा अत्यंत शीघ्र ही आतपीत हो जाता है, और धसका प्रापत्य हमारे हृदय पर और रसों की अपेक्षा अधिक देर तक रहता है। हमारे धस कथन की पुष्टि लवभूति के एको रसः करुण एव निमित्तमेदात्, भिन्नः पृथक् पृथगिवाध्रयते विवर्तनः ॥

अथवा शैली के “हमारे सजसे मधुर काव्यों करुणारसिक विचार ही दर्शानेवाले हैं” आदि कथनों से होती है। आदिकवि महर्षि वाल्मीकि के काव्य-काल से कवीन्द्र रवीन्द्र के काव्य-काल तक जिन जिन कवियों की वाणी में हमें अमरत्व का रस मिलता है, सभी की कृतियों में, मूल सूत्ररूप से हम इस एक रहस्य का उद्घाटन करते हैं कि वे ही कवि अमर हो गये, जिनके जवन में कली-न-कली टीस उठी थी, और जिनहोंने जवन की अलिव्यक्ति के सूक्ष्म विश्लेषण में करुण-रस का सहारा लिया था !

हो पहर का समय था। अहर्षि वाल्मीकि मध्याह्निक संध्या करने का तमसा-तट पर पड़े थे। वहां उनहोंने कौन के एक जोड़े का देखा। व्याध ने उस जोड़े में से कामभोहित एक कौन का मार डाला। ऋषि के हृदय में करुणा का समुद्र उमड़ पड़ा। अकस्मात् वाणी कूट पड़ी, सहसा अनुष्टुप छंद में उनके हृदय की धारा गह गयी:-

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः। यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥

हम काव्य में इसीका अमरत्व कहते हैं। आदिकवि की इस वाणी में ‘नूतनच्छंदरत्न-भवतार’ ही नहीं है, लावना की पूर्ण अलिव्यक्ति के अर्थ उपयुक्त साधन भी है। इसी मनोवेग ने रामायण-जैसे महाकाव्य का प्रणयन किया। ऋषि के हृदय में ठेस लगी, दिल का दरिया उमड़ पड़ा, करुणा का जल कवि के हृदय में हलचल मचाने लगा। कविता की रचना में अंतस्तल की इस निगूढ़ प्रेरणा का ही नाम अमरत्व है। कवि का साम्राज्य हृदय है, मस्तिष्क नहीं; उसका नंदन-वन कल्पना और मनोवेग है, बुद्धि नहीं; कवि तन्मयता का उपासक होता है, जिंगीपा का नहीं; कवि अवतार होता है, जनाया नहीं जाता; काव्य की प्रवृत्तियों ने उसके हृदय के अनुभूति-भंड में प्रच्छन्न लाव से विद्यमान रहती हैं, वे अनुकूल काल, घटना और परिस्थिति पा कर जग जाती हैं, उनका स्फुरण होता जाता है और तादात्म्य की संगीत लहर में वे अलाप उठती हैं !

वैदिक युग के महर्षियों में भी इसी सत्य का प्रसार मिलता है। ध्यान और धारणा के अनंतर जब वे समाधि में प्रविष्ट होते थे, और अपने उपास्य देव के साक्षात्कारद्वारा संसार के आलु-आलु में अहं की सत्ता का विकास देखते थे, तब आत्मा का परमात्मा में लय हो जाता था, एक में अनेक का और अनेक में एक का भिन्न-प्रतिभिन्न आलास होने लगता था, ज्ञाता और ज्ञेय में कुछ अंतर नहीं रह जाता था। परंतु धीरे-धीरे समाधि टूटने लगती थी, उपास्य देव के समीप की लावना धीरे-धीरे हटने लगती थी और ऋषियों के अंतस्तल से करुण विनय निकल कर गगन-लेहन करने लगता था—

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्रदेव वरुण व्रतम्, मिनीमासे द्यवि द्यवि ।

मा नो वधाय हत्नेव जिहीणानस्य रीरधः मा हृणानस्य मन्येव ॥

वरुण का स्थान वैदिक युग के देवताओं में सजसे उंचा है। प्रजापति अग्नि की उपासना भी ऋषि-महर्षियों में प्रयत्नित थी। “कस्मै देवाय हविषा विधेम ?” में विश्वंध्य आतुर हृदय की कामल और करुण पुकार के अतिरिक्त सच्ची लगन और मिलन की तीव्र उत्सुकता भी है। काव्य में यही अमरत्व है।

उद्वास और विषाद, दोनों काव्य के विषय हो सकते हैं। उद्वास में कवि उपर उड़ता है, और विषाद में अपने भीतर ही डूबता है। उद्वास में वह समीर-सा स्वच्छंद हो जाता है, कामना की तरह उसकी कल्पना परम मधुर हो जाती है और उसके मनोवेग में तीव्र व्यपलता डेलि करने लगती है। वह प्रकृति के नाना रूपों में आनंद तथा हर्ष की ही मात्रा पाता है। उसके सम्मुख प्रकाश-ही-प्रकाश रह जाता है। विषाद की दशा में हम अपने ही भीतर डूब जाते हैं। हृदय में एक प्रकार की घोर क्रांति भय जाती है। हमारा मन तनिक भी बाहर नहीं लगता। हम ‘पीर’ से व्याकुल हो जाते हैं, व्यथा से विह्वल हो जाते हैं, और इसी अवस्था

મેં હમેં અપની વ્યથા-કથા દૂસરોં પર પ્રકટ કર હૃદય કો હલકા કર લેને કી ઇચ્છા સ્ફૂરિત હોતી હૈ. વિષાદ સે આકાંત હૃદય કી કરુણ અભિવ્યક્તિ મેં હી અમર કાવ્ય કા બીજ સન્નિહિત હૈ.

અખ યહાં પર યહ જન લેના પરમાવશ્યક હૈ કિ કયા કારણ હૈ જો શૂંગાર, બીભત્સ, વીર આદિ રસોં કી અપેક્ષા કરુણ કા પ્રભાવ હમારે હૃદય પર શીઘ્ર હી પડ જાતા હૈ, ઔર સભી રસોં કી અપેક્ષા યહ દેર તક ટકરતા હૈ? યહ મનોવિજ્ઞાન કા પ્રશ્ન હૈ. સચ તો યહ હૈ કિ સંસાર મેં હમ સુખ કી અપેક્ષા દુઃખ કા અનુભવ અધિક કરતે હૈ. ઇશ્વર ને હી સંસાર મેં સુખ કી અપેક્ષા દુઃખ અધિક જનાયા-યહ કહનાં સર્વથા અનુચિત તથા અવિશ્વસનીય હૈ. ખાત ઐસી હૈ કિ બહુધા હમ સુખ સે રહતે હુએ લી અપને કો દુઃખાવૃત્ત માનતે હૈ; પરંતુ ઐસા કલી-કલી હી હોતા હોગા કિ દુઃખ મેં રહતે હુએ લી હમ અપને કો સુખમય માને. દુઃખ ઔર સુખ સાપેક્ષિક અથ-ચ પ્રતિદંદી ભાવ હૈ. સુખ ઔર દુઃખ રાત-દિન કી ભાતિ એકદૂસરે કે વિપરીત ભાવ હૈ. બાહ્ય ઉપકરણોં કા હમારી ચિત્ત-વૃત્તિઓં પર જો પ્રભાવ પડતા હૈ, વહ કિસી-ન-કિસી રૂપ મેં પ્રકટ હોતા હૈ. ઇસી પ્રકટીકરણ કા નામ સુખ-દુઃખ હૈ. સુખ-દુઃખ, દોનોં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરનેવાલે હૈ, શાંતિ-ભંગ કરનેવાલે હૈ. યહી કારણ હૈ કિ દુઃખ કી અવસ્થા મેં દુઃખ સહ લેના તો સ્વાભાવિક હી હૈ; પરંતુ સુખ કી અવસ્થા મેં લી પ્રાયઃ હમારા જીવન દુઃખમય હી પ્રતીત હોતા હૈ. જિસ અવસ્થા મેં હમ રહતે હૈ, ઉસી અવસ્થા મેં દૂસરે કો દેખ-કર હમેં આશ્વાસન મિલતા હૈ, વિશેષતઃ દુઃખ કી દશા મેં. કરુણ-રસ માનવવ્યાપાર કી સખસે અધિક પ્રવૃત્તિઓં કા અભિષિંચન એવં અનુશાસન કરતા હૈ. હમારી વૃત્તિઓં કો ભિગો રખને મેં કરુણ કા હાથ બહુત અધિક હૈ. હમ દુઃખ સે ધિરે હુએ હૈ, હમારે ભીતર કરુણા કી ધારા બહા કરતી હૈ ઔર ઇસીકી અભિવ્યક્તિ હમ સર્વત્ર દેખના આહતે હૈ. ક્ષણિક મિલન કે અનંતર વિયોગ કી જો અપાર વેદના હૈ, અધરોં પર ક્ષણિક મુસકાન મેં જો અસીમ વિષાદ છિપા હુઆ હૈ, જીવન કે વિલાસ અથ-ચ વૈભવ કી તહ મેં મૃત્યુ કી જો કીડાએ વર્તમાન હૈ, વહી કાવ્ય કા વિષય હૈ. વહ હૃદય કી સમ્યક અભિવ્યક્તિ હૈ, વહ કરુણા કા નિર્ઝર હૈ! ઋગ્વેદ મેં ઉલ્લાસ એવં વિષાદ, દોનોં કી વ્યંજના હૈ. અનાદિ-કાલ સે હી ઉલ્લાસ તથા વિષાદ, દોનોં કાવ્ય કે વિષય માને ગએ હૈ. ઋગ્વેદ કે ઉપાછંદોં મેં તો ઉલ્લાસ એવં ઉમંગ ઇતની અધિક માત્રા મેં વિદ્યમાન હૈ કિ હમારી 'રોમેન્ટિક પોએટ્રી' ઉસકી છાયા-માત્ર પ્રતીત હોતી હૈ; વહ સજીવતા ઔર સરસતા ઇસમેં હૈ હી કહાં?

ઇસ સંસાર મેં યોગ્યતમ કો હી વિજયશ્રી મિલતી હૈ-અર્થાત્ જીવનધારણ કી પ્રતિદં-દિતા ઔર ઉસમેં યોગ્યતમ કા વિજયી હોના યહ નિયમ ચાર્લ્સ ડાર્વિન ને પહલેપહલ જોજ નિકાલા થા, યદ્યપિ અનાદિ-કાલ સે યહ વિશ્વ કે સભી પ્રાણિઓં મેં વ્યાપ્ત થા. વિજ્ઞાન મેં હી નહીં, કલા મેં લી યહ વ્યવહત હૈ. હાં, ઇસમેં કોઇ સંદેહ નહીં કિ વિજ્ઞાન મેં જો યોગ્યતમ હૈ, વહ કલા મેં નહીં; ઔર જો કલા મેં હૈ, વહ વિજ્ઞાન મેં નહીં. હિમાલય ઔર ગંગા કો દેખ કર એક વૈજ્ઞાનિક પર્વત કી ઉંચાઈ ઔર નદી કી ગહરાઈ તથા પથ્થર કે ભેદ ઔર જલ કે રંગ કે 'વિશ્લેષણ' મેં લગ જળયગા; પરંતુ એક કલાવિદ્, એક કવિ હિમાલય કી ગગનચુંબી શિખરમાલાઓં કો દેખ ઉલ્લાસ સે ભર જળયગા, ઔર ઉસમેં ઇશ્વર કી મહત્તા કા અનુભવ કરેગા. ગંગા કો દેખ વહ અપને અહંભાવ કો ઉસમેં નિમજ્જિત કર દેગા, ઉસમેં માતૃમૂર્તિ દેખ ગદગદ હો જળયગા. વિજ્ઞાન કા મૂલ હૈ વિશ્લેષણ, કિસી ચીજ કા અલગ-અલગ કર કે દેખના ઔર ઉસકે ભૌતિક રહસ્ય કો સમજના. જિગીષા વૈજ્ઞાનિક કી સ્વાભાવિક વૃત્તિ હૈ; પરંતુ કલાવિદ્ કી પ્રવૃત્તિ સંશ્લે-ષણ કી ઔર હોતી હૈ-કિસી ચીજ કો પૂર્ણરૂપાત્મક દૃષ્ટિ સે દેખના ઔર ઉસકે સૌંદર્ય પર મુગ્ધ હો જના, ઉસકે વૈભવ દેખ વિસ્મય એવં ઉમંગ સે ઉલ્લસિત હો ઉડના હી સંશ્લેષણ હૈ. તાદાત્મ્ય કવિતા કા પ્રાણ હૈ. ઉપનિષદોં મેં હમારે હૃદય કી સભી વૃત્તિઓં કે પૂર્ણ રૂપ સે લીન હો જાને કા કૌન-સા ઉપાદાન હૈ? ઉપનિષદોં મેં દાર્શનિકતા લખાલખ ભરી હૈ, જો હમારે બુદ્ધિ-તત્ત્વ કો જગત્ત એવં ઉદ્દેશ્યોધિત કરતી હૈ. અખિલ લોક કે ચક્ષુસ્વરૂપ સૂર્ય કી પ્રભા કે સમાન,

वायु की विश्वव्यापकता के समान हमें ब्रह्म की व्यापकता का आभास पाने के उपनिषदों ने हमें अवश्य प्रेरित किया है; परंतु साथ ही साथ यह भी कह दिया कि शरवत्तन्मयो भवेत् । अद्वैतवाद चिंतन की पराकाष्ठा द्वारा ही प्राप्त हो सकता है। उसमें हमारी वृत्तियों के अनुरजित जेब प्रसृत करने की क्षमता नहीं। धारणा की पूर्ण योजना ही अद्वैतवाद की सीढ़ी है। कुछ देर के लिये लगे ही हम सर्वात्मभाव से आत्मा और परमात्मा की ऐक्य-भावना का अपने हृदय के अनुभूति-भंड में आवाहन कर सकें; परंतु आते-पीते, सोते-जगते, उठते-ठहरे-अर्थात् ज्वन की प्रत्येक क्रिया में, आनंद की पुष्ट देने के लिये द्वैत-भाव ले कर ही चलना पड़ेगा। विद्या और विनय से संपन्न ब्राह्मण, गौ, हस्ती, कुत्ते और श्वपच में समान रूप से विश्वात्मा का निवास है—यस धारणा में पूर्ण विश्वास के लिये जरा कठिनाता का सामना करना पड़ेगा; परंतु—

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कान्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि युक्तवैवमात्मानं मत्परायणः ॥
आदि भगवद्भयनों में हमारे हृदय की जिज्ञासा—वृत्ति तुष्ट हो जाती है; हम जन जते हैं कि विश्व का भंगल भगवान का मुख्य कर्म है। शिव, कल्याण का अवतार भगवान का प्रधान स्वरूप है। वह हमारे सभी कर्मों का प्रसार जेब परिष्कार, संवर्द्धन जेब अनुशासन किया करता है। उपनिषदों में जैसे वाक्य अधिक हैं, जिनमें द्वैत-भाव के ले कर हमारे और परमेश्वर के भीय मधुर संघर्ष का सूक्ष्म विवेचन है। विश्व के कोलाहल से हमारे प्राण धतने ज्य-से जते हैं कि हमें शांति और शीतलता की अपेक्षा होती है। प्रेम के आह्व शांति जेब शीतलता है ही कहाँ? इसी मधुर प्रेम का वर्णन उपनिषदों में जरा पडा है। सदाचार प्रेम की मधुर ज्योति है, जिसकी विशद व्याख्या उपनिषदों में विद्यमान है। उपनिषदों में हमारे हृदय की निरंतर शांति जेब प्रयूर शीतलता का अपार साधन है। यही कारण है कि आज हमारे वर्ष भीत गये, आज भी उत्सुकता जेब उद्वास के साथ हम उपनिषदों की मधुर धारा में अवगाहन करते हैं, और हमारा हृदय अमरत्व का पान कर कृतकृत्य हो गया करता है! शंकराचार्य के ज्ञान-प्रधान अद्वैतवाद में हमारे हृदय का अनुरंजन नहीं होता। उस विशद भद्रता से हम अकित हो न सकते हैं, किंतु डूब नहीं सकते। परंतु रामानुज के अकित-प्रधान विशिष्टाद्वैत में हमारी जिज्ञासा—वृत्ति के तुष्टि मिलती है, हमारे हृदय के ऐक विशेष प्रकार का आश्वासन अथ-य आनंद प्राप्त होता है। जे हमारे हृदय के अपने रंग में रंग होता है और उद्वास तथा उभंग का उद्रेक करता है, वही काव्य है; इसीमें अमरत्व का रस है, इसीमें वह पावनत्व तथा शीतलता है, कि जिसे पाने के लिये हमारा हृदय सदैव लावायित रहता है। इसीको हम काव्य में अमरत्व कहते हैं।

रामायण और महाभारत, दोनों महाकाव्य ज्वनपूर्ण आलोचना हैं। उनमें ज्वन की प्रत्येक दशा का विशद विवेचन है। वादमीकि और व्यास, दोनों अपने काव्य में डूब गये हैं, उनोंने अपनी आशा निमज्जित कर दी है। उनके काव्यों के नाम तो अतिव्यापी हैं। दोनों महर्षि इसीमें लुप्त हो गये हैं। दोनों काव्यों में क्रांतिदर्शी महर्षि—कवियों ने अपने हृदय की आत कही है, जिससे हमारी अंतरात्मा के धन काव्यों में संतुष्टि की उपलब्धि होती है। सीता का सतीत्व और द्रौपदी की क्रियाशीलता किसको मुग्ध नहीं कर लेती? राम-सा आदर्श भयोदा-पुरुषोत्तम तथा युधिष्ठिर-सा सत्यवादी जनने की बालसा किसके हृदय में नहीं जगती होगी? भरत-सा बाध संसार के किस साहिल में भिगेगा? सत्य तो यह है कि धन महाकाव्यों के पढ़ते समय हमारी लौकिकता नष्ट हो जाती है, हम स्वर्ग का आनंद लूटने लगते हैं। कवि अपने रंग में हमें रंग देता है। काव्य में यही अमरत्व है।

माध और बारवि में प्रयूर पांडिल था, अगाध विद्वत्ता थी। उपमा, अर्थ-गौरव तथा पद-बालिल, सय कुछ धनमें हैं; परंतु क्या कारण है कि जिस उत्साह के साथ हम कालिदास और लवभूति के ग्रंथों का अध्ययन करते हैं, उतना माध, दंडी और बारवि के नहीं? समा-

सौक्ति और श्लेष के सहारे भाषा ने एक ही श्लोक में कहीं जाते कहे दी हैं। यमकार का उत्कृष्ट उदाहरण संस्कृत-साहित्य के छंद पिछले जेबे के कवियों में प्रचुर परिमाण में मिलता है। छंदके अध्ययन में हमारे भरितक का पूरा व्यापार हो जाता है; परंतु कविदास और लवभूति में जो रसात्मकता है, जो लाव-प्रवणता है, जो रमणीयार्थ-प्रतिपादक शब्दों की प्रचुरता है, वह अन्यत्र दुर्लभ है। कविदास का जीवन शृंगारमय था; शृंगार के दोनों पनों की मधुरता से उनका हृदय ओतप्रोत था। मेघदूत विप्रलंब-शृंगार का उत्कृष्ट नमूना है। विरह जैसी मधुर कहानी किसी और कवि ने नहीं कही। संसृत, पवनदूत, मयूरदूत आदि दूतकाव्यों में हमें वैसी लावुकता तथा सरसता नहीं मिलती। ये तो मेघदूत के अनुकरण-मात्र हैं। अनुकरण में सज्जता कहां? रघुवंश-महाकाव्य में हम कवि को मानवजीवन का सूक्ष्मातिमूर्त विश्लेषण करते पाते हैं। आख प्रकृति और अंतःप्रकृति, दोनों के साथ कवि के हृदय का पूर्य सामंजस्य है। कहीं-कहीं तो हम कवि को प्रकृति की स्वच्छ सुषमाओं में डोकिवा की लांति डूकते हुआ पाते हैं, और कहीं-कहीं मानव-हृदय की मूल अभ्यंतर लावनाओं के गीय जमर-सा गुंजर करते हैं। कुमारसंभव और शकुंतला तो स्वर्ग की गीत हैं। वे तो कामना की तरह सुंदर और कल्पना की तरह मधुर तथा लावना की तरह डोमल हैं। साधना और तपस्या द्वारा ही सच्ची उपलब्धि हो सकती है—यही दोनों काव्यों का विषय है। प्रेम में मोह, आसक्ति तथा आख सौंदर्य का कोष्ठ स्थान नहीं—यही सत्य को कवि ने कुमारसंभव और शकुंतल में प्रदर्शित करने का प्रयत्न किया है; और इस प्रयत्न में वह पूर्य सक्षल हुआ है। लज्जनोरथा सती पार्वती की कठिन तपश्चर्या पढ़ कर किसका हृदय करुणा के जल से परिष्कावित नहीं हो जाता? लज्जान मारीय के आश्रम में—“**वसने परिधूसरे वसाना नियमक्षाममुखी घृतैकवेणिः**” शकुंतला को देख किसका हृदय पिघल नहीं जाता? महर्षि कण्व के आश्रम में ३५, यौवन और लावण्य से परिपूर्य शकुंतला हमारे हृदय पर अपना प्रभाव अमिट ३५ से नहीं डाल सकती; परंतु यहां वेदना, प्रताडना तथा प्रलाप्यान से व्यथित-हृदया शकुंतला हमारे हृदय का लूपण्य जन कर, सञ्जाती जन कर हमारे हृदय को तपोवन बना कर, मारीय के आश्रम में हमारी अंतरात्मा पर अपनी अमिट छाया डालती है, और हम सदा के लिये उसके पक्षपाती जन होते हैं। हमारा हृदय करुणाद्रि हो जाता है। यही कवि ने अमरत्व जिगेरे दिया है।

लवभूति की रचनाओं में कवि का शब्दों पर अपार अधिकार जलकता है। सत्य पूछीये, तो लवभूति के समान किसी भी संस्कृत-कवि में शब्दों पर अधिकार है ही नहीं। लवभूति की रचनाओं में शब्द-माधुर्य छिती अधिक मात्रा में है कि उनके श्लोकों को तनिक जेरे से पढ़ीये, जैसी ‘वनि निकलेगी कि मालूम होगा, जैसे आपके सम्मुख चित्र पडा हो। श्लोकों में चित्र प्नीयने की कला में लवभूति सर्वश्रेष्ठ कवि कहे जन सकते हैं। ‘**कणत्कनककिंकिणीं ज्जणत्संकारिणं धनुः**’ जैसे वाक्य लवभूति में जरे पडे हैं, जिससे वर्य विषय का जता-जगता चित्र हमारी आंजों के सामने ‘य जनता है, और हम कवि की प्रभर प्रतिभा देख विस्मयालिभूत हो जनते हैं। परंतु इससे हमारा अलिप्राय यह नहीं कि लवभूति अपने शब्द-काव्य या चित्र-काव्य के कारण ही अमर हो गये। इसके विपरीत कहना वास्तविकता पर पदा डालना और विद्वानों की आंज में ल ओंकना होगा। हमारे आचार्यों में जले ही ‘काव्य क्या है?’ इस विषय में विवाद होता रहा हो; और जले ही कोष्ठ प्वनि को, कोष्ठ अलंकार को और कोष्ठ रस को काव्य की आत्मा मानता हो; परंतु इस विषय में सभी आचार्य सहमत हैं कि काव्य का प्रधान विषय प्रलविण्यता है—हमारे हृदयपर अपना प्रभाव डाल कर हमारे हृदय को अपने रंग में रंग लेना ही कवि की अपूर्व सक्षलता कही जाती है। लवभूति में, अधिकांश स्थलों में, वे ही जाते मिलती हैं, जिन्हें मैथ्यू आरनाह जीवन की आलोचना कहते हैं, और वडंसवर्ध ज्ञान की मूल-अभ्यंतर ज्येति जनलाते हैं। लवभूति को ‘हृदय की जात’ कह देने में जरी सक्षलता भिधी है। उनकी रचनाओं हमारे हृदय को स्पर्श करनेवाली

होती हैं। कालिदास की अपेक्षा लवभूति में वास्तविकता की मात्रा अधिक है। अविज्ञान-शङ्कु-तल के यतुर्थ अंक में शङ्कुतला का तपोवन से गिरा लेना, अपनी प्राणुप्यारी सभियों से गिरा होना और लता-पुष्पों की सुषमा से हृदय का मधुर संपर्क विच्छिन्न होना-यह सबी करुण-रस के भीतर है; और करुणा का स्फुरण-मात्र करा कर कवि उसके परिपाक के लिये हमें स्वतंत्र छोड़ देता है। परंतु उत्तर-रामचरित में लवभूति ने तीसरे अंक में तो करुण का धितना गाढ़ा रस पहाया है कि पाठक स्वयं फूट-फूट कर रोओ बिना रह ही नहीं सकता। कालिदास हमारे हृदय को पसीजते हुये देवना आहते हैं; परंतु लवभूति तो हमारी आंखों में आंसू देव कर ही संतुष्ट होते हैं। उत्तर-रामचरित के कवित्व में दार्शनिकता कहीं-कहीं धतनी पड़ गयी है, जवन की आलोचना धतनी अधिक हो गयी है कि दार्शनिकता की ओर फूट निकलती है, और परिणामवाद तथा विवर्तवाद की उलझनों में हमारा हृदय लग जाता है। कहीं-कहीं तो अपूर्व-आत कल ही गयी है, जिसे संस्कृत के अन्य कवियों में पाना दुर्लभ ही है-

न किंचिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति। तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः॥

लवभूति अपने चित्रकाव्य के लिये लवे ही संस्कृत-साहित्य के अद्वितीय कवि माने जायें; परंतु वह अपनी उन्हीं रचनाओं के द्वारा अमर हो गये हैं, जिनमें 'हृदय की आत' कही गयी है, जिनसे हमारा हृदय उद्वेलित और उल्लसित हो जाता है-

व्यतिपजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतुः। न खलु बाहिरुपाधीन्धीतयः संश्रयन्ते॥

तथा प्रेम की वह परिभाषा, जिसमें कवि ने अपना हृदय जोड़ कर रच दिया है, कवि को उसके चित्र-काव्य की अपेक्षा अमर बनाने में अधिक सक्षीभूत हुआ है, वह है-

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थासु यद्विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः॥

पिछले जेबे के संस्कृत कवियों ने कविता-कामिनी का अलंकारों से धतना लाद दिया कि उस अलंकार-ही अलंकार रह गये, काव्य का स्वाभाविक सौंदर्य छिप गया और हमारा हृदय भी उनकी ओर से एक प्रकार विरक्त-सा हो गया। हृदय तो संसार में सजसे अधिक स्वार्थी पदार्थ है। जहाँ इसके अनुकूल दृश्य मिले, अनुकूल आते मिलीं, वहाँ वह बट उन्हे अपने भीतर छिपा लेता है, स्वीकार कर लेता है; परंतु जहाँ विपरीत आव दीजे कि बट वह अपना द्वार बंद कर लेता है। संस्कृत-साहित्य में एक कवि और हैं, जिनहें भारतवर्ष ही नहीं, योरोप तक उद्भास जेव आनंद के साथ पूजता है-वह हैं महाकवि जयदेव। गीत-गोविंद में जे मिठास है, वह अन्यत्र किसी भी साहित्य में दुर्लभ है। संगीत की उस मधुर धारा का, जे गीतगोविंद में पड़ी है, रस-पान करने के लिये कौन नहीं लात्तायित रहता? अज भी जय हमारे जवन में उदासीनता पढ़ने लगती है और सरसता तथा मधुरता अदृश्य के गर्भ में बिलीन होने लगती है, तो अंतरात्मा को केवल गीतगोविंद से परितोष मिलता है! जवन को आनंद जेव प्रेम से भर देने के लिये गीतगोविंद का एक पद भी पर्याप्त है। जयदेव की देववाणी की स्निग्ध पिथूपधारा में अवगाहन कर आज भी हम जन्म सक्षल करते हैं, और कवि की मधुर वाणी की मिठास का आरवाहन कर अमर पद प्राप्त करते हैं। देजिये, कितनी मिठास है:-
ललितलवंगलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे। मधुकरनिकरकरंबितकोकिलकूजितकुंजकुटीरे॥
विहरति हरिरेह सरसवसंते; नृत्यति युवतिजनेन समं सखि विरहिजनस्य दुरंते॥
तथा-रतिसुखसारे गतमभिसारे मदनमनोहरवेषम्; न कुरु नितंबिनि! गमनविलम्बनमनुसर तं हृदयेशम्।

धीरसमीरे यमुनातीरे वसती वने वनमाली; गोपीपीनपयोधरमर्दनचंचलकरयुगशाली। भुव।

गीतगोविंद में आदि से अंत तक ऐसी ही मधुरता लयालय लरी पड़ी है। इस विषय पर अगली संध्या में और भी कुछ लिखा जायगा। इस बार धतना ही।

(“सुधा”ना श्रावण सं० १९८४ ना संपादकीय लेखमांथी.)

૧૧૧-દારુ પીનારાઓ

(ગઝલ)

પિતા ત્રિકાલની સંધ્યા કરે ભરમ દીલાં તાણી, પુત્ર પરદેશમાં આવી પીએ છે દારૂનાં પાણી;
વિદેશે પુત્રને મૂકે ઉંચી આશે બિચારાઓ, થતાં અંકુશથી અળગા બને દારૂ પીનારાઓ !
નકારાંની નકલ કરવા અમારા લોક શૂરા છે, વિદેશીના ગુણો ગ્રહવા હમેશાં જે અધુરા છે !
હતા સાંજે સવારે જે પ્રભુમંદિર જનારાઓ ! પધારે છે પીકાંઓમાં અહીં દારૂ પીનારાઓ.
દીસે તિલાંજલિ આપી બુની નિજ સંસ્કૃતિ છોડી, રહ્યા છે મૃગજળ સરિખા સુધારા પાછળે દોડી.
સુધારો શું સુખી કરશે અકલહીણા ખટારાઓ, અહીં પરદેશમાં આવી બને દારૂ પીનારાઓ.
બની વિશ્વાસઘાતી નિજ બંધુ છેતર્યે શૂરા ! સડેલાં નિજ મંત્રોએ બધામાં વર્તવે પૂરા !
દીસે છે સિવિલીઝેશન તણા લીધા ઈઝારાઓ ! જરૂર નિજ દેશને દારિદ્ર દીએ દારૂ પીનારાઓ !
બીચારા દેશબંધુને નથી જુવાર ખાવાને, મળે છે ભાઈને પાગલ થવા પૈસા ઉઠાવાને.
પરંતુ ચાર દિવસ ચાંદનીના છે જનારા હો ! નફે નાલાયકી મળશે જરૂર દારૂ પીનારાઓ.

(તા. ૨૩-૬-૨૮ ના 'ગુજરાતી'માં લખનાર-શ્રી. દેવકૃષ્ણ પીતાંબર જોશી)

૧૧૨-મહામાયા કો જગાઓ

“જિસ દેશ અથવા રાષ્ટ્ર મેં નારી-પૂજા નહીં, વહ દેશ યા રાષ્ટ્ર કલી મહાન અથવા ઉન્નત નહીં હો સકતા. નારીશ્રી શક્તિ કી અવગણના કરને સે હી આજ હમારા અધઃપતન હુઆ હૈ. જહાં સ્ત્રિયોં કા આદર ન હો, જહાં સ્ત્રિયોં દુઃખ મેં સમય બીતા રહી હોં, ઉસ સમાજ અથવા દેશ કી ઉન્નતિ કી આશા રખના દુરાશા માત્ર હૈ. ઇસ લિયે, સ્ત્રિયોં કો જાગૃત કરના ચાહીએ. સ્ત્રિયોં મહામાયા કી પ્રતિમા હૈં. જખ તક ઉનકા ઉદ્ધાર ન હોગા, હમારે દેશ કા ઉદ્ધાર હોના અસંભવ હૈ.”

—સ્વામી વિવેકાનંદ

૧૧૩-વૌઠાનો મેળો લોડોની અસાધારણ ભોડ

એક ખખરપત્રી લખે છે કે, ચાલુ સાલે વૌઠાના મેળામાં આવેલાં મનુષ્યોની સંખ્યા અસાધારણ હતી. લગભગ સવાલાખ ઉપરાંત મનુષ્યો ભેગાં થયાં હતાં. આવખતે આ મેળામાં યાત્રાળુઓ માટેની સગવડ કરવાનું-એટલે કે બખર ગોઠવવું, રસ્તા રાખવા, જળજૂ બાંધવાં, ઢાળ કરવા, ધાસ વગેરેનાં ઝાંખરાં ખોદી કઢાવવાં, ઠેર ઠેર દીવાખતીઓ રાખવાં વગેરેની વ્યવસ્થા કરવાનું જે કાર્ય અત્યારસુધી રેવન્યુ ખાતાને હસ્તક હતું તે અમદાવાદ જીલ્લા લોકલખોર્ડે હસ્તક લીધું અને તે ખોર્ડના પ્રતિનિધિતરીકે ઘોળકા તાલુકા લોકલ ખોર્ડના પ્રમુખે તે બધી સગવડો કરવાની હતી; પણ દિલગીરી સાથે જણાવવું પડે છે કે, ગઇ સાલ કરતાં આ સાલનો વહીવટ વધુ અસંતોષકારક હતો. જળજૂ આગળ કે ત્યાં જતાં રસ્તાઓમાં ખતીઓ પણ મૂકવામાં નહોતી આવી. નદીના પટમાં ઉગેલાં કાંટાળાં ઝાંખરાંના વેલા કાઢી નખાયા નહોતા; તેથી લોડોને ઉતરવાની ભારે મુશ્કેલી નડતી હતી. સૌથી મોટી અડચણ તો વૌઠે જવાની ઘોળકા-સમજની સડક ઉપર અર્ધો માઇલ ઉપરાંત મેટલ પાથરી તે રસ્તો વાહનોના અવર-જવર માટે મુશીબતભરેલો ને ત્રાસદાયક બનાવી દીધો હતો. આથી તાલુકા સમિતિએ જે રસ્તો ચોથા વર્ષ ઉપર કાઢ્યો હતો તે રસ્તો પાછો આવખતે સમિતિએ દુરસ્ત કરાવ્યો હતો. જળજૂને કંતાનથી બંધાવવામાં આવ્યાં હતાં તે અતિશય જીર્ણ ને પાતળાં હોવાથી અંદરના મનુષ્યોની ક્રિયા બહારના માણસો જોઇ શકે તેવી હોવાથી સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેની મર્યાદા જળવાતી નહોતી. નદીની ધારે કેટલેકે સ્થળે ઉંચી ભેખડ જેવી હતી અને નહાનારાઓ પડે ને લપસી જાય તથા હેરાન થાય તેવી હતી; તેથી આ કામ, દુકાનોનાં ભાડાંની લગભગ બે હજારની આવક ખાનાર ખોર્ડનું હતું; છતાં તે તાલુકા ખોર્ડે કરાવ્યું નહિ. એટલે સ્વયંસેવકવિભાગે આખી રાત ગાળી નદીની ધારે સરખી કરી ઢાળ ઉતારી લોડોને નહાવાની સગવડ કરી આપી હતી. દૂર દૂર ભાવનગર ને આરડોલી જેટલા છેટેથી આવનારા તમામ સ્વયં-સેવકો વગેરેની સંખ્યા ૧૫૦ ઉપરાંતની હતી. આખી રાત ને દિવસ તેમણે ફરતા રહી ચોકી કરી, તમામ પ્રકારનો બંદોબસ્ત જળવી જેને તેને સહાય કરી હતી; અને ખુદ મામલતદાર સાહેબના તંબુ આગળનો ઉંચો ઢાળ કે જ્યાં બળે ગાડું ચઢાવતાં ખેસી જઈ હેરાન થતા તે ઢાળ તથા ખીજ અનેક ઢાળો તેમણે સરખા કરાવ્યા હતા. વળી આ ઉપરાંત ભૂલાં પડેલાં બાળકો સ્વયંસેવકોના પડાવે આવ્યાં હતાં અને ખીજાં તેથીએ વધુ રસ્તામાં ભૂલાં પડતાં તેમને ઝોળખી-તાની જોડે જઈ તેમનાં માખાપ ને વાલી વગેરેને જણાવવા સાથે સોંપ્યાં હતાં. બીજા સેવામંડળ-વાળા વૈદ ઇશ્વરલાલ અને ભાલેજના ડૉક્ટર કમળાશંકરે સેંકડો દરદીઓની સારવાર કરી હતી; જ્યારે સરકારી દવાખાતું ક્યાં છે તેની લોડોને ખખર પણ નહોતી. શ્રી. આનંદપ્રિયજી તેમની દુકડી સાથે સ્વયંસેવકોને સહાય કરવા આવ્યા હતા તેમના કાર્યકર્તાઓ ભાઈ ભૂલાશંકર ને કાલિદાસ કે જેઓ, આ મેળામાં ધાંધલ મચાવી તોફાન કરી તથા ત્રાગાં કરીને દુકાનદારોને ત્રાસ આપી બે આના ઉધરાવતા ફકારોનો સખ્ત વિરોધ ઉઠાવવામાં દુકાનદારોને સહાયભૂત થયા હતા; તેના બદલામાં એસિસ્ટન્ટ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ ઑફ પોલીસે તેમને પકડી પોલીસના પહેરામાં કલાકોસુધી બેસાડી રાખ્યા હતા અને કથા પ્રકારનો આરોપ મૂકવો તે નિર્ણય થઇ શક્યો નહિ; અને જમીન ઉપર છૂટવાની આ ભાઇઓએ ના પાડી ત્યારે આખરે થાકીને ઝોળખાણુ લઇ તથા જતજમીન લઇ છોડી મૂક્યા હતા. ફેજદારનું વલણુ સાઈ હતું, પણ આ સાહેબલોક કે જેમને ગુજરાતના મેળાની ખાસિયતોનું કાંઇ જ્ઞાન હોય નહિ તેમનું વર્તન પસંદ કરવા યોગ્ય નહોતું. છેલ્લાં બે વર્ષ થયાં ધારાળાઓ તોફાન કરે છે તેવું તોફાન ચાલુ સાલ પણ થવાની તૈયારીમાં હતું, પણ ખંભાત તરફના એક ખાહોશ જમાદાર, ઘોળકાના ફેજદાર, ભાવનગરવાળા સ્વામીરાવ, મીં ડાહ્યાભાઇ પટેલ, વસંતરાવ, શિવાનંદજી અને અન્ય સ્વયંસેવકોના એકત્ર પ્રયાસથી તે કાબુમાં આવ્યું હતું. આવાં તોફાનો જણી જોઇને કોઇ ગુંડાઓ કરાવે છે તેની ખાત્રી તે ટોળામાં પેડેલા

એક મુસલમાન મુંડાને સ્વામી રાવ અને મીંડાલાભાઈએ ખેંચી બહાર કાઢ્યો ત્યારે જણાયું. આ મુંડા તે ટોળામાં દાખલ થઈ દારૂ પીનાર છાકટાની માફક લથડીઆં ખાઈ વઢાવવામાં મદદ કરતો હતો. ખંભાત ખારાની એક હોડી ઉંધી વળી જતાં એક બાળકનો જન ગયો હતો. એક બળદ પાણી પીને આફરો ચઢતાં અને તેનું માથું નદીના ચીકણા કાઢવમાં પેસી જવાથી મરણ પામ્યો હતો. સ્વયંસેવકો તરફથી પુષ્કળ સાહિત્ય મફત વહેંચાયું હતું. ભાવનગરના સ્મશાનગૃહનાં સ્વર્ગનરકનાં ૧૯ ચિત્રોનો એક ખંડ અલગ કાઢ્યો હતો, જેનો લાભ હજારો લોકોએ લીધો હતો. બ્રહ્મ જ્ઞાનસંઘી ગૌસેવાનાં તેમજ રામાયણ વગેરેનાં ચિત્રો ખતાવવામાં આવ્યાં હતાં, મદર્શનગીના ખેલો કરી ખતાવ્યા હતા, ભજન-કીર્તન ગવાયાં હતાં, હિંદુધર્મ વિષેના ખેડુતોના કામનાં અનેક વ્યાખ્યાનો થયાં હતાં. અંધકવિ હંસરાજભાઈએ ખંડે દિવસ પોતાનાં કાવ્યો ગાઈ-ગવરાવી જનતાનાં મનરંજન કરી ખાદીના સંસ્કારો રેખા હતા. લાલાજીના અવસાનનિમિત્તનું સ્વરચિત હૃદયદ્રાવક કાવ્ય ગાઈ સંભળાવી તેમણે લાલાજીવિષે વિવેચન કર્યું હતું. શિવાનંદજીએ ખારડોલીની લડતનો ખ્યાલ ખેડુતોને આપી તેમને એકઠા કરવા ને નિડર થવા સમજાવ્યું હતું. સ્વયંસેવકોની છાવણીનો દેખાવ અતિશય આકર્ષક હતો. એક પરિષદના ભવ્ય મંડપ જેવી વ્યવસ્થા હતી. તે છાવણી ઠીક શણગારાઈ હતી.

આ પ્રમાણે આખા મેળામાં સ્વયંસેવકોનું સુંદર કામ આ વખતે જેટલું સ્પષ્ટ તરી આવતું હતું તેટલુંજ તેમના કાર્યમાં વિદ્વ આણવાનું લોકલખોડના પ્રેસિડેન્ટ સાહેબ તથા કેટલાક પોલીસ અધિકારીઓનું વિરોધી કાર્ય પણ તરી આવતું હતું અને સ્વયંસેવકોની છાવણીમાં જે થોડા ભાગમાં નાના પ્રદર્શનરૂપે ખાદી ગોઠવી હતી અને તે જમીન ઈર્ગરી હતી છતાં તેનું કોઈથી ના આકારી શકાય તેટલું બધું ભાડું રૂ.૭૪-૪-૦ સવા મુંવોતેર લેવાનો તુમાર ઉપસ્થિત કરીને રકમ અનામત લેવરાવી સ્વયંસેવકોને હેરાન કરવામાં આવ્યા હતા. રેવન્યુ ખાતા હસ્તકતા છેલ્લા સાત વર્ષના વહીવટમાં જે સરકારી ધોરણપર કામ ચાલતું હતું તે સરકારી ધોરણે તોડી નાખી સ્વયંસેવકોની સુંદર સેવા, તેમનો સહકાર એ બધાના પરિણામમાં ઉપલો શિરપાવ હાલની વ્યવસ્થા કરનાર ખોડે આપ્યો.

રામાયણનાં જે ચિત્રો બ્રહ્મ જ્ઞાનસંઘી ખતાવ્યાં હતાં તે ચિત્રો સરકારી કેળવણી ખાતાએ મોકલી આપ્યાં હતાં અને ઢોરના ડાંઢરોએ પણ ઢોરના રોગસંબંધી ચિત્રો ખતાવી થોડુંક વિવેચન કર્યું હતું.

(“મુંબઈ સમાચાર” તા. ૯-૧૨-૧૯૨૮ ની અઠવાડિક આવૃત્તિમાંથી)

૧૧૪-પ્રકીર્ણ વાવતો

સળગાવવા માટે કાકડી-સળગેલી મીણખતીનો વહી ગયેલો રસ ઉપયોગમાં લેવાના અનેક રસ્તા છે. એક તો એ કે, એનો ભૂકો એક વાસણમાં ફરી ઝોગાળી તેમાં વાંસની થોડી સળીઓ પલાળી સૂકવી રાખવી. દેવતા સળગાવવા માટે કાકડીને બદલે એ સળીઓ કામમાં લઈ શકાય.

સાપ માટે-કુંગળી પાસે રાખવાથી સાપ નાસી જાય છે એમ કહેવાય છે. એક અનુભવીનો મત છે કે, કાર્બોલિક ઍસિડની વાસથી પણ સાપ દૂર નાસે છે.

ડાઘમાટે-કપડાપર બળવાથી પડેલા લાલ ડાઘપર તરતજ કુંગળીનો રસ ચોપડી દેવામાં આવે તો તે નીકળી જાય છે એમ કહેવાય છે.

ભેજમાટે-ભેજવાળા કપાટ કે તાકામાં થોડો ડોરો ચૂનો મૂકી રાખવાથી ભીનાશ ચૂસી લેશે.

(“કુમાર” ના એક અંકમાંની માધુકરીમાંથી)

૧૧૫-સત્યનો અવધૂત

“**હ્રીસર્વો સદીકા મહર્ષિ**” ખરેખર એક અદ્ભુત આત્મા હતા. તેમના પ્રગાઠ ભક્તો અનેક વર્ષોના અવિરત શ્રમસાધ્ય ઋષિ-જીવન-ચર્યાશ્રોત્ર કરતાં છતાં તેમના ગુણોની માલિકા આટલીજ છે એમ કહી શકતા નથી. દિનપ્રતિદિન સૂર્ય ઉગે છે અને ઋષિનાં તપઃપ્રધાન સદ્ગુણાવલિનાં એ નવનવીન કિરણો વિચારકના હૃદયમાં સ્થાન લેતાં જાય છે, અને તેના વિચાર કરતાં કરતાં ભક્તોને આનંદસમાધિમાં દૂબતા મેં અનુભવ્યા છે. તેમના માટે દયાનંદ એ નામ કોઈ ચમત્કારપૂર્ણ અને લોકોત્તર ગૌરવભર્યું ભાસે છે; અને એ શબ્દોચ્ચાર થતા સંભળતાં તેમનાં બાહ્ય નયનો મીઝાઈ જઈ અંતઃશક્તિઓ વિકસિત ક્રમજની પેઠે ખુલી જાય છે, હૃદય આનંદ-સાગરને હિલોળે ચઢે છે અને જાણે કે એ આનંદસાગરનેયે ભરતી-ઝોટ હોય તેમ તેમનાં ઉન્નત મસ્તકો આપોઆપ નમી પડે છે. કદાચ આવા આનંદના સુખાનુભવને ઉદ્દેશીનેજ ઉપ-નિષદ્ધકારે આમ ગાતાં ગાતાં તેને વાણીમાં ઉતારવાની અશક્તિ વર્ણવી છે કે:—

ન શક્યતે વર્ણયિતું ગિરા તદા સ્વયં તદન્તઃકરણેન ગૃહ્યતે ॥

કોઈ તેને મહાન સુધારકતરીકે ઓળખે છે, કોઈ તેને મહાન યોગીતરીકે પીછાને છે; કોઈ તેને અલ્લવેતાતરીકે નમે છે તો કોઈ તેને આદર્શ સમર્થ સંન્યાસી કહી વંદે છે; કોઈ તેના અલ્લયર્થ ઉપર લદ્દુ છે તો કોઈ તેની તર્કપટુતા અને વાગ્મિતા ઉપર દિદા છે; કોઈ તેના સંયમ-નો પ્રશંસક છે તો કોઈ તેના વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતો ઉપર આક્રિંત છે; કોઈ તેના રાક્ષસી બળવાળા સુંદર અને સુડોલ શરીરથી અંજાય છે, તો કોઈ તેનાં પ્રખર માનસિક બળ અને ઉદીપ્ત આત્મિક બળને ઉપાસે છે; કોઈ તેને રાષ્ટ્રનિર્માતાતરીકે, કોઈ તેને દેશભાષાના પ્રચારકતરીકે, કોઈ તેને ‘**બહુપાત્ર્યે સ્વરાજ્યે**’ ના આદિ ઉદ્દેશોષકતરીકે તો કોઈ તેને સર્વ-સામ્ય-વાદના ફિરસ્તાતરીકે પ્રભુમી પોતાનો ભક્તિભાવ પ્રદર્શિત કરે છે. દરેક પોતાની શક્તિ-રુચિ અનુસાર તેનાં ચરણોમાં પોતાનાં ભક્તસૂત્રોને આનંદાશ્રુ સાથે સમર્પે છે. દયાનંદ એ અર્વાચીન ભારતનો રાષ્ટ્ર-દેવ છે એમ સમજી હું હૃદયની ભાવનાઓથી તેનું આરાધન કરું છું અને એ રાષ્ટ્રદેવનાં સિંહાસન સત્ય-ઉન્નવલ સત્ય-તીખાં સત્યનાં છે એમ સમજી તેની સત્ય-નિષ્ઠા ઉપર જગતનાં સામ્રાજ્યો હું ઓવારી નાખું છું. એ અલૌકિક અને અદ્ભુત, એ તપસ્વી અને સત્યના અડગ પૂજારીની સત્ય નિષ્ઠાવિષેજ આજે અહીં લખીશ, અને તે પૂર્વે તે પરમ પિતા પ્રભુને વિનવીશ કે, દીપાવલિના આ અવસરે આજથી પર વર્ષ પહેલાંની દીપમાલાઓ વચ્ચે, કેવળ સત્યને ખાતર પોતાનો જીવન-પ્રકાશ ખૂટાવી નાખી જે યતિવરે મહાપ્રયાણ આદર્શ, તેની કલ્યાણપ્રદ સ્મૃતિથી અમારા વ્યવહાર-જીવનમાં તેનાં સત્યનાં તેજકિરણોમાંનાં થોડાં ઘણાં પણ પ્રગટે એવી હે નાથ! કૃપા કરો. અસ્તુ.

સત્યનો એ પરમ ઉપાસક હતો, જન્મથી તે સત્યને વરી ચૂક્યો હતો, સત્ય તેના જીવનનો મંત્ર હતો અને સત્યમય તેનું આલોપાન્ત જીવન હતું.

ચૌદ વર્ષના જીવનપ્રભાતની સુરભી સાથે તેના માનસ-સરમાં સત્યનું સહસ્રદલ-કમલ પાંખડીઓ ઉઘાડવા લાગ્યું અને પ્રભુએ તેનાં કમલનયનોમાં તેજના અંબાર આંબ્યા, અને સત્યના આ જગત પૂજારીએ મૃદુસ્વરે શિવાલયમાં શિવ-પિંડી પાસે સૂતેલા પિતાજીને ધીરથી જગાડી એક શિવરાત્રિની અર્ધરાત્રિએ, મૂર્તિની સત્યતાવિષે કાયા પલટાવી નાખતો વજ્રાદિપિ કઠોર અને કુસુમાદિપિ મૃદુ પ્રશ્ન પૂછીજ નાખ્યો !

સત્યનો રસિયો બાલ પિતાની ધમકીથી સમસમી ગયો; પણ તેનું હૃદય મૂર્તિની સત્યતા-વિષે જવાલામુખીની જ્વલંતતાથી પ્રજ્વલિત થઈ ઉઠ્યું અને આત્માને અવાજ પારખ્યો કે, જે શિવ “**માન્યઃ સ મે સ્થાવરજંગમાનાં સર્ગસ્થિતિ પ્રત્યવહારહેતુઃ**” હોવાનું કહ્યું છે તે એક મૂષકથી-ઉદરથી પોતાનું રક્ષણ કરી ન શકે એ ત્રિકાળમાં નજ અને તે નજ અને ! એ નિર્ધાર કરી સત્યના બાલપૂજારીએ ધ્રુવની સમાન સત્યં શિવં સુંદરમ્નાં દર્શન કરવા માનસિક આરાધના આદરી.

કેવળ આજ સત્યપ્રાપ્તિ માટે તેને ગૃહનાં બંધન શતશત ધૃશ્વિકવેદનાસમ સાધ્યાં અને એક સંધ્યા-સમયે માતૃપિતાનાં આશા, લાડ, સંપત્તિ અને વિલાસને છોડી, એકાકી સત્યની અહાલેક જગાવવા કમનીય યૌવનના પ્રભાતે ૧૯ મા વર્ષે માયાના પાશો તોડી વછોડી ચાલી નીકળ્યો, તે આમરણાંત પાછાં પગલાં નજ લરવાની બીજમપ્રતિજ્ઞાએ એ ગયો.

સિદ્ધપુરના મહામેળા વખતે એક શિવાલયમાં બાવાઓ અને જોગીઓની હઠ જામી છે. કોઇ ભાંગમાં તો કોઇ ગાંજમાં ચકચૂર છે, કોઇ સાશીમાં રત છે તો કોઇ ચરસમાં બેકામ છે, તો કોઈ શરીરે રાખોડી રમાવી, જટાજૂટ વધારી ચીમટા અદ્રાળતા ‘અહાલેક બમ ગિરનારી’ની ખૂમો પાડતા સાધુતાનો વેશ ભજવે છે તો કોઇ ગૃહસ્થીને પણ શરમાવે તેવાં વસ્ત્રાભૂષણોથી સજ્જ થઈ ભક્તજનોને સંન્યાસનું માહાત્મ્ય સમજાવે છે. જ્યાં ત્યાં મોટા મોટા અખાડાઓ અને ધૂણીઓવાળા સંન્યાસના લીલામનું એ પ્રચંડ બજાર ભરાયું હતું. તેમાં એક લંગોટીમાત્ર સંપત્તિ-શાળી યુવક બ્રહ્મચારી અખાડે અખાડે અને ધૂણીએ ધૂણીએ રખડે છે અને સત્યને જાણવાની તેની આત્મતૃષ્ણાને છીપાવે તેવા હૃદયના ગુરુદેવની શોધમાં લાંધણો કરતો ફરે છે અને એક જગ્યાએ વેદાંતની ચર્ચા સાંભળવા લલચાઈ ત્યાં બેસે છે. ત્યાં તો દુર્વાસા મુનિને પણ બાબુએ ચૂકે તેવા રૌદ્રસ્વરૂપ પિતૃદેવનાં દર્શન થાય છે, અને કુપિત થયેલાં પિતૃ-નેત્ર-દ્વયમાંથી જરતા અંગારાઓને પોતાની દયાભીની આંખમાં સમાવી લે છે અને યથેચ્છ પ્રહારોને પુષ્પ ગણી વધાવી લે છે.

તરણુ બ્રહ્મચારી બંદીવાન બને છે અને પિતાજીને ઘેર પાછા ફરવા સ્વીકૃતિ આપે છે. આખા જીવનની આ એકજ પળ છે, જ્યાં દયાનંદને-હાં હાં દયાનંદને-જૂડું બોલવું પડે છે ! અને લાગ મળતાં પુનઃ જેને ખાતર અસત્ય બોલેલ તે અનંત સત્યની શોધમાં છટકી જાય છે !

પણ આથી કોઇ સત્યવશતા ઋષિને અસત્ય બોલ્યાનો આરોપ ના કરજો; રે એ પાપમાં કદી ના પડજો ! એ અનુત્તરે તેણે કદી છુપાવ્યું નથી, એ અનુત્તરથી તેને કોઈ પાર્થિવ લાભો હાંસલ કરવાના ન હતા. આ પ્રસંગને તેમણે પોતાના આત્મચરિતમાં સ્પષ્ટવાદિતાથી આપ્યો છે, એટલે તેમના ઉપર જૂઠું આજ લાગી શકતું નથી. મને તો એ પ્રસંગથી તેની સત્યવાદિતા વધુ સ્પષ્ટ થતી લાગે છે અને કદાચ તેને કોઇ ક્ષુદ્ર અપરાધ ગણે તોયે કવિવર કાલિદાસ કહે છે તેમ—

एकां हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्द्रोः क्षिणोष्चिवाङ्कः ।

અનંત ગુણરાશિમાં આ આત્મક્ષુદ્ર દોષનું અસ્તિત્વજ ક્યાં લાસે છે ? ક્ષીરસાગરમાં એક ક્ષુદ્ર લવણ-કણિકાનું અસ્તિત્વ ક્યાં છે ?

“નરો વા કુંજરો વા” ની પેઠે આ પ્રસંગ હતો; ધર્મ અને અધર્મનું ત્યાં પાર્થિવ યુદ્ધ હતું, મોહ-પાશનાં માનવી બંધનો અને સત્યની શોધમાં નીકળેલ આત્માની આરાધનાનું અહીં દૈવી યુદ્ધ હતું; છતાં યુધિષ્ઠિરને સંસારધર્મનો વિચાર કરતાં ધર્મરાજ કહી સંબોધે છે તેમ હું અમરતાનો વિચાર કરતાં ઋષિરાજને સત્યાવતાર કહું તો જરાય અનુચિત હોવાની કોઇને આશંકા સરખી ન આવજો.

કેમકે ઋષિ પોતાના દોષોને સ્વયં ખુલ્લા કરવાનું પસંદ કરે છે કે, એક વખતે તેમને ભાંગ પીવાની પણ આદત પડી ગયેલી. હુક્કાપાનની પણ લહેજત તેમણે ભોગવ્યાનું સ્વીકાર્યું છે; પણ સત્યને છોડવાનું કદી વિચાર્યું સરખું નથી. બલા ! આવી આદતો ન લખતે તો કોણ જાણુવા ગયું હતું ? પણ ના, એ તો સત્યનો પૂજારી છે, અને જ્યારે આત્મચરિત લખે છે, ત્યારે પોતાના દોષોનો સ્વીકાર કર્યોજ છુટકો. તેને એ તમા હોતી નથી કે, લોડો એથી તેના વિષે કેવું બોલશે ? જે માણસ પોતાની જાત ઉપર સત્યને ખાતર આટલો તીવ્ર થઈ શકે છે, તેને બીજાઓ ઉપર તીવ્રતર થવાનો નૈસર્ગિક હક્ક છે; અને એ તીવ્રતા જ્યારે સત્યની સરાણુપર ચઢે છે ત્યારે તીવ્રતમ થઈ જાય છે. જર્મનીના મહાન વિચારક કવિ નીટ્શેએ એટલા મોટેજ કહ્યું છે કે, તમામ સંસારના નવયુગપ્રવર્તકો કઠોરજ હોય છે અને કઠોર થવું તેમને માટે આવશ્યક પણ છે.

(‘પ્રચારક’ના સપ્ટેમ્બર-૧૯૨૭ ના અંકમાં લેખક:-સ્નાતક સત્યવ્રત)

૧૧૬-માઈ કે કસાઈ ?

.....૧૯૨૧ નો એ જમાનો હતો. સ્વાધીનતાનો અહિંસક રણજંગ મંડાયો હતો ! હિંદની તેત્રીસ કરોડની પ્રજા હિંદુઓના તેત્રીસ કોટિ દેવના અવતારસમ થઈ ગઈ હતી ! જીવતા-સહેહે-મૃત્યુવશ રહેવા કરતાં મરીને જીવવાનો અણમૂલ પાઠ તેણે અંતરથી વધાવી લીધો હતો. જનની સરખી જન્મભૂમિ ઉપર અલિદાન દેવાને માટે પોતાનાં શરીરો તેણે છાંધ દીધાં હતાં. એ અભૂત અને અશ્રુતપૂર્વ રણક્ષેત્ર ઉપર વામનસ્વરૂપે બલિને પાતાળમાં ચાંપવા ઉત્પન્ન થયેલા ભગવાન વામનના દ્વિતીય સ્વરૂપ મહાત્માજી પોતાનાં વિરાટ પગલાં ભરતા હતા. જગત થંભી ગયું, ઈતિહાસ થંભી ગયો, માનવભક્ષી કાળ પણ ધડી એક થંભી ગયો, ચોરાસી જેટલાં ગામડાંનાં પાદર પોતાના ગર્ભમાં સાંકળી લેતા ખારડોલીના બહાદુર તાલુકા ઉપર જગતમાત્રની આંખો મંડાઈ હતી ! ધડીભર તો મહાસાગરનાં ગર્જતાં પાણીયે થંભી ગયાં ! મોક્ષની એ અમર ધડી ઇતિહાસના અધારામાં પણ હજી તેજસ્વી ઝોજસથી લબ્ધી ઉઠે છે !

એકાએક નિર્મળા આકાશમાં મેઘનો કડાકો થાય એમ ચોરીચોરાનું રમખાણ ફાટી નીકળ્યું, અને સર્વત્ર ઝેરનાં ખીજ વેરાયાં ! જેમ એક રક્તખીજના લોહીના યુદ્ધેષુદ્ધમાંથી અનેકશઃ રક્ત-ખીજને પેદા થાય એમ હામહામ કોમી વેર, કોમી દ્વેષ અને કોમી ઈર્ષ્યાનો સળગતો દાવાનળ સર્વ પ્રગતિ, સર્વ પ્રવૃત્તિ, સર્વ ચેતન અને સર્વ ઉત્સાહને જલાવી દેતો, આગળ અને આગળ મોતની ફૂંચ કરતો વધતો ચાલ્યો !

એ હળાહળ ઝેર આપણા કોઈ ભયંકર પાપે આજ ગુજરાતમાં મૃત્યુધારે ઉતરે છે ! ભૂલાઈ જાય છે એ કાળજૂનો મિત્રપ્રેમ, ભૂલાઈ જાય છે એ બધાં રનેહનાં સૌમ્ય અને કાચા સૂતરનાં મજબૂત બંધનો કે જેથી એક માણસ ખીજને પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પી દેવા તૈયાર થાય છે ! આજ તો હિંદુ પોતાના રક્ષણને માટે ચરણ કરી, કલેક્ટરનાં ચરણ ચૂમી સરકારી મિલિટરીની માગણી કરે છે, કચેરીમાં કેસો ચલાવવા નાણાં વેરવા તૈયાર થયો છે, છાપામાં પોતાની નિર્બળતાને છાપરે ચઢાવવા વાણીના ખેલ કરી રહ્યો છે, મુસલમાન પોતાના દીન, પોતાના યકીન અને પોતાના ભાઈ સામે ઉભો થઈ ગયો છે. જે પોતાના દેશને માટે મરી શકતો નથી, જે પોતાના અધિકાર માટે પરદેશીઓ પાસે માત્ર લીખજ માગે છે, જે માતૃભૂમિને માટે મરી શકતો નથી, મરવાની તાકાત પણ ધરાવતો નથી, તે આજ મરજીદના પથથરો માટે મૂર્તિપૂજક સમેા બની હિંદુઓ ઉપર તરવાર તાણી ગુડાશાહી ખેંચી રહ્યો છે ! હિંદુઓ એક હાકોટો પડતાંજ પોતાના દેવની પાલખીઓને રસ્તામાં મૂકી પલાયન થઈ જાય છે, અને પોતાના દેવની એ પથથરપૂજા માટે વિદેશી ગૌભક્ષકોની અદાલતોને આંગણે ભાઈઓ વિરુદ્ધના મુકદ્દમાના સફેદ હાથીઓ બાંધે છે ! મુસલમાનો પણ પોતાની જાહેજલાલીના નંદનવનને ઉમેરી નાખનારાઓને ભૂલી જાય છે. પોતાના બાદશાહોના શિકાર કરનારાઓ પાસેથી લિક્ષા માગે છે !

કોઈ જાણતું નથી કે, આ કોમી કલહ શામાટે થાય છે ? હિંદુઓને પોતાના દેવોનાં અભિમાન હોય તો એ દેવોને માટે મરી શીટવા તૈયાર થવું જોઈએ; પરંતુ હિંદુઓ તો પોતાના દેવની પાલખીને સૌથી પહેલાંજ રસ્તામાં ફેંકી દે છે ! મુસ્લીમોને જો પોતાની મરજીદનું ખંડ અભિમાન હોય તો તો એ ભાઈઓએ યાદ કરવું ધટે છે કે, તેઓ જતેજ તેમના પોતાના તહેવારોમાં મરજીદો આગળ ચોવીસે કલાક ઘોંઘાટ કરે છે અથવા તો તેને નામે પોતાના બંધુઓનાં લોહી રેડી તેને તો પ્રથમજ અપવિત્ર કરે છે ! આ કારણો એ ખરાં કારણોજ નથી. એ તો માત્ર અથડામણનાં બહાનાંજ છે, બંને પક્ષોને એ ચોખ્ખો દંભ છે, નયું મિથ્યાભિમાન અને ગર્વ છે અને એ સિવાય એમાં કોઈજ સાર કે સત્ય નથી !!

* મુસ્લીમ અધિપતિના આધિપત્ય નીચે પ્રકટ થતું આ સામ્યવાદી સાપ્તાહિક પહેલાં મુસ્લીમો-

* આ લેખ એક ઈસ્લામી બંધુના તંત્રીપણા નીચે રાણપુરથી પ્રકટ થતા “સૌરાષ્ટ્રમિત્ર”માંથી “આર્ય-પ્રકાશ” તા. ૨૧-૧૦-૨૮ ના અંકમાં લેવાયેલો તેમાંથી લીધો છે.

ને બે બોલ કહેવાનો જે કામી અધિકાર ધરાવે છે તેનો ઉપયોગ આ સ્થાને અમારે માટે અયોગ્ય નથી.

ખિરાદરો ! તમારા મગજનું સમતોલપણું ગુમાવો ના ! તમારું જ્ઞાન ભૂલો ના ! પારકાની આંખે અને પારકાની બુદ્ધિએ ગતાનુગતિકની માફક દોરાવ્યા હવે દોરાઓ ના ! જે હિંદુઓ સામે તમે જંગ માંડી બેઠા છો, જે વિદેશીઓનાં શરણે શોધી રહ્યા છો, તે ઉપર કાંઈક વિચાર કરો !

તમારીજ બાદશાહી અને સત્તાની જાહેરાતોની વાડી વેડી નાખનારા, તમારા એ વૃદ્ધ અને કવિવર બાદશાહના શાહજાદાઓનો શરીરો શરીરો શિકાર કરનારા વિદેશીઓ સામે રંગુનની નામભૂલાયેલી કચરમાંથી તમારા એ શહીદ બાદશાહનો કરુણ આત્મનાદ તમે સાંભળી શકતા નથી ? નવાળ સુરાબુદ્ધિવા સામે કાળાં કાવતરાં શું કાંઈ હિંદુઓ કર્યાં હતાં ? અંગાળાની એ મુસ્લીમ સલ્તનતના નામને ખાતર ખુદાનું નામ લઈ ફાંસીને માંચડે હસતાં હસતાં ચઢી જનાર મહારાજા નંદકુમાર શું કાંઈ શીરંગીને પેટે જન્મ્યો હતો ? નિરાધાર હરણુની પછવાડે શિકારી વર-ઓનાં વિદેશી ટોળાં ગાજતાં હોય તેમ ખુદ મુસ્લીમ શિકારીઓજ-અફધાનો જેની પછવાડે કાળના ડાખલા ગમ્મવતા પડ્યા હતા, તે તમારા ભલા અને દીનપ્રેમી બાદશાહ હુમાયુનો જ્યારે તેના ભાઈઓએજ તિરસ્કાર કર્યો, ત્યારે તેને આશરો આપી શાહી ગુસ્સો પોતાને માથે ખેંચી લેનાર મેવાડનો એ મહારાજા અગ્રેજ નહોતો, શીરંગી કે વિદેશી ન હતો ! એ તો હિંદવાણીના રત્નગર્ભ-માંથી હિરણ્યગર્ભના પરિપાકરૂપ એક ક્ષત્રિય-એક હિંદુ હતો !

ખિરાદરો ! એ જુગજુનો ઇતિહાસ તો વિચારો !! હજારો હજારો વર્ષનાં વહાણાં જે ભાઈ-ચારા ઉપર તપ્યાં છે, તે તમે કેમ ભૂલો છો ? દીનપ્રેમી મુસ્લીમોને આશ્રય આપનારા મેવાડ, રણથંભોર, જેસલમીર આદિ રજપૂત રિયાસતોમાં તમારા માન-તમારા સ્વમાનને ખાતર હસતે મુખડે જળહળતા અગ્નિની પાવકનવાલામાં હોમાઈ જતી હિંદવાણીઓના જૈહરની જવાલાઓની સુવર્ણજ્યોત, જે અંધુત્વ ઉપર પ્રકાશી રહી છે; જે અંધુત્વ ક્ષત્રિયોનાં કેસરિયાં લોહીના પવિત્ર માર્ગનથી પોષાયું છે, તેને તમે વિસારી શકવા જેટલું તમારું જ્ઞાન ભૂલ્યા છો ? તમારો ધર્મ પેટને ખાતર વેચી તમારા યદીનનાં હાસ્યજનક લીલામ કરાવવાં છે ?

અને અમારે હિંદુભાઈઓને પણ કહેવું પડે છે-તમે છવીસ કરોડના જોરવાળા હો તોપણ અમને સાત કરોડને જરાય ઇજ્જત કરી શકવાના નથી ! તમારામાં અંદર અંદરજ એટલો કુસંપ, એટલો અધોર અત્યાચાર અને અન્યાય પ્રવર્તી રહ્યો છે કે, તમારા ક્રોધની ઠંડી જવાળાઓથી અમારી મસ્જીદના મિનારાઓ ડગમગવાના નથી. તમારી ગાયો માટે શહીદ થયેલા પીરોની દરગાહો આજ ઠેર ઠેર વેરાઈ છે ! તમને નાદીરશાહના ક્રોધમાંથી ઉગારી લેનાર મુસ્લીમ શાહજાદા આજ પોતાની ધરાની કબરમાંથી બોલી ઉઠે છે કે ‘આટલા ખાતર મારો ભોગ !’

મુસ્લીમો ! હિંદુઓ ! એકજ ખુદાનાં ખુદાઈ બાળકો ! તમારા સ્નેહ ઉપર આજ દિવસ સુધી સ્વાર્થનાં આવરણ છવાયાં નહોતાં ! તમારા ભાઈચારા માત્ર વાણીમાંજ સમાયા ન હતા ! જગન્નાથ પંડિતને વરનારી એ મુસ્લીમ નાજનીન કે મોગલોના જનનખાનાને ઓજસ આપનારી હિંદુ રમણીઓ એ ભાઈચારાનાં અંધનો વધારે મજબૂત અને સ્થાયી બતાવે છે ! પરંતુ આજ વીસમી સદીના યુગમાં અન્યોન્યની ધર્મધેલછા અને ધર્મપ્રેમ એટલો અધો શું વધી ગયો, તમારા અંગત સ્વાર્થનાં મૂળ શું એટલાં ઉંડાં રોપાયાં કે અંધુત્વથી પ્રાપ્ત થતી સનાતન શાંતિ, પરસ્પર વિશ્વાસ અને તજજન્ય ઉલ્લાસભરી-અસ્પરસ વિશ્વાસભરી સલામતી એ સર્વને ભૂલી જઈ, ચોવીસે કલાક તમારાં સ્વજનો અને બાળપણનાં તથા ફૂલની કળીથી સુકુમાર સ્ત્રીઓને પ્રતિદક્ષ સળગી ઉઠનારા જવાલામુખીના અહોનિશ લયમાં રાખવાનું તમે સારું સમજો છો ?

મસ્જીદ અને મંદિરના ઝંઘડામાં મચેલા ગાંડાતુર માનવીઓ ! જરી તો થોભો ! અને જરા વિચાર કરો કે, આ કલહનું શું અંતિમ અંતમ આવશે ? જે ધર્મની ઘેલછાએ, જે અંધશ્રદ્ધા અને ખુદાને નામે ખેલાતી પિશાચતાએ તરસ્યાંને પાણી પીતાં અને ભૂખ્યાંને અન્ન પામતાં અટકાવ્યાં છે, તેને એકખીજનો રહેલો વાણી અને અન્ય વ્યવહાર પણ અટકાવવા શા માટે ઉશ્કેરો છો ?

મહાભારતનો સંગ્રામ જેણે વાંચ્યો અને વિચાર્યો છે, શિયા અને સુન્નીના, દિલ્હી અને દક્ષિણના કળ્યાણો જેણે વિચાર્યા છે તે જાણે છે કે, કલહ એ તો કાલસા સમો છે. ખીજને તો ગરમી આપે પણ પોતાને બાળે તેવો ! દુર્યોધનને હાંકી કાઢનાર યુધિષ્ઠિરને પણ એ સધિરપ્રદિવ્ય રાજ્ય ન પચ્યું. દક્ષિણની બાદશાહીના પાયા ખોદી નાખનાર દિલ્હીથી પણ મુગલાઈની જાહો-જલાલી ન પચાવી શકાઈ ! આમ કોમી કુસંપ એ ખુદ કોમના પાયા પહેલાંજ ખોદી કાઢે છે. ઈશ્વરી ન્યાય એવોજ છે કે, ખીજનું ખૂરું ઇચ્છનાર ખીજનું ખૂરું તો કરી શકે કે નાચે કરી શકે; પણ પોતાનું તો ખૂરું કરે છેજ ! ખોડો ખોદનાર જે તેમાં પહેલાં પડતો ન હોત તો તો હજારો વર્ષોથી ચાલી આવતી આ સૃષ્ટિ ક્ષણભર ટકી ન શકે એવી રીતે સ્વાર્થી મનુષ્યો તેને ચગડોળે ચઢાવી શકે !

આ કોમી કલહનો અંત એકજ આવવાનો. આખર જતાં હિંદુઓ મુસ્લીમ સાથે સંબંધ નહિ રાખે-કોઈ પ્રકારનોયે અને મુસ્લીમોએ સંબંધ નહિ રાખે હિંદુ સાથે કોઈ પ્રકારનો. એકજ પ્રજાના બે પક્ષના અંદર અંદરના દરેકે દરેક બાબતમાં સચોટ બહિષ્કારનું ફળ શું આવશે ? જીવતાં જગતાં અલસ્ટરો પોતાની સનાતન આડખીલીની વજ્રમેખ શેષનાગના માથા ઉપરજ ચોંટાડશે અને હિંદના ભાગ્યહીન કપાળે ચિરંજીવ ગુલામીની લોખંડી જંજીરોજ રહેવાની છે.

જે હિંદુ અને મુસ્લીમ બદમાશો ઝગડે છે તેઓ તો નથી માનતા મસ્જીદને કે નથી માનતા મંદિરને ! એમને નમાઝની પણ દરકાર નથી, સંધ્યા કે ધર્મધ્યાનની પણ પરવા નથી. માત્ર મૌખિક દીન કે ધર્મને આગળ કરી બે કોમો આગળ ‘દીન ઉપર આક્રમ’ કે ‘ધર્મના રસાતાળ’ જવાના ગયબી ગોળાઓ ગબડાવી પોતાનું કામ તેઓ કાઢી લે છે ! બે ભાઈઓ અચડી ભરે છે, કળ્યાણ-દલાલો રાજ થાય છે; કારણ કે કળ્યાણ થાય તોજ એ કળ્યાણલાલોની રાજ ચાલી શકે છે !

હિંદુઓ અને મુસ્લીમો વચ્ચેના કોમી કલહને વધુ સ્વરૂપ આપી, તેવી ખખરોને વધારે પ્રાધાન્ય આપી એંગ્લો-ઇન્ડિયન પત્રો આ કોમી કલહનો એટલો તો પ્રચાર કરે છે કે આપણે તટસ્થતાથી વિચારતાં સમજી શકીએ છીએ કે, આપણી કોમી એકતા તેઓને જરાપણ રચતી નથી. “હું કહું” એમ અજ્ઞાનથી શકટનો ભાર ખેંચવાની મિથ્યાભિમાની મનોવૃત્તિ જે વિસારી દધએ તો આપણને એમ ભાસ્યા સિવાય નહિ રહે કે, આપણે એ એંગ્લો-ઇન્ડિયન પત્રોની આંગળીને ઘસારે નાચનારા મર્કટોથી સંદેહ પણ વધારે નથી; તેમને મન આપણી એટલીજ કિંમત છે કે જેટલી કિંમત મદારીને મન માંકડાની હોય છે.

બાહ્ય જગતને છેતરવાને લાડાઈના વખતમાં તેમને કોમી એકતાને આડંબર જોઈએ છીએ; અને ૧૯૧૬માં લખનૌમાં કોલકરારો થાય છે. આજ તેમને એ એકતા અણગમતી છે, તેમના સ્વાર્થી વિરુદ્ધ લાગે છે અને આપણે લડીએ છીએ. આપણી પામરતા અને ગુલામી એટલી તો અધમ અને ભયંકર રીતે મજબૂત છે કે, જે હિંદના એ રક્તશોષક સત્તાશાળીઓ આવતી કાલ આપણને એક લાણે બેસાડી ખવરાવવા ધારે તો એકસામટા હજાર બ્રાહ્મણો અને હજાર મૌલવીઓ વેદ અને કુરાનમાંથી અરસપરસ ભોજનવ્યવહાર અને બેટીવ્યવહારની આવશ્યકતા બતાવ્યા સિવાય રહે નહિ. આપણા અર્વાચીન દધિયીઓના અવતારસમા નેતાઓ આપણે માટે સર્વસ્વનો હોમ કરી ફકાર થઈ જનારા નરશ્રેષ્ઠોની નિંદા ખુદ આપણેજ હાથે જે કરાવી શકે છે તેની શક્તિની બહાર કશુંએ હોઈ શકવાનો સંભવ નથી.

જે સુવર્ણસિંહાસન ઉપર પૃથ્વીરાજ, અકબર, ઔરંગઝેબ, આદિ બેઠા છે; તે અત્યારે તો બ્રહ્મ સુવર્ણસિનના અંગ્રેજ પાયા ખુદ આપણાજ લોહી અને માંસથી સ્થિર અને વધુ સ્થિર થતા જાય છે.

રાજાઓજ રાજવટ માટે લડી શકે અને રાજવટને માટે રાજને ત્યાગી પણ શકે ! પરંતુ ગુલામો તો રોટલાના ટુકડા માટેજ લડી શકે. શ્વાનોજ માત્ર ચૂસાઈ ગયેલા હાડકાના ટુકડા માટે લડે ! આપણે પણ જે ગુલામની સુંદર સુવાસનો સંપૂર્ણ ઉપભોગ તેઓ કરે છે તેની કરમાયલી

પોખરી અને કાંટામોજી લડી શકવા સમર્થ છીએ; જ્યારે હજારો રૂપિયાની અમલદારી અને નવાખીની જાહેરાતો તથા સત્તા તો દેવના મોટા પુત્રસમ અંગ્રેજોને વગરહરકતે, વગર-વાંધાએ ભોગવી શકે. ત્યારે આપણે દશ દશ-પંદર પંદર રૂપિયાની આઠ કલાકની વેઠ એકજ કોમમાંથી વધારેને મળે, યુનિવર્સિટીના કારખાનામાંથી ઉત્પન્ન થતા માનસિક મજુરોને વધારે પ્રમાણમાં તે વેઠ કે બહુ તો તેની મુકાદમી મળે તેટલા માટે એકબીજાનાં ગળાં કાપીએ છીએ! અરે શું એજ હિંદુધર્મ હોય! એજ ઇસ્લામ હોય! રે હિંદુ! રે મુસ્લીમ!

પામર હિંદી! તારી શુભામીની માનસિક જાંજીર આજ તરછોડી નાખ! આજસુધી તું જે શીખ્યો હો તે ભૂલી જા! જગતના, તારા ભાઈઓના લોહીથી ખરડાયેલા ચોકમાં ઉભીને તારી આસપાસ એક નજર નાખ! જે પેલા ભવ્ય હિમાલયની પેલે પાર સ્વાધીનતાના મહાસાગરનો ઘેરો ધુધવાટ સાંભળ! એ દેશો સ્વતંત્ર છે, એનાં બાળબચ્ચાં સલામત છે, ત્યાં ખેડુતો રજવાડા જેટલું સુખ ભોગવે છે. જ્યાં માણસ સુખી અને સ્વતંત્ર છે, ત્યાં તારી નજર ફેરવ અને વિચાર કર! એ દેશો સુખી છે, સંતોષી છે, આખાદ છે, ત્યાં અન્નવગર ભૂખ્યાંઓ, વસ્ત્ર-વગર નાગાંઓ અને અલંકારવિહોણી સ્ત્રીઓ તારી નજરમાં આવશે નહિ. સંતોષી અને આખાદ માતૃપિતાની આસપાસ તેનાં ફલસમાં સુકુમાર બાળકો ધુધવાટ કરી સિંહના બચ્ચા સામે ગાજે છે; એ બાળકોના ભવિષ્યની ચિંતા પણ એ માઆપનાં હૈયાં તલભારે નથી કરતાં. કારણ એ કે, ત્યાં ભાઈઓ-ભાઈઓ લડતા નથી—ત્યાં ધર્મ ખુદાની બંદગીમાં સમાય છે, ત્યાં પાડોશી-ભાઈઓનાં દિલ દુઃખાવી વાજાં વગાડવામાં આવતાં નથી!

સાગર જેને મોતીએ વધાવે છે તેને પેલેપાર આવેલા દક્ષિણ આફ્રિકામાં નજર કરો! તમારાથી આખાદ થયેલા એ દેશમાં, તમારાજ લોહીથી છતાયેલા એ દેશમાં, આજ તમને ઉભવા દેવામાં આવતા નથી. જે મુલક ત્રિકાલબાધિત આપણો અને આપણોજ છે, જેના જંગલે જંગલે હિંદીઓના લોહીનાં તર્પણ થયાં છે, ત્યાંથી આજ દોરની માફક હિંદીઓ હંકાય છે! શાસ્ત્રીજી જેવો ગોખલેનો શિષ્ય માશીપત્રોની યોજનાથી રાચે છે! ખુદ ખુદા આકાશમાંથી રડી ઉઠે, જ્યાં ખુદાઈ નર પણ કલેશથી ર્યામ ખની જાય, ત્યાં આપણે સહરાના શાહમૃગની માફક રેતીમાં માથું નાખી આપણા હાથો ચઢાવી જણવા છે અને જે એ જૂલતા-ગુંગળાટના સન્નિપાતના પરિણામ-રૂપ વિંજાતા હાથોની વચ્ચે પરધર્મી કે પરકોમી માણસ આવી જાય તો ખુદાના શુકર ગુજરીએ છીએ!

છેરટે એ વખત આવશે, કે જેવી સ્થિતિ અમેરિકાના રેડ ઇન્ડિયનોની કે આફ્રિકાના સીદીઓની થઈ! અત્યારે ચાલતી ગીરમીટીઆ પદ્ધતિ આગળ વધીને જ્યારે શ્વેત જનરમાં શુભામોતરીકે આપણાં લીલામ થશે, જ્યારે રેડ ઇન્ડિયનોની માફક આપણા શિકાર-થશે અને જ્યારે એ ભાનભૂચેલા રેડ ઇન્ડિયનો અને સીદીઓની માફક આપણે પણ એક કોમ વિરુદ્ધ બીજાને એ શિકારમાં મદદ કરશું, ત્યારે આપણે જંગલે જંગલ ઘરવિહોણા બારવિહોણા નીલા આસમાનનાં પક્ષીઓ ‘વૅન્ડરીંગ જ્યુ’ની માફક ભટકીશું ત્યારે છુટણીએ પડી આસમાનને પૂછશું:—‘આ તે ભાઈ કે કસાઈ?’ અને પવનથી ધ્રુજતી વૃક્ષરાજીઓના ખડખડાટ અટ્ટહાસ્ય વચ્ચે એ આસમાન જવાબ દેશે:—આપણા મોતની સજા ફરમાવતું હોય તેમ—‘કસાઈ-કસાઈ-કસાઈ!’

પૃથ્વીનો ભાર પણ એમજ ઉતરે! સ્વતંત્રતાથી થતો અત્યાચાર એ પાપ છે—એનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ છે; પરંતુ પરાધીન અત્યાચાર એ અધર્મ છે—મોત એ એની સજા છે! આપણે આજ અધર્મ આચરી બેઠા છીએ. સમસ્ત જાતિના વિનાશની ભયંકર ખુદાઇ સજા આપણા માથે ગાજે છે! પૃથ્વી ઉપર ગુલામોને સ્થાન નથી. ખાસ કરીને—માનસિક ગુલામોને તો નહિજ. પૃથ્વી ઉપરનો એ અધર્મનો ભાર ઉતારવાનો સમય હવે આવ્યો છે. કાં તો ભાઈ ખની સ્વતંત્ર થઇને, અને કાં તો કસાઈ ખની એકબીજાનાં ગળાં કાપીને!

૧૧૭-સંગીતની અસરવિષે ગાંધીજીના વિચાર

સંગીતથી મને શાન્તિ મળી છે. એવા પ્રસંગોનું સ્મરણ છે કે, જ્યારે હું કંઈ કારણથી ઉદ્વેગ પામ્યો હોઉં ત્યારે સંગીત સાંભળતાં મન શાન્ત થયું છે. સંગીતથી ક્રોધ શમે છે એવો પણ અનુભવ થયો છે. એવાં તો કેટલાંયે સ્મરણો છે, કે જેમને વિષે એમ કહી શકું કે, ગદ્યમાં લખાયેલી વસ્તુઓની અસર નથી થઈ ત્યારે તેજ વસ્તુવિષેનાં ભજનો સાંભળતાં થઈ છે. મેં જોયું છે કે, બદસૂં કે બેસૂં ભજન ગવાયું છે ત્યારે તેના શબ્દોનો અર્થ જાણતાં છતાં તે ન સાંભળ્યા ખરોખર લાગ્યું છે; અને તેજ ભજન જ્યારે મધુર સૂરમાં ગવાયું છે, ત્યારે તેમાં રહેલા અર્થની અસર મારા મન ઉપર બહુ ગંભીર થઈ છે. ગીતાણ જ્યારે મધુર સૂરમાં એકઅવાજે ગવાય છે, ત્યારે તે સાંભળતાં હું થાકતોજ નથી; અને ગવાતા શ્લોકના અર્થ હૃદયમાં વધારે ને વધારે ઉડા ઉતરે છે. મધુર ગવાયેલું રામાયણ બચપણમાં સાંભળ્યું તેની અસર આજ લગી ચાલુ છે. એક વેળા ‘હરિના મારગ છે શરણો’ એ ભજન એક મિત્રે જ્યારે ગાયું ત્યારે તેના અર્થની જે અસર મારી ઉપર થઈ તે આગળ ઘણી વાર તે સાંભળેલું તેના કરતાં બહુ વધારે ગંભીર થઈ. સન ૧૯૦૭માં ટ્રાન્સવાલમાં મારી ઉપર માર પડ્યો હતો, જખમને ટાંકા દબને દાકતર ચાલ્યો ગયો હતો, હું પીડાતો હતો. પોતે ગાંધીને કે મનન કરીને જે દુઃખને શમાવી નહોતો શકતો તે દુઃખ ઓલિવ ડોકની પાસેથી એક પ્રખ્યાત ભજન સાંભળીને હું શમાવી શક્યો. આ વાત આત્મકથામાં લખાઈ ગઈ છે.

આમ મારા લખવાને કોઈ એવો અર્થ ન કરે કે, મને સંગીત આવડે છે. સંગીતનું મારું જ્ઞાન શૂન્યવત્ છે, એમ કહી શકાય. સંગીતની પરીક્ષા હું કરી શકું છું એમ પણ ન કહી શકાય. કેટલુંક સંગીત મને સાઈ લાગે છે, અથવા સાઈ સંગીત ગમે છે એ મારે સાઈ એક કુદરતી બક્ષીસ છે.*

મારી ઉપર સંગીતની અસર આમ બિનઅપવાદ સરસજ થઈ છે તે ઉપરથી હું એવો સાર કઢાવવા નથી ઇચ્છતો કે, બધાની ઉપર એવીજ અસર થાય છે અથવા થવીજ જોઈએ. ઘણાઓએ ગાયનોવડે પોતાના વિષયવિલાસને ઉત્તેજન આપ્યું છે, એ હું જાણું છું. એ ઉપરથી એમ સાર કાઢી શકાય કે, જેવી જેની ભાવના તેવું તે પામે. તુલસીદાસે કીર્તન ગાયું છે કે:-

જડચેતન ગુણદોષમય વિશ્વ કિન્હ કરતાર, સંત હંસ ગુણ ગઢાઈ પય પરિહરિ વારિ વિકાર ।

પરમેશ્વરે તો જડ, ચેતન-બધાને ગુણદોષવાળા સંન્યા છે; પણ વિવેકી હોય તે કથામાંથી હંસ જેમ દૂધમાંથી પાણી છોડી મલાઈ લઈ લે છે, તેમ દોષને છોડી ગુણને આરાધશે.

(“નવજીવન” તા. ૨૫-૧૧-૧૯૨૮ ના અંકમાં લેખક:-મહાત્મા ગાંધીજી)

* આ કુદરતી બક્ષીસ પામર મનુષ્યોમાં અને હરણ, સર્પ ઇત્યાદિમાં પણ હોય છે. અલબત્ત, સંગીતનો વિષય ખરાબ હોય તો અસર પણ ખરાબ થઈ અધોગતિ થાય છે અને સારો હોય તો સારી થઈ ઉન્નતિ થાય છે-અર્થાત્ સદુપયોગ અને દુરુપયોગ એજ સારા કે નરસા ફળનું કારણ હોય છે. આવું છતાં વેસ્થાદિ-દ્વારા હલકટ વિષયો ગવાતા હોવાથી અનેક માણસો ગાયનમાત્રને હલકું ગણે છે. તેઓ સદુપયોગને દુરુપયોગની સમજણ ધરાવતા નથી. દેવર્ષિનારદે યોગના એક સત્વર સિદ્ધિના સાધનરૂપે તેની રચના કરી છે; બ્રહ્મ-વિદ્યા વિષે અને કર્મયોગ, બક્તિયોગ તેમજ વીરત્વવિષે પણ સંગીત કેટલું બધું અસરકારક છે, તે જો સર્વ કોઈ જાણે તો અને ત્યાંસુધી સંગીતદ્વારાજ દરેક પ્રકારનું શિક્ષણ અપાય, એવી આ હકીકત છે. બનારસી ઉપરાંત મહાત્મા નજીરની પણ અનેક ગઝલો એકદમ દિલને ડોલાવે અને અનુભવીને અંતર્મુખ પણ કરી દે એવી છે. આ સેવકે તો ગાયન તરફના આકર્ષણને લીધે બચપણથીજ ખરાબ ગણાતો. **ભિક્ષુ-અખંડાનંદ**

૧૧૮-રાંદેરમાં એક માસનો ઉપવાસ ફક્ત પાણી ઉપર રહેવા છતાં શક્તિ જેવી ને તેવીજ

રાંદેરના રહીશ લાઘશ્રી ગણપતરામ અમૃતરામ જેષી(જ્ઞાતે ઔદિચ્ય સદસ્ય બ્રાહ્મણ)એ ગયા અધિક શ્રાવણ માસમાં ૨૯ ઉપવાસ ફક્ત પાણી પીને કરેલા છે. આ ઉપવાસોમાં એઓશ્રીએ તદ્દન અન્નનો તેમજ ફળનો ત્યાગ કરેલો હતો. પોતે આકાશમાંથી આરોપાર ઝીલેલું વરસાદનું પાણી હમેશ ત્રણથી ચાર શેર જેટલું ફક્ત લેતા હતા.

કોઈ કહેશે કે, શ્રીયુત જેષીએ તો ફક્ત ૨૯ ઉપવાસ કર્યા છે, પણ તેના કરતાં વધારે પણ ઉપવાસ કરનારા માણસો છે. દાખલાતરીકે ઘણાખરા આવક લોકો પર્યુસણના તહેવારોમાં લગભગ ચાલીસ-બેતાલીસ ઉપવાસો કરે છે, અને તે પણ એકલા પાણીથીજ કરે છે; તો પછી શ્રીયુત જેષીએ ૨૯ ઉપવાસ કર્યા તેમાં શી નવાઈ છે ?

આ શંકાના સમાધાનમાં મારે જણાવવું જોઈએ કે, શ્રીયુત જેષીના ઉપવાસોમાં તથા આવક લોકોના ઉપવાસોમાં નીચે મુજબ ઘણોજ ફેર છે અને તેથીજ આ લેખ લખવાનો હેતુ છે. આવક તથા અન્ય સાધારણ પુરુષ જ્યારે ઉપવાસો કરવા લાગે છે, ત્યારે જેમ જેમ ઉપવાસ વધતા જાય છે, તેમ તેમ ઉપવાસ કરનારની માનસિક તથા શારીરિક શક્તિ ઓછી થતી જાય છે; અને છેવટે તે એટલી બધી નબળા પડી જાય છે કે, ઉપવાસ કરનારને પથારીવશ થઈ જવું પડે છે. શરીર તદ્દન અશક્ત અને પાતળું પડી જાય છે. હાલવા-ચાલવાની બીલકૂલ શક્તિ રહેતી નથી. અરે છેવટે પોતે પોતાની મેળે પાણી પણ પી શકે તેટલી તાકાત તેનામાં રહેતી નથી. તેને ખાણી-પાવાને માટે ખાસ એક માણસની જરૂર પડે છે અને જેમ કોઈ ઘણીજ લાંબી માંદગીમાં પડેલ માણસની સારવાર કરવા એક બીજા માણસને ખાસ તેની પથારી પાસે રહેવું પડે છે, તેવીજ રીતે તેની પણ સ્થિતિ થઈ જાય છે.

આથી તદ્દન ઉલટું શ્રીયુત જેષીની બાબતમાં બન્યું છે. આખા મહિના સુધી પોતે ફક્ત પાણીથી ઉપવાસ કર્યા છતાં પોતાના ઉપવાસ પહેલાં જેટલી શક્તિ હતી, તેટલીજ શક્તિ ઉપવાસના અંતસુધી કાયમ રહી હતી-એટલે કે, પથારીવશ ન થતાં ગમે ત્યાં એક સશક્ત માણસની પેઠે હરીફરી શક્તા હતા. આ બાબત તેમના ઉપવાસમાં ખાસ મહત્ત્વની છે. તેમની કાયમ રહેલી શક્તિના થોડા દાખલા નીચે આપું છું:- (૧) ઉપવાસ ચાલતા હતા તે દરમિયાન તે હમેશાં તાપી નદીએ ચાલીને નહાવા જતા હતા. (૨) ઘરનાં તથા બહારનાં બધાં કામકાજ જરાપણ નબળાઈ તથા બેચેની અનુભવ્યાવગર હમેશાં તે કરતા હતા. (૩) પંદરમે ઉપવાસે તો તે ત્રણ માછલ સુધી ફરવા માટે ચાલીને જતા હતા. (૪) છઠ્ઠીસમે ઉપવાસે અધિક માસની ઉબાળીમાં પોતાને ઘેર જાતિભોજન તેમણે કરાવ્યું હતું તે વખતે સવારથી સાંજસુધી જરાપણ વિશ્રામ લીધા-સિવાય પોતાના અસલના આનંદી સ્વભાવથી સંઘળું કામકાજ કરવામાં મગ્યા રહ્યા હતા.

આ દાખલાઓ ઉપરથી કોઈને જાણવાની ઉત્સુકતા થાય કે, આટલા બધા ઉપવાસો પછી પણ આટલી પોતાની અસલ શક્તિ કેવી રીતે શ્રી. જેષીએ જાળવી રાખી હશે? આ રીતે જન-સમૂહને જણાવવા તથા જેને ઉપયોગી થાય તેના લાભાર્થેજ આ લેખ પ્રગટ કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

શ્રી. જેષી અન્ડરગ્રેજ્યુએટ છે. તેમની ઉંમર આત્યારે ૪૭ વર્ષની છે. ઉપવાસ પહેલાં તેમનું વજન ૩ મણ ૭ શેર હતું; અને ૨૯ ઉપવાસ પછી તેમનું વજન ૨ મણ ૨૪ શેર રહ્યું છે. જ્યારે શ્રી. જેષીને પૂછવામાં આવ્યું કે, આવા લાંબા વખતના ઉપવાસ કરવાનો તમને ક્યાંથી વિચાર આવ્યો અને તમે તમારી અસલ શક્તિ તેટલાજ પ્રમાણમાં ઠેંકસુધી જાળવી રાખવામાં કેવી રીતે ફતેહ પામ્યા ?

તેના જવાબમાં શ્રી. જેષીએ કહ્યું કે, મેં હિંદુશાસ્ત્રોમાં અનેક ઠેકાણે ઉપવાસના ફાયદાઓ વાંચ્યા છે. તેની સાથે અમેરિકામાં શારીરિક શક્તિનું જ્ઞાન ધરાવનાર મહાન બર્નાર્ડ મેકફેડનનાં સંઘળાં પુસ્તકોનો ખારીફીથી અભ્યાસ તથા અવલોકન મેં કરેલું હોવાથી અને તે પુસ્તકોમાં પણ

ઉપવાસનું અતિશય માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું હોવાથી તથા આખા અમેરિકામાં ઉપવાસવિષે જનસમૂહનો સારો અભિપ્રાય છે, એમ મેં જાણેલું હોવાથી મને પણ તેઓના નિયમોને અનુસરીને ઉપવાસ કરવાની ઇચ્છા થઈ આવી. ઉપવાસના દિવસોમાં પોતાની અસલી શક્તિ જાળવી રાખવાને સાધારણ રીતે નીચેના મુખ્ય નિયમો ખાસ પાળવાની જરૂર છે.

(૧) “એનીમા-કુશ” ના પ્રયોગથી સહેજ ગરમ પાણીવડે શરીરની અંદરનાં આંતરડાંઓ એ દિવસમાં એક વખત તો સાફ કરવાં જોઈએ. “એનીમા-કુશ” નો પ્રયોગ દરેક ડૉક્ટરનો જાણીતો છે; માટે જેને જાણવાની ઇચ્છા હોય, તેમણે તે કેમ કરવો તે ડૉક્ટરને પૂછી માહિતગાર થવું. જે લોકો આ પ્રયોગથી આંતરડાં સાફ કરતા નથી, તેઓને બેચેની તથા નબળાઈ જણાય છે.

(૨) લોહીને પ્રવાહી રાખવા માટે ઉપવાસના દિવસોમાં પાણી વારંવાર પીવું જોઈએ. વરસાદનું અદ્ધરથી ઝીલેલું પાણી અથવા તો ઉકાળેલું પાણી પીવું.

(૩) શુદ્ધ તથા ખુદ્દી હવામાં સાદી કસરત હમેશાં થોડી કરવી જોઈએ અથવા તો શરીરને થોડી વાર ચોળીને ગરમ બનાવવું જોઈએ.

(૪) કેટલીક વખત શારીરિક ગરમી શરીરના કોઈ ભાગમાં અત્યંત વધી જાય છે અને તેથી બેચેની ઉત્પન્ન થાય છે. આ શાંત કરવાને દિવસમાં બે-ત્રણ સ્નાન કરવાં તે લઘામણુકારક છે.

(૫) ઉપવાસના દિવસોમાં દરેક માણસે સ્વેચ્છાથી પોતાનું મન પોતાના ઇચ્છિત વિષયમાં રોકવું જોઈએ.

આંતરડાંમાં ચોંટી રહેલો મળ મુખ્યત્વે કરીને બેચેની તથા અશક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે તેના ઉપાયતરફ “એનીમા-કુશ” ના પ્રયોગથી આંતરડાં ખાસ સાફ કરવાં જોઈએ. સત્તાવીસમે ઉપવાસે પણ શ્રી. જોષીએ જ્યારે ઉપરના પ્રયોગથી આંતરડાં સાફ કર્યાં ત્યારે સાધારણ પ્રમાણમાં કંઠણ મળ નીકળી આવ્યો હતો. શ્રી. જોષીને પોતાના ઉપવાસ દરમિયાન એવો અનુભવ મળે છે કે, જેમ જેમ ઉપવાસ વધતા જાય છે, તેમ તેમ શારીરિક શક્તિનો ઘટાડો થવાને બદલે સંચય થતો જાય છે અને શરીરમાંથી માત્ર નકામો મળ તથા ચરબી બળી જાય છે.

શ્રી. જોષીને શારીરિક તથા માનસિક નિયમોનું એટલું સાફ જ્ઞાન અને પાકો અભ્યાસ છે કે, તે પોતે હિંમતથી કહેતા કે “અમુક નિયમ પાળીને હું ઓગણત્રીસ ઉપવાસ પછી પણ ત્રીસમે દિવસે ભારે ભારે ખોરાક ખાઈને પચાવવાને શક્તિમાન છું.”

જે લોકો ધાર્મિક દષ્ટિથી અથવા શારીરિક શક્તિઓ સંચય કરવાને ઉપવાસ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, તેમની જાણ તથા લાભાર્થેજ આ લેખ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. આ બાબતમાં જેને કંઈપણ પૂછવું હોય, તે જો શ્રી. જોષીને પૂછશે તો તે ખુશીથી તે બાબતનો ખુલાસો કરશે. (તા. ૧૬-૯-૨૮ ના અઠવાડિક “મુંબઈ સમાચાર”માં લેખક:-શાહ ગંગાદાસ વજ્રવલ્લભી.એ.)

૧૧૯-બૈરાનું પંચ

“ઓ કાકી! ઓ કાકી! સાંભળતાં કેમ નથી? હું ક્યારની તમને બોલાવ બોલાવ કરું છું. નવરાત્રિની શરૂઆત થઈ ગઈ છે. આપણે બેચરા માતાના મંદિરે ગરબા ગાવા જમણું કે નહિ?”

“કેમ નહિ? માતાજીનાં દર્શન થાય ને ગરબા ગવાય, ગરબા ના ગાઇએ તો માતાજી ગુસ્સે થાય.” એમ કહી ચંચળ કાકીએ પોતાના ઘરની છોકરીઓને તથા વહુઓને મંદિરજવા તૈયાર કરી.

નવરાત્રિમાં દુર્ગાની પૂજા ને ગરબાઓની ધમાલ ખૂબ જામી; રંગબેરંગી સાક્ષાઓમાં ગામની ભામિનીઓ ગરબા ગાવા જાય છે, એટલે તમાશા જોવાની ઇચ્છાવાળા લહેરી લાલાઓ ગુંડા પ્રકૃતિવાળા કેટલાક ફાટેલાઓ પણ બની-હની ત્યાં પહોંચવા લાગ્યા.

માતાજીને રાજી કરવાની ધનમાં-ગરબાની ધમાલમાં સ્ત્રીઓ ગુસ્તાન બને એટલે પેલા લોકો જાત જાતની મસ્કરીઓ અને ઠટ્ટા કરવા મંડી પડે. વધારે ભીડ જામે તો ગુંડા લોકો આમતેમ હાથ નાખવાની પણ કોશીશ કરે.

ગરબા ચાલતા હતા, એટલામાં ચંચળ કાકી પોતાની વહુઓ, છોકરીઓ સાથે રેશમી સાડી-ઓમાં રમઝમ કરતાં આવી પહોંચ્યાં. ત્યાં ભેગા થયેલાઓની નજર તે તરફ જતી. એકે પોતાના સાથીદારને ધક્કો માર્યો ને તે ચંચળ કાકીની દીકરી સુવીરા ઉપર પડ્યો. બધા હસવા લાગ્યા ને ચંચળ તથા તેની વહુ અને દીકરીઓ પેલાને ગાળો દબને છેવટે ગરબો ગાવા ગયાં. એટલામાં કોલેજમાં ભણનાર રમણદેવ બાળુ થઇને જતો હતો ત્યાં ગુંડાઓએ ફરી મસ્કરી શરૂ કરી તે બીજી બાજુ ઉપર પડ્યા. રમણદેવથી આ સહન ન થયું. તેણે તો તરતજ પેલા ગુંડાને મેથીપાક જમાડી તેમની રેવડી દાણાદાણુ કરી નાખી. મેથીપાકનો સ્વાદ ચાખી ગુંડાઓ ચાલતા થયા એવામાં રમણ બહેનોને ઉદ્દેશી બોલ્યો-‘બહેનો! આ શું કરો છો?’

ચંચળ બોલી:-‘નવરાત્રિમાં માતાજીના ગરબા ગાઇએ છીએ.’

‘કયી માતાજીના?’ રમણે પૂછ્યું.

દીવાળી બોલી ઉઠી:-‘અંબા માતાજી, દુર્ગા માતાજી.’ દુર્ગાની છબી સામેજ હતી તેને ખતાવી રમણે ગંભીરતાપૂર્વક પૂછ્યું-‘જુઓ છો? જુઓ છો?’

‘શું લાઇ? શું છે?’ સ્ત્રીઓ બોલી.

‘માતાજીના હાથમાં શું છે?’

એકસ્વરથી બધાં બોલી ઉઠ્યાં-‘કેમ, માતાજીના હાથમાં ત્રિશૂલ, શંખ, ભાલો, તલવાર, ફૂલ વગેરે હોય છે.’

‘ફીક, દુર્ગા માતાજીને રીઝવવાં હોય તો તમે પણ તલવાર, શંખ, ભાલો, ત્રિશૂલ રાખતાં શીખો; કદી આવા ગુંડા તમારી મસ્કરી કરે તો ત્રિશૂલ, ભાલો અને તલવારથી તેમને ઉડાવી દો; એકલાં હો તો શંખ ટુકડી તમારી સહચરોને બોલાવો જેથી બધાં તલવાર-ભાલાવડે દુશ્મનો નાશ કરે; અને સારા માણસોનું પુષ્પોથી સ્વાગત કરો. આમ કરશો તોજ માતાજી રાજી રહેશે.’

રમણનો આ ઉપદેશ સાંભળી બધાં બૈરાં અચરજ પામી બોલી ઉઠ્યાં કે ‘હાય, આપ! બૈરાંઓથી હથિયાર રખાય કે?’

રમણ હસી પડ્યો ‘ના રખાય તો સ્ત્રી થઈ માતાજી આઠ જાતનાં હથિયારો કેમ રાખે?’

‘જુઓ, તમારા ઉપર પેલા ગુંડા પડાપડી કરતા હતા તમારે તે વખતે દુર્ગામાતાનું અનુકરણ કરી તેમને પ્રસાદ આપવો હતો ને!’

‘નવરાત્રિના ગરબા વર્ષોવર્ષ આવે છે. દુર્ગાની પૂજા કરવી હોય તો કેડે હથિયાર રાખો, એજ ખરી પૂજા છે. બાકી તાળીઓ પાડી પાડી જગતમાં તમારી હાંસી કરાવો એમાં શું મજા છે? રમણની આ વાત સાંભળી બધાં બૈરાં વિચારમાં ને વિચારમાં ઘેર ગયાં. કહે છે કે, તે દિવસ-થી પછી તે ગામનાં બૈરાં કમ્મરે છુરા ને કિરપાણુ રાખતાં થયાં ને તે દિવસે અંબાજી ખરી રીતે તે ગામમાં જગ્યાં. (‘પ્રચારક’ ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી. આનંદપ્રિય આત્મારામ પંડિત)

૧૨૦-વામન અવતારનો સંદેશ

“સ્વક્રીય સ્વરાજ્યની ભૂખ પરક્રીય સુરાજ્યથી શાંત થઈ શકે નહિ.”
નિંદકોનો મત

વામન અવતારના વિષયમાં ઘણાક વિદ્વાનો શંકા કરે છે કે, એને અવતારજ્ઞ શામાટે માન્યો છે? આ વામને એવું કયું મોટું કાર્ય કર્યું છે, કે જેથી એને આટલો બધો પૂજ્ય માન્યો છે? બલિરાજા મોટો ધર્માત્મા હતો. તે યજ્ઞયાગ ને દાન-ધર્મ કરવામાં ભારે હતો. એવા ધર્માત્મા રાજાને દાન લેવાના બહાને જ્યાં વામને પોતાના પગ તળે દબાવ્યો, એમાં તેણે શી બડાઈ કરી? આ વામનના કામમાં તો બહુ કપટ ને જીજ્ઞાસા દેખાય છે. બલિની યજ્ઞશાળામાં વામન બટકના વેપમાં જાય છે, રાજા પાસે દાન માગે છે, રાજા તેને દાન આપવા લાગે છે. એવી અવસ્થામાં બલિના માથા ઉપર પગ મૂકી, વામન એને ઘોખો દઈ, એને પોતાના પગ નીચે દબાવે છે. શું આ ધર્મ છે? આમ ઘોખો દેનાર કપટી વામનને અવતાર માનવો, એ તો બહુ આશ્ચર્યની વાત!

વામન અવતારના સંદેશને નહિ સમજનાર વિદ્વાન આવી રીતે વામનના કામને વખોડે છે અને બલિનીજ પ્રશંસા કરે છે. એમનો પક્ષ જુઓ:—

- ૧-બલિરાજા અસુર હો, દેવ હો અથવા આર્ય હો; ભલે ગમે તે હો, પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે, તે ઉત્તમ ધર્માત્મા ક્ષત્રિય હતો;
- ૨-બલિરાજા નક્કી ઉત્તમ ન્યાયી, કીર્તિવાળો અને પુણ્યશાળી રાજા હતો;
- ૩-બલિ એને ઇંદ્ર, એ એઉ ક્ષત્રિય હતા;
- ૪-બલિનું ખાનગી અને રાજકીય ચરિત્ર પૂર્ણ નિર્દોષ હતું; પ્રજામાંથી કોઈએ પણ બલિની નિંદા કરી નથી; એના રાજ્યમાં બધી ભૂમિ ઘણા આનંદમાં મગ્ન હતી;
- ૫-બલિના રાજશાસનની સર્વેએ પ્રશંસાજ કરી છે; એના રાજ્યમાં પ્રજા આનંદમાં હરતી-ફરતી હતી અને ખૂબ યજ્ઞયાગ થતા હતા;
- ૬-આવા ધર્માત્મા રાજાને ધૂર્ત, ભિખારી વામને લાત મારી અને કપટથી એનું રાજ્ય લઈ લીધું;
- ૭-રાજા બલિએ વામનનું કંઈપણ બગાડ્યું ન હતું, છતાં પણ વામને બલિને પગ નીચે દબાવ્યો;
- ૮-વામને ક્ષત્રિયની હત્યા કરી, વિશ્વાસઘાત કર્યો અને લોકકલ્યાણકારી રાજ્યનો નાશ કર્યો;
- ૯-બલિનો નાશ કરવામાટે વામને એવું શું મોટું પરાક્રમ કર્યું, કે જેથી એની અવતારમાં ગણના કરવામાં આવે?

વામનને અવતાર માનવાવાળા માણસો આ વિધાનો ઉપર જરૂર વિચાર કરે. જો આ વિધાનો કોઈ નિષ્પક્ષ માણસ આગળ રજૂ કરવામાં આવે, તો એ પણ એમજ કહેશે કે, વામને રાજા બલિને લાત મારી, એના શિર ઉપર પગ મૂક્યો, ક્ષાત્રહત્યા કરી, એનો પરાભવ કર્યો, એ સત્ય છે; પરંતુ બલિ પણ રાજ્ય કરવાવાળો મોટો રાજા હતો—અર્થાત્ વામને અવશ્ય કંઈ અસાધારણ પરાક્રમ કર્યું હશે, કારણ કે કોઈ પણ રાજ્યકર્તા રાજા પોતાના માથા ઉપર એક સાધારણ માણસના પગથી કચરાવા પોતાની ઇચ્છાથી કદી તૈયાર હોય નહિ; તેથી કરીને વામને કંઈ વિશેષ પરાક્રમ કર્યું હશે, એમાં શંકાજ નથી; પરંતુ આ પ્રશ્નનો સદાને માટે જવાબ હોવો ઘણોજ જરૂરનો છે; તેથી પ્રથમ વામન અવતારના પૂર્વની સર્વ રાજકીય સ્થિતિની પરીક્ષા કરવી જોઈએ.

પ્રાચીન દેશવ્યવસ્થા

ત્રિવિષ્ટપ એટલે ત્રીએટમાં દેવજાતિનું રાજ્ય હતું, ભારતવર્ષમાં આર્યોનું રાજ્ય હતું, હિમાલયના મધ્યદાળ ઉપર ગંધર્વોનું રાજ્ય હતું, હિમાલયની પૂર્વબાજુએ ભૂતજાતિનું રાજ્ય હતું—જેને હાલ ભૂતાન કહે છે; હિમાલયની પશ્ચિમમાં પિશાચજાતિનું રાજ્ય હતું, ત્રીએટ તથા ભરતખંડની પશ્ચિમદિશામાં અસુર, દૈત્ય, દાનવ તથા રાક્ષસોનું રાજ્ય હતું. એ અસુર રાજ્ય ધરાનથી રશિયાસુધી ફેલાયલું હતું. મહારાષ્ટ્રના જે ભાગને હાલ દેશ કહે છે તે અગાઉ

મહીષ્ટૃષ્ઠ કહેવાતો અને કોંકણનું નામ મહીતલ, રસાતલ, મૂતલ વગેરે તલ વા તાલ પ્રત્યયાંત હતું. એ નામોમાં પાતાલ એ એક નામ છે.

તીમેટ, ભરતખંડ અને સમુદ્રકિનારે આવેલા દેશને સાધારણ રીતે ત્રિવિષ્ટપ, ભૂલોક અને પાતાલ કહેતા. ત્રિવિષ્ટપ સંપૂર્ણ ઈંદ્રને અધીન હતું. અતિપ્રાચીન કાળમાં અસુર, દૈત્ય, દાનવ અને રાક્ષસોને ત્રિવિષ્ટપના દેવા સાથે જે યુદ્ધ થયેલાં, તે બધાં દેવાનું રાજ્ય હરી લેવાને માટે થયેલાં હતાં. પછી ભારતીય આર્ય પોતાની ચાતુર્વર્ણ્ય સંસ્થાની અને યજ્ઞસંસ્થાની સાથે પ્રબળ થયા અને ગંધર્વાદિ પડોશી જાતિઓ નિર્બળ થઈ. જે વખતે ભરતખંડમાં દેવાનું રાજ્ય હતું અને આર્યોનો વિશેષ ઉદ્યમ થયો ન હતો તે સમયની રાજ્ય ખલિની કથા છે. ખલિરાજની કથાનો પૂર્વાપર સંબંધ સમજવાને આટલી હકીકત બસ છે.

રાજ્ય ખલિની જાતિ

રાજ્ય ખલિ આર્ય સંતાન ન હતો, તેમ તીમેટની દેવજાતિનો પણ ન હતો. અતિપ્રાચીન સમયમાં હિરણ્યકશિપુ અને હિરણ્યકશિપુ નામના દૈત્ય જાતિના બાદશાહ હતા. ખરી રીતે તે ધરાનની ઉત્તરના પ્રદેશોના બળવાન રાજા હતા. એમ કહી શકીએ છીએ કે, આજકાલ જેવા પડાણ છે, તેવાજ તે હતા. જેમ મુસલમાનોએ વખતોવખત હિંદુસ્થાનપર ચઢાઈઓ કરી હતી, તેમ એ દૈત્યોએ પણ કરી હતી. હિરણ્યકશિપુનો પુત્ર પ્રહલાદ હતો. તેનો પુત્ર વૈરાગ્યન હતો અને તેનો પુત્ર ખલિ હતો. જેમ હિરણ્યકશિપુનો ભારતીય આર્ય ક્ષત્રિયોની સાથે બીલકુલ સંબંધ ન હતો, તેમ રાજ્ય ખલિનો પણ ન હતો; કારણ કે તે અસુરજાતિનો હતો. રાજ્ય ખલિ અસલ ક્ષત્રિય હતો એમ કહેવું તે તદ્દન ગાંડપણ છે, જેમ મહમૂદ ગઝનીને અસલી ક્ષત્રિય કહેવો તેમ. બીજા દેશોમાં શરવીરો ભલે હો, પણ એમને ભારતીય આર્ય ક્ષત્રિયોની પેઠે ક્ષત્રિય કહેવો, એ ઇતિહાસનું અજ્ઞાનપણું કહેવાય. જે માણસો મહમૂદ ગઝનીને અસલ ક્ષત્રિય માનવાને તૈયાર હોય, તે ખલિને પણ અસલ ક્ષત્રિય કહી શકે; કારણ કે તે બેઉ ભરતખંડની બહારના નિવાસી હતા અને ભારતીય આર્યોની સાથે શત્રુતા રાખનારા અસુરજાતિના હતા. જેમ હિરણ્યકશિપુ દેવાનો અને આર્યોનો શત્રુ હતો, તેમ ખલિ પણ હતો. બેઉમાં ઔરંગઝેબ અને અકબરના જેટલો ભેદ હતો. એટલે તે ભેદ કેવળ રાજાસનની પદ્ધતિમાં હતો, શત્રુતામાં ન હતો.

ધરાનથી રશિયા સુધી અસુર, દૈત્ય, દાનવ અને રાક્ષસોનો દેશ હતો. એ બધાએનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ તીમેટના દેવરાજને હરાવવાનો અને ભારતવર્ષમાં મનમાન્યો ઉપદ્રવ મચાવવાનો હતો. કારણ સ્પષ્ટ છે:-ભારતવર્ષમાં ઉત્પન્ન થતા ધાન્યની જેમ તીમેટની દેવજાતિને જરૂર હતી, તેમજ અસુરજાતિને પણ હતી. એ કારણથી આ સુવર્ણપુરીપર અધિકાર જમાવવા માટે પ્રાચીનકાળમાં દેવ અને અસુરો વચ્ચે યુદ્ધ થયા કરતાં હતાં. પંદરમી તથા સોળમી શતાબ્દિમાં જેવા પ્રયત્ન અંગ્રેજ, ફ્રેંચ, પોર્ટુગીઝ વગેરે ભારતવર્ષમાં કરતા હતા, તેવાજ પ્રયત્ન અસુરો દ્વારા તીમેટને માર્ગે થઈને કરતા હતા. બેઉની કોશીશમાં ઘણીજ સમાનતા છે.

ખલિની પ્રથમ ચઢાઈ

ખલિ દેવજાતિનો ન હતો તેમ તે ભરતખંડનો નિવાસી પણ ન હતો. તે તીમેટની પશ્ચિમ બાજુના અસુર પ્રદેશોના નિવાસી હતા. તેણે દેવાને હરાવીને ભરતખંડપર રાજ્ય કરવાને તીમેટ ઉપર ચઢાઈ કરી. એની પહેલી ચઢાઈનું વર્ણન શ્રીમદ્ભાગવતના આઠમા સ્કંધના દશમા અધ્યાયમાં છે.

એ વખતે ખલિ, નમુચિ, ચાતુધાન, વૈરાગ્યન, જલ આદિ સર્વ અસુર, દૈત્ય, દાનવ અને રાક્ષસ એક થઈને દેવા ઉપર ચઢાઈ કરવા લાગ્યા હતા. દેવાનો મુખ્ય રાજા ઈંદ્ર હતો અને એને મદદ કરનાર મરુત, વરુણ, હયગ્રીવ આદિ અનેક દેવવીર હતા.

એ યુદ્ધ બહુ દિવસો સુધી ચાલ્યું. એમાં બધા દેવાએ અદ્વિતીય સંઘસંક્રિતથી કામ કર્યું, તથા ખલિ હારી ગયો. એનું વર્ણન ભાગવતમાં (૮-૧૧-૪૭) આમ છે:-

યેઽવશિષ્ઠા રણે તસ્મિન્નારદાનુમતેન તે । બલિં વિપન્નમાદાય અસ્તં ગિરિમુપાગમન્ ॥

યુદ્ધમાં બલિ મૂર્ચ્છિત થયો હતો. એના થોડાજ વીરો બચી ગયા હતા. ત્યારે નારદે તેમને કહ્યું કે, હવે તમે લોકો અહીંથી જતા રહો, નહિ તો તમારો નાશ થશે. નારદનું કહેવું એમને ઠીક લાગ્યું અને તે અસુર સૈનિકો મૂર્ચ્છિત બલિને લઇને પશ્ચિમના પર્વત પાછળ લાગી ગયા.

બલિએ તીબેટ ઉપર હુમલો કર્યો તે પણ પશ્ચિમદિશાએથી અને અસુર સિપાઇઓ બલિને લઇને નાસી ગયા તે પણ પશ્ચિમ દિશામાં; તેથી સ્પષ્ટ છે કે, બલિનો દેશ તીબેટની પશ્ચિમમાં હતો. વર્તમાન રશિયા, તુર્કસ્તાન અથવા એની પાસેના બીજા કોઈ દેશ બલિનો દેશ હશે. પોતાના દેશમાં પાછા જતાં રસ્તામાં ભૃગુઋષિના આશ્રમમાં તે ડેટલાક માસ રહ્યો અને ત્યાં દવા-પાણી કરવાથી તે સારો થઈ ગયો. આ વિષયમાં ભાગવતમાં (૮-૧૫-૩) કહ્યું છે કે:—

પરાજિત શ્રીરમુભિશ્ચ હાપિતો હીન્દ્રેણ રાજન્ ભૃગુભિશ્ચ જીવિતઃ ।

સર્વાત્મના તાનમજદ્ ભૃગૂન્ વલિઃ શિષ્યો મહાત્માર્થનિવેદનેન ॥

ઇન્દ્રે બલિને પૂરો હરાવ્યો. એની સ્થિતિ મરી જવા જેવી થઇ હતી. ભૃગુના આશ્રમે પહોંચવાથી ત્યાં તેની સારવાર થવાથી તે જીવતો રહ્યો. તેથી તે ભૃગુને માન આપવા લાગ્યો.

મરવાની અણી ઉપર આવેલા તે બલિ ઉપર ભૃગુઋષિએ ઉપકાર કર્યો અને એના પ્રાણ અચાવ્યા; પણ એણે ભરતખંડ ઉપર ફરીને ચઢાઇ કરવાનો વિચાર છોડ્યો નહિ. શું, આ અસુરોના મનની પ્રવૃત્તિ વિચાર કરવા લાયક નથી? જેનો પ્રાણ પૃથ્વીરાજે અચાવ્યો હતો, તેજ મહામદ્ ગોરીએ પૃથ્વીરાજનો નાશ કર્યો!! અમારી સૂચના છે કે, વાયકગણ ઉપરની આ ઐતિહાસિક વાતની સાથે પૌરાણિક વાતની તુલના જરૂર કરે.

દીનદુઃખી ઉપર દયા લાવી તેને સહાય કરવાના વિચારથી ભૃગુઋષિએ ધાયલ થયેલા બલિને પોતાના આશ્રમમાં રાખી એની સારવાર કરી, પણ એજ બલિએ આગળ ઉપર ભૃગુઋષિનું એવું અપમાન કરેલું, કે જેથી ઋષિની આંખ એકદમ ખુલી ગઇ અને એમણે બલિને શાપ દીધો. અહીં સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, અસુર દૈત્યાદિ કેવી રીતે પોતાની જાતપર જાય છે. બલિ પોતાને દેશ ગયો અને એણે ફરીને દેવરાજ્ય ઉપર હુમલો કરવાની તૈયારી કરી.

બલિની બીજ ચઢાઈ

પહેલી ચઢાઈ નિષ્ફળ ગયેલી છતાં બલિએ ફરીને નવા ઉત્સાહથી બીજ ચઢાઈ કરવા માટે તૈયારી કરી. પહેલાં કરતાં વધારે સારી તૈયારી થઇ એટલે બલિએ દેવોના દેશ ઉપર બીજવાર ચઢાઈ કરી.

વૃતો વિકર્ષન્ મહતીમાસુરીં ધ્વજિનીં વિશ્વઃ । યયાવિન્દ્રપુરીં સ્વદ્વાં કંપયન્નિવ રોદસી ॥

ભાગવતના (૮-૧૫-૧૧) આ શ્લોકમાં એમ કહ્યું છે કે, બલિએ મોટી ભારે સેના સાથે લઇને ઇન્દ્રપુરી ઉપર ચઢાઈ કરી; પણ આ વખતે દેવોના સૈન્યની બિલકુલ તૈયારી ન હતી, તેથી બલિની આસુરી સેનાને હરાવવાનું ઇન્દ્રને અસંભવ લાગ્યું. જેમકે ભાગવત (૮-૧૫-૨૫)માં કહ્યું છે કે

મગવન્નુદ્યમો મૂયાન્ વલેર્ન પૂર્વવૈરિણઃ । અવિષહ્યમિમં મન્યે કેનાસીત્ તેજસોર્જિતઃ ॥

ઇન્દ્રે કહ્યું કે, અમારા જૂના શત્રુ બલિએ હુમલો કર્યો છે. અમારી તો બિલકુલ તૈયારી નથી, તેથી એ હુમલાને પાછો હટાવવો અસંભવિત લાગે છે.

ગયા યુદ્ધપના મહાયુદ્ધમાં ક્રાંસની તૈયારીના અભાવમાં જેમ જર્મનીએ હુમલો કર્યો હતો, તેમ દેવવીર અપ્સરાઓની સાથે નાયમાં મગ્ન હતા અને બલિની આ ચઢાઈની બાબતમાં સાવ અસાવધાન હતા, એવે વખતે બલિએ ઘણી અપજાતાથી હુમલો કર્યો. દેવો એનો પ્રતિકાર કરી શક્યા નહિ, તેથી દેવવીરો પોતપોતાનું ગામ છોડી જીવ બચાવવાને લાગી ગયા અને જ્યાં છુપાઇ રહેવાની જગા મળી ત્યાં છુપાઇ રહ્યા.

દેવેશ્વથ નિલીનેષુ વલિર્વૈરોચનઃ પુરીમ્ । દેવાધીનમધિષ્ઠાય વશં નિન્યે જગત્ ત્રયમ્ ॥

‘દેવવીરો લાગી ગયા, એમ જાણીને બલિએ ઇન્દ્રની રાજધાનીમાં પ્રવેશ કર્યો અને ત્રિવિષ્ટપ, ભરતખંડ અને પાતાળ, એ ત્રણે સ્થાનો પોતાને તાબે કર્યા.’ (શ્રી. ભાગ. ૮-૧૫-૩૩)

આ પ્રમાણે યુદ્ધ કર્યા વગર ખીજાઓની અસાવધાનતાનો લાભ લઇને બલિ દૈત્ય આવા મોટા પ્રદેશનો સ્વામી બની બેઠો. બલિ જાણતો હતો કે, એના દાદા હિરણ્યકશિપુ દૂર નીતિથી કામ લેતો હતો, તેથી એનું રાજ્ય લોકપ્રિય ન થયું અને એનો વધ થયો; તેથી કરીને બલિએ સૌમ્ય નીતિનો આશ્રય લીધો. એણે અમલ કરવામાં એવો પ્રબંધ કર્યો કે, કોઇને દુન્ય દેવું નહિ અને બધા વશ રહે. આવી નીતિ અખત્યાર કરવામાં એનો ઉદ્દેશ એવો હતો કે, કોઇ દેવરાજ અથવા આર્યરાજ બળવો કરે નહિ અને પોતાનું રાજ્ય જાય નહિ. બલિની બાહ્ય નીતિ સૌમ્ય હતી, પણ એણે સારા સારા અધિકારની જગાઓ દૈત્યોનેજ આપેલી હતી. એનો અંદરનો પ્રબંધ એવો સખત હતો કે, દેવો અથવા આર્યોમાંથી કોઇપણ અમુક હદથી આગળ વધી શકે નહિ. બલિના રાજ્યમાં બહાર શાંતિ જણાતી હતી. કોઇને ખુદ્દેખુદ્દું કષ્ટ આપવામાં આવતું ન હતું. સર્વને એકસરખો ન્યાય મળતો હતો, એટલે આર્ય અને દેવની વચ્ચેના ઝગડામાં એ બરાબર ન્યાય આપતો, કોઇના ધર્મકર્મમાં આડે આવતો નહિ. કોઇ પણ દૈત્ય અગાઉની પેઠે આર્યોને હેરાન કરતો નહિ, તોપણ એની રાજનીતિનું ફળ એવું આવતું જતું હતું કે, ભારતીય આર્ય, તીર્થેટના દેવ અને પાતાલવાસી સર્પ આદિ જાતિઓ દિનપ્રતિદિન નાકૌવત અને બાયલી-કાયર થતી જતી હતી અને એમનામાં ફરી માથું ઉંચું કરવાની હિંમત અને શક્તિ હતી નહિ. એની નીતિજ એવી હતી કે, એ જાતિઓનો તેજોભંગ સદા થતો રહે અને તે સદા તાબે રહે.

હમેશ તેજોભંગ થતો હોવાથી તે તાબેદાર જાતિઓની સર્વ શક્તિઓ નિર્બળ થવા લાગી. એમને પુરુષાર્થ દેખાડવાનો અવસર નહિ રહેવાથી એમનું જીવન ઉત્સાહરહિત રહેવા લાગ્યું. કોઇને અમુક મર્યાદાથી આગળ કાર્યક્ષેત્ર મળતું હતું નહિ, તેથી એમની ચઢતી રોકાઇ ગઇ હતી અને ઉપભોગ પણ અટકી ગયો હતો. બલિ દૈત્યના કપરા બદોબસતને લીધે અને એની અસાધારણ શક્તિને લીધે કોઇપણ આર્યવીર અથવા દેવવીર ઉડી શકતો ન હતો. સર્વ વીરો ધરમાં છુપાઇને બેઠા હતા અથવા જંગલોમાં નાસી ગયા હતા. સ્ત્રીઓ ધરમાંજ બેસી પ્રાચીન વૈભવનું સ્મરણ કરી વિલાપ કરવા લાગી હતી.

પુરુષોના વિચાર

બલિથી પરાજિત દેવવીર અને આર્યવીર નિઃશ્વાહ થઇ ગયા હતા. “બલિનું સુરાજ્યજ સાઈ છે, આપણને પણ અધિક ઉપભોગની શી જરૂર છે? દૈત્ય કર્તાકારવતા છે, એમના જેવું કર્તાકારવતાપણું આપણમાં ક્યાં છે? દેવોનું આર્યો ઉપર રાજ્ય હોય અથવા આર્યોનું દેવો ઉપર રાજ્ય હોય, એથી લાખ દરજ્જે આજ સાઈ છે કે, જે આર્ય નથી તેમ દેવ પણ નથી એવા દૈત્યનું રાજ્ય એ બેઉ ઉપર હોય; કારણ કે દેવોનું રાજ્ય થાય તો દેવવીરો આર્યોપર જીલ્લમ કરશે અને આર્યોનું રાજ્ય થયું તો આર્યવીરો દેવો ઉપર અત્યાચાર કરશે. એ બેઉ સ્થિતિ ભુરી છે; તેથી એ બેઉ જાતિઓ ઉપર જે બલિનું સુરાજ્ય છે તેજ ઠીક છે. બલિના રાજ્યમાં અમને કંઈ કષ્ટ નથી. બલિએ જાતે યજ્ઞયાગ ચલાવ્યા છે, તે અમારા યજ્ઞોમાં કંઈ હરકતકર્તા નથી. એનો એવો પ્રયત્ન છે કે, અમારી ધીરે ધીરે ઉન્નતિ થાય, તેથી ઠીક તો એ છે કે, બલિનું રાજ્ય સદાય રહે.”

એ સમયના પુરુષોના વિચારો એવા હતા, તેથી કરીને બલિનું સુરાજ્ય સ્થાપિત થઇ ગયે કોઇ દેવવીર અથવા કોઇ આર્યવીર બલિનું રાજ્ય નષ્ટ કરવાને પ્રયત્ન કર્યો નહિ; પરંતુ દેવ-સ્ત્રીઓ અને આર્યસ્ત્રીઓ પૂર્વકાળના વૈભવનું સ્મરણ કરી કરીને અશ્રુપાત કરતી હતી આ બોધને કેટલાકો કહેતા હતા કે આ તો જૂની પુરાણી રીતો પસંદ કરનારી મૂર્ખ અને પાગલ સ્ત્રીઓ છે. પણ કેટલાક તો એ સ્ત્રીઓના હૃદયમાં ધધકતા સ્વતંત્રતાના અગ્નિને જાણતા હતા.

સ્ત્રીઓનો શોક

માતાના હૃદયમાં જે વિચારો તીવ્ર હોય છે, તેજ વિચારો બાળકના હૃદયમાં જડ જમાવે છે. જો માતાના હૃદયમાં રાજ્યક્રાંતિના વિચારો તીવ્રતાથી વાસ કરે છે, તો બેએક પેઢીમાં ખચિત રાજ્યક્રાંતિ થયા વગર રહેતી નથી; પરંતુ જો સ્ત્રીઓ જાતેજ પારકા રાજ્યને ભૂખણ સમજે, તો રાજ્યક્રાંતિ થવી અસંભવ છે.

પરાજિત દેવોની અને આર્યોની સ્ત્રીઓ પૂર્વવૈભવનું સ્મરણ કરી મનમાં કેવી તલસતી તથા શોક કરતી હતી, તે માટે નીચેનો ભાગવત (૮-૧૬-૧) નો શ્લોક જુઓ:—

एवं पुत्रेषु नष्टेषु देवमाताऽदितिस्तदा । हृते त्रिविष्टपे दैत्यैः पर्यतप्यदनाथवत् ॥

અર્થાત્ દૈત્યોએ અમારું રાજ્ય લેઇ લીધું અને અમારા પુત્રોનો સર્વનાશ થયો. આ વિચારથી અનાથની પેઠે દેવમાતાએ મનમાં ને મનમાં બળતી હતી. એ સ્ત્રીઓ એમ વિચાર કરતી હતી કે, અમારો પૂર્વનો વૈભવ ફરીને પ્રાપ્ત થાઓ; અમારા પુત્રોની યોગ્યતા રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ વધે; એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાઓ, કે જે સંપત્તિનો ઉપભોગ દૈત્ય આદિ આ વખતે કરે છે તે સંપત્તિનો ઉપભોગ અમારા પુત્રો કરે. સારાંશ એ કે, માતાઓના હૃદયમાં દિવસરાત આ વિચાર તીવ્રતાથી રહેતા હતા કે, અમારો ગત વૈભવ અમને ફરીને પ્રાપ્ત થાય.

આક્ષેપક કહે છે કે, બલિના રાજ્યમાં પ્રજા ઘણી સુખી હતી. અમે એને કહીએ છીએ કે, તે સ્ત્રીઓના હૃદયમાં જે આગ સળગતી હતી તે ઉપર ધ્યાન આપે; પણ આ આગ એ કેવી રીતે જોઇ શકવાનો? દેવમાતાઓના હૃદયની વ્યથા શી હતી અને કેટલી તીવ્ર હતી? એ વાત તેઓજ જાણી શકે, કે જેઓ સ્વરાજ્યના જીવનના તરસ્યા હોય. અન્ય એશઆરામી લોકો તો એમજ કહેવાના કે, દૈત્યોનું રાજ્યજ ચિરકાલસુધી ભલે રહે. જે કદાચિત્ એ લોકોને આત્મા બલિના રાજ્યમાં શરીર ધારણ કરી આવ્યો હોત તો સંભવ છે કે, તેઓ ઉપર કહેલી રાજદ્રોહી માતાઓનો શિરચ્છેદજ કરત. અમે માતાઓના વિશેષજીતરીકે રાજદ્રોહી શબ્દ એટલા માટે વાપર્યો છે કે, તે માતાઓ પ્રતિદિન ઇશ્વર પાસે રાજદ્રોહીજ પ્રાર્થના કરતી હતી.

સ્ત્રીઓની ઇચ્છા

પૂજા કરીને તેઓ રાતદિવસ ઇશ્વર પાસે એવું માગતી હતી કે, અમારી લઇ લીધેલી સ્વતંત્રતા પુનઃ પ્રાપ્ત થાઓ. જેમકે:—

**तस्मादीश भजन्त्या मे श्रेयश्चिन्तय सुव्रत । हतश्रियो हतस्थानान् सपत्नैः पाहिनः प्रभो ॥
परैर्विवासिता साऽहं मग्ना व्यसनसागरे । ऐश्वर्यं श्रीर्यशः स्थानं हृतानि. प्रबलैर्मम ॥
तथा तानि पुनः साधो प्रपद्येरन् ममात्मजाः । तथा विधेहि कल्याणं धिया कल्याणसत्तम ॥**

આ ભાગવત (૮-૧૬;-૧૫,૧૬,૧૭) ના શ્લોકોમાં એમ કહ્યું છે કે, હે ઇશ્વર! હું તમારી ભક્તિ કરું છું. તેથી એવું કરો, કે જેથી મારું કલ્યાણ થાય. હે પ્રભુ! બળવાન શત્રુઓ અમારી સઘળી સંપત્તિ હરી લીધી છે અને અમને સ્થાનભ્રષ્ટ કરી દીધાં છે, અમને વૈભવના શિખરપરથી દુઃખના સાગરમાં ફેંકી દીધાં છે, અમને શહેરમાં ફાવે ત્યાં હરવા ફરવાની સ્વતંત્રતા નથી. બળવાન શત્રુઓ અમારાં ઐશ્વર્ય, સંપત્તિ, યશ અને સર્વ સ્થાનો હરી લઇને અમને નિરાશ્રિત બનાવી દીધાં છે. અમારા નવજવાનોને પ્રાચીન વૈભવ મળો, તેઓ અગાઉની પેઠે ઐશ્વર્યસંપન્ન થાઓ, એમની ધવલ કીર્તિ ચારે દિશાઓમાં ફેલાય અને એમના સઘળા અધિકાર એમને પાછા મળો.

બલિના રાજ્યમાં પરાજિત દેવમાતાઓની પ્રતિદિનની આ પ્રાર્થના સર્વને માટે વિચારણીય છે. આ પ્રાર્થનાનો દરેક શબ્દ બતાવે છે કે, બલિદૈત્યે કેવો મોટો અનર્થ દેવરાજ્યમાં કર્યો હશે અને એણે પરાજિત લોકોને કેવી અધમ દશાએ પહોંચાડ્યા હશે. આ વિષયમાં નીચે લખેલા શબ્દોનું મનન કરો:—

૧-હતશ્રિયઃ ॥ દૈત્યે એમની સર્વ સંપત્તિ હરી લીધી હતી, તેથી દૈત્ય હમેશાં ધનવાન થતા હતા અને દેવો ધનહીન થતા હતા.

૨-હતસ્થાનાઃ ॥ દેવરાજ્યના સારા સારા હોદ્દાઓ અને અધિકારો દૈત્યોએ લઇ લીધા હતા, તેથી દેવયુવકોને તાબેદારીનું કામ કરવું પડ્યું.

૩-વિવાસિતાઃ ॥ દૈત્યોએ દેવોને દેશમાંથી કાઢી મૂક્યા હતા.

૪-વ્યસને મગ્નાઃ ॥ સર્વને દુઃખસાગરમાં ફેંકી દીધા હતા.

૫-ऐश्वर्यं, संपत्ति, यश અને स्थान ॥ આ બધી વસ્તુ દેવોને મળતી ન હતી, પણ તે

બધું દૈત્યોનેજ મળતું હતું.

(હાલની આપણી સ્થિતિને આ વર્ણન આબેહૂબ મળતું આવે છે કે કેમ, તે દરેકે વિચારી નેવું.)

આ ઉપરથી જાણવામાં આવશે કે, બલિના સુરાજ્યમાં દેવરાજ્યની અને આર્યરાજ્યની કેવી દશા થઇ ચૂકી હતી અને નવયુવકોની સાથે દૈત્યોનો કેવો વ્યવહાર હતો.

દેવમાતાઓને તો ધગશ લાગી હતી કે, અમારો ગયો વૈભવ અમને પાછો મળે. ધગશ લાગવાથી ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર થાય છે. દેવમાતાઓને પણ ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર થયો. જુઓ ભાગવત (૮-૧૨-૧૫):-

દેવમાતર્ભવત્યા મે વિજ્ઞાતં ચિરકાંક્ષિતમ્ । યત્ સપત્નૈઃ હૃત શ્રીણાં ય્યાવિતાનાં સ્વધામતઃ ॥

તાન્ વિનિર્જિત્ય સમરે દુર્મદાન્ અસુરર્પમાન્ । મતિલબ્ધજયશ્રીભિઃ પુત્રૈઃ ઇચ્છસ્યુપાસિતમ્ ॥

ઇન્દ્રજ્યેષ્ઠૈઃ સ્વતનયૈઃ હતાનાં યુધિ વિદ્વિષામ્ । સ્ત્રિયો રુદન્તી આસાઘ દ્રઘુમિચ્છસિ દુઃસ્વિતાઃ ॥

આત્મજાન્ સુસમૃદ્ધાન્ ત્વં પ્રત્યાહત યશઃશ્રિયઃ । નાકપૃષ્ઠમધિષ્ઠાય ક્રીડતો દ્રઘુમિચ્છસિ ॥

હે દેવમાતા ! તમારા મનની બહુ દિવસની ઇચ્છા મેં જાણી છે. દૈત્યોએ તમારાં બાળકોનું સંપૂર્ણ રાજ્ય હરણ કર્યું છે અને એમને પોતાના ઘરમાંથી બહાર કાઢી મૂક્યા છે. તમારી એવી ઇચ્છા છે કે, તમારા જીવાન પુત્રો લગાઈમાં દૈત્યને હરાવે અને તેઓ ગયેલો વૈભવ પુનઃ પ્રાપ્ત કરે. તમારી ઇચ્છા છે કે, તમારા ઈદ્રાદિ પુત્ર લગાઈમાં શત્રુને મારી નાખે અને એ દુઃખથી દુઃખી દૈત્યોની સ્ત્રીઓને રોતી તમે જુઓ. તમારી ઇચ્છા છે કે, તમારા તરણ પુત્ર ગયેલો વૈભવ ફરીને મેળવે અને પોતાના દેશમાં પહેલાંની માફક ઐશ્વર્યનો ઉપયોગ કરતા એમને તમે જુઓ.

આ સાક્ષાત્કારના શબ્દથી એ જણાય છે કે, બલિનું રાજ્ય કેવા પ્રકારનું હતું અને જીતાયલા લોકોના વિચાર આ બલિના સુરાજ્યમાં કેવા હતા. આ વર્ણનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, બલિના અમલદરમિયાન સંપૂર્ણ દેવજાતિ અને આર્યજાતિ પૂરી નિઃસત્ત્વ થઇ ગઇ હતી. આવી પરાધીનતાની ખેડીમાં રહેનાર કોઇ કહે કે, બલિના રાજ્યમાં પ્રગ્ન સુખી હતી, તો પછી રાષ્ટ્રીય આપત્તિ બીજા કયા પ્રકારની હોઇ શકે, તે સમજાતું નથી. એવા બલિરાજને બાલપ્રહારી વામન નામના બ્રાહ્મણકુમારે લાત મારી તેમાં વામને શું ખોટું કર્યું છે ?

વામનની કૃત

જે વખતે વામન અવતાર થયો, તે વખતે રાજકાળ ધણું વિકટ થઇ ગયું હતું. તીબેટની દેવજાતિ, ભરતખંડની આર્યજાતિ અને બીજી નાની નાની જાતિઓમાં ક્રાંત્યુત્પત્તિ પડી ગઇ હતી. અનેક વર્ષો સુધી એ લોકો પરાધીન રહ્યા હતા, તેથી એમનામાં કંઈ વ્યવસ્થા રહી ન હતી. દરેક જણ પોતાના સ્વાર્થની શીકર કરતો હતો. સંઘર્ષકિત ઉત્પન્ન થવાની સંભાવનાજ હતી નહિ. સઘળા લોકો હૃદયથી માનતા હતા કે, ચારે બાજુ ફેલાઇ ગયેલું બલિનું રાજ્ય ઉચ્ચાવી પાડવું ખરેખર અસંભવિત છે. દેવોનો રાજા ઈંદ્ર ધોળો દિવસે સરીઆમ રસ્તે જઇ શકતો નહિ. સ્ત્રીઓનાં નેત્રોમાંથી વહેતી દુઃખની આંસુધારાઓ બંધ થતી નહિ. બધી રીતે આવી મહાભયંકર સ્થિતિ હતી. સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિનો સરળ માર્ગ કોઇની નજરે દેખાતો ન હતો અને કોઇ પણ એની આશા પણ રાખતો નહિ. આવી પૂરેપૂરી નિરાશામય સ્થિતિમાં વામનનો જન્મ થયો હતો, તેથી એના કાર્યની મહત્તા સહેજમાં જણાઇ આવતી હતી.

એ વખતની વીરાંગનાઓની આકાંક્ષાઓ વામનના અંતઃકરણમાં એકઠી થઇ હતી. બલિ-દૈત્ય અસાધારણ વ્યક્તિ હતો. તે ધણે ધૂર્ત તેમજ નીતિજ્ઞ હતો. એણે જાતે વૈદિક ધર્મની દીક્ષા લીધી હતી. તે પોતે યજ્ઞયાગ કરાવતો હતો. આ પ્રમાણે એ એમ દેખાડતો હતો કે, અમે સર્વ રીતે પ્રજનાજ છીએ; પરંતુ તે ત્રણે દેશના લોક પોતાનું મસ્તક ઉંચું ન કરી શકે, એ હેતુસર જે કરવું જરૂરનું હતું, તે કરવાનું તે કદી પણ ભૂલતો નહિ. ભારતીય લોક પ્રથમથીજ ધર્મની બાબતમાં ભોળા છે. બલિરાજન યજ્ઞ કરતો તેથી તેઓ તેની બડાઇ ગાતા હતા; પણ ધણા થોડા લોકો એવા હતા, કે જેઓ તેનો અંદરનો હેતુ પૂરેપૂરી રીતે સમજતા હતા. આ ઉપરથી આપણને એક શિક્ષા મળે છે કે, જો પરદેશી રાજનીતિજ્ઞ માણસ પરાજિત લોકોનાં ગુણવર્ણન કરે અને

ધર્મસ્વીકાર કરે, તો આપણે વિચાર કરવો જરૂરનો છે કે, એઓના આ કાર્યમાં રાજનૈતિક ઉદ્દેશ શો છે? વામન બધું બાણી ગયો હતો કે, આ સ્વાંગ કેવળ એટલા માટે છે કે, તીખેટ વગેરે ત્રણે દેશ ઉપર પોતાની સત્તા જારી રહે; તેથી જે સમયે બલિનો યજ્ઞ ચાલુ હતો અને સોમનો રસ કાઢવાની તૈયારી હતી, તેજ સમયે વામને યજ્ઞમંડપમાં પ્રવેશ કર્યો અને જમને બલિની સામે ઉભો રહ્યો. યાજ્ઞકો સોમરસ કાઢવાની તૈયારીમાં હતા, તેજ સમયે વામનની તેજસ્વી મૂર્તિ યજ્ઞના મંડપમાં આવી ઉભી રહી.

વામનની પૂર્વ તૈયારી

વામન નાનો હતો, પણ રાજનૈતિકમાં નિપુણ હતો. એના શરીરનું બળ કંઈ કમ ન હતું. અવસર આવ્યે તે લડવાને તૈયાર રહેતો. યુદ્ધના દાવ, મલ્લયુદ્ધના પેચ અને ચઢાઈની યુક્તિઓથી પૂરેપૂરો માહિતગાર હતો; તેથી વામન બહુ યજ્ઞમંડપમાં એકલો આવ્યો ન હતો. એની અગાઉ સુપ્ત વેષમાં સેંકડો દેવવીર અને આર્યવીર બ્રાહ્મણોનો વેષ ધારણ કરીને મંડપમાં હાજર થઈ ગયા હતા. તે સર્વ પોતપોતાનાં અસ્ત્રશસ્ત્ર દર્ભમાં, ઘોતીમાં, છાતીમાં, કૃષ્ણાન્નિનમાં સંતાડી લાવ્યા હતા. તેઓ બ્રાહ્મણોના ભેગા જઈ બેઠા હતા. એવી તૈયારી કર્યા પછી વામન જાતે બ્રહ્મચારીના વેશમાં દંડ-કમંડલુ હાથમાં લેઈ લંગોટી પહેરેલો મંડપમાં આવી બલિની આગળ હાજર થયો. ઉંમર નાની પણ તેજસ્વી, દેખાવમાં ઠીંગણો પણ બુદ્ધિમાં ભારે, થોડા પણ ગંભીર શબ્દો બોલનાર વામન જેવો બ્રાહ્મણકુમાર બલિદૈત્યે અગાઉ કદી જોયો ન હતો. એનું અસામાન્ય તેજ જોઈને બલિ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. એણે વામનનું સ્વાગત કર્યું અને કહ્યું કે, આપને જે ઇચ્છા હોય તે માગો. વામને ત્રિપાદ ભૂમિ માગી. બલિએ એને ધણો સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે, બીજા કોઈ મોટી ચીજ માગો, પણ વામન એકનો બે ન થયો.

આના જેવી એક કંથા મુગલ પાદશાહના વખતમાં બની હતી. દિલ્હીના એક મુગલ પાદશાહની પુત્રી બિમાર થઈ હતી, એને એક યુરોપીયન દાકતરે સાજ કરેલી; તેથી પાદશાહે દાકતરને કહ્યું કે, તમારી ઇચ્છા હોય તે માગો, હું તે આપીશ. એટલે દાકતરે કહ્યું કે, જહાંપનાહ! બકરાના ચામડાની બરાબર જમીન મને આપો. આ વાત સાંભળીને પાદશાહે ખૂબ હસવું આવ્યું અને બીજું કંઈ માગવાને ડાકતરને સમજાવવા લાગ્યા; પણ તેણે કંઈ માન્યું નહિ. પછી પાદશાહે બકરાના ચામડાની બરાબર જમીન આપવાનું ફરમાન કાઢ્યું; એટલે એ ધૂર્ત ડાકતરે એ ચામડાના બારીક તંતુ કાઢ્યા અને તે એકબીજા સાથે જોડી લીધા, તેથી એની લંબાઈ માંધેલો સુધી થઈ અને એટલીજ જમીન માગી. પાદશાહ એની બુદ્ધિમત્તા ઉપર ખુશ થઈ ગયો અને એથી બમણી જમીન એને બક્ષીસ આપી.

ઇતિહાસમાં આવી અનેક કથાઓ પ્રસિદ્ધ છે. આવી વિપરીત જણાતી વાત માગનારના કહેવામાં શ્લેષ રહે છે. જે એ શ્લેષ બાણવામાં આવે, તો કંઈ ડર રહેતો નથી; પણ તે ન સમજી શકાય, તો સમજી નાશ થાય છે. વામનના 'ત્રિપાદ ભૂમિ' શબ્દોમાં શ્લેષ સ્પષ્ટજ છે. તીખેટ, ભરતખંડ અને પાતાલ-એ ત્રણે દેશ માગવાની એની મતલબ હતી; પણ એ વાત બલિના ધ્યાનમાં આવવી અસંભવિત હતી, કારણ કે બલિને બળ ન હતો કે, બ્રાહ્મણોએ પોતાની વિરુદ્ધ કોઈ પડયંત્ર રચ્યું છે અને એમાં અનેકાનેક દેવવીર પણ ભળ્યા છે, તેથી કરીને બલિ-દૈત્ય અસાવધાન હતા.

જોકે બલિ પોતે અને એના સર્વ વીરો અસાવધાન હતા, તોપણ તે મોટા સમ્રાટ હોવાથી એ યજ્ઞમંડપની આસપાસ અને અંદર પણ સેંકડો રાક્ષસ સૈનિક તૈયાર હાજર હતા. તેઓ કંઈ આપત્તિ આવે તે વખતે બલિની રક્ષા કરવાને હાજરજ હતા, પરંતુ એમાંના કોઈને પણ ક્રાંતિની શંકા સરખી હતી નહિ. એવી યુક્તિ રીતે વામને કાવતું રચ્યું હતું. વામને આવી સાવધાનતા ન રાખી હોત તો તે બલિનું રાજ્ય ઉથલાવી શકત નહિ.

જ્યારે વામને જોયું કે, શત્રુના વીરો અસાવધાન છે અને પોતાના પક્ષના વીરો અસ્ત્રશસ્ત્ર-સહિત ત્યાંજ પૂરેપૂરી રીતે તૈયાર છે, સારે એ સમજી ગયો કે, આજ અવસર અનુકૂળ છે; ત્યારેજ

એણે “ત્રિપાદ ભૂમિ” નું દાન માન્યું. તે જાણતો હતો કે, યજ્ઞના સોમનું સવન જ્યાંસુધી થયું નથી, ત્યાંસુધી પોતાને અનુકૂળ પરિસ્થિતિ છે.

અલિ અને વામન વચ્ચે દાન માટે થોડો વિનોદ થયો, તે પછી વામન અલિના સંમુખ દાન લેવાને બેસી ગયો. આ વખત સુધી અલિના મનમાં કોઈ પ્રકારની શંકા ઉડી ન હતી. અલિના પુરોહિતને વામનની આખતમાં સંદેહ થયો. કદાચિત્ વામનના પડયંત્રના સંબંધમાં કંઈ વાત એના જાણવામાં પણ આવી હશે, તેથીજ તેણે અલિને ચેતવવાને યત્ન કર્યો; પણ અલિએ એના કહેવા ઉપર કંઈ લક્ષ આપ્યું નહિ. જો અલિ પોતાના પુરોહિતનું કહેવું સમજી ગયો હોત, તોપણ હવે એ વામનના પંજમાંથી છૂટે એ અસંભવિત થઈ ગયું હતું.

યોગ્ય અવસર જોઈને વામને અલિને નીચે નાખ્યો અને એના માથા ઉપર પોતાનો પગ મૂક્યો. આ ઘટના એવી ચાલાકીથી અને રફૂર્તિથી બની કે પ્રથમ તો કોઈના સમજવામાં પણ આવ્યું નહિ કે, આ શું થયું? ઋત્વિજ લોકો યજ્ઞ કરવામાં મગ્ન હતા, બીજા બ્રાહ્મણો વેદધોષમાં લીન હતા અને પ્રેક્ષક લોકો વાર્તાલાપમાં લાગેલા હતા. એવે સમયે વામને અલિદ્વૈત્યને જમીન ઉપર પછાડ્યો. આ ઘટના પ્રથમ પહેરેદાર સૈનિકાએ જોઈ, એટલે તેઓ એકદમ ઝૂમ પાડી ઉઠ્યા. જેમકે

અનેન યાચમાનેન શત્રુણા વદુરૂપિણા । સર્વસ્વં નો હૃતં મર્તુઃ ન્યસ્તદંડસ્ય વર્હિષિ ॥
તસ્માદસ્ય વધો ધર્મઃ મર્તુઃ શુશ્રૂષણં ચ નઃ । ઇત્યાયુધાનિ જગૃહઃ બલેઃ અનુચરા સુરાઃ ॥
તે સર્વે વામનં હન્તું શૂલપટ્ટિશપાણયઃ ॥

આ ભાગવત (૮-૨૧) ના શ્લોકોમાં એ કહ્યું છે કે “અહો, આ યાચના કરનાર બટુરૂપી બ્રાહ્મણ શત્રુ વિશ્વાસઘાત કરી અમારા રાજાનું સર્વસ્વ હરણું કરી ગયો છે. અમારે રાજાની રક્ષા કરવીજ જોઈએ; તેથી આ બ્રાહ્મણકુમારનો વધ કરવો એ અમારો ધર્મ છે. એમ બોલીને અલિના દૈત્ય સેવકાએ શૂલ, પટ્ટિશ આદિ પોતાનાં આયુધો હાથમાં લીધાં અને તેઓ તુરત તૈયાર થઈને વામનનો વધ કરવા માટે તેની તરફ દોડ્યા.”

આ વર્ણનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, વામને “રાજ્યની ભિક્ષા” માગી અને અલિએ ખુશીથી આપી, એ વાત સાચી નથી. વામન પણ સંપૂર્ણ ભવિષ્ય પહેલેથીજ જાણતો હતો. ચતુર વામન સમજતો હતો કે, રાજ્યની ભિક્ષા કોઈ કોઈને આપે નહિ અને બીજા માગીને મળેલું રાજ્ય કોઈ ચલાવી પણ શકે નહિ; તેથી તો એણે મંડપમાં પોતાના વીરોને અગાઉથીજ મોકલ્યા હતા અને આ રીતે કઠિન પ્રસંગમાં પોતાની રક્ષાને માટે અને પોતાના વિચારની સફળતાને માટે જોઈતી સહાયતાનો પ્રબંધ પહેલેથીજ કરી રાખ્યો હતો. એના અનુમાન મુજબજ એની તૈયારી એ વખતે એને સહાયકારી નીવડી.

તાન્ અભિદ્રવતો દૃષ્ટ્વા દિતિજાનીકપાન્ નૃપ । પ્રહસ્યાનુચરા વિષ્ણોઃ પ્રત્યષેધન્નુદાયુધાઃ ॥

આ ભાગવત (૮-૨૧) ના શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, દૈત્યો પોતાના નેતા વામનપર હુમલો કરે છે, એ જોઈને કંઈકે હસીને પોતાનાં આયુધો ઉપાડી વામનના અનુયાયીઓએ દૈત્યસૈનિકોને રોક્યા.

જો વામન પ્રથમથીજ પૂરેપૂરો તૈયાર ન હોત, તો આજ સમયે એનો અંતજ આવી ગયો હોત. વામને આ પ્રસંગનું અનુસંધાન પૂરી રીતે કર્યું હતું, અને પોતાની તૈયારી યોગ્ય દિશામાં કરી હતી. અદિદૈત્ય અને એના સેવકો પૂરા અસાવધાન હતા. વામનના અનુયાયીઓ પણ જાણતા હતા કે, આવો હુમલો જરૂર થવાનો; તેથી વામનનો વિજય ઘણી જલદીથી થયો. વામને દૈત્યોને સંપૂર્ણ તાબે કર્યા પછી અલિને પકડી રસીથી ખાંધી કેદ કર્યો. ભાગવત (૮-૨૧) માં પણ કહ્યું છે:—

વવન્ધ વારુણૈઃ પાશૈઃ બલિં સૌત્યેઽનિ ક્રતૌ । હાહાકારો મહાનાસીદ્ રોદસ્યોઃ સર્વતો દિશમ્ ॥

ગૃહ્યમાણેઽસુરપતૌ વિષ્ણુના પ્રભવિષ્ણુના ॥

“સોમરસનો હવન કરવાને દિવસે અલિને વરુણપાશવડે કસીને ખાંધ્યો. અલિ જેવા મહા-

રાજાને વામન નામના બ્રાહ્મણકુમારે કેદ કર્યો, એ જોઈને ચારે દિશામાં ભારે ગડગડ મચી ગઈ. આવી ગડગડ થવી એ સ્વાભાવિક વાત હતી; કારણ કે કોઈને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ હતો નહિ કે, બલિનું રાજ્ય બે ચાર કલાકમાં જતું રહેશે. સર્વ લોક યજ્ઞમાં મગ્ન હતા. બલિના અધિકારીઓ એશઆરામમાં લીન હતા. કેમકે ખબર ન હતી કે, ક્ષત્રિયોએ ચઢાઈ કરી છે. કોઈને સ્વપ્ને પણ વિચાર આવતો નહોતો કે, બ્રાહ્મણ આ રીતે કાન્તિનું પડયંત્ર રચી શકે છે; પરંતુ જે વાત કોઈના ખ્યાલમાં ન હતી, તે વાત બે ચાર કલાકમાં પ્રત્યક્ષ બની ગઈ. આ ઘટનાથી સંપૂર્ણ દેશમાં ગડગડ મચે તો તેમાં આશ્ચર્ય શું? જ્યારે કોઈ પણ કાળે આવી મોટી રાજ્યકાન્તિ એકાએક થાય છે, ત્યારે લોકો કંઈક ભયને લીધે અને કંઈક કર્તવ્યમોહને લીધે ગભરાય, એ પણ સ્વાભાવિક છે.

બલિને કેદ કરી રહ્યા પછી આખા રાજ્યમાં દૈત્યોને પકડવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું. કોઈ કોઈ સ્થળે તેઓએ સામા થવાને યત્ન કરેલો, પણ તેઓનો રાજાજ કેદ થઈ ચૂક્યો હોવાથી એમનામાંથી ઉત્સાહ ઉડી ગયો હતો. સર્વ દૈત્ય આદિ ગભરાઈ ગયા હોય, વામનના અનુચરો સાવધાન હોવાથી પોતાનું કામ ઘણી સહેલાઈથી કરી શક્યા. છેવટે બલિએ જાતેજ તમામ દૈત્યોને વામનને તાબે થઈ જવાનું કહ્યું, જેથી દૈત્યોનો નાહકનો સંહાર થાય નહિ; તેથી સર્વત્ર શાંતિ પસરી. પછી વામને ઢંઢેરો પીટાળ્યો કે, દૈત્યનું રાજ્ય ગયું છે અને દેવાની તથા આર્યોની સ્વતંત્રતા થઈ છે. પછી ઈંદ્રનો વાવટો અમરાવતી નગરીપર ફરીને ફરકવા લાગ્યો.

તે પછી કેટલાક લોકોએ વિનંતિ કરી કે, બલિને વધારે કષ્ટ આપવું નહિ. બલિએ જાતે પણ સર્વ જાતની ક્ષમા માગી, તેથી બલિને તેના અનુચરોસહિત છોડી મૂક્યો.

इत्युक्त्वा हरिमानम्य ब्रह्माणं स भवं ततः । विवेश सुतलं प्रीतो बलिर्मुक्तः सहासुरैः ॥

બલિએ વામનની બધી શરતો કબૂલ કરી અને પછી વામનને નમસ્કાર કર્યા અને પોતાના અનુચરો સાથે તે સુતલ દેશમાં જઈ વસ્યો, આમ ભાગવત(૮-૨૩-૩)માં કહ્યું છે.

આ સુતલ દેશ કોંકણનો એક ભાગ હતો. કોંકણના ચૌદ તાલ છે. પ્રત્યેક તાલનાં અતલ, વિતલ, સુતલ આદિ નામ છે. જે સમસ્ત કોંકણના ચૌદ ભાગ કરવામાં આવે, તો ત્રીજો ભાગ સુતલ તે જગા ઉપર આવે છે, કે જ્યાં હાલ રાજપુર અને રત્નાગિરિ છે. આ સ્થળે બલિ દૈત્યે પોતાની બાકીની જીંદગી પૂરી કરી હતી. આમ વામને બલિને સુતલમાં મોકલીને, ત્યાં રાખીને ઘણું ડહાપણનું કામ કર્યું હતું. જે બલિ પહેલાંની માફક પોતાના સાથીઓને લઈને પોતાના દેશમાં ગયો હોત, તો તે જરૂર ફરીને ચઢાઈ કરત, અને પુનઃ રક્તપાત થાત. પૂર્વ-ઘતિહાસની પુનરાવૃત્તિ ન થાય, તેટલા માટે વામને બલિને મુક્ત કર્યો; પણ કોંકણમાં એને નજરકેદમાં રાખ્યો. બલિના એક પણ અનુયાયીને દૈત્યના દેશમાં વામને પાછો જવા દીધો નહિ. એની આ વાત ખરેખર વખાણવાજોગ છે.

પ્રથમ યુદ્ધમાં બલિએ હાર ખાધેલી, તે વખતે જે ઈંદ્રે પણ એમ ક્યું હોત, તો દેવાને પરાધીનતાના સંકટમાં આવવાનો સમય આવત નહિ. ઈંદ્રે તે વખતે ભૂલ કરી, તેનું ફળ એને ઘણું વેઠવું પડ્યું. વામન ઈંદ્રની આ ભૂલનું ભયંકર પરિણામ પૂરી રીતે જાણતો હતો; તેથી એણે કોઈ પણ અસુરને અસુરના દેશમાં પાછો જવા દીધો નહિ; પણ તે સર્વને કોંકણમાં નજર-કેદમાં રાખ્યા અને ત્યાં એણે એમના આરામ માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી. એ પછી ઈંદ્રનું રાજ્ય ઈંદ્રને સોંપ્યું અને આર્ય રાજમહારાજોનો પોતપોતાના રાજ્યમાં મોકલી દીધા. વામને સર્વને જીવંત રાજનીતિનો ઉપદેશ કર્યો અને પોતે તો તપસ્યા કરવા ચાલ્યા ગયા, પોતે રાજ્યનો ભોગ કર્યો નહિ. વામનનો આ સ્વાર્થત્યાગ અપૂર્વ છે. તાત્પર્ય એ છે કે, ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ અમે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે અમારે આ સ્પષ્ટ કહેવાની જરૂર પડે છે કે, વામનના આ મહાન કાર્યની સાથે બીજા કોઈના કાર્યની તુલના થઈ શકતી નથી. સત્ય ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે. જેનું ખરી રીતે બન્યું હતું તેનું વર્ણન ઉપર આપેલું છે. વામનમાં શૌર્ય, વીર્ય, પરાક્રમ, તેજ આદિ

અનેક ગુણ હતા. એનું જેટલું વર્ણન કરાય તેટલું ઓછું જ હશે. એટલા માટે અમે કહીએ છીએ કે:-

વામનાવતારનો સંદેશ

“સ્વકીય સ્વરાજ્યની ભૂખ પરકીય સુરાજ્યથી શાંત થતી નથી અને શાંત થવી જોઈએ નહિ.” આવો રાજનીતિનો અત્યંત મહત્વનો સિદ્ધાંત અતિપ્રાચીન કાળમાં આખા સંસારને વામનાવતારે દેખાડ્યો છે. વામનની પૂર્વે બીજા કોઈએ પણ આ સિદ્ધાંત જગતને દેખાડ્યો ન હતો. આ મહાન સિદ્ધાંતને કારણેજ, જ્યાંસુધી સંસારની હયાતી છે ત્યાંસુધી રાજનીતિજ પુરુષો વામનના ગુણોનું ગાન અવશ્ય કરશેજ.

જે સમયે દેવવીર અને આર્યવીર બલિના રાજ્યમાં તામે રહેવામાં ભૂષણ માનતા હતા, તે સમયે વામન બટુએ કશું કે, પોતાનું સ્વરાજ્ય ગમે તેવું ખરાબ હોય, તોપણ તે પરકીય રાજના સુવ્યવસ્થિત રાજ્યથી કંઈગણું અધિક લાભકારી છે. જે પાંદકો મૂળકથા વિસ્તારથી જાણવા ઇચ્છતા હોય, તેઓ ભાગવતમાં જુએ અને વામનાવતારનો આ સંદેશ જાણી એનું મનન કરે.*

(“શુદ્ધિપ્રકાશ”ના ઍગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૮ના અંકમાંથી)

૧૨૧-વર્ધાને પગલે ચાલી અંત્યજોને ન્યાય આપો.

હિંદુ કાર્યકર્તાઓને અરજ

શ્રી રતનબહેન મહેતા નીચે પ્રમાણે લખી જણાવે છે કે:-

ત્રિન્સીપાલ પ્રમથનાથ તથા ભૂષણશર્મા અને અનારસ યુનિવર્સિટિના ઓરિએન્ટલ કોલેજના બીજા ચાર પ્રૌફેસરો કે જે મરાઠુર પંડિતો છે, તેઓએ લેખિત જાહેરનામું બહાર પાડ્યું છે કે, વર્ધા ખાતે આવેલા લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરમાં અંત્યજોને દાખલ કરવાનું શેઠ જમનાલાલ બગજે જે પગલુ બંધું છે, તે હિંદુ શાસ્ત્રાનુસાર છે. અનારસ યુનિવર્સિટિના ત્રિન્સિપાલ આનંદશંકર ધ્રુવે અને ધર્મચુસ્ત ભારતભૂષણ પંડિત મદનમોહન માલવીયાએ શેઠ જમનાલાલ બગજની ચળવળને અંતઃકરણપૂર્વક ટેકા આપ્યો છે; તો અહીં મુંબઈ શહેરમાં-માધવબાગમાં લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરમાં અંત્યજોને દાખલ કરવાનું શુભ પગલું તેના કાર્યકર્તાઓ ભરશે?

અંત્યજો હિંદુધર્મ પાળે છે; રામજયંતિ, કૃષ્ણજયંતિ અને તુલસીવિવાહ વગેરે આપણા સઘળા તહેવારો હિંદુ પ્રમાણે પાળે છે અને તે પ્રમાણે વર્તે છે; તો હિંદુધર્મ પાળનારાઓને આપણુદીથી પોતાનાં જાહેર મંદિરોમાં દેવનાં દર્શન કરતા અટકાવવા, એ તેમના તરફ એક મોટો અન્યાય થાય છે. દેવોનાં મંદિરો ભક્તજનોને સારૂ ખુદ્શાં મૂકાય છે, જે દેવની મૂર્તિને તેમના કાર્યકર્તાઓ પોતે બાંધી લે છે. હિંદુના દેવનાં દર્શન કરવાનો અધિકાર હિંદુધર્મ પાળનારાઓનો બધાનો છે; પરંતુ દેવનાં દર્શનમાં પણ ભિન્નતા અને ખોટા ઉચ્ચ-નીચનો ખ્યાલ પેસી ગયો છે. દેવનાં દર્શન કરવામાં કોઈ ઉચ્ચ કે નીચ છેજ નહિ. આપણી અજ્ઞાનતાને લીધે ઉચ્ચનીચપણું માની જેઠેલા છીએ; અને તેને લીધે આપણે સાતકરોડ હિંદુધર્મ પાળનારાઓને આપણાં દેવસ્થાનોમાં દેવનાં દર્શન કરવાનો અટકાવ કરી અન્યાય કરી રહ્યા છીએ; હિંદુઓમાંથી કેટલીક જાતો ક્યાં માંસ કે મદિરાનો ઉપયોગ કરતી નથી? જેવા કે પરભુ, ક્ષેણવી, બંગાલી વગેરે. આપણા હિંદુધર્મ પાળનારા રાજ-રજવાડાઓ છોડે ચોક તાજમહાલ હોટેલમાં રહી બપોરથી અને અન્ય હલકી વર્ણોના હાથનું ખાવાનું ખાઈને આપણાં દેવાલયોમાં જવાનો હક્ક ધરાવી શકે છે; ત્યારે ધર્મપર એનાથી પણ વધારે પ્રેમ રાખનારા શ્રદ્ધાળુ અને નીતિવાન અંત્યજોને શા સારૂ દેવસ્થાનોમાં દર્શન કરવાની છૂટ નથી મૂકતા? આશા છે કે, અહીં મુંબઈ શહેરમાં દેવસ્થાનોના કાર્યવાહકો આ કામને સારૂ છૂટ મૂકી તેઓ તરફનો અન્યાય થતો દૂર કરશે અને શેઠ જમનાલાલ બગજને પગલે ચાલી અહીં દેવસ્થાનોમાં અંત્યજોને દાખલ કરવાની છૂટ આપશે.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”ના તા. ૨૮-૮-૧૯૨૮ ના અંકમાંથી)

વૈદિકધર્મ” માસિકમાંથી.

૧૨૨-સ્વામી વિવેકાનંદજી

ભારતનરન્દ્રેષ્ઠ સ્વામી વિવેકાનંદના નામથી કોણ અજાણ્યું હશે? એઓ ધર્મપ્રચારક હતા, સમાજસુધારક હતા, મહાપુરુષ હતા. એમના મુખમાંથી આર્ય ઋષિમુનિઓએ યુગયુગાંતરમંત્ર સંચિત કરેલો જ્ઞાનરાશિ સરિતાનાં સ્રોતની માફક વહેતો હતો. ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસજીની શક્તિનો તેમનામાં સંચાર થતાં જે કોઈ અપૂર્વ ચારિત્ર્યસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ હતી તે વિચારતાંજ શરીરે રોમાંચ ખડાં થાય છે ! તેમના મુખમાંથી જ્યારે ગૌમુખીની જળધારાની માફક વેદ, વેદાંત, ઉપનિષદ અને સંકળ વિશ્વના ધર્મશાસ્ત્રોના સાર બહાર નીકળતો ત્યારે ખરેખર સૌ કોઈ આશ્ચર્યચકિત બની જતું. ધર્મનિષ્ઠા, કઠોર બ્રહ્મચર્ય અને ગુરુકૃપાનું સંમેલન થતાં તેઓ તેજોગર્ભ વજ્રસમાન બની ગયા હતા. એમના જેટલું વક્રત્વ અને લેખનશક્તિ ભાગ્યેજ ખીજનામાં હશે. તેઓ જ્યારે અમેરિકામાં ભારતવર્ષના પ્રતિનિધિસ્વરૂપે ગયા ત્યારે ‘મેકિસમ’ બંદુક બનાવનારા અમેરિકનો એ અપૂર્વ તેજોમય સંન્યાસીને જોઈ વિસ્મિત થઈ ગયા હતા.

“જ્યારે વિવેકાનંદજી ઉઠ્યા ત્યારે તેઓએ જોયું કે, તેમને નેપોલિયનની સાથે કામ લેવાનું હતું. તે સમયનો તે સિંહ હતો. ઉંદરની સાથે બિલાડી રમે તેમ તેઓ તેમની સાથે ખેલતા હતા.”

સત્યસંઘ સ્વામીજીની વાણી ઘણી વાર ભવિષ્યકથનતરીકે માનવામાં આવી છે. વર્તમાન-યુગમાં તેમનાં કથનો વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રત્યક્ષ માલૂમ પડે છે; અને તે સર્વ વિચારણીય થઈ પડ્યાં છે. વિવેકાનંદ જેવા એક યુગપ્રવર્તક મહાપુરુષ, ભારતવર્ષના વિશેષ સદ્ભાગ્યે આપણી આ પતન પામેલી જાતિમાં જન્મ પામ્યા હતા. તેમની વજ્રગર્ભ લક્ષિતદ્વારા તેમણે સમસ્ત જગતને જગૃત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. સ્વદેશપર તેમને કટલો પ્રેમ હતો તેનું પ્રમાણ આંકી શકાય એમ નથી! ‘સ્વદેશપ્રેમ, સ્વદેશપ્રેમ’ની ખૂંચો મારવાથીજ કોઈ સ્વદેશપ્રેમ વ્યક્ત થતો નથી. સ્વદેશના પ્રેમને માટે શું કરવું જોઈએ, તે સ્વામી વિવેકાનંદના ચરણોમાં બેસીને તેમના વિચારોનું મનન કરીને યુગોપર્યંત શીખવા જેવું છે. તેઓને આ દેશની ધૂળની એક રજકણ પણ પ્રિય હતી. આ દેશનું જે કાંઈ ઉતરતું હોય તેને તે ઉચ્ચપદે લાવતા. આ દેશને જગતમાં કોઈ મહત્ત્વ સ્થાન આપવાને માટેજ જાણે તેઓ ઉછર્યા હતા ! આ દેશના ગુણદોષ તેમણે જેવી રીતે ભારતવર્ષમાં ખતાવી આપ્યા છે, તેવી રીતે કોઈએ કદી પણ ખતાવ્યા હશે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે. તેમનો સ્વદેશપ્રેમ અંધ ન હતો. તેઓએ સ્વદેશને જગતની સભાઓમાં શ્રેષ્ઠ, વરેણ્ય, ગરીયાન કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ તેમ કરવામાં કેવળ મોટે અવાજે દેશનાં જયદુદ્ધાની વગાડ્યે ચાલે એમ ન હતું. આપણે આપણી મેજે આપણી જાતને મોટા કહેવાથી આપણે મોટા છીએ એમ ચોક્કસ મનાય નહિ; પરંતુ તેઓ વિદેશીઓ આગળ આપણો આધ્યાત્મિક આદર્શ નિર્ભયતાથી કહેતા, તેજ પ્રમાણે આપણી આગળ આપણા દોષસંબંધી પણ વધારે ભારપૂર્વક કહેવા ચૂકતા નહિ. તેઓ સત્ય કહેતાં કદી સંકોચ પામ્યા નથી. તેઓ કહેતા કે, જેઓ સત્યનો આશ્રય કરે તેજ ચિગતમીઃ છે—અર્થાત્ તેમને કશાનો ભય નથી. તાળીઓ પડાવવાના લોભે તેઓ અપ્રિય પણ સત્ય બોલતાં અચકાયા નથી. ઉલટું જ્યાં દોષ, ત્રુટી, અભાવ, વગેરે આંગળી કરી ખતાવી આપવાની જરૂર હોય ત્યાં તેઓ ફટકા લગાવવામાં પણ કાંઈ કસર રાખતા નહિ. હજારો વર્ષથી જડતા અને આળસે આપણી જાતિનું હૃદય અડકાવી નાખેલું જેતાં સ્વામીજીએ વિચાર કર્યો કે, એ જડતા ટાળવી હોય તો મુક્ત-હસ્ત આઘાત કરવાજ પડશે, ત્યારેજ તેમાં પુનઃ ચૈતન્ય આવી શકશે; પરંતુ આપણી જડતા, એ ચાણુકના પ્રહારથી ટળી શકી નહિ, એ આપણું દુર્ભાગ્ય ! તેમાં સ્વામીજીનો કંઈ દોષ નથી. તેઓ જે ખરાખ માનતા હતા—જેને કુસંસ્કાર કહેતા હતા તેનો મૂળમાંથી ઉચ્છેદ કરવામાં તેમણે સહજ પણ પાછી પાની કરી નથી ! જગતની સભાઓમાં ઉભા રહી તેમણે ભારતવર્ષના પ્રતિનિધિ-તરીકે ભૂતકાલીન સંસ્કૃતિનું ગૌરવ હૃદયમાં રાખી આર્ય ઋષિમુનિઓના આદર્શોથી ઉભરાતા હૃદયે જણાવ્યું હતું કે “ભારતવર્ષમાં ધર્મપ્રાણુતા છે, આધ્યાત્મિકતા છે, લક્ષિતનું પ્રસવણ છે, જ્ઞાનનો

અપૂટ ભંડાર છે, હિમાલય જેટલી સ્થિર અટલ શ્રદ્ધા છે...એ સર્વ બીજે ક્યાં છે ? ” વિશ્વના વિવિધ લોકો મૌનપણે વિસ્મયથી આ ઉદ્દગાર સાંભળી રહ્યા હતા; પરંતુ તેવીજ રીતે આ દેશના લોકોને તેમણે કહ્યું હતું કે “આ કેવો તમારો ધર્મ કે જેના અસ્તિત્વમાં દેશના ગરીબો, કંગાલો, નારાયણહર કરનારા ભિક્ષુકો ભૂખે મરે ? એવો કેવો તમારો ધર્મ કે જેમાં લોકો આઠ વર્ષની કન્યાનું લગ્ન કરી આનંદમાં મગ્ન બને છે ? એવો કેવો તમારો ધર્મ, કેવો ઈશ્વર કે જેના બહાના હેઠળ એક જાતિ બીજી જાતિના મોં સામે અવગ્રાથી નજર કરી, તેને ખાવાને અન્ન પણ ન આપી શકે ? જુઓ, પાશ્ચાત્ય જગત તરફ એક વાર દષ્ટિપાત કરો ! તેઓ દારિદ્ર્ય, ગરીબાઈ, ભૂખમરો વગેરે આપણે આપણી પોતાના દેશમાંથી ટાળવા માટે હમેશાં તત્પર રહે છે. તેઓ સ્ત્રીજાતિને પગ-તળે કચડતા નથી, સારે તેઓ ત્રિભુવનવિજયી થયા છે ! ”

સ્વામીજીએ જે સર્વ વાતો કરી છે તેમાંથી ત્રણ બાબત મનપર અજળ અસર કરે છે. એક તો દારિદ્ર્યબોધન, બીજું જાતિભેદનું કંઠાર બંધન અને ત્રીજું જાતિનો શારીરિક ઉત્કર્ષ; અને એ ત્રણ બાબતોના અત્યારે બરાબર વિચાર કરવા જેવો છે. મનુષ્ય ગમે તે કોટિનો હોય, પરંતુ તેને જીવન ટકાવી રાખવાને અન્નનું સાધન અને શારીરિક બળની તો ખાસ આવશ્યકતા છેજ. આપણે મોજશોખમાં લાખો-કરોડો રૂપિયા યુમાવી દઈએ છીએ, આપણાં દેવમંદિરો અપૂટ ધનભંડારથી ભરેલાં છે, મોટાં શહેરોના શ્રીમંતો હૅસ્પિટલો ખાંધવામાં હજારો રૂપિયાની હોળી કરે છે; પરંતુ પોતાના પાડોશીઓ ભૂખે મરી જાય છે તે પર કોઈ લક્ષ આપતું નથી. સ્વામીજીએ આપણાં દુઃખ-દારિદ્ર્ય દૂર કરવાને સચોટપણે જે પ્રયત્નો કર્યા છે, તે ઘણા જણ બંધે છે; પરંતુ જો આપણે આપણા દેશભાઈઓની સ્થિતિ તરફ નજર ન કરીએ તો આપણો સ્વદેશપ્રેમ કેવો કહેવો ? સ્વામીજીના ઉપદેશ સાંભળી, વાંચી એ તરફ જો સર્વેએ દષ્ટિ ઠેરવી હોત તો ભારતવર્ષની સ્થિતિ અત્યારે અનેક રીતે સુધરી જાત એમાં શંકા નથી; પરંતુ હાય ! આપણે નિર્બળ છીએ, આપણે કષ્ટ સહન કરવાને અશક્ત છીએ, આપણે આત્મરક્ષણ કરવા અસમર્થ છીએ, આપણે સ્વામીજીનું રક્ષણ કરવા શક્તિમાન નથી ! શી આ સર્વનાશક નિર્બળતા આપણી હિંદુજાતિનો ગ્રાસ કરી રહી છે ? સ્વામીજી કહેતા કે **વીરમોગ્યા વસુંધરા-બળવાન થાવ, વીર બનો !** ‘સ્વતંત્રતા, સ્વતંત્રતા’ કરી ખૂબો પાડવાથી સ્વતંત્રતા કદી પણ આપોઆપ હાથમાં આવવાની નથી ! સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા જેટલું અને આત્મરક્ષણ કરવા જેટલું બળ જે પળે આપણામાં આવશે તેજ પળે સ્વતંત્રતા આપણા કંઠમાં વિજયવરમાળા આરોપશે, પછી એવી કાઠની શક્તિ નથી કે જે આપણને પછાત રાખી શકે !

અપિએસંબંધી વાત કરતાં તેઓએ કહેલું કે:—

“**નાયમાત્મા વલર્હીનેન લભ્યઃ** જાગો, ભાઈ ! જાગો, એક વાર આત્મબળથીજ ઉઠીને ઉભા થાવ, અને મનવાંચિત ફળ મેળવો.” આપણે સ્વામીજીનો ઉપદેશ સાંભળવા છતાં કર્મમાર્ગમાં પ્રવૃત્તજ થઈ શકતા નથી. યુગયુગાન્તરની એ જડતાએ આપણને બહેરા બનાવી મૂક્યા છે. સ્વામીજીની અમોઘ વાણી આપણા કર્ણમાં ઠેક પહોંચી શકતી નથી. મોંએ આપણે સામ્યવાદ કરી ખૂબો મારીએ છીએ, આપણે એકજ પ્રહારની પેદાશ છીએ, આપણામાં ભેદ નથી વગેરે વાતો કરીએ છીએ; પરંતુ આપણા પેટમાં અન્નનો અભાવ છે અને બાહ્યમાં બળનો અભાવ છે, એટલે સામ્યવાદ મુખમાંથી નીકળી પાછો તેમાંજ લય પામે છે.

ત્યારે હવે મુસલમાનો તરફ નજર કરો ! તેમનામાં કેવો અપૂર્વ સામ્યવાદ બંધાય ગયેલો જણાય છે ! એક માણસપર આપણે આવતાં સેંકડો મુસલમાનો કમર કસી તેની મદદે આવી પહોંચે છે, જીવનની તેઓ દરકાર કરતા નથી, સ્ત્રીપુત્રાદિનો તેઓ વિચાર કરતા નથી; ઉલટા તેઓ તો એમ માને છે કે, જાતભાઈઓ આક્રમકમાં હોય તેવે વખતે આપણે યુધ્ધ પકડી બેસી રહેવું બરાબર નથી. આપણા બાહ્યમાં બળ નથી તો રહ્યું, આપણે યુધ્ધમાં નિપુણ નથી તો રહ્યું; પણ આપણે તેની મદદે જીવુંજ નોંધીએ. અને આપણે ?...?

સ્વામીજી આંખો ફાડીને કહે છે કે, ફેંકી દો તમારાં ધર્મકર્મ ! પહેલાં બળવાન થાવ, આત્મ-રક્ષણ માટે સમર્થ બનો ! પરંતુ આ મહાનુભાવ રાજનીતિજ્ઞ યુગપ્રવર્તક મહાત્માની વાત

આપણે સાંભળી ન સાંભળી કરીએ છીએ; આજ તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત વેઠવા ભારતવર્ષ ખુલ્લે વાંસે ઉભું છે ! આપણે મોઢેથી ફાવે તેટલો સામ્યવાદનો પ્રચાર કરીએ; પરંતુ જાતિભેદ આપણને ભેદભાવની પ્રખર અવસ્થામાં ધસડી જાય છે. આપણે મોઢે શિવોડ્ડહં કહીએ, સોડ્ડહં કહીએ; અને કાર્ય કરતી વખતે આપણા શિવ અનેક બની જાય છે. બ્રાહ્મણ શિવ, વાણિયા શિવ, કાયસ્થ શિવ, મોચી શિવ-સા શિવ ! આપણને હજી બરાબર ખ્યાલ પણ નથી કે, આ જાતિ-ભેદ ગામડામાં કેટલો વિકટ થઈ પડ્યો છે ! એવાં અનેક સ્થળ છે કે જ્યાં શૂદ્રની કાળી ઝુંપડી-ઓ આગળ થઈને બ્રાહ્મણ પસાર થતાં પણ અચકાય છે, અલડાય છે ! આપણો જાતિ-ભેદ દેવતાઓપર્યંત પહોંચી ચૂક્યો છે; તો પછી બીજી બાબતોની તો વાતજ શી ? જે જાતિની આવી સ્થિતિ હોય તેની ઉન્નતિ થવાની આશા ક્યાંથી રાખી શકાય ? ધ્યાન ધરો, સ્વામીજીના તે તેજ:પુંજ કલેવરનું ધ્યાન ધરો. આ પતિત જાતિના પરસ્પર દ્રેષ અને ઝેરવેર જોઈ તેમનાં ચક્ષુઓમાંથી અગ્નિની જ્વાળાની માફક કેટલાં ઉષ્ણ ચક્ષુઓરૂપી તણખા ઝરે છે ! એ સર્વ છતાં આપણે તેમની વાત ગ્રાહ્ય કરતા નથી. સ્વામી વિવેકાનંદજીના સ્વદેશપ્રેમની તુલના શી રીતે થઈ શકે ? એ અતુરાગ, એ સત્ય સંકલ્પનિષ્ઠા, એ સેવાનું ગૌરવ અન્યત્ર ક્યાંયે જોવામાં આવતું નથી. આપણે ત્યાં તો એ સ્વદેશપ્રેમનો છાંટો પણ નથી, આપણામાં જેઓ સ્વદેશપ્રેમી છે તેમાંના ધણુને પરદેશી વસ્તુઓ અનિવાર્ય થઈ પડી છે. પરદેશી પાણીવિના તેમના આધિવ્યાધિ મટતા નથી; પરદેશી ભાવના, પરદેશી પોશાકવિના એક દિવસ પણ તેઓ ટકી શકતાં નથી; અને એવા લોકો દેશના મુખ્ય નેતાતરીકે આગળ પડે છે ! આ બાબત કદાચ કોઈકને ખુંચશે; પરંતુ તે કલ્પા-વિના નથી રહેવાતું. વળી સરકારી નોકરીનો સ્વીકાર કરવા ઉપરાંત ખિતાબની બેવડી ગુલામગીરી વહોરી લેવી એ પોતાની ઇચ્છાપર અવલંબે છે; આ વાત જો આપણા ચિત્તમાંથી ખસી ગઈ હોય તો સ્વામીજીના આદર્શ વિચારો જોવાની જરૂર છે; અને આપણે જો હજી પણ એ આદર્શ નહિ ગ્રહણ કરીએ તો ઉન્નતિની કોઈ પણ કાળે આશા રાખવી વ્યર્થ છે. દેશનું દારિદ્ર્ય-દુઃખ-નિવારણ કરવા જતાં આપણે જો એમની વાણીનું અનુસરણ કરીએ તો વિવેકાનંદજીનો આ દેશમાં જન્મ લેવો સાર્થક છે, નહિ તો વ્યર્થ ! સ્ત્રીઓની સ્થિતિને જો આપણે ઉન્નત ન કરીએ, શિક્ષણના વિષય-માં વિસ્તૃત પ્રમાણમાં પ્રયત્ન ન કરીએ, આપણે જો દુષ્ટ રૂઢિવાજોની જાળમાં જકડાઈ જઈ આપણાથી ઉતરતી જાતિને અસ્પૃશ્ય રાખી મૂકીએ તો સ્વામીજીનું શિક્ષણ, એમનો ઉપદેશ, આદર્શ એ સર્વ મહોદધિના મધ્યજળમાં ગુમ થઈ જશે, એમાં શંકા નથી ! ભારતવીર ! જાગો ! જાગો !!

(“જ્ઞાનપ્રચાર”ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી. “જ્યોતિ”)

૧૨૩-હિંદના ઉદ્ધારની ચાવી રાષ્ટ્રીય કેળવણી

દરેક દેશના ઉદ્ધારની શુરુ ચાવી રાષ્ટ્રીય કેળવણી છે; અને રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો આરંભ દેશનાં બાળકોથી થવો જોઈએ. બાલ્યાવસ્થામાં સારા-નરસા સંસ્કારો જેટલી સહેલાઈથી ધર કરી શકે છે તેટલી સહેલાઈથી તે મોટી વયે દાખલ થઈ શકતા નથી. આથી જો દેશનો ઉદય કરવો હોય તો નાનાં બાળકોને પ્રથમથીજ રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવી જોઈએ.

જાપાનમાં અભ્યાસની શરૂઆતમાંજ શિક્ષક નીચેના સવાલ-જવાબો વિદ્યાર્થીઓ જોડે કરે છે. સ-તમે ક્યાં જન્મ્યા છો?

જ-જાપાનમાં.

સ-તમારું શરીર ક્યાંના અન્નપાણીથી પોષાય છે?

જ-જાપાનનાં.

સ-તો પછી જાપાન તમારી માતા થઈ કે નહિ?

જ-જરૂર, જાપાન અમારી માતા છે.

સ-એ માતાના રક્ષણમાટે તમારે ગ્રાણુ પણ આપવા પડે તો આપો કે નહિ?

જ-ખરિત, માતૃભૂમિની ખાતર ગ્રાણુ પણ આપવાને અમે તૈયાર છીએ.

આનું નામ ખરી રાષ્ટ્રીય કેળવણી! જાપાનનાં કુમળાં મગજવાળાં એ બાળકોની નસેનસ-માં પોતાના દેશપ્રત્યે આવી સુંદર ભાવના પ્રસરેલી હોય તો પછી કયો પરદેશી એ દેશનો વાળ ચણ વાંકો કરી શકે?

x

x

x

x

હિંદની અર્વાચીન સ્થિતિ રાષ્ટ્રીય કેળવણીની બાબતમાં ખરેખર શોચનીય છે. હજી તો આપણે ત્યાં જાગૃતિકાળ શરૂ થાય છે. રાષ્ટ્રીય કેળવણીના ગણેશ આપણા દેશમાં હજી દમણાંજ મંડાયા છે. વળી તેની પ્રગતિમાં એટલાં બધાં વિધ્નો નડવા લાગ્યાં છે કે, તેનું ભાવિ અત્યારથી કલ્પવૃં મુશ્કેલ છે.

બ્રિટિશ સરકાર તરફથી હિંદનાં બાળકોને તથા યુવકોને જે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તે તેઓને નિર્માલ્ય અને નિઃસત્ત્વ બનાવી મૂકે છે, એ વાત તો નિર્વિવાદ છે. હિંદના અનેક મહાપુરુષોએ પોઠારી પોઠારીને સરકારી શિક્ષણપદ્ધતિ સામે વિરોધ બતાવ્યો છે. થોડાજ સમયપર મુંબઈમાં ભાષણ આપતાં આચાર્યશ્રી પ્રદુલ્લભરાયે નીચેના સ્મરણીય ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા.

“કેટલાક હિંદી વિદ્યાર્થીઓ સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા આપવાને અને બીજા કેટલાકો બેરીસ્ટરો થવાને વિલાયત ગય છે અને હજી આપણા લોકોમાં વિલાયતી ડીઝીઓનો મોહ રહ્યો છે, એ ખરેખર શોચનીય દશા છે. સિવિલ સર્વિસ અને કાયદાની ડીઝીઓ આપણા દેશને કયી રીતે ઉપયોગી છે?”

“યુનિવર્સિટી એ તો સંશોધનો કરવાનું ધામ હોવું જોઈએ; પણ હાલની શિક્ષણપદ્ધતિ-માં જેટલો સમય ગાળવામાં આવે છે તેથી યુવકોની શક્તિનો ભયંકર દુર્વ્યય થઈ રહ્યો છે.”

“કાયદાના ગ્રેજ્યુએટોના તો રાફડા ફાટવા લાગ્યા છે અને હવે તો વડીલોની સંખ્યા કરતાં, તેઓનાં કુળોની સંખ્યા વધી પડી છે. જો મને ચોવીસ કલાક માટે સરમુખત્યાર બનાવવામાં આવે તો હું બધી કાયદાની ફાલેજોને જમીનદોસ્ત કરી નાખું.”

‘ચીનાઈ વિદ્યાર્થીઓનું’ અનુકરણ કરો.’

આચાર્યશ્રી રાય ચીનાઈ વિદ્યાર્થીઓનું દૃષ્ટાંત આપી, હિંદી વિદ્યાર્થીઓનો જ્ઞાન મેળવવાનો એકમાત્ર હેતુ, એ જ્ઞાન દેશની સ્વતંત્રતા મેળવવામાં દેશની સેવાર્થે વાપરવાનો હોય છે. હિંદી વિદ્યાર્થીઓએ પણ આ હેતુ પોતાની દૃષ્ટિસમક્ષ રાખીને શિક્ષણ લેવું જોઈએ. ચીનાઈ વિદ્યાર્થીઓએ સામાન્ય જનતામાંથી અલણપણું દૂર કરવાને મંડળો સ્થાપ્યાં છે અને તે મંડળોને

હજારો ચીનાઓ લાભ ઉઠાવી રહ્યા છે. સરકાર આપણી મદદે આવે ત્યાંસુધી રાહ જોવાથી હિંદીઓનું કશું વળવાનું નથી; કારણ કે એમ રાહ જોવામાં તો યુગોના યુગો વહી જશે. આપણે આમવર્ગમાં કેળવણીનો પ્રચાર કરવાની ખાખતમાં ચીનાઈ યુવકોને પગલે ચાલવું જોઈએ. ચીનાઓએ તો મંદિરોજ શાળાઓ ખનાવી દીધી છે અને મંદિરનાં યોગાનોને રમતગમતનાં મેદાનો ખનાવ્યાં છે.

હાલના હિંદી ગ્રેજ્યુએટોની દુર્દશા તરફ સહાનુભૂતિ ખતાવતાં આચાર્યશ્રી રાય બોલ્યા:-

હિંદી ગ્રેજ્યુએટોની દુર્દશા

“હિંદી યુનિવર્સિટીઓના એક સામાન્ય ગ્રેજ્યુએટ કરતાં વધારે દયાજનક પ્રાણી શોધવું એ મુશ્કેલ છે. તેઓની પંડિતાઈ અને મિલ્ટન તથા શેક્સપિયર વિષેનું જ્ઞાન ઑક્સિમાં ચાલતા પત્રવ્યવહારમાં વપરાય છે અને તેઓને બદલામાં માત્ર આજીવિકા જેટલી કમાણી મળે છે.”

“શિક્ષણની ચાલુ પદ્ધતિ પોકળ છે. શિક્ષણ પરદેશી ભાષામાં અપાય છે અને જે વખતે વિદ્યાર્થીઓ સત્યાસત્ય હકીકતોનું સંશોધન કરતા હોવા જોઈએ તે વખતે તેઓ શબ્દો શીખવાને મથી રહ્યા હોય છે. આધુનિક કેળવણીનો માર્ગ, વિદ્યાની કબર ભણી દોરી જનારો છે.”

ધગધગતી ભાષામાં રજુ થયેલા હૃદયના આ ઉદ્ગારો, સરકારી શિક્ષણપદ્ધતિની અસંગીનતા સારી રીતે ઉઘાડી પાડે છે અને રાષ્ટ્રીય કેળવણી માટેની આવશ્યકતા પણ એટલાજ સચોટપણે પૂરવાર કરી ખતાવે છે.

રાષ્ટ્રીય કેળવણી કેવી હોવી જોઈએ?

રાષ્ટ્રીય કેળવણીની ધણી યોજનાઓ આજે આપણા દેશ સમક્ષ પડેલી છે, પણ એ બધીનો વિચાર અત્રે થઈ શકે તેમ નથી. આપણે તો દુકંમાં રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું સ્વરૂપ નિરખી જઈશું. પ્રથમ તો રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો મુખ્ય હેતુ, બાળકોમાં દેશભક્તિ ઉત્પન્ન કરવાનો હોવો જોઈએ. રાષ્ટ્રીય કેળવણી એવી રીતની અપાવી જોઈએ, કે બાળકો નિર્મોલ્ય અને નિઃસત્ત્વ ન બનતાં તેજસ્વી, બુદ્ધિમાન અને નિડર બને. આજકાલના સરકારી કેળવણી પામેલા યુવકો નોકરી કરવામાંજ જીવનની સાર્થકતા માને છે. રાષ્ટ્રીય કેળવણી પામેલો યુવક નોકરીના મૃગજળ પાછળ ફાંફાં ન મારતાં સ્વાવલંબી બનવો જોઈએ. સ્વાવલંબન એ મનુષ્યજીવન અને રાષ્ટ્ર-જીવનના ઉદ્દયનું મુખ્ય પગથીઉં છે. સરકારી કેળવણીમાં ધર્મશિક્ષણ અને શરીરરક્ષણના વિષયો-પરત્વે ભારે અવગણના જોવામાં આવે છે. આ ખામી રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં ન હોવી જોઈએ. બળવાન શરીરવગર યુવક કશું કરી શકવાનો નથી અને સત્ય ધર્મની તેને ઝાંખી પણ નહિ હોય તો તે પોતાનો કર્તવ્યમાર્ગ ખરાબર ઓળખી શકવાનો નથી; માટે રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં આ એ વિષયોપરત્વે ખાસ ધ્યાન અપાવું જોઈએ. બાળકોને અહ્મચર્યનું મહત્ત્વ સારી પેઠે સમજાવવું જોઈએ અને તેના કડક પાલનમાટે ખાસ પગલાં લેવાવાં જોઈએ. અહ્મચારી યુવકો અને યુવતીઓની નાની સંખ્યા પણ જે દેશોદ્ધાર અર્થે બહાર પડે તો પચીસ વર્ષનું કાર્ય એક વર્ષમાં કરી શકે. અખંડ અહ્મચારીઓ ભગવાન ઇસુ ખ્રિસ્ત, ભગવાન શંકરાચાર્ય અને આધુનિક મહાપુરુષ સ્વામી વિવેકાનંદજી અહ્મચર્યના પ્રતાપે કેટલું બધું કાર્ય કરી શક્યા એ તો સૌને વિદિતજ છે. આ ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય કેળવણી માતૃભાષામાંજ અપાવી જોઈએ. સરકારી કેળવણી અંગ્રેજી ભાષામાં અપાતી હોવાથી વિદ્યાર્થીઓના મગજપર જે બોજો ચાવી પડે છે તે અસહ્ય હોય છે. આટલા ખાતર માતૃભાષાદારાજ બાળકોને શિક્ષણ મળવું જોઈએ, જેથી તે પોતાને મળતા જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ રીતે સમજી શકે.

આ રાષ્ટ્રીય કેળવણીની ટુંકી રૂપરેખા છે. તેમાં મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દાઓ રજુ કરેલા છે. બીજા ધણા અગત્યના નાના મોટા મુદ્દાઓ રહી ગયેલા હશે; પરંતુ એ બધાનો વિચાર કરવાનો આ લેખનો ઉદ્દેશ નથી.

છેવટે સરકારી શિક્ષણપદ્ધતિની મોહજાળમાં ફસાયેલાં માખાપોને એટલીજ વિનંતિ કરવાની કે, એ મોહજાળને ફગાવી દઈ બહાર નીકળો અને તમારાં બાળકોને દેશભક્તિના પાઠો શીખવો;

તેઓને પરાવલ્લંબી નોકરો-ગુલામો ન બનાવતાં, માતૃભૂમિના સાચા સેવકો બનાવો.

માતાઓ! તમે જાગૃત થાઓ, તમે ધારો તો ધણું કરી શકો. તમે ધરમાંજ તમારાં બાળકોને દેશભક્તિના પાઠો શીખવો અને દેશાભિમાનનાં સૂત્રો સમજાવો તો તમે દેશોદ્ધારની બાબતમાં ધણું કાર્ય કરી શકશો.

અને શિક્ષકો! યાદ રાખજો કે, તમારા હાથમાં દેશનું ભાવિ છે. તમે જો બાળકોને આત્મારથી માતૃભૂમિની સેવાના મંત્રો શીખવશો તો મોટા થતાં તેઓ જરૂર સ્વદેશના સાચા સેવકો બનશે. સરકારી નોકરી ન છોડી શકો તોયે બાળકોને સાચી સ્વદેશસેવા શીખવવા જેટલું કર્તવ્ય તો તમે જરૂર બજાવવી શકો છો.

અને હમણાંજ જાગૃત થયેલા યુવકો! તમે આ દિશામાં ધણું કાર્ય કરી શકો છો. આમ-વર્ગની નિરક્ષરતા દૂર કરવામાં, ચીનાઇ વિદ્યાર્થીઓને પગલે ચાલો અને આપણા અભણ ભાઇ-ઓને જાગૃત કરો.

આ રીતે આપણે બધા આ એક મહાન રાષ્ટ્રકાર્યની પાછળ મંડીએ તો કોની તાકાત છે કે હિંદને સ્વતંત્રતા મેળવતો અટકાવી શકે?

(તા. ૨૩-૧૨-૨૮ ના “એ ધડી મોજ”માં લેખક:- શ્રી. યોગેશ)

૧૨૪-નવા જમાનાના જુવાનોને

દરિદ્રોની સેવા કરવી એ ‘નારાયણ’ની પૂજા કરવા બરાબર છે; પણ હું કહું છું કે, જેઓ આજ બીજાઓના આત્માચારના ભોગ બની પશુઓની જેમ પીડાય છે તેમની સેવા કરવી એ ખરેખર! સાક્ષાત્ ‘પુરુષોત્તમ’ની પૂજા કરવા બરાબર છે.

એ સેવાનાં મહાવ્રતનું અનુદાન કરવાની જવાબદારી ઉઠાવી કર્મક્ષેત્રમાં અંપલાવનાર પૂજારી મંડળને આશીર્વાદ આપવા કરતાં તો તેમની સેવા કરવાનો અવસર જો મને મળે તો હું મારી જાતને વધારે કૃતાર્થ થયેલી ગણું.

ભારતની ભૂમિ હિંદુપ્રધાન છે, ભારતનો ધર્મ સનાતન છે, દેશધર્મની વિજયધ્વજ હિંદુઓ-જ ફરકાવશે. ધર્મનો વિજયધ્વજ ફરકાવવાના અધિકારમાંથી જો કોઈપણ હિંદુને-પછી તે ગમે તે કોમનો કેમ ન હોય-આદ રાખવામાં આવે તો આપણે આત્મધાત કરનારા ગણાઈએ.

આજે આપણે અસંખ્ય હિંદુઓને અસ્પૃશ્ય ગણી, તેમને દેવમંદિરોથી પણ દૂર રાખી અધઃપતનની છેલ્લી સીમા પર પહોંચ્યા છીએ. ભગવાન વાસુદેવનો પાંચજન્ય પુત્રકો છે. હિંદુજાતિના આ પ્રભાતસમયમાં દરેક હિંદુને જગાડવા જોઈએ. પછી તે હિંદુ અસ્પૃશ્ય હોય કે દલિત હોય તોય શું? દેશધર્મની સાધના વખતે ભેદની દિવાલ ખરી કરી રાખવાથી કામ નભી શકશે નહિ; અને આ ધર્મના મંદિરમાં જાતિભેદ કે સ્પૃશ્યાસ્પૃશ્યનો ભેદ વિનાશકારક નીવડશે.

તેથી આજે જગન્નાથના મંદિરનો પાયો નાખવા ઉભા થયેલા નવીન યુગના મનીષી યુવકો! હું તમને નમસ્કાર કરું છું, એ નવીન ધર્મની વેદી પર તમે હિંદુમાત્રને આમંત્રણ આપો; તેમને દૃઢ આશિર્ગત આપી તમારી છાતી સાથે ચાંપો અને વળી તેમાંય જેઓ અતિનીચ ગણાતા હોય, હજારો વષના તિરસ્કાર, બેદરકારી અને ઘુણાના ભારથી જેમના મેરુદંડ ઝુકી ગયા છે, જેઓ પોતાને અસ્પૃશ્ય માનીને મનુષ્યત્વના અધિકાર સુદ્ધાં ભૂલી જઈ આજે ધૂળભેગા યજ્ઞ જવાની તૈયારીમાં છે તેમને હાથ પકડી ઉઠાડો, તેમના કાનમાં મનુષ્યત્વનો મંત્ર આપો, હિંદુત્વના ઉદાર વક્ત્રઃસ્થળ પર તેમને પણ પોતાનું સ્થાન મેળવવા દો! ભારતની અખંડ હિંદુજાતિના કંઠથી આજે મિલનનો સૂર અંકૃત થવા દો, એ મહાન ધર્મમાં તમારું પોતાનું આત્મદાન પ્રભુ સફળ કરે; એજ મારી આંતરિક પ્રાર્થના છે!

શ્રી. માતીલાલ રૌય

(તા ૨૮-૬-૨૬ ના “દલિતકોમ”નું મુખપૃષ્ઠ)

૧૨૫-કસર શી વાતની છે ?

દેશની વર્તમાન અવસ્થાથી કોઇને સંતોષ નથી. જો કે દશ વર્ષ પહેલાંના કરતાં આજે દેશમાં જીવન અને બળ બહુ વધારે છે; પણ તે દેશનું દુર્દૈવ ફેરવી નાખે-સ્વરાજ્યને જલદી લાવે-એવા કાર્યમાં નથી રોકાયાં. એ જીવન અને એ બળ આજે મારી સમજ પ્રમાણે દેશને ઉંચે ચઢાવવાને અને આગળ ધપાવવાને વપરાવા કરતાં વધારે તો દેશને પાડવામાં અને પાછો હઠાવવામાં વપરાય છે. એ તો નિઃસંશય વાત છે કે, આ જો કંઈ થયે જાય છે તે સારાને મારેજ છે; અને કોઇને કોઇ દિવસ આપણે એ સારાપણાને સ્પષ્ટરૂપે જોઈ પણ શકીશું. પણ એક બેચેન હૃદય કે જેને પરાધીનતા કાંટાની પેઠે ખુંચે છે, જેને સ્વરાજ્ય વિના કંઈપણ સાફ લાગતું નથી, તે આ સ્થિતિથી શી રીતે સંતોષ પામી શકે? જ્યારે દેશમાં કોઈ પણ કામ ઉત્સાહ, દૃઢતા, કાળજી અને ગંભીરતાપૂર્વક થતું દેખાતું નથી, જ્યારે પ્રસંગ જોઇને રંગ બદલવાની નીતિ કોઈ પણ કામનાં મૂળ નાખવા દેતી નથી, જ્યારે લાઘ લાઘ્યોમાં-ધરમાં-ખુનામરકી તો રાજની વાત થઇ પડી હોય, ત્યારે આ વ્યાકુળ હૃદય અધીરતા અને આતુરતાથી ફાટી પડવા લાગે તો શું આશ્ચર્ય ?

આ તોફાન અને અરાજકતાના યુગમાં ધન્ય છે એ માનવાને કે જેઓ દેશની મૂળભૂત નબળાઈઓને દૂર કરવાના કામમાં પોતાની જાતને ખપાવી રહ્યા છે. સ્વરાજ્યસંગ્રામમાં વિજય મેળવવાની દૃષ્ટિથી જ્યારે અમે અમારા દેશ અને સમાજની દશા ઉપર વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે અમને અનેક ભૂલો અને ઉણપો દેખાઈ આવે છે. જ્યાંસુધી આપણે તેને પૂરતા પ્રમાણમાં દૂર કરી શકીશું નહિ, તેનું મૂળ સ્વરૂપ સમજી શકીશું નહિ, ત્યાંસુધી આપણા બળનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ થશે નહિ. આપણી ધર્મભાવનાઓ હજી દોષવાળી છે, આપણી સમાજવ્યવસ્થા વિશુદ્ધ અને સામાજિક જીવન છિન્નભિન્ન છે. અમારી રાજનૈતિક કાર્યપદ્ધતિ પરાવર્ણી છે. તેમાં સુધારો કરવાની ભારે જરૂર છે; વિધવાઓ અમારા ઉપર શાપ વરસાવી રહી છે, સાત કરોડ અસ્પૃશ્યો રાત્રિદિવસ અમારા ઉપર નિસાસા નાખે છે, વળી આજસ અને અકર્મણ્યતા અમારો અમૂલ્ય સમય ખરબાદ કર્યો જાય છે; એ બધાના ઉપાય કરવા જરૂરના છે. આ દિશાઓમાં દેશની સમક્ષ હજી કામ તો અથાગ પડેલું છે. લોકોની બ્રમભરી ધારણાઓ અને કુદૃષ્ટનાઓ સાથે લડીને તેમને સાચા અને અમલી કામ તરફ પ્રેરવાના છે. સરકાર સાથે લડાઈ લડવાનું છોડી દઇને લાલમાં તો આપણે આપણા સમાજ સાથે-તેની ખૂરાઇઓ સાથે-લડવાની જરૂર ઉત્પન્ન થઇ છે.

પણ આને મોટે ખામી શી બાબતની છે? મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે તો આ પાંચ-છ વર્ષના સાર્વજનિક જીવનનો અનુભવ મને જે સમજાવે છે, તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે, આ કામ જેટલું યોગ્ય, પ્રમાણિક, મહેનતુ અને ધગશવાળા કાર્યકર્તાઓની ઓછપથી અટકી રહ્યું છે, તેટલું પૈસાને ખાતર અટકી રહ્યું નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ત્યાગ અને તપોમય જીવન ગાળનારા, વિદ્યા અને તપશ્ચર્યા બંનેનો મેળ પોતાના જીવનમાં મેળવનારા દેશસેવકોની ખોટ છે. વ્યાખ્યાન આપનારા, માન અને મોટાઈ ધરનારા જેટલા કાર્યકર્તાઓ મળે છે તેટલા ધીરજ, દૃઢતા અને ધગશ-પૂર્વક કોઈ એક કામમાં પોતાની જાતને અર્પણ કરનારા સાધુચરિત અને સત્યાચરણી કાર્યકર્તાઓ ઓછા મળે છે. ગમે તો ખાદી કે ખાદીદારા જનતાનું સંગઠન હોય, અસ્પૃશ્યોદ્ધાર હોય, અનાથો અને વિધવાઓની બાબત હોય, શારીરિક અવનતિનો પ્રશ્ન હોય કે સ્ત્રીસુધાર અને આત્મરક્ષણની બાબત હોય; પણ જ્યાંસુધી દેશમાં ત્યાગી અને તપસ્વી, જ્ઞાની અને શૂરવીર, વિવેકી અને કરકસરીઆ અને દેશની પરતંત્રતા જેના અંતરમાંથી રાતદહાડો આંસુ વહાવતી હોય એવા દેશસેવકો નહિ પાડે ત્યાંસુધી દેશની દશા જલદી સુધરી શકવાની નથી. કામ ત્યારેજ સાફ થાય છે કે જ્યારે કામ કરનારાઓ સારા હોય છે. સારા કામ કરનારાઓને ધનની મુશ્કેલી નથીજ રહેતી. દેશને જો આજે વધારેમાં વધારે જરૂર હોય તો તે મુંગો સમર્પણધર્મ બળવનારા ત્યાગી કાર્યકર્તાઓની છે. મને તો દેશમાં આજે આ બાબતનીજ ભારે ઉણપ દેખાઈ આવે છે. લોકો કહે છે કે, પૈસા ઓછા

છે. હું કહું છું કે, સારા કાર્યકર્તાઓની ઓછપ છે. કેટલાય નવયુવકો કામ અને રાહીની શોધમાં ઘેરઘેર ઘૂમે છે, પણ તેઓ પોતાને દેશની સેવાને લાયક બનાવતા નથી. જેમણે સેવાનું વ્રત લીધું છે તેઓ પણ જેટલી સેવાના ફળ તરફ દૃષ્ટિ રાખે છે તેટલી સાચા સેવકની યોગ્યતા વધારવાનો પ્રયત્ન કરવા તરફ રાખતા નથી. યોગ્યતા અને શુભની કદર સૌ જગાએ થાય છે; તેથી કાર્યકર્તાઓએ પોતાની યોગ્યતા અને શુભની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ અને નવયુવકોએ પોતાની જાતને દેશ-સેવાને લાયક બનાવવા માટે રાતદિવસ કડીતોડ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

x

x

x

x

('ત્યાગભૂમિ'ના માગશર ૧૯૮૪ના અંકમાંનો શ્રી. જમનાલાલજી બખ્તના લેખનો અનુવાદ.)

૧૨૬-પોલ પત્રિકા

“ ધાર્મિક સંકલ્પો નાણુદ કરવા, વ્યવસ્થિત ચળવળ ઉપાડવાના ” અભિલાષથી ‘પોલ પત્રિકા’નો શ્રી. નાગરદાસ ગઢીઆ નામના નવજુવાન લેખકે આરંભ કર્યો છે. ધર્મચાર્યો અને ધર્મગુરુઓના ડોળ, ઢોંગ તેમજ બીજાં ધર્મગોષ્ઠિયે ધિક્કાર વરસાવવા તૈયાર થયેલ ‘પોલ પત્રિકા’ના જુવાન તંત્રી જનતાને ખાત્રી આપે છે કે “કાંઈ પણ ધર્મ કે ધર્મગુરુ પ્રત્યે અમારે દ્વેષ કે ઝેર નથી.” “ વ્યક્તિગત નિંદા કે બીલત્સ ટીકાઓથી ” દૂર રહેવાની પણ એમની એટલીજ તૈયારી છે અને માત્ર પ્રગ્ન એમને ‘જરૂર સાંભળે’ એટલીજ એમની માગણી છે.

ધર્મને નામે હિંદુસમાજમાં પારાવાર પાખંડ ચાલી રહેલાં છે. તેને તોડી ફાડીને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા વિના સમાજનો છૂટકો કે ઉદ્ધાર નથી; એટલે અમે ‘પ્રવાસી પાગલ’ને પગલે ચાલીને આ પત્રિકા પ્રકટ કરવા તૈયાર થયેલા ભાઈ નાગરદાસને ધન્યવાદ આપીએ છીએ અને ઇચ્છીએ છીએ કે, આવા યુવાનો ગુજરાતમાં અને હિંદુસ્થાનમાં ઘણાજ નીકળે.

પ્રવાસી પાગલના હેતુને માટે અમને માન હતું; પરંતુ તે હેતુની સિદ્ધિ માટે એમણે ધારણ કરેલી શૈલી સાથે અમે જરાયે મળતા થતા નહોતા. અલબત્ત, ઘણા જમાનાના જામી ગયેલા કચરાને સાફ કરવા અને અંધશ્રદ્ધાનાં જૂનાં જળાંને ઉસેરી નાખવા માટે કડક લાષાની જરૂર અમે સ્વીકારીએ છીએ; પરંતુ કડક અને જોશભરી લાષા બીલત્સ બનવી જોઈએ એવો કશોજ નિયમ નથી અને ‘પોલ પત્રિકા’ના હાલના તંત્રી એ વાત અગાઉથી સમજી ગયેલા લાગે છે. એથી અમારી ખાત્રી છે કે, એમને ધારેલા કાર્યમાં સારી સફળતા અને સંગીન સહાય ચારે તરફથી મળશેજ.

‘ પોલ પત્રિકા ’ની સર્વાંગે સફળતા ઇચ્છતા તેના તંત્રીને અમે ધન્યવાદ આપીએ છીએ અને પ્રત્યેક હિંદુને અને ખાસ કરીને નવજુવાન હિંદુને આ પત્રિકાને અપનાવી, તેણે ઉપાડેલા સુયોગ્ય કાર્યમાં મદદ કરવા અમે ભલામણ કરીએ છીએ.

(દૈનિક “ હિંદુસ્થાન ”ના તા. ૧-૯-૧૯૨૮ ના અંકમાંથી)

૧૨૭-વિધર્મીઓના પ્રચાર

ગુજરાતના હિંદુઓમાં હવે હિંદુત્વની ભાવના જાગૃત થઇ છે, એ જોઈ અમને આનંદ થાય છે; પણ આ ભાવના મોટેભાગે હજી રાજદોમાંજ રહી છે. સંગઠનનાં ભાષણોમાં હાજરી આપવી અને એક-એ હિંદુસંગઠનનાં વર્તમાનપત્રોના ગ્રાહક થઇ જવામાંજ અમારું કર્તવ્ય પૂરું થઇ ગયું, એમ અમે માનીએ છીએ. શુદ્ધિ તે સંગઠનમાં અમે પૂરી સહાનુભૂતિ દર્શાવીએ છીએ; પણ કંઈ કરવાનું આવતાં અમે સાકાબાર ગણી જઈએ છીએ, અને જાણે અમને હિંદુસંગઠન સાથે કંઈજ લાગતું વળગતું ના હોય એવી અમારી વલણ થાય છે. અમે જ્યારે બોલીએ છીએ ત્યારે 'હિયર, હિયર'ના પોકારોથી આકાશ ગુંગમમાન કરી દઈએ છીએ. ત્યારે જુઓ! વિધર્મીઓ બીજી બાજુ પોતાનો પ્રચાર આગળ ધપાવવા શાંતપણે એકીટસે કામ કરતા હોય છે.

ખ્રિસ્તીઓ વ્યવસ્થિત રીતે જે પ્રચારનું કામ કરે છે, તેનાં વખાણુ તો હિંદુઓ પણ કરે છે; પણ જે સગવડો અને સાધનો તેમને હોય છે, તે પોતાના હિંદુસંગઠનના પ્રચારકોને કરી આપવાની માગણી થતાં કંઈ કરતા નથી.

હિંદુસંગઠનમાં પૈસા આપવાની વખતે અમારાં ગજવાં ખાલી થઇ જાય છે અને અમે તો બધી વાતોના નિરીક્ષક બનીને કહીએ છીએ કે, એહો! તમે બહુ સારું કર્યું. ના, આ તમે બહુજ ખરાબ કર્યું. અને પછી ગપાટા મારી બેસી રહીએ છીએ અને કંઈજ કરતા નથી.

ખ્રિસ્તી મિશનોના કામના આંકડા અમે રજુ કરશું. હિંદમાં થતા પ્રચારની બધી હકીકત અમારી પાસે છે. એટલે પત્રિકાના વાચકો જાણી શકશે કે, તેમણે શું કરવું જોઈએ?

ખ્રિસ્તીઓનું કામ મોટે ભાગે ઢેકવાડમાં છે. તેમણે પોતાની જાળ ત્યાંજ પાથરેલી છે. આ વખતે અમે નડીઆદ તાલુકાની સમાલોચના કરીશું. ખ્રિસ્તીઓ એક તાલુકામાં જેટલું કામ કરે છે તેટલું અમે આખા હિંદુસ્તાનમાં કરતા નથી.

નડીઆદ તાલુકામાં ૯૫ ગામ છે તેમાં અંલજનેની વસ્તીવાળાં ૯૩ ગામ છે, જેમાં ૧૩૭૯૦ અંલજને છે. કુલ વસ્તીના ૯ ટકા અંલજને છે.

ધર્મવાર આંકડા જુઓ:—

	પુરુષ	સ્ત્રી	બાળક
હિંદુ અંત્યજને	૨૦૯૦	૨૨૦૯	૩૧૦૨
ખ્રિસ્તી અંત્યજને	૧૭૦૫	૧૭૪૪	૨૬૫૦
ખોળ અંલજને	૯૬	૯૦	૧૦૪

એટલે એકંદરે ૧૦૯૯ હિંદુ અંત્યજને ખ્રિસ્તી થઈ ગયા છે. ૨૯૦ હિંદુ અંલજને મુસલમાન-ખોળ થઇ ગયા છે. રોમનકેથોલિક, મુક્તિકોજ, મેથોડિસ્ટ અને આઇ. પી. મિશન એ ચાર મિશનો તેમાં કામ કરે છે. આ મિશનો શાળાઓ, દવાખાનાં અને પ્રચારકો રાખી કામ કરે છે, તાલુકામાં ૫૦ ખ્રિસ્તી શાળાઓ છે અને સંખ્યાબંધ ખ્રિસ્તી ઉપદેશકો છે. ખોળની શાળા પણ છે. અંત્યજ સેવામંડળની ૩ શાળાઓ છે. તે ઉપરાંત બીજી એકે હિંદુસંસ્થાની શાળા નથી. એકજ તાલુકામાં ખ્રિસ્તીઓ કેટલું સંગીન કામ કરી રહ્યા છે તે આથી સમજશે.

હિંદુઓ આ સ્થિતિ સુધારવા કંઈ મદદ કરશે કે પછી શુદ્ધિઓના સમાચાર વાંચી ફૂલાયાં કરશે? ઉપલા વર્ણનમાં તેમના સાહિત્યપ્રચારનું વર્ણન કર્યું નથી.

આવા પ્રચારથી એકલા અંત્યજનેજ વટલાતા નથી. બીજા ઉચ્ચ ગણાતા હિંદુઓ પણ સપાટામાં આવી જાય છે.

માટે હિંદુરક્ષાના ઉપાયો યોજવામાં ક્રિયાત્મકરૂપે બહાર પડો.

(“પ્રચારક”ના એક અંકમાં લેખક:—શ્રી. આ. પંડિત)

૧૨૮-મિ. હેન્રી ફોર્ડના મનનીય વિચારો

અમેરિકાના ઉદ્યોગવિકાસના એક આગેવાન મિ. હેન્રી ફોર્ડે એક વર્તમાનપત્રકાર સાથે વાતચીત કરતાં પુનર્જીવનવિષે બહુજ સુંદર અને સ્પષ્ટ વિચારો દર્શાવ્યા હતા.

વિક્તોરિયા જરાએ આડંબર કે અભિમાનવિના તેમણે કહ્યું કે “વિશ્વમાં કયાંઈક એક એવી વિભૂતિ છે, જે આપણને-પૃથ્વીપરના મનુષ્યોને પ્રેરણા આપે છે.”

પોતાના આ વિચારોને વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવતાં તેમણે કહ્યું કે “આજના સુધારા પહેલાં લોકોમાં સસનો અંશ વધારે હતો. દાખલાતરીકે અમેરિકાના મૂળ વતનીઓ કોઈ અદૃશ્ય દૈવી શક્તિને પૂજતા અને એવી દૈવી શક્તિનું અસ્તિત્વ તો જરૂર છેજ. ભલે તમે તે શક્તિને ઈશ્વર કહો, વિભૂતિ કહો, ઉત્પાદક શક્તિ કહો કે બુદ્ધિનિધિ કહો; પરંતુ એ અદૃશ્ય આત્મા-પરમાત્મા જ આપણા વિચારો અને કાર્યોનો પ્રેરક છે.”

“ત્યારે શું આપણે આપણા આત્માના સુકાની નથી?” પત્રકારે પ્રશ્ન કર્યો.

મિ. ફોર્ડે તદ્દન સરળ ભાવે કબૂલ કર્યું કે “નહિ, મને પોતાને તો એમ લાગે છે કે મેં કશું કામ મારી પોતાની ઈચ્છાથી નથી કર્યું. મારી અંદર તેમજ બહાર રહેલી કોઈ અદૃશ્ય શક્તિની પ્રેરણાથીજ હું તો દોરવાયો છું.”

પોતાની આવી અટલ શ્રદ્ધાવિષે ખુલાસો કરતાં તેમણે કહ્યું કે “શ્રદ્ધા એ તો પૂર્વના જ્ઞાનનું અવશેષમાત્ર છે. આપણા પૂર્વજોને જ્ઞાન હતું. તેઓને એવું જ્ઞાન હતું, કે જે આજે આપણે તો ગુમાવી બેઠા છીએ. આપણને તો સ્મરણમાત્ર રહ્યું છે. આપણે આજે તો એટલુંજ કહી શકીએ છીએ કે ‘અમને શ્રદ્ધા છે’ અથવા ‘અમે માનીએ છીએ;’ પરંતુ એક કાળ એવો હતો કે ન્યારે આપણે કહી શકતા કે ‘અમે જાણીએ છીએ.’”

“પુનર્જીવનનો સિદ્ધાંત એ જ્ઞાનનો અવશેષ છે?” પત્રકારે પ્રશ્ન કર્યો.

“પુનર્જીવન એ તો સર્વ જ્ઞાનનું સત્ત્વ છે” મિ. ફોર્ડે ઉત્તર વાળ્યો “હું જીવીસ વર્ષનો થયો ત્યારથી મેં એ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કર્યો છે. ચોરશેન્ટો સ્મિથના પુસ્તક ઉપરથી મને એ સિદ્ધાંત હાથ લાગ્યો. એ સિદ્ધાંત બહુ પહેલાં હું તદ્દન એવેન હતો. આ વિષયમાં ધર્મમાં કોઈ નહોતું. છેવટ મને તો ન જણાયું. કામથી પણ મને સંતોષ ન થયો. જે એક જીવનમાં મળેલો અનુભવ બીજા જીવનમાં કામ ન લાગે તો કામ કરવાનો પણ કોઈ અર્થ નથી. પરંતુ ન્યારે મને પુનર્જીવનનો સિદ્ધાંત સમજાયો ત્યારે કેમ જાણે મને કોઈ વિશ્વવિશાળ યોજના હાથ લાગી હોય એવું લાગ્યું. મને લાગ્યું કે, મારા વિચારોનો અમલ કરવા માટે હવે તક છે. હવે મારે મન સમય અમર્યાદિત બની ગયો. હવે હું ઘડિયાળના કાંટાઓનો ગુલામ રહ્યો નહોતો. જગતમાં યોજનાઓ ઘડવા અને કાર્ય કરવા માટે હવે જોઈએ એટલો સમય હતો.”

“ધંધામાં તો હું છેક ચાળીસમે વર્ષે પડ્યો-એટલે કે ‘ફોર્ડ યંત્ર’ રચવાનું મેં તે વખતે શરૂ કર્યું; પરંતુ તે પહેલાં બધો સમય હું એની તૈયારીજ કરી રહ્યો છું. વિશાલ દૃષ્ટિમંદુથી એજ લાલ થાય છે કે તે માણસને તૈયારી કરવાનો સમય આપે છે, મારું ધણું ખર્ચ જીવન તૈયારી કરવામાંજ ગયું છે; કેમકે હું જાણું છું કે, મારી સામે ભાવી અનંત છે.”

આમ વાતચીત તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઉંડી ઉતરતી જતી હતી અને પત્રકાર તો પુનર્જીવનના સિદ્ધાંતના સ્પષ્ટીકરણ માટે ઉત્સુક હતો; એટલે તેણે પ્રશ્ન કર્યો “મી. ફોર્ડ! હું અહીં તમને મળવા આવતો હતો ત્યારે તમે સરકાર પાસેથી ખરીદેલાં વહાણો જોયાં કે જેમાંથી તમે હવે ફોર્ડનાં યંત્રો બનાવી રહ્યા છો. શું આ વહાણોનું પુનર્જીવન છે? અથવા રૂપાંતર થયેલા ફોર્ડ યંત્રોને સ્મરણ પણ હશે કે તે એક વખત વહાણો હતાં?”

આ બાવીશ પ્રશ્નથી મિ. ફોર્ડથી મહેજ હસી જવાયું. તેમણે ખુલાસો કરતાં જણાવ્યું કે, “પુનર્જીવનનો મારો ખ્યાલ એવો નથી.”

પત્રકારે ફરી પૂછ્યું “પણ જેમ વહાણો ભાંગીને તેમાંથી ‘ફાઈયંત્ર’ અને છે તેમ જીવન-શક્તિઓ ભાંગી તૂટીને ફરી પાછી એકઠી થાય છે એમ તમે કહો છો?”

મિ. ફાઈડે સમજાવ્યું “તમારી સરખામણી ખોટી છે. આપણો દેહ ખરી વસ્તુ નથી. આપણું ચારિત્ર્ય એ ખરી વસ્તુ છે. પછી એ ચારિત્ર્યને તમે જીવનશક્તિ કહો કે આત્મા કહો. એ ખરી વસ્તુનો-આત્માનો નાશ થતોજ નથી.”

“પણ કમનસીબે હજુસુધી કોઈ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી આત્માને દેહથી અલગ પાડીને બતાવી શક્યો નથી. ગમે તેવા સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી તે દેખાતો નથી કે ગમે તેવા ત્રાજવાથી તે તોળી શકાતો નથી.” પત્રકારે પોતાની મુંઝવણ દર્શાવી.

“એક વસ્તુ અદૃશ્ય છે-આપણે તેને જોઈ શકતા નથી એનો અર્થ એવો નથી કે, તે વસ્તુનું અસ્તિત્વજ નથી.” મિ. ફાઈડે ખુલાસો કર્યો “જેમ પ્રભુ અદૃશ્ય છે, વિજળી અદૃશ્ય છે અને છતાં એ બંનેનું અસ્તિત્વ છેજ; તેવી રીતે આત્મા અદૃશ્ય છે, છતાં તેનું અસ્તિત્વ તો છેજ. કયી શક્તિ તમને અહીં ખેંચી લાવી એ તમે જોઈ શકતા નથી; છતાં એ શક્તિના અસ્તિત્વનો તમે ઈન્કાર કરી શકશો નહિ.”

“તમે કહેશો કે પવનનું વજન કરી શકાય છે અને વિજળીનું પણ માપ કાઢી શકાય છે. તેનો મારો જવાબ એ છે કે, કોઈક દિવસ આપણે આત્માનું પણ માપ કાઢી શકીશું; એટલુંજ નહિ પણ મારી તો એવી શ્રદ્ધા છે કે, એક કાળે આત્માનું માપ થઈ શકતું હતું. આપણી અભ્યારની ‘શ્રદ્ધા’ એ જૂના ભૂતકાલીન અને ગુમાયેલા જ્ઞાન ઉપરજ રચાયેલી છે.”

તત્ત્વજ્ઞાનની આવી ઝીણી માથાકૂટમાં રમુજ ઉમેરવા પત્રકારે કહ્યું કે “મારા તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રોફેસર એમ કહેતા કે, જડ એટલે શું? જેમાં આત્મા ન હોય તે; અને આત્મા એટલે શું? જે જડ નથી. આપ આ દ્વંદ્વમાં માનો છો?”

જડ-ચેતનના આ દ્વંદ્વનું ખંડન કરતાં મિ. ફાઈડે કહ્યું “નહિ, વિશ્વની વસ્તુમાત્રમાં એકય છે. જડ અને ચેતન એકજ વસ્તુ છે અથવા વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો એકજ વસ્તુનાં બે સ્વરૂપો છે. વસ્તુમાત્ર દેખાવમાં જડ છે. પરંતુ તેનું બારીકમાં બારીક પૃથક્કરણ કરે અને એમાંની ચેતનશક્તિ દેખાશે. આમ જડ એ ચેતનનું ભિન્ન સ્વરૂપ છે અને ચેતન એ જડનું ભિન્ન સ્વરૂપ છે. મૂળમાં બંને એક છે.”

“પરંતુ જેમ આ ‘ફાઈયંત્ર’ને સ્મરણ નથી કે પહેલાં તે વહાણ હતું, તેમ આપણને પણ આપણા આગલા જન્મનું કશું સ્મરણ રહેતું નથી; અને એવા સ્મરણવિના આત્મા અમર છે, એમ કેમ માની શકાય? જો જડ વસ્તુ અવિનાશી હોય-તેનો કદી નાશ ન થતો હોય તોજ દેહ અમર બની શકે.” પત્રકારે પોતાની શંકા રજુ કરી.

“તમે ભૂલો છો” મિ. ફાઈડે કહ્યું “શરીરને પોતાની વૃત્તિથી અને આત્માને પોતાની ઉર્મિથી આગલા જીવનના અનુભવોનું સ્મરણ રહે છે અને તેનો ઉપયોગ કરે છે.”

“લારે તમને તમારા આગલા જન્મોનું સ્મરણ છે?” પત્રકારે પૂછ્યું.

“મને તો શું પણ આપણને સૌને આપણા આગલા જન્મોનું ઝાંખું સ્મરણ તો હોયજ છે. આપણને ઘણી વખત આગલા જન્મમાં જોયેલા કોઈ દૃશ્યનું કે અનુભવેલા બનાવનું સ્મરણ થઈ આવે છે, પરંતુ તે બહુ અગલનું નથી; પણ એ અનુભવોનું સત્ત્વ, તેનું રહસ્ય, તેનાં પરિણામો કિંમતી છે અને તેની આપણા જીવનમાં ઉંડી ઉંડી છાપ હોય છેજ.”

“ભૂતકાળની ઘણી વાતો આપણે ભૂલી જઈએ છીએ, પરંતુ તેની ઝાંખી આપણા અંતરાત્માને હોય છે. કોઈક રોમાંચક બનાવ બનતાં પહેલાં ઉંડે ઉંડે રહેલાં સ્મરણો ઉપર તરી આવે છે; વસ્તુતઃ તે હયાતીમાં તો હોય છેજ અને આપણા જીવનમાં તે અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.” મિ. ફાઈડે કહ્યું.

“લારે તમારો આત્મા આગલા અનેક જન્મોમાં દુનિયાના સઘળા ભાગોમાં ફરી આવ્યો હશે તે બધા દેશો જોવા જવાની તમને ઇચ્છા નથી થતી?” પત્રકારે પૂછ્યું.

“નહિજ. એ દેશોની મને કશીજ કિંમત જણાતી નથી. મને તો મનુષ્યોમાં રસ પડે છે,

કેમકે મનુષ્યો પૃથ્વી ઉપરની છેલ્લામાં છેલ્લી અને નવામાં નવી વસ્તુ છે અને સૌથી નવી વસ્તુ હોય તેમાં મને રસ પડે છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓની શોધ પ્રમાણે મનુષ્યજીવન ૨૩ અબજ વર્ષથી પૃથ્વીપર છે; અને એટલા કાળમાં તો આત્મા અનેક અનુભવો મેળવે છે.”

“ત્યારે તમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે જીવનનો હેતુ શો છે?” પત્રકારે પૂછ્યું.

“મારા માનવા પ્રમાણે જીવનનો હેતુ અનુભવ મેળવવાનો છે. મનુષ્ય ખોરાક અને શારીરિક સુખ-સગવડ કરતાં કંઈ વધુ શોધે છે. માત્ર ખોરાક અને આરામથી મનુષ્યને સંતોષ થતો હોય તો તેટલું તો તેને સહેજે મળી રહે છે. બહુ થોડા માણસો માત્ર દેહની જરૂરીઆતો મળી રહેવાથી તૃપ્તારહિત થઈ મોક્ષ પામે છે. આપણે બધાય પુનર્જીવન પામ્યાજ કરીએ છીએ, દરેકની પાછળ કંઈક હેતુ રહેલો હોય છે અને તેથી જીવન-પરંપરા ચાલુ રહે છે.”

“દરેક જીવનના અનુભવોથી આપણે શીખતા જઈએ છીએ. સફળતા અને નિષ્ફળતા, બન્નેમાંથી આપણે કંઈક શીખીએ છીએ, બધે સફળતા કરતાં નિષ્ફળતાથી વધારે શીખીએ છીએ. ફ્રાંસીને માંચડે જતાં જતાં એક માણસે કહ્યું હતું કે, ‘મારે માટે આ બહુ સારો પાઠ છે.’ તેનું આ કથન ખોટું નહિ હોય. ફ્રાંસીએ લટકીને પણ માણસ કંઈક અનુભવ મેળવે છે. આત્મા ખોટો નહિ પણ નફો દિસાવે રાખે છે. આત્માના ચોપડામાં ખોટ પણ અનુભવરૂપી નફામાં ગણાય છે.”

“સંત ફ્રાંસિસની માફક તમે પણ એમ માનો છો કે, પશુઓમાં આત્મા છે?”

“જરૂર, શામાટે નહિ!”

“પણ, મિ. ફ્રાંસ! જો તમે બીજે જન્મે પણ મનુષ્યજીવન પામે તો તમે તમારું જીવન જૂઠુંજ ઘડવાનો પ્રયત્ન કરો કે નહિ?”

“પણ તેમાં સવાલજ ‘જો’નો છે. ‘જો’નો હું વિચારજ કરતો નથી. મારા માનવા પ્રમાણે પ્રત્યેક જીવનમાં લેવાના અનુભવો પણ લાવીએ નિર્માણ કરી મૂક્યા હોય છે. આપણે આપણું જીવન ઘડતા નથી. આપણને કદાચ અગાઉથી જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ નિર્માણ આપણે કરી શકતા નથી.”

“ત્યારે શું રાષ્ટ્રોને પણ એજ નિયમ લાગુ પડે છે?”

“એમાં જરાયે શંકા નથી.”

“તો જગતનાં મહાયુદ્ધોની ભયંકર આશ્વિતો માટે તમે અમુક રાષ્ટ્રને દોષ આપો નહિ ને?”

“બીલકુલ નહિ.”

“જીવનમાં તમને શા કામમાં સૌથી વધુ આનંદ આવે છે?”

“અમુક કામ મને આનંદ આવે છે તેટલા માટે હું કંઈ કરતો નથી પણ અમુક કામ કરવાની જરૂર છે, તે માટેજ કરું છું. હું સહેલો માર્ગ પસંદ કરતો નથી, પરંતુ કઠિન માર્ગ પસંદ કરું છું. આપણને મનગમતું કામ કરીએ એમાં આપણે કંઈ ભલું કરતા નથી.”

“ત્યારે તમે કામમાંથી નિવૃત્ત થવા ઇચ્છતા નથી?”

“એ ભય રહે છે કે, તદ્દન કામવગરના બેસી રહેવાનું દુઃખ હું કદી સહન કરી શકીશ નહિ. કંઈક ને કંઈક કામ કરવાનું તો હોયજ છે. યુવાની એ જીવંતીની દોલત છે, પરંતુ અનુભવ-વિના યુવાનો જગતનો કારભાર ચલાવી શકે નહિ. જો માણસો ૩૦-૫૦ વર્ષ કામ કરવું છોડી દે તો કદાચ સંસ્કૃતિની અવદશાજ થાય. અનુભવીઓ જગતના વ્યવહારને નિયમમાં અને સુયોગ્ય ગતિમાં રાખે છે. ૫૦ વર્ષ નીચેના માણસોમાં દુનિયાનો વ્યવહાર ચલાવવા જેટલો અનુભવ હોતો નથી, એટલે જો ૫૦ વર્ષ ઉપરના માણસો કામ કરવું છોડી દે તો દુનિયાનો વ્યવહાર કદાચ બંધ પડે.”

“તમને સાહિત્યમાંથી કંઈ જાણવાનું મળ્યું?”

“વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકોમાંથી ઘણું જાણવાનું મળ્યું; તેમજ ‘ઈન ટ્યુન વિથ ધી ઇન્ફિનિટ’.*

* આ સંસ્થા તરફથી શુભસત્રહનાં સ્વતંત્રાનુવાદરૂપે આ પુસ્તક પ્રભુમય જીવન એ નામથી ત્રીજી વાર હમણાં નીકળ્યું તે આગલી આવૃત્તિ કરતાં વિશેષ સંશોધનપૂર્વક અને સરલ ભાષામાં તથા માત્ર ચાર આનામાં (પાકા પૂંઠા સાથે ૭ આનામાં) નીકળ્યું છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય

માંથી પણ મને જાણવાનું મળ્યું છે.”

“બાઈબલને તમે ધાર્મિક ગ્રંથ ગણો છો?”

“બાઈબલને હું અનુભવોની નોંધપોથી માનું છું. બાઈબલ વાંચતાં આપણને એટલું આશ્વાસન મળે છે કે, જીવનમાં આપણે જેવી ઠોકરો ખાધી છે તેવી બીજાઓને પણ ખાવી પડી છે; એટલે બાઈબલ અનુભવોનું ખરું પુસ્તક છે.”*

“તમે માનો છો કે તમારા જીવનને અંતે તમને તમારી મહેનતોનો ખદ્દો મળશે?”

“જીવનના અંતવિષે હું કંઈ જાણતો નથી. અંત તો ખડું દુર છે, પરંતુ આપણે જેને મારે લાયક હોઈશું તેટલું આપણને મળે છેજ અને મળ્યાજ કરશે.”

(“બે ઘડી મોજ” તા. ૨-૧૨-૨૮ના અંકમાંથી)

૧૨૯-બગીચામાં મજુર મોકલનાર એજંટ

સાહેબ! થોડા વખતપર સરકારી કામને અંગે સુરત જિલ્લાના કીમ સ્ટેશને જવાનું થયું હતું. ત્યાં મજુર પૂરા પાડનાર મિં સેન્ડફોર્ડ નામના એક યુરોપીયન સાથે થયેલી વાતચીતનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:-

“હું આયર્લેન્ડનો વતની છું. મારું નામ સેન્ડફોર્ડ. લશ્કરી નોકરીમાંથી ફારગત થઈ હાલ હું આસામના ચહાના બગીચામાં મજુર મોકલનાર એજંટરીકે કામ કરું છું. ત્યાં મોકલવામાં આવતા દરેક કુટુંબ દીઠ મને રૂ. ૬૦ કમીશન મળે છે. તમે જો એક સ્ત્રી ને એક પુરુષ એવું કુટુંબ મેળવી આપો તો હું તમને દરકુટુંબ દીઠ વીસ રૂપિયા આપું.”

ત્યાં કામ કરનાર મજુરો સુખી છે કે દુઃખી એ સવાલ તમે પૂછો છો તો ઈશ્વરને હાજર જાણી જાણવું છું કે, અત્રેથી મોટી આશા આપી મોકલવામાં આવતા મજુરો ત્યાં ગયા પછી ખડુંજ પરતાય છે. ‘રોજનો રૂપિયો-દોઢ રૂપિયો કમાશે’ એવી લાલચ આપી લઈ ગયેલા મજુરોને ચારથી પાંચ આના પણ રોજ પડતો નથી. મફત બળતણ મળશે એનો અર્થ એવો કે, મજુરોએ જંગલમાં જઈ ખપ પૂરતાં લાકડાં જાતે કાપી લાવવાં. પેટને ખાતર અજાન લોકોને ઉંધું સમજાવીને ફસાવવાનો ધંધો હું લઈ બેઠો છું; પણ તેના ખદ્દામાં ઈશ્વરનો ક્રોધ અને ગરીબોના શાપ મારા ઉપર ને મારા કુટુંબ ઉપર વર્ષો રહ્યા છે.

મારા બે દીકરા ગામોગામ ફરી ખરી હકીકત ગરીબ લોકોને સમજાવી મારી વિરુદ્ધ પ્રચાર-કામ કરી રહ્યા છે; અને એવી રીતે તેઓ પગે ચાલી મહાત્મા ગાંધીજીને મળી બધી હકીકત રૂબરૂ નિવેદન કરવા જવાના છે અને તમને પણ હું પરવાનગી આપું છું કે, જાહેર છાપાદારો આ હકીકત જેમ અને તેમ વધારે લોકોને જાહેર કરવી. આસામમાં ચહાના બગીચામાં જનાર મજુરને કોઈ પણ પ્રકારનું સુખ મળતું નથી. ઘણા ખરા ત્યાંજ મરણ પામે છે. મહાત્મા ગાંધીએ ચંપારણમાં જે સહેજ ચળવળ ચલાવી તેથી પણ મજુરોને ઘણો લાભ થયો ને તેમના માલીકને રૂપિયા દશ લાખને આશરે વધારે ખર્ચ કરવું પડ્યું. આસામમાં પણ મહાત્માજી જેવાની ચળવળની ખાસ જરૂર છે.”

આટલી વાતચીત થયા પછી વિશેષ ખાત્રીમાટે મેં મિં સેન્ડફોર્ડના હસ્તાક્ષર માગ્યા, જેમણે ઉપર જણાવેલી કેટલીક હકીકતની નોંધ મારી ડાયરીમાં પોતાને હાથે કરી.

(“ગુજરાતી”ના તા. ૨૩-૧૨-૨૮ના અંકમાં લખનાર ડૉં મોતીરામ હરિશંકર ભટ્ટ-વેટનરી સર્જન-ઓલપાડ)

* આપણી ભગવદ્ગીતા બાઈબલથી પણ કેટલી બધી ચઢિયાતી છે તે સંસ્કારી સમજીતોને કહેવું પડે તેમ નથી.

૧૩૦-મયાનક રાક્ષસી

હાથરે, મૃતવત્ ભારતવાસી હિંદુ! ઇસ ઉભયોન્નતોદર રાક્ષસી કેા અપને પાર્શ્વ મેં અવ-લોકન કર બી તુમહારે હૃદય મેં જગૃતિ કા કેાઇ બી લક્ષણ દૃષ્ટિગોચર નહીં હોતા. તુમહારા પ્રતિલક્ષણ ભીષણ હાસ હો રહા હૈ; પર તુમ ઇસકા પ્રતીકાર કરને કે અદ્વે ઉલટે પૂર્ણ રૂપ સે ઇસસે સહયોગ કરતે જ રહે હો. ઇસકા કુપરિણામ પ્રત્યક્ષ હૈ; નાશ અવશ્યભાવી હૈ; પતન નિશ્ચિત હૈ; ઇસ વિસ્તૃત મેદની કે વક્ષસ્થલ પર સે તુમહારા નામ મિટના ધ્રુવ હૈ. તુમહારે ચક્ષુ-દય પર અખ અજ્ઞાન-અધિકાર કી યવનિકા નહીં; તુમહારા હૃદય-ગગન અખ અનલિપ્ત-ધન સે આચ્છાદિત નહીં. તુમહારે સમ્મુખ કર્તવ્ય-પથ ભી લુપ્ત નહીં. હમારે કતિપય પ્રકાંડ વીરોં ને અપને અલૌકિક પ્રકાશ સે હૃદય પ્રકાશિત કર દિયા તથા અપને સિંહનાદ સે સારે અધેરે કેા ફાડ કર તુમહારા કર્તવ્યપથ સ્વચ્છ કર દિયા. શોણિત-સિંચન કર કઠિન માર્ગ મુલલ કર દિયા હૈ. ઇતિને પર બી યદિ તુમ કર્તવ્ય-પથ સે વિચલિત હોતે હો તો તુમહારા પતન રાક્ષસી કે ઉભયોન્નતોદર મેં હોના હી અનિવાર્ય હૈ. તુમ હો ભાગોં મેં વિભક્ત હો કર ઉસ રાક્ષસી કે ઉદર કે દોનોં ઓર ઉલટે ટંગે હો. તખ બી તુમ અપના અનુચિત હઠ ત્યાગ નહીં કરતે. હાય! ઇસ પાપિની કી ઉદરપૂર્તિ કે લિયે કેસે કેસે દારુણ પરિણામસ્વરૂપ કાર્ય સ્વયં ભારતવાસી હિંદુ કરતે હૈં, જિનકે સ્મરણમાત્ર સે રોમાંચ હો જતા હૈ, હૃદય તપ્ત હો જતા હૈ—ગ્લાનિ, નિરાશા તથા ભય કી ઉબળ આહોં સે શરીર ભસ્મીભૂત હુઆ જતા હૈ; પર હમારે ધર્મ કે ઠેકેદારોં કી નિદ્રા ભંગ નહીં હોતી ઓર સંભવ હૈ કિ નિકટ ભવિષ્ય મેં હી ઉનકી યહ નિદ્રા મહાનિદ્રા મેં સદા કે લિયે વિલીન હો જાયે !

સંસાર કેા તીવ્ર-ગતિ સે ઉન્નતિ કી ઓર અગ્રસર હોતે અવલોકન કર બી તુમ નહીં ઉઠતે. રે હિંદુ સમાજ! તેરે ઇસ નિર્મમ અત્યાચાર સે ઉખ કર લાખોં હિંદુ નામધારી આજ ઇસા મહાપ્રભુ યા દીને ઇસ્લામ કી શરણ મેં જ કર નિર્ભય હો રહે હૈં ઓર ઇસ ક્રમ સે સનાતન ધર્મ કેા તિલાંજલિ દે પર-ધર્મ મેં જ ઉન્હી હિંદુઓં સે અપના પદત્રાણ ભી સ્પર્શ મેં હિચકતે હૈ, જે તિલકધારી ઉસે હિંદુ ધર્મોવલખી હોતે પર અપને સે પચાસ શીટ કી ફૂરી પર બી ફટકને નહીં દેતે થે.

તુમ અપને કેા બડે ગર્વ કે સાથ પુરુષોત્તમ શ્રીરામચંદ્ર તથા યોગીરાજ આનંદકંદ શ્રી-કૃષ્ણચંદ્ર કી સંતાન બતાતે હો. આદર્શ મહાપુરુષોં કા અપમાન કરને કા તુમહેં કેાઇ અધિકાર નહીં હૈ ઓર યદિ અધિકાર ભી હૈ, તો ઇસે કહતે તુમહેં લજ્જા સે સિર નત કર લેના હી ઉચિત હૈ. ક્યોં? ક્યોંકિ નરરત્ન વીરકેસરી શ્રીરામચંદ્ર ને એક લિપ્તની કે જૂઠે ઓર ઓર શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ને વિદુર કા શાક બડે પ્રેમ સે ભોજન કિયા થા; ઓર તુમ તો રામ-કૃષ્ણ કે કુછ ભકતોં કેા અછૂત કહ કર ઉનસે સ્પર્શિત ભોજન કરને કી કૌન કહે, શરીર તક સ્પર્શ હોના ધોર પાપ સમજતે હો. યહી નહીં ઉસકે શરીર કી છાયા ભી શરીર પર પડના રૌરવ નરક મેં પડને તુલ્ય સમજતે હૈં. યદિ એક પથ સે એક તિલકધારી વો એક હિંદુ જિસે તુમ અછૂત કહ કર સંબોધિન કરતે હો, અકસ્માત આ પડે, તો ઉસે વહીં ધરાશાયી હોના પડેગા, ચાહે ઉસે સર્પ યા બિચ્છૂ તમરેણુકા યા કીચ, પથર યા પાની પર હી ક્યોં ન પડના પડે, ચાહે વહ કિતને હી મૂલ્યવાન વસ્ત્રોં સે મુસજ્જિત ક્યોં ન હો, ઉસે પ્રાણ તક ક્યોં ન વિસર્જન કરના પડે; પર ઉસે વૈસા કરના હી પડેગા. વહ ઉસકે લિયે સામાજિક હથકડી સે બંધા હૈ, મુક્ત નહીં. એક, કેસા હૃદયવિદારક દૃશ્ય હૈ! એક બાબાજી એક કુએ પર જલ ખીચ રહે હૈં, ઓર એક અછૂત પ્યાસ સે વ્યાકુલ હો કર છટપટા રહા હૈ. હાથ મેં જલપાત્ર ઓર ખીચને કી રસ્સી ભી ઉસકે પાસ વર્તમાન હૈ; પર બાબાજી કી આજ્ઞા નહીં. બાબાજી ઉસે કુએ કે પાસ ફટકને તક નહીં દેતે, ન જલ પિલાતે હૈં; ન ઉસે સ્વયં જલ ખીચ લેને કા આર્ડર હી દેતે હૈં; પર

વહી અદ્ભૂત યદિ રામ-કૃષ્ણ સે ધૃષ્ટા કર ઇસા યા મુહમ્મદ કા મંત્ર ઉચ્ચારણ કરતા હૈ, તો એકસાથ જલ ખિંચને કો કૌન કહે, ઉસસે શેક-હૈંડ યા આદાબ અર્જ કરને મેં અપના અહો-લાગ્ય માનતે હૈં, પૂર્વજન્મ કા સુસંસ્કાર માનતે હૈં. ઇસકા કુપરિણામ જો હુઆ હૈ, વહ સંસાર કે સામને હૈ. જિસ સમય મોપલાઓં ને હિંદૂઓં પર અમાનુષિક અત્યાચાર ક્રિયા થા, વહ કૈસા લયાનક થા ! એક બાલિકા કે સાથ પાશવિક અત્યાચાર હોતા હૈ ઓર ઉસકે માત-પિતા કો વહ અપ્રાકૃતિક દૃશ્ય દેખને કો વાધ્ય ક્રિયા જતા હૈ ઓર કુછ દૂરી પર અદ્ભૂત બી ખડે ખડે યહ દારુણ દુઃખ સહ રહે હૈં. મુઠ્ઠીભર મોપલોં કે લિયે યે અધિક થે, પર વે બિચારે ક્યા કરતે ? ઉન્હેં તો બાબાજી લોગોં કે પાસ જાને કા પાસપોર્ટ હી ન થા. ઇજ્જદાર કે સમય જખ મૈજિસ્ટ્રેટ ને ઇન લોગોં સે પૂછા કિ તુમ લોગોં ને પંડિતોં કી ક્યોં ન રક્ષા કી ? તો ઉન લોગોં ને ઉત્તર દિયાઃ—“ધર્મોવતાર ! હમ લોગોં કો ઉનકે પાસ જાને તક કી આજ્ઞા ન થી. અન્યથા હમ લોગ મુઠ્ઠીભર અત્યાચારિયોં કો પૈર સે હી કુચલ ડાલતે.”

હિંદૂ સમાજ કે ઇસ અહર્નિશ અનિયમિત અત્યાચાર કા પ્રતિફલ ઉન્હેં પતન તથા વિનાશ કે ગહરી ગદર મેં ઢંકેલે લિયે જ રહા હૈ; પર તુમ્હેં અપને હઠ પર અડે રહને કે સિવા ઓર કુછ નહીં જન પડતા. ઇસકે ફલસ્વરૂપ આજ કેવલ કલકત્તે નગરી હી મેં પચ્ચીસ સહસ્ત્ર સ્ત્રિયોં ને વેસ્થાવૃત્તિ ગ્રહણ કી હૈ. યદિ તુમ ઇસપર ક્ષણમાત્ર બી વિચાર કરતે તો ઇસકા કારણ પ્રત્યક્ષ પ્રતીત હોતા.

ઇધર તુમને અપના આદર્શ તો ગગનચુમ્બી જના લિયા હૈ, પર ઉસકી સાધના કીક ઉસકે પ્રતિફલ પતાલગામી હૈ, તો બી અપ્રાપ્ત વસ્તુ કો પાને કી અભિલાષા નહીં ત્યાગ કરતે. તુમ્હારી યહ મુક્ત કૈસી હાસ્યપૂર્ણ હૈ ! પંચ હો કર હિમાલય કા ઉત્તંગ શિખારોહણ કરના ચાહતે હો, યૌના જન કર આકાશસ્થિત ચંદ્ર કો પકડના ચાહતે હો, બાલ-વિધવા બહિન બેટી કો તો આજન્મ બ્રહ્મચર્યવ્રત પાલન કર કે પવિત્ર જીવન વ્યતીત કરને કી શિક્ષા દેતે હો ઓર સ્વયં ઉનકે સંમુખ પ્રજલ કામવાસના કી પ્રતિમૂર્તિ જન કર પ્રકટ હોતે હો. એક ઓર વૃદ્ધ, પોડપી યુવતી કો લે કર સાયંકાલ સે હી ક્રીડા-કક્ષા મેં પ્રવેશ કર અટ્ટબેલિયાં કરતે હૈ, તો દૂસરી ઓર વિધવા-બાલવિધવા નિર્જન કોઠરી મેં અપને વિષમય વિચારોં કી જ્વાલા સે જલતી રહતી હૈ. એક ઓર શિક્ષા કા પૂર્ણ અભાવ, દૂસરી ઓર દૂષિત સંસર્ગ કા છુરા પ્રભાવ !

એક ઓર ધર કે સારે લોગ વિલાસિતા કે સમુદ્ર મેં સિખાપર્યંત ડૂબકી લગાવે ઓર દૂસરી ઓર અવિદ્યા તથા અશિક્ષા કે કારણ સદૈવ કે દૂષિત વિચારોં કા આક્રમણ હો; તખ લલા ઇસ ઉઠતી હુઇ યુવાવસ્થા કી તરંગ મેં બ્રહ્મચર્યપાલન કૈસે સંભવ હો સકતા હૈ ? ઇસ પ્રકાર પ્રાચીન ઋષિમુનિયોં કે પવિત્ર વાક્યોં પર ચલને કા ઢોંગ કરનેવાલે પતિત હિંદૂઓં ! તુમ સ્વયં ઉન ચિરદુઃખિની વિધવાઓં કે આદર્શ વૈધવ્યવ્રત કો ખંડિત કરને કા આયોજના કરતે હો ! રે સ્વાર્થી અધપક્ષપાતી સમાજ કે વ્યવસ્થાપક ! રે નિર્મમ નિયમ કે નિષ્ઠુર પરિપાટી કે નિયામક ! દેખો, આંખેં ખોલ કર દેખો, આજ તુમ્હારે અનિયમિત અત્યાચારોં સે ઉગ કર કિતની ભારતીય લલનાયેં બીભત્સ વ્યાપાર મેં લગાયી જ કર અપને સલ સનાતન ધર્મ કો તિલાંજલિ દે કર રાક્ષસી કે ઉદર કી પૂર્તિ કર રહી હૈં; તુમ્હારે ધર્મ મેં ઉનકે લિયે સ્થાન નહીં !

ઓફ ! તુમ્હારા યહ મમતા-શૂન્ય વ્યાપાર કિતના લયંકર હૈ. એક કોમલ સુકુમાર કિશોરી કો એક જીર્ણ શીર્ણ વૃદ્ધ કે હાથ આજીવન સંખંધ કરને કા પ્રતિફલ દેખ કર બી પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ કાર્ય સે નહીં હટતે ! ઇસી અત્યાચારમયી અતીતિ કે કારણ હી ઉભયો-નતોદર કા પેટ ભરા જ રહા હૈ ઓર ઉસકે ઉદરદય પરિપૂર્ણ હોતે હોતે તુમ્હારા નામ સદા કે લયે ઇસ પૃથ્વી સે ઉઠ જાયગા. શાયદ તુમ્હારી ચર્ચા કથા-કહાનિયોં મેં કુછ સમય તક મિલે. તત્પશ્ચાત્ત વહ બી સમય કે ગર્ભ મેં સદા કે લિયે વિલીન હો જાયગી. સમ્હલો, સમ્હલો અખ બી સમય હૈ.

(“મનોરમા”ના એક અંકમાં લેખિકાઃ—શ્રીમતી વિમલાદેવી)

૧૩૧-મુસ્લીમ માઈઓને એક સમજુ મુસ્લીમની સ્વાસ સૂચના

જે કામ પોતાના ધર્મગુરુઓને કતલ કરે તે જુલમી કહેવાય. પછી તે ગમે તે હોય-હિંદુ હોય, મુસલમાન હોય કે ખ્રિસ્તી હોય. હિંદુ તેમજ ખ્રિસ્તી એ બેઉ કામોને હું ખાતલ કરું છું; કારણ તેમના ધર્મ અને ઇતિહાસની મને પૂરેપૂરી માહિતી નથી. એટલે તેમના વિષે કંઈ લખવું એ વાસ્તવિક નથી; પરંતુ હું મુસલમાન છું. મુસલમાની ધર્મ અને ઇતિહાસની મને કંઈક માહિતી છે તે આધારે ઇસ્લામી ધર્મ આખત, ઇસ્લામી ઇતિહાસ આખત અને મુસલમાનોએ પોતાના ધર્મગુરુઓ ઉપર ગુજરેલાં મહાબુલમી, મહાફૂર, મહાનિર્દય અને મહાપાપી કૃત્યો આખત જે લખું તે અલખત વાસ્તવિકજ્ઞ કહેવાશે; તેમ છતાં હાલના જમાનાના મુસલમાનો જ્યારે તેમના વડીલોનાં અતિ ઘેર અને મહાપાપી કૃત્યો મારી કલમથી છાપાંઓમાં પ્રસિદ્ધ થતાં જુએ છે ત્યારે મારા પ્રત્યે તેમના ગુસ્સાનો પ્રવાહ જોસભેર ઉભરાઈ આવે છે. તેમના કોધનો અગ્નિ ઉઠાળા મારતો મારા તરફ દોડે છે અને તેમના જુલમની ખૂની તલવાર મારા નિર્બળ અને નાબુક દેહ ઉપર ચમકારા મારે છે; તેમ છતાં નિર્ભયતાથી હું મારું કર્તવ્ય કરીશ. તેમની ધમકીઓ મને જે સત્ય સ્થાન અને ઉપદેશનું લક્ષ્યખિંદુ મેં પકડેલું છે ત્યાંથી ડગાવે એવાત કોઇ પણ કાળે બનવા-જોગ નથી. ઇસ્લામના મહાન ધર્મગુરુઓ ઉપર મુસલમાનોએ પોતેજ ગુજરેલા બેહદ જુલમના હૃદયભેદક વૃત્તાંતો લખવા એજ મારું કર્તવ્ય છે અને એમાંજ મારી જીંદગીનું સાથક અને કલ્યાણ છે, એમ હું માનું છું. હવે હું ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવી ગયો છું અને ખાતરીથી કહું છું કે, જે વખતે માંજવીઓના હરામી દીકરો યઝીદ દમાસ્કસ શહેરમાં ખીલાફતની ગાદીએ બેઠા ત્યારે સઘળા ઇસ્લામી દુનિયાની હકુમત તેના કબજામાં આવી અને સઘળા મુસલમાનોએ તેની તાબેદારી સ્વીકારી; પરંતુ જે મુસલમાનો ખરા ઈમાનદાર એટલે ધર્મી હતા તેઓએ તેની ઇસ્લામના ધર્મગુરુ હોવાની પાત્રતાનો અસ્વીકાર જાહેર કર્યો. તે ખરા ધર્મી પુરુષોના સરદાર શાહનવાહ હઝરત હુસેન હતા, જેઓ ઇસ્લામના મહાન પેગંબરની પવિત્ર અને પૂજ્ય દીકરીના દીકરા થાય. આ બહાદૂર અને ધર્મી પાટીમાં ફક્ત ૭૨ પુરુષો હતા, જેમને કરજાના રણમાં અન્ન અને પાણીવગર રોકી રાખવા, એવો યઝીદ પક્ષીદે તેના દરકરીઓને હુકમ આપેલો. આ ધર્મિષ્ઠ પાટી જૂખ, તરસ અને ઉનાળાના સખત તાપનું દુઃખ વેડી એ રણ દરમિયાન તંબુઓમાં પોતાનાં બાલબચ્ચાંઓ સાથે પડાવ કરી વસેલા હતા. યઝીદ પક્ષીદે તેમને માટે અન્નપાણીની નહેરો અને નદીઓ નાળાંઓ ઉપર પહેરો મૂકેલો. નાનાં બાળકો તરસ્યાં ને તરસ્યાં મરણ પામ્યાં, મોટા માણસો જૂખ-તરસથી મરવા કરતાં બહાદૂરીથી દુશ્મનો સાથે લડી શહીદ થયા. ઇસ્લામી દુનિયામાં અંધકાર વ્યાપ્યું. ત્યારથી ઇસ્લામની બાજુ જુલમીઓના હાથમાં આવી; એટલે ઇસ્લામ જે ખરો ધર્મ હતો તે મટી અધર્મ થયો. અધર્મી આગેવાનોએ ઇસ્લામના નામે અધર્મનો પ્રચાર કર્યો અને જુલમગારીનો પાયો રચ્યો. ત્યારથી ઇસ્લામ ઇસ્લામ ન રહ્યો. ખરા ઇસ્લામીઓની સાથે ઇસ્લામે પણ દુનિયા ત્યાગ કરી, પણ ઇસ્લામને ઠેકાણે જુલમ સ્થપાયો તે અત્યાર સુધી ચાલ્યો છે અને ચાલશે. હવે ઇસ્લામ એ ધર્મ નથી, પણ જુલમ એ ધર્મ રહ્યો છે. એ ધર્મમાં પૈસો એજ ખુદા, પૈસો એજ પેગંબર અને પૈસો એજ ધર્મગુરુ. પૈસાને માટે ખુદાને પણ મારે, પેગંબરને પણ મારે અને ધર્મગુરુને પણ મારે. જો એમ ન હોત તો મુસલમાનોએ પોતેજ હઝરત હુસેન અને તેમના ૭૨ સાથીઓને દુઃખી અવસ્થામાં શહીદ કર્યાજ ન હોત; માટે મુસલમાનોના ઇસ્લામ ત્યારથી શુભ થયો-મને તેનો પત્તો લાગતોજ નથી. હું તો બધા મુસલમાનોને એમજ કહું છું કે, હવે જો ઇસ્લામ પાછો મેળવવો હોય તો તમો હઝરત હુસેનની પાસે માગણી કરો; કારણ ઇસ્લામ તો તેઓશ્રીની સાથેજ ગયો. હવે ઇસ્લામ અહીં ક્યાંથી મળે ? માટે નાહક ફાંફાં મારો નહિ.

(તા. ૨૮-૧૦-૧૯૨૮ના “હિંદુ” માં લેખક-શ્રી. સૈયદ ઇનાયતઅલી બાકરઅલી કાદરી.)

१३२-शक्ति का रहस्य

अहम्यर्थ ही प्राचीन भारतीय सभ्यता का आधार है. संसार की उंची उंची सभ्यतायेँ भोग-विदास में पड़ कर नष्ट होती रही हैं; परंतु हिंदू सभ्यता के आचार्यों ने इस बात को लक्ष्मी प्रकार समझ लिया था कि इंद्रियसंयम ही उन्नतिशील सभ्यता का अकेला आवश्यक सिद्धान्त है. मेरी संमति में प्राचीन अहम्यर्थ शब्द का अर्थ ही अत्यंत लावण्य है. संस्कृत के अनेक शब्दों में आश्चर्यजनक सौंदर्य होता है और उनके अंदर अत्यंत गंभीर रहस्य लगे होते हैं." "अहम्यर्थ" शब्द के धात्वर्थ पर जरा विचार कीजिये. यह हो शब्दों के मेल से बना है. अह और यर्थ. इसका अर्थ है, "अह के साथ गति." अह का अर्थ है-वृद्धि या विकास. अह शक्ति का स्रोत है. ओ नवयुवक! तुममें भी उस प्रज्जपति की दैवी शक्ति का अंश मौजूद है. क्या तुम उसके साथ सहयोग करते हो, या भोगविदास तथा क्षणिक सुखों और स्वार्थों के लिये उसका दुरुपयोग करते हो? अहम्यर्थ ही सभ्यता और सदाचार का मूल है. यही राष्ट्रियता का मूलमंत्र है. यही शक्ति का रहस्य है. संसार के सारे डॉक्टरों की सारी दवायें स्वास्थ्य की धतनी रक्षा नहीं कर सकती, जितनी अकेले अहम्यर्थ द्वारा की जा सकती है. पुरुषत्व की शक्ति इंद्रियसंयम से ही प्राप्त होती है. हिंदू-समाज और हिंदू-सभ्यता का प्राण अहम्यर्थ ही था. हिंदू-सभ्यता के प्राणस्वरूप अहम्यर्थ का हमने अपमान किया है, इसी लिये हमारा हर तरह से अधःपतन हो गया है. मुझे पूरा विश्वास है कि भारतसंघी सारी समस्यायें नवीन पुरुषत्व और नवीन शक्ति के संसार से हल हो सकती हैं. जो निति स्वतंत्र होना चाहती है, उसे पहले जलिये बनाना चाहिये. सच तो यह है कि दुर्भाग्य से आधुनिक प्रयत्नित शिक्षा-प्रणाली ने अहम्यर्थ पर कुछ भी ध्यान नहीं दिया; पर हमें इस बात पर हुरान नहीं होना चाहिये कि स्कूलों और कॉलेजों से भूख खाकर व्यक्ति पैदा होते हैं. देश के बालकों की नहीं, किन्तु सरल लोगों की आवश्यकता है, जो कि जलिये हों और देश की सेवा में अपने आपको जलिये कर सकें, अकेले या साइ-साइ कहे देना चाहता हूँ कि पाश्चात्य सभ्यता की नकल करने से हिंदुस्थान का कुछ नहीं बन सकता. भारतमाता को तो उन अहम्यचारियों के समूहों से ही आशा है, जो कि केने-केने में जा कर धर्म-पिपासु लोगों को ऋषियों का पुनित संदेश सुना सकें.

आधुनिक शिक्षा के प्रभाव से हमारे दिमागों में अकेला नशा पैदा हो गया है. नकल करना कमजोरी है. विचार तथा जीवन के हर क्षेत्र में अकेला वस्तु की आवश्यकता है:-शक्ति-जल; परंतु जल का रहस्य यही है कि नकल न कर के स्वयं अपने पैरों पर खड़ा हुआ जाय. वैदिक सभ्यता का युग न मादूम कितना पुराना है. अकेला आधुनिक ऐतिहासिक का कहना है कि २०,००० या २५,००० वर्ष पहले वैदिक सभ्यता का युग था. इस युग के विषय में मैं जितना अधिक विचार करता हूँ उतना ही इसकी और सरलता पर मुग्ध होता जाता हूँ. आधुनिक सभ्यता की अपेक्षा प्राचीन सभ्यता में अधिक सरलता थी. सरलता ही सभ्यता की कुंजी है. अकेला हम लोग प्रगति के राज्य पर विचार किया करते हैं. मेरी राय है कि वैदिक प्रगति अधिक उच्च था. राजा सदा जनताद्वारा चुना जाता था. मेरी राय में प्राचीन राजव्यवस्था का मुख्य तत्त्व प्रगतिवाद ही था. जनता की धृष्टता को सम्मान दिया जाता था. प्रगतिवाद प्राचीन आर्यों को अज्ञात न था. धर्म का स्थान सदैव राजा के ऊपर रक्षित जाता था. वैदिक राजव्यवस्था का आधार आत्मनियंत्रण और आत्मसन्मान था. आनंदलुप्त दुनियादारी और व्यवहारकुशलता पर अधिक ज़ोर दिया जाता है. पान के पत्तों की तरह बालक लोगों की सर्वत्र ही अधिकता है. जैसे आदमी भारत को स्वतंत्रता नहीं दिला सकते. आर्यों का ज़ोर सदैव आत्मा की उन्नति पर था. मानसिक यतु-रता द्वारा सक्षमता तथा स्वार्थ-साधन में कुछ सहायता तो मिल सकती है; परंतु सक्षमता की प्राप्ति वस्तुतः आत्माद्वारा ही होती है. जो कुछ स्थायी है, उसका निर्माता आत्मा है.

આત્મા કે હી અપને સ્વાધ્યાય તથા જીવન કા વાસ્તવિક નિર્મોતા સમજો. આત્મિક શક્તિ હી ભારત કે સ્વરાજ્ય દિલાયેગી. અગર ભારત મેં આત્મિક શક્તિ કી ન્યૂનતા હોગી, તો હમ ઉંચે-ઉંચે ઉદ્દેશ્યોં તક નહીં પહુંચ સકતે. હમારે જાતીય આન્દોલન યદિ આત્મિક શક્તિ સે શૂન્ય હોંગે, તો વે ગર્વ, વિષયમુખ, ઘૃણા ઝૈર ઝગડોં કે હી પૈદા કરનેવાલે હોંગે!

આધુનિક જમાને કા ખતરા યહ હૈ કિ આજકલ આત્મા કે પરાધીન કર દિયા ગયા હૈ. દૈવી શક્તિયોં કે મશીન કા ગુલામ બનાયા જા રહા હૈ. આત્મા કે અધિકારોં કે શક્તિ-મહોન્મત્ત સહ્યતા પર કુરખાન કિયા જા રહ્યા હૈ.

ઋષિયોં કી બુદ્ધિમત્તા કા અનુસરણ કરના આપકા પ્રયત્ન હોના ચાહીએ. આજકલ કી સ્પર્ધા ઝૈર પેચીદગિયોં ને મનુષ્યોં કે જીવનોં કે બિલકુલ પાગલોં કી તરફ જાણ સુખોં કે પીછે ભાગના સિખા દિયા હૈ. ઇસી લિયે આન્તરિક શક્તિયોં કે વિકસિત કરને કી ખડુત અધિક આવશ્યકતા હૈ. આધુનિક શિક્ષા સર્વથા અસફલ રહી હૈ, કયોંકિ ઇસને વિદ્યાર્થિયોં કી આન્તરિક શક્તિયોં કે વિકસિત નહીં કિયા. અભી કુછ દિન હુએ કિ જર્મની કે એક મહાન વિચારક ઝૈર રાજનીતિસ મહાપુરુષ કી મૃત્યુ હુઈ હૈ, ઉનકા નામ 'રૈચિનો' થા. ઉન્હોંને અપની એક કિતાબ મેં લિખા હૈ કિ "આત્મા કે વિકસિત કરો." યહ તો પ્રાચીન ઋષિયોં કે સિદ્ધાંતોં કા એક અનુવાદમાત્ર હૈ. મૈં આધુનિક સૂત્રોં, કાન્સિને, યુનિવર્સિટિયોં ઝૈર સંસારભર કી સરકારોં સે એક પ્રશ્ન પૂછના ચાહતા હું, કિ આપ અપને નવયુવક વિદ્યાર્થિયોં કી આત્માઓં કે વિકસિત કરને કે લિયે કયા યત્ન કર રહે હેં? કયોંકિ, મુઝે દૃઢ નિશ્ચય હૈ, આત્મા કે વિકસિત કરને સે હી વાસ્તવિક નવજીવન કા વિકાસ હોતા હૈ. x

ટી. એલ. વસ્વાણી

૧૩૩-લખાણો એ મલાં જેથી જ્ઞાનતેજ રહે વધી.

અનુષ્ટુપ છંદ

સંસારે સાર વસ્તુ તો એક ઈશ્વર જાણવો, એના વિના વૃથા કર્મો વૃથા જન્મજ માનવો. ૧
અદ્ય સુખોજ દે એવાં સંસારે સાધનો ઘણાં, પરંતુ પૂર્ણ શાંતિ તો પ્રભુના નામ-કામમાં. ૨
લોખંડે ઉખળતા ઠંડી ગુણો એ અગ્નિ ટાઢના, મહત્તા મંદતા ગુણો જ્ઞાન ને અજ્ઞાનના. ૩
જીવ્યા કાળેજ ખાવાનું ખાવા કાળે ન જીવવું, જીવે ને ફક્ત ખાવાને ધિક્ક એનું જ જન્મવું. ૪
વણેલું વસ્ત્ર તાણેથી તૂટી તુર્ત જતું નથી, સુસંપેથી રહેતાં 'કો' હંકારી શકતું નથી. ૫
ખને તો હિત બીજનું સદાયે કરતા ફરો, ખને ના એ કશુંયે તો પીડા ના અન્યને કરો. ૬
પોતાનું વિશ્વ માનીને વિશ્વપ્રેમીજ ને ખને, કદી પીડે નહિ 'કો'ને ધન્ય એનાજ જન્મને. ૭
લખાણો કામનાં શાંતે ખડેકાને ઇંદ્રિયો ખધી? લખાણો એ લલાં જેથી જ્ઞાનતેજ રહે વધી. ૮

પ્રભુપિછાન આપવાવાળી બ્રહ્મવિદ્યાને ભૂલાવવામાં આજકાલના સ્વચ્છંદી શિક્ષણનો જેવો તેવો ફાળો નથી. આજનું શિક્ષણ શાન્તિ આપનાર નથી પણ ચગડાવે ચઢાવનાર છે. x x

સેવા ધર્મ: પરમ ગહનો યોગિનામપ્યગમ્ય-કદળ તપશ્ચર્યાઓ કરતારા યોગીઓ પણ સેવા-ધર્મનો મર્મ પૂરેપૂરો એકદમ નથી જાણી શક્યા. એ સૂત્રના એ ભાવાર્થમાં ઉંડું રહસ્ય છુપાએલું છે એવું ને જાણી શકે છે, તેજ શ્રેય સાધી શકે છે. એ સૂત્ર નકામું લખાયું નથી. કેઈ પણ કાર્યને જીણવટથી તપાસતાં ન આવડે ત્યાંસુધી ખરું સાધ્ય સાધી શકાતું નથી. x x x

"એટલે શું?" એ પ્રશ્ન આજે તો સેંકડે નવાણું ટકા જેટલા લોકોમાં ચર્ચાઈ રહ્યો છે. અધુરા શિક્ષણનો આ પ્રતાપ છે. એટલે શું? એનો અર્થ જેને સમજાય અગર તો જેને એ કહેવાપણું મટી જાય તેનાં અહોભાગ્ય સમજવાં. ('પ્રગતિ' સાપ્તાહિકમાં લેખક:-શ્રી. મંગળદાસ ચતુર્ભુજ કવિ)

x ગુરુકુલ-કાંગડી કે દીક્ષાન્ત લાપણ સે.

१३४-वीर लाटुर डोवर्न

नेपोलियन जोनापार्ट का नाम किसने नहीं सुना होगा ? ईन्होंने अपने आहुयल से अनेक देशों को जय कर के अंत में, किस प्रकार फ्रांस के राज्यसिंहासन को हस्तगत किया था, धसे भी अहुतेरे जनते होंगे. धनमें अेक यह भी असाधारण गुण था कि जिस प्रकार ये स्वयं वीर थे, वैसे ही अपने अधीनस्थ सैनिकों के अंदर भी वीरता का भाव भर सकते थे. धसके दृष्टांतस्वरूप 'लाटुर डोवर्न' नामक अेक सैनिक की वीरता की कहानी लिखी जाती है. लाटुर डोवर्न नेपोलियन के अधीन अेक साधारण अिनेडियर* सैनिक का काम करते थे. यह आण से अहुत पहले की बात है.

डोवर्न लडकपन ही से अहुत साहसी था. धसीसे उसके मातापिता ने उसके लिये युद्ध-विद्या की शिक्षा का प्रबंध कर दिया था. वह अपने अध्यवसाय और बुद्धि के अल से थोडे ही समय में अपनी शिक्षा समाप्त कर के सैनिक का काम करने लगा. लोग पहले उसे उतना पहचानते न थे, किन्तु तीक्ष्ण दृष्टिवाला नेपोलियन थोडे ही समय में डोवर्न को पहचान गया. धसीसे उसकी पहचानति होने में अधिक समय न लगा; किन्तु डोवर्न पहचानति नहीं चाहता था. वह कहा करता था—"मैं अिनेडियर हूं, मैं अिनेडियर रह कर ही मातृभूमि की सेवा करूंगा." नेपोलियन ने उसकी प्रार्थना मान ली. डोवर्न अिनेडियर दल का अधिनायक बनाया गया; किन्तु क्रमशः जिस समय बिन्न बिन्न अिनेडियर दल अेकत्र मिल गये, उस समय डोवर्न ने देखा कि उसकी आत्मा के अधीन आठ हजार अिनेडियर सैनिक अिना भीनमेअ किये भरने को तैयार हैं और डोवर्न ही उनका अध्यक्ष है. धतनी लारी सेना का लार लेने पर भी वह कप्तान ही रहा, और कोध उत्र्य पद नहीं ग्रहण किया. 'फ्रांस का प्रधान अिनेडियर' नाम से वह सर्वत्र प्रख्यात हो गया.

डोवर्न की अवस्था जिस समय ४७ वर्ष की लुध, उस समय वह कुछ दिनों की छुट्टी ले कर अेक पार अपने मित्र के साथ साक्षात् करने को गया था; किन्तु मित्र के घर में विश्राम के लिये जाने पर भी डोवर्न अेक अतुर सैनिक की आंख से उस स्थान की देअ लाल करने लगा. शायद किसी दिन धस देश में भी युद्ध करने की नौअत आ जाय. लाज्यवशात् उसकी धस अयाचित अलिप्तता ने भी उसे समय पर अडा काम दिया था.

उस समय आस्ट्रिया के साथ फ्रांस का युद्ध हो रहा था. लाटुर डोवर्न ने सुना कि वह जिस स्थान पर अवस्थान किये है, उसीके पास अेक छोटे से पहाड़ी किसे को दमल करने के लिये अेक आस्ट्रियन सेना-दल, अडे वेग से, सअ आधाओं को पार करता लुआ अठता आ रहा है. वह अेक अहुत मामूली किला था. उसे अेक छावनी कहने में भी कोध हर्न नहीं; किन्तु विशेष धटना के कारण वह छोटी छावनी भी अैसे मौके पर थी कि उसके हाथ से निकल जाने पर फ्रांस की अहुत लारी क्षति होने की संभावना थी. आस्ट्रियन सेना के उस अुप्त आक्रमण की आत को नेपोलियन नहीं जनता था. धसीसे सदा की लांति उस दुर्ग की रक्षा के लिये केवल २० सैनिक वहां निवास करते थे. डोवर्न ने रस्थर किया कि धस दुर्ग में अ कर अअर दे हूं ? क्योकि कुछ ही धंटों की दूरी होने से आस्ट्रियन सेना उस पहाड़ी किसे के द्वार पर पहुंअ जायगी. यह सोअ कर वह प्राणपण से रास्ता चलने लगा.

उस समय संध्या हो चली थी. पहाड़ी के अगल अगल से अस्तगामी लोहित सूर्य की

* जिस प्रकार बिन्न बिन्न तोपों और अन्दूकों के बिन्न बिन्न नाम होते हैं-कोई 'लॉटम' कोध 'मैक्सिम गन' कोध 'मलर राध्रिल' कहा जाता है, वैसे ही बिन्न बिन्न प्रकार के गोले-गोलियों के नाम भी बिन्न बिन्न होते हैं. जैसे किसीका नाम 'उलाईट' किसीका नाम 'मिति' किसीका नाम 'दम दम' होता है. अिनेड भी अैसा ही अेक प्रकार का गोला है. नेपोलियन का ने सैनिक दल युद्ध के समय, धस गोले को काम में लाता था, वही उस समय 'अिनेडियर' के नाम से प्रख्यात था. धनके अतिरिक्त अिनेड गोले को और कोध व्यवहार में नहीं ला सकता था.

मन्त्रान रश्मियों भीय भीय में दिखाए पड़ती थी। दीक धिसी समय पसीने से तर, थका भांदा डोवर्न किले के दरवाजे पर न पड़या। पड़यने पर देखा कि दरवाजा खुला पड़ा है। जिनके हाथों में किले की रक्षा का भार था, सबी लाग गये हैं ! उस स्तब्ध निर्जन परित्यक्त पहाड़ी किलेके भरतक के उपर फ्रांस की नतीय पताका मानो अस्तगामी सूर्य की ओर निहार कर उठती छुछ रो कर कल रही थीः—“आज तुम हूँ रहे हो, तुम्हारे साथ मैं भी हूँनेवासी हूँ।”

डोवर्न का वीर हृदय कांप उठा।

किन्तु और समय नहीं था। एक एक मुहूर्त के साथ साथ मानो उसके जीवन का एक एक वर्ष भीता न रहा था। दृढप्रतिज्ञा डोवर्न ने उस शून्य दुर्ग के भीतर प्रवेश करके उसका दरवाजा बन्द कर दिया। उसने सोचा, याहो जिस तरफ से हो, अंततः २४ घंटे तक इस दुर्ग की रक्षा करनी ही होगी।

डोवर्न ने जीवन की आश लगा दी।

दुर्ग में प्रवेश करके उसने देखा कि केवल ३० बन्दूक और कुछ गोले-गोलियां हैं। डोवर्न को इस समय मरने की भी प्रसन्नता न थी ! दुर्ग के द्वार के और भी दृढ करने के लिये, जहाँ जहाँ कुछ पाया, उसे ही ले आ कर द्वार के सामने रखने लगा। उसके बाद उन ३० बन्दूकों का खर कर किले की दीवारों के छिद्रों के मुँह में एक एक करके रखने लगा और फिर बाकी बचे हुए आर्द्र को अपने निकट में ला कर रखा।

घतनेमें डोवर्न एक वार हँसा। वह हँसी मरणलयरहित वीर की हँसी थी !

किले के भीतर आनेपीने की काशी सामग्री थी। शान्त डोवर्न कुछ से बहुत व्याकुल ही हो रहा था। वह क्षणभर की भी देरी न करके खटपट आने को बैठ गया।

कौन कह सकता है कि यही उसके जीवन का अन्तिम लोचन नहीं है ?

संध्या के व्यतीत हो जाने पर इस समय रात्रि हो आया है। चारों तरफ धना अन्धेरा छाया हुआ है और उसी अंधकारपूर्ण छोटे से किले में अकेला डोवर्न है। लय किसे कहते हैं, इसे वह गानता तक नहीं। उस समय तक आस्ट्रियन सेनादल नहीं पड़या है। डोवर्न को और विश्राम होना नहीं सहा जाता है। द्वारी पर कोछ साधारण शब्द होने पर भी वह समझता है कि वह आ रहे हैं। इस तरह बहुत समय भीत गया। उस समय भी शत्रु के आने का कोछ बिहून न देण डोवर्न ने सोचा कि संभव है कि उन लोगों ने धधर आने का धरादा, छोड दिया हो।

थोड़ी देर में एक प्रकार का शब्द सुनने में आया। डोवर्न के शिक्षित सावधान कानों ने समझ लिया कि दूर के पर्वत के उपर घोंड़ों के पुर का शब्द हो रहा है। वह और समय नष्ट न करके अपना सांस रोक कर मेज के उपर कान दे कर बैठ गया। इस आर कुछ भी संदेह न रहा। डोवर्न को अच्छी तरह से सुनाई पड रहा था कि वह शब्द क्रमशः धीरे धीरे निकटतर आ रहा है।

क्रमशः वह आस्ट्रियन सेना किले के पास की पहाड़ी के सामने आ पड़यी।

डोवर्न ने खटपट छेड कर अपनी सभ्य बन्दूकों को एक वार अच्छी तरह परीक्षा करके देखा।

इसके बाद उस शान्त आकाश, निस्तब्ध अंधकार से समाच्छन्न पार्वत्य प्रदेश, उस क्षुद्र पहाड़ी किले को कंपित करता हुआ शब्द हुआ, गुडम गुडम गुडम ! वह भीषण आवाज बहुत दूर तक फैली छुछ पहाड़ी में गुंजती रही। दूसरे शिखर से भी कंपित करती छुछ डोवर्न की बन्दूक फिर गर्ज उठी, “गुडम गुडम गुडम”

कुछ देर के बाद सबी दृश्य निरतब्ध हो गया।

आस्ट्रियन सेना के नायक ने समझ लिया कि हमारी सेना के आने का हाल दुर्गवासियों को भाखूम हो गया। उन्होंने जितनी आसानी से किले को अधिकार में कर लेने का अभियार किया था, वह न हुआ। पर्वत के उस उन्नत दुर्लभ अन्धेरे प्राचीर को बेदम करने की शक्ति उनकी

तोप-अनूक में न थी. इस पर रास्ता ली छतना तंग था कि हो आदमी से अधिक ऐकसाथ नहीं प्रवेश कर सकते थे. इस कारण उस रात को बड़ा अन्दर रही. आरिष्ट्रयनों ने कुछ पीछे हट कर उस रात को आराम किया.

दूसरे दिन सभरे शत्रुपक्ष से एक आदमी शान्ति की सकेद पत्तका उडाता हुआ उस किले के पास आ कर बोला:-हम लोगों के पास तुम्हारी सेना से बहुत अधिक सिपाही हैं. तुम लोग पराजय स्वीकार कर आत्मसमर्पण करो. अर्थ क्यो प्राण गंवाते हो ?

इस बात का उत्तर देने के लिये एक ग्रिनेडियर किले के बाहर आ कर बोला:-“ तुम अपने कर्नल के पास जा कर कहो, हम लोग अंतिम धडी तक इस किले और गिरि-संकट की रक्षा करेंगे. नेपोलियन के सिपाही आत्मसमर्पण किसे कहते हैं, जानते तक नहीं.”

द्वि किले का दृष्टक अंदर हो गया. युद्ध आरंभ हुआ, विपक्षी दल ने एक जड़ी लारी तोप ला कर पर्वत के उस रंग के मुँह पर स्थापित कर दी; किंतु किले के ऊपर गोला भरसाने के लिये तोप किले के दूक सामने स्थापित करनी पड़ी. अली तोप यथास्थान स्थापित ली नहीं दुर्घटनी की छतने में किले से गोली का भरसना आरंभ हो गया. आरिष्ट्रयन गोलादाज उस आघात को न सहन कर सका. तोप को हटा कर अन्यत्र ले गया. तोप से काम चलता न देख कर आरिष्ट्रयन सेनानायक ने कहा:-“अंदर छोडो ! छोडते हुये अंदर की सहायता से पैदल ली दुर्गपर आक्रमण करो. ”

आरिष्ट्रयन सेना लीमनाद करती दुध, उस तंग गिरि-संकट के मुण में प्रवेश करने के लिये अग्रसर दुध. द्वि गोली कि वर्षा होने लगी ! मानों वह छोटा प्राणलीन पहाडी किला ही क्रान्त देश की गौरवरक्षा के लिये भूतिमान हो कर हज्जरां हाथों से गोली भरसाने लगा. लला किसमें छतनी सामर्थ्य है जे उस गोलीवर्षण के सन्मुख टहर सके ! विपक्षी दल को पीछे हटना पडा.

द्वि निःस्तब्धता छा गध.

इस प्रकार तीन बार चेष्टा करने पर ली आरिष्ट्रयन सेनानायक उस गिरि-संकट के भीतर प्रवेश न कर सके. सुतराम किले पर अधिकार न हो सका, उधर अपनी सेना पर दृष्टि डाली तो देखा कि उनकी तरफ के ५० से अधिक सिपाही मृत रहे !

उस निष्फल दिन के बाद धीरे धीरे संध्या आध, द्वि सारा पर्वत अंधकाराच्छन्न हो गया. तब तक के लिये युद्धविग्रह अंदर हो गया.

डोवर्न ने किस प्रकार उस लीषण रात को जीताया, इसका वर्णन करना कठिन है; किंतु उसने देखा, २४ घंटे जीत गये. इस समय इस किले को छोड देने से ली किसी विपत्ति की आशंका नहीं. उस रात को प्रायः बारह अन्धे के समय द्वि शत्रु की ओर से एक दूत ने आ कर आत्मसमर्पण करने का प्रस्ताव किया, इस पर डोवर्न बोला:-हम लोगों को इसमें कुछ आपत्ति नहीं. यदि तुम लोग यह अंगीकार करो कि इस किले में जे अस्त्रादि हैं, उन्हें ले कर हम लोग बिना किसी आघा के द्रासीसी शिबिर को लौट जयें तो कल प्रातःकाल को ही हम लोग किला छोड देने को तैयार हैं.”

कर्नल साहज ने यह बात मान ली.

दूसरे दिन अंधकल तडके उस गिरि-संकट के भीतर आरिष्ट्रयन सेना पहुँची. दुर्ग का वह जडा दृष्टक द्वि बोला गया. इसका बाद सभने विरिमत हो कर देखा कि केवल एक वृद्ध ग्रिनेडियर अंदर को का एक गड्ढा. सिर पर लिये, अदुत कष्ट के साथ धीरे धीरे शत्रुसेना के भीय से हो कर अग्रसर हो रहा है !

अत्यंत आश्चर्यचकित हो कर कर्नल साहज बोले:-“ सैनिक ! तुम्हारे और साथी कहाँ गये ?” वह वीर सैनिक गर्व के साथ बोला:-

“कर्नल साहब! मैं किले में अकेला ही था!”

“क्या तुम अकेले थे? अकेले ही उस दुर्ग की रक्षा की है?”

वीर डोवर्न ने विनीत भाव से उत्तर दिया—“ज हां, मैं अकेला ही था.”

“सैनिक! तुमने क्या देण कर जैसे दुस्साहस के काम में हाथ डाला था?”

जन्डूक के लार से निपीडित भरतक को उन्नत कर के वह वृद्ध ग्रिनेडियर बोला:—

“और कुछ नहीं, केवल क्रान्स के गौरव को संकटापन्न देखा था—”

सभ लोग विस्मयपूर्वक डोवर्न के मुंह की ओर ताकने लगे. वह कर्नल साहब वीरता के प्रति सन्मान प्रदर्शित करने के लिये शीघ्र ही अपने शिर पर की टोपी उतार कर बोले:—“ग्रिनेडियर! मैं तुम्हें सत्काम करता हूँ. तुम वीर ही नहीं, वीरों में शिरोमणि हो.”

कर्नल घतना कल कर ही रह गया. अपने आहमियों के द्वारा सभी जण्डूकों को फ्रेन्च-ड्रेम्प में पहुँचा दिया, और सहस्रों मुँह से डोवर्न की प्रशंसा करते हुए फ्रेन्च-सेनाध्यक्ष के पास पत्र ली लिखा.

जिस समय इस अमातृषिक वीरता की अद्भुत कहानी नेपोलियन के कानों में पहुँची उस समय डोवर्न को और भी उच्च पद देने के लिये उसे पारंगत अतुरोध करने लगा; किंतु डोवर्न बोला:—“मैं एक जिनकुल साधारण ग्रिनेडियर हूँ, मैंने अपने कर्तव्य का पालन किया है. मैं ग्रिनेडियर बर रहूँगा.”

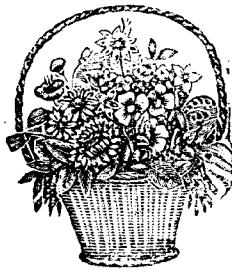
उसके बाद कुछ दिन और भीते. एक बार एक लीपण्डु युद्ध में डोवर्न की मृत्यु हुई. क्रान्स एक अमृत्य रत्न से हाथ धो बैठा.

किंतु डोवर्न की परलोकगत आत्मा के प्रति वीरसम्मान दिखाने के लिये नेपोलियन की आज्ञा से जलुत दिनों तक उस ग्रिनेडियर दल के लोगों के अंदर एक सुंदर रीति प्रचलित थी.

ग्रिनेडियर दल के लोगों की जिस समय गणना की जाती. उस समय अन्यान्य सैनिकों का नंबर पुकारने के समय डोवर्न का भी नंबर पुकारा जाता, और उससे उत्तर में उस दल का एक सजसे वृद्ध और पुराना सिपाही कुछ पग आगे बढ़ कर शिर की टोपी उतार लज्जित और आदर के साथ उड़ता—

“वे यक्षक्षेत्र में समाधिस्थ हो गये.”

(हिंदी भासिक “महार्थी” ना ऑक्टोबर-१९२७ ना अंक में लेखक:—श्री. गणेश पांडेय)

૧૩૫-વિજ્ઞાનને વરેલી વેગવંત વિજળી

સાધારણ સ્થિતિમાં જન્મેલા પણ આપખળી આગળ વધેલા પેલા જગવિખ્યાત અમેરિકન બેન્જમીન ફ્રેંકલિને પહેલવહેલાં વિજળીની શોધ કરી હતી, અને આસપાસમાં ચમકતી વિજળીને માણસજાતની દાસી બનાવી શકાય તેમ છે એ બતાવ્યું હતું.

સાહેબ એક દિવસે પતંગ ચગાવતા હતા ત્યારે આ શોધ થઇ હતી, અને ત્યારપછી તે સાયન્ટિસ્ટો અને પદાર્થવિજ્ઞાનીઓ વિજળીની પાછળ પડ્યા અને ફ્રેંકલિનના જમાનાથી અત્યારસુધીમાં જેનાં વર્ણનો સાંભળી આપણે અજ્ઞયખીથી દગ થઇ જઇએ એવી શોધો ધલે-ક્રિસિડીના ઉપયોગથી થઇ ગઇ છે, અને હજુ પણ થયા કરે છે. આ નવી નવી શોધોની માહિતી આપવા પહેલાં વિજળી શું છે એ જરા આપણે જોઇએ.

ઇલેક્ટ્રોન

સાયન્ટિસ્ટોએ શોધ કરી છે કે, જગતની દરેક વસ્તુમાં જેમ તેનું પરમાણુ ('એટમ') હોય છે, તેમ દરેક વસ્તુઓમાં વિજળીના પણ પરમાણુ-જેને ઇલેક્ટ્રોન કહેવામાં આવે છે તે-હોય છે. લાકડામાં તેનું પરમાણુ હોય છે, ધૂળનું એક નાનામાં નાનું કણ અને તેનો પણ નાનામાં નાનો અંશ તેનું પરમાણુ ધરાવે છે, અને બધાં પરમાણુ અથવા વૈજ્ઞાનિકોની ભાષામાં 'એટમો' એકઠાં થઇ નક્કર બને ત્યારે માટીનું ટેબુ કે પથ્થર બને છે. જેમ લાકડાં અને પથ્થરમાં તેનાં 'એટમો' હોય છે તેમ દરેક ધાતુમાં તેનું પોતાનું 'એટમ' હોય છે. લગભગ દરેક વસ્તુમાં વિજળીનાં પરમાણુઓ હોય છે. કેટલીક ધાતુઓમાં એ "એટમો" વધારે સંખ્યામાં મળી આવે છે, જ્યારે કેટલીક વસ્તુઓમાં તે તત્ત્વ હોય છે ખરાં, પણ શિથિલ સ્વરૂપમાં હોય છે.

યુગ્મકલાં જાદુગરો

પદાર્થવિજ્ઞાનીઓ એટલે કે ફિઝિકિસ્ટો કહે છે કે, ઇલેક્ટ્રિસિટીનાં પરમાણુઓ 'ઇલેક્ટ્રોન' બહુજ નાનાં હોય છે, અને નક્કર વસ્તુઓનાં 'એટમો' કરતાં પણ નાનાં હોય છે. અત્યારસુધીમાં કોઇ પણ સાયન્ટિસ્ટો ઇલેક્ટ્રોનને જોયું નથી, કોઈ તેને નરી આંખે જોવાની આશા પણ રાખતું નથી.

વિજળીક તણુઓ

આ ઇલેક્ટ્રોનને કાણુમાં રાખી માણસજાત તેનો ઉપયોગ કરે છે તેથીજ વિજળીની નવી નવી શોધો થાય છે. ઇલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિયર આ યુગ્મકલાં તોફાની ઇલેક્ટ્રોનને કાણુમાં રાખે છે અને પોતાની મરજી પ્રમાણે તેને કામમાં લગાડે છે. ઘણાં ઇલેક્ટ્રોન કોઈ ખાલી જગ્યામાં ધસારા-બંધ દોડે ત્યારે વિજળીના પ્રકાશનો તણુઓ આપણને દેખાય છે.

વિજળીક પ્રવાહ

આપણે ધાતુઓના તાર મારફતે વિજળીક પ્રવાહ બનાવીએ છીએ. આ પ્રવાહ ખીણું કંઈજ નહિ પણ તારમાં દોડતાં વિજળીનાં પરમાણુ ઇલેક્ટ્રોનનાં લક્ષકરનાં લક્ષકર છે. આ વિજળીક પ્રવાહ શાથી બને છે તે શોધ હમણાં સાયન્ટિસ્ટોએ કરી છે.

ઇલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિયરો ધાતુનાં તારનાં આ ઇલેક્ટ્રોનનાં સૈન્યપર અંકુશ રાખે છે, અને એ અંકુશ માટે એવી વસ્તુઓ કે જેમાંથી પસાર થવું ઇલેક્ટ્રોનને ગમતું નથી તેનો ઉપયોગ તે કરે છે. જેમાંથી વિજળીનો પ્રવાહ પસાર નથી થતો તેને ઇન્સ્યુલેટર કહેવામાં આવે છે. લાકડું, રબર, પોર્સેલેઇન વગેરે ઇન્સ્યુલેટર વસ્તુઓ છે. ત્યાં આગળ વિજળીક પરમાણુઓ આગળ ધસતાં અટકી જાય છે.

એક મોટા શહેરની નળની યોજનામાં પાણી કરતાં વધારે અગત્યની વસ્તુ તેને વ્યવસ્થામાં રાખનાર નજો છે; તેમ એક ઇલેક્ટ્રિશિયનને મનથી વિજળીક સિસ્ટમ કે ચંત્રમાં તેના તારો કે શુ. ૨૦

ડાઇનેમો કરતાં પણ વિજ્ઞાનિક પ્રવાહ અને પરમાણુઓને કાણુમાં રાખનાર નાનું ઇન્સ્યુલેટર છે. આ ઇન્સ્યુલેટર વિજ્ઞાનીને તેના સ્થાનમાં એટલે કે વાયરમાં રાખી મૂકે છે, અને આપણા હાથને વિજ્ઞાનીથી દાઝતાં બચાવે છે.

નવી શોધો

દુનિયાની પ્રયોગશાળાઓમાં હજુ વિજ્ઞાનવિષે અખતરાઓ થઇ રહ્યા છે, અને સાયન્ટિસ્ટોને દરરોજ નવો નવો પ્રકાશ મળે છે. ઇલેક્ટ્રોન નામનાં વિજ્ઞાનીનાં પરમાણુઓને સીધાં રાખી તેની પાસેથી કામ લેનાર ઇન્સ્યુલેટરોની શોધમાં નવા નવા ફેરફારો થવાથી ટેલીવીઝન એટલે દૂર ચિત્રો મોકલવાની, સૂર્યનાં કિરણો એકત્ર કરવાની, રેડીઓની અને છેલ્લામાં છેલ્લી યાંત્રિક માણસની શોધ શક્ય બની ચૂકી છે. આ યાંત્રિક માણસ ટેલીફોનમાં જવાબ આપી શકે તેટલું કામ આપી શકે છે.

ઇલેક્ટ્રોન ક્યાંથી મળે છે ?

ફ્રેંકિલનના વખતમાં આસમાનની વિજ્ઞાનીના પ્રવાહને પકડવામાં આવતા હતા, પણ હવે ઘણી બીજી બીજી યુક્તિઓથી સાયન્ટિસ્ટો ઇલેક્ટ્રોન પેદા કરી શકે છે. પોટેશિયમની પ્લેટપર જ્યારે પ્રકાશનું કિરણ પડે, ત્યારે તેમાંથી પુષ્કળ ઇલેક્ટ્રોન બહાર પડે છે. વળી રેડીઓ ટયુબમાં ગરમ કરેલા શીક્ષેમેન્ટ એટલે પડદા મારફત પણ ઇલેક્ટ્રોન લાખજો બહારે કરોડોની સંખ્યામાં ઉત્પન્ન કરી શકાય છે.

આ શીક્ષેમેન્ટમાંથી જેમ એક ઇલેક્ટ્રીક લાઇટમાંથી ઇલેક્ટ્રોન બહાર પડે, તેમ ઇલેક્ટ્રોન બહાર પડે છે. આ શીક્ષેમેન્ટનાં એટમો જ્યારે ઘણાં ગરમ થઈ ઉરકેરાય ત્યારે તે તેમાંથી જૂદાં પડી હવામાં બહાર નીકળી જાય છે. આ સંજોગોમાં તે વાયરમાંથી પણ જૂદાં પડી જાય છે. આ જાતનાં ઇલેક્ટ્રોન આપણા ઘરનાં રેડીઓમાં આપણને કામ આપે છે.

અદ્ભુત શક્યતા

ઇલેક્ટ્રીક વાયરમાંથી છૂટાં પડતાં ઇલેક્ટ્રોન આવતાં પચાસ વર્ષમાં ઇલેક્ટ્રીક એન્જિનિયરીંગમાં ઘણી મોટી અને જબરજસ્ત ઉથલપાથલ કરશે. છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં ઇલેક્ટ્રીક ડાયનેમોએ ઘણી ચળવળ વિજ્ઞાનિક આલમમાં કરી હતી.

અદ્ભુત વિપુલતા

આ વિજ્ઞાનીનાં પરમાણુ ઇલેક્ટ્રોનની વિપુલતા અસાધારણ હોય છે. નવાં રેડીઓ શીક્ષેમેન્ટમાં એક ટાંચણીના માથા જેટલી જગ્યામાંથી લાખજો અને કરોડો ઇલેક્ટ્રોન બહાર પડે છે. બિલાડીની ચામડીમાંથી બહાર પડતા વિજ્ઞાનિક તણખામાંથી કરોડો ઇલેક્ટ્રોન બહાર પડે છે. એક ઇલેક્ટ્રીક શીક્ષેમેન્ટમાંથી દર પળે ઇલેક્ટ્રોન જેટલી સંખ્યામાંથી બહાર પડે છે તેની ગણતરી કહાડીએ તો ખચિત ભુલિ મુંઝાઈ જાય.

તાંબાના તારમાં

એક તાંબાના તારના નાનામાં નાના કકડામાં કરોડો ઇલેક્ટ્રીક પરમાણુઓ હોય છે. તાંબામાં એક એક એટમની આસપાસ ૨૯ ઇલેક્ટ્રોન ફેરફારી રહ્યાં કરે છે; જેમ નાટકમાં એક બેલેટ માસ્તરની આસપાસ નાચનારી છોકરીઓ નાચે તેમ.

રખર

ઇલેક્ટ્રિસિટીના ગુડ કંડક્ટર ધાતુઓમાં વિજ્ઞાનિક એટમો વધારે હોય છે અને બીજાઓમાં નથી હોતાં તેમ નથી. રખર ગુડ કંડક્ટર નથી છતાં બીજી ધાતુઓ જેટલાં જ ઇલેક્ટ્રોન તેની અંદર હોય છે; પણ રખર અને ધાતુઓનાં ઇલેક્ટ્રોન વચ્ચે તફાવત એ હોય છે કે, રખરનાં ઇલેક્ટ્રોન પોતાનાં ઘરને એટલે રખરને વળગી રહે છે, જ્યારે ધાતુઓમાંનાં ઇલેક્ટ્રોન રખડુ ઇલેક્ટ્રોન હોય છે અને તેને એક ઠેકાણે બેસી રહેવું પસંદ પડતું નથી.

વિજ્ઞાનિક કાસદો

માનવસમાજમાં અગાઉના વખતમાં ખબર-અંતર પહોંચાડવાનું કામ કાસદો કરતા હતા;

અને આગળના વખતમાં અને હાલના વખતમાં પણ કેટલીક માનવજાતો દુનિયામાં એક સ્થળે સ્થાયી રહેવાને બદલે ભટકતીજ દૂર છે.

તાંબાનાં તારની દુનિયા

એક તાંબાના પાતળા તારની અંદર જે ઇલેક્ટ્રોનની દુનિયા વસે છે, તેની અંદર પણ જે જાતનાં ઇલેક્ટ્રોન હોય છે:-એક જાતનાં ઇલેક્ટ્રોન એકજ સ્થાનપર રહે છે, જ્યારે બીજાં પરમાણુઓ હંમેશાં ભટક્યા કરે છે. હવે દરેક તાંબાના પરમાણુમાં ૨૯ ઇલેક્ટ્રોનનું એક કુટુંબ હોય છે, બીજાં ભટકતાં ઇલેક્ટ્રોન તેની આગળથી પસાર થઈ ત્યાં આગળજ થોભી જાય છે; અને સ્થાયી ઇલેક્ટ્રોનમાંથી કોઈ ઇલેક્ટ્રોન આગળ ધસે છે. આવું બન્યાજ કરે છે અને આ ક્રિયાથીજ વિજળીનો પ્રવાહ શરૂ થાય છે.

સંપૂર્ણ ઇન્સ્યુલેટર

ઇલેક્ટ્રિશિયનોએ હજી સંપૂર્ણ ઇન્સ્યુલેટર શોધી કાઢ્યું નથી, પણ સાયન્ટિસ્ટો એવી આશા રાખે છે કે, આગળ ઉપર એવી ઇન્સ્યુલેટર-મેળવણી કે રસાયણ શોધી કાઢવામાં આવશે કે જે દશથી વીસ લાખ વોલ્ટનું વિજળીક બળ બહાર પાડશે. અત્યારે તો એવી જાતનું ઇન્સ્યુલેટર નથી. અત્યારે કોઈ સાયન્ટિસ્ટ કોઈ વાયરમાં કે ઇન્સ્યુલેટરમાં વધારે પડતું વિજળીક પ્રવાહનું દબાણ કરવા જાય તો ફાટી જવાનો સંભવ છે, અને એ અખતરો અત્યારે કરી જોવાનું પણ ધારતીભયું છે.

પ્રગતિ

પણ વિજળીક શોધખોળોનો છેલ્લાં ૫૦ વર્ષનો ઇતિહાસ તપાસીએ તો આપણને જણાય છે કે, એ દિશામાં આપણે કેટલી પ્રગતિ કરી છે. ‘વેસ્ટિંગ હાઉસ રીસર્ચ લેબોરેટરી’ના પહેલા ડાયરેક્ટર મી. સી. ઈ. સ્કીનરે એક સ્થળે લાપણ આપતાં જણાવ્યું હતું કે, તેઓ પોતે કૉલેજમાં હતા ત્યારે માનતા હતા કે, ઈલેક્ટ્રિકનો પાવર પાંચ માઇલ કરતાં વધારે લાંબે છેટે કદી મોકલી નજ શકાય; અને ૨૨૦ વોલ્ટથી વધારે વોલ્ટનું વિજળીક દબાણ આવી શકે નહિ. આજે ૨૦૦ માઇલ સુધી વિજળીક પ્રવાહ લઇ જવામાં આવે છે, અને ૬૦,૦૦૦ વોલ્ટનું વિજળીક દબાણ આપી શકાય છે. મી. સ્કીનરે જણાવ્યું હતું કે, એક સાયન્ટિસ્ટ આખી જીંદગી ઇલેક્ટ્રિક એટમની ખાસિયત શોધવા પાછળ કાઢે તોજ આગળ ઉપર કોઈ દિવસે ગમે તેટલા વોલ્ટનાં વિજળીક દબાણને પકડી રાખી શકે એવું ઇન્સ્યુલેટર શોધી કાઢી શકાય. વળી એવું પણ કારણ શોધવાનું રહ્યું છે કે, ઇલેક્ટ્રોનથી ભરેલા એક વાયર આગળ બીજો વાયર લાવવામાં આવે તો પહેલા વાયરના ઇલેક્ટ્રોન ઉસ્કેરાય ને શામાટે એકદમ નાચવા માંડી પ્રકાશના તણખા પાડે છે? મી. ક્રીટનર નામના વૈજ્ઞાનિક આ વિષયમાં શોધખોળ કરી રહ્યા છે. તેઓ પણ વેસ્ટિંગ હાઉસ લેબોરેટરીમાં કામ કરી રહ્યા છે. મી. ક્રીટનર ઉપરાંત મી. ટોનસન નામનો એક સાયન્ટિસ્ટ છે કે જે પીટસબર્ગની લેબોરેટરીમાં કામ કરે છે, તેણે લોહચુંબકના વિષયને પોતાનો કર્યો છે અને જીવનભર તેનીજ શોધખોળ કરવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો છે; ને તે દુનિયામાં ચોખ્ખામાં ચોખ્ખું લોખંડ શોધવા પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. જગતમાં ચારે બાજુ હજી ઇલેક્ટ્રોન વેરાયેલાં પડ્યાં છે. આપણી આજુબાજુની હવામાં અને વાતાવરણમાં પણ ઇલેક્ટ્રોન છે. ઇલેક્ટ્રો-મેગ્નેટિક મોન્ગ્રાફી દુનિયામાં નવી નવી વિજળીની અદ્ભુત શોધો કરી શકશે. જગતમાં એવા સાયન્ટિસ્ટો પડ્યા છે કે જેઓ એક પ્રશ્ન લઇ તે પર આખી જીંદગીસુધી શોધખોળ અને અખતરો કર્યો કરે છે.

ચિત્રોનું ઓડકાસ્ટિંગ

વિજળીક પ્રવાહથી દૂર અવાજ મોકલવાની રેડીઓ અને ટેલીફોનની શોધ અત્યારે પ્રચલિત છે, પરંતુ સાયન્ટિસ્ટો હવે ચિત્રો પણ ઓડકાસ્ટ કરી શકે છે. અમેરિકાના જનરલ ઇલેક્ટ્રીક કંપનીવાળા ડૉ. ઇ. એફ. ડબ્લ્યુ. અલેક્ઝાન્ડરસને આ શોધ કરી છે, અને તે ઘણે અંશે એલ ટેલીફોન સીસ્ટમને મળતી છે. આ અલેક્ઝાન્ડરસન ટ્રાન્સમીટરમાં જે ચિત્ર દૂર મોકલવાનું હોય તે એક જૂના જમાનાનાં ફોનોગ્રાફનાં સિલિન્ડરની માફક એક ગોળ સિલિન્ડર પર વિંટાળવામાં આવે છે અને વિજળીક કિરણો મારફત તેના ડ્રગો કિરણોને લઇ જઈ દૂરના સેન્સિટિવ સ્ક્રીનના

પડદા પર તે રજુ કરે છે. આ પ્રમાણે 'ટેલીવીઝન' એટલે ઘેર બેઠાં નાટક કે દુનિયાનું કોઈ પણ દ્રશ્ય જોઈ શકવાની શોધ પણ નજદીકના ભવિષ્યમાં માણસજાત ઉપયોગમાં લઈ શકશે. એકસ-રેની અંદર પણ નવા નવા સુધારા વધારા થાય છે, અને ડોં બોલ તો એટલે સુધી માને છે કે, વિજ્ઞાનિક કિરણોની મદદથી એક ખેતરમાંથી સેંકડોગણો વધારે પાક મેળવી શકાશે. સૂર્યનાં કિરણોને ઝીલી લઈ તેમાંથી વાયોલેટ ઇલેક્ટ્રિક કિરણો બનાવી દુઃખદર્દી સાજાં કરવાની શોધ તો થઈ ગઈ છે. આવતાં સો વર્ષોમાં વિજ્ઞાનીની દિશામાં માણસ શું શું નવી નવી શોધો કરશે તેની અત્યારે તો કલ્પના પણ નથી આવી શકતી. પેલા ઝેકાસ્લવકીઅન લેખક કાર્લ કાર્લકે કલ્પના કરી હતી તે પ્રમાણે અમેરિકાના એક સાયન્ટિસ્ટે વિજ્ઞાનીની મદદથી યાંત્રિક માણસ સુધાં બનાવ્યું હતું. આ નવી નવી શોધોથી માણસજાત સુખી થશે કે એકબીજાનો સંહાર કરી નાખશે કે જગત અને પોતાની જાતને ઉંચા તબક્કાપર લઈ જશે, એ હજુ જોવાનું છે.

(તા. ૨૪-૧-૨૬ ના દૈનિક "હિંદુસ્થાન"માંથી)

૧૩૬-આંસુ સારતો અદ્ભુત હીરો

પૃથ્થરો પણ કેમ રડે છે તેનો ઇતિહાસ

હિંદમાં અને ક્ષત્રદેશમાં હીરાની ખાણો છે; અને જે જે દુનિયાના નામીયા હીરા છે તે સર્વે હિંદની ખાણોમાંથી નીકળેલા છે.

કેટલાક હીરા ઉપર સૂર્ય અને ચંદ્રની અસર થાય છે, એટલે સૂર્ય તેજસ્વી હોય ત્યાંલગી ઝળહળાટ કરે અને સૂર્ય આથમે એટલે આ હીરાનું દૂર ઝાંખું પડે છે. ચંદ્રની અસર પણ તેવાજ પ્રકારની થાય છે; એટલે ચંદ્ર ઉગે ત્યારે તેજસ્વી અને અને અસ્ત પામે ત્યારે ઝાંખા થાય. આ હીરાએતે 'સન-સ્ટોન' અને 'મૂન-સ્ટોન' કહે છે. હમણાં ત્રાવણકોરના ખજાનામાંથી એક હીરા મદ્રાસના ઝવેરી ખજાનમાં વેચાવા માટે આવ્યો હતો. આ ઝવેરીએ નવા વર્ષને દહાડે પોતાની પુત્રવધૂને એ હીરા આપવા વિચાર રાખ્યો હતો. આ હીરા સૂર્યના પ્રકાશમાં ભૂરા રંગનો હતો અને મધ્યાહને તે ગુલાબી રંગ આપતો હતો તેમજ સૂર્યના તડકામાં રાખવાથી પાછો ભૂરા રંગનો દેખાવા માંડ્યો. વળી અધારામાં તે સુદલ તેજ આપતો નહોતો અને સાંજના જ્યારે ચંદ્રનું તેજ પ્રકાશવા માંડ્યું ત્યારે પાછો હીરામાંથી ચળકાટ જણાયો. આ હીરાનું વજન પાંચ કેરેટ છે. આ હીરાને ઝવેરીએ પોતાની ત્રીજેરીમાં રૂ તથા ઉનની ગાદીમાં સાચવીને રાખ્યો હતો. સવારે વેપારીએ ત્રીજેરી ઉઘાડી જોયું તો એ ગાદી ભીની થયેલી માલૂમ પડી. રાત્રે આ હીરામાંથી કલ્પાંતને કારણે અશ્વપ્રવાહ આવ્યો હશે એમ જણાય છે; કેમકે ઝવેરીએ કહે છે કે, કેટલાક હીરા રોવે છે.

સીલોનના મ્યુઝિયમમાં એક મોતી એવું આવ્યું હતું કે જે ગજેંદ્રને જ્યારે મદ ચઢે છે ત્યારે ગંડરથળમાંથી ઝરેલું મોતી હોય એવું માલૂમ પડ્યું છે. આવી જાતના મોતી વિષે હિંદુ પુરાણોમાં અનેક તવારીખો છે; પરંતુ પશ્ચિમના લોકો તે માનતા નથી. તેઓ આ મોતી જોઈ ખાત્રી કરશે; કારણ કે મ્યુઝિયમના ડિરેક્ટર ડોં જોસફ પીઅરસન ડી. એસ. સી.એ જાતે જોઈને પૂરવાર કર્યું છે. આ મોતી ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાંનું અને સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રવડે જોવાથી તેના તળીયામાં હાથીદાંત માલૂમ પડે છે. આ હાથીદાંત ચોખ્ખા રીતે જોઈ શકાય છે; એટલે કવિની કલ્પનામાં ગજેંદ્રનો મદ ઝરે છે, મોતી ખરે છે વગેરે જે બીના કહેવામાં આવે છે તે ખરેખરી અને છે એવું પૂરવાર થાય છે.

વરાહમીહીર નામના હિંદુ મહાજ્ઞાની શાસ્ત્રીએ ૪ થા સૈકામાં આવી જાતના મોતીવિષે પુષ્કળ લખ્યું છે. આ ઉપરાંત બીજાં પણ મોતીઓ અજાણ્યભરેલાં પાકે છે-એટલે કે પવનનું

વાવાઝોડું હોય છે ત્યારે આકાશમાંથી મોતી ખરે છે; અને તેનો રંગ તથા કદ દાડમનાં ખીયાં જેવડું હોય છે. વળી તેમાંથી તેજનો ચળકાટ વિજળીના ચમકારા માફક થાય છે. આ મોતી જેઓ પાસે હોય તેઓને પવનના વાવાઝોડાની આગાહી થાય છે; અને કદાપિ વિજળીનો ભય રહેતો નથી.

સાપનો મણિ સાપના માથા ઉપર રહે છે અને રાત્રે તે સાપ મણિ એક સ્થળે મૂકીને વગડામાં શિકાર શોધવા નીકળે છે.

જો સાપ ગુસ્સે થાય તો આ મણિ પીગળે છે અને તેનું ઝેર બને છે.

પૂના પાસેના એક જમીનદાર પાસે આવો મણિ છે. તેનાથી જેને સાપના દંશથી ઝેર ચઢ્યું હોય તેઓ સાજા થાય છે.

આ મણિને જ્યાં સાપ કરજો હોય ત્યાં અડકાડવાથી ઝેર ચૂસી લે છે. આ પછી મણિને ગાયના દૂધમાં ધોવો.

મી० એચ. ડબ્લ્યુ. ખીમોરીનો, ખંગાળાની ધારાસભાના સભ્ય પાસે એક માણેક છે, જેમાં અંદરના ભાગમાં ઘોળી પાઘડી પહેરેલો આદમી આબેહુબ દેખાય છે. આ માણસની આકૃતિ માણેકમાં શી રીતે આવી, તે બાબત હજી કોઈ અટકળમાં લાવી શકતું નથી. એ પણ આત્મમની અજ્ઞયળી લેખાય છે.

બ્રહ્મદેશના રાજા થીખો પાસે માણેકના એરિંગની જોડ હતી, જેની નીચે કમળો આબેહુબ દેખાતાં હતાં. આ માણેકની જોડ ઝેર ઉતારવાનો ગુણ ધરાવે છે.

રાજાએ તે માણેકો મરણપર્યંત પોતાના કાનમાં પહેર્યાં હતાં અને મરણપથારીએ એ જોડ એક ચાકરને બક્ષીસ આપી હતી. આ ચાકર કોઈ સ્થળે નાસી ગયો છે, તેનો પત્તો નથી.

બુંદીના મહારાજા પાસે લીલમનું એક ખ્યાલું છે, જેનો રંગ ઘેરો લીલો છે. એક મુદ્દત સુધી આ ખ્યાલામાં જો તડકામાં પાણી ભરી રાખ્યું હોય અને તે ચામડીના દર્દી પીએ તો તેથી ચામડીનાં દર્દો મટે છે.

મુંબઈ ઇલાકાના એક સરદાર પાસે પાનાની નાની ખરત તથા દસ્તો છે. જે જે દવાઓ આ ખરલદારા વાટવામાં આવે છે તેથી બદલજમીના રોગ સારા થાય છે.

ત્રાવણકોર રાજ્યમાં એક ગણપતિની મૂર્તિ માણેકની છે. આ ઉપરાંત બીજી મૂર્તિઓ નારાયણની પ્રણ છે. આ મૂર્તિઓનો ઉપયોગ વાર-તહેવારે કરવામાં આવે છે.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”ના એક અંકમાંથી)

૧૩૭-‘કલ્યાણ’ કા ‘ભક્તાંક’

હિંદી-ભાષા-ભાષી સહૃદય સજ્જનોં કે કલ્યાણાર્થ ‘કલ્યાણ’ ને ‘ભક્તાંક’ નિકાલ કર સચ્ચી સાહિત્ય-સેવા કા પરમાદરણીય સત્કાર્ય ક્રિયા હૈ. અનેક પ્રતિષ્ઠાસ્પદ વિદ્વાન લેખકોં કે ભક્તિ-ભાવ-ભૂષિત ઉત્કૃષ્ટ નિબંધોં સે પરિપૂર્ણ, ઉક્ત અંક કી પૃથસંખ્યા ૨૫૦ તક પહુંચ ગઇ હૈ. ઇસમેં અનેક સિદ્ધ એવં સદ્ભક્ત મહાનુભાવોં કી ભક્તિ-ગાથાએં ભી દી ગઈ હેં. સંપૂર્ણ નિબંધાવલિ લગભગ ૧૦૧ મણિમાલાઓં સે અલંકૃત હો રહી હૈ. રંગીન એવં સાદે, સખ મિલા કર ૫૫ ભાવપૂર્ણ ચિત્રોં કા સંગ્રહ ભી અત્યંત સુંદર તથા સરાહનીય હૈ.

પ્રથમ ચિત્ર ભીષ્મ-પ્રતિજ્ઞા કા હૈ. ગાંડીવધારી ધનુર્વીર અર્જુન કી દયનીય દુર્દશા કો દેખ કર કુંઠ કેહરિ કી ભાંતિ ભક્તવત્સલ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, ભીષ્મપર રથચક્ર ચલાના ચાહતે હેં, કિંતુ અર્જુન પૈર પકડ લેતે હેં. ફૈસી વિચિત્ર છટા હૈ! દેખતે હી બનતી હૈ. શ્રીરામ-જટાયુ, અહલ્યોદ્ધાર, મહારાજ રંતિદેવ, ભક્ત રસબાન તથા દેવર્ષિ નારદ એવં વ્યાધ કે ચિત્ર વિશેષ ઉલ્લેખનીય હેં. પદ્મ-સંગ્રહ ભી ઉત્તમ રહા. શ્રી. વિયોગી હરિ, બાણુ મૈથિલીશરણુ એવં પં ૦ રામનરેશણ કી રચનાએં બહી હી મનોહર હેં. પ્રથમ પૃથપર ભક્તપ્રવર સુરદાસજી કા બ્રમર-ગીત મહાભારત કે ભીષણુ યુદ્ધ કી એક દિવ્ય છટા કા દિગ્દર્શન કરા રહા હૈ.

મનુષ્ય-જીવન મેં માનવતા એવં આધ્યાત્મિકતા કા સંચાર કરનેવાલે, માયા-મરીચિકા મેં પડે હુએ તૃપાર્ત પ્રાણિયોં કા સહજ મેં ઉદ્ધાર કરનેવાલે તથા હીન જનોં કે મલિન મન મેં નિષ્કામ ભગવદ્ભક્તિ કી પવિત્ર મંદાકિની બહા દેનેવાલે સર્વોત્કૃષ્ટ લેખોં પર કિસી પ્રકાર કી સંમતિ પ્રકટ કરના ઉનકે ગુણ-ગૌરવ કો ઘટાને કે સમાન હૈ. પૂજ્યપાદ શ્રી. અચ્યુત મુનિજી, શ્રી. સીતારામજી, શ્રી. અનંતાચાર્ય, શ્રી. જયદયાલજી તથા પં ૦ પ્રભુદત્તજી બ્રહ્મચારી ઇત્યાદિ વિદ્વાનોં કે પાંડિત્યપૂર્ણ, વેદસંમત ઔર પ્રેમપિયુષ સે ઓતપ્રોત નિબંધ યુક્તિયુક્ત તથા સિદ્ધિ-સાધનપૂર્ણ હેં. “હરિ રસ માતે જે રહહિં, તિનકો મતો અગાધ” વિશેષ કહના હી વ્યર્થ હૈ.

મહાત્મા ગાંધી, સી. એફ. એર્ડુઝ એવં શ્રી રોનાલ્ડ નિક્સન કી પંક્તિયોં બહી હી પ્રભા-વોત્પાદક હેં. ઇતના સખ કુછ હોતે હુએ ભી ‘કલ્યાણ’ કે ‘ભક્તાંક’ કા મૂલ્ય કેવલ ૧૫ રૂ ૩૦ ઔર વાર્ષિક ભેટ ૪) હૈ. યહ ભી હિંદીસાહિત્યસંસાર કે લિયે એક મહાન સૌભાગ્ય કી ખાત હૈ.

શ્રદ્ધાસ્પદ શ્રી હનુમાનપ્રસાદજી પોદાર કા પરિશ્રમ ઔર ઉસાહ સરાહનીય રહા, જિસકે લિયે હિંદી સાહિત્ય સદૈવ હી આભારી રહેગા. જે સુજન ધાર્મિક જગત કે સ્વર્ગ-સૌખ્ય કા આનંદામૃત પાન કરના ચાહતે હેં, અપને બાલક એવં બાલિકાઓં મેં આત્મિક બલ કા શક્તિ-શક્તી સંચાર કરના ચાહતે હેં તથા પરમાનંદ સે પરિપૂર્ણ પ્રત્યેક પરિવાર મેં શાંતિસુખ કા અનંત સામ્રાજ્ય સ્થાપિત કરના ચાહતે હેં, વે ઇસ સુયોગ કો હાથ સે ન જાને દે, પ્રત્યુત ‘ભક્તાંક’ કો મંગા કર ઉસસે લાભ ઉઠાવે. ધની-માની વ્યક્તિયોં કો તો ઇસકી પ્રતિયોં મંગા કર વિતરણુ કરના ચાહિયે. કન્યાદાન મેં દેને કે લિયે વાસ્તવ મેં યહ કુબેર કે કોષસે કહી બંદ કર અમૂલ્ય નિધિ હૈ. સંપ્રતિ જબ કિ ધાર્મિક વૃત્તિયોં તથા ભાવનાઓં કા લોપ-સા હો રહા હૈ, શ્રી. પોદારજી ને ‘કલ્યાણ’ કો જન્મ દે કર હિંદુજાતિ કા મહાન ઉપકાર ક્રિયા હૈ. પાશ્ચાત્ય વિદ્યા કી શિક્ષા-દીક્ષા સે ધાર્મિક વિચારોં પર સતત કુદારાધાત હો રહા હૈ. રહન-સહન, ખાન-પાન, સખ્યતા-સંસ્કૃતિ, સહી મેં દયનીય કાંતિ કા બીજ વપન ક્રિયા જા રહા હૈ. ઐસી સંકટાપન્ન પરિસ્થિતિ કે વાતાવરણુ કો શુદ્ધ ઔર પરિષ્કૃત બનાવે મેં તથા રહી-સહી ભારતીય ધર્મપ્રવૃત્તિ કો સ્થિર રખને મેં કેવલ સનાતન-શિક્ષા-પ્રચાર હી સમર્થ હો સકતા હૈ. ઐસે સુરચિપૂર્ણ ઉદ્દેશ્ય સે પરિધાવિત ‘કલ્યાણ’ કે લિયે કિસ હૃદય મેં સ્થાન ન હોગા?

હમારી મંગલમય જગદીશ્વર સે યહી પ્રાર્થના હૈ કિ વે ‘કલ્યાણ’ કે દ્વારા ન કેવલ હિંદુ-જાતિ કા, વરન સમસ્ત સંસાર કા કલ્યાણ કરે! ભારત કે પ્રત્યેક ઘર મેં ‘કલ્યાણ’ કા પ્રચાર હો. તથાસ્તુ! (“માધુરી”ના શ્રાવણ-૧૯૮૪ અકમાં લેખક:-શ્રી. રમાશંકર મિશ્ર “શ્રીપતિ”)

૧૩૮-આત્મશ્રદ્ધાનો રાહ

ઇતિહાસના અરુણોદયના કાળથી હિમાલયની ગિરિશિખાઓ જેનાં વિજયસ્તોત્રો વદી રહી છે, પુણ્યસલિલા ભાગીરથીની તરંગમાલાઓ જેની સ્તુતિગાથાઓ ગાઇ રહી છે; એ આ અજરામર ભારતવર્ષના કલેવરમાં નવપ્રાણુની પ્રતિષ્ઠા કરવાનું મહદ્ભાગ્ય કેનું હશે ? ભારતવર્ષનું પુનર્વિધાન કરવાની ધન્ય જીવનસ્થાણુ કેને લલાટે લખાઈ હશે ? આશા અને ઉત્સાહ, પ્રેમ અને પુરુષાર્થ, માતૃભક્તિ અને આદર્શ પ્રીતિનાં અજવાળાંથી ઝળહળતાં નયનોવાળા તરુણોને હું જેઉં છું અને મારા અંતરમાંથી નાદ ઉઠે છે કે આ-આ બડભાગી યુવકોના હાથેજ ભારતવર્ષનું પુનરુત્થાન નિર્માયું છે. જેઓ ભારતમાતાને ફરી વાર જગદંબા બનાવવાના છે, જેઓ એ જનનીના જયજય-કારનો ઝુંડો અવનીભરમાં ફરકાવવાના છે, એ તરુણોને-નૂતન ભારતવર્ષના એ નિર્માતાઓને હું પ્રણામ કરું છું.

ભારતવર્ષનું પુનર્વિધાન ખ્રિટનની કે ખ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓની રહમદિલીને આધારે નહિ થઇ શકે. એનો રાહ જૂદો છે. પુનર્વિધાનનો રાહ એ આત્મશ્રદ્ધાનો રાહ છે. પુનર્વિધાન તપશ્ચર્યાની શક્તિથીજ સિદ્ધ કરી શકાશે; રાજરમતના ખેલનારાઓ નહિ, પણ તપસ્વીઓજ પુનર્વિધાન કરી શકશે. નૂતન ભારતવર્ષ, જે જગતની પ્રજાઓને નવસંદેશ પાઠવવાનું છે, જે જગદ્ગુરુ બનવાનું છે, જે માનવજાતના વિનમ્ર સેવકતરીકે નવી તવારીખ રચવાનું છે, તે નૂતન ભારતવર્ષ-તે સ્વાધીન, આત્મનિષ્ઠ, આત્મશ્રદ્ધાવાન ભારતવર્ષ-બ્રહ્મચર્ય, વિશુદ્ધિ અને તપશ્ચર્યાની શક્તિવડેજ સર્જી શકાશે.

યુવકો ! ભાવી ભારતવર્ષના આશાસ્ત્રો ! તપશ્ચર્યાની શક્તિ જમાવો. પુરાણા ગ્રંથોમાં ઋષિ-વરોએ ગાયું છે કે, તપથીજ આ વિશ્વનો ઉદ્ભવ થયો છે; અને હું વિનમ્ર વાણી ઉચ્ચારું છું કે, તપશ્ચર્યાથીજ-તપસ્વીઓની શક્તિથીજ નવવિશ્વનું નિર્માણ થશે. તરુણો ! આ તપશ્ચર્યાનો સંદેશ જીવનમાં વણી કાઢો. આત્મસમર્પણ, આત્મનિયમન, આત્મશુદ્ધિ અને બ્રહ્મચર્યના ચતુર પાયા ઉપર જીવનની મહેલાત ઉભી કરો.

ભારત માતા આજે એવા યુવકો માટે પોકાર કરી રહી છે. દારિદ્ર્યના લેખાસમાં સજ્જ થયેલા અને હૃદયમાં એક માતૃભક્તિનું રટણ કરતા બ્રહ્મચારી યુવકોનાં વૃદ્ધો જે દિવસે ભારતવર્ષના ગામે ગામે ધૂમતાં હશે, એ તપસ્વી યુવકોની ટુકડીઓ જે દિવસે ભારતવર્ષનું ગામડે ગામડું પગ તળેથી કાઢી નાખશે, તે દિવસે ભારત માતાના દેવાલયમાં સ્વરાજ્યની નોખતો વાગતી હશે ! જે યુવકોનું એવું મહદ્ભાગ્ય નિર્માયું છે, જેમને કીરતારે ભારતવર્ષના નવવિધાનના નિર્માતા નિયોજ્યા છે તેમને-એ બડભાગી બ્રહ્મચારી તપસ્વીઓને-અનેકાનેક પ્રણામ હો !

સાધુ વાસવાણી

(તા. ૨૧-૪-૨૮ ના “સૌરાષ્ટ્ર”નું મુખપૃષ્ઠ)

૧૩૯-પ્રાચીનકાળની શ્રાવણી

આજકાલ શ્રાવણીના ઉત્સવપર કોઈ પણ પ્રકારના યજ્ઞ-યાગાદિ કરવામાં આવતા નથી. પ્રાચીન સમયમાં એવું ન હતું. “શ્રાવણ્યાં પૌર્ણમાસ્યાં શ્રવણાકર્મ” “અસ્તમિતેસ્થાલીપાકં શ્રવણિત્વા” ઈં સૂત્રથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, અગાઉના સમયમાં ઋષિઓદ્વારા શ્રાવણ માસની પૂર્ણિમાને રોજ સાયંકાળે કોઈક મહાયજ્ઞનું અનુદાન કરવામાં આવતું. તે સમયે એ યજ્ઞદ્વારા સાંસારિક તથા પારલૌકિક ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવામાં આવતી. આપણા ધાર્મિક ગ્રંથોમાં યજ્ઞનું પરમ પ્રશંસનીય વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આ દિવસે કરવામાં આવતા યજ્ઞને “શ્રવણાકર્મ” એ નામ આપવામાં આવતું. ગ્રહણ-સંક્રાંતિદોષવર્જિત શ્રવણ નક્ષત્રવાળી પૂર્ણિમાના રોજ તે કરવામાં આવતો હોવાથી તેનું નામ “શ્રવણાકર્મ” પડ્યું; અને તે દિવસ “શ્રાવણી” નામથી વિખ્યાત થયો.

તે દિવસે પ્રાતઃકાળે પ્રાચીન સમયના ગુરુઓ પોતાના શિષ્ય-સમુદાયોસહિત કોઈ સ્વચ્છ જળાશયને કિનારે જઈ વેદોનો પ્રારંભ કરતાં પહેલાં વૈદિક મંત્રોના દ્રષ્ટા ઋષિઓનું પૂજન કરતા. એજ પ્રાચીન પદ્ધતિ આજકાલ પણ મંદ ઉત્સાહપૂર્વક કરવામાં આવે છે. આમાં સર્વપ્રથમ કર્તવ્ય તે સંકલ્પ કરવો. વૈદિક કાળમાં કયો સંકલ્પ બોલવામાં આવતો તેની અત્યારે માહિતી નથી; પરંતુ અનુમાનથી જણાય છે કે, અર્વાચીન સંકલ્પોના ભાવવાળાજ સંકલ્પો જૂદી ભાષામાં બોલાતા. આજકાલ હેમાદ્રીકૃત સંકલ્પો ઘણાખરા પ્રયોગોમાં આવે છે. તેમાં કહેવાય છે કે “શ્રી-ભગવાન નારાયણની રચેલી અનંત કોટિ બ્રહ્માંડસ્વરૂપ સૃષ્ટિમાં એક અમારું બ્રહ્માંડ છે, જેમાં ૧૪ લોક છે. અમારા લોકનું નામ ભૂલોક છે, જેના સાત દ્વીપોમાં જંબૂદ્વીપ છે અને તેને અમે અમારો કહીએ છીએ. જંબૂદ્વીપના નવ ખંડોમાંના એક ભારત નામના ખંડમાં આર્યાવર્તમાંના બ્રહ્માવર્ત નામના ક્ષેત્રમાં અમુક સ્થાનપર હું.....” યસ, આટલું કહેતાંજ કહેનારની તુચ્છતાનો પરિચય મળી જાય છે. ઈશ્વરની આ વિશાળ અનંત સૃષ્ટિમાં મનુષ્ય તો આકાશચુંબી લહેરેવાળા સમુદ્રમાં પડેલા એક તણબલા જેવો છે. મનુષ્યને સમસ્ત સંસારના વિધાતા ઈશ્વરની સમક્ષ નમ્ર બતાવવાનો આ સંકલ્પનો હેતુ છે.

સંકલ્પમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, ગયા વર્ષમાં જેટલાં કાર્યિક, વાર્ષિક કે માનસિક પાપો થયાં હોય તે સર્વને દૂર કરવા માટે (અમુક નામનો દ્વિજ) હું વેદોને ગ્રહણ કરીશ. પ્રમાદવશ થઈ કરવામાં આવેલાં પાપોનો પશ્ચાત્તાપ કરવાનો આ ઉત્તમ સમય આપણા પૂર્વજોએ નક્કી કર્યો છે.

સંકલ્પ પછી વિવિધ પ્રકારની ઔષધિઓથી સ્નાન કરવામાં આવે છે; જેમાં દૂધ અને દહીં મુખ્ય છે. પ્રાચીન સમયના મનુષ્યો અનેક જાતના વિદેશી અપવિત્ર સાધુનો ઉપયોગ કરી પોતાના શરીરને દૂષિત નહોતા કરતા; પરંતુ ગોમય સમાન અપૂર્વ જંતુનાશક સુલભ વસ્તુઓનો શરીરે લેપ (અને પછી શુદ્ધ જળથી સ્નાન) કરી સ્વચ્છ થઈ આરાગ્ય રહેતા.

કેડ સુધી પાણીમાં ઉભા રહી અનેક પાપનાશક મંત્રોના જપ કરવા માટે આ દિવસ નક્કી કરાયો છે; અને એજ દિવસ શામાટે? પ્રાચીનકાળના મનુષ્યો તો હરહમેશ ઉંડા પાણીમાં ઉભા રહી જપાદિક કરતાજ હતા. આના પરિણામે તેઓ એકલા માનસિકજ નહિ પરંતુ (ડૉ. લુઈ ક્રેનેના મત પ્રમાણે એકાંતસ્નાન કરી) શારીરિક વ્યાધિઓથી પણ દૂર રહેતા.

તે દિવસે પંચગવ્યરૂપી મહૌષધિનું પાન કરવાથી પ્રાચીન વિદ્યાર્થીઓ ઘણા દિવસોને માટે રોગોના હુમલાથી બચી જતા. તે દિવસે સ્નાન-સંધ્યાથી પરવારી ઋષિઓ, ‘યજ્ઞાગ્રનો’ ‘સહસ્રશીર્ષ’ ‘વિશ્વાદ’ તથા ‘યદેતન્મંડલં તપતિ’ એ સંહિતા તથા બ્રાહ્મણરૂપ વેદસૂકતો કે અધ્યાયોનો પાઠ કરતા કરતા તેજપુંજ શ્રીભગવાનના ચક્ષુસ્વરૂપ સવિતાદેવતાનું ઉપસ્થાન કરી અન્ય કાર્યોનો પ્રારંભ કરતા. જે દેવે યોગી યાજ્ઞવલ્ક્યને વેદનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, તે સૂર્યનારાયણની સ્તુતિદ્વારા પ્રાચીન મનુષ્યો તેજ તથા વિદ્યાવૃદ્ધિની કામના કર્યા કરતા.

તે પછી શ્રી ગણેશ, બ્રહ્મા, નારાયણ, શંભુ વગેરે દેવતાઓનું વિધિપૂર્વક ગંધાદિકવડે

પૂજન કરી શૌનક, શાંડલ્ય, માંડલ્ય, વત્સ, વામકક્ષાયણુ આદિ મંત્રોક્ત તથા વંશોક્ત, ઋષિ-ઓનું અને ગાયત્રી, ઉષ્ણિક, અનુષ્ટુપ આદિ છંદોનું સ્મરણ-પૂજન કરવામાં આવતું. વર્તમાન મન્વંતરોના સપ્તર્ષિઓનું પણ આવાહન તથા પૂજન આજકાલ કરવામાં આવે છે. જેઓનાં નામ-કશ્યપ, અત્રિ, ભરદ્વાજ, વિશ્વામિત્ર, ગૌતમ, જમદગ્નિ તથા અરુંધતીસહ વસિષ્ઠ વગેરેના પૂજન પછી ઋષિઓનું તર્પણ કરવામાં આવતું; તેથી આ ઉત્સવનું ખીણું નામ ‘ઋષિતર્પણી’ પણ પડ્યું છે. આ દિવસે ઋષિપૂજન પછી નવીન યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવું એ મુખ્ય કર્તવ્યોમાંનું એક છે.

પ્રાચીન મહર્ષિઓએ જેમ વેદતત્ત્વ સમજી તેના જગતમાં પ્રચાર કર્યો હતો, તેમ આપણ સર્વનું એ કર્તવ્ય હોવું જોઈએ કે, વેદોક્ત જ્ઞાનરાશિને પોતે સમજે તથા જગતમાં વ્યાપી રહેલા અજ્ઞાનાંધકારને વેદપ્રચારરૂપી સૂર્યના આલોકથી હઠાવી જગતમાં ભારતવર્ષનું મસ્તક ઉન્નત તથા પ્રકાશવાન કરે. જે કે શ્રાવણી જેવા પ્રસંગોપર દેવપૂજન તથા હવન વગેરે પુણ્યકાર્યો પણ કરવામાં આવતાં, તથાપિ તેમાં વેદ્યર્યાનું પ્રથમ સ્થાન રહેતું. એ દિવસનું મુખ્ય કાર્ય તો વેદનો પ્રારંભ કરવાનું છે; અને આથીજ તે દિવસનું નામ ‘ઉપાકર્મ’ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. આજ દિવસથી પૂર્વસમયના ભારતવર્ષનાં વિદ્યાલયોમાં વેદ શીખવવાનો પ્રારંભ થતો. એ વિદ્યાલયો કેવા પ્રકારનાં હતાં તે વિષેનું ટુંક વર્ણન આ પ્રમાણે છે:—

જે દિવસોમાં સર્વત્ર વેદનો પ્રચાર હતો, તે દિવસો ભારતવર્ષમાં સુવર્ણયુગ જેવા હતા. તે સમયના વિદ્યાર્થીઓ આજકાલના વિદ્યાર્થીઓની પેઠે વિદ્યાસી નગરોમાં ખોલવામાં આવેલી સ્કૂલ-કોલેજોમાં રહીને ડેશનનો અભ્યાસ કરી વિદેશી સભ્યતાને પોતાનામાં દાખલ નહોતા કરતા. તેમનાં વિદ્યાલયો નગરોના સહવાસથી ધણે દૂર અને આયુષ્યપ્રદાયક ખુદ્ધા મેદાનમાં હતાં. અનેક વૃક્ષોની ઘટાઓથી ઘટાદાર બનેલા, કાકીલોના ગાનથી ટહુકી રહેલા, એવા શીતલ મંદ સુગંધયુક્ત પવનોવાળાં વન-ઉપવનોમાં શુરુજનોના ચરણક્રમણ સમીપ બેસીને પ્રાચીન કાળના વિદ્યાર્થીઓ અનેક શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરતા. જગતને હથેળીમાંના આમળા જેવું જાણનારા અનુભવી અધ્યાપકોનાં સારગર્ભિત વ્યાખ્યાનો સાંભળવાથી જે અદ્ભુત લાભ થતો તે ખરેખર અકલ્પનીય છે. હોમના ધૂમાડાવાળી એવી સુવાસિત પર્ણકુટ્ટીઓમાં આસન લગાવી વિદ્યાર્થીઓ નિયમપૂર્વક નિત્ય સંધ્યાવંદનાદિ કાર્ય કરતા હતા. કલકલ નિનાદ કરતી, રક્ટિક જેવાં સ્વચ્છ જળવાળી અને રસવતી એવી કલ્યાણકારી સરિતાઓનાં નિર્મળ જળમાં સ્નાન કરવું, નૈસર્ગિક ફળ તથા સાધારણ અન્ન અને ચોખ્ખાં ઘી-દૂધનાં ભોજન, શીતળ વૃક્ષછાયામાં વિશ્રામ, ગુરુને નિવેદન કરી ભોજન કરવું, સત્ય બોલવું, સદાચારપૂર્વક રહેવું વગેરે વગેરે પ્રાચીન ભારતના વિદ્યાર્થીઓનાં મુખ્ય કાર્યો હતાં. એવુંજ સ્વાભાવિક જીવન વ્યતીત કરતાં તેઓ ઉચ્ચ કોટિના અપૂર્વ વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી કૃતાર્થ થતા. હે ભગવાન! શું ફરીથી ભારતની પૂર્વવત્ અવસ્થા નહિ થાય? પ્રાચીનકાળમાં વિદ્યાર્થીઓને માટે આવું વાતાવરણ ઉપયોગી માનવામાં આવતું. આવી એક એક વિદ્યાપીઠમાં હજાર હજાર વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસનો પ્રયત્ન રહેતો. આવી વિદ્યાપીઠના પ્રધાન અધ્યાપકને ‘કુલપતિ’ કહેવામાં આવતા; અને તેમની ‘સેશન’ (સત્ર) આ શ્રાવણીના દિવસથીજ શરૂ થતી. અહીં હવે કહેવાની આવશ્યકતા નથી કે, પ્રાચીન વિદ્યાલયો ‘રેસીડેન્શયલ’ હતાં.

“અધ્યાત્મોત્સર્જનં માધ્યાં પૌર્ણમાસ્યાં વિધીયતે” એ વચનાનુસાર માધ માસના અંતમાં વેદો ભણાવવાનું બંધ થતું. વાસ્તવમાં માધ માસ પછીથી વેદ જેવો કઠિન ગ્રંથ ભણવો પણ નહિ જોઈએ; કેમકે વિષય જેટલો કઠિન હોય તેટલોજ અધિક શ્રમ તેના અધ્યયન તથા મનનને માટે લાગે છે. અને એ તો દેખીતુંજ છે કે, જેટલી મહેનત અન્ય દિવસોમાં વિદ્યાર્થીઓ કરી શકે તેટલી ગરમીના દિવસોમાં નજ કરી શકે. ભગવાન વેદની કઠિનતાનાં દૃષ્ટાંત આપવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી. સર્વ કોઈ જાણે છે કે, વેદનું તત્ત્વ સમજવું એ કંઈ હરેક જણ કરી શકે તેવું કામ નથી. ફાલ્ગુન માસના આરંભથીજ વૈદિક ‘ડીપાર્ટમેન્ટ’ બંધ કરી દેવામાં આવતું; અને વસંત-ગ્રીષ્મ-વર્ષા ઉપરાંત શ્રાવણીને દિવસે વેદની ‘સેશન’ (સત્ર) શરૂ કરી શરદઋતુના ખીજ

દિવસથી નિયમપૂર્વક વેદાધ્યયન કરવામાં આવતું; જે શરદ, હેમંત તથા શિશિરના અંતર્પર્કિત ચાલતું. વિદ્યાર્થી આફીના ૬ માસમાં શુ કરતા તે વિષે કહેવાય છે કે, તે દિવસોમાં તેઓ શિક્ષાદિ વેદાંગ, ઇતિહાસ, રાજનીતિ, દર્શન, પુરાણ, સ્મૃતિ, ભૂગોળ, ખગોળ વગેરે વગેરે વિષયોનું અધ્યયન કરતા તથા ચોસઠે કળાઓ શીખી લેતા.

એ દિવસે ભદ્રાવર્જિત ત્રીજા પહેરે પુરોહિત યજમાન, સ્ત્રી, પુરુષ અને ગુરુ શિષ્યોના હાથે મંત્રાવડે પવિત્ર કરેલી સુવર્ણયુક્ત રેશમી રાખડી બાંધતા, કે જે જોવામાંજ સુંદર નહિ પણ સુવર્ણ આદિના સંયોગથી શરીરને પણ હિતાવહ થતી; તેથી આ ઉત્સવનું નામ ‘રક્ષા-બંધન’ પણ પ્રચલિત છે.

શ્રાવણીનો વેદની સાથે વિશેષ સંબંધ છે. એ પરમ ઉત્તમ દિવસે શ્રીભગવાને હયગ્રીવ નામનો અવતાર ધારણ કરીને સામવેદનો પ્રચાર કર્યો હતો. એજ સામ આજે નષ્ટપ્રાય થઈ રહ્યો છે. તેની પઠન-પાઠન-પદ્ધતિનો પ્રચાર બહુજ થોડો છે. આ દિવસે શ્રીનારાયણનો અવતાર થવાને લીધે આ ઉત્સવને ‘શ્રીહયગ્રીવ જયંતિ’ પણ કહે છે.

આપણું કર્તવ્ય છે, કે શ્રીભગવાન હયગ્રીવજીનું સ્મરણ કરી આપણે પણ આજથી વેદના વિદ્યાર્થી બની આપણું વેદાનુયાયી નામ સાર્થક કરીએ.*

(સં. ૧૯૮૪ ભાદ્રપદ-આશ્વિનના “પ્રભોધ”માંથી)

૧૪૦-જય વજરંગ !

જે કામ કરતા હોઈએ તે કામમાં બધી ઇંદ્રિયો પરોવી દષ્ટિએ એ હનુમાનના અનુકરણનો પહેલો પાઠ છે. એ કરવાને માટે આંખને નિશ્ચલ અને ચોખ્ખી રાખવી જોઈએ. આંખ આખા શરીરનો દીવો છે અને શરીરનો તેમ આત્માનો દીવો છે, એમ કહીએ તો ચાલે; કારણ કે જ્યાં સુધી આત્મા શરીરમાં પસે છે ત્યાંસુધી તેની પરીક્ષા આંખથી થઈ શકે છે. માણસ પોતાની વાચાથી કદાચ આડંબર કરીને તે પોતાને છુપાવી શકે, પણ તેની આંખ તેને ઉઘાડો પાડશે. તેની આંખ સીધી-નિશ્ચલ ન હોય તો તેનું અંતર પરખાઈ જશે.

હનુમાનની આંખ નિશ્ચલ હતી, અને તે સદા ખતાવતી હતી કે, રામનું નામ જેમ તેમની જીભ ઉપર નિરંતર હતું તેમ તેમના હૃદયમાં ભરેલું હતું; અને તેમને રોમેરોમે વ્યાપેલું હતું.

આપણે આખાડાઓમાં હનુમાનની સ્થાપના કરીએ છીએ એ મને ગમે છે; પણ તેનો અર્થ એ નથી કે, આપણે કેવળ શરીરે બળવાન થવા ઇચ્છીએ છીએ અથવા હનુમાનના શરીરબળનીજ આરાધના કરીએ છીએ. શરીરે બળવાન જરૂર થઈએ, પરંતુ એ પણ જાણી લઈએ કે, હનુમાનનું શરીર રાક્ષસી નહોતું; તે તો વાયુપુત્ર હતા, એટલે તેમનું શરીર હલકું ફૂલ જેવું હતું અને છતાં કસાયેલું હતું. પણ હનુમાનની વિશેષતા તેમના શરીરબળમાં નહોતી, તેમની ભક્તિમાં હતી. તે રામના અનન્ય ભક્ત હતા, તેમના ગુલામ હતા, રામના દાસત્વમાંજ તેમણે સર્વસ્વ માન્યું; અને તેમને જે સેવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું, તે તેમણે વાયુના વેગે કર્યું. એથી હનુમાનની આરાધના કરીએ છીએ, અને વ્યાયામશાળામાં હનુમાનની સ્થાપના કરીએ છીએ તે એ અર્થે કે, વ્યાયામ કરીને પણ આપણે દાસ બનવાના છીએ—ભારતના દાસ, જગતના દાસ; અને તેમ કરીને ઇશ્વરના દાસ બનવાના છીએ, એ દાસત્વમાંથી આપણે ઇશ્વરની ઝાંખી કરીશું.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

* “માધુરી” માંના શ્રી. કૃષ્ણદત્ત ભારદ્વાજ શાસ્ત્રીના લેખ પરથી અનુવાદ

१४१-मिश्र का एक महात्मा

“अलअजहर विद्यालय के छात्राओं ने सरकारी आज्ञा की अवहेलना की है। उनका नेता धरमाधल अमीर मुझसे मिला था। उसने कुछ आतों की ओर मेरा ध्यान आकर्षित किया था; परंतु उसकी आतों से तो यही मालूम पड़ता है कि वह मिश्र देश का एक बड़ा भारी शत्रु है।”

मिश्र के ब्रिटिश शासक की इस आत के उत्तर में उसके एक सहयोगी सेनापति जोर्डन ने आश्चर्यचकित हो कर कहा—“शत्रु!”

“हां, शत्रु! क्योंकि वह अधिकारियों और जनता को सैनिक विभाग से अलग रहने के लिये इस कारण कहता है कि युद्ध अधार्मिक है। देश और सभ्यता के लिये, वर्तमान परिस्थिति में सर्वथा अहितकर है।”

“ठीक तो है!”

“सुनो बी! वह मिश्रवासियों को कहता है कि जहां धर्म की और शासकवर्ग की आज्ञाओं में विरोध दिखाए दे, वहां धर्म की आज्ञा मानो! यह तो प्रत्येक व्यक्ति को स्वच्छंद बनना देना है, मानों सरकार कुछ है ही नहीं!”

यही नहीं, वह तो स्पष्ट कहता है कि मिश्र अथ एक मिलकुल स्वतंत्र देश होगा। वह तो शुद्ध-शुद्ध राष्ट्रीयता की पुकार मचाये हुआ है, जिसका स्पष्ट अर्थ है नील नदी के तटपर छत्रछाया के प्रभुत्व का अंत!”

जोर्डन ने कुछ उत्तर देने का प्रयास किया, परंतु केचित् जनरल ने अधीरता से कहा—“मैं तुमसे तर्क नहीं करना चाहता। धरमाधल बड़ा बालबाल है। धार्मिकता और राष्ट्रीयता के नाम पर वह उथल-पुथल मचा देना चाहता है—अधर्मता का साम्राज्य स्थापित करना चाहता है।”

“धरमाधल अमीर ने आपसे किस आत की ख्याल की?” जोर्डन ने दृष्टी न्यूनान से पूछा।

“उसने कहा कि हम अलअजहर को तोड़ देने की अपनी आज्ञाएं वापिस ले लें—अर्थात् सरकार के विरुद्ध पक्ष्यत्र करने के साधन को उचित रहने दें। यह कभी नहीं हो सकता, जोर्डन! किसी भी हालत में नहीं हो सकता!”

क्रोध से आगे के आह्वान होने के कारण ब्रिटिश शासक ने थोड़ी देर ठहर कर फिर कहा—

“जोर्डन! सभ्य तैयारी हो चुकी है। शहर कोतवाल तुम्हें तुम्हारे क्वार्टर से समय पर बुला लेगा; और उसके बुलाने पर तुमको सैनिकों का एक रेजिमेंट—सुना, सशस्त्र रेजिमेंट—पैदल सिपाहियों की एक घन्टरी ले कर अलअजहर विद्यालय तक जाना होगा, विद्यालय को घेर लेना होगा, और? और तुम्हें आज्ञा है कि विद्यालयों के छात्रों और अध्यापकों को निकाल आकर करने के लिये अस्त्रशस्त्र का भी उपयोग कर सकोगे। याहो जिस आत का सहारा लेना पड़े—सुना? याहो जिस तरह हो, तुम्हें सरकारी हुक्म का पालन करना होगा।”

जनरल की ऐसी उत्तेजनापूर्ण आज्ञा सुन कर जोर्डन ने बड़े भारी संयम के साथ कहा—“दुःख है कि मैं नृशंसतापूर्ण यह काम न कर सकूंगा। यदि यह काम आवश्यक ही है, तो इसके लिये किसी दूसरे व्यक्ति को नियुक्त कीजिये।”

“यह हो नहीं सकता। तुम्हें ही यह काम करना होगा। तुम्हीं इसके लिये उपयुक्त हो।”

“आप जे याहो सो करें, कर्टमार्शल करें अथवा अर्थास्त। मैं यह राक्षसी कृत्य नहीं करूंगा। धर्म साक्षी है, मैं ऐसा नहीं करता। मैं सैनिक हूँ, इसका मुझे गर्व है; परंतु मुझे इस गौरव से वंचित.....”

सरकार का निमंत्रण आ कर तुम आठे वक्त पर इस प्रकार घोषणा होगी? ऐसा मुझे प्यास न था! यदि तुम सरकार के साथ विश्वासघात ही करना चाहते हो, तो अपना त्यागपत्र दे

सकते हों; परंतु अभी तो तुम मेरे सैनिक हो, मैं तुम्हें आज्ञा दे चुका हूँ, तुम्हें उसका पालन करना होगा ! यह मेरी सभ्यसे अधिक रियायत तुम्हारे साथ है।”

गोर्डन के मन में भारी संश्राम हो रहा था, उसने दृढ़तापूर्वक कहा—“मुझे कहते दुःख होता है कि मैं आपकी इस आज्ञा का पालन करने से मंजूर हूँ। आप मुझे अल-अजहर के विद्यार्थी और अध्यापकों के निकाल देने की ही आज्ञा नहीं दे रहे हैं, यदिक सैकड़ों, नहीं नही, हजारों के भूत से मेरे और मेरे सैनिकों के हाथ रंगने का भी कहते हैं।”

“दुष्ट ! कैसी भेड़ही आत है !” जनरल ने घृणा से कहा—“ये कायर मिश्रवासी लोग सैनिकों के आगे हठरेगे ? अंदूक देजते ही त्रिडियों की तरह उड़ नवेंगे ! अगर हठरे ली, तो यह दोष उनका ही होगा ! सोचो, समझो, मेरी आज्ञा का पालन करो !”

“मैंने सोच लिया, और समझ लिया ! मुझे दुःख है कि मैं आपकी आज्ञा का अर्थ भी विरोध करता हूँ। यदि आपका इस काम में सहायता होगा, तो वह मेरे लिये और भी अधिक दुःख की आत होगी। इस काम से निरीह प्रान्तों के भूत की नदियों वह नयंगी, सारा देश रो उठेगा, अशांत हो जयगा, भारत में, यूरोप में, अमेरिका में सर्वत्र धर्मों का मान भर्हित हो जयगा। धायकों और मृतकों के अविश्रुत स्त्री अन्धों की आहों धर्मों के सिंहासन को ही नहीं, आकाश को भी लिखा देंगी ! इस प्रकार हम अपनी जड़ अपने आप ही काटेगे और शीर इस कलंक का टीका किसके सिर लगेगा ? आप जूरा सोचें तो ?”

युवक गोर्डन की धतनी दृढ़तापूर्वक आते सुन कर जनरल थोड़ा विचलित हुआ, उसने कुछ शांत हो कर कहा—“यदि तुम्हारा जैसा ही कहना है, तो मैं इस आज्ञा का एक शर्त पर वापिस ले सकता हूँ। तुम्हें धर्मोपलब्ध को-सारे पश्यत्र की जड़ को-जिना अविश्रुत देश से आहर कर देना होगा।”

“यह भी संभव नहीं। मिश्रवासी धर्मोपलब्ध को महात्मा मानते हैं। उसके साथ अत्याचार करना सारे देश के साथ-उनके धर्म के साथ अत्याचार करना होगा। उनकी दृष्टि में जैसा काम मानवता के प्रति, धर्म के प्रति, अपराध करना होगा।”

“यह सभ्य ही कह सकता है; पर हम सैनिक हैं; हमें इन आतों पर सैनिक की दृष्टि से ही विचार करना होगा। जिना किसी वादविवाद के मैं पूछना चाहता हूँ कि तुम मेरी आज्ञा पालन करने के लिये तैयार हो या नहीं ?”

“यह तो जन्म-पाप होगा।”

“पाप अथवा पुण्य, इससे तुम्हें क्या मतलब ? क्या तुम मेरी आज्ञा का पालन नहीं करोगे ?”

“यह मेरी आत्मा के विरुद्ध होगा।”

“प्रश्न तुम्हारी आत्मा का नहीं है, प्रश्न है सभ्य के आये नमक को हलाल करने का और मेरी आज्ञापालन का।”

“जन्म मैंने सैनिक की दीक्षा ग्रहण की थी, तब क्या मैंने अपने मनुष्य के अधिकारों का भी भेय दिया था ?”

“अपने अधिकारों की यथार्थ मत करो, याद रखो, सभ्यसे पहले तुम सैनिक हो।”

“हां, मैं सैनिक हूँ; पर उससे भी पहले मैं मनुष्य हूँ।”

जनरल का क्रोध निरसीम हो गया। गोर्डन को इस प्रकार प्रतिवाद करते देख कर जनरल ने आवेश में उसके सैनिक के विरुद्ध छीन लिये, उसे सभ्य प्रकार से अपमानित किया; परंतु धीरवीर गोर्डन ने दृढ़तापूर्वक कहा—

“एक अनुचित आज्ञा का पालन नहीं हो सकता। यह आज्ञा सर्वथा अनुचित है, अन्यायपूर्ण है। आप मुझे हत्या करने को कह रहे हैं-हत्या करने को ! जनरल ! गोर्डन एक सभ्य सैनिक है, वह जैसा नहीं कर सकता !”

एक सभ्य सैनिक की लांछि धतने उभरे पद को भी तृणवत् समझ, जते-जते गोर्डन ने

ફિર કહા—“જનરલ! યાદ રખિયેગા, એક દિન એસા લી આવેગા, જિસ દિન યે સખ ઘટનાયે” મેરે સે લી અધિક આપકે લિયે આત્મ-સંતાપ-પ્રદ હોંગી.”

(૨)

“મારો! ઉસ પાણ છોકરે કો!” અલ-અજહર કે આગે એકત્રિત સેના કે સ્થાનાપન સેનાપતિ ને ક્રોધ સે કાંપતે હુએ કહા. દૂસરે હી ક્ષણ કઇ ખંદકે એકસાથ ઉંચી હુઇ, ગોલિયોં દંગી ઔર વિદ્યાલય કી ઉંચી દીવાર સે એક કોમલ ખાલક કા મૃતશરીર રાસ્તે મેં આ કર ધડામ સે ગિર પડા! સેનાપતિ લાશ કો ફેંક દેને કા હુકમ દે હી રહા થા કિ એક ચીત્કાર સુનાઇ દી ઔર દૂસરે હી ક્ષણ સૈનિકોં કો સંસાર કી સખસે અધિક શક્તિશાલિની માતૃદેવી કો રાસ્તા દેના પડા. ક્રોધ ઔર દુઃખ સે વ્યથિત માતા અપને મૃતપુત્ર કે પાસ ખડી દિખાઇ દી.

ઉસ દેવી ને અપના કાલા ધુંધટ હટા દિયા થા. પુત્ર કે શવ ગોદ મેં લે છાતી સે લગા વહ ફૂટ-ફૂટ કર રેને લગી. ઇધર અત્યાચારપીડિત નિર્દોષ માતા કા કરુણ-કંદન હો રહા થા, ઉધર સૈનિકગણ અલ-અજહર વિદ્યાલય કે વિશાલ પ્રાંગણ મેં ઘુસ રહે થે. પાંચ હજાર વિદ્યાર્થી ઔર અધ્યાપક શાંતિપૂર્વક વિદ્યાલય મેં ડટે હુએ થે. વે અપના કર્તવ્ય-પથ નિશ્ચિત કર ચૂકે થે. ઘોડોં કી ટાપોં ઔર સૈનિકોં કે અસ્ત્રશસ્ત્રોં કી આવાજોં કે ખીચ ફિર વહ કરુણ-કંદન સુનાઈ દિયા—“ઓહ! મેરા બેટા! હાય અલી! તૂ મર ગયા? નહીં, મરા નહીં, અલી! તુએ ઇન દુષ્ટોં ને માર ડાલા? ઓ! મેરે ઇકલૌતે બેટે! અખ મેરા કૌન હૈ? બેટા! આ, ફિર આ જા! અલી! અલી!!”

વિદ્યાર્થીયોં ઔર અધ્યાપકોં કો તલવાર કે જોર પર વિદ્યાલય સે નિકાલ બાહર કર દેને કી આજ્ઞા હો ચૂકી થી. લીધણ નર-હત્યા-કાંડ હો રહા થા. રોતી હુઇ માતા કે લિયે લી સેનાપતિ આજ્ઞા દે હી રહા થા—“ઉડાઓ! ઇસે ચિદ્ધાને.....” અકસ્માત વીર ગોડન વહાં આ પહુંચા.

ન જાને કિસ અજ્ઞાત પ્રેરણા સે વહ વહાં આ પહુંચા થા. વહ ખીલત્સ કાંડ ઉસસે ન દેખા ગયા. સ્થાનાપન સેનાપતિ પર વહ શેર કી ભાંતિ ઝપટા. ઘોડે સે નીચે ધસીટ કર ઉસને ઉસે જમીન પર પટક દિયા. અપને પહલે સેનાપતિ કો વહાં ઇસ પ્રકાર દેખ કર સારે સૈનિક કિંકર્તવ્યવિમૂઢ હો ગયે-જયોં કે ત્યોં ખડે રહ ગયે! દૂસરે હી ક્ષણ મિશ્રવાસિયોં કી એક લીડ ન જાને કિધર સે આઇ. ગોડન કો સન્માનપૂર્વક હાથોંહાથ ન જાને વે લોગ કિધર લે ગયે. ગોડન લી આશ્ચર્યચકિત હો ગયા થા.

x

x

x

x

જો હોના થા સો હો ગયા. એક સુકુમાર ખાલક કી બલિ સે એક લીધણ હત્યાકાંડ પ્રારંભ હુઆ. સૈંકડોં વિદ્યાર્થી ઔર અધ્યાપક મારે ગયે! સર્વત્ર સન્નાટા છા ગયા. મિશ્ર પર અંગ્રેજોં કે શાસનકાલ મેં એક એસી નૃશંસ ઔર ખીલત્સ દુર્ઘટના ઘટી.

હજારોં મિશ્રી સુલતાન હસન કી મસ્જિદ મેં એકત્ર હો રહે થે. મૃત વ્યક્તિયોં કે શવ મસ્જિદ કે પ્રાંગણ મેં રકખે થે. ઇમામોં ને મૃત વ્યક્તિયોં કી શાંતિ કે લિયે પ્રાર્થના પઢ કર ઉચ્ચ સ્વર સે કહા—“અપની સાક્ષી હો, ઇન વીરોં કી મૃત્યુ ઇમાન કે લિયે હુઇ હૈ!” હજારોં વાણિયોં સે એકસાથ આવાજ આઇ—“ઇમાન કે લિયે! ઇમાન કે લિયે!!”

કુરાન કી આયતેં બોલતે હુએ સૂરદાસોં કે સમુદાય કે પીછે શવોં કો ઉઠાતે હરે ઔર લાલ કપડે પહને ચિંતાગ્રસ્ત આદમિયોં કી એક લખી શ્રેણી થી. ઉનકે પીછે ક્યામત કે વર્ણન કા ગીત ગાતે હુએ વિદ્યાર્થી ચલ રહે થે. સૈંકડોં ફકીર લી ધાર્મિક ગીત ગાતે હુએ મૃત વીરોં કી શ્મશાનયાત્રા મેં સંમિલિત થે. મૃતકોં કે સંખ્યાયિયોં કે રોતે-બિલખતે સમુદાય કે પીછે અપને હજારોં અનુયાયિયોં કે સાથ ધીર ઔર શાંત ઇસ્માઇલ અમીર ધીરે-ધીરે ચલ રહા થા.

એક વિશાલ જનસમુદાય ઉન મૃત વીરોં કે સન્માન મેં એકત્ર હો રહા થા! સ્ત્રી-પુરુષ, અમીર-ગરીબ, છોટે-ખડે, એક ખડે ભારી સ્રોત કી ભાંતિ ચલે જા રહે થે; ઉનકી ચાલ ગંભીર ઔર ધીમી થી. ચેહરોં પર હૃદયભેદી શોક સ્પષ્ટ દિખાઇ દે રહા થા. કિસીકી આંખોંસે એક

દો આંસુ કભી કભી ટપક પડતે થે, ઉસ સમય પ્રતીત હોતા થા કિ ઉસકી આંતરિક વેદના બહી જ રહી હૈ; પરંતુ જિનકી આંખેં સૂખી થી, ઉનકા દુઃખ ભયંકર થા; કારણ કિ ઉનકે દુઃખ કે બાહર નિકલને કા કોઈ રાસ્તા નહીં થા. ઇસ પ્રકાર યહ જલૂસ શહર કી સડકોં ઔર ગલિયોં મેં ઘૂમતા હુઆ શ્મશાન જ પહુંચા.

રાત્રિ શાંત થી. વિશાલ રેગિસ્તાન બાદલોં સે અનાઝાદિત ચાંદ કે નીચે પડા સો રહા થા, ઉસકે ઇસ ઔર આ કર વહ જનસ્રોત રક ગયા. મૃત વ્યક્તિયોં કે શવ દફનાને કી ક્રિયા જળ સમાપ્ત કી ગઈ, તબ કુરાન કી યહ આયત સુનાઈ દે રહી થી—“ઓ અલ્લાહ! ખુદા કે સિવાય કિસમેં બલ હૈ, કિસમેં શકિત હૈ? ખુદા! હમ તેરે બંદે હૈં ઔર તેરે પાસ એક ન એક દિન લૌટેંગે હી.”

દુઃખી જનોં કે, અલઅજબહર કે શિક્ષક ઔર અન્ય મુશ્કાં સાંતવના દે રહે થે. ચાંદ કે પ્રકાશ કે નીચે દુઃખ ઔર શોક સે પીડિત ઇસ લીડ કા વહ દશ્ય કિતના હૃદયવિદારક થા! મુઝીયે હુએ ચેહરે કા નીચે કિયે ઇસ્માઇલ અમીર બડી ગંભીરતા સે કહ રહા થા—

“હમારે જીવન મેં યહ એક રાત આઈ હૈ, ભાઇયો! હમારા માર્ગ નિર્જન સા હો રહા હૈ. હમમેં શોક છાયા હુઆ હૈ. કબ્રોં મેં અબ શાંતિ સે સોયે હુએ ઇન વીરોં સે ઇર્ષ્યા હોતી હૈ! યે સબ હમ લોગોં કે આગે ચલ બસે! ઉન્હેં શાંતિ મિલે, હમ સબકા શાંતિ મિલે! યહ દેખો, યહાં એક દેવી હૈ; ઇસને અપને પતિ કે ખો દિયા હૈ! યહ યહાં એક માતા હૈ, જિસકા પુત્ર ચલ બસા! ઓહ! ઇસકે હૃદય મેં કિતના ઘોર સંતાપ ભરા હુઆ હૈ.”

“હાય મૈં ગરીબિન! ઓહ! મેરે ગરીબ બચ્ચે! ઓહ! સારે દુઃખી ગરીબો!” ચિદ્વાતી હુઇ વહ દીન દુઃખિયા માતા આ કર ઇસ્માઇલ કે ચરણોં પર ગિર ગઈ! શોક ઔર વિષાદ કા સમુદ્ર સા ઉમઝ આયા! ઉસે શાંત કરતે હુએ ઇસ્માઇલ અમીર ને ઉચ્ચ સ્વર સે કહા—“ઓ! ખુદા કે બંદા! ધર્મ હમારા પ્રાણ હૈ. પશ્ચિમ સે આ કર યે વિદેશી હમારા ધર્મ ઔર દેશ છીનના ચાહતે હૈં. હમેં ઇનસે અપને ધર્મ ઔર દેશ કી રક્ષા કે લિયે પ્રાણપ્રણ સે કટિયદ્ધ હો જના ચાહીએ. હમેં અપની આત્મા કી તલવાર ઇસ રાક્ષસી ભક્ષક કે સામને ઉઠાની ચાહીએ. મનુષ્ય બનો, ગુલામ નહીં! જિંદા બનો, મુર્દે નહીં! યુરોપ કે લિયે પૈસા પૈદા કરને કી મશીન હી ન બને રહો! ખુદા કે બંદે બન કર ઝોંપડી મેં રહના બી અચ્છા હૈ, કિસકે ગુલામ જૈસી બી અત્યાચારપૂર્ણ શકિત કે ગુલામ બન કર મહલ મેં રહના બી કિસ કામ કા? ચલો! મનુષ્ય કે શાસન કા લાત માર કર ઉસ સર્વશક્તિમાન કે શાસન કી ઇસ પૃથ્વી પર સ્થાપના કરે!”

લોગોં કા જોશ બઢ રહા થા, ઇસ્માઇલ ને થોડી દેર ઠહર કર ફિર કહા—“મુઝે આપમેં સે એસે સૌ ભાઇયોં કી જરૂરત હૈ, જો ઘર-ઘર પરમાત્મા કા સંદેશ પહુંચા દે, અત્યાચારિયોં કી અત્યાચાર-ગાથાયેં સુના કર ઉનકી આંખેં ખોલ દે. હમારે મુહમ્મદ સાહબ એક ગુલામ કી ભાંતિ મજ્જા સે નિકાલે ગયે થે; પરંતુ વહ વહાં લૌટે એક વિજેતા કી ભાંતિ. આજ હમ કાહરાં નગર સે અપમાનિત કર કે નિકાલે ગયે હૈં, પરંતુ યદિ કભી જિંદા લૌટેંગે તો પૂર્ણ ગૌરવ કે સાથ હી.”

અપને નેતા કી ઇતલી ઉત્સાહભરી ખાતેં સુન કર સબને ઉચ્ચ સ્વર સે પુકારા—“અવશ્ય, અવશ્ય! ખુદા કે નામ પર અવશ્ય!”

“મુઝે દૂસરે કે પ્રાણ લેનેવાલે સૈનિકોં કી જરૂરત નહીં હૈ; મુઝે જરૂરત હૈં ઉન તપસ્વી વીરોં કી, જો અત્યાચારી નિરકુશતા કે સામને ન ઝુકેં ઔર અપને પ્રાણોં કી આહુતિ દે દે. દેશબાંધવોં કે હિત કે લિયે અપની બલિ દેનેવાલોં કા પુરસ્કાર કયા ઉસ સૈનિક સે કમ હોગા, જો રણક્ષેત્ર મેં મૃત્યુ પાતા હૈ? મુઝે યુવકોં કી, વીરોં કી, જરૂરત હૈ. વિપત્તિયોં કા પહાડ હમારે સામને હૈ. વિપત્તિ ઔર ભય હી નહીં, મૃત્યુ કા બી હમેં સામના કરના હોગા. આપ સબ સમુદ્રતટ કી બાલૂ કે સમાન પવિત્ર હૈ; પર ઉસકી ભાંતિ કહીં આપ નિરુદ્દેશ ન પડે રહ જાય. મુઝે સાધુ-સંતોં કી આવશ્યકતા નહીં હૈ. મુઝે તો પાપ ઔર અત્યાચારગ્રસિત વ્યક્તિયોં કી આવશ્યકતા હૈ. કયા આપ પાપપીડા સે ગ્રસિત હૈં? જીવન કી ગતિ કયા આપકે લિયે

૩૬ ગઘ હૈ? ક્યા આપ ઇસી અવસ્થા મેં મૃત્યુ કે અધિકાર મેં લીન હોને કી તૈયારી ચૂપચાપ નહીં કર રહે? ક્યા આપકા પશ્ચાત્તાપ ગંભીર હૈ? આત્મા કી કટુતા મેં ક્યા આપ કિસી સત્પથ કી પ્રાપ્તિ કે લિયે પરમાત્મા સે પ્રાર્થના કર રહે હૈં? યદિ હાં, તો ભાધયો! આઓ, પવિત્રતા આ કર આપકા પદચુંબન કરેગી. એક મહાન યાત્રા આપકે સંબુધ હૈ, જિસમેં આપકે સારે ચાપ છૂટ જાવેંગે.”

“અદ્વાહ!” કરતે હુએ સૈકડાં યુવક આગે બઢ આયે! ઇતને અધિક યુવકોં મેં સે સૌ કેા છાંટને કા કામ અલઅજબર કે અધ્યાપકોં ને કિયા. સભી યુવક દેશ ઔર ધર્મ કી સેવા મેં આત્મોત્સર્ગ કરને કે લિયે ઉત્સુક હો રહે થે.

ચાંદ કા પ્રકાશ મંદ પડને લગા થા. પ્રભાત કી સુખમય બેલા ક્ષિતિજ પર ધીરેધીરે પદાર્પણ કરતી હુધ આ રહી થી. એસે સમય મેં ઇસ્માઇલ ને ઉન ત્યાગી વીરોં કા સંબોધિત કરતે હુએ કહા—“તુમ લોગોં ને આજ પરમાત્મા કે ફૂત કા મહત્વપૂર્ણ કાર્ય અપને ઉપર લિયા હૈ. જહાં તક પહુંચ સકો, ઉસકા સંદેશ સુના દો! તુમ સરકાર કે શત્રુ નહીં; પરંતુ જહાં સરકાર ઔર પરમાત્મા કે ફરમાન મેં ફર્ક દિખાઇ દે, વહાં સરકાર કે બળય પરમાત્મા કી આજ્ઞા પાલન કરને કી ખાત ધર ધર પહુંચા દો!”

“તુમ ઉસ પરમાત્મા કે સૈનિક હો. તુમહેં તુમહારે પ્રયત્ન કી સફલતા કે લિયે અસ્ત્ર-શસ્ત્ર કી આવસ્થકતા નહીં. ક્યા તુમ તલવાર કે બલ પર વિજય કી આજ્ઞા કરતે હો? તો પીછે હટ જાઓ! યહ કામ તુમહારા નહીં. ક્યા તુમ અંગ્રેજોં કા મિશ્ર સે નિકાલ બાહર કરના ચાહતે હો? કેાઇ રાજ્ય અથવા સામ્રાજ્ય સ્થાપિત કરના ચાહતે હો? તો જાઓ, ધર લૌટ જાઓ! યહ કામ તુમહારા નહીં, તુમહેં કેવલ એક શત્રુ કા બાહર કરના હૈ; ઔર વહ હે અત્યાચાર-ક્રુતંત્ર! કેવલ એક સુલ્તાન કા તુમ સ્થાપિત કરોગે, ઔર વહ હોગા પરમ પિતા પરમાત્મા!”

ઉસ રાત કા કાર્ય સમાપ્ત હોને કા આચા! વિદેશી શાસકોં કે અત્યાચાર ને સોચે હુએ મિશ્રવાસિયોં કા જગા દિયા.

(શ્રી. હાલકેનના “ધી બહાઇટ પ્રોફેટ” નામક ઉપન્યાસપરથી શ્રાવણ-૧૯૮૪ ના “ત્યાગ-ભૂમિ”માં લેખક:-શ્રી ગોપાલ નેવટિયા.)

૧૪૨-બાલક મસોલિની

મસોલિની કૌન?

એક લોહાર કા લડકા, વહ આજ ઇટલી કા સખ કુછ હૈ, વહાં ઉસીકી તૂતી બોલ રહી હૈ. ફુનિયા કે બડે બડે આદમિયોં મેં વહ બી એક હૈ. ઉસકે બચપન કી હાલત જાનના તુમહારે લિયે બહુત આવશ્યક હૈ. લો સુનો; ધ્યાનપૂર્વક સુનના.

મસોલિની કે પિતા કા નામ ‘એલી સૈંડો’ થા ઔર માતા કા નામ ‘રોન્ન.’ ઇટલી કા ‘દેવાડોલા’ ગાંવ મસોલિની કી જન્મભૂમિ હૈ. યહ શહર ઇસી કારણ સે બહુત મશહૂર હો ગયા હૈ. સન ૧૮૮૩ ઇસ્વી કી ૨૯ જુલાઇ કો ઉસકા જન્મ હુઆ થા. બાલક મસોલિની ખેલને-ફૂદને કા બડા શૌકીન થા.

પંદ્રહ વર્ષ કે ઉત્ર તક મસોલિની ને ખૂબ ખેલા-ફૂદા. ઉસકી પઢી લિખી માં ‘રોન્ન’ બડી ચોગ્ય થી. વહ બચ્ચે કો લાડ ફુલાર સે ખેલ ફૂદ કે સાથ સાથ અક્ષરોં કા જ્ઞાન કરાતી રહી. માં ઉસે શામ કો અચ્છી અચ્છી કહાનિયોં સુનાતી ઔર અચ્છે ગીતોં કો જાપાની યાદ કરા દેતી થી. બાલક મસોલિની કહાની સુન કર કબી જોશ સે ઉછલ પડતા થા, ઔર ગીતોં કો ગા ગા કર ખુશ હોતા થા. ઇન ખાતોં કા ઉસકે લવિષ્ય જીવન પર બહુત અસર પડા.

સોલહવેં વર્ષ મેં વહ ‘પ્રોડપ્પી’ કે સ્કૂલ મેં પઢને કા ગયા. ખૂબ ખેલને-ફૂદને કે કારણ વહ બડા હંધપુઠ ઔર બલી થા. ઇતના હી નહીં, નટખટી બી પહલે નંબર કા થા. હંસી કરને

મેં બી વહ બડા ચતુર થા. સ્કૂલ કે વિદ્યાર્થી ઉસે અપના અગુઆ સમજતે થે.

એક દિન કી ખાત હૈ, ઉસકે એક સાથી ને જાન ખૂઝ કર ઉસકે માથે મેં એક બડી ઘટ માર દી, સિર ફટ ગયા, ટપાટપ ખૂન ગિરને લગા. મસોલિની કમજોર નહીં થા. વહ જ્ય તક ઉસે મારને કે લિયે તૈયાર હુઆ તખ તક વડ લડકા ચપત હો ગયા. અખ બેચારા ક્યા કરના! ખૂન સે લથપથ, અગુલિયોં સે ખૂન પોંછતા હુઆ વહ પિતા કી દુકાન કે સામને જા બડા હુઆ. રાનીસી બોલી મેં ઉસને સારા હાલ કહ સુનાયા. સારી કહાની સુન કર 'એલી' કો બડા રંજ હુઆ ઔર હાલ પીલી આંખેં કરકે ઉન્હોંને ઉસે દો-ચાર ચાંટે જમાયે. ઉન્હેં ગુરસા આયા-મસોલિની કે ડરપોકપને પર! બડે ગર્જ કર બોલે:-જ્ય તક તુમ ઉસ લડકે સે બદલા લે કર અપના સાહસ ન ખતાઓગે તખ તક મૈં ન તુજસે બોલૂંગા ઔર ન ભોજન કરને કો દૂંગા. મસોલિની કો ખાત લગ ગઇ. હાથ મેં હોંકી કા ડંડા લિયે હી થા, ચલા બદલા લેને.

ખૂન ટપટપ ગિરતા થા; દર્દ બી હોતા થા. ઉસે તો બદલા લેને કી ધૂન સવાર થી. મોંકે કી ખાત હૈ; વહી લડકા મારનેવાલા ખેત્ર કે 'ગ્રાઉન્ડ' સે લૌટ રહા થા. ઉસે દેખતે હી મસોલિની ઉસ પર શેર કી તરહ દૂટા ઔર ખેતરહ પીટા, ઘાયલ કર દિયા. ઉસે બી કમ ચોટ નહીં લગી-કપડે લાલ લાલ હો ગયે.

બદલા લે કર વહ પિતા કે પાસ દૌડા આયા ઔર સારી કથા કહ સુનાઇ. સુન કર 'એલી' કૂલા ન સમાયા. પ્રેમ કે મારે ઉસકી આંખોં સે આંસુ ટપકને લગે. બેટે કો ઉઠા કર ઉસને ગોદ મેં લગા લિયા ઔર મરહમ-પટ્ટી કર ઉસે બિછોંને મેં લિટા દિયા. ઉસને કહા:-પ્યારે બેટે! આજ સે યાદ કર લો—કભી કિસી સે પીટા કર નહીં આના. જ્ય તુમ બદલા લે કર આયે, તો મેરી પ્રસન્નતા કી સીમા ન રહી. લવિખ્ય મેં કભી માર ખા કર ન આના-કુછ પરવાહ નહીં થદિ તુમહારી લાશ કે મૈં 'ઉસ સ્થાન' સે ઉઠાને જાઉં.

વહ હૈ વીર જનાને કી સિખાવન!

મસોલિની બડા તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાલા થા; સાથ હી લરપૂર મિહનતી બી. વહ પરીક્ષા મેં હમેશાં પ્રથમ શ્રેણી મેં પાસ હોતા થા. સન ૧૯૦૬ ઇસ્વી મેં ઇસને અપની સ્કૂલ કી પઠાઇ સમાપ્ત કર લી ઔર પિતા કી સહાયતા કરને લગા. ધૌંકની ધૌંકતે ધૌંકતે ઉસકા જી ઉજ ગયા થા. પઢનેવાલા બી ખૂબ થા, રાતોરાત ગેરીબાદી ઔર મેજિની જૈસે વીરોં કી જીવનિયોં પઢને મેં ઇસકા મન ખૂબ લગતા થા. ઇનકો પઢ કર મન હી મન કહતા થા:-મૈં ક્યા ઐસા નહીં હો સકતા? નહીં, મૈં બી ઐસે કાર્ય કરૂંગા, જિસસે લોગ મુઝે મરને કે બાદ સ્મરણ કરેં.

વહ લેખક થા; બડા ભારી વક્તા થા. એક બાર સિલિસિથન કૉલેજ કે પ્રિન્સિપલ ને ઉસકે બારે મેં કહા થા:-

‘મસોલિની કિસી દિન સંસાર મેં નામ પૈદા કરેગા. આજ ઇટલી મેં વહ એક મહાપુરુષ હૈ; ઉસસે સખ ડરતે હૈં.’

તુમ બી અપના જીવન ઇસી પ્રકાર લાલો ઔર સંસાર મેં મશહૂર બનો. જો બાલક બચ-પન હી સે બહાદૂર ઔર તીવ્ર બુદ્ધિ કા હોતા હૈ, વહ કિસી દિન બડા આદમી જરૂર જનતા હૈ. સાહસી ઔર વિદ્વાન હી ઉંચા ઉઠેગા!

(“મનોરમા”ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી. ગૌરીશંકર ચૌધરી)

૧૪૩-ધર્મપાલનની શ્રેષ્ઠ ભૂમિકા કેવી હોય ?

સનાતન ધર્મ તો એકજ છે, શરીરધર્મ બલે ભિન્ન ભિન્ન હોય; પણ આત્માનો ધર્મ તો એકજ છે. સર્વ કાળ, સર્વ સ્થળે સત્યનું સ્વરૂપ તો એકજ છે અને સત્યનું અણીશુદ્ધ પાલન તે ધર્મ.

ધર્મ કોઈએ જોણા કાઢ્યો નથી કે કોઈએ ઉત્પન્ન કર્યો નથી. જડ કે ચેતન કોઈ પણ પદાર્થની કે જીવની ઉત્પત્તિ સાથેજ તેનો ધર્મ સ્વીકારાતો આવે છે. ધર્મ કોઈ એક વ્યક્તિની કે દેશની કે દુનિયાની થાપણ નથી. સર્વ દેશની તે સામાન્ય મિલકત છે.

જેના પાલનથી શાશ્વત આનંદસુખ પ્રાપ્ત થાય તે સત્ય. સત્ય ત્રિકાલ-અખાધિત છે અને તેથી અનંત, અવ્યય અને અગાધ છે.

સ્થિતિનું ભાન થતાં વિવેક જન્મે છે, વિવેકના હુતાશમાંથી વૈરાગ્ય જન્મે છે અને વૈરાગ્ય-માંથી જ્ઞાન પ્રકટે છે. સત્યનું દર્શન તે જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનું જ્ઞાન તે જ્ઞાન.

સત્સંગથી વિવેક જન્મે છે અને સારાસાર પારખનારી શક્તિ જે વિવેક તે અભ્યાસથી આવે છે. સમજપૂર્વક એકનિષ્ઠ ચિંતન તે અભ્યાસ. આવા અભ્યાસમાં ચિત્ત પરોવાઈ રહે ને વિવેકદષ્ટિ સાંપડે એ જીવનને ધન્યવાદ છે. શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસન માણસને એ ચિંતનમાં પ્રેરે છે.

તમામ ઇંદ્રિયોને વશવર્તી બનાવી એક શુભ કાર્યમાં વાળવી તેનું નામ એકનિષ્ઠા. આવી એકનિષ્ઠાથી જે અનુભવ ગ્રહણ થાય તે શ્રવણ ગુરુને અનુભવ ગ્રહણ કરવા માટે આવી એકનિષ્ઠા જોઈએ. પછી ગુરુના અનુભવને માર્ગે વળવું ને તેવો અનુભવ કરવો એનું નામ મનન અને નિદિધ્યાસન.

શિષ્ય તૈયાર તો ગુરુ હાજર. અવિનયીનો વિનયી કરે; અવિવેકીનો વિવેકી કરે તે ગુરુ. ગુરુની ઇચ્છા રાખનારે પ્રથમ શિષ્ય બનવું જોઈએ. જગતના તમામ સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ પદાર્થોમાં ને પ્રાણીમાત્રમાં નતભાવથી અવલોકવાની દષ્ટિ તેણે કેળવવી જોઈએ. જે દ્રષ્ટા છે તેનેજ ગુરુ દેખાય છે. તેવા દ્રષ્ટાને પદે પદે ગુરુનો આદેશ ને ઉપદેશ સંભળાતો થશે. જનમાં કે વનમાં, સ્થૂળમાં કે સૂક્ષ્મમાં સદ્રવે તેને સર્વવ્યાપક ગુરુદેવની મહાવાણી સંભળાશે, તેના શ્રવણથી તેને વિવેકદષ્ટિ સાંપડશે.

વિવેક જન્મતાં માણસ સમજે છે કે, જૂઠું બોલવાથી ઊંડી અસંતોષની ને દુઃખની લાગણી થાય છે અને સત્ય બોલવાથી આનંદ અનુભવાય છે. કોઈને દુઃખ દેવાથી હૃદયમાં ન સમજાય એવી વ્યથા થાય છે અને કોઈનું શુભ કરવાથી આંતર પ્રસુદ્ધ રહે છે. આમ વિવેકથી માણસ લાભલાભ ને જ્યાંજ્યા સમજતાં શીખે છે. અજ્ઞાનને જેમ જેમ તે વધુ ઓળખતો થાય છે, તેમ તેમ જ્ઞાનની વધુ નજીક તે થતો જાય છે. અજ્ઞાનનો અધકાર હવે તેને સ્પષ્ટ સમજાય છે અને જ્ઞાનના પ્રકાશમાં તેના નેત્રનાં પોપચાં અણમીચાયાં રાખતાં તે ટેવાતો જાય છે.

હવે તેને તેની સ્થિતિનું ભાન થાય છે. તે દર્દથી ને વેદનાથી અકળાય છે. અધો જેમ લાકડી ઠોકતો ભીંત જોળે, તેમ તે હાંફેલો ફાંફેલો ચારેગમ નિરાધાર જેમ જોતો હોય છે; મોંધારાના આધારને શરણે જવા તે તલસી રહ્યો હોય છે. હવે તેનામાં વૈરાગ્ય જન્મે છે, રાગદ્વેષ તેને અસર કરી શકતા નથી. માન-અપમાન તેને આંધી શકતા નથી, સ્તુતિથી તે ફૂલાતો નથી, નિંદાથી તે હીઝરાતો નથી, વિશ્વબંધુવની ભાવનાનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ તે બની રહે છે. જગતમાં તે રહે છે પણ જગતનો મેલ એને સ્પર્શ કરી શકતો નથી. તે કર્મ કરે છે, પણ તેના ફળની તેને તૃષ્ણા રહી નથી. હવે કર્મ એને અધનકર્તા રહ્યાં નથી. સિદ્ધિ કે રિદ્ધિની તેને પરવા નથી. મનથી, વચનથી કે કર્મથી તે પવિત્ર ને એકનિષ્ઠ છે. તેનાં કર્મ ને તેની વાણી તેના આત્માની વિશાળતાનું પ્રતિબિંબ છે. તેને ભાઈ નથી, બહેન નથી, સગાં નથી, સહોદર નથી; છતાંય આખું વિશ્વ તેનું કુટુંબ છે. તેને પોતાની કાંઈ મિલકત નથી. સર્વ પાપથી તે વેગળો છે, દુરાચારથી તે દૂર છે, અજ્ઞાનમાં હવે એ અટવાય એમ નથી, અધનમાં એ અધાય તેમ નથી. હવે તે સ્થિતપ્રજ છે, હવે તે જ્ઞાની છે, હવે તે સ્વતંત્ર છે.

સમસ્ત દુનિયાપ્રત્યે એને પ્રેમ છે, એ પ્રેમી છે. વનનાં ઝાડ ને પહાડના પથ્થર એના શુ. ૨૧

મિત્રો છે. પણ, પક્ષીઓ ને માણસો એના દોસ્તો છે. એ સૌપર વહાલ રાખે છે ને સૌ એના પર વહાલ રાખતાં શીખે છે. એને કોઈની સાથે વેર નથી, કોઈને એ ધિક્કારતો નથી, કોઈને એ મારતો નથી, કોઈને એ નિંદતો નથી. એ પરમ અહિંસક છે, પરમ સત્યવાદી છે, દુનિયાના દંભની એના પર અસર નથી. એ નિર્દોષ છે, નિર્મલ છે, નિરહંકારી અને નિર્ભય છે. એ કોઈને દુઃખ નથી દેતો અને એટલે એ પરમસુખી છે, એ કોઈનું પડાવી લેવા ઇચ્છા નથી કરતો અને એટલે એ પરમ સંતોષી છે, એ કોઈના દોષ જોવા નથી ખેસતો અને એટલે એ પરમ પવિત્ર છે. પ્રેમભરી એની દૃષ્ટિ છે, શ્રદ્ધાભરપૂર એની વાણી છે, તપ એ એનું જીવન છે.

એના શબ્દે શબ્દમાંથી ભકિતનું માધુર્ય ઝરે છે, આખું વાતાવરણ એના નાદથી શાન્તિ અનુભવે છે. એ એવો શાન્તિપ્રચારક છે. અસત્ય એનાથી દૂર નાસે છે, અજ્ઞાન એની આગળ ડોકાતું નથી. એ મહાજ્ઞાની છે, ભકત છે, તપસ્વી છે, એ જન્મે છે અને તોય એ સદાનો ઉપવાસી છે. એ કર્મ કરે છે અને તોય એ સદાનો ત્યાગી છે. એ શ્વાસ લે છે અને તોય એ સદાનો અહિંસક છે. એ દેહધારી છે અને તોય એ વિદેહી છે. જીવવાનો એને મોહ નથી અને મૃત્યુની એને ઉતાવળ નથી. મુક્ત તો એ છેજ અને જગતની મુક્તિ કાળે એ મથે છે. જગતની એ સેવા કરે છે, પણ જગતની પાસેથી એ સેવાની આશા રાખતો નથી. અતિ દૈન્યથી એ રહે છે, પણ વૈભવની એને તૃષ્ણા નથી. સૌ પર એ દયા રાખે છે, પણ કોઈની દયાની એને પરવા નથી.

દુનિયા એની આગળ માથું નમાવતી આવે છે, પિપાસુઓ એને ચરણે જ્ઞાન પીવા આવે છે, દુઃખિયાં આશ્વાસન કાળે આવે છે, ભકતો સત્સંગ કાળે આવે છે. એનાં વચનામૃતથી અનાથને માતાપિતાની હાંકે મળતી લાગે છે, રીખાયલાંને મુક્તિ મળતી લાગે છે, ધવાયલાંને રૂઝ વળતી લાગે છે, કોઈ એની વાણીમાં શાન્તિ શોધે છે, કોઈ શરણુ શોધે છે ને કોઈ ભવિષ્ય ખોળે છે. દુનિયા આખીને માટે એનાં દાર ખુલ્લાં છે, દુનિયા આખીને માટે એનું જીવન પ્રેરક છે, દુનિયા આખીને માટે એનો જન્મ સાર્થક છે.

એ પુણ્યશ્લોક સત્યનો અણીશુદ્ધ પાલક ધર્મરાજ ભક્તિભાવલીનાં એનાં લોચન, પ્રેમભાવ-લીનું એનું હૃદય, દયાભાવલીની એની વાણી.

ધર્મપાલનની આ ઉંચામાં ઉંચી ભૂમિકા છે. આપણું તે ધ્યેય હો, આપણા સૌ પ્રયત્નો તે દિશાએ હો, આપણી ગતિ પ્રગતિ હો, તેવા ધર્મરાજના ચરણમાં આપણા કોટિ કોટિ પ્રણામ હો. ૐ તત્સત્. (ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૮ના “સાહિત્ય”માં લખનાર:-શ્રી રમણલાલ પી. સોની)

૧૪૪-૬૬ અંગ્રેજનો સંન્યાસ

શ્રીયુત રોનાલ્ડ નિક્સન બનારસ યુનિવર્સિટીમાં અંગ્રેજના પ્રોફેસર હતા. હવે નિક્સન સાહેબે વૈરાગ્ય લઈ પોતાનું નામ ‘વેરાગી’ રાખ્યું છે. હવે એ ભગવાં વચ્ચે ધારણ કરી, ગળામાં કંઠી-માળા ધારણ કરી, વૈષ્ણવ તિલક લગાવી રાતદિવસ આનંદકંદ પ્રજ્ઞયંત્ર શ્રીકૃષ્ણના ભજનમાં લીન રહે છે. બનારસ મૂડી દઇ એમણે અલ્મોરામાં પોતાનો નિવાસ રાખ્યો છે. પ્રભુ દરેક અંગ્રેજને આવીજ સન્મતિ આપે. તથાસ્તુ.

(તા-૨૮-૧૦-૧૯૨૮ ના “હિંદુ” માંથી)

૧૪૫-મહારાજા અશોક અને ભિક્ષુનો સંવાદ

x x x x x
x x x x x

પટણા શહેરથી ગંગાને સામે કિનારે બહુ મોટું મેદાન છે. હાલમાં તેને હરિહરક્ષેત્ર કહે છે. પહેલાં કોઇ સમયે ત્યાં જંગલ હતું, એ જંગલમાં બે મનુષ્ય વાતચીત કરી રહ્યા છે. તેમાંના એકે શિકારીનાં કપડાં પહેર્યાં છે. તેને ખભે ધનુષ્ય છે અને કમરે તલવાર લટકે છે. તેના અંગે અંગમાં વીરતા દેખાઇ આવે છે, એવો એ બહાદૂર યુવાન છે. બીજો ભગવાં વસ્ત્ર સજેલો વૃદ્ધ મનુષ્ય છે. વૃદ્ધ હોવા છતાં તેના મુખની કાંતિ શાંતિમય છે. બગલમાં એક ધાયલ પક્ષી છે અને પાસેજ એક ધવાયેલું હરણનું બચ્ચું ઉભું છે. તેના તરફ તે એકાગ્રચિત્તે નોંધ રહ્યો છે. એ બંનેની વાતચીત સાંભળો:-

શિકારી:-ઓ વૃદ્ધ! તું કોણ છે, ક્યાં રહે છે અને આ શું કરે છે?

વૃદ્ધ:-હું ભિક્ષુ છું, ચુરુને નામે મેં સર્વ પ્રાણીઓની સેવા કરવાનું વ્રત લીધું છે, અહીંથી અર્ધા માઇલ ઉપર વિહારસ્થાન છે ત્યાં રહું છું.

શિકારી:-કહે નોંધએ કે, આ પક્ષીને તેં બગલમાં દબાવેલું છે અને આ હરણના બચ્ચા પ્રત્યે તું ધ્યાનપૂર્વક નોંધ રહ્યો છે, એમાં તારો શો ઉદ્દેશ છે?

ભિક્ષુ:-મેટા! જે કંઈ કહેવાનું હતું તે કહી દીધું! શું મારે હજી કંઈ વધારે કહેવાની જરૂર છે? સાંભળ. બુદ્ધદેવની આજ્ઞા છે કે, સર્વ પ્રાણીઓની રક્ષા કરો! બુદ્ધદેવના સંપ્રદાય શિષ્યો એજ વ્રત લે છે. આ પક્ષી કોઇના બાણથી ધાયલ થયું છે અને આ હરણનું બચ્ચું પણ એજ પ્રકારે ધવાયેલું છે. પ્રાતઃકાળનું નિલકર્મ પરવારીને હું અહીં ટહેલતો હતો, ધાયલ પક્ષી આવીને મારા પગે ભીડાઇ ગયું, મેં એને જોળામાં લીધું અને આશ્વાસન આપતો હતો; એટલામાંજ હરણનું બચ્ચું મારી પાસે લગડાતું લગડાતું આવીને આજોટવા લાગ્યું. મેં તેના ધા સાફ કર્યો અને કપડું ફાડીને ધા ઉપર બાંધ્યું. આથી લોહી નીકળતું બંધ થઇ ગયું છે. હવે હું વિચાર કરું છું કે, આને હું વિહારસ્થાને શી રીતે લઇ જાઉં અને ત્યાં તેની દવાદાર કરીને જંગલમાં છુટું મૂકી દઉં? વિહારસ્થાન અહીંથી થોડે દૂર છે. હું વૃદ્ધ છું અને વિચારું છું કે, આ બચ્ચાને દુઃખ ન થાય તેમ કેવી રીતે ઉપાડું અને વિહારસ્થાને જલદી પહોંચું? બીજો કોઇ ભિક્ષુ આજીવનમાં દેખાતો નથી એટલે વિચાર કરી રહ્યો છું.

શિકારી:-પાખંડી સાધુ! આ બધી તારી પ્રપંચી વાતો છે. તું એમનું માંસ ખાવા ઇચ્છે છે, તેથી તેને ઉપાડી જાય છે! સાંભળ, એ બંને મારાં બાણથી ધાયલ થયેલાં છે. મેંજ તેમને મારેલાં છે. તેમના ઉપર મારો અધિકાર છે, તારો અધિકાર કંઈજ નથી! બીજાના માલને તું દબાવવા માગે છે, એવું બની શકશે નહિ. એમને અહીંજ મૂકી દે અને સીધો તારે માર્ગ ચાલ્યો જ.

ભિક્ષુ:-(શિકારી તરફ નોંધને) ક્ષત્રિ! આર્યધર્મના ભિક્ષુને આવાં દુર્વચન કહીને કોઇએ અપમાન કર્યું નથી. મને લાગે છે કે તું ધર્મને જાણતો નથી, અથવા તો તેં આજસુધીમાં ભગવાન બુદ્ધનું નામ સાંભળ્યું નથી કે જેમણે જગતના કલ્યાણને માટે પોતાનું રાજપાટ લજી દીધું, સંસારને સર્વ કલેશોથી મુક્ત કર્યું અને નિર્વાણનો માર્ગ દેખાડ્યો. તેમના શિષ્ય શાશ્વત્તુ નામ પણ તેં સાંભળ્યું નથી. ઠીક, હવે હું તને અમારા ચુરુની આજ્ઞા કહું છું:-

દુઃખીઓને મદદ કરો.

રોગીઓને દવા આપો.

અજ્ઞાનીઓને વિદ્યા આપો.

ભૂખ્યાંને અન્ન આપો.

તરસ્યાંને પાણી આપો.

નાગાંને વસ્ત્ર આપો.

અમે ભિક્ષુ બનીને અમારી શક્તિ પ્રમાણે આ ધર્મનું પાલન કરીએ છીએ. હે ક્ષત્રિ! તે વગર સમજાયે મને આ દુર્વચનો કહ્યાં છે તેથી મને ખોટું લાગ્યું નથી. સૌ પોતપોતાની સમજણ પ્રમાણે વર્તે છે. તું મને કાવે તો બીજી પણ વધારે ગાળો ભાંડી લે, મને શરીરનો મોહ નથી. આ તો મને સાધુ સમજીને મારે શરણે આવ્યાં છે. શરીર પડે તો ભલે, પણ અમારે શરણે આવેલાંને અમે જીવતા છતાં લજી દેતા નથી! અભારે મને ધર્મપાલનનો જે રૂડો અવસર મળ્યો છે, તેમાંથી મને વંચિત રાખવો એ તને ઘટતું નથી.

ક્ષત્રી:- (સ્વગત) અહો! મેં તો આવો સાધુ આજસુધીમાં પણ જોયો નથી તેમ આવી વાતો પણ સાંભળી નથી; પરંતુ મને આ સાધુનો વિશ્વાસ આવતો નથી. એના સ્થાનમાં જઈને સત્યાસત્યની ખાત્રી કરવી જોઈએ! (પ્રત્યક્ષ) ઠીક, હું આ ધાયલ હરણને મારી પીઠ ઉપર ઉઠાવું છું. ચાલો, તેને વિહારસ્થાનસુધી પહોંચાડી જઈએ!

ભિક્ષુ:- નહિ, તારી દાનત કેવી છે તે હું જાણું છું. તું અધર્મી છે, અધર્મને લીધેજ તને મારો વિશ્વાસ નથી. તું મારી સાથે ભલે આવ; પરંતુ આ પ્રાણીઓને હાથ ન લગાવ! તેઓ તારા ઉપર તિરસ્કાર વર્ષાવે છે અને તારા શરીરની ગંધ પણ તેમને સારી લાગતી નથી, તારા સ્પર્શથી તેમને દુઃખજ થશે! હા, તું એટલું કર કે, હરણને ઉઠાવીને મારી પીઠ ઉપર રાખ અને તેને કપડાથી ખરાબર બાંધી દે!

ક્ષત્રી હરણને હાથ અડકાડે છે, અત્યારસુધી તો હરણ આરામથી ભિક્ષુની પાસે પડ્યું હતું; પરંતુ તેનો હાથ અડતાંજ તે ચીસો પાડે છે, પક્ષી પણ ગભરાઈને ડચકાં ખાવા લાગે છે.

ભિક્ષુ:- ક્ષત્રિ! તું જોતો નથી કે, તેમને તારા ઉપર તિરસ્કાર છે, તેઓ તારાથી ડરે છે? જો, મને કેવાં ચોંટી જાય છે! જો કે મારી પાસે આવ્યાં તેમને અર્ધાં ઘડી તો થઈ નથી!

ક્ષત્રી:- વાહ! એ તો બધી કહેવાની વાતો છે, પશુઓમાં આવી બુદ્ધિ ક્યાંથી આવી?

ભિક્ષુ:- ક્ષત્રિ! તું હજી પણ ધર્મને જાણતો નથી. પશુ, પક્ષી, વૃક્ષ વગેરે કોઈપણ પ્રેરણા-રહિત નથી! જેવું જેમનું શરીર છે, તેજ પ્રમાણે તેમનામાં બુદ્ધિ પણ છે. તેં જેવું હશે કે, જ્યારે કસાઈ કે મચ્છીમાર શેરીમાંથી પસાર થતો હોય છે ત્યારે કુતરાં તેમજ બીજાં પક્ષીઓ પણ તેમને જોઈને કારમી ચીસો પાડે છે. સાધુઓને જોઈને તેઓ એવું નથી કરતાં! ભયાનક જંગલનાં પશુઓ પણ નવા સાધુને જોઈને પોતાની ધૂંછડી પટપટાવતાં તેની પાસે આવે છે. તેમને હિંસક અને અહિંસકની ઓળખ હોય છે. હિંસકને જોઈને તેઓ દૂર નાસી જાય છે. વૃક્ષો પણ પ્રેમદષ્ટિએ જોવાથી પ્રસન્ન થાય છે. અમારો ધર્મ અહિંસા છે. “અહિંસા પરમો ધર્મઃ” એ બુદ્ધદેવનું વચન છે.

ક્ષત્રી આશ્ચર્ય પામે છે, સાધુની નિર્ભયતા અને પ્રેમનો તેના ઉપર અજબ પ્રભાવ પડેલો દેખાય છે. તે શાંતપણે ઉભો છે અને સાધુ તેની મદદ માગે તેનીજ રાહ જોઈ રહ્યો છે. સાધુ પણ તેની સાથે બોલતો નથી. હરણને પોતેજ પોતાની પીઠ ઉપર લાદી લઈને તથા પક્ષીને બગલમાં ધાલીને તે વિહારસ્થાન તરફ જાય છે. ક્ષત્રી પણ તેની પાછળ પાછળ જાય છે. ચાલો, પાઠક! અમારી પાછળ આપ પણ ચાલ્યા આવો. જુઓ! સામેજ વિહારસ્થાન દેખાય છે, કેટલાક જીવાન ભિક્ષુઓ વૃદ્ધ ભિક્ષુને જોઈને દોડતા આવી રહ્યા છે. એકે હરણને વૃદ્ધની પીઠ ઉપરથી ઉતારી પોતે ઉઠાવી લીધું છે અને સૌ ચૂપચાપ વિહારસ્થાન તરફ જાય છે!

ઓહો! વિહારસ્થાન શું છે? એ તો નવી દુનિયા છે! આપે પહેલાં કદી પણ નહિ જોઈ હોય! જુઓ, ચારે બાજુ પાકી ઓરડીઓ બંધાયેલી છે; પશુ-પક્ષીઓ સ્થળે સ્થળે નિર્ભયપણે ઘૂમી રહ્યાં છે. અહીં રક્તપિત્તિયાં અને કોઠીયાંની દવા ચાલે છે. ભિક્ષુ જાતેજ તેમના ધાને ધોઈ મલમપટ્ટી લગાડે છે; અહીં રોગીઓને દવા અપાય છે. પેલાં પક્ષીઓના ધા ઉપર પાટા બંધાઈ ચૂક્યા છે અને તેઓ વૃક્ષો ઉપર બેઠાં છે. અહીં ગાય, ભેંસ, બકરી, હરણાં વગેરેની દવા થાય છે. આ મેદાનમાં પાટા બાંધેલાં પશુઓ આરામથી બેઠેલાં છે. કેટલાંક હરેફરે છે અને

કેટલાંક વાગોળતાં દેખાય છે. જુઓ ! આ પાટશાળા છે, વિદ્યાર્થીઓ લણી રહ્યા છે અને અધ્યાપકો બહુ પ્રેમથી લણાવી રહ્યા છે ! અહીં મત-મતાંતરે ઉપર શાસ્ત્રાર્થ ચાલી રહ્યો છે. આ ઓરડામાં કચેરી બેઠી છે. શહેરના લોકો પોતાના ઝગડા અને મુકદ્દમાના ફેંસલા કરાવવા અહીં આવે છે ! ન્યાયપૂર્વક ન્યાય કરાય છે ! રાજને ત્યાંના કરતાં પણ અહીં વધારે ભીડ છે ! વિહારસ્થાન શું છે ? સાચેજ ધાર્મિક જગત છે ! કેટલું લાંબુ-પહોળું સુશોભિત સ્થાન છે, વચ્ચે કેટલાંય વીધાનું પાકું સરોવર છે, કિનારા ઉપર સુંદર વેલબુટ્ટા શોભી રહ્યા છે ! આ લિશ્તુઓ હાથમાં હથોડા લઈને મૂર્તિઓ ઘડી રહ્યા છે ! સૌનાં મુખ પ્રસન્ન છે ! વિહારસ્થાન દોઢ-બે માઇલથી ઓછું લાંબુ-પહોળું નથી, હજારો સાધુઓ અહીં રહે છે. વિહારસ્થાન એટલે જાણે એક સાઈ જેવું ગામજ છે !

જુઓ ! આ એજ લિશ્તુ કે જેમને આપણે જંગલમાં જોયા હતા, તેઓ ગરમ પાણીથી હરણુ અને પક્ષીના ઘા ધુવે છે. ખતેના ઘાને મલમપટ્ટા બાંધીને હવે તેમને વિહારમાં છૂટાં મૂક્યાં છે. ખતે વૃક્ષની છાયામાં આરામથી બેસી ગયાં છે અને પોતાના ઉપકારકપ્રત્યે પ્રેમદષ્ટિથી જોઈ રહ્યાં છે. ખીજાં પણ કેટલાંયે પક્ષી તે લિશ્તુની પાસે ચીંચીં કરતાં આવી પહોંચ્યાં છે. લિશ્તુ પ્રેમપૂર્વક તેમને પંપાળે છે ! દવા આપાઈ ગઈ છે ! જુઓ, કેઈ લિશ્તુ પશુઓને ઘાસ નીરે છે, તો કેઈ દાણા ખવડાવે છે ! આ બૌદ્ધ સાધુઓ સંપૂર્ણ અહિંસક છે, તેઓ નથી તો કેઈથી ડરતા કે નથી કેઈ તેમનાથી ડરતું. ભગવાને ગીતામાં કહેલા “જ્ઞાનીને કેઈને ભય હોતો નથી, તેમ જ્ઞાનીથી કેઈને ભય થતો નથી” આ વચનનો અહીં પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળે છે ! જંગલમાં જોયેલો પેલો ક્ષત્રી લિશ્તુઓનાં કાર્યોપ્રત્યે આશ્ચર્યદષ્ટિથી જોઈ રહ્યો છે ! લિશ્તુ પોતાના કામકાજમાં હજુસુધી લાગ્યો રહ્યો હતો એટલે ક્ષત્રી તરફ તેનું ધ્યાન નહોતું. હવે તે કામકાજથી નિવૃત્ત થતાં તેની દાષ્ટ પેલા ક્ષત્રી તરફ જાય છે, તે હસીને કહે છે:—

લિશ્તુ:—ક્ષત્રિ ! કેમ, તને મારી વાતનો વિશ્વાસ આવ્યો ? અમે શુદ્ધ ભગવાનના દાસ અને ચરાચર(જડ-ચેતન સર્વ)ના સેવક છીએ. અમારાથી ખતે છે ત્યાંસુધી અમે ભગવાન શુદ્ધ નિષેધેનું કેઈ પણ કાર્ય કરતા નથી.

એક ખીજે લિશ્તુ આવીને આ લિશ્તુના કાનમાં કંઈક કહે છે, લિશ્તુ હસીને ઉભો થઈને કહે છે.

લિશ્તુ:—અહો ! મહારાજ અશોક ! મેં તો અત્યારસુધી આપને ક્ષત્રીના નામથી બોલાવ્યા છે, હું જાણતો નહોતો. આપનો જય હો ! અમ લિશ્તુઓને રાજદરબારમાં જવાની જરૂર હોતી નથી, તેથી અમે દેશના રાજને ઓળખતા નથી. આપ જુઓ છો કે, અમે તન, મન અને વચનથી આપના રાજ્યની સેવા કરી રહ્યા છીએ. જુઓ, આ છોકરાઓ રાજધાનીમાંથી અમારી પાસે ભણવા આવ્યા છે, તેમને અહીં ધર્મનું શિક્ષણ મળે છે, તેઓ સાચા દેશભક્તો થશે. જુઓ, આ લડાઈ કે ટંટો-ફિસાદ કરનારાઓ સાધુઓના ન્યાયથી જેવા રાજ થાય છે તેવા ન્યાયાધીશના ન્યાયથી રાજ થતા નથી. ચિકિત્સા વગેરે કરવું એ પણ એક લોકોપયોગી કાર્યજ છે. એ બધું કામ અમે કંઈપણ બદલો લીધા સિવાય કરીએ છીએ. જેઓ અમારી પાસે ધર્મનો ઉપદેશ લેવા આવે છે, તેમને અમે ધર્મનું શિક્ષણ આપીએ છીએ. હે રાજન્ ! આપનો જય હો ! અમે સૌ લિશ્તુઓ આપને આશીર્વાદ આપીએ છીએ કે, આપનું રાજ્ય એ ધર્મરાજ્ય હો. આપના રાજ્યમાં પ્રજા રામરાજ્યને પણ ભૂલી જાશે. તથાસ્તુ !

અશોક:—ભગવન્ ! મેં આપને પ્રપંચી અને કપટી કહ્યા હતા, એ વચનો મારા મુખે ભૂલથી નીકળી ગયાં છે, મને આપ ક્ષમા કરશો ?

લિશ્તુ:—(હસીને) રાજન્ ! આપે તો એ વચનો ભૂલમાં કહ્યાં હતાં, પણ અમને કેઈ જાણીજૂઝીને ગાળો ભાંડે કે દુર્વચન કહે તો પણ તેને અમે ક્ષમા આપીએ છીએ. જેઓ અમારી સાથે ખરાખ વર્તન રાખે છે તેની સાથે પણ અમે ભલામીની વર્તીએ છીએ. જે અમારા ઉપર વૈર રાખે છે, તેના ઉપર પણ અમે પ્રેમજ રાખીએ છીએ, જે અમને મારવા માટે લાત ઉગામે છે, તેના પગોમાંથી અમે કાંટા કાઢીએ છીએ અને જેઓ અમને ધપા મારે છે, તેમના ઉપર અમે પ્રેમપૂર્વક હાથ ફેરવીએ છીએ; કેમકે એ પણ અમારો ધર્મ છે. ભગવાન શુદ્ધની આજ્ઞા છે કે “સંસારના પ્રાણીમાત્ર

ઉપર પ્રેમ કરો, તેમના અપરાધ જુઓ નહિ ! તેઓ અજ્ઞાની છે, અજ્ઞાનીનું અજ્ઞાનજ્ઞ એની જડ-તાનું કારણ છે. જ્ઞાનીને સૌ આત્મવત્ છે. અમે તેમના ઉપર વેર શી રીતે રાખી શકીએ ? ધર્મપદ ગ્રંથમાં બુદ્ધદેવ કહે છે કે “જેમ ભાગ્યાનૂયા છાપરામાંથી પાણી ટપકયા કરે છે, તેમજ અજ્ઞાનીઓના અંતરમાંથી અશુદ્ધ અને હાનિકારક સંકલ્પો નીકળ્યા કરે છે; અને જેમ સારા છાપરા ઉપરથી પાણી વહી જાય છે અને ટપકતું નથી, તેમજ જ્ઞાનીઓ ઉપર થયેલો ક્રોધ તેમના ચિત્તમાં ટકી શકતો નથી અને તેમને નુકસાન કરી શકતો નથી.” બીજે સ્થળે સદ્ગુરુજી કહે છે કે “જે ધર્મને જાણે છે, તેજ ધાર્મિક છે; જેનામાં વેર, અજ્ઞાન, દ્વેષ અને ઈર્ષ્યા નથી, તેજ બુદ્ધને શિષ્ય અને બુદ્ધધર્મનો ભિક્ષુ છે.” એક અન્ય સ્થાને કહ્યું છે કે “જેનામાં ક્રોધ નથી તેનેજ શાંતિની નિદ્રા આવે છે. જેણે ક્રોધને રજા આપી છે તેના તરફ તો દુઃખ ખિચાઈ નજર પણ કરતું નથી.” એક આ વચન પણ છે કે “ક્રોધને જીતવા જેવું બીજું કોઈ કામ નથી. ક્રોધથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ક્રોધાગ્નિ ક્રોધ કરનારને પ્રત્યક્ષ અગ્નિની પેઠે બાળ્યા કરે છે. જે તિરસ્કારના બદલામાં તિરસ્કાર કરે છે, તેને શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી; પણ જે તિરસ્કારના બદલામાં પ્રેમ વર્ષાવે છે, તેજ શાંતિ પામે છે. આજ સાચો ધર્મ છે. વિજય કરવાથી પણ ઘૃણા ઉપજે છે; કેમકે પરાજિતને દુઃખ થાય છે. જેણે નેજય પરાજય બંનેનો ત્યાગ કર્યો છે, તેજ સુખી અને શાંત છે.” ધર્મપદમાં લખ્યું છે કે, કોઈની સાથે તુંકારાથી ન બોલો; કેમકે તે પણ તમને તુંકારો કરશે; આથી દુઃખ થશે ! ભગવાન એક પ્રસંગે કહે છે કે “જ્ઞાની એજ છે કે જેણે મન, વચન અને શરીરને વશ રાખ્યાં છે !” હે રાજન્ ! આપનાં વચનોનો ખ્યાલ પણ મને રહ્યો છે કે નહિ તે આપ પોતેજ સમજી લેજો. સાંભળો—

બોદ્ધબાદ ધરતી સહે, કાંટા ટૂટી વૃક્ષ; કુટિલ વચન સાધુ સહે, સમદર્શી નિર્પક્ષ.

અમે બધા ધર્મના સેવક છીએ; અમારો અનાદર ભલે કોઈ કરે, અમે કોઈનો અનાદર કરતા નથી. એવું કરીએ તો અમને આર્થભિક્ષુ કાણ કહે ? અમે ભગવાન બુદ્ધના શિષ્ય શી રીતે કહેવાઈએ ?

ભિક્ષુનાં ચિત્તાકર્ષક વચન અને શિક્ષાપ્રદ હિતકર વાણી સાંભળીને અશોકનું હૃદય પ્રેમથી ભરાઈ આવ્યું. પ્રેમપ્રવાહ તેનાં નેત્રોમાંથી બહાર નીકળી રહ્યો છે. તેની નમેલી આંખોમાંથી આંસ ટપકી રહ્યાં છે. હાથ જોડીને તે ભિક્ષુઓ પાસે જવાની રજા માગે છે. રાજા મહેલે જઈને આખો દિવસ આજના દૃશ્ય ઉપર વિચાર કરી કરીને રાત પડતાં પલંગપર સૂઈ રહ્યો છે; અર્ધી રાત વીતી ગઈ છે; વિચારમાં ને વિચારમાં હવે નિદ્રા આવી ગઈ છે. પછી સવાર થતાંજ તે વિચાર કરે છે:—

“ઓહો ! કાલે મેં કેવું ઉત્તમ સાચા ધર્મનું દૃશ્ય જોયું હતું ! હજુસુધી મેં કોઈ પણ ધર્મ સ્વીકાર્યો નથી. મારે કોઈ પણ ધર્મનો અવશ્ય આશ્રય લેવો જોઈએ. પેલા ભિક્ષુઓનો ધર્મ કેવો જીવંતો જાગતો ધર્મ છે ! ક્ષણભરમાં તેનું હૃદય પલટાઈ જાય છે. આર્થધર્મના સાચા ભિક્ષુઓ નિઃસંદેહ ધર્મની જીવંતી જાગતી મૂર્તિ છે ! તેમનું જીવનજ ધર્મરૂપ છે; તેમનો ધર્મ માત્ર ગ્રંથોમાંજ મૂકી રાખેલો નથી, પરંતુ તેમનાં શરીર, મન, બુદ્ધિ, વાણી અને કર્મ એ બધાંજ ધર્મસ્વરૂપ બની રહેલાં છે. વાદ-વિવાદવાળા ધર્મથી કેઈજ લાભ નથી. તેનાથી તો ઉલટી અશાંતિજ થાય છે.

આમ વિચાર કરીને પછી રાજા અશોક ભિક્ષુઓનો શિષ્ય બન્યો. તેણે ન્યાયપૂર્વક રાજ્ય કર્યું. તેના રાજ્યમાં વાદ ને બકરી એક ચારે પાણી પીતાં હતાં. પુત્રો માતાપિતાની સેવા કરતા હતા અને સ્ત્રીઓ પતિ ઉપર પ્રેમ રાખતી. જેટલા મઠ હતા તે બધાય ઔષધાલય, વિદ્યાલય અને ન્યાયાલયરૂપ બની ગયા હતા. ભિક્ષુઓ પૂરી નિષ્કામતાથી (પાછ પણ લીધા સિવાય) શિક્ષણ આપતા, દવા આપતા અને ન્યાય કરતા હતા ! વધારે શું કહીએ ? અશોકનો સમય ઇતિહાસનો સુવર્ણ-સમય હતો અને સંસારી, વિષયાસક્ત અને રાગદ્વેષવાળા મનુષ્યોની દૃષ્ટિ ફેરવી દઈને તેમને સમદર્શી બનાવવાનો સમય હતો !

x

x

x

x

(‘ભક્તિ’ માસિકમાંના શ્રી. ભોલે બાબાના લેખમાંથી અનુવાદિત)

૧૪૬-નવજુવાનોનો જીવનધર્મ

કુમારોની મૈત્રી હું ઝંખું છું. જુવાનોનો હું આશક છું. તેમના પ્રતિ હું શ્રદ્ધાની નજરે જોઉં છું. આવતી કાલની પ્રજાનું વિધાન પરિષદો અને ધારાસભાઓના કાગળોના ઠરાવોદ્વારા નહિ, પણ આજના યુવકોના મક્કમ, મુંગા, મરણીયા નિશ્ચયદ્વારા થઇ રહ્યું છે. સૌકેટિસના, એ યોગીના શિષ્યોએ એવાં નવખળો સળ્યાં કે જેણે યુરોપમાં નવવિચાર અને નવજીવનનું ધડતર કર્યું. મુસોલિની અને એના શ્યામ ઝળખકે નૂતન સંગઠિત ઇટાલીને જન્માવ્યા આ પૃથ્વીની ક્ષિતિજ ઉપર દેખાયા, તે પહેલાં ઇટાલિયન પ્રજાને પુનર્જીવન આપનારા મેઝિની અને ગેરિબાદીના ઝંડા નીચે એકત્ર થનાર જુવાનો હતા.... બુદ્ધ અને શંકર, એ બન્ને પુરુષવરોએ જ્યારે જગદ-વિજય આરંભ્યો ત્યારે પણ યુવકોજ હતા. બન્નેએ ભારતવર્ષમાં નવપ્રાણ પ્રકટાવ્યા. જુવાનોજ સમાજ પ્રજા અને રાષ્ટ્રોના તારણકાર બન્યા છે.

x

x

x

નવસર્જન-પુનરુત્થાન-નહિ કે અતુકરણ એ આજના ભારતીય યુવકનું કર્તવ્ય છે. ... રશિયાની યુવક-પ્રવૃત્તિમાં રશિયન યુવકની વિચારક્રાન્તિને સૌથી મહત્વનું સ્થાન આપવામાં આવે છે. યુવાન રશિયા અર્વાચીન બેળાનાં મૂલ બરાબર મૂલવી બન્યું છે. કાળ કૃત્યકદમ ધસ્યો બધ છે. ભારતના જુવાનો! તમારે કાળની ગતિની સાથે હોડ ખેલવી પડશે; નહિ તો તમે ભરતીના ઓવાળની પેઠે કાંડે ફેંકાઇ જશો-કોહી જશો અને નાશ પામશો....રશિયા, તેના જીવનના પુનર્વિધાનમાં-પુનર્વિધાનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં-નારીને બહુ મહિમાવતું સ્થાન આપે છે. અને જ્યાંસુધી હિંદી નારી પ્રજાના જીવનમાં એવું માનવતું પદ નહિ પામે, લાંસુધી હિંદુસ્થાનની શક્તિ રમણે નહિ ચઢી શકે.

x

x

x

મુસોલિનીએ માંડેલી યુવક-પ્રવૃત્તિએ ઇટાલીમાં કોઇ અજબ ચેતના મૂકી છે. જગતના સમર્થમાં સમર્થ કાર્યવિરોના સમોવડ નરતરીકે હું મુસોલિનીની કિંમત આંકું છું. મુસોલિનીની જીવનકથા અદ્ભુત છે. લુહારનો છોકરો મહેતાજી બન્યો, અખબારનવેશ બન્યો, દેશપારી મેળવીને પરદેશમાં ભટક્યો, ઇટો પાડનાર શ્રમજીવીતરીકે સ્વીટઝરલંડમાં ગુજરો કર્યો. મુસોલિની મહા-યુદ્ધમાં લડ્યો, તેનાં સ્વપ્નેના ચૂરેચૂરા થઇ ગયા; મુસોલિનીની આંખો ઉઘડી ગઇ; પણ મુસોલિની નિરાશ ન થયો. મુસોલિનીએ યુવકોને એકત્ર કર્યા, તેમનો સંઘ યોજ્યો, તેમને ભાવના અને મહેત્ત્વા અર્પી; અને આજનું નૂતન ઇટાલી જગતને આજી રહ્યું.

x

x

x

જર્મનીની યુવક-પ્રવૃત્તિ એ યુરોપની સર્વથી વધારે વિખ્યાત યુવક-પ્રવૃત્તિ છે. સમાજના શિષ્ટાચારો અને બંધનો તોડીને સ્વાધીનતાની ખુશખોદાર હવાના શ્વાસ લેવા અધીર બનેલા એક યુવકે એ પ્રવૃત્તિને જન્મ આપ્યો. એ પ્રવૃત્તિનું નામ વોન્ડર વોધેલ-ભટકતાં પંખેર! કેવું સુંદર નામ! અને એ યાદ રાખજો કે, બર્લીનના એક જઠ્ઠા ધોરણમાં લણુતા કાર્લ શીયર નામના નાના વિદ્યાર્થીએ આ 'ભટકતા પંખેર'ની પ્રવૃત્તિ આરંભી. એને લાગ્યું કે, એની શાળા તો કારાગાર છે. એને જંગલોમાં અને ગામસીમોમાં નિર્બંધ રઝાળાટની ઝંખના બગી અને 'ભટકતાં પંખેર' જર્મનીના પ્રત્યેક ભાગમાં નીકળી પડ્યાં.

x

x

x

હિંદુસ્થાનની યુવક-પ્રવૃત્તિને હું હિંદુસ્થાનના પોતાના આદર્શો, હિંદુસ્થાનની પ્રતિભા, હિંદુસ્થાનના વ્યક્તિત્વના આલિંગનરૂપ બનતી જોવા ઇચ્છું છું. જર્મનીની યુવક-પ્રવૃત્તિનાં અનેક સુંદર લક્ષણો છે. સાદાઇનો પ્રેમ, શિસ્તપ્રત્યે પ્રીતિ અને ગ્રામ્યજનોની સેવા અર્થે ગ્રામ્ય

પ્રવાસોની પ્રથા-એ આ પ્રવૃત્તિનાં સુંદર લક્ષણો છે...હું હિંદુસ્થાનની યુવક-પ્રવૃત્તિને અહ્મચર્ચના આદર્શ અને ભાવનાના પાયા ઉપર ઘડતર પામતી જોવા ઇચ્છું છું. x x x x

ચાવન એ નવસર્જનની શક્તિનો અખંડ ઝરો છે. યુવાનો! ઋષિઓના શાશ્વત્વના વારસદારો! હિંદી આદર્શોથી પ્રેરિત બનીને, નૂતન ભારત સર્જવાને કટિબદ્ધ થાઓ. હિંદુસ્થાનની તવારીખમાં નવો શક આરંભો.... કોઈ કોઈ વાર યુવકો મને કહે છે-અમે દરિદ્ર છીએ, અમે અબળા છીએ, અમે નિર્બળ છીએ, અમે શું કરી શકીએ?' અને તેમને હું જવાબ આપું છું-‘તમે દરિદ્ર છો, બહુ સાફ. તમે અબળા છો, ખરાબ છે; પણ તમે નિર્બળ છો એવી વાણી કદી ન વદજો. યુવકો! તમારા અંતરમાં ગુપ્ત શક્તિના ભંડાર ભર્યા છે; તમારા ભીતરમાં મહાશક્તિ પોટેલી છે. એ શક્તિને જગાડો, તેનો ધોધ વહેવો ઘો અને ભારતવર્ષના ખૂણેખૂણે ખળભળી ઉઠશે. પ્રકાશના પુત્રો! ગુપ્ત પ્રકાશને બહાર આણો અને પૃથ્વીને અજવાળો.’

x

x

x

આયલાંડમાં પ્રતિવર્ષે શારીરિક ખેલોના ઉત્સવ થાય છે ત્યારે હજારો આયરિશો એ ઉત્સવમાં ભાગ લે છે. જર્મનીની યુવક-પ્રવૃત્તિ જંગલો અને સીમોમાં ભટકવાના શોખને-ખેતરી જીવનને પ્રાધાન્ય આપે છે. જુવાન જર્મન છોકરાઓ અને છોકરીઓ પર્વત ઉપર ભટકતાં જ હોય છે અને માઇલોના માઇલો પગપાળા અથાક રખડતા જ હોય છે. જાપાનમાં રમતગમતો ફરજિયાત છે. વિદ્યાર્થીઓને શિયાળાના ખરફ ઉપર ચાલવું પડે છે. જુવાન કુમારો અને કુમારીઓ કંઈ જીવન જીવતાં શીખે છે અને હિંદી કુમારો અને કુમારીઓ? તેઓ ખાસ કરીને જ્યારે ફોલોજમાં પ્રવેશે છે ત્યારે બહુજ સુકુમાર બની જાય છે. હવે વખત આવી પહોંચ્યો છે કે જ્યારે હિંદુસ્થાનના પ્રત્યેક યુવક અને યુવતીને સમજાઈ જવું જોઈએ કે, આજે હિંદુસ્થાન જે શિક્ષણ માગે છે તે સુકુમારતાનું નહિ, પણ મનુષ્યત્વનું શિક્ષણ માગે છે. હિંદુસ્થાનના યુવકોએ પુરુષ બનવું જોઈએ છે. હિંદુસ્થાનની યુવતીઓએ શક્તિના અવતાર બનવું જોઈએ છે. વજ્રાંગ બનો. એ આજના હિંદી વિદ્યાર્થીનો જીવનમંત્ર બનવો જોઈએ છે.

x

x

x

યુવકો! સેવાની મશાલ લઈને તમે જનપદોમાં ભટકો. ભારતવર્ષનાં રાંક ગ્રામ્યજનો તમારા આગમનની વાટ જોઈ રહ્યાં છે, સાચું ભારતવર્ષ ગામડાંઓમાં વસે છે. ભારતવર્ષના પ્રાણ ગ્રામ્યજનોનાં હૈયામાં ધબકે છે. ભારતીય પ્રજાનું નવવિધાન તળિયેથી થવું જોઈએ છે. ગ્રામ્ય ઉદ્ધારની યોજનાઓ રચો અને એ ભાવનાના ભેખધારી બનો. ક્ષુધા, કંગાલિયત, અજ્ઞાન, અનારોગ્ય-એ બધાં તત્ત્વોએ ગ્રામ્ય પ્રજાને નિષ્પ્રાણ બનાવી દીધી છે. તેમને આરોગ્યનાં પ્રાથમિક સત્રોતનું પણ જ્ઞાન નથી; તેઓ નિર્બળ છે, નૂતન જગદ્ગોળનું તેમને કશું જ ભાન નથી, હિંદી આદર્શો અને ભાવનાઓનું તેમને કશું જ જ્ઞાન નથી અને રોજંદી રોટી માટેનો તેમનો તરફડાટ દયાપાત્ર છે. ગ્રામ્ય જનતાના સેવકો જોઈએ છે, ગામડાંઓના ઉદ્ધારકો જોઈએ છે; અને ગ્રામ્ય જનતાની સેવા એટલે હિંદી પ્રજાની સેવા, ગ્રામ્ય જનતાનો ઉદ્ધાર એટલે હિંદી પ્રજાનો ઉદ્ધાર, ગામડાંઓનું પુનરુત્થાન એટલે ભારતવર્ષનું પુનરુત્થાન.

(સાધુ વસવાણીના વ્યાખ્યાનમાંથી “સૌરાષ્ટ્ર” તા. ૨૭-૧૦-૨૮)

૧૪૭-ગ્રામ્ય શિક્ષણ

શિક્ષણનો પ્રચાર એજ ભારતવર્ષની સઘળી મુશ્કેલીઓના નિકાલનો ઉપાય છે; પરંતુ જ્ઞાનને ઠાંસી દેવું, એનું નામ શિક્ષણ નથી. સાચું શિક્ષણ તો જાતિઅનુભવથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. અનુભવ એજ સર્વોત્તમ શિક્ષક છે. ગામડાંના લોકોને પુસ્તકીયા શિક્ષણની જરૂર નથી, તેમને તો જીવનના-પયોગી શિક્ષણની જરૂર છે. ત્યાં પુસ્તકો ગોખાવવાનો કે પરીક્ષા અપાવવાનો સવાલ નથી, પરંતુ જીવનની મહાન અને કપરી પરીક્ષામાંથી પસાર થવાનો પ્રશ્ન છે.

માટે સાચા શિક્ષકનું કામ માત્ર અનુભવમાટેનાં સાધન રજુ કરવાનું છે, તેનું કામ તેમને અનુભવ મેળવવાને ઉત્સાહિત કરવાનું છે. ભૂલો થાય તોપણ નવીન અનુભવ માટે ઉત્સાહ આપવો અને અનુભવનાં પરિણામો ઉપરથીજ સત્ય સમજવું એજ સાચા શિક્ષકનું કામ છે. શહેરી લોકો તૈયાર દવાઓમાં વિશ્વાસ રાખે છે અને રોગો દૂર કરવા માટે તેનેજ વાપરવાની જરૂર માને છે; પરંતુ શિક્ષણનો અર્થ કંઈ એવો નથી અનુભવ તથા પરીક્ષાને માટે સંયોગો ઉભા કરવા અને પરીક્ષાને માટે ઉત્સાહ આપવો, એજ સાચું શિક્ષણ છે.

હાલમાં ફરજિયાત શિક્ષણ અને ગામડાંમાં વધુ શિક્ષણ ફેલાવવાના પ્રશ્નો ચર્ચાઈ છે. શહેરના લણેલા-ગણેલા લોકો એમ સમજે છે કે, ગામડીઆઓ વાંચતાં-લખતાં શીખી જાય તેના બહુ બહુ લાભ બતાવવામાં આવે છે. કોઈ કહે છે કે, ગામડીઆઓ અભણ હોવાથી લોકો તેમને ઠગે છે, તેથી તેમને લખતાં-વાંચતાં આવડશે તો તેઓ ઠગાશે નહિ. કોઈ કહે છે કે, તેથી તેમને બહારની દુનિયાનું જ્ઞાન થશે કે જેનાથી તેઓ તદ્દન અજ્ઞાન છે. કોઈ કહે છે કે, વાંચતાં-લખતાં શીખવાથી છોકરાઓને એકાદી સતાવી શકશે નહિ અને ગામમાં કંઈ કામ નહિ મળે તો તેઓ શહેરમાં નોકરી કરીને ચાર પૈસા કમાઈ શકશે.

હાલના પુસ્તકીયા લણતરનો ગ્રામ્યજીવન સાથે ખીલકુલ સંબંધ નથી, તેથી બાળકોને પોતાનાં ગામ અને ખેતીના પ્રશ્નોનો નિકાલ કરવામાં તેમને કંઈ પણ મદદ મળતી નથી. આજ કારણે ગામડીઆઓ પોતાનાં બાળકોનો વખત લણવામાં ગુમાવવા કરતાં તેમને ખેતરોમાં કામે લઈ જવાનું વધારે પસંદ કરે છે. શિક્ષણ તરફ તેઓ આટલા બધા ઉદાસીન હોવાનું એજ કારણ છે કે, એ શિક્ષણ તેમના નિત્યજીવનમાં મદદ નહિ કરતાં તેમની વિરુદ્ધ જાય છે. આપણે ગામડીઆઓને તેમની આ ઉદાસીનતા માટે ભલે દોષ દઈએ; પરંતુ જ્યાંસુધી આ દોષોને દૂર નહિ કરીએ ત્યાંસુધી તે શિક્ષણ ગામડીઆઓનાં મનને આકર્ષી શકશે નહિ.

શિક્ષણ-પ્રચારના આ યુગમાં વાંચનાર સાંભળીને આશ્ચર્ય પામશે કે, એમહરત સાહેબ જેવા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન આ અક્ષરજ્ઞાનના પાયા ઉપર રચાયેલા શિક્ષણ-પ્રચારની વિરુદ્ધ છે. તેઓ કહે છે કે, એથી ભલે બીજાઓથી ઠગાવાનો સંભવ ઓછો થાય, પરંતુ બીજાઓને ઠગવાનું બંધ થઈ શકશે નહિ; તેઓ એમ નથી કહેતા કે, સૂર્યતા સારી છે, પરંતુ તેમનું કહેવું એજ છે-અને તે ખરાખર છે-કે ક્રિયાત્મક જ્ઞાન સિવાય માત્ર અક્ષરજ્ઞાનજ ગ્રામ્ય પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવી શકશે નહિ.

એક ગામનું દૃષ્ટાંત આપતાં તેમણે કહ્યું કે, એ ગામમાં નિશાળ છે, તે સારી ચાલે છે; પરંતુ તેમાંથી એક પણ માણસ ગ્રામ્ય પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવી શકે તેવો પાક્યો નથી. ગામમાં વાંદરાંઓનો ઉપદ્રવ છે, રોગચાળો તો જૂદો. કોઈપણ ફસલનો પાક-બચી શકતો નથી. તો પછી કહો તો ખરા કે, જે શિક્ષણ કામમાં ના આવે એવા શિક્ષણથી શો લાભ ?

શિક્ષણ એ આપત્તિઓનો ઉપાય અવશ્ય છે, પરંતુ તે શિક્ષણ ગામડાંની આવશ્યકતાઓને અનુકૂળ હોવું જોઈએ. ગામડાંની સ્થિતિ અને જરૂરીઆતો બિન્ન બિન્ન હોય છે, તેથી તે તરફ પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ. બધાને માટે એકજ પદ્ધતિ શરૂ કરવી જોઈએ નહિ. સિદ્ધાંત એક રહે, પરંતુ પેટાબાબતોમાં બિન્નતા રહે એ ખાસ જરૂરનું છે. શિક્ષણને માટે બાલ્યાવસ્થા એજ ઉત્તમ અવસ્થા મનાય છે. આ અવસ્થામાં મગજ નવા સંસ્કારો ઝીલવાને તૈયાર રહે છે તેથી જે

કંઈ બતાવવામાં આવે છે તેના સંસ્કાર મગજમાં સારી રીતે પડે છે, અને ૨૫ વર્ષની ઉંમર પછી મગજમાં કોઈ એવી સ્થૂળતા આવી જાય છે કે તેથી તે નવી વાતો ગ્રહણ કરવાને તૈયાર હોતું નથી. તેથી અચપણથીજ શિક્ષણની શરૂઆત કરવી જોઈએ.

શ્રીનિકેતનમાં (બંગાળના એક ગામમાં) પણ એમજ કરવામાં આવ્યું છે. ગામના ધરડા-એને એક બાળુએ રાખી બાળકોને શીખવવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. શરૂઆતમાં ગામના લોકોને એકઠા કરીને તેમને મેજીક લેન્ટર્ન (બુદ્ધ ફાનસ) વગેરેથી તળાવોની સફાઈ વગેરેના ઉપાય બતાવ્યા; પરંતુ તેમણે કંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ. પછી તે ગામના છોકરાઓને સફાઈ કેમ રાખવી તે સમજાવ્યું. તેમના બાલચર સંઘો (બાળ સ્કાઉટ ટ્રુપ્સ) રચવામાં આવ્યા અને તેમની સાથે મળીને તળાવ સાફ કર્યાં. તેમને ખેતીની નવી પદ્ધતિઓ અને પ્રયોગો બતાવ્યા અને રોગી-ઓને દવા આપવાનું તથા આગ બૂઝાવવાના ઉપાય સમજાવવામાં આવ્યા. ગામલોકોએ પોતાનાં બાળકોને એ બધાં કામ કરતાં જોયા, ત્યારેજ તેમને તે કામોની ઉપયોગિતા બરાબર સમજાઈ અને તેઓ મદદ કરવા લાગ્યા. આ રીતે છોકરાઓએ આદર્શ રજુ કરી ધરડાએને શિક્ષણ આપ્યું ! સામાન્ય મા-બાપો પોતાનાં બાળકોના કલ્યાણ તરફ આંધળા જેવાજ હોય છે. તેમનો આંધળો પ્રેમ અને અજ્ઞાનજ તેનું મુખ્ય કારણ છે. શ્રીનિકેતનના કાર્યકર્તાઓ અને શિક્ષકો એ વાત સમજી ગયા કે, બાળક કંઈપણ સારું કામ કરી બતાવે છે ત્યારે તેમનાં માબાપ તેમની પાસેથી જરૂર શિક્ષણ લે છે અને તેઓ પોતે પણ તે કામમાં ભાગ લેવા માંડે છે. ગામડાંનાં બાળકોના બાલચર સંઘો રચીને તળાવોની સફાઈ, આગ વખતે સેવા, દવા વહેંચવી વગેરે કામ શરૂ કરવામાં આવ્યાં, ત્યારે વૃદ્ધો પણ તેની ઉપયોગિતા પ્રત્યક્ષ જોઈને તેમાં મદદ કરવા લાગ્યા. પ્રથમ જ્યારે બાલચર સેનાઓ શરૂ કરી અને તેમને ક્વાયત, કસરત વગેરે કરાવવામાં આવતી ત્યારે લોકો કહેતા કે, આ તો અમારાં છોકરાંને લડાઈમાં લઈ જવાની તૈયારી થઈ રહી છે ! પરંતુ ધીમે ધીમે તેમનો તે સંદેહ દૂર થયો અને તેમને આ પ્રવૃત્તિ ઉપર વિશ્વાસ બેઠો.

કાર્યની શરૂઆતને માટે એમજ ઠીક સમજાયું કે, ગામની નિશાળનેજ આ બધાં કાર્યોનું કેન્દ્ર બનાવવી. આથી શિક્ષકને નેતા બનાવીને બાલચર સંઘો ઉભા કરવામાં આવ્યા. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, ગામનાં બાળકોમાં આસ્પાસન અને સહકારની ભાવના જાગૃત થઈ; અને તેની અસર ગામના લોકો ઉપર પણ થઈ. તેમણે પરસ્પરના સહકારથી પોતાના ઝગડા આપસમાં પતાવવાનું શરૂ કર્યું. એક ‘સુરલ’ નામના ગામમાં જમીનદારનાં કુટુંબમાં ઝગડો ચાલતો હતો, ત્યાં શિશુ-પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું. તેમાં એકઠા થઈને કામ કરવાનું પરિણામ એ આવ્યું કે, અંદર અંદરના ઝગડા દૂર થયા અને બધાએ મળીને એક બાલચર-સમિતિ (સ્કાઉટ કમિટી) રચી. જમીનદારોએ પણ તેમાં સૌની સાથે મળીને સ્વહસ્તે તળાવોની સફાઈ કરી.

આ પ્રમાણે ‘લુહારગઢ’ નામના એક બીજા ગામમાં લોકોએ પણ પોતાનો મુર્દખો આપસ-માંજ પતાવી લીધો. ત્યાં પીવાના પાણીનું માત્ર એકજ તળાવ હતું અને ઝગડાનું કારણ પણ એજ હતું. ત્યાં બાલચર-સંઘ ઉભો કર્યો અને તેણે બીજું તળાવ સાફ કરી આપ્યું એટલે બધા ઝગડા મટી ગયા. એકત્ર થઈને ક્વાયત કરવાથી તથા રમતો રમવાથી સહકારની જે ભાવના જાગૃત થાય છે, તેજ ગ્રામ-સેવામાં દરબખતે કામ લાગે છે. ગામની સફાઈ તથા રોગચાળા સામે યુદ્ધ કરવાને એજ ભાવનાની જરૂર પડે છે.

સ્કાઉટ માર્સતરો વિચારતા હતા કે, સ્કાઉટોમાં સેવાની ભાવના કેમ કરીને જાગે? તેવામાં એક મેળો આવ્યો. તે પ્રસંગે તેમને સેવા કરવાનો ઠીક પ્રસંગ મળી ગયો. તેમણે કરેલી નિઃસ્વાર્થ સેવાથી ગામના લોકો તેમના ધણા આભારી થયા અને તેમની પ્રવૃત્તિની ઉપયોગિતામાં વિશ્વાસ કરવા લાગ્યા.

‘મોદપુર’ નામના ગામમાં એક ધરમાં આગ લાગી ત્યારે પાડોશીઓએ વાસણ પણ આપ્યાં નહોતાં. પછી એજ ગામમાં સ્કાઉટોએ આગ બૂઝાવવાના ઉપાય બતાવવા માટે એક ખેલ કર્યો.

એક ઝાડમાં આગ લગાડીને તેને તેમણે ધણીજ જલદીથી યુઝાવી દીધી. તેમને જોઇને ગામના લોકોમાં એકસાથે મળીને કામ કરવાનું મહત્વ બરાબર સમજાઇ ગયું. હજારો ઉપદેશોથી જે કામ ન થાત તે એકજ દષ્ટાંતથી થઇ ગયું. આ જોઇને તેઓને એમજ લાગ્યું કે, હવે પછી આગ લાગે ત્યારે બધાએ ભેગા થવું અને તે યુઝાવી નાખવી.

આ જોઇને આજીઆજીનાં ઘણાં ગામોમાં લોકો પોતાને ગામ બાલચર-સંઘ બોલવાની માગણી કરવા લાગ્યા. દરેક ગામે શીખવવાની અલગ અલગ વ્યવસ્થા કરવાનું મુશ્કેલ હોવાથી એક અઠવાડીયાથી મહિના સુધીના નાના નાના અભ્યાસક્રમો શરૂ કરી ગામડાંનાં બાળકોને શિક્ષણ આપવાની યોજના કરવાનો વિચાર ચાલે છે; કેમકે એવા વર્ગોમાં સદાચિન ઉપાય, ખાતર બનાવવું વગેરે ખેતીની પણ આવશ્યક બાબતો થોડાજ વખતમાં તેમને શીખવી શકાય અને પછી ગામની શાળાઓમાં પણ એજ અભ્યાસક્રમો શરૂ થાય.

આ પ્રકારનો અભ્યાસક્રમ શ્રીનિકેતનમાં શરૂ પણ કરેલો છે, કે જ્યાં થોડા સમય માટે છોકરાઓ આવીને શિક્ષણ લે છે અને ઉપયોગી બાબતો સમજી લઈ પોતાને ગામ જાય છે. તેમને સ્કાઉટિંગ, ખેતી, શેત્રંજ અને ગાવીયા બનાવવા તથા કપડાં વણવાનું અને જાપવા વગેરેનું કામ પણ શીખવવામાં આવે છે.

વિદ્યાર્થીઓ પોતાના પગ ઉપર ઉભા રહી કંઈક કમાણી કરી શકે એવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય એ પણ આ શિક્ષણનું એક અંગ છે. આને તેઓ ગૃહઉદ્યોગ (હોમ પ્રોજેક્ટ) કહે છે. એનો ઉદ્દેશ એવો છે કે, વિદ્યાર્થીઓને કોઈ પણ એવી ખાસ બાબતમાં યોગ્ય બનાવીને ઘેર મોકલવા, કે જેથી તેઓ જાતે ગામમાં કંઈક કામ કરી શકે. બાળકોમાં પોતાને હાથે કંઈ પણ કામ કરવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છા હોય છે; પરંતુ વર્તમાન શિક્ષણપ્રણાલીમાં તો આ ઇચ્છાને કચરીજ નાખવામાં આવે છે, કે જે ઇચ્છાને ઉત્તેજવાથી આગળ ઉપર ધણીજ ફાયદો થાય તેમ હોય છે. માણસ બચપણથીજ કંઈ ને કંઈ કરવાનું શીખે છે. થોડા સમયમાં કપડાં-શેત્રંજ વગેરે વણવાનું તથા શાકભાજી ઉત્પન્ન કરવાનું વગેરે શીખી લઇને છોકરાઓ જ્યારે પોતાને ગામ જાય છે, ત્યારે શિક્ષકોની દેખરેખમાં તેમની પાસે એજ કામ તેમને ઘેર શરૂ કરાવવામાં આવે છે. આથી તેમને સ્વાવલંબનનું શિક્ષણ મળે છે અને આવકનો ઉપાય પણ મળી આવે છે, કે જેથી તેઓ પોતાના કુટુંબને કાંઈ પણ મદદ કરી શકે છે.

પોતાની નાની નાની વાડીઓમાં શાક-ભાજી ઉત્પન્ન કરીને ગામમાં શાકની ખોટ પૂરી પાડવામાં આવે છે, કે જેના અભાવથી લોકો બિમારીના ભોગ થાય છે. આમાં કચરો, પાચખાનાં તથા જાણીનો ઉપયોગ પણ સારી રીતે થઇ શકે છે.

આથી બાળકોને જે અનુભવ અને શિક્ષણ મળે છે તે બહુ કિંમતી હોય છે. પોતે સાથમાં રહીને બગીચો કરાવવો અથવા ખેતી કરાવવી એજ ગ્રામ્ય શિક્ષણનો મૂળ આધાર હોવો જોઈએ. આથી તેમને જીવનનિર્વાહનું ધણું વિશાળ ક્ષેત્ર મળી રહેશે.

બાળાયતની સાથે સાથે છોકરાઓને વાંચવા-લખવાની રુચિ પણ ઉપજાવી શકાય, એમાં જબરદસ્તી કરવાની જરૂર નહિ પડે. પોતાનો હિસાબ રાખવો તથા ખેતીવાડીનાં પુસ્તકો વાંચવામાં તેમનું મન જલદી લાગે છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ તરફ આગળ વધવા માટે પણ આમાં પુષ્કળ અવકાશ છે. આની સાથે ભૂતળશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, પદાર્થ-વિજ્ઞાન, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર વગેરેનું પણ અધ્યયન કરાવી શકાય છે. જમીનની પેદાશ, જમીન સરખી કરવી, માટીની પરીક્ષા કરવી, પાણી એકઠું કરવું, બંધ બાંધવા, નહેરો કરવી, હોડી ચલાવવી, તરી જાણવું વગેરે બાબતોનું જ્ઞાન સહેજમાં થઇ શકે છે. ઝાડ-ખીડ, કીડા-મંકોડા, પશુ-પક્ષી વગેરેનો પરિચય જલદી થાય છે; કેમકે એ બધી બાબતોનો બાળાયત અને ખેતીવાડી સાથે સંબંધ છે. ગણિત અને રેખા-ગણિત(ભૂમિતિ)નું જ્ઞાન પણ આની સાથે આપી શકાય. આવા આવા અધ્યયનથી વિશાળ ક્ષેત્ર તેમની દૃષ્ટિ સમક્ષ રજુ થાય છે.

હાલની શિક્ષણપદ્ધતિમાં સૌથી મોટો દોષ એ છે કે “બાળક પોતાના અનુભવથીજ કંઈ પણ લાભ મેળવી શકે છે” એ વાતમાં આપણને વિશ્વાસજ નથી. તેમને આપણે માત્ર દાન આપવા માગીએ છીએ, તેમને સ્વાશ્રયી થવા દેતા નથી. આપણે તેમને એવીજ વાતો ગોખવાની ફરજ પાડીએ છીએ, કે જેને આપણે પોતેજ ભૂલી જવાતું યોગ્ય ગણીએ છીએ. આપણે તેમને ધરના સ્વાભાવિક જીવનને અદલે વર્ગોના ઔરડાઓમાં પૂરી દૃષ્ટિ તેમના ઉપર આગસ અને ગુલામીનો બોજો લાદીએ છીએ.

જ્યાંસુધી બાળકો જાતમહેનતનું તથા તે દ્વારા મેળવેલી કમાણીનો ઉપભોગ ધરનાં માણસોની સાથેજ રહીનેજ કરવાનું મહત્ત્વ ન સમજે, ત્યાંસુધી તેમનું શિક્ષણ અધુરુંજ માનવું જોઈએ. નાગરિકતા(સીટીઝનશીપ)ના પણ શિક્ષણ માટે ઉપરોક્ત બાબતો જરૂરી છે. જે ગામડાંમાં સહકારિતાના સિદ્ધાંતોના પ્રચાર કરવો હોય તો તેનો સૌથી સરસ ઉપાય એ છે કે, ગામના કેટલાક છોકરાઓ મળીને પોતાની ઉપજ એકસાથે વેચે અને જરૂરી ચીજો એકસાથે મળીને ખરીદે. આથી તેમના હૃદયમાં સહકારિતાના જે સિદ્ધાંતો જામી જશે તે તેમને આગળ ઉપર બહુ કામ આવશે.

ધરની વાડીમાં બગીચો કરવો અને શાળામાં બગીચો કરવો એમાં બહુ ફેર છે. શાળાના બગીચામાં છોકરાઓને લાણતરના સમય પછી ઘેર જવાને વખતે જખર્સ્તીથી કામ કરવું પડે છે, રળના દિવસોમાં તેની દેખરેખ રાખનાર કોઈજ નથી હોતું, વળી માસ્તર સાહેબ તેને પોતાની મીલકત સમજે છે; જ્યારે ઘેર બગીચો કરવાથી તેનું મન તેમાં લાગેલું રહે છે, તેની સંભાળ રાખનાર ઘરમાં કોઈને કોઈ દરવખત હાજર હોય છે, તેથી તેનો નાશ થવાનો પણ ભય રહેતો નથી. એમાં છોકરાઓનું ધ્યાન બહુ જલદી લગાડી શકાય છે.

જ્યાંસુધી આપણે બાળકોને નાનપણથીજ આપણી દેખરેખ નીચે, સામાજિક અને આર્થિક બાબતોમાં સ્વયં અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાના સંયોગો નહિ આપીએ ત્યાંસુધી શિક્ષણપ્રથા સુધરી શકવાની નથી.

શ્રીનિકેતનના શિક્ષકો એજ પ્રયત્ન કરે છે કે, જે કોઈ ગામમાં શાળા હોય ત્યાં આ બાબતોનો પ્રચાર થાય અને શાળાના શિક્ષકો આવી બાબતોનું શિક્ષણ છોકરાઓમાં ફેલાવે. જ્યાં શાળા નથી ત્યાં રાત્રિશાળાઓ ખોલીને અથવા સ્કાઉટોદ્વારા એ બાબતોનું શિક્ષણ તે ગામના છોકરાઓને અપાય. તેમને પોતાનાં ઘરોમાં ઉપયોગી શાક-ભાજી પેદા કરવાનું શિક્ષણ આપીને તે પ્રમાણે કરવાનો ઉત્સાહ અપાય અને તેમના બગીચા વગેરેની સંપૂર્ણ દેખરેખ રખાય, એને માટે થોડા ખર્ચની જરૂર પડશે, પણ તેનો પ્રબંધ તેજ ગામમાંથી થવો મુશ્કેલ નથી; કેમકે આ બાબતના લાભ સૌને સહેલાઈથી સમજાશે.

આ રીતમાં સૌથી વધારે લાભ એ છે કે, તેમાં પ્રત્યેક બાળકની જૂદી જૂદી રુચિ ઉપર ધ્યાન અપાય છે. બધાને એકજ બીબામાં ઢાળવામાં આવતા નથી, ભિન્ન ભિન્ન રુચિ અને શક્તિઓવાળાં બાળકોને એક પ્રકારના શિક્ષણના બીબામાં ઢાળવાનાં જે ખરાબ પરિણામ આવે છે તે આમાં હોઈ શકતાં નથી.

વાડી કરવી વગેરેનું સામાન્ય શિક્ષણ તો ગામડાંમાંજ આપી શકાય; પરંતુ એક એવા વિદ્યાલયની જરૂર રહેશે કે જ્યાં આ વિષયોની સાથે સાથે ઉદ્યોગ-ધંધાઓનું ઉચ્ચ શિક્ષણ પણ અપાય. જે વિદ્યાર્થીની જે દિશામાં વિશેષ રુચિ દેખાય, તેને તે બાબતમાં વિશેષજ્ઞ બનાવવો જોઈએ, તેને ગામના કોઈ ને કોઈ ખાસ કામને યોગ્ય બનાવવો જોઈએ.

આપણે ગામનાં બાળકોને ગામના કામને યોગ્ય બનાવવાનાં છે, કે જેથી તેમને પોતાના ગામમાંજ પેટ ભરવાની સગવડ મળી જાય અને તેમને ગામડાં છોડીને શહેરોમાં મજુરી કે નોકરી કરવા જવું પડે નહિ. બાળકોને ગામની આવશ્યકતાઓની પૂર્તિને યોગ્ય બનાવી દેવા, એજ ગ્રામ્ય શિક્ષણપ્રણાલીનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ.

લોકો કહે છે કે, તેમાં ધાર્મિક શિક્ષણને પણ સ્થાન આપવું જોઈએ. હું કહું છું કે “ભૂએ

લજન ન હોય ગુપાલા, યહ હો અપની કંઠી માલા.” અમે ધાર્મિક શિક્ષણના પાઠ લખાવવાના પક્ષમાં નથી. બીજાઓની સેવા કરતાં શીખવું, એથી વિશેષ ધાર્મિકતા શી હોઈ શકે? ગ્રામસેવક સંઘ તો આ ભ્રાતૃભાવ અને સેવાના આદર્શ ઉપરજ રચાયો છે. ગ્રામસેવાનાં સઘળાં કાર્યો આ સેવાના આદર્શને દષ્ટિ સમક્ષ રાખીનેજ કરવાં જોઈએ; ત્યારેજ તેની સફળતા છે. ધર્મ એ કોઈ એવી ચીજ નથી કે જે નિયમિત ખોરાક કે દવાની પેઠે પાઠોદ્ધારા બાળકોને પાઈ દેવાય. સેવા કરવાથીજ ધાર્મિક ભાવો જાગે છે અને આપણે સેવા પણ ધાર્મિક ભાવનાથીજ કરવી જોઈએ.

ગ્રામસેવાને માટે તન-મન લગાવીને કામ કરનારાઓની જેટલી જરૂર છે તેટલી મકાનની જરૂર નથી; એને માટે તો તન-મનથી કામ કરનાર માણસોનીજ જરૂર છે. હા, ધન પણ જરૂરી આખતોમાં ઉપયોગી છે ખરું, પણ તેનાજ ઉપર કંઈ બધો આધાર રહેલો નથી. શહેરોમાં ચાલે છે તેમ આમાં પણ ખાલી રાજનૈતિક ઉત્તેજનાની પેઠે મોઢાની વાતોથી ચાલી શકશે નહિ. ખરી જરૂર તો તેમની સાથે કામ કરીને તેમને કામમાં યોજવાની છે.

(‘વિશાકભારત’ના જન્યુઆરી ૧૯૨૯ ના અંકમાંથી વ્યોહાર રાજેન્દ્રસિંહ એમ. એલ. સી.ના લેખનો અનુવાદ.)

૧૪૮-તિલક અને લેનિનના જીવનમાં અદ્ભુત સામ્ય

રશિયાના મુક્તિદાતા લેનિન અને હિંદના રાષ્ટ્રધીર લોકમાન્ય તિલક એ બંનેની જીંદગીના બનાવોમાં આશ્ચર્યજનક સામ્ય હતું. એ નીચેની વિગતોપરથી જણાશે.

તિલક અને લેનિન એ બંને પોતપોતાના દેશના શિક્ષણવિભાગના કર્મચારીઓને ઘેર જન્મ્યા હતા. તિલકનો જન્મ રત્નાગિરિમાં ૧૮૫૬ ની સાલમાં થયો હતો. એ સમયે એમના પિતા શ્રી ૦ ગંગાધર રામચંદ્ર તિલક એક મરાઠી શાળાના શિક્ષક હતા. એમને શરૂઆતમાં માસિક પાંચ રૂપિયાનો પગાર મળતો હતો. ધીરે ધીરે ઉન્નતિ કરતા કરતા તેઓ કેળવણી ખાતાના મદદનીશ ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટર થયા. લેનિનનો જન્મ ૧૮૬૦ ના એપ્રિલમાં થયો હતો. એ સમયે એમના પિતા ઇલિયા નિકોલેવીચ બિલિનો મિત્ર વિર્સકમાં સ્કૂલ ઇન્સ્પેક્ટર હતા.

તિલક અને લેનિન બંનેને પોતાના પિતાના મૃત્યુનો આઘાત ૧૬ વર્ષની વયે સહન કરવો પડ્યો. તિલકના પિતાનો સ્વર્ગવાસ ૧૮૭૨ માં થયો; અને લેનિનના પિતાનું અવસાન ૧૮૮૬ માં થયું.

તિલક અને લેનિન બંનેએ કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો હતો-એકે મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં અને બીજાએ સેન્ટ પિટર્સબર્ગની યુનિવર્સિટીમાં. એ બંનેની સામે સરકારી પદ, આનંદમય જીવન, નોકરીના અંધકારમાંથી સ્વતંત્રતાનો પ્રકાશ જોવો, એ બધું હતું. એ ઉપરાંત એ બંનેને ‘ધર્મરત્નું કાર્ય’ મનુષ્યદ્વારા પૂરું કરાવાય છે’ એવી કલ્પના હતી. એ ઇચ્છા બંનેએ પાર પાડી. કાયદાનો અભ્યાસ કરી લીધા પછી એ બંનેએ એવો નિશ્ચય કર્યો કે ‘આપણે પોતાના નવયુવાન સાથીઓ સાથે મળીને દેશની સ્વતંત્રતા માટે કાર્ય કરવું.’ એ બંનેને એ મહત્ત્વ કાર્યમાં સહાય કરનારા સાથીઓ પણ મળ્યા.

તિલક અને લેનિન બંનેને પોતાની જીવાનીમાં રાજ્ય તરફથી કષ્ટ વેડવું પડ્યું. લેનિનને ૧૭ વર્ષની ઉંમરે સજા થઈ. એમને કોકુસ્કીનો નામના ગામમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા. લોકમાન્ય તિલકને તથા એમના મિત્ર અગરકરને, કોલ્હાપુરના દિવાન બહાદુરની વિરુદ્ધ કંઈક લખ્યું એથી, ચાર મહીનાની સજા થઈ; અને બંનેમિત્રો ૧૮૮૨ ના જુલાઈમાં જેલમાં ગયા. આ રીતે ભવિષ્યનાં કાળાં વાદળાંની છાયાનાં તેઓને પોતાની યુવાવસ્થામાંજ દર્શન થયાં.

તિલક અને લેનિન એ બંનેનાં કાર્યકેન્દ્રો પોતપોતાનાં દેશનાં એવાં શહેરો હતાં, જે સંસ્કૃતિ

અને કેળવણીનાં ધામ ગણાતાં. પૂના હિંદી રાજકીય ક્ષેત્રમાં મહત્વની જગા છે અને સેન્ટ પીટર્સબર્ગ રશિયન જ્ઞાનપિપાસુઓનું યાત્રાસ્થળ છે.

જનતા ઉપર પ્રભાવ

તિલક અને લેનિન બંને પત્રકારો હતા. પત્રને પ્રતાપે જનતાપરનો તેઓનો પ્રભાવ દિન-પ્રતિદિન વધતો જતો હતો. તિલકનું પત્ર ‘કેસરી’ (સિંહ) હતું; અને લેનિનનું પહેલું પત્ર ‘ધસ્કા’ (ચિણુગારી) હતું. બંનેના પત્રકારતરીકેના જીવનની શરૂઆતમાંજ અડચણ ઉપરિચિત થઈ હતી. લેનિનનો સહાયક અને સહકારી પ્લેખેનો લવિષ્યમાં આર્થિક પરિવર્તન થાય એવું ધમ્મજોતો હતો; અને એ પત્ર સાવચેતીભરી ભાષામાં રાખવા ચાહતો હતો. અતિ વિદ્વાન પુરુષોની પેઠે એનામાં સંદેહનો વાસ હતો; અને પોતાના વિચારો પ્રગટ થઈ જવામાં શો ભય છે એ સમજનાર માણસની પેઠે, તે સમાલોચના મોટા મોટા ગોળ ગોળ શબ્દોમાં કરી જાણતો. લેનિન એથી વિરુદ્ધ હતો. એ એવું ધમ્મજોતો કે, જે કંઈ કહેવું હોય એ નિડરપણે કહી નાખવું. ગોળ ગોળ શબ્દોમાં લેખ લખવાની એ વિરુદ્ધ હતો. તિલકના સહકારી આગરકર પણ પ્લેખેનો જેવા વિચારના હતા. એમને લાગતું હતું કે, તિલક સંપાદનવિભાગમાં માર્ગદર્શકનું કાર્ય કરવા માગે છે અને એ રીતે લોકો-પર પોતાનો પૂરો પ્રભાવ જમાવવા ધમ્મજોતો. લેનિનને ‘ધસ્કા’ છોડી દેવું પડ્યું. પાછળથી એ પણ નરમ વિચારનું થઈ ગયું. લેનિને બીજું પત્ર ‘પેડા’ ચાલુ કર્યું. તિલક અને લેનિનનો લોકોપર જે જખરો પ્રભાવ પડ્યો એનું રહસ્ય એ હતું કે, તેઓ બંને પ્રચારકની નીતિએ કાર્ય કરતા હતા. એની શૈલિ પણ બહુ સરળ હતી. તેઓ બંને ખેડુતોસંબધી લખતા. તેઓ ધણી મહત્વની વાતો કરતા; પણ એ પોતાની ભાષામાં નહિ, જનતાની ભાષામાં.

હાલમાં એક અંગ્રેજી પ્રગટ કરેલ ‘શ્રી મધ્સ ઇન રશિયા’ નામના પુસ્તકમાં લેનિન વિષે જે લખ્યું છે એ તિલકને પણ લાગુ પડે છે.

“ઇતિહાસમાં લેનિનનું સ્થાન અપૂર્વ છે. એના સ્મારકમાં મોસ્કોમાં એક સંસ્થા છે. ત્યાં લેનિને લખેલા કાગળના જેટલા ટુકડા મળે એ બધા ભેગા કરી રાખવામાં આવે છે; અને લોકો એનું અધ્યયન કરે છે. રાજનૈતિક વાર્તાલાપમાં ‘લેનિને કહ્યું છે કે’ એ શબ્દો લોકોની જીભે હોય છે. કોઈ પણ વાતના અર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે એ શબ્દો નિશ્ચિત પુસ્તક જેવા ગણાય છે, રાજનૈતિક ગીતા જેવા થઈ રહ્યા છે.”

લેનિન ખરેખર અદ્ભુત પુરુષ હતો. એની અદ્ભુત દૃઢતા, પોતામાં અને પોતાના ધ્યેયમાં શ્રદ્ધા, મનુષ્ય અને પરિસ્થિતિવિષેનું તેનું અથાક જ્ઞાન, બધા લોકો સાથે સાદી સાધારણ ભાષામાં વાતચીત કરવાની આવડત, પોતાના સ્વાર્થપ્રત્યે બેપરવાઈ વગેરે કારણોને લીધે એ બીજા લોકોથી હિન્ન થઈ જાય છે અને મહાન ગણાય છે.

(તા. ૨૩-૧૨-૧૯૨૮ ના “બે ઘડી મોજ”માંથી)

૧૪૧-વૃંદાવનમાં ગ્રામ્યસેવા શિક્ષણવર્ગ

વૃંદાવનના પ્રેમ મહાવિદ્યાલયના આચાર્ય જીગલકિશોરે તેમની સંસ્થાદ્વારા ગ્રામ્ય સેવકો તૈયાર કરવા માટે એક મોટી અને રસિક યોજના મને મોકલી છે. યોજનાનો આરંભ ગયા ડિસેમ્બરથી થયો હતો. હવે તેઓ લખે છે:-

“ ગ્રામ્ય સેવા શિક્ષણવર્ગ હવે ચાલુ થઈ ગયો છે. પાંચ વિદ્યાર્થીઓ જોડાયા છે; અને લગભગ એક અઠવાડિયાની અંદર બે બીજા વિદ્યાર્થીઓએ જોડાવાનું નક્કી કર્યું છે. હું પોતે અર્થશાસ્ત્ર અને નાગરિકતાના વર્ગ લઉં છું, તે ઉપરાંત તેઓ કાંતવાનું અને પીંજવાનું ભરતભાઈ પાસેથી શીખે છે. અહીંની મ્યુનિસિપાલિટીના દાકતર તેમને ‘સ્વાસ્થ્ય, સફાઈ, શારીરશાસ્ત્ર અને તાત્કાલિક ઉપાયો’ ઉપર વ્યાખ્યાનો આપશે એવો પણ પ્રબંધ થઈ ગયો છે. વળી આ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ અઠવાડિયે એક વાર આસપાસનાં ગામડાંમાં ત્યાંના લોકોની આર્થિક સ્થિતિવિષે આંકડા એકઠા કરવાને જાય છે અને અનુકૂળ ક્ષેત્ર મળી જાય તો એક કે બે ગામડાંમાં એક નાનકડું ખાદીકેન્દ્ર સ્થાપવા અમે વિચારી રહ્યા છીએ. મને આશા છે કે, આ સંસ્થાના બીજા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર પણ આની અસર થશે, અને તેઓ આ કામમાં રસ લેવા લાગશે. હિંદુસ્તાની સેવાદળની એક ટુકડી અમે અહીં ઉભી કરી છે, અને એને અત્યાર કરતાં વધારે ઉપયોગી અને સજીવ બનાવી શકીશું એવી આશા છે.”

વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઓછી છે તેથી વાચકને ચલરાવાનું કંઈ કારણ નથી. દાખલ થવાની બાબતમાં શરતો મૂકવામાં આવી છે તેથી ઘણાખરા રોકાઈ જાય છે અને શરૂઆતમાં એમ થાય એજ સારું છે; કારણ કે માત્ર એવાજ વિદ્યાર્થીઓ આ વર્ગમાં લેવામાં આવે છે જેઓ બે વર્ષનું શિક્ષણ પૂરું કર્યા પછી ઓછામાં ઓછાં દશ વર્ષ ગ્રામ્ય સેવા કરવાને બંધાય. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને દર મહિને ૧૫ થી ૨૦ રૂપિયા સુધી છાત્રવૃત્તિ આપવામાં આવે છે. શિક્ષણક્રમ પૂરો કર્યા પછી વિદ્યાર્થીને તેની કૌટુંબિક જરૂરિયાત પ્રમાણે રૂ. ૩૦ થી ૭૫ સુધી માસિક આપવામાં આવશે. ગ્રામ્ય પુનર્રચનાના કામમાં રસ લેનારા બધા લોકોનું હું આ યોજના તરફ ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. યોજનાની નકલ સંસ્થાના મંત્રીને લખવાથી મળી શકશે. આચાર્ય આ જાતની બીજી સંસ્થાઓને અને સભ્યોને નીચે પ્રમાણેના સહકારને સારું નિમંત્રણ આપે છે:-

(ક) છાત્રવૃત્તિઓ આપીને;

(ખ) અહીં તાલીમ લેતા વિદ્યાર્થીઓ ગ્રામ્ય ઉદ્ધારના કામસંબંધી અનુભવજ્ઞાન બીજી આવી સંસ્થાઓદ્વારા મેળવી શકે એવી જોડવણ કરીને;

(ગ) જે વિદ્યાર્થીઓ અહીં તેમની કેળવણી સમાપ્ત કરી ચૂક્યા છે તેમને ઉપયોગ કરીને;

(ઘ) નાણાંની અને અહીંના વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી ચોપડીઓની ભેટ આપીને;

(ઙ) ઉપયોગી સલાહ અને સૂચનાઓ આપીને; અને

(ચ) વખતોવખત ગ્રામ્ય પ્રશ્નોસંબંધી વ્યાખ્યાનોનો પ્રબંધ કરીને.

આચાર્ય જીગલકિશોરે આ યોજનાનો પ્રારંભ કરીને જે ઉત્સાહ અને હિંમત દર્શાવ્યાં છે તેને સારું તેમને હું ધન્યવાદ આપું છું. જે એને ઠીક ઠીક રીતે ચલાવવામાં આવશે તો એમાંથી મોટાં પરિણામો આવવા સંભવ છે.

(“નવજીવન” તા. ૧૭-૨-૨૬ ના અંકમાં લેખક:-મહાત્મા ગાંધીજી)

અવન્ટીદેશમાં કુરરધર નગરમાં કાતિયાની નામે એક બૌદ્ધ શ્રાવિકા રહેતી હતી. તે એક સમયને વિષયે કોટિકર્ણુ શોણુ નામે સાધુની કથા સાંભળવા ગઈ. આ સાધુ ગર્ભશ્રીમંત હતા. કાનમાં એક કોટિ (કરોડ)ના મૂલ્યની છેલકડી પહેરતા. આવો વૈભવ છોડીને ત્યાગી થયા હતા. કાતિયાની આમ કોટિકર્ણુનું વખાણ (વ્યાખ્યાન) સાંભળે છે ત્યાં ચોરની એક ટોળકીએ એના ઘરમાં ખાતર પાડ્યું. ખાતર પાડીને ચોર ઘરમાં ધર્યા છે ને પેટી-પટારા વીળે છે ત્યાં કાતિયાનીએ દાસીને દીવી પ્રકટાવવા સાડ તેલ લેવા ઘેર મોકલી; તે આવીને જુએ છે તો ઘરમાં ખાતર પડ્યું છે. એટલે તે આવી હતી એવી ને એવી તેલ લીધા વિના પાછી કથામાં ગઈ. ચોરનો નાયક ચોરી કામ ઉપર દેખરેખ રાખતો બહાર ઉભો હતો. એણે દાસીને આવતી ને પાછી જતી જોઈ, એટલે તે કોણ છે, ક્યાં જાય છે, શું કરે છે તે જાણવા સાડ એ પણ દાસીની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. દાસી કથામાં આવીને કાતિયાનીને બધી વાત કરે છે. તે ચોરનાયક પાછળ ઉભો ઉભો સાંભળે છે.

‘એમ ગોકીરો શું કરતી હઈશ ? ચાર લઈ જતા હોય તો પોતાની દીઠી વસ્તુ ભલે લઈ
જાય; પણ હું તો આજ દુર્લભ શ્રવણ સુણું છું એટલે ધર્મમાં અંતરાય કર મા.’

આ સાંભળીને ચોરનાયક ઉંડા વિચારમાં પડી ગયો—‘અહો, ધન્ય છે આ ખાઈને ! બીજાં કથા સાંભળવા જાય પણ મન તો કાં વાર્તાવાળા સુતારભાઈની ઘોડે ખાવળિયે હોય, ને કાં કથાસ્થાનક બહાર ઉતારેલા જોડામાં હોય; પણ આને તો ધર્મશ્રવણ આગળ ધરખાર, ઢેરઢાંખર, માદમત્તા કાંઈ ગણત્રીમાંજ નથી. આવા ધર્મી માણસના ઘરની એક કોડીએ આપણને પચે નહિ, કાચા પારાની ઘોડે રોમેરોમે કૂટી નીકળે. આવાને ઘેર ચોરી કરી તો પછી સર્વ સહા ધરતીમાતાનેય આપણો ભાર અસહ્ય થઈ પડે અને તે સહસા ક્રાંતીને આપણને પોતાના વિશાળ ઉદ્ધરમાંજ ભંડારી દે.’

ચોરી કરતાં કરતા કંઈક માણસોનાં ડોકાં ઉઠાડી દેતાં જોણે પાછું વાળી જોયેલ નહિ એવા આ ચોરનાયકના વજ્રહૃદયને ચીરીને પ્રેમ તથા જ્ઞાનનું પાતાળઝરણું ઝરવા મંડ્યું. કાતિયાનીને ઘેર જઈને જોણે એના ગોડિયાઓએ ઉપાડેલ જોખમ જ્યાં હતું ત્યાંજ પાછું મૂકાવી દીધું, ને ખાતર ખૂરાવી દીધું. અને પછી એ આખા ચોરસમાજને કોટિકર્ણ સાધુની કથા સાંભળવા તેડી ગયો. ચોરનાયક ઉપર કાતિયાનીનોજ પૂરો પ્રભાવ પડી ચૂક્યો હતો, પણ કાંઈ ઊણું હતું તો તે કોટિકર્ણની ધર્મકથાએ પૂરું કર્યું. x x x x સવાર પડ્યું એટલે ચોરનાયક કાતિયાનીને ઘેર જઈને એને પગે પડ્યો અને કહ્યું, ‘અમને સર્વેને ક્ષમા કરો.’

ચોરનાયકે પાછલી રાતનો ઇતિહાસ કહ્યો.

‘ના, બા ! એમ ક્ષમા ન થાય. કેટિકર્ણુ મહારાજ પાસે ચમને બધાને લઈ જાઓ
ને પ્રવ્રજ્યા દેવરાવો.’

તેજ દિવસે એ ચોરોએ સંન્યાસદીક્ષા લીધી ને કુમે કરીને અહ્નંતપદ્ધતિને પામ્યા.

(“નવજીવન”ના તા. ૧૭-૨-૨૯ના અંકમાં લેખક:-શ્રી. દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી)

૧૫૧-રાઈનો મેરૂ!!

કાઉન્સીલનો એક યૂરોપીયન સભ્ય-“બહુ ચિંતાજનક ખબર મળ્યા છે, માધ લૉડ!”

ગવર્નર-“ક્યાંથી? શું ખબર મળ્યા છે?”

સભ્ય-“ખેડા જીલ્લાના લોકોએ કર ભરવાનો ઇન્કાર કરી દીધો છે!”

ગવર્નર-“હે? તમને કોણે સમાચાર આપ્યા?”

સભ્ય-“જીલ્લા કમિશ્નર મિ. વિલ્સન.”

ગવર્નર-“ખરેખર?”

સભ્ય-“હા, માધ લૉડ!”

ગવર્નર-“વાર, કમિશ્નર મિ. વિલ્સનને મારી પાસે મોકલજો.”

x

x

x

x

ગવર્નર-“શું સમાચાર છે, મી. વિલ્સન?”

મિ. વિલ્સન-“ખેડા જીલ્લાના લોકોએ કર ભરવાનો ઇન્કાર કરી દીધો છે!”

ગવર્નર-“શું સમરત જીલ્લાના લોકોએ દરાવ કર્યો છે?”

મિ. વિલ્સન-“નહિ સાહેબ, કેવળ આણંદ અને નડિયાદ તાલુકાના લોકોએ કર ન આપવાની વાત જાણવામાં આવી છે!”

ગવર્નર-“તમને આ સમાચાર કોણે કહ્યા?”

મિ. વિલ્સન-“ડેપુટી કલેક્ટર મી. આઉન તરફથી ખબર મળી છે.”

ગવર્નર-“વાર, મિ. આઉનને મારી પાસે મોકલજો.”

x

x

x

x

ગવર્નર-“વેલ મિ. આઉન! શું સમાચાર છે? શું નડિયાદ અને આણંદ તાલુકાના લોકોએ કર ભરવાનો ઇન્કાર કરી દીધો છે?”

મિ. આઉન-“નહિ સર! કેવળ આણંદ તાલુકાના લોકોએ કર ભરવાનો ઇન્કાર કર્યો છે, નડિયાદ તાલુકાની વાત ખોટી છે.”

ગવર્નર-“આ ખબર તમને ક્યાંથી મળ્યા?”

મિ. આઉન-“આણંદના મામલતદાર મિ. વ્યાસ તરફથી જાણવામાં આવ્યું.”

ગવર્નર-“મિ. વ્યાસને મને મળવા કહેજો.”

x

x

x

x

ગવર્નર-“કેમ મિ. વ્યાસ! તમારા તાલુકાના શા સમાચાર છે?”

મામલતદાર-“સાહેબ! સમાચાર તો ઠીક છે. કંઈ નવાણુની નથી.”

ગવર્નર-“કહે છેને કે, તમારા તાલુકાના લોકોએ કર ન આપવાનો દરાવ કર્યો છે?”

મામલતદાર-“ના, સાહેબ! અમારા તાલુકામાં શાંતિ છે, કેવળ તાલુકાના સામરખા નામના ગામના લોકોમાં અસંતોષ ફેલાયો જણાય છે અને તે લોકો કર ન આપવાની ચળવળ કરી રહ્યાં સાંભળ્યું છે.”

ગવર્નર-“તમને તે વાત કોણે કહી?”

મામલતદાર-“ગામના તલાટી વાત કરતા હતા.”

ગવર્નર-“વાર, તલાટીને મારી પાસે મોકલજો!”

x

x

x

x

ગવર્નર-(તલાટીને) “તમારા ગામમાં કેમ ચાલે છે?”

તલાટી-“ઠીક ચાલે છે સાહેબ! લોકો સુખી અને આનંદમાં છે!”

ગવર્નર-“સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, તમારા ગામના લોકોએ કર ન ભરવાની ચળવળ કરવા માંડી છે.”

શુ. ૨૨

તલાટી-“ના, સાહેબ! ગામના લોકોમાં તો શાંતિ છે. કેવળ ગામના એક-બે ખેડૂતોએ કંઈ કરણુથી મહેસુલ આપવા માટે વાંધો પાડ્યાની વાત સાંભળવામાં આવી છે સાહેબ!”

ગવર્નર-“કોના તરફથી સાંભળવામાં આવી?”

તલાટી-“ગામના મુખી વાત કરતા હતા.”

ગવર્નર-“વાર, મુખીને મારી પાસે મોકલજો.”

x

x

x

x

ગવર્નર-“કેમ મુખી શું સમાચાર છે?”

મુખી-“અન્નદાતા! સમાચાર સારાજ છે.”

ગવર્નર-“તમારા ગામના કોઈ ખેડૂતો મહેસુલ આપવા આનાકાની કરે છે ને?”

મુખી-“અન્નદાતા! એવું કંઈ મારા જાણવામાં નથી આવ્યું. માત્ર એક માણસ મહેસુલ આપવાની ના કહે છે એવી કંઈ વાત અમારા હવાલદાર કરતા હતા.”

ગવર્નર-“વાર જાઓ, હવાલદારને મારી પાસે મોકલો.”

x

x

x

x

ગવર્નર-“કેમ હવાલદાર! તમારા ગામમાં કયો માણસ મહેસુલ આપવાની ના પાડે છે?”

હવાલદાર-“અન્નદાતા! એવી કોઈ વાત મારા જાણવામાં નથી, સાહેબ!”

ગવર્નર-“ત્યારે, મુખી મને શું કહી ગયા?”

હવાલદાર-“મહેસુલની વાત તો હું જાણતો નથી, પરંતુ તાલુકાના મામલતદાર સાહેબને એક શેર માખણ જોઇતું હતું, તે માટે થોડા દિવસ ઉપર અહીંના પારીદાર બળદેવ અને ચીમન-લાલ સાથે તલાટી સાહેબને જરા બોલાચાલી થઈ હતી. તેમણે માખણ ન આપ્યું!”

ગવર્નર-(મનમાં) “એક શેર માખણ ન આપવાની વાત ઉપરથી આખા જિલ્લાના લોકો મહેસુલ ભરવાના નથી એવડું મોટું ભયંકર સ્વરૂપ?”

આ ગવર્નર સાહેબને ખબર નહિ હોય કે આ રીતે હિંદની નજીવી વાતોમાં અનેક પ્રકારના મસાલો ભેગા થઈ ઇંગ્લાંડની પાર્લીમેન્ટ પાસે જતાં તે વાત રાઇનો મેરુ બની ગયેલી હોય છે!

એજ રીતે કોઇ નેતા અથવા જાહેર કામ કરનાર સાધારણ માણસોવિષે સંભળાતી વાતો પણ રજ હોય તે ગજ જોડેલી લાંબી થઇને લોકોમાં ચર્ચાય છે, અથવા તે કાગળા બદલે વાધ બની ગયેલી હોય છે.x

(તા. ૧૦-૨-૧૯૨૮ના “આર્યપ્રકાશ” માં લેખક:—શ્રી. અષ્ટાવક)

૧૫૨-एक शुभ कार्य

જૈનપુર જીલ્લે કે રાજબાગર નામક સ્થાન મેં શ્રીમાન રાજ લાલબહાદુર સિંહજીને હાલ મેં હી સ્વાં રામાનંદ ક્ષત્રિયારી કે ઉત્સાહ દિવાને પર સ્થાન પૂરબગાંવ મેં એક બડી ગોશાલા સ્થાપિત કી હૈ, જિસમેં બાગર તથા આસપાસ કે સ્થાનોંસે બહુતસી નિઃસહાય ઔર વૃદ્ધા ગાયેં લા કર રખી ગઇ હૈ. શ્રીમાન રાજ સાહબ ને ગાયેં કે ચરને કે નિમિત્ત ૧૪૦૦ વીધે ગોચર સૂમિ ગો-શાલાકે હેતુ પ્રદાન કી હૈ. સાથ હી ૩૭ વીધે જમીન મેં દૂકતેં બનવા રહે હૈ. યહ બાગરકવાર માસ સે લગેગા, જિસમેં કિસી પ્રકારકી ચુંગી નહીં લી જાયગી. એસે શુભ કાર્ય કે હેતુ શ્રીમાન રાજ સાહબ ધન્યવાદ કે પાત્ર હૈ.

(“હિંદૂપંચ”ના એક અંકમાંથી)

x હિંદી ઉપરથી સૂચિત

૧૫૩-એક સમાજહિતકારી સંસ્થા

મેંચેસ્ટરમાં એક એવી સંસ્થા સ્થપાઈ છે કે જેનો ઉદ્દેશ ધનવાન સ્ત્રીપુરુષોના ધનનો લોકહિતનાં કાર્યોમાં ઉપયોગ થાય તેવા પ્રયત્નો કરવાનો છે. આ સંસ્થાને આર્થિક જરૂરોઅલના સામ્યવાદી પુત્ર વાઇકાઉન્ટ એનિસ્મોર યાને મિ. ડબ્લ્યુ. એફ. દેમર તરફથી સંપૂર્ણ મદદ મળી છે. સંસ્થાનું નામ 'નેબર્સ લિમિટેડ' છે. તે કલા, વિજ્ઞાન, લોકદશા અને બ્રાતૃભાવની ઉન્નતિ માટે કેટલાક પ્રકારના ઉદ્યોગો, ધંધાઓ અને સામાજિક કાર્યો શરૂ કરશે. મૈત્રીપૂર્ણ સંસ્થાઓના કાનુનના પાલન માટે સભાસદોએ એક કે એથી વધુ શેર લેવા જોઈશે; અને પ્રત્યેક શેરની સાથે સંસ્થાને સો પૌંડનું દાન આપવું પડશે. કોઇપણ સભાસદને સો પૌંડના દાનને માટે એક શેર મેળવવાનો અધિકાર રહેશે; અને એ હિસાબે તેને શેર મળશે. સંસ્થાનું કામ મિલકતોની લેવડદેવડ તથા વેચાણ વગેરેનું તેમજ જેઓને સંપત્તિ જેવું કશુંજ નથી તેમને સામાન્ય નિર્વાહની અને શાંતિથી જીવન ગાળી શકાય તેવી વ્યવસ્થા કરી આપવાનું છે. તેઓ આશા રાખે છે કે, સંસ્થાના ધણીખરા સભ્યો પોતાની સઘળી માલમિલકત સંસ્થાને અર્પણ કરશે, કે જે લાખો પૌંડની હશે. ખદલામાં તેમને દર અઠવાડીએ સ્ત્રી યા પુરુષને ત્રણ પૌંડ મળશે. પતિ-પત્ની એકસાથે રહેતાં હોય તેમને દર અઠવાડિયે ચાર પૌંડ મળશે. તેમની સાથે બાળકો પણ હોય તો તેમને માટે દશ દશ શિલિંગ વધારે મળશે. "નેબર્સ લિમિટેડ" સંસ્થાના નિયમોમાં વાઇકાઉન્ટ એનિસ્મોરે થોડોક સમય થયાં સુધારો કર્યો હતો અને તેઓ દર અઠવાડિયે ત્રણ પૌંડ લઇને મિ. હેયર-તરીકે રહેવા ઇચ્છે છે. શરૂઆતમાં કેમ્બ્રિજની સૈયસ કૅલેજના અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપકે આવી એક સંસ્થાનો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો. સંસ્થા રાજકારણથી અલગ રહેશે; પરંતુ સામ્યવાદની ભાવનાથી ભરેલા ધનવાનોને નિવેદન કરશે કે, તેઓ સંપત્તિની મુશ્કેલીઓ દૂર કરે.

આ સંસ્થાના વ્યાપક કાર્યક્રમમાંથી કેટલુંક આ પ્રમાણે છે:- (૧) સર્વ પ્રકારની કળાઓને ઉત્તેજન આપવું અને નવી નવી શોધોને વ્યવહારમાં લાવવી. (૨) ગામો અને ગામડાંના સૌંદર્યનું સંરક્ષણ કરવું. (૩) ખુલ્લાં મેદાનોની રક્ષા કરવી તથા દેશને સ્વચ્છ કરવો. (૪) ગંદકી, ધૂમાડો, ઘોંઘાટ અને રોગનાં ઉત્પાદક કારણોને દૂર કરવાં. (૫) શિક્ષણ અને શિક્ષણવિષયક સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવો. (૬) સંસ્થાના કાર્ય માટે ધન અને બીજી સગવડો ઉભી કરવી તથા તેમાં વધારો કરવો. (૭) સમાજસેવાનાં કામોમાં વધારો કરવો, બાળકોની કલમો ખોલવી, રજાઓ ગાળવાના કેમ્પો ગોઠવવા, વાચનાલય ખોલવાં, વિશ્રામાલયો ખોલવાં અને શિક્ષણ-પ્રચારના પ્રયત્નો કરવા તથા દરિદ્રો અને વૃદ્ધોમાટે આશ્રમો ખનાવવા. (૮) કેદખાનામાં શિક્ષણની સગવડોમાં સુધારો કરવો તથા કેદમાંથી છૂટ્યા પછી કેદીને માટે કામધંધાની સગવડ કરી આપવી. (૯) જેમનાં ઘરખારતું કંઈ ઠેકાણું નથી એવાંઓના પાકન-પોષણની વ્યવસ્થા કરવી. (૧૦) કામ-ધંધાઓમાં સહકાર અને સહભાવ પેદા કરવો તથા સૌ રાષ્ટ્રોમાં આંતર્રાષ્ટ્રીય સંબંધની વૃદ્ધિ કરવી. 'નેબર્સ લિમિટેડ' સંસ્થાના એ ઉદ્દેશ અને અભિલાષો છે.

૧૫૪-ભાદરણનો ભગવાન રાત લઈને નાઠો !

નડીયાદ તા. ૧-૮-૨૮

આપણા દેશમાં ઘણી ખરી જગ્યાએથી પત્રોદ્વારા ખબર આવે છે કે, “અમારા ગામમાં (વગર મોસમના) કૃષ્ણ ભગવાન(!) કુટ્ટી નીકળ્યા છે!” અમારા ગામમાં પણ થોડા વખત ઉપર “ભાદરણના ભગવાન” આવ્યા હતા. તેમનો પોષાક મખમલનો હતો, તેમણે કોટ-પાટલૂન અને માથે વરરાજ જેવી પાધડીમાં ફૂલનો હાર લટકાવ્યો હતો. કોઈ અજાણ્યો માણસ નિઃસંદેહ વરરાજની ઉપમા આપી શકે! તે પોતે વૃદ્ધ છે. આ ભગવાન અમારી માતૃભૂમિને અપવિત્ર કરવા પોતાને ખર્ચે અંધાચેલા મંડપમાં પધારી અંધશ્રદ્ધાળુ લોકોની પવિત્રતાનો ભંગ કરવા સ્વયં પ્રેરાયા હતા. અમારા ગામના કેટલાક ભાઈઓની અને બહેનોની પૂજા અંધ ન હોવાને પ્રતાપે, અંધોર પાપમાંથી એ “ભાદરણના ભગવાન” અને અંધશ્રદ્ધાળુ લોકો મુક્ત થયા હતા. આ મહારાજને રાત્રે ને રાત્રે નાસી જવાની ફરજ પડી હતી, અને તે રાત્રે ને રાત્રે પલાયન થઈ ગયા હતા. આ મહારાજને બંધા “ભાદરણના ભગવાન!” તરીકે ઓળખે છે.

આવા ધર્મનું નિકંદન કાઢનારાઓની ધુંસરીને ફગાવી દેવા અને હિંદુધર્મનો આગ્રહીનો અખંડ દ્વીપક પ્રગટાવવા ભારતીય યુવકો! તૈયાર થજો.

કળિયુગમાં અંધશ્રદ્ધાળુઓની આંખોએ દેખાતા કૃષ્ણ ભગવાનને અને તેના સ્વાર્થી શેષાઓની આંખે અંધાપો આવ્યો છે, અને તેઓ હિંદુધર્મના સલાનાશના સમરજંગમાં ઉછળવા સ્વયં પ્રેરાયા છે !

અંતરિક્ષમાં ઉભેલો વહિવંચો આજ કાળા અક્ષરે આકાશની પાટીમાં આવેળી રહ્યો છે કે “આ અંધશ્રદ્ધાળુઓ હિંદુધર્મનો વિનાશકાળ ધડી રહ્યા છે.”

ઓ ભારતીય યુવકો ! આજ તમારી ધાર્મિક કસોટી થઈ રહી છે. તમારી છાતીને મજબૂત રાખજો. આવા લેભાણુ ભગવાનોનાં પોકળ ખુદલાં પાડી જનતા સમક્ષ રજુ કરજો, અને અધર્મીઓની અધર્મશાહીના જવાબમાં તીખી મર્દાનગી જરૂર દાખવજો !

(“ગોધ પત્રિકા”ના તા. ૧૩-૬-૨૮ના અંકમાં લેખક-સ. ચંદ્ર કંથારિયા.)

૧૫૫-રૂપયામાહાત્મ્ય

મैं લડકોં કે લડકપન का भिलौना हूं, मिठाई हूं. मैं जवानों की जवानी का जन हूं, भरती हूं. मैं भूटों की भुटौती की लकड़ी हूं, सहारा हूं. मैं रूपा हूं.

મનુષ્ય મેરા ગુલામ હૈ. મૈં ઉસે હજાર નાચ નચા સકતા હું, નચા ચૂકા હું, નચા રહા હું. દુનિયા મુઝસે દબતી હૈ. મૈં ઉસે પલટ સકતા હું, પલટ ચૂકા હું, પલટ રહા હું. પ્રકૃતિ મેરી અસર્વતિની હૈ. મૈં ઉસે બનાતા હું, બિગાડતા હું, તોડતા હું, મોડતા હું, મૈં રૂપયા હું.

વિશાલ વિશ્વ મેં યદિ કોઇ ઇશ્વર હો, તો મૈં હું, ધર્મ હો તો મૈં હું, પ્રેમ હો તો મૈં હું. મૈં સત્ય હું, મૈં શિવ હું, મૈં સુંદર હું; મૈં સત્ હું, મૈં ચિત્ત હું, મૈં આનંદ હું. પરલોક મૈં હું, લોક મૈં હું, હર્ષ મૈં હું, શોક મૈં હું, ક્ષમતા મૈં હું, મમતા મૈં હું, મૈં રૂપયા હું.

જો મેરી અનઝનાહટમેં અલૌકિક મધુરિમા હૈ વહ વીણાપાણિ કી વીણા મેં કહાં? નટવર શ્યામ કી અંશી મેં કહાં? ડમરુવાલે કે ડમરુ મેં કહાં? કામિની કે કોમલ કંઠ મેં કહાં? કેકિલ-કલ-કાકલી મેં કહાં? મૃદંગ-ભુરચંગ મેં કહાં? સિતાર જલતરંગ મેં કહાં? યહાં કહાં? વહાં કહાં? મૈં સમ સ્વરોં સે ઉપર અષ્ટમ સ્વર હું, પરમ મધુર હું, મૈં રૂપયા હું.

ગીતા કે ગાયકો, ચંદી સરસ્વતી કે પાદકો, ભગવત કે ભક્તો, સત્ય-નારાયણ કથા કે પ્રેમિયો, રામાયણ કે અનુરાગિયો, મહાભારત કે માનનેવાલો! મેરા ગીત ગાઓ, મેરા પાઠ પઢો, મેરે ભક્ત બનો, મેરી કથા સુનો, મુઝસે અનુરાગ કરો, મુઝે માનો, મેરી શરણ આઓ. તારન-તરન મૈં હું, ભવ-ભયહરણ મૈં હું, મંગલકરણ મૈં હું, પુણ્યચરણ મૈં હું, મૈં રૂપયા હું.

મુઝકો આંખ દિખા કર, મુઝે હુકરા કર, મુઝસે વિદ્રોહ કર કોઇ અચ સકતા હૈ? કોઇ નહીં.

જમીંદાર મૈં હું, રાજા મૈં હું, બાદશાહ મૈં હું, બાદશાહોં કા બાદશાહ મૈં હું, મૈં ઇશ્વર હું, મૈં રૂપયા હું.

લંકા, સીતા કી રુષ્ટિ સે નહીં, મેરી રુષ્ટિ સે જલ્લી થી; મૈં વિલીપણ પર પ્રસન્ન થા. કૌરવ, દ્રૌપદી કે કોપ સે નહીં, મેરે કોપ સે નષ્ટ હુએ થે; મૈં પાંડવોં પર પ્રસન્ન થા. જર્મની લી બ્રિટન યા અમેરિકા કી ધૂર્તતા સે નહીં, મેરી ધૂર્તતા સે પરાજિત હુઆ; મૈં બ્રિટનપર પ્રસન્ન હું.

હાકુરજી બોલતે નહીં, મૈં બોલતા હું. ક્યોંકિ મૈં ઉનસે બડા હું. હાકુરજી ચલતે નહીં, મૈં ચલતા હું, ક્યોંકિ ઉનસે મેરે અધિક માનનેવાલે હૈ, મેરી અધિક સાખ હૈ. દેવતાઓં મેં વહ આકર્ષણ નહીં, જો મુઝમેં હૈ. યહ યુગ તર્ક કા હૈ, ઉદાહરણ કા હૈ, પ્રત્યક્ષવાદ કા હૈ ઔર સ્વયં પ્રભુતા કા હ. મૈં પ્રત્યક્ષ હું, સઘ: કલ કા દાતા હું, સ્વયં પ્રભુ હું, આકર્ષક હું, ઇસસે મૈં હી ઇશ્વર હું, ઇશ્વર સે બડા હું, મૈં રૂપયા હું.

મુઝસે વરદાન લે કર પાપ કરો તુમ દેવતાઓં સે પૂજે જાઓગે. મુઝસે વરદાન લે કર તુમ એક દો નહીં, સાત ખૂન કરો, સાફ બચ જાઓગે. સામ્રાજ્ય કો સામ્રાજ્ય સે લિડા દો. મનુ-બ્યતા કી બદી હુઇ ખેતી કો બેરહમી સે કટવા ડાલો, જલવા ડાલો. સ્ત્રિયોં કી મર્યાદા કો પૈસે મેં દો સેર કે હિસાબ સે દિન મેં દસ બાર ખરીદો ઔર બેચ ડાલો. સંસાર કો વિધવાઓં, બચ્ચોં, ખૂટોં ઔર અપાહિનૈં કી “હાથ” સે ભર દો, ભૂકંપ ઉઠા દો, પ્રલય કર દો-જો ચાહે સો કર દો, મગર મુઝસે વરદાન લે કર કરો. ક્યોંકિ મૈં સર્વશક્તિમાન હું, મૈં રૂપયા હું-

“सर्व धर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज”

(“વિશ્વમિત્ર”ના એક અંકમાં લે:-શ્રી. પાંડેય બેચન શર્મા)

૧૫૬-શેખાવાદી का एक उत्तम गीत

ગ્રામ્ય ગીતોં કા તુલનાત્મક અધ્યયન કરને કે લિયે મૈને શુજરાત, કાઠિયાવાડ ઔર રાજપૂતાને કા એક લખ્યા દૌરા કિયા હૈ. ઇસ દૌરે મેં મુઝે જો ગીત મિલે, ઉનમેં શુજરાત ઔર કાઠિયાવાડ કે ગીતોં મેં પ્રેમ, શૃંગાર, કરુણા ઔર ભક્તિરસ લહરેં માર રહા હૈ. પશ્ચિમી રાજપૂતાને કે ગીતોં મેં વીરરસ સે ઉમડતે હુએ ગીત ભી હૈં; પર શેખાવાદી મેં ભી અચ્છે ગીત મિલેંગે. ઇસકી આશા મુઝે બહુત કમ થી. ક્યોંકિ એક તો યહ પ્રાંત બિલકુલ રૂપા સૂખા હૈ. ઋતુઓં કા પરિવર્તન તો હોતા હૈ, પર પ્રકૃતિ અપને ઠાટખાટ સે ઉસમેં ભાગ નહીં લેતી. અતએવ મનુષ્યોં કે જીવન મેં નમ્ર તરંગે ઉઠને કા અવસર બહુત હી કમ મિલતા હૈ. તરંગ ઉઠે ખિના કવિતા મેં ઉસકા રસ કહાં સે આ સકતા હૈ? મુઝે વિશ્વાસ થા કિ શેખાવાદી મેં મુઝે સ્ત્રી-પુરુષ કે સંયોગ ઔર વિયોગ કે શૃંગાર સંબંધી હી ગીત મિલેંગે; પર શેખાવાદી મેં આને પર મેરા વિશ્વાસ ગલત નિકલા. ઇસ પ્રાંત મેં ભી ગ્રામ્ય-કવિતા કા વિકાસ ઉસી ઉન્માદ કે સાથ હુઆ હૈ, જૈસા ભારત કે અન્ય પ્રાંતોં મેં હૈ. યહાં ભી પાવુજ જૈસે વીરોં કી કથાયેં દેહાત મેં ઉસી તરહ પ્રચલિત હૈ, જૈસે યુક્તપ્રાંત મેં આદહા. સંયોગવિયોગ કે શૃંગાર કે ગીતોં કી તો ખાત હી અલગ હૈ. ઇસ વિષય મેં તો કોઇ પ્રાંત પિછડા હુઆ નહીં હૈ; પર યુક્તપ્રાંત કે ધાધ કી તરહ રાજિયા, કિસનિયા, ભેરિયા, મોતિયા, છોટિયા, નાગિયા, બાધજી, નાચિયા આદિ દસ પંદ્રહ ધાધોં કી નીતિકવિતા સર્વત્ર પ્રચલિત હૈ. સ્ત્રિઓં કે ગીતોં મેં ભી સખ રસોં કે ગીત મિલતે હૈં.

કિસી ભી સમાજ કા શુદ્ધ પ્રતિબિંબ તો ઉસકે ગીતોં મેં નિલતા હૈ, શેખાવાદી કે મારવાડી સમાજ કા ભી પ્રતિબિંબ ઉસકે ગીતોં મેં વિઘમાન હૈ. યહ સમાજ વ્યાપારકુશલ ઔર ધની હૈ. ઇસસે ઇસ સમાજ મેં શોભા-સજવટ કી સામગ્રી કુજ વિશેષ હૈ. સ્ત્રી-સમાજ મેં મુસલમાની આતંક કે ચિહ્નસ્વરૂપ પદેં કા પ્રચાર ખૂબ હૈ. પર કુજ મારવાડી સુધારક ઔર કુજ અન્ય પ્રાંત કે લોગ ભી, જો રહન-સહન દેખ કર કંપના કર કે હી રાય કાયમ કર લેતે હૈં; ઇસ સમાજ પર જો વિલાસિતા ઔર ચરિત્રહીનતા કા લાંછન લગાતે હૈં, મુઝે તો વહ એક પ્રકાર સે અતિ-શયોકિત હી જાન પડા. સાધારણતઃ ચરિત્ર સંબંધી ભલી-ખૂરી ખાતેં ભારત મેં જૈસી સર્વત્ર હૈં, વૈસી યહાં ભી હૈં; પર યહાં એસી નહીં કિ ઉનપર ખાસ તૌર પર અંગુલી ઉઠાઇ જા સકે. સ્ત્રિઓં કે ગીતોં મેં સીદને આદિ કુજ અશ્લીલ ગીત અવસ્ય હૈં; પર યુક્તપ્રાંત મેં સમઘી જિમાતે સમય જો 'ગારી' ગાઇ જાતી હૈં, ઉનકીસી અશ્લીલતા તો ઇન સીદનોં મેં નહીં હૈ.

મૈં યહ સ્વીકાર કરતા હૂં કિ સમાજ કી ખૂરાધ્યાં ખોજ-ખોજ કર પ્રકટ કરનેવાલોં મેં બહુતોં કા ઉદ્દેશ્ય અચ્છા હૈ; પર સમાજ મેં પ્રચલિત અચ્છાધ્યોં કી પ્રશંસા કરના ભી તો ઉનકા કર્તવ્ય થા; જિસસે સમાજ મેં સદ્ગુણોં કા વિકાસ હોતા ઔર ખૂરાઇ કે ભાગ કે સાથ સાથ ભલાઈ કા ગ્રહણ ભી ચલતા રહતા. મારવાડી ગીતોં હી કો લીજિયે, સીદનોં કી નિંદા તો બહુતોં ને કી; પર સ્ત્રિઓં મેં પ્રચલિત ઉપદેશપૂર્ણ ગીતોં કી ઔર કિસને ધ્યાન દિયા? કિતને હી અચ્છે-અચ્છે ગીત વૃદ્ધા સ્ત્રિઓં કે સાથ કાલ કે ગાલ મેં સદા કે લિયે વિલીન હો ગયે! અખ ભી જો ગીત વર્તમાન હૈં, ઉનકે સંગ્રહ કી ઔર કૌન ધ્યાન દેતા હૈ? ઉનકે દ્વારા કયા સમાજ મેં સુરુચિ નહીં પૈદા કી જા સકતી?

યહાં શેખાવાદી મેં આમ તૌર સે પ્રચલિત એક ગીત દિયા જાતા હૈ. યહ ગીત મુઝે ફતલપુર મેં મિલા. ઇસ ગીત મેં જો ભાવ વર્ણિત હૈ વહ ઉચ્ચ કોટિ કે સમાજ કા હૈ. મારવાડી-સમાજ મેં એસી ભી બહુયેં હૈં, જો અપને સ્વામી તથા દેવર-જેઠ, સાસ-સસુર ઔર નનદ આદિ કો હી અપના ગહના માનતી હૈં. એસી બહુઓં સે હી સમાજ કી શોભા હૈ. જૈસી બહુઓં સમાજ કી લક્ષ્મી હૈં. યદ્યપિ આજકલ મારવાડી-સમાજ મેં ગહનોં કા રિવાજ અધિક હૈ, પર ઇસ ગીત મેં જિસ સમય કે સમાજ કા વર્ણન હૈ, ઉસમેં ગહને ઇતને નહીં રહે હોંગે. ભવિષ્ય મેં સદ્ગુણરૂપી ગહનોં સે ઋણિત એસે હી સમાજ કી આવશ્યકતા હૈ.

ગીત

આજ મહારી ઇમલી ફલ લિયો—

બહુ રિમઝિમ મહલાં સે ઉતરી, કર સોલા સિણુગાર.	આજ૦ ૧
મહારા સાસજી પૂછ્યા હે બહુ, થારે ગહણુરો અર્થ અતાય;	
સાસ ગહણાં નૈ કે પૂછો, મહારા ગહણાં દેવર જેઠ;	
ગહણા મહારી બોલી ખાઇજી રો વીર.	આજ૦ ૨
મહારા સસુરોજી ઘર કા રાજ, સાસજી મહારી અર્થ બંડાર;	
મહારા જેઠ બાજુઅંદ બાંકડાં, જિઠાણી મહારી બાજુઅંદ કીલંગ.	આજ૦ ૩
મહારો દેવર ચૂડલો દાંત કો, દેવરાણી મહારી ચૂડલા રી ટીપ;	
મહારા કુવરજી મોતી વાટલા, કુલબહુ મહારા મોલાં ખીચકો લાલ.	આજ૦ ૪
મહારી ધીયજી ચોલી પાન કી, જવાઇ મહારે ચમેલ્યાં રો ફૂલ;	
મહારી નણંદ કસમલ કાંચલી, નણદોઇ મહારો ગજમોલારો હાર.	આજ૦ ૫
મહારા સાયજી સિર કો સેવરો, સાયબાણી મેં તો સેજાં સિણુગાર;	
મહેં તો વારી બહુજી થારે બોલનૈ, મહારો લડાયો સખ પરિવાર.	આજ૦ ૬
મહેં તો વારીજી સાસજી થારી કૂખ નૈ થેં તો જાયા જૈસા અર્જુનભીમ;	
મહેં તો વારીજી થારી ગોદનૈ, થે ખિલાયા લિછમણુ રામ.	આજ૦ ૭

આજ મહારી ઇમલી ફલ લિયો.

અર્થ:—આજ મેરી ઇમલી મેં ફલ આયા હૈ. બહુ સોલહ શુંગાર કર કે હમહમ કરતી હુઇ મહલ સે ઉતરી. (૧)

સાસ ને પૂછા—હે બહુ! તુમહારે પાસ ક્યા ક્યા ગહને હે? બહુ ને કહા—હે સાસજી! મેરે ગહને કી ખાત ક્યા પૂછતી હો? મેરે ગહને તો મેરે દેવર ઔર જેઠ હૈં. મેરા ગહના તો મેરી સુશીલા નનદ કા ભાઇ અર્થાત્ મેરા પતિ હૈ. (૨)

મેરે સસુરજી ઘર કે રાજ હૈં ઔર સાસજી બંડાર કી માલકિન. મેરે જેઠજી તો બાજુઅંદ હૈં ઔર જેઠાનીજી બાજુઅંદ કી લટકન. (૩)

મેરા દેવર મેરી હાથીદાંત કી ચૂડી હૈ, ઔર દેવરાની ઉસકી ટીપ. મેરા પુત્ર મોતિયોં કા હાર હૈ ઔર મેરી પુત્રબધૂ મોતિયોં કે ખીચ કા લાલ. (૪)

મેરી કન્યા જરીદાર ચોલી હૈ ઔર મેરા જમાતા ચમેલી કા ફૂલ હૈ. મેરી નનદ કુસુમ્મી ચોલી હૈ ઔર નનદોઇ ગજમુક્તાઓં કા હાર. (૫)

મેરે સ્વામી સિર કે મુકુટ હૈ, ઔર મેં ઉસકી સેજ કા શુંગાર હૈં. વહ સુન કર સાસ ને કહા—બહુ! મેં તો તુમહારી બોલ પર ન્યોછાવર હૈં. તુમને મેરે સારે પરિવાર કો સુખી કિયા. (૬)

બહુ ને કહા—સાસજી! મેં તો તુમહારી કોખ પર ન્યોછાવર હૈં. તુમને તો અર્જુન ઔર ભીમ એસે પ્રતાપી પુત્ર પૈદા કિયે હૈં; ઔર હે નનદ! મેં તુમહારી ગોદ પર ન્યોછાવર હૈં. તુમને તો રામ ઔર લક્ષ્મણુ એસે ભાઇયોં કા ગોદ મેં ખિલાયા હૈ. (૭)

ગીત કી અંતિમ પંક્તિયોં પર જરા ગૌર સે વિચાર કીજિએગા. વહ ઉસ સમય કા ગીત હૈ જળ માતાયેં અર્જુન ઔર ભીમ એસે પુત્ર ઉત્પન્ન કરતી થીં; ઔર બહનેં રામ ઔર લક્ષ્મણુ એસે ભાઇયોં કા ગોદ મેં ખિલાતી થીં. સાસ ને જો બહુ કે નીતિયુક્ત વ્યવહાર ઔર મધુર ભાષણુ કી પ્રશંસા કી હૈ, વહ ભી કમ મહત્વપૂર્ણ નહીં હૈં. વહ એક પરિવાર કા પ્રેમ-બંધન મેં બાંધને કે લિયે હૈ, ન કિ ફૂટ ડાલને કે લિયે; જૈસા કિ આજકલ હૈ. યદિ હમારે સુધારક અર્જુન-ભીમ કી માત્સર્યોંવાલા ઔર રામલક્ષ્મણુ કી બહનોંવાલા સમાજ લોટા લાને મેં સમર્થ હુએ તો મારવાડી-સમાજ કે સૌભાગ્ય કા ક્યા કહના!

(“ત્યાગભૂમિ” સંવત ૧૯૮૪-મહા મહિનાના અંકમાં લેખક:—શ્રી. રામનરેશ ત્રિપાઠી)

૧૫૭-હિંદુ કોમ ! તારા ઉપર દરરોજ લાખો વહુ બેટીઓના શાપ વરસે છે!

નાની ઉંમરે પરણાવીને સાસરે મોકલેલી ધણી છોકરીઓ તેમના વર અથવા સાસરિયાના જીવમથી ત્રાસ પામીને આપઘાત કરે છે, અથવા તો તેમનાં ખૂન કરવામાં આવે છે, તે બાબતના સમાચારો વખતે વખતે વર્તમાનપત્રોમાં છપાય છે. દાખલાતરીકે—

આશરે છ વર્ષની એક છોકરીને પરણાવીને સાસરે મોકલી હતી. ત્યાં ત્રાસ પામવાથી તે વખતે વખતે પોતાના બાપને ઘેર જતી. તો ત્યાંથી તેને દરેક વખતે સાસરે પાછી મોકલતા.

છેવટ જ્યારે તેની ઉંમર અગિયાર વર્ષની હતી ત્યારે તેના બાપે તેને પાછી સાસરે મોકલવાની હઠ લીધી. તેથી નિરાશ થઈને તે છોકરીએ એક કુવામાં પડીને આપઘાત કર્યો ?

આશરે આઠ વર્ષની એક છોકરીને પરણાવીને સાસરે મોકલી હતી. ત્યાં તેના વરના જીવમથી ત્રાસ પામીને તે પોતાના બાપને ત્યાં ગઈ હતી. તેની ઉંમર આશરે અગિયાર વર્ષની હતી ત્યારે તેના સાસરે તેને તેડવા ગયો, અને પોતાનો દીકરો તેને હેરાન કરશે નહિ એવું વચન આપ્યું; તેથી તેને પાછી સાસરે મોકલવામાં આવી. નિર્દય વરે તેને હેરાન કરવા માંડી, તેણે વાંધો લીધો, જૂખી રહેવા લાગી, વરની નિર્દયતા માટે તેના બાપ તથા તેના મિત્રોએ તેને સખત ઠપકો આપ્યો; તેથી ગુસ્સે થઈને તેણે તે હતભાગી છોકરીના માથા ઉપર પાવડો માર્યો, તેથી તે બિચારી મરી ગઈ. તે ખુની વરને દશ વર્ષની સખત કેદની સજા કરવામાં આવી. વાંચનાર ! કોઈને પણ ઠપકો અથવા ઉપદેશ આપો ત્યારે મીઠી ભાષા વાપરજો. કડવી ભાષા વાપરવાથી ઉપર પ્રમાણે મહાપાપ થાય છે.

દશ વર્ષની એક પરણેલી છોકરીને બોલાવવા માટે તેનો વર ગયો. દિવાળીના તહેવાર પછી તેને મોકલીશું એમ તેની માએ જવાબ દીધો. તેથી ગુસ્સે થઈને તે વરે છોકરીને પાણીમાં ડૂબાડીને મારી નાખી. તે ખુની વરને ફાંસીની સજા થઈ હતી.

તા. ૧-૪-૨૭ ના 'હિતેચ્છુ'માં જણાવ્યા પ્રમાણે આશરે ચૌદ વર્ષની એક ખાતદાન વણીક કુટુંબની દીકરીને તેની સાસુ તથા વરે એટલું બહુ દુઃખ દીધું કે તેથી કંટાળીને તે બિચારી છોકરી પોતાનાં કપડાં ઉપર ઘાસલેટ છાંટીને બળી મૂક !

મુંબઈમાં એક શ્રીમંત હિંદુ છોકરો પોતાની બાળક સ્ત્રીને પોતાની ગુલામડી સમજતો હતો. એક વખત તે છોકરીની મા બિમાર પડી, અને તેણીની સારવાર કરવાને તે છોકરી મુંબઈમાં રહેવા ઇચ્છતી હતી; પણ તેના વરે તેને પોતાની સાથે બહારગામ જવા કહ્યું. છોકરીએ તેમ કરવાની ના પાડી. તેથી ગુસ્સે થઈને તે છોકરાએ પોતાની બિમાર સાસુની હાજરીમાં પોતાની સ્ત્રીને છરી મારી. પરિણામે તે સ્ત્રી મરી ગઈ! તે ખુની છોકરાને જન્મદેશનિકાલની સજા થઈ અને તેથી બેદ પામીને તે છોકરાના શ્રીમંત બાપે અશીર્વા આપીને આપઘાત કર્યો !

હિંદુ ધર્મમાં સ્ત્રીની પૂજા કરવાનું, એટલે કે તેના તરફ માન અને માયાથી વર્તવાનું ચોખ્ખું ફરમાન છે, તે યાદ રાખીને પોતાની વહુ ઘેર આવી સારથી તેની સાથે માયાથી વર્તવાની જો તે બાપે પોતાના દીકરાને ફરજ પાડી હોત-બોધ આપ્યો હોત, તો તેઓ ત્રણે સુખી થાત; પણ ફરજ બજાવવામાં તે બાપ બેદરકાર રહ્યો, તેને પરિણામે છેવટે વહુનું ખૂન થયું, દીકરો જન્મદેશનિકાલની સજા પામ્યો અને બાપે આપઘાત કર્યો !

“કચ્છના કડિયા-મિસ્ત્રી જ્ઞાતિના આગેવાનોએ એકઠા મળી વરની સંમતિ વય ૧૦ (દશ) વર્ષની કરાવી. વરની દશ એટલે તો કન્યાને ચાર-પાંચ વર્ષેજ પત્નીપદનો લઘાવો મળશે.”

(ગાંડીવ, તા. ૧૨-૧૨-૧૯૨૬.)

એક ચેતવણી-છોકરીઓનાં શરીર માતા થવા માટે પંદર વર્ષની ઉંમરસુધી લાયક થતાં નથી. અને તેથી નાની ઉંમરે પરણાવેલી છોકરીઓનું મરણ પ્રમાણ વધી જાય છે.

(ન્યુ ઇન્ડિયા તા. ૧-૪-૧૯૨૫.)

લગ્ન પછી છોકરી સાસરિયાંની ગુલામડી બને છે. નાની ઉંમરે પરણાવેલી છોકરીઓને તહેવાર વગેરેને બહાને થોડી મુદત માટે સાસરે મોકલવાની તેમના વર અથવા સાસરિયાં માગણી કરે છે. તે માગણી સ્વીકારવાથી તેમજ નહિ સ્વીકારવાથી હતભાગી છોકરીઓ જીવતે જીવત નરકની પીડા સહન કરે છે. માટે પોતાની દીકરીઓને પંદર વર્ષની ઉંમર પછી પરણાવવાનો વિચારવંત માખાપો ઠરાવ કરે એવી મારી પ્રાર્થના છે.

પરમાર્થી આત્માઓને અપીલ-બાળક સ્ત્રીઓનાં ખૂન, આપઘાત, સખત માર, નાક કાપવાં વગેરે લયંકર ગુનાઓના સમાચારો વખતે વખતે વર્તમાનપત્રોમાં છપાય છે. તેવા સમાચારો તારીખવાર કાપી લઇને એક નોટબુકમાં ચોટાડવાની તથા તેવા મહાપાપ સામે પ્રજામત કેળવવાની પરમાર્થી આત્માઓ મહેરબાની કરે, અને તેથી તેઓ લાખો છોકરીઓના આશીર્વાદ મેળવે એવી મારી પ્રાર્થના છે.

સ્ત્રીસંબંધી લયંકર ગુનાહોના સમાચારો વખતેવખત વર્તમાનપત્રોમાં છપાય છે. માટે વિચારવંત પરણેલા યુવકો પોતાની સ્ત્રી તરફ પ્રથમથીજ માન તથા માયાથી વર્તવાનો ઠરાવ કરે, વિચારવંત સાસુઓ તથા સસરાઓ પણ વહુ તરફ માયાથી વર્તે અને પોતાના દીકરાને પણ તે બાબત હંમેશાં બોધ આપે, અને તેઓ સર્વે સુખી થાય એવી મારી પ્રાર્થના છે.

વાંચનાર! હિંદુ કામને લાખો વહુઓના રોજીદા શાપથી બચાવવાનો કાંઈ પણ પ્રયાસ કરવાની આપ મહેરબાની કરો, અને લાખો છોકરીઓના આશીર્વાદ મેળવે એવી મારી પ્રાર્થના છે.

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ॥

(૧) ઘઉં વાવશો તો ઘઉં પામશો.

(૨) પથ્થર વાવશો તો પથ્થર પામશો.

(૩) આશીર્વાદ વાવશો, તો સુખ અને સ્વર્ગ પામશો.

(૪) શાપ વાવશો, તો દુઃખ અને નરક પામશો.

‘સતુ જીવન’ જીનાગઢ,

લાલશંકર લક્ષ્મીદાસ

૧૫૮-ભરતભૂમિને અભિવંદન

વંદુ માતા વિશ્વ વિખ્યાતા! પદપંકજ તુજ ભરતભૂમિ;
જીવનના અભિલાષ પુરે તું, પરમ સુખદ પ્રિય પુણ્યભૂમિ. વંદું
શિર મુગટ હિમાદ્રિ રાજે, દક્ષિણ ભુજ પંજબ વિરાજે;
વામ ભુજે ળે જ્ઞાનની ગંગા, ચરણ ચુમે મહારાષ્ટ્ર ભૂમિ. વંદું
સુરગણની તું શક્તિ માતા, ઋષિવર કેરી નિવાસભૂમિ;
વેદ પ્રકાશે ઝળહળ અંગે, દેવભૂમિ અમ સ્વર્ગભૂમિ. વંદું
વીરરત્નથી વિભૂષિત માતા, વિશ્વ વિષે સૌ તુજ ગુણ ગાતા;
લક્ષ્મી તણાં નવલાંજ સ્વરૂપે, શોભી રહી શી સુવર્ણભૂમિ. વંદું
પૂર્વથી ચેતનભર્ગ તું રેડે, જડ વિજ્ઞાન-તિમિર લખેરે;
ભલ્યા ભટકી શરણે આવે, પાદ પૂજે તુજ પુણ્યભૂમિ. વંદું
પશ્ચિમ જડ શક્તિથી ગાજે, ભૌતિક સુખ-આસન પર રાજે;
જડમાં ચેતન તત્ત્વ વિરાજે, એ આકર્ષે આર્થ-ભૂમિ. વંદું
શિશુ પર સ્નેહસુધા વર્ષાવે, નીતિ રીત સંપ સંભવે;
આત્મભોગના પાઠ ભણાવે, જગહિત કાજે જન્મભૂમિ. વંદું

(‘જીજ્ઞાસી’ ના એક દીવાળીના અંકમાં લખનાર “સિંદ્ધ”)

૧૫૧-રાષ્ટ્રીય યોદ્ધા શ્રીરામ રાજૂ આન્ધ્ર વીર કા સ્વાધીનતા-સંગ્રામ

સત્ય કબી છિપા નહીં રહતા. એક ન એક દિન વહ અવશ્ય પ્રકટ હોગા. ખાલ્યકાલ મેં હમારે શિક્ષક સદૈવ હમેં યહી સિખાતે રહે હૈં કિ સિપાહીવિદ્રોહ કુછ સ્વાર્થી ઔર અર્થલોલુપ પિશાચોં કા કાર્ય થા. કિંતુ આજ ઇસ નીરે અસત્ય કા પદાં હટ ગયા હૈ, હમકો આજ અચ્છી તરહ ભાસિત હો ગયા હૈ કિ સિપાહીવિદ્રોહ અર્થાત્ સન ૫૭ કા ગદર વસ્તુતઃ ભારત કા સ્વાધીનતા-સંગ્રામ થા. યહી કારણ હૈ કિ આજ હમ ઉસ પુણ્યસંગ્રામ કી પુણ્ય સ્મૃતિ ૧૦ મઘ કો મનાને કા સમસ્ત ભારતવર્ષ મેં આયોજન કર રહે હૈં. વિદેશી સ્વાર્થોધ ઇતિહાસવેત્તાઓં ને ઇસ દેશ કે સ્વાધીનતા-યજ્ઞ કે હેતાઓં કો કલંકિત કરને મેં કોઈ કસર બાકી નહીં રખ્ખી. અતએવ વિદેશી ઐતિહાસિક વિદ્વાન આન્ધ્ર પ્રદેશ કે મહાવીર શ્રી રામરાજૂ કે સાથ ન્યાયાચરણ કરેગે ઐસી આશા નહીં હૈ; કિંતુ શ્રી રામરાજૂ આજ આન્ધ્ર પ્રદેશ કે દો કરોડ નિવાસિયોં કે હૃદય મેં પ્રતિષ્ઠિત હૈં. વિદેશી ઐતિહાસિકોં કી કોઈ ભી ચેષ્ટા ઉનકો ઉસ સ્થાન સે ચ્યુત કરને મેં સફલ નહીં હો સકતી. નૌકરશાહી કી ભાષા મેં શ્રીરામરાજૂ એક ઉપદ્રવી ઔર લૂંટેરા હૈં; કિંતુ ઉનકે સ્વદેશવાસી ઉનકો સ્વાધીનતા કા ઉપાસક હી જનતે હૈં. વે જનતે હૈં કિ માતૃભૂમિ કી ગુલામી કી ખેડિયોં કા કાટના હી ઉસ મહાવીર કે જીવન કી એકમાત્ર સાધના થી.

ખાલ્યજીવન

ઇસ મહાન સ્વદેશપ્રેમી વીર કી ખાલ્યાવસ્થા કે સંબંધ મેં વિશેષ કુછ જ્ઞાત નહીં હૈ. ૧૮૯૭ ઇસ્વી કી ઔથી જુલાઇ કોપશ્ચિમ ગોદાવરી જિલ્લા કે મોગાલ્લૂ નામક સ્થાન મેં કિસી સંબ્રાંત ક્ષત્રિય-કુલ મેં આપકા જન્મ હુઆ થા. આપને લિખને-પદને મેં વિશેષ મનોયોગ નહીં દિયા. જગત કે અનેકોં મહાપુરુષોં કે ચરિત્ર ઇસી પ્રકાર કે પાયે જતે હૈં. લિખને-પદને કી ઔર વિશેષ મનોયોગ ન દેને કે કારણ ઉનકે ગુરુજન ઔર સહપાઠીગણ કબી કબી ઉનકા તિરસ્કાર કરતે થે. ઉસ સમય મેં વે વિદ્યા ઔર અવિદ્યા કે સંબંધ મેં એક પાંડિતપૂર્ણ વક્તૃતા સુના કર કે વિદ્યા કે નામ વર્તમાન મેં જો કુશિક્ષા દી જ રહી હૈ ઉસકી તીવ્ર આલોચના ક્રિયા કરતે થે. ઉસ સમય આવેશ મેં આ કર આપ પ્રાયઃ કહા કરતે થે કિ “મૈં સંન્યાસી બનૂંગા, મૈં દેશ કી દુર્દશા દૂર કરૂંગા; કિંતુ ઉસ સમય ઉનકે ઇસ મહાન વાક્ય કા વિશેષત્વ કોઇ નહીં સમજતા થા. સ્વાધીનતા સંબંધી તેલગૂ ભાષા મેં સુંદર સુંદર રાષ્ટ્રીય ભાવોં સે ઐતપ્રોત સંગીત ગાન કર કે વે અપને સાથિયોં કો સ્વદેશપ્રેમ કે રંગ મેં રંગને કી ચેષ્ટા ક્રિયા કરતે થે; કિંતુ વહ સખ વ્યર્થ હો જાયા કરતા થા. ઇસકે બાદ વિદ્યાભ્યાસ કે લિયે આપ નરસાપુર ગયે. વહાં જા કર જ્યોતિષ-સામુદ્રિક વિદ્યા ઔર અશ્વારોહણ કી ઔર આપકા ધ્યાન આકૃષ્ટ હુઆ. ઇસકે સિવા રાજૂ કે ખાલ્યજીવન કે સંબંધ મેં ઔર અધિક કુછ ભી માલુમ નહીં.

સંન્યાસગ્રહણ

રાજૂ ને કબ સંન્યાસ ગ્રહણ ક્રિયા હીક નહીં માલુમ. સંભવતઃ ૧૯૧૭ ઇસ્વી કે મઘ મહીને મેં આપને સંન્યાસ ગ્રહણ ક્રિયા થા. ઉનકે સંન્યાસજીવન કે પ્રારંભકાલ કે વિષય મેં ભી કુછ નહીં જાના જાતા. ૧૯૧૮ ઇસ્વી મેં માલુમ હુઆ કિ આપ એજંસી પ્રાંત મેં હૈં ઔર સગ્યવરી પર્વત મેં તપસ્યા કર રહે હૈં. ઇસકે બાદ આપ પાપી પહાણ મેં ગયે ઔર વહાં સાધુ સંન્યાસી કી ભાંતિ જીવન ખિતાને લગે. ઇસ પહાડ મેં કોયા નામક પહાડી જાતિ કા નિવાસ હૈ. ઇસ તરણ સંન્યાસી કી ભગવન્નિષ્ઠા, તપશ્ચર્યા ઔર સાધુજીવન કે પ્રભાવ સે યહ પહાડી જાતિ રાજૂ કે ઉપર મુગ્ધ હો ઉનકે એકાંત અનુગત બન ગયી. સૂતા જાતા હૈ કિ સન ૧૯૨૦ ઇસ્વી મેં વે ભ્રમણ કરને કે લિયે ગોદાવરીતટવર્તી નાસિક સ્થાન મેં ગયે. યહ ભી કહા જાતા હૈ કિ આપ નૈપાત્ર ભી ગયે થે ઔર ઉસી સમય બંગાલ કે કુછ વિશ્વવવાદિયોં સે આપકી મુલાકાત હુઇ થી.

અસહયોગ યુગ

મહાત્મા ગાંધી કે અસહયોગ કાર્યક્રમ કે સાથ આપકી વિશેષ સહાનુભૂત થી યા નહીં, કહા નહીં જા સકતા. ઉનકી કાર્યોવલી કેા દેખ કર ઔર બાદ મેં ઉન્હોને જો કુછ કહા થા ઉસસે યહ સ્પષ્ટ ધ્વનિ નિકલતી થી કિ મહાત્માજી કે અહિંસાત્મક કાર્યક્રમ પર ઉનકી તનિક બી સહાનુભૂતિ નહીં થી. ઉનકા વિશ્વાસ થા કિ અહિંસાત્મક ઉપાયોં સે કબી સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત નહીં કિયા જા સકતા; તથાપિ ધૈર્યપૂર્વક આપ અસહયોગ આન્દોલન કી પ્રતીક્ષા કરને લગે. મહાત્માજી કે કાર્યક્રમ મેં “અદાલત બાયકાટ” ઔર “મઘ-બહિષ્કાર” ઇત દો કાર્યક્રમોં કેા આપને આંતરિક પ્રેરણા કે સાથ ગ્રહણ કિયા થા. (ગોદાવરી કી એજંસી ઔર વિઝગાપટ્ટમ જીલા મેં આપને ‘મઘવર્જન’ આન્દોલન શુરૂ કિયા. આપ જહાં જાતે થે વહીં આપકે સૌમ્ય ઔર શિષ્ટ સ્વભાવ કે પ્રભાવ સે આપકે હજારોં અનુયાયી પૈદા હોને લગતે થે. આપકે મુખ સે નિકલી હુઘા બાત એજંસી અધિવાસિયોં કે લિયે વેદવાણી થી. ઇસ તરુણ સંન્યાસી કી આવેગમયી ઔર ઉદ્દીપનામયી વાણી ઉસ અંચલ કે સીધે સાધે રહનેવાલોં કે હૃદય મેં કારી જગહ કર લેતી થી. સરલ ગ્રામવાસિયોં કે નિકટ શ્રીરામ રાજૂ કી યહી વાણી થી કિ “કબી અદાલત કી ઔર પૈર મત રખના ઔર શરાબ કેા છૂના બી પાપ સમજના.” આપકી યહ વાણી દાવાનલ કી તરહ ચારોં ઔર ફેલ ગયી. એજંસી અંચલ મેં એસા કેાઈ નહીં થા જિસને ઉનકી બાત કેા ન રખા હો. રાજૂ કે પ્રયાસ સે ઇસ પ્રદેશ મેં એક નવે જીવન કા સંચાર હુઆ. લોગોં ને શરાબ કા સ્પર્શ તક કરના પાપ સમજા. અદાલત મેં મામલોં મુકદ્દમોં કેા ટોટા પડ ગયા. ગ્રામ ગ્રામ મેં પંચાયતેં બનને લગી એવં ઇન્હીં સ્વદેશી અદાલતોં મેં પંચોં દ્વારા વિચાર હોને લગા.

નોકરશાહી કી એજૈની

શ્રીરામચંદ્રજી કે એક મંદિર મેં રાજૂ રહતે થે. કેાથા જાતિ મહા અશિક્ષિત હૈ. યહ જાતિ સ્વભાવતઃ જડ સ્વભાવ કી હૈ. સહજ મેં ઇસ જાતિ કે બીતર કિસી પ્રકાર કી અંચલતા પૈદા નહીં કી જા સકતી; કિંતુ એક બાર ઉસમેં આંચલ્ય કી સૃષ્ટિ હો જાતે સે ફિર વહ મહાદુર્દાન્ટ હો ઉઠતી હૈ. વહ પચ્ચીસવર્ષીય તરુણ સંન્યાસી ઇસી જાતિ મેં વિદ્રોહ કા અગ્નિમય મંત્ર ફૂંકને લગા. યહ દેખ કર લલા નોકરશાહી કબ તક ચૈન સે બૈરી રહ સકતી થી? ઉસકે કાન ખડેહો ગયે. એક સંન્યાસી કેા ધ્વંસ કરને કે લિયે પ્રાંત કી સરકાર એજૈન હો ઉઠી. ૧૯૨૨ ઇસ્વી કી જાનવરી મેં યહ બડે જોરોં કી અક્ષબહ ફૈલી કિ રાજૂ રાજવિદ્રોહ ખડા કરને કી તૈયારી કર રહા હૈ. ભૂતપૂર્વ ગોદાવરી જીલા કે પુલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ ફૌરન ઘટનાસ્થલ પર પહુંચ ગયે, કિંતુ વહાં ઉનકો કુછ બી ન મિલા. રાજૂ ઉસ સમય તપસ્યા મેં લીન થે. પુલિસ ઉનકો ગિરફતાર કર કે નરસિપટ્ટમ લે ગયી. ઇસ જગહ આપ ૬ સપ્તાહ તક નજરબંદ રખે ગયે. અંત મેં પુલિસ ને આપકો છોડ દિયા; કિંતુ બરાબર ઉનકે ઉપર નિગરાની રખને લગી એવં તરહ તરહ કે ઉપાયોં સે વહ ઇન્હોં સતાને લગી. પુલિસ કે ઇસ અત્યાચાર સે મુક્તિ પાને કે લિયે રાજૂ ને બોલાવરમ વિભાગ કે ડિપ્ટી કલેક્ટર મિં ફજલ ઉલ્લા કે પાસ આવેદન કિયા. કહા જાતા હૈ કિ ઇસ કે બાદ ડિપ્ટી કલેક્ટર સે રાજૂ કી મુલાકાત હુઈ. ઇસ મુલાકાત કી બીતરી બાતોં તો નહીં માલુમ હુઈ; કિંતુ ઉસકે પરિણામસ્વરૂપ મિં ફજલ ઉલ્લા ને મદ્રાસ સરકાર સે ૯૦ બીધા જમીન રાજૂ કેા દેને કે લિયે સિફારીશ કી. ઇસ પ્રકાર સ્વદેશ-પ્રેમ સે ઓતપ્રોત રાજૂ કેા ગાર્હસ્થ્ય જીવન મેં ડાલને કી કેાશિશ કી ગયી; કિંતુ યહ કેાશિશ બેકાર હુઈ. સ્વદેશપ્રેમ સે પ્રભાવિત હો કર જિસને સમસ્ત જીવન કે ઉપબોગોં કેા લાત માર કર સંન્યાસ ગ્રહણ કિયા ઉસકો ૯૦ બીધા જમીન દે કર ઉસ વત સે ડિગાને કા પ્રયાસ કરના ઉપહાસારૂપ હૈ. જિસને હિમાલય પર્વત સે લે કર કન્યાકુમારી તક સમગ્ર ભારતભૂમિ કેા અપના લિયા હૈ ઉસકે લિયે ૯૦ બીધા જમીન લલા કયા ચીજ હૈ? રાજૂ વિદેશી પ્રભુ સે સામાન્ય ૯૦ બીધા જમીન લે કર સંતુષ્ટ હોને વાલા જીવ નહીં હ; વહ તો સમગ્ર ભારતભૂમિ કેા વિદેશિયોં કે હાથ સે છુડાને કે લિયે પાગલ હો ઉઠા હૈ. સ્વાધીન ભારત કા સ્વપ્ન હી આપ સદૈવ દેખતે થે. ઇસી એક ચિંતા મેં આપ મસ્ત રહતે થે. સ્વદેશ કી ઇસી સ્વાધીનતા કે લિયે હી આપ નીરવ સાધના મેં લગે હુએ થે. એજંસી

અંચલ કી તત્કાલીન અવસ્થાને આપકો સહાયતા પહોંચાચી. દેશ કી સ્વાધીનતા કે લિયે ઉસ અંચલ કી તત્કાલીન અવસ્થા સે આપને સોલહોં આના લાભ ઉઠાયા. એજંસી અંચલ મેં ગુદમ તાલુકા હી રાજ કા કેંદ્ર થા. બ્રિટિશ ભારત કે અન્યાન્ય સ્થાનોં મેં જો આઇન કાનૂન હેં વે ઇસ અંચલ મેં નહીં હેં. સંઘાલ પરગના કી તરફ યહાં કી લી વિવિધ-વ્યવસ્થા ભિન્ન હે. યહાં પર એક તહસીલદાર થા, ઉસકા નામ થા રેસિડયાન. વહ રાસ્તા કી કંટ્રોલરી લી કરતા થા. વહ ખડા જલિમ થા. ઉસકી તુલના ડાયર કે સાથ કી જ સકતી હે. નૌકરશાહી કે દેવદૂતોં ને રાસ્તોં મેં કામ કરનેવાસે કુલિયોં કે ૬ આના પ્રતિદિન કે હિસાબ સે દેને કી સ્વીકૃતિ દી થી; કિંતુ ઉન દેવદૂતોં કા યહ પુરોહિત તહસીલદાર મજૂરોં કે કેવલ દો આના હી દેતા થા. ખિચારે અસહાય મજૂરોં કે હુજૂર કી મજૂર મુતાબિક કામ કરના પડતા થા નહીં તો ઉનકી પીઠ ઔર ખેત એકરસ હો જાતે થે. ઇસ તહસીલદાર કા સંતાનમ પિલે નામક એક પાઈકે થા, વહ અત્યાચાર ઉત્પીડન મેં અપને સ્વામી સે લી એક દર્જા અધિક થા. ઇસ પ્રકાર ઇન દોનોં ગુરુ ઔર ચેલા કે અત્યાચાર ઔર ઉત્પીડન સે લોગોં મેં હાહાકાર મચ ગયા. કોયા લોગોં કે સંપૂર્ણ અધિકાર છિન ગયે. પહલે પેડ કાટ કર ઇંધન લેને કા અધિકાર ઉનકો થા; કિંતુ વહ અધિકાર લી ઉનસે છીન લિયા ગયા, ફર્માન-નાદિરશાહી ફર્માન-નિકાલા ગયા કિ અખ ઉનકે જાનવર અખાધ રૂપ સે મૈદાન મેં ચર નહીં સકતે. ઇસ પ્રકાર કી સખ્તી કે ફલસ્વરૂપ કોયા લોગોં મેં ભીષણ અસંતોષ કી માત્રા જદને લગી. સમસ્ત એજંસી અંચલ મેં સરકાર કે વિરુદ્ધ અગ્નિ ભલક ઉડને કે હુધ. એજંસી અંચલોં કે નિવાસિયોં કે ભીતર ઇસ પ્રકાર કા અસંતોષ દેખ કર રાજૂ કે અપને ઉદ્દેશ્ય કી સિદ્ધિ કા અચ્છા અવસર હાથ આયા. ઉન્હોંને અપને વિશ્વસ્ત આદમિયોં કે લે કર એક સંગઠિત સંઘ જનાયા. સ્વરાજ્ય કી આકાંક્ષા લોગોં કે હૃદય મેં ખડે વેગ સે ઉઠે રહી થી, એજંસી અંચલ કી ઇસ અસંતોષાગ્નિ મેં રેસિડયાન સાહબ કી ડાયરશાહી ને ધી કા કામ કિયા.

વિદ્રોહ કા આરંભ

વિદ્રોહ કે લક્ષણ સ્પષ્ટ દિખાઇ દેને લગે. ૧૯૨૨ ઇસ્વી મેં ૩૦ અગસ્ટ કે મદ્રાસ સરકાર કી નિમ્નલિખિત વિજ્ઞાપિત પ્રકાશિત હુધ:—“મદ્રાસ પ્રેસિડેન્સી કે ઉત્તરીય ભાગ મેં એજંસી કી અધીનસ્થ પાર્વત્ય જાતિયોં ને સરકાર કે વિરુદ્ધાચરણ કરના આરંભ કર દિયા હે. ગુદમ તાલુકા કે રેસિડેન્ટ કે પત્ર સે જાત હોતા હે કિ કતિપય વિદ્રોહિયોં ને ગત ૨૨ અગસ્ટ કે ત્રિચનાપહી થાને પર ચઢાઇ કી થી. ૨૩ કે ઉન લોગોં ને કૃષ્ણદેવ પેટાથાને પર આક્રમણ કિયા. અપને સાથ વે લોગ ૨૫ જાન્યુઆરી ૧૯૦૦ ટોટા ભૂટ લે ગયે. અભી તક કિસી ગ્રામવાસી કી હત્યા નહીં હુધ. સરકાર કે સમાચાર મિલને પર ઉસને સશસ્ત્ર પુલિસ ઘટના સ્થલપર ભેજા હે.”

એકમાત્ર ઉદ્દેશ્ય-સ્વરાજ્ય

ઇસ વિદ્રોહ કરને કા ઉદ્દેશ્ય સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ થા, ઇસકે ઔર લી પ્રમાણ હે. અદાલત મેં ગવાહી દેતે હુએ સખ ઇન્સપેક્ટર મિ. જી. શ્રીનિવાસ રાવ ને સ્વીકાર કિયા થા કિ સ્વરાજ્ય હી રાજૂ કા આદર્શ થા. અન્યાન્ય ગવાહોં ને લી યહી કહા થા કિ રાજૂ ને અપને પ્રધાન સહકર્મી ગામા બ્રાહ્મણ કે સ્વરાજ્ય કી વાણી સુના કર હી ઉત્તેજિત કિયા થા. એક ખાર વે ગોદાવરી કે અન્યવરમ નામક તીર્થસ્થાન પર ગયે. ઉન્હોંને ઉસ સ્થાન કે થાને મેં જા કર દેખા કિ ઉનકા નામ સુન કર પુલિસ પ્રાણલય સે વહાં સે પહલે હી ભાગ ગયી હે. ઉસ જગહ એક અસહયોગી કે સાથ ઉનકી મુલાકાત હુધ. ઉન્હોંને ઉસ અસહયોગી કે અપની કાર્યપ્રણાલી કે જિસ પ્રકાર સમજાયા થા ઉસકા વૃત્તાંત યહાં દિયા જાતા હે:—પ્રશ્ન:—ઇસ આન્દોલન મેં પ્રવૃત્ત હોને મેં આપકા ક્યા ઉદ્દેશ્ય હે? રાજૂ:—હમારી માતૃભૂમિ કી સ્વાધીનતા. પ્રશ્ન:—કિસ ઉપાય સે? રાજૂ:—નૌકરશાહી કે વિરુદ્ધ અસ્ત્ર ઉઠાવે ખિના હમ સ્વરાજ્ય કિસી પ્રકાર પ્રાપ્ત નહીં કર સકતે. પ્રશ્ન:—આપ ક્યા વસ્તુતઃ વિશ્વાસ કરતે હેં કિ આપ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરને મેં સમર્થ હોંગે? રાજૂ:—નિશ્ચય, દો વર્ષ કે ભીતર હમ અવશ્ય સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરેંગે. પ્રશ્ન:—આપ કિસ પ્રકાર દો વર્ષ મેં સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરેંગે? ક્યા આપ અપની વર્તમાન નીતિ કા અવલંબન કર કે હી સફલતા પ્રાપ્ત કરેંગે? રાજૂ:—

નિશ્ચય હી, ઇસમેં તનિક ભી સદેહ નહીં હૈ. હમેં આદમિયોં કા અભાવ નહીં હૈ. કિંતુ અભાવ હૈ ગોલી-બારુદ કા. મેં ઇસીકી ખોજ મેં હું.

ઈતનેપર ભી કયા યહ કહા જ સકતા હૈ કિ 'સ્વરાજ્ય' રાજુ કા ઉદ્દેશ્ય નહીં થા? કિંતુ ઇસ દેશ કી નૌકરશાહીને યહ પ્રચાર કર રખા થા કિ યુદ્ધામ પહાડ કા 'ફૈસર' બન કરાઈના હી રાજુ કા ઉદ્દેશ્ય હૈ. કયા યહ એક આશ્ચર્ય કા ખાત નહીં હૈ, કિ ઇતને પ્રબલ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય કે વિરુદ્ધ એક પચીસ વર્ષ કે યુવક ને વિદ્રોહ ખડા કિયા? યહ વિદ્રોહી સંગ્રામસ્થલ ઔર સમય કા નિર્દારણ કર કે બ્રિટિશ નૌકરશાહી કે યુદ્ધાર્થ આહવાન કરને લગા. ઉસકા ધનુષ હી થા ઉસકા એકમાત્ર અસ્ત્ર; અશિક્ષિત કોયા હી ઉસકે સિપાહી થે; પર્વત થા ઉસકા રણક્ષેત્ર ઔર ગિરિચુલાએં થી ઉસકા આશ્રયસ્થલ. ગ્રામવાસી સ્વેચ્છા સે જો દેતે થે ઔર શત્રુઓં સે લૂટ કર કે જો મિલતા થા વહી થા સેના કી રસદ. ઇસ પ્રકાર કી અવસ્થા કે આદમી કે સાથ શક્તિ-શાલિની બ્રિટિશ સરકાર કો સંઘર્ષ કે લિયે મેદાન મેં આના પડા; કિંતુ રાજુ કા બહુતસી સુવિધાએં ઔર સુયોગ પ્રાપ્ત થે. પહાડી જૂમિ, ઉસકી ટેડી મેઢી રાહેં એવં અજ્ઞાત ગિરિચુલાએં ભી ઉનકે કાર્ય મેં બહુત સહાયક થી. વહ અંચલ મૈત્રેરિયાત્રસ્ત હોને કે કારણ ઉનકે શત્રુઓં કે લિયે ભીષણ પ્રતિઅધસ્વરૂપ થા. વે લોગ ઇસ પ્રકાર કે જલવાયુ સે અનબ્યસ્ત થે. સામરિક દષ્ટિ સે રાજુ ને અનુકૂલ એવં ઉત્તમ યુદ્ધસ્થલ ચુના થા ઇસમેં તનિક ભી સદેહ નહીં.

નાકરશાહી વિપદ મેં

રાજુ કે સાથ નૌકરશાહી કે ૬ યુદ્ધ હુએ. ઇન યુદ્ધોં મેં પાંચ મેં રાજુ કી વિજય હુઇ. અંગ્રેજોં ને માલવા કી ફૌજ વહાં છુલાયી થી એવં પીછે સે આસામ કી વિશેષ ફૌજ ભી છુલાની પડી. કઇ જગહોં મેં ભીષણ યુદ્ધ હુએ, પેદાવલોસા નામક સ્થાન મેં જો સંઘર્ષ હુઆ ઉસમેં સ્કાટ કાવાડ ઔર હેટર નામક દો અંગ્રેજ અફસર મારે ગયે ઔર કિતને હી સિપાહી ધાયલ હુએ. ઇસકે બાદ નિમ્નલિખિત સરકારી વક્તવ્ય પ્રકાશિત હુઆ:-ગત ૨૪ તારીખ કો ૨ પુલિસ અફસર ૨૮ પુલિસમેનોં કે સાથ મદ્રાસ કે ગુદેમ પર્વતપર વિદ્રોહિયોં કી તલાશ કો ગયે. રાસ્તે મેં અચાનક વિદ્રોહી ઉનપર ટૂટ પડે, જિસકે ફલસ્વરૂપ સ્કાટ વાડ ઔર હેટર નામક અફસર ઔર એક કાન્સ્ટેબલ નિહત હુએ. એક આદમી લાપતા હૈ. ૨૩ તારીખ કો ખબર આયી કિ વિદ્રોહી ઘાટ પહાડ કે આરંભ મેં અવસ્થિત સેપથન પાલેમ નામક સ્થાન કી ઔર અગ્રસર હો રહે હૈ. વહાં જાને કા પથ અત્યંત દુર્ગમ હૈ. ખીચ ખીચ મેં વહ ઇતના તંગ હો ગયા હૈ કિ દો આદમી ખરાબર એકસાથ ચલ નહીં સકતે. પુલિસદલ જખ ઇસ પ્રકાર કે દુર્ગમ ઔર દુર્ગોધ્ય પથ કી ઔર અગ્રસર હો રહા થા ઉસ સમય વિદ્રોહી આક્રમણ કરને કે લિયે માર્ગ કે ઉપર પહાડી જંગલ મેં છિપે થે. પહાડે એકસાથ પાંચ પાંચ કાન્સ્ટેબલ આગે બઢને લગે. વિદ્રોહીયોં ને ઉન્હેં કિસી પ્રકાર કી બાધા નહીં દી. બાદ મેં જખ શેષ દલ વહાં પહુંચા તખ વે લોગ ઝાંઝિયોં સે નિકલ કર ઉન પર ગોલી ચલાને લગે. પુલિસ કે ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ મિં આર્મિટેજ ઔર સહકારી પુલિસ સુપ્રિટેન્ડન્ટ મિં કિંગ્સ પહાડ કે નીચે હી થે. ઇન લોગોં કો જખ વિદ્રોહિયોં કે ઇસ પ્રકાર કે આક્રમણ કા સમાચાર મિલા તખ ઇન લોગોં ને પુલિસ કે સહાય-તાથ આગે બઢને કી ચેષ્ટા કી; કિન્તુ વિદ્રોહિયોં કી અચૂક નિશાનબાજી ને ઇનકે પ્રયત્ન વ્યર્થ કિયે એવં વિફલ મનોરથ હો ઉનકો લૌટ આના પડા. ઇનકે દલ મેં ભી એક કાન્સ્ટેબલ નિહત હુઆ. ઇસી ખીચ મેં માલાવાર સે બહુસંખ્યક સ્પેશલ પુલિસ છુલાઇ ગઇ. મદ્રાસ કે પુલિસ કમિશ્નર મિં એ. જી. હૈપેલ ઇસ દલ કા નેતૃત્વ કરતે થે. સુના જાતા હૈ કિ આપ પહાડી અંચલોં કે વિષય મેં બહુત જાનકારી રખતે હૈ. ઇસ આશય કી સરકારી ઘોષણા કી ગયી કિ જો વિદ્રોહી સરદાર ઔર ઉનકે દો સહકારિયોં કો પકડા દે સકેગા ઉનકો ખૂબ ઇનામ દિયા જાયગા. શાન્તિ-સ્થાપનાર્થ મિદ્દાદાર લોગોં કો બાધ્ય કિયા ગયા. વે લોગ ઇસી શર્તપર જાગીર કાં ઉપયોગ કર રહે હૈ. કિંતુ રાજુ ને દેશ કે આદમિયોં કે હૃદય મેં ધર કર લિયા થા. સરકાર કી પુરસ્કાઁ ઘોષણા કા કુછ ભી પ્રભાવ ન હુઆ. રાજુ ઔર ગામા બ્રાતૃદય કો પકડાને કો કોઇ

બી પ્રસ્તુત નહીં હુઆ. ઇસકા કારણ તત્કાલીન સમાચારપત્રો કે નિમ્નલિખિત પ્રકાશિત સંવાદ સે જાતા જતા હૈ:—“યહ પહેલે લિખા જા ચૂકા હૈ કિ એજંસી તાલુકા મેં કિસી કિસી જગહ મેં ૨-૩ થાના લૂટ લિયે ગયે હૈ. અજ માલૂમ હુઆ હૈ કિ ઇન લૂટનેવાલો મેં હજારો આદમી શામિલ હૈ. ઉનકા સરદાર ૨૫ વર્ષ કા એક અત્યંત સાત્વિક પ્રકૃતિ કા ક્ષત્રિય બાલક હૈ. ઇસકા અપને આદમિયોં કો આદેશ હૈ કિ કિસી આદમી કે ઉપર આત્યાચાર ન કિયા જાય. ઉનકા ઇસ બાત કા સખત હુકમ હૈ કિ વે કબી મદિરા ઓર સ્ત્રી કા સ્પર્શ ભી ન કરે. લોગોં કો વિશ્વાસ હૈ કિ યહ ક્ષત્રિય સરદાર દૈવી શક્તિસંપન્ન હૈ ઓર ઉસપર ગોલી કી અસર નહીં હો સકતી. ઉસકી અદ્ભુત શક્તિ કે ઉપર સખ એકમત હૈ.”

પાઠકોં કો વિદિત હોગા કિ કુજ દિન પહેલે મદ્રાસ કે ગુદેમ પર્વત કે વિદ્રોહિયોં ને કિતને હી પુલિસ અફસરોં કો માર ગલા હૈ. વે અખતક નહીં પકડે ગયે. સરકાર ઉનકો સજા દેને કા વિશેષ આયોજન કર રહી હૈ, કિંતુ સ્થાનીય નિવાસિયોં સે કિસી તરહ કી સહાયતા નહીં મિલતી ઇસ લિયે ઉનપર વિશેષ કડાઇ કી જાયગી. એક મુદાદાર (જમીંદાર) કી જમીન જપ્ત કર લી ગયી હૈ; ક્યોંકિ ઉનકો જમીન ઇસ લિયે દી ગયી થી કિ અશાંતિ કે સમય વે સરકાર કી સહાયતા કરેગે. ઉક્ત જમીંદાર અપની પૂર્વપ્રતિજ્ઞાપાલન મેં અસમર્થ હૈ ઇસ લિયે ઉનકો યહ દંડ દિયા ગયા હૈ. અન્યાન્ય જમીંદારોં પર ભી નોટિસ જારી કી ગયી હૈ. ૧૯૨૧ સાલ કે અક્તૂબર મહીને મેં નિમ્ન સમાચારપત્ર મેં નિમ્નલિખિત સંવાદ પ્રકાશિત હુઆ થા:—“મદ્રાસ એજંસી તાલુકા કી પહાડી જાતિયોં કા વિદ્રોહ અભી ભી શાંત નહીં હુઆ. ટની કે નિકટવર્તી અનેક સ્થાનોં કે થાનોં કો લૂટકર વિદ્રોહી અસ્ત્રશસ્ત્ર સખ ઉઠા લે ગયે. યહ વિદ્રોહ દિનપ્રતિદિન ભીષણ રૂપ પકડતા જા રહા હૈ. પૂર્વપ્રકાશિત ત્રીન થાનોં કે સિવા ઓર એક થાના લંટ લિખા ગયા હૈ. વિદ્રોહિયોં કે દલ મેં હજારોં આદમી હૈ.”

અંતિમ યુદ્ધ

એક આર સરકારી સેના ને અચાનક રાજૂ કે નિદ્રિત દલ પર આક્રમણ કિયા. રાજૂ ને બડી વીરતા કે સાથ ધોર યુદ્ધ કિયા. ભીષણ સંગ્રામ હુઆ. અંત મેં રાજૂ કા દલ પરાજિત હુઆ. ઇસી સમય સે રાજૂ કે સ્વાધીનતાસંગ્રામ કા અવસાન હુઆ. અગસ્ટ ૧૯૨૨ ઇસ્વી સે મધ ૧૯૨૪ તક દો સાલ યહ સંગ્રામ હુઆ.

કિંતુ ઇસ યુદ્ધ કે બાદ રાજૂ કા ક્યા હુઆ? વે પકડે ગયે થે યા ગોલી સે માર ડાલે ગયે થે કુજ પતા નહીં ચલતા. ઇસ સમય વે જીવિત હૈ યા નહીં ઇસ સંબંધ મેં સરકાર કી જો વિજ્ઞપ્તિ નિકલી હૈ ઉસસે કુજ સ્પષ્ટ નહીં હોતા. આપકી મૃત્યુ કી બાત એક ગંભીર રહસ્ય હૈ. મધ ૧૯૨૪ મેં સરકાર ને ઇસ આશય કી એક વિજ્ઞપ્તિ નિકાલી કિ રાજૂ પકડે ગયે થે. ભાગને કી ચેષ્ટા કરતે સમય ગોલી સે માર દિયે ગયે. ઇસ સંબંધ મેં સરકારી પુલિસ રિપોર્ટ મેં મતભેદ હૈ.

પુલિસ કી રિપોર્ટ

‘ગત ૬ મધ કો વિદ્રોહિયોં ને પુલિસ કે ઉપર ગોલી ચલાયી થી. શ્રીરામ રાજૂ ઉસ સમય વહાં ઉપસ્થિત થે; કિંતુ વે ભાગ ગયે. દૂસરે દિન સમ્બેરે પૂર્વગોદાવરી કી સ્પેશિલય પુલિસ કા એક દલ જમાદાર કુંચૂ મેનન કી અધીનતા મેં દરેગા અલ્લર નાઇડૂ કે સાથ ગસ્ત મેં નિકલા થા. રાસ્તે મેં રાજૂ કો દેખ કર ઇસ દલ ને ઉન પર આક્રમણ કર કે ગિરફતાર કર લિયા. ઉનકો કોપૂર લે જાયા ગયા. વહાં ભાગને કી ચેષ્ટા કરતે પર ગોલી સે માર દિયે ગયે.’

સરકારી વિજ્ઞપ્તિ

‘૬ મધ કે સંઘર્ષ કે બાદ શ્રીરામ રાજૂ કે સહકર્મી શ્રી સત્યનારાયણરાજ ગિરફતાર કર લિયે ગયે. ઇસ સંઘર્ષસ્થલપર શ્રીરામ રાજૂ ભી ઉપસ્થિત થે. દૂસરે દિન વે ગિરફતાર કિયે ગયે.’ દો વર્ષુનોં મેં કિતની લિજ્જતા હૈ? સરકારી વિજ્ઞપ્તિ મેં મારે જાને કી કોઇ બાત હી નહીં હૈ. આન્ધ્રનિવાસિયોં કા સખકા યહ દૃઢ વિશ્વાસ હૈ કિ શ્રીરામ રાજૂ ગોલી સે નહીં મારે ગયે.

ગોલી સે મારે જાનેવાલે ઔર હી કોઇ હૈ. સરકાર ને જો ચિત્ર નિકાલા થા ઉસમેં સ્પષ્ટ દિખાવી પડતા હૈ કિ ગોલી છાતીપર લગી હુઇ થી. પ્રાણભય સે ભાગનેવાલે વ્યક્તિ કી પીઠ મેં ગોલી લગના સ્વાભાવિક હૈ. છાતીપર ગોલી કિસ પ્રકાર લગી ? આન્ધ્ર પ્રદેશ કે કિતને હી રાજનૈતિક સંમેલનોં મેં સરકારી વિચિત્રિત કે વિષય મેં તીવ્ર આલોચના ઔર કડે કડે પ્રશ્ન કિયે ગયે હૈં; કિંતુ સરકાર અજ તક કોઇ ઉત્તર દેને મેં સમર્થ નહીં હુઇ. સંભવતઃ સરકાર કે પાસ કોઇ જવાબ હી નહીં હૈ. રાજૂ ને યદિ ગોલી આ પ્રાણ ભી દિયે હોં તો વે છાતીપર વાર લે કર વીર કી તરહ વીરગતિ કે પ્રાપ્ત હુએ હૈં. પીઠ મેં અસ્ત્રચિહ્ન લેને કી કલંકકાલિમા ઉનકો છૂ નહીં સકી; ઔર અગર આજ ભી વે જીવિત હૈ તો નૌકરશાહી કી ખુશિયા પુલિસ કી કરામાત કિતની હૈ સ્પષ્ટ દિખા રહે હૈં; એવં અપને ગુપ્ત આશ્રયસ્થાન સે આજ ભી અપની શક્તિ કા પરિચય દે રહે હૈં. જો કુછ ભી હો રાજૂ કા સ્વદેશપ્રેમ ભારત કે ભાવી ઇતિહાસ મેં સ્વર્ણાક્ષરોં સે લિખા જાયગા એવં આન્ધ્ર પ્રદેશ કે અધિવાસી ગર્વ કે સાથ ચિરકાલ રાજૂ કા નામ સ્મરણ કરેગે.

(“વિશ્વમિત્ર”ના એક અંકમાંથી)

૧૬૦-ભારત મેં ભયંકર સંગ્રામ હોગા !

શુદ્ધિસમાચાર કે પાઠકોં કો વિદિત હી હોગા કિ હમને સન ૧૯૨૬ ઇસ્વી મેં શુદ્ધિસમાચાર કે કિસી પર્યે મેં “ભારત કા ભવિષ્ય” નામક લેખ લિખ કર પ્રામાણિક પ્રમાણોં સે સિદ્ધ કિયા થા કિ સન ૧૯૩૦ ઇસ્વી તક ભારત મેં ભારી સંગ્રામ હોગા. આજ હમ ફિર અપને પ્યારે પાઠકોં કો ગણિત હિસાબ લગા કર ખતલાના ચાહતે હૈં કિ સન ૧૯૨૬ ઇસ્વી મેં ભારત મેં અનિવાર્ય ભયંકર સંગ્રામ હોગા. ઇસ સંગ્રામ મેં જહાં પ્રજા કો પીડા હોગી વહાં શાસકવર્ગ કી શક્તિયોં ચૂર ચૂર હો કર વિલીન હો જાને કી સંભવના હૈ. હમારી હાર્દિક ઇચ્છા તો યહ હૈ કિ વહ ભાવી સંગ્રામ ન હો કિંતુ “નર ચેતી નહીં હોત હૈ પ્રભુ ચેતી તત્કાલ” કહાવત કે અનુસાર સંગ્રામ કા હોના ન હોના પ્રભુ ચેતી પર હી નિર્ભર હૈ. અસ્તુ.

અજ હમ ગણિત કા હિસાબ પાઠકોં કી સેવા મેં ઉપસ્થિત કરતે હૈં. યહ ખાત તો સચકો વિદિત હી હૈ કિ સન ૧૮૫૭ ઇસ્વી મેં ભારી રાજવિપ્લવ (ગદર) હુઆ થા. જજ હમ ઇસ સન કે અંકોં કા યોગ કર કે ૧૮૫૭ કે સાથ યોગ દેતે હૈં તો ગત બંગાલ કા સંગ્રામ ઇતિહાસ કે પત્રોં પર પડતે હૈં. યથા $૧+૮+૫+૭=૨૧$ ઇસકો ૧૮૫૭ મેં જોડને સે સન ૧૮૭૮ ઇસ્વી હોતા હૈ ઔર સન ૧૮૭૮ ઇસ્વી મેં અંગ્રેજોં કા બંગાલ કે સાથ સંગ્રામ હુઆ થા, જિસમેં ઇન્હેં વિજય મિલી થી. ઇસકે પશ્ચાત્ ૧૮૭૮ સન કે અંકોં કો સન ૧૮૭૮ મેં જોડ દેને સે $(૧+૮+૭+૮+૧૮૭૮=૧૯૦૨)$ સન ૧૯૦૨ ઇસ્વી હોતા હૈ. ઇસી સન મેં બંગલવિપ્લવ કા સંગ્રામ અંગ્રેજોં કે સાથ બંગાલિયોં કા છિડા થા જિસમેં પ્રાયઃ અંગ્રેજોં કી હાર હુઇ થી. ઇસકે બાદ સન ૧૯૦૨ ઇસ્વી કે અંકોં કો સન ૧૯૦૨ મેં જોડ દેને સે $(૧+૯+૨+૧૯૦૨=૧૯૧૪)$ સન ૧૯૧૪ ઇસ્વી હોતા હૈ. ઇસી સન ૧૯૧૪ ઇસ્વી મેં પ્રસિદ્ધ જર્મન વૈર અંગ્રેજોં કે સાથ હુઆ થા જો સન ૧૯૧૮ ઇં તક ચલતા રહા અજ સન ૧૯૧૪ ઇસ્વી કે અંકોં કા યોગ સન ૧૯૧૪ ઇસ્વી મેં જમા કરને સે $(૧+૯+૧+૪+૧૯૧૪=૧૯૨૮)$ સન ૧૯૨૮ ઇં હોતા હૈ. જિસ સે સિદ્ધ હૈ કિ ભારતવર્ષ મેં અંગ્રેજોં કે સાથ સન ૧૯૨૮ ઇસ્વી મેં અવસ્ય ભાવી સંગ્રામ હોગા. ઇસ સંગ્રામ કે બાદલ અબી સે ચોરપ આદિ દેશોં મેં મંડરાતે દિખાઇ દે રહે હૈં. દેખે, પરમેશ્વર કી કયા ઇચ્છા હૈ.

(“શુદ્ધિસમાચાર”ના એક અંકમાંથી)

૧૬૧-કામદાર જગતના ઉગતા તારા

મીલહડતાલના મામલામાં મુખ્ય આગેવાની મુંબઈના “ખેડુત અને કામદાર સંઘ”નીજ છે. એટલે હડતાલની અદ્દભુત લડતનો પરિચય કરતા તે પક્ષના જે કાર્યકર્તાઓ એકલે હાથે અસહાય સ્થિતિમાં પણ જવલંત તત્ત્વનિષ્ઠા અને અસાધારણ સાહસથી કેસરિયાં કરી રહ્યા છે, તે બહાદૂર યુવકોનો પણ સાથે સાથે પરિચય કરી લેવો રંજક થઈ પડશે.

x

x

x

x

આ યુવકોની બાળતમાં મહત્ત્વનો સામ્યભાવ એ છે કે, મિ. ઝાખવાળાને બાદ કરતાં બાકીનો એકેય કાર્યકર્તા ગ્રેજ્યુએટ નથી; તેમ ૩૦ વર્ષની ઉંમરની મર્યાદા ઓળંગી નથી; કેમકે તેમણે ધણેભાગે અસહકારમાંથીજ જાહેર જીવનની પ્રેરણા મેળવી હોવાથી અભ્યાસ અધુરોજ પડતો મૂકવો પડ્યો હતો. ત્રીજું સામ્ય એ છે કે, તેમનામાં કોઈ પણ તવંગર નથી અને આ સ્થિતિને અંગેજ તેઓ કામદારોના અને કચડાયલી પ્રજાઓના જીવન સાથે સહેલાઈથી એકરૂપ થઈ જાય છે.

આ ત્રણ મુદ્દાઓ સર્વેને લાગુ પડતા હોવાથી અસહકાર પક્ષી તેમણે શું શું કર્યું તે જોઈએ.

x

x

x

x

શ્રી. એસ. એ. ડાંગે

એમની ઉંમર આશરે ૨૮ વર્ષની છે. અસહકાર પહેલાં શ્રી. નિંબકર સાથે મળી વિસ્તર કોલેજમાં બાઇબલ શીખવાની સખ્તાઈ સામે એમણે ઝુંબેશ ઉપાડી તરતજ અસહકાર શરૂ થતાં ચોપડાં બાળુએ મૂકી તે ચળવળમાં ઝંપલાવ્યું, પણ ગાંધીજીના આખા કાર્યક્રમ સાથે કદી મળતા થઈ શક્યા નહિ.

અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસથી તેમની એવી ખાત્રી થઈ કે, મુડીવાદ અને શાહીવાદ કાયમ છે, ત્યાંસુધી પ્રજાઓ ખરી રીતે સ્વતંત્ર થઈ શકવાની નથી. આથી તેમણે ‘ધી સોશિયાલિસ્ટ’ પત્ર કાઢ્યું. તે પહેલાં શ્રી. નિંબકર સાથે મળી તેઓ “ધી યંગ કોલેજિયટ” નામનું માસિક પ્રગટ કરતા હતા. બાદ તેમણે “ગાંધી વિ. લેનિન” નામની ચોપડી લખી. અંતેના સિદ્ધાંતોની ધણીજ માર્મિક સરખામણી કરી. લેનિનના સિદ્ધાંતો ગાંધી કરતાં કેવા સર્વોપરિ છે તે દર્શાવી આપ્યું હતું. બાદ કાનપુરના બોલ્શેવિક કેસમાં તેઓ સંડોવાયા અને પીનલ કોડની ૧૨૧ અ કલમ મુજબ એટલે બ્રિટિશ રાજ્ય સામે કાવતરું કરવાના આરોપસર તેમને ચાર વર્ષની સજા થઈ. ગઈ સાલમાં છૂટયા બાદ તેઓ ખેડુત અને કામદાર સંઘમાં જોડાયા. અખીલ હિંદ ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસના તેઓ ઉપમંત્રી છે. થોડાક મહીના પહેલાંજ એક વિધવા સાથે પરણીને તેમણે સામાજિક સુધારામાં સક્રિય હિસ્સો પૂર્યો હતો.

x

x

x

x

શ્રી. આર. એસ. નિંબકર

ડાંગે કરતાં શ્રી. નિંબકરની સ્થિતિ ધણી જૂદી છે. ઉંમર આશરે વર્ષ ૨૮ છે. તેઓ જેટલા ઝતુની છે તેટલાજ ભાવનાશાળી અને છતાં નિખાલસ હૃદયના યુવક છે. અસહકારમાં તેઓ છેક ૧૯૨૪ ની સાલ આખર સુધીમાં એક ચુસ્ત ગાંધીપક્ષવાદી હતા. વચગાળે મુળશીપેટામાં ખેડુતો-એ આદરેલી લડતમાં તેમણે છ મહીનાનો જેલભોગવટો કર્યો હતો. તેઓ કંઈ અડધા ઝડન પત્રોના તંત્રી થઈ ગયા હશે. એક બાળવિધવા સાથે તેઓ ૧૯૨૫ માં પરણ્યા. શ્રી. નિંબકરમાં કામ કરવાની વિલક્ષણ ધગશ છે. હાલમાં તેઓ મ્યુનિસિપલ યુનિયનના અને મુંબઈની પ્રાંતિક કોંગ્રેસ કમિટીના મંત્રી છે, ખેડુત અને કામદાર સંઘના ટ્રેડ યુનિયન શાખાના તેઓ લીડર છે, આજની હડતાળની લડતમાં સૌથી ખોખરે શ્રી. નિંબકરજ છે.

x

x

x

x

શ્રી. એસ એસ. મીરજકર

કોલાબા જીલ્લાના એક ગામડામાં ૧૯૦૨ ની સાલમાં જન્મ્યા. અસહકારમાં દફતર લખેડી મૂક્યા બાદ ફ્રેન્ચ બેંકમાં જોડાયા ને સાત વર્ષ સુધી ત્યાં નોકરી કરી. લાલા હરદયાળે લખેલું પુસ્તક ‘આધુનિક રશિયા’ અને કાર્લ માર્ક્સનું જીવન વાંચી તેઓ સામ્યવાદી બન્યા અને કામદાર ચળવળમાં રસ લેવા લાગ્યા, ત્યારથી તેઓ કમ્યુનિસ્ટ મતોમાં માનવા લાગ્યા.

ગયે વર્ષે મિ. રૂપેટે લખેલી “ઈડિયા અને ચાઇના” ચોપડીના પ્રકાશકતરીકે તેઓ સામે કેસ માંડ્યો હતો, પણ છૂટી ગયા હતા. ખેડુત અને કામદાર સંઘમાં તેઓ પ્રચારખાતાના પ્રમુખ છે.

x

x

x

x

શ્રી. અર્જુન આળવે

તેઓ એક આદર્શ કામદાર છે. ઉંમર વર્ષ ૨૮ છે. દક્ષિણમાં આવેલા સાવંતવાડી રાજ્યમાં જન્મ થયો. થોડું મરાઠી શીખ્યા અને પેટને માટે ૧૧ વર્ષની કુમળી ઉંમરે મુંબઈમાં આવી મીલમાં રહ્યા. સ્વભાવે અતિશય નિડર અને સાહસી હોઈ સિપાહીગીરીના પૂરા ગુણ ધરાવતા હોવાથી છેલ્લી લડાઈમાં લશ્કરમાં જોડાઈ ફ્રાન્સ, બસરા વગેરેનાં રણમેદાનોપર શાહીવાદના સાગરીત-તરીકે લડ્યા. ૧૯૧૫ થી ૨૦ દરમિયાનનાં પાંચ વર્ષ ખૂનખાર લડાઈમાં ગાળી ૧૯૨૧માં સ્વદેશે પાછા ફરી વળી મીલમાં વણકરતરીકે જોડાયા. ૧૯૨૩ ની સાલમાં પડેલી હડતાલમાં તેઓ કામદાર યુનિયનમાં જોડાયા. ૧૯૨૫ ની હડતાલમાં પણ તેઓ આગળ પડતું કામ કરતા હતા અને આજે તો કામદારોના એક જબરજસ્ત નેતા થઈ પડ્યા છે. ગીરણી કામદાર યુનિયનના તેઓ પ્રમુખ છે.

x

x

x

x

શ્રી. શાવક એચ. ઝાખવાળા

સુરત જીલ્લામાં ઝાખ ગામે ૧૮૮૭ની સાલમાં જન્મ થયો. મેટ્રીક પૂરી કરી મુંબઈ આવ્યા. ને ૧૯૦૬ માં બી. એ. થયા, ત્યારથી એક લેખક અને શિક્ષકતરીકેનું જીવન ગાળે છે. તેમણે કુલ ૨૭ પુસ્તકો લખ્યાં છે. છેલ્લા મહાન યુદ્ધમાં તેઓ સરકારને મદદ કરવાની તરફેણમાં ટાઇમ્સ પત્રમાં લખતા, પણ ગરીબોની કંગાલિયતની તેમના મનપર અસર થઈ અને ૧૯૧૫ માં કામદારો તરફ આકર્ષાયા. બુદ્ધિસ્ટ સોસાઇટી, હુમેનીટરીઅન લીગ વગેરેમાં કામ કર્યું. કામદાર આલમમાં શ્રી. ઝાખવાળાનું કાર્ય અજોડ છે. તેમણે ૨૨ યુનિયનો સ્થાપી ૫૦-૬૦ હજાર કામદારોનું સંગઠન કર્યું છે. દયા-બુદ્ધિથી પ્રેરાયલા આસાચા જરથોસ્તીને જલદીજ નિરાશ થવું પડ્યું; કેમકે સંજોગ સર કર્યાં સિવાય કામદારો અને ગરીબ પ્રજાઓની સ્થિતિમાં બળ નહિ આવે, એવો અનુભવ તેમને કરવો પડ્યો. ત્યારથી તેઓ આર્થિક ક્રાંતિમાં માનવા લાગ્યા. આ માટે તેમને ઘણીજ વીતકો વેઠવી પડી છે. નોકરી છૂટે, બૂખમરો વેઠવો પડે, સાતિલાઈઓનાં ટાણાં ખમવાં પડે એ સર્વે ક્રમોમાંથી તેમને પસાર થવું પડ્યું હતું. તેઓ જેમ મીલ વર્કર્સ યુનિયનના પ્રમુખ છે તેમ બીજા અનેક યુનિયનો સાથે પ્રમુખ કે મંત્રીતરીકે સંબંધ ધરાવે છે. ખેડુત અને કામદાર સંઘના કાર્યકારી મંડળના તેઓ એક સલાસદ છે.

x

x

x

x

શ્રી. લાલજી પેંડસે

શ્રી. વિનાયકરાવ સાવરકરની પ્રવૃત્તિઓની એમના ઉપર ઊંડી અસર થવાથી કોઈ પણ માર્ગે સ્વતંત્રતાની લડતમાં તેઓ માનવા લાગ્યા. અહિંસાવાદ ઉપરથી એમની શ્રદ્ધા ઊંડી ગઈ. એ પછી તેઓ કેટલાંક મંડળોના સમાગમમાં આવ્યા. છેલ્લી લડાઈમાં તેમની સહાનુભૂતિ જર્મની સાથે હતી. હિંદની સ્વતંત્રતા માટે એ વખતે એમને કોઈ પણ જાતનો ઉપાય બાધક લાગતો ન હતો. પાછળથી એમને બ્રિટિશ લશ્કરમાં જોડાવાની ઇચ્છા થઈ હતી અને એ ઇચ્છા બર લાવવા એમણે બે મિત્રો સાથે લશ્કરમાં જોડાવાની ખટપટ કરી; પણ તેમાંય ફાવ્યા નહિ. આવી સ્થિતિમાં રિક્રૂટિંગ માટે જે જીલ્લો થતા તે જોઈ તેમનું મન અકળાયું અને લડાઈ

શુ. ૨૩

વિરુદ્ધ પ્રચાર કરવા લાગ્યા.

આજે જગતવિખ્યાત બનેલા બારડોલીની પાસે આવેલા વ્યારા ગામના તેઓ વતની હોઇ, ઉંમર આશરે ૨૭ વર્ષની છે.

અસહકારમાં પડ્યા પછી બારડોલીના સત્યાગ્રહનું જે એક અહિંસામાં નહિ માનનારું ઉદ્દામ અને આગ્રહી ટોળું કંઇક જૂદીજ દષ્ટિથી રાહ જોતું હતું, તેમાંના આ એક યુવક હતા; પણ સત્યાગ્રહ પડતો મૂકાયથી તેમના હાર્દિક પ્રયાસો ફેકટ ગયા. તે પછી મુળશીપેટાના સત્યાગ્રહમાં જોડાઇ ઉજળું કામ કરી બતાવ્યું અને જે-ત્રણ વાર કારાવાસ પણ ભોગવ્યો.

આ લડતમાં માલદાર જમીનદારો ગરીબ ખેડુતોની વિરુદ્ધમાં પડેલા જોષ શ્રી. પેંડસેના મનપર ઉંડી અસર થઇ અને મુળશીપેટા સત્યાગ્રહના પ્રણેતા સેનાપતિ બાપટના સમાગમમાં તે વધારે મજબૂત થઇ. ત્યારથી તેઓ એમજ માનતા આવ્યા છે કે, રાજકીય સ્વતંત્રતામાં બ્રિટિશ શાહીવાદ અંતરાયરૂપ છે; તેમ આર્થિક ઉન્નતિમાં મુડીવાદ દુશ્મનની ગરજ સારે છે.

સત્યાગ્રહની લડતમાં હાર્યા બાદ અત્યાચારમાં મદદ કરવાના ચારોપસર તેમની સામે વૉરંટ નીકળવાની ખબર મળવાથી ફરારી થયા. બાદ “બુલબુલ” નામનું સાપ્તાહિક કાઢ્યું. આ પછીની જીંદગી પત્રકારિત્વમાંજ તેઓ અદા કરે છે.

તેઓ એક મરાઠી અને ગુજરાતી લેખક તથા કવિ છે, તેમ લડાઇની તાલીમ પણ મેળવી છે. કામદાર અને ખેડુતસંઘના કૌન્સિલ વિભાગના તેઓ પ્રમુખ છે.

x

x

x

x

શ્રી. બી. એફ. બ્રડે

કામદારોના આ યૂરોપીયન મિત્ર લંડનના એક પરામાં ૧૮૯૫ ની સાલમાં જન્મ્યા અને ઇંગ્લિયર્સોનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. બાદ લડાઇ શરૂ થઇ ત્યારે ૧૯૧૬ ની સાલમાં કાફલા ખાતામાં જોડાઈ બેલ્જિયમને કિનારે લડાઇમાં પડ્યા અને શાહીવાદના તારણહાર બન્યા. ૧૯૧૯માં પાછા ઇંગ્લંડ આવી એક કારખાનામાં ઇંગ્લિયરતરફિ જોડાઈ ગયા. ૧૯૧૪ ની સાલથીજ તેઓ ટ્રેડ યુનિયનમાં રસ લેતા હતા. રણમેદાનપરથી પાછા આવ્યા બાદ જ્યારે તેમણે જોયું કે, જેઓ સામ્રાજ્ય માટે લડ્યા તેવા હજારો શૂરા યુવકો આજે બેકાર થઇને ફરે છે અને તેમને ખાવાપીવા આપવાની ફરજ નથી સરકાર કે નથી માલીકો બજાવતા; ત્યારે તેમને આ સ્થિતિપ્રત્યે તિરસ્કાર થવા લાગ્યો. ને તેવામાંજ વળી તેઓ પણ ખેરોજગાર થઈ પડ્યા. બાદ ખૂબ વિચાર કરતાં નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે, એક સામ્યવાદજ ગરીબોને ઉગારશે. તે પછી ઇંડિયા ઑશીસમાં નોકરી મેળવી રાવલપિંડીમાં ઇંગ્લિયરતરફિ આવ્યા. અહીંના થોડા મહીનાના જીવનમાંજ તેમણે શાહીવાદનું કારણ સ્વરૂપ પારખી લીધું અને તેઓ શાહીવાદ તથા મુડીવાદના કટ્ટર વિરોધી બન્યા. બાદ પાછા વિલાયત ગયા અને ટ્રેડ યુનિયનની ચળવળોમાં આગળ પડતો ભાગ લેવા લાગ્યા. ૧૯૨૫ ની સાલમાં ઇંગ્લંડમાં પડેલી સાર્વાત્રિક હડતાળમાં એમેલ્ગમેટેડ ઇંગ્લિયર્સ યુનિયનના હોદ્દેદાર તરીકે જોડાઈ સર્વે ઇંગ્લિયરોને હડતાળમાં સામીલ કર્યા.

ગયા વર્ષના સપ્ટેમ્બરમાં તેઓ એક પ્રવાસીતરફિ હિંદુસ્તાનમાં પાછા આવ્યા અને ત્યારથી અહીંની કામદાર ચળવળમાં રસ લઇ રહ્યા છે. મધ્યપ્રાંતની ખેડુત અને કામદાર પરિષદે તેમને પોતાના પ્રમુખ ચુંટ્યા હતા.

(તા. ૫-૨-૧૯૨૯ ના દૈનિક “હિંદુસ્તાન” માં લખનાર:-“મીલમ જુર”)

૧૬૨-રશિયાનાં રખડાઉ બાળકો આ લવિષ્યના શહેરીઓના અટપટા પ્રશ્નોના સરળ ઉકેલ

અર્ધજંગલી અને રઝળુ બાળકોનો સવાલ જે સોવિયેટ સરકાર સમક્ષ અત્યારે ખડો થયો છે તેના જેવો ભયંકર અને તેનાથી વધારે અટપટો સવાલ કદાચ કદીયે ઉભો થવા પામ્યો હશે નહિ. આ બાળકો અનાથો છે. તેમનાં માબાપો મહાન વિગ્રહમાં મરાઈ ગયાં છે અગર નાશ પામ્યાં છે. આ લોકો બળવામાંથી અગર તો ઇંગ્લિશ, અમેરિકન, ફ્રેંચ, ઇટાલિયન અને જાપાની વગેરે વિદેશી લશ્કરો તેમજ ઇંગ્લાંડ, અમેરિકા, ફ્રાન્સ અને જાપાન તરફથી જેને નાણાંની મદદ મળે છે તેવાં ઝારનાં લશ્કરોના ભયંકર જુદમાટોમાંથી અચી જવા પામેલાં હોય છે. આમાંનાં ઘણાંએ અનાથોનાં માબાપો ૧૯૨૧-૨૨ ના દુષ્કાળમાં મરણ પામેલાં છે. મહાન વિગ્રહ અને ચઢાઈઓના પરિણામે પાયમાલ થઈ ગયેલું સોવિયેટ રાંશયા આ દુષ્કાળ સામે પગલાં લઈ શકે તેમ ન હતું. આ બાળકોના અસ્તિત્વનો દોષ જે કે 'બોર્સીવિકો' ઉપર લાદવામાં આવે છે છતાં ખરી હકીકત તો એ છે કે, સોવિયેટ સરકારને તોડી પાડવા માટના મહાન સત્તાઓના પ્રયાસોનુંજ આ પરિણામ છે. તેમની સંભાળનો મહાન સવાલ સોવિયેટ સરકારને માથે આવી પડે છે.

લાખોની સંખ્યા

રશિયામાં આશરે બે મીલિયન રઝળુ બાળકો છે. ગણતરીના માધનને અભાવે મોસ્કોના ચોક્કસ આંકડો કહી શકાય તેમ નથી. ૧૦ થી ૨૫ હજારનાં સંખ્યા હોવાનું ધારવામાં આવે છે. ૧૯૧૯-૨૦ માં મોસ્કોમાં ૩૦,૦૦૦ ની સંખ્યા હોવાનું કહેવાય છે. ચાલુ વર્ષમાં ત્યજ દેવાયેલાં છોકરાં આ સંખ્યામાં ઉમેરો કરે છે. આમાં ૯ થી ૧૮ વર્ષની અંદરના ઘણાખરા છોકરાઓ છે. વધારે સંખ્યા ૧૨ થી ૧૫ વર્ષની છે. લગાઈની શરૂઆતથી કેટલા મરણ પામ્યા છે તે કહી શકાતું નથી. રશિયાના જૂના તંત્રમાં જીંદગીની કંઈ કિંમત ન હતી.

કમકમાટ ઉપજાવે તેવો પ્રશ્ન

આ સવાલ ખરેખર કમકમાટી ઉપજાવે તેવો છે. મોસ્કોમાં આવાં બાળકોનાં ટોળાં નજરે પડશે. દિવસે તેઓ ભીખ માગે છે અને શેરીઓમાં આથડે છે. રાત્રે જ્યાં ત્યાં સૂઈ રહે છે. કંઈ પણ અટકાયત વિના ટ્રામમાં તેઓ દાખલ થઈ છુપાતુર દૃષ્ટિથી બેઠકો નીચે બેસીને સિક્કાઓ માટે ફાંફાં મારે છે. તેમની ભીખ માગવાની રીત વણી વખત જુલ્મ અને કંટાળાભરેલી હોય છે. રેસ્ટોરાંમાં તેઓ તમારા શરીર સુધી ધસી આવે અને પોતાની હાજરીનું ભાન કરાવવા ઘણી વાર તો તમને આંચકા પણ મારતાં ખંચાતાં નથી. ટેબલપરથી તેઓ દરેક ચીજ ઝુટાવી પલાયન કરી જાય છે. તંદુરસ્તીની તેમને કંઈ પરવાહ હોય તેમ જણાતું નથી, તેથી ગમે તેવી ચીજ ઉઠાવી ખાઈ જાય છે. લોકો સરકારની પરિસ્થિતિ પ્યાનમાં લઈ આ બાળકોને ખોરાક અને પૈસા એકદમ આપે છે. અસહ્ય સંકટો સહન કરીને આ બાળકો કેવળ ઉલટા સ્વભાવનાં બની ગયા છે. તેમનામાં દારૂ પીવો, જુગાર રમવો વગેરે દુર્ગુણો ધર કરી બેઠા છે, ઘણાને ક્ષય જેવા રોગો લાગુ પડેલ છે. આમાંનો મોટો ભાગ તો ચોર છે. તેઓ ક્યાં રીતે જીવન ટકાવે છે, તેજ રશિયામાં એક નવાઈનો વિષય થઈ પડ્યો છે. ઉલટું તેમાંના ઘણાખરા લકઝ અને મજબૂત છે. આર્થિક સ્થિતિ ઉપર કેળવણી અને સુધારાનો કેટલો આધાર રહેલો છે તે આ ઉપરથી સચોટ જોઈ શકાશે.

સરકારના પ્રયાસો

આ બાળકોનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરતાં આ સવાલ બહુજ દુઃખદાયક જણાતો નથી; કારણ કે સોવિયેટ સરકાર અને બીજી સંસ્થાઓ આનો ઉકેલ લાવવા પ્રયાસ કરે છે. રઝળુ બાળકોની સંભાળનું બધું કાર્ય બાળકો માટેની કમિટીને હસ્તક છે. ૧૯૨૬ માં મોસ્કોમાં આ બાળકોને પકડવાને એક ખાસ કમીશન નીમવામાં આવ્યું હતું. ૧૯૨૬ માં અને ૧૯૨૭ માં અનુક્રમે ૩૭૫૦ અને ૨૭૯૩ બાળકોને પકડવામાં આવ્યાં હતાં. ૧૯૨૮ નો આંકડો મળતો નથી; પરંતુ આ વર્ષમાં તેમને ખેડૂતગૃહોમાં મોકલવાની યોજના થઈ હતી. મોસ્કોમાં સંખ્યા ઘટી છે.

રશિયન સામ્યવાદી પક્ષ જે સખળ પક્ષ છે તેના તરફથી તેની દરેક શાખા તરફ ૧૯૨૯ ની આખરે એક પણ રઝળુ બાળક ન રહે તેવા પ્રયાસો હાથ ધરવાને ફરમાન કાઢવામાં આવ્યાં છે. સરકાર તરફથી એવો હુકમ છે કે, આવાં બાળકોને રઝળતાં જોતાં તેમને પકડીને એકઠાં કરવાની જગ્યાએ પહોંચાડી દેવાનો દરેકને હક્ક છે. પુખ્ત ઉંમરના છોકરાને પકડવાનું કાર્ય જોખમભરેલું છે; કારણ કે તે દોડવામાં ચપળ હોવા ઉપરાંત જો તે લોકોનું ટાળું હોય તો જરૂર પકડનાર ઉપર પથરાનો વરસાદ વરસવાનાં. ઘણા છોકરાઓ તો જો શિયાળો હોય તો રાજીપુશીથી ઇન્સ્પેક્ટરોની સાથે અગર પોતાની મેજેજ તેમને માટે રાખેલાં સ્થાનોમાં જાય છે. તેમને એકઠાં કરવા માટેના મધ્યસ્થાનમાં લઇ ગયા પછી જો માસ સુધી તેમના પર દેખરેખ રાખવા ઉપરાંત તેમને કારખાનામાં કામે વળગાડવામાં આવે છે. આ સંસ્થા સાથે તેમની શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિનો અભ્યાસ કરનાર મંડળ પણ રાખવામાં આવે છે. આ સંસ્થામાં આ છોકરાઓની ઉંમર વજેરે પ્રમાણે પાંચ વિભાગ પાડી દેવામાં આવે છે. ત્યારબાદ તેમને નીચેની કોઇ પણ સંસ્થામાં મોકલી અપાય છે.

બાળકોમાટેની સંસ્થાઓ

મોસ્કોમાં ૧૨૯ બાળગૃહો છે, જેમાં ૧૫૬૭૫ બાળકો છે. મોસ્કો પ્રાંતિક ગૃહોની સંખ્યા ૫૦ ની છે અને તેમાં ૩૬૪૭ બાળકો છે. અહીંયાં રઝળુ તેમજ બીજાં બાળકો વચ્ચે ભેદ બતાવવામાં આવતો નથી. સર્વને સરખા હક્ક હોય છે. મોસ્કોમાં આ રઝળુ બાળકો માટે ૧૭ અને પ્રાંતમાં ૫ સંસ્થાના છે. ખોડ-ખાંપણવાળાઓ માટે પણ મોસ્કોમાં ૫ ગૃહો છે. ખૂન વગેરે ફોજદારી ગુન્હા કરેલાઓને માટે ખાસ ગૃહો છે. આ બધી સંસ્થાઓમાં હાથકાત પ્રમાણે બાળકોને મોકલી આપવામાં આવે છે. ઉપરાંત હજારોને ખેડુતગૃહોમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. આ સિવાય બીજી સંસ્થાઓ જેવી કે સિનેમા ફિલ્મ ઉદ્યોગ વગેરે તેમને પહેલી પસંદગી આપે છે. એક્ટરો-તરીકે તેમનું કાર્ય ધણુંજ ચુંદર હોય છે; પરંતુ ઘણા ખરા જુગારમાં પૈસા વેડી નાખી પાછા બીજા માગતા બની જાય છે. ઘણીજ મુશ્કેલીએ તેમનું જીવન નિયમિત બનાવી શકાય છે.

સમાજ પણ સહાય કરે છે.

ઘણાં ખાનગી કુટુંબોએ આ બાળકોની સંભાળ માથે લીધી છે; પરંતુ કૌટુંબિક જીવનના અંકુશો વગેરે સહન ન થતાં થોડા દિવસોમાંજ તેઓ પલાયન થઇ જાય છે અને બીજા માગવી શરૂ કરે છે. માજી રાજદારી કેદીઓનું મંડળ મોસ્કોની ઘણી સંસ્થાઓનું પેટ્રન છે. આ સ્ત્રીઓ અને પુરુષો પેલાં બાળકોનાં માઆપનું સ્થાન લે છે. તેમનાં ગૃહોની તપાસ કરવા ઉપરાંત તેમને માટે ફંડ એકઠું કરતાં રહે છે. ૧૯૨૬ માં જી. પી. યુ. એ ૧૧૦૦ બાળકો એકઠાં કર્યાં હતાં. એક મઠ અને ઝાર તેમજ બીજા ઉમરાવોનાં મોટાં મંકતો આ બાળકોના ઉપયોગ માટે જપ્ત કરવામાં આવેલ છે.

ગૃહોમાં નિયમિત જીવન

આ ગૃહોમાં બાળકો નિયમિત જીવન ગુજારે છે. તેઓ ચાર કલાક અભ્યાસમાં અને ચાર કલાક વ્યાવહારિક તાલીમ પાછળ ગાળે છે. અભ્યાસની મુદત ચાર વરસની છે. ત્યારપછી તેઓ કોઇ કારખાનામાં જોડાઇ શકે છે અને સમાજને સહાયક બને છે. કારખાનાના તંત્રમાં, વ્યવસ્થામાં અને નફા વગેરે દરેક બાબતમાં તેમને બીજાના જેટલાજ હક્કો હોય છે. વ્યાવહારિક તાલીમમાં તેમને ધાતુકામ, લક્કડકામ, જોડા સીવવા વગેરે કાર્યો શીખવવામાં આવે છે.

આગળ અભ્યાસ માટે તેઓ કામદારોનાં વિદ્યાલયોમાં દાખલ થઇ શકે છે. ખાવા, રહેવા વગેરેની સગવડ સરકાર તરફથી મળે છે. સામાન્ય ખર્ચ માટે દર માસે થોડી રકમ પણ મળે છે. અનુભવથી એમ જણાયું છે કે, દરેકને વ્યાવહારિક કામ વધારે પસંદ છે. દરેક સંસ્થા સાથે કારખાનાંઓ પણ હોય છે. નિયમિત જીવન આકર્ષે લાગતાં આમાંથી આશરે છ ટકા બાળકો ઉનાળામાં પલાયન કરી જાય છે.

ખીજ નિશાળોના જેવીજ વ્યવસ્થા અહીં પણ હોય છે. તેઓજ તેમનાં દિવાલ વર્તમાન-પત્રો ચલાવે છે અને વ્યવસ્થા જાળવે છે. સરંચાના દરવાજા ખુલાજ રહે છે, જેથી કોઈ બાળક ઇચ્છા પ્રમાણે જઈ આવી શકતાં કેદખાના જેવો ભાસ થતો નથી. સ્નેહ અને સમજથી કેળવણી અપાય છે. વ્યવસ્થામાં જોરજુલમ થતા નથી. આ રીતે સરસ કેળવણી મળી શકે છે.

આ બાળકોને સાવકાં માબાપોને આપવાની અને તેમને ખેડુતગૃહોમાં રાખવાની પદ્ધતિ ઘણીજ સરસ છે; કારણ કે તેઓમાંનાં ઘણાં તો જન્મથી ખેડુતજ છે. શહેરી જીવન તેમને ગમતું નથી. ખેડુતને આ બાળકના અર્થમાટે માસિક કંઈ રકમ મળે છે. બાળકને પદ્ધતિસર ખેતીનું શિક્ષણ અપાય છે.

પ્રશ્નનો ગૂઢ ઉકેલ

આટલા પ્રયાસો છતાં આ સવાલનો નિવેડો લાવી શકાય તેમ નથી. કેળવણી અને સામાજિક સુધારા માટેનાં મંડળો બાળકોનો અર્થ ઉપાડી લે છે. મુશ્કેલી એ છે કે, આ બે મિલિયન રજળુ બાળકો માટેના પૂરતા પૈસા નથી. વળી તેમને રાખવા જગ્યાની પણ તંગાશ છે. છેલ્લાં દશ વર્ષોમાં મોસ્કોની વસ્તી ૧૫ માંથી ૨૫ લાખ થઈ ગઈ છે, જેથી રહેઠાણનો પ્રશ્ન તીવ્ર બનતો જાય છે. એક ઉદ્યોગનો નફો ખીજ ઉદ્યોગમાટે રોકાતાં નાણું ફાળવ પડતું નથી. વિદેશ-માંથી લોન મળી શકતી નથી. શિક્ષકોનો ભોગ પણ અજબ છે. તેમને ભાગ્યેજ ૪૦ થી ૫૦ રૂબલ્સ માસિક મળે છે. તેવીજ દશા બાળકોની પણ છે. તેમનાં મકાનોમાં રાયરચીલાનું તો નામજ નથી. કારખાનાંઓ અને અભ્યાસગૃહોમાં પૂરતાં સાધનો નથી. શિયાળાની કડકડતી ઠંડીથી બચવા પૂરતાં વસ્ત્રો પણ મળતાં નથી. પદ્ધતિ જેવાં હૃદયને પણ પીગળાવી દે તેવું આ દશ્ય નથી? આટલું છતાં પણ પરિણામ સુંદર આવતું જાય છે. તે શ્રમજીવી બાળકોએજ એક નાનો સરખો ખગીઓ બનાવેલ છે અને તેમાં થોડાં જનાવરોનો સંગ્રહ કરેલ છે. ઓરડાની દિવાલોપર સુંદર ચિત્રકામ પણ નજરે પડે છે. દિવાલ વર્તમાનપત્ર તેમનો ખાસ વિષય છે. તેમાં તેમની લખેલી કવિતાઓ અને તેમનાં જીવનનો ઇતિહાસ આલેખતી નાની વાર્તાઓ તેઓ લખે છે. રશિયાનું ભવિષ્યનું સાહિત્ય આના ઉપર ઘડાશે તેમ જણાય છે. કેટલાંક બાળગૃહોમાં સારી સગવડતા પણ હોય છે.

ભવિષ્યની આશાઓ

આ બાળકોને તેમના શિક્ષકોપ્રત્યે અત્યંત લાવ છે. દરેક વસ્તુ તેઓ ઝડપથી ગ્રહણ કરી શકે છે. શિક્ષકોના સ્નેહનો તેઓ અચ્છો બદલો આપે છે. તેમને રજળવા દેતાં તેઓ ભાવી બદમાશો થવાના. જ્યારે તેમને સમાજમાં સ્થાન મળતાં તેમનું ભાવી ખરેખર ઉજ્જવળ બનવાનું. આથી એમ સાબીત થાય છે કે, તેઓ ખરેખર બુદ્ધિશાળી અને દિમ્ભતવાન છે, અને દેશના હુન્નર ઉદ્યોગ-માં તેઓ સારો હિસ્સો આપશે. મેક્સિમ ગોર્કીઆનું જીવનઆમાં દર્શાતરૂ છે. એક વખતનું એનું જીવન આ રજળુ બાળકોના જેવુંજ હતું. રશિયાનો અત્યારનો સવાલ આ બાળકોને માટે રહેઠાણ અને સાધનો મેળવી તેઓ નકામા વેડફાઈ ન જાય તે માટેનો છે તેમની શક્તિઓ ખીલ્યા પહેલાંજ કરમાવા ન દેતાં તેની યથાર્થ ખીલવણી થઈ સામાજિક હિત માટે તેનો ઉપયોગ થાય તેવો પ્રયાસ કરવાની ફરજ સોવિયેટ સરકારને માથે આવી પડેલ છે.

(તા. ૯-૨-૧૯૨૯ના દૈનિક “હિન્દુસ્થાન”માંનો:-મીસ એમિસ સ્પેડીનો લેખ)

१६३-एक 'दग्ध नारायण' का पूजारी बौद्ध भिक्षु

(“त्यागभूमि” में “योगधर” नाम के लेख उपरती लखनार श्री. कौशल्यानि आनंद-सिन्धु)

(१)

सभी मनुष्यों के हृदय में कभी-न-कभी तो सात्त्विक भावों का संसार होता ही है. उनकी असह्य वृत्तियों का सह्य वृत्तियों के सामने लार माननी ही पड़ती है. उस समय उनका हृदय कहता है, “कैसा अच्छा होता, यदि हम भी किसीके कुछ काम आ सकते!” धन्य है वह निर्मल हृदय, जिसमें परोपकार की यह भावना एक बार उठ कर शीघ्र ही मिट नहीं जाती; किंतु उत्तरोत्तर अदृष्टी ही जाती है—और यहां तक अदृष्टी है कि फिर उसे अपना सर्वस्व भी दूसरों की सेवा में लगा कर संतोष नहीं होता. वह यादता है कि दध्यायि की भांति उसकी हड्डियां भी किसीके काम आ जायें.

छत्ती त्रेणी के एक बौद्ध भिक्षु आज से केवल ३० वर्ष पूर्व उत्तर-पूर्वीय जपान के कारियामा नामक जिले में हो गये हैं. सन् १८४२ के मार्च में एक अछुत ही साधारण परिवार में उनका जन्म हुआ था. माता-पिता ने उनका नाम शिन्को सुजुकी रखा. अपने आर्य-काल में उन्होंने मिकेकिन नामक बौद्ध-मंदिर में शिक्षा पाई और २५ वर्ष की आयु में वह ‘नपोछ’ मंदिर के पूजारी बना दिये गये. अपने जीवन के अंतिम दिन तक वह यहीं रहे; और ५० वर्ष की साधारण आयु में तो उनका स्वर्गवास ही हो गया. वह इस संसार में अछुत दिन नहीं बिते. उन्होंने समाज में केवल विशेष उच्च स्थान भी नहीं प्राप्त किया. उनकी केवल विशेष प्रशंसा ही नहीं हुई; किंतु उनके जीवन में ‘त्याग और सेवा’ का भाव ऐसा दृढ़-दृढ़ कर बना हुआ था कि हम उनका ‘त्याग और सेवा की भूर्ति’ के अतिरिक्त और कुछ कह ही नहीं सकते.

(२)

आज से ५० वर्ष पूर्व जपान में, अछुत से स्थानों पर, अनेक अमानुषिक उपायों से लोग अपने अर्थों की हत्या कर डालते थे. केवल तो उन्हें सभी के जलाशय में डेक देता, केवल उन्हें वृक्ष पर लटक कर मार डालता; किंतु अधिकतर लोग अपनी संतान के साथ ‘कागशी’ का व्यवहार करते थे. ‘कागशी’ का शब्दार्थ है “प्रकृति को लौटा देना,” और उसका मतलब है, अर्थ के मुंह और नाक में गीला कागज हुंसा कर उसका सांस बंद कर देना.

इस प्रकार की सभ्यसे अधिक घटनायें महात्मा सुजुकी के अपने जिले ‘कारियामा’ में ही होती थीं. इस लिये वह अपने आसपास इस प्रकार का आचार्यार होता देख व्याकुल हो उठे. उन्हें अर्थों से अछुत प्यार था. वह कहते थे—“यदि मैं इस कुरीति को बंद कर सकूँ, तो मुझे और अधिक कुछ न खाहीये”. उन्होंने देखा इस कुरीति का मूल और महान कारण दरिद्रता है निर्धन मात-पिता अपने अर्थों की परवरिश करने में असमर्थ होने की कारण उन्हें मार डालते हैं. इस लिये पहले उन्होंने अपने आसपास के लोगों का आर्थिक सहायता देनी आरंभ की. जे कुछ उन्हें धन-उधर से दान में प्राप्त होता, वह किसी-न-किसी रूप में दरिद्रों के यहां पहुंचा देते. अपने लिये वह अछुत ही थोड़ा अर्थ करते थे. प्रायः नमक के साथ थोड़ा लाल आ कर रह जाते और तन के एक इंच-पुराने वस्त्र से ढक कर संतोष करते थे.

(३)

किंतु, यह जिमारी तो अछुत गहरी थी. इस साधारण औषध से दूर होनेवाली न थी. वह दिन-रात यही सोचते रहते कि, “धन निरीह अर्थों के प्राण कैसे जायें?” एक दिन आसपास के गांवों के लोग महात्मा सुजुकी का उपदेश सुनने के लिये घट्टे हुए. महात्मा सुजुकी ने कहा—“मैं देवता हूँ कि तुममें अलीतक अनेक लोग जैसे हैं, जे इस महान पाप को करते हैं. यदि तुम स्वयं अपने अर्थों का पालन नहीं कर सकते, तो मैं उन सभ्यका पालन करूंगा. अपने अर्थों की हत्या करने से पूर्व मुझे उसकी सूचना दे दिया करो. जरा एक बार आ कर कह दिया करो कि हमारे पास धन पालने के लिये धन नहीं है. अतः, फिर मैं उसकी सम्हाल कर लिया करूंगा. शायद तुम

સમજતે હો કે નિરપરાધ બચ્ચે કી હત્યા કર કે તુમ એક બોઝ સે મુક્ત હો જાતે હૈં; લેકિન યાદ રકખો, ઇસ પાપ કે બદલે મેં તુમહેં મહાન કષ્ટ સહના હોગા.” યહ કહતે-કહતે મહાત્મા સુબુકી કા ગલા રૂંધ ગયા, ઔર આંખોં સે આંસુઓં કી ધારા બહ નિકલી. અપને વ્યાખ્યાન કી સમાપ્તિ પર વહ ખૂબ રોયે—ઔર, જનતા લી ઉનકે સાથ રા પડી. લોગોં કા અપને પિછલે ખૂરે કૃત્યોં કા બડા પશ્ચાત્તાપ હુઆ. ઉસ દિન સે અનેક સ્ત્રિયોં, જો મહાત્મા સુબુકી કે ઉપદેશ સે પ્રભાવિત હુઇ થી, ઇસ કુરીતિ કા મિટાને કે લિયે સતત ઉદ્યોગ કરને લગી, જિસકા ફલ યહ હુઆ કે કુછ કાલ કે બાદ કોરિયામા કે જિલ્લે મેં યહ કુરીતિ બિલકુલ મિટ ગઈ.

(૪)

યહ સત્ય હૈ કે મહાત્મા સુબુકી કે ઉપદેશ સે હજારોં નિરપરાધ બાલક પૈદા હોતે હી મૃત્યુ કા ઝાસ હોતે સે બચ ગયે; કિંતુ ઇસકે લિયે, ઉન્હેં કુછ કમ તપસ્યા ન કરની પડી. આગે ચલ કર ઉન્હેંને બડે હી કઠિન દિન વ્યતીત કિયે. એક દિન કડાકે કી સદી પડ રહી થી. પ્રાતઃકાલ હી એક મજદૂર અપને બાલક કા લિયે મહાત્મા સુબુકી કે પાસ આયા ઔર બાલક કા ઉનકી ગોદ મેં દે કર બોલા—“મહાત્મન! યહ મેરા બાલક હૈ, આપ ઇસકા પાલન કરે.” બચ્ચા અત્યંત હી દુબલા પતલા થા, ઔર ઉસકે તન પર ફટે-પુરાને ચીંથડોં કે અતિરિક્ત ઔર કુછ ન થા. મજદૂર કહને લગા—“ઇસ લડકે કી મૌ કા મરે એક માસ હો ગયા હૈ. ઇસ એક માસ મેં, મૈં કુછ લી નહીં કમા સકા; જો કુછ મેરે પાસ થા વહ સખ સમાપ્ત હો ગયા. મેરે પાસ ઇસકી માતા કે તથા અપને કુછ કપડોં કે અતિરિક્ત ઔર થા હી ક્યા? અબ મૈં ઇસ લડકે કા સાથ રખ કર મજદૂરી લી નહીં કર સકતા. મહાત્મન! મેરે લડકે કી પાલના કરે.” યહ કહતા હુઆ વહ રા પડા ઔર બોલા—“મહાત્મન! કલ મુઝે ઘર કે માલિક ને લી ઘર સે નિકાલ દિયા. રાતભર મૈં આપકે ઇસ બરામદે મેં હી ડિફરતા રહા. દિન ચઢે મુઝે એક સ્ત્રી ને આપકા પતા બતાયા. મૈં આપકી શરણુ આયા હૂં. મેરે બચ્ચે કી રક્ષા કરે, મૈં સદા આપકા ઋણી રહૂંગા.” મહાત્મા સુબુકી ને કહા—“કોઇ હજર્ નહીં, તુમ અપને બચ્ચે કા મેરે પાસ છોડ જાઓ; ઔર જબ તુમ ઇસકા પાલન કરને યોગ્ય હો જાઓ, યા યહ તુમહારી કુછ સહાયતા કરને યોગ્ય હો જાય, તો જબ લી ચાહે આ કર લે જાના.” કૃતજ્ઞતા સે ઉસ મનુષ્ય કા મસ્તક ઝુક ગયા. વહ કુછ કહના ચાહતા થા—અપની કૃતજ્ઞતા કા શબ્દોં દ્વારા પ્રકટ કરના ચાહતા થા—કિંતુ, કર ન સકા. બડી મુશ્કિલ સે ઉસને દો ચાર શબ્દ કહે, ઔર ચલને કે લિયે તૈયાર હુઆ; લેકિન મહાત્મા સુબુકી ને ઉસે રોક કર રૂપયે દેતે હુએ કહા—“યહ લો, ઇસસે નયે વસ્ત્ર ખરીદ લેના. યહ ચીંથડે પહને હુએ શાયદ તુમહેં મજદૂરી લી ન મિલે.”

(૫)

ઐસી ઘટનાયેં લોગોં કે કાનોંતક પહુંચને લગી ઔર લોગોં મેં યહ પ્રસિદ્ધ હો ચલા કે મહાત્મા સુબુકી દયા કે અવતાર હૈં. જિન બચ્ચોં કા ઉનકે માતા-પિતા નહીં પાલ સકતે, ઉન સખકે પાલને કા ભાર અપને સિર પર લેતે હૈં. તખ ક્યા થા? અનેક લોગ આ કર અપને બચ્ચે ઉનકે સુપુર્દ કરને લગે. યહાં તક કે કુછ દિનોં મેં બચ્ચોં કી સંખ્યા કાફી હો ગઈ. મહાત્મા સુબુકી ઉન સભી બચ્ચોં કા પાલન કરને લગે. મંદિર કે પુરાને લેખે સે માલૂમ હોતા હ કે ઉન દિનોં મેં જબ ‘ચેન’ કી ક્ય-શક્તિ આજ સે લગભગ ૨૦ ગુની થી, વહ પ્રત્યેક બાલક પર એક ‘ચેન’ માહવાર ખર્ચ કરતે થે. ઇસસે માલૂમ હોતા હૈ, વહ બચ્ચોં કા ખાને કી કમી નહીં હોતે દેતે થે. મંદિર મેં ચાવલ આદિ કી જો આમદની હોતી થી, વહ ઉતને બડે પરિવાર કે લિયે બિલકુલ અપર્યાપ્ત થી; ક્યોંકિ કલી-કલી ઉનકે પાસ પચાસ-પચાસ બાલક ઇકઠે હો જાતે થે. ધનાભાવ કે કારણુ ઇતને બચ્ચોં કે લિયે દાઇયાં તો રકખી હી નહીં જા સકતી થી. ઇસ લિયે પ્રાયઃ હરરોજ મહાત્મા સુબુકી કા એકાધ બચ્ચા ગોદ મેં લિયે ઔર એકાધ કમર પર ઉઠાયે, દૂધ માંગને જાના પડતા થા. ઉનકા ધ્યાન ઇન બચ્ચોં કી શિક્ષા કી ઔર લી થા. ઉન દિનોં જાપાન મેં અનિવાર્ય શિક્ષા ન થી. અનેક લોગ ગરીબી કે કારણુ અપને બચ્ચોં કા પદા

ન સકતે થે. મહાત્મા સુજી કી જ્યોં હી કિસી બાલક કો સ્કૂલ જાને યોગ્ય હુઆ દેખતે, ઉસે કિસી પાસ કે પ્રાઈમરી સ્કૂલ મેં ભર્તી કરા દેતે થે. બચ્ચોં કે સ્વાસ્થ્ય કી ઝોર હી ઉનકા પૂરા-પૂરા ધ્યાન થા. યદિ કોઇ બચ્ચા બીમાર પડ જાતા, તો માતાપિતા સે લી અધિક વહ ઉસકી સેવા કરતે. કલ્હી-કલ્હી બીમારોં કી સંખ્યા બહુત અધિક બદ જાને પર વહ કિસી દાઇ કો લી નૌકર રખ લેતે થે; લેકિન દાઇયોં કો દેને કે લિયે ઉનકે પાસ ધન કહાં થા ? બહુત બાર બચ્ચોં કે લિયે દવાઈ ઇત્યાદિ કા લી પ્રબંધ નહીં હો સકતા થા. જખ વહ કિસી બચ્ચે કે તન પર કપડા ન દેખતે તો નૌકર કો જીલા કર કહતે —“યહ લો મેરે બદન કા કપડા, ઔર ઇસે બેચ કર ઇસ બચ્ચે કે લિયે કોઇ વસ્ત્ર લે આઓ.” ઇસ લિયે યદ્યપિ કલ્હી-કલ્હી કુછ ધની દાની ઉનકે લિયે મૂલ્યવાન વસ્ત્ર લી બેજ દેતે થે, કિંતુ ઉનકે તન પર પ્રાયઃ ઇટે પુરાને વસ્ત્ર હી રહતે થે.

(૬)

મહાત્મા સુજી કી દાનશીલતા કા યહ સમાચાર સરકારી અફસરોં કે કાનોં તક લી પહુંચા. ઉન્હોંને ઉનકે પ્રતિ આદર પ્રકટ કરને કે લિયે ઉન્હેં એક ચાંદી કા પ્યાલા ભેંટ કરના ચાહા. મહાત્મા સુજી ને વહ પાત્ર લેના સ્વીકાર ન કિયા; કહને લગે—“લિશુ કે લિયે દાનશીલ હોના એક સાધારણ ગુણ હૈ, ઇસમેં મેરી કોઇ વિશેષતા નહીં.” એક બાર કુછ સરકારી આદમિયોં ને ચાહા કિ વહ અપને કાર્ય કી રિપોર્ટ લિખ કર ઉચે સરકારી અફસરોં તક પહુંચા દે, જિસસે ઉન્હેં કુછ સરકારી સહાયતા મિલ જાય; કિંતુ મહાત્મા સુજી ને કિસી પ્રકાર કી રિપોર્ટ આદિ બેજના સ્વીકાર ન કિયા. વહ યહી સોચતે થે કિ યહ ઉનકા અપના નિજ કાર્ય હૈ.

(૭)

એક બાર જખ જપાન કે સ્વર્ગીય સમ્રાટ મેયજી કારિયામા કે જિલ્લે કી ઝોર ગયે, તો મહાત્મા સુજી કી કીર્તિ ઉનકે કાનોં તક પહુંચી. ઉન્હોંને અપને મંત્રી કે હાથ મહાત્મા સુજી કી પાસ ત્રીન ચાંદી કે પાત્ર બેજે. મંત્રીને મહાત્મા સુજી કો સરકાર સે કુછ સહાયતા માંગ લેને કી સંમતિ દી; કિંતુ મહાત્મા સુજી કા એક હી ઉત્તર થા—“મુઝે ભગવાન જીવ કી સહાયતા કે અતિરિક્ત ઔર કિસીકી સહાયતા નહીં ચાહિયે.”

(૮)

મહાત્મા સુજી ને સૈકડોં જૈસે બચ્ચોં કી પરવરિશ કી હોગી, જિનકોં યા તો ઉનકે માતા-પિતા માર ડાલતે યા વે સ્વયં ભોજન ન મિલને સે મર જાતે; કિંતુ યહ તો ઉનકે “લાગભય જીવન” કા કેવલ એક કાર્ય થા. ઉન્હોંને અપને જીવન મેં અનેક જૈસે કાર્ય કિયે. કોઇ લી મનુષ્ય કૈસે લી દુઃખ સે પીડિત હોતા, યદિ મહાત્મા સુજી કો ઉસકી ખબર લગ જાતી, તો વહ અવસ્ય ઉસકા કુછ ન કુછ દુઃખ દૂર કરતે. એક બાર બહુત રાત ગયે ઉનકે દ્વાર પર એક બીખમંગા આયા ઔર કુછ ખાને કે લિયે માંગને લગા. મહાત્મા સુજી ઉસ સમય દિનભર કી થકાવટ કો દૂર કરને કે લિયે સ્નાન કર રહે થે. ઉન્હોંને અપને નૌકર કો કહા—“ઇસકા યહાં સ્નાનાગાર મેં હી મેરે પાસ લે આઓ.” નૌકરને કહા—“ઉસે યહાં લાને કે લિયે આજ્ઞા ન દે, વહ કોઢી હૈ.” દયાવાન લિશુ ને ફિર કહા—“કોઇ ડર નહીં, લે આઓ.” લિખમંગા અંદર આયા, વહ વાસ્તવ મેં કોઢી થા. મહાત્મા સુજી ને ઉસે અપને સાથ નહલાયા, ઔર કિતને હી દિનોં તક અપને પાસ મંદિર મેં હી રહ્યા.

(૯)

એક બાર તોહુકુ કે જિલ્લે મેં ખડા ભારી અકાલ પડા. યાકામા કે જિલ્લે કે લોગોં કો લી ખડા કષ્ટ હુઆ, વે જૂખ સે મરને લગે. જૂખોં મરતે લોગ કલ્હી-ન-કલ્હી ચાવલોં કી ચોરી કરને કે લિયે મહાત્મા સુજી કે મંદિર મેં ઘુસ આતે. જખ કલ્હી ઉનકા નૌકર ઇસકી શિકાયત કરતા તો મહાત્મા સુજી કહતે—“ચોરી કિયે બિના યે અપને પ્રાણોં કી રક્ષા નહીં કર સકતે. ઇસ લિયે હમારી દયા કે પાત્ર હૈ. જખ કલ્હી કિસીકા ચોરી કરતે દેખ લો, તો ઉસે લજિજત કલ્હી મત કરો.”

૧૬૪-વિજ્ઞાનાચાર્ય બોસ

(પાપ-૧૯૮૫ના “ત્યાગભૂમિ”માં લેખક:-શ્રી. સુધર્માચાર્ય બોસ.)

ઇસી પહલી ડિસેમ્બર ૧૯૨૮ કે દિન વિજ્ઞાનાચાર્ય સર જગદીશચંદ્ર બોસ કી ૭૦ વીં વર્ષ-આંઠ બહી ધૂમ-ધામ કે સાથ કલકત્તે મેં મનાઈ ગઇ. ઉસ દિન ભારતીય વિજ્ઞાન કે પુનરુદ્ધારક ઔર વિશ્વવિજ્ઞાન કે ઇન મહારથી આચાર્ય કો બંગાલ કી અનેક સુપ્રસિદ્ધ સાર્વજનિક સંસ્થાઓં ને માનપત્ર અર્પણ કિયે. કવિવર ઠાકુર ને અપની એક રચના ઇસ અવસર કે લિયે બનાઇ થી ઔર વિશ્વ કે કોને-કોને સે ઉનકી ગુણાવલી કા ગાન કરનેવાલે બધાઇ કે પત્ર આયે થે; જિનમેં હરેક મેં ઉનકે આવિષ્કારોં કી મુક્તકંઠ સે પ્રશંસા કી ગઇ; ઔર ઉનકી મહત્તા એવં વિશ્વહિત-કારિતા કી દાદ દી ગઇ. ઇન સબ માનપત્રોં ઔર બધાઇયોં કા ઉત્તર દેતે હુએ ઉસ દિન આચાર્ય બોસ ને બડે હી માર્મિક શબ્દોં મેં આવિષ્કારસંબંધી અપની પ્રારંભિક કઠિનાઇયોં ઔર જીવન-ઇટનાઓં કા શિક્ષાપ્રદ વર્ણન કિયા થા, જિસસે ઉનકે અતુલ ધૈર્ય, અદ્ભુત ઉત્સાહ ઔર અનુ-કરણીય વિનમ્રતા આદિ ગુણોં કા અચ્છા પરિચય મિલતા હૈ.

સર જગદીશ કા જન્મ ૩૦ નવમ્બર ૧૮૫૮ ઇ. મેં બંગાલ કે ગરબલ નામક ગ્રામ મેં હુઆ થા. યહ ગાંવ ઉનકે પૂર્વજોં કો જગીર મેં મિલા થા. ઉનકે પિતા શ્રી. લગવાનચંદ્ર બોસ ફરીદપુર કે મામલેદાર થે. બંગાલ મેં લગવાનબાણુ કી લોકપ્રિયતા કે વિષય મેં અનેક બાતેં પ્રસિદ્ધ હૈં. જિસ સમય શ્રી. લગવાનચંદ્ર મહાશય બર્દવાન કે આસિસ્ટન્ટ કમિસ્નર હો કર વહાં માંચ સાલ રહે, ઉસ સમય બાલક જગદીશ કે દિન આરામ મેં બીતતે થે. ખેલ-કૂદ ઔર ઘોડેપર સ્વારી કરને કા ઉન્હોં ખાસ શોક થા. સ્પષ્ટિસૌંદર્ય કે નિરીક્ષણ કી ઔર ઉનકી પ્રવૃત્તિ ઉસી સમય સે થી. ઇસ પ્રકાર પિતા કી પ્રેમપૂર્ણ વૃત્તિ ઔર નિરંતર પ્રોત્સાહન મિલતે રહને કે કારણ બાલક જગદીશ કી જન્મસિદ્ધ પ્રતિભા કો વિકાસ કા અવસર મિલ ગયા.

અપની વય કે ૧૬ વેં વર્ષ મેં જગદીશચંદ્ર ને કલકત્તે કે સેન્ટ ઝેવિયર કૉલેજ મેં પ્રવેશ કિયા. વનસ્પતિશાસ્ત્ર મેં ઉનકી રુચિ પ્રથમ સે થી હી, તિસ પર પદાર્થવિજ્ઞાન કે અધ્યાપક શ્રી. લાફ્ર કા સહયોગ પ્રાપ્ત હો જના સોને મેં સુગંધ બન ગયા. અધ્યાપક લાફ્ર કે વ્યાખ્યાનોં કા પ્રભાવ જગદીશચંદ્ર પર અધિક કારગર હુઆ. ઉન્હોંને ઇસી શાસ્ત્ર મેં બી. એ. કી પરીક્ષા પાસ કી. પાસ હો જાને પર યુવક જગદીશ કી ઇંગ્લેંડ જાને કી ઇચ્છા પ્રબલ હો ઉઠી; પર આર્થિક સંકટોં ઔર કૌટુંબિક આપદઓં કે કારણ જગદીશબાણુ શંકા હી ઇંગ્લેંડ ન જા સકે. ફિર બી અપની માતા કી અનુપમ ઉદારતા ઔર દૂરદર્શિતા કે કારણ ઉનકી વિદેશયાત્રા કા પ્રબંધ હો ગયા; ઔર માતા કી આશિષ એવં પિતા કા પ્રોત્સાહન પા કર જગદીશબાણુ ઇંગ્લેંડ ચલે ગયે.

જગદીશબાણુ ને ઇંગ્લેંડ જા કર ડૉક્ટરી સીબનેકાનિશ્ચય કિયા થા, લેકિન માર્ગ મેં ઉન્હોં બહુત તકલીફ હુઇ, ઔર ઇંગ્લેંડ પહુંચને પર બી ૪-૬ મહીનોં તક ઉનકી મનઃસ્થિતિ શાંત ન હુઇ. ઉદ્દેશ્ય કો સિદ્ધ હોતે ન દેખ ઉન્હોંને ડૉક્ટરી કા વિચાર છોડ દિયા; ઔર અપને ચિરપ્રિય વિષય કા અભ્યાસ આરંભ કિયા. કેમ્બ્રિજ વિશ્વવિદ્યાલય કે પ્રમુખ વિદ્વાનોં સે પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયન ઔર શાસ્ત્ર કા અધ્યયન કર કે ઉન્હોંને બી. એ. તથા બી. એસ. સી. પરીક્ષાએં પાસ કી.

ઇસ પ્રકાર ઉપાધિ પ્રાપ્ત કર અપની વય કે ૨૫ વેં વર્ષ મેં હી બોસ મહાશય ભારત લૌટ આયે. ઇનકે વિદેશી મિત્રોં મેં એક ડૉ. ફ્રાંસેટ નામક સન્જન થે. ઇન મહાશય ને ભારત કે તત્કાલીન વાઇસરૉય સે બોસ મહાશય કી સિક્કારિશ કી. ઉસ પર વાઇસરૉય ને શિક્ષાવિભાગ કે ડાઇરેક્ટરોં કી અનિચ્છા રહતે હુએ બી યુરોપીયનોં કે લિયે સુરક્ષિત સ્થાન પર બોસ મહાશય કી નિયુક્તિ કર દી. ઇસ નિયુક્તિ પર યુરોપીયન અધ્યાપકોં મેં બહુત સમય તક અસંતોષ બના રહા; લેકિન ઉસસે શ્રી. બોસ કી કોઇ હાનિ નહીં હુઇ, ઉલટે વિદ્યાર્થીઓં મેં લોકપ્રિયતા બઢ ગઇ.

સર જગદીશચંદ્ર ને આજ તક અનેક આવિષ્કાર કિયે હૈં. પહલે ઉન્હોંને સચ્ચેતન ઔર અચ્ચેતન પદાર્થોં મેં સમાન પ્રતિક્રિયા કા હોના પ્રમાણિત કિયા. ઉન્હોંને યહ બાત સિદ્ધ કર દી કે ઉષ્ણ, શીત થા કેસી બી ઔષધિ કા બે પરિણામ પ્રાણિમાત્ર પર હોતા હૈ, વહી અથવા વૈસા હી પરિણામ વનસ્પતિ કે પ્રત્યેક ભાગ તથા પ્રાણી કે કિસી બી રનાયુ પર હોતા હૈ. ઇસકે

આદ વહ ઔર બી આગે બદે ઔર યહ સિદ્ધ કર દિખલાયા કી વહી પરિણામ અચેતન દ્રવ્ય પર બી હોતા હૈ. ઉપર્યુક્ત સંપૂર્ણ આવિષ્કારોં કો પ્રથિત કર કે ઉન્હેંને એક 'રિસ્પોન્સ ઇન દી લિવિંગ એન્ડ નોનલિવિંગ' (સચેતન ઔર અચેતન કી પ્રતિક્રિયા) નામક ગ્રંથ પ્રકાશિત કિયા, જિસકી શ્રેષ્ઠતા કો વિશ્વવિખ્યાત શાસ્ત્રજ્ઞોં ને સ્વીકાર કિયા હૈ. ઇસકે પશ્ચાત્ ડૉ. ખોસ કા ધ્યાન વનસ્પતિયોં કે ભિન્ન ભિન્ન અવયવોં કી હલ-ચલ કી ઓર ગયા. ઇન હલ-ચલોં કી સૂચના દેનેવાલે, અનેકવિધ યંત્રોં કા ઉન્હેંને અપની વિલક્ષણ પ્રતિમા કે બલ પર નવીન નિર્માણ કિયા. ઇન યંત્રોં કે દ્વારા દો આતોં પ્રધાનતયા જાની જાતી હૈ. એક તો ઉન વૃક્ષોં કી અંતર્રચના કે ગુણ-દોષોં કા જ્ઞાન, દૂસરી બાજી વાયુ આદિ કી પરિસ્થિતિ કા જ્ઞાન. ડૉ. ખોસ કે તીસરે આવિષ્કાર ને પ્રાણી ઔર વનસ્પતિયોં કે બીચ અધિકતર સામ્ય હોના પ્રકટ કિયા હૈ. મહાર્ક ઔર ક્ષેરોફોર્મ આદિ કા જો અસર પ્રાણી-માત્ર પર હોતા હૈ, વહી અસર વનસ્પતિ પર બી હોતા હૈ. જૈસે ક્ષેરોફોર્મ કા પ્રયોગ કિયા હુઆ વ્યક્તિ સ્વચ્છ વાયુ પ્રાપ્ત કરને પર ધીરે ધીરે ચેતનાશક્તિ પ્રાપ્ત કર લેતા હૈ, ઉસી પ્રકાર વનસ્પતિયોં બી ક્ષેરોફોર્મ કે પ્રયુક્ત કિયે જાને કે આદ સ્વચ્છ વાયુ મેં રખ દેને સે પ્રદુષિત હો જાતી હૈં.

ઇસ પ્રકાર સભી આવિષ્કારોં મેં સફલતા પ્રાપ્ત કરને કે લિયે શ્રી. ખોસ કો બહુત પરિશ્રમ ઔર મસ્તિષ્કશક્તિ ખર્ચ કરની પડી હૈ. પહેલે પહેલ અનેક વિજ્ઞાનવેત્તાઓં ને ડૉ. ખોસ કા મજાક ઉડાયા. ઉન્હેં ઇન સભી કઠિનાઇયોં સે પાર હોના પડા હૈ. આરંભ મેં લોગ ઉનપર બહુત કમ વિશ્વાસ કરતે થે. ઉનકે લેખોં કો કેઠિ પ્રકાશિત કરને કો તૈયાર ન હોતા થા; પરંતુ ધીરે ધીરે યહ પ્રતિકૂલ વાતાવરણ સાદ્ હો ગયા. આજ ડૉ. ખોસ અપને ઉન્હોં આવિષ્કારોં કે બલ પર, જિનકા કિસી સમય લોગ મજાક ઉડાતે થે, સંસાર કે મહાપુરુષોં મેં ગિને જાતે હૈં. સચ્ચ હૈ, કઠિનાઇયોં સે પાર પા જાના યદ્યપિ અલંત કઠિન હૈ, તથાપિ ધૈર્ય રખને સે ઉનકા અતિમ પરિણામ સુંદર હોતા હૈ. આચાર્ય ખોસ ઇસકે અચ્છે ઉદાહરણ હૈં. આજ ઉનકે આવિષ્કારોં કો સારા સંસાર આદરપૂર્વક સ્વીકાર કર રહા હૈ.

આચાર્ય ખોસ કા વનસ્પતિયોં કે પોષક દ્રવ્યોં કી શોષક ક્રિયા કા આવિષ્કાર અત્યંત મહત્વપૂર્ણ હૈ. ઉન્હેંને અનેક પ્રયોગ કર કે યહ સિદ્ધ કર દિયા હૈ કિ વનસ્પતિયોં અપને પોષક-પદાર્થોં કા સજીવ પેશિયોં કી સહાયતા સે હી ગ્રહણ કરતી હૈં. આજ બી લોગોં કી યહ ધારણા હૈ કિ વૃક્ષોં કા જમીન મેં ડાલ કર પિલાયા જાનેવાલા જલ ઉનકી જડોં કી નાલિયોં દ્વારા ઉપર ચઢતા હૈ, તથા ભાદ્ર જન કર પત્તિયોં દ્વારા ઝરતા હૈ; કિંતુ આચાર્ય ખોસ ને ઇસ ધારણા કો ગલત સિદ્ધ કિયા હૈ. ઉનકા કહના હૈ કિ કિસી વૃક્ષ કી સારી જડ નહીંસી કર દી જાન્ય તો બી પાની ઉપર ચઢેગા. જડ કો રોકને કા ઔર પાની કે ચઢને કા કેઠિ બી સંબંધ નહીં હૈ. એક પ્રયોગ મેં આચાર્ય ખોસ ને એક શાખા કો ચારોં ઔર સે "વેસેલીન" લગા દિયા, તાકી જલ કહીં સે ભાદ્ર જન કર ઉડ ન જાન્ય, તો બી ઉસ શાખા ને જલ ઉપર ખીંચા હી લિયા. ઇસ પ્રયોગ સે યહ પ્રમેય સિદ્ધ હુઆ કિ પેશિયોં જહાંતક સજીવ રહેંગી, જડ ન રહને પર બી ઉસ વૃક્ષ યા શાખા મેં જલશોષણ કી શક્તિ રહેંગી.

કલકત્તે મેં ખોસ-ઇન્સ્ટિટ્યુટ નામક ઉનકી એક સ્વતંત્ર સંસ્થા હૈ. અનેક અપૂર્વ આવિષ્કારોં કી યહીં સે સૃષ્ટિ હોને કે કારણ જગત મેં ઇસ સંસ્થા કી ખ્યાતિ હો ગઇ હૈ. સરકાર સે બી ઇસ સંસ્થા કો સહાયતા મિલતી હૈ. કઇ વિદ્યાર્થી ઇન નવીન પ્રયોગોં કા અધ્યયન કર રહે હૈં. ઇસ સંસ્થા કો સુદઢ બનાને મેં ઔર અપને આવિષ્કારોં કો એકમત સે સ્વીકાર કરવાને મેં આચાર્ય ખોસ કો આકાશ-પાતાલ એક કરના પડા હૈ.

ગત અગ્રેલ મહિને મેં આચાર્ય ખોસ પુનઃ એક બાર યુરોપ ગયે થે. વહાં અપને આવિષ્કારોં કા પ્રલક્ષ પરિચય દે કર ઉન્હેંને પાશ્ચાત્ય જગત કે મહાન વિજ્ઞાનવેત્તાઓં કો મંત્રમુગ્ધતા કર લિયા હૈ. અબ વહ અકેલે ભારત કે હી નહીં, સારે ભૂમંડલ કે આદર-ભાજન હો ગયે હૈં.

આજ ઇસ જરા-જીર્ણ વય મેં બી આચાર્ય ખોસ કા યુવકોં જૈસા ઉત્સાહ ઔર અધક કર્તૃત્વશક્તિ દેખ કર આશ્ચર્ય હોતા હૈ. ઇશ્વર ઉન્હેં ઔર શ્રીમતી ખોસ કો ચિરાયુ કરે, એવં ઉનકે હાથોં સે અનેક મહત્વપૂર્ણ આવિષ્કારોં કી નિરંતર સૃષ્ટિ હોતી રહે, યહી હમારી હાર્દિક કામના હૈ.

१६५-तेजस् अथवा औरा

पुराने समय के राज, महाराज, ऋषि, अवतार अथवा महापुरुषों के चित्रों तथा मूर्तियों का अवलोकन करने से ज्ञात होता है कि हरएक के भस्त्र के बहुत और एक जोड़ाकार आंक जना हुआ है। महात्मा शुद्ध की एक मूर्ति लंका में है। उसमें आलोक की किरणें साक्ष-साक्ष दिग्बलाघ गद्य हैं। अथर्व वेद व महाभारत में भी इसका वर्णन पाया जाता है। इससे मातृम होता है कि आज कल ही नहीं, किंतु हमारे वर्षों से मनुष्यों में इस आलोक के अस्तित्व पर विश्वास पाया जाता है। हरएक जति के मनुष्य इसको किसी न किसी रूप में मानते रहे हैं। संस्कृत में इसे तेजस् कहते हैं। सुसलमान लोग इसे नूर कहते हैं। पाश्चात्य विद्वान् इसे मैग्नेटिज्म, पर्सनल मैग्नेटिज्म, ऐनीमल मैग्नेटिज्म अथवा ह्युमन इलेक्ट्रीसिटी आदि अनेक नामों से पुकारते चले आते हैं। सुध्वर खिटनने इसको प्रिल कहा है। एवेन्जेलिस्ट लोगों ने अपने ग्रंथों में लिखा है कि ज्ञानी गुरु से विद्युत् निकल कर जिनमें का तुरंत अच्छा कर देती है। यह कथन ठीक है, क्योंकि विद्युत्, विरीलिटि, आदि शब्द लेटिन के वीर शब्द से निकले हैं; जिसका अर्थ है “एक श्रेष्ठ पुरुष।” साधारण पुरुष को लेटिन में होमो कहते हैं। इससे भी साक्ष मातृम होता है कि लेटिन-भाषी लोग भी पर्सनल मैग्नेटिज्म को मानते थे। इससे सिवा यह सर्व-साधारण के अनुभव की बात है कि किसी मनुष्य की आकृति, किसीकी वाणी या किसीका मन धतना प्रभावशाली होता है कि लोग एकदम मोहित हो जाते हैं। कालिदास, शेक्सपियर, स्वामी रामतीर्थ, जर्ज, नेपोलियन आदि अनेक पुरुष ऐसे ही सुगंध कर देनेवाले हो गये हैं। कछ पुरुष ऐसे हैं कि उनके पास बैठने ही से सुख तथा शान्ति प्राप्त होती है। अनेक ऐसे हैं कि उनके पास बैठने से अशान्ति, दुःख, क्रोध, धर्ष्या, द्वेष आदि भूरे विचार पैदा होते हैं। कछ स्थान ऐसे हैं कि जहाँ जाने से यित्त प्रसन्न व शान्त हो जाता है, और अनेक जगहों ऐसी हैं कि वहाँ जानेवाले के हृदय में अशान्ति, डर व दुःख के भाव पैदा होते हैं। उपर्युक्त बातों पर विचार करने से साक्ष-साक्ष समझ में आता है कि हरएक मनुष्य के अंदर वह बहुत और एक जलते हुए सूक्ष्म पदार्थ का घेरा रहता है। यह घेरा साधारण मनुष्य के दो दूट दर तरफ रहता है और इसका आलोक अंकाकार होता है। सिद्ध मनुष्य के ही नहीं, परंतु पशु, वनस्पति भत्यादि समस्त प्राणीमात्र अथवा सृष्टि के समस्त पदार्थों के भीतर-बाहर यह आलोक व्याप्त रहता है।

इस तेजस् को द्वि-य दृष्टिवाले पुरुष प्रत्यक्ष रूप में देख सकते हैं और उन्हें इसमें तरह-तरह के रंग भी दिग्बलाघ देते हैं। इसी पदार्थ के कारण आकर्षण-विकर्षण होते हैं। इसी तत्त्व के कारण एक का दूसरे पर प्रभाव पड़ता है। इसीके द्वारा एक स्थान से दूसरे स्थान पुरुष के पास विचार लेजे जा सकते हैं। इसीसे एक स्थानवाला दूसरे स्थानवाले का उपचार कर सकता है। यही प्रभावोत्पादक तत्त्व तेजस्, औरा आदि अनेक नामों से पुकारा जाता है।

औरा निर्माण करना तथा उसे प्रयत्न बनाना

विचार एक अत्यंत ही प्रयत्न शक्ति है। विचारों ही से हरएक वस्तु सूक्ष्म से स्थूल रूप में आती है। विचारों ही के प्रयत्न प्रभाव से औरा बनता है; परंतु औरा के निर्माण में हमारी इंद्रियों-द्वारा सेवन किये गये ज्ञान, पान, श्रवण, दर्शन आदि विषयों की भी सहायता कुछ न कुछ अवश्य पड़ती है। मनुष्य जैसे पदार्थों का सेवन करता है, वैसा ही उसका औरा बनता चला जाता है। औरा शुद्ध करने के लिये अथवा प्रयत्न बनाने के लिये पवित्र व प्रयत्न विचारों की अथवा नियमानुसार प्राणायाम की अत्यंत आवश्यकता है। पाश्चात्य विद्वानों के कथनानुसार सूचना से भी औरा सुधारा जा सकता है। जो ऐसा सोचता है वह अवश्यमेव वैसा ही हो जाता है। विचारों की लहरें विद्युत् की लहरों से भी अधिक जलवती होती हैं। अतः जो सदा उन्नति, शान्ति, शक्ति, उत्साह, आनंद आदि के विचारों का अपने मन में

હરા-ભરા રખતા હૈ, ઉસકા જીવન અધિકાધિક સુખી, શાન્ત ઔર શક્તિ-સંપન્ન બનતા જાતા હૈ. દૂસરે કે ભેગે હુએ ખૂરે વિચારોં સે અપનેકો ખયાને કે લિયે સદા પ્રયત્ન, પવિત્ર વિચારોં સે અપને મન કેા પૂર્ણ રકમેા. ઇસસે અપના ઔરો ઇતના પ્રયત્ન હો જાતા હૈ કે દૂસરોં કે ખૂરે વિચાર કબી અસર નહીં ડાલ સકતે. ખૂરે વિચાર ઉસી અપવિત્ર આત્મા કે હીં પાસ લૌટ કર જાયંગે ઔર ઉસીકો ઉચિત ફલ ચખાયેંગે. ઇસ લિયે અપને વિચારોં કેા સદા પવિત્ર રખના ચાહિયે.

ઔર કે નિયમ

૧-ઔરો અનેક રંગ કા હોતા હૈ. ઇસકા રંગ મનુષ્ય કી લાવનાઓં કે અનુસાર ખરાબર અદક્તા રહતા હૈ. સૂક્ષ્મ-દષ્ટિવાલોં કેા રંગ ઇસ પ્રકાર દિખાઇ પડતે હૈ:—

જો સદા સખકે હિત કા ધ્યાન કરતા હૈ ઔર પરહિત કે કામ મેં લગા રહતા હૈ, ઉસકા ઔરો શુદ્ધ બનજવલ રહતા હૈ. દ્રેષ-ધર્મી કે લાવવાલે કા ઔર ઘન કાલે બાદલોં કે રંગ કા દિખાઇ દેતા હૈ. કોધી પુરુષ કે ઔરો મેં ગહરે લાલ રંગ કી ધારિયાં હોતી હૈ. અગર કોધ શુદ્ધ સાત્વિકી હોગા, તો વહ લાલ રંગ ચમકદાર હોગા. વિદ્વાનોં તથા બુદ્ધિમાનોં કે ઔરો મેં પીલાપન હોતા હૈ. લાલ કી ઇચ્છાવાલે કે ઔરો મેં નારંગી રંગ, પ્રેમ મેં કિરમિજ, પવિત્ર પ્રેમ મેં ચમકદાર ગુલાબી રંગ, મજબૂબી વિચારવાલે કે નીલા રંગ, આધ્યાત્મિક શક્તિવાલે કે હલકા નીલા રંગ, મહાન પુરુષોં કે ઔરો મેં સફેદ ચમકદાર રંગ ઔર દુષ્ટ વ અપવિત્ર મનુષ્યોં કે ઔરો મેં કાલા રંગ દિખાઇ પડતા હ.

૨-ત્રત્યેક મનુષ્ય અપને ઔરો કા ભલા યા ખુરા પ્રભાવ દૂસરોં પર અવશ્ય ડાલતા હૈ. ઇસ લિયે અથર્વાવેદ મેં કહા ગયા હૈ કે અમુક અમુક બિમારીવાલે પુરુષ કેા દો હાથ સે કમ કાસલે પર નહીં આને દેના ચાહિયે, ઔર ઇસી લિયે દુષ્ટોં કી સંગતિ કા નિષેધ તથા અચ્છી સંગતિ કી પ્રશંસા કી ગઇ હૈ. સર્વ-સાધારણ કે અનુભવ મેં આતા હૈ કે જખ એક કોધીમનુષ્ય એક શાન્ત વ્યક્તિ કે પાસ આતા હૈ તખ ઉસકા કોધ સચમુચ કમ હોને લગતા હૈ. ખૂરા મનુષ્ય અપને ચારોં ઔર ખૂરે વિચારોં કી લહરેં પહુંચાતા રહતા હૈ, ઔર અશાન્ત અશાન્તિ કી, જિસસે સખકો હાનિ ઉઠાની પડતી હૈ. પ્રેમ, શાન્તિ, દયા આનંદ તથા ભક્તિ કે વિચારોં સે ચારોં ઔર શુદ્ધતા ફેલતી હૈ.

૩-સદશ ઔરો મેં આકર્ષણ હોતા હૈ. કોધ કે લાવ હોને સે દૂસરોં કે ઔરો સે કોધ કે લાવ ખિંચ આતે હૈ, જિસસે કોધ ઔર અધિક બઢ જાતા હૈ. જો પુરુષ જૈસા હોતા હૈ વહ વૈસા હી ઔરો અપની તરફ ખિંચતા રહતા હૈ, ઔર અપની લાવનાઓં કી ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરતા રહતા હૈ. ખૂરે વિચારવાલા ખૂરા હોતા ચલા જાતા હૈ ઔર અચ્છે વિચારવાલા અચ્છા. ખૂરે ઔરો કે બઢને સે દુષ્ટ, દુરાચારી તથા અધર્મી પુરુષોં કી શક્તિ બઢતી હૈ ઔર ધર્મ દિન દિન દુર્બળતા કેા પહુંચતા ચલા જાતા હૈ. ખૂરે ઔરો કે અધિક ફેલને સે પ્યેગ, હૈમ, ઇન્કલૂએંજા આદિ ભયંકર બિમારિયાં ફેલતી હૈ; ઔર આપસ કે કલહ, વૈમનસ્ય ઔર શુદ્ધ બઢતે હૈ. ઇનકા નાશ અચ્છે ઔરો સે હો સકતા હૈ. જો મનુષ્ય અહંકારરહિત લોકહિતાર્થ નિષ્કામ કર્મ કરતે હૈં ઉનકા ઔરો અત્યંત પવિત્ર હોતા હૈ ઔર વહ મીથોં દૂર તક ફેલા રહતા હૈ.

ઔરો કે ભેદ

ઔરો ૭ પ્રકાર કા હોતા હૈ.

૧-સ્વાસ્થ્યતેજસ્-યહ બિલકુલ બેરંગ હોતા હૈ. યહ અસંખ્ય સમાનાન્તર રેખાઓં સે બના હુઆ હોતા હૈ, જોકે સારે શરીર સે ખરાબર બાહર નિકલતી રહતી હૈ. જખ શરીર કે કિસી અંગ સે બિમારી ફેલતી હૈ તખ ઉસ અંગ કી લકીરેં આડી-ટેડી વ તિતર-ખિતર હો જાતી હૈં ઔર સારે શરીર કી લકીરોં મેં બી કુછ ગડબડ હો જાતી હૈ.

૨-પ્રાણતેજસ્—પ્રાણ જખ શરીર કે બીતર સંચાર કરતા રહતા હૈ તખ ઉસકા રંગ હલકા નીલા સફેદી લિયે હોતા હૈ; પરંતુ જખ યહ શરીર સે બાહર આતા હૈ તખ ઇસકા રંગ-રૂપ જૈસા દિખાઇ પડતા હૈ જૈસા ગર્ભી કે દિનોં મેં ગર્ભ જમીન સે નીકલતી હુઇ હવા. ઇસી

से मेरमेरिजम के तमाम कार्य होते हैं। प्राणु के सदा अहते रहने की के कारण स्वस्थ और। की लकड़ी से सीधी व समानान्तर होती है। जब तक प्राणु की धारा परापर अहती रहती है और और। की लकड़ी से समानान्तर रहती है तब तक मनुष्य हर बीमारी से अन्ना रहता है; किंतु जब कभी कमजोरी, थकावट अथवा किसी धाव या किसी न्यायली के कारण शरीर में प्राणु की अधिक आवश्यकता हो जाती है तभी शरीर से आहार निकलते हुये प्राणु में रक्त पड़ जाता है। इस दशा में बीमारियों के कीटाणुओं से अन्ना मुश्किल हो जाता है; परंतु प्रबल धृष्टा-शक्ति तथा नियमानुसार प्राणायाम के द्वारा शरीर के आरों और अनेक दीवार अपनी संरक्षा के लिये अनाई न सकती है।

३-कामतेजस्-धसमे हर तरह की धृष्टायें रहती हैं। धसके द्वारा निद्रा-अवस्था में महापुरुष अपने अस्तरसल शरीर में धूम-धिर सकते हैं। धसके रंग-रूप हर समय बदलते रहते हैं; लेकिन धनकी तस्वीर आकाश-तत्त्व में सदा के लिये अनी रहती है।

४-साधारण मनस् तेजस्—वे धृष्टायें जो प्रबल हैं, अपना रंग सदा के लिये मानसिक और। पर बढा देती हैं। अतः धसमें हरअनेक मनुष्य के पिछले जवन की तस्वीरें अथवा अच्छे व भूरे चित्र के चित्र द्रव्य दृष्टिवाले देख सकते हैं। जब मनुष्य निद्रावस्था में स्थूल शरीर के आहार बला जाता है तब यही और। साथ में जाता है, लेकिन धसके साथ कुछ हिस्सा तीसरे और। का भी जाता है।

५-उच्च मनस् तेजस्—यह अद्भुत की सूक्ष्मतर तत्त्वों का अना होता है, और यह अद्भुत की कम मनुष्यों में मिलता है; परंतु जहां यह मिलता है, यह अद्भुत की सुंदरता से पूर्ण रहता है। वह मिलकुल ऐसा दिमाग पड़ता है, मानो अनेक ज्वित ज्योति हो। धनका वर्णन शब्दों में नहीं किया न सकता है। यह उन्ही तत्त्वों का अना होता है, जिनसे “कारण-शरीर” अन्ता है। “कारण-शरीर” अनेक जवन से दूसरे जवन में अन्ता रहता है। धसी “कारण-शरीर” का सूक्ष्म दृष्टि से निरीक्षण करने से मनुष्य की उन्नति की दशा ज्ञात हो सकती है। यह वही शरीर है जिसमें नया शरीर धारण करनेवाली आत्मा वास करती है।

६ व ७-धनका अस्तित्व तो संभव है, परंतु धनके विषय में किसी विद्वान व सूक्ष्मदर्शी ने आज तक कुछ प्रकाश नहीं डाला है।

(“सरस्वती” ना अनेक अंकों में लेखक:—श्री. मोहनदास)

१६६-हिन्दु-अबलाश्रम कलकत्ता

आज भारतवर्ष में सभसे अडा अश्रम स्त्रीजति का ही है। पुरुषों ने उन्हे अबला अना दिया है। जिनके पेट से हम पैदा होते हैं, जिनका हम दूध पी कर पुरुष अन्ते हैं, उनपर ही हम अत्याचार करते हैं—उनका पक्षी की तरह पिंजरे में अंद रअने का प्रयत्न करते हैं—उन पर आवश्यकता से अधिक अविश्वास करते हैं। आज पुरुष-जति और स्त्री-जति में स्नेह का स्वर्गीय सम्बंध न रह कर शासक और शासित, आश्रयदाता और आश्रिता का निष्ठुर नियम-सा हो गया है। रात-दिन हम अपनी आंखों से देखते हैं कि हमारी मां-अहनें विधवा हो अने पर अपने स्वजनों के सिर पर पाप लगने लगती हैं। उनकी शीघ्र मृत्यु की हृदय के अंतरतम से प्रार्थना की जाती है। उनका पद-पद पर अपमान किया जाता है। अविश्वास, सदेह, धृष्टा, द्वेष, उपेक्षा और अपमान आदि ही उनका वैधव्य के उपहारस्वरूप में प्राप्त होते हैं। अला, ऐसे अयंकर स्थान में रहना कौन पसंद करेगा ? कुछ मृत्यु की शीतल जोद में सो जाती है, कुछ विधर्मियों के आकर्षक निमंत्रण में रंस जाती है, कुछ सरे-आज रप का सौदा करती है, कुछ भेयारी धुट धुट कर भर जाती है—यही विधवाओं का करुण घतिहास है !

ઐસી હી સતાઇ હુઈ અબલાઓં કી રક્ષા કે લિયે, ઉનકે દુઃખ સે દુઃખિત હો કર, અનેક વિદ્ય-બાધાઓં કે હોતે હુએ ભી, શ્રી પદ્મરાજી જૈન, બાલકૃષ્ણજી મોહતા તથા ઉનકે કુછ સહાયકોં ને મિલ કર કલકતે મેં એક હિંદૂ-અબલાશ્રમ ચાર-પાંચ સાલ સે સ્થાપિત કિયા હૈ. વે કિસીકી પરવા ન કરતે હુએ, કર્તવ્ય પર અટલ, આત્મ-વિશ્વાસ કે સાથ જિત્સાહ ઔર લગન સે કાર્ય કર રહે હૈ. ફલતઃ અનેક કેમલ શિશુઓં કી, ભોલી બાલિકાઓં કી ઔર વ્યથિત વિધવાઓં કી ઉનકે દ્વારા રક્ષા હો રહી હૈ. ઇસ રક્ષા સે જો આશીર્વાદ મિલતા હૈ, ઉસસે અધિક પુરસ્કાર કી આવશ્યકતા ઉનહેં નહીં હૈ.

પદ્મરાજી કે હી શબ્દોં મેં, “કલકતે કા હિંદૂ-અબલા-આશ્રમ હિંદૂ જાતિ કી સામાજિક કુપ્રથાઓં ઔર સામાજિક અત્યાચારોં કા એક સાક્ષાત્ પ્રતિબિંબ હૈ. યહ વિશેષ લક્ષ્ય કરને કી ખાત હૈ કિ જિતના અભાચાર ઉચ્ચ કહલાનેવાલી જાતિયોં મેં હોતા હૈ ઉતના અ-ઉન્નત કહલાનેવાલી છોટી જાતિયોં મેં નહીં.” ઇસ કથન કી સત્યતા ઇસ ખાત સે પ્રકટ હોતી હૈ કિ આશ્રમ કી અધિકાંશ અબલાયોં ઇન્હીં બડી કહલાનેવાલી જાતિયોં કી હૈં. વહ આગે લખતે હૈં:—“હિંદૂ નારિયોં કેવલ કૌટુંબિક અત્યાચાર, સામાજિક ઉત્પીડન ઔર વિધવાઓં કે પ્રતિ ઘૃણા કે ભાવ કે કારણ હી અપના ધર છોડને કો બાધ્ય હુઆ કરતી હૈં. પુરુષજાતિ કી વહ ધારણા કિ હિંદૂ વિધવાયોં કુત્સિત કામવાસના કી તૃપ્તિ કે લિયે અથવા અન્ય કિન્હીં વ્યક્તિયોં કે સાથ ધર સે નિકલ જાયા કરતી હૈં, સર્વથા નહીં તો બહુત અશોં મેં મિથ્યા હૈં.”

ઉનકા યહ કથન સર્વથા સત્ય હૈ, ઔર યદિ હિંદૂજાતિ અધિક સહાય, અધિક ઉદાર ઔર અધિક સંયમી બન સકે તો અબલા-આશ્રમોં કી આવશ્યકતા ન પડે. પરંતુ, વહ ઇતની નિષ્કુર હો ગઇ હૈ, ઇતની કાયર ઔર અંધી હો ગઇ હૈ, કિ ઉસે અપને શુભચિંતક હી વૈરી જૈસે લગતે હૈં. પાપ કો દૂર કરનેવાલે હી પાપી દહરાયે જાતે હૈં, ઉનકા સામાજિક અદિષ્કાર કિયા જાતા હૈ, ઉનહેં હર પ્રકાર સતાયા જાતા હૈ. લેકિન જિન્હોંને અપને જીવન કો પરાઇ પીડા પર ન્યે છાવર કર દિયા હૈ, વે અપને પ્રાણોં પર ખેલ કર ભી સમાજ મેં રચનાત્મક કાર્ય કરતે હૈં. અબલા-આશ્રમ આદિ ઐસી સંસ્થાઓં ભી ઐસે હી લોગોં કે અદ્યત્ત ઉત્સાહ સે ચલ રહી હૈં.

ઇસ અબલા-આશ્રમ મેં ૯૦ શી સદી વિધવાઓં ઔર ૩૦ સાલ સે કમ ઉમ્મર કી અબલાઓં હૈં. ઉનકા ઉનકે સંબંધિયોં ને સતાયા, ઉનકે અંગ આગ સે જલાયે, અનેક અત્યાચાર કિયે. ધર કે પુરણોં ને ઉનહેં પાપ પથ પર ખીંચા ઔર ફિર ધર સે નિકાલ દિયા. નન્હીં નન્હીં કુસુમ કેમલ કુમારિયાં બહુત અધિક અવસ્થાવાલોં કે સાથ બ્યાહ દી જાતિ હૈં ઔર સાસ કે કુવ્યવહાર સે, ઔર પતિ કી કોઇ સહાનુભૂતિ ઔર પ્રેમ ન પા કર, તંગ આ કર, ધર છોડને કો મજબૂર હોતી હૈં. ઇધર ઉધર રહને કે બાદ વે આશ્રમ મેં આતી હૈં. સન ૨૮ મેં ૧૫ કુમારી બાલિકાઓં આઇ, જો અધિકાંશ અપને હી સંબંધિયોં કે પાપાચાર કે ફલસ્વરૂપ ગર્ભવતી હો ગઈ થીં. યહાં બચ્ચા જનને કે બાદ ફિર અપને માં બાપ કે ધર લે જાઇ ગઇ. ઇસ પ્રકાર હિંદૂ-જાતિ અપની નાક કી બડી લગન સે રક્ષા કરતી હૈ. ઉનકે સ્વજન ઉન લડકિયોં કો અપને કલેજે કે ટુકડોં કે પાસ, અપને લાલોં કે પાસ, કુછ મનીને ભી નહીં રહને દેતે. ઇસકે ફલસ્વરૂપ અધિકાંશ બચ્ચે કાલ કી ગોદ મેં સો જાતે હૈં. ગત વર્ષ ૭૨ બચ્ચોં મેં સે ૭૨ અપની માતાઓં કે સાથ ચલે ગયે, શેષ ૪૦ મેં સે ૧૮ મર ગયે. લલા! ઇન હત્યાઓં કા પાપ હિંદૂ જાતિ કી નાક કે સિવા કિસપર હો સકતા હૈ? જિન કુલીન પિતા, ભાઇ ઔર ચાચા આદિ કો ઉન બેચારિયોં કે સાથ મુંઝ કાલા કરતે શર્મ નહીં આતી, ઉનહેં દો ચાર માસ ભી અપને બાલકોં કે પાસ રહને દેતે મેં ઉનકી કુલીનતા નષ્ટ હોતી હૈ! ફિર ભી બડી સાવધાની ઔર મેહનત સે ઉન બચ્ચોં કા પાલન કિયા જાતા હૈ. ઉનમેં સે બહુત સે બચ્ચે બચ જાતે હૈં, જો શાયદ નિષ્કુર હત્યારે હિંદૂઓં દ્વારા કહીં ફેંક દિયે જાતે-જૈસા પ્રાયઃ હુઆ હી કરતા હૈ.

આશ્રમ મેં આ કર અબલાઓં સદા પ્રસન્ન, સુખી ઔર સંતુષ્ટ રહતી હૈં! લલા, જિનકા જીવન સદા અત્યાચાર સહતે હી ખીતા હો, વે આશ્રમ મેં આ કર અધ્યક્ષા કા માતૃ-રનેહ પા કર

ક્યાં ન સુખ કી સાંસ લેંગી ? પ્રાણિ-માત્ર પ્રેમ કા ભૂખા હૈ.

આશ્રમ-નિવાસિયોં કા સારે દિન કિસી-ન-કિસી કાર્યક્રમ મેં લગાયે રહને કા પ્રબંધ કિયા ગયા હૈ. સફાઈ રખને પર કાશી ધ્યાન રહતા હૈ. સીના-પિરોના, જરી કા કામ કરના, ભલી પ્રકાર સિખાયા જતા હૈ. ચર્ખા બી ચલવાયા જતા હૈ.

જે આશ્રમ-નિવાસિનિયાં વિવાહ કરના ચાહતી હૈં ઉનકા વિવાહ કરા દિયા જતા હ. મેં હિંદુ-જાતિ કે યુવકોં કાં આહવાન કરતા હું કિ યદિ વે સુધાર કરને કે ઇચ્છુક હૈં, તો સારે વિદ્ય-બાધાઓં સે ન ડર કર ઐસી સતાઇ હુઇ અખલાઓં સે હી વિવાહ કરેં.

૩૧ મ્મ સન્ ૧૯૨૮ કા આશ્રમ મેં ૫૪ બાલિકાચેં થીં; પરંતુ સ્થાન બહુત છોટા હૈ. ફિર બી વ્યવસ્થાપિકાજી કા પ્રબંધ બહુત અચ્છા હોને સે કિસી પ્રકાર કામ ચલતા હૈ.

ખેદ હૈ કિ આશ્રમ કા આર્થિક કઠિનાઇયોં કે કારણ સદા ચિંતિત રહના પડતા હૈ. દાની સજ્જનોં કા ઇસ ઐર ધ્યાન દેના ચાહિયે. કોઇ સ્થાયી કોષ નહીં હૈ. માસિક વ્યય ૧૩૦૯) રૂપયે કા હૈ. સ્થાયી આમદની ૨૫૦)રૂપયે માસિક હૈ. કિસી ન કિસી પ્રકાર ભીખ માંગ કર કામ ચલાયા જતા હૈ. જ્યાદાતર બિડલાજી કી સહાયતા પર હી આશ્રમ નિભરે હૈ. હમેં આશા હૈ કિ હિંદુ જાતિ અપની ઉદારતા કા પરિચય દેગી. જે લોગ કરોડોં રૂપયે મંદિરોં પર ચઢા દેતે હૈં, ધર્મશાલા કે પથરોં મેં લાખોં લગા દેતે હૈં, વે ક્યા ઐસી આવશ્યક સંસ્થા કાં ભૂખોં મરને દેગે ?

ઇસ સમય નિજ કે સ્થાન કી, છોટી બચ્ચિયોં કી પઢાઇ કે પૂર્ણ પ્રબંધ કી, ઉન અધિક આયુવાલી વિધવાઓં કી, જે પવિત્ર ધાર્મિક જીવન હી વ્યતીત કરના ચાહેં, વિશેષ ધાર્મિક શિક્ષા કે પ્રબંધ કી, કુછ સ્ટેશનોં પર કર્મચારિયોં કી, આદિ અનેક આવશ્યકતાચેં હૈં જે લોગોં કે ઉદાર બને બિના પૂરી નહીં હો સકતી.

હમ ઉસ દિન કી પ્રતીક્ષા મેં હૈં કિ જિસ દિન અખલાઓં પર અત્યાચાર કા નામ ન રહે ઐર અખલા આશ્રમોં મેં એક બી અખલા કા પ્રવેશ ન હો. હિંદુ જાતિ મેં દયા, પ્રેમ, મમતા ઐર મનુષ્યતા આ જાવે. વહ સ્થિતિ સર્વોત્તમ હોગી ઐર વસ્તુતઃ તબી હમારે સમાજ મેં સચ્ચી શાંતિ પ્રસ્થાપિત હો સકેગી; પરંતુ જખતક ઐસા નહીં હોતા, તખતક તો ઐસે અખલાઆશ્રમોં દ્વારા હી જીસમાજ કી રક્ષા કરને કા પ્રબંધ કરના ઠીક હૈ.

“મુઝે ઇસ પ્રશંસનીય ઐર સુવ્યવસ્થિત આશ્રમ કે નિરીક્ષણ કરને મેં અત્યંત પ્રસન્નતા હુઇ ઐર સાથ હી ઇસકે સભી અચ્છે કામોં કા દેખ કર, જે યહ ઐરતોં ઐર ઉનકે બચ્ચોં કે લિયે કરતા હૈ, અધિક ખુશી હુઇ.”

—એંડ્રુજ

“મૈને જે કુછ આશ્રમ મેં દેખા ઉસકા બડા ગહરા પ્રભાવ મુઝપર પડા.”

—મહાત્મા હંસરાજ, લાહૌર

“ઇસ તરહ કી સંસ્થાઓં કી દેશ કે લિજ-લિજ લાગોં મેં અત્યંત આવશ્યકતા હૈ.”

—ડાક્ટર બી૦ એસ૦ મુંઝે, નાગપુર

(“ત્યાગભૂમિ” ૧૯૮૫ પોષ માસ; લેખક:—“વિકલહૃદય”)

१६७-अथर्ववेद का हिंदी भाष्य

(लाभ्यकार—पं० जयदेव शर्मा, विद्यालंकार. प्रकाशक—आर्य साहित्य मंडल, अजमेर. पृष्ठ संख्या ७७७. कांग्रज और छप. छ अम्बछी. सज्जिद. मूल्य ४)

वेद हिंदू-जाति के सभ से अधिक प्राचीन और सभसे अधिक महत्वपूर्ण धर्मशास्त्र है. संसार के पुस्तकावली में भी वेदों से अधिक प्राचीन कोई ग्रंथ विद्यमान नहीं दीयता. हिंदू-जाति की तो वेदों में घतनी श्रद्धा है कि इसके कुछ दार्शनिक आचार्यों ने धृष्टि के अस्तित्व से तो धनकार कर दिया, परंतु उन्हें वेदविरुद्ध प्रचार करने का साहस नहीं हुआ. उन्होंने भी वेद का प्रमाणग्रंथ माना. कालप्रवाह के प्रभाव से हमारे अनंत प्राचीन साहित्य के साथ बहुतसा वैदिक साहित्य भी नष्ट हो चुका है. आजकल उपलब्ध सभ वेदभाष्यों में प्राचीन भाष्य आचार्य सायण का है. ऊपट महीधरकृत भाष्य भी उपलब्ध होते हैं; परंतु इन भाष्यों का और प्राचीन ब्राह्मणों में वेदिक कोष (यास्ककृत निरुक्त) का देखने से यह स्पष्ट ज्ञात होता है कि इनकी भाष्य-शैली में कहीं लारी त्रुटि अवश्य है. इन भाष्यों के पढ़ने पर वेदों में उस अगाध श्रद्धा का कोई कारण ज्ञात नहीं होता, जिसका निर्देश हम उपर कर चुके हैं. पाश्चात्य विद्वानों ने भी वेदों का भाष्य करते हुए सायण आदि के भाष्य का ही मुख्य आधार माना है. भारतीय नवयुग के आचार्य और वेदों के प्रगाढ़ विद्वान महर्षि दयानंद ने सायण आदि की भाष्य-पद्धति से लिनन और निरुक्त तथा प्राचीन ग्रंथों का आधार मानते हुए एक नवीन पद्धति से वेदों का भाष्य किया—एक लिनन दृष्टिकोण से वेदों का स्वाध्याय किया. ऋषि की दृष्टि बहुत अधिक व्यापक और उदार थी.

ऋषि ने वेदमंत्रों में से केवल कर्मकांडपरक अर्थ न देख कर व्यापक मानवजवन की सत्यताओं और शुभ, अन्न, प्रकृति, सृष्टिरचना एवं सामाजिक, वैयक्तिक, धार्मिक और नैतिक कर्तव्यों का दर्शन भी उन वेदमंत्रों की उस तह में छिपा देखा, जे वेदमंत्र-गत शब्दों के यौगिक या मूल धातुजनित रूप में विद्यमान हैं. यह शैली प्राचीन ऋषियों की थी. उस शैली से वेद आध्यात्मिक, आधिदैविक, आधिभौतिक और आधिअन्न आदि सभ पक्षों के व्यापक नियमों का अभिप्रातिभिन्न लाव से दर्शाता है. उस शैली का स्पष्ट करते हुए पं० जयदेवजी ने भी ऋषि दयानंद की पद्धति से ही अथर्ववेद का भाष्य किया है. इससे पहले भी योग्य लेखक सामवेद का संपूर्ण भाष्य कर चुके हैं. प्रस्तुत पुस्तक की भूमिका में लेखक ने क्या अथर्ववेद अर्वाचीन है? अथर्ववेद संहिता, अथर्ववेद के शाखा-भेद, अथर्ववेद में नई-टोना आदि अनेक प्रश्नपूर्ण और विवाद-ग्रस्त समस्याओं का युक्ति और प्रमाण देते हुए विद्वत्ता-पूर्वक सुलजने का प्रयत्न किया है. लेखक का मत है कि पाश्चात्य विद्वानों का अथर्ववेद का अर्वाचीन कहना प्रमथूर्ण है. अथर्ववेद नई-टोनों की किताय नहीं है. प्राचीन अथर्ववेद-संहिता २० कांडों की है, न कि १८ कांडों की. इसके बाद विद्वान ग्रंथकर्ता ने अथर्ववेद से वैदिक आदर्श पर, गृहस्थ-धर्म, कृषि, व्यापार, आयुर्वेद, विज्ञान, राजनीति, सहाय्य आदि के उदाहरण देते हुए प्रकाश डालने का प्रयत्न किया है. यह भूमिका विद्वानों के बहुत काम की थी.

लाभ्यकार की भाष्य-शैली सरल और उत्तम है. प्रत्येक सूक्त के प्रारंभ में विषय, ऋषि, देवता और छंद का निर्देश किया गया है. स्थल-स्थल पर पाठभेद और ब्राह्मण गृह्यसूत्रों तथा अन्य ग्रामाणिक ग्रंथों के वचन देने से भाष्य की उपयोगिता और भी अधिक बढ़ गई है. जे मंत्र दूसरे वेदों में जहां आया है उसका प्रतीक भी दिया गया है. मूल मंत्र दे कर उसका सान्वय सरल हिंदी में भाष्य किया गया है, जिससे सर्वसाधारण भी उसे समझ सके. विवादास्पद स्थलों पर विभिन्न आचार्यों के मत दे कर अपनी मत रक्खा गया है. एक ही मंत्र के विभिन्न अर्थों का अच्छी तरह दिखाया गया है. भाष्य प्रायः सभी दृष्टियों से अच्छा है और प्राचीन साहित्य के प्रेमी विद्वानों में वेद हिंदू शास्त्रों के स्नेहियों के काम की थी.

(“सागभूमि” पौष-१९८५.)

૧૬૮-સ્વયંસેવકની સાચી સેવા

(૧)

દિવાળીનો દિવસ હતો. સાંજે મહોલ્લાના બધા નાના છોકરાઓ ફટાકડા ફેડતા હતા. હું પણ એક ખૂણામાં બેઠો બેઠો ફટાકડા ફેડતો હતો. મારી નાની બહેન મારી પાસે બેસીને તમાસો જોતી હતી. પિતાજી અંદર લક્ષ્મીપૂજન કરતા હતા. ફટાકડા ફેડવા બંધ કરીને હું પ્રસાદ લેવા અંદર ગયો; ત્યારે મારી બહેન પણ અંદર આવી હતી.

થોડીજ વાર પછી મેં સાંભળ્યું કે “બેટા! હજાર વરસની તારી ઉંમર થાઓ. હું એક ભૂખી ડોશી છું, એક મુઠ્ઠી લોટ અને ફાટયું-તૂટયું કપડું અપાવ.” પિતાજી પૂજન કરતા કરતા અંદરથીજ બોલ્યા કે “ચાલી જ અહીંથી. જાણતી નથી કે આજે દિવાળી છે ? આજે કાઢને કશુંયે નથી અપાયું. આગળ જા, આગળ !”

કોણ જાણે શાથીએ મારી આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ, તરતજ હું છાનોમાનો બહાર નીકળ્યો, ત્યાં મેં એક અર્ધનગ્ન વૃદ્ધ ડોશીને બારણા આગળ ઉભેલી જોઈ. હું ઉભો ઉભો તેના તરફ જોઈ રહ્યો. થોડી વાર પછી તે ફરીથી બોલી “બેટા! કંઈ મળશે ?”

હું ચમકી ઉઠ્યો. મેં તેના તરફ ફરીથી એક વાર જોયું અને ગુપચુપ મારી બન્ને કલાઈઓ કાઢી. પછી ધડકતે હૃદયે અને આંસુભરી આંખોએ મેં મારી પાસેનો પ્રસાદ તથા એ કલાઈઓ તે ભિખારણુના હાથમાં મૂક્યાં. તે ચાલી ગઈ, પરંતુ મારી આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવેલાં તેથી તે ક્યાં ગઈ તે મેં જોઈ નહિ.

પિતાજીએ તે દિવસે રાત્રે મને ખાવાનુંજ આપ્યું નહિ, કેમકે મારા ઉપર તેનાખુશ થયા હતા !

(૨)

છ વર્ષ વીતી ગયાં. મારી નાની બહેન સાસરે ગઈ. ઘરમાં હું, મારા પિતા અને માતા એમ ત્રણ જણ હતાં.

આ વર્ષે વરસાદનું નામજ નહોતું. શહેરમાં સારી પેઠે ડોલેરા ચાલતો હતો. એકાદ ઉઝડી અને ઝાડો થતામાં તો મામલો ખલાસ ! એક પછી એક ઠાઠડીઓ નીકળી ‘રામ બોલો ભાઈ રામ’ થયા કરે. સ્મશાનમાં બાળવાની પણ જગા નહિ ! પરંતુ શહેરની સેવા સમિતિએ ખૂબ કમાલ કરી. મારી શાળાના હેડમાસ્ટર એ સેવા સમિતિના પ્રમુખ હતા. હું પણ એ સેવા સમિતિમાં પહેલેથી સ્વયંસેવક થયેલો હતો. ફિનાઈલ અને દવાઓની શીશીઓ તથા કામળા લઈને મહોલ્લે મહોલ્લે ફરવાનું કામ મને સોંપાયું હતું. બસ, સવારના છ થી રાતના દસ સુધી એજ કામ કે, મહોલ્લાઓમાં જવું, દીન-દુઃખી અને અનાથોને તથા રોગીઓને દવા આપવી, તેમની સફાઈ કરવી, ગટરો, ખાખોટીયાં, નાળાં અને જળરૂઓમાં ફિનાઈલ છાંટવું અને મચ્છર તથા માખીઓ પેદા ન થવા દેવાં. એ રીતે આજ એક મહોલ્લો તો કાલે ખીજો. એમ રોજનો કાર્યક્રમ હતો.

એક દિવસ મને વિચાર આવ્યો કે “અમે શહેરમાં તો આમથી તેમ ક્યાં કરીએ છીએ, દવા આપીએ છીએ, સફાઈ કરીએ છીએ; પરંતુ શહેરની બહાર, લગભગ જંગલમાં તથા લાગ્યાં તૂટ્યાં ઘાસનાં ઝુંપડાંમાં રહેનારા જે ભંગીઓ અને અત્યંતે તેમનું શું થતું હશે ? તે બિચારાઓ ઉપર તો શું નું શું વીતતું હશે તેની કોને ખબર !” મેં મારો આ વિચાર પ્રમુખ સાહેબને જણાવ્યો અને કહ્યું કે—“કાલે આપણે અત્યંતેના મહોલ્લામાં ફરવા જવું જોઈએ. તેમના તરફ પણ આપણે ધ્યાન રાખવું જોઈએ.”

પ્રમુખ સાહેબે મેં મરડીને કહ્યું—“હું ખતાવું છું તેજ તમે ક્યાં કરો, ખીજા બાબતમાં માથું મારતા નહિ. તેઓ તો અત્યંત છે, લગવાનેજ તેમને અસ્પૃશ્ય બનાવ્યા છે; એટલે આપણે ત્યાં જવાની જરૂર નથી. આપણે તો તેમને અડકવું પણ જોઈએ નહિ તેઓ તેમના પૂર્વજન્મનાં ફળ ભોગવી રહ્યા છે. તમે આ ઝગડામાં પડતા નહિ. પહેલાં પોતાના પાડોશીઓનું શુ. ૨૪

સંભાળો, પછી બીજી વાતો કરજો.”

પ્રમુખ સાહેબનાં આ વાક્યો મને સારાં લાગ્યાં નહિ. મેં જવાબ આપ્યો કે “આપણે તો સ્વયંસેવકો છીએ ને! આપણી આગળ સ્પૃશ્યસ્પૃશ્યના ભેદ ન હોવા જોઈએ. આપણું તો કર્તવ્ય છે કે, સંકટના સમયમાં બંને વર્ગની સમભાવથી સેવા કરવી. આપણો ધર્મ તો પ્રાણીમાત્રની સેવા કરવાનો છે, એટલે પછી આપણી આગળ સ્પૃશ્ય અને અસ્પૃશ્યનો પ્રશ્ન કેવો?”

“બસ, મને ઉપદેશ આપવાની જરૂર નથી. હું તમારાથી વધારે જાણું છું. કામ કરવું હોય તો હું કહું તેજ કરવું પડશે.” પ્રમુખ સાહેબ ચીઠાધને બોલ્યા.

‘પ્રાણીમાત્રની સેવા કરવાનો પ્રત્યેક સ્વયંસેવકનો ધર્મ છે’ એ દરેક સ્વયંસેવકે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું આદર્શ વાક્ય મારા અંતરમાં હવે એવા જોરથી ગુંજી ઉઠ્યું કે તેની અવગણના કરવાની મારામાં શક્તિ નહોતી. પ્રમુખ સાહેબની આવી આજ્ઞા પાળવાનું મારે માટે અશક્ય હતું. પેલાં નિઃસહાય, દુઃખી અને તળયેલાં ભાઈબહેનોની કરુણ ભૂતિઓ જાણે મને વારંવાર બોલાવી રહી હોય, એવું મને લાગ્યા કરતું હતું; એટલે તેજ વખતે મેં લેખિત રાજીનામું આપી દીધું!

(૩)

મારી પાસે દવા વગેરે ખરીદવા પૈસા તો હતા નહિ. ઘરમાં જે હોમિયોપથિક દવાઓની પેટી હતી તે એક હાથમાં લીધી, અને બીજા હાથમાં દિનાઇલની શીશી લીધી. પછી બગલમાં ખિસ્તરો ઉઠાવીને અંધારે અંધારે છાતોમાતો અંસજોના મહોલ્લામાં પહોંચી ગયો! ગંદકીનો ત્યાં પાર નહોતો. દુર્ગંધીથી તો તોબાહ! કહેવાની વાતજ નહિ. મારો સામાન એક ઝાડ નીચે મૂકીને તેમની પાસેથી પાવડો માગી લાવ્યો. સવારના આઠ વાગ્યાસુધીમાં તો આખો મહોલ્લો સાફ કરી દઇને ગંદકીવાળી જગાઓએ દિનાઇલ છાંટ્યું.

એટલામાં કોઈ લોથતું હોય એવો અવાજ સંભળાયો. હું એ અવાજ તરફ ગયો.

એક ભાગી તૂટી ઘાસની ઝુંપડીમાં એક વૃદ્ધ મનુષ્ય જાગૃ તથા પિશાબથી સારી પેઠે ખરડાયેલી એક ચટાઈ ઉપર પડ્યો પડ્યો ખૂબ દુઃખી દશામાં તરફડીયાં મારતો હતો. એની સ્થિતિ મારાથી જોઈ શકાઈ નહિ. હું ઝુંપડીમાંથી બહાર આવ્યો. કૂવેથી એક ડોલ ભરી લાવ્યો. પાણી ગરમ કરી તે વૃદ્ધને કપડાથી સ્નાન કરાવ્યું, મકાન સાફ કર્યું અને મારો ખિસ્તરો પાથરીને તેને સૂવાડ્યો. થોડી વાર પછી દવા આપી. દવાથી તેને કંઈક આરામ જણાયો.

રાત્રે લગભગ દશ વાગ્યાસુધી હું એ વૃદ્ધ પાસે રહ્યો. કાણ જાણે શાથીયે મને તેનાથી દૂર થવાનું મનજ થતું નહોતું. જ્યારે રાત વધારે વીતી ગઈ ત્યારે તે વૃદ્ધ મારા તરફ જોઈને બોલ્યો—“બેટા! તું ક્યાંથી આવ્યો છે? રાત બહુ વીતી ગઈ છે, હવે તારે ઘેર જા. આજ તેં મારે માટે બહુ મહેનત લીધી છે. ભગવાન તારું ભલું કરે.”

મેં તેને પ્રણામ કર્યા અને જવાને તૈયાર થયો. પરંતુ આ શું? પિતાજી અને પ્રમુખ સાહેબ બંને મારી સામે ઉભા છે! મને જોતાંજ તેઓ બોલ્યા—“બેટા! હું ભૂલતો હતો. તું તો આદર્શ સ્વયંસેવક છે.” અને તેમણે મને છાતી સરસો આપ્યો. હું બંનેને પગે પડ્યો. મારા આનંદનો પાર નહોતો.

રાત્રે સ્વપ્નમાં મને જણાયું કે, હું લક્ષ્મીજીના બોળામાં બેઠો છું અને તેઓ મને-પેલી તે દિવસે ભિખારણને આપી દીધેલી રૂપાની કલાઇઓના જેવી સોનાની કલાઇઓ પહેરાવતાં હતાં!

વળી મેં જોયું કે, ભગવાન નારાયણ મારા મસ્તક ઉપર હાથ ફેરવતા ફેરવતા મને કહે છે કે “બેટા! પ્રાણીમાત્રની સેવા કરવી એજ મનુષ્યનો સાચો ધર્મ છે.”

(‘ત્યાગભૂમિ’માંથી શ્રી. માર્તંડ ઉપાધ્યાયના લેખનો સ્વતંત્રાનુવાદ)

૧૬૯—મૃત્યુના ભય વિષે એક ખ્રીસ્તી ગ્રંથકારનો મત

(“નવજીવન”ના એક અંકમાં લખનાર મહાત્મા ગાંધીજી)

જોકે આપણું શાસ્ત્રોમાં મૃત્યુનો લય મુદ્દલ ન રાખવાનું, મૃત્યુને મિત્રની જેમ ભેટવાનું શીખવવામાં આવ્યું છે તોપણ મૃત્યુથી જેટલા આપણે ડરીએ છીએ તેટલે અંશે બીજી પ્રજા નથી ડરતી એવી મારી માન્યતા મેં ‘નવજીવન’માં પ્રગટ કરેલી છે. આપણા દેશમાં આ સમય એવો છે કે જ્યારે મૃત્યુનો લય સર્વથા છોડી દેવાની અતિ આવશ્યકતા છે. જો આપણે આ દેશને યુવામીમાંથી છોડાવવા ઇચ્છતા હોઈએ, તો આપણે મૃત્યુની ભેટ ઉત્સાહ અને આનંદપૂર્વક કરવાની શક્તિ કેળવવી જોઈશે. લેડી નામના ઇતિહાસકર્તાએ યુરોપીય નીતિનો ઇતિહાસ લખ્યો છે. તેમાંથી મૃત્યુવિષેના કેટલાક ફકરાઓ કાકાસાહેબે તારવી કાઢ્યા છે તેમાંના એકનો છૂટો અનુવાદ નીચે આપું છું:—

“પૂર્વજોમાં મૃત્યુ પછી આત્માનું લવિષ્ય શું હોય છે એને વિષે મતભેદ હતો; પણ મૃત્યુ એ આવશ્યક અને કુદરતી રીતે મળેલો આરામ છે, એને વિષે તે બધાનો એકમત હતો. તેઓ એમ માનતા હતા કે, મૃત્યુથી લયબીત થવું એ એક પ્રકારનો રોગ છે. આ જ્ઞાનીઓ વળી એમ પણ કહેતા કે, મૃત્યુજ એક એવા પ્રકારની વસ્તુ છે કે જે વર્તમાનમાં આપણને દુઃખ દેવાને સર્વથા અસમર્થ છે; કેમકે આપણે જ્યાંલગી હયાત છીએ ત્યાંલગી મૃત્યુની હયાતી હોઈજ ન શકે. જેમ જ્વરાદિ ઉપાધિઓ જીવતાં આપણને દુઃખ દઈ શકે છે, તેમ મૃત્યુનો કલેશ હયાતીમાં હોઈજ ન શકે. જ્યાં મૃત્યુ છે ત્યાં આપણે નથી. કેટલાક એમ માને છે કે, જન્મ પછી મૃત્યુ આવે છે. આ ખોટી માન્યતા છે. મૃત્યુ જન્મ પહેલાં પણ હતું, એટલે મૃત્યુ અને જન્મ, જન્મ અને મૃત્યુ એ યુગલ હમેશને સાર કાયમની વસ્તુ છે. જે મીલુજતીને આપણે ઓલવી નાખીએ છીએ તે આપણે તેને પ્રગટાવી તેના પહેલાં જેવી હતી તેવી પાછી થઈ રહે છે. એજ પ્રમાણે મરણ પામેલ મનુષ્યને વિષે સમજી લેવું. મનુષ્ય પણ જન્મ્યા પહેલાં જેવો હતો તેવો મૃત્યુ પછી થઈ રહે. આસ્થિતિ દુઃખદાયક નથી, પણ સુખદાયક છે. એથી મૃત્યુ એ બધાં દુઃખોનું નિવારણ છે એમ સમજવું ઘટે છે. કાં તો મૃત્યુથી સુખમાં વૃદ્ધિ થાય છે અથવા તો દુઃખનો અંત તો આવેજ છે. મૃત્યુ યુવામને બાળકમાંથી છોડાવે છે, જેલનો દરવાજો ખોલે છે, વેદનાઓને શાંત કરે છે, ગરીબના તરફડાટનો અંત લાવે છે; અરે, એ તો કુદરતે બક્ષેલી ઉત્તમ ભેટ છે. બધે એ મનુષ્યને સર્વથા ચિંતામુક્ત કરે છે; અને કદાચ એને આપણે દુઃખદાયક બનાવ સમજીએ તોપણ તેનો અર્થ એટલોજ નહિ કે, જે જનમવાટ આપણે ભોગવી લીધી તેનો અંત આવ્યો? મૃત્યુને આપણે ભેટવા તૈયાર થઈએ અથવા તેનાથી લાગીએ તે એકે રીતે શાપ છે અથવા તો અપશુકન છે એમ માનવાનું કશું કારણ નથી; કેમકે પેલી મીલુજતીની માફક આપણે તો જેવા હતા તેવા થઈ રહેવાની વાત છે. એ તો આપણને બનાવતી વખતેજ કુદરતે આપણે સાર જે કાયદો ઘડી મૂક્યો એ કાયદાને અનુસરવાની વાત થઈ. તેથી ડરવું શું?”

આ લેખમાંથી બીજો ઉતારો આ છે:—

“જ્ઞાની સોફિસ્ટિક કહે છે કે, મૃત્યુ એ કાં તો જીવનનો અંત આણે છે, અથવા આત્માને શરીરના પંખમાંથી છોડાવે છે. પહેલી સ્થિતિ ખરી હોય તોય એ સુખદ તો છેજ, અને બીજી સ્થિતિ ખરી હોય તો એ સુખની પરિસીમા છે. એપિક્યુરસે કહ્યું છે: ‘મૃત્યુને વિષે તમે બેફિકર થવાની ટેવ પાડો; કેમકે સાર અને નરસુ એ માનસિક વૃત્તિ છે, અને મૃત્યુ એ વૃત્તિનો અંત છે.’ સિસેરો કહે છે: ‘કાં તો મૃત્યુ પછી આત્મા રહે, અથવા મૃત્યુની સાથે તેનોય અંત છે. જો મૃત્યુ પછી આત્મા રહેતો હોય તો એ સુખી છે. જો તેનો નાશ થતો હોય, તો એ દુઃખી છે એમ કહેવું એ તો મૂર્ખાઈનું વચન છે; કેમકે જેનો નાશ થયો છે તેને દુઃખનું જ્ઞાન કે ભાન ક્યાંથી હોય?’ સેનેકા કહે છે: ‘જો મનુષ્યોને મૃત્યુ પછી લાગણીઓ રહેતી હોય તો તે મૃત્યુ થતાં જેલખાનામાંથી છૂટ્યો ગણાય; અને છૂટો થઈને એ ઉચ્ચો રહી શરીરધારી મનુષ્યોનાં કૃત્યો નિ-

હાજે છે, પોતાના પગ તળેની ચાવી રહેલી લીલા જોયા કરે છે; અને જે વસ્તુઓ મૃત્યુ પહેલાં સમજવી તેને સાર મુશ્કેલ હતી તે હવે સમજતો થાય છે. ત્યારે આમ જે સુખી છે, તેને સાર હું શોક કેમ કરું? એના નશીબને હું જો રડું તો જે સુખી છે એનો દ્રોષ કરું છું એમ ગણાય. અને જો એમ માનીએ કે, મૃત્યુ પછી કંઈ અવશેષ છેજ નહિ, તો એવી સ્થિતિનો શોક કરવો એ ગાંડપણ નહિ તો બીજું શું કહેવાય?"

આ ઉતારાઓમાંથી આપણે બીજો કંઈ પણ સાર ન ખેંચી શકીએ, તોપણ પશ્ચિમમાં થયેલા મહાન પુરુષોએ મોતને એક સુંદર સ્થિતિતરીકે વર્ણવેલ છે એનો વિચાર કરીને આપણે મોતનો ભય છોડવાની ટેવ તો પાડવીજ ઘટે છે. અને જરા ઉડા ઉતરીને વિચારીએ તો આટલો સાર તો આપણે કાઢી પણ શકીએ છીએ કે, પ્રિયજનનાં મૃત્યુ થાય છે ત્યારે તેમની આપણે કલ્પેલી કે ખરી અવદશાને રડતા નથી, પણ આપણે આપણા સ્વાર્થને રડીએ છીએ. બાળક કે છુટ્ટા ગમે તેવું મૃત્યુ થાય તેમાં રડવાનું કારણ તો એજ હોઈ શકે ના કે આપણને તેનો સહવાસ નહિ મળે, અથવા તેની સેવા નહિ મળે! એટલા બધા સ્વાર્થને વશ આપણે કેમ રડીએ?

૧૭૦-“લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો !

(“ગુજરાતી”માં લેખક:-ખત્રી અખા મોહમદ જુસુફ “નયન”)
(હરિગીત છંદ)

- નિજ વતનના જતને સદા, તન મન ધને પરિશ્રમ કર્યો;
પ્રેમી અટલ રણધીર, “લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો. ૧
- નિજ દેશના ઉદ્ધારમાં, તદ્દલીન જે પ્રતિપણ રહ્યો;
સ્વાતંત્ર્ય-ચાહક વીર, “લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો. ૨
- કારાગૃહે કષ્ટો સહ્યાં, પરવા તણ નિજ સુખ તણી;
ટેકી પ્રબળ બળવીર, “લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો. ૩
- ચળવળ કરી, બહુ બળ ધરી, પણ પૂર્ણ નવ બાળ થઈ;
આશાસહિત ગંભીર “લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો. ૪
- શસ્ત્રો રહિત, ડર વિણ લડ્યો, સ્વાતંત્ર્યના સમરાંગણે;
સાચો અડગ શુરવીર, “લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો. ૫
- તુજ શોકમાં રડતાં સહુ, વળી તિમિર પ્રસર્યું નભ ત્રિષે;
જગ-દશ્ય સૌ અસ્થિર, “લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો. ૬
- તુજ ત્રિહમાં ભૂમિકા તણી, સહુ સંતનિ અતિશય રડે;
હૃદયો બન્યાં અસ્થિર, “લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો. ૭
- અણમૂલ અતુલ શિખ પાઠ તું, સ્વાતંત્ર્યનો શીખવી ગયો;
અમ દિલવિયોગી તીર, “લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો. ૮
- “પંજાબનો નરકેસરી,” રે ! પુનરપિ મળશે નહિ;
કેવાં બન્યાં? તકદીર! “લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો. ૯
- ભારતતનુજ! નિદ્રા તજો, યત્ને સુસંધે સહુ ધસો;
અમ “નયન” કેડું હીર, “લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો. ૧૦

૧૭૧-જગતને ધુજાવનાર મહાન નેપોલિયન અધારામાં રહેલી કેટલીક હકીકત

નેપોલિયનની રાજ્યવ્યવસ્થાને આધુનિક ઇતિહાસવેતાઓએ હળુ સ્પર્શ નથી કર્યો એવું વિધાન એક વિદ્વાને ૨૮ વર્ષ ઉપર કરેલું. એ પછી તો એ ક્ષેત્રમાં થોડું કામ થયું છે, પણ હળુ ઘણું કરવાનું બાકી છે. એ કામને અંતે જગતને ઘણો લાભ થશે. વેરીકન પુસ્તકાલયે નેપોલિયનના પત્રો મેળવ્યા છે; પરંતુ હું જાણું છું ત્યાંસુધી હળુ એ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા નથી. નેપોલિયને ટસ્કનીનું રાજ્ય ચલાવ્યું હતું; એ કારભારને લગતા કાગળો હળુ અણઅડક્યા પડ્યા છે. નેપલ્સ, મીલાન, વેનિસ વગેરે સ્થળે નેપોલિયનના ઇતિહાસને અજવાળનારાં રત્નો પડ્યાં હશે; એના ઉપર ચઢેલી રજ કોઇ ખંખેરે ત્યારની વાત ત્યારે. નેપોલિયને ઇટલીનું રાજતંત્ર ચલાવ્યું હતું એ આખો વિષય ઐતિહાસિક દષ્ટિએ બહુ અગત્યનો છે. કોઇ મહાન ઇતિહાસકર્તા પોતાની શુદ્ધિના બહુધ સ્પર્શથી એને સજીવન કરે એમ આપણે ધર્યોએ.

માર્ વિદ્યાર્થીજીવન મેં પારિસમાં ગાળ્યું હતું. ત્યાં મને એક જણનો ભેટો થયો. એના પિતાએ નેપોલિયનના લશ્કરમાં સિપાહીગીરી કરી હતી. આ માણસ જ્યારે નેપોલિયનની કથા વાંચતો ત્યારે તેનું હૈયું ભરાઇ આવતું અને તેનાં અશ્રુ ગાલની કરચલીમાં વહેતાં, એનું વૃદ્ધ શરીર આવેશથી કંપી ઉઠતું.

મોસ્કોનાં સંસ્મરણા

મારા એ વૃદ્ધ મિત્રને પોતાના બાળપણના અનુભવની કથા કહેવાનું બહુ ગમતું. પોતાને નેપોલિયનની કથા સાથે તથા મોસ્કોના યુદ્ધ સાથે સંબંધ છે એ વિચારથી એનું હૃદય ફૂલાતું. પોતાના પિતા તથા ભૂતકાળની કરુણ કથાના ઇતિહાસનાં ચિત્ર એની આંતરદષ્ટિ નીહાળતી અને તે સાથે એ વૃદ્ધને એક પ્રકારનું નેમ ચડતું. પૂર્વની સ્મરણસૃષ્ટિને જાગ્રત કરતો કરતો એ કોઇ વાર મદિરાનો પ્યાલો પીતો, કોઇ વાર એકાદ સીગારેટ પીતો અને કંઈ કંઈ ભૂસ્સાનાં ઉભરા અનુભવતો.

નેપોલિયનની કથામાંથી લોકોનો રસ એસરી ગયો હોય એવું હજી તો નથી જણાતું. હમણાંજ નેપોલિયનવિષે એ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે; એક જર્મનીમાં અને બીજું રશિયામાં. જર્મન પુસ્તક પ્રખ્યાત લેખકની કલમથી લખાયું છે, પણ નાયકને મુખેજ એની જીવનકથા કહેવડાવવાની કળા એ લેખકની પોતાની નથી. મીં જોન્સ્ટન નામના અમેરિકન વિદ્વાને ‘ધી કોર્સિકન’ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે તેમાં એજ કલાનો એણે ઉપયોગ કર્યો છે; છતાં એ પુસ્તક લોકપ્રિય નથી થઇ શક્યું, એ નવાઇ જેવું છે. નેપોલિયનના જીવનનો નમુનેદાર અભ્યાસ જેવો આ પુસ્તકમાં મળે છે તેવો બીજો ભાગ્યેજ મળી શકશે; પણ એમાં ચિત્રો નથી મૂક્યાં, એ એનો દોષ છે. જર્મન લેખકનું પુસ્તક આ દષ્ટિએ ચઢીઆતું છે. એમાં ઘણાં સુંદર ચિત્રો છે. બાકી અનેક દષ્ટિએ મીં જોન્સ્ટનનું ‘ધી કોર્સિકન’ ચઢી જાય છે એમાં શક નથી.

પરંતુ રશિયામાં બહાર પડેલું પુસ્તક તો જૂદીજ ગતનું છે, એના લેખકની દષ્ટિજ જૂદી છે. એ લેખકનું નામ મેરેકોવેસ્કી છે. એ તો નેપોલિયનના આત્માસંબંધીજ વિચાર કરવા ધર્યો છે. જગતે નેપોલિયનના આત્માનો વિચારજ નથી કર્યો, એમ એ કહે છે. જર્મન કવિ ગેટેને નેપોલિયનના આત્માનું દર્શન થઇ શક્યું હતું. ગેટે કહેતો—‘નેપોલિયનનું જીવન એટલે કોઇ દેવાંશી વ્યક્તિનું વિરાટ પગલું. એની આંતરદષ્ટિ સદા ખુલ્લીજ રહેતી. એના જેવું ભાવી ભૂતકાળમાં કોઇનું નથી થયું અને ભવિષ્યમાં કોઇનું નહિ થાય.’

મીં લીઓન બ્લોય નામનો એક બીજો મહાશુદ્ધિશાળી લેખક છે એમ આપણે રશિયન લેખક જણાવે છે. ટોલ્સ્ટોય અને કાર્લાઇલ જેવા નેપોલિયનના વિરોધી લેખકોનું કોઇ સાંભળતું નથી.

મેરેકોવેસ્કી નેપોલિયન વિષે જે કહે છે તે બધો રાજનૈતિક પ્રલાપ છે, એમ ટુકામાં કહી

શકાય. નેપોલિયનના જીવનનો એનો અભ્યાસ સુંદર છે અને પોતાના એ સુંદર અભ્યાસનો એ સુંદર ઉપયોગ પણ કરે છે; પણ એની પ્રકૃતિજ કંઈ એવી છે કે એ ઇતિહાસને શુદ્ધ દષ્ટિએ જોઈ શકતોજ નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મની દષ્ટિ મનુષ્યના આત્મામાં જે જાતની અગમ્યતા જુએ છે તેજ જાતની અગમ્યતા નેપોલિયનની કથામાં છે, એમ એ માને છે; અને કહે છે કે, નેપોલિયનના આત્માને પામવા માટે પ્રજાના આત્માને પામવો એજ રસ્તો છે.

પરંતુ નેપોલિયન વાસ્તવિક રીતે જેવા હતા તેવોજ પ્રજા એને જોઈ શકી હોય એ વાત શંકાભરેલી છે. આ શંકા મેરેકોવેસ્કીને થતી નથી, તેથી નેપોલિયનની પ્રશંસા કરવામાં એ વિવેકની મર્યાદાનું ઉદ્ધવન કરી નાખે છે.

દરેક યુગ, દરેક પ્રજા, દરેક લેખક નેપોલિયનના ચારિત્ર્યનું મૂલ્ય જૂદી જૂદી દષ્ટિએ આંકે છે. લેન્કે, ટેન, મેસોન અને લડવીગ આ બધા નેપોલિયન વિષે જૂદું જૂદું કહે છે. રશિયામાં જ્યારે ‘બોલ્શેવિઝમ’ વિજયી થયું છે ત્યારે રશિયાનો સાક્ષર મેરેકોવેસ્કી પણ એક ભિન્ન દષ્ટિ રજુ કરી રહ્યો છે.

આ પુસ્તકનો વિચાર કરતી વખતે એના લેખકના પ્રજાત્વની પણ આપણે ગણતરી કરવાની છે. રશિયાના તાજેતરના ઇતિહાસના રંગનો પાસ આ પુસ્તકને પાને પાને ખેંડો છે. નેપોલિયને આંખોએ જોયું કહેલું કે, હું તો રશિયાની ગુલામી નાશુદ કરી નાખું. મેરેકોવેસ્કી કહે છે કે, જો નેપોલિયને રશિયાની ગુલામીને નાશુદ કરી હોત તો રશિયાને જે નરકયાતના આ યુગમાં સહેલી પડી તે ન સહેલી પડત. મેરેકોવેસ્કી માને છે કે, ફ્રેંચ વિપ્લવને નેપોલિયને નિયમમાં રાખ્યો હતો અને યૂરોપનાં રાજસૂત્રને એણે એવું સંગઠિત કર્યું હતું કે પાછળથી અરણ્યકતાનાં ઉગ્ર બળો એને ભેદી શકે નહિ.

યૂરોપની ખીજ પ્રગ્નને જે નથી દેખાયું તે અત્યારે રશિયન પ્રજા નિહાળી રહી છે. આપણા કરતાં ઘણી ઉચ્ચ કોટીનો એક ઘોડેસ્વાર પશ્ચિમના પર્વતોને વિધી રહ્યો છે. એની શ્યામ મૂર્તિ સળગતા આકાશથી એને જૂદો પાડે છે. દરેક જણ એને ઓળખી કાઢી શકે. એણે કવચ પહેર્યું છે, એના માથાપર ટોપ છે, એના ઘોડાની ગતિ ધીમી છે; આધે આધે પૂર્વ દિશામાં એની સ્થિર આંખો કંઈક નિહાળી રહી છે; અને એની ચક્રગતી તત્કવાર ચોટી કરી રહી છે. એ શેની ચોટી કરી રહી છે? કોના ઉપર ચોટી કરે છે? યૂરોપીયનો એ નહિ સમજે, પણ રશિયનો એ સમજે છે. એ પવિત્ર યૂરોપની ચોટી કરી રહ્યો છે કે યુદ્ધરાક્ષસ એને પોતાનો ભક્ષ ન બનાવે.

આમ છતાં મેરેકોવેસ્કીનો નેપોલિયન વિષેનો અભિપ્રાય પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોથી બહુ ભિન્ન નથી. નેપોલિયનની શુદ્ધિ, પ્રકૃતિ, ચારિત્ર્ય, એનું પ્રભાવશાળી સેનાધિપતિત્વ, એની અદ્ભુત સ્મરણશક્તિ, કાર્યશક્તિ અને ગ્રાહક શક્તિ તથા આદર્શ હેતુઓ સિદ્ધ કરવાની એની અશક્તિ વગેરેનું એણે જે બ્યાન કર્યું છે તે સાધાર અને ન્યાયયુક્ત છે.

મેરેકોવેસ્કી કહે છે કે, નેપોલિયન એક અણુછોડયો કાયડો છે. અમે આ વિધાનને મળતા થતા નથી. અમારે મતે તો નેપોલિયન જેવું સારી પેઠે સમજાયેલું પાત્ર ઇતિહાસનાં પાનાંઓમાં ભાગ્યે મળશે. આપણે પરસ્પર અગમ્ય હોઈએ છીએ, એ રીતે નેપોલિયન અગમ્ય રહ્યો એ સાચી વાત છે. પણ જીવતાં નેપોલિયન અગમ્ય હતા, મૃત્યુ પછી એ વધારે અગમ્ય બન્યો છે; એ મેરેકોવેસ્કીની માન્યતા બ્રમણાયુક્ત છે. મેરેકોવેસ્કી, નેપોલિયનને સારી પેઠે સમજે છે એ સાચું છે; પરંતુ નેપોલિયનને સમજનારા ખીજ નથી પડ્યા એમ નથી.

નેપોલિયનની યુદ્ધનીતિથી ફ્રાંસે બેલ્ગ્રામ ખોલ્યું, લાઈપ્ઝિગની સરહદનો મુલક ગુમાવ્યો, આધુરામાં પૂરું વળી અભિલાષથી ઉછળતા ૨૦ લાખ યુવકોનો એણે યુદ્ધમાં ભોગ આપ્યો અને કાયમની ગરીબીને ફ્રાન્સમાં નોતરી. આ બધાં પરિણામો નેપોલિયનની શક્તિમાં રહેલી કોઈ મોટી હિલુપને આભારી છે, એ વાત મેરેકોવેસ્કીના જેવા વલણના લેખકો વિસરી જાય છે.

નેપોલિયનની તુટિઓ

નેપોલિયનની મોટી ખામી તો એ કે, ફ્રાન્સ સિવાય બીજા દેશોની રાજ્યવ્યવસ્થા કેમ કરવી તે એ નહોતો જાણતો. ફ્રાન્સમાં કરેલી એની વ્યવસ્થા ખરેખર અદ્ભુત હતી. ફ્રાન્સપૂરતી એની દેશકાળની માહિતી વિસ્મય પમાડે એવી હતી; ધાર્મિક ઝઘડા એણે પતાવ્યા; ખેડુતોને એણે શાંત કર્યા, કાયદાને એણે નિશ્ચિત રૂપ આપ્યું; અને પોતાની પાછળ એક નમુનેદાર રાજ્યખંધારણ મૂકી ગયો, કે જે ખંધારણને હજી કાળના હાથનાં ધાખાં નથી લાગ્યાં.

પણ ફ્રાન્સની બહાર એણે શું કર્યું? નૌકાશાસ્ત્રનું એનું જ્ઞાન કેટલું ખામીભરેલું?

ઈંગ્લેન્ડ, સ્પેન અને રશિયાના પ્રજાતંત્રવિષે એની ગણતરી અધુરી હતી. પોતે ઇટાલિયન છતાં પોપ સાથે ઝઘડ્યો. એની જીલ્મી રાજ્યપદ્ધતિના પ્રત્યાધાતરૂપે પ્રુશિયાનો જન્મ થયો. વોટરલૂમાં એ હાર્યો તે વરસાદને લીધે નહિ; પણ પેનીનસ્યુલર યુદ્ધના બોધપાઠનો એણે ઉપયોગ ન કર્યો તેને લીધે. કોઈ માનસશાસ્ત્રી આ ટીકાને અસંબદ્ધ ગણશે; પણ નેપોલિયનની રાજદ્વારી મહત્તાનું માપ કાઢવા માટે આ બધી વસ્તુનો વિચાર આવશ્યક છે.

નેપોલિયનના આત્મવૃત્તાંતનું એક પાતું

“હું નાનો હતો ત્યારે ખૂબ જઘ્ઘી હતો. મને કશાનોય ભય ન મળે. હું કંજીઆળો અને તોફાની હતો. કોઈ મને ડરાવી ન શકતું. કોઈને લાત મારું, કોઈને ઉઝરડા ભરું; છેવટે બધાં મારાથી ત્રાસવા લાગ્યાં. સૌથી વધારે મારા ભાઈ જોસફને સહન કરવું પડતું. હું એને મારી લેતો. મારો માર ખાવા છતાં મારી ખાતો ટપકો પણ એનેજ ખાવાનો રહેતો. હું ભારે લુચ્ચો હતો. માર મારીને એકદમ બા પાસે જોસફ વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરવા હાજર થઈ જતો. હું જો કે જંગલી અને છૂટો થઈ ગયો હતો તોપણ મારી ખાતી આજ હું માનતો. મને કોઈ જાતનો વિજય મળ્યો હોય અથવા હું કોઈનું કલ્યાણ કરી શક્યો હોઉં તો તેનો યશ મારી માતાના સદ્ગુણો અને ઉંચા સિદ્ધાંતોને ઘટે છે. હું નિઃશંક માતું છું કે, બાળકના ભવિષ્યની વિધાત્રી એની માતા છે.”

“પોતાની માતૃભૂમિ દરેકને પ્રિય હોય છે. મને પણ કોર્સિકા અત્યંત પ્રિય છે. મારી માતૃભૂમિ, હું બંધનમાં એની રજની સુગંધ ઉપરથી વર્તી કાઢું. એનાં સંસ્મરણો આજે મને સુગંધ કરે છે; અને મને ભ્રમણા થઈ આવે છે કે, મારી માતૃભૂમિમાં અત્યારે હું માઈ બાલપણ ખેલી રહ્યો છું.”

નેપોલિયન બ્યારે સેન્ટ હેલીનામાં કેદી હતો તે વખતે તેના અંતરમાં ઉઠેલાં આ એનાં બાલપણનાં સંસ્મરણો છે. અસંખ્ય પુસ્તકોએ નેપોલિયનના જીવન ઉપર જે પ્રકાશ નથી પાડ્યો તે પ્રકાશ આ થોડા શબ્દો પાડી શકે છે.

(તા. ૨-૩-૧૮૨૯ના દૈનિક “હિંદુસ્તાન”માં લેખક:—રાષ્ટ્ર એન. એચ. એ. એલ. શ્રીશર)

૧૭૨-ચામડી મારફતે જોવા વિવે

ફ્રાન્સના એક પ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક ‘જન લેવેડી’એ સાંભળ્યું હતું કે, કોઈ કોઈ પુરુષ યા સ્ત્રી તેમની આંખે પાટા બાંધવા છતાં પણ જોઈ શકે છે; પરંતુ તેણે જેટલી જેટલી પરીક્ષાઓ કરી તે સૌમાં તે અસફળ થયો—અર્થાત્ તેને એક પણ એવો પુરુષ કે સ્ત્રી ન મળી કે જે તેની આંખે પાટા બાંધવા છતાં પણ જોઈ શકતી હોય.

તેથી બ્યારે તેણે વર્તમાનપત્રોમાં પેરીસની એક સ્ત્રીવિષે વાંચ્યું કે, તે આંખે પાટા બાંધવા છતાં પણ પોતાની ચામડીથી જોઈ શકે છે, સારે તેને વિશ્વાસ ન આવ્યો. ડોક્ટરોએ પણ તે સ્ત્રીની પરીક્ષા કરી અને તેમણે પણ જણાવ્યું કે, ખરેખર તે સ્ત્રી આંખે પાટા બાંધવા છતાં પણ જોઈ શકે છે. ‘લેવેડી’એ પોતે તે સ્ત્રીની પરીક્ષા કરવાની ઇચ્છા જણાવી અને તેને રજા પણ મળી.

તેણે તે સ્ત્રીની આંખોને ઘણી સાવધાનીથી બાંધી. સારપણી તે એક અંધારા ઓરડામાં ગયો અને એક પુસ્તકની વચમાંથી એક પાતું ફાડી લીધું. તેણે પોતે પણ તે પાતું જોયું નહિ; કારણ

કે એમ કરવાથી તેને લય હતો કે, ક્યાંક તે સ્ત્રી ટૂલીપથી (કાંઈના મનોગત લાવો કહી આપવાની વિદ્યા) દ્વારા તે પાનાંના વિષયને જાણી ન જાય. આ પ્રમાણે તેણે તે પાનાંને તે સ્ત્રીની સામે રાખીને પૂછ્યું “તમે શું જુઓ છો?”

તેણે જવાબ આપ્યો “કાંઈ એક પુસ્તકનું એક પાનું” અને તેણે તે પાનાનું બધું લખાણ કહી આપ્યું!

‘લેવેડી’એ પાનાં તરફ જોયું. પેલી સ્ત્રીએ જે કાંઈ કહ્યું હતું તે બરાબર હતું. ત્યાર પછી તેણે લાકડાની એક પેટીમાં ગંજકાનું એક પાનું એવી રીતે મૂક્યું, કે જેથી આખું પાનું ન દેખાતાં, ફક્ત ખૂણાપરનો નંબરજ દેખાય. ત્યાર પછી તે સ્ત્રીને પૂછ્યું, અને તેણે બરાબર કહી આપ્યું કે તે પાનું ચોકડના દર્શાનું હતું.

ત્યાર પછી લેવેડીએ દક્ષિણ ક્રાંસના ‘ને’ શહેરની બીજી ત્રણ છોકરીઓની પરીક્ષા કરી. લેવેડીએ જોયું કે, આંખે પાટા બાંધવા છતાં પણ તેઓ પુસ્તકો વાંચી શકે છે, સોયના નાકામાં દોરો પરાવી શકે છે અને કાંઈ પણ ચીજનો રંગ ઓળખી શકે છે.

એમ કેમ થાય છે? તેની લેવેડીને ચોક્કસ ખબર નથી; પણ તે અનુમાન કરે છે કે, આંખની પાસેજ કપાળ છે; અને તેથી તેમાં પણ જોવાની સૂક્ષ્મ શક્તિ છે.

જે છોકરીઓની પરીક્ષાઓ કરવામાં આવી હતી, તેમને ચીજો ઓળખવામાં વખત લાગતો હતો તથા અલંકાર ધ્યાનમગ્નતાની પણ જરૂર પડતી હતી. બધું કામ મગજ મારફતેજ થતું હતું. આથી આપણે અનુમાન કરી શકીએ કે, ચામડીમાં પણ જોવાની શક્તિ વિદ્યમાન છે !

૧૭૩-લીલાં ફઝોને સુરક્ષિત રાખવા વિષે

‘સેન-ફ્રેન્સિસ્કો’માં એડવર્ડ મિલેની નામનો એક માણસ રહે છે. તેણે ૧૭ વર્ષોના નિરંતર પરિશ્રમ તથા ૯૮૭ વખતની નિષ્ફળતા પછી, એક એવી પદ્ધતિ કાઢી છે, કે જેથી ફળ-ફલ, માંસ, માછલી ઇંડાંઓ વગેરે મહીનાઓ સુધી સુરક્ષિત રહી શકે છે !

તેની શોધની, ૧૭ વર્ષ પહેલાં, મિલેની ફળોનો ધંધો કરતો હતો. તે વખતે તેનાં ઘણાં ફળો સડીને ખરાબ થઈ જતાં હતાં. તેને જે નફો થતો તે ફળો સડી જવાથી તણાઈ જતો હતો. તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, ફળોને કેવી રીતે સડતાં બચાવાય? તે પાછા વિચારનો માણસ હતો. એક વિચાર પાર પાડ્યા વિના તેને છોડેજ નહિ. નિષ્ફળતા ઉપર નિષ્ફળતા તેનો વિચાર પાર પાડવામાં મુશ્કેલી નાખવા લાગી; પરંતુ તે પણ માથાનો નીકળ્યો. તેણે આખરે એક રીત શોધીજ કાઢી.

ફળો વગેરેને સુરક્ષિત રાખવાની રીત ઘણીજ સહેલી છે. જે પદાર્થોને સડતાં બચાવવાં હોય, તેમને જૂદા જૂદા કાગળમાં વિંટાળવામાં આવે છે અને ટીન અથવા બીજી કાંઈ ધાતુના ડબ્બામાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરવામાં આવે છે. તે બધા ઉપર એક મોટો ચીકણો અને પુષ્કળ કાણું-વાળો કાગળ ઢાંકવામાં આવે છે. આ કાગળની ઉપર એક ખાસ જાતના મિશ્રિત દ્રવ પદાર્થ(સોલ્યુશન)માં ડૂબાવેલો, લાકડાનો એક ટુકડો મૂકીને તેને આગ લગાડવામાં આવે છે. લાકડું બળવા લાગે છે અને તેના બળવામાં ડબ્બાની અંદરની હવાનો બધો ઓક્સિજન ખપી જાય છે; અને તેની જગ્યાએ, જે બીજો ગેસ ઉત્પન્ન થાય છે તે અને હવાનો બાકી નૈટ્રોજન રહી જાય છે. તેમનાથી કાંઈ પદાર્થ બગડતા નથી. તેજ વખતે ડબ્બાનું ઢાંકણું, અંદર હવા દાખલ ન થાય તેવી રીતે બંધ કરી દેવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે સુરક્ષિત ફળો ત્રણ ત્રણ મહિનાઓ સુધી તાજાં રહે છે.

હા, ઉપર કહેલ સોલ્યુશન શું છે અને તેના બળવાથી કયો ગેસ ઉત્પન્ન થાય છે, તેની બીજી કાંઈ ખબર નથી; કારણ કે મિલેનીએ એ બધું ગુપ્ત રાખ્યું છે.

(તા. ૩૦-૧૨-૧૯૨૮ ના “વીસમી સદી”માં લેખક:- રા. મકનદાસ હરજીવનદાસ મહેતા.)

૧૭૪-સાધુ ટી૦ એલ૦ વસ્વાની

સિંધ-પ્રાંત ભારત કે પશ્ચિમ મેં એક પિછડા હુઆ ભાગ કહા જતા હૈ. દેશ કે મધ્ય-ભાગ સે કુછ હટા હોને કે કારણ તથા ખીચ મેં મરુભૂમિ કે પડ જાને સે હમ લોગોં કે ઇસ પ્રાંત કે વિષય મેં બહુત કમ જાનકારી હૈ; પર સિંધ કા હૃદય ઇતના ઊસર નહીં જિતની ઉસકી જુમિ હૈ. પંદ્રહવીં શતાબ્દી મેં ભારત મેં ચાર બડે સંતોં ને જન્મ લિયા. પંજાબ મેં નાનક, મહારાષ્ટ્ર મેં તુકારામ તથા પૂર્વ-અંગાલ મેં ચૈતન્ય ને પ્રકટ હો કર ધર્મ ઔર ભક્તિ-માર્ગ કા પ્રચાર કિયા. ઇસી સમય સિંધ મેં બી એક બડે સુફી મહાત્મા ને જન્મ લિયા. ઉનકા નામ શાહ લતીફ થા. ઉનકી કવિતા ઔર ભક્તિ પ્રથમ શ્રેણી કી થી. શાહ લતીફ કા નામ ઇસ તરફ બહુત કમ લોગ જાનતે હૈં; ક્યોંકિ હમારા જ્ઞાન સિંધ કે ખારે મેં બહુત અધૂરા હૈ. શાહ લતીફ કો રાષ્ટ્રીય કવિ માનતા ચાહિયે. ઉનકી એક યહ પંક્તિ બહુત પ્રસિદ્ધ હૈ-

ઉમર વતન પંહજે ખિસારન દુખડયો.

અર્થાત્ હે ઉમર! વતન કા ભૂલના બહુત મુશ્કિલ હૈ. શાહ લતીફ કે આદે સ્વામી સચલ ઔર દલપત આદિ ઉત્તમ રત્ન સિંધ મેં ઉત્પન્ન હુએ. ઇસી ભૂલે હુએ સિંધ ને યુવક ભારત કો શક્તિ કા સંદેશ સુનાવેવાલે સાધુ વસ્વાની કો જન્મ દિયા હૈ.

વસુ એક ગોત્ર કા નામ હૈ. ઉસીમેં સિંધી ભાષા કા ‘આની’ પ્રત્યય લગાને સે વસ્વાની બનતા હૈ. વસ્વાનીજી કે વિષય મેં અભી તક સંસાર કો સિવા ઉનકે વિચારોં કે ઔર કુછ જ્ઞાત નહીં હૈ. સાધુજી આત્મચરિત લિખના યા ચિત્ર ઉતરવાના અભારતીય પ્રથા સમજતે હૈં. ઉનકે મત મેં યાત્રવદ્ધક કી જીવનકથા જગત કે લિયે મહત્ત્વ કી નહીં, ઉનકે વિચારોં કા હી શાશ્વત મૂલ્ય હૈ. વિચાર બી લગવાન કી પ્રેરણા સે ઉનકે સૂર સે નિકલને લગતે હૈં. ઉન પર વસ્વાની કી દેહ કા કુછ સ્વત્વ યા અપનાપન નહીં હૈ. સત્ય વિચાર અજર-અમર હૈં, વે સબકે હં.

સાધુજી કી આયુ લગભગ પચાસ વર્ષ કી હોગી. ઉન્હોંને ત્યાગ ઔર તપ કે મહત્ત્વ કો અપને જીવન કે શુરુ મેં હી સમજ લિયા થા. બ્રહ્મચર્ય ઔર તપસ્યા ઉનકા સ્વભાવ હી બન ગયે હૈં. ઉનકે મુખ પર અપૂર્વ તેજ ઝલકતા રહતા હૈ. ઉનકા કદ પૂરા ઔર દેહ સુંદર બની હુઇ હૈ. રંગ ચમકતા હુઆ નેત્રોં કો તુષિત્કર હૈ. કેશ કુછ કુંચિત હૈ, મુખ પર સદા હાસ્ય કી રેખા દિખાઇ પડતી હૈ; નેત્રોં સે કૂટતી હુઇ જ્યોતિ નિકલતી રહતી હૈ. દો હી ચાર મિનટ કે સંમિલન સે વે કિસી બી આગંતુક કો અપની વિનય ઔર મીઠી વાણી સે મોહ લેતે હૈં.

સાધુજી કે સાથ કુછ દિન રાજપુર-શક્તિ-આશ્રમ મેં રહને કા મુજે સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત હુઆ. જિતના ઉનકે સંયમી જીવન સે મેરા પરિચય બઢા, મૈને ઉસે ઉતના હી ખરા ઔર ઉજ્જવલ પાયા. તપસ્યા ઉનકે જીવન કા મૂલ-મંત્ર હૈ; પરંતુ ઉનકા ખાર ખાર યહી ઉપદેશ થા કિ કોરી તપસ્યા બિના પ્રેમ કે અહંકાર કો ઉત્પન્ન કરતી હૈ. તપ ઔર સંયમ જગ્ય નિર્દિષ્ટ હોતે હૈં તપ ઉનકે કરનેવાલે મેં અભિમાન ઉત્પન્ન હોતા હૈ. જગ્ય તપ કે સાથ પ્રેમ મિલા રહતા હૈ તપ મનુષ્ય સબકે સાથ વિનય ઔર શીલ કા ભાવ રખતા હૈ. ઇસ લિયે વિનય વસ્વાનીજી કી દૂસરી વિશેષતા હૈ. કોઈ બી ઉનસે મિલ કર ઉનકી વિનય પર મુખ્ય હુએ બિના નહીં રહ સકતા. એક ખાર આશ્રમ મેં સાધુજી કે આને સે પહલે એક આશ્રમવાસી ને સાત દિન તક ઉપવાસ કિયા. જ્યોં હી સાધુજી સે ઉસકા સાક્ષાત્કાર કરાયા ગયા, વે આનંદ સે ઉસકે ચરણોં પર ગિર ગયે. આત્મ-વિસ્મૃતિ કી વસ્વાનીજી મેં હદ હૈ. જીઝાઇ કે મહીને મેં આશ્રમ મેં અત્રીગઢ-યુનિ-વર્સિટી કે એક મુસલમાન પ્રોફેસર આયે. હિંદૂ કહાર ને કહા ખર્તાન કૈસે માંજૂં ? સાધુજી કો યહ પતા ચલા, આપ અપને હાથ સે ઉસકે જૂઠે ખર્તાન સાફ કરને લગે. લડકોં ને યહ દેખ કર કહા કિ ખર્તાન હર્મીં સાફ કર લેંગે; પર ત્યાગી કીર ને કહા:-‘નહીં’, તુમહારે માતા-પિતા હૈં. ઉન્હોં ઇસમેં આપત્તિ હો સકતી હૈ; મેરે કૌન હૈ જિસકી જાત-પાંત ખિગડને કા ભય હો ?

તુલસીદાસજી કી ઇસ પંક્તિ સે ભાવ કિતના મિલતા હૈ—

કાણુ કી બેટી સોં બેટા ના બ્યાહય, કાણુ કી જાતિ બિગારી ન સોહ.

સાધુજી નિત્ય ૩૫ બજે કે કરીય ઉઠ જાતે હૈ; ઉસ સમય ઉનકે પાસ કોઇ નહીં રહતા, ઇસ લિયે ઉનકે બનાયે હુએ સિંધી બજન હમારે હિસાબ સે ખો જાતે હૈ. વે નિત્ય એક બજન નયા બના કર ગાતે હૈ. ઉસે વે પુષ્પ કી તરહ અપને પ્રભુ કે ચરણોં મેં અર્પણુ કર દેતે હૈ. સૂર, તુલસી ઓર મીરાં કે ગીતોં કી તરહ ચે પદ્મ ભી—ભક્તિ કે આવેશ ઓર તનમયતા કી દશા મેં જાતે હૈ; સાધુજી કે સર્વોત્તમ વિચાર ઉન્હીં મેં યુથે રહતે હૈ. ગાને કે પીછે ગાને-વાલા સ્વયં ઉન્હેં ભૂલ જાતા હૈ, ઇસ લિયે પ્રયત્ન કરને પર ભી ઉનકી રક્ષા કા કોઈ ઉપાય ન હો સકા.

સાધુજી કી ખદર સે અનન્ય ભક્તિ હૈ. જો ઉનકે સમ્પર્ક મેં આતા હૈ ઉસસે વે ખદર પહનને કા અનુરોધ કરતે હૈ. અનેક આશ્રમવાસિયોં ને અપને જીવન મેં ખદર પહનને કા વ્રત લિયા હૈ. આશ્રમ કી વર્દી ભી ખાદી કી હી બનાઇ ગઈ હૈ. સાધુજી કા આહાર બહુત પરિમિત હૈ; કભી કભી વે મુઝે ભી અપને હી કમરે મેં ખાને કો કહતે થે. તય ઉનકા સૂક્ષ્મ સાત્વિક આહાર દેખ કર બડા આશ્ચર્ય ઓર આનંદ હોતા થા. હર સમય કામ મેં લગે રહના ઉનકી વિશેષતા હૈ. વે પરિમિત સંભાળણુ કરતે હૈ ઓર જળ કોઈ ઉનકે પાસ નહીં હોતા તય ઉનકા હર એક ક્ષણુ પઢને યા ધ્યાન-ઉપાસના મેં હી ખીતતા હૈ. સપ્તાહ મેં એક બાર બૃહસ્પતિવાર કો વે ઉપવાસ કરતે ઓર મૌન રહતે હૈ. વે કહા કરતે હૈં કિ બ્યોં જ્યોં મનુષ્ય આધ્યાત્મિકતા મેં બઢતા હૈ, ઉસકે નાહી-ચુચ્છ અધિક સૂક્ષ્મગ્રાહી ઓર મૃદુ હોતે જાતે હૈ. સપ્તાહભર ખોલને ઓર બહિર્મુખ કાર્ય કરને સે જો થકાન આતી હૈ ઉસકા નિરાકરણુ ઉપવાસ ઓર મૌન સે અવશ્ય કરના આહિયે.

સાધુજી કી લેખનશક્તિ અદ્ભુત હૈ, વે કરીય પચાસ પુસ્તકોં લિખ ચૂકે હૈ; ઉનકી ખ્યાતિ પૂર્વ ઓર પશ્ચિમ સર્વત્ર ફેલ ગઇ હૈ. ઇસકે અતિરિક્ત સમાચારપત્રોં મેં ઉન્હોંને હજારોં લેખ લિખે હોંગે; સાધુજી કે લેખોં મેં ભારતવર્ષ કી પ્રાચીન આત્મા પદ પદ પર ઝલકતી હૈ. ઉસ આત્મા કો આધુનિક ભારત કે લિયે સાધુજી નયે ચોલે મેં ઉત્પન્ન હુઆ દેખના ચાહતે હૈ. ઉનકી આશાયેં યુવકોં પર હૈ. યુવકોં કા જીવનમંત્ર તપસ્યા હોના આહિયે. ભોગ કી પ્રવૃત્તિ ને ભારત કે યુવકોં કો અશક્ત બના દિયા હૈ. શારીરિક, માનસિક ઓર આત્મિક શક્તિ કા સંચય સખસે બડા ધર્મ હૈ; યહી શક્તિસંદેશ સાધુજી કી પુસ્તકોં દેતી હૈ. ઇસીકી સફલતા કે લિયે શક્તિ-આશ્રમોં કી સ્થાપના હો રહી હૈ.

પરંતુ લિખને સે ભી અધિક ઓજસ્વી સાધુજી કા ભાષણુ હોતા હૈ. ખોલતે સમય વાતાવરણુ ઉનકી આત્મિક લહર સે ભર જાતા હૈ. સ્વર ગંભીર ઓર શબ્દ માનો અગ્નિદંડ હો કર નિકલતે હૈ. જિન્હોંને એક બાર ભી ઉન્હેં બોલતે સુન લિયા હૈ વે જાનતે હૈં કિ સાધુજી કા સંદેશ ઉનકે લેખોં કો પઢને કી અપેક્ષા સાક્ષાત્ ભાષણુ સે કહીં અધિક જ્વલંત ઓર સ્થાયી રૂપ સે પ્રાપ્ત હોતા હૈ. સાધુજી યદિ નથી સૃષ્ટિ કર સકતે તો શાયદ વે હમારે પાર્થિવ શરીરોં કો અગ્નિ કા બના દેતે. ઉનકે દિલ મેં ઓર વાણી મેં આગ ઓર જોશ ભરા હુઆ હૈ.

ગરીબી મેં ઇન લાગી કો આનંદ મિલતા હૈ, કિસીસે ભી કુછ પ્રતિગ્રહ ન લેના ઉન્હોંને અપને જીવન કા વ્રત બના લિયા હૈ. યહ એક આશ્ચર્ય કી ખાત હૈ કિ રાજપુર-શક્તિ-આશ્રમ મેં સખ વિદ્યાર્થિયોં કી તરહ વે ભી જળ તીસ રૂપયે મહીના દે લેતે થે તય આશ્રમ કા ભોજન કરતે થે. આત્મજ્ઞાન કી મસ્તી ચૌખીસ ઘટે ઉનકી આંખોં મેં ભરી રહતી હૈ, વર્તમાન કાલ કે ઇને-ગિને ઋષિયોં મેં ઉનકી મણુના હૈ. ઐસે લાગી તપસ્વી ઉઘમી મહાત્મા કે ચારોં ઓર વિકસિત હુઆ યુવક-આદોલન અવશ્ય સફલ હોગા. યુવકોં સે હમારી પ્રાર્થના હૈ કિ અગલે વર્ષ મધ મેં અધિક સંખ્યા મેં રાજપુર-શક્તિ આશ્રમ મેં જા કર સાધુજી કે દર્શન ઓર સહવાસ સે લાભ ઉઠાવે.

સાધુજી દેશ કે યુવકોં કો ઉઠાને મેં પ્રાણપણુ સે લગે હુએ હૈ. શ્રી કૃષ્ણસ્વામી, શ્રી આનંદ-

સ્વામી આદિ કિતને હી લાગી યુવા ઉનકે ઇસ કામ મેં સહાયક હૈં. પ્રચાર કા એક મુખ્ય સાધન શક્તિ-આશ્રમોં કી સ્થાપના હૈ. ઇનકા અધિવેશન મધ્ય સે સિતમ્બર તક રહતા હૈ. સ્કૂલ-કાલેજોં કે વિદ્યાર્થી, માસ્ટર, પ્રૉફેસર, નૌકર ઓર તિબરત પેશા સખ તરહ કે લોગ શક્તિ આશ્રમોં મેં ભર્તી હો કર આતે હૈં. સ્કૂલ-કાલેજોં કી અધૂરી શિક્ષા કે ભૂલે હુએ અંગોં કી પૂર્તિ કરના ઇન આશ્રમોં કા ઉદ્દેશ હૈ. જીવન મેં નિયમિતતા, રાષ્ટ્રાપતા, માતૃભૂમિ તથા દીનોં કી સેવા, સંસ્કૃતિ કા જ્ઞાન, વકતૃત્વ-સામર્થ્ય, સ્વાસ્થ્ય, વ્યાયામ, લાડી, ગદ્દકા આદિ ખેલ આદિ બાતોં પર આશ્રમ મેં ભરપૂર ધ્યાન દિયા જતા હૈ. મધ્યવિત વિદ્યાર્થીયોં કે ૩૦-૩૫ રૂપયા માસિક ખર્ચ કર કે હી પહાડી સ્થાનોં મેં રહને ઓર પ્રકૃતિ કે સહવાસ મેં આ કર કિતાબી શિક્ષા કી પૂર્તિ કરને કા અપૂર્વ અવસર પ્રાપ્ત હોતા હૈ. ગત વર્ષ દો સૌ કે લગલગ છાત્રોં ને અકેલે રાજપુર કે શક્તિ-આશ્રમ મેં આ કર લાલ ઉડાયા. સાધુ વસ્વાની કી દિવ્ય આત્મા દિગ્દિગંત સે સકલિત હુએ છાત્ર-પરિવાર કે અપને તેજ સે આલોકિત કરતી રહતી હૈ. મેરા અનુભવ હૈ કિ કિતને હી નવયુવક શક્તિ-આશ્રમ મેં આ કર સાધુજી કે સંપર્ક સે ખિલકુલ બદલ ગયે. વે માતૃ-ભૂમિ ઓર દરિદ્રોં કી સેવા કી અદમ્ય ભાવના લે કર લૌટે. રાજપુર જૈસે રમણીય સ્થાન મેં જિતને અધિક છાત્ર એકત્ર હોં ઉતના હી અચ્છા હૈ. શિક્ષા કે લિયે પહાડી સ્થાનોં કે ઉપયોગ કા માર્ગ પહલે-પહલ રાજપુર કે શક્તિ-આશ્રમ ને હી દિખાયા હૈ. આશા હૈ રાજપુર ઓર તત્સદૃશ પ્રાકૃતિક સ્થાનોં મેં સ્થાયી આશ્રમ ખોલને કા આદોલન દૃઢતા કે સાથ અગ્રસર હોગા.

ઇન શક્તિ-આશ્રમોં કે વિષય મેં એક સંમતિ દેના હમ અપના કર્તવ્ય સમજતે હૈં. જિસ તરહ યુવક છાત્રોં કી અધિકાધિક સંખ્યા યહાં આતી હૈ, વૈસે હી પ્રૉફેસરોં કે બી આના આહિયે. યુવક આદોલન મેં છાત્ર ઓર અધ્યાપક દોનોં હી દો પહિયોં કી તરહ હૈ. યદિ લિન્ન લિન્ન વિષયોં કે જનનેવાલે અધ્યાપક સ્વેચ્છા સે અપની ગમીં કી છુટ્ટિયાં યહાં ખીતાવેં તો મુક્ત મેં હી શક્તિ આશ્રમ અચ્છે કાલેજોં કે રૂપ મેં પરિણત હો જાયે. તીન મહીને તક રહને-વાલી ઇન સંસ્થાઓં મેં માતૃ-ભાષા મેં હી વિલિન્ન સંસ્કૃતિ-સંબંધી વિષયોં કે વ્યાખ્યાનોં કા પ્રબંધ હોના ચાહીએ. જો બાત સરકારી વિદ્યાલયોં મેં ધ્વિષ્ટા રહતે હુએ બી હમેં પ્રાપ્ત નહીં હોતી વહ અપને હી સહયોગ સે સહજ મેં પ્રાપ્ત કર સકેંગે. ગત વર્ષ કઇ પ્રૉફેસરોં કે આ જાને સે યહ પ્રબંધ અચ્છા ચલા થા, પર અલી ઇસ ઓર અધિક ઉન્નતિ કી આવશ્યકતા હૈ. શક્તિ-આશ્રમ કે વિષય મેં જિન્હેં અધિક જાનને કી ઇચ્છા હો વે શ્રી આનંદસ્વામી, મંત્રી ભારત-યુવક-સંઘ, કાશી કે લિખ કર સખ કુજ જાન સકતે હૈં.

(ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૯ ના “સરસ્વતી”માં લેખક:-શ્રી. વાસુદેવશરણ)

१७५-मैं भारत की सन्तान हूँ-साधुवर वास्वानी का आदेश

“मैं भारत की सन्तान हूँ。” यदि युवक भारतीय आदर्श के समझे और उसे अपने दैनिक व्यवहार में लाने लगे, तब तो फिर भारतवर्ष एक नवीन राष्ट्र ही हो जाये।

एक विद्यार्थी ने प्रसन्नचित्त से मेरा अलिवादन किया। मैंने सोचा कि हमारे देश के आध्यात्मिक पुत्रों के लिये आश्रमों की स्थापना कौन करेगा ?

वर्तमान काल में भारतीय आदर्शों के ज्ञान एवं आधुनिक ज्ञान की सामाजिक एवं आर्थिक शक्तियों के ज्ञान से भरपूर आश्रमों की आवश्यकता है। जैसे आश्रमों के मैं शक्ति-आश्रम की संज्ञा दूंगा। भारतीय युवक संघ का प्रधान उद्देश्य जैसे आश्रमों की स्थापना करना है।

मैं उस दिन की प्रतीक्षा में हूँ जहाँ असे पूर्ण आश्रम अशुभ भारत के युवकों के स्थान-स्थान पर सत्य और प्रेम के प्रसार के लिये-निर्धनों, अछूतों तथा ग्रामीणों की सेवा के लिये अपनी ओर आकर्षित करेंगे। मिट्टी या पथर के रूप में भी परमात्मा को मानने एवं उसकी पूजा करनेवाले युवक धन्य हैं। अहमयर्थ से परिपक्व एवं सेवाभाव से जैसे युवक ही अविष्य में राष्ट्रनिर्माण करेंगे।

“मैं भारत की सन्तान हूँ。” साथ-प्रातः प्रतिदिन यही मंत्र का जप करो। तुम भारत की सन्तान हो। तुम्हारे अंगपर, तुम्हारे शरीरपर उसीका अधिकार है; अतः उसे शुद्ध, कामल और शक्ति-संपन्न रचो ! मैं तुमसे शक्ति, दृढ़ता एवं स्वास्थ्य के आश्रम में शिक्षा पाने की आशा करता हूँ।

तुम भारत की सन्तान हो। तुम्हारे मस्तिष्कपर उसका अधिकार है। अतः अध्यवसाय करो, विचार और निरीक्षण करो। वर्तमान युग के संसारकी शक्तियों का अर्थ समजो। साथ साथ उन आदर्शों का मूल्यांकन एवं संहति भी समजो, जिनके कारण भारतवर्ष अतीत काल में एक महान् राष्ट्र था। तुम भारत की सन्तान हो, अतः चरित्रगठन करो। सादगी और हिंमत का अभ्यास डालो। सत्य-निष्ठा के पीछे बेद-भाव को झूल जाओ। तुम भारत की सन्तान हो; अतः उसके लिये अपना मस्तिष्क, हृदय और छद्मशक्ति-समस्त कुछ अर्पण कर दो। ये समझो उसीके हैं। अतः हरिद्र नारायणों से धृष्टा न करो; अस्विकृता की सन्तान समझ कर उनका अलिवादन करो।

अतीत भारत ही नहीं, प्राचीन ग्रीस में भी वयोवृद्ध महापुरुषों के हाथ में शिक्षाप्रणाली निर्धारित करने का अधिकार था। ऐथन्स नगर में इसका एक महोत्सव भी होता था। आधुनिक काल के अधिकांश युवक भी० ए० (अयत्तर ऑफ आर्ट्स) होते हैं, पर न तो वे अयत्तर (कुमार) ही होते हैं और न उन्हें कला (आर्ट्स) के ‘क’ का ही ज्ञान रहता है। ऐथन्स के युवकों को मनुष्य की उपाधि दी जाती थी और वहाँ के युवक “ऐथन्स के मनुष्य” (मेन ऑफ ऐथन्स) कहलाते थे। उन्हें एक प्रतिज्ञा करनी होती थी। जिसे ‘सोबान की प्रतिज्ञा’ (एथ ऑफ सोबान) कहते थे। उस प्रतिज्ञा के अनुसार वे न तो हथियारों को छोड़ सकते थे और न अपने लाभों का तिरस्कार कर सकते थे। भारतवर्ष के भी आज जैसे ही ‘मनुष्य’ की आवश्यकता है, जो जैसे ही ज्ञान का प्रसार करे। नवयुवकों! मनुष्यत्व को प्राप्त करो, शक्ति का उपाज्जन करो और उससे भारतीय आदर्श प्राप्त करो। तुम्हारी ही शक्ति से भारत लोक की सेवा करने में समर्थ होगा।

(“हिंदूपंथ”ना एक अंकमांथी)

૧૭૬--શક્તિની ઉપાસનાની જરૂર-સાધુ વસવાણીનો સંદેશો

સાધુ વસવાણીએ બિહારના વિદ્યાર્થીઓની પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલા ભાષણનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

તમે આજે તમારા પ્રમુખસ્થાન માટે એવા માણસને પસંદ કર્યો છે કે જેને એકાંતતા ને નીરવતા પ્રિય છે. હું માનું છું કે, ચુપકીદી-નીરવતા એ પણ તાકાત છે. હિંદની ભાવી પ્રજા પરિષદો અને ધારાસભાઓના કાગળ પરના ઠરાવોને લીધે તૈયાર થવાની નથી; પરંતુ તમારા વિદ્યાર્થીઓ-માના કેટલાકની શાંત-ચૂપ અને ગંભીર પ્રતિજ્ઞાઓથીજ હિંદની ભાવી પ્રજા તૈયાર થશે.

ભાગ્યવિધાતા

યુવાનોજ જગતના ભાગ્યવિધાતા છે. ઐક્ય થયેલા ઇટાલીનો ઉદ્ધાર કરવાને મુસોલિની અને તેના ફેસિસ્ટો આવ્યા ત્યાર પહેલાં તેનાં મૂળ તો મેઝિની અને ગેરિબાલ્ડીના જુવાન સાથીઓએ નાખી દીધાં હતાં. જ્યારે જગતનો ઉદ્ધાર કરવાની ભીષણ પ્રતિજ્ઞા લઈ ભગવાન શુદ્ધ અને ભગવાન શંકરાચાર્યે ગૃહત્યાગ કર્યો, ત્યારે તેઓ પણ યુવાનોજ હતા. દુનિયાનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે, જગતને ઉદ્ધારનાર અને સંસ્કૃતિના રક્ષણહાર યુવાનો છે.

આજ વિશ્વાસથી અને આજ આશાથી હરદાર ખાતે ભારતયુવક સંઘની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

આ સંઘ કોઈ પણ જાતના, રંગના કે કોમના ભેદને માનતો નથી. આ સંઘનો મંત્ર માત્ર એકજ છે અને તે ‘શક્તિ’ છે. આજે હિંદની પ્રજાને જો કોઈ અનિવાર્ય જરૂર હોય તો તે શક્તિની છે-બળની છે. હિંદના જુવાનોને મારી એકજ વિનંતિ છે કે, બળવાન થાઓ. જુવાનો! તમે ભૂતકાળની મહાન સંસ્કૃતિથી પોષાયેલા છો. વિજ્ઞાનના તમે માલીક છો અને ભવિષ્યના વિધાતા થવાનું તમારું ભાગ્ય સન્નિધિ છે. આજે પૂર્વ અને પશ્ચિમ એવા ભાગ્યવિધાતા માંગે છે કે જે માનવોને શુદ્ધની ભીષણ આગમાંથી-ઔદ્યોગિક લૂંટના ભૂતાવળમાંથી બચાવે અને વિશ્વવ્યાપી બંધુતાની સંસ્કૃતિની સ્થાપના કરે.

પશ્ચિમનું આંધળું અનુકરણ કરશો નહિ, પરંતુ શક્તિ મેળવજો; કારણ કે સાચું સ્વરાજ શક્તિમાંથી જન્મ પામે છે-અનુકરણમાંથી નહિ.

યુવાનોનો આદર્શ

હિંદના યુવાનોની ચળવળ એવી હોવી જોઈએ કે જેમાં હિંદના આદર્શોનો પડઘો પડતો હોય. વળી શક્તિ એજ ધર્મ છે અને તેથી રાષ્ટ્રવાદને નામે ધર્મનો નાશ કરવાને બદલે રાષ્ટ્રવાદને તમારા ધર્મનું એક અંગ બનાવી દો; અને જો તમારો રાષ્ટ્રવાદ વધારે પવિત્ર-વધારે ઉમદા આત્મવાન અને વધારે બળવાન થશે, અને કૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે તેમ નિષ્કામવૃત્તિથી જ્યારે આપણે રાષ્ટ્રવાદનું પાલન કરીશું ત્યારે હિંદનો રાષ્ટ્રવાદ અજિત થશે અને દુનિયાની કોઈ પણ શક્તિ તેનો વિરોધ કરી નહિ શકે. માટે નિષ્કામ સેવાનો મંત્ર લખને તમે ગામડાંઓમાં ખેડુતો પાસે જાવ. કારણ કે સાચું હિંદ આજે ગામડાંઓમાંજ વસે છે. પ્રજાનો ઉદ્ધાર અને પુનર્રચના મૂળમાંથીજ થવી જોઈએ. આજ ગામડાંઓમાં ભૂખમરો, ગરીબાઈ અને અજ્ઞાનતા પ્રજાનો નાશ કરી રહ્યાં છે. તેમનું રક્ષણ કરવું તે હિંદનું રક્ષણ કરવા બરાબર છે. તેમનો ઉદ્ધાર કરવો તે હિંદનો ઉદ્ધાર કરવા બરાબર છે.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”માંથી)

૧૭૭-ભગિની નિવેદિતા

સન્ ૧૯૦૭ કે જનવરી મહીને મેં ‘માર્ડન-રિવ્યૂ’ માસિક પત્ર કા પહલા અંક પ્રકાશિત હુઆ થા. ઉસકે કંઠ મહીને પહેલે સે ઉસકે લિખે લેખ ઔર ચિત્ર ઇત્યાદિ સંગ્રહ કરને શુરૂ કર દિયે થે. ઉસ જમાને મેં નટેસન કા ‘ઇન્ડિયન-રિવ્યૂ’ સમિચદાનંદ સિંહ કા ‘હિંદુસ્તાન-રિવ્યૂ’ ઔર મળખારી કા ‘ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ’ કુલ જમાયે ત્રીન હી પ્રધાન અંગ્રેજી માસિક પત્ર નિકલતે થે. ઇસ લિખે ઐસી એક ખાત ઉઠી કિ હમારા પત્ર થોડે હી દિનોં મેં લેખોં કે અલાવ સે ખંદ હો જાયગા. કૌન ઉસમેં લિખેગા ? કાફી સંખ્યા મેં ઔર અચ્છે લેખ મિલેંગે યા નહીં, ઇસ વિષય મેં મુઝે લી કુછ-કુછ સંદેહ થા; પરંતુ મૈને જખ ખિના પૂછ કી હાલત મેં નૌકરી સે ઇસ્તીફા દે કર અંગ્રેજી માસિક પત્ર ચલાને કા સંકલ્પ કિયા થા, તખ પ્રતિજ્ઞા કર લી થી કિ હૂસરા કોઇ લેખ ન લી દે, તો લી મેં અપને સંગ્રહ કિયે હુયે અનેક તથ્યોં દ્વારા લેખ લિખ કર પત્ર કો ચલા કર દેખૂંગા કિ પત્ર ચલતા હૈ યા નહીં ? મેરે લેખોં મેં સાહિત્યિક ઉત્કર્ષ ન રહેગા, યહ મેં જાનતા થા; કિંતુ ઇતના મુઝે ભરોસા થા કિ જનને યોગ્ય બહુતસી ખાતેં સંગ્રહ કર કે દે સફૂંગા; ઔર જો ખાત પ્રમાણિત કરના ચાહૂંગા, ઉસકી સમર્થક યુક્તિયોં દે સફૂંગા. પરંતુ સિફૂ મેરે હી ઐસે લેખોં સે તો પત્ર ઉત્કૃષ્ટ નહીં બન સકતા. ઇસ લિખે લેખક ઔર લેખ સંગ્રહ કરને કી કોશિશ કરની શુરૂ કી.

તખ ભગિની નિવેદિતા સે મેરા પરિચય ન થા. અપને અંગ્રેજી માસિક મેં લેખ દેને કે લિખે જિન લોગોં સે મૈને અનુરોધ કિયા થા, ઉનમેં અન્યતમ થે આચાર્ય જગદીશચંદ્ર બસુ. મેં ઉનકા ઇતર રહ ચૂકા થા, ઇસ લિખે ઉનસે અનુરોધ કરને મેં મુઝે સંકોચ નહીં હુઆ. ઉનકા મૈને યહ ખાત લી જતલાઇ થી કિ બહુત સે લોગ કહતે હૈં કિ અચ્છે લેખ મુઝે કાફી નહીં મિલેંગે, આર ઇસ લિખે પત્ર ખંદ હો જાયગા. ઉનહોંને સ્વયં અધિક ન લિખ સકને પર લી કબી કબી લિખને કો કહા ઔર ભગિની નિવેદિતા સે લિખને કે લિખે અનુરોધ કિયા. નિવેદિતા ને દદતા કે સાથ કહા—“લેખોં કા અલાવ જિસસે ન હો, ઐસી કોશિશ કી જાયગી.” ઉસકે બાદ વે અપને નામ સે તથા ખિના નામ કે—જિતને દિન વે જીવિત રહીં—‘માર્ડન-રિવ્યૂ’ મેં અનેક લેખ, ટિપ્પણિયોં ઔર ચિત્ર—પરિચય આદિ લિખતી રહી થીં.

ઉનકે રાજનૈતિક સિદ્ધાંત જાનને કા મૌકા મુઝે મિલા થા, પરંતુ ઉસ વિષય મેં વિશેષ કુછ લિખના નહીં ચાહતા. સાધારણ તૌરપર ઇતના કહા જા સકતા હૈ કિ ભારતવર્ષ કી પૂર્ણ સ્વાધીનતા કે લિખે ઉનકા કાફી પ્રયાસ થા; સ્વાધીનતા કી પતાકા કો નીચે ગિરાને સે ઉનકે હૃદય પર ચોટ પહુંચતી થી. હાં, દિલહાલ ઔપનિવેશિક સ્વરાજ્ય યા અભ્યંતરીણ જાતીય આત્મ-કર્તૃત્વપર ઉનહેં કોઈ આપત્તિ લી નહીં થી; કિંતુ ઉસે ઉચ્ચતમ યા ચરમ લક્ષ્ય કહને કો વે તય્યાર નહીં થીં. ઉનકે રાજનૈતિક સિદ્ધાંતોં કે વિષય મેં એક ખાત ઔર કહની હૈ, વહ યહ કિ વે હર હાલત મેં અહિંસા કી પક્ષપાતી નહીં થીં; આવશ્યકતાનુસાર સ્થાન-વિશેષ મેં બલ-પ્રયોગ ઔર યુદ્ધ કો વે આવશ્યક સમજતી થીં. વે યોદ્ધા-પ્રકૃતિ કી મનુષ્ય થીં. અકસર ઉનકી ખાતચીત ઔર લેખોં સે યહ ખાત પ્રકટ હોતી થી. ધાર્મિક વિષયોં મેં લી વે સત્વગુણ કે સાથ રાજ-સિકતા કા સંમિશ્રણ પસંદ કરતી થીં. ઉનકી ‘એગ્રેસિવ હિંદુઇઝમ’ નામક પુસ્તક ઇસ ખાત કી સાક્ષી દેતી હૈ. પરંતુ જૈસે વે તેજસ્વિની થીં, વૈસે દયાવતી લી થીં.

લેખોં ઔર ચિટ્ટી-પત્રી સે પરિચય હોને કે બહુત દિન બાદ ઉનસે મેરા સાક્ષાત્ પરિચય હુઆ થા. ઇલાલાબાદ સે કલકત્તા આને કે બાદ મેં ઉનસે મિલા. તખ આચાર્ય વસુ ઔર ઉનકી સહધર્મિણી કે સાથ આપ દમદમ કે ‘ફ્રેયરી હાલ’ નામક લવન મેં રહતી થીં. મેં સુબહ દસ બજે ખા-પી કર દમદમ પહુંચા. કિસ કારણ સે પહુંચા સો અભી ઠીક યાદ નહીં પડતા. મેં એક કિરાયે કી ‘ધોડા-ગાડી’ પર બેઠ કર દમદમ ગયા થા. રેલમેં નહીં, ‘ફ્રેયરી હાલ’ પહુંચ કર ખખર દેતે હી નિવેદિતા બાહર નિકલ આઈ. ઉસ સમય સખ ભોજન કર રહે થે, ઉનકા ખાના-પીના કરીબ-કરીબ ખતમ હો ચૂકા થા. ઉનકે બાહર આને પર મૈને ઉનહેં નમસ્કાર કિયા, ઉનહોંને

ઉસકા જવાબ દિયા. ઉસક ખાદ પહલે હી ઉન્હોને કિરાયે કી ગાડી કે કોચવાન સે ઘોડોં કે ખિલાને ઔર આરામ દેને કે લિયે કહા તથા કોચવાન કે ભી આરામ કરને કે લિયે કહા. કીક સ્મરણ નહીં રહા—શાયદ ગાડીવાન સે ભી પૂછા થા કિ ઉસને ખાના ખાયા યા નહીં?

મૈં જબ લીતર ઉનકે ભોજન-ગૃહ મેં પહુંચ્યા, તો મુઝસે ભી પૂછા, ભોજન કર ચૂકે યા નહીં? યહ માલૂમ હોને પર કિ ખા-પી કર આયે હૈં, ચાય પીને કો કહા તથા જો ઉમદા ખજૂર કા ગુડ ખા રહી થીં, મુઝસે ભી ઉસે ખાને કે લિયે કહા. ઉસકે ખાદ દુ-મંજલે કે ખરામદે મેં ઐઠ કર અતેક વિષયોં મેં ખાતચીત હુધ થી. વહાં પર જો આરામ-કુર્સી પડી હુધ થી, ઉસપર મુઝે ઐઠને કે લિયે કહા. મૈંને ઉનસે અનુરોધ કિયા કિ આપ હી આરામકુર્સી પર ઐઠિયે; ઇસ પર ઉન્હોને કહા—“નહીં, યહ નારિયોં કે ઐઠને કી નહીં હૈ, પુરુષોં કી હૈ.”

ઘોડે પર ઉનકી ઇસ દયા કી ખાત સે મુઝે ઔર એક ખાત યાદ આ ગઇ. એક દિન (કલકતે મેં) સુકિયા-સ્ટ્રીટ સે કર્નવાલિસ સ્ટ્રીટ જ રહા થા, દેખું તો, ઉવર સે ભગિની નિવેદિતા ઔર ઉનકે સાથ એક અન્ય પાશ્ચાત્ય મહિલા આ રહી હૈં. મદનમિત્ર લેન કી મોડ કે પાસ એક પિશ્તા પડા હુઆ અધમરી હાલત મેં સિસક રહા થા. કિતને હી લોગ આ-જ રહે થે, પર કિસીકો ભી ઉસ પર દયા ન આતી થી. નિવેદિતા ઉસે દેખતે હી ઠહર ગઇ ઔર પાસ કી દુકાન સે દૂધ લે કર પિલ્લે કો પિલા કર ઉસે જીવાને કી કોશીશ કરને લગીં. વહ મિઠાઇ કી દુકાન અખ વહાં નહીં હૈ, ઉસ જગહ ખડા પક્ષા મકાન ખન ગયા હૈ.

નિવેદિતા કેા ધર્મ-વિજ્ઞાન, સમાજ-વિજ્ઞાન, શિક્ષાતત્ત્વ તથા ચિત્ર, સ્થાપત્ય ઔર ભારકર્ચ કે વિષય મેં વિશેષ જ્ઞાન થા. ઇન વિષયોં પર વે લેખ ભી લિખા કરતી થીં. ઇસકે સિવા રાજ-નૈતિક વિષયોં પર તો વે ખહુત હી અચ્છે લેખ લિખ સકતી થીં. ઉનકે લેખ મેં કેાઇ પરિવર્તન ન કર કે પ્રાયઃ જ્યોં-કા-ત્યોં છાપતા થા; દો-એક મેં શાયદ કુછ પરિવર્તન ઔર પરિવર્ધન કિયા થા, એસા યાદ પડતા હૈ. ટિપ્પણી, મંતવ્ય યા નોટ વે જો લિખા કરતી થીં, ઉનમેં સે કિસી-કિસી મેં કુછ પરિવર્તન ઔર પરિવર્ધન કર દેતા થા. ઇસકા કારણ થા હમારે દેશ કેા ‘રાજદ્રોહ’ વિષયક કાનૂન. ક્યોંકિ વે ખહુધા ખૂબ સ્પષ્ટ લાખા મેં કઠોર સત્ય લિખા કરતી થીં. ઉન્હોને પરિવર્તન ઔર પરિવર્ધન કેા અધિકાર સિર્ફ મુઝે હી ઔર યહ કહ કર દિયા થા કિ “આપકી વિવેચના પર મુઝે વિશ્વાસ હૈ.” ઉનકી લિખી હુધ ખાજ-ખાજ ટિપ્પણી મેરે દ્વારા ‘સંપાદિત’ હો કર ખિના-હસ્તાક્ષર કે પ્રકાશિત હોને કે કારણ અખ ઉનકો છાંટ નિકાલના મુશ્કિલ હૈ; હાં, જો ઉનકી લેખનશૈલી ઔર ચિંતાધારા સે વિશેષ પરિચિત હૈં, વે ભલે હી છાંટ લેં.

વે હમારે પત્ર મેં લેખ દિયા કરતી થીં, ઇસસે એક વિષય મેં મેરી આંખેં ખુલ ગઇ થીં. મૈં પહલે-પહલ રવિવર્મા કી તસ્વીરોં કી નકલ તથા ઉસ ઢંગ કી ઔર-ઔર તસ્વીરેં ભી છાપા કરતા થા. ઉન્હોને લગાતાર મેરે સાથ તર્ક-યુદ્ધ કર કે મેરે અંદર યહ સમજ પૈદા કર દી કિ રવિવર્મા કે તથા ઉસ ઢંગ કે અન્ય ચિત્રોં કી રીતિ ભારતીય નહીં હૈ, ઔર પાશ્ચાત્ય ઢંગ કે ચિત્રોં કે દેખે ભી ઉનમેં કેાઇ ઉત્કર્ષ નહીં હૈ. પત્રોં કે સિવા ઇન સખ ખાતોં મેં તથા અન્ય વિષયોં મેં ઉનકે સાથ જો મૌખિક વાર્તાલાપ હોતા, ઉસમેં ખોલને કેા કામ વે હી જ્યાદા કરતીં, મૈં જ્યાદાતર શ્રોતા કેા કામ કરતા થા. આચાર્ય વસુ હંસતે હુએ કહતે—“યે ચાહતી હૈં કિ તુમ ભી ખૂબ તર્ક કરો ઔર તર્ક મેં ઉનસે તુમ પરાસ્ત હોઓ, તખ યે ખહુત ખુશ હોંગી.” નિવેદિતા સુન કર હંસતીં. ઇસ ખાત કેા વે અચ્છી તરહ દિખલાતી થીં કિ ગ્રીક-ગાંધાર મૂર્તિ-શિલ્પ ભારતીય મૂર્તિશિલ્પ સે શ્રેષ્ઠ નહીં હૈ, ઔર ગાંધાર મૂર્તિ-શિલ્પ કી ઉપર કારીગરી ગ્રીક હોને પર ભી ઉસમેં જિતની ભી સજીવતા હૈ, વહ ભારતીય હૈ. ઉન્હોને કઇએક સચિત્ર લેખ મેં યહ ખાત દિખલાઇ થી કિ અજંતા ગુફા-વિહાર કી પ્રાચીરપર અકિત ચિત્રાવલી કે સિવા ગુફાઓં કે સ્થાપત્યાદિ ભી પ્રશંસનીય હૈં. અંગ્રેજ લોક ઇસ ખાત કી કોશીશ મેં હૈં કિ સખકો એસા વિશ્વાસ હો જાય કિ ભારતવર્ષ મેં લોગોં કી વસ્તી ખડી ઘની હૈ ઔર યહાં જનસંખ્યા કી વૃદ્ધિ ભી ખહુત અધિક હોતી હૈ. ઇસીસે યહ દેશ દરિદ્ર હૈ. નિવેદિતા ને દિખાયા થા કિ કુલ મિલા કર યહ ખાત

सत्य नहीं है कि निम्नलिखित-भारत धनी वस्ती है. 'किंडर-गार्टेन' की प्रणाली से भारतीय बच्चों के आगे में इसे अच्छों के शिक्षा दी जा सकती है, इस बातपर आपने अच्छा प्रकाश डाला था.

अरीसाह के दुर्बिक्ष के समय लुगिनी निवेदिता ने अपनी आंखों से अकाल-पीड़ितों की अवस्था और उन्हें सहायता पहुँचाने की व्यवस्था देख कर 'ज्वीमपिसस ओफ़ ड्रेमिन ओन्ड फुड धन अंगाल' शीर्षक दे कर 'माडर्न-रिव्यू' में कथंके लेख लिखे थे. उनमें से 'ट्रेजेरी ओफ़ न्यूट' शीर्षक लेख में आप ही ने पहले-पहल धान के अद्वे पाटकी जेती से हानियाँ दिखवायी थीं. धनमेंसे एक लेख में उन्होंने ऐसा संकेत किया था कि प्रणयों के साथ में इसके अंतिम प्रतीकार का उपाय टैक्स न देना है.

आपकी वर्णन-शक्ति और लेखनशैली बहुत ही उमदा थी; परंतु कोछ उनकी प्रशंसा करता, तो उन्हें अच्छा नहीं लगता था. एक बार श्रीयुत दिनशा वाञ्छाने अंगर्ध के 'डिसर-ओ-हॉट' पत्र में उनकी वर्णन-शक्ति की प्रशंसा की थी. उसपर लुगिनी निवेदिता ने मुझसे कहा था—“वर्णन-शक्ति के लिये प्रयत्न पाने का यदि मेरा लक्ष्य हो, तो मैं अपना दाहिना हाथ काट जाऊँगी.” वस्तुतः वे पाठकों के अनुप्राणित करने और शिक्षा देने के लिये जिन्ना करती थीं.

अनेक प्रसिद्ध लेखक पास तथ्य और चिन्ता-प्रणाली के लिये आपके ऋणी हैं.

भारतीय अनेक रीति-नीतियों का हम जन्म से ही देखते आ रहे हैं, इस कारण अव्यासवश हम उनके भीतरी गूढ तत्त्वों को नहीं पहचान सकते, उनके प्राण और अर्थ हमें दूँट नहीं मिलते. धन सभ्य विषयों में लुगिनी निवेदिता के अंतर्दृष्टि थी. वे भीय-भीय में चूकती न थीं, यह बात नहीं; परंतु अलुधा वे अनेक रीति-नीति और क्रिया-कलाप अनुष्ठानों के भीतरी प्राण को पहचान लेती थीं, जिसे हम नहीं पहचान पाते.

भारतीय देशी बच्चों के प्रति उनका गहरा अनुराग था. एक बार उन्होंने मुझे सुझाव ही लेट करने का कहा. जोसपाडा लेन में उनका एक पुराना मकान था, वहाँ जा कर अजर देते ही वे आकर आ गयीं. उन्हें देखते ही मैं समझ गया कि वे पूजा-पाठ और जप कर रही थीं. उसके आद हम दोनों ने नीचे आ कर जलपान किया. उन्होंने मुझे पनीर पाने का दिया. मैंने कहा—“मुझे इससे पाने का अव्यास नहीं.” उन्होंने कहा—“आओ, यह ढाँके का पना हुआ है, विदेशी नहीं है.” इस प्रकार देशी होने के कारण मुझे कुछ नया अजर का गुड भी पाना पडा. कहीं पर उन्हें एक अघेले का काली मिट्टी का दीपक मिल गया था. उसके सौंदर्य-पर मुग्ध हो कर उन्होंने उसे अडे जतन से रक्षित छोडा था.

उनका अंधु-प्रेम और हितैषिता असाधारण थी. चित्र के सौंदर्य का समझ कर उसकी व्याख्या करने की जो शक्ति हम लोगों में नहीं, वह निवेदिता में विशेष रूप से थी. इसी लिये मैं उनसे अक्सर चित्र-परिचय लिखने का अनुरोध किया करता था. समय की कमी के कारण कभी-कभी उनके पास चित्रों का पूछ लेज कर पत्रवाहक के माईत ही चित्र-परिचय लिख कर लेजने का अनुरोध करना पडता था. जैसे मौकों पर कभी-कभी वे लेजना छोड कर या दूसरे-दूसरे कामों का छोड कर भी उसी समय चित्र-परिचय लिख कर लेज देती थीं. परंतु पत्र में लिखती कि—“जैसा करना ठीक नहीं, आप मुझे इससे लिये जरा भी समय नहीं देते.” एक बार उन्हें किसी लेख के माईत पता लगा कि मुझ पर राजद्रोह का मुकदमा चलनेवाला है. अजर सच्यी थी, परंतु भावूम नहीं किस कारण से मुकदमा चलाया नहीं गया. इस बात को सुनते ही उन्होंने बहुत दुःख के साथ पत्र लिख कर मुझे इस बात की अजर दी थी.

उनके विषय में आचार्य वसु महाशय के मुँह से मैंने बहुतसी बातें सुनी हैं, उनमें से अधिकतर शिक्षाप्रद और मनोहर हैं; पर मैं स्वयं उनके विषय में जो कुछ जानता हूँ उतना ही मैंने यहाँपर लिखा है.

(जन्म-दिनांक १८८६ ना “विशाल भारत” में लेखकः—श्री रामानंद चंद्राचार्य)

૧૭૮-જૈન સમાજનો ચળકતો સીતારો

આસો માસની અમાવાસ્યાની અંધારી રાત્રિમાં આકાશપટ સ્વચ્છ સુંદર શોભી રહ્યું હોય, લીલીછમ ધરતી માતાની સાડીના રૂપેરી ચાંદલા સમા અનેક નાના મોટા તારલીઆઓ તેની શોભામાં કોઇ એર તરેહનો વધારો કરી રહ્યા હોય, તે બધામાં એક એવો તેજસ્વી તારો હોય કે જે પોતાના પ્રકાશથી બધાની દૃષ્ટિ પોતા તરફ ખેંચી રહ્યો હોય, માનવસમાજ પણ તેના પ્રકાશથી અંગાઈ તેના વિશેષ કાર્યપરત્વે, ફળપરત્વે મીટ માંડી રાહ જોઈ રહ્યો હોય, તેજ વખતે અચાનક અણુધાર્યો એ તેજસ્વી તારો ખરરર કરતાં અગમ્ય આકાશધટમાં ક્યાંક સમાઈ ગયો અને એ જોનારને જે દુઃખ-જે લાગણી થાય તે અકથ્ય અને અનિર્વચનીય હોય છે. એ લાગણી અને એ દુઃખ એના સાચા પરીક્ષક અને પ્રેક્ષક સિવાય બીજા ન અનુભવી શકે, એ સહેજ વાત છે.

આવોજ એક જૈન સમાજનો ચળકતો સીતારો પોતાના તેજથી-સુંદર કાર્યશક્તિથી અને માનવતાના વિશિષ્ટ ગુણોથી બધાને મુગ્ધ કરી, બધાની દૃષ્ટિને પોતાના તરફ-કાર્ય તરફ આકર્ષી અચાનક અણુધારી રીતે આ જીંદગી પૂરી કરી કાળની અનાંત શાંતિની ગોદમાં લપાઈ ગયો છે. આજે તે મહાન સીતારોને અસ્ત થયે નવ નવ વર્ષનાં વહાણાં વાયાં છે. એ સીતારો તે બીજું કોઈ નહિ કિંતુ સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ જૈનોના મહાન યાત્રાના ધામ પાલિતાણામાં શ્રી સિદ્ધગિરિની છાયામાં શોભતા શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગુરુકુલના સ્થાપક પિતા અને સંચાલક પરમ ગુરુવર્ય મુનિમહારાજ શ્રી ચારિત્રવિજયજી (કચ્છી). આજે તેઓ વિદ્યમાન નથી પણ તેમના યશઃદુઃકૃબીને બળવતું ગુરુકુળ આજે ઉભું છે. તેમાં ૧૦૬ જૈન અનાથ બાળકો જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. અત્યાર સુધીમાં તે મહાન ગુરુકુળમાં સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ આશ્રય મેળવી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી પોતાના જીવનને સફળ બનાવી ગયા છે.

ગુરુકુળમાં રહી સુંદર ધર્મભાવના, મહાન સેવાધર્મ અને આદર્શ માનવગુણો પ્રાપ્ત કરી અનેક શુભ કાર્યો કરે અને સાચા શાસનસેવક તૈયાર થાય તેવીજ કેળવણી ત્યાં અપાય છે.

જન્મ

આ મહાન વિભૂતિનો જન્મ વીરભૂમિ કચ્છપત્રીમાં (તા. મુંદ્રા) વિક્રમ સં. ૧૯૩૪ ના આસો વદી ૧૪-કાળી ચૌદશે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ હેલાશાહ અને માતાનું નામ સુભગાબાઈ હતું. તેઓશ્રીનું મૂળ નામ ધારશીભાઈ હતું. તેમને એક બીજા નાનાભાઈ હતા, જેમનું નામ મોણીશીભાઈ છે. જ્યોતિષીઓ ઘણી વાર કહે છે કે “કાળીચૌદશે જન્મેલ બાળક લાંબુ જીવે નહિ અને જીવે તો જરૂર મહાપુરુષ-મહાન વિભૂતિ થાય.” આ કહેવત ધારશીભાઈ માટે બરાબર સફળ થઈ.

બાળક ધારશીને તેઓ મોટી ઉંમરના થતાં તેમના માઆપે નિશાળે મૂક્યા. કચ્છની તે વખતની નિશાળે એટલે ઘેટાં-બકરાં પૂરવાનું પાંજરું. બાળક ધારશીને એ જડ કેળવણીમાં રસ પડતો નહિ એટલે પોતે નિશાળને બદલે ખેતરો, વાડીઓ, બાગ-બગીચામાં અને ઝાડોની નીચે જઈ કુદરતી દ્રશ્યનો આનંદ-મજા ભોગવતા. બાલપણથી તેમનામાં એક અપૂર્વ શક્તિ હતી કે કુદરતી વસ્તુ નિહાળી તેના ગુણ-દોષ જાણવા તેમને વનસ્પતિનું ઝાડનું બહુ અદ્ભુત જ્ઞાન હતું. તેઓ સોબતીઓ સાથે જંગલમાં રખડતા, રમતા અને બધાના ઉપરી જેવા બની પોતાની પ્રભુતા-સત્તા દરેક ઉપર જમાવતા. અંતે માઆપના આગ્રહથી થોડું શીખી નામું લખવાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી પોતાના ભાગ્યની પરીક્ષા અર્થે અલબેલી મુંબઈ નગરી મોહમયી તરફ ઝુકાવ્યું. મુંબઈ આવી થોડો વખત નોકરી કરી ત્યાં આ ચાલાક છોકરાને શેઠે પોતાની દુકાનમાં ભાગ કરી આપ્યો. તેઓ નાની ઉંમરે મુંબઈ આવેલા છતાં કચ્છી સાહસપ્રિયતા, શ્રમીરતા અને ધીરજ તેમને ધંધામાં આગળ ધપાવ્યા. તેમનું શરીર મજબૂત બાંધાનું અને કસાયેલું હતું; તેમજ શુદ્ધિ અને ભાગ્ય અનુકૂળ હતાં. પછી શું પૂછવું?

શુ. ૨૫

તેમનો સેવાધર્મ અને ત્યાગ

જેમ દેશવીર ગાંધીજીને દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહે નવી દિશા સૂઝાડી; સંત ફ્રાન્સિસને ગરીબો અને રક્તપિત્તિયાની સેવાએ સાચો ત્યાગમાર્ગ સૂઝાડ્યો; ગેરીબાંદી, ડી વેક્સેરા, વીર મુસોલિની ઈન્દો દેશભક્તોને ત્યાંની જડ નોકરશાહીએ જગાડ્યા; તેમ ધારશીભાઈને મુંબઈના પ્લેગે જગાડ્યા. ૧૯૫૫-૫૬ માં મુંબઈમાં ભયંકર પ્લેગ ચાલતો હતો. ધારશીભાઈના કુટુંબનાં ૧૫-૧૭ માણસોને એ પ્લેગે પોતાના પંજમાં કબરો સપડાવ્યાં. માત્ર ધારશીભાઈ બાકી રહ્યા હતા. તેમણે દુકાન બંધ કરી માંદાઓની માવજત ખૂબ પ્રેમ અને ધીરજથી કરી. રાત અને દિવસના ઉજાગરા વેડી ખડે પગે કુટુંબની ચાકરી કરી. બીજાં સગાંવહાલાં ત્યાં જોવા આવતાં ડરે, ત્યારે આ યુવાન દરદી પાસે જઈ આવ્યાસન આપી તેના પગ દાબે, દવા પાવ અને બીજી પણ અનેક પ્રકારની માવજત કરતા. અંતે ફૂર કળે એક પછી એક એમ બધાંને ઝડપ્યાં. ધારશીભાઈએ એ બધાંને સ્મશાન ભેગાં કર્યાં. કુટુંબીઓનું અકાળ મૃત્યુ તેમનું મર્મસ્થાન ભેદી નાખતું. સ્મશાનયાત્રા કરી આવ્યા કે તરતજ ધારશીભાઈને પ્લેગે પોતાનો ફૂર પંજે માર્યો. ઘરમાં કોઈ નહોતું, એક મિત્ર બહારથી ખબર પૂછી જતો. બધાની દુઃખી અવસ્થા પોતે નિહાળી હતી, જાણી હતી અને કુટુંબીઓની શું દશા થઈ તેનું તેમને ભાન હતું. ઘરમાં કોઈ પાણી પાનાર પણ નહોતું. “માત્ર પ્રભુનું નામસ્મરણ એજ તેમનું સાથી કે કુટુંબી હતું.”

પ્રભુના નામનો અખંડ જપ શરૂ રાખ્યો, એજ દવા એમ માની લીધું. એ પ્રભુનામે એક દિવ્ય પ્લાન પ્રગટ થયો અને તેઓને નવો માર્ગ સૂઝ્યો. યદિ હું આ રોગમાંથી બચું તો સાધુ થાઉં. અંતે કહેવત છે કે, રામ રાખે તેને કાણ ચાખે? પ્રભુનામસ્મરણ-ઔષધિ અને ત્યાગની બુદ્ધિના પ્રતાપથી તેજ રાત્રે પ્લેગની ગાંઠ ફાટી અને બગાડ નીકળી ગયો, અને જીવન-દીપક બૂઝાવાને બદલે ફરીથી મંદમંદ પ્રકાસ્યો. ધીમે ધીમે આરામ થયો. ત્યારપછી તરતજ દુકાને જઈ હિસાબ પતાવી દેશ તરફ હંકાર્યું, અને સ્ટીમરમાં માંડવી આવ્યા. રસ્તામાં સમુદ્રના તરંગોની માફક તેમનું મન વિચારતરંગોમાં ઝેલાં ખાતું હતું. ક્યાં સાધુ થવું? સાધુ થયા પછી શું કરવું? હવે ઘેર જઈશ તો માઆપ સાધુ નહિજ થવા દે. પોતે માંડવી ખંદર ઉતર્યા ત્યાં રસ્તામાં દેવચેગે તેમના દૂરના સગા કે જેઓ દુંદક પંથના સાધુ થયા હતા તે મળ્યા. ઓળખાણ આપી ઉપાશ્રયે લાવ્યા. ધારશીભાઈએ ઉપાશ્રયે આવી પ્રતિજ્ઞા અને પોતાની ભાવના ગુરુને કહી સંભળાવી. ગુરુજીએ પ્રથમજ તેમની પાસે બીડી જોઈ. ધારશીભાઈને કહ્યું કે, તમરે બીડીઓ છોડવી પડશે. તેમણે તરતજ બહાર જઈ ખૂબ બીડીઓ પી બાકીની બીડીઓ અને બાકસને સળગાવી હોળી કરી દીધી અને સદાને માટે તેનો ત્યાગ કર્યો. ગુરુને આ ફેરફાર જોઈ આશ્ચર્ય થયું. દિવસની ૪૦ થી ૫૦ બીડી પીનાર છોકરો એકદમ ત્યાગ કરે એ તેની ઉચ્ચ ભાવનાને અને ત્યાગને સૂચવે છે. આ છોકરો છે તો પાણીદાર, જે એ સાધુ થાય તો સંપ્રદાયમાં રત્ન નીકળશે. છોકરો બુદ્ધિશાળી અને સાહસી છે, માટે દીક્ષા લે તો સારું; પરંતુ ભાવી જૂદું હતું. ધારશીભાઈના પિતાને પુત્ર માંડવીમાં છે તેના સમાચાર મળ્યા. તરતજ ગાડું લઈ બાળકને તેડવા આવ્યા અને પરાણે ઘેર લઈ જઈ સમજાવ્યું. આ યુવાવસ્થામાં જોગ શા? તારે તે શું દુઃખ છે કે અત્યારથી સાધુ થાય છે? શું તારે પણ દ્રુવજ થવું છે? ધારશીભાઈ મૌન રહેતા. તેમનો ત્યાગ-વૈરાગ્ય જોઈ પિતાની આંખમાં આંસુ આવતાં. અંતે ધારશીભાઈએ માઆપને મુંબઈની કરુણ કથની હૃદય ફડકી નાખે તેવી રીતે કહી સંભળાવી અને છેવટે ખૂબ સમજાવી દીક્ષાની રજા મેળવી. ગુરુને ત્યાં ખોલાવ્યા અને માતપિતાએ દીક્ષા અપાવી. દીક્ષા વખતે તેમનું નામ ધર્મચંદ્રજી રાખવામાં આવ્યું. તેઓ મૂળથી દુંદક સંપ્રદાયના હતા અને દુંદક-સ્થાનકવાસી સાધુઓનોજ ખાસ સંસર્ગ હતો એટલે તેમણે દુંદીઆના સાધુ પાસેજ દીક્ષા લીધી. સાધુ થયા પછી દુંદક વખતમાં બુદ્ધિ-શાળી ચાલાક ધર્મચંદ્રજીએ સાધુક્રિયા કરી શાસ્ત્રાભ્યાસ શરૂ કર્યો. તે વખતે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય વ્યાકરણને ‘વ્યાધિકરણ’ કહેતા એટલે પરબારા શાસ્ત્રાભ્યાસજ શરૂ કરતાં એ વર્ષમાં તો ઘણાં સૂત્રોના પાઠો સુખપાઠ કરી નાખ્યા.

સત્યજ્ઞાનપ્રાપ્તિ

જૈન આગમો તપાસતાં તેમને ચોખ્ખું જણાયું કે, મૂર્તિના વિદ્યાના પાઠો સ્થળે સ્થળે હોય છતાં આપણે મૂર્તિ કેમ નથી માનતા ? તેનો વિરોધ કેમ કરીએ છીએ ? તેઓ ભલે હુંદક સંપ્રદાયમાં ઉછર્યા હતા-તેના સંસ્કારો મજબૂત હતા, છતાં તેઓ સત્ય જ્ઞાનના પિપાસુ હતા. તેમની નજર ખુલી ગઈ. તેમણે સાંપ્રદાયિક મોહ ઉતારી નાખ્યો અને સત્ય શોધવા માંડ્યું. પાઠો મળ્યા કે, મૂર્તિપૂજા સત્ય છે. તેમણે પ્રથમ ખાનગીમાં ગુરુ પાસે દલીલો કરી. ગુરુજી તો આ સાંભળી મૌનજ રહ્યા. સમુદાયના વડીલો નેતાને પૂછ્યું. જેમણે ગોળ ગોળ ઉત્તર આપ્યો, વિદ્વાન સાધુઓને પૂછ્યું પણ ક્યાંયથી સંતોષકારક ઉત્તર ન મળ્યો. તેમના હૃદયમાં ખંડ જાગ્યું. સત્ય હોય તે કેમ ન સ્વીકારવું ? ગુરુજી તો સમજી જ ગયા હતા કે, શિષ્ય વિદ્વાન અને બુદ્ધિશાળી છે. મારી પાસે તેની શંકાનું સમાધાન નથી. ધર્મચંદ્રજીએ આ સત્ય ખીજ સાધુઓને સમજાવ્યું. ગુરુજીએ સાંપ્રદાયિક મમત્વની ભુરકી યતાવી મૌન રહેવા સમજાવ્યું, પણ ધર્મચંદ્રજીને સંપ્રદાય કરતાં સત્ય ઉપર વધારે પ્રેમ હતો. મારું એ સાચું એમ નહિ, પણ સાચું એ મારું; એ સિદ્ધાંતને ખાસ માન આપતા. એકાદ વાર રાત્રે તેમને સ્વપ્નમાં સુખદના સુપ્રસિદ્ધ ગોડીજ મહારાજના મંદિરનાં દર્શન થયાં. તેમનો પવિત્ર આત્મા પોકારી ઉઠ્યો:-અંધનો તોડી નાખી દે, વાડામાં કાંઈ સુકિત નથી. અંતે તેમણે કચ્છના શહેર અંજારમાં એક દિવસે જૈન મંદિરમાં જઈ આત્મપુનિત કર્યો. સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં ખળભળાટ મચી રહ્યો. તેમને ભકતજનોએ સમજાવ્યા, સંપ્રદાયમાં રહેવાથી લાભ યતાવ્યા; અંતે માન-અપમાનની દરકાર કર્યા સિવાય બીજી ધમકીઓની સામે થઈ ત્યાંથી ચાલી નીકળી જંગનગરમાં આવ્યા અને ત્યાં સ્વર્ગસ્થ બાલબ્રહ્મચારી જૈનાચાર્ય શ્રી વિજય-કમલસુરીશ્વરના શિષ્ય સ્થવીર શ્રી. વિનયવિજયજી મહારાજશ્રી પાસે તપગચ્છમાં દીક્ષા લીધી. ત્યાં તેમનું નામ બદલી મુનિ મહારાજ શ્રી ચારિત્રવિજયજી રાખવામાં આવ્યું.

કાશીગમન

તપગચ્છની દીક્ષા લઈ ગુરુ સાથે શત્રુંજયની યાત્રા કરવા ગયા અને ત્યાં તેમને અભ્યાસની ઉત્કટ ઇચ્છા થવાથી ગુરુઆજ્ઞા લઈ અભ્યાસ અર્થે વિદ્યાપુરી કાશી તરફ વિહાર કર્યો. લાંબા લાંબા વિહાર કરી કાશી જઈ પહોંચ્યા, અને ત્યાં જઈ અભ્યાસની ધૂન લગાવી. તેમના સદાધ્યાયીઓ અત્યારે પણ મુક્તકંઠે વખાણુ કરે છે કે, તેઓ અભ્યાસમાં સતત મહેનત લેતા. તેમને સિદ્ધાંત હતો કે “સુખાર્થીનાં કુતો વિદ્યા વિદ્યાર્થીનાં કુતો સુખમ્” અહીં તેમને આચાર્ય શ્રી વિજયધર્મસુરી સાથે ગાઢ મૈત્રી થઈ. કાશીમાં તેમના જમણા હાથતરીકે રહી દરેક કાર્ય કરતા. આચાર્ય વિજયધર્મસુરી ઘણી વાર કહેતા કે, પૂ. ચારિત્રવિજયમાં એક એવી શક્તિ છે કે ગમે તે કાર્ય હાથમાં લે તે જરૂર પાર ઉતારે. તે ધારે તો જરૂર આવી પાઠશાળાઓ ઉત્પન્ન કરી શકે. ગુરુદેવ ત્યાં ૩-૪ વર્ષ અભ્યાસ કરી શ્રી સમેતશિખરની યાત્રા કરી કલકત્તે થઈ માળવા, મેરાઠ, રાજપૂતાનામાં થઈ ગુજરાતમાં આવ્યા. આ વખતે વડોદરામાં થયેલ મહાન મુનિસંમેલનમાં ભાગ લઈ પોતાનાં ઓજસ્વી વ્યાખ્યાનોથી બધાને આકર્ષી ત્યાંથી પાલિતાણે શત્રુંજયની યાત્રા કરવા ચાલ્યા.

સંસ્થાની સ્થાપના અને તેમની વિશિષ્ટ માનવદયા

પાલિતાણે આવ્યા પછી તેમણે વિચાર્યું કે, પાલિતાણા તીર્થક્ષેત્ર છે તેમ વિદ્યાક્ષેત્ર-વિદ્યાપુરી કેમ ન બની શકે ? શું પાલિતાણા વિદ્યાપુરી કાશી ન બની શકે ? જરૂર જેનેનું કાશી બની શકે, એની પાછળ અપૂર્વ કાર્યશક્તિ અને ભોગ જ્ઞેમજ્ઞે. આ પ્રશ્ન વિચારી એજ ભાવનાથી તેમણે પ્રથમ એક સંસ્કૃત પ્રાકૃત પાઠશાળા ખોલી. દિવસે સાધુ-સાધ્વીઓ અભ્યાસ કરતાં અને રાત્રે ગામનાં જૈન બાળકો અભ્યાસ કરતાં. સંસ્થાની વ્યવસ્થા સુંદર રીતે ચાલતી હતી. ઘણાં સાધુ-સાધ્વી ભણવા આવતાં. આ વખતે કચ્છમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો હતો. ઘણા જૈનો મદદ માટે બહાર નીકળ્યા હતા. આ વખતે એક વૃદ્ધ ડોસો પોતાનાં બે નાનાં કુમળાં ફૂલ જેવાં બાળકો લઈ પાલિતાણે આવેલો. તેણે પોતાનાં બાળકોને ક્યાંક મૂકવા ઘણી મહેનત કરી, પણ કોઈ સંસ્થામાં

તેમને સ્થાન ન મળ્યું. એ ડોસો પૂજ્ય ગુરુદેવને મળ્યો. આંખમાં આંસુ લાવી તેણે કહ્યું-“આ મારાં ફૂલ જેવાં બાળકોને સંભાળનાર કોઈક મળે તો મારા જીવનની મને દરકાર નથી. હું જીવું કે મરું તેની મને લેશમાત્ર ચિંતા નથી.” મહારાજશ્રીનું હૃદય આ વચન સાંભળી પીગળ્યું-હાથ! માનવીની આ દશા! ગુરુદેવના હૃદયમાં માનવસેવા ઉભરી નીકળી. ડોસાને આશ્વાસન આપી બાળકોને રહેવાને માટે બીજે તપાસ કરી, પણ ક્યાંય બાળકોને સ્થાન ન મળ્યું. મહારાજશ્રીને વિચાર આવ્યો કે, અહીં પાઠશાળા ચાલે છે તો તેને અંગે બોર્ડિંગ બોલવામાં આવે તો ઘણું લાભ થાય. આવા સેંકડો અનાથ જૈન બાળકો તેનો લાભ લે. અહીં રહી ભણે, તૈયાર થાય અને ભવિષ્યમાં સમાજને સેવા અર્પે. એ તો નિયમ છે કે “જેના ઉપદેશકો બળવાન તેમનો ધર્મ બળવાન” આમ વિચારી પાઠશાળાને અંગે બોર્ડિંગ બોલી અને પાઠશાળાનું નામ “શ્રી યશોવિજયજી જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા બોર્ડિંગ” રાખ્યું. બોર્ડિંગ થવાથી આબુબાલુના ઘણા ગરીબ જૈન બાળકો અભ્યાસ માટે દાખલ થવા આન્યા. વિશેષ મદદ માટે પોતાના પરમ સ્નેહી અને વડીલ આચાર્ય વિજયધર્મસુરી પાસે માગણી કરી અને આચાર્યશ્રીએ પણ અમુક સમય સુધી મદદ આપવાની હા કહી. બાળકોનો અભ્યાસ સુંદર રીતે ઝડપથી આગળ વધતો ગયો. અધ્યયન-અધ્યાપનની બંધી બાબતોમાં ગુરુદેવ જાતેજ દેખરેખ રાખતા. ટુંક સમયમાંજ આ સંસ્થામાંથી ચાર વિદ્યાર્થીઓ અદારહર્મી સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ ભણી કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં વ્યાકરણની મધ્યમ પરીક્ષા આપવા ગયા અને તેમાંથી ત્રણ ઉચે નંબરે પાસ થયા.

પાલિતાણુમાં ભયંકર જળપ્રલય અને મહારાજશ્રીની ભગીરથ સેવા

આ વખતે સંસ્થાની ખૂબ પ્રગતિ થઈ હતી. સંસ્થા અત્યારે ઉન્નતિને શિખરે હતી. આખી જૈન કોમમાં અપૂર્વ અને અનુપમ સ્થાન સંસ્થાનું હતું. આ વખતે પાલિતાણુમાં ૧૯૬૬ ના ભાદરવા વદ ૮ની રાત્રે ભયંકર હૃદયભેદક કારમો પ્રસંગ બન્યો. આ પ્રસંગે માનવતાની કસોટી હતી, ગુરુદેવ એ કસોટીમાંથી પસાર થયા.

ખનાવ એમ બન્યો કે, રાત્રે ગાજવીજ વરસાદ-મુશળધાર વૃષ્ટિ શરૂ થઈ, આંખો પણ ન ઉઘડવા દે તેવા વિજળીના ચમકારા થતા હતા, ભયંકર કડાકા બોલતા હતા અને વાયુદેવનો મહાન પ્રકોપ ઉછળી રહ્યો હતો. વરુણદેવ અને વાયુદેવે પોતાના પ્રચંડ પ્રકોપમાં અનેક જીવોના બલિ લેવા શરૂ કર્યો, સેંકડો ઘર જમીનદોસ્ત થયાં અને હઠ્ઠરો માણસો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો તણાવા લાગ્યાં. ઉપરથી ડુંગરનું પાણી જોશબંધ માર માર કરતું ધરતું આવતું હતું. બીજી બાજુ નદીનો બંધ તૂટ્યો, પાણી ગામમાં પેકું. પાલિતાણુને ફરતી ત્રણ બાજુ નદી છે અને ચોથી બાજુથી ડુંગરનું પાણી ગામમાં ફરી વળ્યું છે. આખું ગામ બંબાકાર જળજળમય થઈ ગયું. તણાતા માનવીઓ ‘બચાવો બચાવો’ના હૃદયભેદક કરુણ પોકારો પાડતા હતા; પણ કોઈને સાંભળવાની કુર-સદ ન હતી. આ વખતે સંસ્થા ઓસમાન શેઠના મકાનમાં હતી અને મકાન બહુજ મજબૂત હોવાથી તે પૂરેપૂરી સુરક્ષિત હતી. જે જળપ્રલય હમણાં આખા ગુજરાત ઉપર થયો તેવાજ જળપ્રલય પાલિતાણુમાં અને તેની આજુબાજુમાં થયેલો. બચાવો બચાવોના પોકાર સાંભળી મહારાજશ્રી જાગી ઉઠ્યા. જોયું તો તેમને લાગ્યું કે, અત્યારે સેવાધર્મ બળવવાનો અણુધાર્યો અપૂર્વ અનુપમ મોકો આવ્યો છે. તેમનો દયાપ્રેમી આત્મા પોકારી ઉઠ્યો કે “હું એકેન્દ્રિય જીવોના બચાવમાટે ઓઘો (જૈન સાધુ પોતાની પાસે રાખે છે) રાખું છું તો પાંચેન્દ્રિય જીવોને બચાવવા તે મારી પ્રાથમિક ફરજ છે.”

ખસ, તરતજ તેમણે અંદર ઝંપલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. સામેના દવાખાનાના પીલર સાથે ટોરણ બાંધી જીવના જોખમે મુકાવ્યું. ઉપર અનરાધાર મેઘ વર્ષે અને નીચે નર્ત્ય પાણીજ પાણી! કચ્છી સાહસ, ધૈર્ય અને શૌર્ય હાજરજ હતાં. પોતે તે વખતે સાડાત્રણસો મનુષ્યને અને સેંકડો ટોરિને જાળનાં ભોગ થતાં બચાવી દરેકને પકડી પકડી પોતે ઉપર પહોંચાડતા હતા. બચેલાં મનુષ્યોમાં ઘણાં તો નમ્ર હાલતમાંજ હતાં. તે દરેકને માટે સંસ્થાનો સ્ટોર ખુલ્લો મૂકાવી દીધો અને દરેક પ્રકારની મદદ આપી. આ મહાન મૂક સેવા, પ્રેમની ભગીરથ મહેનત અને સેવાનો

રિપોર્ટ સામે દવાખાનામાં રહેતા ડૉક્ટર મીં હોર્મસજીએ પોતા પાસે નજરે જોઈ લખ્યો અને સવારેજ ત્યાંના એડમિનિસ્ટ્રેટર મીં મેજર સ્ટ્રોંગને મોકલ્યો. મેજર સ્ટ્રોંગ આ વાંચી ઘણો ખુશ થયો અને સંસ્થામાં મહારાજશ્રીને મળ્યો અને સહજશઃ ધન્યવાદ આપી જણાવ્યું કે, પાલિતાણા સ્ટેટ આપની સેવાનું સદા ઋણી રહેશે. આપને કાંઈ પણ કામ હોય તો મને ફરમાવજો. આમ કહી મહારાજશ્રીનો ફોટો લઈ વિદાય થયો. મહારાજશ્રીના જીવનની આ એક અમૂલ્ય તક હતી અને એ દયામૂર્તિએ એ તકનો લાભ લઈ પોતાની માનવસેવાનો સચોટ દાખલો જનતા સન્મુખ મૂક્યો છે. મનુષ્ય ઘણી વાર આખા જીવનમાં એકાદું કાર્ય એવું સુંદર કરે છે કે જેથી તે સદા અમર અને ખીજને દર્શાવે અને છે. મહારાજશ્રીને ધીમે ધીમે પરિચય વધ્યો. તે એટલે સુધી કે મેજર સ્ટ્રોંગ મહારાજશ્રીને પોતાના ગુરુનરીકિયું માન આપતો. આ વખતે સંસ્થા જે મકાનમાં હતી તે મકાન સ્ટેટના તામે જતાં તે ખાલી કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. મહારાજશ્રીએ મેજર સ્ટ્રોંગને બધી વાત કરી. મેજર સ્ટ્રોંગે ખુશી થઈ જણાવ્યું કે, સંસ્થાને માટે આપ ગમે ત્યાં જમીન પસંદ કરો. સંસ્થાને તદ્દન ઓછામાં ઓછા દરે આપીશ. અત્યારે જ્યાં એક હાથ જમીન મેળવતાં મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડે છે અરે, તે વખતે પણ એક હાથ જમીન મેળવવાના સાંસા હતા ત્યાં મહારાજશ્રીએ સંસ્થા માટે પાંચ વીધાં જમીન મેળવી આપી અને સંસ્થાએ ત્યાંજ મેજર સ્ટ્રોંગના હાથે પાચો નંખાવી મહાન ગુરુકુળ થાય એજ ભાવનાથી સુંદર મકાન સંસ્થાએ ઉભું કર્યું.

ગુરુકુળ

ગુરુદેવની ભાવના હતી કે, આ સંસ્થા મહાન ગુરુકુળ થાય તો સારું. સમાજને ગુરુકુળની ખાસ જરૂર છે; પરંતુ જેમ દરેકને ભરતી-ઓટ આવે છે તેમ આ મહાન સંસ્થા માટે પણ બન્યું. સંસ્થાના આત્મા મહારાજશ્રીએ કચ્છ તરફ વિહાર કર્યો અને પાછળથી ગુરુકુળ ઉપર એવું ધનધોર વિશ્વાદળ ચઢી આવ્યું કે જેથી સંસ્થાનો પાચો હયમચી ગયો. મહારાજશ્રી કચ્છમાંથી પોતાના બે નૂતન શિષ્યો મુનિ મહારાજશ્રી દર્શનવિજયજી અને મુનિ મહારાજશ્રી જ્ઞાનવિજયજી-સહ મોટા મોટા વિહાર કરી જલદી પાલિતાણે આવ્યા. સંસ્થાની દીન હાલત જોઈ તેમના હૃદયમાં કારી ઘા થયો. જેમ માખાપ બાળકને પાળી પોષી મોટો કરે, તેમ આ સંસ્થાને ઉન્નતિના શિખરે મહાલતી મૂકી ગયા હતા, તેનેજ ગિરિકંદરામાં પડેલી જોઈ દુઃખ થાય તેમાં નવાઈ જેવું નથી; પરંતુ હિંમત ન હારતાં ધીરજથી સંસ્થાનું મકાન પોતાના હાથમાં લઈ સંસ્થાને પદ્ધતિસર મૂકી અને પૂર્વની પદ્ધતિએ તેનું કામ સરળતાથી ચાલવા માંડ્યું. ત્યાંજ ધર્મત્મા ભાઈ જીવજીવંદ ધર્મચંદ મહારાજશ્રીને મળ્યા અને ગુરુકુળસંજ્ઞાથી વાતચીત થઈ. અતે મહારાજશ્રીના કહેવાથી અને આચાર્ય શ્રી વિજયકમળ સુરીજી તથા યોગનિઠ આચાર્યશ્રી શુદ્ધસાગર સુરીજીની કિંમતી પ્રેરણાથી સંસ્થાનું મકાન પોતાના હાથમાં લીધું અને મહારાજશ્રીની ઇચ્છાનુસાર સંસ્થાનું નામ “શ્રીયશોવિજયજી જૈન ગુરુકુળ” રાખ્યું. જેમાં અત્યારે ૧૦૬ બ્રહ્મચારી જૈન વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. શ્રી સિદ્ધગિરિની છાયામાં આ ગુરુકુળ દિનપરદિન ઉન્નતિના શિખરે ચઢતું જાય છે. શ્રી વીરધર્મની ઉદ્દેશણ કરતું, તેના સંસ્થાપક મહાત્મા પરમ ગુરુદેવના આત્મા સમું નિર્મળ, શ્રી ગિરિરાજની છાયામાં અજોડ અને એકાકીપણે ઉભું ઉભું શાન્તિથી મૂંગે મોઢે આહર્ત ભકતો તૈયાર કરી રહ્યું છે અને સમાજમાં કોઈ અનેરી ભાત પાડી રહ્યું છે.

તેમની ઉપદેશશક્તિ

તેમનામાં અસાધારણ ઉપદેશક શક્તિ હતી. સુંદર મોહક વાણીથી જ્યારે તેઓ ઉપદેશ આપતા ત્યારે શ્રોતાઓ મુગ્ધ થઈ જતા. ગમે તેવા કૃપણ મનુષ્યને પણ બોધ આપી ગુરુકુળને મદદ અપાવતા. આ સિવાય અનેક જૈનેતર વિદ્વાનો તેમના પરિચયમાં આવી જૈનદર્શનના સિદ્ધાંતો સમજ્યા હતા. લાકડીયાનરેશ, માળીયાનરેશ, મેજર સ્ટ્રોંગ, અંગીયાના બાવાજી, ડૉ. પદમશીભાઈ, સુ. નાથાભાઈ તથા ભાવનગરના મરહુમ મહારાજના મામા શ્રી. કનુભાઈ આદિ અનેક પ્રતિષ્ઠિત જૈનેતરો તથા રાજ્યોને ઉપદેશ આપી જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતોમાં રસ લેતા કર્યા

હતા. માળીયાનરેશે તો મહારાજશ્રીના ઉપદેશથી કચ્છના રણમાં કાંડી ઉપર મુસાફરો માટે પાશીર દાળીયા, ગોળ તથા મીઠા પાણીની સગવડ કરી છે કે જે સગવડ હજારો મુસાફરોના આશીર્વાદરૂપ થઈ પડી છે. ખરા ધૂમ તડકામાં જ્યારે અંગારા સળગતા હોય અને ક્યાંય ઝાડ કે પાણી ન હોય, ત્યારે આ સગવડ કેટલી આશીર્વાદરૂપ છે તેની વાચકોજ કલ્પના કરી લે.

તેમનો સ્વર્ગવાસ

સંસ્થાની ચિંતામાં તેમનું શરીર અસ્વસ્થજ રહેતું. ખીજા શબ્દોમાં કહું તો સંસ્થાની પાછળ તેમણે આખું જીવન રેડી દીધું હતું. શરીરમાં રોગે ઘર કર્યું હતું. અંતે આ વિદ્વાન સમર્થ શાસનભક્ત દયાભૂતિ સં. ૧૯૫૪ ના ઈન્ડિયુએન્સિયામાં આસો વહી ૯ ના દિવસે આઠ દિવસની ટુંક બિમારી ભોગવાવી ૩૪ વર્ષની નાની ઉંમરે આ સંત પુરુષને કાળે પોતાના પંખમાં લઇ લીધા, તેઓ સ્વર્ગવાસ પામ્યા. એ ચળકતો સીતારો અણુધાર્યો અચાનક અસ્ત થયો. જીવન અને મરણ એ કાંઈ નવાઈની વાત નથી; પરંતુ એક આશાવંત મહાન વિભૂતિ અધુરો સેવા અર્પી ચાલ્યા જાય, આરંભેલા સેવાયજ્ઞને અધુરો મૂકી ભંગાણુ પાડી ચાલ્યા જાય ત્યારે દુઃખ કેને ન થાય! આજે તેઓ નથી પણ તેમના મૂર્તિમંત દેહસમુ શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગુરુકુળ ચીરંજીવ છે. જેઓ એક વાર એમ કહેતા કે, આ બાવાની મદુલી કેટલા દિવસ ચાલશે? તેઓ એક વાર પસ્તાઈ ક્ષમા માગવા આવ્યા હતા. આજે તેઓ પોતાની ભૂલ કપૂલે છે. જે સંસ્થાના સ્થાપનમુહૂર્તમાં મંગલનું શ્રીદ્વજ ઉત્તર લાવવું પડ્યું હતું તે સંસ્થા આજે આખી જૈન કોમમાં અપૂર્વ, અનુપમ અને અલોડ લેખાય છે અને આખા જૈન સમાજને પ્રેમથી પોતાના તરફ આકર્ષી રહેલ છે.

તેઓની અંતિમ લાવના

પૂજ્ય ગુરુદેવની અંતિમ લાવના વર્ણવું તે પહેલાં તેઓશ્રીના જીવનનો એક અત્યંત પ્રસંગ ટુંકામાં લખી લઉં, પછી આગળ વધુ. એ પ્રસંગ તે તીર્થની સેવા. પાલિતાણાના મહુર્મ ઠાકાર શ્રી માનસિંહજીએ અને ત્યાં બારોટોએ જ્યારે શત્રુંજય ઉપર અશાતનાઓ કરવા માંડી અને અનેક વિદ્વો કરી હજ્જનો ડાંડો જમાવવા અનેક અનર્થો કરવા માંડ્યા તે વખતે આ ગુરુદેવે દિંમનભરી રીતે અડગતાથી બધાની સામે ઉભા રહી આશાતના ટાળી હતી અને ઠેક જીવ-સંટોસટનો પ્રસંગ આવ્યો છતાં તીર્થ ખાતર ગમે તેવાં દુઃખ ભોગવવાં પડે તો શું હિસાબમાં હતું? તેમ ધારી હેવટ લગી અડગ રહી તે પ્રકરણનો અંત આણ્યો હતો. શાસનસેવા કરવી એજ તેમનો જીવનમંત્ર હતો.

તેઓશ્રીની છેવટની લાવના જૈન અનાથાશ્રમ ઉઘાડવાની હતી. હજારો અનાથ નિરાધાર જૈન બાળકો ધર્મોત્તર થાય છે તેમને આશ્રય આપી વિદ્યાદાન આપી ચુસ્ત જૈન બનાવવા અને જૈન સમાજનો થતો નાશ અટકાવવો. તેમની આ લાવના તેમના શિષ્યો અને ભક્તો પૂરી કરે, એ શુભેચ્છાપૂર્વક વિરમું છું.

(તા. ૩૦ ડીસેમ્બર ૧૯૨૮ના “મુંબઈ સમાચાર”ની અઃવાડિક આટુત્તિમાં લે:—મુનિ ન્યાયવિજયજી)

૧૭૯-કૃષિ-શાસ્ત્રવિષયક એક અપૂર્વ પ્રાચીન હિંદી ગ્રંથ

જિસ પ્રકાર સંસ્કૃત સાહિત્ય મેં કેવલ કાવ્ય, નાટક, ઇતિહાસ, ચંપૂ કે અતિરિક્ત વાસ્તુ-શાસ્ત્ર, શિલ્પશાસ્ત્ર, ભૂગર્ભશાસ્ત્ર આદિ ઉપયોગિતાવાદ કે ગ્રંથ ભી પાએ જાતે હૈં, ઠીક ઉસી પ્રકાર હમારે હિંદી સાહિત્ય મેં ભી પ્રાચીન કવિયોં ને કાવ્ય કે અતિરિક્ત અન્યાન્ય ઉપયોગી વિષયોં પર ગ્રંથરચના કરી હૈ. અન્યાન્ય ભારતીય ભાષાઓં કે ઇતિહાસ કે દેખતે હુએ યહ ખાત નિઃસંકેચ કહી જા સકતી હૈ કિ હિંદી કરી કાવ્યપ્રૌઢતા સે અન્ય કિસી દેશી ભાષા કરી સાહિત્ય મુકાબલા નહીં કર સકતા. હિંદી મેં વીર, શૃંગાર તથા શાંત-રસ કે સાહિત્ય કરી કમી નહીં હૈ, પર સાથ હી હમારે પ્રાચીન કવિયોં ને વ્યવહારોપયોગી વિષયોં પર ભી ગ્રંથ-રચના કર કે હિંદીસાહિત્ય કરી શ્રીવૃદ્ધિ કરી હૈ. ‘સાહિત્ય-સમાલોચક’ પત્ર મેં મહાશય ગુરુદત્તકૃત ‘પક્ષીવિલાસ’, ‘વૃક્ષવિલાસ’ આદિ ગ્રંથોં કરી ચર્ચા કરી જા ચૂકી હૈ. માધુરી મેં ભી કૂપ-ખનન શાસ્ત્ર પર પિછડી મર્તબા એક લેખ પ્રકાશિત હો ચૂકા હૈ; પર આજ હમ એક અપૂર્વ ગ્રંથ-રત્ન કરી પરિચય કરાતે હૈં.

ગ્વાલિયર કે મહારાષ્ટ્રનરેશ મહારાજ દૌલતરાવ શિંદે ખડે વીર, ધીર ઔર ગુણગ્રાહક થે. આપ ખડે રસિક, ભક્ત, સ્વયં કવિ તથા કવિયોં કે આશ્રયદાતા ભી થે. ગ્વાલિયર મેં સાહિત્ય-સંગીત-કલા કે પ્રસ્થાપક આપ હી થે. શૃંગાર-રસાચાર્ય કવિવર પદ્માકરજી કે ‘આલીબહ પ્રકાશ’ કરી રચના કે ઉપલક્ષ્ય મેં એક લાખ રૂપયા તથા હાથી ભેટ કરને કરી મહારાજ દૌલતરાવ કરી ઉદારતાવિષયક કિંવદંતિ પ્રસિદ્ધ હી હૈ. અન્ય હિંદી-મરાઠી-કવિયોં કે ભી મહારાજ ને કેવલ આશ્રય હી નહીં દિયા, વરન્ અપને પૂજ્ય પિતા કરી તરફ “દૌલત પ્રભુ કે ચરણ ગહો હૈ” જૈસી રચના દ્વારા ઇસ મહારાષ્ટ્રીય સપૂત ને હિંદી-કાવ્ય-વાટિકા કે ભી અલંકૃત કરિયા ! આપકે હી આશ્રિત શિવ કવિકૃત ‘દૌલતબાગ-વિલાસ’ ગ્રંથ કરી પરિચય હમેં કરાના હૈ. હિંદી સાહિત્ય કે ઇતિહાસ મેં શિવ કવિ તથા ઉનકી રચના કરી તે ઉલ્લેખ પાયા જાતા હૈ, કિંતુ ઉનકે સમય તથા પુસ્તક કરી વિષયનિરૂપણ નહીં. પ્રાપ્ત પ્રતિ સંભવતઃ સ્વયં શિવ કવિજી કરી હી લિખી હુમ્મ આર મહારાજ દૌલતરાવ સાહબ કરી સેવા મેં ભેટ કરી હુમ્મ હૈ. ગ્વાલિયર કે વર્તમાન સુંદર વિસ્તૃત ઉદ્યાન કૃષ્ણબાગ કે સંસ્થાપક મહારાજ દૌલતરાવ હી થે. સ્વયં શિવ કવિ ને ગ્રંથ કે આરંભ મેં લિખા હૈ—

ઉપજન પ્રભુકો અતિ સુખદ, જનનત સખ સંસાર; યાતે ‘બાગ-વિલાસ’કો, કીન્હોં સરસ વિચાર.

ઇસ ઉલ્લેખ સે સંભવ હૈ કિ શિવ કવિ મહારાજ કે હિંદી-કવિયોં કે આશ્રય દેને કરી ખાત સુન કર, આપ વાપસે જાગીરદાર કે દ્વારા દરબાર મેં પહુંચા હો. ગ્રંથ કરી ભાષા આગરે કે આસપાસ કરી હૈ. મહારાજ દૌલતરાવ ને, સન્ ૧૮૧૦ મેં, ઉજ્જૈન કે બદલે ગ્વાલિયર કે રાજધાની બનાયા થા. રાજધાની બસને કે અનંતર ૫-૭ વર્ષોં મેં ઉદ્યાન કરી નીવ ડાલી ગમ્મ. અતઃ અનુ-માનતઃ સન્ ૧૮૧૭ ઔર સન્ ૧૮૨૭ (મહારાજ કરી મૃત્યુકાલ) કે બીચ મેં શિવ કવિ ને ઇસ ગ્રંથ કરી રચના કરી હોગી. કવિ ને અપને સ્વામી કરી વર્ણન યોં કરિયા હૈ—

કીર્તિ સખ જગ મેં કરત શિવ કો હરત કલેશ; આલીબહ સુજન પ્રભુ દૌલતરાવ નરેશ.

તિન શિવ કવિ સોં યોં કહોં, કીન્હૈ ‘બાગ-વિલાસ’; જમેં સ્વામી કરી રહે, કીર્તિ અમર પ્રકાશ.

પુસ્તક કરી વિષય નામ સે હી સ્પષ્ટ હૈ, ઔર વહ હમારે અનુભવી પૂર્વજોં કરી ખાસ ધરો-હર હૈ. અતઃ કહના ન હોગા કિ ઉસ ધરોહર કે દેખના-ભાલના વ પરખના ઉનકી સંતાન કરી મુખ્ય કર્તવ્ય હૈ. ઇસ છોટે-સે ગ્રંથ મેં કિતને ઉપયુક્ત વિષયોં કરી સમાવેશ કરિયા ગયા હૈ, યહ ખાત વિષયસૂચિ સે હી દેખતે જાનતી હૈં. દિશાભેદ, નિષેધ, વૃક્ષ, બાગ લગાને કરી શુભાશુભ આદિ ખાતોં કરી વિચાર કેવલ ભારતવર્ષ જૈસે અધ્યાત્મપ્રધાન દેશ મેં હી કરિયા જાતા હૈ;

અંગ્રેજી-માધ્યમ સે કૃષિશાસ્ત્ર શીખનેવાલે તો શાયદ ઇન ખાતોં કા મજાક ઉડાવે. દિશાભેદ કે વિષય મેં કવિ ને લિખા હૈ—

જો ધર કે પૂરખ દિશા, ખટ લાવે સુખ પાય; સકલ કામ પૂરણ કરે, દેઘ બિપતિ બહાય.
ધરતે દક્ષિણ લાઇએ, ઉમરી તો શુભ હોય; પીપર પશ્ચિમ અતિ સુખદ, વર્ણુત હૈ કવિ લોય.

નિષેધવૃક્ષ

ધર મેં કબહું ન લાઇએ, રાતે વૃક્ષન કોય; લાવે તાકો ફલ યહી, ધર કી વૃદ્ધિ ન હોય.
ખેરી ફેરિ દાડિમ કહો, ઔર બિજોરા જાન; કંજ, ઢાંક, કચનાર પુનિ, તથા લસોડા માન.
ધર કે નિકટ ન લાઇએ, વૃક્ષ કંડીલે ઝાર; જો લાવે તો શત્રુતે, લય ઉપજો નિરધાર.

બાગ લગાને કા શુભાશુભ

નિજ ગૃહ તે દક્ષિણ દિશા, અરુ અગ્નેય બખાન; પ્રથમ બાગ નહીં લાઇએ, લાએ દુઃખ કી ખાન.
પશ્ચિમ ઉત્તર પૂર્વ દિશ, કરિયે બાગ બિચાર; સુખ-સંપતિ નિશિ-દિન બઢે, કહત અંથ નિર્ધાર.

અનંતર કવિને ભૂમિ-પરીક્ષા, ભૂમિ-વર્ણન, નિષેધ ભૂમિ, શુભ ભૂમિ કા વર્ણન કરતે હુએ લિખા હૈ—
નીલી શુક કે પંખ-સી જહાં બિલ હોય અપાર; આમી વિષ કડુવી મહી, ત્યાગ કરો નિર્ધાર.

નીલી શુક કે પંખ-સી માખન-સી મૃદુ જાન; સેત શંખ પીત અતિ હોય સમાન પ્રમાન.

જલ નજીક જા ભૂમિ મેં તૃણ અંકુર હરિઆય; તામે વૃક્ષ લગાઇએ, પરમ સુખદ દર્સાય.

અનંતર સજલ ભૂમિ, નિરસ ભૂમિ ઔર સાધારણ ભૂમિ મેં લગાને કે વૃક્ષોં કે નામ લિખ-કર વૃક્ષોં કે જન્મવિધિ કે વિષય મેં લિખા હૈ—

તીન ભાંતિ કો જન્મ હૈ, સખ વૃક્ષન કો જાન, વનસ્પતિ ઇક દુમ દ્વિતીય, લતા ગુહ્ય લય માન.

જો વૃક્ષ બીજ સે હોતે હૈ, ઔર જો વૃક્ષ પેડ સે હોતે હૈ, ઉનકે નામ લે કર બીજ બોને કી કષ્ટ વિધિયોં કા વર્ણન કિયા હૈ. યથા—

ઔર સુતો જા ભૂમિ મેં, બીજ ન ઉપજો કોય, તાહિ દૂધ સોં સિંચિયે, યા ઉપાય સોં હોય.

ઘૃત ઔર બાયબિડંગ કી, તાહિ દીજીએ ધૂપ, પાંચ દિવસ યા વિધિ કરે, અંકુર કઢે અનૂપ.

બાગ મેં પ્રથમ જિન વૃક્ષોં કો લગાના આવશ્યક હૈ, ઉનકે વિષય મેં લિખા હૈ—

નીજૂ ચંપા સિરસ પુનિ, મહી કેરિ અશોક, નાગકેસરી પ્રથમ યહ, સુખદ કહત સખ લોગ;

અનંતર અંતર સે લગાને કે વૃક્ષ તથા પૂર્વદિશા કે વૃક્ષ કા વર્ણન કર કે વૃક્ષ સિંચને કી યુક્તિ લિખી હૈ. યથા—

નએ વૃક્ષ લે સિંચિયે, પ્રાત સમય સુખદાન; સદીં દૈ દિન લૌ રહેં, યહ થાલા પરિમાન;

ધાસ પાસ નહીં રાખિયે, વૃક્ષ બઢે સુખ પાય, ખાઈ દેય ખુદાય કર, કચારી મેંડ સવાય.

પૌદન કો પાલન કરે, પુત્ર સમાન વિચાર.

અનંતર બિજલી પડે હુએ વૃક્ષ કો ફિર સે ફરા કરને કી વિધિ તથા વિભિન્ન વૃક્ષોં કી પોષણ-વિધિયોં લિખી હૈ. યથા—

નારંગી બઝહર સુતો, ઇનકો યહી વિચાર; સિંચે સૂકર માંસ સે, બાઢે વૃક્ષ અપાર.

લીજૈ પીઠી ઉરદ કી, તામે નીર મિલાય; સિંચ આંવરે વૃક્ષ કો, બાઢે અતિ સરસાય.

ઘૃત, પય, પાની મિલય કરિ, સિંચે વૃક્ષ અતાર; બહુત ફલે ફૈલે અમિત, સમયા હોય અપાર.

બીટ લીજીએ મુર્ગ કી, ઔ મજલી કો માંસ; સિંચિય જલ મેં ઘોરિકૈ, ફલે વૃક્ષ અનયાસ.

તિલ, મુહલેટી સહિત પુનિ, મૃગમદ નીર મિલાય; બેરિ સિંચિયે મધુર ફલ, અતિ સુગંધ સરસાય.

ઇસ પ્રકાર અનેક પ્રકાર કે વૃક્ષોં કે પોષણ કી વિભિન્ન રીતિયોં બતલાઇ હૈ. વૃક્ષોં કે મહાસુગંધિત ફૂલને, સહી બેલિયોં કો ધૂપને ઔર સિંચને, સહી વૃક્ષોં કો એક હી પ્રકાર સે સિંચને, સખ વૃક્ષોં કા એક હી ઉપચાર, પૌદોં કી વિધિ, વૃક્ષોં કે નીરાગ હોને કી વિધિ આદિ કા વર્ણન કિયા હૈ. બારહોં માસ ફલ લગને કે વિષય મેં કવિ ને લિખા હૈ—

લીજિય મૂલ અકાલ કી, તાકો ક્વાય કરાય; તામે પુનિ મધુ ઘૃત સુખદ, સરસોં સરસ પિસાય.

ચર્ખાં સૂકર હિરણ કી, યે સખ દેય મિલાય; ફલે બારહોં માસ ફલ જો સિંચે યહિ માય.

વૃક્ષ ટેઠા હો કર પત્તે પીલે પડે'ં યા જડ મેં કીડે પડે', ઉસકા ઉપાય તથા વિના સમય ફૂલના, સૂખે વૃક્ષ કા હરા હો જના, ફલોં મેં ગુહલી ન પડના, ફલ મેં અનેક પ્રકાર કે સ્વાદ હોના, ફલ હમેશા હરે રહના, પકે ફલ બહુત દિન રહના, આમ મેં દ્રાક્ષ કા-સા સ્વાદ, બેરી કી બેલ ચલના, પૈઅંદી આદિ અનેક વૈજ્ઞાનિક શુભ શિવ કવિ ને અપને ગ્રંથ મેં બતાવે હૈં, જિનકા પ્રયોગ કર કે હમેં લાભ ઉઠાના ચાહિયે. અમેરિકા-જૈસે કૃષિપ્રધાન દેશોં કે વિદ્વાલયોં મેં તો પકે ફલ બહુત દિન રહને, ફલ હરે રહને આદિ વિષયોં કા ખાસ તૌરે સે અધ્યયન કરાયા જતા હૈં; પર હમારે શિવ કવિજી ને જૈસે કઇ સુગમ ઉપાય બતા કર સાગર કો ગાગર મેં ભર દિયા હૈ. સખસે અપૂર્વ બતા હૈ વૃક્ષોં કે કફ-વાત-પિત્ત રોગોં કે લક્ષણુ ઔર ઉપાય કા વર્ણન. સ્વનામધન્ય આચાર્ય જગદીશચંદ્ર વસુ મહોદય તો ભારતીય વૃક્ષ-શુવવાદ કો અપને અપૂર્વ અન્વેષણોં દ્વારા, પ્રત્યક્ષરૂપ મેં, સંસાર કે સમુખ ઉપસ્થિત કર હી ચૂકે હૈં; પર સૌ સત્રા સૌ વર્ષ પૂર્વ શિવ કવિજી કા તત્સંબંધી વિવેચન કરના અવશ્ય હી કુતૂહલારૂપ હૈ. ખાગ કે હી સાથ ખેતી કી ખાસ-ખાસ બાતોં-કહાં પર કુઆં ખોદને સે પાની નિકલેગા, ખાગ મેં તાલાબ બના કર ઉસમેં મછલિયાં રખને કે લિયે મચ્છાલયોં કા વર્ણન-આદિ સૈંકડોં અન્ય ઉપયુક્ત વિષયોં કા લી ગ્રંથ મેં સમાવેશ કિયા ગયા હૈ. ઇસ પુસ્તક મેં વર્ણિત ઉપાયોં કે લિયે પ્રયોગશાલાએ ખોદના ઔર અનુભવ પ્રકાશિત કરના આવશ્યક હૈ. માલવા તથા તવરધાર-જિલ્લે કે કુછ ગ્રામોં મેં દરયાફત કરને પર હમને ગ્રંથ કે કઈ નુસ્ખે સહી પાવે. આજ બી ગ્રામીણ જનતા ઉ-હેં ઉપયોગ મેં લાતી હૈ. અતઃ ગ્રંથ કી ઉપયોગિતા કે દેખતે હુએ ઇસકા શિક્ષા-વિભાગ મેં પદાયા જના આવશ્યક પ્રતીત હોતા હૈ. અસ્તુ.

વૃક્ષ કે નિદાન-ચિકિત્સા કે વિષય મેં લિખા ગયા હૈ—

જે મનુષ્ય કેરોગ હૈં, તે વૃક્ષન કે જનન; અરુ સખ કફ-પિત્ત-વાયુ કી, પ્રકૃતિ ત્રિબિધ પહચાન. શાખા દલ જા વૃક્ષ કે, ચિકને ઉજ્જવલ ફૂલ; ગોલ હોય લપટે લતા, જનો કફ કો મૂલ. ધૂપ સહે ના પીત હો, ડાર પાત ગિર જાય; અરિત ફલે ફલ પકે કૃશ, પિત્ત પ્રકૃતિ યહ લાય. સૂખો દીરઘ પાતરો, રુખો નીંદન હોય, જોર નહીં ફલ ના લગે, વાયુ પ્રકૃતિ હૈ સોય.

ઔષધિ-ઉપાય કે વિષય મેં લિખા હૈ—

ઘૂત અમલી અરુ લોન સોં, જે સિંચે સુખદાન; દૂર કરે કફ-દોષ કો, કહત ગ્રંથ પરમાન. ખાકસ કફ કસાય જે, તિનકો કાઢો કાઢિ; સિંચે યા વિધિ વૃક્ષ કો, નસે પિત્ત કી બાદી.

અનંતર હરે, નીલે, લાલ રંગ કી કપાસ પૈદા કરને કી યુક્તિ બતા કર વિના સમય ફૂલ પૈદા કરને કી યુક્તિ બતાઈ હૈ—

ગાંડે કે રસ મેં મિલે, પીસ ખિલાઇકંદ; જિહિ સિંચે ફૂલ કે, અસમય કરે અનંદ.

વૃક્ષ કે અસમય ફૂલને ઔર ફલ મેં ગુહલી ન પડને કે વિષય મેં લિખા હૈ—

સિલખલ ગોખર ગાય કો, સરસોં ખાયખિડંગ; ગાંડે કે રસ મેં સખે, પીસ કરો છક સંગ. સખ વૃક્ષન કે મૂલ કો, તાકો સિંચ સુજન; અસમય ફલ લાજે તખે, અતિ સુગંધ કી ખાન. મુંહલેટી મિશ્રી બહુરિ મહુઆ ફૂટી ખખાન; ઇનમૈં ગોલા બાંધિ કે જર મેં ધરે સુજન. તાકે ઉપર લાઇએ, વૃક્ષ પરમ સુખ ખાસ; બહુત ફલે સુખ અતિ બઢે, ગુહલી બઢે ન તાસ.

ફલ હરે રહને કે વિષય મેં કવિ ને કઈ યુક્તિયોં બતાલાઇ હૈ. એક યુક્તિ યહ હૈ—

બકરા મારો તુરત કો, તા કાંધે કો ચર્મ; વૃક્ષ શાખ મેં બાંધિએ, ફલ ન પકે યહ ચર્મ.

પકે ફલ બહુત દિન રહને કી વિધિ—

મધુ ખિડંગ અરુ દૂધ કો, લેપ કરે તિહિ કાલ; દર્ભ ખાલ લે વૃક્ષ કી, શાખા બાંધો હાલ.

સિંચે જલ અરુ દૂધ સોં, તો જૈસી વિધિ હોય; વાકેં ફલ બહુ દિન રહેં, મહિ મેં પરે ન કોય.

જલ્દી વૃક્ષ હોને, વૃક્ષ અધિક ફૂલને, જલ્દી ફલ લગને આદિ કે સાંચ હી ખેત મેં શુભા-શુભ વૃક્ષ લગાને કી વિધિ બતાઇ હૈ—

ખટ લગાઇએ ખેત મેં, જૌ કી વૃદ્ધિ હોય; મહુઆ તે ગેહૂ બઢે, યહ જનો સખ કોય.

ઉદ્ધ વૃદ્ધિ જામુન કરે, સિરસ મૂંગ સરસાય; છકુર ખૈર લગાઈએ, ઇન સોં પડે અકાલ.

અર્જુન જલ ખરસાઈ કે કરે પ્રજા પ્રતિપાલ.

અનંતર નીખૂ, અનાર, સીતાદેવ, અંગૂર કે સિંચને કા સમય ખતા કર ગુલાખ કે વિષય મેં લિખા હૈ—

જલ દે અશ્વિન માસ મેં, પુનિ સુનિ લેઉજવાખ; પૂસ-માસ મેં કલમ કર, સિંચો સરસ ગુલાખ.

આવે કલ્પી ગુલાખ મેં, તખ વો સુનો વિધાન; કૃષ્ણ-પક્ષ ભરિ માધ મેં, નીર ન દીજૈ જન.

પ્રસિદ્ધ અમેરિકન વનસ્પતિ-શાસ્ત્રજ્ઞ શ્રીયુત છુરખંક મહાશય કી તરહ હમારે શિવ મહા-કવિ ને ભી પૈખંદી કી અનેક યુક્તિયોં ખતાઈ હૈં. પૈખંદી કા સમય, ઉસકી યુક્તિયોં ઔર એક હી જિગર કે વિલિનન વૃક્ષોં કા ખડા અનુકાં વર્ણન કિયા હૈ. યથા—

ખટ, ઉમર, સહતૂત પુનિ, સુનિ લીજૈ અંછર; જિગર એક ઇન ચાર કો, કહત સયૈ મતિધીર.

એક વૃક્ષ ઇન ચાર કો, પૈખંદ કરિકે હોય, મનમાને દ્વે-તીન કરિ, કહત સયાને હોય.

કઈ પૈખંદી ફૂલ-જાતિ કે ભી નામ ખતલાયે હૈં. અનંતર કવિજી ને કૃપ-પરીક્ષા કી કઈ યુક્તિયોં ખતલાઈ હૈં. યથા—

જો કહુ નિર્જલ ભૂમિ મેં, ઉપજે દેખે એત; તાકે પશ્ચિમ ખોદિએ, ડેઠ પુરુષ જલ દેત;

પીલી માટી કહે જહં, પીલે મેંડક હોય; આધ પુરુષ પર જલ કંદે, યહ નિશ્ચય કર લોય. ૪૦

કૃપ-ખનન કી દિશા

કૃપ કરે નૈઋત્ય તો આલક ખચે ન કોય; x x x x x

કૃપ ગાંવ કી અગ્નિ દિશિ, ખોદે તો યહ જન; દુઃખ પાયે ચરુ ગાંવ કો, અતિ ભય હોય નિદાન.

કવિ ને વૃક્ષોં વ ફૂલોં કી જાતિ કે વિષય મેં ભી ખડા વિસ્તૃત વર્ણન કિયા હૈ. વાટિકા-વિધાન કે વિષય મેં ભી કઈ અનૂકી ખાતેં વૈજ્ઞાનિક ઢંગ સે લિખી હૈં. આગ કે મધ્ય મેં તાલાખ, તાલાખ કે ખીચ મેં મહલ, ઉસકે આસપાસ ખડુલ ઔર સર વૃક્ષ, રંગ-ખિરંગે મચ્છ, અનેક ભાંતિ કે પક્ષી આદિ કા સંગ્રહ કરને કી સૂચના કી હૈ. અંત મેં શિવ કવિજી ને લિખા હૈ—

‘દોલતખાગ-વિલાસ’ કો, પડે સુનૈ ચિત્ત લાય, સો નર ખાગ-વિચાર મેં, અતિ પ્રખીન દરસાય.

‘દોલતખાગ-વિલાસ’ કા વર્ણન યહીં પર સમાપ્ત હોતા હૈ.

ઉક્ત ગ્રંથ ઉપલબ્ધ હો જાને પર હમેં, અપને સંશોધન મેં, ઇસી વિષય કે દો ઔર અપ્રકાશિત સંસ્કૃત-ગ્રંથ ઉપલબ્ધ હુએ હૈં. એક કા નામ હૈ—‘વૃક્ષદોહ.’ ઇસકી અહુત સી ખાતેં ‘ખાગ-વિલાસ’ સે મિલતી-જુલતી હૈં. કુછ ખાતેં ‘વૃક્ષદોહ’ મેં અધિક હૈં, કુછ ‘દોલત-ખાગ વિલાસ’ મેં. દુસરે ગ્રંથ કા નામ હૈ ‘ઉપવન-વિનોદ’ જો હાલ હી મરાઠી મેં પ્રકાશિત હો ચૂકા હૈ. ઇસ ગ્રંથ મેં ભી ખડે અનુકે પ્રયોગોં કા વર્ણન કિયા ગયા હૈ. ભારતવર્ષ કૃષિ-પ્રધાન દેશ હૈ. અતઃ જૈસા કિ ઉપર કહા જ ચૂકા હૈ, હમારી પૂર્વપરંપરા કો ખતલાનેવાલે એસે ગ્રંથોં કા જિતના ભી અધિક પ્રચાર હો, ઉતના હી અચ્છા હૈ.

અંત મેં એક ખાત કા ઉલ્લેખ કર દેના આવશ્યક હૈ. ઉક્ત ‘ખાગ-વિલાસ’-ગ્રંથ હમેં, ગ્વાલિયર-નરેશ કૈલાસવાસી મહારાજ માધવરાવ શિંદે કે નિકટ સહવાસ મેં રહને કા સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત હોને કે સમય, મહારાજ કી કૃપા સે હી, ઉપલબ્ધ દુઆ થા. વહ કબી કા પ્રકાશિત હો ગયા હોતા; પર હમારે દુર્ભાગ્ય સે ઉસકી મૂલ-પ્રતિ કો, ઉસકી પ્રતિલિપિ-સહિત, એક વિમલ-કાંતિ મુખોપાધ્યાય-નામક ખંગાલી નવયુવક-જો હમારે પાસ લેખન ઔર સંપાદન-કાર્ય સીખતા થા—અન્યાન્ય અમૂલ્ય ઐતિહાસિક સામગ્રી-સમેત હમારે સંગ્રહ સે ચૂરા કર કલકત્તે ચલા ગયા; કિંતુ અખ ઉક્ત ગ્રંથ શીઘ્ર હી પ્રકાશિત હો જાયગા.

(માર્ગશીર્ષ-૧૯૮૫ના “માધુરી” માં લેખકઃ-શ્રી. ભારકર રામચંદ્ર ભાલેરાવ)

નોંધઃ—આ લેખમાં જો હિંસાત્મક તામસી ઉપાયો આવે છ, તે સાત્ત્વિકજનો માટે તો અનુચિતજ છે.

લિશુ-અખંડાનંદ

૧૮૦-સાહિત્યસેવા વિષે જાણવા જેવા વિચારો

સાહિત્ય એ સાધન છે, સાધ્ય નથી.

હું સાહિત્યસેવી નથી, સાહિત્યોપાસક પણ નથી, સાહિત્યપ્રેમી જરૂર છું. મેં સાહિત્યનો આસ્વાદ લીધો છે, એની અસર મારાપર થઇ છે. મેં જોયું છે કે, સાહિત્ય બુદ્ધિને પ્રગટ્ત કરે છે, લાગણીઓને સૂક્ષ્મ બનાવે છે, અનુભવને પીંજીને વિશદ કરે છે, ધર્મબુદ્ધિને જાગ્રત કરે છે, હૃદયની વેદના વ્યક્ત કરે છે, સમભાવ કેળવે છે અને આનંદને સ્થાયી કરે છે. એટલે સાહિત્યપ્રત્યે મારા મનમાં આદર છે; પણ મેં મારી નિષ્ઠા સાહિત્યને અર્પણ કરી નથી, સાહિત્યને હું મારી ઇષ્ટદેવતા ગણતો નથી. સાહિત્યને સાધનતરીકેજ સ્વીકારું છું; અને એ સાધનતરીકેજ રહે એમ—મને માફ કરશો તો કહું કે—ઈચ્છું પણ છું. તુલસીદાસના મનમાં હનુમાનપ્રત્યે આદર હતો, પણ એની નિષ્ઠા તો શ્રીરામચંદ્ર પ્રત્યેજ હતી. તેવી રીતે આપણી ઉપાસના જીવનની જ હોય. સાહિત્ય એ જીવનરૂપી પ્રભુની સેવા કરનાર અનન્યનિષ્ઠ ભક્તને ઠેકાણે શોભે. છતાં એ જ્યારે પોતાનીજ ઉપાસના શરૂ કરે છે, ત્યારે એ પોતાનો ધર્મ ભૂલી જાય છે. માણસ પોતાનાજ સુખનો વિચાર કરે, પોતાનીજ સગવડો શોધવા પાછળ પોતાની બુદ્ધિ ખર્ચી નાખે અને પોતાના આનંદમાંજ પોતે રમમાણ થાય; ત્યારે જેમ તેનો જીવનવિકાસ અટકે છે અને તેનામાં વિકૃતિ પેદા થાય છે, તેવી રીતે સાહિત્યનું પણ છે. સાહિત્યને ખાતર સાહિત્ય જ્યારે પેદા થાય છે, એટલે કે લોકો જ્યારે સાહિત્યની કેવળ સાહિત્યતરીકેજ ઉપાસના કરે છે, ત્યારે શરૂઆતમાં તો એ બધું રૂપાળું થાય છે—વધારે આકર્ષક થાય છે. એની જૂની પુણ્યાઇ ખૂટે નહિ લાંસુધી એનો ભારે વિકાસ થતો હોય એમ પણ લાગે, પણ એ નિઃસત્ત્વ થતું જાય છે. સાહિત્યને એનું પોષણ સાહિત્યમાંથી નહિ પણ જીવનમાંથી, માણસના પુરુષાર્થમાંથી મળવું જોઈએ. સાહિત્યમાંથીજ પોષણ મેળવનાર સાહિત્ય કૃત્રિમ છે, તે આપણને આગળ ન લઇ જઇ શકે.

સાહિત્ય એટલે શું ?

એવા કંઈક સંકુચિત અથવા આકરા-વિચારો ધરાવતો હેવાથી કેવળ સાહિત્યના ઉપાસકો-થી હું ડરું છું. તેમનો દેવ જૂદો છે, મારો દેવ જૂદો છે; પણ સાહિત્યોપાસક બહુ ઉદાર છે. હું સાહિત્યોપાસક નથી, છતાં તેઓ સ્વીકારે છે. ‘અવિધિપૂર્વકમ્’ ભલે હોય, પણ હું સાહિત્યનીજ ઉપાસના કરું છું, કેમકે હું ‘શ્રદ્ધયાન્વિત’ છું એટલેજ સાહિત્ય વિષેના મારા કેટલાક વિચારો આપની સમક્ષ રજૂ કરવાની ઘૃષ્ટતા કરું છું. આપ સૌની ઉદારતાપર મારો વિશ્વાસ છે.

માણસના વિચારો, ભાવનાઓ, લાગણીઓ અથવા લાગણીપ્રધાન અનુભવો ખીન્ન આગળ અસરકારક રીતે વ્યક્ત કરવાની શક્તિ જે વસ્તુમાં છે તે સાહિત્ય, એ મારા પૂરતી સાહિત્યની વ્યાખ્યા છે. તાર્કિકો એક ક્ષણમાં એને પીંખી શકે એમ છે, એ હું જાણું છું; પણ અપૂર્ણ માણસે કરેલી વ્યાખ્યાઓ અપૂર્ણ હોય તો એમાં નવાઇ શી ? જેનામાં લાગણીઓપર અનાયાસે અસર પાડવાની શક્તિ છે તે સાહિત્ય. ચેપીપણું સાહિત્યનો પ્રધાન ગુણ છે.

સાહિત્યની શુદ્ધિ

એ અસર સારી પણ હોય અને નકારી પણ હોય. લાગણીઓ એ મનુષ્યજીવનનું લગભગ સર્વસ્વ હોવાથી એમના પર જે વસ્તુની અસર થાય છે તે વસ્તુ તરફ આપણે બેદરકાર રહે પાલવે એમ નથી. હવા, પાણી, ખોરાક વગેરે શુદ્ધ રાખવાનો આપણે જેમ આગ્રહ રાખીએ છીએ અથવા રાખવો જોઈએ તેમ, અને તેથીયે વધારે સાહિત્યની શુદ્ધિ વિષે આપણો આગ્રહ હોવો જોઈએ. શિયળની જેમ જ્યાં સાહિત્યને સમવાય છે ત્યાં જીવન પવિત્ર, પ્રસન્ન અને પુરુષાર્થી થવાનુંજ. ઉચ્ચશુદ્ધિ, જોડણીની શુદ્ધિ, વ્યાકરણશુદ્ધિ વગેરે પ્રાથમિક વસ્તુથી માંડીને સાહિત્યના એક એક અંગ-પ્રત્યંગમાં શુદ્ધિનો આગ્રહ હોવો જોઈએ, માત્ર એમાં કૃત્રિમતા ન આવે, વરણ-ગીપણું ન આવે, દંભ ન આવે, કર્મકાંડ ન આવે.

નિર્વ્યાજ, મુગ્ધતા એ શુદ્ધિનું એક પાસું છે અને સંસ્કારિતા એ બીજું પાસું છે. બંને રીતે શુદ્ધ જળવાય, પણ બે આપણે શિથિલતાનાજ હિમાયતી થઈ જઈશું અને બે દરેક જાતની વિકૃતિને પણ દરગુજર કરવા આપણે તૈયાર થઈ જઈશું; બે સામાજિક જીવનમાં સદાચારનો તેમજ સાહિત્યમાં શુદ્ધિનો જે કોઈ થોડો પણ આગ્રહ રાખે તેની સામે કકળાણ મચાવીને એને ટેકાણે પાડવાનો પ્રયત્ન કરીશું; તો તેથી સમાજનું પારાવાર નુકસાન થવાનું છે. સામાજિક જીવનમાં શું કે સાહિત્યમાં શું, શુદ્ધિ જળવવાની જવાબદારી વિશિષ્ટ-શ્રેષ્ઠ વર્ગનીજ હોય છે. પોલિસો-દ્વારા કે ફોર્ટોદ્વારા સામાજિક સદાચારનો સર્વોચ્ચ આદર્શ ટકાવવાનો નથી, તેમ સાહિત્યનું પણ છે. સમાજના સ્વાભાવિક આગેવાનો જ્યારે શિથિલ થાય છે, ભરી થાય છે અથવા ઉદાસીન થાય છે, ત્યારે સમાજને બચાવનાર કોઈ પણ શક્તિ રહેતી નથી.

એ ખરું છે કે, સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ હંમેશાં સમાજસેવાને અંગેજ થાય છે, એમ નથી. માનસિક આનંદ, સમાધાન, મુંઝવણ અથવા વ્યથા પ્રગટ કરવાની, શબ્દબદ્ધ કરવાની, માણસમાં જે સહજ વૃત્તિ છે, તેમાંથી સાહિત્યનો ઉદ્ભવ છે. સંગીતની પેઠે સાહિત્યનો આનંદ પણ માણસ એકલો એકલો લઈ શકે છે; છતાં વાગ્વ્યાપાર એ સામાજિક જીવનને અંગે છે. સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ મુખ્યત્વે પોતાના લાગણીપ્રધાન મનન અથવા ઉદ્ગારને બીજામાં સંક્રાંત કરવાની ઇચ્છાથી થાય છે, તેથી સાહિત્ય એ મુખ્યત્વે સામાજિક વસ્તુ છે, એમ કહી શકાય. જીવનની બધીજ સારી વસ્તુની માફક સાહિત્ય આત્મનેપદી પણ છે અને પરસ્પૃષ્ટી પણ છે. માણસના સર્વોચ્ચ સદ્ગુણો એના સામાજિક જીવનમાંથી ઉદ્ભવે છે. અન્યનિરપેક્ષ મોક્ષેચ્છા પણ આત્મોપમ્ન્ય માટેજ છે; એટલે કે એનાં શરૂઆત અને અંત સામાજિક જીવનની કૃતાર્થતા સાથેજ છે. સાહિત્યવિષે પણ એમજ કહી શકાય. ગાયન સાથે જેમ તંબુરાનો ધ્વનિ તાન પૂર્ણ કરે છે, તેમ સાહિત્યના વિસ્તારમાં પ્રજ્ઞહિત પ્રજ્ઞકલ્યાણનો સૂર કાયમ રહેવો જોઈએ. જે કંઈ એનાથી વિસંવાદી હોય તે સંગીત નથી; પણ કોલાહલ છે. તે સાહિત્ય નથી, પણ માનસિક ઝેર છે.

સાહિત્યનું વ્યક્તિત્વ

એક વાર હિંદુસ્થાનના ઐતિહાસિક પુરુષોની યાદીમાં મેં ભગવદ્ગીતાનું નામ પણ ઉમેર્યું હતું. જેના વ્યક્તિત્વની છાપ સમાજ ઉપર જૂદે જૂદે વખતે જૂદી જૂદી રીતે પડે છે અને તેથી જેના જીવંતપણાનો અનુભવ હંમેશાં થાય છે તે વ્યક્તિ અથવા પુરુષ; એવી વ્યાખ્યા કરીએ તો ભગવદ્ગીતાને રાષ્ટ્રપુરુષ કહેવામાં ઔચિત્યનો ભંગ નથી, એમ માની શકાય. સાહિત્યવિષે પણ એમજ છે. સાહિત્ય એક યા બીજી રીતે સામર્થ્ય પ્રકટ કરનાર વ્યક્તિનું હૃદયસર્વસ્વ હોવાથી વ્યક્તિની અસર જેવી એની પણ અસર હોય છે. પ્રભુ, મિત્ર અથવા કાન્ટા સાથે સાહિત્યને સર-ખાવનાર સાહિત્યાચાર્ય એજ વસ્તુ જૂદી રીતે કહી છે. પ્રભુને ટેકાણે આપણે આજે 'ગુરુ' શબ્દ વધારે પસંદ કરીએ. ગુરુ, મિત્ર અને જીવનસહચરી-ત્રણે સંબંધ પવિત્ર છે, ઉદાત્ત છે. સાહિત્યનું ઈશ્વર એવુંજ હોવું જોઈએ.

સામાજિક વ્યવહારમાં આપણે ગમે તે માણસને ઘરમાં પેસવા નથી દેતા. ચોર, શક, પીશુન, ભુજંગની કોટિના લોકોને આપણે ઉમરાની અંદર પગ મૂકવા નથી દેતા. સાહિત્ય ઉપર પણ આપણી એવી ચોકી હોવી જોઈએ; અને તે આપણી પોતાનીજ હોવી જોઈએ. અપવિત્ર માણસ ગમે તેટલો વિવેકી હોય તોપણ જેમ આપણાં છોકરાં જોડે આપણે તેને છૂટથી લગવા નથી દેતા, તેમજ પાપાચરણને ઉત્તેજન આપનારા સાહિત્યને પણ આપણે આપણા ઘરમાં પેસવા ન દેવું જોઈએ; અને ધરખહારના વ્યવહારમાં જ્યાં બધી જાતના લોકો જોડે સંબંધ પડે છે, ત્યાં ભલા-ખૂરાને પારખવાની કળા જેમ આપણે આપણાં બાળકોને અર્પણ કરીએ છીએ અને અતિ પ્રસંગી માણસને દૂર રાખવાનું શીખવીએ છીએ, તેમ સાહિત્યમાં પણ દુષ્ટ સાહિત્યના હાવભાવમાં ન ફસાતાં તેને દૂર રાખવાનું બાળકોને શીખવવું જોઈએ.

આજનો પવન

પણ આજનો પવન એ જાતનો નથી એ હું જાણું છું. શિષ્ટાચારની જૂની વાડો તોડવા-

નોજ પ્રયત્ન આપણે કરતા આવ્યા છીએ. એને ઠેકાણે નવા આદર્શની નવી મર્યાદાઓ તૈયાર કરવાનું આપણને સૂઝતું નથી. કૃત્રિમ કે યાંત્રિક વાડોની હિમાયત હું પણ નથી કરતો, પણ સમાજહૃદયમાં કાંઈક આદર્શ તો હોવો જોઈએ; અને એ આદર્શ જળવવાનો આગ્રહ રાખનાર સમાજધુરીણો પણ જોઈએ છે. તેઓ જો પોતાનું આ સ્વભાવસિદ્ધ કર્મ છોડી દે તો સંસ્કૃતિ શી રીતે ટકે? સંસ્કૃતિ એ સમગ્રીના દેવતાની પેઠે પવન ચાલે ત્યાંસુધીજ ટકનારી વસ્તુ છે. પુરુષાર્થ અને જગૃતિની ચોક્કસ વગર એક સંસ્કૃતિ ટકી નથી. સંસ્કૃતિને કુદરત ઉપર નજ છોડી શકાય; પણ આજે તો આપણે સામાજિક અરાજકજન જાણે પસંદ કરતા હોઈએ એમ લાગે છે. જૂની વ્યવસ્થા ટકી નજ શકે એ દેખીતી વાત છે, ન ટકવી જોઈએ; પણ જૂનીને ઠેકાણે નવી વ્યવસ્થા રચવા જેટલું પ્રાણજનક પણ આપણા સમાજમાં હોવું જોઈએ.

કેવો અંકુશ

કાયદાના અંકુશની વાતો હું નથી કરતો. સાહિત્ય ઉપર કાયદાનો અંકુશ ઓછામાં ઓછો હોવો જોઈએ એમજ હું માનું છું. સદાચારની સર્વોચ્ચ કોટિનો વિચાર કરીને કાયદો ચાલતો નથી. કાયદાની આંખો સ્થૂળ હોય છે, જડ હોય છે અને એના ઉપાયો અસંસ્કારી હોય છે. સાહિત્ય ઉપર અંકુશ હોવો જોઈએ લોકમતનો. લોકમતનો એટલે સંસ્કારી, ઉદાર, ચારિત્રવત્સલ સમાજધુરીણોનો. આખું કશું કરવાને આજનો સમાજ તૈયાર નથી એ હું નથી જાણતો એમ નથી; પણ સમાજ એથી પોતાનુંજ નુકસાન કરે છે, એમ કહ્યા વગર છૂટકો નથી. **नैको मुनिर्यस्य वचः प्रमाणम्।** એ દલીલ તમે આપણે તમામ મર્યાદાઓનો છેદ તો ઉડાડવો નથી ને?

સાહિત્ય એ કળાનોજ એક વિભાગ છે. એટલે કળાના નિયમો એને પણ લાગુ પાડીએ છીએ. કળા માટેજ કળા છે, કળા બાહ્ય કોઈ વસ્તુનો અંકુશ સ્વીકારે નહિ, એમ કહેનારા કેવળ કળાવાદીઓ નીતિના અંકુશની હમેશાં ઠેકડી કરતા આવ્યા છે. **‘स्वात्मनी एव समाप्त महिमा’** એવી એ કેવળ કળા જોતજોતામાં નિર્ગર્ભ સ્વાર્થી બની જાય છે. અને સ્વાર્થ સાથે સત્વ ક્યારે ટક્યું છે? ‘આર્ટ ફોર આર્ટ’ સેધક ની પરિણતિ “આર્ટ ફોર આર્ટિસ્ટ્સ સેધક” માં છે.

કળા અને સાહિત્ય

કળાએ નીતિનો અંકુશ સ્વીકારવોજ જોઈએ એવો મારો આગ્રહ નથી; પણ એનું કારણ જૂદું છે. સાહિત્ય પાસે પોતાનું ગાંભીર્ય, પ્રસન્નતા અને પવિત્રતા કેમ ન હોય? વિનોદ એ કંઈ આ ત્રણેનો વિરોધી નથી. ઉત્કૃષ્ટ વિનોદ આ ત્રણેને ઉચ્ચ કોટિએ પહોંચાડી ખતાવી શકે છે.

સાહિત્ય જો સ્વધર્મ પાળે તો એને નીતિનો અંકુશ સ્વીકારવો ન પડે. સાહિત્ય જ્યારે હીન અભિરુચિ અને કલાશત્રુ વિલાસિતાના પીઠામાં જમને પડે છે, ત્યારેજ નીતિને લાચારીથી એને ત્યાંથી ઉઠાડી ઘેર આણવી પડે છે. સદાચારી અને સ્વયંશાસિત નાગરિકોને નગરરક્ષકોથી ખેંચીવાનું કારણ રહેતુંજ નથી.

પણ કળા અને સાહિત્ય એકજ વસ્તુ નથી. સુંદરતા એ સાહિત્યનું ભૂષણ છે, પણ સાહિત્યનું સર્વસ્વ નથી. સાહિત્યનું સર્વસ્વ-સાહિત્યનો પ્રાણ એ ઓજસ્વિતા છે, વિક્રમશીલતા છે, સત્ત્વશ્રદ્ધિ છે. જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પૌરુષ વધારવામાંજ સાહિત્યની ઉન્નતિ રહેલી છે.

શું વિષયસેવન સમાજમાં એટલું ક્ષીણ થઈ ગયું છે કે વિલાસપ્રેરક સાહિત્યદ્વારા તેને ઉત્તેજન આપવાની જરૂર હોય? સમાજની જેમ સાહિત્યને પણ દેહધારીના નિયમોને વશ થઈને ઉચ્ચાવચ રિથિતિઓ ભોગવવી પડે છે. જ્યારે સમાજનો સંપૂર્ણ ઉત્કર્ષ થઈ ચૂક્યો હોય, તેને અંજો આવતી સમૃદ્ધિનો પણ થાક ચઢ્યો હોય, તે વખતે ભલે સમાજ વિલાસિતામાં ડૂબી સર્વસ્વ ખોવા તૈયાર થઈ જાય; પણ જ્યારે પતિત સમાજ માણસગતિ ઉપર આવતી બધીજ આપત્તિઓનું દુર્ઘેવી સંગ્રહસ્થાન બન્યો હોય, કરોડો ભૂખે નહિ તો નિરાશાથી પીડાતાં હોય, પુરુષાર્થની જ્યાં ત્યાં ઓટજ દેખાતી હોય અને અજ્ઞાન યોમાસાની કાળી રાત જેવું ઓમેર ફેલાયું હોય, એવે વખતે તો હૃદયની દુર્બળતા વધારનાર, નામદ વાસનાઓને રૂપાળી કરી ખતાવનાર અને અનેક હીન વૃત્તિઓનો બચાવ કરનાર હત્યાઈ સાહિત્ય પેદા ન કરીએ. ચઢતા પહેલાંજ પડવાની તૈયારી કેવી?

સિંહાસનબત્રીસી અને મઝા પચીસીના વાતાવરણમાંથી આપણે માંડ ઉગ્યા છીએ તો એજ વાતાવરણની સુધરેલી અને ઠાવકી આવૃત્તિઓ કાઢીને શું આપણે ચઢી શકવાના હતા? દુર્યોધનું કહેવર રૂપાણું હોય, તેનો પોપાક પ્રતિષ્ઠિત હોય, એટલા પરથી તે ઓછો મારક નથી થતો, બલ્કે વધારેજ થાય છે.

આધુનિક સાહિત્યની કૃપણતા

આપણી સમાજવ્યવસ્થાની સુંદરતા ગમે તેટલી વર્ણવીએ, પણ આજે તેમાં એક ખામી તો સ્પષ્ટ દેખાય છે. એક જમાનામાં આપણે બધું સંસ્કૃતમાંજ લખતા, તેથી આપણા પ્રૌઢ અને લલિત વિચારો સામાન્ય સમાજને દુષ્પ્રાપ્ય થયા હતા; પણ તે વખતે સંતકવિઓ અને કથાકીર્તનકારો એ બધો કિંમતી માલ પોતાના ગળ પ્રમાણે સ્વભાષાની પુટકર દુકનોમાં સરતે ભાવે વેચતા. મેગલ સમયમાં ઉર્દૂની પ્રતિષ્ઠા વધી અને આરબી, ફારસી ભાષાઓમાંથી કવિઓને પ્રેરણા મળવા લાગી. અંગ્રેજી જમાનો શરૂ થયો અને આપણો બધો ગાનસિક ખોરાક અંગ્રેજીમાંથી આપણને લેવાની ટેવ પડી. એની સારી-માઠી અસર આપણી મનોરચના પર પડી છે; સાહિત્ય ઉપર તો પડીજ છે. આજકાલનાં આપણાં છાપાં અને માસિકો નવા જમાનાના વિચારો છૂટક ભાવે વેચવાનું કામ કરવા લાગ્યાં છે; પણ આ ત્રણે યુગમાં ગરીબવર્ગને માટે, ખેડૂતો અને મજૂરોને માટે, સ્ત્રીઓ માટે અને બાળકો માટે વિશેષ પ્રયાસ થયો નથી. અશિક્ષિત સમાજમાં પણ સામાજિક પ્રાણ કેટલુંક સાહિત્ય પેદા કરે છે. આપણા સંસ્કારી દેશમાં સાધુ-સંતોની કૃપાથી તેમાં અમુક ઉમેરો થયો તેથી આશ્ચર્ય પામવાનું કારણ નથી; પણ આપણે મુખ્યત્વે મધ્યમવર્ગનાજ હમેશા વિચાર કરતા આવ્યા છીએ. ગરીબ લોકોનું જીવન શાંતિમય, આશામય અને સંસ્કારમય કરવાની ધાર્મિક દ્રશ્ય આપણી છે, એ આપણે ભૂલ્યા છીએ. ધૂમકેતુ કે દિરેક જેવા લેખકોની મુઠ્ઠી બે મુઠ્ઠી વાર્તાઓ છોડી દહાડે તો આપણી વાર્તાઓ અને નવલકથાઓમાં ગરીબોના કરુણ કાવ્યમય જીવનનો વિચાર સરખો નથી હોતો. પુરાણકારોએ જેમ અમૃત, અપ્સરા અને અદ્વિદ્યાવાળું સ્વર્ગ કંદ્યું, તેમ આજના નવલકથાકારો વકીલ, ઍરિસ્ટર થયેલો, વિલાયત જઈ આવેલો અથવા મૃત્યુપત્રથી જેને ખૂબ પૈસા મળ્યા છે એવો કોઈ નવરો માણસ કંપે છે; અને એના આત્મનિસંતુષ્ટ એવા નિરર્થક જીવનનો વિસ્તાર વર્ણવે છે. જાતિભેદ આપણા મનોરથોમાં પણ એટલો બધો વ્યાપી ગયેલો છે કે મધ્યમ વર્ગ બહારની દુનિયા આપણે જોઈ શકતા નથી. સાવ ગરીબ લોકોનું જીવન આપણને દયાપાત્ર-પણ રહસ્યશૂન્ય લાગે છે. ઈસપના પેલા સાબરની પેઠે આપણે માથાપરનાં શિંગડાના અભિમાનમાં દૂબળા-પાતળા પગનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા છીએ. અથવા તિરસ્કાર જેટલુંયે ધ્યાન એમના તરફ આપતા નથી. કર્મ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તનો આશ્રય લઈ આપણે આપણો અનાથદ્રોહ ઢાંકીએ છીએ. અનાથોની સેવા તો કેરે રહી, એમનું સ્મરણ સરખુંયે આપણે નથી કરતા. અંગ્રેજ કવિ હૂડના 'સોન્ગ ઓફ ધી સ્પિરિટ' ને તોલે આવે એવું મૌલિક કાવ્ય આજના જમાનાના સાક્ષરોમાંથી કોઈએ લખ્યું છે? ઈસપના સાબરની જે ગતિ થઈ એજ ગતિ આપણી હમેશાં થતી આવી છે અને હવે તો વિનાશ થવા ખેઠો છે. આપણું લોકપ્રિય સાહિત્ય આપણી સામાજિક સ્થિતિ સૂચવે છે. હવે હોય તોજ હોડે આવે ને! ગરીબોની હાડમારી ક્યાં છે, તેમનું દર્દ કયું છે, તેમનો સવાલ કેટલો વિકટ અને વિશાળ છે એનો જવાબદાર વિચાર કરી સવાલને તોલે આવે એવી યોજના હોય તોજ ગરીબોને કંઈક આશા આવે ને! જેની એરણ ચોરીએ તેનેજ દાનમાં સોય આપતા હોઈએ, ત્યારે તે લેતી વખતે લેનારના હાથમાં કેવી ભાવના હશે? આપણું સાહિત્ય જો આપણને આપણો યુગધર્મ ન બતાવે, અને તે ધર્મ પાળવાને આપણને ન પ્રેરે તો તે બાકી બધી રીતે સરસ હોય તોયે વિફળજ કહેવું જોઈએ.

ગરીબોને બહાર રાખવા માટે જેમ આપણે બંધખારણે જમીએ છીએ અને પંક્તિભેદનો પ્રપંચ રચીએ છીએ, તેવીજ રીતે આપણે સાહિત્યની વિશિષ્ટ શૈલીઓ કેળવીને જ્ઞાનની પરબમાં જાતિભેદ ઉત્પન્ન કર્યો છે. ઉદાત્ત ઉન્નત વિચારો આમગ્રજને જે સહેલાઈથી મળવા જોઈએ તે નથી મળી શકતા. આપણા સાધુસંતોએ ગરીબાઈનું વ્રત લીધું તેથીજ તેઓ ગરીબોની સેવા કરી શક્યા, અને ગરીબો માટે પ્રાણપૂર્ણ સાહિત્ય લખી શક્યા. હિંદુસ્થાનનું મોટામાં મોટું બળ એની

લોકસંખ્યામાં છે; પણ આપણે ગરીબોનો દ્રોહ કરી એજ બળને બોળાવ કરી મૂક્યું છે. જ્યાં-સુધી આપણે ગરીબોને માટે સાહિત્ય લખીએ નહિ, હજારોની સંખ્યામાં બહાર આવી ગરીબોને આપણો ઇતિહાસ અને આપણી આજની સ્થિતિ, આપણું કાવ્ય અને આપણો ધર્મ એની ખુબીઓ સમજાવીએ નહિ, પોતાના જીવનપરની રાખ ખંખેરી તેને પ્રદીપ્ત કરવાની પ્રેરણા આપીએ નહિ, ત્યાંસુધી આપણું સાહિત્ય પાંદુરોગીન રહેવાનું.

સેવામાં સાહિત્ય

સાહિત્યની ઉન્નતિને અર્થે ઘડાતી યોજનાઓમાં કાષો અને સંદર્ભગ્રંથો, ઇતિહાસો અને વિવેચનો, પાઠ્ય પુસ્તકો અને પ્રમાણગ્રંથો, પરિષદો અને સમિતિઓ-કેટલુંએ હોય છે. એ બધું છોડીને સાહિત્યના ઉદ્ધારને અર્થે ગરીબ પ્રજાની સેવા હું સૂચવું છું, એ નોંધને કેટલાકને થશે કે સાહિત્યમંડળને સંસારસુધારા પરિષદ માનવાની બૂલ કરીને હું વાતો કરું છું. ભલે એ આરોપ મારાપર આવે; પણ હું તો ચોક્કસ માનું છું કે, ઝાડને પોષણ જેમ મુખ્યત્વે જમીનમાંથીજ મળે છે, તેમ સાહિત્યનું પોષણ સમાજમાંજ રહેવું છે. માણસાદ્ય અને ધર્મનિષ્ઠામાંથીજ આપણું સાહિત્ય સમૃદ્ધ થવાનું છે, એ વિષે મને શંકા નથી.

ઉપર વર્ણવેલી આજકાલની યોજનાઓને હું ઉતારી પાડવા નથી માગતો. એમાં યથાશક્તિ ભાગ પણ લેવા ઇચ્છું છું; પણ મુખ્ય વસ્તુ વિસાચે ચાલે એમ નથી.

જીવનની સુગંધ

જ્યાં પુરુષાર્થ ઓછો થયેલો હોય છે અને જીવનમાં શિથિલતા આવેલી હોય છે, ત્યાં સાહિત્યની બાબતમાં અલ્પસંતોષ અને રસિકતાનું છીછરાપણું સ્વાભાવિકપણે આવી જાય છે. આજે આપણે મહાકાવ્યો લખી શકતા નથી, આપણી પ્રતિભામાંડ ચૌદ લીટી પૂરી કરતા પહેલાંજ ઓસરી જાય છે, એવી ટીકા હું નથી કરવા માગતો. કાવ્યની લંબાઇપર વધારે ભાર નથી મૂકવા માગતો; પણ આપણા કાવ્યવિષયો ઉત્તુંગ અથવા ગંભીર નથી હોતા એ ટીકા હું જરૂર કરું.

સાહિત્ય એ મોટે ભાગે વ્યક્તિગત પ્રયાસજ છે, તે જ્યાંસુધી ગંભીર અને દીર્ઘ ઉદ્યોગના પરિણામરૂપ ન હોય ત્યાંસુધી છીછરું રહેવાનું. ઈશ્વરે અસાધારણ પ્રતિભા આપી હોય તોયે તે ખીજરૂપજ હશે. માણસે ઓછામાં ઓછું માળીનું કામ તો ઇમાનદારીથીજ કરવું નોંધશે. સાહિત્યમાં સહકારથી કામ કર્યા વગર પણ હવે ચાલવાનું નથી. સહકારને માટે જે સદ્ગુણો આવશ્યક છે તે કેળવ્યા વગર હવે એક ડગલું પણ આગળ ભરવું મુશ્કેલ છે. સિદ્ધાંતનો આગ્રહ અને સ્વમાવલેદ દરગુજર કરવાની શક્તિ, વિગતોમાં ઉતરવાની ઝીણવટ અને એકજ સંકલ્પને લાંબા વખતસુધી વળગી રહેવાની દૃઢતા, એ સામાજિક સદ્ગુણો આપણે ન ખીલવીએ તો ઝાઝી સાહિત્યસેવા નજ થઇ શકે.

પણ એ તો થઇ સાહિત્યની સેવા. પણ સાચા સાહિત્યની નિર્મિતિ પ્રજાના પુરુષાર્થનુંજ ફળ છે. 'કારભારમાં બોલવાપણું ન હોય તો કારભાર આપવાપણું પણ ન હોય' એ જગવિખ્યાત સૂત્ર પાછળ ભાષાસૌષ્ઠ્ય અથવા અનુપ્રાસની લહેજત નથી. કેમકે એમાં લહેજત કરતાં અમેરિકન પ્રજાનો પુરુષાર્થ, એજ એમાં મુખ્ય વસ્તુ છે. સાહિત્યની ઉન્નતિ પ્રજાની ઉન્નતિ સાથેજ થાય છે. આપણા જીજ્ઞાના ખેડુતોએ ગુજરાતી ભાષામાં જે ઉમેરો કર્યો છે તે આપણી બે-ચાર પરિષદો પણ ન કરી શકે. 'અમે વક્ષલભાષના હાથમાં અમારું શિર સોંપ્યું છે, નાક નથી સોંપ્યું.' એ વચન માટે ગુજરાતી ભાષા હમેશાં મગર રહેશે. 'અમારે ખર્ચે' અંદુકો ને તોપો રાખે છે, પણ કદી બતાવતા તો નથી. અમારાં બાળકોને અંદુકો ને તોપોનો સ્વાદ ચખાડશે તો ઓલાદ તો સુધરશે.' એ એકજ વાક્ય ગુજરાતી ભાષાને વીર્યશાળી બનાવવા બસ છે. સાબરમતીને કાંઠે ગાંધીજીએ અને આરડોલીનાં ખેતરોમાં વક્ષલભાષાએ જે ભાષા ધરી છે, તે ભાષા પોતાની સ્વાભાવિકતાથીજ ધીરોદાત્ત અને પ્રૌઢ બની છે. સાહિત્ય એ પ્રજાના પરાક્રમનો પ્રસાદ છે. પેસો ડોસો મિશનરી ટેકર આપણને કહી ગયો છે કે, **યથા ભાષકસ્તથા ભાષા** સાહિત્યની ઉન્નતિ કરવી હોય તો જીવનની ઉન્નતિ કરીએ. સાહિત્ય એ જીવનની છાયા છે, જીવનની સુગંધ છે.

(તા.૧૬મી સપ્ટેમ્બર-૨૮ના મુરત સાહિત્યમંડળના વાર્ષિક ઉત્સવપ્રસંગે શ્રી.કાલેલકરનું વ્યાખ્યાન)

૧૮૧-વહાદુરી કી વાતેં

વીરતા પુરુષોં કે હી હિસ્સે મેં નહીં આઈ હૈ, ઉસગ્રી અધિકારિણી સ્ત્રિયોં ભી હૈં. કુછ દિન હુએ કલકત્તા ડોટ' કે ખજનચી શ્રી. તારાપ્રસન્ન ઘોષ ટ્રી ધર્મપત્ની શ્રીમતી વિનોદિની દેવી ને બડી બહાદુરી કે સાથ એક ચોર કે ગિરફતાર કિયા થા. આપટ્રી ઈસ બહાદુરી સે પ્રસન્ન હો કર પુલિસ ટ્રી ચોર સે આપકો સોને કા એક પદક ઇનામ મેં દિયા ગયાહૈ.

એક દૂસરી સ્ત્રી ટ્રી વીરતા દેખિયે:—મારવાડ મેં મોતીસિંહ ડકૈત ને બડા તહલકા મચા રખ્યા થા. જઠનિયાં ગાંવ કે એક બટ કે ઘર મોતીસિંહ ચોર ઉસકે સાથી પહુંચે. બટકા સખ માલ લૂંટ લિયા, ફિર ભી ઉસે કષ્ટ દેને લગે. ઉસગ્રી પત્ની સે યહ ન દેખા ગયા. બડી વીરતા-પૂર્વક વહ એક ગંડાસા લે કર નિકલ આઈ ચોર દો ડાકુઓં કો ધાયલ કર દિયા. સ્ત્રી કે વીરત્વ કે સામને ડાકુ ભાગ પડે; પરંતુ વે ગિરફતાર કર લિયે ગચે. સચમુચ ઇસ સ્ત્રી ને પુરુષજાતિ કો પાઠ પઢાને કા કામ કિયા હૈ—વહ ધન્ય હૈ.

કલકત્તે ટ્રી ઘટના હૈ—એક પાઠશાલા કે ક્લર્ક સાહબ વ્યર્થ કુછ લોગોં કો બદનામ કરતે થે. એક મહિલા કો ભી બદનામ કરને ટ્રી ઉનગ્રી આદત થી. પુરુષોં સે તો કુછ ખત ન પડા; પરંતુ ઉસ સ્ત્રી ને પાઠશાલા મેં આ કર ક્લર્ક સાહબ ટ્રી ઐસી ખબર લી કિ વે ફિર ઉસકો વ્યર્થ બદનામ કરને ટ્રી હિમ્મત ન પડી. જૂતોં કી માર ને સારી આદત ઠીક કર દી.

હસનપુર (બલૌન) મેં એક તેંદુએ ને એક બાલક કો પકડ લિયા. ઉસકા પિતા ઉસગ્રી રક્ષા કો આયા તો વહ ભી ધાયલ હો ગયા. ઈસ પર સંયોગવશ ઉસી સમય માં માતદીનસિંહ વહાં આ નીકલે. આપને કુલહાડી સે તેંદુએ કો માર કર પિતા-પુત્ર કો બચાવે. ધન્ય વીરતા !

સમ્રાટ બર્જ પંચમ ને નજબાબાદ જિલા બિજનૌરનિવાસી બાબુ લખનરામ કો એક મનુષ્ય ટ્રી બન બચાવે કે સાહસપૂર્ણ કાર્ય પર એડવર્ડ મેડલ દિયા હૈ. નજબાબાદ સ્ટેશન પર જિસ સમય ગાડી બિલકુલ નિકટ આ ગઈ થી, ઉસી સમય એક વ્યક્તિ પટરી પર ફૂદ પડા. બાબુ લખનરામ ઉસકે પીછે હી ફૌરન ફૂદ પડે ચોર કૃતિ સે ઉસે જખરદસ્તી પકડ કર ઉઠા લાયે. ગાડી કા ફાસલા કેવલ ૩ ગજ રહ ગયા થા. બાદ મેં માલૂમ હુઆ કિ આદમી પાગલ થા.

કુછિયા કે કાનુનગો બાબુ મન્મથનાથ બેનરજી ટ્રી વિધવા બહન શનિવાર કો સબેરે ૭ બજે પાસ ટ્રી ગોરાઇ નદી મેં નહાને ગઈ. વહ ભંવર મેં પડ કર ધારા મેં ચલી ગયી. કુછિયા હાઈ સ્કૂલ કે થર્ડ ક્લાસ કા ૧૪ વર્ષ કા લડકા તારાપદ શાહ જખ નદી મેં મુંહ ઘેને ગયા તો ઉસે આધી ડૂબી હુઈ સ્ત્રી દિખાઈ દી. વહ તુરત ફૂદ પડા ચોર અપની બન બેખમ મેં ડાલ ઉસે કિનારે લે આયા. યહ દેખ સખકો બડા આશ્ચર્ય હુઆ. લડકે કો ઇનામ દિયા બચગા.

ગત ૨૮ ઓક્ટોબર કો અંપારણુ કે કનુઇનિયા નામક ગ્રામ મેં શામ કે ૪ બજે કે સમય એક બાધ ને નિકલ કર એક ગાય કે બછડે કો પકડા. ખબર પા કર ગાંવ કે લોગ લાઠી, ગંડાસા તથા બર્છિયાં લે કર વહાં પહુંચ ગયે. વહાં પર શેર ને નવાબ રાઉત નામક એક યુવક પર આક્રમણ કિયા. નવાબ રાઉત બાધ કે આઘાતોં કો સહતા હુઆ ઉસે જમીન પર પટક કર ચિલાયા; પર જખ તક લોગ ઘટનાસ્થલ પર પહુંચે, તખ તક બાધ નદી મેં ફૂદ પડા. નવાબ રાઉત ને બે વીરતા દિખાઇ વહ વાસ્તવ મેં પ્રશંસનીય થી.

(“વીરસંદેશ”માંથી)

૧૮૨-પ્રવાસી વીર પ્રભુસિંહ

દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રસિદ્ધ બોઅર યુદ્ધમાં પ્રવાસી વીર પ્રભુસિંહે જે વીરતા બતાવીને સંસારને આશ્ચર્યચકિત કરી મૂક્યો હતો તે એક એવો બનાવ છે, કે જેને લીધે પ્રવાસી ભારતીય યુગયુગાંતર સુધી અભિમાનથી માથું ઉંચું રાખી શકશે. નોકે અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ ઇતિહાસમાં પ્રભુસિંહની વીરતાનું વર્ણન નથી કર્યું અને પોતાની અનુદારતા, સંકીર્ણતા અને “શ્વેત-વર્ણ-શ્રેષ્ઠતા”ની નીતિને પૂર્ણ પરિચય આપ્યો છે, તોપણ વિશાળ ભારતના પ્રવાસી પોતાના આ વીર બંધુના પ્રશંસનીય સાહસની વાત કદી ભૂલી શકતા નથી, અને તેમના વંશજો પણ ઘણી શ્રદ્ધાસંહિત પ્રભુસિંહની વીરતાનું સ્મરણ રાખશે.

પ્રભુસિંહ ખીહાર પ્રાંતના શાહપાદ જીલ્લામાં ભલુઆની પાસેના ભૈરવપુર ગામના રહેવાસી છે. ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં ભાઇની સાથે ઝઘડો થવાથી પોતે ઘેરથી ચાલી નીકળ્યા અને પ્રખ્યાત ‘કુલી પ્રથા’માં ફસાઇને નાતાલ પહોંચ્યા. અહીં ડાંડી-કોલ-કંપનીએ પાંચ વર્ષ ગુલામી કરાવવા તેમને વેચાતા લીધા. હજી દાસત્વનાં માત્ર ત્રણ વર્ષ ગયાં હતાં ત્યારે ૧૨ મી ઑક્ટોબર ૧૮૯૯ ને રોજ અંગ્રેજો અને બોઅરો વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થયું. અંગ્રેજોએ બોઅર જાતિને નબળા સમજી હતી અને એમનું ધારવું હતું કે, એક હુમલાથીજ તેઓ નાસી જશે; પરંતુ યુદ્ધ શરૂ થતાંજ બોઅર લોકોએ એવી બહાદુરી બતાવી કે અંગ્રેજો ગભરાયા. જે આફ્રિકાના અંગ્રેજોને સામ્રાજ્ય-સરકાર અને હિંદની સરકારની મદદ ન મળી હોત તો આજે દક્ષિણ આફ્રિકાનો નકશો જૂદોજ હોત જ્યારે બોઅર સેના ડાંડી પહોંચી ત્યારે બહાદુર અંગ્રેજો પોતાના આશ્રિત ભારતીય લોકોને ભાગ્યને ભરોસે મૂકીને લેડી સ્મીથ તરફ નાસી ગયા. ડચ સેનાએ ડાંડી પહોંચીને લગભગ ૫૦૦ ભારતીય મજૂરોને પકડ્યા અને રેલ્વેમાં ભરીને તેમને ત્રાન્સવાલ તરફ રવાના કર્યા, જેથી યુદ્ધમાં તેમની પાસેથી જરૂર પડતું કામ લઇ શકાય. આ બિચારાનાં કુટુંબીઓ ડાંડીમાં રહી ગયાં, તેથી તેમની ચિંતા અને વ્યાકુળતાની સીમાજ નહોતી.

રાત્રે ગાડી એક સ્ટેશને ઉભી રહી. વરસાદ પડતો હતો અને ઘોર અંધારી રાત હતી. ડચ પહેરેગીરો હોટેલમાં ખાવા ગયા હતા, ત્યારે પ્રભુસિંહે ૫૦૦ અભાગી મજૂરોનું નેતૃત્વ ગ્રહણ કરીને ત્યાંથી દૂર કરી દીધી. કેટલું વિકટ સાહસ ! જે કદી ડચ સૈનિકો આ લોકોને ફરીથી પકડી લેત તો એકે એકને ગોળાથી ઉડાવી દીધા હોત. એ બધા જંગલના દુર્ગમ માર્ગદ્વારા ખીજે દિવસે ડાંડી જઈ પહોંચ્યા અને ત્યાંથી પોતાના કુટુંબને લઇને સંતાઇ છુપાઇને લેડી સ્મીથ જઈ પહોંચ્યા. લેડી સ્મીથ જઈ પહોંચ્યા ત્યારે અંગ્રેજ સેનાપતિ જ્યોર્જ વ્હાઇટે તેમને આશ્રય આપ્યો અને યુદ્ધનાં જૂદાં જૂદાં કામોપર તેમને ગોઠવી દીધા. એક દિવસે કેટલાએક અમલદારોએ ભારતીય મજૂરોને પૂછ્યું કે “તમારામાં કેાઇ એવો વીર છે, કે જે પોતાના પ્રાણની કાળજી રાખ્યા વગર રસદની રક્ષા કરી શકે ?” બધા મજૂરો મૌન રહ્યા. માત્ર એકજ જણ આગળ પડ્યો અને બોલ્યો કે “ભારત હજીસુધી તો વીરવિહીન થયું નથી. એ સાબીત કરવા હું તૈયાર છું.” આજ પેલો પ્રભુસિંહ ! એનેજ રસદની રક્ષા કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું; અને સાથે સાથે સરદારની પદવી મળી. એક દિવસે રસદની વહેંચણી થતી હતી ત્યારે ધૂમાડો કાઢતો અને વિજળાની જેમ કડાકા મારતો ડચ તોપખાનાથી ગોળો છૂટ્યો. બધા નાસીને સુરક્ષિત સ્થાનમાં છુપાઈ ગયા અને પ્રભુસિંહને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યા “નાસો, નાસો; તમે પણ છુપાઇને પ્રાણ બચાવી લો.” પરંતુ આ વીર પર્વત જેવો અડગ ત્યાંજ ઉભો રહ્યો. ગોળો તેના માથા ઉપર થઇને નદીમાં પડીને બળભળવા લાગ્યો. સાજુંટ સાહેબ બહાર આવ્યા અને પૂછ્યું કે “કેમ સરદાર ! તમને બીક નથી લાગતી ?” સરળપ્રકૃતિ પ્રભુસિંહે ઉત્તર વાળ્યો કે “બીક શાની સાહેબ ? જે મારી આવરદા પૂરી થાય તો આ ગોળાની સાથે વૈકુંઠમાં જઇશ, નહિ તો આ ડાંડાથી (પોતાનો ડાંડો બતાવીને) મારી દઇશ. ગોળો-ફોળો જતો રહેશે.”

જનરલ જુબર્ટની ૨૦ હજાર ડચ સેના નાતાલમાં લેડી સ્મીથ સુધી અધિકાર જમાવી શ. ૨૬

બેડી હતી. અહીંથી નાતાલની રાજધાની પીટર મેરીત્સબર્ગ માત્ર ૧૧૯ માઇલ દૂર હતી. લેડી સ્મીથમાં સર નેજર્ વ્હાઇટ પોતાની સેનાસહિત ઘેરાઈ ગયા હતા. બોઅર જનરલે અમુલવાનની પહાડી જગાપર તોપખાનું ગોઠવ્યું અને ત્યાંથી એવા ગોળા છોડવા શરૂ કર્યા કે જેનું વજન ૯૬ પૌંડ થતું હતું. અંગ્રેજ સેનાએ એ તોપનું નામ 'લોંગ ટોમ' પાડ્યું હતું. 'લોંગ ટોમ'માંથી ગોળા છૂટે એટલે અંગ્રેજ સેનામાં ખળભળાટ મચી જતો હતો. માટી અને રેતીની ગુણો ભરીને ઉપર નીચે ગોઠવી તેની વાડ કરી લીધી હતી. હવે પ્રશ્ન એ હતો કે, કોણ પોતાના જન-પર બેલીને પેલી ગુણોના ઢગલા ઉપર ઉભો રહે અને જ્યારે 'લોંગ ટોમ'માં ગોળા ભરાવા લાગે ત્યારે અંગ્રેજ સેનાને રક્ષિત સ્થાનમાં છુપાઈ જવા માટે સાવધાન કરે? 'લોંગ ટોમ'માંથી ગોળા છુટીને આ જગાએ પહોંચતાં ૮-૧૦ મિનિટ લાગતી. કોઈ અંગ્રેજ બહાદુરે આવી રીતે પોતાનો જીવ જોખમમાં નાખવાનું સાહસ ન કર્યું, પણ વીરજૂમિ ભારતના અતીત ગૌરવની રક્ષાને માટે પ્રભુસિંહે પોતાના પ્રાણની બાજુ લગાવવાનું બીડું ઝડપ્યું. તે ગુણોના ઢગલા ઉપર અંગ્રેજ વાનગી યુનિયન જેક-લઇને ઉભો રહેતો અને જ્યારે 'લોંગ ટોમ'માંથી ગોળા છૂટતો ત્યારે 'બસબ-બસબ' કહીને ધાટો પાડતો. એનો અવાજ કડક હતો. પેલી બાબુએ તોપ ગર્જના કરતી તો આ બાબુએ પ્રભુસિંહ ગર્જના કરી ઉઠતો; એટલે અંગ્રેજ, ભારતીય, હબસી બધા નાસીને રક્ષિત સ્થાનમાં છુપાઈ જતા. કોઈ કોઈ વખતે તો ગોળા પ્રભુસિંહની પાસેજ ફાટતો, જેના ટુકડા આફત મચાવી મૂકતા; પરંતુ ચાર મહિના સુધી 'તે' પ્રભુની કૃપાવડે આ પ્રભુની રક્ષા થઈ. માત્ર એકજ દિવસે એક ગોળો તદ્દન પાસેજ પડ્યો હતો, જેના આઘાતથી બે પશુ અને બે મનુષ્ય મરણને શરણ થયાં. તેનો એક કકડો પ્રભુસિંહની છાતીમાં અથડાઇને નીચે પડ્યો, જેથી તેના પગના અંગુઠામાં કેટલીક ઇજા થઈ.

તે સમયની અવસ્થા વર્ણનાતીત છે. અંગ્રેજોની ખોરાકી ખૂટી. ચારે બાબુએ ઘેરાઈ જવાથી બહારથી કોઈ મદદ ન મળી શકી. ઘોડા-ગધેડાનું માંસ પણ સૈનિકોની હોજરીમાં પડવા લાગ્યું. આવા વિકટ સમયે પ્રભુસિંહ ચોવીસ કલાકમાં માત્ર એક વાર બહાર કરતો અને તે પણ માત્ર બે અઘોળ મકાઈના લોટની રાખડી કરીને. આવી રીતે ત્રણ માસ પછી લેડી સ્મીથના ઘેરાનો અંત આવ્યો. બહારની અંગ્રેજ સેના આગળ વધી, ડચ પાછા પડ્યા.

સર જ્યોર્જ વ્હાઇટ પ્રભુસિંહને ધન્યવાદ આપીને વિલાયત ચાલ્યા ગયા. ત્યાં તેમણે પ્રભુસિંહની વીરતાની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી. તેમની બહાદુરીનું વર્ણન સાંભળીને ભારતના તત્કાલીન વાઇસરોયની સ્ત્રી લેડી કર્જને પ્રભુસિંહને એક ઝખ્ખો મોકલ્યો અને નાતાલ સરકારને અનુરોધ કર્યો કે, તે પ્રભુસિંહને પાછો સ્વદેશ મોકલી દે. સાર્વજનિકરૂપે પ્રભુસિંહની વીરતા સ્વીકારવા અને લેડી કર્જનેનો 'ઝખ્ખો' પ્રદાન કરવા ડર્બનની કાઉન્સિલ ચેમ્બરમાં સભા થઈ. આ સભામાં ડર્બનના મેયર ગ્રીન એકર (એમ. એલ. એ.), સર ડેવીડ હંટર, એકટીંગ મેજસ્ટ્રેટ, પ્રવાસી ભારતીયના પ્રોટેક્ટર અને ફોજના ઘણા અમલદારો સિવાય મહાત્મા ગાંધી પણ ઉપસ્થિત હતા. બધાએ પ્રભુસિંહની વીરતાની ઘણી ઘણી પ્રશંસા કરી.

તે વખતે ડરબનના પ્રસિદ્ધ સાપ્તાહિક પત્ર 'ધી રીઝ્યુએન્ડ કીટીક' પોતાના ગ્રાહકો પાસેથી ઉધરાણું કરીને પ્રથમ અને દ્વિતીય શ્રેણીના બે ચાંદ તૈયાર કર્યા અને નિશ્ચય કર્યો કે, બોઅર યુદ્ધમાં જેમણે સૌથી વધારે વીરતાનું કામ કર્યું હશે, તેમનેજ આ ચાંદ આપવામાં આવશે. તા. ૧ ફ્રી ઓક્ટોબર ૧૯૦૦ ના અંકમાં આ પત્ર ઘોષણા કરી હતી કે, પ્રથમ શ્રેણીનો ચાંદ મેળવવા પ્રભુસિંહ યોગ્ય વ્યક્તિ છે અને તેમનેજ આ ચાંદ આપવામાં આવશે; પરંતુ દુર્ભાગ્યવશ પ્રભુસિંહ ચાંદ મળે તે પહેલાંજ નાતાલથી ભારત આવી ગયા હતા. ભારત આવ્યા ત્યારે મહાત્મા ગાંધીએ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી ઉપર એક પત્ર લખીને પ્રભુસિંહને આપ્યો હતો. તેમાં બેનરજી મહોદયને પ્રાર્થના કરી હતી કે, લૉર્ડ અને લેડી કર્જન સાથે પ્રભુસિંહનો મેળાપ કરાવી દે; પરંતુ અશિક્ષિત વીર પ્રભુસિંહ એ પત્રનો મર્મ ન જાણી શક્યા, તેથી એ સૌભાગ્યથી વંચિત રહ્યા.

પ્રભુસિંહ લેડી કર્જનેનો ઝખ્ખો અને ૯૦ ગીની લઇને ઘેર પહોંચ્યા. આ રકમમાં તેમનું

સ્વોપાર્જિત ધન પણ હતું. તે વખતે એમની અવસ્થા ૩૦ વર્ષની હતી. માતા અને ભાઇ જીવિત હતાં. હા! જ્યારે સમુદ્રપાર આફ્રિકામાં ભારતની વીરતાનો ડંકો યજ્ઞવીને પ્રભુસિંહ સ્વદેશ પહોંચ્યા ત્યારે જાતિના જનવરોએ તેમને જાતિચ્યુત કરીને તેમની બહાદુરીનું ઉત્તમ ધનામ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ ત્રાહી ત્રાહી કરીને નરપશુઓનું શરણ લેવાથી સાધારણ પ્રાયશ્ચિત્તવડેજ પીછો છૂટ્યો. તેઓ પરણ્યા, બે પુત્ર અને એક પુત્રીના પિતા થયા. હવે તેમની અવસ્થા ૬૦ વર્ષની થઇ ચૂકી છે, કન્યાને પરણાવી દીધી છે, સ્ત્રી મરણ પામી છે.

નાતાલથી ગયા બાદ પ્રભુસિંહના વિષયમાં કોઇને કંઇ ખબર નહોતી. ગયા એપ્રિલમાં પ્રવાસી ભવનથી મને ભાઇ દેવી દયાલનો એક પત્ર મળ્યો. તેમાં પ્રભુસિંહનું વૃત્તાંત વાંચીને જૂની સ્મૃતિ જાગી ઉઠી. હાથ! બોજર યુદ્ધના તે પ્રવાસી વીરને આજે પેટ ભરવાના પણ સાંસા પડ્યા છે! ન મળે ખાવા કે ન મળે ઓઢવા. છેલ્લા શિયાળામાં તેમણે પેલા ઝાલાથીજ પોતાના શરીરનું રક્ષણ કર્યું હતું. સરકારની પાસે મેમોરિયલ મોકલવાનો પ્રયત્ન થઇ રહ્યો છે. જોઇએ, તેનું શું પરિણામ આવે છે? પણ હું એટલું તો જરૂર કહીશ કે, જો પ્રભુસિંહના ભાગ્યમાં ભારતીય થવાનું પાપ ન હોત અને તેની ચામડી ગોરી હોત તો આજે ઘડપણમાં તે પેન્શનના પૈસાથી મોજ કરત; પરંતુ ગુલામ ભારતીય! પછી તે ભલે ગમે તેટલો સામ્રાજ્યભક્ત કેમ ન હોય અને તેણે સામ્રાજ્યની ગમે તેવી ઉચી સેવા ભલે કરી હોય; પણ છેવટે તે અન્નવસ્ત્ર વિના ટળવળવાનેજ પાત્ર ગણાય છે. શું આપણે આશા રાખી શકીએ કે, આ લેખ વાંચીને ભારત સરકારના ઉચ્ચ પદાધિકારીઓ એ અભાગી વીર તરફ દૃષ્ટિ ફેરવવાની તરફી લેશે?

(તા-૨૮-૧-૨૯ના દૈનિક “હિંદુસ્થાન”માં લેખક:—પંડિત ભવાનીદયાલ સંન્યાસી)

૧૮૩-વહ હૈ પ્યારા હિંદુસ્થાન

જો પહેલે દેદીપ્યમાન થા, વિશ્વ-ગગન મેં સૂર્ય-સમાન;
સબી દેશ થે જિસકે આગે, હીના-તારાવલી-મહાન.
જિસકી આભા પા કર ચમકા, અધિકાર-સંયુત યુનાન;
ખિલે કમલ-વન નીલ-સરિત્ કે, વહ હૈ પ્યારા હિંદુસ્થાન.
સખસે પહેલે જહાં હુઆ થા, પ્રકૃતિ-નટી કા સુંદર નૃત્ય;
દેખા ગયા જહાં ધાતા કા, પહેલે પહેલે અનોખા કૃત્ય.
સખસે પ્રથમ સભ્ય હો કર દી જસને જગ કો ભિક્ષા જ્ઞાન;
જિસને પહેલે પ્રભુ કો પાયા, વહ હૈ પ્યારા હિંદુસ્થાન.
હરિશ્ચંદ્ર-સા જહાં હુઆ થા, પૈદા નૃપ-ઋષિ સત્ય-પ્રતિજ્ઞ;
કપિલ-કણ્વાદિ સદશ થે જિસકે, સુવન સુભગ પટશાસ્ત્રાભિજ્ઞ.
જિસકે અચ્ચોં કા રહતા થા, સિંહોં કે દાંતોં પર ધ્યાન;
તોડ-ફેડ કર ગિન લેને કા, વહ હૈ પ્યારા હિંદુસ્થાન.
રામ-કૃષ્ણ ને જન્મ લિયા થા, જિસમેં દિખલાને કો ખેલ;
જહાં હુઆ થા કુરુક્ષેત્ર મેં, અનુપમ યોદ્ધાઓં કા મેલ.
રક્તસુધા છિડકા જિસ ભૂ પર, રાજસ્થાન-સિંહ ‘મૃત’ જન;
જિસ વન કા થા શિવા કેસરી, વહ હૈ પ્યારા હિંદુસ્થાન.
અબ બી જહાં ખિલે રહતે હૈ, યોગી હો કર બી અરવિંદ;
જિનકા રસ ચખને આતે હૈં, દૂર વિદેશોં સે સુ-મર્લિંદ.
ગાંધી-સા નરદેવ જહાં હૈ, આખિલ વિશ્વ કા પુરુષ-પ્રધાન;
જિસકા હૈ હમકો અતિ ગૌરવ, વહ હૈ પ્યારા હિંદુસ્થાન.

(કાવ્યુન-૧૯૮૪ના “ત્યાગભૂમિ” માં લેખક:—ધરીક્ષણસિંહ ‘બક’)

१८४-नादिरशाह का उजड़पन

नादिरशाह अजब ही उजड़ था। जन्म वह हिंदुस्थान में आया और करनाल के मैदान में महम्मदशाह की सेना को परास्त करके दिल्ली पहुँचा तब दोनों आदशाह एक ही सिंहासन पर बैठे। कथा प्रसिद्ध है कि नादिरशाह को प्यास लगी और उसने महम्मदशाह से कहा कि पानी भगवा दो। मुगल-सम्राटों का आदर प्रसिद्ध ही है। तुरंत नगाडा जगने लगा और जैसे जन पडा कि कोछ अजब उत्सव होनेवाला है। दरबार से एक किसी के हाथ में रुमाव, किसी के हाथ में आसफान, दो-तीन सेवक एक अडे खाँदी के थाल में, एक मानिक के कटोरे में जल लरे लुआे उपर से एक गंगाजमुनी सरपोश से ढांक निकल आये। नादिर धरपाया और उसने पूछा:-यह क्या है? महम्मदशाह ने उत्तर दिया कि आपके लिये पानी आ रहा है। नादिर बोला:-हम ऐसा पानी नहीं पीते और उसने तुरंत बिछा कर अपने लिशती को बुलाया और बोले का टोप उतार कर उसमें पानी भरवा कर वह पी गया। उसने कहा:-यदि हम तुम्हारी लांति पानी पीते तो धरान से हिंदुस्थान न आते।

दूसरे दिन उसे अइकोछलो गया। उसने अपना हाव महम्मदशाह से कहा। तुरंत अलवीभां हकीम बुलाया गया। हकीम ने नादिरशाह की नाडी देख कर दवापाने के दारोगा को गुलकंद लाने की आज्ञा दी। थोड़ी देर में एक गंगा-जमुनी थाल के उपर सुनहले काम का आनपोश पडा हुआ दरबार में उपस्थित किया गया। आनपोश उलटने पर एक जडाडि मर्तमान, एक छोटा सा हीरे का यम्भय और रत्ती-भाशे समेत एक जडाडि कांटा रखा था। हकीम यह सोच रहा था कि नादिर को कितना गुलकंद खिलाया जय। धतने में नादिर ने मर्तमान को लिया और दो उंगलियां डाल कर सारा गुलकंद खा गया। उसने कहा-हलवा अहुत अच्छा है और लाओ।

१८५-बादशाह महम्मदशाह के प्रधान मंत्री की सूझ-बूझ

धतिहास के पढ़नेवालों ने नादिरशाह का नाम सुना ही होगा, जिसने दिल्ली में “कल आम” (जनता का वध) कराया था। दिल्ली के लोग त्राहित्राहि कर रहे थे। महम्मदशाह का प्रधान मंत्री जूहा आसिक्मल नगर की दशा देख कर व्याकुल हो गया और आपो में आंसु लरे महम्मदशाह के सामने ज कर बोला:-श्रीमान्! आपके पाप-दाहों की प्रज नष्ट हो गछ। आदशाह के भी आंसु निकल आये, परंतु कर ही क्या सकता था? उदास हो कर बोला—

(हीदीये धुपरत कुशा, कुदरते हक रा अथीं; शामते आमावे मा, सरते नादिर गिरकं.

अर्थात् शोक की आपो जोलो और धुधिर की गति को देखो। हमारे ही पाप नादिर के रूप में परिष्कृत लुआे हैं।

दो पहर होते ही नगर में हाहाकार मय गया। कुछ लोग फिर आसिक्मल के पास गये। जूहा मंत्री नंगी तलवार गले में डाले नंगे सिर खूपयाप नादिर के आगे ज कर अजब हो गया और राने लगा। नादिर को भी कुछ दया आ गछ। वह बोला:-क्या चाहते हो? आसिक्मल ने यह शेर पढा।

कसे न मांद कि दिगर य तेगे नाज कुशी, मगर य जिंद कुनी अहक रा व आज कुशी.

अर्थात् कोछ नहीं जया जिसे तुम अपने हाव-लाव से भारो।

अब फिर संसार को जिदा दो तब उसका वध करो।

नादिरशाह ने लज्जित हो कर सिर जुका लिया और तलवार भ्यान में रख कर कहा:-हमने तुम्हारी उजली दादी पर दया की! तुरंत ही धरानी हूत नगर में दौड़े और शांति स्थापित हो गछ।

एक दिन महम्मदशाह ने नादिरशाह की हावत की। धसमें एक एक काम एक एक अमीर को सौंपा गया। आना आने के पीछे जय याय आर्धतय मंत्री ने एक प्याला लरा। जय देने लगा तब उसने सोचा कि पहले अपने स्वामी को हूँ तो कहीं नादिर भिगड जय और जे नादिर को हूँ तो अपने स्वामी को क्या मुँह दिपाऊँगा! सोचते सोचते उसे एक खाल सूज गछ। उसने महम्मदशाह के हाथ में एक प्याला दे कर कहा कि आदशाह ही आदशाहों को दिया करते हैं। धसिका अलिप्राय यह था कि मैं धस योग्य नहीं हूँ। आप ही अपने हाथ से नादिरशाह को दीजिये। (आ पृष्ठमांता जन्ने लेष “सरस्वती” ना एक अकंभाथी दीधा छे.)

૧૮૬-આદર્શનો ફકીર કેવો હોય ?

અવ્યવસ્થિત અને ગુંચળિયા લાંબા વાળ, ખટન વિનાનું ફાટેલું પહેરણ, ધૂળનાં નિશાનવાળા થીંગડાંવાળા જૂતા જોડા, એવો એક વર્ષનો એક જુવાન રશિયાનાં ગામડાંમાં અથાક ભટકતો હતો અને તેને મળનારાઓના કાનમાં એક ટુંકો મંત્ર મૂકતો હતો. તેનો આવો વેશ છતાં, તે સદા ઉન્નત મસ્તકે અને ટટાર છાતીએ ચાલતો હતો. તેની બે ઝીણી, તોપના મોઢાની જેમ મંડાયેલી, પ્રકોપની સળગતી સગડીઓ સમી આંખોમાં એવો પ્રભાવ હતો કે તેને માનપૂર્વક સાંભળ્યાવિના છૂટકોજ નહિ !

“જુવાનો! ખેડુતો અને કામદારો એજ સાચી પ્રજા છે. તમે એ ખેડુતોનાં ઝુંપડાંમાં જવ અને કામદારોની કોટડીઓમાં પગ મૂકો અને તેમની વચ્ચે વાસ કરો. તેમને શીખવો કે, ઝારનું જાલીમ તંત્ર એ તમારાં બધાં દુઃખોનું મૂળ છે. તેમના કાનમાં મંત્ર ટુંકો કે, ઝારને ઉથલાવી નાખીને સામ્યવાદનીજ સંસ્થાપના કરવામાં તમારું શ્રેય છે. જુવાનો! મુંગા મુંગા ગામડાંમાં પેસી ગામડીઆઓના લોહી સાથે આટલી વાત મિલાવી દો.” એ જુવાન સ્વપ્રદષ્ટા સુશિક્ષિત યુવકો અને યુવતીઓને એકાં કરી આટલી વાત કહેતો. તે બોલતો સારે પયગામ આપતો હોય તેવું જાહેરના શ્રોતાઓ ઉપર થઈ જતું.

એ જુવાન આદર્શ ભક્તનું નામ ટ્રોટસ્કી. લેનિનનો એ સાથી. નવા રશિયાનો એ સર્જનહાર. ટ્રોટસ્કી શ્રીમંત પિતાનો પુત્ર હતો. પિતા એને બડો ઈજનેર બનાવી પોતાના વાડી-વજ્ર સાંપવા ઈચ્છતો હતો; પણ ટ્રોટસ્કીએ અદાર વર્ષની વયેજ, ક્રાન્તિની ભાવનાઓથી રંગાઈને, નવસર્જનના આતશથી સળગીને, પિતાના વાડી-વજ્ર સાંભાળી સુખી અમીર બનવાને બદલે જનતામાં નવા વિચારનાં વાવેતર કરવાનો રાહ પસંદ કર્યો. ટ્રોટસ્કીએ જોતજોતામાં તો બંડખોરોના અગ્રણી અને વિપ્લવવાદીઓના મુખીતરીકે નામ કાઢ્યું. પિતાનું સ્વપ્ન ધૂળ મળવા માંડ્યું. તેમનાથી એ ન સહાયું. તેમની અનેક શીખો નિષ્ફળ નિવડ્યા પછી તેમણે છેલ્લો પ્રયાસ કર્યો. ટ્રોટસ્કીના મોં સામે તેમણે પિસ્તોલ ધરી-‘નાદાન છોકરા! કાં તો તું આજથી આ અવળાં કામો છોડી દે અને કાં તો મારું ઘર છોડી જા.’

ટ્રોટસ્કીએ અત્યંત શાન્તિથી બીજી વાત પસંદ કરી. પિતાના આ જુદમ સામે મુંગા રોષ બતાવતો તે સીધેસીધો વિપ્લવવાદીઓની છાવણીમાં ચાલ્યો ગયો. તે ધડીથી ટ્રોટસ્કીએ તેની આ પસંદગીના પરિણામરૂપ સાચી અને કાયમી કંગાલિયતને જીંદગીના ભાગતરીકે વધાવી લીધી. ઘણીયે વખત આ ચીંથરામાં વિંટાયેલા માણસે સાંજના ખાણા વિના આખી રાત વિપ્લવને માટે કામ કર્યું કર્યું છે. તેની આ તપશ્ચર્યામાંથી, તેની આ આદર્શ ભક્તિમાંથી, અહર્નિશ મૂક સંદેશ નીકળ્યા કરતો કે ‘ઝારને ઉથલાવી નાખો, કામદારો અને કૃષિકારોને પોતાના ભાગ્યવિધાતા બતાવો.’

અને ટ્રોટસ્કી સમા થોડાક આદર્શના ફકીરોએ પ્રકટાવેલી શક્તિએ આજે રશિયામાંથી ઝારનું નામનિશાન પણ ભુંસી નાખ્યું છે, અને જગત આંખો ફાડીને જોઈ રહે એવું નૂતન રશિયા હસ્તીમાં આણી દીધું છે.

(તા. ૧૪-૭-૨૮ ના ‘સૌરાષ્ટ્ર’માંથી)

૧૮૭-ભારતની ઓ પવિત્ર દેવીઓ! જાગૃત થાવ.

ભારતની માતાઓ! આજે તમારું માતૃત્વ કયા વેષમાં છે ? ક્યાં વેદી ઉપર તમારા એ પવિત્ર માતૃત્વનું અલિદાન અપાઇ ચૂક્યું છે ? તમે તો એ માતાઓ છો કે જેઓ પોતાના પુત્રોને દેશની રક્ષાને માટે સ્વહસ્તે કેસરિયા જામા સજાવીને રણક્ષેત્રમાં વિદાય આપતી હતી. તમે પુત્રોને વીર બનવાની, દેશને માટે સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરવાની, માતૃભૂમિની સ્વાધીનતા મેળવતાં હસતે મુખે અલિદાન દધ દેવાની અને ‘જન જન્ય તો જાવે, પર ધ્યારા ધર્મ ન જાવે’ એવા શિક્ષણની આપનારી છો. તમે તો “શુદ્ધોઽસિ બુદ્ધોઽસિ નિરંજનોઽસિ સંસારમાયાપરિવર્જિતોઽસિ। સંસારસ્વપ્નં ત્યજ મોહનિદ્રાં મદાલસા વાક્યમુવાચ પુત્રમ્” ની મધુર વાણીથી પુત્રોનાં હાલ-રડાં ગાતી હતી; પરંતુ આજે તો તમે એજ પુત્રોને ‘સૂઘ જા બેટા ! ... એ હાઉ આવ્યો’ ‘ત્યાં ના જતો, ત્યાં તો જૂત છે’ એવા એવા ઉપદેશ આપો છો. તમે તો તેમને જન્મે ત્યારથીજ કાયર, નિસ્તાહી અને ડરપોક બનાવી દો છો. આવી સ્થિતિમાં તેઓ દેશ અને જાતિની શું સેવા કરવાના ? તમે તો એ રાજપૂતકુલભૂષણ રાણી દુર્ગાવતી અને ઝાંસીની રાણી વીરાંગના લક્ષ્મી-બાઇની જ્યોતિ છો, કે જે ઘેડેસ્વાર થઇને પોતાના દેશનું રક્ષણ કરતાં કરતાં વિદ્યર્મીઓને તોઆહ પોકરાવી પોતે પણ વીરગતિને પ્રાપ્ત થતી હતી. તમે એ મૈત્રેયી, ગામી અને ઉભય-ભારતી છો કે જેમણે ભગવાન શંકરાચાર્ય જેવા સમર્થ વિદ્વાન સાથે શાસ્ત્રાર્થ ક્યાં હતા. પરંતુ આજે તો તમે તદ્દન અશિક્ષિત છો, કંકડા ધુંટતાંયે નથી આવડતું, ધરેણાંનીજ ઉપાસના કરો છો. કોઇ પુરુષ સાથે શાસ્ત્રાર્થની વાત તો દૂર રહી, પણ તેને જોતાંજ તમે તો દોહ હાથનો ધુમટો તાણો છો. આપણા ભારતવર્ષમાં અનસૂયા, સાવિત્રી, ચિંતા, બેહુલા અને સીતાજી જેવી સતીઓ પોતાના મૃત-પતિઓને જીવન આપવા જેવાં અહંભુત કાર્યો કરતી હતી. તમે આજે કેવી છો ! છોકરાં થાય તે માટે ઢોંગી સાધુ બ્રાહ્મણોની સેવા કરો છો, બળલાને જરાક કંઈક થયું તો જંતરમંતરવાળાને કે ભુવાને શોધો છો અને બચુડો સાતેક વર્ષનો થાય તેટલામાં તો જોષીને પૂછવા માંડો છો કે “બચુડાનો વિવાહ ક્યાંસુધીમાં થશે ? મારા બચુડાને કેવી વહુ મળશે ?”

દુનિયામાં રામ, કૃષ્ણ, શિવાજી અને પ્રતાપ જેવા બેનમૂત આદર્શ ઉત્પન્ન કરનારી એ માતાઓ ! આજે તમે તમારા માતૃત્વનું-કૌશલ્યા અને યશોદાજીના એ પવિત્ર માતૃત્વનું-કેટલું ભયંકર અપમાન કરી રહી છો ? આજે તમને તમારાં બાળકોના આરોગ્ય અને શિક્ષણનું ભાન નથી; તેથી તો યોગ્ય પાલન-પોષણના અભાવે કેટલાંય બાળકો અસમર્થ મૃત્યુ પામે છે. તમારાજ સહવાસથી એક વખત ગૃહસ્થાશ્રમ કેવો સુખી હતો ! એ સુખી દાંપત્ય-જીવન આજે ક્યાં ચાલ્યું ગયું ? ‘ભૂખે મરવું ભસે પડે, પણ મારે ધરેણાં તો જોઇશુંજ. એક સીધુ તો રોજ આપવુંજ પડશે.’ આવા ભયંકર આદર્શોથી તો તમે ગૃહસ્થ-જીવનને દુઃખમય બનાવો છો. “બચુડાના લગ્નમાં આટલું તેટલું ખર્ચો તોજ અન્નજળ લઇશ” વગેરે બાબતોથી એ સુંદર ગૃહસ્થાશ્રમને લજવો છો. ઓ દેવીઓ ! ઉઠો, જાગૃત થાઓ અને ચેતો ! ત્યારેજ સમાજનો ઉદ્ધાર થશે ! કેમકે તમે તો સમાજનું અધુરું અંગ છો. તમે નહિ જાગો તો સમાજનું ઉત્થાન પણ નથી થવાનું.

તમે જાગો એનો અર્થ એવો નથી કે, તમે શોષીત ‘લેડીઓ’ બનીને મડખેનું અનુકરણ કરો, ગાર્ડન-પાર્ટીઓમાં ભાગ લઈ ખૂબ અમન-અમન ઉડાવો, ખુરસીમાં બેઠે બેઠે નવલકથાઓ વાંચ્યા કરો અને પતિદેવને હુકમ આપો કે, બળલાનો ઝાડો-પિશાચ સાફ કરે. એવી એવી બાબ-તોથી તો ‘દિન દિન દીસે નિપાત, હાય ! નારીમંડળનો’ એના જેવુંજ થશે. ભારતની ઓ દેવીઓ ! ઉઠો, સીતા અને અનસૂયા જેવી દેવીઓ બનવાનો પ્રયત્ન કરો. તેમાંજ કલ્યાણ છે, ઉદય છે, દેશના ભાવિની નિર્મળ જ્યોતિ છે ! જાગો, જાગો ઓ દેવિઓ ! અને આ ભારતભૂમિ ઉપર રામ-કૃષ્ણ જેવાં સંતાનોને જન્માવો કે જેઓ સ્ત્રીજાતિનાં અપમાનોનો ભયંકર અદક્ષો લે, અન્યાયીઓનું દમન કરે અને દેશમાં સ્વાધીનતારૂપી સૂર્યનો ઉદય કરવા સમર્થ થાય !

(“હિંદૂપાય”ના એક અંકમાંના શ્રી. ગુલાબચંદ ભાલાના લેખનો અનુવાદ)

૧૮૮--યુવકોં કે પ્રતિ

“પ્યારે નૌજવાનો ! અપની જરૂરતોં કો કમ કરો. અનેક છોટી-મોટી વિદેશી વસ્તુઓં કે ઉપયોગ સે દેશ મેં વિદેશી વ્યાપાર કી જડ ખૂબ જોર પકડ ચૂકી હૈ. ઇસી કારણ આજ હમારા દેશ ઇતના દીન ઔર નિર્ધન હૈ—દિન બ દિન હમારી નિર્ધનતા બઢ રહી હૈ.

શક્તિ ઔર સ્વાસ્થ્ય કો બઢાના અપના શારીરિક કર્તવ્ય સમજો. આર્થિક કર્તવ્ય—પાલન કે લિયે સ્વદેશી વસ્ત્રોં કો પહનને કા સંકલ્પ કરો; ઔર હિંદુસ્થાન કે સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ મેં હાથ બંટા કર અપના આધ્યાત્મિક કર્તવ્ય પૂરા કરો.

અગર પરાક્રમી, યશસ્વી ઔર વીરતાપૂર્ણ જીવન બીતાના હી તુમહારી મહત્ત્વાકાંક્ષા હો, તો હિંદુસ્થાન કો સ્વાધીન કરને કે લિયે અપની સમસ્ત શક્તિયોં કો કેંદ્રિત કરના શીખો.

અપને હૃદયોં મેં નિરંતર સ્વતંત્ર ભારત કા ધ્યાન કરતે રહો. ઔર અપની સબસે કિંમતી વસ્તુ લી રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતા કે લિયે અર્પણ કર દો. ઔ ભારતમાતા કે સખૂત નૌજવાનો ! પુરુષાર્થ કે સંપૂર્ણ વિકાસ કે લિયે, અપની બેદાગ બહાદુરી કે જોહર કો બઢાને કે લિયે, ઇસસે અધિક સાફ રાસ્તા ઔર કોઈ નહીં હૈ”

“શ્રી. પ્રકાશમ્” (ત્રાવણ-૧૯૮૫ તા “ત્યાગભૂમિ”માંથી)

૧૮૯—જગૃત થા, ઓ હિંદુ જાતિ !

જે પ્રજના ધર્મમાં સડો હોય, જે પ્રજના ગુરુઓ વૈભવી, વિલાસી અને ખુલ્લા અત્યાચારી કે શિષ્યાગામી હોય, તે પ્રજને ધર્મ નથી, શૌર્ય નથી, જગતની પ્રજમાં શ્રેષ્ઠ પંક્તિનું સ્થાન નથી, મોક્ષ નથી અને તેવી પ્રજનો પ્રભુ પણ (સહાયક થતો) નથી.

અનાચાર પોષતી પ્રજના વંશવારસોથી દેશનું કયું કલ્યાણ થવાનું હતું ? તેમજ ધર્મનું પણ શું લીધું થવાનું હતું ?

ભારતમાં ધર્મયુદ્ધ આરંભાયું હોય, રણસંગ્રામમાં વીર યોદ્ધાઓ તેમનું અતુલિત બળ અજમાવવા લેળા થયા હોય, રણશિંગાં અને શંખનાદના ભયાનક અવાજોથી રણમયદાન ગાજી ઉઠ્યું હોય, ભયંકર વાજીત્ર વાજી રહ્યાં હોય, લોહીની લાલ નદીઓના સમુદ્રનું દશ્ય ખડું થતું હોય, ધાયલ સૈનિકોના મૃત દેહોના ઢગ રણક્ષેત્રમાં આમતેમ અથડાતા હોય, વિધર્મીઓના ધસારા આક્રમણ કરતા હોય તેવે સમયે એ ધર્મભીરુ, દંભી, પાખંડી, લાલચુ, ઢોંગી અને વિષગી ઈત્યાદિ દુર્ગુણોવાળા ગુરુ તેમજ તેમના નામદર્ સેવકો રણયુદ્ધમાં ઝ્રુમી શકશે ખરા કે ? જવાબમાં નકારજ આવશે. ધર્મ માટે લોહીનું છેલ્લું ખિંદુ અર્પનાર પ્રજના ઓ હિંદુ વારસ ! ઉઠ, જગ અને રડી લે તારા ધર્મના દંભી આચાર્યોનાં પાપકર્મોપર ! સાવધાન થા એ ધર્માચાર્યોનાં ચાલતાં ધત્તીગોને ખુલ્લાં પાડવા ! તૈયાર થા તારી વહુ, દીકરી યાને ખહેન—માતાની ધર્મને નામે ઈજ્જત લૂંટનારા પાપી પોપોની પોલો ખોલવા ! અને જણાવી દે એ છળકપટથી લક્ષ્મી લૂંટનાર અત્યાચારીઓને કે, હવે નહિ ચાલે તમારી એ પોપલીલાઓ !

(તા. ૫-૧૧-૨૮ ના “હિંદુસમાજ”માં લેખક:-શ્રી. “બ્રમિત જોશી”)